NET WERK

01-69

1986/2001

contactblad van de
Stichting Net Werk voor de
geschiedenis van
hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

01

NET WERK

2-3

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Nog een werkgroep, er zijn er al zo veel ...

Vermoedelijk is ieder van de lezers van dit bescheiden blaadje al lid van een of meer werkgroepen, of zelfs initiatiefnemer van een werkgroep. De ervaringen zullen niet onverdeeld gunstig zijn geweest. Bij dergelijke ondernemingen treden een aantal psycho-sociale verschijnselen op die vrij bekend zijn. Daaronder vallen het vergadermoe worden, het wel op de hoogte willen blijven maar niet willen bijdragen vanwege drukte elders, en nog een aantal onder een borrelpraat te noemen voorbeelden en anecdotes. Wie begint er dan toch nog aan een werkgroep ?

Ten eerste gaat het om het onderwerp. Ik ben van mening dat het onderwerp a.) breed genoeg is, en b.) niet goed valt onder te brengen onder de paraplu van een reeds bestaande werkgroep of vereniging. Ik ken er inderdaad een aantal, alle met hun merites, in het bijzonder over medische geschiedenis, stadsgeschiedenis, geschiedenis van de ruimtelijke planning, wetenschapsgeschiedenis. Overal was geschiedenis van hygiëne en milieu wel aanvaardbaar als onderwerp, maar dan wel aan de rand van het gebeuren.

Ten tweede ben ik ervan overtuigd, dat iedereen die de paar vellen van Net Werk nummer nul en een onder ogen krijgt zal zeggen : er gebeurt er toch meer dan ik dacht.

Ten derde, is het voor onderzoekers belangrijk in een vroeg stadium ervan bewust te zijn, dat er op het eigen of op een aanpalend gebied iets gaande is. Het niet vroegtijdig op de hoogte zijn van elders ondernomen onderzoek kan een aanvraag in gevaar brengen, misschien zelfs de nek omdraaien.

Ten vierde: op een betrekkelijk nieuw onderzoeksgebied is de institutionalisering zo zwak, dat de registratie van grijze literatuur nog slechter geregeld is dan op andere, beter geëtableerdere gebieden. Grijze literatuur belandt toch al te vaak op een soms niet verdiende vuilnishoop.

Ten vijfde : verre van mij de gedachte weer een nieuw historisch sub-subspecialisme in te voeren, MAAR als groep met een gemeenschappelijk zwaartepunt lijkt het mij beter mogelijk de onderwerpen die onze belangstelling hebben aan de vakwereld (en daarbuiten) te presenteren.

Ten zesde : het staat buiten kijf dat het onderwerp geschiedenis van hygiene en milieu een groeiende populariteit geniet, zowel in het buiten- als in het binnenland. Aansluiting op wat internationaal

gaande is lijkt mij gunstiger voor Nederland als individuen zich gezamenlijk presenteren, en een redelijk coherent geheel naar voren brengen. Nog gunstiger zou het natuurlijk zijn als er een officiële erkenning van de kant van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen verkregen kon worden, maar gezien de huidige situatie is het de vraag of de vereiste lange adem hiervoor aanwezig is.

En tenslotte, wie vindt het nou niet nuttig, zo niet leuk, om over een gebied dat bij een aantal mensen als vreemd mag overkomen, met anderen van gedachte te wisselen, aanvullende informatie in de schoot geworpen te krijgen, een bevestiging te krijgen dat je zinnig bezig bent.

Kortom : reden genoeg om deze onderneming te beginnen. Wat nu nodig is : morele steun, en op zijn tijd, concrete hulp(om te beginnen: nieuws aandragen)

M.D.

1
2

Het Nieuws

categorie: onderzoek
item: Chrit Nyskens is in het kader van eeen onderzoeksstage die hij volgt bij het Sociaal Historisch Centrum Maastricht begonnen aan een onderzoek naar de organisatorische ontwikkeling van Limburgs Groen Kruis vanaf het ontstaan (1910) tot 1974.
van wie: Chrit Nyskens
adres: Bassin 140D, 6211 AL Maastricht

categorie: onderzoek
item: Ilse Hessels is in het kader van een onderzoeksstage die zij volgt bij het Sociaal Historisch Centrum Maastricht begonnen aan een onderzoek naar het effect vna het overheidsbeleid sinds 1974 (structuurnota) op de structuur van het Limburgse Groen Kruis.
van wie: Ilse Hessels
adres: P. van Coelmontstraat 17, 6231 JC Meerssen

categorie: publicatie
item: Volksgeneeskunde in Limburg. Een bibliografie. Samengesteld en van commentaar voorzien door drs. E. Tielemans. Limbricht, Limburgs Volkskundig Instituut 1986 (Volkskundig mozaiek 1)
van wie: Willibrrord Rutten, Sociaal Historisch Centrum Limburg
adres: Boschstraat 73, 6211 HV Maastricht.

categorie: publicatie
item: Juan Rodrigues Llores, Gerhard Fehl (ed.) Stadtebaureform 1865-1900; Von Licht und Luft und Ordnung in der Stadt der Gründerzeit. Hans Christians Verlag (Hamburg 1985) Serie Stadt-Planung-Geschichte, deel 1 en 2 samen 574 blz. *f* 41,40 per deel. besproken in Archis 9/86 blz. 63 door Ronny de Meyer.
van wie: Myriam Daru
adres: Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven 040-423 814

01
NET WERK
4-5
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

2
3

categorie: publicatie
idem: F. Verdenhalve, 'Reinlichkeitsbewußtsein und Hygiene in Detmold des Jahrhunderts' In Lippische Mitt. 53 (1984) 291-307
van wie: Myriam Daru
adres: Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven 040-423 814

categorie: publicatie
item: M. Haeflinger, 'Die Modernisierung der Basler Wasserversorgung 1860-1875' in: Basler Zschrf. f. Gesch. u. Altertumskunde, 84 (1984) 129-206.
van wie: Myriam Daru
adres: Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven 040-423 814

categorie: publicatie
item: in voorbereiding een Nederlandse bijdrage aan de ICID publicaties 'history of irrigation' te verzorgen door de werkgroep 'Geschiedenis van de Waterbeheersing in Nederland' (zie bericht onder categorie werkgroep) a. bijdrage op basis van secundaire literatuur b. daarna uitdiepen van een aantal onderdelen. Doel: komen tot een standaarddocument over de geschiedenis van de waterbeheersing in Nederland
van wie: uit: 12 Bouwkunde en Civiele Techniek 7/8 1987 blz. 6
adres: Postbus 84211, 2508 AF Den Haag 070-522 114

categorie: publicatie
item: Petra Kalkman en Anne van Slageren, 'Urinoirs en privaten in de stad Groningen 1857-1933', referaat in het kader van het college sociale geschiedenis 'Lichaamsbeleving binnen de burgerlijke cultuur in de negentiende en begin twintigste eeuw' april 1986, RU Groningen, 42 blz, getypt manuscript met plattegronden en grafieken
van wie: Anne van Slageren
adres: Kleine Bergstraat 34a, 9717 NC Groningen, 050-711 358

categorie: publicatie
item: Dick-Jan Lust 'Anale folklore in de Late Middeleeuwse literatuur' Literatuur, 3 (1986) nr. 5 (september-oktober), 273-280
van wie: Myriam Daru
adres: Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven 040-423 814

categorie: publicatie
item: Alfred W. Crosby, Ecological Imperialism. The biological Expansion of Europe 900-1900', Cambridge University Press (Cambridge enz. 1986) 368 blz. appendix, noten en index. In de reeks Studies

in Environment and History. ISBN 0-521-32009-7/0-521-33613-9 paperback, £ 9.95
van wie: Myriam Daru
adres: Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven 040-423 814

3
4

categorie: scriptie
item: Hans Geertzen, 'Lichaamshygiëne en hygiënisch woongedrag', werkcollege scriptie Maatschappijgeschiedenis Erasmus Universiteit Rotterdam, 22 blz. + tabellen en grafieken
van wie: Hans Geertzen
adres: Mathenesserstraat 182b, 3027 PP Rotterdam 010-414 6888

categorie: studiedag
item: Het Limburgse Volkskundig Instituut en het Post Universitair Centrum te Diepenbeek (België) organiseren op 4 oktober 1986 een congres over het thema 'Volksgeneeskunde'. Plaats: Limburgs Volkskundig Instituut, Alée 1 A, 6141 AV Limbricht. Programma: 5 lezingen en dicussie. Meer informatie 04490-26500
van wie: Willibrrord Rutten, Sociaal Historisch Centrum Limburg
adres: Boschstraat 73, 6211 HV Maastricht.

categorie: studiedag
item: op 11 september 1986 heeft in Utrecht het symposium van Gemeentewerken Rotterdam plaatsgevonden 'Rotterdams rioolwaterprobleem opgelost' (niet historisch, wel enigszins relevant voor een werkgroep Geschiedenis van hygiene en milieu)
van wie: ing. H. de Koning
adres: 010-489 467

categorie: uitzending
item: voor een uitzending van Radio Volkuniversiteit op Hilversum 5 (7 november aanstaande) is een gesprekje met M. Daru opgenomen, waarbij de huidige problematiek van rioolrenovatie enz. verbonden wordt met de historische ontwikkeling van rioleringsstelsels en het pre-rioleringstijdperk
van wie: Myriam Daru
adres: Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven 040-423 814

categorie: werkgroep
item: de werkgroep 'Geschiedenis van de Waterbeheersing in Nederland' is ingesteld. Voorzitter: prof. ir. A. Volker, leden: dr.ir. C. Baars, prof.dr. H.F. Cohen, ir. H. Hengeveld, ir. E. Schultz, drs. P.A. de Wilde, dhr. Witteveen (vanuit de Afdeling voor Waterbeheer van het KIVI)
van wie: uit: 12 Bouwkunde en Civiele Techniek 7/8 1986 blz. 6
adres: Postbus 84211, 2508 AE Den Haag 070-522 114

01

NET WERK

6-7

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

02

NET WERK

8-9

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De eerste bijeenkomst

Op 28 november a.s. vindt de eerste bijeenkomst van de werkgroep plaats in Utrecht (zie voor details van plaats, tijd en agenda de laatste pagina).

Bij deze eerste kennismaking kunnen we een indruk krijgen van elkaars bezigheden. Vrij kort na deze eerste bijeenkomst, zal Henk van Zon promoveren op een hygiënisch-historisch onderwerp aan de RU Groningen. Hij kan ons hiervan vertellen.

Naast kennismaking van elkaars werk, is het belangrijk dat wij ons gemeenschappelijk terrein afbakenen. Het hoeft niet meteen een diepgravende methodologische discussie te worden, maar als we misverstanden willen vermijden, dan moeten we wel een consensus zien te bereiken. Hygiëne en milieu hebben met zo veel andere aspecten te maken (en zijn al op zich zo divers), dat we niet bang hoeven te zijn voor eenzijdigheid, terwijl er altijd voldoende dwarsverbanden bestaan tussen de verschillende onderzoeksthema's.

Als verlengstuk van deze discussie, kunnen we ons buigen over gemeenschappelijke activiteiten en projecten. Dergelijke activiteiten hebben materiële gevolgen, en die zullen we onder ogen moeten nemen, en die hebben ook te maken met een volgende vraag, die van de status van de werkgroep.

Momenteel is de werkgroep een uiterst informele aangelegenheid. Leeft onder ons de wens om enige vastigheid te krijgen ? Moeten we denken aan een vereniging of stichting ? Wat zijn de mogelijkheden om materiële steun te krijgen ? Hoe presenteren we ons naar buiten ? Moeten streven naar het blijven van een kleine actieve groep of zoeken we een groter achterban ?

Met deze agendapunten en wat nog tijdens de rondvraag naar voren kan komen, zal de ochtend op vrijdag 28 november al vlug gevuld zijn. Voor wie tijdens de discussie affiniteiten heeft ontdekt, is dan nog tijd om aansluitend meer in detail van gedachte te wisselen. Utrecht biedt voldoende mogelijkheden om in een ontspannen sfeer het gesprek voort te zetten voor wie zijn agenda die middag nog voldoende heeft weten vrij te houden.

We kunnen hopen dat deze bijeenkomst ieder van ons zin zal geven om nog velen daarop te laten volgen.

Tot 28 november, 9 45 in het Utrechtse Stiltecentrum op Hoog Catharijne

Automatiseringsperikelen

Met mijn bescheiden middelen doe ik ook mee aan automatisering, inclusief automatiserings rampen. Zo merkte ik pas te laat dat ik een fout telefoonnummer had opgenomen in de logo van Net Werk, en als gevolg in briefhoofden.

Het hierbovenstaande nummer 040- 423814 is nu goed !

Abonnement

Bent u niet van plan om actief deel te nemen aan de werkgroep, maar wilt u toch Net Werk in het komend jaar blijven ontvangen, stuur dan *f* 10.- t.n.v. Net Werk,Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven, giro 2569660 (gratis voor media/PR)

1
2

Het nieuws

Hier volgen een aantal berichten van Eddy Houwaart, Prins Hendrikstraat 6, 6521 AW Nijmegen 080-237362

C. Bouwmans
'*Hoe ethisch was gezondheidsvoorlichting? Een onderzoek naar de ethische aspecten van de gezondheidsleer in de 19e eeuw in Nederland*; scriptie afdeling Medische Ethiek KUN Nijmegen
Christien Bouwmans 080-227749

G. Reker
'De ontwikkeling van de sociale geneeskunde in Nederland in de periode 1896-1933' scriptie Inst. Gesch. Geneesk. KUN
Gerard Reker, Minervaplaats 209-6, Nijmegen

H. Ruitenbeek 'De Polsbroek, een wijk in Zutphen' onderzoeksverslag (1983)

H. Visker 'Openbare gezondheid in Delft', onderzoeksverslag (1981)

B. de Wit 'Woonomstandigheden van armen in Gouda 1850-1940', onderzoeksverslag (1976)

R. Copier en M. van Manen 'Effecten van de cholera op gemeentelijk terrein, 1866-1867 onderzoeksverslag (1983)

In Groot-Brittanië bestaat er een vereniging met de naam Society of Social History of Medicine. Secretary: Linda Bryder, The Queen's College Oxford OX1 4 AW GB Tel 0944-83-725078. Deze vereniging doet veel op het gebied van geschiedenis van preventie, milieu e.d.

Gesignaleerd door Myriam Daru, Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven 040-423 3814:

02
NET WERK
10-11
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Ton Idsinga 'Zonnestraat; een nieuwe tijd lag in het verschiet ; geschiedenis van een sociaal en architectonisch monument'; De Arbeiderspers/Stichting Wonen (Amsterdam 1986) ISBN 90 295 2250 X, Dit boek bespreekt een belangrijk monument van de Nederlandse sociale hygiëne, in het bijzonder van de tuberculosebestrijding, voor en door arbeiders opgericht.

W.J.M.J. Rutten 'Ongelijke behandeling binnen het gezin, een onderzoek naar de leeftijdsverschillen in de kans op geneeskundige hulp in-Nederland' (ca. 1870-1900) AAG Bijdragen 28 (Dertig jaar afdeling agrarische geschiedenis). Willebrord Rutten, Boschsstraat 73m 6211 HV Maastricht 045-250141.

Binnen het kader van onderzoek over de geschiedenis van kleurstoffen en in het bijzonder van de garancine industrie, zullen Ernst Homburg en Johan Schot aandacht schenken aan de milieuvervuiling. Ernst HomburgKUN Faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen Toernooiveld 6525 ED Nijmegen

2
3

Bijeenkomst

van de werk/contactgroep voor geschiedenis van hygiëne en milieu op vrijdag 28 november 1986 van 9:45 uur tot 13:15 uur.

De bijeenkomst vindt plaats in de kleine zaal van het Stiltecentrum/ Oecumenisch Centrum op Hoog Catharijne te Utrecht op enkele minuten loopafstand van de treinen, richting centrum. Het is te vinden rechts, na de AMRO-bank. De zaal bevindt zich op het nivo boven de winkels. Telefonisch is het centrum te bereiken op 030-333346.

Agenda
1. Ontvangst en koffie
2. Kennismaking; korte presentatie van afgerond, lopend en gepland onderzoek van aanwezigen
3. Hoe breed is het werkterrein van de groep?
4. Welke activiteiten in het komende jaar
5. Welke status kiezen we?
6. Financiële aspecten
7. Datum en agendapunten van de volgende bijeenkomst
8. Rondvraag
9. Sluiting

Voor vragen en suggesties bellen naar Myriam Daru 040-423814 (bij voorkeur 'savonds)

03

NET WERK

12-13

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Première: Eerste bijeenkomst van Net Werk, Werkgroep voor de geschiedenis van hygiëne en milieu

Op 28 november j.l. vond volgens plan de eerste bijeenkomst plaats. De acht aanwezigen hebben kennis genomen van elkaars onderzoek en belangstelling op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu. Afgesproken is het werkterrein te zien in de ruimste zin des woords, wat met zich mee brengt dat de werkgroep open staat voor onderzoekers die zich bezig houden met historisch-ecologische problemen die niet te verstaan zijn als nauw begrepen vraagstukken van hygiene en gezondheid. Door toeval waren deze keer de milieuhistorici (die wel in het adressenbestand opgenomen zijn) niet aanwezig. De aanwezigen hebben de voorkeur uitgesproken voor het voorlopig vasthouden aan het informele karakter van de werkgroep, om zoveel mogelijk de groep als geheel te laten werken als klankboord en vraagbaak. Als coördinator zal Myriam Daru optreden.

We zoeken naar mogelijkheden om als groep ons naar buiten te presenteren. Congressen zijn hiervoor een geschikte gelegenheid. Op een brief richting Historisch Genootschap vanwege een komend congres is nog geen antwoord onvangen. Er zijn congressen op komst te Würzburg en Oldenburg, met de organisatoren bestaan contacten. Wellicht bestaat er ook belangstelling bij de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis.

De volgende bijeenkomst is gepland op 27 februari. Voor de twee komende keren staan op het programma een bezoek aan de collectie Saltet die onder het beheer staat van Pieter Bol van het AMC (Bijlmer), en een bijeenkomst op het thema ‘ Ingenieurs en medici’. Exacte gegevens volgen nog over de keuze voor 27 februari. Uitgebreide notulen worden op aanvraag toegezonden

Nog een première: de eerste promotie in ons groepje

Op 18 december j.l. is Henk van Zon gepromoveerd, zoals de deelnemers aan de eerste bijeenkomst werd aangekondigd. Zijn proefschrift ‘Een zeer onfrisse geschiedenis’ is als handelsuitgave uitgegeven door het Ministerie VROM en op dezelfde manier te verkrijgen als andere overheidspublicaties. Gefeliciteerd Henk !

Een vertrouwde wereld

Het boek van H. Baudet, 'Een vertrouwde wereld. 100 jaar innovatie in Nederland'*

bevat een aantal hoofdstukken die relevant zijn voor de thematiek van Net Werk Zij gaan over de doorbraken van wasmachine, koelkast, stofzuiger; de mechanisering van het huishouden; conserven in blik; innovatie in hygiëne: de tandenborstel ; en de mislukking van de innovatie Dentabs, tabletten voor het tegengaan van tandbederf. Overigens meent Baudet (p. 121) : " De rioleringen die rond het midden der eeuw hier en daar langzaam tot ontwikkeling kwamen hadden de moeilijke taak tonnen en beerputten, om van elementairder methoden maar te zwijgen, uit hun gevestigde posities te verdrijven." In zijn daarbij behorende noot noemt hij de dissertatie van Henk van Zon (te verwachten in 1987!), maar zo als hij dit beschrijft, heeft hij het bij Henk beslist niet kunnen lezen. Zowel bij Henk van Zon als in de scriptie van Myriam Daru 'De kwestie der faecaliën' is het duidelijk dat de tonnen niet verdreven werden, maar dat verschillende methoden door gemeentelijke overheden bewust naast elkaar invoerden, waarbij de tonnen door de hygiënisten krachtig werden ondersteund. Tonnen werden dus door hygiënisten gezien als minder elementair (of liever gezegd hygiënischer) dan riolen. En de rioleringsnetwerken kwamen over een hele eeuw tot ontwikkeling (het is nog niet afgelopen).

* Bert Bakker(Amsterdam 1986)
ISBN 90 351 0378 5

Objects of desire

In het boek van Adrian Forty, 'Objects of desire'* , zijn er een paar hoofdstukken die zich op een soortgelijk terrein bewegen als de hierboven genoemde hoofdstukken van het boek van Baudet. Het hoofdstuk 'Hygiene and cleanliness' gaat direkt in op koelkast, badkamer, stofzuiger en de oorlog tegen vuil sinds de negentiende eeuw. Andere hoofdstukken 'Electricity -the fuel of the future' en 'Labour-saving in the home' sluiten hierop aan. Forty brengt een aantal interessante punten naar voren, zoals de botsing tussen hygiënisch rationalisme en sociale conventies en de relatie tussen 'clean' ontwerpen van o.a. meubels en de heilige oorlog tegen vuil, en over de commercialisering van netheid.

* Pantheon Books (New York 1986) ISBN 0 394-50792-4

03
NET WERK
14-15
2
3
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Vrouwendomein

In Vrouwendomein, deel vier van de reeks tipje van de sluier*,bevinden zich twee artikelen die ook voor een deel betrekking hebben op hygiëne en wonen. Ze zijn allebei van de hand van Henriette Lakmaker.

Het eerste, 'Een lief vogelnestje' gaat (na een algemene inleiding) over volkshuisvesting en de bouw van Philipsdorp. Een citaat uit het Philipswoningboekje: 'tenslotte houdt uw huis rein, een helder, vriendelijk tehuis is de beste grondslag voor een goed familieleven'. een woninginspectrice kwam kijken of die vermaning gevolgd werd.

Het tweede artikel, 'Zóó eenvoudig, zóó tijdsbesparend' gaat in op de 'nieuwe huishouding', waarin de netheid gerealiseerd werd door rationalisering van keukenplattegrond en van huisarbeid.

* SUA (Amsterdam 1986)
ISBN 90-62222-141-6

Lopend onderzoek

Henri Slijkhuis, werkzaam bij de provinciale waterstaat Overijssel, afdeling milieu en daarnaast ook nog student geschiedenis, is bezig met een scriptie over de ontwikkeling van de watervervuiling in Overijssel 1870-1970. Gezocht wordt o.a. naar de mate van verontreiniging in omvang en concentratie en de rol van diverse overheden in het bestrijden (of niet) daarvan.

Adres : Henri Slijkhuis
Officiersweg 50
8162 ED Epe
Tel. 05780-21129/038-252512

Gezondheidsvoorlichting in Groot-Brittanië

Tijdens de 3e Information Design Conference aan de Universiteit van Warwick (Coventry),(15 t/m 17 december 1986) werd door Bill Mayblin een voordracht gehouden over 'Design for health education'. Alhoewel de voordracht niet historisch was, werd er wel een overzicht gegeven van de gezondheidsvoorlichting in de laatste vijftig jaar, maar vooral na de tweede wereldoorlog. Er wordt nu gepoogd de betuttelende stijl te verlaten.

Neurath Archief te Reading

Aan de universiteit van Reading bevindt zich het archief van het echtpaar Neurath. Deze hebben zich bezig gehouden met educatieve projecten aller aard, maar in het bijzonder ook met

gezondheids- en hygiëne voorlichting. Zij waren allebei zeer veelzijdig. Otto Neurath zocht vanaf eind jaren twintig naar grafische middelen om soms ingewikkelde politieke en economische processen en feiten weer te geven. Daarvoor ontwikkelde hij een grafisch 'taal' gebaseerd op pictogrammen. De spelregels voor het ontwerpen van pictogrammen en het maken van grafieken daarmee werden zorgvuldig doordacht en gehanteerd. De werkwijze van Neurath werd 'Weense methode' genoemd, omdat hij in Wenen een educatief museum was begonnen. Toen de nazi's de macht overnamen, is Neurath naar Nederland gevlucht. In den Haag werd verder gewerkt aan beeldpedagogiek, tot de Duitse inval weer tot vluchten dwong, deze keer naar Engeland. Behalve diverse tentoonstellingen over hygiëne (persoonlijke, sociale en sexuele) gezondheid (inclusief gezoend wonen), is door de Neuraths gewerkt aan tuberculose voorlichting voor de VS, aan voedingsvoorlichting voor Groot Brittannië, aan hygiëne voorlichting voor internationale organisaties enz. Marie Neurath overleed een paar maanden geleden, Otto stierf nat na de oorlog. Het archief te Reading gaat vooral over de periode na 1940.

03

NET WERK

16-17

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

04

NET WERK

18-19

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De “collectie Saltet ” van het AMC

Wie vanuit de trein onderweg naar Amsterdam de enorme massa van het AMC in een flits voorbij ziet gaan, vermoedt niet dat daar op de tweede verdieping van gebouw J een waardevolle collectie brochures doos naast doos op historici te wachten staat. Een klein aantal leden van de werkgroep heeft op 27 februari j.l. gesnuffeld in het rijke aanbod, door de eerste samensteller(s) gerangschikt vanuit een ruim geörienteerde hygiënistische belangstelling. Ieder van ons kon hier iets van zijn gadig vinden, en veel te veel om zelfs op een specialistisch terrein in een dag te kunnen overzien.Voor historici van hygiëne en milieu, is een dag temidden van deze collectie een genoeglijke belevenis. Niet alleen de omvang van de collectie, maar ook het inzicht dat zij via de gehanteerde classificatie geeft in het wereldbeeld van de samensteller(s) kan bijdragen tot de geschiedenis van hygiëne en milieu.De collectie beslaat ongeveer de periode 1900-1940, alhoewel sommige dozen ook veel ouder en jonger materiaal bevatten. Naast epidemiologische literatuur, zijn hier vele propagandistische brochures en folders opgenomen.Ook op de gebieden zoals de gezondheidstechniek, de tropische gezondheidszorg en hygiëne, de woningbouw als hygiënisch probleem is hier gepoogd over een langere periode literatuur uit binnen- en buitenland op thematische manier bijelkaar te brengen. Sommige buitenlandse documenten zijn zeldzaam.Het opvallendst is misschien een chinees document uit het begin van de eeuw, dat op rijstpapier en met vele ingekleurde statistische grafieken en plattegronden de pestepidemie van Moek Den in 1906 beschrijft.

Ieder van ons kon vaststellen dat hier als bundel brochures en boeken bijelkaar staan die hij of zij over vele maanden uit verschillende bibliotheken en archieven moeizaam moest verzamelen, omdat deze collectie onvoldoende bekend was. De meesten van de bezoekers hebben dan ook het goede voornemen het niet bij één bezoek te laten. Helaas staat de hele collectie in een veel te droge en warme lucht, zoadat het negentiende eeuwse papier veel te lijden heeft. Pieter Bol die naast zijn onderzoekswerkzaamheden als beheerder en bewaker van deze collectie optreedt, is in onderhandeling om daarvoor een geschikter onderkomen te vinden. Voor het behoud van deze collectie als een ongeschonden geheel, is het belangrijk dat Pieter Bol kan aantonen dat er veel belangstellende zijn. Voor zoverre zijn andere werkzaamheden dit toelaten, is hij altijd bereid histo-rische onderzoekers op weg te helpen.

Pieter Bol is te bereiken op telefoonnummers 020-5664860 of 020-5665861, b.g.g. 020-5664858 (secretariaat van de vakgroep Medische Mikro-Biologie).

Bijeenkomst 22 mei 1987

De volgende bijeenkomst van de werkgroep is vastgesteld op vrijdag 22 mei om 1100

De plaats is vermoedelijk het Instituut voor Milieu- en Systeem Analyse, Emmastraat 16 te Amsterdam. Belangstellenden kunnen t.z.t. met Myriam Daru 040-423814 ('s avonds) of met Joke Jongejan van de bibliotheek van het Instituut contact opnemen voor een definitieve bevestiging. Het thema zal zijn zoals aangekondigd : ingenieurs en medici, ingeleid door een referaat en een co-referaat.

1/2

Oproep

Drie van ons zien de mogelijkheid voor het jaarlijks congres van het Nederlands Historisch Genootschap in april 1988 op het thema Het Water een bijdrage te leveren. Aan leden die op de laatste bijeenkomsten niet aanwezig konden zijn, maar begin volgend jaar denken over voldoende onderzoeksresultaten te kunnen beschikken voor een presentatie op het thema Water vanuit het zicht van onze werkgroep wordt gevraagd zich te melden bij Net Werk p/a M. Daru, Winselerhof 56 5625 LZ Eindhoven (tel. zie hierboven).

Hygiënegeschiedenis: een modieus onderwerp?

In de Duitse maart uitgave van het blad Cosmopolitan kan de lezer (meestal zal dat een lezeres zijn), kennis maken met hygiënegeschiedenis. Tussen artikelen over relatieproblemen, astrologie of de mode in het komend seizoen geeft de auteur, kennelijk geïnspireerd door AlainCorbin in enkele bladzijden een populariserend overzicht van de geschiedenis van de hygiëne over de eeuwen heen. Overigens doet de vertaling van Corbin's boek het goed in de Nederlandse boekwinkels onder de titel "Pestdamp en bloesemgeur". Corbin verdient zijn succes, en de geschiedenis van hygiëne verdient aandacht. De actuele belangstelling in Nederland bleek ook uit de behandeling van Henk van Zon's dissertatie in de dagbladpers. De belangstelling is dan ook nodig. We hebben kunnen vernemen hoe de bezuinigingsmanie op dit moment bezig is de sociale geneeskunde en de geneeskundige inspecties uit te mergelen.Net op een moment dat het publiek begint te beseffen dat er nieuwe epidemische gevaren loeren. Zo blijkt niet alleen AIDS op te rukken, maar ook de ouderwetse nekkramp. De consumentenorganisaties wijzen vaak genoeg op de gebrekkige kwaliteit van massavoedsel. Bejaarden sterven in trossen aan voedselvergiftiging. Het proces van hygiënisering is nog lang niet voltooid, en het is de vraag of er ooit een moment zal zijn waarin de bedreiging van het interne en externe leefmilieu zal zijn verdwenen. Geschiedenis van de hygiëne ontleent haar actualiteit dus niet alleen aan een modetrend. Het is zelfs zo dat we moeten beseffen dat de politieke actualiteit van het onderwerp zal blijven wanneer de modetrend verdwijnt, en dat de continuïteit van het onderzoek van een dieper gewortelde overtuiging moet komen. Laat ons dan dankbaar gebruik maken van een toegenomen belangstelling om te proberen het onderzoek meer voet aan de grond te laten krijgen.
M.D.

04

NET WERK

20-21

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Publicaties

Geen nieuwe publicatie, maar wel op ons terrein
Somer, P. de. " Lichaam en hygiene: raakpunten tussen industriële archeologie en volkskunde", Volkskunde 86 (1985), 103-109
Herrmann, B. (ed.) Mensch und Umwelt im Mittelalter DVA (Stuttgart 1986) ISBN 3.421-06288-9 *f* 44.90

Vereniging voor de Geschiedenis van de Verpleegkunde

Er is een Vereniging voor de Geschiedenis van de Verpleegkunde, die het blad Verpleegkunde gezien vanuit het verleden vier maal per jaar uitgeeft.

Redaktieadres : Cath. van Renneslaan 32, 3533 SC Utrecht . Verbonden daarmee is er een Stichting ontstaan die probeert een museum van de verpleegkunde tot stand te brengen.

's Haags werken en werkers

In het Haags Historisch Museum, Korte Vijverberg 7, 's Gravenhage

Een tentoonstelling over 350 jaar Gemeente-werken. Thema's o.a. waterhuishouding, badhuizen. Ter gelegenheid van het jubileum is een gedenkboek verschenen.

Bibliografie

Hier volgt de tweede thematische bibliografie (in een hopelijk lange reeks). De bedoeling van deze thematische bibliografieën is niet om uitputtend te zijn, maar andere leden van de werkgroep bibliografische gegevens door te geven van artikelen of boeken die ieder samensteller vanuit zijn eigen perspectief belangwekkend vindt. Deze keer een bibliografie over milieuvervuiling en chemie, samengesteld door Ernst Homburg, medewerker Chemie en Samenleving aan de Faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen KUN Toernooiveld, 6525 ED Nijmegen.

Anliker, R., "Color Chemistry and the Environment", *Ecotoxicology and Environmental Safety* 1 (1977), 211-237

Ashby, E., "The Politics of noxious vapours", *Glass Technology* 16 (1975), 60- 67

2/3

Ashby, E., Anderson, M., "Studies in the Politics of Environmental Protection: The Historical Roots of the British Clean Air Act, 1956: I The Awakening of Public Opinion over Industrial Smoke, 1843-1853", *Interdisciplinary Science Review* 1 (1976), 279-290

Ashby, E., Anderson, M., "Studies in the Politics of Environmental Protection: The Historical Roots of the British Clean Air Act, 1956: III.The Ripening of Public Opinion, 1898-1952", *Interdisciplinary Science Review* 2 (1977) , 190-206

Ashby, E., Anderson, M., "Studies in the Politics of Environmental Protection: The Historical Roots of the British Clean Air Act, 1956: II.The Appeal to Public Opinion over Domestic Smoke, 1880-1892", *Interdisciplinary Science Review* 2 (1977), 9-26

Ashby, E., Anderson, M., *The Politics of Clean Air* (Oxford 1981)

Buess, H., "Anfänge des Umweltschutzes und der Betriebsmedizin in der Basler chemischen Industrie", *Arbeitsmedizin Sozialmedi-zin Präventivmedizin* (1974), 252-260

Cartwright, R.A., "Historical and Modern Epidemiological Studies on Populations Exposed to N-Substituted Aryl Compounds", *Perspectives* 49 1 (1983) , 13-19

Dingle, A.E., "'The Monster Nuisance of All': Landowners, Alkali Manufacturers, and Air Pollution, 1828-64", *Economic History Review* 35 (1982), 529-548

04

NET WERK

22-23

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Eyler, J.M., "The Conversion of Angus Smith: The Changing Role of Chemistry and Biology in Sanitary Science, 1850-1880", *Bulletin of the History of Medicine* 54 (1980), 216-234

Gibson, A., Farrar, W.V., "Robert Angus Smith, F.R.S. and 'Sanitary Science'", *Notes and Records of the Royal Society* 28 (1974), 241-262

Gorham, E , Robert Angus Smith, F.R.S., and 'Chemical Climatology'", *Notes and Records of the Royal Society* 36 (1981/2), 267-272

Graaff, M.G.H.A. de, "Milieuvervuiling: een oud probleem", *Spiegel Historiael* 17 (1982)

Graaff, M.G.H.A. de, "Milieuvervuiling: een oud probleem", *Tijdschrift voor Overheidsadministratie* 29 (1973), 393-400

Hämmerle, M., Die Anfänge der Basler chemischen Industrie im Lichte von Arbeitsmedizin und Umweltschutz (Basler *Veröffentlichtungen zur Geschichte der Medizin und der Biologie*, Vol. 32) (Basel/ Stuttgart 1979)

Luckin, B., *Pollution and control. A social history of the Thames in the nineteenth century* (Bristol/Boston, 1986)

MacLean, J , "Ook de kaarsenmaker had milieuproblemen", *Nederlandse Chemische Industrie* 1974,…

MacLeod, R.M , "The Alkali Acts Administration, 1863-84: the emergence of the civil scientist", *Victorian Studies* 9 (1965), 90-112

Multhauf, R.P., "Technology and Society: The Factor of Scale, as Illustrated in the Alkali Industry", *Techniska Museet Symposia* 1 (1979), 183-191

Schramm, E, "Soda-Industrie and Umwelt im 19. Jahrhundert", *Technikgeschichte* 51 (1984), 190-216

Shimkin, M.B., Triolo, V. A., "History and Chemical Carcigonesesis: Some Prospective Remarks", *Progress in Experimental Tumor Research* 11 (1969), 1-20

Troitzsch, U., "Historische Umweltforschung. Einleitende Bemerkungen zu Forschungsstand und Forschungsaufgaben", *Technikgeschichte* 48 (1981),177-190

Wijbenga, A., Hutzinger,O., "Che micals, Man and Environment. A Historic Perspective of Pollution and Related Topics", *Naturwissenschaften* 71 (1984), 239-246

05

NET WERK

24-25

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Stichting Net Werk op komst

Op de bijeenkomst van de werkgroep Net Werk op 22 mei j.l. is besloten tot de oprichting van een stichting Net Werk. Daarmee verandert niets aan het informele karakter van onze werkwijze. Wel is het dan mogelijk financiële en andere middelen (denk bijvoorbeeld aan documentatie) op een betere manier te beheren dan nu mogelijk is.

De stichting heeft als doel het bevorderen van de geschiedenis van hygiëne en milieu. De middelen ertoe zijn o.a. het uitgeven van een blad, het organiseren van bijeenkomsten, het verlenen van advies en het verstrekken van informatie, het verzamelen en verspreiden van literatuur.

Voor het bestuur hebben zich tot nu toebeschikbaar gesteld : Henk van Zon, Myriam Daru, Jan van den Noort en Joke Jongejan.

Ondanks de beperkte opkomst, hebben de aanwezigen een levendige discussie gehad over het onderwerp ‘Ingenieurs en medici in de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw’. Daarmee was echter de thematiek nog lang niet uitgeput.

Netjes op z’n duits

Grohn, A., Delille, A. (ed)
Geschichten der Reinlichkeit. Vom römischen Bad zum Waschsalon
Eichborn Verlag (Frankfurt a. Main 1986)
ISBN 3-8218-1053-X

In een vijftiental artikelen geeft dit boek op een half populaire, half wetenschappelijke wijze een beeld van de geschiedenis van het wassen van lijf en kleding, met de nadruk op de recente geschiedenis van Duitsland. Veel van de informatie is echter tweede- en derdehands.

Dit boek trok de aandacht van de redactie van Surplus, een gloednieuw vrouwenboekenkrant en gaf de stof voor de eerste pagina van het eerste nummer.

Het Groene Denken retrospektief

Wetenschap en Samenleving 1987, 1. Nummer over Het Groene Denken in de Nederlandse natuur- en milieubeweging

In een artikel over denkers en doeners in de Nederlandse Milieubeweging, geven de auteurs (Jacqueline Cramer e.a.) een analyse van het recente verleden van de milieubeweging

Oprichting van de werkgroep Geschiedenis Tropische Geneeskunde

Contactpersoon is Dr. J.P. Verhave,
Afdeling Medische Parasitologie, St. Radboudziekenhuis,
Postbus 9101
6500 HB Nijmegen

Onderzoek

Voor de Woningbouwvereniging Eerbeek verricht Yvonne Tanke een onderzoek over de geschiedenis van wonen en werken (vooral papierindustrie en landbouw) in Eerbeek en Hall. Vanuit het oogpunt van de geschiedenis van hygiëne en milieu is van interesse, dat er eind negentiende eeuw vanwege het schone water in Eerbeek, Hall en omgeving (Veluwe), wasserijen daar van de grond kwamen. Uit de reeds bestaande papiermolens ontstond toen ook de papierindustrie. Het onderzoek moet aan het eind van dit jaar afgerond zijn.

Een glimp achter de gevels

Van Thera Wijsenbeek-Olthuis verschijnt dit voorjaar
Achter de gevels van Delft
Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)

Amsterdamse Historische Reeks,
Grote Serie, deel 3
Historisch Seminariun van de Universiteit van Amsterdam in samenwerking met uitgeverij Verloren
ISBN 9065503110 ± 570 blz,
f 60.-

In dit baanbrekend werk heeft de auteur hoofdstukken opgenomen over voeding, koken en eetcultuur, over lichamelijke verzorging en hygiëne die een beeld geven, gebaseerd op origineel archiefonderzoek.

Spinazie Academie à la crème

Onder deze titel bespreekt Ileen Montijn op 16 mei j.l in NRC de integratie van de Academie 'de Laan' in het HBO kolos van de Haagse Hogeschool.De academie was de voortzetting van de befaamde huishoudschool Laan van Meerdervoort die haar aanzet kreeg uit de Tentoonstelling van Voedingsmiddelen, gehouden in 1887. De academie zal haar honderd jaar als zelfstandig instituut niet vol kunnen maken. Het huishoudonderwijs heeft vermoedelijk een belangrijke bijdrage geleverd aan de verandering van hygiënische gewoontes. Uit historisch onderzoek zou nog moeten blijken hoe diep deze invloed wel of niet is geweest.

05

NET WERK

26-27

2
3

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Wat de aids-campagne van de tuberculosebestrijding kan leren

In de NRC van 14 mei werpt H.A. van Geuns, plaatsvervangend geneeskundig hoofdinspecteur van de volksgezondheid een blik op de tuberculose bestrijding vanaf het begin van deze eeuw. Nederland heeft gunstige ervaringen opgedaan met een vrijwel sluitend systeem van anonieme aanmelding. Van Geuns wijst erop dat wij thans in Nederland op een verzameling van gegevens beschikken die nergens anders ter wereld bestaat. Hier is vermoedelijk mooi materiaal voor historici van de hygiëne aanwezig !

Het effect van voorlichtingscampagnes. Algemeen gesproken wacht hier een boeiend en maatschappelijk hoogst relevant thema op historisch onderzoek : hoe effectief zijn voorlichtingscampagnes geweest op het hygiënisch gedrag van de bevolking ?

Hygiëne en voorlichting op scholen

Joke Jongejan van het IMSA heeft bibliografische gegevens verzameld over vrij recente folders en ander didactisch materiaal dat verspreid wordt vooral onder scholieren.

Nogmaals ziekte en vuil

Greene, V.W.
Disease is really a dirty word- updating the Sanitation-Health Relationship
Manuscript, University of Minnesota, Minneapolis, Minnesota

Dit manuscript gaat in op de 'Health Revolution'.Als 'shortlist' van mogelijke oorzaken worden genoemd:
• inentingen
• chemotherapeutische middelen (antibiotica enz.)
• stoom sterilisatoren
• pasteurisatie en voedseltechnologie
• veranderingen in het voedingspatroon (kennis over voeding)
• water zuiveringstechnologie
• riolering en vuilafvoer
• bestrijding van parasieten
• vooruitgang van medische en chirurgische technologie
• vooruitgang van de pharmacologie
• vooruitgang van landbouw, industrie en verkeer
• innovaties in onderwijs en communicatie
• organisatie van volksgezondheids diensten en -financiering
• popularisering van persoonlijke hygiëne
• innovatie in verkeers- en beroepsveiligheid

Een van de stellingen is dat de industrie van zeep- en schoonmaak-

middelen een belangrijke bijdrage zou hebben geleverd aan de gezondheidsrevolutie.

Schoonheid en de gezondheids- revolutie

Dezelfde Dr. V.W. Greene (professor of Environmental Health an professor of Microbiology University of Minnesota) heeft bij de 'Soap and Detergent Association' in 1984 een publicatie uitgegeven over 'Cleanliness en the Health Revolution'. Dit gaat meer in detail op het voorgaande. Hoofdstuk 6 behandelt het onderwerp 'Personal Hygiene- a hidden hero of health revolution ?' Greene zoekt naar de correlatie tussen de twee variabelen verbeterde gezondheid-persoonlijke hugiëne. Met behulp van epidemiologische gegevens, historische gegevens over de wijziging van gewoontes en comparatieve cultuur-anthropologische studies o.a. met cijfers over zeep consumptie in verband met zuigelingensterfte tracht hij zijn these te staven. Wat hij vooral wil benadrukken, is dat een teruggang in de persoonlijke hygiëne een toename van ziekte zou betekenen, en dat persoonlijke hygiëne constant op peil gehouden moet worden."Disease - or at least some diseases, including a number of "biggies"- is still related to dirt."

Zo puur in de natuur

Van de hand van Leonard de Vries- bekend van zijn luchthartige boekjes vol met bloemlezingen van negentiende eeuwse illustraties- verscheen "Zo puur in de Natuur. Naturisme toen en nu'; de geschiedenis van het naturisme en de beste publicaties hierover ontleend aan de tijdschriften "Zonnewijzer" en "Naturisme" ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum van 'Zon en Leven" en het 25-jarig bestaan van de Nederlandse Federatie van Naturistenverenigingen. Dit boek heeft als actuele kant een lijst van alle naturisten verenigingen en -terreinen en van alle naaktstranden en andere openbare naaktrekreatie in Nederland en België. Mede dankzij de betrokkenheid van de Vries bij dit onderwerp is het een informatiever en minder anecdotisch boek geworden dan vele van zijn vorige werken. Het is een bonte mengeling, dat wel, maar het geeft toch enig inzicht in de geboorte , de verspreiding van de beweging en de tegenstrijdigheden van ideologie en beweging. Een glimp krijgen wij onder anderen in de verhouding tussen naturisme en fascistische ideologie in Duitsland (een relatie die in Nederland overigens niet of in veel mindere mate te vinden is).Een aantal illustratie is echt de moeite om te analyseren. Een veel zeggende illustratie is bijvoorbeeld een propaganda affiche over 'Kontraste in der

3/4

05

NET WERK

28-29

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Körperpflege' blz. 66-67 : aan de ene kant de zuivere naturisten, aan de andere kant de ijdele mannen en vrouwen die hun schoonheid laten verzorgen door kapper masseur en schoonheidsspecialiste.

Vries, L. de
Zo puur in de Natuur. Naturisme toen en nu.
Ankh-Hermes B.V. (Deventer 1987) 160 p. ISBN 90 202 4747 6/CIP *f* 24,50

Permanente waschexpositie

In het Waterleidingmuseum te Utrecht, gevestigd in een van de oudste Nederlandse watertorens, is een permanente wasch-expositie te zien. De verschillende afdelingen hebben telkens een thema : de bleeker, wasch-en strijkinrichtingen, wasserij- en linnenverhuurbedrijven. De voet van de watertoren blijft als waterleidingmuseum ingericht. Daarin is niet alleen de geschiedenis van de oude Compagnie des Eaux (de U. W. M.) in beeld gebracht, maar een stuk geschiedenis van de watervoorziening. Voor individueel bezoek is het museum slechts beperkt toegankelijk, namelijk op woensdagmiddag 13.30- 16.00 uur. Wel zou er een van de komende bijeenkomsten van de werkgroep op een ander tijdstip een bezoek aan het museum kunnen bevatten

Biologische agentia in de woonhygiëne

Dit congres heeft weliswaar geen historisch karakter, maar kan voor onderzoekers op het gebied van de geschiedenis van wonen en gezondheid een gedegen medische achtergrond verschaffen.

Symposium 'Biologische agentia in de woonhygiëne' 23 juni 1987, Academisch Ziekenhuis (AZU). Informatie : secretariaat SMO, Zeverijnstraat 36, 1216 GL Hilversum

Milieu: Nederland let op uw saeck

In het milieu- en jubileum nummer van de Ingenieur (140 jaar jong) verscheen:

Myriam Daru, Henk van Zon
Afval en milieu in de negentiende eeuw *De Ingenieur* 99 (1987) nr. 5 55-61

Geschiedenis van de waterbeheersing in Nederland

De werkgroep geschiedenis van de waterbeheersing in Nederland (die werkzaam is binnen het KIVI afdeling voor Waterbeheer)heeft

4/5

in een brochure kort uiteengezet welke inhoud zij wil geven aan haar bijdrage aan de internationale geschiedenis van dit onderwerp. De International Commission on Irrigation and Drainage (ICID) heeft namelijk al in 1977 een "Working Group on History of Irrigation, Drainage and Flood Control" opgericht.De Nederlandse werkgroep heeft de Nederlandse geschiedenis van de waterbeheersing ingedeeld in een achttal periodes. Voor elke periode worden de categoriëen genoemd : algemeen, organisatie, voornaamste werken, benodigde energie, sociaal-economisch en technische 'topper'. (de laatste categorie wordt voor de laatste periode-tot heden- overigens nog niet ingevuld).

Het is de bedoeling voor eind 1988 een publicatie in het Engels gereed te hebben. De kosten voor het bundelen van de 'lokale' publicaties zouden dan in principe door de UNESCO worden gedragen. De redactie zal plaats vinden op basis van beschikbare literatuur. De werkgroep zou het beslist verwelkomen als er voor dit doel ook origineel onderzoek zou worden verricht. De lijvige catalogus -eigenlijk boek-van de tentoonstelling over Blanken (Rijksmuseum) was al een interessante aanvulling op de al beschikbare literatuur over waterbeheersing, maar er is nog een groot terrein braak.

Milieu en Bedrijf

Tijdens de 10e conferentie Maatschappijgeschiedenis (deze keer op het gebied van geschiedenis van bedrijf en techniek) is het thema milieu en bedrijf aan de orde gesteld met de bijdrage van Herman Diederiks en Charles Jeurgens, Milieu en Bedrijf Leiden 1850-1914, een voorlopig verslag. Deze bijdrage is blijkbaar in een zeer vroeg stadium van het onderzoek ontstaan en leunt daardoor op een erg smalle basis. Twee dissertaties worden herhaaldelijk genoemd : die van Van Zon (de lezers van dit contactblad wel bekend) en die van Aalders, 'Industrie, milieu en wetgeving. De Hinderwet tussen symboliek en effectiviteit (Amsterdam 1984). Voorlopig kunnen de lezers dan ook hun kennis over dit onderwerp eerder uit deze twee publicaties halen.

Volgende bijeenkomst

Tijdens de laatste bijeenkomst is in principe midden september als datum gekozen voor de volgende keer.Graag het onderstaande kalender ingevuld sturen naar Net Werk, p/a Winselerhof 56 5625 LZ Eindhoven

05

NET WERK

30-31

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

06

NET WERK

32-33

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Stichting Net Werk (vervolg)

Nu de vakantieperiode afgelopen is (tenminste voor de redactie van Net Werk), is de procedure voor een stichting voortgezet. Met het verschijnen van nummer zeven van dit contactblad zal de Stichting Net Werk een voldongen feit zijn. Het volgende paragraaf geeft een voorbeeld van een van de activiteiten die in stichtingsverband goed ontplooid zullen worden.

On-line literatuuronderzoek nu mogelijk !

Databases vormen een waardevol maar duur middel om aan bibliografische gegevens te komen. Je kunt stellen dat een uur zoekwerk in een (per satelliet) geraadpleegde data base boven de 200 gulden zal komen.

Net Werk heeft nu een aanbod om gebruik te maken van de toegang die een groot bedrijf heeft tot een aantal databases. Een eerste kennismaking heeft plaats gevonden in de Brusselse vestiging van dat bedrijf. De meest geschikte database bleek Histline te zijn.

HISTLINE (HISTory of Medicine on LINE) bevat bibliografische gegevens over de geschiedenis van de geneeskunde en van aanverwandte wetenschappen. Zowel oude als nieuwe geschiedenis zijn in het bestand behandeld. Materiaal wordt geselecteerd uit de Index Medicus, lopende catalogi en publi–caties over algemene geschiedenis; het bestand wordt gebruikt bij het samenstellen van de Bibliography of the History of Medicine. Bibliografische gegevens zijn ontleend aan publicaties zoals monografieën, tijdschrift artikelen, symposia en congressen sinds 1970, maar ook ouder materiaal is hier en daar opgenomen. Het bestand wordt maandelijks bijgewerkt.

Wie gebruik wil maken van de mogelijkheid omm zijn of haar bibliografisch onderzoek te ondersteunen met een zoekprocedure in HISTLINE kan het hierbij afgedrukte formulier invullen. Het formulier houdt rekening met de ingangen die in HISTLINE zijn aangeboden. Het kan natuurlijk voorkomen dat een ingevuld sleutelwoord niet in de lijst van HISTLINE voorkomt. Om te helpen zoeken naar een adekwate vervanging, dient men in het formulier het onderzoeksthema te omschrijven, en suggesties voor synoniemen, niet gewenste onderwerpen die vanwege de tweeduidigheid van een titelwoord of sleutelwoord zouden kunnen opduiken enz.

Voorbeelden van sleutelwoorden : opvoeding, toxicologie, beleid, microbiologie, ecologie... Sommige

onderwerpen zijn zo ruim vertegenwoordigd dat er een beperkend sleutelwoord nodig is; bijvoorbeeld bij 'ziekte' het beperkend sleutelwoord 'malaria'.

Naast onderwerp sleutelwoorden kan het zoekveld gepreciseerd worden met sleutelwoorden over historische periode en land.

Wie zich meer richt op een biografie kan de naam van de persoon opgeven. (bijvoorbeeld Pasteur L).

Voor wie al een ruime kennis heeft van de aanwezige literatuur, is het mogelijk alleen de allerlaatste toevoegingen aan te vragen. Daarvoor zijn hier de rubrieken over publicatie- en indexeringsperiode opgenomen.

Het raadplegen van HISTLINE kanom de 2 à 3 maanden. Wie hierop wil aansluiten, kan tot drie aanvraagformulieren insturen. De formulieren zullen dan in een bundel doorgestuurd worden, en daarna de resultaten individueel teruggestuurd.

Hoe beter de aanvraag geformuleerd is, hoe relevanter en vollediger het resultaat. Het formulier is precies toegespitst op de kenmerken van HISTLINE, wat de kans op een bevredigend resultaat vergroot.

Wie bezig is met niet of slecht gesubsidieerd onderzoek op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu moet deze kans niet laten ontglippen !

De eerste zoekprocedure is uitgegaan van allerlei termen rond het onderwerp water. In een van de komende nummers zal een selectie hiervan verschijnen, met nog wat aanvullingen. Het zoeken 'met de hand' is zeker nog niet overbodig geworden, maar de tijdwinst van een on-line raadpleging is toch wel indrukwekkend.

Boekenoogst

Deze keer boeken onder twee hoofdthema's: het lijf en de stad.

HET LIJF

Het Parijse warenhuis FNAC heeft een zeer uitgebreide boekenafdeling, waar ook een bibliografische dienst aktief is. Deze stelde in juli 1987 een catalogus samen van boeken die zij in voorraad hadden rondom het thema 'lijf'. Ongeveer 130 titels komen in deze lijst voor (allemaal in het Frans). Bibliografisch gezien stelt dit niet al te veel voor. De betekenis ligt veel meer in het feit dat het lijf een commercieel onderwerp is.

06

NET WERK

34-35

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Léonard, Jacques
Archives du corps.
La santé au XIXe siècle
Ouest-France
Rennes1986
ISBN 2- 85882-984-5
FF 88.-

Jacques Léonard heeft een aantal belangrijke stu-dies geschreven over de medicalisering van Frankrijk in de negentiende eeuw. Het woord 'corps' komt in de titel van dit boek voor, waarschijnlijk meer uit commerciële dan uit wetenschappelijke overwegingen. Het gaat in feite om een overzicht van de ingevoerde of geprojecteerde hygiëne maatregelen, en van de houding tegenover hun invoering. Uit het boek ontstaat een beeld van de toestand van de materiële leef- werk- en woonomgeving in het negentiende-eeuwse Frankrijk. De balans die de auteur uiteindelijk trekt, is die van een blijvende biologische ongelijkheid, een ongelijkheid die de geprivilegeerden wilden handhaven door middel van allerlei zuiverende maatregelen. Voor dit boek heeft Léonard naast eigen archiefwerk zwaar moeten steunen op de onderzoeken van een hele reeks historici. Voor een compleet bibliografisch overzicht moet de lezer zelf met behulp van de genoemde namen aan het werk. Léonard geeft slechts een globaal overzicht van de gebruikte bronnen.

Perrot, Philippe,
Werken aan de schijn. Veranderingen in het vrouwelijk lichaam.
SUN
Nijmegen 1987
ISBN 90-6168-261-4
f 38,50

In dezelfde SUN reeks waarin eerder Pestdamp en bloesemgeur van Alain Corbin verscheen, is er nu een werk dat direkt in het verlengde van deze studie ligt. Dit boek is vooral gericht op de mentaliteitsgeschiedenis van de verzorging, maar heeft een aantal hoofdstukken die de hygiënistische achtergronden van het 'werken aan de schijn' onthullen. Het begint al met hoofdstuk 1, dat de terugkeer van het water beschrijft, dat vreemd genoeg meer over geur en verzorging zonder water gaat, dan over water. Hoofdstuk 5 over de Hygiënistische golf laat wel titel en inhoud met elkaar overeenstemmen. Pas hier wordt werkelijk omschreven hoe het water een onmisbaar onderdeel wordt van het toiletritueel.

Het besluit begint met de stelling dat het lichaam een product is van maatschappelijke en historische factoren, drager en voortbrenger van tekens. Jeetje, dáár zullen de anthropologen van opkijken !

Uiteindelijk is het boek niet zo veel verder dan een documentaire uit-

breiding van het werk van Corbin en Elias. De gebruikte bronnen zijn bijna uitsluitend gedrukt (maar wel keurig opgenomen in een uitvoerige bibliografie). Het stoffige archiefwerk is ondankbaar en weinig winstgevend in termen vanpublica–ties. Maar zonder archiefwerk zal de thematiek met boeken als deze vlug gaan verwateren, al zegt de flaptekst dat we hier te maken hebben met een van de meest briljante boeken die de laatste jaren zijn gewijd aan de geschiedenis van de lichaamscultuur en de sociale psychologie.

Rival, Ned
Histoire anecdotique de la propreté et des soins corporels
Jacques Grancher, éditeur
Paris 1986
334 blz, geb.

Hier is er eindelijk een boek waarvan de titel de lezer met open vizier tegemoet treedt. Het is niet meer en niet minder dan een anecdotische geschiedenis van het wassen en van de lichaamsverzorging. Als een vlinder fladdert de auteur van onderwerp naar onderwerp. De tekst is onderhoudend geschreven, de illustraties veelvuldig en kleurrijk. Theoretische diepgang moet men hier niet verwachten. Toch zal de professionele lezer hier en daar iets van zijn gading kunnen vinden, meer door het goed bekijken van de illustraties en het lezen tussen de regels dan door de tekst zelf. Noten en bibliografie zal de lezer tevergeefs zoeken.

Dit populariserend werk heeft kunnen ontstaan dankzij de steun van de Franse tak van Unilever, en kon waarschijnlijk daarom zo veel kleurmateriaal bevatten.

DE STAD

Illi, Martin
Von der Schîssgruob zur modernen Stadtentwässerung
Verlag Neue Zürcher Zeitung
Zürich 1987
ISBN 3-85823-173-8 geb.
CHF 50.-

Dit boek is geschreven in opdracht van de gezondheidstechnische dienst van de stad Zürich. De dienst stelde ook een tentoonstelling samen, en organiseerde deze zomer een historische rondgang door het oude gedeelte van de stad, met als thema : 'Hygiene und Entsorgung'. Via zeven locaties werd de hygiëne-tourist rondgeleid langs hoogtepunten van de afvoer- en reinigingsproblematiek.

In tegenstelling tot de meeste boeken over gezondheidstechniek, laat de auteur pas aan het einde de algemene geschiedenis aan de orde komen: in een 'Lexikon zur Geschichte der Haus und Stadtentsorgung'. Hier passeren

06
NET WERK
36-37
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

de gewoonlijke wetenswaardigheden over cloaca maxima, ontstaan van het WC e.d. de revue.

3/4 Veel interessanter is het eerste gedeelte dat stoelt op origineel bronnenonderzoek van de auteur en van de heer Steiner, een ambtenaar van gemeentewerken die jarenlang een documentatie samenstelde. Daarnaast is er ook gebruik gemaakt van scripties die ontstaan zijn op de Universiteit van Zürich. De beschrijving begint bij de Romeinse tijd van de stad. De middeleeuwen komen uitvoerig aan bod, maar het meest boeiende voor de Neder–landse lezer is waarschijnlijk de negentiende eeuwse besluitvorming rond de 'systemenkeuze' en de 'kloakenreform', en de vergelijkingen die hij/zij kan trekken met de ontwikkelingen hier. Bijzonder is bijvoorbeeld de strijd van de bevolking tegen de vloeivelden, waarbij de technici hun groots opgezet projekt moesten laten schieten. Ook Zürich heeft het tonnenstelsel gekend. In 1909 werd een commissie benoemd om van dit afvoersysteem af te komen, maar o.a. door de eerste wereldoorlog, werd pas in 1923 besloten tot een algehele invoering van een gemengd rioleringsstelsel met een ruim opgezette zuiveringsinstallatie. De allerlaatste tonnen verdwenen pas in de jaren vijftig, maar het ging om uitzonderingen. Vanaf 1932 bestond er een verordening die dwong tot een aansluiting op het rioleringsnet. Het lokaalhistorisch gedeelte van het boek wordt afgesloten met een overzicht van de aktuele situatie.

Ruijter, P. De
Voor de volkshuivesting en stedebouw
Matrijs
Utrecht 1987
325 blz
ISBN 90-70482-48-7 geb.
f 49,50

Een groot gedeelte van deze posthuum versche–nen–en dissertatie gaat over de invloed van de hygienistische beweging op de stedebouw. Het onderwerp van de studie is de rol van het NIROV in de Nederlandse planningbeweging, maar al bij het eerste hoofdstuk 'Geest en beginsel van de Woningwet' blijkt dat haar ontwikkeling nauw met het hygiënisme verbonden is. Immers, Licht en Lucht was de strijdkreet van de planningspioniers. Het woord hygiëne komt dan ook herhaaldelijk voor in de paragraaftitels en in de tekst. Het ontstaan van de Woningwet is goed bekend, maar wordt door de Ruijter hier helder samengevat. Hij maakt duidelijk hoe het toezicht het zwakste punt was en altijd gebleven is. In het tweede hoofdstuk 'Onder de Woningwet', komt de uitvoering van de wet aan de orde.Daar laat

de auteur zien hoe het gezondheidsmotief circa 1910 aan terrein ging verliezen ten opzichte van het verfraaien van de omgeving. Dit loopt parallel met het verdringen van stedebouwkundige amateurs door professionals. In de jaren na 1910 verscherpte zich de tegenstelling stadsbouwkunst-stedebouw, die het onderwerp vormt van het derde hoofdstuk. Op dat punt aangeland, raakt ook de inhoud van de tekst verder van de geschiedenis van hygiëne en milieu. De afsluitende hoofdstukken zijn toegespitst op het Instituut zelf.

Het boek is door collega's van de auteur uitgegeven en keurig verzorgd, inclusief een register.

(Net) Werk in uitvoering

Reinhilde van der Kroef
Geschiedenis van de gezondheidszorg in het Gooi en omstreken. (in voorbereiding t.g.v. het KNMG-congres in 1989 en uitgevoerd in opdracht van het KNMG afd. Gooi e.o.)

Guino Huiskes
Inventarisatie van bedrijven in Drenthe die mogelijkerwijs bodemvervuilende produktietechnieken hebben toegepast (1800-heden) In opdracht van Provinciale Waterstaat Drenthe)

Adres van beiden: Historisch Onderzoekbureau Histodata, Postbus 1087, 9701 BB Groningen

(informatie: Henk van Zon)

Gevraagd : meer informatie over werk in uitvoering !!!

Stuur korte berichten naar
Net Werk, Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven

06

NET WERK

38-39

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Aanvraag voor een zoekprocedure in Histline
(een formulier per zoekprocedure, max 3 per 3 maanden)

Hoofdauteur		Voorlet.	
Auteur in bundel		Voorlet.	
Collectieve bibliografie			
Hoofd sleutelwoord			
Beperkend sleutelwoord			
Woord(en) in titel			
Onderwerp			
Historische periode	Voor 500 : ☐ Van 500 t/m 1450 : ☐ Van 1450 t/m 1700 ☐ Van 1700 tot nu : ☐ Geen bepaalde periode : ☐		
Land		of multinationaal ☐	
Persoon als onderwerp		Voorlet.	
Periode van publicatie	Van (jaar, maand)	T/m (jaar, maand)	
Periode van indexering	Van (jaar, maand)	T/m (jaar, maand)	

Onderzoeksthema waarvoor deze aanvraag wordt ingediend
(korte omschrijving):

Suggesties voor de beperking of de uitbreiding van de zoekprocedure:

Naam aanvrager		Voorl.	
Adres			
Telefoon		of	

Ingevuld formulier of copie van formulier terugsturen naar :
Net Werk
Winselerhof 56
5625 LZ Eindhoven

07

NET WERK

40-41

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Stichting Net Werk een feit

Op 13 november j.l. is Net Werk een nieuw leven begonnen als stichting (officieel Stichting Net-Werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu).

Bestuursleden zijn:
Myriam Daru (historica, redactie Net Werk, secretaris en initiatiefneemster)
Joke Jongejan (bibliothecaresse-documentaliste van het Instituut voor Milieu en Systeemanalyse IMSA)
Jan van den Noort (historicus, voorzitter)
Henk van Zon (historicus, RUG)

De stichting betekent voor ons vooral een vaste juridische basis voor onze activiteiten. We blijven afhankelijk van de inzet van werkgroeps leden. Wie zich officieel als werkgroeps lid, abonnee of begunstiger wil melden kan dit doen door middel van een brief aan
Stichting Net Werk
Winselerhof 56
5625 LZ Eindhoven

Het lijf als lemma

André Burguière
Dictionnaire des sciences historiques
Presses Universitaires de France
Paris, 1986

Dit woordenboek is niet het eerste werk in zijn soort in het frans, zoals Burguière in zijn voorwoord al bijvoorbaat toegeeft. Het is een inventaris van de stand van zaken. Met belangstelling zocht ik naar het lemma 'hugiëne'. Het ontbrak, maar in de plaaats vond ik wel het begrip lichaam, en de correlaten 'historische anthropologie' , 'kind, gebaren', 'ziekten', 'pest'.

Van de geschiedenis van het menselijk lichaam wordt gesteld dat het eerst de geschiedenis was van de vooruitgang van het dierlijke lijf naar het denkende lijf van de homo sapiens en later dat van de vooruitgang van de geneeskunde en de hygiëne. De lichamelijke technieken die gericht zijn op het overleven zijn ingebed in maatschappelijke betekenis- en communicatiesystemen, zodat een geschiedenis van het lichaam meer moet zijn dan een geschiedenis van het lijf van vlees en bloed.

Sanitair in een klein hoekje

Wim Parent
Sanitair, en historisch overzicht
Delftse Universitaire Pers
Delft, 1987
ISBN 90 6275 271 3
Fl 33,60

'Ir. Wim Parent heeft onder leiding van ir. J.F. Engels, beiden medewerkers van de vakgroep Ontwerpen, Planning en Beheer van Gebouwen van de fakulteit der Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, een literatuuronderzoek van A.C. Brink en R.R. Geerling over sanitair herzien en opnieuw geredigeerd.' Dit staat in het voorwoord van het boek, en de tekst draagt dan ook de sporen van deze voorgeschiedenis. Het bevat een aantal parafrases van een zestiental in de literatuurlijst genoemde secundaire bronnen. De (overigens talrijke) illustraties zijn vaak reproducties van reproducties.

Het boek bevat geen weergave van eigen archiefonderzoek in Nederland. Wie gegevens zoekt over Nederlandse ontwikkelingen komt bedrogen uit. Geen woord over het ontstaan van de Sphinx en over de verschillende Sphinx modellen in de loop der jaren, over de rol van de Nederlandse kruisverenigingen in de verspreiding van was- en douchegewoonten, geen overzicht van de ontwikkeling van sanitair en natte cellen in de Nederlandse volkswoningbouw en in de woningplattegronden, geen analyse over de elkaar beconcurrerende oplossingen op het gebied van sanitair en afvoer in Nederland vanaf circa 1865. Wel verabsoluteerde historische 'waarheden' als : 'In Engeland begon de industriële revolutie rond 1770. België volgde rond 1800, Frankrijk circa 1830, Nederland pas vanaf 1850 en Duitsland nog een twintig jaar later. Amerika tenslotte heeft eigenlijk nooit een industriële revolutie gekend. Zij had immers niet af te rekenen met een verouderd systeem. Zij volgde gewoon de ontwikkelingen in West-Europa.' of ' De geneeskunde zou vanaf de achttiende eeuw aantonen dat de mens zich tegen ziekte kan beschermen door preventieve maatregelen en dat hij door hygiënisch gedrag ziekten kan voorkomen. Dit preventief bewustzijn werd in de negentiende eeuw dé filosofie van de sanitaire beweging. Een en ander zorgde voor een flinke stroom-versnelling in de ontwikkeling van het badwezen.'

Zo simpel lagen de dingen niet, en de vakman en leek voor wie 'dit werk een plezierige informatiebron over de lichaamshygiëne door de eeuwen heen' zou zijn (prof. ir. Haak in het voorwoord) krijgt daardoor een behoorlijk banaal gemaakt beeld voorgeschoteld. Dat het boek alle eeuwen behandelt binnen 94 bladzijden hoeft nog niet te betekenen dat de compacte mededelingen zo ongenuanceerd moeten zijn. Kortom, een boek voor niet-historici. De ware geschiedenis van het sanitair in Nederland en in het Nederlands moet nog komen.

07
NET WERK
42-43
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Vuildeeltjes als oervijand

Maja Vervoort
Elke dag een grote schoonmaak
Psychologie 11/87 p. 22-25

Is overdreven netheid een huisvrouwenkwaal ? Maja Vervoort bespreekt in dit artikel de netheidsdwang als een 'obsessief-compulsief syndroom'. In feite zou het gaan om vier verschijningsvormen. De eerste is de smetvrees, waaraan 55 % van de patiënten lijden. De tweede obsessie is een pathologische twijfel : men vreest voortdurend een of andere belangrijke handeling te hebben vergeten. Het derde syndroom is een obsessie zonder bijzondere handeling, een angst gekoppeld met een willekeurig voorwerp. Het laatste syndroom is een dwangmatige vertraging van alle handelingen, het tot ritueel maken van alles wat men doet. De vier syndromen zouden in meer of mindere mate samen voorkomen. Dit dwanggedrag begint vaak in de kindheid of de puberteit. Het komt voor dat het dagelijks leven van de patiënt helemaal om de rituelen heen draait, Hij of zij is meestal bewust van de nutteloosheid van zijn of haar bezwerende handelingen, maar kán niet anders.

Naast klassieke psycho-analytische therapieën wordt ook gepoogd door middel van gedragstherapie en psychofarmaca tot genezing te komen.

Literatuurverwijzingen komen in het artikel helaas niet voor. Dit slaat waarschijnlijk op een redactionele regel gericht op het bereiken van een breder publiek, maar een direkte aanreiking naar beter gefundeerde kennis zou Psychologie niet misstaan. Nu moet de lezer een aan zichzelf geadresseerde envelop na de redactie sturen. Scientific American - niet de eerste de beste - gunt de lezer wel een literatuurlijst.

Redactieadres Psychologie :
Rokin 58
1012 KV Amsterdam
020-276150 (tussen 13.00 en 17.00 uur)

Robert Irwin
The limits of vision
Penguin books
Harmondsworth 1987
ISBN 0-14-008886-5
Oorspronkelijk verschenen bij Viking Press in 1986

Het boek van Robert Irwin is een litteraire uitwerking van het netheidssyndroom.

Marcia is het slachtoffer van haar situatie en haar bloeiende fantasie. Als wiskundige afgestudeerd, slijt zij haar leven als huisvrouw. Daarover klaagt zij niet, in tegendeel. Zij verwijt haar koffievriendinnen zelfs dat zij zorgvuldig hun werkelijke bezigheden, het gevecht tegen het vuil, tot een taboe uit hun gesprekken hebben geband. Marcia vult de dagen met interessante gesprekken met figuren als Leonardo da Vinci, William Blake, Pieter de Hooch. Al die gesprekken draaien dan wel rondom het gevecht tegen het vuil. De godheid van het vuil heet Mucor, en Mucor zit Marcia te pesten, maar voert haar ook in, in de mysteries van het vuil. " Mucor has known what confinement is like. He can paint a grim picture of the nineteenth-century precursor of the Institute of Whiteness, La Savonnerie. (…) This is an age when great strides have been made in the classification of dirt. Sir Francis Galton has published on the marks left by fingers, and Holmes' no less epoch-making Seven types of Tobacco Ash is being eagerly read."

Een gedragstherapie wordt Marcia aan het einde op een verrassende wijze in het vooruitzicht gesteld.

De mens belaagd door de pokken, de pokken belaagd door de mens

Op 18 december houdt Willibrord Rutten een referaat, uitgaande van zijn promotie-onderzoek. Zoals de lezers hier kunnen vaststellen, heeft hij vele facetten van het onderwerp 'pokken' in zijn onderzoek weten te betrekken die historici van hygiëne en milieu aanspreken. Hier volgt een samenvatting van zijn lezing.

Sinds 1978 zijn de pokken wereldwijd uitgeroeid. Wij herinneren ons de pokken als een tropische ziekte, maar tot ver in de negentiende eeuw was de ziekte in Nederland inheems. Een uitvoerige analyse is gemaakt van de rol van de pokken in de demografische ontwikkeling van Nederland in de achttiende en negentiende eeuw. Gebruik is gemaakt van uiteenlopende bronnenmateriaal : begraafboeken, verzekeringsarchieven, militieregisters, fiscale archieven, sterftelijsten enz. Aan de orde komen zaken als : frequentie en verspreidingspatroon van de pokkenepidemieën, het aandeel van de ziekte in het spectrum van doodsoorzaken, de leeftijdsgroepen die getroffen werden, sociale ongelijkheid voor ziekte en dood, regionale verschillen in de pokkenincidentie en de daling van het

07
NET WERK
44-45
3
4
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

aantal concepties en van de huwelijkscijfers tijdens een pokkenexplosie, In 1800 ging een grootscheepse vaccinatiecampagne van start. De demografische effecten daarvan en de weerstand tegen het vaccinatie-offensief krijgen speciale aandacht.

Ziektemodellen in historisch perspectief

Een goede kennis van ziektemodellen zoals zij in de loop der eeuwen zijn ontstaan is onontbeerlijk voor de historicus die zich bezig houdt met het verband tussen ziekte en omgeving. Willibrord Rutten geeft hier een korte uiteenzetting over dit onderwerp, dat ons als stichting Net Werk zal blijven bezig houden.

De geschiedenis van de medische wetenschap laat zien dat de opvattingen over het ontstaan van ziekte zich in de loop der tijden hebben gewijzigd. Hippocrates bracht ziekte inverband met de physische omgeving (aarde, water, lucht). Galenus zocht de oorzaak van ziekte in een verstoring van het evenwicht tussen de lichaamsvochten. Paracelsus schreef epidemieën toe aan bovenaardse invloeden. Thomas Sydenham was de opvatting toegedaan dat epidemieëen ontketend werden door kwalijke moerasdampen. Volgens de ziektekiem-theorie van Koch en Pasteur werden besmettelijke ziekten door micro-organismen veroorzaakt. De infectieleer werd in de geneeskunde de nieuwe orthodoxie. Een van de consequenties was echter het ontstaan van een simpel, monocausaal ziektemodel. Slechts twee elementen werden onderscheiden: agens en gastheer. Het vinden van de oorzaak van een ziekte was nog maar een kwestie van het ontdekken van het specifieke micro-organisme. Het concept milieu, wél aanwezig bij Hippocrates en Sydenham, verdween voorlopig uit het blikveld. Het duurde tot ongeveer 1925 voordat via de biologie (Darwin) het begrip ecologie in de medische weten-schappen begon door te dringen.

De monocausale ziektemodellen zijn thans vervangen door multifactoriële ziektemodellen, die recht doen aan het netwerk van oorzaken dat tot ziekte leidt. Agens, gastheer en omgeving worden ondergebracht in een ecologisch systeem.

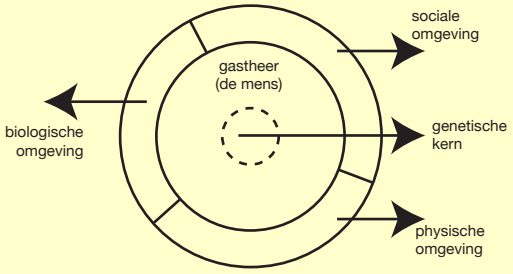

Wielmodel van de mens-omgeving interacties

Een (infectie) ziekte wordt gezien als een verstoring van het evenwicht binnen het systeem. Het wielmodel (zie afbeelding) is een voorbeeld van een ecologisch model van de interactie tussen mens en milieu. Opvallend is de ruimte die in het model wordt gereserveerd voor de sociale omgeving, naast de biologische en de physische. In het netwerk van ziekte-oorzaken spelen namelijk ook maatschappelijke factoren een rol.

Theorieën uit het verleden omtrent ziekte-oorzaken brengen ons denken nog steeds in verwarring, zegt de epidemioloog Susser. Zijn waarschuwing was met name bedoeld voor medici. Het monocausale denken is moeilijk uit te roeien, ook in de medische wetenschappen. Ook onderzoekers in de geschiedenis van ziekte, hygiëne en milieu zouden Susser's vermaninge ter harte moeten nemen. Theorieën bepalen in belangrijke mate wat men verkiest waar te nemen. Zo gaat het nu, zo ging het vroeger. Wie gebruik maakt van historische bronnen wordt met het probleem geconfronteerd dat waarnemingen gedaan door tijdgenoten niet verder gaan dan de theorie die toen gold. Een voorbeeld kan het een en ander veduidelijken. In zeventiende- en achttiende eeuwse medische verhandelingen (van Diemerbroeck, Süssmilch) wordt beweerd dat niemand aan pokken kon ontsnappen. "Von pokken und Liebe bleibt keiner verschont." De stelling berust niet op zorgvuldige waarnemingen. Een nauwkeurige analyse van sterftelijsten en van morbiditeitsgegevens leert dat voor de komst van de pokken-inenting in de grote steden in het westen des lands toch nog 25 % van ieder geboortecohort definitief aan de pokken ontkwam. Op het dunbevolkte platteland van de Peel bleef zelfs 75 % van de bevolking gevrijwaard voor de ziekte. De overtuiging dat er geen ontkomen is aan de ziekte kwam voort uit opvattingen die men had over het ontstaan van pokken. Sinds de Middeleeuwen dacht men dat pokken aangeboren waren. Het bloed van de pasgeborene heeft nog niet de juiste hoedanigheid. Het moet nog rijpen. Tijdens het rijpingsproceswerde stoffen uitgescheiden die in de vorm van pokken op de huid verschenen. De pokken waren, dacht men, een stadium waar elk mens vroeg of laat doorheen moest.

Aan de ene kant kunnen oude theorieën over ziekte-oorzaken de historicus dus op een verkeerd spoor zetten, aan de andere kant kunnen zij de historicus weer behulpzaam zijn bij het verklaren van historische verschijnselen. Immers, al klopte de theorie niet, de mensen gedroegen zich ernaar. Opnieuw zal ik dat illustreren aan de hand van de pokken.

07
NET WERK
46-47
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De koepokinentingscampagne die in 1800 van start ging, ontmoette de nodige weerstand. Bekend zijn de godsdienstige be-zwaren in gereformeerde kring. De weerstand tegen inenting werd echter ook gevoed door de opvatting in brede lagen van de bevolking dat pokken aangeboren waren. Ouders vonden het zinloos om hun kroost in te enten tegen een ziekte waarvan elk kind de kiem in zich droeg.

Literatuur

J. Stuurmans, 'Epidemiologie en ziekte-oorzaken. Van mono-causaal naar multi-causaal'. *Medisch Contact* (1977) nr. 32 p. 343-349.

Sir MacFarlane Burnet and David O. White, *Natural History of Infectious Disease* Cambridge 1972 4e editie. Geschiedenis van epidemieën in ecologisch perspectief.

René Dubos Man, *Medicine and Environment* Harmondsworth 1970.

M. Susser, *Causal Thinking in the Health Sciences : Concepts and Strategies of Epidemiology* , New York 1973

J.R. Lloyd, *Man and the Ecosystem*, Basingstoke 1980.

J.A. Boycott, *Natural History of Infectious Disease*, London 1971.

Lawrence E. Hinkle jr and William C. Loring. *The Effect of Man-made Environment on Health and Behaviour*.

Bernard Campbell, *Human Ecology. The story of our Place in Nature from Prehistory to the Present*, London 1983.

Bijeenkomst Net Werk 18 december 1987

Tijd : begin om 10 uur 30
Plaats : Waterleidingmuseum Lauwerhof 29 Utrecht

Programma:
- korte rondleiding door de heer J.G. Bokma, coördinator Waterleidingmuseum
- huishoudelijk gedeelte (kort)
- Willibrord Rutten
De mens belaagd door de pokken, de pokken belaagd door de mens (zie samenvatting elders in dit nummer)
- discussie
- afsluiting

Het Waterleidingmuseum wordt voor de duur van onze bijeenkomst opengesteld voor het symbolische bedrag van *f* 1.- per persoon. Donateur kan iedereen worden door een éénmalige overmaking van *f* 100.- op gironummer 5459299. Adres van de stichting Waterleidingmuseum : Postbus 2124, 3500 GC Utrecht tel. 030-467211

08

NET WERK

48-49

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Bijeenkomst Net-Werk op 26 februari 1988 te Utrecht

10.00 uur Aankomst
10.30 uur Rondleiding over het terrein van de Rioolwater-zuiveringsinrichting
11.30 uur Lezing Ben Gales over de aanleg van de waterleiding te Maastricht (zie toelichtend artikel). Aansluitend discussie.
13.00 uur Huishoudelijke vergadering
13.30 uur Afsluiting

Rioolwater-zuiveringsinrichting, Zandpad 1, Utrecht-Overvecht (030-616424). Het terrein ligt ten oosten van de Vecht en ten noorden van de spoorlijn Utrecht-Amersfoort. Het is bereikbaar met stadsbus 7 vanaf Utrecht centraal station, richting Overvecht, uitstappen bij de eerste halte op de Loevenhoutsedijk.

1
2

Maastricht en water

Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Maastrichtse waterleiding schreef Ben Gales, in opdracht van Gemeentebedrijven Maastricht, een boek over het jubilerende bedrijf. In zijn lezing voor Net-Werk, gunt de schrijver ons een blik in het in maart verschijnende boekje. Hij schetst de problemen die zich voordoen bij de introductie van het netwerk waterleiding en komt daarbij tot een herwaardering van de waterput. Die voldeed beter dan doorgaans verondersteld wordt en bleef mede daardoor een belangrijke concurrent van het nieuwe 'water in buizen'. In 1943 waren er in Maastricht nog 43 putten in dagelijks gebruik. Hij komt tot de conclusie, dat de vrees voor epidemieën geen motief van betekenis vormde voor de totstandkoming van de waterleiding en plaatst een aantal kritische kanttekeningen bij het veronderstelde effect: '...de aanleg leidde er niet toe dat Maastricht's sterftecijfer in een klap aanmerkelijk verbeterde'.

Voor de particuliere investeerders in de waterleiding vormde winst de belangrijkste drijfveer. De gemeente Maastricht overwon haar 'watervrees', omdat zij zich zorgen maakte over de aantrekkelijkheid van het stedelijk woonklimaat. De bebouwing van de voormalige vestingwerken buiten de Sint Pieterspoort vormde een factor van betekenis in de koerswijziging van de gemeente Maastricht. De daar geplande villawijk kwam tot stand met behulp van Rotterdams kapitaal. De welwillendheid van de Rotterdamse heren - zij boden Rotterdamse prijzen voor de grond - werd enigszins gecompenseerd door hen de concessie voor de aanleg van de Maastrichtse waterleiding te verlenen.

Het optimisme van de Rotterdammers bleek slecht gefundeerd. De investering in het villapark bleek een misrekening, die slechts kon worden gecompenseerd door de opbrengsten van het Maastrichtse waterleidingbedrijf. Mede daardoor was de waterleidingmaatschappij voor de beleggers geen vetpot. Tot na 1900 werd op de gewone aandelen geen dividend uitgekeerd. Daarna schommelde het meestal tussen de vier en vijf procent. De naasting van het waterleidingbedrijf in 1917 door de gemeente Maastricht werd evenmin ingegeven door hygienische overwegingen. Ook hier speelden grondtransacties een doorslaggevende rol.

Signalement achteraf

Door de tweemaandelijkse verschijning van Net Werk komt dit signalement te laat voor een bezoek. Maar het materiaal van de tentoonstelling over de Utrechtse riolering tot 29 januari zou voor andere lokaties ook eventueel geschikt zijn. In de Volkskrant van 16 januari 1988 heeft Jacques De Jong een kort artikel aan deze expositie gewijd. De Utrechtse gemeente is de eerste die op een zo uitdrukkelijke manier de aandacht probeert te vestigen op het belang van rioleringsonderhoud. Het rioleringsnetwerk is slechts één van de infrastructuren die door bezuiningingsdrift bedreigd zijn, maar wel een even belangrijke als onzichtbare schakel van ons materiële welzijn: 46 duizend kilometer, met een waarde van 40 tot 45 miljard gulden. Pas nu wordt het rioleringsnetwerk in grotere steden zoals Utrecht of Leiden vervolmaakt. Op tekeningen kunnen de rioleringsinspecteurs lang niet altijd rekenen: ook hier openbaart zich weer het archiveringsprobleem van technische documenten.

De tentoonstelling vond plaats in het Utrechtse Gemeentelijk Informatiecentrum, Vredenburg.

Kroniek en water

Deze keer ontvangen de lezers van Net Werk gratis een nummer van het blad Kroniek, uitgave van het historisch genootschap Roterodamum. Niet zomaar, maar vanwege het centrale thema deze keer : water, het onontkombare element waar zoveel in de geschiedenis van milieu en hygiëne om draait.

Bericht uit 'n watertoren

De eerste bijeenkomst van de werkgroep Net Werk ligt al een poos achter ons. De formule van deze bijeenkomst beviel uitstekend : een korthuishoudelijk gedeelte, een

08

NET WERK

50-51

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

2
3

presentatie van de bijzondere plek waar vergaderd werd met een speciale rondleiding, en een goed voorbereide voordracht. Daarop volgde nog een informeel gedeelte in een nabij gelegen café.

Het Waterleidingmuseum biedt een ruimte die net geschikt is voor een kleine vergaderende werkgroep. Het interieur is pas in 1983 voor de huidige bestemming gereed gekomen, toen men 100 jaar drinwater in Midden-Nederland vierde.Wie nieuwsgierig is naar een buitengewone ruimtelijke ervaring moet beslist een bezoek gaan brengen aan dit museum. Het ademt een zeer eigen sfeer, zoals zo vele plekken met een technische bestemming. De geschiedenis van hygiëne en milieu is voor een deel ook geschiedenis van de (gezondheids-) techniek, en dit kun je op een dergelijke plek zeer konkreet ervaren.

De voordracht van Willibrord Rutten was op zich al reden genoeg om naar Utrecht te komen.Wij kregen een voorproefje van zijn dissertatie die belooft te laten zien hoe kwantitatieve geschiedschrijving zich laat combineren met demografische, sociale, mentale en medische geschiedenis. Willibrord heeft de meest uiteenlopende bronnen weten te gebruiken in dienst van zijn onderzoek. Werkelijk indrukwekkend.

Het kwaliteitsbegrip in de volkshuisvesting

Noud deVreeze
Het kwaliteitsbegrip in de volkshuisvesting(1) De institutionele ontwikkeling van de volkswoningbouw
Archis (1987) 11, p. 20-29

Dit artikel bevat een paragraaf over hygiëne en oppervlaktematen. Het memoreert het overbekende rapport van de Commissie van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs uit 1853 - dat in geen enkele beschouwing over dit thema ontbreekt- en de Memorie van Toelichting van de Woningwet. Interessanter is echter het korte overzicht over de minimum streefmaat van de oppervlakte van arbeiderwoningen; in 1853 gesteld op 41 vierkante meter, in 1902 30 (!) vierkante meter in het Leidraad bij het samenstelling van eene verordening van Van Gijn en Schelling, in 1927 40 à 45 vierkante meter in de Algemene Voorwaarden voor den Bouw van Woonhuizen met Rijkssteun. Dit laatste getal werd pas een eis in de Voorschriften en Wenken van 1951. Daarna stijgt het getal snel : 10 vierkante meter erbij in de V & W van 1965. Voor eenanalyse van de relatie tussen woninggrootte en demografische gegevens, verwijst De Vreeze naar de dissertatie van H. Van Fulpen uit 1985, Volkshuivesting in demo-

grafisch en economisch perspectief, en voor de invloed van de hygiënistische discussie op de eerder in Net Werk besproken dissertatie van Peter de Ruyter.

Het lege land

Auke van der Woud
Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848
Meulenhoff Informatief
Amsterdam, 1987
ISBN 90-290-9857-0

Dit is het eerste boek dat het ontstaan van de ruimtelijke structuur van Nederland in het begin van de negentiende eeuw beschrijft. Als zodanig is dit een belangrijk milieuhistorisch mijlpaal. Het beleid en de ingrepen die vorm gegeven hebben aan het landschap worden in korte paragrafen bondig, maar toch met vrij veel details, omschreven. Ook op een ander punt is dit boek waarschijnlijk een première, namelijk als het eerste boek met een historisch-geografisch thema zonder enig kaartmateriaal. Ondanks de bekenning van Van der Woud tot het werk van Braudel is zijn boek uitermate on-Braudelliaans. Deze Franse historicus heeft altijd de economische geschiedenis, de geografie en de cartografie onlosmakelijk verwerkt in zijn historische theses. Voor historici en historisch-geografen zal het een merkwaardige gewaarwording zijn een proefschrift te lezen waarin zo minimaal gebruik is gemaakt van archiefmateriaal en de voorkeur is gegeven aan een uitgebreid onderzoek van gedrukte bronnen. Het blijft een methodische zwakte van het boek, al geven deze bronnen naar alle waarschijnlijkheid de essentiële elementen van het onderwerp weer. Ondanks deze bezwaren, zullen de milieu- en hygiëne historici hier een gedegen achtergrond vinden voor hun onderzoek. Praktisch alle hoofdstukken zijn voor ons relevant. Het is daarom ondoenlijk dit kloeke werk van 687 bladzijden in detail door te nemen. Wat naar voren komt is de betrekkelijke eenvoud -of liever gezegd rechtlijnigheid- van de plannen en ingrepen, en het contrast met de complexiteit van de gevolgen. De onmacht van de wetenschappen om aan deze complexiteit het hoofd te bieden is evident.

Odol

Henriette Väth -Hinz
ODOL Reklame-Kunst um 1900
Anabas-Verlag
Berlijn, 1985
ISBN 3-87038-119-1
f 65.-

08
NET WERK
52-53
3
4
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De firma Lingner, maakster van Odol, was een de van de eerste die een voor die tijd gigantisch bedrag uitgaf aan reclame: in 1913 anderhalf miljoen mark. In de loop der jaren werd de karakteristieke fles van Odol letterlijk en figuurlijk tot een monument. In veel reclame kreeg zij de dimensies van een gebouw of van een heuvel toebedeeld en werd zij in haast surrealistische gedaanten aan het publiek gepresenteerd. De vier letters van Odol werden eveneens het onderwerp van talloze variaties als beelden in alle mogelijke -liefst romantische- landschappen. Het tot totem maken van Odol heeft gewerkt : het produkt bestaat nog, de naamsbekendheid van Odol in Duitsland is enorm. Bij dit economische succes had het begrip hygiëne een centrale plaats. De Odol-industrieel Lingner was betrokken bij het initiatief tot de oprichting van een hygiëne- museum te Dresden. Het huidige Dresden herbergt nog steeds een hygiëne-museum. Het thema hygiene sprak de nationaal-socialistische machthebbers aan, het museum werd zonder problemen in het nationaal-socialistisch ideologisch landschap opgenomen. Het zelfde thema kon met even veel gemak door de Duitse Democratische Republiek worden overgenomen. Zelfs het almachtige oog, het symbool van de Internationale Hygiëne Tentoonstelling te Dresden, in 1930, is nog aanwezig. De villa van Lingner is een club voor academisch gevormden geworden.

De theoretische uitgangspunten van Henriette Väth-Hinz zijn van kunsthistorische aard. Desalniettemin hoort haar boek zonder meer in de hygiëne-historische bibliotheek thuis. Het is boeiend om te zien hoe het begrip hygiëne verstrengeld is in een groot cultureel en maatschappelijk web. De analyse van de reclameboodschap van Odol is daar een levendige illustratie van.

De technologie van het huishouden

Thea Weijers
Van open haard naar radarhaard
Wetenschap en samenleving (1987)
9/10,11-17

Een ‘slechte’ huisvrouw is een ramp voor de hygiëne: dat staat tenminste in veel hygiënistische voorlichtingsliteratuur. Daar zou de technologie eigenlijk een einde aan maken: met alle electrohulpjes in huis zou iedereen een ‘goede huisvrouw’ kunnen worden, en nog zeeën van tijd over houden ook. Maar zo simpel ging het niet. Thea Weijers laat in haar overzichtsartikel zien dat de mechanisering van het huishouden niet gelijk kon staan met de ‘bevrijding van huishoudelijke arbeid’. De

grotere arbeidsproduktiviteit in het huishouden is ten dienste van die bevrijding, maar is omgezet in een verhoging van de levensstandaard. In de plaats van 'finale' dienstverlening kwamen meer duurzame consumptiegoederen en onbetaalde arbeid. Vanuit hygiëne-historisch oogpunt gezien, ligt het belang van een dergelijke analyse in het opsporen van de relatie tussen de mechanisering van het huishouden en de hygiënistische motivatie. Het hier besproken artikel gaat daar niet op in: op dit punt is meer onderzoek gewenst.

Skript historisch tijdschrift

Themanummer winter 1987/1988
Geschiedenis van het lichaam
Jaargang 9 nummer 4
f 9.00 Abonnementen : *f* 19,50 (4 nummers) giro 2624858 t.n.v. Stichting Skript-tijdschrift

Geert Hekma, Verzwegen zinnen. Een sociologie en geschiedenis van lichaam en lichaamlijkheid.
Jos van den Bongaard, Waterbeschaving en gezondheidspolitiek. De Amsterdamse badhuizen.
Gerrit Valk, Een gesel of een gave Gods. De pest in de Republiek
Lucette ter Borg en Bianca Stigter, Goede geneesheren en gelukkige gezinnen. De nostalgie van Edward Shorter. Interview
Marie José Maarsingh, Soortgenotes en zielsverwantes. Lesbische identiteit in de Weimarrepubliek.
Wanja Kruyer, De semiotiek van het lesbisch verlangen. Interview met Dorrelies Kraakman.
Birgit Meyer, Weten moet geweten worden. De sexuele voorlichting van de Nieuw-Malthusiaanse Bond van 1881-1900.
Monique Stavenuiter, De vrouw als uithangbord. Recensie.
Jeroen Staring, Persoonlijke handelingstradities en civilisatie. Een uitbreiding van Elias' 'homo clausus'-concept.

Rioleringsmonument

Frank van Kolfschoten
Einde van een openbaar toilet
Laatste huis in Amsterdam op stadsriolering aangesloten
NRC 6 januari 1988, blz. 14.

Amsterdam is een monument rijker : zes doorzichtige tegels en een gedenksteen in het trottoir, die de afsluiting van een tijdperk memoreren. Officieel loost geen enkel Amsterdams huis meer op de gracht. In vogelvlucht vertelt van Kolfschoten de voorgeschiedenis van dit gebeuren. De episode van het eerste pneumatische rioleringsstelsel (van Liernur) dat voorafging aan het huidige systeem wordt met één

08
NET WERK
54-55
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

zin omschreven : 'Met een ander afvoersysteem voor de excreta werd wel geëxperimenteerd, maar alleen in sommige van de nieuwe wijken.' Het karwei is nu zo goed als af. De woonboten blijven nog problemen geven.

Ondersteuning van onderzoek

Studenten (of anderen) die van plan zijn hygiëne- of milieuonderzoek te doen maar problemen hebben met bijkomende kosten zoals reis-, copieer- of drukkosten kunnen een aanvraag voor ondersteuning indienen bij de Stichting Net Werk . Wel een duidelijke begroting en een omschrijving van het onderzoek bij de aanvraag toevoegen.

Brieven sturen naar
secretariaat Net Werk
Winselerhof 56,
5625 LZ Eindhoven

Data-bank

Er bestaat nog steeds de mogelijkheid gebruik te maken van databanken op het gebied van milieu en hygiëne, in het bijzonder de historische databank Histline.
Hier is een verkleinde reproductie opgenomen van het formulier zoals het in een eerdere uitgave van Net Werk verscheen. Formulieren kunnen bij het secretariaat worden aangevraagd . Om het de moeite te maken de databank aan te spreken, moeten een aantal aanvragen gegroepeerd worden.
Het volgende nummer van Net Werk zal grotendeels gevuld zijn met bibliografische gegevens.

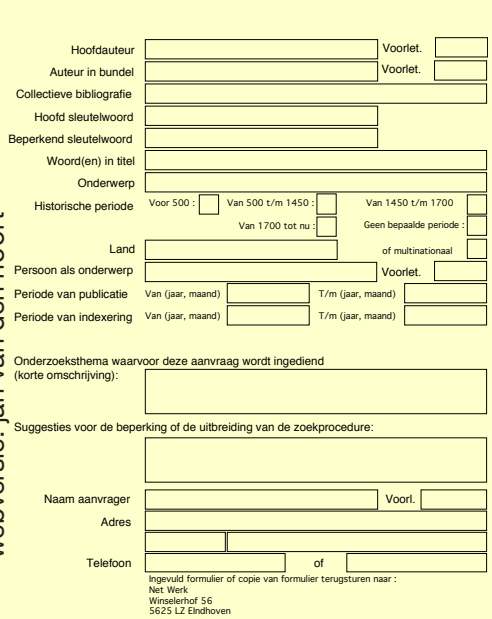

Abonnementen

Wacht nog even met het sturen van bijdragen (*f* 10.-). voor het jaar 1988. Een zakelijk gironummer is voor de stichting aangevraagd. Een bericht zal u toegezonden worden zodra het nummer bekend is.

09

NET WERK

56-57

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De cholera en de overheidszorg voor de volksgezondheid in de stad Utrecht

De cholera die in de negentiende eeuw een aantal keren in land heeft gewoed is nogal eens beschouwd als een krachtige stimulans die de overheid aanzette om de staatsonthouding op het terrein van de gezondheidszorg te vervangen door een actief beleid.

Nu viel het met die onthouding tijdens het Ancien Régime nogal mee. De lokale overheden hebben immers al in de Middeleeuwen regels geformuleerd om de gezondheid van de burgers te beschermen. In de loop der eeuwen zijn deze regels bijgesteld, uitgebreid en verfijnd., ook in de stad Utrecht. Op die manier probeerde men ziekten zoals de pest en de rode loop zoveel mogelijk buiten de poorten te houden. Als dat onverhoopt niet gelukte trachtte men verspreiding tegen te gaan. Toen in 1831-1832 de cholera voor de eerste keer naderbijsloop behoefde de overheid daarom niet veel meer te doen dan de bestaande verdedigingswerken te betrekken. Dat was niets nieuws. De vraag is, of de 'AIDS van de negentiende eeuw' geleid heeft tot een snelle introductie van innovaties op het gebied van de riolering en de drinkwatervoorziening. Daarmee hangt de vraag samen of de cholera merkbaar en voor de hedendaagse onderzoeker meetbaar veranderingen heeft gebracht in de houding van de meerderheid van de bevolking tegenover de gezondheidszorg.

Net-Werk op 22 april te gast bij de GGD van Utrecht

10.00 uur aankomst

10.30 uur R. van Kessel (arts GGD-Utrecht) 'Infectieziektenbestrijding van de GGD van Utrecht nu', aansluitend discussie

11.30 uur P. D. 't Hart, De cholera en de overheidszorg voor de volksgezondheid in de stad Utrecht,(zie hiernaast), aansluitend discussie

13.00 uur Huishoudelijke vergadering

13.30 uur Afsluiting

Gebouw GGD Utrecht (2de verdieping), Jaarbeursplein 17, Utrecht. (030-958911). Het gebouw van de GGD bevindt zich achter het Centraal Station van Utrecht

De wereld ondergronds

Abwässer. Ein Gutachten
Hugo Loetscher
Ullstein Verlag
Frankfurt/M, Berlin, Wien, 1981
ISBN 3-548-26034-9

Lezers van Net Werk hebben al eerder gemerkt dat ook romans of niet wetenschappelijke teksten voorkomen in de besprekingen. Deze roman van Hugo Loetscher dateert oorspronkelijk van 1963, maar was tot nu toe aan mijn aandacht ontglipt. Hugo Loetscher is in Zwitserland een bekende publicist die graag satirische stukken schrijft. Deze roman is slechts indirekt satirisch. De wereld van de rioolinspekteur is hier een symbool voor de wereld daaromheen. Terwijl hij afgesloten was van de 'wereld daarboven' heeft er een machtsgreep plaatsgevonden. De nieuwe heren eisen een rapport. De inspecteur stapt af van een neutraal verslag en verhaalt van zijn leven ondergronds. De sfeer van het verhaal doet enigzins aan Kafka denken : een individu in en tegenover een organisatie zonder gezicht.

Liernur

Pneumatische riolering van Liernur in Nederland.
Henk van Zon
De Ingenieur (1988), nr. 2, 40-43.

Kort overzicht van de opkomst en de neergang van een technische innovatie die het niet haalde : het pneumatische en gescheiden rioleringsysteem van Liernur. Liernur en zijn systeem komen uitgebreid aan de orde in de dissertatie van Henk van Zon 'Een zeer onfrisse geschiedenis' ('s Gravenhage 1986) en in de (ongepubliceerde) scriptie van Myriam Daru, 'De kwestie der faecaliën' (Rotterdam, 1985). Ook Net Werk besteedde reeds aandacht aan Liernur en zijn systeem.

De teloorgang van badhuizen

Godsammebeware, De laatste twee volksbadhuizen gaan dicht
Bert Bommels
Elsevier Weekblad, 5-3-1988, 32-37.

Naast de actuele reportage bevat dit artikel een zeer kort overzicht van de geschiedenis van badhuizen in Amsterdam. Het afgebeelde badhuis aan de Andreas Bonnstraat (nu theater) toont aan hoe zorgvuldig vormgegeven dit gebouwtype kon zijn, en zonder al te grote problemen behouden kan blijven.

09
NET WERK
58-59
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Stedelijk bestuur en milieu

Van burenlast tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu, 1500-1800
Peter Poulussen
DNB/Uitgeverij Pelckmans
Kapellen, 1987
ISBN 90 289 1290 8

Ondanks de flaptekst, die het heeft over pittige anekdotes, ist dit niet een boek van grappen en grollen over poep en pies, maar een serieus historisch onderzoek, gestoeld op een grondig archiefkennis. Het boek concentreert zich op de situatie in Antwerpen, maar bevat ook enkele meer algemene hoofdstukken, in het bijzonder een historiografisch overzicht van milieugeschiedenis.

Poulussen toont aan, dat de (Antwerpse) overheid vóór de industriele revolutie regelend optrad ten opzichte van milieuhinder en niet als vanzelfsprekend zwichtte voor economische argumenten. Poulussen meent een ontluikend milieubewustzijn te kunnen waarnemen, vooral aan de hand van een afnemende bestuurlijke tolerantie ten opzichte van milieuhinder, al vormden gevestigde economische krachten zoals de traditonele ambachten een remmende factor. Wel lijkt het enigszins gewaagd aan de hand van enkele tientallen klachten over een vrij lange periode statistisch significante conclusies te willen trekken.

Naast kwantitatieve gegevens, gaat Poulussen ook- weliswaar kort- in op mentaliteitsvraagstukken. Hij hoopt in toekomstig onderzoek de tijdgeest beter te kunnen betrekken bij zijn analyse. Zijn boek is een waardevolle bijdrage aan het milieuhistorisch onderzoek.

Stedebouw / gezondheid

" Mehr Licht, mehr Luft"
Gesundheitskonzepte seit 1750
Marianne Rodenstein
Campus Verlag
Frankfurt/Main, 1988
ISBN 3 593 33911 0

Marianne Rodenstein is sociologe, en benadert haar onderwerp, de geschiedenis van de gezondheidsbegrippen in de stedebouw, dan ook als een proces van maatschappelijke rationalisering en aanpassing. De stedebouwkundige praktijk is de bemiddelaar van dieper gewortelde maatschappelijke overtuigingen. De zorg voor de gezondheid is in haar ogen ontstaan met het ontstaan van de burgerlijke maatschappij, waar zij haar collectieve betekenis heeft gekregen. Voor het vertalen van deze zorg in stedebouwkundige termen, waren twee voorwaarden nodig :
- de aanwezigheid van uitgerijpte theorieën over het behoud van gezondheid c.q. het bedwingen van

ziektes, die belangrijker was dan de bedreiging door ziektes. In deze theorieën zijn elementen vervat die zich laten vertalen in concrete stedebouwkundige maatregelen.
- een duidelijke belangstelling voor gezondheid op het politieke vlak, vertaald in politieke maatregelen, die wederom de basis kunnen vormen voor stedebouwkundige richtlijnen.

Haar historische uiteenzetting is gericht op het zoeken naar deze twee voorwaarden. Hierbij heeft zij gebruik gemaakt van secundaire historische bronnen om de these te illustreren. Haar samenvatting heet dan ook : 'gezondheid en stedebouw- de geschiedenis van een rationaliseringsproces in de burgerlijke maatschappij.' De gezondheid ten tijde van het absolutisme blijft volgens Rodenstein beperkt tot een ondersteuning van de machtsbelangen van de absolute heerser. Naarmate de burgerlijke moraal zich meer kon verspreiden, liet zij zich vertalen in voorschriften die betrekking hadden op gezondheidsmaatregelen, te beginnen met de regeling van voedingswijzen. De vormgeving van de stedelijke omgeving op basis van hygiënistische ordeningsprincipes is een bezetting van de ruimte door de burgerlijke cultuur. De hygiëne kon gebruikt worden als rechtvaardiging voor het vestigen van deze cultuur middels de juridische regeling van bouwverordeningen, maar kon ook vervagen tot een routinematig realiseren van hygiënistische ruimtelijke principes, stilzwijgend verwerkt in de vakliteratuur van stedebouwers in de vorm van ervaringscijfers en vuistregels. Deze routinematige verwerking van oude hygiënistische denkbeelden is niet voortgezet in een continue vertaling van medische kennis in de stedebouwkundige praktijk. In de loop van de twintigste eeuw is eerder sprake van verbreding van de kloof tussen de eisen van de gezondheidszorg en de stedebouwkundige werkelijkheid. Het ging immers niet zo zeer om de werkelijke bescherming van de gezondheid als om de ondersteunig van een strategie die moest leiden tot de verzoening van de arbeidersmassa's met hun positie in een maatschappij gedomineerd door burgerlijke krachten.Toen de revolutie steeds verder achter de horizon ging verdween, hoefde de zorg om de gezondheid niet meer zo daadkrachtig in stedebouwkundige en planologische termen te worden vertaald.

Het probleem met dit boek is dat de gegevens op vrij selectieve wijze uit secundaire literatuur zijn geput, zodat wij niet kunnen weten in hoeverre de beelden die deze literatuur uitdraagt en de these van de auteur overeenkomen met de feiten. Het zou immers interessant zijn te weten in hoeverre de lagere overheden de denkbeelden van de centralistische plannenmakers en van de vermaarde auteurs van stedebouwkundige handboeken hebben opgevolgd.

09
NET WERK
60-61
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

3/4

Duitse milieugeschiedenis

Besiegte Natur. Geschichte der Umwelt im 19. und 20. Jahrhundert
F.J. Brüggenmeier/Th. Rommelspacher (eds.)
Verlag C.H. Beck
München, 1987
ISBN 3 406 32337 5

In acht bijdragen wordt een geschiedenis van het Duitse milieu in de negentiende en twintigste eeuw geschetst. De bijdragen zijn niet chronologisch maar thematische ingedeeld. De thema's zijn energie, het 'natuurlijke recht' tot watervervuiling, gas, rook en zure regen, de bodem, de auto-mobiele maatschappij, arbeid als gezondheidsrisico, heemkunde en het proletarische natuurgenieten. Het boek is een paperback, gericht op het grote enigszins belezen Duitse publiek (misschien te vergelijken met het lezerspubliek van NRC en de Volkskrant ?). De bijdragen hebben desondanks over het algemeen een behoorlijk nivo, dat zich niet wezenlijk onderscheidt van hetgeen te vinden is in historische vakliteratuur. Schema's , grafieken, kaarten en tabellen zijn in dit boek echter niet of nauwelijks te vinden. Uitgevers van boeken voor het grote publiek schijnen hieraan een grondige hekel te hebben. Het voert te ver om hier in detail op de verschillende bijdragen in te gaan.

Ik vraag me af of zo'n paperback van circa 200 bladzijden, volgepakt met informatie over de geschiedenis van het milieu, te realiseren is voor ons land ?

Gezond wonen

Wonen in Wenen/Vivre à Vienne/Wohnen in Wien
Gerhard Habarta e.a. (red.)
Gisteldruck
Wenen, 1987
ISBN 3- 850-160292

Dit boek is uitgegeven ter begeleiding van de Europalia tentoonstelling , die plaats had te Antwerpen van 22.9 tot 20.12.1987. De ondertitel luidde: sociale woningbouw met visie. Een belangrijk deel van deze visie vormde de licht, lucht en zon ideologie. Het socialistisch gemeentebestuur van Wenen voerde in de jaren twintig een zeer aktief woningbouwbeleid. Stadsuitbreiding vond op grote s chaal plaats met een voor die tijd ruime opzet vangemiddeld vijf verdiepingen hoge bouwblokken.Er werd veel

aandacht geschonken aan de gemeenschappelijke voorzieningen, in het bijzonder aan openbare zwembaden, gymzalen en openbare waskeukens. Karakteristiek is de plaats van openlucht kleuterzwembaden temidden van het beschermde groen in de wijken. De bouwpolitiek ging gepaard met een (enigzins paternalistische) voorlichtings- en volksopvoedingspolitiek. Voorlichting en opvoeding waren onderdeel van een zorgvuldig opgebouwde preventieve gezondheidszorg, die bekend werd als “Wiener System”. Daarin speelde Otto Neurath (wiens werk al eerder in Net Werk aan de orde is gekomen) als voorlichter een belangrijke rol.

Het boek bespreekt de periode tussen 1848 en nu en is zeer levendig opgezet, met een groot aantal illustratie. Jammer is alleen de grofheid waarmee de illustraties zijn afgedrukt, waardoor soms details verloren gaan.

Congres over het water

Te laat om nog naar toe te gaan, maar voor de lezers van Net Werk wel de moeite van het weten waard:

Het congres van het Nederlands Historisch Genootschap had dit jaar plaats op 28 en 29 maart en wasvolledig gewijd aan het thema ‘water’

Sprekers waren:
Prof. dr. G.J. Borger
De bedreiger bedreigd. De wisselwerking tussen menselijke invloed en natuurlijke processen in de bewoningsgeschiedenis van een waterrijk gebied.
Prof. dr. H. van der Linden
Onze water huishouding in de loop der eeuwen.
Dr. P.A. Henderikx
De zorg voor de afwatering in de veenontginningsnederzettingen in het rievierengebied, met name in de Alblasserwaard, tot het begin van de bemaling in de vijftiende eeuw.
G.H. Keunen
Waterbeheersing en de ontwikkeling van de bemalingstechniek. De historische ontwikkeling van poldermolens en gemalen (16e- 20e eeuw).
Prof. dr. C. Dekker
Tussen twee vloeden. De strijd tegen het water in Zeeland bewesten Schelde tussen 1530 en 1532.
Drs. J. P. C. M. van Hoof
De rol van het water bij de verdediging van het Nederlandse grondgebied.
Mr. O . van der Heide
De hedendaagse ontwikkelingen in de waterstaatszorg en de gevolgen daarvan voor het waterstaatsbestuur.

Aansluitend op de lezingen waren excursies georganiseerd naar de Alblasserwaard en naar de Kaag.

09
NET WERK
4
5
62-63
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Voor meer informaties over het congres, en eventuele publicaties:
Nederlands Historisch Genootschap,
Secretariaat NHG
Postbus 90406
2509 LK Den Haag
tel. 070-140 363

Geschiedenis van hygiëne en milieu Wie doet wat ?

Bij een van de eerste nummers van Net Werk was een enquête formulier toegevoegd om op de hoogte te raken van historisch onderzoek op het gebied van milieu en hygiëne. Sinds de eerste enquête is meer dan een jaar verstreken, en de informatie is nu verouderd. Vandaar een verzoek aan de lezers van Net Werk: wilt u ons helpen een goed overzicht te krijgen, vul dan het volgende formulier in en stuur het zo snel mogelijk terug naar het secretariaat van de stichting Net Werk.

Respondenten zullen het gedetailleerde overzicht van de respons ontvangen.

Formulier ingevuld terugsturen
naar Secretariaat Net Werk
Winselerhof 56
5625 LZ Eindhoven

Voorletters..... Naam.....
Adres (privé).....
Adres (werk).....
Tel. (privé) ..... Tel. (werk) .....
Ik verricht* Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek .....
.....
Probleemstelling .....
.....
Duur .....
Huidige stand van zaken .....
Verwachte afronding in de vorm van .....
Samenwerking met .....
Ondersteuning / onder auspiciën van .....
* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)

10

NET WERK

64-65

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Nieuw : Europese Vereniging voor Milieugeschiedenis

Het eerste internationale symposium voor milieugeschiedenis vond plaats in Bad Homburg (BRD)van 29.2 tot 3.3. 1988. Dit was ook de gelegenheid tot oprichting van de Europese Vereniging voor Milieugeschiedenis. Hier volgt de Engelse tekst waarmee de vereniging zich presenteert:

The last years have brought about a vast increase in the amount, the quality and the scope of scholarship on historical interactions between human (social and economic) development and the biosphere. In Europe, however, a network for exchanging information and ideas is still lacking. The time was ripe for bringing the relevant scholars and fields together.

A first international Workshop on European Environmental History has been sponsored by the Werner Reimers Foundation from Feb. 29 to March 3rd in Bad Homburg. 21 scholars from 11 European countries, East and West, were engaged. Their papers may be summarized under five major headings:

A first group (Karlheinz Blaschke, Friedewald DDR; Jean-Paul Deléa-

Pauze

In de zomermaanden is geen bijeenkomst voor de werkgroep gepland. Daarom hoeven de activiteiten niet tot stilstand te komen. Voor wie zich met onderzoek over geschiedenis van hygiëne en milieu bezighoudt en nog geen formulier heeft ingevuld, is weer zo'n formulier op de laatste bladzijde opgenomen. Het is de bedoeling na de zomermaanden een overzicht op te stellen.

Om te compenseren voor de pauze is dit nummer extra dik. Het bevat de beloofde bibliografie. Als hierop positieve reacties komen, zal in de toekomst weer zo'n uitgebreide bibliografie komen. Graag ontvang ik spontane suggesties over inhoud en vorm van dit contactblad .

Dankzij een gericht rondgestuurd persberichtis de lezerskring inmiddels al iets groter geworden: aan alle nieuwe lezers welkom. Overigens zouden we best meer gezichten van lezers op de bijeenkomsten van de werkgroep willen zien, ook onaangekondigd!

Myriam Daru

ge, Paris; Alberto Carraciolo, Rome; Ilja Mieck, Berlin; Joachim Radkau, Bielefeld) was tackling basic methodological issues as the scope, the temporal scales and the typological setting of environmental history.

A second approach was focusing upon pollution of air, water and soil in the past from urbanization, trade and industrial activities (Herman Diederiks, Leiden; Franz-Josef Brüggemeier, Hage; Engelbert Schramm, Darmstad; Peter Brimblecombe, Norwich). 1 2

A third focus aimed at discovering the history of material fluxes and energy flows and their bearing upon productive and reproductive modes of societies (Rolf-Peter Sieferle, Neckargemünd; Christian Pfister, Bern; Jörn Sieglerschmidt, Mannheim; Pier Paolo Viazzo, Cambridge). Frank Oldfiel (Liverpool) was illustrating scientific methods for quantifiying the rate of soil pollution over the last centuries; Jean Vogt (Strasbourg) was providing evidence for soil erosion in Ancient Regime France

Perception of the environment in past and present societies was the fourth topic on the agenda. Jab Thelander (Lund) discussed the cultural, the societal and the politcal frames of reference in which our way of asking about the environmental problems is couched, Nicole Lange (Hamburg) considered the social context of environmental regulations in early modern Hamburg, François Walter (Genève) dealt with the beginnings of the conservation movement in Switzerland.

Istvan Kiss, Budapest, Yrjö Vasar, Helsinki and Teresa Dunin Wasowicz, Warsaw were presenting case-studies from their countries. It is intended to publish all the papers in a German translation, some of them in an Englieh version, too.

The participants have laid the foundations of an 'European Association for Environmental History'. A Newsletter will be published which includes News and Notes of member activities (recent publications, research projects, requests for information), reports from related Societies and Institutions (announcement of forthcoming meetings, reports from meetings), teaching materials and an annual bibliography for each country. For further information contact Prof. Christian Pfister, Historisches Institut, Engehaldenstr. 4, CH- 3012 Bern.

Correspondent voor Nederland is dr. H. van Zon (lid van het bestuur van de Stichting Net Werk), Markeweg 8, 9307 PC Steenbergen (Drenthe).

10

NET WERK

66-67

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Overvloed en onbehagen

Het boek van Simon Schama 'Overvloed en onbehagen' is ruimschoots belicht geweest in de vaderlandse media. Wat niet zo duidelijk aan de orde kwam is dat enkele van de hoofdstukken van het boek - wat men ook moge denken van zijn wijze van werken en van de wijze waarop hij historische feiten gebruikt- uitermate relevant zijn voor de centrale thematiek van Net Werk, de geschiedenis van hygiëne en milieu

In zijn hoofdstuk 'Morele geografie'staat het water in het centrum van het betoog. Een significante zinsnede :' De waterproef en de vuurproef werden dus rechtstreeks met elkaar in verband gebracht als ervaringen die een beslissende rol hebben gespeeld bij het ontstaan van de Nederlandse Natie.'Naast het gevecht tegen de vloedrampen als uitzonderlijk gebeurtenissen is er ook een geduldig alledaags gevecht tegen het water: '…het water kan worden getemd door het te 'overreden' met stroomlijning en kanalen ' want Schama ziet in het beroemde Tractaet van Dyckagie van Vierlingh een humanistisch getinte 'hydrografische' cultuur. Het vormgeven aan het landschap als gevolg van de drijfkracht van een moraal, het landschaap als een persoonlijkheid: het is duidelijk dat Schama zich wil afzetten tegen materialistische interpretaties van de historische geografie, en zo stelt hij het ook ronduit.

De fascinatie van Schama voor de schrobbende Nederlandse huisvrouw brengt hem ertoe de wortels voor de huidige properheid te zoeken in de gouden eeuw, toen de obsessie voor netheid buitenlandse reizigers aan het gezond verstand van Hollanders deed twijfelen. Weer keert Schama zich tegen een materialistische verklaring van de properheidcultus. 'Een dode kat in de gracht gooien, onderdak verlenen aan een illegale immigrant of de plicht van het stoepschrobben verzaken stond gelijk aan een misdaad - alsof je de poorten had geopend voor een leger van besmette plunderaars. Omgekeerd betekent schoon vaderlandslievend zijn, waakzaam zijn in de verdediging van land stad en huis tegen de inval van vervuilers en de vervuiling van invallers'. De kracht van dit amalgaam van nationalisme en properheid moet niet worden onderschat. Uit het recente verleden kennen we bijvoorbeeld ook de mengeling van het vereren van het zuivere ras en van de propere germaanse moeder en huisvrouw . Aan de andere kant is het zeer de vraag of de idealisering van properheid niet beperkt bleef tot een heel kleine groep in de Hollandse samenleving. Al met al biedt 2 3

Schama toch een aantal stimulerende interpretaties. Het zou toch mogelijk moeten zijn hem door goed onderzoek in het ongelijk te stellen, of tenminste sommige van zijn overtrokken interpretaties bij te stellen.

De prijs van water

Op 20 januari j.l. promoveerde J. Schuurmann te Leiden op een onderzoek naar het waterkwaliteitsbeleid in de periode 1975-1980. Jongste geschiedenis, dat wel, maar wel met vragen die verder naar het verleden reiken. Schuurmann (in Mare van 21 januari 1988): 'Het waterkwaliteitsbeleid (…) is gebaat bij een toename van de vervuiling tot een zodanig niveau dat alle collectieve zuiveringsinstallaties optimaal zijn benut, dan wel bij handhaving van de vervuiling op tenminste het huidige niveau'; een provocerende gedachte en een mogelijke hypothese voor meer historisch onderzoek ?

De geur van heiligheid

In een interview (Eindhovens Dagblad, 19 april 1988) ter gelegenheid van het verschijnen van zijn bundel 'Humor in de kerk', lichtte pastoor Jozef Geldhof van het Vlaamse Meetkerke openhartig een tipje van de sluier over hygiënische gewoontes in kerkelijke kringen : 'Hygiëne was een onbekend begrip. Men ging pas in bad als laatste mogelijkheid om een huidziekte te voorkomen, en dan nog niet naakt, maar met een overgooier aan. De geur van heiligheid die in veel kloosters en rond veel godgewijde maagden zweefde was dan ook helemaal geen wonder.'

Bij een dergelijke uitspraak vermoed je dat er in gebieden waar de katholieke kerk een grote invloed uitoefende een behoorlijke weerstand is geweest tegen de invoering van hygiënische gewoontes. Regelmatig douchen of baden werd al vlug als lichtzinnig kon worden gezien.

Signalementen

E. van Kammen
Geschiedenis van de TBC-bestrijding Dordrecht
Kwartaal & teken Extra 5
Dordrecht 1987

Els van den Bent
'Gepokt en gemazeld' 75 jaar Haagse GG & GD 1912-1987
Verkrijgbaar bij het Gemeentearchief, Voosduinseweg 17, en de GG en GD aan de Hanenburglaan 284
124 p. *f* 20.-

10
NET WERK
68-69
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

P.H.J.J. Swüste, A. Burdorf en J.A.M. Klaver
Asbest, het inzicht in de schadelijke gevolgen in de periode 1930-1969 in Nederland
Delftse Universitaire Pers
Delft 1988
ISBN 90-6275- 410- 4 *f* 31,80
94 blz.
Besproken in Wetenschap en Samenleving maart/april 1988

A. Kepinski en W.A.S. Kepinski
Water supply and wastewater disposal- International Almanac
Bibliografie in 8 delen, ISSN 0169-2577 *f* 130.- per deel
International Institute for Water Supply and Wastewater Disposal
Zoetermeer 1987
In het eerste deel bevinden zich de meer algemene en multi-disciplinaire onderwerpen.

Marjo van Loon
De gegeven raad
GG &GD Utrecht, 1987
brochure over 150 jaar volksgezondheid in Utrecht, 43 p. bij de GG& GD verkrijgbaar

E. Seidel
Dictionary of Environmental Protection Technology in English, German, French, Russian
Elsevier
Amsterdam 1988
528 blz. ISBN 0-444-98971
f 275.

3

Bibliografie

4

De bibliografie die hier volgt pretendeert niet uitputtend of evenwichtig te zijn. Hier is een aantal vooral buitenlandse titels bijeengebracht, gepubliceerd na 1980 (behalve enkele uitschieters), die interessant leken voor de lezers van Net Werk. De nadruk is gelegd op de geschiedenis van het water. Andere zwaartepunten zullen later aan de orde komen.

Er is zowel gebruik gemaakt van traditionele zoektechnieken als van data-banken. Als de gegevens van een data-bank afkomstig zijn, is de naam daarvan achteraan aangegeven.

Iedere data-bank heeft haar eigen manier om de gegevens te rangschikken. Omdat het voor mij te veel werk zou zijn alles volgens één bibliografische voorschrift te verwerken, is de weergave van de gegevens één bonte mengeling. AANVULLINGEN EN CORRECTIES ZIJN WELKOM

Myriam Daru

Geschiedenis van het milieu, van hygiëne en milieubewegingen

Acot P
Darwin et l'écologie
Rev Hist Sci (Paris) ;1983 Jan;36(1):33-48:
Histline

Ambroselli C
Quelle histoire pour quelle santé?
Hist Sci Med ;1982;17(Spec 1):36-40:
Histline

Ashby E
Anderson M
The politics of clean air
Oxford 1981

Bayerl G
Materialen zur Geschichte der Umweltproblematik; Technologie und Politik; 1980; 16:180-219

Betteman OL
The good old days, they were terrible
Random House
New York 1986

Berndt H
Hygienebewegung des 19. Jahrhunderts als vergessenes Thema von Stadt- und Architektursoziologie; Die alte Stadt; 1987 ;14 : 140-163

Bilsky LT ed
Historical Ecology: essays on environmental and social change
Kennikat, Port Washington 1980

Bleker J
Die Stadt als Krankheitsfaktor . Eine Analyse ärztlicher Auffassungen im 19. Jahrhundert.
Medizinhistorische Journal; 1982: 18 (1-2): 118-136

Burns CR
Traditions of health in Western culture.
Second Opin ;1986;2:120-36:
Histline

Caldwell, Lynton Keith
International environmental policy : emergence and dimensions / Lynton Keith Caldwell. - Durham : Duke University Press, 1984. - XV, 367 p. ; 24 cm. - (Duke Press policy studies)
Literatuuropgave : p. 291-347.
ISBN 0--8223-0572-0 gelijmd
VRO86070208 Data-bank VROM
DGM 7L733 bibl. VROM

Cauwenberghe E van
Meel E
Overheidsinitiatief aangaande leefmilieu, de openbare hygiëne en veiligheid in enkel steden van de Zuidelijke Nederlanden uit de preindustriële tijd (17 de en 18e eeuw)
Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Handelingen

10
NET WERK
70-71
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

11e internationaal colloquium Spa, 1-4 sept. 1982.Gemeentekrediet van België, Brussel 1984.

4
5 **Collins JP**
Beatty J
Maienschein J
Between ecology and evolutionary biology
J Hist Biol ;1986 Summer;19(2):169-80:
Histline

Dajoz R
Eléments pour une histoire de l'écologie. La naissance de l'écologie moderne au XIXe siècle
Hist Nat ;1984;(25-26):5-111
Histline

Fehl G, Rodriguez-Llores J ed
Städtebaureform 1865-1900
Hans Christians Hamburg 1985

Fundamentals
Fundamentals of air pollution / [Arthur C. Stern… et al.]. -2nd ed.- Orlando [etc.] : Academic Press, cop. 1984.- XVIII, 530 p. : ill. ; 25 cm Met literatuuropgaven.
ISBN 0-12-666580-X gebonden
VRO86160049
DGM 8L324 bibl. VROM

Gambacorta G
Giordano A
Regimen sanitatis Salernitanum, bibliografia. Milano, Ars Medica Antiqua, 1983. 135 p (Ars Medica Antiqua, 1)

Gloyna, Earnest F
Environmental engineering - historical, current, and future perspectives / by Earnest F. Gloyna
Literatuuropgave : p. 825-826.
Samenvatting: p. 825-826.
In: Journal of environmental engineering. - New York _ Vol. 112, no. 5 (Oct. 1986) : p. 812-826
Microfiche **86348B2C4 VROM /DGMH
VRO86480008 Data-bank VROM

Graaf M de
Milieuverontreiniging : een oud probleem.
Spiegel Historiael; 1982; 17 (2): 86-96

Herrmann B ed
Mensch und Umwelt im Mittelalter
Deutsche VA/VVA, Stuttgart 1986

Jackson KT
Crabgrass Frontier : the suburbanization of the United States
Oxford U Press, New York 1985

Kalff E
La sensibilisation à l'hygiène. Paris 1850-1880. La loi sur les logements insalubres.
Annales de la Recherche Urbaine; 1987 (33) 97-107

Kalff E
Honorabele particulieren als voorposten van de staat. Zorg om de ongezonde woningen in Parijs,

1850-1880
Sociologisch Tijdschrift; 1987 februari: 13 (4) : 751-795

Kellenbenz H ed
Wirtschaftsentwicklung und Umweltbeeinflussung (14.-20. Jahrhundert). Berichte der 9. Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (30.3.-1.4. 1981)
Wiesbaden 1982

Kluge T
Gesellschaft, Natur, Technik
Westdeutscher Verlag, Opladen, 1985

Johnson JB
An airing of the Clean Air Act
J Polt;1985; 47(1):292-304

Körber Stiftung ed
Von "Abwasser" bis "Wandern". Ein Wegweiser zur Umweltgeschichte, Hamburg 1986

Kottek SS
General hygiene in the works of Flavius Josephus.
Koroth ;1986 Spring;9(3-4):316-44:

Lutts RH
Chemical fallout : Rachel Carson's silent spring, radioactive fallout and the environmental movement.
Envir Rev ;1985;9(3):210-15:
Histline

Makowski H
Buderath B
Die Natur dem Menschen Untertan. Ökologie im Spiegel der Landschaftmalerei.
München, Kindler 1987

Marcus AA
Compensating victims for harms caused by pollution and other hazardous substances: a comparison of American and Japanese policies.
Law Policy ;1986;8(2):189-211:
Histline

McNeill WH
The human condition: an ecological and historical view.
Princeton, N.J., Princeton University Press, 1980. viii, 81p.
Histline

Nijpels E.H.T.M.
Milieuzorg, een uitdaging! : toespraak van minister drs. E.H.T.M. Nijpels (Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer) tijdens het symposium "Wet en werkelijkheid" ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Inspectie Milieuhygiëne op 15 mei 1987 in de Ridderzaal te 's-Gravenhage
In: Persbericht/ Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. T. - 's-Gravenhage. - 1987. 25/T (11 mei) ; 16 p.
VRO87200118 Data-bank VROM

10
5
6
NET WERK
72-73
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Riley JC
The medicine of the environment in eighteenth century Germany.
Clio Med.; 1983; 18(1-4):167-78:
Histline

Rose MH
Gas and electric services : shaping the urban ecology, 1900-1940, paper presented at the Annual Meeting of the Organization of American Historians, New York City, April 1986

Rose MH
Urban environment and technological innovation : energy choices in Denver and Kansas City, 1900-1940
Technology and Culture ;1984, 25(july)503-539

Schedvin CB
Environment, economy and Australian biology, 1890-1939
Hist Stud (Melb) ;1984;21(82):11-28:
Histline

Schramm E
Historische Umwelforschung und Sozialgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts
Archiv für Sozialgeschichte; 1987; 27 : 439-453

Segal H
Technological utopianism in American culture
University of Chicago Press, Chicago 1985

Sies MC
The city transformed, Nature,Technology and the Suburban Ideal. 1877-1917
J of Urban History;1987;14(1):81-111

Strenz W
Narweleit G
Rook HJ
Thümmler H
Zu den Beziehungen zwischen Gesellschaft und Umwelt von der Industriellen Revolution bis zum Übergang zum Imperialismus
Jahrbuch für Wirtschafstgeschichte; 1984; 81-131

Tellegen E
Van beweging tot organisatie / Egbert Tellegen Literatuuropgave: p. 8.
In: Natuur en milieu. - Utrecht. - Jrg. 11, nr. 9 (september 1987) ; p. 4-8 : foto's
Microfiche **86348B2C4 VROM/ DGMH
VRO 087380046 Data-bank VROM

Vos G de
Milieuverontreiniging door de industrie omstreeks het midden van de negentiende eeuw
Bijdragen tot de geschiedenis. Liber alumnorum Karel van Isacker s.j. ; 1980; 63;(1-4):347-384

10
NET WERK
74-75
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Wey KG
Umweltpolitik in Deutschland. Kurze Geschichte des Umweltschutzes in Deutschland seit 1900
Westdeutscher Verlag/VVA, Opladen 1982

6 **Winsemius, P**
7 Toespraak van minister dr. P. Winsemius (Volkshuivesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer) op 2 maart 1983 te Hasselt (België) ter gelegenheid van de presentatie van het rapport "Naar grensoverschrijdende milieubeleid"/ P. Winsemius In: Persbericht / Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. T. - 's Gravenhage.- 1 maart 1983, nr. 4/T; 10 bl.
VRO83090057 Data-bank VROM

Worster D
History as natural history: an essay on theory and method
Pac Hist Rev;1984;53(1):1-19
Histline

Watertoevoer, waterzuivering en stadsreiniging

Abe HR
Zu einigen historischen Problemen städtischer Umweltbelastungen, dargestellt am Beispiel Erfurts.
Z Gesamte Hyg ;1985 Oct;31(10):605-7:
Histline

Anderson L
Hard choices: supplying water to New England towns
J Interdiscip Hist;1984;15(2):211-34:
Histline

Armstrong D
Sanitising social space in the twentieth century
Soc Soc Hist Med Bull (Lond);1986 Jun;38:44-6:
Histline

Binnie GM
Early Victorian water engineers
T. Telford, London 1981

Briscoe J
Evaluating water supply and other health programs: short run vs long-run mortality effects.
Public Health;1985 May;99(3):142-5:
Histline

Cayleff SE
Wash and be healed: the water-cure movement and women's health.
Philadelphia: Temple University Press, 1987. 247p.

Claude V
La germanisation de Strasbourg après 1871
Les Annales de la Recherche Urbaine; 1988 (37): 38-45

Claude V
Strasbourg 1850-1914 assainissement et politique urbaine
Thèse de troisième cycle EHESS Paris 1985

Claude V, Guillerme A
La vallée de l'Orge 1880-1977
Annales de la Recherche Urbaine; 1986 (30) avril :78-88

Clean water and the health of cities
New York, Arno, 1977. Various paginations. Facsimile reprints of works by William T. Sedgwick (1893), George C. Whipple (1907), and J. Scott MacNutt (1910).
Histline

Clement JP
El nacimiento de la higiene urbana en la America española del siglo XVIII
Rev Indias; 1983;43(171):77-95:
Histline

Corbin A
L'hygiène publique et les 'excreta' de la ville pré-haussmanienne
Ethnologie Française; 1982; 12 (2): 127-130

Corbin A
Le miasme et la jonquille
Aubier, Paris 1982

Daalen R van
Nauwbehuisd en dichtbevolkt: gemeentelijke voorzieningen en klachten uit de burgerij, Amsterdam 1865-1920
Sociologisch Tijdschrift; 1985;12:274-307

Daru M
De kwestie der faecaliën. De afvoer van menselijke uitwerpselen als stadshygiënisch probleem in Nederlandse steden tussen het einde van de negentiende eeuw en het laatste kwart van de negentiende eeuw
Doctoraalscriptie Erasmus Universiteit Rotterdam 1985

Donegan JB
Hydropathic highway to health.: Women and water-cure in antebellum America.
New York, Greenwood Press, 1986. xx, 229 p.
(Contributions in Medical Studies, 17)

Dirlmeier U
Die kommunalpolitischen Zuständigkeiten und Leistungen süddeutscher Städte im Spätmittelalter in: Sydow J: Städtische Versorgung und Entsorgung im Wandel der Geschichte, Sigmaringen, 1981: 113-150;

Donner J
Wiener Wasserleitungsmuseum
Wien Geschichtsbl;1982;37(1):43-6:
Histline

7
8

Dons R
Un aspect de l'alimentation en eau de la ville de Bruxelles.
Cah Brux; 19:14-45, 1974.
Histline

Dupuy G
La science et la technique dans l'assainissement urbain. Le cas de l'assainissement.
Annales de la Recherche Urbaine; 1980 janvier (6) :3-18

Dupuy G
Knaebel G
Assainir la ville hier et aujourd'hui
Dunod, Paris 1982

Dupuy G
Tarr JA
Sewers and cities: France and the United States compared; Journal of the Environmental Engineering Division Proceedings of the American Society of Civil Engineers :1982:108 (EE2 april):327-338

Fahlbusch H
Vergleich antiker griechischer und römischer Wasserversorgungsanlagen
Diss. TU Braunschweig, 1982

Föhl A
Hamm M
Die Industriegeschichte des Wassers. Transport, Energie, Versorgung
VDI Verlag, Düsseldorf 1985

Frontinus Gesellschaft e.V.
Wasserversorgung im antiken Rom. Sextus Iulius Frontinus, curator aquarum.
Artemis Verlag, München Wien 1982

Gaspari KC
Woolf AG
Income, public works and mortality in early twentieth century American cities
J Econ Hist;1985;45(2):355-61
Histline

Gleichmann PR
Die Verhäuslichung körperlicher Verrichtungen
Archithèse; 1985;15(1):8-14

Goubert JP
Equipement hydraulique et pratiques sanitaires dans la France du XIXe siècle
Etud Rurales ;1984;(93-94):123-42:
Histline

Goubert JP
A 'quiet revolution' : the coming of pure water to contemporary France.
Soc Soc Hist Med Bull (Lond); 1984 Dec;35:28-9:
Histline

Goubert JP
L'hygiène de l'eau dans la France contemporaine d'après les thèses de doctorat de la Faculté de Médecine de Paris (1830-1940). in Imhof AE, ed: Mensch und Gesundheit in der Geschichte. Husum, Matthiesen,1980.p.59-78.
Histline

Goubert JP
La France s'équipe. Les réseaux d'eau et d'assainissement. 1850-1950
Les Annales de la Recherche Urbaine;1984 juillet-décembre (23-24) : 47-54

Green T
Apostles of purity, mineral-water buffs swear by the stuff.
Smithsonian ;1984;15(7):104-15:
Histline

Garbrecht G
Wasser, Bedarf und Nutzung in Geschichte und Gegenwart
Rowohlt Tachenbuch Verlag GmbH, Hamburg 1985

Grenier L ed
Villes d'eaux en France. Paris: Institut Français d'Architecture; Editions Fernand Hazan, 1984. 397 p.
Histline

Großherzogliche
Die Großherzogliche badische Haupt- und Residenzstadt Karlsruhe in ihren Maßregeln für Gesundheitspflege und Rettungswesen
Karlsruhe 1982

Guillerme A
L'émergence du concept de réseau 1820-1830
Cahier 5, Groupe Réseaux Ecole Nationale des Ponts et Chaussées, 1986 juillet : 31-46

Guillerme A
Capter, clarifier, transporter l'eau. France 1800-1850
Les Annales de la Recherche Urbaine;1984 juillet-décembre (23-24) : 31-47

Hagel J
Mensch und Wasser in der alten Stadt. Stuttgart als Modell
Die alte Stadt; 1987; 14: 126-139

Hamlin C
Edward Frankland's early career as London's official water analyst, 1865-1876: the context of previous sewage contamination:
Bull Hist Med;1982 Spring; 56(1):56-56:
Histline

Hardy A
Water and the search for public health in London in the eighteenth and nineteenth centuries: Medical History;1984;28:250-282

Hellé O
Histoire des eaux de Saint-Paul à Rouen. Th. Dipl. d'Etat Dr en Pharm., Fac. mixte Méd. Pharm. Rouen, 1985. 101, 12 p. Histline

10
NET WERK
76-77
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Hobein D
Abwasser in Körber Stiftung ed : Von “Abwasser” bis “Wandern”. Ein Wegweiser zur Umweltgeschichte, Hamburg,1986 p. 22-23

Hoy S
The garbage disposer, the public health, and the good life
Technol Cult;1985 Oct;26(4):758-84:
Histline

Illi M
Von der Schîssgruob zur modernen Stadtentwässerung
Neue Zürcher Zeitung, Zürich 1987, 264 p

Kluge T
Schramm E
Wassernöte. Sozial und Umweltgeschichte des Trinkwassers.
Achen 1986

Knaebel G
Bielefeld. Genèse d’un réseau d’égouts 1850-1904
Les Annales de la Recherche Urbaine;1984 juillet-décembre (23-24) : 90-102

Kottek SS
Water supply and public baths: a chapter in Talmudic public hygiene.
Koroth; 1985 Fall;9(1-2):144-55:
Histline

Lichaam
Lichaam en Hygiëne. Naar de wortels van de huidige gezondhdeidskultuur
Museum voor Industriële Archeologie en Textiel
KRITAK, Gent, Leuven, 1984

Lilienfeld DE
Contagium vivum and the development of water filtration: the beginning of the sanitary movement.
Prev Med;6(2), Jun 77: 361-75
Histline

Larroque D
Industrialisation et équipements urbains à Paris. 1830-1914
Les Annales de la Recherche Urbaine; 1980 (8) juillet: 49-87

Luckin B
Pollution and control. A social history of the Thames in the nineteenth century
Taylor & Francis, Bristol/Boston 1986

McDonald MJ
Tennessey Valley Authority Records in: Agricultural History 58; 1984:127-137

McLaren D
Disease and dirty water in West Somerset in the late nineteenth century.
Soc Soc Hist Med Bull (Lond);1984 Dec;35:35-6
Histline

9
10

10

NET WERK

78-79

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Melosi MV
Le “destructor” britannique. Transfert des techniques et destruction de déchets
Les Annales de la Recherche Urbaine;1984 juillet-décembre (23-24) : 103-113

Müller W
Vom Schöpfbrunnen zum Wasserwerk. Zwei Jahrtausende Wasserversorgung in Baden-Württemberg.
Konrad Theiss Verlag. Stuttgart 1981, 108 p.

Ozonoff VV
Medicine, social reform, and the built environment
Ph.D. diss., Boston University. Boston, 1984. xii, 380 p.

Poujol T
Des réseaux pneumatiques dans la ville. Un siècle et demi de techniques marginales, LATTS. Paris, 1986, 165 p.

Roche D
Le temps de l’eau rare du moyen-âge à l’époque moderne.
Ann Econ Soc Civilis;1984;39(2):383-99:
Histline

Roche D
L’eau du VIe au XXe siècle.
Bull Hist Mod Contemp;1982;(13):137-41:
Histline

Roding J
Schoon en net . Hygiëne in woning en stad
Staatsuitgeverij, ‘s Gravenhage 1986

Roux JM
La comtesse de Ségur, ou la peur de l’eau.
Rev Hist Mod Contemp ;1983 Jan-Mar;30:154-62:
Histline

Rowland WG
Heid AS
Water and the growth of the nation
J Water Pollu Contr Fed;48(7):1682-9, Jul 76: Histline

Sirgo HB
Water policy decision-making and implementation in the Johnson administration.
J Polit Sci ;1985;12(1-2:53-63)
Histline

Slater J
The self-purification of waters and streams: a study of the transformation of water safety standards in the late nineteenth century.
Synthesis; 2(3):41-53, autumn 74:
Histline

Sparrow G
Brown D
Black water, red tape: anatomy of a border problem.
Natl Civ Rev ;1986;75(4):214-8:
Histline

Stevens LA
Clean water: natures way to stop pollution. New York, Dutton,1974. Historical chapters, p. 23-142. Histline

Sutter E
Vom Wasser und Brunnen im alten Zürich
Zürich 1981

Tarr JA
The search for the ultimate sink: urban air, land and water pollution in historical perspective; Records of the Columbia Historical Society of Washington D.C.;1984;51;1-29

Tarr JA
Perspectives souterraines. Les égouts et l'environnement humain dans les villes américaines. 1850-1933
Les Annales de la Recherche Urbaine;1984 juillet-décembre (23-24) : 65-89

Taylor RG
Men, medicine and water: the building of the Los Angeles Aqueduct, 1908-1913: a physicians recollections. Edited by D.B. Nunis. [Los Angeles], Friends of the LACMA Library, 1982. 202 p. Histline

Viré L
La distribution publique d'eau à Bruxelles, 1830-1870.
(s.l.) Pro Civitate, 1973.xxxiii, 238 p. Histline

Walzer Leavitt J
The wasteland. Garbage and sanitary reform in the nineteenth-century American city. Journal of the History of Medicine ; 1980; 431-452

Zon H van
Een zeer onfrisse geschiedenis Studies over niet-industriële vervuiling in Nederland, 1850-1920
Dissertatie Groningen 1986

10

NET WERK

80-81

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Voorletters..... Naam.....
Adres (privé).....
Adres (werk).....
Tel. (privé) ..... Tel. (werk) .....
Ik verricht* Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek .....
.....
Probleemstelling .....
.....
Duur .....
Huidige stand van zaken .....
Verwachte afronding in de vorm van .....
Samenwerking met .....
Ondersteuning / onder auspiciën van .....
* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)

Formulier ingevuld terugsturen
naar Secretariaat Net Werk
Winselerhof 56
5625 LZ Eindhoven

11

NET WERK

82-83

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

‘De darmen van Brussel’

Brussel is een toeristieke attractie rijker: het rioolmuseum aan de Anderlechtsepoort. Het museum is gevestigd in een royaal uitgevallen neo-classicistisch octrooihuis, een feestelijke entourage voor het jongste museum van de Belgische hoofdstad. Het is ontstaan dankzij de inzet van Edmond de Ridder, oud schepen van Openbare Werken en is voor een appel en een ei ingericht: het tentoonstellingsmateriaal is grotendeels door scholen vervaardigd. Totaal heeft het gereedmaken van het museum nauwelijks meer dan een ton gekost. De bezoeker wordt nu langs de wetenswaardigheden over de darmen van Brussel voor vijftig frank rondgeleid door een gids gestoken in een rioolwerkersoverall. Misschien een mogelijk onderdeel voor een Net Werk buitendag in Brussel ?
Rioolmuseum Brussel
Anderlechtspoort.
Bezoeken elke woensdag om 9, 11, 13 en 15 uur en op afspraak.
Inlichtingen vanuit Nederland: 09-32-22191653

Literatuur

Pascal Acot
Histoire de l’écologie
P.U.F., col. La Politique éclatée
Parijs 1988, 285 p., 150 F

Besproken in het tijdschrift Préfaces mr. 8, juni-juli-augustus 1988, p. 13

Omdat dit tijdschrift in Nederland moeilijk verkrijgbaar is, volgt hier een samenvatting van de bespreking.
De auteur benadrukt de oorspronkelijkheid van ecologie als wetenschap. Hij beschrijft de chronologische ontwikkeling en de interactie van de verschillende wetenschappen die in de ecologie tot synthese zijn gekomen. Daarbij onderstreept hij, maar relativeert hij ook soms de rol van de grote aartsvaders zoals Aristoteles, Linnaeus, Darwin, Haeckel, Warming…). Hij analyseert ook de factoren die bijgedragen hebben tot de toenemende belangstelling voor ecologie, in het bijzonder de rol van het colonialisme. Hij rond zijn boek af met een analyse van de inzet van ecologie als politiek.

Isabelle Stengers (ed.)
D’une science à l’autre. Des concepts nomades
Seuil Paris, 1987 388 p. 145 F
ISBN 2-02-009801-6

Geschiedenis van hygiëne en milieu heeft te maken met zo veel verschillende disciplines, dat zich onvermijdelijk methodologische problemen voordoen op de raakvlakken. Het is daarom van belang ook aandacht te hebben voor boeken als dit, waar de uitwisseling van wetenschappelijke

begrippen tussen wetenschappen filosofisch belicht wordt. Zo passeren de revue begrippen als: orde, gedrag, causaliteit, organisme, normen, complexiteit, natuurlijke selectie, concurrentie en nog meer. Voor elk begrip tekent een auteur. De teksten zijn wel op een vrij hoog abstractienivo en vereisen van de lezer dat hij/zij enigzins op de hoogte is van de aangehaalde literatuur.

Jean-Pierre Gaudin
L'avenir en plan. Technique et politique dans la prévision urbaine.
Champ Vallon, col. milieux
Seyssel 1985, 210 p., 98 F
ISBN 2-903528-48-9

In dit boek over de geschiedenis van de Franse ruimtelijke planning komt op tal van plekken de problematiek van de openbare hygiëne aan de orde. Zo ziet hij bijvoorbeeld de hygiënistische bezorgdheid om de grote woondichtheden als oorzaak van ziektem, als een van de oorzaken van de schepping van eindeloze vlakken van huisje-tuintje wijken. Maar het Franse hygiënisme had ook oog voor een ruimtelijke organisatie die zou zorgen voor een grotere efficiency van het bedrijfsleven in de centra. Daartegenover staat een geringe bemoeienis met collectieve stedelijke diensten, behalve inrichtingen zoals badhuizen, crèches en scholen. Na de Franse gezondheidswet van 1902, kwamen verschillende verenigingen tot stand die veel deden voor de verspreiding van het idee van 'sociale hygiëne'. Net als in Nederland kwam het tot botsingen tussen de verschillende groepen specialisten die zich wierpen op het terrein van de stedelijke hygiëne. Het Musée Social speelde daarbij een sussende rol en de samenwerking lukte, tenminste tot de eerste wereldoorlog. Na de oorlog stelde zich de problematiek van de onteigening op acute wijze bij het doorvoeren van de stedebouwkundige hervormingen. De belangen van grond- en huiseigenaren bleken sterk genoeg om tal van pogingen te dwarsbomen onder het mom van gemeentelijke autonomie. Door de herhaaldelijke teleurstellingen die de hygiënisten te verduren hadden taande na 1925 het élan.

Penny Sparke
Electrical appliances. Twentieth century design
E.P. Dutton
New York 1987, 122 p.
ISBN 0-525-48298-9

Als we dit boek vergelijken met een boek over een soortgelijk onderwerp uit tien tot vijftien jaar geleden, is het duidelijk dat feministische geschiedschrijving nu wel doorgedrongen is tot de meer populaire lectuur over industriële vormgeving. De triomfen der techniek en der toegepaste kunsten hebben plaats gemaakt voor een nuchtere

NET WERK 11
84-85
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

presentatie, waar in grote lijnen het samenspel van maatschappelijke, economische en technologische factoren omschreven wordt. Ondanks het feit dat de mythe van de werkbesparende machine centraal staat, draagt dit boek ook een aatal gegevens aan over de relatie hygiene-huishoudelijke apparaten. Het is goed en veelvuldig geïllustreerd en vlot geschreven.

John Hontelez
Milieubeweging moet positieve rol technologie niet overschatten
Wetenschap en Samenleving
Jrg. 40 (1988) nr. 3, p. 17-25
Artikel over de recente geschiedenis van de milieubeweging.

Hugo S. Verbrugh
Aandachtig lijf. Verleden en toekomst van het menselijk lichaam
Kok Agora
Kampen 1987,152 p.
ISBN 90-241-7584-9

" 'Aandachtig lijf' gaat over de herwaardering van het subject in de lichaamelijkheid. de kern van het verhaal is dat een dergelijke herwaardering noodzakelijk is als tegenpool voor de macht die de medische wetenschap over ons uitoefent." Dit is dus in wezen een filosofisch boek. Wel zoekt de auteur in de geschiedenis naar de bronnen van het teloorgaan van de 'levende samenhang'. Zoals zo vaak komt 'het anti-intuïtieve rationalisme' op de beklaagdenbank. Ook de nadruk op de visuele cultuur zou bijdragen tot afstandelijkheid. Zien is afstandelijk, eenzijdig; tasten is daartegen een wederzijdse activiteit. Een ander argument: op de Verlichting volgden de Franse Revolutie en Napoleon. Op het Materialisme de Eerste Wereldoorlog en Hitler. Verlichting en materialisme leiden dus tot tyrannie. "Of dit een realistische visie is, kan ik niet beoordelen; daarover moeten historici zich uitspreken." zegt de auteur. Als historici zich hierover moeten buigen, zullen zij zonder twijfel oordelen dat zij hier te maken hebben met een klassiek geval van drogredenering. Chronologische opeenvolging en oorzakelijkheid worden door elkaar gehaald. Het is duidelijk dat het historische gedeelte van dit boek tekort schiet. Desalniettemin, blijft de relatie tussen mensbeeld, lichaamsbeeld en gezondheidszorg ook voor de geschiedenis van de hygiëne een belangrijk. Alleen, het zal waarschijnlijk anders aangepakt moeten worden om voor historici werkelijk van waarde te zijn.

Gerda Tornieporth (ed.)
Arbeitsplats Haushalt
Zur Theorie und Ökologie der Hausarbeit
Dietrich Reimer Verlag
Berlin 1988
ISBN 3 496 00952 7

Een aantal bijdragen waaronder:
Hiltraud Schmidt-Waldherr
Rationalisierung der Hausarbeit in den zwanziger Jahren blz. 32-53

Hans-Joachim Riensenberg
Energieverbrauch im Haushalt von der Sonnenenergie zur Umweltzerstörung blz. 128-144

Einfach Bauen
Genossenschaftliche Selbsthilfe nach der Jahrhundertwende. Zur Rekonstruktion der Wiener Siedlerbewegung. Katalog zu einer wachsenden Ausstellung
Verein für moderne Kommunalpolitik
Wenen 1985

Gottfried Hosel
Unser Abfall aller Zeiten. Eine Kulturgeschichte der Statreinigung
Jehle
München 1987
ISBN 3 7825 0242 6

Onderzoek 1988: een voorlopig overzicht

Hier volgt een voorlopig overzicht van onderzoek op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu. Alvast bedankt aan allen die de moeite hebben genomen het formulier terug te sturen. Zoals bij bijna elke enquête, weet ik dat de respons geen 100 % is. Om echt nuttig te zijn, zou een dergelijk overzich eigenlijk horen volledig te zijn. Ik weet dat er een aantal andere onderzoeken gaande zijn, waarover ik slechts zeer vaag iets over heb vernomen. Daarom nog eens een oproep aan de lezers van Net Werk: als u van een of meer onderzoeken weet die in de volgende lijst niet zijn opgenomen, heb ik een klein verzoek : pak dan de pen en stuur hierover de nodige informatie. Het hoeft niet meer te zijn dan wat voor elk onderzoek hieronder is vermeld.
Er wordt zo vaak geklaagd over gebrek aan coördinatie en tekort aan informatie over lopend onderzoek. Laat weten wat gaande is. Ik ga dus hardnekkig nog eens een formulier in dit nummer afdrukken, met de verwachting dat van een uitgestelde invulling nog eens wat komt.
M. Daru

dr. Pieter 't Hart
RUU
Arnodreef 43 3561 GK
Utrecht
tel.privé: 030-610015
tel. werk: 030-392460
verricht het volgende onderzoek
De cholera in Utrecht
afrondend bezig
verwachte afronding als boek

Wim Heersink
VU Amsterdam, Postbus 7161,
1007 MC Amsterdam
Van Heuven Goedhartlaan 637

11
NET WERK
86-87
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

1181 KX Amstelveen
tel.privé: 020-477313
tel.werk: 020-5485415
verricht het volgende onderzoek:
notariële attestaties als bron voor rechtshistorisch-onderzoek naar lichte criminaliteit (Amsterdam en het Noorderkwartier 1600-1800)
probleemstelling: Wat was inhoud, doel en nut van getuigenverklaringen, vastgelegd door notarissen ?
duur 1987-1992
stand van zaken: diverse artikelen
verwachte afronding als dissertatie
ondersteuning: prof. S. Faber, jur. fac. VU

ir.J.A.W. Nieuwkoop
TU Eindhoven
Edelweisstr. 109 5643 GP
Eindhoven
tel.privé: 040-119566
tel. werk: 040-472880
verricht het volgende onderzoek:
Bedrijfsactivitieiten en bodem verontreiniging in het verleden in Noord-Brabant
probleemstelling: Bodemverontreiniging, verschuiving in aard en schaal, reakties maatschappij en politiek
duur 3 jaar, start 1/7/88
verwachte afronding als promotie
samenwerking met provincie Noord-Brabant
ondersteuning TU EIndhoven

R.N. Ottten
vakgroep Wijsbegeerte en Geschiedenis Rijksuniversiteit Limburg
postbus 616 Maastricht
tel.privé: 043-475997 ?? (was niet goed leesbaar)
tel.werk: 043-888385
verricht het volgende onderzoek:
Nationale krachten in gezondheidkunde
probleemstelling: Vergelijkend pilot onderzoek naar de ontwikkeling van gezondheidkunde(GVO) na de 2e wereldoorlog in Nederland, Engeland en Duitsland; genereren van mogelijke verklaringen voor verschillen
duur ± 1,5 jaar
stand van zaken Inlezen, voorbereiden interviews
verwachte afronding als onderzoeksverslag/nota (3e geldstroom)
samenwerking met (...) RUG (ontwikkeling onderwijskunde)
ondersteuning
Prof. dr.(..) de Vries, prof. dr. L.Boon, Dr. H. Harbers

drs.P. Poulussen
UFSAL Vrijheidslaan 17 1080 Brussel
Stationstraat 11 1880 Mechtem BELGIE
tel.privé: 09-32-52 372317
tel. werk: 09-32-2 4279960
verricht het volgende onderzoek:
Problematiek van het milieu (vooral stedelijk) in de zuiderlijke Nederlanden 1450-1800
duur ± 4 jaar
stand van zaken archiefwerk en pu-

blicatie voorbereiding
verwachte afronding als proefschrift en artikelen

R. B. M. Rigter
EUR Postbus 1738 3000DR Rotterdam
Einthovenstraat 10 hs 1097 KS Amsterdam
tel. privé: 020-937269
tel. werk: 010-4087789
verricht het volgende onderzoek
Historische analyse van de taak, de positie en het functioneren van de Gezondheidsraad (1901-1985)
probleemstelling : Ontstaan, taken en doelstellingen ; adviezen over milieuhygiëne, ethische vragen en gezondheideconomische vraagstukken enderzijds en maatschappelijke ontwikkelingen
anderzijds; samenspel tussen gezondheidsraad en uitvoerende macht
duur 3 jaar (1-3-88 tot 1-3-91)
stand van zaken inventarisatie v. materiaal en voorgeschiedenis afgerond
verwachte afronding als dissertatie
ondersteuning: prof. dr. M.J. van Lieburg; de Gezondheidsraad

Frank Roozekrans
Egelantiersstraat 23 e 1015 PV Amsterdam
tel.privé: 020-245723
verricht het volgende onderzoek
Hygiënisten in Nederland ca. 1850-1875: hun denkbeelden en aktiviteiten op de gebieden van de gezondheidsleer, openbare gezondheidsregeling en medische politie, het verband met het miasma-denken, statistiek, staathuishoudkunde en cholera en hun invloed op geneeskunde, armenzorg, woningbouw, onderwijs enz.
duur: enkele jaren tot eind zomer 1988
stand van zaken: redaktie van scriptie
verwachte afronding als doctoraal scriptie andragogie

Drs. Willibrord Rutten
Instituut voor Sociale Geschiedenis
Boschstraat 73 6211 AV Maastricht
privé: Triasstrat 7 6412 DE Heerlen
tel.privé: 045-727535
tel.werk: 043-250141
verricht het volgende onderzoek
De pokken en hun bestrijding in Nederland ca 1700-1900
probleemstelling: Effecten van pokken epidemieën op de demografische ontwikkeling. Verspreiding van pokkeninenting in de tijd, geografisch, sociaal
duur: 1982-…
stand van zaken: manuscript 50 % gereed, analyses rond
verwachte afronding als: proefschrift
samenwerking met: Afd. Agrar. Gesch. LUW, Cultuurwetensch. RU Limburg
ondersteuning: Stichting Historisch Onderzoek

11
NET WERK
88-89
4
5
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Drs. Johan Schot
TNO
Jaromirgaarde 408 7329 CR Apeldoorn
tel. privé: 055-427075
tel. werk: 055-773344
verricht het volgende onderzoek:
Opkomst van meekrap en garancineindustrie.
probleemstelling: Milieuprobleem is deelprobleem: vooral bij de oprichting van de garancineindustrie ontstonden vaak milieuproblemen. Dit wordt in het bijzonder uitgezocht voor de fabriek in Zierikzee
duur: onbepaald
stand van zaken : artikel op komst in Kroniek van Schouwen Duivenland 1988
verwachte afronding als dissertatie
samenwerking met Ernst Homburg

Henri Slijkhuis
Provinciale Waterstaat Overijssel
afd. milieu
Officiersweg 50 8162 ED Epe
tel.privé: : 038-252512
verricht het volgende onderzoek:
Watervervuiling in Overijssel 1870-1945.probleemstelling: omvamg vervuiling, betekenis provinciaal bestuur in de bestrijding
duur: jan. 1987-sept. 88
stand van zaken afrondende fase
verwachte afronding als scriptie

Dr. Henk van Zon
Agronomisch-Historisch Instituut RUG
Markeweg 8 9307 PC Steenbergen
tel.privé: 05928-56337
tel. werk: 050-635950
verricht het volgende onderzoek
geschiedenis van de RIVM
duur: een jaarstand van zaken
verwachte afronding als: gedenkboek
ondersteuning: RIVM

Pneumatische systemen

Brian Foreman, uitvinder van een pneumatisch afvoersysteem en directeur van een Engels bedrijf, heeft belangstelling voor de historische achtergronden van zijn eigen vinding. Hij heeft al vrij veel verzameld, in het bijzonder over het Liernur stelsel, maar is nog steeds op zoek naar meer. Via zakenrelaties en contacten met amateur en beroepsonderzoekers hoopt hij aan meer gegevens te komen.
Zijn historisch kennis probeert hij ook via lezingen en artikelen onder collega's te brengen. Wie aan hem informaties wil geven of informaties van hem wenst kan contact opnemen met het secretariaat van Net Werk.

Een utopisch projekt?

Wie wil meedoen aan een projekt voor een Klein verklarend woordenboek van de geschiedenis van hygiëne en milieu in Nederland (of indien mogelijk in de lage landen) ? Ik stel mij daarbij een brochure voor, met een gemiddelde van circa 250 woorden per onderwerp en als het kan, illustraties. Het moet mogelijk zijn onder de lezers van Net Werk voldoende expertise te vinden om aan een algemeen publiek een beeld te geven van er in Nederland in een ver en minder ver verleden is gebeurd met volks- en milieuhygiëne. U hebt het al in een vorig nummer van Net Werk kunnen lezen, er bestaat een Duits model. Voor de onderwerpen kunnen we in twee richtingen werken : voorstellen naar potentiële auteurs toe, en voorstellen van potentiële auteurs aan de redactie. Om een oud cliché te gebruiken : het is een uitdaging. Het zou voor één man/vrouw misschien te doen zijn om aan een dergelijk projekt te werken, maar het is zo veel interessanter om dit als groep te doen. Vanzelfsprekend heeft iedereen het druk, of hij/zij een baan heeft of niet, maar het moet mogelijk zijn met parate kennis, aangevuld door enig speurwerk, een of meer onderwerpen te behandelen.
Als er enig perspectief is om een dergelijk projekt tot een goed einde te brengen, kunnen we op zoek gaan naar een uitgever en financiering.
Wie wil meedoen ?
Schriftelijke reactie naar
Myriam Daru Winselerhof 56 5625 LZ Eindhoven
Telefonisch (liefst 's avonds) v.a. 3e week van augustus.

Voorletters..... Naam.....
Adres (privé).....
Adres (werk).....
Tel. (privé) ..... Tel. (werk) .....
Ik verricht* Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek .....
.....
Probleemstelling .....
.....
Duur .....
Huidige stand van zaken .....
Verwachte afronding in de vorm van .....
Samenwerking met .....
Ondersteuning / onder auspiciën van .....

11
NET WERK
90-91
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

12

NET WERK

92-93

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Conferentie Umwelt und Region in der Geschichte

Op 16 en 17 december a.s. zal te Groningen een conferentie plaatsvinden over het thema 'Umwelt und Region. Probleme und Beispiele aus den Niederlanden und Nordwestdeutschland'. Hier volgt een overzicht van sprekers en thema's:

Prof. dr. Karl-Ernst Behre (Wilhelmshaven) :Plaggenwirtschaft und Verheidung als prägende Faktoren der mittelalterliche Umwelt auf der niedersächsischen Geest

dr. H.A. Heidinga (UvA): Mens en Klimaat rond het jaar 1000

drs. J.F.J. van den Broek (Gemeentearchief Groningen): Veenexploitatie en waterbeheersing ten zuiden van de stad Groningen in de 13e en 14e eeuw

drs. W. Ligtendag (UvA): Verveningen, landverlies en waterbeheersing in de omgeving van Slochteren in de tweede helft van de 18e eeuw

drs. M.A.V. Geerding (prov. Drenthe): Turfexploitatie en waterbeheersing van 1600 tot 1940, voornamelijk in Drenthe

drs. W. Foorthuis (Groningen): Veenbranden en rookoverlast in de 18e en 19e eeuw.

dr. G. Bayerl (Univ. Hamburg): Industrialisierung und Umweltprobleme in Norddeutschland

drs. G. Huiskes (Groningen): Inventarisatie van hinderwetplichtige bedrijven in Drenthe.

dr. Ingo Mose (Vechta): Umweltprobleme in agrarischen Intensivgebiete in Südholland en Südoldenburg im Vergleich.

prof. dr. Bodo von Borries (Hamburg): Umweltgeschichte als Lernpotential.

De bijeenkomst wordt gehouden in het Academiegebouw van de Groningse Universiteit (Broerplein, zaal 9). Aanvang vrijdag 14.00 uur, afsluiting zaterdag 14.00 uur. Voorzitter: prof. dr. G. Borger (UvA). Voertaal: Duits.

Meer informatie over deze conferentie: dr. H. van Zon, Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, Grote Rozenstraat 31, 9712 TG Groningen. Tel. 050-635949

Literatuur

F.J.C. Burnham
How superstition won and science lost. Popularizing Science and Health in the United States
(New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1987, 369 blz., ISBN 0 8135 1265 4)

Een geschiedenis van wetenschappelijk (Noord–Amerikaans) bijgeloof: dit is wat John C. Burnham in dit soms verbijsterende boek ge-

poogd heeft te schrijven. Een aantal hoofdstukken hiervan zijn uitermate relevant voor de geschiedenis van hygiëne en milieu. In hoofdstuk 2 "Popularizing of Health" laat hij zien hoe het onderwerp gezondheid zich na het begin van de negentiende eeuw bevrijd heeft uit het medisch ghetto waarin het zich aanvankelijk bevond. Gezondheid werd in eerste instantie een deel van de morele opvoeding van de massa's. In tweede instantie hebben de positivistische wetenschappers en hygiënisten zich meester gemaakt van het onderwerp. Kenmerkend voor de late negentiende eeuw is de wijze waarop massamedia zich op gezondheidsonderwerpen stortten. "Then and later, no area of life was more subject to irresponsible reporting than that of medicine and health." Aan de andere kant waren in 1900 alle staten verplicht hygiëne en fysiologie in het onderwijsprogramma van hun scholen op te nemen. Een diepgaande analyse van dergelijke tegenstrijdigheden geeft Burnham overigens niet. Belangrijke veranderingen ziet hij gebeuren in de jaren dertig van deze eeuw: wetenschappers en artsen distantieerden zich van het populariseren van hygiëne en lieten het veld open voor journalisten en onderwijsmensen. Daarnaast kwam de nadruk te liggen op het verspreiden van kennis over produkten en de effecten van de medische wetenschap, terwijl het accent vroeger op het verdiepen van systematische kennis over gezondheid en hygiëne lag. Daarmee kwam het verkrijgen van een gezond uiterlijk op de voorgrond te staan. Vanaf de jaren vijftig, kreeg het begrip 'fitness' de nadruk. Wetenschappelijkheid en rationalisme zijn dan vervangen door 'feiten' en recepten. In plaats van wetenschappelijkheid, is er een gefragmenteerd samenraapsel van kleine specialistische gebieden gekomen. Burnham heeft het over 'the retreat of the research elite from the arena of popularizing', waarmee het terrein open lag voor wetenschappelijke beunhazerij en regelrecht bedrog. De media vinden in zijn ogen weinig genade.

Burnham heeft zich uitsluitend gebaseerd op gedrukte bronnen, maar gezien zijn onderwerp valt dit te verdedigen. Hij blijft een verklaring schuldig voor het terugtrekken van de wetenschappelijke elite uit de publieksvoorlichting. Zijn boek is nu één lange klaagzang over de onmacht der wetenschappers tegenover irrationele krachten. Het laatste hoofdstuk heeft een zeer deprimerende titel: 'The Victory of Superstition'. Hoe nuttig zijn aanzet ook is, hij stopt op een cruciaal punt, en het zou goed zijn als onderzoekers zijn thema zouden opnemen en verder zouden graven waar Burnham zijn poging staakte.

12
NET WERK
94-95
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Het Duitse tijdschrift **Journal Geschichte** heeft onlangs een speciaal nummer uitgegeven waarin het thema milieugeschiedenis centraal stond. In het bijzonder waren de volgende bijdragen opgenomen.

H. Clauss, Erzgebirgische Waldverwüstungen im 16. Jahrhundert Journal Geschichte (1988) 4:24-33.

D. Ebeling, "Holländer" im Schwarzwald-Holzhandel und Waldverwüstung im 18. Jahrhundert Journal Geschichte (1988) 4:34-43.

B. Wagner-Hasel, Entwaldung in der Antike? Der Mythos vom goldenen Zeitalter Journal Geschichte (1988) 4:12-23.

H. Wunder, Waldverwüstung-Waldvernichtung Journal Geschichte (1988) 4:6-11.

R.J. Evans,
Death in Hamburg. Society and politics in the cholera years 1830-1910
(Oxford: Clarendon Press, 1987, 676 blz., ISBN 0 19 822864 3)

Peter van Rooden heeft dit boek in het Zaterdag-bijvoegsel van de NRC uitvoerig besproken. Voor diegenen die deze krant niet in de bus krijgen, nog even een kort uittreksel.

De ondertitel van de bespreking was: "Hoe een burgerlijk ethos de cholera -epidemie van 1892 mogelijk maakte". Dit geeft al aan dat het om een maatschappelijke en politieke interpretatie van epidemische verschijnselen gaat, waarbij de relatie gelegd wordt tussen iets dat er als een noodlottig voorval uitziet - de cholera-epidemie van 1892 -, de stedelijke omgeving waarin deze epidemie kon woeden, en de maatschappij die de omgeving zodanig verwaarloosde dat de epidemie kon gedijen. Een toegevoegde dimensie is die van de wetenschapsgeschiedenis, wederom met de concurrentie tussen Von Pettenkofers theorieën en Kochs ontdekkingen. De omstandigheden waarin de eerste cholera-gevallen voorkwamen konden binnen de denkbeelden van Von Pettenkofer niet tot ongerustheid leiden. Er was immers stabiel, warm en droog weer. Volgens zijn bodemtheorie was er geen aanleiding om epidemische verschijnselen te vermoeden. Maar inmiddels was de besmetting van het water al bij het innamepunt van de waterleiding aanwezig. De rest laat zich raden: verspreiding van de ziekte via de waterleiding. De regering van Hamburg was onvoorbereid, maar ondanks de getoonde bestuurlijke onkunde, bleef de macht van de bestuurders vrijwel onaangetast tot in deze eeuw.

S. M. Gaskell,
Model housing. From the Great Exhibition to the Festival of Britain

(Oxford: Alexandrine Press, 1986, 180 blz., *f* 107.45, ISBN 0-7201-1834-4)

De Victoriaanse modelwoningbouw zou als een voorloper kunnen worden beschouwd van wat in recente decennia als experimentele woningbouw bekendheid heeft gekregen.
2
3 Evenals de recente experimentele projecten, was het niet de bedoeling een ideaalbeeld voor te houden, maar in tegendeel een praktisch voorbeeld te geven. Hierbij kwam het detail van de plattegrond meer naar voren. In vroegere projecten was dat niet uit de verf gekomen, doordat de nadruk in utopische voorstellen op de stedelijke schaal lag.
Aanvankelijk waren modelhuizen geen stedelijk verschijnsel, maar werden zij neergezet door min of meer verlichte grootgrondbezitters. Immers, het creëren van nieuwe gemeenschappen op het platteland - vaak uit het niets - had vaak meer te maken met het willekeurig verplaatsen van onderdanen dan met de wens betere woonomstandigheden te scheppen. De Engelse landbezittende klasse had immers ingrijpende veranderingen in de landbouwstructuren geforceerd, die tot herverdeling van woonruimte dwongen. Mooiere dorpen pasten ook bij mooiere landgoederen, waar ook het parklandschap grondig onder handen was genomen. Aan het einde van de achttiende eeuw verschenen tal van boeken met standaard-modellen, zowel voor tuinen en tuinornamenten, alsook voor huizen. In de negentiende eeuw, plaatste de explosieve groei van industriële steden de stedelijke bestuurders voor grote problemen. De nadruk van modelwoningen kwam meer te liggen op het stedelijke. Bouwverordeningen en minimumnormen waren aan de orde van de dag, toch leidde de zorg om licht, lucht en ruimte pas in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw tot een werkelijke toename in de activiteiten op het gebied van de modelwoningen. Gemeenschapsbelangen en de belangen van speculatieve huizenbouwers botsten. Zodra de druk om voldoende woonruimte dichtbij fabrieken te scheppen geweken was, interesseerden industriëlen zich nauwelijks nog voor het aanbieden van voldoende woonruimte. Na het midden van de negentiende eeuw werden bijna geen fabrieken meer opgericht op grotere afstand van bestaande agglomeraties. Pas in 1890 lukte het de Engelse overheden, in het bijzonder de lagere overheden, om een voldoende krachtig bestuurlijk en wettelijk instrumentarium te bemachtigen om daadwerkelijk de nodige hervormingen door te voeren. Maar het was de Housing and Town Planning Act van 1919 die het aanzien van het stedelijk landschap in Engeland werkelijk grondig veranderde. De ontwikkelaars van modelhuizen droegen meer bij tot innovatie in de vorm van het alledaagse wonen dan architecten. Door hen werden dergelijke ordinaire ontwerptaken aanvankelijk als statusverlagend ervaren, maar deze houding veranderde langzaamaan aan het einde van de negentiende eeuw. De professie kwam steeds sterker onder druk van nieuwe beroepen te staan. Er trad ook een verschuiving op: betere huizen waren niet alleen huizen met een mooier uiterlijk, maar ook met een betere ruimtelijke indeling en betere voorzieningen. Hygiënistische ideeën kregen toch wel meer voet aan de grond en raakten geïntegreerd in de alledaagse ontwerppraktijk. Het boek laat een aantal van de model woningprojecten zien die tussen 1851 en 1951 zijn ontstaan, zowel op papier als in werkelijkheid. Wanneer Gaskell zich buigt over de invloed van deze modelprojecten op de woningbouw, blijkt de invloed vrij gering te zijn geweest. Het voorbeeld deed niet volgen. " By the 1870s the model houses and initiatives of both idealists and well-intentioned industrialists had amounted to only a small number of planned estates and housing for a few thousand people." En in buurten waar aan het einde van de negentiende eeuw wel volgens modellen werd gewerkt, ontstond een monotone en drukkende stedelijke sfeer. De tuinstadbeweging van Ebenezer Howard was een poging om zowel een betere sfeer te scheppen alsook aan de hygiënische voorwaarden voor moderne stedebouw te voldoen. Maar het was geen oplossing voor de allergrootste massa van arbeiders voor wie leven in de suburbs geen haalbare kaart was. Vergeleken met de eisen die de hygiëne stelde, woog de eis tot arbeidsbesparing na de Eerste Wereldoorlog steeds zwaarder, maar aan de andere kant kwam hygiëne steeds meer in de sfeer van de uitrusting terecht: betere wastafels, betere keukenuitrusting enzovoort. Terwijl zij in stedelijke zin vertaald werd in ruimte, lucht en licht raakte de hygiëne steeds meer vervlochten met andere stedebouwkundige eisen, in het bijzonder die van het verkeer.
Na het lezen van het boek van Gaskell is het dus niet echt gemakkelijker om de invloed van het hygiënisme op de woningbouw te traceren. Dit is waarschijnlijk minder aan de auteur te wijten dan aan het onderwerp zelf.

L. Giebels, ed.,
Waterbeweging rond Gouda van ca. 1100 tot heden. Geschiedenis van Rijnlands waterstaat tussen IJssel en Gouwe
(Leiden: Hoogheemraadschap van Rijnland, 1988, 95 blz, ISBN 90-72381-01-7)

12
NET WERK
96-97
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

12
NET WERK
98-99
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Deze bundel is uitgegeven ter gelegenheid van de ingebruikneming van het Hanepraaigemaal (en kreeg daarom een voorwoord van ir. E.H. baron van Tuyll van Serooskerken, dijkgraaf van Rijnland).
Alhoewel alle bijdragen een steun vormen voor het beter begrijpen van de waterhuishouding in en om Gouda, zijn er toch twee die de kwalificatie van milieugeschiedenis met meer nadruk kunnen dragen:
De duikers en volmolens te Gouda en de gevolgen daarvan voor Rijnlands waterstaat, geschreven door J.H.M. Sloof en
De waterkwaliteit te Gouda in de afgelopen 150 jaar en de rol van Gouda in de verversing van Rijnlands boezem, van S.P. Klapwijk en C.J. Smit.
(op een na, zijn overigens alle auteurs verbonden aan het Hoogheemraadschap Rijnland)
In het eerste verhaal zien wij hoe natuurlijke bewegingen als eb en vloed nog veel invloed konden uitoefenen op het economische leven tot in de negentiende eeuw: in die periode konden de hennepbeukers in de waterradmolen slechts bij vloed malen. In eerdere tijden was het voor de brouwers moeilijk vers water te tappen. In verband met het tappen van water, meldt het artikel de activiteiten van een zekere Adam Barnaerdt aan het begin van de zeventiende eeuw, die enige baat had bij die problemen: hij legde voor diverse brouwers en moutmakers leidingen aan en zelfs pompen. Hij is dus de eerste die te Gouda - op bescheiden schaal - een waterleiding aanlegde. Het artikel geeft verder een voorbeeld van de wrijvingen die kunnen ontstaan door de veranderingen in de waterhuishouding ten behoeve van de stedelijke nijverheid. Door de bouw van een duiker en een volmolen ondervonden de boeren in de omgeving van Gouda sneller wateroverlast dan vroeger. Een compromis werd bereikt door duiker en volmolen slechts dan in werking te zetten als dit werkelijk nodig was. Dit akkoord heeft ongeveer 200 jaar stand gehouden.
Pas met de droogmaking van het Haarlemmermeer, veranderde de waterhuishouding dusdanig dat het eerder bereikte evenwicht geheel verstoord werd en de verschillende belangen opnieuw moesten worden afgewogen.
In het tweede hierboven genoemde artikel kunnen we lezen met welke grote vervuilingsproblemen Gouda in de zeventiende eeuw te kampen kreeg toen de natuurlijke lozing op de Hollandse IJssel door aanslibbing steeds moeilijker werd. Voor het verversen van de grachten werd gebruik gemaakt van het zogenaamde schuren, dat neerkomt op het scheppen van voldoende stroomsnelheid van inkomend water. Dit mocht alleen wanneer het IJsselpeil naar laagwater afzakte. Of dit voldoende was, valt te betwijfelen. De Goudse stadsdokter E.F. Büchner gaf in 1842 een vrij somber beeld van de hygiënische toestand van zijn stad. Büchner gaf tijdens cholera-epidemieën overigens in brochures de raad om water te koken. De in 1883 aangelegde waterleiding maakte tot 1921 gebruik van IJsselwater, waarvan de bacteriologische kwaliteit waarschijnlijk niet al te hoog was. De auteurs wijzen er ook op dat de aanleg van de waterleiding naar alle waarschijnlijkheid tot een grote verontreiniging van het oppervlaktewater in de stad heeft geleid.
Naast de verontreiniging vormde de verzilting een groot probleem. In 1928 werd de conclusie getrokken dat verzilting het gevolg was van lekwater door sluizen en van het uitslagwater van diepe droogmakerijen. De technische oplossingen die gekozen werden (vaker malen) waren waarschijnlijk niet veel meer dan symptoombestrijding en boden geen werkelijke oplossing. Ook na die tijd is gekozen voor krachtigere motoren en intensievere boezemverversing. Het geschil dat in 1937 ontstond tussen Gouda en Rijnland laat één van de vele conflicten zien tussen 'vervuilende' en 'zuiverende' overheden, een type conflict, dat nu minstens even sterk aan de orde is als toen. De relatie tussen Gouda en Rijnland lijkt duurzaam gespannen, getuige het feit dat de afvalwaterzuiveringsinstallatie te Gouda uiteindelijk in opdracht van Rijnland is gebouwd en in 1976 (!!!) in gebruik werd genomen.
W. Schmidt, e.a., ed.,
Von "Abwasser" bis "Wandern". Ein Wegweiser zur Umweltgeschichte (Hamburg: Körber Stiftung, 1986, 224 blz., DM 5.-)
Dit boek was al in een eerder nummer van Net Werk gesignaleerd.
Het is ontstaan als achtergrondinformatie bij een in 1986 uitgeschreven scholieren-prijsvraag voor Duitse geschiedenis met het thema: 'Het milieu heeft een geschiedenis' (Umwelt hat Geschichte). "Mit Umweltgeschichte haben sich bis heute wenig Experten beschäftigt", laat de inleiding ons weten. Toch is het mogelijk geweest hiervoor meer dan dertig medewerkers aan het werk te zetten en is er een boek ontstaan dat, ondanks het publiek waar het zich op richt, niet neerbruigend geschreven is. Het kan met vrucht door iedereen gelezen worden die zich voor de geschiedenis van het milieu interesseeert, inclusief milieudeskundigen en historici.
Het is ingedeeld in een aantal hoofdthema's : water, schadelijke stoffen, groen, alternatieven. Binnen elk thema zijn er een aantal begrippen alfabetisch gerangschikt en toegelicht. Elk hoofdonderwerp begint met het aanbieden van een aantal mogelijke projecten, waarbij de algemeen toegelichte ontwik-

kelingen lokaal onderzocht kunnen worden. Dan komt er een chronologische tabel, speciaal toegespitst op het thema, gevolgd door de alfabetisch gerangschikte toelichtingen. Het geheel is per hoofdstuk aangevuld met literatuur en een aantal relevante adressen. Het zou te ver voeren om dit boek in detail door te nemen, maar de verhouding prijskwaliteit is zo gunstig dat er slechts één aanbeveling op haar plaats is: aanschaffen!
Het kan besteld worden door het storten van 5 DM op postgiro nr. 723-200, Postgiroamt Hamburg, t.n.v. de Körber Stiftung met de vermelding: Von "Abwasser" bis 'Wandern".

Signalement

H.G. Slijkhuis,
Watervervuiling in Overijssel 1870-1945. De rol en betekenis van het provinciaal bestuur bij de strijd tegen de watervervuiling
(Zwolle: scriptie Noordelijke Hogeschool Leeuwarden, 1988, 100 blz.)

Met deze scriptie rondt Henri Slijkhuis zijn onderzoek, dat al eerder in Net Werk gesignaleerd was, voorlopig af. Het onderzoek wordt voorgezet voor de na-oorlogse periode. In een volgend nummer van Net Werk komen we meer in detail op deze scriptie terug.

J. Wollschke -Buhlmahn,
The fear of the new landscape. Aspects of the perception of landscape in the German bourgeois youth movement between 1900 and 1933. v.a. blz. 486 in H. van Hoogdalem, ed., Looking back to the future = se retourner vers l'avenir. Proceedings of the tenth biennial conference of the International Association for the Study op People and their Physical Surroundings, Delft, The Netherlands, july 5-8, 1988.
(Delft: Delftse Universitaire Pers, 1988, 591 blz., ISBN 90-6275–454 –6)

C. Gillekens, J. van den Boogaard en B.P.A. Gales,
Loop naar de pomp, Geschiedenis van de watervoorziening en de waterleiding in Maastricht.
(Maastricht: Stichting Historische Reeks Maastricht, 1988, 168 blz., ISBN 90-70356-42-2)

Ben Gales heeft enkele maanden geleden een inleiding voor Net Werk gehouden over zijn onderzoek m.b.t. de Maastrichtse waterleiding. Nu is zijn boek uit. U kunt het boek bemachtigen door *f* 27,50 te storten op postgiro 1175176 t.n.v. de Stichting Maaslandse Monografieën, Maastricht onder vermelding 'Loop naar de Pomp'.

12
NET WERK
100-101
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

drs. J.A.A.M. van der Veeke
Negende Reit 7
5233 JH 's Hertogenbosch
heeft het volgende onderzoek verricht: technisch-hygiënische voorzieningen in Arnhem en Nijmegen in de periode 1865-1925
Probleemstelling:
wat waren de motieven voor het verzorgen van dergelijke voorzieningen en waren er
verschillen in het gemeentelijk beleid van beide steden
afgerond juli 1987 doctoraal scriptie
begeleid door H. van der Meulen
RUG vakgroep ESG

B.P.A. Gales
Eburonenweg 13
6224 HT Maastricht
tel.privé 043-620599
verricht onderzoek voor een tweetal artikelen als vervolg op het boekje over de Maastrichtse waterleiding.
Voorts aspecten hygiëne/milieu vanuit verzekeringsperspectieven.
Onderwerpen: opsporen waterwingebieden; watertoevoer en -afvoer; winstgevendheid nutsbedrijven
duur onbekend, verwachte afronding als artikelen

W.P.R.A. Cappers
Van der Heimstraat 68
2582 SB 's Gravenhage
verricht het volgende onderzoek:
de houding tegenover de dood gezien vanuit de overheidsbemoeiing met de lijkbezorging in Nederland gedurende de periode 1748-1915
probleemstelling: het bestuderen van de rol van de overheid zelf en de medische stand enerzijds en de geestelijkheid anderzijds bij de totstandkoming en de uitvoering van het lijkbezorgingsrecht
duur vier jaar
stand van zaken : doctoraal sriptie en enkele artikelen geschreven
verwachte afronding als dissertatie
samenwerking met prof. dr. W.T.H.M. Frijhoff en dr. C.A. Tamse
ondersteuning C.H.O. aangevraagd

Hygiënistisch Barcelona

Tot einde 1988 staat Barcelona in het teken van het honderdste verjaardag van de Wereldtentoonstelling van 1888. Er zijn verschullende tentoonstellingen ingericht, en uitzichtspunten gebouwd om de bezoeker te laten fantaseren over hoe het toen geweest moet zijn. De wereldtentoonstelling was mede de aanzet voor een aantal gezondheidstechnische ingrepen. In aansluiting op het algemene uitbreidingsplan van Ildefons Cerdà, ondernam de directeur van de gemeentewerken, Pere Garcia Fària een aantal projekten. Na een diepgaande inventarisatie van de situatie, tekende Garcia Fària een nieuw stelsel van riolen,

liet op een groot aantal plekken openbare watertappunten installeren, en vervaardigde nieuwe bouwverordeningen met de verplichting sifons op w.c.'s te installeren. In Barcelona zelf wordt het belang van Garcia Fària even hoog geschat als dat van Cerdà, terwijl deze laatste in handboeken over de geschiedenis van de stedebouw met alle eer strijkt.
Het verleden staat niet stil in Barcelona. Met de Olympische Spelen in zicht, heeft de stad opnieuw de hygiëne als stokpaardje. Overal worden w.c.'s met gemeentelijke subsidie geïnstalleerd, gemeentereiniging en afvalproblematiek zijn aan de orde van de dag.

12
NET WERK
102-103
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

12 extra

NET WERK

104-105

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Net Werk op 28 oktober in Bilthoven

Net Werk houdt dit jaar haar herfstbijeenkomst in Bilthoven bij het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne. De lezers van Net Werk zijn op die dag van harte welkom, in het bijzonder nieuwe lezers die de laatste maanden op diverse tijdschrift mededelingen hebben gereageerd.

Programma
10.45-11.00 uur: Ontvangst door Ria Blokdijk (RIVM). Koffie/thee
11.00-11.15 uur: 'Taak en plaats van het RIVM', inleiding door Ria Blokdijk (zie toelichtend artikel)
11.30-11.45 uur: 'Gezond en Wel', diapresentatie
11.45-12.15 uur: 'Actuele problemen bij het microbiologisch onderzoek van drinkwater', lezing door Arie Havelaar (RIVM, zie toelichtend artikel)

12.30-13.30 uur: Lunch

13.30-15.00 uur: 'Juridische aspecten van de stedelijke zorg voor de milieuhygiëne gedurende de negentiende eeuw', lezing door Lisanne van Dam (zie toelichtend artikel) aansluitend discussie.
15.00-15.30 uur: Huishoudelijke vergadering.
15.30 uur: Afsluiting

Het ochtendprogramma heeft plaats in vergaderzaal T, na de middag wordt het programma voortgezet in de Conferentiekamer.
Het RIVM is te bereiken met bus 57 die tussen de stations Bilthoven en Utrecht pendelt. Uitstappen bij de halte Melkweg/Eerste Brandenburgerweg. De zijingang van het RIVM bevindt zich aan de Eerste Brandenburgerweg 78b. Ten behoeve van automobilisten is een routebeschrijving bijgevoegd. Parkeergelegenheid bij de hoofdingang aan de Antonie van Leeuwenhoeklaan 9. Het telefoonnummer van het RIVM is 030-749111 (Ria Blokdijk).

RIVM extra

Achter deze initialen gaat de naam schuil van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne te Bilthoven, dat in 1984 werd opgericht. Op vrijdag 28 oktober is Net Werk de gast van het instituut en zal mevrouw M.J. Blokdijk een beeld schetsen van taak en functie van deze jonge loot aan de milieuhygiënische stam. De heer dr. ir. A.H. Havelaar, hoofd van het Laboratorium voor Water- en Levensmiddelenmicrobiologie, zal ingaan op enkele actuele problemen bij het microbiologisch onderzoek van drinkwater.

12 extra 2 3
NET WERK
106-107
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De rijksoverheid houdt zich al jaren bezig met milieuhygiëne en ook het RIVM kent een langere geschiedenis dan de oprichtingsdatum doet vermoeden. Het bestaan van het RIVM begon in 1909 toen bij Koninklijk Besluit het Centraal Laboratorium voor de Volksgezondheid werd opgericht, bestemd voor het doen van laboratiorium-onderzoek ten behoeve van het Staatstoezicht op de Volksgezondheid. Dat Staatstoezicht was en is nog steeds het instrument waarmee de rijksoverheid zich kwijt van haar verantwoordelijkheden: de zorg voor een goede volksgezondheid en een schoon milieu.
In latere jaren ontstonden, naast het Centraal Laboratorium, nog rijksinstellingen voor de openbare drinkwatervoorziening, voor de produktie en controle van sera en vaccins en voor het afvalstoffenonderzoek. Op 1 januari 1984 werden de hier aangeduide instellingen bij Koninklijk Besluit verenigd tot één instituut: het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne. Het RIVM maakt deel uit van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en wordt mede gefinancierd door het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. Beide genoemde departementen zijn voor het instituut de belangrijkste opdrachtgevers, maar ook voor andere ministeries worden werkzaamheden verricht. In nationaal en internationaal verband werkt het RIVM samen met vele organisaties en instellingen (Wereldgezondheidsorganisatie, OESO, Europese Gemeenschap, universiteiten, TNO, KNMI, Rijkswaterstaat, enz.).
Het instituut heeft drie hoofdsectoren, te weten 'Microbiologie en Immunologie', 'Farmacologie en Toxicologie' en 'Chemie en Fysica' waar in totaal ongeveer 1400 personeelsleden werkzaam zijn. Het RIVM heeft een wetenschappelijke staf van 245 leden.
Onder de hoofdsector Microbiologie en Immunologie resorteert het laboratorium voor Water- en Levensmiddelenmicrobiologie, waar de heer Havelaar de scepter zwaait. Hij zal op 28 oktober enkele actuele problemen bij het microbiologisch onderzoek van drinkwater behandelen.
De centrale drinkwatervoorziening heeft een belangrijke bijdrage geleverd bij de bestrijding van infectieziekten als cholera en buiktyphus. Met het vrijwel volledig verdwijnen van deze ziekten uit Nederland in de periode na de laatste wereldoorlog is evenwel de microbiologische problematiek rond drinkwater niet kleiner geworden. Nieuw ontdekte ziekteverwekkers (virussen, parasieten, bacteriën) bleken via drinkwater verspreid te kunnen worden en leidden tot nieuwe inzichten in de veiligheid van drinkwater. De meest recente problemen zijn ontstaan uit de kennis dat somige bacteriën, die zich in drinkwater kunnen vermeerderen, onder bepaalde omstandigheden ziekten bij de mens kunnen veroorzaken. Vooral de bacteriën Legionella en Aeromanas zijn in dit opzicht onderzocht.

Milieurecht, bestond dat dan?

Op vrijdag 28 oktober is Net Werk te gast bij het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne in Bilthoven. Lisanne van Dam zal ons op die dag informeren over haar onderzoek betreffende de juridische aspecten van de stedelijke zorg voor de milieuhygiëne gedurende de negentiende eeuw.

'Milieurecht in de negentiende eeuw, bestond dat dan?', is een veel gehoorde reactie van juristen en een typisch gevolg van de dogmatische kijk die zij neigen te hebben op de juridische relevantie van maatschappelijke problemen. Een bespreking van de negentiende-eeuwse rechtspraak en wetgeving op het gebied van het milieu heeft slechts fragmentarisch plaats in het kader van privaatrechtelijke studies over het eigendomsrecht, met name het burenrecht, of naar aanleiding van concrete nationale wetgeving, bijvoorbeeld de Fabriekswet van 1824 en de Woningwet van 1901. Daardoor raken belangrijke discussies die tussen collega-juristen in de vorige eeuw gevoerd werden, zoals bijvoorbeeld die ten aanzien van de plaats der 'Gezondheidspolitie', in het vergeetboek. Pas sinds één decennium lijkt daarin een wending te komen.
De door 'verlichte' medici en natuurkundigen reeds geuite roep om een meer coherent en duurzaam overheidsbeleid inzake milieuhygiëne werd op bestuurlijk niveau geleidelijk beantwoord door de instelling van een Geneeskundig Staatstoezicht. In 1971 kreeg het milieuhygiënisch beleid een zelfstandige plaats toen het departement van Volksgezondheid en Milieuhygiëne werd opgericht. Op rechtstheoretisch vlak en qua rechtspraak bleef de behandeling sectoraal en fragmentarisch.
Thans wordt echter gepleit voor een meer integrale benadering van het milieurecht, als een zelfstandige discipline met eigen waarden en normen niet gescheiden door de grenzen tussen publiek- privaat en strafrecht. Onder toegenomen druk van parlement en publieke opinie wordt een vergaande bemoeienis van het Openbaar Ministerie met de bestuurlijke handhaving van de milieuwetgeving verlangd.
De ontwikkeling naar een meer bestuurlijk georiënteerde houding

van de Officier van Justitie kan worden gezien als een terugkeer naar het systeem zoals dat gehanteerd werd in de vóór-negentiende-eeuwse administratuur. De mengeling van magistraat en ambtenaar die we bijvoorbeeld nog in het schoutsambt aantreffen werd in de negentiende eeuw dogmatisch onderscheiden.
In de voordracht zal met enkele concrete voorbeelden worden aangetoond voor welke dilemma's de negentiende-eeuwse wetgevers en rechters kwamen te staan bij de handhaving van de stedelijke zorg voor de milieuhygiëne. Indirect kan hun beslissing ter zake van deze dilemma's ons een globaal beeld geven van het belang dat zij stelden in de milieuzorg in verhouding tot andere economische en sociale belangen.

Attentie

Wie een bijdrage wil publiceren in de internationale Environmental History Newsletter dient zijn/haar copy vóór 31 december in te leveren in het Engels, Frans of Duits bij de respectievelijke redactieadressen

Meer informatie hierover bij Myriam Daru, (secretariaat Net Werk) 040-423814 of Henk van Zon 05928-56327

Voorletters..... Naam.....
Adres (privé).....
Adres (werk).....
Tel. (privé) ..... Tel. (werk) .....
Ik verricht* Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek .....
.....
Probleemstelling .....
.....
Duur .....
Huidige stand van zaken .....
Verwachte afronding in de vorm van .....
Samenwerking met .....
Ondersteuning / onder auspiciën van .....
* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)

Formulier ingevuld terugsturen naar Secretariaat Net Werk
Winselerhof 56
5625 LZ Eindhoven

12 extra

NET WERK

108-109

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

13

NET WERK

110-111

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Eerste bijeenkomst van Net Werk in 1989 op 17 februari in Nijmegen

Deze keer zijn wij te gast aan het Instituut voor de Geschiedenis der Geneeskunde van de Faculteit der Geneeskunde KUN Huize Heyendael,Geert Grooteplein 9

Programma
10.45-11.00: Ontvangst door Eddy Houwaart. Koffie/Thee
11.00-11.50. Lezing van Eddy Houwaart " Localisme in de epidemiologie in de negentiende eeuw." (zie samenvatting blz. 2)
11.50-12.30 Discussie over localisme in de negentiende eeuw (zie o.a. samenvatting over Pettenkofer blz. 2)
12.30-13.30 Lunch (kosten per deelnemer ca. *f* 5.-)
13.30-15.10 Presentatie van het instituut
15.10-15.50 Huishoudelijke vergadering: bespreking van de activiteiten in het jaar 1988 en voortzetting in het jaar 1989.
15.50 Afsluiting (zie details over vervoer blz. 2)

1/2

Openbaar vervoer
per trein- Vanaf het centraal station in Nijmegen vertrekt iedere 22 min. en 52 mn. over het hele uur (traject Nijmegen-Roermond) een trein naar het voorstadstation 'Heyendaal' (geen extra kosten). Vanaf dit station is het ca. 4 minuten lopen naar het universiteitsterrein.
per bus - haltes Philips van Leydenlaan
lijn 1 richting Grootstal (retour richting Hengstdal)
lijn 5 richting Dukenburg Station (retour richting Berg en Dal)
lijn 6 richting Dukenburg station (retour richting Beek)

Localisme in de epidemiologie in de negentiende eeuw

Omstreeks het midden van de vorige eeuw veranderde in Nederland de epidemiologie fundamenteel van karakter. De op dat moment gebruikelijke beschrijving van de historische ontwikkeling van de zogenaamde 'ziektekarakters' en van de daarmee samenhangende historische ontwikkeling van het natuurlijk milieu (constitutio epidemiae), maakte plaats voor een analyse van het statistisch verband tussen circumscripte - op basis van de pathologische anatomie en de fysiologie beschreven- ziekte enerzijds en de sanitaire omstandigheden in de steden anderzijds.
De stelling van de moderne epidemiologie luidde dat de hoogte van de sterfte grotendeels afhankelijk was van de mate waarin plaatselijke

gemeenschappen, in het bijzonder de gemeentebesturen, het 'leefmilieu' vrijmaakten van pathogene factoren, zoals bodemverontreiniging, de smerigheid van kwalitatief slecht water en krotten wijken. Om deze stelling aannemelijk te maken, gebruikten de epidemiologen een soort gezondheidsthermometer: een oorspronkelijk engelse uitvinding die een hogere brutosterfte per gemeente aangaf, naarmate de lokale leefomstandigheden ongezonder waren.
Eddy Houwaart, UD vakgroep Geschiedenis, Faculteit Algemene Wetenschappen, RULimburg

Localisme en de leer van Pettenkofer

Bij het bestuderen van het localisme in de negentiende eeuw moet men aandacht schenken aan de persoon en de theorieën van Max von Pettenkofer, omdat hij tijdens een beduidend deel van de negentiende eeuw de meest invloedrijke Europese persoonlijkheid op het gebied van de hygiëne was. Hij was de eerste Duitse hoogleraar met een leerstoel waarin de hygiëne uitdrukkelijk centraal stond. Naast zijn medische activiteiten bracht hij een aantal vindingen op zijn naam, hield zich bezig met onder andere voeding, ventilatie, het effect van algen op de zuiverheid van water. Hij was veelvuldig als adviseur betrokken toen er rioleringsstelsels in het ontwerpstadium waren en vervaardigde rapporten (Gutachten) die veel weg hebben van een vroege milieurapportage. Doordat hij hardnekkig vasthield aan zijn eigen theorie over de besmettelijkheid van epidemische ziekten en de juistheid van de theorieën van Koch en Pasteur weigerde te erkennen, heeft hij in de huidige geschiedschrijving over geneeskunde en bacteriologie een 'underdog' positie.

Het leven van Pettenkofer

Max von Pettenkofer werd in 1818 geboren te München (waar overigens een monument ter zijner ere werd geplaatst). In 1843 is hij als medicus afgestudeerd aan de universiteit te München, waar hij kennis maakte met de scheikundige leer van Liebig en met zijn wetenschappelijke methodes. In 1847 werd hij docent medische scheikunde te München en in 1850 volgde zijn benoeming als hofapotheker van de staat Beieren. Na de cholera epidemie te München in 1854, schreef hij een epidemiologische studie over de cholera. Kort daarop, in1855, werd hij benoemd op de leerstoel medische scheikunde aan de universiteit van München. In1876 werd hij adviseur van het Reichsgesundheitsamt. Een eigen instituut voor Hygiëne kon hij pas in 1878 in München oprichten. Robert Koch triomfeerde in 1884 met zijn bacteriologische ontdekkingen, zeer tot ongenoegen van Pettenkofer, die onverminderd zijn maatschappelijke carrière voortzette. In 1890 werd hij benoemd tot voorzitter van de Beierse academie van Wetenschappen. Bij het ontwerp van het Reichseuchengesetz (de Duitse Rijkswet op epidemische ziekten) in 1892 werd echter de theorie van Pettenkofer genegeerd ten gunste van de visie van Koch. Deze zette inmiddels zijn briljante carrière in Pruisen voort. Pettenkofer verloor steeds meer terrein: bij nieuwe benoemingen werden steeds volgelingen van Koch gekozen in plaats van zijn discipelen. Het conflict culmineerde in october 1892 met een eigenzinnig experiment van Pettenkofer die poogde Koch's ongelijk te bewijzen door het slikken van een cholera cultuur afkomstig van Koch's laboratorium. Hij werd alleen even ziek, waarmee bewezen was dat hij wel besmet was geraakt, maar stierf niet. Al bleef hij daarna een 'grand old man' in de Duitse wetenschappelijke gemeenschap, zijn feitelijke invloed was toen wel zeer gering geworden. In 1901 pleegde hij zelfmoord.

De ideeën van Pettenkofer

Aan het begin van Pettenkofers carrière was de invloed van Liebig zeer merkbaar: hij beschouwde gisting en rotting als zeer belangrijk voor de ontvankelijkheid van ziekte. Hij probeerde de besmettingsfactoren middels wetenschappelijke methodes geïnspireerd door natuurkunde en scheikunde te isoleren.
In een latere fase van zijn carrière kende hij aan besmettingsfactoren in een aantal ziekten enig belang toe maar zag deze niet als bepalend voor de verloop van een epidemie. Zijn bekendste theorie is de zogenaamde bodemtheorie. Daarin spelen de eigenschappen van de bodem (in het bijzonder de waterdoorlatendheid) en het grondwaterpeil een hoofdrol. De verspreiding van cholera kon onder andere plaatsvinden door in het grondwater geraken van besmette uitwerpselen, maar de ziekte kon zich slechts dan ontwikkelen onder bepaalde omstandigheden. De transformaties die voor de virulentie van de ziekte zorgden vonden plaats als vocht door de poreuze bodem optrok. Eerst dacht Pettenkofer aan ziekteverwekkende gassen, later aan een soort zwam. De theorie van Pettenkofer is dus localistisch, omdat zij uitgaat van het plaatselijke milieu.

De praktische gevolgen van Pettenkofers visie

Localisme bij Pettenkofer heeft als gevolg de bestudering van plaatselijke kenmerken zoals grondwaterstand, vochtigheid en andere factoren die van invloed kunnen zijn op de transformatie van de ziekteverwekker. Daarnaast is het hygiënisme van Pettenkofer alleen

13
NET WERK
112-113
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

verbonden aan het verbeteren van de weerstand van mensen en het verbeteren van de omstandigheden waarin zij leefden. Alleen door een goede persoonlijke en openbare hygiëne was het mogelijk de epidemie buiten de deur te houden.
Zijn visie had wel als gevolg dat bij acute situaties zoals het uitbreken van een epidemie, een fatalistische houding bij een stadsgeneesheer of een overheid bevorderd werd.

Localisme en particularisme tegenover centralisme

Het medisch localisme van Pettenkofer en het Duits particularisme konden zonder meer gecombineerd worden. Terwijl Koch een voorstander was van het ingrijpen van een sterke centrale overheid, die ingrijpende maatregelen als quarantaine door zou kunnen drukken, eventueel tegen de zin van plaatselijke belangengroepen. Voor Pettenkofers voorstanders had quarantaine geen zin; het verstoorde volledig het maatschappelijke leven terwijl het niet hielp tegen de verspreiding van een ziekte als cholera. Als argument voerden zij aan dat cholera zich in 1836 in München niet had verspreid ondanks een grote markt met een drukte van 40000 mensen en in Hamburg wel ondanks quarantaine maatregelen. Filteren van water was niet nodig mits het niet in kontakt was geweest met besmet grondwater. Het is duidelijk dat een beleid gebaseerd op dergelijke uitgangspunten bij epidemieën fatale gevolgen kon hebben.

Discussies

In de Duitse medische wereld was de overheersende positie van Koch niet meteen verzekerd.
Rudolf Virchow, de grondlegger van de sociale genees-kunde was bijvoorbeeld zowel gekant tegen de interpretaties van Koch als van Pettenkofer alsook tegen het contagionisme van Koch.Virchow's epidemiologie had een sterk maatschappelijke component dat hij in het werk van Koch niet terugvond. De gevolgen van diagnose van cholera volgens aanwijzingen van Koch waren immers: onderzoek van individuele gevallen wanneer zij gesignaleerd werden en het zoeken naar de bacteriële veroorzaker. Dit hield in dat epidemiologisch onderzoek, met het in kaart brengen van de evolutie van de ziektegevallen over tijd en plaats, tijdens een epidemie niet op zijn plaats was. De daadkracht van de volgelingen van Koch en de positieve werking van hun maatregelen maakten wel meer indruk op bestuurders dan de hulpeloosheid van anti-contagionisten. De overwinning van de theorie van Koch was waarschijnlijk niet alleen te danken aan haar wetenschappelijke superioriteit, maar ook aan de medische praktijk.
Myriam Daru

13
NET WERK
114-115
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Milieu en industrie in de negentiende eeuw

J. Schot en E. Homburg,
De garancine-fabriek in Zierikzee, 1846-1882. Een moderne industrie met milieuproblemen
in Kroniek van het land van de zeemeermin (Schouwen-Duiveland) (Zierikzee: Vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland, 1988, jrg 13, ISBN 90-70511-14-2) p. 61-78

Garancine is een meekrappreparaat voor het verven van stof, verkregen door middel van een chemisch proces waarbij zwavelzuur gebruikt wordt. Dit zwavelzuur heeft wel nadelen voor het milieu. In een deel van hun artikel, schetsen Johan Schot en Ernst Homburg de milieu-problemen waarmee de garancine-fabriek van Ochtman, Van der Vliet en Comp., opgericht in 1846, haar omgeving opzadelde. Deze fabriek veroorzaakte in 1851 bijna een oproer te Zierikzee, zo groot was de hinder die de omwonende ondervonden. Een wel zeer interessant gegeven is het feit dat het gemeentebestuur na het binnenkomen van de klachten advies had gevraagd aan de plaatselijke geneeskundige commissie, waarvan de secretaris een zekere Ochtman was: jawel, een van de eigenaren van de fabriek. De voorzitter was niet verbonden met de fabriek, maar werd een poos later mede-eigenaar! Het is dan ook niet verwonderlijk dat de commissie het probleem naar de gemeente toeschoof: het probleem onstond in de gracht en het zuiveren van het water in de gracht was de taak van de gemeente. De gemeente koos voor de commissie, tegen haar eigen architect, die een voorstander was van het verbieden van de fabriekslozingen in de stadsgrachten. De oplossing van de gemeente voor het doorspoelen van de grachten zinde de Centrale Directie van de polders Schouwen, Burgh en Westland niet. Het gekozen compromis: uitdiepen van de Brakke Gracht. Dit was uiteraard geen afdoende maatregel. In de onderhandelingen die daarop volgden, werd besloten een proef te nemen met het goedkopere plan van de commissie (het verversen van de Brakke Gracht vanuit de zoute gracht, en het lozen via een sluis op de Nieuwe Haven en pas indien dan nog klachten zouden komen, over te gaan naar het plan van de stadsarchitect: het aanleggen van een pijp om in de Nieuwe Haven te lozen. Na een proeftijd, werd het plan van de commissie omgezet in definitieve maatregelen. Nieuwe milieuklachten kwamen toen pas in 1868 weer.
In 1868 maakte de gemeente wèl

gebruik van alle mogelijke wettelijke middelen die tot haar beschikking stonden. Toen de fabriek wilde uitbreiden, vroeg de gemeente de fabrikanten een vergunning in te dienen conform een Koninklijk Besluit uit 1824. Deze keer stelde de gemeente zich aan de zijde van de omwonenden die tijdens een burenverhoor de vervuiling en overlast duidelijk hadden gemaakt.

Ook deze keer was niet duidelijk of de vervuilers danwel de gemeente de lasten zou moeten dragen. De onderhandelingen ketsten af en de gemeente weigerde de vergunning. Toen de zaak bij GS terecht kwam, stonden de meningen van de Inspecteur van het Geneeskundig Toezicht in Zeeland en die van de Hoofdingenieur van de Waterstaat diametraal tegen-over elkaar: de eerste was voor het bestrijden van de oorzaken, de tweede vond dat de reeds verleende concessies een recht tot uitbreiding inhielden. GS volgde het advies van de Hoofdingenieur en verleende in 1869 een vergunning -met de clausule dat geen zwavelzuur in de meekrapwasserij gebruikt mocht worden. Een oplossing voor de stankoverlast - de daadwerkelijke bouw van een groot reservoir in 1873 - was inmiddels nog nauwelijks nodig: de synthetische alizarine had inmiddels de garancine als kleurstof al bijna verdrongen. De garancine-fabriek werd uiteindelijk in 1882 gesloopt.
Dit door Johan Schot en Ernst Homburg beschreven geval blijkt een uitstekende illustratie van de milieuconflicten tussen industrie, bevolking en overheid en de verwikkelingen die het zoeken naar een oplossing met zich meebracht.

Antwerpen 1500-1800

P. Maclot,W. Pottier, ed.,
'n propere tijd?!. Onleefbaar Antwerpen thuis en op straat 1500-1800 (Antwerpen: V.Z.W. Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek, 1988, 244 blz. ,
ISBN 90-9002560-X

Dit boek is uitgegeven als begeleidende publicatie bij de gelijknamige tentoonstelling. De tentoonstelling vond van 5 november 1988 tot 24 december 1988 plaats in het Jordaenshuis te Antwerpen.

Te bestellen
Voor België: 750,- BEF, inclusief portokosten, door storting op rekening 409-9547861 van AVBG-project, Antwerpen, met vermelding:"… ex. Pr. Tijd."
Voor Nederland: *f* 43.-, inclusief portokosten, door overschrijving op giro 000-15552846-70 van AVBG Antwerpen, met vermelding:"… ex. Pr. Tijd."
Het is vrijwel ondoenlijk om dit boek met zijn vele nogal verschillende bijdragen hier met enige diepgang te bespreken. Daarom volgt hier slechts een overzicht van de inhoud.

13
NET WERK
116-117
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Hoofdstuk 1 Het makro-milieu: de 16de-18de-eeuwse stad en haar onfrisse bevolking
R. Tijs
Enkele aantekeningen over bouwhygiënische verordeningen te Antwerpen tijdens de 16e en 17e eeuw
L. Geyskens
Antwerpen: één puinhoop ? Aspecten van afvalbeheer (16de-18de eeuw)
J. Hendrickx
Het dode gevaar ? Begraven en hygiëne te Antwerpen van de 16de toe de 18de eeuw
P. de Commer
Hygiëne en gezondheidszorg in Antwerpse gezondheidsinstellingen tijdens het Ancien Régime
F. Veroustraete
Brandstoffen en hun specifieke verbrandingskomponenten
W. van Craenenbroeck
Oorsprong en uitbouw van de watervoorziening in het Antwerpse Brouwerskwartier

Hoofdstuk II Het makro-milieu: in hoeverre maakten nutsvoorzieningen het leven binnen de traditionele, Antwerpse woning komfortabel leefbaar ?
P. Maclot
Inleiding
F. Sorber
Textiel in het huiselijk milieu. 16e-18e eeuw
P. Maclot
De afvoer van vast afval en van de gebruikswaters binnen het traditionele Antwerpse woonhuis (1500-1800)
T. Ooost
Putten uit putten: er hangt ene geurtje aan! Historisch-archeologische gegevens uit Antwerpse afvalputten
P. Maclot
De watervoorziening in het traditionele Antwerpse woonhuis

Hoofdstuk III Ambachtelijke en pre-industriële vervuiling
P. Poulussen
Inleiding
A.K.L. thijs
De textielnijverheid en het stedelijk leefmilieu te Antwerpen (15de-18de eeuw)
H. Houtman-Desmedt
De Antwerpse suikerraffinaderijen in het Ancien Régime: een zoete geschiedenis met een ecologisch bitter bijsmaakje…
P. Poulussen
De zaak Cels. De jurisdische strijd van een Antwerpse stadswijk tegen de oprichting van een milieuhinderlijk bedrijf in 1758

Epiloog
J. Schildermans en P. Vanhoutte
Het milieubeleid in België in historisch perspectief (19de-20e eeuw)
J. Kretschmar
Hoe het verder evolueerde
C. Coppetiers
Groei en evolutie van de milieu- en gezondheidszorg in de stad Antwerpen
X. Broossens
Het Provinciaal Instituut voor hygëne; ontstaan en evolutie
J. Dupré
Krachtlijnen van het beleid van gemeenschapsminister J. Dupré

Net Werk in Actie…

Het Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum (NBLC) geeft een serie adressengidsen uit onder de naam: Nederland in Actie, adressengids van actiegroepen, werkgroepen, verenigingen en overige organisaties. In deze serie zijn vijf delen verschenen. Gids 5 betreft: Energie, Milieu, Wonen, Werken, Verkeer. In elke gids wordt ernaar gestreefd een zo compleet mogelijk overzicht te geven van vooral landelijk werkende organisaties en groepen die zich bezig houden op een bepaald gebied. Niet alleen de adressen worden gegeven, maar ook korte informatieve teksten die de organisaties zelf hebben gemaakt. De adressengidsen zijn voornamelijk bedoeld als naslagwerk voor openbare bibliotheken en daarnaast voor de opgenomen organisaties zelf. NetWerk kwam nog niet voor in een van deze gidsen en het NBLC heeft begin januari aan het secretariaat het verzoek gericht om informatie: liefst vóór 31 januari. Deze informatie is dus gestuurd zonder te wachten tot de volgende NetWerk bijeenkomst.

Wie belangstelling heeft voor deze gidsen kan zich wenden tot het NBLC: Postbus 93054 2509 AB 's Gravenhage tel. 070-141500 voor inhoudelijke zaken i. v. m. de redactie: Margot Blom, 070-141726

Onderzoek

K. G. Lugtenborg (Geschiedeniswinkel RUG 9712 TJ Grote Rozenstraat 38 tel. 050 -635800) begeleidt het onderzoek van A. van der Stel "Gezondheidstoestand te Maastricht, 1930-150, krisis, bezetting, wederopbouw" Invloed van sociaal-economische omstandigheden op de gezondheid van de arbeidersbevolking; houding van de Maastrichtse overheid ten aanzien van de volksgezondheid; afgerond circa februari 1989. Te publiceren als deel 4 in de reeks "Werk en werkeloosheid in Maastricht 1930-1950", ondersteund door de Letterenwinkel RUG /Geschiedeniswinkel RUG

13
NET WERK
118-119
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalement

Alex den Ouden
Ongevallen op het werk
NRC Handelsblad, 3 januari 1989, p. 4
L. Noordegraaf, G. Valk,
De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen
(Bergen (NH): Octavo, 1988, 283 blz. , ISBN 90-70805-14-6), *f* 45.-

Voorletters..... Naam.....
Adres (privé).....
Adres (werk).....
Tel. (privé) ..... Tel. (werk) .....
Ik verricht* Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek .....
.....
Probleemstelling .....
.....
Duur .....
Huidige stand van zaken .....
Verwachte afronding in de vorm van .....
Samenwerking met .....
Ondersteuning / onder auspiciën van .....
* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)

Formulier ingevuld terugsturen naar
Secretariaat Net Werk
Winselerhof 56
5625 LZ Eindhoven

14

NET WERK

120-121

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Milieugeschiedenis: actueel onderwerp, actueel onderzoek

Zonder terecht te komen in het historisch-filosofisch debat van 'de lessen van de geschiedenis', blijkt het mogelijk de actualiteit van de milieuproblematiek te spiegelen aan de geschiedenis van het milieu, en zelfs een direkt verband te leggen tussen de tastbare overblijfselen van menselijke ingrepen en de huidige vraagstukken.Onderwerpen als grondvervuiling, kwaliteit van het drinkwater, gedrag van overheden en publiek bij de dreiging van epidemieën, preventieve gezondheidszorg, hygiëne en onderhoud van openbare gebouwen en scholen roepen om vergelijkende studies, inclusief vergelijking met het verleden. Bij een onderwerp als grondvervuiling, gaat er zelfs een diagnostische werking uit van het historisch onderzoek. De in het verleden bagatelliserende houding van de industrie ten opzichte van haar afval wreekt zich nu. Er blijkt tegenwoordig werk aan de winkel te zijn voor de chemisch onderlegde historicus. Dat de mens al sinds onheugelijke tijden een eroderende werking heeft gehad, tonen bio-archeologische studies. Maar pas nu beginnen wij iets van de complexiteit van de wederzijdse beïnvloeding van mens en milieu te begrijpen. In de vorige eeuw leidde dit gemis aan inzicht bijvoorbeeld nog tot het zoeken naar één schuldige partij bij de voor vissers steeds nijpender wordende vermindering van riviervissen als zalmen en steuren. De mentaliteit was nog lang niet zover dat men zich een geïntegreerd milieubeleid kon voorstellen. Een dergelijke uitdrukking zou nog tachtig jaar geleden in politieke kringen opvolledig onbegrip zijn gestoten. Het begrip begint er nu blijkbaar zelfs daar te komen waar tien jaar geleden met verachting werd gereageerd op de eisen van de milieu beweging. Zou dit betekenen dat er meer fondsen kunnen vrijkomen voor milieu-historische voorlichting? Voor een professioneel opgezette campagne richting beslissers is de organisatorische basis van Net-Werk te klein. Daarom komt hier ook de voorspelbare kreet: lezers van Net Werk, graag meer deelname aan bijeenkomsten, graag meer reacties en acties.
Myriam Daru

Not a drop that's fit to drink

De geschiedenis van hygiëne en milieu komt dichter bij de mensen. Onder de titel "Not a drop that's fit to drink" publiceerde The Guardian op 25 februari 1989 de brief van een lezeres. Deze luidde als volgt:
" This week in Oxfordshire and

Berkshire, health visitors are advising mothers of small children to boil all drinking water because local water supplies are polluted with bacteria causing diarrhea and vomiting (Guardian, February 22).
A little over 100 years ago, Women Sanitary Inspectors, the forerunners of the health visitors, were giving very much the same advice in Victorian tenements all over the country. The difference is that they were trying to combat epidemics of cholera, typhus, polio and other such diseases associated with poverty, poor housing, inadequate sewerage and water systems.
The Government has been repeatedly warned thet privatising the water industry will almost inevitably result in a lowering of standards. It presses on regardless. More than that, it continues its assault on local government, thereby seriously weakening the structures and organisation that maintain our infrastructure and environment.
Further still, it produces a major review of the NHS which concentrates almost exclusively on medical and surgical crisis-intervention healthcare and ignores primary and preventive care completely. The wheel has come full circle.
Shirley Goodwin
Health Visitors' Association London SE1"

Speurwerk en opsporingswerk

Het werk dat Jurgen Nieuwkoop aan de TU Eindhoven verricht is zowel speurwerk als opsporingswerk. In 1986 begonnen met een onderzoek over de vervuiling, veroorzaakt door de voormalige Kempensche Zink Maatschappij, heeft hij inmiddels een groot aantal rapporten geschreven over andere industrietakken. In opdracht van het Bureau Bodemsanering van de provincie Noord-Brabant tracht hij te lokaliseren waar in het verleden vervuilende stoffen in de bodem terecht konden komen. Er is in samenspraak met mensen uit verschillende disciplines een selectieve lijst opgesteld van potentiële vervuilende indutrietakken, waarna archiefonderzoek is verricht.
Tot nu toe zijn rapporten opgesteld over de volgende industrietakken: Gist- en spiritusfabrieken; tabakverwerkende industrie; wolindustrie: kunstwolfabrieken; triplex-, fineer-, vezel- en spaanplaatfabrieken; houtkonserveringsfabrieken; papier- en kartonfabrieken; golfkartonfabrieken; grafische industrie; kunstmeststoffen industrie; kleurstoffenfabrieken; verf-, lak,vernis- en drukinktindustrie; genees- en verbandmiddelen industrie; zeep-,was- en reinigingsmiddelen fabrieken; kaarsenfabrieken; luciferfabrieken; lijm- en plakmiddelen fabrieken; synthetische garens en -vezelfabrieken; rubberverwerkende industrie; aardewerkindustrie; glasindustrie; zinkpletters- en loodplettersbedrijf; ijzergieterijen; klokkengieterijen; capsulefabrieken; koperdraaiers-, koperpletters- en koperslagersbedrijf; emailleerfabrieken; foto- en filmlaboratoria; gasfabrieken; electriciteitsproduktiebedrijven; schilders- en glazenmakersbedrijven; groothandel in verf- en verfwaren, behangselpapier; apotheken; benzineservicestations; autoreparatiebedrijven; chemische wasserij en ververij.

Voor meer informatie:
Ir. J.A.W. Nieuwkoop
TU Eindhoven Hoofdgebouw
9.24 Postbus 513
5600 MB Eindhoven
Tel.: 040-472880

Ook aan de LU Wageningen is (apart van het hierboven vermelde speurwerk) onderzoek verricht over de geschiedenis van vervuiling :
René Didde
Loodwit: een geschiedenis van industriële vervaardiging en medisch-hygiënische gevaren van een wit pigment in verf (vakgroep Toxicologie, LU Wageningen 1986)

14
NET WERK
122-123
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Mens en milieu in de Oudheid

Van 6 t/m 9 maart 1989 vond te Groningen een internationaal symposium plaats over mens en milieu. De titel was: The impact of ancient man on the landscape of the eastern mediterranean region and the Near East.
"Dat de invloed van de mens op het milieu desastreus is, is inmiddels wel bekend. Ook in het verre verleden is het landschap ernstig aangetast door de mens, wat ontbossing, bodemerosie en verarming van de fauna tot gevolg had. Het symposium gaat in op de uitkomsten van de gevolgen van de vroegere mens op zijn omgeving." (citaat uit de folder)
Enkele thema's onder de 29 bijdragen :
O. Rackham: The greening of Myrtos
A. Emery-Barbier: Man and environment in Egypt
H. Brückner: Ancients man's impact on the ecosystem in the Central Mediterranean region- a geomorphological approach
A. Raban: Man instigated changes op coastlines and coastal processes along the Mediterranean shores of Israel in the ancient times
H. Kühne: The effects of irrigation agriculture. Bronze Age habitation along the Khabour, eastern Syria

N. Roberts: Human-induced landscape change in South-West Turkey in the Later Holocene
De publicatie van een congresbundel is gepland voor het einde van dit jaar bij de uitgeverij A.A. Balkema, Rotterdam. Prijs circa US $ 50.
Organiserende instantie is het Biologisch Archeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen, Poststraat 6, 9712 ER Groningen, tel. 050-115666.
In het Biologisch Archaeologisch Instituut wordt onderzoek verricht naar de biologische omgeving van de mens, van de prehistorische tijd tot de middeleeuwen.

Boeken

D.E. van Drimmelen
Schets van de Nederlandse rivieren binnenvisserij tot het midden van de 20ste eeuw
(Organisatie ter Verbetering van de Binnenvisserij Nieuwegein 1987 128 blz.- ISBN 90-800120-2-5) *f* 15.-

Dit op zich bescheiden boek geeft een rijkdom aan gegevens over een niet al te bekend onderwerp. Zo laat het bijvoorbeeld zien hoe de omvangrijke werken voor de regulering van het stroomregime van rivieren, die in de negentiende eeuw voor de boeren langs de grote rivieren een grote verbetering waren (bijvoorbeeld voor de jaarlijkse Noord-Brabantse slachtoffers van de Beerse overlaat), voor de visstand desastreuze gevolgen hadden. Al in 1817 begon de Rijncorrectie, in 1830 kwam de verbreding van het Binger-Loch tot stand. In 1851 werd er een begin gemaakt aan de Nieuwe Merwede (overigens meer dan twintig jaar na de voorstellen van de bekende waterstaatingenieur Jan Blanken), in 1866-1872 werd de Nieuwe Waterweg aangelegd. Er kwamen stuwen zoals die van Rheinfelden in 1895, of de 42 stuwen, die de Maas in België en Frankrijk aan het einde van de negentiende eeuw telde. Bij elkaar betekenden deze werken enorme veranderingen in het rivierenlandschap. Ook de Biesbosch veranderde in die tijd in snel tempo.
Voor de vissen waren de effecten spoedig merkbaar. Door de vele verstuwingen bleken paaiplaatsen en opgroeigebieden van zalmen veelal onbereikbaar, maar de hoeveelheid elft en steur ging ook rapide omlaag. Daarnaast hadden de vele drooglegginge het onvermijdelijk gevolg van een afname in de oppervlakte van de binnenwateren.
Voeg hieraan toe de toenemende waterverontreiniging, dan is het beeld van de rampspoed die de binnenvisserij in de loop van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw trof, bijna compleet.

14
NET WERK
124-125
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Merkwaardig genoeg (?) concentreerde de discussie zich vooral op de wijze van vissen. Het is duidelijk dat op de vermindering van vis een reactie zou komen. Een van de reacties was het overgaan tot "moordvisserij". De bovenriviervissers zagen in de overbevissing van de grote zalmzegens een oorzaak van verminderde opbrengst en die wederom weten de achteruitgang aan ankerkuilvissers van de benedenrivieren. De bestuurlijke reactie was betrekkelijk langzaam. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw ressorteerde de visserij onder een enkel ministerie. Door de verschillende wetten die tijdens de negentiende eeuw tot stand kwamen, werden de verantwoordelijkheden heen en weer geschoven tussen verschillende bestuurlijke nivo's. Toen werd de roep luid, om één grote wet met een hele reeks regulerende maatregelen. In 1908 ontstond er een nieuwe Visserijwet, maar deze kwam vooral tegemoet aan de verlangens van de grotere beroepsvissers: meer regulering tegen stroperij en het vangen van kleine vissen door kleine vissers. Inmiddels was ook gepoogd de visstand weer op peil te brengen door allerlei kunstmiddelen. Voorbeelden van de toegepaste middelen waren de ontwikkeling van de visteelt en het invoeren en uitzetten van nieuwe vissoorten. Inmiddels was er een nieuw soort belanghebbende ontstaan: de hengelaar. Terwijl de nettenvisserij (en de beroepsvisserij in het algemeen) in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw met meer dan de helft terugliep nam het aantal vrije-tijdsvissers sterk toe. Daardoor verplaatste zich de discussie sterk naar de regeling van het kweken en het uitzetten van vis en het uitgeven van visrechten. Tijdens de twintigste eeuw kwamen talrijke wettelijke en bestuurlijke maatregelen om te trachten enige orde te brengen in deze activiteiten. Alhoewel dit boek veel feiten aan het licht brengt, ontbreekt nog een grondige analyse van de wederzijdse effecten van de verschillende menselijke ingrepen. De auteur had waarschijnlijk ook niet de pretentie dit te doen. Wat hij wel brengt, is een zakelijke en bondige behandeling van zijn onderwerp.

3
4

Niet-vernieuwbare grondstoffen

R. B. Gordon, T.C. Koopmans, W.D. Nordhaus, B.J. Skinner
Toward a new Iron Age. Quantitative modeling of resource exhaustion.
(Harvard University Press, 1988)
f 84,75

Dit boek is gericht op het heden en de toekomst van de schaarse hulpbronnen, maar het aangeboden model zou van belang kunnen zijn voor het bestuderen van de uitbui-

ting van niet-vernieuwbare grondstoffen in het verleden.
Uit de bespreking van Lucas Reijnders in NRC Handelsblad van 21 februari 1989: " Vrijwel vanaf het begin van de industriële revolutie, die in essentie berust op het gebruik van relatief schaarse mineralen, zijn er auteurs die zich bezig houden met een mogelijk einde van de voorraden van deze hulpbronnen. Sedert de Engelse econoom Jevons in 1866 The Coal Question schreef, zijn onder deze auteurs in essentie twee scholen ontstaan. de ene — optimistische school — legt de nadruk op de ontwikkeling van technologie en wetenschap en de vergroting van de kapitaalvoorraad die het verminderen van de voorraad niet–vernieuwbare grondstoffen ruimschoots compenseert. De andere— pessimistische — school legt de nadruk op de gestage vermindering van de vermoedelijk winbare voorraad, en de daaraan verbonden problemen voor het scheppen van welvaart in de toekomst. De optimisten menen dat de geschiedenis hun gelijk geeft. De pessimisten menen dat de toekomst hen gelijk zal geven en vinden dat de optimisten zich ten onrechte baseren op het economisch equivalent van het perpetuum mobile. Toward a new Iron Age vormt in essentie een poging om een brug te slaan tussen deze twee scholen."

Arbeidshygiëne

In het NIA (Nederlands Instituut voor Arbeidsomstandigheden) is het bestand van de bibliotheek van het voormalig Veiligheidsinstituut ondergebracht. Het NIA is als documentatiecentrum gespecialiseerd op het gebied van hedendaagse arbeidsomstandigheden (in het bijzonder wetgeving, normen, veiligheidsapparatuur en -hulpmiddelen, gevaarlijke stoffen, persoonlijke beschermingsmiddelen). Het geeft verschillende naslagwerken uit, waaronder het Arbo-jaarboek, dat de stand van zaken op het gebied van arbeidshygiëne weergeeft.
NIA De Boelelaan 30-32 Amsterdam Buitenveldert Correspondentieadres Postbus 5665, 1007 AR Amsterdam Tel. 020-5 49 86 11 Telefax 020-46 23 10

Het Sultanaat Banten, handel, ecologie en verval

Aan de noordkust van West-Java bevindt zich het plaatsje Banten. Vierhonderd jaar geleden begon in Banten een bloeitijd die te danken was aan de strategische positie van dat plaatsje in de internationale handel. In 1685 mengde zich de VOC in een ruzie tussen de toenmalige Sultan en zijn zoon. Zij hielp de laatste aan een overwinning, het paleis van de Sultan werd met de grond gelijk gemaakt. Toen

14
NET WERK
126-127
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

zette zich het verval van Banten in. In een proefschrift van Heryanti Ongkodharma aan de Universiteit van Indonesia te Jakarta is het proces van verval geanalyseerd.Lang is er gespeculeerd over de reden waarom Banten met zijn betere positie de vooraanstaande plaats van Batavia niet wist te veroveren. Volgens Heryanti Ongkodharma zette het verval in met het dichtslibben van de Cibanten, de rivier die de verbinding van Banten met de Javazee vormde. Er was een duidelijk verband tussen coloniale uitbuiting en ecologisch/economisch verval. Door de vraag uit Europa, had zich de peperteelt enorm uitgebreid. De boeren werden vanwege het winstbejag van de sultan gedwongen peperbomen te planten en hun peper aan de sultan te verkopen. Daardoor konden zij niet meer voldoende andere gewassen verbouwen voor hun zelfvoorziening. Voedsel werd geïmporteerd. De monocultuur van peper op hellingen van meer dan dertig graden leidde tot erosie. Steeds meer grond kwam in de rivier terecht. Dit was niet de enige reden waarom de rivier dichtslibde. Door de groei van Banten nam de vraag naar baksteen toe en het roekeloos afgraven van de gronden droeg eveneens bij tot de erosie. De riviermonding kwam door de grote hoeveelheid meegevoerde grond steeds verder van de stad Banten te liggen en zeeschepen konden de monding niet meer binnenvaren. Kleinere boten moesten dus de geoogste peper komen ophalen en de vracht moest overgeladen worden.Het peper uit de binnenlanden moest over land vervoerd worden, het vervoer werd steeds tijdrovender en duurder. Door het nieuwe regime van de rivier en de concentratie van de bevolking werd de kwaliteit van het water steeds slechter. Schippers meden Banten en zijn slecht drinkwater steeds meer.De handel verplaatste zich naar Batavia. Aan het einde van de achttiende eeuw was dit proces voltrokken. (De informatie voor dit stuk is afkomstig van een artikel van Hans Rolloos, Banten: onbekend maakt onbemind, maandblad Indonesië naderbij, jrg. 5, nr. 58, blz. 6-9)

Bali, water en geloof

Wat zich op Bali afspeelt, is een hedendaags verhaal van ecologie en ontwikkelingshulp. Daar is traditioneel het waterbeheer een zaak van geloof. Het watersysteem wordt gecontroleerd door een complex netwerk waarbij de priesters van de watergodin Dewi Dauwi een belangrijke rol spelen. In 1984, kwamen er van buitenaf water- en landbouwkundige ingenieurs, die dit systeem wilden doorbreken en

vervangen door moderne technieken. Steve Lansing, een anthropoloog van de University of California, beargumenteerde toen dat het ondoordacht doorbreken van het traditionele, met het lokale geloof verbonden systeem, fataal zou zijn voor het ecologisch evenwicht van het eiland. Lansing is absoluut niet afkerig van moderne technologie, integendeel. Voor het demonstreren van zijn argumentatie, ontwikkelde hij samen met zijn collega's Jim Kremers en Tyde Richards een computermodel, dat hij beeldend demonstreert met het programma Hypercard op de Apple Macintosh. (Noot: hetzelfde soort apparaat waarop dit contactblad geschreven en opgemaakt is; indien we de beschikking krijgen op een exemplaar van het Lansing-model kan het gedemonstreerd worden.)
Het hart van het model is een data-base waarin gegevens zijn opgenomen over regen, afwatering, landbouw enz. Lansing e.a. hebben verschillende scenario's ontwikkeld waarbij vraag en aanbod van water en ongediertebestrijding verwerkt zijn. Zij tonen aan dat het oude religieus- ecologisch netwerk tot veel gedifferentieerdere reacties in staat is bij veranderende omstandigheden.De reportage "The Goddess and the Computer" werd op 15 januari 1989, 19.30 (Engelse tijd) op Channel 4 getoond.

Geschiedenis van de Intramurale Gezondheidszorg

De werkgroep 'Geschiedenis van de Intramurale Gezondheidszorg' is opgericht door een aantal mensen, werkzaam op en/of geïnteresseerd in terrein waar geschiedenis en gezondheidszorg elkaar overlappen. De relevantie van de activiteiten van de werkgroep strekt zich daardoor uit over beide gebieden. de werkgroep is inmiddels samengesteld uit o.a. medewerkers van het Nationaal Ziekenhuisinstituut, alsmede vertegenwoordigers van aanverwandte organisaties (NcGv); van de archiefwereld en van de universiteiten.

De werkgroep stelt zich ten doel:
- de bevordering van behoud, beheer en onderzoek van het historisch bezit van instellingen voor intramurale gezondheidszorg;
- het inventariseren van de omvang en de toestand van dit historisch materiaal en van de problemen die verbonden zijn aan het behoud en het beheer hiervan;
- het formuleren van aanbevelingen en procedures ter verbetering daarvan;
- het opzetten van een landelijk registratiebestand ten behoeve van onderzoekers en andere belanghebbenden.

14
NET WERK
128-129
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Voor nader inlichtingen kunt u contact opnemen met de voorzitter van de werkgroep, mevr. drs. C.H. van der Kooij, die bereikbaar is op het Nationaal Ziekenhuisinstituut, Oudlaan Utrecht 3506 GR, tel. 030-739911 tst. 219; of met de secretaris van de werkgroep, dr. A.C.M. Kappelhof, archief Godshuizen, Muntelbolwerk 1 's-Hertogenbosch, tel. 073-120844. Voor informatie m.b.t. het projekt 'Inventarisatie Historisch Bezit' is de projektmedewerker, drs. H.A.M. Utée, van maandag t/m woensdag bereikbaar op het Nationaal Ziekenhuisinstituut, Oudlaan 4, Utrecht 3506 GR, tel. 030-739911 tst. 253.

5/6

Signalement

Als deel 10 van de publicaties van het P.J. Mertens Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, verscheen onlangs een boek dat valt onder de categorie'volkskunde', maar wel relevant is voor de geschiedenis van voedselhygiëne. Te bestellen bij het P.J. Meertens Instituut Keizersgracht 569-571 1017 DR Amsterdam
J. Jobse - van Putten,
Van pekelvat tot diepvrieskist. Interviews en beschouwingen over de conservering op het Nederlandse platteland in de eerste helft van de twintigste eeuw
(Amsterdam 1989, ISBN 90-70389-18-5)

Voorletters..... Naam.....
Adres (privé).....
Adres (werk).....
Tel. (privé) ..... Tel. (werk) .....
Ik verricht* Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek .....
.....
Probleemstelling .....
.....
Duur .....
Huidige stand van zaken .....
Verwachte afronding in de vorm van .....
Samenwerking met .....
Ondersteuning / onder auspiciën van .....
* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)

Formulier ingevuld terugsturen
naar Secretariaat Net Werk

15

NET WERK

130-131

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Net Werk op 2 juni in Utrecht

Agenda:

10.30 uur Rondleiding over het CINDU-terrein aan de Gansstraat door A.W.J. van Mensvoort (projectleider bodemsanering van de Provincie Utrecht).
12.00 uur Lunch in één van de vele horeca-ondernemingen in de binnenstad (op eigen kosten)
13.30 uur Inleidingen door Jurgen Nieuwkoop en Gino Huiskes over hun onderzoek naar potentieel bodemverontreinigende bedrijven in Noord-Brabant en Drenthe. Aansluitend discussie (Academiegebouw Universiteit van Utrecht, Domplein 29, zaal 14).
15.30 uur Huishoudelijke vergadering
16.00 uur Sluiting

Het CINDU-terrein ligt aan de Gansstraat ter hoogte van de Eendstraat en is vanaf Centraal Station Utrecht te bereiken met stadsbussen 2, 12 en 22. Uitstappen halte Gansstraat. Automobilisten worden verwezen naar bijgaand kaartje.

De belangstelling voor milieubescherming is de afgelopen jaren duidelijk toegenomen. Pogingen om milieurampen te voorkomen halen regelmatig de voorpagina's van kranten en ook de politiek heeft zich inmiddels ontfermd over het milieu. Een aantal onvriendelijkheden jegens het milieu dateert echter uit het verleden, komt bij toeval of na gericht onderzoek aan het licht en stelt de verantwoordelijke instanties voor grote financiële en technische problemen.

Bij de Net Werk bijeenkomst van vrijdag 2 juni as. te Utrecht komen zowel de actuele als de historische dimensie aan bod. Projectleider bodemsanering van de Provincie Utrecht, A.W.J. van Mensvoort verzorgt die vrijdagochtend een rondleiding over het sterk verontreinigde Cindu-terrein aan de Gansstraat. De historici Gino Huiskes en Jurgen Nieuwkoop doen 's middags verslag van hun ervaringen bij het opsporen van dergelijke verontreinigde bodems in Drenthe en Noord-Brabant.

Net Werk bezoekt op 2 juni het voormalige CINDU-terrein aan de Gansstraat in Utrecht. De teer- en asfaltfabriek die daar van 1880 tot 1934 stond, doordrenkte de bodem jarenlang met kankerverwekkende polycyclische aromaten. De vervuiling werd nog verhevigd doordat bij een felle brand, die het complex in 1920 trof, grote hoeveelheden vloeibaar teer in de bodem verdwenen. De vervuiling zit op sommige plaatsen 13 meter diep en is slechts

met zeer veel (financiële) pijn en (technische) moeite te verwijderen. Het grondwater is tot op 50 meter diepte verontreinigd.
De omvang van de ramp werd eigenlijk pas in de jaren tachtig onderkend. Op basis van een saneringsplan (1987) kreeg Ecotechniek de provinciale opdracht om 70.000 ton vervuilde grond af te graven en thermisch te reinigen en om het grondwater te zuiveren. Door chemicaliën in de bodem te injecteren en damwanden te plaatsen werd het terrein geïsoleerd van de omgeving. Het vervuilde water wordt nu door een zuiveringsinstallatie, die in verband met ruimtegebrek 300 meter verderop is opgesteld, gereinigd. De werkzaamheden zijn vorig jaar aangevangen. De totale sanering van het zesduizend vierkante meter grote terrein zullen ongeveer *f* 48 miljoen belopen.

(Bron: Land en Water, december 1988)

Bodemvervuiling: opsporing verzocht

Het inwerking treden van de Wet Bodembescherming per 1 januari 1987 had onder meer tot gevolg, dat de Provinciale overheden moesten overgaan tot het inventariseren van mogelijk vervuilde percelen in hun werkgebied. De provincies hebben de uitvoering van de inventarisatie op verschillende manieren aangepakt. Tijdens de Net Werk bijeenkomst van 2 juni zullen Gino Huiskes en Jurgen Nieuwkoop verslag doen van het onderzoek dat zij in dat kader verrrichten in Drenthe en Noord-Brabant.

De Provincie Drenthe besloot in eerste instantie te laten uitzoeken welk historisch bronnenmateriaal dienst zou kunnen doen bij het vervaardigen van een lijst van negentiende- en twintigste eeuwse potentiële bodemvervuilers. De opdracht voor het vervaardigen van de bronnenlijst, op basis waarvan de definitieve inventarisatie van mogelijk vervuilde terreinen zal geschieden, werd verleend aan Historisch Onderzoekburo Histodata in Groningen. Dit bureau is een samenwerkingsverband van de historici Gino Huiskes, Erwin Karel en Reinhilde van der Kroef. Tijdens de Net Werk bijeenkomst zal Gino Huiskes op een aantal aspecten van het door Histodata verrichtte bronnenonderzoek ingaan: de mogelijkheden en onmogelijkheden van het gebruik van negentiende-eeuws statistisch materiaal; het ontbreken van specifiek op vervuiling gerichte data-verzamelingen, als gevolg van het feit dat het begrip 'vervuiling' van toen niet de hedendaagse invulling had; de vraag hoe bepaalde produktieprocessen in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw verliepen, enzovoort. Tevens zal worden ingegaan op de vraag, welke bijdrage historici kunnen leveren aan het oplossen van vraagstukken voor bodemvervuiling en bodemsanering.

Jurgen Nieuwkoop is verbonden aan de Faculteit der Wijsbegeerte en Maatschappijwetenschappen van de Technische Universiteit Eindhoven. Hij is betrokken bij het onderzoek dat het Bureau Bodemsanering van de Provincie Noord-Brabant opdroeg aan de Technische Universiteit Eindhoven. Om potentieel bodemverontreinigende bedrijfsgroepen in het verleden in Noord-Brabant op het spoor te komen werd ook daar een historisch onderzoek opgezet. Na bestudering van de potentieel bodemverontreigende bedrijfsgroepen zullen de prioriteiten voor het verdere onderzoek worden vastgesteld en zal worden getracht de potentieel verontreinigde terreinen te lokaliseren. Jurgen Nieuwkoop zal in zijn toelichting voor Net Werk met name het eerste onderdeel aansnijden. De selectie van de bedrijfsgroepen, de methode van onderzoek, de bronnen en de resultaten staan daarbij centraal.

15
NET WERK
132-133
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Boeken

C. Chant, ed., **Science, technology and everyday life 1870-1950**. (London: Routledge, 1989, 391 blz. , ISBN 0-415-03557-0) 65,50

N. Coley, **From sanitary reform to social welfare** In C Chant, Science, technology and everyday life 1870-1950. p. 271 - 293

2
3

De Engelse Open Universiteit heeft als één van haar cursus thema's de technologie en haar invloed op de maatschappij. Het boek dat onder de redactie van Colin Chant is uitgegeven over de verandering van het alledaagse leven in verband met technologische en wetenschappelijke innovatie, bevat een bijdrage van Noel Coley over openbare hygiëne en volksgezondheid. In tegenstelling tot de meeste bijdragen aan het boek, gaat Coley wel enigszins in op de ontwikkelingen op 'the continent'. Eerst geeft hij een overzicht van de hygiënistische benadering van Edwin Chadwick en de zijnen, met een korte blik richting Duitsland, Frankrijk en de Verenigde Staten. Het volgende onderwerp is de watervoorziening in Engeland. Ook bij de korte inleidingen over rioleringssystemen, stadsreiniging en woningbouw komt slechts Engeland aan de beurt. In het hoofdstuk over de keuringsdiensten gaat hij wel in op Amerika. Het overzicht

wordt afgesloten met een hoofdstuk over volksgezondheid, met verwijzing naar de Verenigde Staten en Duitsland. Het essay is aangevuld met een beknopte literatuurlijst.

In hetzelfde boek is ook een stuk opgenomen over electrificatie, met een hoofdstuk over de verkoopargumentatie, die aansluit op de geschiedenis van de hygiëne. Ook het stuk over voedsel is relevant, in het bijzonder het gedeelte over melk.

U 205 Course Team, **Studying health and disease**. (Milton Keynes: The Open University Press, 1985, 104 blz. , ISBN 0-335-15050-0) *f* 41.-

U 205 Course Team, **The Health of Nations**. (Milton Keynes: The Open University Press, 1985, 152 blz. , ISBN 0-335-15052-7) *f* 41.-

U 205 Course Team, **Caring for Health. History and diversity** (Milton Keynes: The Open University Press, 1985, 149 blz. , ISBN 0-335-15056-X) *f* 41.-

De Engelse Open Universiteit heeft een cursusmoduul over gezondheidswetenschappen . In drie van de cursusboeken is inleidend materiaal opgenomen dat zeer relevant is voor de geschiedenis van hygiëne.

De meest relevante hoofdstukken van boek 1 van de reeks, "Studying health and disease" zijn waarschijnlijk hoofdtuk 3 "Biological approaches to Health and disease" en hoofdstuk 5 over 'Some basic ideas of demography and epidemiology', maar de rest van het boek geeft aanvullende informatie die zijdelings eveneens meespeelt.

Boek III "The health of nations' heeft ook weer een aantal hoofdstukken met uitstekend inleidend materiaal. "The world transformed: the rise of industrial society"heeft als achtergrond de vergelijking van agrarische met industriële maatschappijen, en geeft daartoe vooral europees historisch materiaal, maar ook een uittreksel van "Stone Age Economics" can Marshall Sahlins, een inmiddels klassieke tekst. "Population, food and development" is opgebouwd rond de hongersnood theorieën van Sen, in het bijzonder zijn begrip 'entitlement', waarmee hij probeert te laten zien hoe de toegang tot voedsel geregeld wordt, waardoor gegevens over het aanbod van voedsel onvoldoende zijn om de ziekteprocessen tijdens hongersnoden te verklaren. Het thema van ongelijkheid is daarna verder behandeld in verband met de spreiding van chronische ziektes in hoofdstuk 8, waarin patronen van geboorte, ziekte en sterfte aan bod komen. Hoofdstuk 12, tenslotte, presenteert een case study: scheurbuik in de achttiende eeuw en het

15

NET WERK

134-135

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

ontstaan van het moderne voedselconsumptiepatroon in Engeland.

"Caring for Health; History and diversity" heet boek VII, dat de lezer terugleidt naar de historische bronnen van de gezondheidszorg, te beginnen bij de oudheid. Griekenland, Rome en de Europese Middeleeuwen passeren vrij snel de revue, de Islam komt nog even aan bod.Het boek concentreert zich vervolgens op Engeland vanaf de negentiende eeuw, om tenslotte de lezer een historische en comparatieve zienswijze te presenteren, waarin ontwikkelingen zowel op langere termijn als op kortere termijn in de huidige wereld bekeken worden.

Zoals gewoonlijk met de boeken van The Open University Press, is veel aandacht besteed aan de didactische opzet, met contrôle vragen en literatuur lijsten voor 'further reading'. Het hier behandelde sluit overigens zeer goed aan bij onderwerpen die eveneens in de studie Maatschappijgeschiedenis behandeld worden.

Milieubeweging VS

S.P. Hays, B.D. Hays, **Beauty, Health and Permanence. Environmental Politics in the United States, 1955-1985** (Cambridge: Cambridge University Press, 1987, ISBN 0-521-32428-9) *f* 134,25

Samuel P. Hays is de auteur van 'Conservation and the Gospel of Efficiency: the Progressive Conservation Movement, 1820-1920, een in 1958 verschenen boek. In het huidige boek schrijft hij een vrij lineaire geschiedenis van de milieubeweging in de Verenigde Staten. Het boek stelt teleur omdat de analyse betrekkelijk oppervlakkig blijft. Het vertelt wel wat, wanneer gebeurde en grofweg wie daaraan deelnam. Belangenconflicten komen aan bod, maar op vrij simplistische manier weergegeven. Zelfs het laatste hoofdstuk, waarvan de titel (Environmental Society and Environmental Politics) een diepgaandere analyse belooft, gebruikt weinig verhelderende generalisaties zoals" A focus on environmental values and action as mainstream phenomena in American life is underlined by their persistence. Despite resistance to them, they have continued to work their influence in public life with regularity and strength." Er is sprake van "managerial authorities" and van "the public". Dergelijke termen zijn zo weinig gedifferencieerd, dat het onmogelijk wordt zich een scherp omlijnd beeld te vormen van tegenstrijdige belangen en de wijze waarop om het milieu is gevochten. Het is verbazingwekkend dat het redactioneel commissie met mensen als Donald Worster, Emmanuel Le Roy Ladurie en Carolyn Merchant,

die het gelukt is boeken te schrijven met heel wat scherpere analyses en uitspraken, niet heeft weten in te grijpen om hiervan een beter boek te maken. Was het misschien uit respekt voor de prestatie uit 1958 ?

Milieubeweging NL

In nummer 16 van Net Werk zal aandacht besteed worden aan een nieuw verschenen boek over de Nederlandse milieubeweging.

J. Cramer, **De Groene Golf. Geschiedenis en toekomst van de milieubeweging** (Utrecht: Jan van Arkel, 1989, 144 blz. , ISBN 90-6224-138-7) *f* 20.-

In voorbereiding is: A.Jamison, J. Laessøe,R. Eyerman, ed., **The making of the new environmental consciousness. A comparative study of the environmental movements in Sweden, Denmark and the Netherlands.**

Openbare hygiëne en burgerlijke geneeskunde

G. Göckenjan, **Kurieren un Staatmachen. Gesundheit und Medizin in der bürgerlichen Welt** (Frankfurt a. Main: Suhrkamp, 1985, 435 blz. , ISBN 3-518-11309-7) *f* 29,80

Göckenjan houdt zich hoofdzakelijk bezig met de positie van medici en hun rol in het staatsvormingsproces, maar in hoofdstuk 3 van het boek - Gesundheit- ein Diskurs über Gesellschaft, gaat hij in op de herdefiniëring van het begrip gezondheid, en de gezondheidsnormen. Persoonlijke hygiëne in de achttiende eeuw maakte deel uit van de vorming van het individu, en van zijn aanpassing aan de burgerlijke maatschappij. Gezondheid werd tot levenskunst, iets wat aan het einde van de negentiende eeuw verloren ging.Terwijl persoonlijke hygiëne een middel was tot zelfsturing van het individu, was medische politie een verdedigingskunst van de staat. Göckenjan ziet de medische politie als 'Gesamtkonzept einer säkularisierten Welt', het reguleren van de maatschappij, waar geboden en verboden niet meer op het geloof gestoeld zijn. De openbare hygiëne van de negentiende eeuw verruimt nog eens de controle, door de ruimtelijke omgeving eveneens niet alleen aan regels te onderwerpen, maar ook in toenemende mate binnen structuren te ordenen (netwerken van waterleidingen, van rioleringen enz.).In Kuhniaanse termen, wordt hier gesproken van paradigma omwenteling. Pettenkofer ziet hij als iemand die deze paradigmawissel in beweging gebracht heeft, maar ingehaald werd door de veranderingen.Zijn multicausaal model kon geen stand houden voor het monocausaal model van Koch.Göckenjan gaat dan verder in op het einde van de negentiende eeuw, en de scheiding tussen de strijd voor openbare hygiëne en de strijd voor maatschappelijke hervormingen."Die Fixierung Öffentlicher Gesundheit auf Wasserversorgung und Kanalisation is eine bedeutende Reduktion des Panoramas einer älteren "Gesellschaftspathologie". De reduktie komt ook van de kant van sommige coryfeeën van de (duitse) medische wereld, die in de hygiëne niets anders meer willen zien dan een toepassing van medische en natuurwetenschappelijke principes op een beperkt terrein.Hygiëne had toegang gekregen als vehikel van de geëtableerde politiek, en tegelijk was haar medische status omstreden geworden.

15
NET WERK
136-137
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Rassenhygiëne

J. Noordman, **Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950** (Nijmegen: SUN, 1989, 302 blz. , ISBN 90-6168-2983) *f* 39,50

Dat het onderwerp eugenetica met hygiëne te maken heeft, lijkt haast evident. De relatie wordt dan ook uitdrukkelijk door Noordman in zijn inleiding gelegd, waar hij even het hygiënisme presenteert. Pruys van der Hoeven, Ali Cohen, Coronel, Allebé, Heije worden genoemd, evanals J.P. Frank. De relatie tussen eugenetica en hygiënisme ziet Noordman vooral in het bestrijden van volksziekten vanwegen 'het beschadigen van de kiem', het voorkomen van aangeboren afwijkingen veroorzaakt door volksziekten als tuberculose, of door arbeidsziekten als loodvergiftiging. Goede hygiënische omstandigheden zijn immers medebepalend voor 'de kwaliteit van het nageslacht'. De ontsporing van het hygiënistische gedachtengoed in de rassenhygiëne komt ook uitvoerig aan de orde, alhoewel de kiemen voor de ontsporing in de vroege hygiënistische geschriften door Noordman niet of nauwelijks geanalyseerd worden. Aanvullend onderzoek over dit onderwerp is dus nog geboden.

Schade aan natuursteen

A. Kramer, & J.F. Feenstra, (red.) **Schade aan natuursteen in Nederlandse monumenten** Restauratie vademecum bijdrage 08 ('s Gravenhage: ISBN 90-12-05-917-8)

Met de publicatie van het rapport 'Schade aan natuursteen' is voor het eerst enig inzicht verkregen omtrent de achteruitgang door lichtvervuiling veroorzaakt aan beelden en bouwkundige ornamenten sind het begin van deze eeuw. Het ministerie VROM gaf

opdracht tot het verrichten van het onderzoek. De voornaamste bron was het archief van de Rijksdienst Monumentenzorg. Er waren een aantal oorzaken die het onderzoek vermoeilijkten, o.a. - het oude fotomateriaal is vaak van onvoldoende kwaliteit en laat kleine details zoals haarscheurtjes of de dikte van de gipskorst niet zien. - er zijn geen goede gegevens over de luchtverontreiniging in steden in het verleden. - naast luchtverontreiniging zijn er andere factoren die tot een verminderde levensduur kunnen leiden (materiaalkeuze, wijze van bewerking...) Het onderzoek bestudeert dan ook verschillende factoren, maar er zijn geen fysisch/chemische analyses verricht waarmee subtielere veranderingen waargenomen kunnen worden. Men kon niet op het spoor komen van dergelijke analyses in het verleden. Het onderzoek roept dus nieuwe onderzoekvragen op. Vanuit het ministerie VROM komt dan ook het verzoek om zo veel mogelijk bij te dragen aan een verdere verdieping van kennis, met name:
Wie kent nog foto's (scherp, details voldoende waarneembaar) van monumenten (beelden, gevelstenen etc.) daterend van begin van deze eeuw, die voor soortgelijk onderzoek als hierboven beschreven bruikbaar zouden zijn
Wie heeft suggesties of informatie voor de reconstructie van historische luchtverontreiniging (middeleeuwen of later)? Deze reconstructie van luchtverontreinigingsnivo's is niet alleen nuttig om de schade aan monumenten beter te kunnen begrijpen, maar ook interessant in het kader van de hele problematiek van de luchtverontreiniging.
Reacties kunnen gestuurd worden naar: Wim van Doorn, Oude Singel 162 a 2312 RG Leiden tel. 071-226182. Werkadres: Postbus 450 2260 MB Leidschendam 070-209367

Leuvens congres 1990

Het tiende congres van de internationale vereniging voor economische geschiedenis zal te Leuven plaats vinden van 20 tot en met 24 augustus 1990.
Er zijn minstens drie workshops gepland, die direkt verband houden met geschiedenis van hygiëne en milieu.

C2 ECOLOGICAL HISTORY
Organizers: K. Blaschke (DDR) en C. Pfister (Zwitserland)
K. Blaschke, Am Park, 8101 Friedewald, Kr. Dresden DDR
C3 HEALTH ECONOMICS AND DEMOGRAPHY: HEALTH, SICKNESS AND DEATH Organizer: J. Riley , Department of History, Indiana University, Ballantine Hall, Bloomington Indiana 47405(USA)

15
NET WERK
138-139
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

C4 URBANISATION AND PUBLIC HEALTH IN HISTORICAL PERSPECTIVE Organizers: W.R. Lee (UK), C. Nelson (Zweden) W.R. Lee, Institute for European Population Studies, University of Liverpool, 11 Abercromby Square, P.O. Box 147, Liverpool L 69 BX, UK
Vooraanmelding tot 30 mei 1989, Tenth International Economic History Congress, Postbus 74,3000 Leuven 3, België Deelname aan workshops wordt geregeld bij de respectievelijke organisatoren.

Afval en milieu in Hortus Leiden

Van 2 mei tot en met 25 juni is in de Oranjerie van de Hortus Botanicus Leiden een tentoonstelling met als thema Afval en Milieu te zien. Het 75- jarig bestaan van de afdeling Reiniging, Havens en Warenmarkten van de gemeente Leiden is de aanleiding tot deze expositie. Op de tentoonstelling is o.a. het ontwerp van de toekomstige vuilverbrandingsinstallatie te zien, naast voorwerpen en foto's die een klein historisch overzicht geven van de manier waarop afval in de loop der jaren verzameld werd.In dezelfde tentoonstelling, geven een aantal milieuorganisaties hun visie over afval.De Hortus Botanicus Leiden, Rapenburg 73, is open van maandag tot en met zaterdag van 9 tot 17 uur en op zondag van 10 tot 17 uur. De toegangsprijs is 1 gld. voor volwassenen (75 cent voor kinderen en 65+ers).

5
6

Voorletters..... Naam.....
Adres (privé).....
Adres (werk).....
Tel. (privé) ..... Tel. (werk) .....
Ik verricht* Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek .....
.....
Probleemstelling .....
.....
Duur .....
Huidige stand van zaken .....
Verwachte afronding in de vorm van .....
Samenwerking met .....
Ondersteuning / onder auspiciën van .....
* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)

Formulier ingevuld terugsturen naar Secretariaat Net Werk
Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven

16

NET WERK

140-141

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Stad en natuur in de Italiaanse Middeleeuwen

Fumagalli, V., **Der lebende Stein. Stad und Natur im Mittelalter** Wagenbachs Taschenbücherei, WAR 164, (Berlijn 1989) ISBN 3-8031-2154-7, DM 14,50 vertaling van La pietra viva. Citt e natura nel medioevo. Il Mulino (Bologna 1988)

De ondertitel van Vito Fumagalli's boek heet (vertaald) 'Stad en natuur in de middeleeuwen'. De hier besproken tekst is een Duitse vertaling die waarschijnlijk toegankelijker zal zijn voor Nederlandse lezers dan de oorspronkelijke italiaanse uitgave. De vertaling liet overigens slechts éeen jaar op zich wachten. Fumagalli houdt zich echter alleen met italiaanse landschappen en steden bezig, en dan inhoofdszaak met de Po vlakte.Dit maakt zijn uiteenzetting niet minder interessant, maar betekent wel dat wat de auteur beschrijft en interpreteert niet zonder meer op de Nederlanden van toepassing kan zijn. Fumagalli sluit aan op recent onderzoek. "Seit einigen Jahren bringen Historiker immer mehr Licht in die Geschichte der europäischen Landschaft. Lang herrschte die Meinung vor, die Landschaft habe sich fast überall zu Beginn des Mittelalters in eine Wildnis zurückverwandelt, an der sich bis Beginn des 11. Jahrhunderts nichts geändert hätte. Diese Vorstellung einer halb ursprünglichen Landschaft ging auf das im wesentlichen negative Urteil der Aufklärung im 18. Jahrhundert über diese Zeit, ihre Zivilisation und ihre Sitten zurück. Man meint daß sich in der Landschaft das sogenannte dunkle Mittelalter widerspiegelt, das erst durch die sich im 12. Jahrhundert entwickelnde städtische Kultur radikal verändert worden sei. Erst vom 12. Jahrhundert an habe sich die Natur allmählich einen zivilisierten Charakter angenommen durch die Ausdehnung kultivierten Landes und die stetige Abnahme des Brachlandes, der Wälder unde der Sümpfe.' In feite, zegt Fumagalli, was al inde achtste eeuw een beweging gaande om braak land te verbouwen, maar inderdaad bleef tot de twaalfde eeuw het brake land overheersend. Fumagalli laat de 'kolonisering' van het platteland door de steden in de Povlakte zien, in het bijzonder het rooien van bos, vooral in de onmiddelijke nabijheid van steden, waar poorters soms gedwongen werden elke schaduw die een boom kon werpen op de vruchtbare tuinen door radikaal rooien te vermijden. De beschadiging van het landschap kwam echter in de veertiende eeuw duidelijk tot uitdrukking in stadskeuren waar deze beweging omgedraaid werd: het rooien van bomen in en om de stad werd

verboden. De erosie maakte de Po tot een gevaar. De herhaaldelijke overstromingen in de veertiende en vijftiende eeuw dwongen tot dure maatregelen, het opwerpen van dijken en dammen. In de uitgedunde
1 bossen verbleef minder wild dan
2 in voorgaande eeuwen, waardoor men voor dierlijke proteïnen steeds meer op vee aangewezen werd. Fumagalli wijst op de toenemende scheiding van verschillende landschapstypen: in de plaats van een verstrengeling van landschappen, ontstond er een zonering, met duidelijke scheidingen. Scheiding deed zich niet alleen voor in de landschappen, maar ook tussen de doden en de levenden. Er kwamen steeds meer keuren en regels voor het begraven. Doden werden vervreemd van het leven in de stad. Ook in de relatie tussen mens een dier veranderde. De afname van bosoppervlakte en de toename van akkerland gingen gepaard met een afname van de vrijheid van dieren. In de plaats van rond te lopen in bos en braak land, werden dieren steeds meer in omheinde gebieden opgesloten. Daarmee kwam er ook een scherpere tegenstelling tussen wild en tam dier.

Fumagalli heeft al eerdere publicaties met verwandte thema's op zijn naam, zoal een boek over het Italiaanse platteland rond het jaar duizend:

Fumagalli, Vito, **Il paesaggio si trasforma:colonizzazione e bonifica durante il Medioevo. L'esempio emiliano**. In : Andreolli, B. F. e.a. (eds) Le campagne italiane prima e dopo il Mille. Una società in trasformazione. (Bologna 1985)

Nog een titel met aanvullende informatie is:

Andreolli, B. M. e.a. (ed.) **Il bosco nel medioevo** (Bologna 1988) over het bos in de middeleeuwen.

Woonhygiëne

Meischke, R., 'In den kwade reuk'. De geschiedenis van de huislucht'. In: **Heemschut** (mei-juni 1989) p. 19-22.

Meischke, emeritus hoogleraar kunstgeschiedenis te Leiden schetst als specialist van het Nederlandse huis de ontwikkeling van twee'families' huizen, het inheemse huis, opgetrokken met plaatslelijke materialen, en de familie van het stenen huis, het onderkomen van de aristocratische families.In het stenen huis was het al door de afwerking makkelijker de muffe geur van het inheemse huis te vermijden, maar ook de indeling bracht een andere geur ambiance met zich mee. Door het verbannen van de kookactiviteiten uit de woonvertrekken, was het al mogelijk veel geuren onder controle te houden. Het onderbrengen van

16
NET WERK
142-143
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

secreten in uitspringen van dikke muren was eveneens een oplossing die voor het inheemse huis niet was weggelegd. Het middeleeuwse stadshuis toont een verdere indeling van het huis in kamers, waarbij het binnenklimaat zich steeds beter liet controleren .De oorspronkelijke zaalvormige hoofdruimte werd vervangen door een complex van kleine vertrekken en de hiërarchie van de geuren ging nog sterker de sociale ladder weergeven. Meischke trekt een parallel tussen gelijke kansen en gelijke geuren. Een egalitaire maatschappij is pas te verwezenlijken als het contrast tussen stinkerdjes en welriekenden is opgeheven.

Stadsgeschiedenis en stadshygiëne

Hoogendoorn, Harm, **Wijk C en de pomp. Een levendige herinnering**. Uitgegeven door het Wijk C komitee ter gelegenheid van de afronding 1e fase vernieuwing Willemstraat e.o./ Wijk C (Utrecht 1987) ISBN 90-9001886-7 . Verkrijgbaar bij het Wijk C komitee, buurtwinkel wijk C, Waterstraat 27 tel. 030-312355

Het water en in het bijzonder de grote pomp in de Utrechtse Waterstraat staan centraal in dit herdenkingsboekje.

Vrij recent wetenschappelijk materiaal over geschiedenis van de stadshygiëne in Engeland kan men vinden in eenbundel van bijdragen tot een conferentie, gehouden op 17-18 janvier 1986 te Clermont-Ferrand:

Carré, Jacques, (ed.) **Ville et santé en Grande-Bretagne: XVIIIe-XXe siècles**, Association des publications de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Clermont-Ferrand (Clermont-Ferrand, 1988) .FF 150.-

Bodemsanering

Langzaam maar zeker dringt het thema van de vorige Net Werk bijeenkomst - de relatie tussen bodemsanering en milieugeschiedenis (zie Net Werk 15)- door tot de media, zelfs tot Elsevier's Magazine.

Bergen, Annegret van, **Het vuil der eeuwen: historisch onderzoek naar bodemverontreiniging levert onthutsende gegevens op**. In: Elseviers magazine. Jrg. 45, nr. 33 (19 augustus 1989); p. 36-40

Historisch onderzoek naar verontreinigde grond in Amsterdam betekent een dure erfenis voor de gemeente: de oorzaak van veel verontreiniging is vaak tot eeuwen terug te voeren. 2
ook de aanpak roept problemen op, 3
er heersen verschillende meningen inzake het in te voeren gemeentelijk bodemsaneringsbeleid.

De recente affaire rond de havenslib in de gemeente Waalwijk toont aan dat de behoefte aan historisch milieuonderzoek reëel is (maar zich waarschijnlijk niet evenredig zal laten vertalen in opdrachten aan milieuhistorici!).

Ecologie in de oudheid en in de coloniale tijd

Weiskel, T. C., **The ecological lessons of the Past: the anthropology of environmental decline**. In: The Ecologist jrg. 19, nr. 3 , p. 98-102.

Abstract: 'All civilisations depend ultimately on the ecological viability of their agricultural base, as the environmental archeology of ancient civilisations makes clear. Expansionist Western industrial culture, dependen on resource-depleting petroleum-based agriculture, is only different in terms of its global scale. If the lessons of the past are not heeded its collapse will also be global.'

andere publicaties, o.a.;

Weiskel, Timothy C., **Toward an archaeology of colonialism: elements in the ecological transformation of the Ivory Coast**. in: Worster, D., (ed) The ends of the earth (Cambridge 1988) 141-171.

Hier volgen de gegevens van een aantal publicaties met soortgelijke thema's.

Willerding, U., **Zur paleo-ethnobotanischen Erforschung der mittelalterlichen Stadt**. in: Jahrbuch der Braunschweigischen Wissenschaftlichen Gesellschaft 1987) 35-50.

Groenman van Wateringe, W., **The disastrous effects of the Roman occupation**. in: Brandt, R. S. e.a. (eds) Roman and native in the Low Countries: spheres of interaction British Archaeological Reports (Oxford 1983)

Hughes, J. D. **Ecology of ancient civilizations** (Albuquerque 1975)

De vischtrap van Lith

De heer Biemans, sluismeester te Lith, kan zich heel boos maken over de onzin die telkens opnieuw geschreven en gedrukt wordt over 'zijn' vistrap. De vis- en zalmtrap van het noordelijke landhoofd van het Lithse stuw is niet meer te Lith. Die heeft dienst gedaan als proefobjekt voor waterloopkundig onderzoek dat aan de Deltawerken vooraf ging. Er waren in 1936 twee samen met de stuw in werking getreden vistrappen. De bedoeling was om de door de stuw onmogelijk geworden trek stroomopwaarts, toch mogelijk te maken. De heer Biemans wacht nog altijd op de terugkomst van de noordelijke vistrap. Inmiddels heeft hij er wel voor gezorgd dat er nieuw rijshout gelegd werd op de bodem van de aalgoot van de viselevator of vissluis dat er wél aanwezig is aan de zuidkant. De vistrap aan de zuidzijde is al in 1954 afgebroken en vervangen door de huidige installatie. Er is dus helemaal geen vistrap meer te Lith. De sluismeester zet zich persoonlijk in voor de vissluis, maar een echt apart budget is er eigenlijk niet voor gereserveerd - noch door Rijkswaterstaat noch door het ministerie van Landbouw en Visserij . Trouwens, onderhoud is helemaal een probleem. Er is veel bezuinigd, en het is langzaamaan ook te zien aan roestplekken in leuningen en ander materieel en aan gras dat tussen de tegels van de paden groeit. En aan de milieubewakingstaak van de sluisambtenaren wordt ook beknibbeld. Weg is bijvoorbeeld het station voor de meting van de waterkwaliteit. Door bevoegheidskwesties gaat waarschijnlijk de traditioneel (en passant) door waterstaatsambtenaren uitgevoerde milieubewaking verdwijnen. En het is nog helemaal de vraag wat we hiervoor terugkrijgen. Voor klassen met hun onderwijzers die van plan zijn naar Lith komen om meer te weten over waterhuishouding, sluizen en stuwen (nu en in het verleden), wil de heer Biemans altijd wel een rondleiding inpassen tussen zijn dagelijkse werkzaamheden. Ook voor werkelijk geïnteresseerde groepen. De sluismeester is bereikbaar onder telefoonnummer 04128-1293.

NET WERK 16
144-145
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Milieubeweging, verleden en heden

Cramer, J., **De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de milieubeweging** (Utrecht 1989) 90-6224-138-7)

Bramwell, A., **Ecology in the 20th century. A history** (New Haven, London 1989) ISBN 0-300-04521-2, Fl 43,75 ; besproken door Lucas Reinders NRC 13 juni 1989.

Gorter, H. P., **Ruimte voor Natuur: 80 jaar bezig voor de Natuur van de Toekomst** ('s-Gravelande 1986)

Onderzoek

3/4

Arie van Loon, student Maatschappijgeschiedenis te Rotterdam (Vakgroep Industriële Samenlevingen), onderzoekt voor zijn eindscriptie de beleving van de natuur in Nederland rond de eeuwwisseling. Een van zijn hoofdstellingen is dat de houding ten opzichte van de natuur veranderde onder invloed van de versnelde industrialisering.

Hij zoekt bronnen en studiemateriaal, in het bijzonder over de ver-

schillende natuurbeschermings- en natuurstudieverenigingen.

Arie van Loon
West Varkenoordseweg 163b
3074 HR Rotterdam
tel. 010-4325147

Crematie als hygiën(ist)isch probleem

Franke, I., **Crematie in Nederland 1875-1955: de Vereniging voor Facultatieve Crematie en de Wet op de Lijkbezorging** (Utrecht 1989).
Alhoewel hygiënisten aan de wieg stonden van de Nederlandse beweging voor crematie, blijkt uit dit boek dat een argumentatie rondom hygiënische them'a slechts aan het begin van vrij groot belang was. De discussie spitste zich in de twintigste eeuw vooral toe op geloofsvraagstukken. Immers, de toestand van de Nederlandse begraafplaatsten was aan het einde van de negentiende eeuw niet meer zo chaotisch als rond 1850, zodat het gevaar van epidemieën nog nauwelijks als argument gehanteerd kon worden. In de discussie werden soms buitenissige argumenten gehanteerd, zoals de voeding van de bodem door rottende lijken. Het boek geeft weliswaar een overzicht van de gehanteerde argumenten, maar geen uitvoerige mentaliteitshistorische analyse. Twee aan het einde van de negentiende eeuw invloedrijke teksten op het gebied van crematie waren o.a.:

Küchenmeister, F. **Handbuch der Lehre von der Verbreitung der Cholera und von Schutzmaregeln gegen sie** (Erlangen 1872)
Eassie, W. **Cremation of the dead. The history and bearings upon public health** (London 1875)

Keuring van waren

Enkele recente publicaties op het gebied van de keuring :
Speet, B., **Keuringsdienst van Waren voor het gebied Haarlem (1911-1986): vijfenzeventig jaar inzet voor volksgezondheid en eerlijkheid in de handel** Haarlemse miniaturen, 17, (Haarlem 1989) ISBN 90-6076-281-9

Langenhuyzen, A. W. P., **Van concurrentie naar eenheid. aspecten van de geschiedenis van Hartog's en Zwanenberg's Fabrieken en de Unilever Vleesgroep Nederland te Oss** red. A. e. a. Cloo. (Oss 1988) ISBN 90-9002243-0
Eén hoofdstuk van dit boek houdt zich bezig met een episode uit de geschiedenis van de Unilever Vleesgroep te Oss, waar zorg om hygiëne en anti-semitisme in een merkwaardig verbond bijelkaar kwamen.

16
NET WERK
146-147
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Over een aanverwant thema:
High, Jack Coppin en Clayton. A, **'Wiley and the whiskey industry: strategic behaviour in the passage of the Pure Food Act'** Business History Review 62 (summer 1988) nr.2; p. 286-309
De' abstract' vat dit artikel als volgt samen: '.In discussion of the fight for the Pure Food and Drugs Act of 1906, Harvey Washington Wiley is usually portrayed as the consumers' champion, the Whiskey Trust as their adversary. Messrs High and Coppin argue otherwise. Wiley's correspondence reveals a deap split between whiskey producers, with the makers of straight whiskey lining up behind Wiley's pure food bill and the rectified whiskey producers fighting against it. The authors argue that both sides used the consumer only as a convenient focus for their rethoric; their activities thus provide another example of regulatory legislation passed to further the goals of private interest rather than to protect the public interest.'

Reizende tentoonstelling over riolering

De Stichting RIONED heeft een tentoonstelling samengesteld, bestaande uit 48 panelen, of als 'mini tentoonstelling' uit 15 panelen. Gemeenten kunnen op aanvraag de maxi of de mini tentoonstelling in bruikleen krijgen. Sommige geven een eigen aanvulling, zoals de gemeente Maastricht die ook historische objekten uit de eigen collectie toonde in een voormalige kerk aan de Kesselskade. Elke gemeente kan zo de presentatie van de eigen rioleringsplannen verlevendigen. Na Amersfoort was de tentoonstelling in Doetinchem, Maastricht en Den Haag te zien.

Het postadres van Stichting Rioned is: Postbus 133 6710 EDE Tel. 08380-311111 (bezoekadres: Bouwstede, Galvanistraat 1 Ede)

Pneumatische riolerings- systemen

De firma Cowells te Norwich vervaardigt pneumatische rioleringssystemen die toegepast worden in situaties waar spoelsystemen te omstandig en/of te duur uitvallen. In haar reclamebrochure refereert zij uitdrukkelijk naar de negentiende-eeuwse pneumatische stelsels van Charles T. Liernur en Adrien Le Marquand. De technische directeur van de firma, Brian Foreman, heeft zich uitvoerig geörienteerd over de historische achtergronden van de door hem ontwikkelde technologie, onder anderen te Trouville (Normandië), waar een Liernur netwerk tot het jaar 1987(!) heeft gewerkt.

Bronnen voor milieugeschiedenis

In een artikel van Koos Steehouwer (NRC W & O 11 juli 1989) en een brief van Ludy Giebels (NRC W & O 8 augustus 1989) is aandacht besteed aan geografische bronnen voor de bestudering van het landschap. Als archivaris van het Hoogheemraadschap Rijnland, kent Ludy Giebels als geen andere de waterschapsarchieven en hun nut als bronnenmateriaal. Naast de proceskaarten waarop Koos Steehouwer heeft gewezen, zijn er al vanaf het begin van de zeventiende eeuw gedetailleerde en betrouwbare kaarten die uitstekende informaties geven over de toedtand van het landschap, in het bijzonder de kaarten die bij de aanvragen van vergunningen als toelichting werden meegezonden.

Liefdewerk oud papier

Antiquariaten (ook moderne antiquariaten) hebben het een en ander te bieden voor de hygiëne-historische snuffelaar. Bij de Slegte vond ik (M. Daru) :

McLaughlin, T. Dirt. **A social history as seen through the uses and abuses of dirt** (New York: Dorset Press, 1971, ISBN 0-88029-250-4)

Ruysch-Douwes Dekker, A.M., **Nederlandsche Vereeniging voor Volks- en Schoolbaden 1902-1927**. ('s Gravenhage: Mouton , 1927, 144 p.)

Wie oude boeken of tijdschriften op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en/of milieu kwijt wil, kan hierover contact opnemen met het secretariaat van Net Werk. Zo kwamen wij bijvoorbeeld in het bezit van:

Nederlandsche Vereeniging van Reinigingsdirecteuren, Rapport van de Commissie ter Bestudeering van het Vraagstuk der Inzameling van het Huisvuil-1932. (Hoorn: A. Posthuma, 1932, 81 p.)

Oude boeken die in de Net Werk bibliotheek niet zouden misstaan zijn bijvoorbeeld:

Hartman, E.H. **Een boek voor ambachtslieden in het algemeen en voor loodgieters en loodbewerkers in het bijzonder**. (Amsterdam, 1850)

Oosterhof,A.P., **Handboek voor den loodgieter.** (Amsterdam, 1927)

Rothuizen, E.E., **Rioleeringen**. (Amsterdam, 1921)

Tabak, A., **De practische loodgieter** (Amsterdam, 1935)

Graag een seintje als u dergelijke titels voor een schappelijke prijs tegenkomt.

16

NET WERK

148-149

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Bundel

Voor belangstellenden is een bundel van Net Werk nummers 1 tot en met 15 te verkrijgen.

Te verkrijgen door overmaking van *f* 15.- op giro 3653910 t.n.v. Stichting Net Werk Winselerhof 56 Eindhoven onder vermelding van 'Bundel'.

En tenslotte: graag reacties en informaties in welke vorm dan ook om over een poos een tweede bundel te kunnen samenstellen!

Myriam Daru

17

NET WERK

150-151

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Mens en landschap

Echte natuurlandschappen kent Nederland nauwelijks meer, vrijwel alles binnen onze landsgrenzen draagt het stempel van menselijk ingrijpen. De landschapsbeschermer zit daardoor met een lastig probleem 'wat moet wél beschermd worden en wat niet?' Een verwijzing naar de heilzame werking van de natuur beantwoordt die vraag niet. Als de landschapsbeheerder historisch waardevolle cultuurlandschappen wil behouden dan moet hij zijn liberale houding tegenover de natuur laten varen en vaak resoluut optreden om het ongewenste oprukken van de natuur te stuiten. Het manipuleren van de grondwaterstand, het afplaggen van heidevelden, het inzetten van exotische dieren en vele andere correcties op moeder natuur zijn uitingen van de toenemende waardering voor het Nederlandse cultuurlandschap.

Herwaardering van het landschap wordt evenwel bemoeilijkt door onze fragmentarische kennis van de ontstaansgeschiedenis van de verschillende landschapsvormen. Door middel van archeologisch, historisch en geografisch onderzoek wordt getracht die lacune op te vullen.

Net Werk bijeenkomst 8 december in Utrecht

Thema Mens en landschap

Agenda:
11.00 u Ronald van Zweden, Archeologisch en historisch-geografisch onderzoek naar de antropogene invloeden in de Gooise heidegebieden. Aansluitend discussie
12.15 u Lunch in één van de vele horecaondernemingen in de Utrechtse binnenstad (op eigen kosten)
13.30 u Paul Thissen, Heide-ontginningen als maatschappelijk en landschappelijk verschijnsel in drie gemeenten in De Peel, 1880-1940. Aansluitend discussie
14.45 u Huishoudelijke vergadering Net Werk
15.00 u Sluiting

De bijeenkomst heeft plaats in het Academiegebouw van de Universtiteit van Utrecht,
Domplein 29, zaal 19.

Ronald van Zweden en Paul Thissen, beiden werkzaam op dit terrein, verzorgen op vrijdag 8 december een presentatie van hun onderzoek voor Net Werk.

Archeoloog en fysisch-geograaf Ronald van Zweden doet onderzoek naar de veranderingen in het landschap van de Gooise zandgronden voorzover die door de mens werden veroorzaakt. Deze studie voert hem tot in de prehistorie, maar ook de meer recente periode heeft zijn aandacht. Tevens inventariseert hij de archeologische en historisch-geografische relicten in het gebied en stelt een rapport op voor het beheer en mogelijk herstel van deze elementen in het landschap. In zijn onderzoek combineert Van Zweden een groot aantal disciplines (archeologie, historische geografie, geschiedenis, biologie en geologie) en hanteert uiteenlopende technieken om zijn doel te bereiken. Met succes: bij het bodemkundig onderzoek dat hij dit voorjaar verrichtte op de Bussumerheide en de Westerheide ontdekte hij een verlaten middeleeuwse nederzetting, compleet met akkercomplex, waterputten en karresporen. Een studie van luchtfoto's bracht oude wegenbundels op de Gooise Heide aan het licht, een groot urnenveld op de Westerheide, een groot niervormig omwald terrein in het noordwesten van de Bussumerheide en zelfs een 19de-eeuwse renbaan.

De grote variatie in vondsten en de onregelmatige spreiding ervan stelt Van Zweden voor het probleem van de representativiteit. Het grondgebruik in het verleden en uiteraard ook in het heden heeft de spreiding danig verstoord. In de huidige bebouwde kommen wordt bijvoorbeeld zeer weinig archelologisch materiaal gevonden, terwijl de lokaties op de Gooise heiden, waar grondverzet plaats heeft, veel meer materiaal opleveren. Ook de mate waarin amateur-archeologen actief waren draagt bij tot de onregelmatige spreiding van het onderzoeksmateriaal. Intensief veldonderzoek, stuifmeel-onderzoek, bestudering van oud kaartmateriaal, zelfs foto's van de Britse Royal Air Force uit 1944 en 1945 moeten het beeld completeren en inzicht verschaffen in de bewoningsgeschiedenis van het Gooise landschap.

De belangstelling van sociaal-geograaf en planoloog Paul Thissen gaat uit naar het ontstaan en de ontwikkeling van het jonge heide-ontginningslandschap van de Peel. Daartoe concentreert hij zich op de ontginningsgeschiedenis van drie gemeenten in de periode 1880-1940. Hij tracht vast te stellen welke relaties er zijn tussen de posities van de verschillende belangengroepen en hun activiteiten enerzijds en de differentiatie van het cultuurlandschap anderzijds.

Hij wijst op de veranderende landbouwtechniek, de groeiende economische integratie en de toenemende

17
NET WERK
152-153
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

organisatiegraad van landbouwers. Deze factoren alsmede de uitbreiding van de nationale en provinciale regelgeving beïnvloedden de kansen voor potentiële ontginners sterk. De eerste ontginnners - de liberale, niet-Brabantse grootgrondbezitters - werden na verloop van tijd verdrongen door lokale, kleine eigengeërfde boeren.

De landschappen die beide groepen schiepen hebben specifiek eigen kenmerken. De gemeentebesturen lijken door hun zeggenschap over de te ontginnen grond grote invloed te hebben gehad. Ook de Heidemij die in de eerste periode als monopolist op het gebied van grootschalige heide-ontginning optrad was een factor van betekenis.

Thissen baseert zich bij zijn onderzoek op informatie uit het kadaster, de gemeentearchieven en het Rijksarchief in Noord-Brabant, het Heidemij-archief en regionaal-specifieke literatuur.

Balans en Perspectief

Op 18 en 19 oktober vond te Utrecht het congres Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis plaats. Dit was de tweede keer dat de Utrechtse Historische Studentenkring een dergelijk gebeuren organiseerde. Het congresprogramma was opgebouwd rond drie hoofdthema's:
- Van de wieg tot het graf. Patronen en evenementen in het dagelijks leven
- Ethiek en instrument. Wording en toepassing van normen en waarden
- Verbeelding en analyse. Over ideeenvorming.

Een deel van het congres vond plaats in kleine werkgroepen. Bij diverse van deze werkgroepen vielen woorden als hygiëne en gezondheid, en werden aspecten van de geschiedenis van het hygiënisme besproken. Voor de congresganger met belangestelling op dit gebied was het niet makkelijk om de samenhang te vinden, zeker niet als twee werkgroepen tegelijk liepen waar hygiënisme aan de orde kwam. De relatie mileu/hygiëne, in het bijzonder de openbare hygiëne (de Engelse 'public health) bleef onderbelicht. Het zou eigenlijk nodig zijn die wedezijdse beïnvloeding eens op een symposium of congres centraal te stellen.

Overigens wezen de inleidende lezingen van Alain Corbin over cultuurgeschiedenis in het algemeen (in de luisterrijke omgeving van de Utrechtse dom, met weergalmende stem) en van Catharina Lis over de geschiedenis van de alledaagsheid op een aantal principiële punten die ook voor de geschiedenis van

hygiëne en milieu van belang zijn. Corbin benadrukte het zoeken naar discrepantiesen breuken, en het bestuderen van de achterblijvers en de afwijkelingen. Voor de geschiedenis van de hygiëne betekent dit bijvoorbeeld het bestuderen van de actieve en de passieve weerstand tegen hygiënistische maatregelen. Hij besprak ook het samenspel van het zelfbeeld van maatschappelijke groeperingen en van het weerkaatste beeld vanuit de rest van de maatschappij. Dit laat zich bij medische hygiënisten circa 1870 vertalen in het verschil tussen hun zelfbeeld als rationalisten en de reactie daarop door de buitenwereld, in het bijzonder door waterbouwkundige ingenieurs. Deze zagen in de door medische hygiënisten aangedragen oplossingen irrationele en technisch achterhaalde trekken.

Corbin besprak de grenzen van het denkbare, het aanvaardbare en het maakbare in een bepaalde periode en een bepaalde groep. Het is belangrijk in de geschiedenis van hygiëne en milieu ook hiermee rekening te houden, om te begrijpen waarom het technisch en economisch haalbare niet wordt uitgevoerd. Hygiënistische veranderingen zijn vaak op nauwelijks tastbare grenzen gestoten, op culturele weerstanden die de maakbaarheid vanwege het niet denkbare, het niet voorstelbare, beïnvloed hebben.

Catharina Lis waarschuwde tegen het overhaast overnemen van modellen. Denkers als Michel Foucault hebben een beeld geschapen van een toegenomen controle van de bevolking door de Staat en door lagere overheden. Bronnenonderzoek laat echter zien dat individu's en groepen gebruik gemaakt hebben van de disciplinerende organisaties en deze in zekere zin in eigen richting omgebogen hebben Lis waarschuwde echter tegen een ander extreem, het beeld van een autonome volkscultuur, die zich een eigen weg baant, los van politieke ontwikkelingen en economische machtstrijden.

Geschiedenis van het milieu was op het congres voornamelijk aanwezig als geschiedenis van het wonen.Dit heeft misschien te maken met de ontwikkeling van het akademische onderzoeksbedrijf waarin wonen een gunstig kapstok is gebleken binnen de vele ministeriële richtlijnen die tot zinnige en vaak minder zinnige concentraties en reorganisaties geleid hebben.

Hier volgt een selectie van samenvattingen van werkgroelezingen. Een bundel van het congres komt in 1990 uit. Prijs ca *f* 40.-

J. de Jong:
Ziekte, zieken en ziekenzorg in de Republiek.

17
NET WERK
154-155
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Over de perceptie van ziekte en leed, en welke hulp zieken en gezoenden ondanks de gebrekkige gezondheidszorg van medische zijde zochten en verwachtten.

R. Wijnen
Medisch-hygiënische kennis en dagelijkse praktijk in Noord-Brabant rond 1916. De noodzaak van de R.K. organisatie 'Het Wit-Gele Kruis'.
De achterstand in de medische zorg in Noord-Brabant kon na 1916 spoedig worden ingehaald op het moment dat zij niet meer door buitenstaanders maar via de 'insiders' gedragen werd.

R. van Daalen
Moraal in het hygiënisme
Voor leken in de geneeskunde waren in de tweede helft van de 19e eeuw de begrippen gezondheid, zindelijkheid en zedelijkheid sterk met elkaar verwewen. De relatie tussen fysieke smetvrees en sociale smetvrees is echter ook te constateren bij medici.

E. Houwaart:
De uitvinding van de volksgezondheid door artsen
De beweging van geneeskundigen die in Nederland na 1850 sanitaire hervormingen nastreefde, behaalde met de invoering van de Wet op het GeneesundigStaatstoezicht in 1865 en van de Wet op de epidemische ziekten in 1872 haar belangrijkste politieke successen. In de jaren die daarop volgden, hebben meer dan honderd geneeskundigen als functionarissen van van het Geneeskundig Staatstoezicht geprobeerd voor het sanitaire hervormingsprogramma de steun van de bevolking te verwerven. Dit is echter maar ten dele gelukt, mede doordat artsen en bevolking een verschillend stelsel van normen en waarden ten opzichte van gezondheid hanteerde . Het begrip volksgezondheid was voor de medische hygiënisten een belangrijk instrument daarmee bereikten zij dat:

- de gezondheid van volksklasse en hogere stand als een geheel werd beschouwd
- volksgezondheid als onderdeel van de liberale gedachte aanvaard werd,
- volksgezondheid een onderdeel werd van de algemene morele verplichting en van de nationale vooruitgang,
- door middel van het uitdrukken in maat en getal (statistiek) Nederland als land vergelijkbaar werd met andere landen,
- via de volksgezondheid een culturel norm ingevoerd werd.

W. Rutten
Bestrijding van pokkenepiedemieën in Nederland (1700-1900)
Na de laatste pestepidemie kregen de pokken de reputatie van 'verderfelijkste plaag van ons gemeene-

best'. De bestrijding van pokkenepidemieën kreeg sind 1800 het karakter van een beschavingsoffensief. De inentingscampagnes botsten op weerstand van de bevolking. religieus geïnspireerd fatalisme speelde daarbij een rol, maar ook opvattingen uit de volkscultuur; met name dat het doorstaan van pokken een onvermijdelijke, helzame passage was op weg naar volwassenheid.

H. F. J. Horstmanshoff:
De pijlen van de pest. Pestilenties in de Griekse wereld (800-400 v. Chr.)
In de vroege zomer van 430 v. Chr. werd Athene overvallen door een epidemie die talloze schlachtoffers eiste en het maatschappelijk leven ontwrichtte. Waren dergelijke reacties op pestilentie in de Griekse wereld nu uitzonderlijk ? Welke uitwerking had massale sterfte ten gevolge van een epidemie gewoonlijk op de maatschappij? Was er steeds sprake van een maatschappelijke ontwrichting, of was men zo vertrouwd met epiemieën dat zij in het algemeen nauwelijks als een inbreuk op het levenspatroon zijn ervaren? In dat laatste geval - epidemieën als een constant achtergrondgeluid in de antieke wereld- moeten er redenen te vinden zijn waarom juist in Athene in 430-429 v. Chr. de epidemie wel tot maatschappelijke ontwrichting leidde.

L. Noordegraaf:
Pestepidemieën in Nederland vanaf de late middeleeuwen
UIt de literatuur over pestepidemieën in Nederland vanaf de late middeleeuwen laten zich enkele veronderstellingen afleiden die in het bijzonder de geschiedenis van de Republiek en een wat ander licht plaatsen dan tot nu toe meestal gebruikelijk was. Deze veronderstellingen relativeren het overwegend positieve beeld in de geschiedschrijving van de Gouden Eeuw. Tevens impliceren zij een andere kijk op de gepostuleerde uniciteit van de Noordelijk eNederlanden ten opzichte van omringende landen.

J.M. van Winter
Voeding, dieet en gezondheid
In de periode van meer dan 200 jaar die de Oudheid, de middeleeuwen en het Ancien Régime omspant (ca. 400 v. Chr. - 1800), werd voedsel niet primair beschouwd als maagvulling of als genotmiddel , maar als middel om gezond te blijven of te worden. De dieetleer waarin dit tot uitdrukking kwam, was gebaseerd op de ideeën (de 'humoralpathologie') van de Griekse arts Hippokrates (5e eeuw v. Chr.), uitgewerkt door Galenus (2e eeuw v. Chr.).

Th. J. A. Terlouw:
De Heilgymnast in de tweede helft der negentiende eeuw in Nederland

17
NET WERK
156-157
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Invoering van de heilgymnastiek in Nederland, beroepsbeoefening, collectieve belangenbehartiging door het Genootschap ter beoefening van de heilgymnastiek in Nederland (opgericht in 1889) en facetten van het leven van de heilgymnast als beroepsbeoefenaar.

M. Braakman:
Het sociale leven van de materia medica. Een historisch-anthropologische studie naar de Nederlandse geneesmiddelencultuur in de 16e en 17e eeuw
De werking van geneesmiddelen reikt verder dan het terrein van de chemisch-biologische interacties in een menselijk organisme. Behalve een biologisch actieve stof is het geneesmiddel ook een sociaal, economisch en zelfs een symbolisch actieve stof. Besproken werden het proces van betekenisverlening van geneesmiddelen in 16e en 17e eeuwse Nederland en de rol die ze speelden in het sociale en culturele leven van die tijd.

L. Deben, M. Rossen:
Van onderkomen tot volkshuisvesting
In de Nederlandse samenleving hebben zich vele groeperingen sedert het midden van de 19e eeuw bemoeid met woonbeschaving. Het wonen van arbeiders is gebruikt als ingang voor gedragsverandering op het gebied van huiselijkheid, hygiëne en fatsoen. De belangstelling van geëngageerde woninghervormers wordt in de 19e eeuw professioneler, raakt verweven in overheidsregels op huisvestingsbeleid voor iedereen en waaiert uit over de hele maatschappij.

J. Jobse-van Putten:
Hoofdlijnen in de ontwikkeling van de huishoudelijke conservering van voedsel
De veranderingen die zich in de eerste helft van de twintigste eeuw in de conservering hebben voltrokken, werden geschetst tegen de achtergrond van een veranderende maatschappij. In de geconstateerde veranderingen blijken zich opmerkelijke regionale verschillen te hebben voorgedaan. Aandacht werdin haar bijdrage besteed aan de factoren die het ontwikkelingsproces hebben beïnvloed en aan de effecten ervan op het voedingspatroon.

J.M. van Winter
Voedsel en voedingspatronen van de maatschappelijke bovenlaag in de late middeleeuwen
Er is bijzonder weinig bekend van wat gewone mensen in de middeleeuwen hebben gegeten, aangezien zij geen recepten hebben nagelaten en hun tijdgenoten dit onderwerp te vanzelfspreken voor notities vonden. Van de maatschappelijke bovenlaag is daarentegen wel vrij veel eetcultuur bekend, onder meer uit de kookboeken. Die keuken was niet streekgebonden maar gangbaar

in heel West-, Midden- en Zuid-Europa, zowel de ingediënten als wat de namen van diverse recepten betreft. Toch zijn er bij alle overeenkomsten wel regionale verschillen aan te wijzen. De Nederlanden komen dit beeld pas tegen 1500 verrijken.

Bodemsanering: de rol van de historicus

De rol van de historicus in bodemsaneringsprojecten is in een aantal numers van Net Werk al aan de orde geweest. In deze bijdrage wil ik (Henri Slijkhuis) als projectleider bodemsanering bij de provincie Overijssel mijn visie op de bijdrage van de historicus in de bodemsaneringsproblematiek geven. Een bodemsaneringsproject doorloopt een aantal stadia. Begonnen wordt met een oriënterend onderzoek. Het doel van een dergelijk onderzoek is om vast te stellen of er sprake is van een serieus geval van bodemverontreiniging. Het historisch onderzoek (waarover later meer) is één van de belangrijkste onderdelen van deze onderzoeksfase.

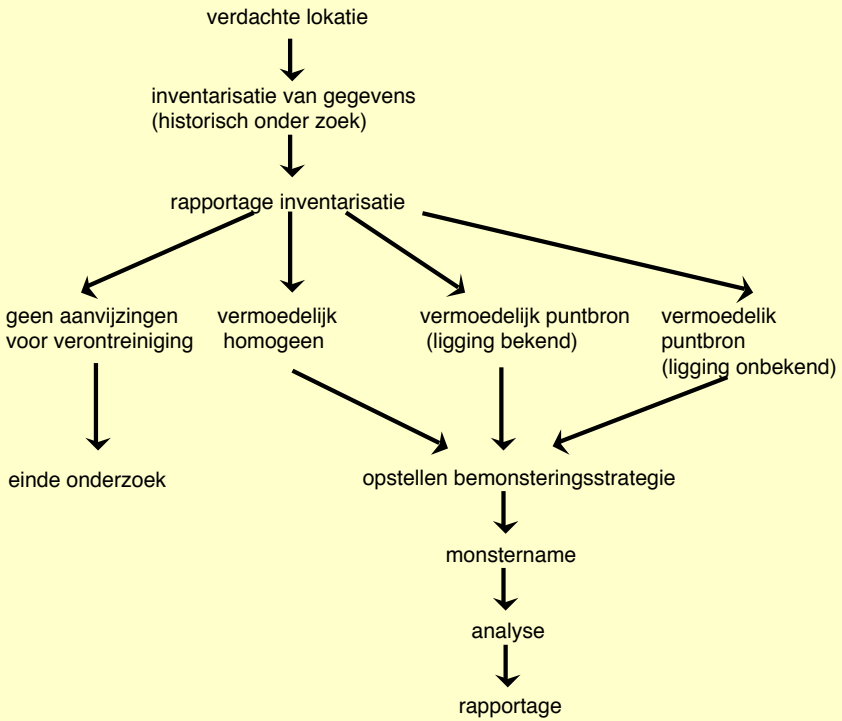

17
NET WERK
158-159
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

5
6

Als in dit oriënterend onderzoek verontreinigende stoffen in de grond en/of grond wordt aangetroffen (inconcentraties boven de zogenaamde B-waard uit de Leidraad bodemsanering,) volgt een nader onderzoek. De opzet van het nader onderzoek en de presentatie van de resultaten moeten zodanig zijn, dat een goed beeld wordt verkregen van de verontreinigde stoffen In het saneringsonderzok, dat hierop volgt, worden verschillende saneringsvarianten zodanig uitgewerkt, dat een vergelijking ten aanzien van milieuhygiënische, technische en financiële aspecten mogelijk is. Na de keuze van een saneringsvariant wordt deze vervolgens uitgewerkt in een saneringsplan. Dit saneringsplan wordt omgewerkt tot een bestek, waarna de daadwerkelijke sanering kan plaatsvinden. Terug naar het oriënterend onderzoek. Het is in deze fase dat de historicus een belangrijke rol kan en mijns inziens moet spelen. Het hieronder afgedrukte schema geeft de opbouw van dit oriënterend onderzoek weer.

Er valt veel voor te zeggen om de inventarisatrie van gegevens en de rapportage hierover door een (technisch georiënteerd) historicus te laten uitvoeren. Het betreft namelijk uitgebreid speurwerk in archiefmateriaal en soms het uitvoeren van een interviewronde met de lokale bevolking ("oral history"). Thans wordt voor dit werk vaak door ingeneursbureau's verricht. De kwaliteit van deze inventarisatiefase laat echter door ondezkundigheid met deze activiteiten nogal eens te wensen over, wat dan in een latere fase van een projekt soms pijnlijkaan het licht komt. Het komt maar al te vaak voor dat tijdensof na de sanering verontreiniging aan het licht komt op plaatsen, die tijdens de onderzoeken over het hoofd zijn gezien, maar waar vervolgens toch na aanvullend historisch onderzoek een verklaring voor te geven is (bijv. oude bedrijfsriolering). Een gedegen uitgevoerd historisch onderzoek behoort dan ook de basis te zijn voor vrijwel ieder bodemsaneringsproject.

Bij de provincie Overijssel hebben wij een lijst opgesteld met vragen die ons inziens in een historisch onderzoek beantwoord zouden moeten worden. Teven hebben wij een inventarisatie uitgevoerd naar de historische bronnen.

Wie belangstelling heeft voor deze lijst en inventarisatie of wie met behulp daarvan eens een historisch onderzoek voor ons wil uitvoeren kan contact met mij opnemen.

Henri Slijkhuis, provincie Overijssel, tel. 038-251480

Garbology

Rik G. M. Pieters **Attitudes and behavior in a source-separation program. A garbology approach** (Dissertatie Leiden 11 oktober1989 uitgegeven door Eburon, Delft)

Het centrale onderwerp in deze studie is de relatie tussen de attitudes en gedragingen van deelnemers in een gescheiden inzamelingsproef.

Enkele belangrijke ontwikkelingen die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw leidden tot een snelle verbetering van het stedelijk afvalmanagement worden beschreven c.q. genoemd (instelling van gemeentelijke reinigingsdiensten, uitbreiding van rioleringsstelsel, diffusie van waterclosets). De ontwikkelingen die leidden tot een herformulering van het stedelijk afvalprobleem komen daarna aan de orde (snelle groei van de hoeveelheid afval, verandering van de samenstelling van het afval). Het scheiden van huisvuil door particuliere huishoudens in de woning, ook wel 'gescheiden inzameling' genoemd, wordt daarna besproken. Gescheiden inzamelingsproeven in Nederland en West-Duitsland worden behandeld, vooral de gescheiden inzamelingsproef in Amersfoort en Woerden. De auteur gaat daarna uitgebreid in op de methodologie en de uitvoering van de gedragsmetingen. Geconcludeerd wordt dat in het algemeen deelnemers in hoge mate bereid zijn volgens de regels aan de gescheiden inzamelingsproef deel te nemen. De bereidheid wordt sterk beïnvloed door de kosten en baten die met de deelname gepaard gaan. Wel blijken de deelnemers in een aantal gevallen de criteria voor het scheiden van afval verkeerd te interpreteren (bijvoorbeeld uit te gaan van de breekbaarheid, en niet van de chemische samenstelling). De betrouwbaarheid van zelf-rapportage moet kritisch bekeken worden. Zij blijkt namelijk te zijn beïnvloed door de gedragsintentie, die ook het gedrag zelf beïnvloedt. De auteur doet aan de hand van zijn onderzoeksresultaten een aantal beleidsaanbevelingen.

Voor meer informatie:
Rik Pieters, Burg. Buysenstraat 45 4835 BA Breda

Signalement

Bergen, Annegret van, **'Het vuil der eeuwen : historisch onderzoek naar bodemverontreiniging levert onthutsende gegevens op**. In: Elseviers Magazine jrg. 45 (19 augustus 1989) nr. 33 p. 36-40.
Historisch onderzoek naar verontreinigde grond in Amsterdam betekent een dure erfenis voor de gemeente: de oorzaak van veel verontreiniging is vaak tot eeuwen terug te voeren. Ook de aanpak roept problemen op, er heersen verschillende meningen inzake het te voeren gemeentelijk bodemsaneringsbeleid. Interview drs. Jan de Cleij, directeur van de Amsterdamse Milieudienst.

17
NET WERK
160-161
6
7
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Eder, Klaus, **Die Vergesellschaftung der Natur. Studien zur sozialen Evolution der praktischen Vernunft** (Frankfurt a. Main: Suhrkamp, 1988, ISBN 3-518-28314-6<2400>)
Goubert, Jean-Pierre, **The conquest of water. The advent of Health in the Industrial Age** (Princeton: Princeton University Press, August 1989, ISBN 0-7456-0508-7) ca *f* 115.- (uit het Frans vertaald)
Hamlin, Christopher, **'William Dibdin and the idea of biological sewage treatment'** Technology and Culture jrg. 29 (april 1988) nr. 2 p. 189 - 218.
Levenstein, Harvey A., **Revolution at the table. The transformation of the american diet** (Oxford, London: Oxford University Press, 1989, ISBN 0-19-504365-0) *f* 58,40 besproken door Ileen Montijn, NRC 30 september 1989
Nifterik, Gerard van, **'Speurwerk naar oude procestechnieken helpt Noord-Brabant bij bodemsanering'.** In: PT Aktueel (25 oktober 1989) nr. 43 p. 11.
Veen, Henk van der, **Watertorens in Nederland** (Rotterdam: I10, 1989, ISBN 90-6450-081-9)
Compleet overzicht van watertorens, grafisch goed verzorgd.Bevat een algemene inleiding over de geschiedenis van waterleidingen. De bibliografie is heel mager.
Vieten, Günther C., **'Milieuproblemen zijn in de sponde verwerkt. De bedekte kanten van het nationaal milieubeleidsplan'.** In: Tijdschrift voor Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer jrg. 7 nr. 8/9 p. 17-21.
Een populair gesteld artikel met onzorgvuldige conclusies uit een beperkt aantal milieuhistorische publicaties.

Wasbehandeling

Gezocht: meer informatie over de wijze waarop in het verleden de functi(s) die nu door wasverzachters wordt (worden) vervuld, bij de wasbehandeling en nabehandeling ter hand werd genomen. Literatuuronderzoek tot nu toe heeft betrekkelijk weinig opgeleverd. Alvorens veel tijd te steken in bronnenonderzoek, willen wij weten of lezers van Net Werk toch over meer informatie beschikken.

Eventuele gegevens sturen naar Myriam Daru, Winselerhof 56 5625 LZ Eindhoven

18

NET WERK

162-163

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Een nieuw jaar, een nieuw gezicht

Het eerste nummer van Net Werk was nog met een matrixprinter gedrukt en op een kopieermachine vermenigvuldigd. Daarna is gebruik gemaakt van een vriendelijk ter beschikking gestelde laserprinter en is klein-offset toegepast. Sinds kort kan de redactie van Net Werk de vlijtig samengestelde nummers op een eigen printer, nog geen laserkwaliteit, maar ergens tussenin, afdrukken. Het is niet het meest milieuvriendelijke proces. Ik verwacht dus binnenkort de eerste steen door de monitorruit van mijn computertje. Ik geef het toe: ik kan de verleiding van de moderne techniek maar met moeite weerstaan. Daarom ook dit nieuwe voorblad. Ik moest en zou de mogelijkheden van de nieuwe apparatuur uitproberen. Inhoudelijk zou ik wel graag de trend voortzetten van méér bijdragen van actieve lezers en méér bezoekers van de Net Werk-bijeenkomsten. Voor Net Werk is milieu- en hygiënegeschiedenis niet de laatste politieke mode, maar een blijvend onderwerp van studie en onderzoek. We willen meer van elkaars activiteiten weten. Daarom hier de herhaalde oproep: laat eens meer in detail weten wat in dit land gaande is op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu, geef namen van belangstellenden door. En verder een schoon en net nieuw jaar gewenst.
MD

EUROPEAN ASSOCIATION FOR ENVIRONMENTAL HISTORY:

Environmental History Newsletter nr. 1 verschenen

Environmental History Newsletter nummer 1 is verschenen. Het blad is het orgaan van de European Association for Environmental History. Redacteur is prof. Christian Pfister uit Bern. De vereniging is geboren uit een tekortkoming van het negende congres voor economische geschiedenis te Bern, in 1986. Toen was wel een sessie gepland over het onderwerp milieugeschiedenis, maar die bleek in het geheel niet georganiseerd te zijn : geen agenda, geen sprekers. De aanwezigen hebben toen spontaan het heft in handen genomen. Een van de besluiten was het organiseren van een sessie voor het tiende congres te Leuven, dat plaats zal hebben in 1990. Een sponsor werd gevonden, de Werner Reimers Stichting te Bad Homburg. In die plaats had ook het eerste symposium plaats. De resultaten ervan zullen begin 1990 bij de uitgeverij Springer verschijnen. In dit eerste nummer, presenteren een aantal correspondenten de activiteiten op het gebied van de geschiedenis van het milieu in hun land. Zo komen aan de beurt: de BRD, Tsjechoslowakije, Frankrijk, Italië, Nederland, Polen, Zwitserland, Zweden, Groot-Bri-

tannië en van buiten Europa, de VS. Verwante verenigingen voor natuurbehoud- en geschiedenis komen eveneens aan bod. Het eerste nummer bevat naast het gebruikelijke nieuws over bijeenkomsten en boekbesprekingen een bibliografie, samengesteld door F.J. Brüggemeier, E.E. Manski en P. Poulussen. Deze bibliografie is 32 A5 bladzijden lang (recycling papier, zoals de rest van het blad) en waarschijnlijk het meest waardevolle gedeelte van dit eerste nummer. Toch een kritische noot: de bibliografie is niet volgens een eenduidige bibliografische voorschrift samengesteld en er ontbreekt een verantwoording. De lezer weet dus niet uit welke bestanden geput is en hoe uitvoerig en/of selectief de zoekacties van de samenstellers zijn geweest.

1
2

Voor exemplaren van het tijdschrift, wende men zich tot Jörn Siegler-schmidt, Landesmuseum für Technik und Arbeit Museumstraße 1, 6800 Mannheim 1 BRD

Kosten van inschrijving voor de European Association for Environmental History: DM 10.- (studenten DM 5.)

Trefwoorden en thesaurus

In dit nummer zijn de zijkolommen gevuld met een lijst van termen voor een thesaurus van de geschiedenis van hygiëne en milieu. een dergelijke lijst kan verschillende doelen dienen
Ten eerste het toevoegen van descriptoren aan bibliografische referenties. Al een nummer of drie, komen de bibliografische referenties die zijn opgenomen in Net Werk in een bibliografische database, voorzien van index-termen. Het is de bedoeling oudere referenties eveneens op die manier te bewerken. Uiteindelijk moet het mogelijk zijn selectieve bibliografieën samen te stellen.
Een tweede doel is het verkennen van het studiegebied. Aan de hand van de lijst, kan de lezer zien welke onderwerpen tot de geschiedenis van hygiëne en milieu behoren. Hierover zou ik graag van het lezerspubliek van Net Werk meer willen weten: mist u termen, zouden sommige termen preciezer moeten, of zouden juist algemenere termen in de lijst horen ?
Een derde doel is het scheppen van een instrument voor het samenstellen van voorlichtende literatuur.
De thesaurus is momenteel 'plat', dat wil zeggen dat er nog geen hiërarchie is aangebracht in de termen.Evenmin zijn synoniemen uitgezocht. Termen die te algemeen lijken zijn door combinatie met andere termen toch goed te gebruiken. Tijd- en geografische termen zijn nu niet opgenomen; bij een bibliografische beschrijving horen ze natuurlijk wel. Reacties graag op het secretariaatsadres

18

NET WERK

164-165

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

VGN

De Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland maakt zich zorgen over het vak geschiedenis in het middelbaar onderwijs. Was de Mammoetwet al een aanslag op het vak, nu dreigt het helemaal buiten de belangstelling van de leerlingen te geraken. Met acties als Kies Exact is de indruk gewekt dat er weinig heil te verwachten valt van alpha vakken, en de leerlingen worden steeds meer gedwongen om in een vroeg stadium vakken te laten vallen. Daarnaast wordt van de kant van het ministerie de nadruk gelegd op discussies en polemieken in de historische gemeenschap. Men maakt van hogerhand gebruik van het gebrek aan consensus om het vak te bagatelliseren.
De VGN wil proberen een halt toe te roepen aan deze afkalving. Zij zoekt daarom medestanders in de maatschappij. De diverse verenigingen die actief zijn op het gebied van de geschiedenis leken haar natuurlijke medestanders. In Utrecht heeft op 9 december een eerste bijeenkomst plaats gevonden om de bereidheid van diverse verenigingen/stichtingen tot gezamenlijke initiatieven te toetsen. Namens Net Werk was ondergetekende aanwezig. Er zijn diverse plannen in de maak. Een van de voorstellen was een grote historische manifestatie om publiciteit en aandacht te trekken. Daarbij zou het imago van de geschiedenisbeoefening in al haar verscheidenheid in de schijnwerpers komen te staan. Onder anderen doordat de groeperingen die op een of andere manier 'toegepaste' geschiedenis bedrijven hun activiteiten zouden presenteren. Een tijdsscenario is nog niet gepresenteerd. Wel is een datum voor een volgende bijeenkomst vastgesteld. De diverse verenigingen hebben dan de tijd gehad om hun achterban te raadplegen.
Eenieder die een gedetailleerder verslag van deze bijeenkomst wenst, kan zich wenden tot het secretariaat van Net Werk.
Ter oriëntering over de relatie milieu- en hygiëne geschiedenis / onderwijs, bestaan er vooral Duitse teksten zoals:
Leidinger, P. (red.) **Historische ökologie und ökologisches Lernen im historisch-politischen Unterricht.** (Geschichte, Politiek und ihre Didaktik, Sonderheft 5)(Paderborn 1986)

2
3

Leidinger heeft over dit thema een reeks publikaties op zijn naam. Het is natuurlijk de vraag of de onderwijssituatie in Duitsland voldoende overeenkomsten met Nederland vertoont om de conclusies te kunnen overnemen, maar de probleemstelling blijft genoeg parallelen houden om iets aan het Duitse voorbeeld te hebben.

Het Nut van Geschiedenis

Een deel van de discussie die zich bij de VGN ontvouwt, is al lange tijd gaande: wat is het nut van geschiedenis. In de Verenigde Staten zijn de laatste jaren een aantal artikelen verschenen die zich toeleggen op een meer 'toegepaste' vorm van de geschiedenisbeoefening. Dat wil zeggen dat, zonder de wetenschappelijke objectiviteit geweld aan te doen, doelbewust gepoogd wordt geschiedenis als deel van de besluitvorming te zien.Vele historici zullen zich tegen een dergelijke rechtvaardigingspoging van het vak verzetten. De zoektocht naar kennis mag immers niet afhankelijk gemaakt worden van het wel of niet bruikbaar zijn van deze kennis in een actueel politiek kader. Hier schuilt zelfs het gevaar van de geschiedenis als een rechtvaardiging voor huidige politieke handelingen, een gevaar dat in de tijd van het Derde Rijk en in de Stalin-era maar al te reëel bleek te zijn. Aan de andere kant, is het gevaar van een esoterische geschiedenisbeoefening, op verre afstand van het alledaagse ook niet ondenkbaar. Het beeld van geschiedenis als intellectuele hobby blijkt nog altijd vrij gangbaar te zijn. De geschiedenis van hygiëne en milieu is duidelijk een soort geschiedenis die uitgaat van een verband tussen de huidige realiteit en de realiteit van gisteren. In sommige gevallen zijn de sporen uit het verleden zelfs letterlijk struikelblokken geworden voor de huidige besluitvorming (men denke aan de bodemsaneringspolitiek). De milieuproblematiek geeft aan de discussie over het nut van de geschiedenis een nieuwe actualiteit.

Hier volgt een selectie van publikaties over dit thema.

Abbott, Carl en Adler , Sy, '**Historical analysis as a planning tool**' APA Journal (Autumn 1989) p. 467-473.

Archenbaum, W. Andrew, '**The making of an applied historian: stage two**' The Public Historian jrg. 5 (1983) nr. 2 p. 21-46.

Graham, Otis, '**The uses and misuses of history: roles in policymaking**' . In The Public Historian jrg. 5 (1983) nr. 2 p. 5-19.

Mandelbaum, Seymour, '**Historians and planners: the construction of pasts and futures**' Journal of the American Planning Association jrg. 51 (1985) nr. 2 p. 185-188.

Neustadt, Richard en ErnestMay, **Thinking in time: the uses of history for decision makers** (New York: Free Press, 1986)

Smith, George en Steadman , Laurence, '**Present value of corporate history**'. In Harvard Business Review jrg. 59 (1987) nr. 6 p. 164-173.

Stearns, Peter, '**Forecasting the future: historical analysis and technological determinism**'. In The Public Historian jrg. 9 (1987) nr. 3 p. 31-54.

Stearns, Peter en Tarr , Joel, '**Curriculum in applied history: toward the future**' The Public Historian jrg. 9 (1983) nr. 3 p. 31-54.

NET WERK 18

166-167

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Zuid-Engelse badplaatsen

Travis, John , **The rise of holiday-making on the Devon coast**, dissertatie, University of Exeter, 1988

Abstract: Small sea-bathing resorts were established on the South Devon coast in the decades after 1750. They catered initially for a local clientele drawn mainly fron the immediate hinterland. these watering places gained national recognition in the period after the start of the French Revolution, when travel to France was disrupted and there was an influx of gentlefolk seeking the therapeutic advantages of the mild sea air.

The North Devon resorts developed later. In the eighteenth century the region was even more isolated than South Devon from the rest of the country. But once land and sea access had been improved early in the nineteenth century, small coastal watering places began to emerge. Most of the North Devon resorts originated in response to the fashionable preoccupation with seaside health cures, but Lynton had special asset in its spectacular scenery and catered for visitors seeking spiritual rather than physical renewal.

The Devon watering places began by trading on their natural health-giving advantages, but by the end of the nineteenth century they were publicizing their sanitary achievements. Mild maritime air and pure sea water were the early attractions, but as visitor numbers grew so reputations as health resorts were increasingly threatened by cholera outbreaks. Strong local authorities were established and new systems of water supply and sewage disposal were constructed. Guidebooks were soon measuring progress by comparing death rates.

In the late eighteenth and early nineteenth centuries entertainment at the resorts were principally modelled on the frivolous pastimes of the spas. But by the second half of the nineteenth century new recreations were of a more serious nature. There was a new commitment to improvement, a new enthousiasm for outdoor sport and a new emphasis on family holidays centred on the beach. Changes in the medical and social fashion, and in local and national demand, had a substantial impact on the tourist industry. But the most important factor affecting the pace and character of development at the Devon resorts was the distance from the chief centres of population.

Zorg en de staat

Swaan, Abram de, **Zorg en de Staat** (Amsterdam: Bert Bakker,1989), ISBN 90-351-0685-7 90-351-0701-2 (gebonden) *f* 52.- (paperback)

Hoofdstuk 4 van deze (al eerder in het Engels verschenen) sociologisch-historische bestseller gaat over medische politie, openbare werken en stedelijke gezonheidszorg. Alhoewel De Swaan zich vrij goed georiënteerd heeft op het onderwerp, brengt de opzet onvermijdelijk schematisering met zich mee. Immers, tussen bladzijde 125 en 149 dienen de ontwikkelingen in de stadshygiëne in de negentiende en twintigste eeuw in Europa en de Verenigde Staten aan bod te komen. Voor wie zich al bezig houdt met het thema zal dit hoofdstuk weinig nieuwe informatie aan het licht brengen. Het gaat veel meer om de interpretatie. De Swaan legt de nadruk op de homogenisering van de stedelijke wijken en het collectiviseringsproces. De dreiging van epidemieën wordt vooral gezien als deel van de ideologische rechtvaardiging van dit collectiviseringsproces.

Perspectieven van milieugeschiedenis

Sieferle, Rolf Peter, (ed.), **Fortschritte der Naturzerstörung** (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988) , ISBN 3-518-11489-1<1800> *f* 26,80

Het boek van Sieferle is in hoofdzaak een bundeling van door de samensteller belangrijk geachte teksten, allen oorspronkelijk in het engels uitgegeven en via bibliotheekverkeer makkelijk verkrijgbaar. Voor wie al langer met milieugeschiedenis bezig is biedt het eerste deel van deze bundel dus weinig nieuws. Anders is het voor wie zich aan het orienteren is. Als de bundel de teksten in de eigen taal ongemoeid had gelaten, was dit een goede 'reader' voor de milieugeschiedenis student. Het boek biedt echter naast de vertalingen een plus . Sieferle ('Privatdozent für Neuere Geschichte an der Universität Mannheim) geeft in een eigen bijdrage een overzicht van de theoretische achtergronden van milieugeschiedenis die alleszins de moeite waard is om te lezen. Met begrippen als energiestroom, grondstoffenkringlopen, bevolking, ziekteverwekkers, geeft hij een overzicht van de wijze waarop geschiedenis gebruik zou kunnen maken van de in de ecologie ontwikkelde theorieën en modellen. Daarna stelt hij voor om de geschiedenis van de industriële revolutie veel meer dan

18
NET WERK
168-169
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

voorheen te bestuderen vanuit de wijze waarop de industrialiserende maatschappijen zich van hun milieu bediend hebben, en hoe zij gebruik hebben gemaakt van mogelijkheden tot sociale controle om de schadelijke gevolgen van te plots optredende veranderingen het hoofd te bieden. Hygiëne is in dat perspectief een onderdeel van de ontwikkelde controlemechanismen. De wijze waarop traditionele ideologieën zich wel of niet geleend hebben voor het zoeken naar een evenwicht vormt een belangrijk gebied van het milieu- en hygiënisch-historisch onderzoek , evenals de passieve en actieve weerstanden tegen de hygiëne.

Arbeidsomstandigheden

Weber, Wolfhard, **Arbeitssicherheit. Historische Beispiele - aktuelle Analysen** (Reinbek bei Hamburg: Rohwolt Taschenbuchverlag GmbH, 1988) , ISBN 3-499-17718-8 DM 14,80

Met spreekwoordelijke Duitse Gründlichkeit is hier een paperback van hoge kwaliteit ontstaan over arbeidsomstandigheden, risico's en beroepsziekten. Politieke en maatschappelijke aspecten komen duidelijk en op de relevante plaatsen aan de orde. De auteur schuwt ook niet de voor de Duitse geschiedenis pijnlijke episoden. In een hoofdstuk over arbeid onder het Nationaal Socialistische regime laat hij zien hoe aan de ene kant meer aandacht geschonken werd aan de veiligheid en gezondheid van 'rasechte' Duitsers, terwijl aan de andere kant de mensonterende arbeidsomstandigheden van de onderdrukte werkkampbewoners bewust geschapen werden. Over arbeid- en levensomstandigheden in vernietigingskampen valt echter niets te lezen. Het boek is in zijn geheel goed gedocumenteerd en geïllustreerd en de analyse reikt tot de hedendaagse situatie. De bibliografie is breed opgezet. Dit boek hoort in een reeks waar nog meer goede informatie op het gebied van de geschiedenis van techniek en milieu te halen valt. Het is uitgegeven onder toezicht van het Deutsches Museum.

Nog enkele recente relevante titels, ontleend aan de bibiografie:

Milles, Dietrich en Müller , Rainer (ed.), **Berufsarbeit und Krankheit. Gewerbe hygienische, historische, juristische und sozialepidemiologische Studien zu einem verdrängten sozialen Problem zwischen Arbeitnehmerschutz und soziale Versicherung** (Frankfurt am Main, 1985)

Weber, Wolfhard, **Technische Sicherheit im Industriezeitalter 1850-1930** (Wuppertal, 1986)

Weindling, Paul, (ed.), **The social history of occupational health** (London, 1986)

Delfland

Het Hoogheemraadschap van Delfland, 700 jaar droge voeten, tot en met 4 februari in het Museon, Stadhouderslaan 41, Den Haag 070-514181
Het Hoogheemraadschap beschermt Zuid-Holland tegen overstromingen door zee- en rivierwater, beheerst het waterpeil in vaarten en sloten en de kwaliteit van het oppervlaktewater. Deze tentoonstelling laat zien dat het Hoogheemraadschap daardoor ongemerkt een grote invloed op het dagelijks leven heeft.

Weggegooid en teruggevonden

Van 1 december tot en met 18 maart in het Goltziusmuseum, Goltziusstraat 21, Venlo.
Afval is niet alleen een milieuprobleem, het geeft tevens inzicht in voedselpatronen, handelsrelaties, nijverheid en vormgeving in heden en verleden. Op deze dubbeltentoonstelling wordt met de inhoud van twee 'afvalhopen' een beeld gereconstrueerd van Deventer tussen 1375 en 1725 en het kasteel van Kessel in de zestiende eeuw. De inhoud van de vier Deventer afvalkkuilen vertegenwoordigdt de levensstijl van de relatief welvarende bewoners van een middelgrote stad, de Kesselse afvalkuil de elite van de streek rond Kessel.

Signalementen

Bayerl, Günther, '**"Und zweitens können auch Mannspersonen, wenn sie nichts anders zu thun haben, diesen Theil de Waschgeschäfts besorgen." Waschen in der fühen Neuzeit und die Innovationen der Waschmaschine**', in Bestmann, Uwe, Franz Irsigler en Jürgen Schneider, (ed.), Hochfinanz, Wirtschaftsräume, Innovationen. Festschrift für Wolfgang von Stromer, (Trier: Auenthal Verlag, 1987)

Böhme, H., (ed.), **Kulturgeschichte des Wassers**, (Frankfurt am Main: 1988)

Brimblecombe, P., **The Big Smoke. History of air pollution since Medieval Times**, (London: Routledge, 1987), ISBN 0-145-03001

Brüggemeier, F. J. Rommelspacher, Th, '**Geschichte der Umwelt im Ruhrgebiet im 19. und 20. Jahrhundert**', in Petzina, D. e. a., Handbuch zur Geschichte des Ruhrgebiets, (Düsseldorf: 1989)

Büschenfeld, J.,**Wasserhygiene in Deutschland (1870-1918) Eine Fallstudie zur Gesundheitsaufsicht** (Bielefeld: Magisterarbeit Bielefeld 1989)

Duden, Barbara, '**A repertory of body history**', in Feher, Michel, Ramona Nadaff en Nadia Tazi, (ed.), Fragments for a history of the human body, part three, (New York: Urzone, 1989), ISBN 0-942299-28-0

18

NET WERK

170-171

5
6

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Gallagher, Catherine, '**The bio-economics of Our Mutual Friend**', in Feher, Michel, Ramona Nadaff en Nadia Tazi, (ed.), Fragments for a history of the human body, part three, (New York: Urzone, 1989), ISBN 0-942299-28-0

Garbrecht, Günther, **Die Wasserversorgung antiker Städte** (Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1988) *f* 89,10

Groot, Ernest de,Henk Kerkhof en Luuk Veening, **Land-use changes in the Netherlands: description and analysis of developments in land-uses in the past 40 years** (Wageningen: LUW 1988)

Janssen, H., **IJsselstroom: 100 jaar wasserij en familiehistorie (te Doesburg)**, (Doesburg: 1988)

Keereweer, H. W. C en J van,Vliet , '**Integraal bodemonderzoek voorkomt ellende achteraf**'. Milieumarkt. (1989) december, 25-29

Kitschelt, H., **Reinventing the party: ecological politics in Belgium and Germany**, (Ithaca: 1989)

Labisch, Alfons, '**"Hygiene ist Moral-Moral ist Hygiene"-Soziale Disziplinierung durch Ärzte und Mediziner**', in Sachße, Christoph en Florian Tennstedt, (ed.), Soziale Sicherheit und Soziale Disziplinierung, (Frankfurt am Main: 1986)

Leidinger, P., (ed.), **Historische ökologie und ökologisches lernen im historisch-politischen Unterricht** (Paderborn: 1986)

McGovern, T. H. Bigelow G. Ambrosi en Russell,D., '**Northern islands. Human error and environmental degradation. A view of social and ecological change in the medieval North Atlantic**' Human Ecology jrg. 16 (1988) nr. 3 p. 225-270 Met 151 referenties.

Missel, Liesbeth, '**Bibliografie van de in 1988 verschenen publicaties betreffende de geschiedenis van de Nederlandse tuinarchitectuur**'. Groen. (1989) nr. 7/8 p. 33-34.

Ottens, H. F. L.,**Verstedelijking en stadsontwikkeling** (Assen: DissertatieRU Utrecht 1989)

Pater, Ben de, '**Van land van steden tot stedenland. Een kleine historische geografie van Nederland**'. Historisch-Geografisch Tijdschrift. jrg. 7 (1989) nr. 2 p. 41-56.

Perrow, Charles, **Normale Katastrophen. Die unvermeidlichen Folgen der Großtechniek**, (Frankfurt am Main: 1987)

Swaan, Abram de, '**Aantekeningen uit het ondergrondse: over de stedelijke waterhuishouding in de negentiende eeuw**'. Tijdschrift voor Geschiedenis. jrg. 101 (1988) p. 337-351

Onderzoek

drs. J. Renes, V.d. Waalstrat 42- 6706 JS Wageningen tel. 08370 - 21988
Werkadres:Staringcentrum, Postbus 125, 6700 AC Wageningen 08370 -19100- tst 518
6 7 Historische geografie. Verschillende onderzoeken, de laatste jaren in de provincie Limburg
Probleemstelling: Ontwikkelingsgeschiedenis van het cultuurlandschap

drs. Elsbeth Kalff, Vondelstraat 160 1054 GV Amsterdam tel. 020-122213
Onderzoek: Sensibilisation à l'hygiène des habitants de Paris à partir des plaintes pour insalubrité de l'habitat (1850-1988)
Het onderzoek wordt verricht aan het Centre de Recherche sur l'Habitat, Ecole d'Architecture La Défense, 40 Allée Corbusier 92023 Nanterre
Probleemstelling: Is de gevoeligheid voor woonhygiene bij bewoners van Parijs toegenomen, zo ja, is dit een lineair proces of hebben zich op korte termijn ontwikkelingen voorgedaan in een andere richting, zo ja, hoe zijn deze te verklaren?
Binnen 1 1/2 jaar zal een rapport afgeleverd worden aan het Ministèr de l'Equipement et du Logement Parijs. Rapport in 1991, proefschrift in ± 1993. Het onderzoek is gedeeltelijk ondersteund door het Franse ministerie voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.

Dr. A. Kappelhof, Vergiliuslaan 70 5216 CX 's-Hertogenbosch
Bestuursbureau Federatie Godshuizen, Postbus 90 107, 5200 MA Den Bosch
tel. privé 073-142883 Tel. werk 073-120844 tst 155
Onderzoek: De geschiedenis van het Staatstoezicht op de Volksgezondheid in de periode 1965-1990
Probleemstelling: Het boek bouwt voort op het in 1965 verschenen boek door A. Querido over 100 jaar Staatstoezicht en zal verschijnen bij gelegenheid van het 125 jarig bestaan, dat men in de herfst 1990 wil vieren. Het is niet de bedoeling een gedetailleerd overzicht te geven van alles, wat het geneeskundig Staatstoezicht heeft gedaan. Het accent zal liggen op de 'grote lijnen' en op de rol die het Staatstoezicht heeft gespeeld bij de voorbereiding en uitvoering van het beleid van de regering met betrekking tot de volksgezondheid, de gezondheidszorg en de gezondheidsbescherming. Het boek zal verschijnen in de herfst van 1990.
(samenwerking met dr. Th. Wouters, inspecteur van de Volksgezondheid in Noord-Brabant)

18
NET WERK
172-173
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Voorletters..... Naam.....
Adres (privé).....
Adres (werk).....
Tel. (privé) ..... Tel. (werk) .....
Ik verricht* Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek .....
.....
Probleemstelling .....
.....
Duur .....
Huidige stand van zaken .....
Verwachte afronding in de vorm van .....
Samenwerking met .....
Ondersteuning / onder auspiciën van .....
* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)

Formulier ingevuld terugsturen naar
Secretariaat Net Werk
Winselerhof 56
5625 LZ Eindhoven

19

NET WERK

174-175

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Monumenten

Zijn er monumenten van de geschiedenis van hygiëne en milieu? Een aantal gebouwen en installaties zijn al een erkend deel van het nationale erfgoed: diverse watertorens, installaties voor het reguleren van de waterhuishouding of voor het verwekken van energie. De alom populaire windmolens zijn daar immers een voorbeeld van. Aan de andere kant, zijn er een groot aantal gebouwen, installaties of voorwerpen waaraan nog niet veel aandacht is geschonken. Zo is er aan het begin van de eeuw door de kruis verenigingen een groot aantal gebouwen neergezet. Deze zijn vaak, maar lang niet altijd als zodanig herkenbaar. Door de veranderingen in de eerste lijnsgezondheidszorg, hebben soms ingrijpende verbouwingen plaats gehad, die weinig van de oorspronkelijke plattegronden heel hebben gelaten. De kruisgebouwen die nog wel herkenbare overblijfselen hebben, zijn echter bedreigd, want vanuit hun architectonische kwaliteiten, is het niet altijd makkelijk goede argumenten te vinden voor een plaatsing op een monumentenlijst. Nog bedreigder zijn de oude badhuizen. Een aantal konden nog gered worden door hen een nieuwe bestemming te geven (buurthuis, speelzaal e.d.) Oude zwembaden die niet meer aan de eisen des tijds voldoen staan er vaak jaren lang leeg, tot zij zo door vandalisme zijn geteisterd dat er geen andere oplossing meer is dan sloop. Ook hier betekent redding en restauratie doorgaans dat het bouwkundig omhulsel blijft bestaan, maar dat de installaties, die uit een oogpunt van geschiedenis van hygiëne interessant zijn, verloren gaan. Zo zijn er nog veel meer objecten die vanuit een oogpunt van geschiedenis van hygiëne en milieu van belang zijn, maar waar anderszins weinig eer aan te behalen valt. Voorbeeld zijn de oude leidingen van het Liernurstelsel in de bodem van Leiden en Amsterdam, of van het Shone systeem in 's-Hertogenbosch.

Soms geven grote projekten ineens de mogelijkheid iets van de hygiënische gewoontes van de vroegere bewoners aan het licht te brengen, zoals kort geleden in Eindhoven toen de voorbereidingen van het Heuvelprojekt de archeologen een korte tijd de gelegenheid gaven ongestoord het bodemarchief te onderzoeken midden in een grote stad.

Een groot probleem voor de materiele overblijfselen van de geschiedenis van de hygiëne is dat zij vaak behandeld worden als incidentele curiositeiten, als anecdotische grappen, zoals de strontmachine van Maastricht. Bij openluchtmusea

zijn het nog randverschijnselen, alhoewel daaraan toenemende aandacht wordt geschonken. Een aantal daar opgestelde objecten kan als het ware 'ingelijfd' worden als relicten van de geschiedenis van hygiëne en milieu, zoals reeds in openluchtmusea herbouwde blekerijen en wasserijen. Soms zijn de oude objecten moeilijk herkenbaar. Wat bijvoorbeeld te denken van een stapel planken die ooit een demonteerbaar tuberculosehuisje zijn geweest? Serieuzere aandacht lijkt in elk geval toe te nemen. In een recent verschenen boek over straatmeubilair (Verver e.a.) zijn waterpompen, urinoirs, afvalbakken , lantaarnpalen en electrische onderstations vertegenwoordigd, zij het bescheiden. Het is mij ook opgevallen dat sanitaire gelegenheden de laatste jaren een aantal keren zijn voorgekomen als afstudeerthema's op opleidingen voor industriële vormgeving, waarbij ook enige aandacht geschonken werd aan de historische context.

Dan zijn er nog de zeer verspreide objecten zoals voorlichtingsmateriaal voor hygiënistische voordrachten, waaronder reeksen glazen platen voor toverlantaarns en diverse voorlichtingsfilms. Nog erger is het gesteld met het materiaal van de vele reizende tentoonstellingen die aan het begin van de eeuw moesten zorgen voor het verhogen van het hygiënische bewustzijn van de bevolking. In enkele gevallen - in het buitenland- zijn de collecties grotendeels bijelkaar gebleven, of zijn er reconstructies mogelijk gebleken. Zelf was ik al jaren van plan ooit naar Dresden te reizen om te zien wat er over is van het Hygiëne Museum. Van het Parijse hygiëne museum weet ik dat er nog tenminste een wandschildering bestaat, en over Brussel is al eerder in Net Werk bericht.

Het vraagstuk van monumenten van de geschiedenis van hygiëne en milieu (iets korters heb ik nog niet verzonnen) is net als dat van andere monumenten gescheiden tussen het museale behoud en het behoud in situ (terplekke). Bij het behoud in situ, hebben we te maken met wat ik zou willen noemen 'negatieve' en 'positieve' monumenten. De negatieve monumenten zijn voorbeelden van menselijke ingrepen die een negatieve invloed hebben gehad op milieu en/of hygiëne. Een negatief monument vergt vanzelfsprekend om een andere benadering dan een positief monument, maar verdient uit een oogunt van geschiedenis van hygiëne en milieu even veel aandacht. Wat het behoud in situ betreft: we hebben op dit moment het geluk dat er een grootscheepse landelijk inventarisatie van monumenten aan de gang is, het MIP (monumenten inventarisatie project). Binnen drie jaar moet in alle provincies

19
NET WERK
176-177
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

de stand van zaken bekend zijn voor wat betreft gebouwen, structuren en aangelegde landschappen tussen 1850 en 1940. Daarbij komen de inventarisatoren ook objecten tegen die een deel vormen van de materiële cultuur van de hygiëne, maar ook landschappelijke structuren zoals oude wegen of rijwielpaden (de eerste rijwielpadvereniging dateert van 1906 in Meppel), als er nog resten aanwezig zijn. De gegevens worden centraal opgeslagen bij de Rijksdienst Monumentenzorg te Zeist. In principe moet het dan mogelijk zijn daaruit de gegevens te lichten die betrekking hebben op voor de geschiedenis van hygiëne en milieu relevante objecten en op nationaal vlak beter inzicht te krijgen in de nodige maatregelen Helaas duurt het nog een poos voordat deze gegevens als geheel ter beschikking komen. Er kunnen inmiddels honderden objecten spoorloos verdwijnen. Aler-t heid blijft dus geboden.

Een bepaalde vorm van nationalisme was niet vreemd aan het ontstaan van de monumentenzorg. Nog sterker, ook natuurbescherming is daarmee verbonden. Het hele begrip van Natuur met een grote N heeft met het Rouseauisme en later met de Romantiek haar vertaling in concrete termen gekregen. Met het nieuwe gevoel voor Natuur was ook het teruggrijpen naar een mythische oertijd, een mythisch volksgebeuren aan de orde. Het hedendaagse monumentenbegrip moet los van deze historische oorsprong, juist door de oorsprong ervan goed te beseffen. Nu de enge nationalismen weer de kop opsteken, is het belangrijk de geschiedenis van hygiëne en milieu niet voor dat soort karretje te laten spannen.
M. D.

Es va, W. van e.a. (red.) **Het bodemarchief bedreigd: archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland**. (Amersfoort/Den Haag, 1982)
Groenewoudt, B.J., **Archeologie en natuurbeheer; bedreiging, bescherming en beheer van archeologische relicten in natuur en landschap**. (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 1988)
Lipp, Wilfried, **Natur-Geschichte-Denkmal. Zur Entstehung des Denkmalbewußtseins der bürgerlichen Gesellschaft,** 1987).
Ploeger, J. '**De paden op het bos in'.** Vogelvrije fietser, jrg. 14 (april/mei 1990) nr. 4, p 4-5.
Somer, P. de. '**Lichaam en hygiëne: raakpunten tussen industriële archeologie en volkskunde'.** Volkskunde, jrg. 86 (april-juni 1985) nr.2, p. 103-109.
Verver, J. M., (red.), **Het staat op straat. Straatmeubilair in Nederland**, ('s-Gravenhage: VNG & SDU, 1990), ISBN 90 322 2607 X; 90 12 06516 X.

De andere kant van de milieubeweging

In het Eindhovens Dagblad van 3 mei 1990 memoreert Charles Jeurgens de minder prettige kanten van de voorgangers van de huidige milieubeweging. De ondertitel 'Pledooi voor totalitair regime om milieu te redden niet ongevaarlijk'. De discussie over ondemocratische tendenties in de milieubeweging is al langer aan de gang. Jeurgens haakt nu in op recente uitspraken van Hans Achterberg, hoogleraar wijsbegeerte aan de Landbouwuniversiteit van Wageningen. Hij grijpt vrij ver terug in de geschiedenis. In De Leviathan van Hobbes ziet hij het ideologische begin van het totalitaire denken. Maar dichter bij ons vormden de anti-industriële gevoelens in de negentiende eeuw een bedding voor een opkomst van de ideologie van de natuurbeleving. Het kleinschalige, het agrarische, het ongerepte kregen in veel grotere kringen een positieve lading. Waar Jeurgens voor waarschuwt, is de versmelting van dergelijke ideeën met een natuurmystiek gestoeld op de verheerlijking van oude mythes, zoals dit- niet toevallig - plaats vindtin extreem rechtse bewegingen. Bekend is het gebruik dat de Nazi's maakten van het (voornamelijk naald)bos als symbool van het Germaanse ras (O Tannenbaum, o Tannenbaum…). Net als we ons schuldig kunnen maken aan alledaags racisme, kan ook in het milieubeheer racistisch denken doordringen (o.a. in het verheerlijken van inheemse plantsoorten en het weren van exoten.Dat ook links zich kan laten verleiden door fascistische oermythes tonen bijvoorbeeld de Zonnewende feesten van deArbeiders Jeugd Centrale (AJC). Op zich is het vieren van een Zonnewendefeest als een spirituele beleving van de eenheid tussen mens en natuur nog geen teken van fascisme, maar waakzaamheid blijft geboden. Jeurgens: " De democratische partijen zullen zo sterk en creatief moeten zijn om er voor te zorgen dat pessimistische milieudenkers, die misschien wel oprecht menen dat een soort'groene Leviathan' onvermijdelijk os om het voortbestaan van de mens te verzekeren, geen gelijk krijgen".

Geschiedenis van de natuurbescherming

De Duitse natuurbescherming stond een tijdlang model voor Nederland. Maar niet alleen daarom is het interessant om een blik te werpen op de geschiedschrijving van de natuurberscherming en de natuurbeschermers in Duitsland. Het tijdschrift Natur und Landschaft (normaal geen historisch gerichte publicatie) heeft onlangs een thema nummer uitgegeven met louter historische bijdragen.

19
NET WERK
178-179
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Erz, Wolfgang, 'Geschichte des Naturschutzes. Rückblicke und Einblicke in die Naturgeschichte.' Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz. jrg. 65 (März 1990) nr. 3 p. 103-106.
Dit artikel geeft als startpunten voor de natuurbescherming de oprichting van de Yosemite National Park in 1864 en van de Yellowstone National Park in 1872.
3
4 Voor Duitsland blijkt de persoon van Ernst Rudorff van groot belang. In 1880 publiceerde hij een reeks'über das Verhältnis des modernen lebens zur Natur', in 1892 'Schutz der landschaftlichen Natur und der geschichtlichen Denkmäler Deutschlands', in 1897 'Heimatschutz' en 'Abermals Heimatschutz'. Belangrijk is Rudorff vooral vanwege zijn strategische en beleidsmatige visie. Zijn programma was zodanig uitgewerkt dat het zich ook institutioneel liet vertalen.

Henke, Hanno, **'Grundzüge der geschichtlichen Entwicklung des internationalen Natur- schutzes'.** Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz. jrg. 65 (März 1990) nr. 3 p. 106-112.
Ook hier komen de National Parks weer ter sprake. Opmerkelijk is dat deze ontwikkeling afkomstig is van de 'Nieuwe Wereld' (Verenigde Staten, Nieuw Zeeland, Australië) en dat Europa pas later hiermee is begonnen (Zweden in 1909 en Zwitserland in 1914). Opmerkelijk is ook dat de beweegredenen voor de bescherming van landschappen in Frankrijk uitging van de wens schilderachtige landschappen te behouden die als inspiratie konden dienen voor dichters, tekenaars en schilders.

'Zeittafel zur Geschichte des Naturschutzes in Deutschland'. Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz. jrg. 65 (März 1990) nr. 3 p. 113-114.
Arbeitsgemeinschaft beruflicher und ehrenämtlicher Naturschutz e.V (ABN), 'Werkstatt Naturgeschichte. Erfahrungen und Ergebnisse einer Einladung in die Geschichte.' Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz. jrg. 65 (März 1990) nr. 3 p. 130-133.
De ABN bericht over de begonnen activiteiten en doet een oproep om van de lezers van Natur undLandschaft essays en onderzoeksverslagen te ontvangen, om een nieuwe reeks over de geschiedenis van de natuurbescherming te starten.

Natur und Landschaft, ISSN 0028-0615, DM 8,50 plus porto, Verlag W. Kohlhammer GMBH Postfach 800430, 7000 Stuttgart.

Thesaurus (vervolg)

In deze Net Werk een eerste verbetering van de (in nr. 18 voorgedragen) thesaurus voor het indexeren van literatuur over de geschiedenis van hygiëne en milieu. Verbeteringen hebben plaats gehad op grond van de toepassing van gangbare regels in de documentalisten-wereld. Onder andere het zoveel mogelijk gebruiken van enkelvoud, van werkwoorden en van de meest eenvoudige vorm van woorden. Samengestelde woorden moet men vermijden. Zo is nu afvalverwerking vervangen door afval + verwerken (aangegeven wordt: USE: afval + verwerken, op z'n Amerikaans).

De keuze van begrippen is bepaald door de literatuur en de onderwerpen die ik tijdens het redigeren van Net Werk ben tegengekomen; een pragmatische benadering dus. Ik nodig de lezer uit, om de voorgedragen lijst op de zelf verzamelde literatuur toe te passen. Zo kan een toetsing plaats vinden. Graag ontvang ik lijsten van eventueel toe te voegen begrippen, of opmerkingen over de bruikbaarheid van de hier voorgestelde lijst. De recent tot standgekomen milieuthesaurus kan grotendeels als richtlijn dienen, maar bij historisch onderzoek kunnen best een aantal niet goed in actuele termen te definiëren begrippen opduiken. Met * aangegeven termen zijn in het milieu thesaurus niet gevonden of anders geïnterpreteerd. Niet alle termen kunnen overeenkomstig de milieuthesaurus worden gehanteerd. Zo stelt het bijvoorbeeld dat hygiëne hoort vervangen te worden door gezondheidszorg. Dit is in historisch opzicht niet juist, omdat hygiëne in de negentiende eeuw niet met gezondheidszorg gelijk te stellen is, en een veel breder terrein omvatte. Zo zijn er ook bewegingen die niet meer bestaan, maar die wel een thesaurusterm verdienen. Wat ik vreemd vind, is dat historische geografie kennelijk door de samenstellers niet als een voor het milieu relevante aardwetenschap geldt. (De combinatie van de termen geschiedenis en geografie zou tweeduidig zijn en kan dus niet als alternatief gelden). Al met al blijft dit werk natuurlijk een essentiële referentie bij alle pogingen milieu- en hygiënisch historische literatuur te ontsluiten. Maar ik denk dat er ook rekening gehouden moet worden metde indeling van de grote databank en on-line leveranciers. (Milieu-thesaurus. Systeem van gecontroleerde termen voor het ontsluiten van milieuinformatie. Abonnementen en verzending: CIMI- Centrale Ingang Milieu Informatie, Postus 1, 3720, BA Bilthoven, tel. 030 - 743085. De milieuthesaurus is iik verkrijgbaar op diskette. Nader inlichtingen hierover te verkriijgen bij: TNO-CID, Posbus 36, 2600 AA Delft. tel. 015-696800). M.D.

19

NET WERK

180-181

4
5

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Thesaurus

Trefwoorden

aëroob zuiveren
afval
afvalbak
afvaldepots
use afval+ opslag
afvalopkoop
use afval+koop
afvalverwerking
use afval + verwerken
afvalwater
anaëroob zuiveren
arbeid
archeologie
* **archeologische vindplaats**
arts
auto
badhuis
begraafplaats
beheer
beleid
beleving
beschavingsoffensief
bescherming
besluitvorming
biotoop
blootstelling
bodem
bodemsanering
USE : bodem + saneren
bodemverontreiniging
USE : bodem + verontreiniging
bos
bosschade
USE : bos +schade
bouw
brand
brandgevaar
USE : brand + risico
chemische industrie
cholera
* **communicatie**
cultuurgoed
cultuurgronden
demografie
dempen
dieren
dierlijk afval
drinkwater
ecologie
electriciteit
emissie
energie
energieverbruik
USE : energie + gebruik
epidemiologie
erosie
* **esthetiek**
ethiek
fietspad
gas
gebouw
gebruik
gemeente
gemeentereiniging
geneeskunde
geschiedenis
gevaarlijke stoffen
gezondheidsinspectie
USE : gezondheid + inpectie
gezondheidsleer
USE : hygiëne + onderwijs
gezondheidszorg
gezondheidstechniek
grens
grof vuil
grondstof
grondwater
gymnastiek
use lichamelijke opvoeding
* **heemkunde**
* **historische geografie**
huishouding
horizon vervuiling
* **hygiëne**
* **hygiënisme**
use ideologie + hygiëne
* **ideologie**
industrie
inspectie
inzamelen
kanaal
kartering
kleding
klimaat
kosten
landbouw
landinrichting
landschap
lichaam
* **lichaamscultuur**
lichaamshygiëne
USE : lichaam + hygiëne
lood
lucht
mens
* **materiële cultuur**
metalen
milieu

milieubeleid
USE : **milieu + beleid**
milieubeweging
model
molen
monument
monumentenzorg
natuur
natuurbehoud
natuurbescherming
USE: natuur + bescherming
natuurmonument
USE: natuurreservaat
natuurreservaat
onderwijs
onderzoek
ontginnen
opslag
organisch afval
overheid
overstroming
papier
* **pest**
* **plaggen**
planning
planologie
planten
platteland
pokken
politiek
preventie
provincie
* **provinciale waterstaat**
radioactiviteit
ramp
rampenplan
***rationalisatiebeweging**
rationaliseren
use planning
recht
* **reformbeweging**
regelgeving
reinigen
reinigingsmiddel
use schoonmaakmiddel
rijk
rijkswaterstaat
riool
risico
rivier
ruilverkaveling
USE: landinrichting
sanitair
schade
schoonmaakmiddel
* **sociale hygiëne**
spoorweg
stad
stadsverwarming
steenkool
stortplaats
suiker
technologie
textiel
tin
tuin
turf
uitwerpselen
veiligheid
verbranden
verf
verontreiniging
verwerken
visserij
vloeivelden
use aëroob zuiveren + zuiveringsinstallatie
voedingsmiddelen
vogels
voorlichting
vrouw
vuilstortplaats
use afval +opslag
vuilverbranding
use afval + verbranden
vuilverzamelsystemen
use afval + inzamelen
* **wasplaats**
wassen
wasserij
water
waterbehandeling
onder drinkwater
waterbehoefte
onder drinkwater
waterschap
waterstand
watertoren
waterwinning
wegen
wild
woning
woninghygiene
use woning + hygiëne
zee
zeespiegel
use zee + waterstand
zuiveringsinstallatie
zwembad

19
NET WERK
182-183
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Historische ecologie in Oost Europa

De politieke aardverschuiving in Oost Europa zal ongetwijfeld gevolgen hebben op de uitoefening van de geschiedenis van hygiëne en milieu in die landen. Opvallend in het historisch-ecologisch onderzoek zowel in Polen als in Tsjechoslowakije was de gerichtheid op oudere perioden in de geschiedenis en de sterke binding van de discipline met de historische geografie. Zowel Polen als Tsjechoslowakije hebben een grote deskundigheid ontwikkeld op het gebied van de geschiedenis van de materiële cultuur en van de ecologie in de middeleeuwen. Het valt te verwachten dat de twintigste eeuw in de komende tijd de verdiende aandacht zal kunnen krijgen die de politieke gevoeligheid van de thema's tot nu toe niet toeliet. We zullen dus in de toekomst de onderzoeksontwikkelingen in het Oosten nauwlettend moeten volgen!

Gezondheid en beschaving

Cohen, Mark Nathan, **Health and the rise of civilization**, (Yale: Yale University Press, 1989) $29,95

Cohen gebruikt als materiaal secundaire historische bronnen, anthropologische en archeologische studies. Van huis uit is hij zelf anthropoloog en daardoor heeft hij veel oog voor de relatie van menselijke kleine en grotere goepen met de omgeving waarin zij leven. Hij meent dat ondanks de onvolkomenheden van de beschikbare bronnen, toch een aantal hypotheses geponeerd kunnen worden. Aan de hand van niet altijd even betrouwbare bronnen meent hij dat de gemiddelde levensverwachting van kleine groepen jagers-verzamelaars niet beduidend verschilt van hoogstaande stedelijke beschavingen tot de late negentiende eeuw. Daarbij komt nog het verschil in gezondheidsniveau tussen welvarende en arme groepen stedelingen. De conclusie van Cohen is dat wij niet te haastig moeten overgaan tot het gelijk stellen van beschaving en technologische vooruitgang met vooruitgang op het gebied van de gezondheid van individuën. De laatste honderd jaar hebben weliswaar een ontegenzeggelijke verbetering gebracht in het gezondheidsniveau van miljarden mensen, maar aan de ene kant is honderd jaar in historische termen slechts een korte tijd en is een omslag niet ondenkbaar, aan de andere kant, is en blijft gezondheid mondiaal gezien ongelijk verdeeld.

Wasdag

Heling, Elizabeth en Barbara Scheffran, (red.), **Die große Wäsche**, (Köln: Rheinland Verlag, 1988), ISBN 3-792701057-9

Als catalogus uitgegeven, brengt dit boek desalniettemin een rijkdom aan artikelen over thema's die het midden houden tussen vrouwen geschiedenis en hygiënegeschiedenis. De Duitse oorsprong is op zich geen bezwaar, de meeste verschijnselen blijven herkenbaar. Enkele grepen uit de inhoud:

Karin Hausen: **Vom Afstieg und Niedergang der Großen Wäsche– Einsichten in die Geschichte der Haus- und Familienarbeit.**
Barbara Scheffran: **Wohnküche, Waschküche und Waschhaus.**
Brunhilde Kramarczyk: **Alte Laugen und Seifenrezepte.**
Klaus Mönkemeyer: **Entwicklung von Hygiene und Sauberkeitsstandards zwischen Reichsgründung und Ersten Weltkrieg.**
Christiane Heinemann: **Ökologische Aspekte von Wasser- und Waschmittelverbrauch.**
Arpád Konovaloff: **Von den Pumpen und Brunnen zur Zentralen Wasserversorgung.**

Beleving van natuurrampen

De jaarlijkse buitendag van de Nederlandse Vereniging tot Beoefening van de Sociale Geschiedenis wordt dit jaar gehouden op het thema 'De beleving van natuurrampen en ziektes'. Het vindt plaats te Middelburg op zaterdag 16 juni 1990.

De voordrachten vinden plaats rondom vragen als " Hoe beleefden mensen catastrofes en overstromingen, epidemieën enz.? Kan de historicus uit de reacties van mensen op rampen iets afleiden over de mentaliteit van de getroffenen?

De voordrachten worden gehouden in de Zeeuwse Bibliotheek, Kousteensedijk 7 te Middelburg (10 30 ontvangst, v.a. 11 u voordrachten , lunch, 's middags een bezoek aan de Oosterscheldedam, Koudekerke en andere plaatsen des onheils).

Lezingen:
- Jan Wim Buisman **Reacties op rampen: raakvlaken tussen sociologie, theologie en geschiedenis, 1755-1807**
- Willibrord Rutten **Reacties op pokkenepidemieën in Nederland, 18e-19e eeuw.**
- Selma Leydesdorff **Reacties op de watersnoodramp van 1953.**

Belangstellenden kunnen zich vóór 1 juni op te geven bij drs. J.H.A. Hillebrand, Vogeldreef 46, 2727 AM Zoetermeer. Leden van de NVSG betalen *f* 15 aan het begin van de dag, introducé's (en vermoedelijk niet-leden) *f* 22,50, eveneens te voldoen aan het begin van de dag.

19
NET WERK
184-185
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Onderzoek

Judi Poels, Perziklaan 21, 2564 TV Den Haag, tel. 070-3250934, is bezig met een onderzoek over wasmiddelenreclame i.v.m. mentaliteitsverandering aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam (onder begeleiding van dr. Dick van Lente).
Afronding verwacht ca. september 1990.

Werkgroep VU

Aan de VU is er een werkgroep in oprichting rond het themageschiedenis van hygiëne en milieu. Het is een initiatief van de historische vereniging Merlijn in samenwerking met de SVBH.

Signalement

Goossens, J. M. A.W., **Bibliografie. Huisarts en huisartsgeneeskunde. Historie en ontwikkeling**, (Utrecht: Nederlands Instituut voor Onderzoek van de eertelijnszorg NIVEL, september 1988), ISBN 90 6905 078 1 *f* 15.- NIVEL Postbus 1568 3500 BN, Utrecht, tel. 030-319946.

Groenewoudt, B. J., **'Pre-historische woonplaatsen in een landschap'**. Landschap. (1989) nr. 4, p. 301-316.

Arts, Gerarda Henrica Pia, **Deterioration of atlantic soil-water systems and their flora: a historical account** (Meppel: Krips Repro, 1990), ISBN 90-9003354-8. ca. 25.-

Op 8 januari j.l. hield mw. prof. dr. W. Groenman van Waateringe tijdens de viering van de 358e Dies Natalis van de UvA een diesrede onder de titel : **Mens en milieu, in historisch perspectief**. (afdeling persvoorlichting 020-5252695).

Barendregt, L., **'Het Liernurstelsel in Leiden of Het Gemeente Bestuur van Leiden als Mesthandelaar'**. Leids Jaarboekje 1988. (1988) p. 78-103.
Voor het bezoeken van deze tentoonstelling komt dit signalement te laat, maar hier is toch de informatie. Tot en met zondag 6 mei was te bezichtigen geweest: de tentoonstelling '100 jaar water Maassluis' in het Maassluise Gemeentemuseum, samengesteld door de Gemeentebedrijven, het Gemeentemuseum en de Historische Vereniging Maasluis. Gelukkig is er in elk geval een publicatie, een themanummer van het blad der historische vereniging, getiteld '100 jaar water Maasluis'.Gemeentemuseum Maasluis, Zuiddijk 6-18, 3143 AS Maasluis, tel. 01899-13813.

Didde, René,' **De loden last van Rotterdam. Bodemvervuiling loodwitfabrieken nauwelijks te saneren'** NRC Handelsblad, supplement Wetenschap en Onderwijs, p. 4.
Over het te hoge loodgehalte in de bodem van Rotterdam, en de methodes om de vervuilde terreinen te localiseren, met uittreksels uit een gesprek met ir. A.B. Roeloffzen, ambtenaar bij de Dienst Centraal Milieubeheer Rijnmond.

Pelgrim, Egbert J. **'Industriële bodemvervuiling in Hilversum'.** In: Historisch-Geografische Tijdschrift, 8. jrg. (1990) nr. 1 , p. 24-33.
Gebaseerd op de doctoraalscriptie 'De ontwikkeling van de industrie in Hilversum, 1830-1914'; Hiulversum 1987.

Schuurman A.J. **Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant** (Utrecht: HES Studia Historica XVI, 1989) ISBN90- 6194-477-5 Dissertatie Landbouw Universiteit Wageningen. Tevens als A.A.G. Bijdragen 30 (ISSN 0511-0726)
In subparagraaf 3.2.9 van zijn dissertatie (blz. 94 e.v.), gaat Schuurman in op schoonmaak en persoonlijke hygiëne. Hij gebruikt boedelbeschrijvingen als bronnen, en deze bronnen blijken toch wel moeilijkheden op te leveren voor het beschrijven van gedrag. Zij zijn niet voldoende gedetailleerd en sommige uitdrukkingen zijn tweeduidig. Enkele opmerkelijke feiten: in 1890 werden enkele wasmachines in de Zaanstreek en Oost-Groningen genoemd.Specifieke wasvoorwerpen bleven schaars tot het einde van de negentiende eeuw (minder dan in de helft van de huishoudens). De wastafel heeft een zeer langzame verspreiding gekend, zeker in vergelijking met een voorwerp als de kachel.

Schwegman,Marjan **'Tussen traditie en moderniteit: de Nederlandse vrouw in het interbellum'.** In: Jespers,A (samenstelling) Koevoets,B. (eindredactie) Bericht uit 1929: het veelzijdige gezicht van de Nederlandse samenleving ten tijde van de oprichting van het PTT museum ('s-Gravenhage: Stichting het Nederlandse PTT museum,1989) p.32-45, ISBN90-73244-01-3 (luxe editie); 90-73244-02-1, *f* 20.- voor de paperback editie.
In een deel van deze bijdrage, bespreekt Marijan Schwegman de invloed van de rationaliseringsbeweging, van vrouwenverenigingen en van vrouwentijdschriften op het huishouden, in het bijzonder de hygiëne.

19
NET WERK
186-187
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
7
8

In de bibliografie noemt M. Schwegman een recente sriptie van Mattanja Schwencke: ' Ieder doet het op haar eigen wijze. Huishoudelijk werk tussen de beide wereldoorlogen.', doctoraal scriptie Vakgroep Geschiedenis RUL, 1989

In dezelfde bundel bespreekt Herman Diederiks op p. 18-31: 'Het dagelijks leven in Nederland omstreeks 1929'. In zijn bijdrage komt de problematiek van de drinkwatervoorziening in Amsterdam aan de orde. Amsterdam was in de negentiende eeuw de pionier geweest van de drinkwaterleiding, maar in de winter 1928-1929 bleken zowel kwaliteit als kwantiteit onvoldoende te zijn.

Perlin, John, **A forest journey: the role of wood in the rise of civilization**. Norton, $ 19,95.

Net Werk op 1 juni in Amsterdam bij het Medisch-Encyclopedisch Instituut van de VU

Op vrijdag 1 juni is Net Werk te gast bij het Medisch-Encyclopedisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam. De agenda ziet er als volgt uit:

10.30 uur-11.00 uur - Inleiding door René Rigter over het Medisch-Encyclopedisch instituut (zie toelichting)
11.00 uur-12.30 uur- Frank Huisman over de plaats van reizende medici tijdens de Republiek - in het bijzonder in Groningen (zie toelichting). Aansluitend discussie.
12.30 uur-13.30 uur - lunchpauze (er is een kantine aanwezig).
13.30 uur-14.00 uur - korte bezichtiging van het instituut
14.00 uur-15.30 uur - de heer G.T. Haneveld over toiletten aan boord van schepen (zie toelichting). Aansluitend discussie.

Het Medisch Encyclopedisch Instituut is gevestigd in de Boechorststraat 7, een straat gelegen tussen het VU-hoofdgebouw en het VU-ziekenhuis. Het instituut bevindt zich op de derde verdieping, schuin tegenover de liften (D318). telefoon: 020-5482700/5483354. . Automobilisten worden geadviseerd Ringweg-Zuid te volgen (het gedeelte van de A-10 tussen het Olympisch Stadion en de Amstel), bij de afslag Amstelveen de richting Amstelveen-centrum (s-108) kiezen en aan het einde van de afrit linksaf slaan, de Amstelveenseweg op. Het VU-complex bevindt zich dan aan uw linkerhand.

Het Medisch-Encyclopedisch Instituut

De geschiedenis van het MEI begon in 1950, toen de tot hoogleraar benoemde Prof.dr. G.A. Lindeboom naast de algemene pathologie en klinische propaedeuse ook de encyclopedie der medische wetenschappen in zijn leeropdracht kreeg. Het MEI bracht hij onder in zijn kamer in de Pieter van Foreestkliniek aan het Oosteinde te Amsterdam. Na de verhuizing naar een nieuwe kliniek in Buitenveldert en vervolgens naar de bibliotheek van de afdeling inwendige geneeskunde van het Academisch ziekenhuis VU, kon het MEI in 1969 zijn huidige behuizing in de faculteit Geneeskunde betrekken. Vanaf 1979 heeft Prof. dr. M. van Lieburg de leiding over het instituut.

De belangrijkste activiteit van het MEI was de geschiedenis der geneeskunde, met name over Boerhaave en zijn tijd. Vanaf 1971 organiseert het MEI een medisch-historische cursus (± 10 lezingen aan voornamelijk artsen). Daarnaast bereidt het MEI sinds 1974 twee maal per jaar een Medisch-Historische Dag voor. Op dit moment volgen vierdejaars studenten verplicht colleges medische geschiedenis en worden daarin ook getentamineerd.

Reizende medici in Groningen

In het verleden is over reizende medici vooral in negatieve zin geschreven. Ze werden aangeduid als 'kwakzalvers' en werden beschouwd als oplichters of op zijn minst als onwetenden. De Groningse historicus Frank Huisman, verbonden aan het Medisch-Encyclopedisch Instituut van de Vrije Universiteit, meent dat dat beeld onjuist is en meer zegt over degenen die de term kwakzalver hanteerden dan over de reizende medici zelf.

Volgens de klassieke medische historiografie werden de reizende medici indertijd met recht bestreden door de regenten. Deze beeldvorming, die vooral aan het begin van deze eeuw tot stand kwam, was echter sterk politiek getint. De continuïteit van het fenomeen kwakzalverij werd sterk benadrukt, maar in feite was men vooral geïnteresseerd in de bestrijding van de eigentijdse kwakzalverij en het beeld dat werd opgeroepen vormde daarvoor de historische achtergrond.

In het 'ancien régime' zag de medische werkelijkheid er anders uit dan vaak is voor -gesteld. In zijn lezing wil Frank Huisman aantonen dat de reizende medici niet uit de steden van de Republiek werden geweerd (cq sterk gereglementeerd) vanwege de slechte kwaliteit van hun medisch handelen, maar omdat ze niet pasten

19
NET WERK
188-189
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

in het sociaal-economische profiel van de stad. Het blijkt zinvol de reizende medici te zien als deelnemers op een inelastische medische markt. In therapeutische zin deden ze vaak niet onder voor leden van de 'officiële' medische stand en juist daarom werden ze door de medische en politieke elite van die markt geweerd.

Het toilet aan boord - een medisch-historisch en nautisch probleem

De ontwikkeling van toiletfaciliteiten is in de geschiedenis van de de scheepvaartgeneeskunde en -hygiëne een chapiter dat weinig aandacht kreeg. Toch heeft het toilet aan boord - vanaf de simpele zitplaats op het galjoen - een aanzienlijke evolutie doorgemaakt. Bedenk slechts hoe op een onderzeeboot de faecaliënafvoer mogelijk wordt gemaakt.

De beperkte 'Lebensraum' aan boord brengt ook speciale problemen met zich mee wat betreft de aantallen en afmetingen per toilet en verhoging van de infectiekans. Nauw verweven met bovenstaande problematiek is de obstipatie door de eeuwen heen dan ook een bijna spreekwoordelijke klacht geweest.

Voorletters..... Naam.....
Adres (privé).....
Adres (werk).....
Tel. (privé) ..... Tel. (werk) .....
Ik verricht* Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek .....
.....
Probleemstelling .....
.....
Duur .....
Huidige stand van zaken .....
Verwachte afronding in de vorm van .....
Samenwerking met .....
Ondersteuning / onder auspiciën van .....
* (omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b een vel toevoegen)

Formulier ingevuld terugsturen naar Secretariaat Net Werk
Winselerhof 56
5625 LZ Eindhoven

20

NET WERK

190-191

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Natuur versus milieu

In de Wetenschap en Onderwijs bijlage van NRC van dinsdag 17 april 1990 stellen Fred Baerselman en Frans Vera het huidige natuurbeleid ter discussie. Enkele kreten uit hun artikel: “Tot ongeveer 1970 heette milieu gewoon natuur.” “Ons natuurbegrip is subjectief en niet eenduidig.” Om te zoeken naar een referentiepunt, kunnen wij slechts gebruik maken van gebieden waar relatief kort geleden het ontginnigngsproces heeft plaatsgevonden, bijvoorbeeld Australië. In Australië hebben bepaalde soorten geprofiteerd van het ontginningsproces, o.a. de Rosé-kakatoe. “ Ook Nederland kent ‘kakatoes’ die van de ontginning van natuur en het daarop volgende landbouwkundig gebruik profiteerden.” We kregen dus een ‘versimpeling’ van soorten. Natuurbeheer is op zich geen oplossing want:“Worden gebieden ten behoeve van de natuur toch aan de landbouw onttrokken, dan gaan vervolgens natuurbeheerders zich als boeren gedragen. Zij handhaven tegen hoge kosten de cultuurstress die de landbouw om louter economische redenen de natuur oplegde.” Dat wil zeggen dat zij bepaalde soorten ten koste van andere bevorderen zonder over een objectieve maatstaf te beschikken. Baerselman en Vera pleiten daarom voor de introcductie van een dergelijk objectieve maatstaf. Die zou kunnen ontstaan door het scheppen van een ecologische referentie. Die referentie ontstaat voor een deel daar waar de natuur geheel met rust gelaten wordt. Dezelfde problematiek die al tijden ter discussie staat bij monumentenbeleid, komt nu aan de orde bij natuurbeheer. Naar welke toestand uit het verleden moet men terugrestaureren? De ecologische referentie is een na te streven doel, een waarschijnlijk niet geheel te bereiken eindtoestand. Het is een legpuzzel waaraan verschillende wetenschappen dienen bij te dragen. Voor het bevorderen van dit doel dienen wel voldoende grote aaneengesloten terreinen tegen menselijke ingreep beschermd te blijven en bestudeerd te worden.

Meer in detail zijn de ideeën van Baerselman en Vera te lezen in:

Baerselman, F. en Vera,F. W. M., **Natuurontwikkeling. Een verkennende studie**, (‘s-Gravenhage: SDU/Ministerie van Landbouw en Visserij, 1989)

Twickel

Twickel bij Delden is bekend voor zijn kasteeltuin. Maar uit een oogpunt van geschiedenis van hygiëne en milieu valt nog wel meer over Twickel te vertellen.

20
NET WERK
192-193
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

In 1883 stierf baron George van Heeckeren van Wassenaar Obdam. Erfgenaam was Rodolphe, de laatste baron. Deze stierf in 1936. Hij werd in dezelfde grafkelder op de algemene begraafplaats van Delden begraven als zijn broer. Deze grafkelder had hij zelf laten aanleggen, toen het stoffelijk overschot van zijn broer vanwegen de doodsoorzaak niet vervoerd mocht worden naar de grafkelder van de Twickel-bewoners bij de kerk van Wassenaar. De tyfus van George van Heeckeren had nog meer gevolgen. Broer Rodolphe besloot namelijk dat het nodig was om gezond water aan de bewoners van Twickel te bieden. daarnast wilde hij op voldoende water kunnen rekenen in geval van brand. Een middel daarvoor was het graven van artesische bronnen voor de aanleg van een waterleidingnet. Bij het zoeken naar water stootte men in 1885 op steenzout uit het Pleistoceen. Dit feit kwam ter ore van een zekere J.P. Vis, zoutzieder te Rotterdam, een firmant van de firma Kolff en Vis. Met een collega uit Dordrecht liet hij verscheidene proefboringen verrichten. Inmiddels liet de baron in 1893 door ir. H. P.N. Halbertsma een watertoren met ijzeren holbodemreservoir bouwen om in elk geval over voldoende zoet water te beschikken. Niet alleen zoutzieders, maar ook de Rijksgeologische Dienst was in steenzout geïnteresseerd. In 1903 lukte het de Rijksdienst voldoende druk uit te oefenen om een noodwet te laten vervaardigen om gedurende twintig jaar de alleenrechten voor de opsporing van delfstoffen te verkrijgen. Vis moest het boren aan de Rijksdienst overlaten. In 1911 vond men te Boekelo inderdaad een commercieel rendabele zoutlaag. De Koninklijke Nederlandse Zoutindustrie werd daar in 1918 opgericht. Het was dan wel J.P. Vis die de produktie leidde.
En zo kunnen we een verband leggen tussen de sterfte aan tyfus en de opkomst van de chemische industrie (AKZO) in Twente. En met een nu nog te bezichtigen watertoren van baron van Heeckeren.
(met dank aan N. Roovers van Het Oversticht)

1
2

Onderzoek

Voor het Nederlandse Instituut van Arbeidsomstandigheden gaan historici een boek schrijven over 100 jaar arbeidsomstandigheden. Het instituut wil dit boek in mei 1991 presenteren ter gelegenheid van haar honderdjarige bestaan. Het boek zal gaan over de verschillende aspecten van 100 jaar arbeidsomstandigheden. Het instituut zelf beschikt over een uitgebreide bibliotheek met relevant materiaal. Archiefmateriaal is in hoofdzaak aanwezig bij het I. I. S. G (internationaal intituut voor de sociale geschiedenis), Het boek zal 150 à 200 bladzijden tellen. Het onderzoek is tot stand gekomen door bemiddeling van de SVBH, de Stichting Vakgerichte Belangenbehartiging Historici (tel. 020-5484966).

Aansluitend hierop twee titels over het onderwerp arbeid en veiligheid die ik bij bibliografische speurtochten tegenkwam.

Aagard, H., 'Gefahren und Schutz am Arbeitsplatz in historischer Perspektive', **Demokratische und autoritäre Technik. Beiträge zu einer anderen Technikgeschichte**, (Reinbek: 1980)
Rosner, David en Gerald Markowitz, (red.), D**ying for work: workers' safety and health in twentieth century America** (Indiana University Press, 1987)

Bij de neus genomen

'Twee eeuwen speuren naar geuren. armoe stonk. Ziekte en dood waren onverbrekelijk met stank verbonden. Vroeger kon je door Utrecht lopen en wist je waar je was: op de vismarkt, bij de beenzwartfabriek, in de beurt van de leerlooier. En van oudsher speelden parfums een rol bij de verleiding. Hoe zit dat tegenwoordig met geuren ? Wat leert de wetenschap ons? En wat kun je al experimenterend zelf ontdekken?' Aldus de reklamefolder van het Utrechtse Projectbureau Explorama als aankondiging voor 'Kijkkasten, reukkasten, een stukje nagebouwde stad. Een tentoonstelling die ook iets van je neus vraagt. Deze tentoonstelling van het Utrechtse Universiteitsmuseum, Biltstraat 166 is open van 22 juni tot 9 september. Van maandag tot en met vrijdag tussen 10 en 17 uur. Zondags tussen 13 en 17 uur. Toegang gratis. De tentoonstelling maakt deel uit van de festival Geur en Reuk, aangeboden door het Explorama. Het Explorama is een initiatief van de gemeente, de provincie Utrecht, de Utrechtse kamer van Koophandel en de Universiteit; met steun van het ABP en de NS.

2
3

Wegwerpmuseum

Onlangs is door minister Alders het wegwerpmuseum van de Kleine aarde geopend. De Kleine Aarde verzamelt al een aantal jaren de stille getuigen van de wegwerpmaatschappij. In een aantal vitrines zijn deze objecten opgenomen. De eerste tijdelijke tentoonstelling is die van fotografe Marlies Rekkers met composities van gevonden voorwerpen.

Boxtel, Munsel 17. Inlichtingen 04116-84921. Ma. tot en met vrij. 9-16.30 u.

Dit is overigens lang niet de eerste keer dat tegenwoordige wegwerp-objecten in Nederland een museale behandeling krijgen. Tijdens de manifestatie C'70 te Rotterdam (1970, zoals uit de naam blijkt), heeft Nic Tummers (o.a. beeldhouwer, architectuurcriticus en lid van de Eerste kamer) een grote wegwerpcompositie in het Bouwcentrum gepresenteerd. In 1981 was een hele zaal van het Haagse Gemeentemuseum met plastic-objecten gevuld, waarvan veel wegwerp-objecten. Antje van Graevenitz wijdde een artikelvan de catalogus aan de wegwerpcultuur.. Dit was in het kader van een tentoonstelling over de massacultuur. En wegwerpobjecten maken uiteraard sinds jaar en dag deel uit van talrijke kunstobjecten. Ironisch is wel dat Marcel Duchamp in de jaren twintig en dertig als Dadaïst aandacht wist te trekken niet met weggeworpen, maar met gevonden voorwerpen (zijn beroemde objets trouvés).

Literatuurlijst WVC

Bij de hoofdafdeling documentatie en bibliotheek van het ministerie WVC is in februari 1989 een literatuurlijst verschenen met de titel 'Geschiedenis van de gezondheidszorg en de geneeskunde. een keuze uit de literatuur'. Het betreft een aanvulling en draagt de code LL106. De criteria die bij de keuze zijn gehanteerd worden helaas niet verduidelijkt.
Adres: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Hoofdafdeling Documentatie en Bibliotheek. Winston Churchilllaan 362, Rijswijk.

Karel Velle

Karel Velle is een Belgische historicus met een al lange staat van dienst op het gebied van de geschiedenis van de hygiëne. Hier volgt een lijst van publicaties van zijn hand. In Net Werk is hetdoor hem gerediгeerde boek 'Lichaam en hygiëne' (catalogus van een tentoonstelling van het MIAT , het Gentse museum voor industriële archeologie en textielgeschiedenis) aan de orde geweest.

'**Gezondheidsopvoeding in België in de negentiende eeuw**' Spiegel Historiael XVII (1982) nr.12 618-625.

'**Medisch-geografisch en epidemiologisch onderzoek in België sinds de laatste kwart van de 18e eeuw tot ca. 1850: een bijdrage tot de sociale geschiedenis**' Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandsche Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis XXXVIII (1984) 209-229.

20
NET WERK
194-195
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
3/4

'**Statistiek en sociale geschiedenis: de medische statistiek en het gezondheidsbeleid in België in de 19de eeuw**', Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis XVI (1985) nr.1-2 213-242.

Arts, geneeskunde en samenleving. Medicalisering in België in de 19de en 20ste eeuw' (1988) Dissertatie, Rijksuniversiteit van Gent .

'**Baron de Poederlé (1752-1813) en de metereologie en geneeskunde in de late 18de eeuw**' Oostvlaamse Zanten LX (1985) nr.1 49-52.

'**Medicalisering in België in historisch perspectief: een inleiding**' Belgisch tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis LXIV (1986) nr.2 256-285.

'**Medici en volksgezondheid sedert het einde van de 18de eeuw**' Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur IV (1986) nr.16 11-27.

Isaac Shone systeem in Den Bosch

Smits, E. R. A. en Willems, J. M. J. **De Muntel. Historisch stedebouwkundig onderzoek 's-Hertogenbosch,** ('s-Hertogenbosch: 1990)

In een hoofdstuk over de Bossche wijk de Muntel, beschrijven E.R.A. Smits en J.M.J. Willems het ontstaan van het Isaac Shone rioleringssysteem in die wijk. De Muntel werd in de jaren twintig gepland, en de keuze voor een bepaald systeem is daar uitvoerig ter discussie geweest. Enkele citaten uit de publicatie: " Als argumenten tegen het systeem van beerputten, somde hij (Perey, directeur gemeentewerken M.D.) de volgende punten op: er zouden extra kosten gemaakt moeten worden voor uitbreiding van personeel en materieel van de gemeetelijke reinigingsdienst, het aantal beerkelders zou uitgebreid moeten worden (hierin werd de opgehaalde beer tijdelijk opgeslagen) en er zouden talrijke beerputten aangelegd moeten worden.
Verder sprak tegen het gebruik van de beerputten de verminderde afzet van de beer ten gevolge van de opkomst van kunstmest en het feit, dat het ophalen en het vervoer van beer door de stad als onhygiënisch gekwalificeerd moest worden."
Als gevolg van deze overwegingen en van de specifieke omstandigheden van Den Bosch)het hoge water, de hoogteligging van de betreffende terreinen) werd gedacht aan het Isaac Shone systeem. Voordelen die volgens Perey voor dit nog nooit in Nederland toegepaste systeem spraken waren een goede werking, grote rentabiliteit, gering onderhoud, een automatische en zekere bedrijfsgang, de geringe hoeveelheid personeel en de afwezigheid van stank. Perey en de speciaal aangetrokken

ingenieur Meyier gingen op werkbezoek naar diverse Engelse plaatsen waar dit systeem was toegepast zoals Hamton, Staines, Norwich en Guildford. Het innoverende van Guildford was de combinatie van luchtdrukinrichting en vuilverbranding.
De werking van het systeem was als volgt: "Het systeem bestond uit twee gescheiden stelsels. In het ene stelsel zou het hemelwater afgevoerd worden naar het meest nabijzijnde open water; voor "de Munte;" betrof dit "de Aa". In het andere stelsel werden de overige rioolstoffen, voornamelijk huiswater en faecaliën, verzameld in zogenaamde ejectorinrichtingen. In deze electoren werd de rioolinhoud opgeperst, waarna het door middel van perslucht naar de rivier "de Dieze" werd afgevoerd."
Opmerkelijk is dat er geen moment werd gedacht aan een rioolzuiveringsinstallatie, wel aan een lozing buiten de bebouwde kom. Het door Perey aangevraagde krediet bedroeg *f* 100.000 voor het hele systeem. Het budget kwam uiteindelijk op *f* 108.000 te liggen. Bij het systeem hoorden "ijzeraarden buizen" die in Duitsland werden besteld. Echte problemen kwamen er pas bij de uitvoering. De aannemer bleek zijn werk vrij slordig te verrichten, met alle gevolgen vandien. Dit leidde tot een slepend conflict tussen gemeente en aannemer, welke met het systeem op zich niets te maken had. In april 1930 werd de aannemer failliet verklaard. De gemeente kon niet snel genoeg hierop reageren, waardoor een behoorlijk financiële strop ontstond. door al deze verwikkelingen duurde de aanleg van dit voor Nederland innoverend systeem veel langer dan gepland en kostte alles veel meer dan gepland. Dit was natuurlijk geen goede reklame voor het Shone systeem. Bovendien moesten de eerste bewoners het stellen met een noodriolering, met voortdurend opgebroken straten en met zandverstuivingen.
Belangwekkend is o.a. dat pas in 1920 het argument van de mestverkoop van stadsbeer voorgoed had afgedaan en dat een gescheiden systeem niet alleen bespreekbaar, maar ook uitvoerbaar was.

Export van ontginningen

Nitz, Hans-Jürgen, '**Mittelalterliche Moorsiedlungen. Agrarische Umweltgestaltung unter schwierigen naturräumlichen Voraussetzungen**', in Herrmann, Bernd, (red.) Umwelt in der Geschichte. Beiträge zur Umweltgeschichte, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989), ISBN 3-525-33556-3
Onder de sterk op Duitse milieugeschiedenis gerichte bijdragen in het boek van Herrmann bevindt zich een artikel van Nitz dat toch weer zeer Nederlands aandoet. Het gaat om een groep Nederlanders die zich als ontginners op verscheidene plaatsen in het Duitse gebied aanboden en uiteindelijk hun ervaring in de lage gebieden rondom Bremen konden toepassen. Deze ontginningen waren aanvakelijk succesvol maar, "Die so erfolgreich begonnene hochmittelalterliche Kultivierung des Bruchmoorlandes führte spätestens nach eineinhalb Jahrhunderten, um 1300, zu katastrophalen Zustände: trotz Entwässerung und Bedeichung wurde das Land immer wieder, immer höher und für immer längere Zeit überflutet, und zwar von den Flüssen her, vor allem von der Hunte und weiter nördlich von der Weser."
Oudere verklaringen zoals stormvloeden en transgressie voldeden niet. Om de verklaring aanvaardbaar te maken, had het inklinken van veengebieden ca. 6 tot 7 m geweest moeten zijn, wat zo goed als uitgesloten is. Men moet rekening houden met veel complexere processen, veroorzaakt door het onttrekken van water aan de oppervlakte, uitdroging,oxydatie, het in water oplossen en wegspoelen van delen van de bodem en de niveau verlaging. Op dit punt aangeland, is weer een vergelijking tussen de Nederlandse situatie en de situatie bij Bremen op zijn plaats: Nitz wijst op het verschil van benadering. In Nederland werd aktief ingegrepen in de waterhuishouding. In het gebied van de Weser-Hunte was er een passieve reactie: het terugtrekken uit de bedreigde gebieden.
Zie ook :
Linden, H. van der, 'Die Besiedlung der Moorgebieten in der holländisch-Utrechter Tiefebene und die Nachahmung im nordwestdeutschen Raum'. **Siedlungsforschung.** jrg. 2 (1984) p. 77-100.

Signalementen

Hier zijn ook bibliografische gegevens opgenomen van minder recente bijdragen die om een of ander reden nog niet de nodige aandacht hadden gekregen.
Wenzel, Eberhard, (red), **Die Ökologie des Körpers,** (Frankfurt a. Main: Suhrkamp, 1986), ISBN 3-518-11234-1 <1400>
Beenakker, J. J. J.M., **Historische geografie: landschap en nederzetting,** (Zutphen: De Walburg Pers, 1989), ISBN 90-6011-672-0
Borger, G. J., 'De bedreiger bedriegd. De wisselwerking tussen menselijke invloed en natuurlijke processen in de bewoningsgeschiedenis van een waterrijk gebied'. **Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden.** jrg. 103 (1988) p. 522-533.

20
NET WERK
196-197
4
5
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

'Hygiëne en gezondheid als terrein van het beschavingsoffensief'. Leeuw, K. de, (red.), **Sociale Wetenschappen.** jrg. 31 (1988) nr. 3 p. 145-204.
Parker, Robert, **Miasma. Pollution and purification in early greek religion,** (Oxford: Clarendon paperbacks, 1990), ISBN 0-19-814742-2
Schoenichen, W., **Naturschutz, Heimatschutz. Ihre Begründungdurch Ernst Rudorff, Hugo Conventz und ihre Vorläufer,** (Stuttgart: 1954)
Strey, Gernot, (red.), **Umweltethik und Evolution**, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989), ISBN 3-525-33557-1

Gehoord

Opde Duitse zender Deutschlandfunk, een causerie van Lucius Burckhardt met als thema de uitvinding van het landschap. 24 juni j.l. 9.30-10.00.

Naam
Adres (privé)
Adres (werk)
Tel. (privé).....Tel.(werk).....
.....
Ik verricht* Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek
Probleemstelling:

Duur
Huidige stand van zaken
Verwachte afronding in de vorm van
Samenwerking met
Ondersteuning/ onder auspiciën van
*(omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b. een vel toevoegen)
Formulier ingevuld terugsturen naar : Secretariaat Net Werk Winselerhof

20
NET WERK
198-199
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

21
NET WERK
200-201
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

RIVM 80 jaar

Het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en milieu bestaat al tachtig jaar. Deze respectabele leeftijd wordt dan ook op 25 oktober onderstreept door de feestelijke aanbieding van een gedenkboek en de officiële première van een videofilm over de eerste tachtig jaar van het instituut. Met dit gedenkboek is iets bijzonders aan de hand: het is geschreven door dr. Henk van Zon, bestuurslid van de stichting Net Werk. Om het boek samen te stellen is hij voor de duur van het onderzoek als medewerker van de Rijksuniversiteit Groningen gedetacheerd geweest bij het RIVM.
Henk, proficiat met je boek!

Rotterdam

Een andere feestelijke gebeurtenis voor Net Werk: de promotie van Jan van den Noort, (voorzitter van de stichting Net Werk) aan de Rijksuniversiteit Leiden op 12 september.

Het boek is een zeer handzaam klein formaat uitgegeven, maar wel stevig gebonden en met een stralende omslagfoto. De auteur heeft niet alleen de tekst geschreven, maar ook het zetwerk en de illustraties verzorgd.

Noort, Jan van den, **Pion of pionier. Rotterdam- Gemeentelijke bedrijvigheid in de negentiende eeuw**, (Rotterdam: Dissertatie Universiteit Leiden / Stichting PK 1990) Tevens verschenen als deel 41 van de Grote Reeks van de Stichting 'Historische Publicaties Roterodamum'. ISBN 90-71563-03-0 geb.

Voor lezers van dit blad is het boek te verkrijgen voor de gereduceerde prijs van *f* 25.-, over te maken op gironr. 6131902 ten name van Stichting PK, Postbus 25140, 3001 HC Rotterdam. U krijgt het boekje zonder verdere kosten toegestuurd. Wilt u zo vriendelijk zijn om bij de betaling de naam van dit blad en de titel van het boek (Pion of pionier) te vermelden.

Een -lang- uittreksel uit het persbericht: In de tweede helft van de negentiende eeuw nam de gemeente Rotterdam veel werkzaamheden op haar schouders. Het kleine gemeenteapparaat groeide in korte tijd uit to een complexe bestuurlijke organisatie. In slechts enkele decennia ontstonden de gemeentebedrijven voor water, gas en elektriciteit, gemeentereiniging en havenexploitatie. 'Pion of pionier' werpt een blik op de vaak onvoorspelbare wendingen in de discussies over de gemeentetaak. De geboorte van gemeente bedrijven is een spannende

21
NET WERK
202-203
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

en lezenswaardige episode in de geschiedenis van Rotterdam. Het stadsbestuur zocht en vond creatieve oplossingen voor het inpassen van bedrijven in de gemeentelijke organisatie. Vooral de financiële kant van de zaak kreeg daarbij veel aandacht. Op dit terrein verrichtte de gemeente pioniersarbeid. Toch getuigen de besluiten om gemeentebedrijven te stichten niet in alle gevallen van een vooruitziende blik. Vaak waren de besluiten al veel eerder genomen en vormden de beslissingen van de gemeenteraad niet meer dan een bevestiging daarvan. De haven en de openbare weg werden immers al eeuwen tot het gemeentelijke domein gerekend. Toen de stad groeide, groeiden de gemeentelijke activiteiten op dit terrein mee. Dat gold voor de haven-outillage, maar ook voor de waterhuishouding en de stedelijke afval verwijdering. Door de groei van de stad, haar bevolking en haar economische activiteit was het gemeentebestuur vaak niet meer dan een pion in een krachtenveld van onbeheersbare en onvoorspelbare factoren.

1 In zijn eerste hoofdstuk, gaat Jan
2 van den Noort in op het afval- en vuilverwijderingsprobleem. Opvattingen over afval zijn aan verandering onderhevig. Anderhalve eeuw geleden keek men heel anders aan tegen afval en vervuiling. Het onderscheid tussen afvalwater, afval en water was minder uitgesproken dan vandaag de dag. In de negentiende-eeuw had Rotterdam nog stadsgrachten en -sloten, en die zorgden niet alleen voor de afvoer van regenwater, 'menage-water (= huishoudelijk afvalwater) en menselijke uitwerpselen. Ze waren ook de belangrijkste bron voor het Rotterdamse drinkwater. Doordat de grachten opgezadeld waren met een groot deel van het stedelijk afval werd de stad bij voortduring geteisterd door een enorme stank.

In de loop van de vorige eeuw kwam daarin verandering en werden drinkwater afvalwater en afval van elkaar gescheiden. De Rotterdamse drinkwaterleiding dankt haar ontstaan aan dit groeiend milieubewustzijn en ook de Roteb en de stedelijke riolering stammen uit deze periode.

In 1854 besloot de gemeenteraad het Waterproject van stadsarchitect Rose (1839-1855) uit te voeren. In de buurt van de westelijke stadsgrens werden de Westersingel, de Diergaardesingel en de Spoorsingel gegraven en ten oosten van de stad legde de gemeente de Noordsingel, de Crooswijksesingel en de Boezemsingel aan. Tuinarchitect Zocher voorzag die singels van een fraaie aanplant, maar laat u daar niet door misleiden. De singels waren bedoeld als open riolen. Al het stedelijke vuil dat in de Rotterdamse grachten belandde - en dat was heel wat meer dan tegenwoordig - werd via sloten naar die singels gevoerd en vervolgens met behulp van twee stoomgemalen naar de Maas gepompt. Het ene gemaal stond aan het einde van de Boezemsingel, die toen nog tot het Oostplein liep. Het andere gemaal verzorgde de afvoer van de Westersingel en stond vlak bij de Westzeedijk.

De afvoer van de vieze drab ging echter niet zo voorspoedig als stadsarchitect Rose zich gedacht had en veel stedelijk afval bezonk nog voordat het het stoomgemaal bereikt had. De stank was afzichtelijk vooral in de nieuw gegraven singels waar alle vuil van de stad samenstroomde. De nieuw benoemde directeur van Gemeentewerken Scholten (1855-1861) wilde de stank te lijf gaan door de riolen voortdurend flink te spoelen met vers Maaswater. Bij laag water had hij echter niet voldoende spoelwater om die klus te klaren. Hij stelde het gemeentebestuur daarom voor om ten oosten van de stad waterspaarbekkens aan te leggen en het water van daaruit met behulp van buizen naar de stad te voeren. Ook hij hoopte Rotterdam te bevrijden van de ziekmakende stank, maar nog voor zijn plan de gemeenteraad bereikte, overleed hij vrij plotseling aan typhus, een ziekte die hijzelf door flink spoelen van de riolen had willen bestrijden.

Scholtens opvolger, Van der Tak (1861-1878), zorgde dat de spaarbekkens er toch kwamen en tekende de plannen voor de imposante Rotterdamse watertoren. In 1874 kon het waterleidingbedrijf zijn nuttige werk beginnen.

Het bedrijf was in de eerste plaats opgezet om de riolen van Rotterdam te spoelen, maar het 'versche Maaswater' was van zo'n goede kwaliteit, dat het ook als drinkwater kon worden verkocht. Vergeleken met het water uit de grachten was het zelfs uitstekend te noemen. Aanvankelijk werd het water alleen verkocht aan welgestelde Rotterdammers. Pas vele jaren later zouden ook minder vermogende Rotterdammers op de waterleiding worden aangesloten.

De Rotterdamse Gemeentelijke Drinkwaterleiding had aanvankelijk dus een heel ander doel dan de naam doet vermoeden. Dat geldt voor meer gemeentebedrijven. Neem nu de Roteb. In 1876 werd de Rotterdamse Gemeentereiniging gesticht. Het ophalen van as en puin, het baggeren van de grachten en singels, het vegen en sproeien van de straten, het ruimen van sneeuw en het schoonhouden van

de riolen en urinoirs behoorden tot de taken van de Gemeentereiniging. Tot 1876 werden die werkzaamheden nog verricht door een particuliere ophaaldienst.

Een jaar later werd ook het verzamelen van menselijke en dierlijke ontlasting in het gemeentelijke takenpakket opgenomen. Tot 1877 had het raadslid Thooft zich over die taak ontfermd en had daar goed geld mee verdiend. Samen met zijn compagnon, de stadsarchitect Rose, verkocht hij de uitwerpselen aan de boeren in de omgeving. Deze gebruikten de stadsstront als mest op hun land.

Het Groningse gemeentebestuur had het ophalen van mensenmest zelf ter hand genomen. Het Groningse afval werd huis aan huis opgehaald met tonnen en deze werden vervolgens door de plaatselijke dienst gemeentereiniging afgevoerd naar het platteland. De gemeente Groningen hield aan deze handel een aardige cent over. Het Rotterdamse stadsbestuur voelde daar ook wel voor.

Rotterdam vond niet alleen de financiële kant van de zaak aantrekkelijk. Het had nog een andere goede reden om het Groningse voorbeeld te volgen. In de Rotterdamse nieuwbouwwijken lagen nog geen riolen en de ervaring met het Waterproject had geleerd, dat de aanleg van riolen een dure grap was.

Door het afval met tonnen op te halen kon de gemeente twee vliegen in een klap slaan: de dure riolen hoefden voorlopig niet te worden aangelegd en met de verkoop van mest kon de gemeente nog wat bijverdienen voor de stadskas. Althans dat dacht het stadsbestuur. Al snel bleek de belangstelling voor de Rotterdamse ontlasting veel kleiner dan verwacht. De Gemeentereiniging bleef met de mest zitten en belandde vrijwel onmiddellijk in de rode cijfers.

Het stadsbestuur heeft nog een moment overwogen om in Rotterdam het zogenaamde Liernurstelsel aan te leggen. Dat was een rioolstelsel waarbij de uitwerpselen met behulp van een pomp werden weggezogen. Directeur van Gemeentewerken Van der Tak was daar geen voorstander van. Hij had in Amsterdam gezien hoe het systeem werkte en deed daarover omstandig verslag aan het gemeentebestuur: '(...) bij verscheidene privaten dier huizen zag ik dat de inhoud zich niet van onderen, doch van boven over brillen of zittingen heen ontlastte terwijl op een binnenplaats achter een dier huizen eene aanzienlijke hoeveelheid secreetstof door de grond naar boven kwam.'

21

NET WERK

2
3

204-205

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

'Brutale Gerrit'-Jan de Jongh, die Van der Tak als directeur Gemeentewerken opvolgde (1879-1910), zag ook niets in de aanleg van het Liernurstelsel. In 1883 lanceerde hij het voorstel om de gehele stad toch maar van riolen te voorzien. De Jongh was er van overtuigd, dat de menselijke ontlasting het beste door riolen konden worden afgevoerd. De Gemeentereiniging had zo weinig succes met het verkopen van mest, dat het enthousiasme over het gebruik van tonnen aanmerkelijk was bekoeld. De dure riolen bleken uiteindelijk de goedkoopste oplossing voor Rotterdams afvalwaterprobleem.

Het onderwerp afvalverwijdering in de negentiende eeuw in Nederland komt eveneens aan de orde in eerdere publicaties, zie met name:

Daru, M. , **De kwestie der faecaliën. De afvoer van menselijke uitwerpselen als stadshygiënisch probleem in Nederlandse steden tussen het einde van de achttiende eeuw en het laatste kwart van de negentiende eeuw.** (Rotterdam: doctoraalscriptie 1985)

Zon, H. van, **Een zeer onfrisse geschiedenis. Studies over niet-industriële verontreiniging in Nederland 1850-1920** ('s-Gravenhage 1986).

Scholierenmanifestatie

Jan van den Noort gaat op de scholierenmanifestatie-wetenschapsweek 1990 - op dinsdag 9 oktober- een lezing houden over water, afvalwater en afval in de 19e eeuw, in het bijzonder over Rotterdam. Op dezelfde dag vindt de lezing plaats van Myriam Daru over recycling en afvaltechnologie in de negentiende eeuw.
De scholierenmanifestaties in Rotterdam en Groningen van 9 tot en met 12 oktober hebben dit jaar als centrale thema's: 'Transport' en 'Over grenzen'. Het transport staat in Rotterdam centraal,met per dag weer een speciaal thema: 'afval', 'ongelukken', 'grenzen en barrieres', 'communicatie'.

Landschap

Het Utrechts Landschap, natuurlijk hart van Nederland, (De Bilt: Stichting Het Utrechts Landschap, 1990) Voor leden van Natuur Monumenten gereduceerde prijs van *f* 30.-, te storten op rekening 672821 t.n.v. Stichting Het Utrechts Landschap te De Bilt o.v.v. 'jubileumboek'.
Dit boek is uitgegeven naar aanleiding van het zestigjarig jubileum van Het Utrechts Landschap in 1987 en dankzij de toen ontvangen giften. Het bevat naast de ont-

staansgeschiedenis van de organisatie, teksten over de cultuurhistorische aspecten van de landschappen, de natuurgebieden, de buitenplaatsen en een essay over de beleving van natuur en landschap. Het geheel is verlucht met 240 illustraties.

Zeep en reklame

Wlassikoff, Michel en Jean-Pierre Bodeux, **La fabuleuse et exemplaire histoire de bébé Cadum. Image symbole de la publicité en France pendant un demi-siècle**, (Paris: Syros-Alternatives, 1990) , ISBN 2–86738–467–2 FF 250.-

In dit rijk geïllustreerde boek, komt de mythische figuur van bébé Cadum uitgebreid aan de orde. Wie was bébé Cadum? Oppervlakkig gezien, was hij een - tussen de twee wereldoorlogen in Frankrijk- alom aanwezige metershoge reklameplaat. In een onderhoudend relaas, vertellen de auteurs echter over de verborgen kanten van dit snoezig peutertje die de Franse bevolking diende te verleiden tot meer gebruik van zeep in het algemeen, en van Cadum zeep in het bijzonder. Bébé Cadum blijkt een dankbare kapstok voor uiteenlopende onderwerpen als hygiëne en zeep, de baby demografie, babies in de literatuur en de surrealistische schilderkunst en nog meer. Kortom, leerzaam en humoristisch tegelijk.

Amsterdam, Jos van, Ferrée, Hans, Kuyer, Heyn, Hemels, Joan, (red), **'Eens was ik…' De reclamecampagne van Karel Sartory,** (Utrecht/Antwerpen: Veen, 1990), ISBN 90–204–1945–5 *f* 29,90.

Kortman Nederland BV te Nijmegen is een deel van het Akzo concern. Oorspronkelijk was deze vestiging tussen 1854 en 1967 het familiebedrijf Koninklijke Dobbelman NV. Nog verder weg kwam het bedrijf voort uit een zeepziederij, door twee broers in 1733 gesticht. Het bedrijf, gelegen in de binnenstad van Nijmegen, brandde in 1895 af. Het werd aan de rand van de stad in een leegstaande margarinefabriek herhuisvest. Een van de sterprodukten van het bedrijf was een tijdlang Castella scheerzeep. Voor deze scheerzeep heeft de copywriter Karel Sartory (1906-1981) een langdurige en beroemd geworden reklamecampagne ontworpen. Eerst kwamen allerlei veroveraars uit de geschiedenis aan bod die het oh zo moeilijk hadden met hun baarden. De lezer had het makkelijker. Hij kon immers Dobbelman's Castella scheerzeep met het wondermiddel Recinit (gewoon recinus olie) bij de dichtsbijzijnde drogist gaan halen. Die heersers en andere persoonlijkheden zijn later vervangen door allerlei fantasiefiguren die een miezerige baan ineens verwisselden voor een briljante job - dankzij Castella scheerzeep met Recinit natuurlijk. Door de overtrokken pretenties wist Sartory de reklameboodschap te relativeren, maar hij bereikte een grote naamsbekendheid voor het produkt.

3
4

21

NET WERK

206-207

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Handboeken wassen en wasbehandeling 1583-1900

Deze bibliografie is gebaseerd op het boekenbestand van de British Library.

Mascall, L., A **Profitable Boke declaring dyvers aprooved Remedies to take out Spots and Stains**, (1583)

Schäffer, J. C., **Description d'une machine inventée en Angleterre et perfectionnée en Allemagne pour blanchir le linge**, (1767)

Schäffer, J.C., **Die bequeme und höchstvortheilhafte Waschmaschine, (1766-1768)** Vier delen

Cadet de Vaux, A. A., **Instruction populaire sur le Blanchissage Domestique à la vapeur,** (1805)

Curaudau, F. R., **Traité sur le Blanchissage à la vapeur,** (1806)

Tucker, W., **The Family Dyer and Scourer,** (1817)

Le Normand, L. S., **Manuel Pratique de l'art du Dégraisseur**, (1819)

Dorsch, C. H., **Beschreibung eines Dampf-Apparatus zum Waschen,** (1835)

Bourgnon de Layre, A., **Traité Pratique du Lessivage du Linge à la Vapeur d'Eau,** (1837)

Fortier, **Le Trésor des ménages, ou l'art d'enlever soi-même toutes les taches sur toutes étoffes,** (1842)

Gall, L., **Die Dampfwäsche allen Klassen zugänglich**, (1842)

Rouget de Lisle, A., **Notice Historique sur le Blanchissage du Linge de Toile, de Flanelle de Santé et des divers Vêtements,** (1852)

Charles, S., **Notice sur le blanchissage du linge,** (1854)

Love, T., **The Art of Cleaning, Dyeing, Scouring and Finishing**, (1854)

Scherf, C. F., **Der Kleinigkeitsfärber,** (1860)

Daly, C., **Blanchissage du Linge, étude comparative des divers systèmes,** (1861)

Daubitz, **Die neuesten Methoden der gesammten Hauswäscherei und färberei,** (1862)

Falk, C. L., **Die besten Waschmängen, Rollmängen** …, (1862) 2 delen

Homberg, M., **Sur le Blanchissage,** (1862)

Buchholz, W., **Wasser und Seife, oder allgemeines Wäschebuch,** (1866)

Büchner, O., **Die neuesten, besten Wäscheinrichtungen Pariser Welt-Industrie Ausstellung von 1867**, (1868)

21
NET WERK
208-209
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Willis, M. A., **A short sketch about Washing Linen, and how I learnt the modern art**, (1868)
Homberg, M., **Le Blanchissage et la Conservation du Linge**, (1869)
4 Willis, M. A., **Science applied to**
5 **Washing of linen and to its effects upon health,** (1869)
Beeton, S. O., **Book of the Laundry,** (1871)
Buchholz, W., **Wasser und Seife, oder allgemeines Wäschebuch,** (1874)
Biard, E., **Petit Traité théorique et pratique du Blanchissage du linge.,** (1875)
Christopher, S., **Cleaning and Scouring,** (1877)
Beaume, **Guide pratique du Blanchissage bourgeois,** (1878)
Sergueff, **Etude sur le Blanchissage du Linge par des procédés mécaniques,** (1879)
Butson, A. S., **The Art of Washing**, (1880) 3 delen
Tremaine, B., **Washing and cleaning,** (London: 1881)
Black, M., **Household cookery and laundry work,** (London: 1882
Laundry management. A handbook, (London: 1889)
Lord, E., **Laundry work, how to teach it,** (London: 1890)
Smith, L. E., **Home washing,** (London: 1890)
Laundry management, (London: 1893)
Laundry wrinkles for house and factory, (London: 1893)
Washing, Cleaning and removing stains, (London: 1893)
Ris-Paquot, O. E., **Le vêtement,** (Paris: 1893)
Rushton, M., **Hints on laundry work,** (London: 1893)
Lord, E., **Theory and practice of Laundry work,** (London: 1894)
Steam laundries and public health, (London: 1895)
MacNaughton, M., Laundry Work, (Liverpool: 1895)
Bailly, A., **L'industrie du blanchissage et les blanchisseries,** (Paris: 1896)

Wonen

Eleb-Vidal, Monique en Anne Debarre Blanchard, **Architectures de la vie privée. Maisons en mentalités XVIIe-XIXe siècle**, (Brussel: Archives d'Architecture Moderne, 1989) , ISBN 2-87143-064-0 *f* 88,50.

citaat uit de bespreking van Erik de Jong in Archis 8-90: (…) De intimité in de 18e eeuw groeit door de behoefte aan afscherming van geuren van ziekte en verderf; parfum staat gelijk met intimiteit en teruggetrokkenheid. Ook het slaapgedrag en de huiselijke hygiëne veranderen door deze behoefte aan afscherming. Naaktheid wordt negatief beoordeeld, waardoor voorzieningen als aparte slaapkamers, badkamers en toiletten toenemen.(…)

Teyssot, George, **Die Krankheit des Domizils. Wohnen und Wohnbau,** (Braunschweig: Vieweg und Sohn, 1989), ISBN 3-528-08787-0 *f* 53,20.

citaat uit de -vrij uitgebreide- bespreking van K. Bosma in Archis 8-90: (…) In het het eerste hoofdstuk 'Städte' analyseert hij de strategieën die in de negentiende eeuw op de grote steden, en met name op Parijs, zijn uitgeprobeerd. Het totaal van deze strategieën vat Teyssot samen in het begrip 'biopolitiek'. De stad wordt studie-object voor de medici, de hygiënisten, en andere wetenschappers die de 'sociale chemie' ervan analyseren. Het gaat om de factoren die de sterfelijkheid van bevolkingsgroepen bepalen: verkeer, lucht- en watercirculatie, plekken waar zich stank, vuil en bedreigende geuren ophopen, de lijfelijke contacten tussen bevolkingsgroepen, nomadisch 'kampeergewoonten' van de onderklassen. De uitkomsten van dit complex van studies leidden geleidelijk tot nieuwe vormen van stadsbeheer die ingrijpende consequenties hebben gehad voor de bebouwde en de onbebouwde ruimte in de stad: een scheiding van functies van bevolkingsgroepen, sanitaire cordons en van een nieuwe categorie gebouwen: de équipements.
(…) Teyssot behandelt in het derde hoofdstuk de vraag;'Was ist Komfort?'(…). De biopolitiek regelt de overgang van de woning als middeleeuws kadaver naar een transparant en komfortabel huis, dat als eindstation van het netwerk functioneert.(…)
In het laatste hoofdstuk 'Wohnen lernen' trekt Teyssot de uiterste consequentie van de totaalgreep op de woning: de volledige transparantie. De 'functionele mens' leeft in een wereld die is gereduceerd tot een reageerbuis.(…)

Lichaamscultuur

5
6

Maines, Rachel, **'De zege van de elektrische vibrator. Maatschappelijk verhulde technologieën'**, Wetenschap & Samenleving. jrg. 42 (1990) nr. 4 p. 6-17.
De elektrische vibrator verscheen eind negentiende eeuw als medisch instrument bij de behandeling van hysterische vrouwen. Voorheen was de handmassage door artsen in zwang. Het apparaat verving deze - voor de dokter - al te vermoeiende techniek. De vibratoren zijn altijd op tweeduidige wijze aangeprezen. Zo droeg een van de apparaten het merk "White Cross", ontleend aan de naam van een internationale organisatie die begaan was met wat in het begin van de twintigste eeuw bekend stond als 'sociale hygiëne'.

Cholera in Utrecht

't Hart, Pieter, **Utrecht en de cholera,** (Zutphen: De Walburg Pers, 1990) Stichtse Historische Reeks, nr. 15, ISBN 90–6011–699–2 *f* 49,50.

Pieter 't Hart heeft voor Net Werk -al inmiddels enkele jaren geleden- een overzicht gegeven over het onderzoek dat in dit boek is weergegeven.

Anaërobe afvalreiniging

Vermeij, E. J., **'Zoekregels in de ontwikkeling van anaërobe afvalwaterreiniging'**, in: Bloemen, E. S. A. e.a., (red), Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek, (Amsterdam: NEHA, 1990) 142-169, ISBN 90–71617–20–3 geb.

De auteur bespreekt de evolutie van de anaerobe afvalwaterreiniging als exemplarische toets voor het variatie-selectie model van technologische ontwikkeling.

E.J. Vermeij studeerde vorig jaar af met de scriptie Contextuele verschillen in de ontwikkeling van technische toepassingen van methaangisting bestudeerd met behulp van een variatie-selectie model, (Eindhoven: doctoraal scriptie TUE 1989)

Een door hem geciteerd overzichtsartikel op het gebied van afvalreiniging is:

Imhoff, K. R., 'Die Entwicklung der Abwasserreinigung und des Gewässerschutzes seit 1868', Gas und Wasserfach (Wasser/Abwasser). jrg. 120.(1979), p. 563-576.

Lood

Manuwald, Olaf, 'The history of epidemic environmental lead intoxication', Zeitschrift für Gesamte Hygiëne und ihre Grenzgebiete. jrg. 35 (1989) nr. 1, p. 718-721.

De geschiedenis van loodvergiftiging wordt besproken in verband met veranderende oorzaken. Epidemische loodvergiftiging kwam onder de Romeinen voor door toevoeging van lood als conserveringsmiddel in wijn. Dit gebruik kwam nog voor in de negentiende eeuw. In de middeleeuwen, de Renaissance en tot de Achttiende eeuw, waren kleurpigmenten op loodbasis en waterleidingen de schuld aan veel loodvergiftigingen. In de twintigste eeuw, is loodbenzine de grote schuldige geworden. Over hoeveelheden valt er echter nog niet duidelijk te spreken.

Nriagu, Jerome O., 'The rise and fall of leaded gasoline', Sci. Total Environment. jrg. 92 (1990), p. 13-28.

In Noord Amerika is loodbenzine een van de weinige onveilige produkten die uit de markt zijn gedrukt. De auteur schetst de geschiedenis van lood in de benzine vanaf de ontdekking van de smeereigenschappen in 1921 over de eerste verkoop in 1923 en tot de laatste maatregelen om lood uit de benzine te krijgen in de jaren tachtig.

21
NET WERK
210-211
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Kleurstoffen

Campbell, W. A., **'Vermillion and verdigris - not just pretty colours'**, Chemistry in Britain. (1990) juni, p. 558-560.

Over de giftigheid van een groot aantal groene, gele, rode en blauwe kleurstoffen; over het werk van een Britse "Analytical Sanitary Commission"die in 1851 door de editor van de Lancet, Wakley, werd ingesteld om vervalsing van voedingsmiddelen, waaronder het gebruik van deze kleurstoffen in voedingsmiddelen, te beoordelen; dit leidde in 1855 tot het instellen van een parlementaire commissie en in 1860 tot de Foods and Drugs act.

6
7

Onderzoek

drs. Thijs Caspers, Duiventoren 40, 5046 MN Tilburg tel. privé 013-437117, tel. werk 013-440210

Hij werkt aan de geschiedenis van de Vlaamse natuurbescherming vanaf haar begin tot aan de Tweede Wereldoorlog (1910-1940), de zogenaamde "esthetische periode". Een tijdperk vol onbegrip en overmogen. Het onderzoek is in december 1986 begonnen. Promotie te Gent in jan. ' 91. Promotoren: prof. dr. J. Hannes /Brussel, Gent; co-promotoren prof. dr. H. Gysels, Gent, prof. dr. H. Pieters KUB Tilburg.

Joep Dirkx, Ezingestraat 12 6835 DD, Arnhem tel. privé 085-234017, tel. werk 08370-19100

Hij is bezig met historisch-geografisch onderzoek, in het bijzonder historisch-ecologisch . Hij werkt aan een "review" artikel voor het tijdschrift Landschap.

Signalementen

Hier zijn ook bibliografische gegevens opgenomen van minder recente bijdragen die om een of ander reden nog niet de nodige aandacht hadden gekregen.

Achterberg, Wouter en Wim Zweers, (red.), **Milieufilosofie tussen theorie en praktijk**, (Utrecht: Jan van Arkel, 1986)

Achterhuis, H. J., **Van moeder aarde tot ruimteschip: humanisme en milieucrisis.** Inaugurele rede, (Wageningen: Landbouw Universiteit Wageningen, 1990)

Achterhuis, Hans, **'Het milieu als 'commons"**, in Achterberg, Wouter en Wim Zweers, (red.), Milieufilosofie tussen theorie en praktijk, (Utrecht: Jan van Arkel, 1986) 201-230.
Corbey, R. en P. van der Grijp, (red.), **Natuur en cultuur. Liber amicorum Ton Lemaire,** (Baarn: Ambo, 1990).
Broek, W. A. van de, **'Besmettelijke ziekten in onze gemeente vanaf 1853'**, Jaarboek van de Heemkundekring "Onder Baronie en Markiezaat"(Sprundel). (1988) p. 94-101.
Douma, H., **'Verpachting van het straatvuil of "straetmist"te Grave van 1 juli 1696 tot en met 30 juni 1697',** Merlet (Grave). jrg. 23 (1987-03) nr. 1 p. 25-27.
Knapp, Vincent, **'Major dietary changes in nineteenth century Europe',** Perspectives in Biology and Medicine. jrg. 31 (1988) nr. 1 p. 188.
Koppen, K. van, (red.), **Natuur en Mens,** (Wageningen: PUDOC, 1985)
Meinsma, Harkolien, **Bouwen aan kwaliteit… een kwestie van volhouden,** (Utrecht: Landelijk Contact van de Vrouwen adviescommissies voor de woningbouw, 1990).
Mossel, D. A. A., (red.), **Gezondheid: wiens verantwoordelijkheid. Ethiek en voorkoombare ziekten,** (Baarn: Ambo, 1987), ISBN 90-263-0823-X.
Petersen, Magnus, **'Landschaftschutz in Notzeiten um 1800',** Nordfriesisches Jahrbuch, jrg. 24 (1988) p. 147 e.v.
Snijders, R. en K. Dansert, **Het Geldersch Landschap: 60 jaar bescherming van natuur en cultuur,** (Arnhem: Stichting Het Geldersch Landschap, 1989)
'Sprengen en beken van de Veluwe: een geschiedenis', De Wijerd, tijdschrift van de Stichting tot Behoud van de Veluwse Sprengen en Beken. jrg. 10 (1989) nr. 3
Sonnabend, J., **Die Wasserver- und Entsorgung Ansbachs im 18. Jahrhundert aus rechtshistorischer Sicht,** (Dissertatie Universität zu Erlangen Nürnberg 1988)

Vooraankondiging

Op vrijdag 2 november a.s. is er weer een Net Werk bijeenkomst te Utrecht. Als sprekers zullen optreden:
prof. dr. Hans Achterhuis, bijzonder hoogleraar aan de Landbouwuniversiteit te Wageningen (in de humanistische wijsbegeerte, in het bijzonder met betrekking tot de relatie mens en natuur) die zijn visie zal geven op het teloorgaan van de gemene gronden .
Jan van den Noort, die de milieuhygiënische aspecten van zijn promotieonderzoek nader zal toelichten.

21
NET WERK
212-213
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Alle details over de bijeenkomst vind u in het Net Werk 22 (oktober). Ook te vinden in dat nummer: een bibliografie over de geschiedenis van hygiëne en milieu in Frankrijk.

7
8

Naam
Adres (privé)
Adres (werk)
Tel. (privé).....Tel.(werk).....
.....
Ik verricht* Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek
Probleemstelling:

Duur
Huidige stand van zaken
Verwachte afronding in de vorm van
Samenwerking met
Ondersteuning/ onder auspiciën van
*(omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b. een vel toevoegen)
Formulier ingevuld terugsturen naar : Secretariaat Net Werk Winselerhof

22
NET WERK
214-215
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Frans milieu- en hygiëne-historisch onderzoek

Een bibliografie samengesteld door Myriam Daru.
Voor het samenstellen van deze bibliografie is gebruik gemaakt van de Franse nationale bibliografie, van tijdschrift- en dissertatie- bibliografieën, van de Citation Index, van Medline en van de 'verborgen bibliografieën' die deel uitmaakten van een aantal van de hier opgenomen en geraadpleegde werken. Uiteraard is een honderdprocentige dekking van het onderwerp niet aanwezig en ik hou me aanbevolen voor aanvullingen. Deze bibliografie mag dan niet volledig zijn, uitgebreid is zij wel. De belangstelling van de samenstelster wordt weergegeven in de keuze van titels. Dit geeft deze bibliografie een persoonlijke tint die wellicht als nadeel ervaren kan worden, maar die aan de andere kant de grenzen van het vakgebied open stelt. Ik hoop dat de omvang van deze lijst de lezer ook zin zal geven weer eens een tekst in het frans te lezen, en niet te wachten tot een hypothetische vertaling. De publikaties betreffen zowel frans onderzoek als onderzoek over Frankrijk. Er zijn ook oudere dissertaties (van vóór de Tweede Werldoorlog) opgenomen. Volledige vakbibliografische zuiverheid is hier niet aanwezig. Ik heb ervoor gekozen hier en daar onvolkomenheden te laten staan : deze lijst is een weergave van werk in uitvoering. Met de onvolledige titels is het, voor wie echt verder wil, toch mogelijk de literatuur te vinden.

'**Le sain et le malsain',Dix-huitième siècle.** jrg. 9 (1977)themanummer.

L'eau au Moyen Age, Aix-en-Provence 1984, février, (Marseille: 1985).

Ackerknecht, E. H., '**Hygiène in France, 1815-1848**', in: Bulletin of the history of medicine. jrg. 22 (1948) 2, p. 117-153.

Ackerknecht, E. H., **Medicine at the Paris Hospital 1794 - 1848**, (Baltimore: 1967)

Acot, Pascal, '**Eléments de réflexion sur l'origine du mot "écologie"**', in: Cahiers pour l'origine du vocabulaire scientifique, CNRS. jrg. 3 (1982).

Acot, Pascal, '**Darwin et l'écologie**', in: Revue d'histoire des sciences. jrg. 36 (1983)1, p. 33-48.

Adams, P.V., '**Cholera epidemics in Pyrénées Orientales 1835-1890: periodicity, diffusion, social response**', in: Annales de Démographie Historique, Bulletin d'Information jrg. 55 (1989) p. 25-45.

Acot, Pascal, **Histoire de l'écologie,** (Parijs: Presses Universitaires de France, 1988).

Ambroselli, C., '**Quelle histoire**

pour quelle santé ?', in: Hist Sci Med. (1982).
Azémar, V. J., **Essai sur l'histoire, la nature et l'usage des bains,** (Montpellier: dissertatie, Montpellier, faculté de Médecine 1823).
Barraqué, Bernard, **'Soleil-lumière, soleil-chaleur, deux conceptions du confort'**, in: Goubert, Jean-Pierre, (red.), Du luxe au confort, (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe, p. 85-114.
Bec, F., **Les pouvoirs du maire en matière d'hygiène 1798-1902**, (Aix: dissertatie Université d'Aix, faculté de Médecine 1906).
Beguin, F., **'Les machineries anglaises du confort'**, in: Recherches. (1977) 29, december, p. 155-156.
Bertrand, Georges. **'Pour une historie écologique de la France rurale'** in: Duby, Georges (red.) Histoire de la France Rurale (Parijs: Seuil, 1975), deel 1, p. 32-113.
Biraben, Jean-Noël, **Les Hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens**, ('s-Gravenhage/Parijs: Mouton, 1975).
Biraben, J. N., **'Histoire des classifications des causes de décès et de maladies aux XVIIIe et XIXe siècles'**, in: Imhof, A. E., (red.), Mensch und Gesundheit in der Geschichte, (Husum: 1980) p. 22-34.
Blanc, J. F., **Paysages et paysans des terrasses de l'Ardèche,** (Annonay: Imprimeries du Vivarais, 1984).
Blanchemanche, Philippe, **Bâtisseurs de paysages. Terrassement, épierrement et petite hydraulique agricole en Europe XVIIe-XIXe siècles,** (Parijs: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1990).
Boltanski, Luc, **'Les usages sociaux du corps'**, in: Annales. Economies, Sociétés, Civilisations, jrg. 26 (1971)1, jan.-feb., p. 205-233.
Bouchary, Jean, **L'eau à la ville de Paris au 18e siècle**, (Parijs: 1946).
Bourdelais, Patrice, **Le Choléra en France: 1832-1854**. Essai d'épidémiologie historique, (Parijs: dissertatie EHESS 1979).
Bourdelais, Patrice, **'Contagions d'hier et d'aujourd'hui'**, in: Sciences sociales et santé. (1989)1, février, p. 7-20.
Bourdelais, Patrice en Dodin, André, **Visages du choléra**, (Parijs: Belin, 1987).
Bourdelais, Patrice en Peter, Jean-Pierre, (red.), **Peurs et terreurs face à la contagion**, (:Parijs: Fayard, 1988).
Bourdelais, Patrice en Raulot, Jean-Yves, **'La marche du choléra en France: 1833 et 1854'**, in: Annales. Economies, Sociétés, Civilisations. jrg. 33 (1987)1, p.125-143.
Bourdelais, Patrice en Raulot, Jean-Yves, **Une peur bleue. Histoire du choléra en France,** (Parijs: Fayard, 1987).
Bourquin, M. H., **L'approvisionnement de Paris en bois de la Régence à la Révolution,** (Paris: 1969).
Boutin, P. **'Points de repère pour une histoire de l'assainissement'**, CEMAGREF, Bulletin d'information, (1984) p. 314 - 315, p. 43.
Burgelin, Olivier, **'Les outils de la toilette ou le contrôle des apparences'**, in: Traverses. (1979)14-15, april, 'Les panoplies du corps', p. 25-42.
Carré, Patrice, **'Les ruses de la "Fée Electricité"'**, in: Goubert, Jean-Pierre, (red.), Du luxe au confort, (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe, p. 65-84.
Cherrière, Capitaine, **L'eau à Paris au XVIe siècle** (Parijs: Librairie ancienne Honoré Champion, 1912).
Chevallier, Louis, **Le Choléra, la première épidémie du XIXe siècle**, (La Roche sur Yon: 1958).
Claude, Viviane, **Strasbourg 1850-1914. Assainissement et politiques urbaines**, (Parijs: dissertatie EHESS 1985).
Coleman, William, **'Health and hygiene in the Encyclopédie: a medical doctrine for the bourgeoisie'**, in: Journal of the History of Medicine and Allied Sciences, jrg. 29 (1974) p. 399-421.
Coleman, William, **'The people's health: medical themes in eighteenth-century french popular literature'**, in: Bulletin of the History of Medicine, jrg. 51 (1977) p. 55-74.
Coleman, William, **'L'hygiène et l'Etat selon Montyon'**, in: Dix-huitième siècle. jrg. 9 (1977) thema nummer, p. 101-108.
Coleman, William, **Death is a social disease: public health and political economy in early industrial France,** (Madison: University of Wisconsin Press, 1982).
Colnat, A., **Les épidémies dans l'histoire** (Parijs, 1937).
Corbin, Alain, **'L'hygiène publique et les 'excreta' de la ville préhaussmanienne'**, in: Ethnologie Française, jrg. 12 (1982) 2, p. 127-190.
Corbin, Alain, **Le miasme et la jonquille,** (Parijs: Aubier-Montaigne, 1982).
Corbin, Alain, **Pestdamp en bloesemgeur,** (Nijmegen: SUN, 1986).Vertaling van het voorgaande werk.
Corbin, Alain, **'L'opinion et la politique face aux nuisances industrielles dans la ville pré-haussmanienne'**, in: Histoire, économie et société, jrg. a2 (1983) 1, p. 11-118.
Corvol, Andrée, **L'homme et l'arbre dans l'Ancien Régime,** (Parijs: 1984).
Corvol, Andrée, **L'homme aux bois. Histoire des relations de**

22
NET WERK
216-217
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

l'homme et de la forêt (XVIIe-XIXe siècle), (Parijs: Fayard, 1987).
Csergo, Julia, **La morale des corps. Le soin de propreté corporelle à Paris. Evolution des normes et pratiques 1850-1900**, (Paris: dissertatie Paris EHESS 1986).
Csergo, Julia, **Liberté, égalité, propreté,** (Parijs: Albin Michel, 1988). L'aventure humaine.
Dard, Philippe, '**Le destin de la norme**', in: Goubert, Jean-Pierre, (red.), Du luxe au confort, (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe, p. 115-136
Darmon. Pierre, **La variole, les nobles et les princes,** (Brussel: Complexe, 1989).
Deffontaines, Pierre, **L'homme et la forêt,** (Parijs: Gallimard, 1969).
Delaporte, François, **Disease and civilization: the cholera in Paris in 1832,** (Cambridge ,Mass./Londen: MIT, 1986).
Delsalle, P., '**Le cimetière dans l'ancienne France, champs des morts et des vivants**', in: L'information historique, jrg. 42 (1980) p. 217-220.
Derey-Maurin, **L'hygiène de la femme: discours des médecins de la Belle Epoque,** (Marseille: dissertatie Université de Marseille, 1979).
Desaive, Jean-Paul, Goubert, Jean-Pierre, Le Roy Ladurie, Emmanuel, e.a., **Médecins, climat et épidémies à la fin du XVIIIe siècle,** (Parijs/'s-Gravenhage: Mouton, 1972).
Devèze, M., **La forêt et les communautés rurales, XVIe-XVIIIe siécles.** Recueil d'articles. (Parijs: 1982).
Dion, R., **Essai sur la formation du paysage rural français,** (Tours, 1934)
Drouin, J. M., **La naissance du concept d'écosystème,** (Parijs: dissertatie Université de Paris I, 1984).
Dumoulin, Jacqueline, **La protection du sol forestier en Provence et Dauphiné dans le code de 1827**, (Grenoble: CNRS-UA 957, 1986).
Dupuy, Gabriel, '**La science et la technique dans l'aménagement urbain. Le cas de l'assainissement**', in: Annales de la recherche urbaine (1980) 6, januari.
Dupuy, Gabriel, Knaebel, George, **Assainir la ville** (Parijs: Dunod, 1982).
Dupuy, Gabriel en Knaebel, Georges, **Choix techniques et assainissement urbain en France de 1800 à 1977**, (Parijs: Institut d'Urbanisme de Paris , jaar onbekend).
Dupuy, G. en Tarr, J.A., '**Sewers and cities. France and the US compared**', in: Journal of the Environmental Engineering Division Proceedings of the American Society of Civil Engineers, jrg. 108 (1982) april, p. 327-338.
Dupuy, G. en Tarr, J.A., **Technology and the rise of the networked city** (Philadelphia: Temple University Press, 1988), vertaling en bewerking van het themanummer van Les Annales de la recherche urbaine, (1984) juli-december.
Ehrard, G., '**La peste et l'idée de contagion au XVIIIe siècle**', in: Annales. Economies, Sociétés, Civilisations, jrg. 12 (1957)1.
Etlin, Richard, '**L'air dans l'urbanisme des Lumières**', in: Dix-huitième siècle. jrg. 9 (1977) themanummer, p. 123-134.
Faure, A., '**Classe malpropre, classe dangereuse? Quelques remarques à propos des chiffoniers parisiens au XIXe siècle et de leur cité**', in: Recherches, (1977) 29, december, p. 79-102.
Favre, Robert, '**Du "médico-topographique" à Lyon en 1783**', in: Dix-huitième siècle, jrg. 9 (1977) thema nummer, p. 151-160.
Febvre, Lucien, **La terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire,** (Parijs, 1922).
Federici, P., **L'hygiène dans l'enseignement public à la fin du XIXe siècle,** (Parijs: dissertatie Université de Paris VI 1980).
Fortier, Bruno, '**La maîtrise de l'eau**', **in: Dix-huitième siècle.** jrg. 9 (1977) themanummer, p. 193-202.
Girard, R., **Contribution à l'étude de l'histoire de l'hygiène en France,** (Parijs: dissertatie Paris, faculté de Médecine 1936).
Gleichmann, Peter, '**Des villes propres et sans odeur. La vidange du corps humain: équipements et domestication**' in: Urbi, Arts, hirstoire et ethnologie des villes, jrg. 5 (1982) p. 88 -100.
Goubert, Jean-Pierre, '**La France s'équipe**', Les Annales de la recherche urbaine. (1984) juli-december 1984, p. 47-53.
Goubert, Jean-Pierre, **La conquête de l'eau. L'avènement de la santé à l'âge industriel,** (Parijs: Robert Laffont, 1986). Les hommes et l'histoire,
Goubert, Jean-Pierre, (red.), **Du luxe au confort,** (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe,
Goubert, Jean-Pierre, '**La grand-messe du confort**', in: Goubert, Jean-Pierre, (red.), **Du luxe au confort,** (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe, p. 15-20.
Goubert, Jean-Pierre, '**Le bidet ou le mot impudique**', in: Goubert, Jean-Pierre, (red.), Du luxe au confort, (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe, 159-160
Goubert, Jean-Pierre, '**Le confort dans l'histoire**', in: Goubert, Jean-Pierre, (red.), Du luxe au confort, (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe, p. 21-30.

22
NET WERK
218-219
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
3
4

Goubert, Jean-Pierre, **'L'eau, la crise et le remède dans l'ancien et le nouveau monde (1840-1900)'**, Annales. Economies, Sociétés, Civilisations. (1989)5, september-oktober, p. 1075-1089.
Goubert, Jean-Pierre, **The conquest of water. The advent of Health in the Industrial Age,** (Princeton: Princeton University Press, August 1989).
Goubert, J. P., **'Les logements insalubres en province d'après les enquêtes du Second Empire'**, in: Culture Technique, (1980)3, september, p. 226-231.
Goubert, J. P. en Imhof, A. E., (red.), **Mensch und Gesundheit in der Geschichte,** (Husum: 1980).
Goubert, J. P., **La conquête de l'eau. Analyse historique du rapport à l'eau dans la France contemporaine,** (Parijs: dissertsatie Université de Paris-VII 1984).
Grenier, L., (red.), **Villes d'eaux en France,** (Parijs: Institut Français).
Guerrand, R. H., **'L'imaginaire du logement social dans le roman du XIXe siècle'**, in: Recherches. (1977)29, december, p. 23-36.
Guerrand, R. H., **Les lieux. Histoire des commodités,** (Parijs: 1985).
Guerrand, Roger-Henri, **'Petite histoire du quotidien: l'avènement de la chasse d'eau', L'histoire,** (1982)43, p. 96-99.
Grellet, I. en Kruse, C., Histoires de la tuberculose, (Parijs: Ramsay, 1983)
Guerrand, Roger-Henri, **'La bataille du tout-à-l'égout'**, L'histoire, (1983) 53, p. 66-74.
Guerrand, Roger-Henri, **'L'âge d'or du bidet'**, L'histoire, (1983) 57, p. 84-87.
Guillaume, Pierre, **Du désespoir au salut. Les tuberculeux aux XIXe et XXe siècles,** (Parijs: Aubier-Montaigne, 1986).
Guillerme, André, **Les Temps de l'eau. La cité, l'eau et les techniques,** (Seyssel: Champ Vallon, 1983).
Guillerme, André, **'Capter, clarifier, transporter l'eau'**, in: Les Annales de la recherche urbaine. (1984) juli-december,thema nummer, p. 31-46.
Guillerme, André, **'The genesis of water supply, distribution and sewerage systems in France, 1800-1850'**, in: Dupuy, Gabriel en Tarr, Joel A. (red.), Technology and the rise of the networked city in Europe and America, (Philadelphia: Temple University Press, 1988). Technology and urban growth, p. 91-115
Guillerme, Jacques, **'Le sain et le malsain dans l'économie de la nature'**, in: Dix-huitième siècle. jrg. 9 (1977) themanummer, p. 61-72.
Hannaway, Owen en Hannaway, Caroline, **'La fermeture du cimetière des Innocents', Dix-huitième siècle.** jrg. 9 (1977) themanummer, p. 181- 192.
Hardy, R., Seguin, N., **Forêt et société en Mauricie**, (Montréal: 1984).
Hellé, O., **Histoire des eaux de Saint-Paul à Rouen**, (Rouen: Fac. mixte Méd. Pharm 1985).
Houdard, S., **'La ville en propre. La police des rues à Paris aux XVIIe et XVIIIe siècles'**, Les cahiers de Fontenay. (1983) 30/31, p. 61-74.
Imhof, A. E. e.a., (red.), **Le vieillissement. Implications et conséquences de l'allongement de la vie humaine depuis le XVIIIème siècle,** (Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1982).
Ingrand, Henry, **Le comité de salubrité de l'assemblée nationale constituante (1790-1791). Un essai de réforme de l'enseignement médical, des services d'hygiène et de protection de la santé publique,** (1934).
Jaquemet, G., **'Urbanisme parisien: la bataille du tout-à-l'égout à la fin du XIXe siècle'**, in: Revue d'histoire moderne et contemporaine, jrg. 26 (1979) p. 505-548.
Julien, P., **'Un artisan de la santé publique: Jean-Baptiste-Alphonse Chevallier'**, in: Revue d'histoire de la pharmacie, jrg. 28 (1981).
Julien, P., **'La Condamnation de banquet: (XVe-XVIe s.)'**, in: Revue d' Histoire de la Pharmacie, jrg. 34 (1987)273, p. 97-120.
Kalaora, Bernard en Savoye, Antoine, **La forêt pacifiée. Les forestiers de l'Ecole de Le Play, experts des sociétés pastorales,** (Parijs: Editions de l'Harmattan, 1986).
Kalff, Elsbeth, **'La sensibilisation à l'hygiène, Parijs 1850-1880: la loi sur les logements insalubres.'**, Annales de la Recherche Urbaine. jrg. 33 (maart-april, p. 97-104.
LaBerge, Ann, **'The early nineteenth century french Public Health movement'**, in: Congrès International d'Histoire de la Médecine, Parijs 29 augustus- 3 september 1982, (
LaBerge Fowler, A. E., **Public Health in France and the French Public health movement, 1815-1848**, University microfilms dissertatie University of Tennessee 1974).
Laget, M., **'Les livrets de santé pour les pauvres aux XVIIe et XVIIIe siècles'**, in: Hist Econ Soc. jrg. 3 (1984)4, p. 567-82.
Laporte, Dominique, **Histoire de la merde,** (Parijs: Christian Bourgois, 1979).
Leca, A. P., **Et le choléra s'abattit sur Paris**, (Parijs: Albin Michel, 1982).
Léonard, Jacques, **La médecine entre les pouvoirs et les savoirs,** (Parijs: Aubier-Montaigne, 1981).
Léonard, Jacques, **'La santé et les soins corporels: ethnologie, so-**

NET WERK 22
220-221
4
5
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

ciologie et histoire', in: Bulletin d'Histoire Moderne et Contemporaine, jrg. 14 (1984) p. 37-38.
Léonard, Jacques, **Archives du corps. La santé au XIXe siècle,** (Rennes: Ouest-France, 1986).
Lequin, Yves, **Les malheurs du temps. Histoire des calamités en France,** (Parijs: Larousse, 1987). Mentalités, vécus, représentations.
Le Roy Ladurie, Emmanuel, **Histoire du climat depuis l'an mil** (Parijs: Flammarion, 1967).
Le Roy Ladurie, Emmanuel, **Times of feast, times of famine: a history of climate since the year 1000** (Garden City, NY: Doubleday, 1971). Vertaalde en uitgebreide Engelse editie.
Loux, F., **Le jeune enfant et son corps dans la médecine traditionnelle,** (Parijs: 1978).
Loux, F. en Morel, M. F., **'L'Enfance et les savoirs sur le corps'**, in: Ethnologie Française. jrg. 6 (1976)3-4, p. 309-324.
Loux, Françoise, **'Pratiques médicales préventives et recours religieux'**, in: Archives des sciences sociales des religions. jrg. 44 (1977)1, p. 45-58.
Loux, Françoise, **Sagesse du corps. La santé et la maladie dans les proverbes régionaux français,** (Parijs: Maisonneuve & Larose, 1978).
Loux, Françoise, **Le corps. Pratiques et savoirs dans la société traditionelle,** (Berger-Levrault: 1979).
Malafosse, Jehan de, **'Un obstacle à la protection de la nature: le droit révolutionnaire'**, in: Dix-huitième siècle. jrg. 9 (1977)thema nummer, p. 91-100.
Mandrou, Robert, **'L'homme physique: santé, maladie, 'peuplades",** in: Mandrou, Robert, Introduction à la France moderne 1500-1640, (Paris: Albin Michel, 1974).
Marcel, Odile, (red.), **Composer le paysage,** (Seyssel: Champ Vallon, 1989). Collection milieux, nr. ISSN 0291-7157
Mikaïloff, Nathalie, **Les manières de propreté du Moyen Age à nos jours,** (Parijs: Maloine, 1990).
Molinier, A.. en Molinier-Meyer, N., **'Environnement et histoire: les loups et l'homme en France',** in: Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine. jrg. 28 (1981) p. 225-245.
Murard, Lion en Zylberman, Patrick, *'La cité "eugénique"'*, in: Recherches. (1977) 29, décember, p. 423-453.
Murard, Lion en Zylberman, Patrick, **'L'ordre et la règle. L'hygiénisme en France dans l'entre-deux-guerres',** Cahiers de la Recherche Architecturale. (1985)15/16/ 17, p. 42-53.
Murard, Lion en Zylberman, Patrick, *'La raison de l'expert, ou l'hygiène comme science sociale appliquée'*, in: Archives européennes de sociologie. jrg. 26 (1986)1, p. 58-89.
Murard, Lion en Zylberman, Patrick, **L'haleine des faubourgs: ville, habitat et santé au XIXe siècle,** (Parijs: La recherche, 1977).
Nordman, D., **'Frontière, histoire et écologie.** (Note critique)', Annales. Economies, Sociétés, Civilisations. jrg. 43 (1988) p. 227-243.
Pellicer, André, **Natura: étude sémantique et historique du mot latin,** (Parijs: Presses Universitaires de France, 1966).
Perrot, Michèle, **'Femmes au lavoir',** Sorcières. (19).
Perrot, Philippe, **Les Dessus et les Dessous de la bourgeoisie,** (Parijs: Fayard, 1981).
Perrot, Philippe, **Le travail des apparences,** (Parijs: Seuil, 1984).
Perrot, Philippe, **Werken aan de schijn. Veranderingen in het vrouwelijk lichaam,** (Nijmegen: SUN, 1987) vertaling van de voorgaande titel.
Perrot, Philippe, **'De l'apparat au bien-être: les avatars d'un superflu nécessaire'**, in: Goubert, Jean-Pierre, (red.), Du luxe au confort, (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe, p. 31-50
Peter, Jean-Pierre, **'Les mots et les objets de la maladie. Remarques sur les épidémies et les médecins dans la société française de la fin du XVIIe siècle'**, in: Revue historique, jrg. 49 (1971) p. 11-38.
Peter, Jean-Pierre en Revel, Jacques, **'Le corps: l'homme malade et son histoire'**, in: Le Goff, Jacques, Nora, Pierre, (red.), Faire de l'histoire, (Parijs: Gallimard, 1974). p. 169-191
Pitte, Jean -Robert, **Histoire du paysage français,** (Parijs: Tallandier, 1989)
Poujol, Thierry, **Des réseaux pneumatiques dans la ville. Un siècle et demi de techniques marginales, Ecole Nationale des Ponts et Chaussées.** Université Parijs XII. LATTS .(Noisy-le-Grand: LATTS 1986).
Quétel, Claude, **Le mal de Naples. Histoire de la syphilis,** (Parijs: Seghers, 1986).
Riffault, Marie-Cécile, **'De Chaptal à la Mère Denis: histoire de l'entretien du linge domestique',** in: Culture Technique. (1980) 3, september, p. 257-263.
Rimbaud, C., **Le corps dans les traités de savoir-vivre,** (Parijs: dissertatie Université de Paris-VII, 1977).
Roche, D., **'L'eau du XVIe au XXe siècle'**, in: Bulletin d' Histoire Moderne et Contemporaine, jrg. 13 (1982) p. 137-141.
Roche, D., **'Le temps de l'eau rare: du moyen âge à l'epoque moderne'**, in: Annales. Economies, Sociétés, Civilisations. jrg. 39 (1984) 2, p. 383-99.
Roger, J., **Les sciences de la vie**

NET WERK 22
222-223
5/6
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

dans la pensée française au XVI-IIe siècle, (Parijs: Colin, 1963).
Rollet, C. en Sauriac, A. '**Le choléra de 1832 en Seine-et-Oise**', in: Annales. Economies, Sociétés, Civilisations, jrg. 29 (1974) 4, p. 935-965.
Roquelet, A., **La vie de la forêt normande à la fin du moyen âge. Le coutumier d'Hector de Chartres**, (Rouen: 1984).
Roubin, Lucienne A., **Le monde des odeurs,** (Parijs: Klincksieck, 1989).
Roupnel, Gaston, **Histoire de la campagne française**, (Parijs, 1932).
Roux, J. M., '**La comtesse de Ségur, ou la peur de l'eau**', in: Revue d'histoire moderne et contemporaine. jrg. 30 (1983)154, p. 154-62.
Saddy, Pierre, '**Le cycle des immondices**', in: Dix-huitième siècle. jrg. 9 (1977) themanummer, p. 203 - 214.
Signoret-Guillon, M. H., **Le lavoir espace féminin à Parijs 1850-1900**, (Parijs: dissertatie Université de Paris-VII)
Spivak, Marcel, '**L'hygiène des troupes à la fin de l'Ancien Régime**', Dix-huitième siècle. jrg. 9 (1977) thema nummer, p. 115.
Thibault, Jacques, **Les aventures du corps dans la pédagogie française,** (Parijs, 1977)
Thuillier, Guy, '**Pour une histoire de l'hygiène corporelle. Un exemple régional: le Nivernais**', in: Revue d'histoire économique et sociale. jrg. 46 (1968)2, p. 232-253.
Thuillier, Guy, '**Pour une histoire de l'hygiène corporelle aux XIXe et XXe siècle**', in: Annales de Démographie Historique. (1975) p. 123-130.
Thuillier, Guy, **Pour une histoire du quotidien au XIXe siècle en Nivernais,** ('s Gravenhage/Parijs/New-York: Mouton/Walter de Gruyter & co, 1977). Civilisation et sociétés, nr. 55.
Trisca, **Petre, Aperçu sur l'histoire de la médecine préventive,** (1921).
Ulmann, J., **De la gymnastique aux sports modernes. Histoire des doctrines de l'éducation physique,** (Parijs: Vrin, 1982).
Verdier, Y., **Façons de dire, façons de faire. La laveuse, la couturière, la cuisinière,** (Parijs: Gallimard, 1979).
Vial, Robert, **Moeurs, santé et maladies en 1789,** (Parijs: Londreys, 1989).
Vigarello, Georges, '**Posture, espace et pédagogie**', **Dix-huitième siècle**. jrg. 9 (1977) themanummer, p. 39-48.
Vigarello, Georges, **Le corps redressé: histoire d'un pouvoir pédagogique,** (Parijs: J.P. Delarge, 1978).
Vigarello, Georges, **Le propre et le sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Age,** (Parijs: Seuil, 1985).
Vigarello, Georges, '**Confort et hygiène en France au XIXe siècle**', in: Goubert, Jean-Pierre, (red.), Du luxe au confort, (Parijs: Belin, 1988). Modernités XIXe & XXe, p. 31-50
Wallon, A., **La vie quotidienne dans les villes d'eau (1850-1914)**, (Parijs: Hachette, 1981).

6
7

22
NET WERK
224-225

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Archief Stichting Godshuizen

In het Archief van de Stichting Godshuizen te Den Bosch bevinden zich sinds kort enige oude jaargangen van tijdschriften die betrekkelijk zeldzaam zijn geworden. Het betreft volgende tijdschriften:

Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde jaren 1888-1961.
Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde jaren 1960-1980.
Het Ziekenhuiswezen jaren 1928-1941; 1952-1980
Ons Ziekenhuis jaren 1935-1937; 1950-1970.
Het Ziekenhuis (ontstaan uit een fusie van beide voorgaande) 1971-1988
Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde, indices op de jaargangen 1856-1950.

Deze tijdschriften zijn ter inzage en desgewenst kunnen à *f* 0,25 per stuk ook fotocopieën worden gemaakt.

Adres: Muntelbolwerk 1, 5213 SZ Den Bosch, tel. 073-83 12 12 (doorkiesnummer). Openingstijden: maandag t/m vrijdag 09-00-12.15 tot 17.00 uur.

Staatstoezicht op de Volksgezondheid

Op 27 september jl. verscheen het boek

Tussen aansporen en opsporen. Geschiedenis van 25 jaar Staatstoezicht op de volksgezondheid, geschreven door A.C.M. Kappelhof (archivaris Stichting Godshuizen, Den Bosch), uitgegeven door de SDU uitgeverij. ISBN 90-12-06986-6, *f* 49.50.

Het behandelt zowel het Staatstoezicht alsook de Inspectie Milieuhygiëne.

Tentoonstelling Toren van formaat

De Haagse Werkgroep voor Monumenten van Bedrijf en Techniek heeft ter gelegenheid van haar vijfjarig bestaan in het Scheveningse Museum een tentoonstelling samengesteld over de Scheveningse watertoren en de waterleiding. De uit 1874 daterende watertoren is een in eclecticistische stijl gebouwd werk ontworpen door L.A. Brouwer en Th. Stang. Het bevat twee ijzeren reservoirs, het bovenste met

een hangbodem, het onderste met een hangbodem in een kegelvormige buitenondersteuning. Het was enkele jaren geleden in vrij slechte staat. Men hoopt de renovatie in november 1990 te voltooien. Inmiddels zijn de originele bouwtekeningen uit de periode 1871-1874 op de tentoonstelling te zien, samen met diverse foto's van de renovatiewerkzaamheden en documenten uit de bouwtijd. Ter gelegenheid van de tentoonstelling is een boekje verschenen met de titel ' De watertoren aan de Pompstationsweg, een monument van bedrijf en techniek'. Het boek is voor *f* 10.- te koop bij het museum, het Gemeentelijk Informatiecentrum en het Haags Historisch Museum. De tentoonstelling loopt tot en met 8 december 1990. De openingstijden van het museum zijn dinsdag t/m zaterdag van 10.00 uur tot 17.00 uur.

Naam
Adres (privé)
Adres (werk)
Tel. (privé).....Tel.(werk).....
.....
Ik verricht* Ik begeleid* Ik ben op de hoogte van*
het volgende onderzoek
Probleemstelling:

Duur
Huidige stand van zaken
Verwachte afronding in de vorm van
Samenwerking met
Ondersteuning/ onder auspiciën van
*(omcirkelen wat van toepassing is, bij meer dan één onderzoek, a.u.b. een vel toevoegen)
Formulier ingevuld terugsturen naar : Secretariaat Net Werk Winselerhof

22
NET WERK
226-227
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

23
NET WERK
228-229
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Voor ramptoerisme naar Rotterdam

Rampen op zee

De dramatiek van de ondergang van zeeschepen vanaf het jaar 1900, met aandacht voor o.a. preventie, milieu en berging. t/m 10 februari 1991
Maritiem Museum Prins Hendrik - Leuvehaven 1 3011 EA Rotterdam
tel. 010-4132680

(Rampen op zee zijn blijkens onderzoek slechts zeer zelden door iets als noodlot veroorzaakt. Er moet verschil worden gemaakt tussen de aanleiding - de ongelukkige samenloop van omstandigheden, de druppel die de emmer doet overlopen - en de diepere oorzaken, de maatschappelijke keuzes en hun gevolgen. Rampen maken op brutale wijze het maatschappelijke falen evident.)

Ramp en Brand in Nederland

Rotterdams Historisch Museum/ Het Schielandhuis, Korte Hoogstraat 31, Rotterdam tel. 010-4334188
Van 10 november tot en met 26 januari. Openingstijden: dinsdag tot en met zaterdag van 10.00 tot 17.00 uur, op zon- en feestdagen van 13.00 tot 17.00 uur. De tentoonstelling bestaat voornamelijk uit schilderijen en prenten. Al vóór de geboorte van de sensatiepers waren immers rampen een geliefd thema. Gelijktijdig met deze tentoonstelling loopt de expositie 'Brandblussen op papier': prenten van Jan van der Heyden, de uitvinder van de brandspuit wiens brandspuitenboek in 1690 verscheen.

Nog meer rampen

Iemand moet mij nog het verschil tussen rampen en catastrofen verklaren. Op het eerste gezicht lijkt een catastrofe als vreemd woord zwaarder te wegen dan de ramp, zelfs als zij nationaal is. Hoe het ook zij, er is kort geleden een boekje verschenen met de titel 'Catastrofen'. Het formaat (paperback) is in geen verhouding met de maat van de beschreven catastrofen en de redacteur heeft met de eigen hand alle schema's en illustraties hertekend, wat het boek een onverwacht persoonlijk karakter geeft.

Daams, J. H., (red.), **Catastrofen**, (Amsterdam: Van Nigh en Ditmar, 1989. ISBN 90-236-6045-5.
Dit boek is gemaakt naar aanleiding van een bijeenkomst georganiseerd door de vereniging Het Nederlands Natuur- en Geneeskundig Congres op 19 november 1988 te Utrecht.

De lezingen aldaar gehouden zijn door de sprekers of, in het geval van professor Best, door een collega op schrift gesteld en door de eindredacteur voor publikatie in boekvorm gereed gemaakt. Ter aanvulling werd professor Pen bereid gevonden een hoofdstuk over economische catastrofen te schrijven. De besproken rampen lopen van 'kleine rampen' tot rampen op cosmische schaal.

De vraag of er op onze planeet natuurlijke rampen bestaan is overigens al langer aan de orde, zie bijvoorbeeld:
Timberlake, L., Wijkman, A., Natural disasters, acts of God or acts of Man?, (London [etc]: Earthscan, 1984) of Perrow, Charles, Normale Katastrophen. Die unvermeidlichen Folgen der Großtechniek, (Frankfurt am Main: 1987).

1 De vereniging Het Nederlands na-
2 tuur- en Geneeskundig congres is een algemeen wetenschappelijke vereniging die ieder jaar een bijeenkomst organiseert gewijd aan een bep[aald thema. Dit thema wordt dan in lezingen vanuit verschillende wetenschappen besproken. De vergaderingen zijn voor iedereen tegen betaling van een geringe toegangsprijs toegankelijk.

Informaties bij het secretariaat:
J.H. Daams
Van Leeuwenhoekhuis H5
Plesmanlaan 121
1066 CX Amsterdam

Het Teyler Initiatief

Het Teyler Initiatief gaat prijzen uitreiken aan personen die zich verdienstelijk hebben gemaakt op het gebied van milieutechnologische kennisoverdracht. Er zijn twee categorieën: professionelen en niet-professionelen. De prijsvraag is een open competitie, iedereen kan kandidaten voordragen. De prijs per categorie bestaat uit een bedrag van *f* 15 en een replica van een bijzonder object uit Teylers Museum. Tot en met 31 januari 1991 kunnen kandidaten zich aanmelden of aangemeld worden bij het secretariaat van Het Teyler Initiatief (de heer B.C. Sliggers, Spaarne 16 2011 CH Haarlem, 023-319010, telefax 023-342004)). De prijsuitreiking is in het voorjaar 1991 gepland. Het Teyler Initiatief wordt financieel mogelijk gemaakt door het ministerie van VROM.

Monumenten

Op 21 november j.l. vond te Ede een symposium plaats over historische en geografische monumenten. Dr. A.A. Beekmanstichting.

NET WERK 23
230-231
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Ziekte en geschiedenis

Op 16 november j.l. was er aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen te Rotterdam een studiedag over 'Ziekte en geschiedenis'. Giulia Calvi (auteur van o.a. 'Histories of a plague year') en Roy Porter (van het Wellcome Institute, auteur van o.a. 'In sickness and health' hielden er voordrachten. Het boek van Porter is een voorbeeld van gebruik van egodocumenten (dagboeken, brieven) voor medische geschiedenis.
Deze dag was ook bedoeld voor de presentatie van Rotterdams onderzoek (voorwaardelijk gefinancieerd onderzoek met het algemene thema 'Interactieprocessen'.
Inlichtingen 010-4087753.
Het Amsterdamse studententijdschrift Skript gaat een nummer aan dit thema wijden.

Geneeskunde en gezondheidszorg in oorlogstijd

Tijdens de op 15 december j.l. gehouden 30e medisch-historische dag, kwam er een veelvoud van onderwerpen aan de orde over 'Geneeskunde en gezondheidszorg in oorlogstijd' o.a. lezingen van drs. H.B.M. Rigter over de Gezondheidsraad en Voedingsraad in oorlogstijd, van dr. G.T. Haneveld over surrogaat middelen en -medicijnen in oorlogstijd en van dr. A.M. Kerkhoff over de G.G. en G.D's in oorlogstijd.
De dag werd georganiseerd door de vakgroep metamedica van de VU, faculteit Geneeskunde, Van der Boechorststraat 7, 1081 BT Amsterdam, tel. 020-5482700.

Een negentiende eeuwse model van hygiëne als discipline

Waarmee houdt zich de (nog niet academisch geëtableerde) discipline van de hygiënegeschiedenis bezig? Een van de hulpmiddelen voor de afbakening van het gebied is de wijze waarop de hygiëne in verschillende periodes is geïnterpreteerd. In een encyclopedie uit 1829 kon men al een vrij precieze omlijning van het gebied vinden.

I. voorwerp van de hygiëne: de gezonde mens
A. collectief gezien
1. uitgaande van gelijksoortige klimaten en plaatsen (rassen)
2. uitgaande van gezamenlijke bewoning
3. uitgaande van soorgelijke collectieve alledaagse leefwijze
4. uitgaande van soorgelijke zeden

B. individueel gezien; verschillen van
1. temperament
2. geslacht
3. gewoonten
4. beroepen
5. individuele leefwijze

II. inhoud van de hygiëne

A. circumfusa (de omgeving)
1. de niet direct aan de aarde gebonden omgeving
a. de lucht
b. warmte en licht
c. electriciteit
d. magnetisme
e. weersinvloeden
2. de aan de aarde gebonden omgeving (bodem, water)
a. de normale natuurlijke invloeden
b. de natuurlijke veranderingen van plaatsen door natuurlijke calamiteiten
c. de kunstmatige veranderingen, aangebracht door de mens.

B. applicata (de kleding etc)
1. kleding
2. esthetische verzorging van lichaam (haar, baard, parfum e.d.)
3. het schoonhouden van het lichaam
4. zalven en olieën
5. op te smeren medicamenten en amuletten

C. ingesta
1. vast voedsel
2. drank
3. medicamenten

D. excreta
1. niet cyclisch, continu (zweet...)
2. dagelijks (afscheiding)
3. ongewoon (overgeven...)
4. therapeutisch (bloed tappen...)

E. gesta
1. wakker zijn
2. slapen
3. beweging
4. rust

F. percepta
1. waarneming
2. gevoelens
3. geestelijke vermogens

III. middelen of regels van de hygiëne

A. openbare hygiëne
1. klimaat en plaatsen
2. bewoning
3. gemeenschappelijk gebruik van de omgeving
4. zeden, wetten

B. individuele hygiëne
1. algemene principes (regelmaat, matiging enz.)
2. toegepaste principes (bij circumfusa, applicata, ingesta enz.)
3. bijzonderheden afhankelijk van leeftijd, geslacht enz.

C. de relaties tussen gezondheid en ziekte
1. preventie van endemische en epidemische ziekten
2. kennis van oorzaken en gevolgen
3. therapeutische regels van hygiëne

Baron, 'Hygiène', in: Courtin, M., Encyclopédie moderne. Dictionnaire abrégé des hommes et des choses, des sciences, des lettres et des arts etc., (Brussel: Th. Lejeune, 1829). p. 184-191

23
NET WERK
232-233
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Hans Achterhuis, referenties

Tijdens zijn lezing op 2 november j.l. verwees Hans Achterhuis herhaaldelijk naar een artikel van G. Hardin en naar het Brundtland rapport. Hier volgt meer informatie:

Hardin, Garrett, 'The Tragedy of the Commons', **Science**. (1968) 13 december, p. 1243-1248.

La Court, Thijs de la, **Onze gezamenlijke toekomst. Milieu, ontwikkeling, ontwapening: het Brundtland rapport kritisch bekeken,** ('s-Hertogenbosch: BijEEN, ISBN 90-6678-048-x. *f* 10.-.

Addenda aan de Frankrijk bibliografie (nr. 22)

Boudriot, P. D., **'Essai sur l'ordure en milieu urbain à l'époque préindustrielle. Boues, immondices et gadoues à Paris au XVIIIe siècle'**, Hist. Econ. Soc. jrg. 5 (1986) p. 515-518.

Debeir, J., Deléage, J., **La servitude de la puissance,** (Parijs: Flammarion, 1986).

Mieck, I., **'Die Anfänge der Umweltschutz gesetzgebung'**, Francia. jrg. 9 (1982) p. 331-367.

Publicaties

Cultuurhistorie en milieu in 2015: op weg naar een landschap zonder verleden?, (Amsterdam: Stichting R.A.A.P, 1990).

Antrop, M., **Het landschap meervoudig bekeken,** (Kapellen: Pelckmans, 1989). Leefmilieu nu, nr. 30. (in diverse tijdschriften/ kranten besproken)

Beenakker, J. J. J.M., **'De beheersing van het binnenwater: gevolgen voor het grondgebruik in westelijk-Friesland. 1250-1650'**, Economisch en sociaal-historisch jaarboek. jrg. 42 (1989) p. 59-71.

Boenink, Marianne, **'Vrouwe Hygieia en de zeven richtlijnen. Voedingsvoorlichting en moraal'**, Tijdschrift voor Gezondheid en politiek. (1990) oktober, p. 8-10.

Bont, Chris de, **Het cultuurhistorisch landschapsonderzoek van het streekplangebied "Midden en- en Oost-Brabant": een historisch-geografisch onderzoek,** (Wageningen: Staring Centrum 1990).

Bottelier, T., **'Een rioleringssysteem op het binnenterrein van het Teylershofje'**, Haarlems bodemonderzoek. jrg. 23 (1989) p. 23-24.

Demoed, H., **'De Markeverdeling in Drenthe in de 19e eeuw'**, Nieuwe Drentse Volksalmanak. jrg. 106 (1989)

Brimblecombe, P., Pfister , C., (red.), **The Silent Countdown. Essays in European Environmental History**, (Berlin: Springer-Verlag, 1990). ISBN 3-540-51790-1; 0-387-51790-1. *f* 162,55.
met de volgende bijdragen:
Sieferle, R. P., 'A basic concept of the environmental history'.
Deléage, J. P., Hémery, D., 'From ecological history to world history'.
Pfister, C., 'The early loss of ecological stability in an agrarian region'.
Viazzo, P. P., 'The anthropological perpective of the environment, population and social structure in the Alps'.
Blaschke, K., 'Environmental history: some questions for a new sub-discipline of History'.
Mieck, I., 'Reflections on a typology of historical pollution: complementary conceptions'.
Dunin-Wasowicz, T., 'Natural environment and human settlement over the Central European Lowland in the 13th century'.
Oldfield, F., Clark, R. L., 'Environmental history- the environmental evidence'.
Lange, N., '"Policey" and environment as a form of "social discipline" in early modern Hamburg'.
Diederiks. H., Jeurgens, C., 'Environmental policy in 19th century Leyden'.
zie ook Diederiks, H. A., Jeurgens, Ch, **'Milieu,bedrijf en overheid; Leiden in de negentiende eeuw'**, Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek. jrg. 5 (1988) p. 427-446.
Brimblecombe, P., Bowler, C., **'Air pollution in York 1850-1900'.**
Brüggemeier, F. J., **'The Ruhr Basin 1850-1980. A case of large-scale environmental pollution'.**
Walter, F., **'The evolution of environmental sensitivity 1750-1950'.**
Thelander, J., **'The obscure problems: rationalisation, power, and the discovery of environmental problems'.**
Driesch, U. van den, **Historisch-geographische Inventarisierung von persistenten Kulturlandschaftselementen des ländlichen Raumes als Beitrag zur erhaltenden Planung,** (Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms Universität, 1989).
Gee, Eric, **'Heating in the late Middle Ages'**, Transactions of the Ancient Monuments Society. jrg. 31 (1987) p. 88-105.
Haartsen, A. J., Klerk, A. P. de, Vervloet, J. A. J., Borger, G. J., **Levend verleden: een verkenning van de cultuurhistorische betekenis van het Nederlandse landschap,** ('s-Gravenhage: Ministerie van Landbouw en Visserij, 1989). Achtergrondreeks Natuurbeleidsplan, nr. 3.
Studie uitgevoerd t.b.v. de opstelling van het Natuurbeleidsplan in opdracht van de Directie Natuur, Milieu en Faunabeheer van MLV. Doel is het verschaffen van inzicht in de kenmerken en waarden van de verschillende cultuurlandschapstypen en zodoende bouwstenen te kunnen aandragen voor het zorgvuldig omgaan met historisch-geografische waarden in het landelijk gebied. (uit het attenderingsbulletin van het Staringgebouw)

't Hart, Piet, **'Een ziekte van de armen? Bestrijding van cholera in de negentiende eeuw'**, Intermediair. jrg. 26 (1990) 49, p. 59-63.
"Halverwege de vorige eeuw brak in Nederland de eerste cholera-epidemie uit. De slachtoffers van deze ziekte, die dreigender was dan tuberculose of AIDS, stierven in stank en vernedering. Preventieve maatregelen hadden wel degelijk zin, maar meningsverschillen over de oorzaken verhinderden een afdoende bestrijding. Evenals toen is ook nu onkwetsbaarheid een illusie."
(Dit artikel sluit aan bij het eerder gesignaleerde boek van P. 't Hart over cholera in Utrecht.)

Hendrikx, J. A., **De ontginning van Nederland**, (Utrecht: BLB Ministerie van Landbouw en Visserij, 1989). ISBN 90 73253 01 2.
Te verkrijgen door overmaking van *f* 10.- op gironummer 26182 t.n.v. Landinrichtingsdienst /BLB, onder vermelding van de titel en rapportnummer.

Joosten, J. H. J., **'Buckwheat, war and acid rain: palaeo-ecological and historical research on recent landscape development in the Southern Peel area** (Netherlands)', Acta Bot. Neerl. jrg. 38 (1989) p. 223.
Joosten, J. H. J., **'De ontwikkeling van het landschap in en rond De Groote Peel tot aan de late middeleeuwen'**, in: Bruekers, A., (red.), **Nederweerts verleden. Doorsneden land,** (Nederweert: Stichting Geschiedschrijving Nederweert, 1989). p. 9-30
Joosten, J. H. J., **'Winnen en verliezen. Een overzicht van de veenexploitatie in de Peel'**, in: Rademaker, P. C. M., (red.), Delfstoffen in Limburg, (1989). p. 201-210
Joosten, J. H. J., **'Winnen en verliezen. Een overzicht van de veenexploitatie in de Peel'**, Grondboor en hamer. jrg. 43 (1989) p. 329-338.
Kelley, Robert, **Battling the Inland Seas: culture, public policy and the Sacramento Valley 1850-1986,** (Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1989). $ 32.95.
Kilbourne Matossian, Mary, **Poisons of the past. Molds, epidemics, and history**, (New Haven/ London: Yale University Press, 1989). ISBN 0-300-03949-2.

NET WERK 23
234-235
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
4/5

Bundeling en bewerking van een aantal artikelen.

Köhler, Wim, **''Als alle specialisten gelijk hadden, werden we 120 jaar en dat is dus niet zo". Preventieprogramma's en het probleem van de vervangende ziekten'**, NRC. (13 december 1990) p. 1, Bijlage Wetenschap en Onderwijs.

Over de preventievoorkeuren, in het bijzonder het terugdringen van morbiditeit als doel naast het terugdringen van mortaliteit, dus het bevorderen van een gezonde levensverwachting. Voor het beoordelen van het succes is een andere maatstaf aan te leggen, afhankelijk van het aantal gezonde jaren in de plaats van het aantall levensjaren.

Malcolmson, Patricia, **English laundresses: a social history 1850-1930.,** (University of Illinois Press, 1986). ISBN 0-252-0129-3. $ 26,95.

McKibben, Bill, **The end of nature,** (London/New York: Penguin, 1990). ISBN 0-14-012306-7. £ 4.90.

Het boek van McKibben is momenteel in verschillende engelstalige paperbackuitgaven te verkrijgen evenals in het nederlands.

Thurkow, A., **'De droogmakerij van Bleiswijk en Hillegersberg: een opmerkelijke onderneming'**, Holland. jrg. 22 (1989) 1, p. 33-54.

Thissen, P. H. M., **'Veranderende landbouw, veranderend landschap: ontginning, bebossing en ruilverkaveling in Lierop, 1880-1989'**, in: Maas, A., (red.), Lierop, beeld van een dorp, (1989) (ISBN 90-9003034-4)

Tijms, W., **'Agrarische ontwikkelingen in Drenthe gedurende de middeleeuwen'**, Drie maandelijkse bladen voor taal en volksleven in het Oosten van Nederland. jrg. 4 (1989) 3/4, p. 119-145.

Worster, Donald, (ed.), **The ends of the earth. Perspectives on modern environmental history,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1988). ISBN 0-521-34846-3.

Bevat artikelen of hoofdstukken van Ester Boserup, Gustaaf Utterström, Richard G. Wilkinson, Alfred W. Crosby, Richard P. Tucker, Timothy C.Weiskel, Carville Earl, Arthur F. McEvoy, Clayton R. Koppes, Douglas R. Weiner en in het bijzonder het overzichtsartikel van de redacteur **'The vulnerable earth'**. p. 3-22

De Bataafse hut

Woud, Auke van der, **De Bataafse hut. Verschuiving in het beeld van de geschiedenis,** (Amsterdam: Meulenhoff, 1990). ISBN 90-290-9879-1. *f* 39,50.

Achterflaptekst: 'In de decennia rond 1800 voltrok zich in Nederland een wetenschappelijke revolutie. De traditionele kijk op het verre verleden sneuvelde en maakte plaats voor een radikaal andere. Archeoplogen ontdekten dat niet de heldhaftige bataven maar primitieve jagers in een nevelig stenen tijdperk de vroegste nederlanders waren. Geologen ontdekten dat de aarde miljoenen jaren oud was in plaats van de bijbelse 5600 jaar. Germanisten ontdekten in de taal, in de volksverhalen en volksgebruiken de resten van de oude Germaanse mythologie. Historici ontdekten de cultuur van de middeleeuwen en legden nieuwe onderzoeksgebieden open.

23
NET WERK
236-237
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

5/6 De Bataafse hut behandelt niet alleen de veranderende denkbeelden in de wetenschappen en het ontstaan van enkele nieuwe wetenschappen, maar ook de beide kunsten die aan de heel andere belangstelling voor het verleden vorm gaven: de belletrie (historische roman) en de architectuur (neogotiek).

Het meest relevant voor de geschiedenis van het milieu is het hoofdstuk over de natuurlijke historie, waarin het veranderend beeld van de geologie aan de orde komt. Van der Woud citeert o.a. de hygiënist L.A. Cohen die zich al in 1842 op het gebied van de geologie begeven heeft in een publicatie in het Tijdschrift voor Natuurlijke Geschiedenis en Physiologie. Hier blijkt weer hoe de geschiedenis van het milieu en van de hygiëne niet los van elkaar te zien zijn.

Stadsgeschiedenis

Kooij, P., **Stadsgeschiedenis,** (Zutphen: De Walburg Pers, 1989). Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis, nr. 4. ISBN 90-6011-671-2. *f* 15.-.

Deel 4 van de reeks Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis continueert de formule van de voorgaande delen. In zeer gecomprimeerde vorm wordt een toch compleet overzicht gegeven van het Nederlands onderzoek op het besproken gebied. Relevant voor de geschiedenis van milieu en hygiëne is voornamelijk hoofdstuk 11 over de stedelijke gezondheidszorg. Het boek bevat alle noodzakelijke onderdelen, met verwijzingen naar de mogelijke bronnen, literatuuroverzicht en register. Niet opgenomen zijn recente (na het afronden van de tekstredactie verschenen) dissertaties van Wagenaar, Van den Noort, Lesger en Van Rooijen over Amsterdam, Rotterdam, Hoorn en stadsgroen, de ruim daarvoor verschenen dissertatie van Van der Valk over Amsterdam ontbreekt echter ook.

Eten en eetlust

Otterloo, Anneke H. van, **Eten en eetlust in Nederland (1840-1990),** (Amsterdam: Bert Bakker, 1990). ISBN 90-351-09740-0. *f* 49,50.

Een aantal van de hoofdstukken zijn zeer relevant voor de geschiedenis van de hygiëne in het bijzonder hoofdstuk 3 over mechanisering en chemisering, hoofdstuk 4, waar kwaliteit en collectieve voorzieningen aan de orde komen, hoofdstuk 5 waarin de rol van kookleraressen wordt besproken en hoofstuk 7 over de herleving van de beweging voor natuurlijk en gezond voedsel. De noten noemen (waarschijnlijk met het oog op een commerciële uitgave) niet de veelvuldige bronnen, terwijl deze wel globaal aan de orde komen bij de bespreking van de werkwijze en in een appendix. Wel is er een appendix geheel gewijd aan het achterhalen van gegevens over voedselconsumptie en eetgewoontes. De indeling van het boek laat zien hoe moeilijk het is recht te doen aan zowel de verschillende disciplines waar vanuit gewerkt is, alsook aan de chronologie. De anthropologie, die als discipline veel te bieden heeft op het gebied van eetgewoontes wordt veel minder te hulp geroepen dan men bij het lezen van de inleiding zou vermoeden. De veelheid van de thema's en de bestuderde periode maken dat sommige onderwerpen in enkele zinnen worden afgehandeld. De afgrenzing van de onderwerpen blijkt ook moeilijk. Het drinken is niet helemaal buiten beschouwing gelaten (melk, water), maar alcoholhoudende dranken blijven buiten beschouwing, terwijl bier ook wel als voeding te zien valt. Technisch-historische studies zijn als secundaire literatuur niet bij dit onderzoek betrokken geweest. Ondanks het brede perspectief, laat dit boek dus nog ruimte open voor toekomstig onderzoek.

Bramwell

Een boek van Anna Bramwell is reeds in Net Werk gesignaleerd
Bramwell, **Anna, Ecology in the 20th century. A history,** (New Haven, London: Yale University Press, 198). ISBN 0-300-04521-2. *f* 43,75 ; besproken door Lucas Reinders NRC 13 juni 1989).

Door dezelfde auteur zijn echter meer milieuhistorische teksten gepubliceerd.
Bramwell, A. C., **'Darré. Was this man 'Father of the Greens'?'**, History today. jrg. 34 (1984) p. 7-13.
Bramwell. A.C., **Blood and soil. Walther Darré and Hitler's 'Green Party'**, (Bourne End: 1985).

23
NET WERK
238-239
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Bramwell, A. C., **'A green land far away. A look at the origins and history of the green movement'**, Journal of the Anthropological Society of Oxford. jrg. 17 (1986) p. 191-206.
Bramwell, A. C., **'Widespread seeds of the Green Revolution'**, Times Higher Education Supplement. (1987) 20.11.

Groen

Rooijen, Maurits van, **De wortels van het groen,** (Utrecht: dissertatie RUU 1990). *f* 35.- Te bestellen bij de vakgroep stads- en arbeidsstudies 030-532016.
Uit deze studie blijkt o.a. dat de aanleg van parken in eerste instantie niet verbonden is geweest met gezondheidsoverwegingen, alhoewel in de miasmatische kijk op steden en ziekten bomen gezien werden als bescherming tegen kwade reuken en groen gezien werd als een gunstige invloed om het gemoed. Groen is vrij constant gezien als verfraaiing, en afgeleid daarvan, als een bijdrage tot de status van de bewoning. Gezondheidsargumentatie speelde wel mee in de zeventiende eeuwse plannen om de bevolking te spreiden door middel van minder compacte stadsuitleg. De hygiënistische argumentatie voor groen begon echter pas in de twintigste eeuw een reële invloed uit te oefenen. Een van de konkrete uitwerkingen is de gedecentraliseerde stedebouw zoals door Berlage voorgestaan. In de loop van de twintigste eeuw krijgt groen in toenemende mate een betekenis voor de vrije tijd en de gezondheid. Bij de Garden City beweging speelden gezondheidsargumenten een belangrijke rol.

Gezien

Bij de El Lissitzki tentoonstelling in het Van Abbe museum te Eindhoven hangt in een van de zalen een kleine schets van de door Lissitzki ontworpen bijdrage aan de Internationale Hygiëne tentoonstelling te Dresden in 1930.

Bundel

Er zijn op dit moment enkele bundels van de Net Werk nummers 1 tot en met 22 verkrijgbaar voor de prijs van *f* 18.- inclusief porto kosten. Deze bundels worden in kleine oplage (gecopieerd) aangemaakt. Als de kleine voorraad op is, zullen eventuele aanvragers nog even geduld moeten hebben tot de aanmaak van een nieuwe stapel zinvol is geworden.

Te verkrijgen door storting van *f* 18.- op gironummer 3653910 van Net Werk, Eindhoven, onder vermelding van 'Bundel 1 t/m. 22'

Abonnement

Net Werk wordt dankzij financiële ondersteuning ook naar ca. 200 adressen gestuurd met en zonder abonnement. Een abonnement op Net Werk (*f* 10.-) is echter een blijk van waardering en een bijdrage tot de zelfstandigheid van de werkgroep c.q. stichting. Een steunabonnement (*f* 25.-) betekent hetzelfde, maar in grotere mate.

Contact

Wat van de kant van de redactie het meest gewenst is en zeer wordt gewaardeerd, is het aandragen van informatie op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu. Een belangrijk doel van de stichting Net Werk is immers het verzamelen en verspreiden van die informatie. Het is tot nu toe 23 keer gelukt een contactblad te vullen met relevante gegevens. De bijeenkomsten hebben de afgelopen jaren een kleine groep getrouwen getrokken, aangevuld door een variabel aantal geïnteresseerden, afhankelijk van de behandelde thema's. Meer actieve inbreng van ontvangers van Net Werk blijft toch gewenst, want behalve informatie is ook discussie een voorwaarde voor de voortzetting. Discussie tijdens de bijeenkomsten is maar een begin.

Lezer, laat uw stem horen!

Enquête

Om het bestand te actualiseren, gaan vanuit het secretariaat een aantal formulieren de deur uit naar mensen en organisaties waarvan bekend is dat zij onderzoek verrichten/hebben verricht op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu. De geactualiseerde lijst zal over een maand of twee kunnen worden gepubliceerd. Hebt u kort na ontvangst van dit nummer geen formulier ontvangen terwijl u wel kennis hebt van onderzoek of onderzoek zelf verricht, vul dan het formulier in aan de achterzijde van Net Werk en retourneer het naar het secretariaat (of geef het desgewenst door).

Er blijkt belangstelling te bestaan voor een overzicht van Nederlands onderzoek op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu. Hoe completer het overzicht kan worden, hoe waardevoller. Wij hopen op medewerking.

23

NET WERK

240-241

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

24
NET WERK
242-243
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Natuur- en milieu-educatie in het geschiedenisonderwijs

In het geschiedenisonderwijs wordt nauwelijks aandacht besteed aan de manier waarop de mensen vroeger omgingen met het milieu. In 'Net Werk' is al eens geschreven over de initiatieven vanuit de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederlan (VGN) om milieu wat meer onder de aandacht te brengen. Inmiddels zijn er nieuwe ontwikkelingen te melden. Een groep van historici, bestaande uit Kees Bogaerts, John Henkes, Ronald van Kesteren en Martin Bosch, is bezig om natuur- en milieu-educatie in het geschiedenisonderwijs te propageren. Dat gebeurt in het kader van het project 'Natuur- en Milieu-educatie in het onderwijs (NMO), waarin tal van instellingen samenwerken. Voor geschiedenis zijn dat: Instituut voor Leerplanontwikkeling (SLO), Landelijke Pedagogische centra (LPC) en stichting Milieu-educatie (SME).

De gedachtengang binnen het NMO-project is ongeveer als volgt. Maak van natuur- en milieu-educatie (NME) niet een apart vak, maar geef het een plaats in bestaande vakken. Laat ieder vak op zijn eigen manier bijdragen aan kennis en inzicht van leerlingen over de relatie tussen mens en milieu, de aard en oorzaken van milieuproblemen en mogelijke oplossingen voor milieuproblemen. Zorg dan wel dat vakken geen dubbel werk gaan doen, maar probeer zoveel mogelijk in het ene vak aan te sluiten bij wat in andere vakken gebeurt.

Wat kun je doen in een vak als geschiedenis en staatsinrichting, zoals het officieel heet? Via 'Net Werk' zijn we enigszins op de hoogte van wat er zoal leeft bij historici van milieu en hygiëne. Daarvan kun je maar een miniem gedeelte in het onderwijs aan de orde stellen. Wil je tot acceptabele voorstellen komen, dan moet je met een aantal zaken rekening houden. Het Ministerie van Onderwijs wil 'basisvorming' gaan invoeren in het voortgezet onderwijs. In dat kader hebben verstandige lieden zogenoemde 'kerndoelen' geformuleerd voor het vak. Daarin staat heel globaal beschreven wat leerlingen in de eerste drie jaar 'gehad moeten hebben'. Op zijn minst moeten ze iets weten van de 'gevolgen van industriële revoluties in de 19e en 20e eeuw voor het milieu', zo staat er in de kerndoelen te lezen. Het woordje 'milieu' wordt één keer genoemd. Maat dat is al heel wat. Het houdt een erkenning in: milieu moet in het vak.

De mogelijkheden om iets aan milieu te doen in de kerndoelen is vrij beperkt. Ze kunnen wat verruimd worden door milieu ook bij andere onderwerpen te betrekken. Zo is een programma opgesteld waarin toch in elk leerjaar aandacht is voor milieu:
leerjaar 1: Verhouding van de mens tot de natuur in pre-agrarisch en agrarisch Egypte in vergelijking met de verhouding mens-milieu in de hedendaagse tijd
leerjaar 2: Ontstaan en ontwikkeling van de industriële samenleving in West-Europa in de 19e en 20e eeuw en de gevolgen daarvan voor het milieu;
lesjaar 3: West-Europese samenwerking na 1945 en het funktioneren van het Nederlandse politieke bestel op Europees niveau met als beleidsonderwerp milieubeheer.
Deze omschrijvingen zijn nog zeer ruim en het programma wordt nog verder uitgewerkt.

1
2 Met het vaststellen en uitwerken van een programma ben je er natuurlijk nog niet. Voor leraren geschiedenis is milieu in het vak geen geaccepteerd idee. Ze weten er weinig van en staan dus niet te trappelen om er aan te beginnen.

Om NME onder de aandacht van docenten te brengen, verschijnt in het najaar van 1991 een speciale uitgave van 'Kleio', het blad van de VGN. Er komt konkreet lesmateriaal in te staan over menselijk afval en waterverontreiniging in de negentiende eeuw. Daarmee willen we leraren laten zien dat milieu een boeiend thema is en dat je er leuke geschiedenislessen over kunt geven. Verder komen er artikelen over Natuur- en milieu-educatie in het vak, over onderzoek van milieuhistorici en over literatuur op het gebied van milieugeschiedenis. Om 'geloofwaardig' over te komen, moet je laten zien dat er door vakmensen geschreven is en geschreven wordt over milieu. Ook kun je op die manier leraren een handleiding bieden om er zelf over te lezen. Myriam Daru is bereid om een literatuurwijzer samen te stellen.

Naast de produktie van de 'Kleio-special' worden besprekingen gevoerd met uitgevers van schoolboeken en zijn er plannen voor conferenties, lerarenopleiding, regionale geschiedenis en musea. we proberen over een breed front de onderwijswereld te bestoken met het idee dat het nuttig en leuk is, dat het kan en dat het moet.

Martin Bosch

Wie naar aanleiding van het bovenstaande wil reageren, kan contact opnemen met Martin Bosch tel; 030-713734 (SME) of 080-776607 (thuis).

24

NET WERK

244-245

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Desinfectantia

Er is bij een grote Nederlandse industrie behoefte aan informatie over de rol die chemische desinfectantia (in het bijzonder hypochloriet, in casu bleekwater) spelen en/of gespeeld hebben in het bereiken van de huidige hygiëne standaard in huishoudens naast de meer algemene maatregelen zoals lichaamsreiniging en schoonmaken, zowel in nationaal als in internationaal perspectief.

Lezers van Net Werk die hierover onderzoek kennen of dit onderzoeksthema zouden willen oppakken kunnen contact opnemen met het secretariaat van Net Werk.

Oud nieuws / nieuwe geschiedenis

Bij de directie Lucht van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer gaan regelmatig onderzoeksrapporten naar het oud papier. Het gaat om rapporten van binnen- en buitenlandse onderzoeksinstellingen die zo'n drie tot tien jaar oud zijn. Onderwerpen zijn onder meer luchtkwaliteit, gevolgen van luchtverontreiniging, maatregelen, modellering en beleid. Mochten er lezers zijn van Net Werk die belangstelling hebben voor deze rapporten uit de 'nieuwste geschiedenis', dan kunnen zij dat laten weten aan:

Drs. J. Swager, hoofd afdeling Klimaatverandering, Kammer D 704, Postbus 450, 2260 MB Leidschendam.

Net Werk tourisme: De onderkant van Parijs

Pavillon de l'Arsenal , Boulevard Morland 21. tel. 01-42766346. Dinsdag t/m zaterdag 10.30-18.30 uur, zondag 11-19 uur tot en met 30 maart.

In het pavillon de l'Arsenal worden regelmatig tentoonstellingen gehouden die Parijs aan de buitenwereld presenteren. Deze keer boden de organisatoren aan een bezoek te brengen aan de ingewanden van de stad. Het aangeboden onderaardse Parijs is dan wel ontdaan van zijn meest scherpe kanten, zodat niemand hoeft te vrezen zijn neus dicht te moeten houden tijdens de wandeling. In de plaats van een catalogus, kan de bezoeker een gezelschapsspel aanschaffen 'Les dessous de la ville', uitgegeven door Ludodélires en te koop voor FF 195,-

Blijvend is de mogelijkheid om een deel van het rioleringsnetwerk van Parijs te bezoeken. De ingang (via een wenteltrapje) bevindt zich bij de Place de la Résistance, nabij Pont de l'Alma (brug), métrostation Alma-Marceau. Daar bevindt zich

het riolen museum, met een audiovisuele presentatie. Kosten FF 20.-. Hier is geen sprake van nagebootste riolen, men bezoekt 'the real thing' en kan aan de hand van naamplaatjes weten onder welke straat men zich bevindt. De toegankelijke route is maar kort (het Parijse rioleringsnetwerk is immers volgens de voorlichters 2200 km lang). Open za t/m wo 11-17u. Inlichtingen 09-33-1-47051029.

2/3

De hygiënisten

Op 12 april verdedigt Eddy Houwaart zijn proefschrift 'De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890' aan de Rijksuniversiteit Limburg. De promotie vindt plaats in de Aula van de Rijksuniversiteit Limburg, Tongerse straat 53 te Maastricht om 16.00 precies.

Dit proefschrift belooft een standaardwerk te worden over het hygiënisme in de negentiende eeuw. In een volgend nummer van Net Werk zal het uitgebreid aan de orde komen. Alvast enkele uitspraken. "Een van de thesen van het boek is, dat de hygiënisten een wezenlijke rol hebben gespeeld bij het vervangen van oude, uit het Ancien Régime stammende medische denkbeelden door een nieuw medisch paradigma."..."Burgers die stierven aan de gevolgen van de epidemische ziekte moesten voortaan worden beschouwd als slachtoffers van hen die de'vooruitgang' in de weg stonden."... "Zij die de volksgezondheid tot collectief goed hebben verheven, zorgden tevens voor de maatschaoppelijke verankering van het medisch beeld van ziekte en gezondheid, dat is gebaseerd op de pathologische anatomie en de fysiologie."

Houwaart, E.S. **De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland** (Groningen: Historische Uitgeverij, 1991) 450 blz. *f* 65,-
De handelseditie zal te vinden zijn in de boekhandel of is te bestellen bij de Historische Uitgeverij, Westersingel 37 9718 CC Groningen.

Frans milieu- en hygiënehistorisch onderzoek
(vervolg van nrs. 22 en 23)

Bardet, J. A., e.a., (red.), **Peurs et terreurs face à la contagion. Choléra, tuberculose, syphilis. XIXe-XXe** siècles, (Parijs: 1988).
Baulant, M., Vari, S., 'Du fil à l'armoire. Production et consommation du linge à Meaux et dans ses campagnes, XVIIe- XVIIIe siècles', **Ethnologie Française**. jrg. 16 (1986) 3 , p. 273-280.

24
NET WERK
246-247
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Bloch-Raymond, A., 'Bateaux-lavoirs, buanderies et blanchisseries, des relations entre espaces publics, espaces privés', **Revue des sciences sociales de la France de l'Est.** (1984) 13 -13 bis
Bloch-Raymond, A., 'Bateaux-lavoirs, buanderies et blanchisseries en Alsace du XIXe au XXe siècle', **Ethnologie Française.** jrg. 16 (1986) 3 , p. 311-318.
Bologne, Jean-Claude, **Histoire de la pudeur** (Parijs: Olivier Orban, 1986).
'Calais en 1829: Calais et la pollution au XIXe siècle', **Les dossiers de l'histoire Calaisienne.** (1974) 4 , p. 19-20.
Carrières, Marcel, 'Urbanisme et anti-pollution en Arles au XVIIe siècle', **Bulletin des amis du vieil Arles.** jrg. série 1 (1974) 12 , p. 13-14.
Casciani, C., 'L'industrie du nettoyage et du dégraissage des vêtements', **La science et la vie.** jrg. 35 (1929) , p. 401-410.
Chandelon, M., 'Economie domestique. Sur un procédé très économique pour lessiver le linge à la vapeur et sans savon', **L'agriculteur praticien. Revue d'agriculture, de jardinage et d'économie rurale et domestique.** jrg. 12 (1851) , p. 278-280.
Chaptal, C., 'Le lessivage: ses opérations', **Journal Belge des connaissances utiles.** jrg. 5 (1835) , p. 306-308.
Corbin, Alain, 'Le grand siècle du linge', **Ethnologie Française.** jrg. 16 (1986) 3 , p. 299-310.
Daubigny, W., 'L'oeuvre du lavoir et du linge blanc. La lutte contre la guenille', **La science sociale.** (1909) novembre , p. 3-19.
Denefle, S., 'Tant qu'il y aura du linge à laver', **Terrain. Carnets du patrimoine ethnologique.** jrg. 12 (1989) Avril , p. 15-27.
Denis, M.N., 'Histoire comparée de la machine à laver', **Revue des sciences sociales de la France de l'Est.** (1984) 13- 13 bis
Denis, M. N., 'Systèmes culturels et technologie: histoire de la machine à laver', **Culture Technique.** jrg. 17 (1987) , p. 206-212.
Dion, R., 'Usines et forêts: conséquences de l'ancien emploi du bois comme combustible industriel', **Revue des eaux et forêts.** jrg. 56 (1938) , p. 771-782.
Fine, A., 'A propos du trousseau: une culture féminine?', in: Perrot, M., (red.), **Une histoire des femmes est-elle possible?**, (Marseille: Rivages, 1984). p. 156-188.
Gavot, J., 'Lavandières et vieilles lessives', **Folklore de France.** jrg. 112 (1979) , p. 1-4.
Germont, C., 'Les divers appareils pour laver mécaniquement le linge', **La science et la vie.** jrg. 24 (1923) , p. 247-255.

3/4

Giroux, Henri, 'La 'qualité de la vie' à Dijon à la fin du XVIIIe siècle', **Mémoires de l'académie des sciences, arts et belles-lettres de Dijon.** jrg. 122 (1977) , p. 131-175.
Gorce, René de la, 'L'homme et la nature dans le Pays de Thiérache', **Revue du Nord.** jrg. 40 (1958) 158 , p. 303-309.
Guy, André, 'Un cas de pollution montluçonnaise au siècle dernier: 'la peste' en 1890', **Bulletin des amis de Montluçon.** jrg. série 3 (1979) 30, p. 91-99.
Higounet-Nadal, Arlette, 'Hygiène, salubrité, pollutions au moyen-âge. L'exemple de Périgueux', **Annales de Démographie Historique.** (1975) , p. 81-92.
Kalff, E. 'Les Chiffoniers de Paris dans les 'bidonvilles' du XIXe siècle (1820-1920), in: Bechmann-Ferrrand, Dan (red.). **Pauvre et mal logé. Les enjeux sociaux de l'habitat,** (Paris: L'Harmattan, 1990), p. 17-34.
Le Roy Ladurie, Emmanuel, 'Histoire et environnement', in: **Annales. Economies, Sociétés, Civilisations,** (1974). p. 536.
Maquart, M., 'Réthel. La lessive', **Bulletin archéologique, historique et folklorique.** jrg. 13 (1984) , p. 3-6.
Martin-Fugier, A., **La place des bonnes. La domesticité féminine à Paris en 1900**, (Paris: Bernard Grasset, 1979).
Masson-Four, 'Winterienne, machine à laver le linge, battre le blé, maquer le chanvre, écraser la vendange [etc]', **Journal Belge des connaissances utiles.** jrg. 5 (1835) , p. 298-199.
Monrozier, Isabelle, **Où sont les toilettes?**, (Parijs: Ramsay, 1990). ISBN: 2-85956-881-6.
Normandie. Ecologie, économie, art, littérature, langue, histoire, traditions populaires, (Paris: Charles Bonneton, 1978). Encyclopédies Régionales.
Perrot, Michèle, 'La ménagère dans l'espace parisien au XIXe siècle', **Les annales de la recherche urbaine.** jrg. 9 (1980) 3, p. 3-22.
Roche, D., 'L'invention du linge au XVIIIe siècle', **Ethnologie Française.** jrg. 16 (1986) 3, p. 227-238.
Tardieu-Dumont, S., 'Le trousseau et la grande lessive', **Ethnologie Française.** jrg. 16 (1986) 3, p. 281-283.
Thuillier, Guy, 'Pour une histoire de la lessive en Nivernais', **Annales ESC.** jrg. 16 (1969) 3, p. 281-283.
Ungerer, C., 'Les valeurs urbaines du propre. Blanchissage et hygiène à Paris au XVIIe siècle', **Ethnologie Française.** jrg. 16 (1986) 3 , p. 295-298.
Wasserman, G. F., **Blanchisseuse, laveuse, repasseuse. La femme, le linge et l'eau,** (Fresnes: Ecomusée, 1989).

24
NET WERK
248-249
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Publicaties

Recente en minder recente - nog steeds actuele - publicaties.

Blust, Geert de, Raeve, Frank de, Kerkhofs, Pol, Leroy, Pieter, Raeymakers, Geert, Vanhecke, Leo, **Historische en ethische achtergronden van natuur- en landschapsbehoud,** (Wilrijk: z.j.).
Boon, H. van der, **Waterrijk Noordwest-Overijssel: een hele zorg. Honderd jaar waterschap Vollenhove (1889-1989),** (Kampen: 1989).
Borger, G.J., 'De duistere hoek van Warder. Over de vermeende dijkplicht van een gemene weide', in: Berns, J.P., Henderikx, P.A., Leupen, P.H.D., Palmboom, E.N., Rentenaar, R. (red.), **Feestbundel aangeboden aan prof.dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam** (Hilversum: Verloren, 1990)
David, J., **Wassen en strijken**, (Grimbergen: Museum voor oude technieken, 1988).
Dolman, Paul, Sutherland, William, 'Historical clues to conservation. Management techniques that reproduce old farming practices may yet save one of the last remaining heathlands in Britain', **New Scientist.** jrg. 129 (1991) 1751, 12 januari , p. 40-43.
Ernst, W., e.a., '75 Jahr Behälterbau bei der Landeswasserversorgung Stuttgart', **3r International.** jrg. 26 (1987) 1, p. 15.
Fahlbusch, H., 'Die Entwicklung des hellenistischen Wasserversorgungssystems in Pergamon', **3r International.** jrg. 26 (1987) 1, p. 60.
Gechter, Marianne, 'Wasserversorgung und Entsorgung in Köln vom Mittelalter bis zur frühen Neutzeit', **Kölner Handbuch für Vor- und Frühgeschichte.** jrg. 20 (1987), p. 219-270.
Hartig, H., 'Geschichte und Entwicklung des Bauenrwaldes und der forstlichen Betreuung', **Allgemeine Forstzeitschrift.** jrg. 43 (1988) 35-36 , p. 960.
Hausen, Karin, 'Technischer Fortschritt und Frauenarbeit im 19. Jahrhundert', **Geschichte und Gesellschaft.** jrg. 4 (1978) 2, p. 148-169.
Holthuizen, Robert, 'Van 'Menschen Quaet' tot ozongat. De geschiedenis van het milieubesef in Nederland', **Reflector.** (1991) 2, p. 72-75.
Kraaikamp, H. W. G. van, **Natuurbescherming in Nederland. Ontwikkeling van denkbeelden en activiteiten in de periode 1896-1906**, (Nijmegen: 1980).
Knoppers, Rijkert, 'Elektriciteit voor het volk. Bij de elektrificatie van het platteland is het een be-

langrijke vraag of de opwekking centraal of decentraal moet gebeuren', **NRC Handelsblad**, donderdag 7 maart 1991, Wetenschap en Techniek p. 6. Bespreking van :
Foley, Gerard, **Electricity for the rural people**, (Londen: Panos Publications, 1990). ISBN 1-870670-21-3
Matless, David, 'Definitions of England, 1928-89. Preservation, modernism and the nature of the nation', **Built Environment.** jrg. 16 (1990) 3, p. 179-191.
Oosterhof, Hans, **De geschiedenis van de natuurhistorie, de natuurbescherming en de ecologie in Nederland,** (Groningen: 1987).
Pedroli, G. B. M., Borger, G. J., 'Historical land use and hydrology. A case study from eastern Noord-Brabant', **Landscape Ecology.** jrg. 4 (1990) 4 , p. 237-248.
Porter, R., Granshaw, L., (red.), **The hospital in history,** (Londen: Routledge, 1989). ISBN: 0-414-00375-X.
Royen, E. van, 'Een eeuw arbeidsinspectie: de eerste jaren', **De Ingenieur.** (1990) 5, p. 30-32.
Schmidt, Wolf, 'Rauchplage-Seuchen-Atomenergie. Neue Literatur zur Umweltgeschichte', **GD.** (1986) 3, p. 265-279.
Sieben, Herman, **Van staatsnatuurreservaat tot Nationaal Plan, doctoraalscriptie sociologie** (Leeuwarden: 1988).
Strasser, S., **Never done. A history of American Housework,** (New York: Pantheon Books, 1982).
Wasson, R. J., Clark, R. L., 'Environmental history for explanation and prediction', **Search.** jrg. 16 (1985) , p. 258-263.
Wolsink, Maarten, **Maatschappelijke acceptatie van windenergie. Houdingen en oordelen van de bevolking,** (Amsterdam: Thesis, 1991).
Onderzoek van de houding van de bevolking met een poging van beschrijving door modellen. Onderzochte modellen: de 'theory of Reasoned Action' (Ajzen & Fishbein), de 'Construction by Aspects' (McGuire 1985) en een analyse volgens het 'Elaboration Likelihood model' (Petty & Cacioppo 1986).

De wortels van de negentiende eeuwse classificatie van hygiëne

Baron, de auteur van de in het kort weergegeven classificatie van de hygiëne uit 1829 (zie Net Werk 23) verwees in zijn tekst naar Hallé als zijn inspiratie.

J.N. Hallé (1754-1822) was een beroemd Frans medicus. Hij bekleedde al belangrijke posities tijdens het Ancien Régime, maar bezette na de reorganisatie van het

NET WERK 24
250-251
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

medisch onderwijs in 1795 de leerstoel voor Medische Natuurkunde en Hygiëne. Dankzij hem kreeg de hygiëne als vak aan het begin van de negentiende eeuw een Franse stempel. Een eerste versie van Hallé's definitie van hygiëne verscheen in het in 1791-1792 uitgegeven blad van Fourcroy (1755-1809) , 'La médecine éclairée par les sciences physiques' (de geneeskunde verduidelijkt door de natuurkunde). Meer bekendheid kreeg de classificatie van de hygiëne dankzij het verschijnen van de tekst van Hallé in de 'Encyclopédie méthodique' (1798, deel 7, p. 373-437).

Bij Baron (als parafrase van het plan van Hallé) vormt de categorie van de 'circumfusa' (de omgeving) de verbinding tussen hygiëne en milieu. Zeer belangrijk daarbij was de invloed van de lucht (waarmee ook verschijnselen verbonden werden als magnetisme of atmosferische verschijnselen). Voor Hallé en Fourcroy waren aardrijkskunde en meteorologie uiterst relevant voor de geneeskunde. Zelfs astronomie (o.a. de invloed van de maan op de gezondheid) werd beschouwd als noodzakelijke kennis voor de medicus. Magnetisme en electriciteit vormden een verbinding tussen natuurkundige verschijnselen en hygiëne. Zij konden immers gebruikt worden binnen de individuele hygiene als therapeutische middelen.

Hallé was ook een warme voorstander van het verzamelen van statistische gegeven over epidemische ziektes, waarbij getracht werd een correlatie te vinden tussen klimaat, omgeving en ziekte.

Meer hierover is te vinden in een bijdrage van L.J. Jordanova:
Jordanova, L. J., 'Earth science and environmental medicine: the synthesis of the late Enlightenment', in: Jordanova, L. J., Porters, Roy S., (red.), **Images of the Earth. Essays in the History of the Environmental Sciences**, (Chalfont St.Giles: The British Society of the History of Science, 1981). BSHS Monographs, p.119-146. ISBN: 0-906450-00-4.

Nash

Roderick Nash heeft zich geprofileerd als specialist op het gebied van de ideeëngeschiedenis van de Amerikaanse ecologische gedachte. Hier volgt een kleine lijst van zijn (als boek) gepubliceerde geschriften.
Nash, Roderick, **Wilderness and the american mind,** (Yale: Yale University Press, 1982). ISBN: 0-300-02910-1.
Nash, Roderick, **From these beginnings: a biological approach to american history,** (New York: Harper and Row, 1984). ISBN: 0-06-044729–x.

Nash, Roderick, **American Environmentalism: reading in conservation history,** (New York [etc]: MacGraw-Hill, 1989). ISBN: 0-07-046059-0.

Nash, Roderick, **The rights of nature. A history of environmental ethics,** (Madison: University of Wisconsin Press, 1989). History of American Thought and Culture, ISBN: 0-299-11840-1.

Nash, Roderick, (red.), **Environment and Americans: the problem of priorities,** (Melbourne FL: Robert E. Krieger), American Problem Series, ISBN: 0-88275-936-1.

Tijdschriften

Zoeken van literatuur op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu valt niet mee. Studenten die een scriptie willen schrijven kunnen niet steunen op een professioneel opgesteld, lopende bibliografie van de geschiedenis van hygiëne en milieu. Hier volgt een lijst van tijdschriften waarin incidenteel of regelmatig artikelen op dit gebied te vinden zijn. De lijst is een eerste poging (vandaar de nog aanwezige afkortingen), gecompileerd uit de bibliografische lijsten van Net Werk en zonder pretentie van volledigheid. Aanvullingen zijn vanzelfsprekend welkom.

3 R International
A.A.G. Bijdragen
Acta Bot. Neerl.
Allgemeine Forstzeitschrift
Amstelodamum
Annales de Démographie Historique
Annales de l'académie royale d'archéologie de Belgique
Annales de la recherche urbaine
Annales. Economies, Sociétés, Civilisations
Arbeitsmedizin Sozialmedizin Präventivmedizin
Archives européennes de sociologie
Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis
Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis
Boden und Gesundheit
Brabants Landschap
Built Environment
Bulletin of the history of medicine
Business History Review
Cahiers de la Recherche Architecturale
Cahiers pour l'origine du vocabulaire scientifique, CNRS
Culture Technique
Current Work in the History of Medicine
De Ingenieur
De negentiende eeuw
De Wijde Blik, tijdschrift over natuur en milieu in de regio Gooi, Vechtstreek e.o.
Dix-huitième siècle
Economic History Review
Ecotoxicology and Environmental Safety

24
NET WERK
252-253
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Elsevier
Environment Index
Environmental Health
Environmental History Newsletter
Environmental Periodicals Bibliography
Ethnologie Française
Geschichtsdidaktik
Grondboor en hamer
H2O
Health Education Monographs
Hist. Sci. Med.
Hist. Econ. Soc.
Historisch-geografisch tijdschrift
History Today
Human Ecologist
Human ecology
Hygie
Hygien och Miljoe
Hygiene und Medizin
Hygienist
Jahresmitteilungen der naturhistorische Gesellschaft Nürnberg
Journal of Contemporary History
Journal of Environmental Health
Journal of Forest History
Journal of Interdisciplinary History
Journal of the American Planning Association
Journal of the Anthropological Society of Oxford
Journal of the History of Biology
Journal of the History of Medicine and Allied Sciences
Journal of Urban History
Kölner Handbuch für Vor- und Frühgeschichte
L'information historique
Landschap
Leefmilieu
Man and Nature
Medical History
Medisch Contact
Medizinhistorisches Journal
Milieu
Milieurama
Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz
Naturwissenschaften
Natuurreservaten
Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde
New Scientist
Notes and Records of the Royal Society
PT Aktueel
Recherches
Revue d'histoire des sciences
Revue d'histoire moderne et contemporaine
Revue des eaux et forêts
Safety and Health
Sci. Total Environment
Science et Vie
Search
Siedlungsforschung
Smithsonian studies in History and Technology
Soc. Sc.i Med.
Sociologisch Tijdschrift
Speculum: a journal of medieval studies
Spiegel Historiael
Technikgeschichte
Technisch Maandblad voor Gemeentereiniging, Vervoerswezen en Ontsmetting

The Journal of the Air Pollution Control Association
The Public Historian
The Yale Review
Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur
Tijdschrift voor Gezondheid en politiek
Tijdschrift voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting
Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg
Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen
Traverses
Victorian Studies
Volkskunde
Water Pollution Abstracts
Water, bodem, lucht
Weather
Wielewaal
Zeitschrift für die Gesamte Hygiene und ihre Grenzgebiete
Zeitschrift für Geschichtswissenschaft

Enquête

In januari 1991 is een enquête formulier gezonden naar meer dan negentig adressen. De reacties zijn nu verwerkt in een geactualiseerde lijst van onderzoek op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu. De nieuwe lijst bevat naast aangevulde gegevens van respondenten ook oudere gegevens zoals zij verspreid verschenen zijn in Net Werk.
De lijst vult op dit moment zeventien à achttien bladzijden. Dit is nu te veel om zo maar naar alle reguliere ontvangers van Net Werk te sturen, zonder te weten of hiervoor daadwerkelijk belangstelling aanwezig is. Aan diegenen die een reactie op de enquête hebben ingezonden wordt dit bundeltje gratis toegezonden. Overigens zelfs een late reactie zal beloond worden met een gratis toezending. Anderen die zich daarvoor interesseren kunnen kennis maken met het onderzoeksoverzicht door storting van *f* 8.- op giro 3653910, ten name van Net Werk Eindhoven en onder vermelding van Enquête 1991.
(N.B. Aan het copiëren en versturen van zowel Net Werk als een bundel is nog altijd een flinke dosis handwerk verbonden, alle automatisering ten spijt).
Hierbij mijn hartelijke dank aan de respondenten.
Myriam Daru

24
NET WERK
254-255
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

25
NET WERK
256-257
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Thema Natuurbescherming

De natuurbeschermers zijn niet de bewaarders van een statisch milieu, zij zijn tegelijk de makers van het milieu, zelfs wanneer zij zichzelf de taak opleggen om juist niet in te grijpen.Er is meer aan de hand dan de aantasting van het milieu zijn het onderwerp van milieugeschiedenis - (de ver-vul maar in aspecten : verandering van het klimaat, verzuring, verontreiniging, vermesting, verdroging, versnippering, verstoring). Natuurbescherming, milieubescherming: het zijn twee verschillende activistenculturen, maar ze kunnen niet anders dan met elkaar verbonden zijn. Sommige natuurbeschermers hebben een afkeer van het begrip milieu. Het lijkt niet de waarden in zich te dragen waarvoor zij vechten. Een andere activistencultuur die verbonden is met die van de natuurbescherming is die van de heemkunde en in het verlengde daarvan, die van de monumentenbescherming. De bescherming van oude cultuurlandschappen en van historische tuinen maakt dan ook steeds meer deel uit van de praktijk van de monumentenzorg.

Om te weten hoe en waarom milieu en natuur van elkaar gescheiden en met elkaar verbonden zijn, is een historisch perspectief nodig en moet er een theoretische reflectie komen. Daarom deze keer een meer gerichte aandacht voor het zoeken naar de contouren van de natuurbescherming.

Myriam Daru

Natuurbescherming, overheid en privé initiatief

Herman Sieben, **Van staatsnatuurreservaat tot Nationaal Plan,** Rijksuniversiteit Groningen. Doctoraalscriptie sociologie (Leeuwarden: 1988).
Sieben behandelt de ontwikkeling van de particuliere natuurbeschermingsbeweging, de invloed daarvan op het overheidsbeleid, de ontwikkeling van het overheidsbeleid op het gebied van de natuurbescherming, de beschrijving en de evaluatie van het door de overheid ontwikkelde wettelijke instrumentarium en regelgeving. Hoofdstromingen in de natuurbeschermingsbeweging: 1. de romantische stroming in de kunst, welke oude cultuurlandschappen waardeerde en wilde behouden. 2. de behoudende stroming die duidelijke historische banden had met de landadel. 3. de invloed van (amateur) natuurwetenschappers. 4. de links-liberale stroming welke de natuur zag als

recreatie-object. 5. de conservatieve stroming die moeite had met de industrialisatie.

Tot 1920 is de aankop van terreinen het middel ter bescherming van natuur en landschap. Na 1920 werden veel natuurgebieden ontgonnen ten behoeve van de landbouw, de uitbreiding van nederzettingen en de aanleg van infrastructuur. De bemoeienis van de overheid met de natuurbescherming was tot aan het midden van de jaren dertig miniem. In de periode 1900-1940 kwam slechts een wet tot stand die direct verband hield met natuurbescherming, de Natuurschoonwet uit 1928. In de Boswet en de Vogelwet kwamen wel enkele paragrafen voor die de wettelijke mogelijkheden voor natuurbescherming verruimden, maar de in 1928 aangekondigde natuurbeschermingswet bleef uit.

In de periode 1940-1945 probeerde de overheid meer greep te krijgen op de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland. Vanaf 1940 was de Natuurbeschermingsbeschikking in werking. In 1941 werd de uitwerking van streekplan en nationaal plan geregeld. In 1942 kwam het Besluit Bescherming Natuurgebieden tot stand. Na 1945 heeft de President van het nationale plan diverse keren ingegrepe. In 1948 meenden de landbouworganisaties dat het Nationale Plan en de Rijksdienst voor het Nationale Plan overbodig waren. Na 1948 verdween de natuurbescherming uit de frontlinie van de planologische ontwikkelingen.

Natuurbescherming en planologie

Arnold van er Valk, **Planologie en natuurbescherming in historisch perspectief,** ('s-Gravenhage: NIROV 1982). nr. 2. PSVA / NIROV.

De onderzoeken van Sieben en Van der Vak vullen elkaar aan (en overlappen elkaar ook wel hier en daar). Van der Valk richt zijn als rapport van de NIROV uitgegeven doctoraalscriptie op de plaats van de natuurbescherming, de landschapszorg en de openluchtrecreatie in de periode 1900-1965, met bijzondere aandacht voor de rol van het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV).

Tussen 1902 (Woningwet) en 1965 heeft de overheid een aantal instrumenten geschapen voor het regelen van de ontwikkelingen in de ruimtelijke ordening. De belangstelling voor de natuur- en landschapsproblematiek is tussen 1902 en 1965 sterk aan veranderingen onderhevig geweest. Tussen

25

NET WERK

258-259

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

1902 en 1920 ontwikkelden stedebouw en natuurbescherming zich vrijwel onafhankelijk van elkaar, de eerste onder de vleugels van de overheid, de tweede dankzij het particulier initiatief. Een aantal krachtige persoonlijkheden speelde een belangrijke rol in het naar voren brengen van het belang van de natuurbescherming in verband met de stedebouw, in het bijzonder mr. D. Hudig, mr. G.A. van Poelje, H. Cleyndert en ir. P. Bakker Schut. Engeland en de Verenigde Staten waren in die tijd lichtende voorbeelden voor deze pioniers. Bij het Internationaal Stedebouwcongres te Amsterdam in 1924 (een belangrijke mijlpaal voor de moderne beweging in architectuur en stedebouw), waren de ideeën binnen het NIROV voldoende uitgekristalliseerd om tot duidelijke plannen te komen. Het instituut stelde voor een stelsel van natuurruimten te scheppen, voorafgegaan door natuurruimteplannen, op te nemen in stedebouwkundige plannen op alle niveau's. De natuurplannen zouden een leidraad vormen voor het aankoopbeleid van de overheid en de particuliere natuurbeschermingsorganisaties. Enkele van de door het NIROV voorgestelde maatregelen zijn in de periode 1920-1940 door de wetgever overgenomen, maar veel belangrijker was de regeling van het streekplanwerk in het Basisbesluit van 1942, gevolgd door werkzaamheden voor een nationaal plan. Er kwam een Voorlopige Lijst van natuurgebieden welke in aanmerking kwamen voor bescherming uit wetenschappelijk oogpunt. Tevens verkreeg de president van de Rijksdienst voor het Nationale Plan de bevoegdheid om bezwaren te maken tegen werken en grondaankopen die in strijd werden geacht met de bestemmingen in een uitbreidingsplan, streekplan of nationaal plan.

Tussen 1945 en 1965 nam de belangstelling voor de natuurbescherming onder de planologen af. Naast het belang van de wederopbouw spelen ook factoren als de professionele erkenning van de planologie een belangrijke rol voor dit desinteresse. Deze erkenning ging gepaard met een toenemende belang van de sociale wetenschappen en statistische methoden gekoppeld aan de verwaarlozing van moeilijk weegbare factoren als het natuurschoon. Pas na 1965 is de belangstelling voor de natuurbescherming in verband met de bewustwording omtrent de milieuproblematiek weer opgebloeid.

Vlaamse natuurbescherming

Drs. Thijs Caspers heeft de afgelopen jaren onderzoek verricht naar de Vlaamse natuurbescherming met het oog op een promotie.

Het onderzoek draagt de titel: **Misbegrepen. De geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1919-1940. Een tijdperk vol onbegrip en onvermogen.**

Vlaanderen / België kan terugkijken op een bijzonder weinig succesvolle natuurbeschermingsgeschiedenis. Toch begon men ook hier enthousiast. Door welke oorzaken is succes hier uitgebleven? Lag het enkel aan het karakter van de Belgische staat en de mentaliteit van de Belgen? Heeft de sociaal-economisch ondergeschoven positie van Vlaanderen er misschien iets mee te maken? Was de aanpak, de strategie van de eerste Vlaamse natuurbeschermers misschien niet goed?

Wat het Naardermeer voor Nederland was, was de Kalmthoutse Heide voor Vlaanderen. De bedreiging van dit natuurgebied zette een kleine groep tot activisme aan en in 1910 werd de Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedeschoon opgericht. De naam van deze vereniging laat zien dat heemschut en natuurbescherming in België een sterkere band hebben dan in Nederland. Deze vereniging was voornamelijk gemotiveerd door een esthetische kijk op de natuur, en voor haar was natuurbescherming een zaak van cultuurstrijd. Het Belgische Verbond tot Bescherming van Vogelen, in 1922 opgericht, liet zich eerder leiden door ethische argumenten (tegen een inhumane behandeling van de natuur). Zij wist zich op een pragmatischer wijze op te stellen dan de Vereniging voor Natuur- en Stedeschoon, maar zette zich niet in voor een popularisering van de natuurbescherming. Dit was wel het geval bij de activisten Thiery en Van Limbergen. Bij Van Limbergen ging het echter om het beschermen van de Vlaamse natuur met haar Germaans karakter tegen verderfelijke Latijnse (lees Waalse) invloeden. De professionalisering van de natuurbescherming, vanuit de wetenschap, kwam langzaam op gang. Bovendien compromitteerden de wetenschappers zich met de economische belangen van het toerisme. Zo zette zich Edmond Rahir van de Fédération Nationale pour la Défense de la Nature in voor het openstellen van een beschermd duingebied voor het massa-tourisme. De professionalisering van de natuurbescherming vond voornamelijk plaats in de Belgische koloniën onder de hoede van het Comité Belge pour la Protection de la Nature.

25
NET WERK
260-261
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Caspers zoekt voor het betrekkelijk geringe succes van de Vlaamse natuurbescherming een aantal verklaringen zoals de kunstmatige aard van de Belgische staat, de invloed van de Bourgondische levensaard, de invloed van de gemeentelijke politiek (gekozen burgemeesters), de voorrang die de Vlaamse emancipatie gaf aan de economische ontvoogding, de communicatieproblemen tussen Vlaamse en Waalse natuurbeschermers en het cultuurpessimisme van de natuurbeschermers van de oude stempel.

Voor meer informatie over dit onderzoek: Thijs Caspers, Duiventoren 45 5046 MN Tilburg.

Natuur als kennispolitiek begrip

Henny van der Windt en Hans Harbers , 'Welke natuur is het beschermen waard? De Nederlandse natuurbescherming en de kennispolitieke betekenis van het concept 'natuur", **Kennis en methode**. (1991) 1, p 38-61.

Dit artikel gaat uit van de stelling dat 'natuur' bij uitstek een sociaal en historisch variabele categorie is. Dat wil zeggen dat het begrip natuur geen absoluut gegeven is, maar een constructie. Vreemd genoeg, is deze relativering nauwelijks aanwezig bij de discussies van de natuurbeschermers zelf. Terwijl er in het verleden genoeg aanwijzingen zijn om hiervan bewust te raken. Wij weten bijvoorbeeld dat aan het begin van de negentiende eeuw naar heidegebieden gekeken werd als woeste gronden die tot vruchtbaar land moesten worden omgewerkt. Mensen als van Eeden senior die zich erover beklaagden dat de natuur moest wijken voor de mens waren zeldzaam. De natuur zoals van Eeden die zag was niet identiek met wat de huidige natuurbeschermer onder natuur verstaat. Voor hem waren de romantische landschappen fraai, de idyllische landschappen rustbrengend en de akkers en polderlandschappen slechts 'in zekere zin schoon'. De natuur was de moeite van het beschermen waard voor zoverre zij esthetisch genot bracht. Aan het einde ven de negentiende eeuw groeide de belangstelling voor de natuur onder schilders en schrijvers. Het trekken naar buiten genoot meer populariteit, zowel als recreatieve bezigheid als voor de (amateur)wetenschap. Rond de eeuwwisseling institutionaliseerde de populairwetenschappelijke belangstelling voor de natuur. De oprichting van de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Vogels en die van de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging zijn daarvan het resultaat. Met de

bedreiging van het Naardermeer werd deze belangstelling in politieke daden omgezet. Dit gebeurde met het oprichten van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten en het omzetten van die belangstelling in een concreet aankoopbeleid.

In het begin van de twintigste eeuw waren er twee visies op de natuur: de natuur als leverancier van grondstoffen en de schone natuur als tegenwicht tegen de materialistische en industriele wereld. Concreet leidde deze tweeledigheid tot een ruimtelijk compromis van gebieden gereserveerd voor de produktiviteit en natuurmonumenten als reservaten voor de ongereptheid. De NederlandseVereniging tot Behoud van Natuurmonumenten hanteerde als hoofdcriterium voor het aankoopbeleid de zeldzaamheid van biologische en landschappelijke verschijnselen. Het recreatie-argument veroorzaakte onenigheid tussen professionele biologen en natuurrecreantenorganisaties zoals de ANWB, mede oprichter vna Natuurmonumenten. Landbouw- en ontginningsmaatschappijen waren ondanks tegenstrijdige belangen aanvankelijk betrokken bij de natuurbescherming. In de jaren twintig waren de ontginningen echter zo ver gevorderd dat er een conflictsituatie ontstond tussen ontginners en biologen. Volledige eenheid onder biologen was er niet. Hiervoor verschilden hun ecologische uitgangspunten te veel van elkaar. De Frans-Zwitserse traditie van het beschrijven van de levende natuur als een systeem van associaties (ideale plantengemeenschappen in evenwicht met externe factoren) stond tegenover de meer dynamische visie van de Amerikaanse bioloog Clements, dat succesvolle plantengemeenschappen via successiestadia naar een climaxstadium en een evenwichtssituatie toegroeien. Uiteindelijk leidde deze laatste visie tot een mens-exclusieve opvatting van de natuurbescherming. Dat wil zeggen dat ter wille van het biologische evenwicht de mens uit de omgeving van de plantengemeenschappen gehouden moest worden. In samenhang daarmee moeten wel een aantal beheersvragen worden gesteld. Bij het buitensluiten van de mens zou een aantal pluspunten verdwijnen. Het eerste was het binnenhalen van inkomsten door gericht beheer. Het tweede was dat beheer het verdwijnen van sommige planten tegenging (door het overheersen van een bepaalde soort tegen te gaan). Het scheppen van een natuurmonument is een dilemma voor de natuurbescherming. Immers is bescherming een menselijke daad, maar dit geldt nog sterker voor het crëren van natuur door mensen.

25
NET WERK
262-263
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Bij een belangrijke studieconferentie in 1945 stonden drie fundamenteel verschillende posities ter discussie. De eerste was de mens-exclusieve opvatting, zoals verdedigd door Weevers, die de climaxsituatie als het belangrijkste criterium hanteerde. De tweede opvatting was die van de plantensocioloog Westhoff. In zijn visie omvat de natuur ook de mens en mogen niet uitsluitend climaxsituaties als evenwichtig beschouwd worden. Beheersmatig kan dit vertaald worden in de bescherming van zogenaamde halfnatuurlijke gebieden. De derde positie was die van Van Rijsinge. Hij ging zo ver dat hij ook de stad onder het begrip natuur wilde onderbrengen.

Voor de Tweede Wereldoorlog was de mens-exclusieve opvatting dominant, maar in 1954 had men het menselijk ingrijpen aanvaard. Dit betekende een gebiedsuitbreiding voor de natuurbescherming: de 'halfnatuur' en de gebieden onder 'kleine cultuurdruk'. De intensivering van de landbouw leidde tot een verdere uitbreiding van wat het beschermen waard was. De ruilverkavelingen zetten oude agrarische landschappen onder druk. Om deze nog gedeeltelijk te kunnen behouden, was het noodzakelijk deze oude cultuurlandschappen ook tot de beschermingswaardige natuur te laten behoren. Aan de ander kant leidden de conflicten met de landbouw soms tot een anti-boeren houding van sommige natuurbeschermers.

In de jaren zeventig werd deze houding bestreden door een nieuwe lichting van natuurbeschermers. Deze zocht naar een grotere integratie van landbouw en natuurbescherming. Het getuigde volgens hen van politiek elitisme dat de boeren als maatschappelijke groepering buiten de natuurbescherming werden gehouden. Concreet betekende dit voor hen een nieuwe indeling: de natuur binnen de produktie, de niet-produktieve natuur binnen de landbouw en de natuur buiten de produktie. Deze natuur was allemaal waardevol. De kritiek richtte zich ook tegen de ecologische onderbouwing van de 'traditionele' natuurbescherming, in het bijzonder tegen de overheersing van voorspelbare processen en een te conservatieve kijk op de dynamiek van populaties. Deze kritiek heeft inderdaad geleid tot meer openheid tussen boeren en natuurbescherming. Radicale kritiek kwam er inmiddels van de kant van de voorstanders van de 'echte ongerepte' natuur, met als extreemste voorstellen het herscheppen van oerbossen en de herintroductie van de daarbij behorende diersoorten. De herschapen natuur zou dan aan zichzelf overgelaten worden, conform de zelfregulingsideeën van de ecoloog Odum. In

een minder extreme vorm heeft dit gedachtengoed zich doorgezet in de aandacht voor natuurlijk bosbeheer en bijv. het plan Ooievaar.

4
5 Beheersmatig hebben de verschillende natuurbeschermingsopvattingen uiteindelijk toe geleid dat er niet één beheersvorm de overhand heeft gekregen, maar dat er een ruimtelijke en functionele scheiding van natuurbeschermingsgebieden heeft plaatsgevonden.

De geschiedenis van de Nederlandse natuurbescherming is er een van behoedzaamheid en pragmatisme. Door discussie en maatschappelijke compromissen is een veranderend gewicht ontstaan tussen de ethisch-esthetische, onderzoeksmatige, ecologische en economische criteria. Een reconstructie van het verleden van de natuurbescherming loopt parallel met de historische constructie van het begrip natuur en de definitie van het natuureservaat. Wie deze reconstructie onderneemt kan dit echter niet volledig afstandelijk doen. De reconstructie zelf zal vrijwel onvermijdelijk volgens de lijnen verlopen die door het natuurbegrip van de onderzoeker zijn ingegeven. De vraag is o een dergelijke normativiteit vermeden kan en moet worden.

Kleine aanvullende literatuurlijst over natuurbegrip en natuurbescherming

Acot, Pascal, **Histoire de l'écologie**, (Parijs: Presses Universitaires de France, 1988).

Arbeitsgemeinschaft beruflicher und ehrenämtlicher Naturschutz e.V (ABN), 'Werkstatt Naturgeschichte. Erfahrungen und Ergebnisse einer Einladung in die Geschichte.', **Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz.** jrg. 65 (März 1990) 3, p. 130-133.

Barbour, I. G., (red.), **Western Man and environmental ethics. attitudes towards Nature and Technology,** (Reading, Mass.: 1972).

Blust, Geert de, Raeve, Frank de, Kerkhofs, Pol,Leroy, Pieter, Raeymakers, Geert, Vanhecke, Leo, **Historische en ethische achtergronden van natuur- en landschapsbehoud,** (Wilrijk: z.j.).

Caspers, Thijs, 'Jos van Limbergen, een vergeten Vlaamse natuurbeschermer', **Milieurama.** (1988), p. 3-8.

Collingwood, R. G., **The Idea of Nature**, (Oxford: Clarendon Press, 1945).

Corbey, R., Grijp, P. van der, (red.), **Natuur en cultuur. Liber amicorum Ton Lemaire,** (Baarn: Ambo, 1990).

25

NET WERK

264-265

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Daru, Myriam, Natuur als veranderend denkbeeld in tijd, tuin en landschap, **Plan** (1986) 6, p. 9-29.

Dolman, Paul, Sutherland, William, 'Historical clues to conservation. Management techniques that reproduce old farming practices may yet save one of the last remaining heathlands in Britain', **New Scientist**. jrg. 129 (1991) 1751, 12 january, p. 40-43.

Erz, Wolfgang, 'Geschichte des Naturschutzes. Rückblicke und Einblicke in die Naturgeschichte.', **Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz.** jrg. 65 (März 1990) 3 , p. 103-106.

Glacken, Clarence J., **Traces on the Rhodian Shore. Nature and Culture in western thought from ancient times to the end of the eighteenth century,** (Berkeley: University of California Press, 1967).

Grimm, R., Hermand, J., (red.), **Natur und Natürlichkeit. Stationen des Grünen in der deutschen Literatur,** (Königstein: 1981).

Henke, Hanno, 'Grundzüge der geschichtlichen Entwicklung des internationalen Naturschutzes', **Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz.** jrg. 65 (März 1990) 3 , p. 106-112.

Holthuizen, Rober, 'Van 'Menschen Quaet' tot onzongat. De geschiedenis van het milieubesef in Nederland', **Reflector.** (1991) 2, p. 72-75.

Kraaikamp, H. W. G. van, **Natuurbescherming in Nederland. Ontwikkeling van denkbeelden en activiteiten in de periode 1896-1906,** (Nijmegen: 1980).

Lemaire, Ton, **Filosofie van het landschap** (Baarn: Ambo, 1970).

Lipp, Wilfried, **Natur-Geschichte-Denkmal. Zur Entstehung des Denkmalbewußtseins der bürgerlichen Gesellschaft** (Frankfurt: Campus, 1987).

Malafosse, Jehan de, 'Un obstacle à la protection de la nature: le droit révolutionnaire', in: **Dix-huitième siècle.** jrg. 9 (1977) thema nummer , p. 91-100.

Matless, David, 'Definitions of England, 1928-89. Preservation, modernism and the nature of the nation', **Built Environment.** jrg. 16 (1990) 3 , p. 179-191.

Merchant, Carolyn, **The Death of Nature. Women, ecology, and the Scientific Revolution,** (San Francisco [etc]: Harper and Row, 1980).

Munckhof, P. J. J., Joosten, J. H. J., **Een breuk met het verleden. Beheers- en ontwikkelingsvisie voor de Grote Eenheid natuurgebied 'Zuidelijke Peelhorst',** (Tilburg/ Roermond: Consulentschap Natuur Milieu en Faunabeheer 1990).rapport 90.003.

5
6

Odum, Eugene P., **Fundamentals of Ecology,** (Philadelphia: W.B. Saunders, 1971, 3e ed.).
Passmore, John, **Man's responsibility for Nature**, (Londen: Duckworth, 1974, 1980).
Pellicer, André, **Natura: étude sémantique et historique du mot latin**, (Parijs: Presses Universitaires de France, 1966).
Petersen, Magnus, 'Landschaftschutz in Notzeiten um 1800', **Nordfriesische Jahrbuch**. jrg. 24 (1988) , p. 147.
Schoenichen, W., **Naturschutz, Heimatschutz. Ihre Begründung durch Ernst Rudorff, Hugo Conventz und ihre Vorläufer.**, (Stuttgart: 1954).
Snijders, R., Dansert, K., **Het Geldersch Landschap: 60 jaar bescherming van natuur en cultuur,** (Arnhem: Stichting Het Geldersch Landschap, 1989).
Stipproweit, A., 'Naturschutzbewegung und staatlicher Natuschutz in Deutschland. Ein historischer Abriss', in: Callies, J., Lob, R., (red.), **Handbuch Praxis der Umwelt- und Friedenserziehung,** (Düsseldorf: 1987).
Strey, Gernot, (red.), **Umweltethik und Evolution. Herkunft und Grenzen moralischer Verhaltens gegenüber der natur,** (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1989). Kleine Vandenhoeck Reihe, nr. 1545.
Thomas, Keith, **Man and the natural word. A history of modern sensibility,** (New York: Pantheon Books, 1983).
Trommer, G., 'Wahrnehmung und Bedeutung von Naturganzheit am Anfang des 20. Jahrhunderts in Deutschland', **Verhandlungen der Gesellschaft für Ökologie.** jrg. 17 (1989), p. 823-828.
Het Utrechts Landschap, natuurlijk hart van Nederland, (De Bilt: Stichting Het Utrechts Landschap, 1990).
Walter, F., 'The evolution of environmental sensitivity 1750-1950', in: Brimblecombe, P., Pfister, C., (red.), **The Silent Countdown. Essays in European Environmental History,** (Berlin: Springer-Verlag, 1990). p. 231-247. ISBN: 3-540-51790-1; 0-387-51790-1.
Wiersinga, W. A., Looijen, R. C., Oosterveld, E. B., Wams, T. J., Windt, H. van der, 'De soort centraal: de natuurbeschermingsstrategie voor de jaren negentig?', in: Stichting Meander, **Nieuwe strategieën voor natuurbescherming,** (Utrecht: stichting Meander/Jan van Arkel, p. 77-93.
Williams, Daniel Day, 'Changing concepts of nature', in: Barbour, Ian G., (red.), **Earth might be fair,** (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1972).
Windt, H. van der, 'Conflicterende opvattingen bij het beheer der natuur. De rol van oecologen in de natuurbescherming en de bosbouw', **WO. Nieuwsnet.** (1988) 3 , p. 20-30.
---, 'De hectarestrijd, een botsing van werelden', **Noorderbreedte**. (1984) 3, p. 74-79.
---, 'De inbreng van de natuurbescherming in de ruilverkaveling Rolde en Anloo', in: Cramer, J., **Ecologie en Beleid**, (Amsterdam: Ekologische Uitgeverij, 1983). p. 109-22.
---, Dekker, J. N. M., Brand E.C., 'Ingrijpen of niet, het continue dilemna van de natuurbescherming', **Landschap**. (1989) 1, p. 3-18.
---, Wiersinga, W. A., Wams, T. J., Oosterveld, E. B., Looijen, R. C., 'De toekomst van de natuur is voor iedereen. Over de relatie tussen natuuropvatting, oecologie en natuurbescherming', **Natura**. (1987) 4 , p. 83-87.
Wormbs, Brigitte, **Über den Umgamg mit Natur. Landschaft zwischen Illusion und Ideal,** (München [etc]: Carl Hanser, 1976).
'Zeittafel zur Geschichte des Naturschutzes in Deutschland', **Natur und Landschaft. Zeitschrift für Naturschutz, Landschaftspflege und Umweltschutz.** jrg. 65 (März 1990) 3 , p. 113-114.

25
NET WERK
266-267
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Historische paden

Op lemen voeten. Tijdschrift voor voettochten. Jaargang 13 (1991) nr. 1 ISSN 0168-9126

In dit nummer veel aandacht voor historische paden, zowel binnen als buiten Nederland. Hier volgt een samenvatting van de Nederlandse wandelingen. Van alle wandelingen wordt een algemene omschrijving gegeven, aangevuld door praktische informatie.

'Te voet van Amsterdam naar Arnhem'. Nederlands oudste lange-afstand-wandelpad revisited. bp. 4-6. (tekst en foto's Egbert Kunst)
Door de ANWB gelanceerde wandelweg uit 1914, met bouwkundige uitzonderlijkheden als de oosters geinspireerde uitzichttoren van de heer van Dam te Wijk bij Duurstede, de pyramide van Austerlitz en de graftombe van Nellesteijn bij Leersum (architect Zocher sr., 1818).

'Huizen-Spakenburg. De Betuinde Oever' p. 8-9.
Een poging om in het voetspoor van Jac. Thijsse langs de Zuiderzee te wandelen (een dagwandeling met veel prikkeldraad en koeiestront).

'Een rondwandeling bij Laag Keppel' Met dominee Craandijk in "Den Gelderschen Achterhoek" p. 10-11.(tekst en foto's Jet Holleman).

In navolging van wandelingen uit de jaren 1875-1888. Een uittreksel van de wandelingen van Craandijk is in 1978 verschenen bij uitgeverij Foresta, Groningen.

'Van Eeden in het Salland. Onder de plechtige dennen'(tekst en foto's Hans Ouwens) p. 12-13.
Bron voor deze wandeling is 'Onkruid, botanische wandelingen van F.W. van Eeden', Schuyt & co Haarlem, ISBN 90-6097-046-2.

'Steenwijk-Veenhuizen. Van Lennep en de Maatschappij van Weldadigheid' p. 23-25 (tekst en foto's Wouter van de Vegt).

'Elst-Doorn. Tabak en tumuli op de Heuvelrug' p. 28-29 (tekst en foto's Dolf Middelhoff).
Het tijdschrift is bij de boekhandel te krijgen. Abonnementen kunnen schriftelijk of telefonisch opgegeven worden bij Uitgeverij Dwarsstap, Bijleveldsingel 9, 6521 AM Nijmegen. Tel. 080-221700 (tussen 9.00 en 13.00 uur).

Net Werk Bijeenkomst 7 juni in Utrecht

Vrijdag 7 juni organiseert de werkgroep Net Werk een bijeenkomst over drugs. Marcel de Kort en Eric van Luijk zetten uiteen hoe de Nederlandse overheid zich in de periode 1850 tot heden opstelde tegenover het gebruik van drugs.

In het midden van de vorige eeuw raakte het injecteren van morfine in zwang en verwierf grote populariteit. Rond 1870 werd het zogenaamde 'morphinisme' een probleem van zorg voor de geneesheren. Cocaïnisme werd dat omstreeks 1885 en heroïnisme werd rond 1905 als medisch probleem gedefinieerd. Verslaving werd dus steeds meer als een probleem gezien en artsen maakten een uitdrukkelijker onderscheid tussen genees- en genotmiddelen. In handen van de arts werd het middel beschouwd als heilzaam, maar in de recreatieve sfeer waren drugs schadelijk voor de gezondheid.

Aan het einde van de negentiende eeuw kwam de professionalisering van de medische beroepen onder andere tot uitdrukking in het streven naar een monopolie op het voorschrijven van opiaten en cocaïne. De opiumwet van 1919 bepaalde dat deze middelen alleen nog gebruikt mochten worden voor medische en wetenschappelijke doeleinden. De opiumwet was echter niet het gevolg van de aandrang door Nederlandse medici.

Op initiatief van de Verenigde Staten kwam in 1909 een internationale commissie bijeen in Shanghai.

25
NET WERK
268-269
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Deze boog zich over de opiumhandel en het opiumschuiven in de koloniën. In 1911 werd in Den Haag een internationale opiumconferentie georganiseerd met de bedoeling de adviezen van Shanghai om te zetten in concrete wetgeving. Voor Nederland resulteerde dat in de Opiumwet van 1919.

De veranderingen in de houding tegenover drugs kunnen het beste worden gekarakteriseerd als medicalisering en criminalisering. We zien deze twee vormen van sociale controle vooral terug na de invoering van de opiumwet.

Marcel de Kort, verbonden aan de faculteit Maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit te Rotterdam, verzorgt op 7 juni 1991 een inleiding over dit onderwerp voor de werkgroep Net Werk. Hij besteedt aandacht aan de medicalisering en criminalisering van het druggebruik voor de Tweede Wereldoorlog. Zowel Polite en Justitie als Volksgezondheid leggen een claim op het te voeren drugbeleid. De periode 1920 tot 1940 kent daardoor zowel een repressieve als een medisch-sociale aanpak van het drugprobleem. De discussie over het te voeren beleid worden nog steeds beheerst door deze twee benaderingen. Het Nederlandse tweesporenbeleid ten aanzien van drugs kan bogen op een lange historie.

Eric van Luijk, stafmedewerker bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, werkt momenteel aan het Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS), te Wassenaar aan een proefschrift over het drugbeleid in Nederlands-Indië en Nederland in de periode 1890 tot1990. Op basis van historisch onderzoek tracht hij tot inzichten te komen die voor de verdere ontwikkeling van het Nederlandse drugbeleid nuttig zijn. Zijn onderzoeksvraag luidt: Welke beleidsmogelijkheden zijn er om het drugprobleem te beheersen, indien de drugmarkt althans voor een deel legaal zou zijn? Om op deze vraag een antwoord te vinden onderzoekt hij met name de geschiedenis van de opiumregie, die van 1894 tot aan de Japanse bezetting in 1942 in Nederlands Oost-Indië werd gevoerd. Onder de opiumregie werden opiaten legaal aangeboden. Sterker nog: de import, de fabricage en de distributie waren geheel in handen van de overheid. In zijn voordracht voor de werkgroep Net Werk zal Van Luijk ingaan op het functioneren van de opiumregie, op de maatregelen die werden getroffen en de resultaten die daarmee werden geboekt, alsmede op de lessen die daaruit voor het hedendaagse drugvraagstuk zijn te trekken.

26

NET WERK

270-271

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Het Archiv zur Geschichte der Müllbeseitigung in het Umweltbundesamt te Berlijn

Anders dan Nederland kent Duitsland geen bundeling van instituten voor volksgezondheid en milieuhygiëne. Zo bevinden zich in Berlijn het Umweltbundesamt en het Bundesgesundheitsamt - dit laatste met een grote afdeling Wasser, Boden, Luft. Beide instellingen hebben een historische collectie (het BGA zelfs twee), sterk verschillend van achtergrond en inhoud. In het hierna volgende zal ik iets over de verzameling van het Umweltbundesamt vertellen. Dit archief van de 'Auskunftsstelle für Müllbeseitigung', naar zijn jarenlange geestelijke vader de 'Sammlung Erhard' genoemd, is in 1911 door een firma voor de vervaardiging van vuilnisvaten opgezet. In 1923 kreeg dr. Heinrich Erhard de leiding van de afdeling. In de jaren zestig is de verzameling door de 'Zentralstelle für Abfallbeseitigung' gekocht. Bij de instelling van het Umweltbundesamt in 1973 is zij bij dit instituut terechtgekomen en door medewerkers aldaar enigszins aan moderne eisen van toegankelijkheid aangepast. Erhard was een man van het vak, geen historicus, die alles verzamelde wat met vuilverwijdering te maken had, dus ook de geschiedenis ervan. Zijn grote ijver heeft een bonte verzameling van rijp en groen opgeleverd, die in zijn soort waarschijnlijk uniek is. Veel eigentijds materiaal (E. was als adviseur nauw bij de vragen inzake de reiniging in zijn tijd betrokken) dat inmiddels al historisch is geworden, foto's, zwart-wit dia's, kranteknipsels, brochures en een kleine duizend boekwerken maken er deel van uit. Indrukwekkend is de ontsluiting van dit bezit: een kaartsysteem van 13.000 à 15.000 fiches verschaft toegang vanuit diverse invalshoeken, onderverdeeld in hoofd- en subrubrieken. Behalve alle aspecten van vuilnis (Müllabfuhr, -abfuhrbetriebe, -abfuhrsysteme, -verwertung (daaronder ook oud-papier, veeteelt), -verwertungsbetriebe, -verbrennungsanlagen, -gefässe, -einsammlung) zijn hierin ook onderwerpen als straatreiniging en waterafvoer ondergebracht. Veel aandacht is er voor de voertuigen waarmee reinigingswerkzaamheden werden verricht. Enige vakdeformatie was de voormalige Berater niet vreemd: onder hygiëne wordt hier vooral de bestrijding van ratten, insekten en ander 'ongedierte' verstaan. Erhard had goede internationale contacten, zodat we van een Europese collectie kunnen spreken. Wat is er dan veiliger dan de gegevens over ons eigen land nader te bekijken? Voorzover mij bekend

hebben we hier te maken met het meest gedetailleerde overzicht van publikaties over kwesties betreffende de Nederlandse gemeentereiniging. Onder de hoofdrubriek Müllabfuhr Nederland, zo'n 350-400 titels, zijn 22 subrubrieken vermeld. Evenals bij andere onderwerpen heeft de maker hier niet consequent de titels per rubriek bij elkaar gezet, maar naar bevind van zaken of eigen logica gehandeld. Waar hem dat overzichtelijker leek, heeft hij een alfabetische onderverdeling naar plaatsen gemaakt, bij Müllbeseitigung b.v. van Amsterdam tot Zwolle. Onderwerpen als sneeuwruimen, 'Baggerschlamm', compostering, rendement, arbeiders - een bonte verscheidenheid.

Hoewel historische werkzaamheden buiten het kader van het UBA vallen, zijn er enkele medewerkers die zich als liefhebberij hiermee bezighouden. Vooral dr. R. Mach maakt zich nuttig met zijn 'Kurz-Informations-Blätter' (KIB), waarin 'kurz und knapp' over speciale onderwerpen van milieubescherming wordt
1 bericht. Gebruikmakend van de
2 registratie van Erhard, maar ook op grond van eigen onderzoek worden hierin literatuuroverzichten geboden, alsmede uittreksels uit publikaties of jaartallen betreffende b.v. de invoering van de W.C. Ook hier dus rijp en groen, maar eetbaar en soms versterkend. Wie toch naar Berlijn gaat, zou zich eens op de hoogte kunnen stellen: Bismarckplatz 1, 1000 Berlin 33. Tel. 09-49308903557 (Eckart Brandin, bibliothecaris en beheerder van de 'Sammlung'), of 09-49308903270 (Mach). Mir hat es jedenfalls gefallen.

Henk van Zon.

Afvalgeschiedenis

Gottfried Hösel, **Unser Abfall aller Zeiten. Eine Kulturgeschichte der Städtereinigung.** München, Jehle Verlag, 1990. XI, 250 pp. Prijs ca. f. 75,- .

Ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het (Westduitse) Verband Kommunaler Städtereinigungsbetriebe (VKS) in 1987 verscheen in dat jaar bovengenoemde publikatie. Een tweede, enigszins vermeerderde druk zag onlangs het licht. De auteur, een medicus gespecialiseerd in waterhygiëne en 'Siedlungsabfallwirtschaft', is jarenlang werkzaam geweest bij de afdeling Wasser, Boden, Luft van het Bundesgesundheitsamt en bij milieuafdelingen van de ministeries voor Gezondheidszaken en Binnenlandse Zaken. Het boek is een cultuurgeschiedenis met een zeer algemeen karakter: van prehistorie tot eergisteren. De nadruk ligt wel op de negentiende en twintigste eeuw, zodat India, Egypte en Israël

26
NET WERK
272-273
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

b.v. in één à anderhalve bladzijde worden 'behandeld'. Het is voorts een gedenkboek, in zekere zin een gelegenheidswerk voor niet-vakgenoten. De auteur heeft met andere woorden gestreefd naar een combinatie van aangenaam en leerzaam, van anecdotisch en wetenschappelijk. Een echte literatuuropgave ontbreekt jammer genoeg. Toch is duidelijk te zien dat Hösel zwaar heeft geleund op de Erhard-verzameling (zie elders in deze aflevering van Net Werk), zowel aan de illustraties als aan de behandelde onderwerpen. Het is echter geen beschrijving vanuit de jubilerende instelling geworden; hieraan worden slechts enkele bladzijden gewijd. Het resultaat is een fraai uitgevoerd boekwerk, prettig om te lezen en om door te bladeren. Het gaat niet alleen over afval en deszelfs verwijdering, maar ook andere aspecten van de openbare hygiëne zoals drinkwatervoorziening worden behandeld. Enigszins verrassend is de aandacht voor begraven en cremeren, die na de verwijdering van dode dieren en slachtafval aan de orde komen. Gezien de aanleiding van de publikatie (en waarschijnlijk de veronderstelde spanningsboog van het beoogde publiek) wordt de lezer nergens op een diepgravende verhandeling vergast - we houden het gezellig, hetgeen iets anders is dan oppervlakkig.

Henk van Zon.

Verouderde riolen

Fons Oremus, **De riolering en het milieu.** Rijswijk, Nederlandse Vereniging voor Afvalwaterbehandeling en Waterkwaliteitsbeheer, 1990. 112 pp.

In de komende jaren zullen onderhoud en vervanging van slechte en verouderde rioleringen de Nederlandse samenleving miljarden guldens gaan kosten. Vele riolen zijn lek en 'lozen' een gedeelte van hun inhoud in de bodem, andere nemen juist grondwater in zich op en veroorzaken aldus verzakkingen. Deze problematiek van ons rioolstelsel blijft in meer dan een opzicht ondergronds, maar ingewijden baart zij zorgen (en verwachtingen). Ter gelegenheid van het tweede "Nationale Rioleringscongres Riolering en Waterkwaliteits 'Zorgen voor nu en Later'" verscheen dit rijk geïllustreerde boekwerk. Het is voorzien van een voorwoord van minister van VROM Hans Alders, die terecht opmerkt dat het boek is geschreven voor een breed publiek. De auteur zelf houdt het op 'gemeentebestuurders, die met de materie van riolering en milieu te maken hebben', maar ook 'geïnteresseerde leken en insiders, die ... niet het gehele veld kunnen overzien'. De populaire benadering leidt nogal eens tot het verschaffen van informatie

die met het onderwerp weinig te maken heeft, zoals de prehistorische oorsprong van de gemeente Graafstroom. De opzet van deze publikatie is een mengeling van algemene en lokale beschouwingen in hoofdstukken van maximaal vier bladzijden, vaak gedeeltelijk uit interviews bestaand. Het eerste en grootste hoofdstuk (vijf pagina's) is een bewerking van de oratie van de Delftse hoogleraar Wiggers van januari 1990 (De riolering bovengronds). Over het algemeen worden ons de gegevens tamelijk verbrokkeld aangereikt, maar dat vloeit bijna onvermijdelijk uit de structuur van het boek voort. Te veel in betrekkelijk weinig tekst willen vertellen leidt meestal tot wat fragmentarische uitkomsten. Er is veel wetenswaardigs in te vinden, echter zonder afgeronde behandeling of bevredigende diepgang. Enige kritiek op het taalgebruik tenslotte: een 'stukje wetgeving' (zoals op p. 23) rekenen we niet tot het betere Nederlands.

Henk van Zon.

2/3

Milieugeschiedenis in Hamburg

Arne Andersen (Hg.), **Umweltgeschichte: das Beispiel Hamburg,** (Hamburg, Ergebnisse-Verlag, 1990), 243 pp. prijs ca. f. 35,-.

Een boeiende mengeling van wetenschappelijke verhandelingen en verslaglegging van ondernomen acties, gelardeerd met advertenties van o.a. Ökologische Stadtrundfahrte en natuurbeschermingsorganisaties. Behalve de redacteur in zijn inleidende artikel behandelen de auteurs recente en minder recente onderwerpen uit de Hamburgse milieugeschiedenis. Drie stukken gaan over kwesties uit de jaren zestig en later in onze eeuw (woningbouw op een voormalig vuilstortterrein, de 'Informationsstelle Arbeit und Gesundheit', de 'Umweltschutzgruppe Physik/ Geowissenschaften'), de overige betreffen de periode sinds 1850. In dat opzicht is de titel van dit boek wel wat misleidend; ook in Hamburg begint de milieugeschiedenis wel vóór het midden van de vorige eeuw! Een bezwaar van alle milieu-historisch onderzoek tot nu toe is het ontbreken van goede criteria: wat moeten we nu eigenlijk onder milieugeschiedenis verstaan? Jammer genoeg gaat Andersen in het eerste artikel niet op deze vraag in, al vraagt hij wel om uitbreiding van de 'gewone' geschiedschrijving. Zijn benadering ligt op een ander vlak: Umweltgeschichte und Fortschrittsparadigma, een interessant artikel, dat echter niet in deze bundel thuishoort en dat (daarom?) ook niet te diep kan graven. Het blijft

26
NET WERK
274-275
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

nu bij onvoldoende uitgewerkte ideeën, waar je een enigszins onbevredigd gevoel van overhoudt. Een bezwaar van deze bundel is ook het gemis van een verantwoording. In slechts één alinea wordt het totstandkomen als resultaat van een werkcollege aangeduid, evenals de praktische moeilijkheden waarmee studenten en begeleider(s) werden geconfronteerd. Het lijkt erop dat er geen gerichte vragen bij het begin van het project zijn gesteld en dat er geen planning heeft plaatsgehad. Het ging om een experiment en dit betekende voor de uitvoerders een sprong in het ongewisse. Het ontstaan van lacunes heeft men daarbij maar op de koop toe genomen. Ook al is een zekere eenzijdigheid hiervan het gevolg, het resultaat is alleszins bevredigend en de moeite en prijs van aanschaf waard. De afwezigheid van normen leidt in dit boek tot een artikel over de Hamburgse afdeling van de Natuurvrienden, die zich weliswaar onder meer met natuur- en milieubescherming bezighielden, maar die binnen de sociaaldemocratische arbeidersbeweging niet normatief kunnen worden genoemd. De overige (zeven) bijdragen delen ons veel wetenswaardigs mee over industriele verontreiniging (glas, chemie, kruit, gifgas, zink, koper, olielozingen in de haven). Geen plaats is ingeruimd voor aspecten van niet- industriële verontreiniging - kennelijk waren daarvoor geen auteurs voorhanden. De minimale toelichting op de inhoud van de bundel wreekt zich vooral in het achterwege blijven van conclusies, van rode draden. Elke lezer moet deze nu zelf construeren. Toch springt er naar mijn smaak één boven uit: de mate waarin de autoriteiten het hebben laten afweten, zich met dooddoeners hebben afgemaakt van hun verantwoordelijkheid, hebben gedaan of hun neus bloedde. In bijna alle opstellen zijn hiervan voorbeelden te vinden, waarbij de recente met de bewogenheid van de participant / slachtoffer worden gepresenteerd. Dit wil niet zeggen dat we hier te maken hebben met een slordig gedocumenteerd strijdschrift, inhoud en toon zijn verantwoord. De bedoeling van de maker(s) van het boek is, het beoefenen van de Hamburgse milieugeschiedenis te stimuleren. Bij uitbreiding kan deze wens voor meer plaatsen of streken worden uitgesproken. Wij mogen ons bij voorbeeld afvragen hoe lang een Nederlandse tegenhanger nog op zich laat wachten (zelfs (?) de Belgen hebben al een vergelijkbare studie: 'N propere tijd? (On)leefbaar Antwerpen thuis en op straat (1500-1800)).

Henk van Zon.

Environmental History Newsletter 2-1990

Nummer 2(1990) van **Environmental History Newsletter** (138 bladzijden in A5- formaat) omvat diverse artikelen, berichtgeving over lopend onderzoek, samenvattingen van congres-sessies, boekbesprekingen en een uitgebreide literatuurlijst.

Hier volgen de gegevens van de artikelen:

Heymann, Matthias, 'Verfehlte Hoffnungen und verpaßte Chancen: die Geschichte der Windenergienutzung in Deutschland 1980-1990' , p. 1-10.

Kinzelbach, Ragnar, 'The development of the zoocenosis of European rivers in historical times with special reference to the Rhine', p. 50-52.

Martinez-Alier, J., 'Ecological history: examples from the Andes and other regions', p. 11-36.

3
4

Moreno, D., 'Past multiple use of treeland in the mediterranean mountain', p. 37-49.

De 'Environmental History Newsletter wordt jaarlijks uitgegeven door de 'European Association for Environmental History. Redactie en druk: Landesmuseum für Technik und Arbeit te Mannheim. Correspondent voor Nederland is dr. Henk van Zon (bestuurslid van Net Werk). Correspondent voor België is E.E. Manski, Steevoort.

Badcultuur

Het architectuur tijdschrift **De Architect** (1991, maart, 42- thema) publiceerd in maart een thema-nummer Badcultuur. De redactionele helft van het blad gaat in op cultuurhistorische aspecten van de badcultuur. De historische artikelen zijn in hoofdzaak compilaties uit literatuur.

Lachmayer, Herbert, Gargerle, Christian, 'Het bad als cultuurhistorische figuur van beschaving', p. 10-15.

Leeuwen, Thomas van, 'Sex en dood in het zwembad. Zwemmen en baden in Hollywoodfilms' , p. 29-35 (gebaseerd op eigen onderzoek van de auteur).

Lootsma, Bart, 'Baden om te wassen en baden om te regenereren', p. 16-28.

Publikatie van Ten Hagen BV, Postbus 34 2501 AG Den Haag (*f* 18.-, giro 17260). Informaties: tel. 070-3569100.

Hahn, Gernot von, Schönfels, Hans-Kasper von, **Von der Heilkraft des Wassers, eine Kulturgeschichte der Brunnen und Bäder,** (Aarau: 1980) is een van de referenties.

26

NET WERK

276-277

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Een zaak van niveau

Luin, T. van (samenstelling), **Een zaak van niveau. 1000 jaar Nederlandse waterhuishouding**. Behorend bij de gelijknamige film van Louis van Gasteren. (Amsterdam: Eurobook Productions, 1991).

VHS (58 minuten) en boek in één cassette. Te bestellen door overmaking van *f* 90,50 t.n.v. Spectrum Film Amsterdam op giro nummer 338268 onder vermelding van 'Een zaak van niveau'. Informatie: 020-6241921.

Hier volgt een overzicht van de inhoud van het boek (een groot aantal korte artikelen)

Gaius Plinius Secundus: Vasto ibi meatu.

Joosten, J.H.J.: Veen en venen: land uit water. Waterspreekwoorden Het water als vijand; overzicht van stormvloeden en rivieroverstromingen.

H.N.Nuinnink/Nationale Nederlanden: Kunnen wij ons verzekeren tegen natte voeten?

C. Streefker/T. van Luin: Het waterschap.

S.C. Adolf: De Nederlandse Waterschapsbank.

A.P. de Klerk/T. Stol: Een veelvormig land.

M.I. Dominicus-van Soest: Het Hollandse landschap in beeld.

I.G.M. van Hoorn: Bemalingstechnieken.

E.S. Raatjes: Afvoer van hemel- en afvalwater.

W..F. Heinemeijer: Nieuw Land.

L.P. Boot: Het Normaal Amsterdams Peil.

G.P. van de Ven: Rijkswaterstaat.

T. van Luin/H.B. Monster: Dik water

I.G.M. van Hoorn: Export Nederlandse kennis en kunde.

A. van Gasteren: Hoe is de toestand, dokter?

J. Meerman: Zeespiegelrijzing

R.T.A. Ahsmann/P.J. Bast: De wildernis geordend

W. van Starkenburg: Oppervlaktewater

F. Rutgers: Grondwater

T. van Luin: Drinkwater

A.B. van Luin: Verontreinigde waterbodems

J. Meerman: Naar een integraal waterbeheer

Als laatste hoofdstukken komen een literatuuropgave en een lijst van adressen en excursies.

Nog een greep uit de literatuurlijst:

Waalewijn, A., **Drie eeuwen Normaal Amsterdams Peil** (Den Haag: Hoofddirectie van de Waterstaat, 1987)

Weele, P.I. van der, **De geschiedenis van het NAP** (Delft: Rijkscommissie van de Geodesie, 1971)

Publikaties

Zoals in vorig Net Werk beloofd, komt in dit nummer de rubriek over publikaties terug, met kortere berichten over recente en soms minder recente, nog niet gesignaleerde maar relevante literatuur.

In Net Werk opgenomen literatuur komt daarnaast terecht in een bibliografisch data-base bestand. Het bestand bevat een trefwoorden veld, waar -in bescheiden mate- de inhoud op trefwoorden wordt geïndexeerd. Deze data-base is gegroeid uit een eigen hobby, maar biedt langzamerhand een goedzicht op de hygiëne- en milieuhistorische literatuur, met toenemende selectiemogelijkheden.

Myriam Daru.

Op weg naar een schone bodem. Verleden, heden en toekomst van de bodemsanering, (1991). *f* 15, te bestellen bij Nederland Gifvrij: 030-331328.

De brochure gaat in op het belang van de bodem, de geschiedenis van tien jaar bodemsanering, de huidige stand van zaken en het actieplan.

Daalen, Rineke van, 'Tot behoud van de gezondheid. Leefregels en een sociaal programma op wetenschappelijke basis', **Amsterdams Sociologisch Tijdschrift.** jrg. 17 (1990) 1, mei , p. 47-73.

Bayerl, Günther, (red.), **Wind- und Wasserkraft. Die Nutzung regenerierbare Energiequellen in der Geschichte,** (Düsseldorf: 1989).

Didde, René, 'Historische bewijsvoering bodemvervuiling omstreden. Landsadvocaat Wubs relateert aan niet-bestaand milieubesef.', **Milieumagazine**. (1991) 3, p. 12-15.

De landsadvocaat concludeert uit onderzoek in wetten en wetsontwerpen dat men zich van het gevaar van een aantal stoffen en van hun bodemvervuilende eigenschappen bewust was. E. Beenakkers van het WODC leidt dit niet af uit literatuuronderzoek. Volgens J. Nieuwkoop (TUE) ontsnapten de meeste anorganische stoffen aan de aandacht. Voor zoverre van enige bescherming sprake was, richtte deze zich op het water, en niet op de bodem. C. Verhoeckx (Ingenieursbureau Chemielinco Utrecht) meent dat vergiftigingsgevallen in de ene plaats door gebrekkige informatievoorziening elders niet bekend waren. De kleine vervuilende bedrijven hadden evenwel een lager peil van technisch-wetenschappelijke kennis

Didde, René, 'Toxicologische risico's van loodwit in historisch perspectief', **Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg.** jrg. 66 (1988) 2, p. 46-50.

26
NET WERK
278-279
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Historische ontwikkeling van het pigment loodwit. Tegelijk met de grootschalige produktie werd steeds meeer bekend over intoxicaties bij loodwitarbeiders en schilders. Ontwikkelingen tot aan een eerste wetgeving in 1939 lopen parallel met het ontstaan van gezondheidszorg en arbeidshygiëne. Inmiddels gebruikt de verfindustrie alternatieven als zinkwit en titaanwit.

't Hart, P. D., 'Cholera in de klas?', **Kleio**. jrg. 32 (1991) 3, april, p. 3-9.

Huggett, Richard, **Cataclysms and Earth History: the Development of Diluvianism,** (Oxford: Clarendon Press, 1989). ISBN: 0-19-828713-5.

Centraal in het boek staat de ontwikkeling van het concept van de zondvloed.

Jeurgens, Charles, 'Honger is het gevolg van historische vergissingen', **Eindhovens Dagblad.** (11 april 1991), p. 9.

Jones, Gareth e. a., Collins **Reference Dictionary of Environmental Science,** (London: Collins, 1989). ISBN: 0-00-434348-4.

Jong, J. de, Smit, H., 'The Rhine: two centuries of international river management', in: Verwey, W. D., (red.), **Nature management and sustainable development,** (Amsterdam: IOS, p. 385-405.

Gedurende bijna twee eeuwen zijn er internationale beheersregels voor de Rijn in zwang. Het begon met regels voor de navigatie en werd gevolgd door een visserijverdrag. Na de Tweede Wereldoorlog werd de verontreiniging van de rivier ernstig en werd een internationale commissie ingesteld om deze problematiek te onderzoeken. In 1986 werd de rivier door de verantwoordelijke regeringen als ecosysteem erkend: daarbij werd afgesproken dat de rivier verbeterd zal worden. Door menselijke activiteiten is de morfologie van de Rijn in de loop van de tijden gewijzigd en verslechterde de waterkwaliteit door stedelijke, industriële en van de landbouw afkomstige lozingen. Dus hangt het beheer over de Rijn sterk af van het beheer over het er aan grenzende land, De politiek moet zich bewust zijn van het feit dat de rivier zodanig verbeterd kan worden dat deze de menselijke activiteiten kan doorstaan.

Kreek, F. van der, 'Massale loodvergiftiging bij sigarenmakers 50 jaar geleden. Een historische loodvergifitiging', **Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg.** jrg. 67 (1989) 7, juli, p. 217-22.

Kreek, F. van der, 'Toxicologie is ouder dan geneeskunde', **LAB/ ABC**. jrg. 11(1990) april, p. 28-30.

In de jaren dertig deed deed zich in Eindhoven en omgeving een

massale loodintoxicatie voor bij werknemers in de sigarenindustrie. Onderzoek schreef de oorzaak hiervan achtereenvolgens toe aan het gebruik van zinken snijplaten, het gebruik van door loden pijpen vervoerd pompwater en de behandeling van tabaksbladeren met loodarsenaat als insecticide. Een veranderd produktieproces, de uitbreiding van de waterleidingnetwerken en loodvrije bestrijdingsmiddelen deden de problematiek verdwijnen.

Noort, W. van, **De milieubeweging,** (Amsterdam: SUA/ Rijksuniversiteit Leiden 1988).
5/6
In fasen wordt in dit proefschrift de ontwikkeling geschetst van de milieubeweging: voor WO II, in het defensief (45-60), wederopleving (60-70), bloei (70-75), stabilisatie (75-81), weer in het defensief (82-88). Twee stromingen worden onder de loep genomen: de maatschappijkritische en de gematigde; waarnaast de invloed op de besluitvorming rond een aantal them's aan de orde komt: baggerspecie, chemisch afval, tijdelijke opslag van gifgrond, de havenontvangstinstallatie, verwijdering van zuiveringsslib, Hoogovens op de Maasvlakte, Wet Algemene Bepalingen Milieuhygiëne, Amelisweerd, Rijkswegenaanleg in Noord- Brabant, drinkwatervoorziening en kustuitbreiding.

Reulecke, Jürgen, Castell Rüdenhausen, Adelheid zu, (red.), **Stadt und Gesundheit. Zum Wandel von "Volksgesundheit" und kommunaler Gesundheitspolitiek im 19. und frühen 20,. Jahrhundert,** (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1991). Nassauer Gespräche der Freiherr-vom-Stein- Gesellschaft, nr. 3.

Roberts, Neil, **The Holocen: an Environmental History,** (Oxford: Basil Blackwell, 1989). ISBN: 0-631-16178-3.

Schroor, M., Meijering, J., **Het Groninger Landschap,** (Utrecht: Matrijs, 1989). ISBN: 90-70482-83-5.
Met zijn wierden en wadden, houtsingels en sloten, dijken en kanalen, fabrieken en boerderijen, bossen en heuvelruggen, kent Groningen vele landschapstypen. In dit boek wordt de geschiedenis van het Groninger landschap vanaf de prehistorie behandeld, waarbij de ontwikkeling van de verschillende landschapstypen door de aanleg van dijken en dorpen, essen en wierden en de ontginning van veen en heide wordt besproken. Ook het menselijk aspect krijgt ruime aandacht.

Stipproweit, A., 'Naturschutzbewegung und staatlicher Naturschutz in Deutschland. Ein historischer Abriss', in: Callies, J., Lob, R., (red.), **Handbuch Praxis der Umwelt- und Friedenserziehung,** (Düsseldorf: 1987).

26
NET WERK
280-281
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Simmons, I.G. **Changing the face of the Earth. Culture, environment, history** (London: Basil Blackwell, 1990 tweede druk) ISBN 0-631-16351-4.

Velle, Karel, **De nieuwe biechtvaders. De sociale geschiedenis van de arts in België,** (Leuven/ Amsterdam: Kritak/Meulenhoff, 1991).

Watkins, T. H., Righteous Pilgrim. **The Life and Times of Harold L. Ickes, 1874-1952,** (New York: Henry Holt, 1990). ISBN: 0-8050-09-17-5.
Biografie van 'Roosevelts minister van Natuurbehoud'.

Williams, M., 'Deforestation: past and present', Progress in Human **Geography**. jrg. 13 (1989) , p. 176-208.

Wolff, Eberhard., Kultivierte Natürlichkeit. Zum Naturbegriff der Naturheilbewegung. **Jahrbuch des Instituts für die Geschichte der Medizin der Robert-Bosch-Stiftung,** jrg. 6 (1989) 231-238.

Zängl, Wolfgang **Deutschlands Strom : die Politiek der Elektrifizierung von 1866 bis heute** - (Frankfurt : Campus, 1989) ISBN 3-593-34063-.
In 1988 als proefschrift Ludwig-Maximilians-Universität in München verschenen o.d.t.: **Die Politik der Elektrifizierung Deutschlands 1866 bis 1987**.

Archief Godshuizen, Den Bosch bij gemeente

Begin april hebben het gemeentebestuur van Den Bosch en het bestuur van de Stichting Godshuizen overeenstemming bereikt over een inbruikleengeving van de archieven en verzamelingen van de Bossche Godshuizen aan het Stadsarchief.
De Godshuizen blijven eigenaar van de archieven.
De verhuizing van het archief zal waarschijnlijk nog dit jaar plaatsvinden.

Stichting Heimans en Thijssebibliotheek heeft nieuwe werkruimte

Uit de Net Werk enquête, waarvan de resultaten in april werden bekend gemaakt, bleek onder andere dat een groot aantal van de bij Net werk geënqueteerden onderzoek verrichten op het gebied van natuureducatie, natuurstudie en natuurbescherming. Een van de bibliotheken, die zich richt op het verzamelen, bewaren en toegankelijk maken van materiaal dat betrekking heeft op dit gebied is de Stichting Heimans en Thijssebibliotheek en -archief. Onlangs kon de Stichting in het Hugo de Vriescentrum in Amsterdam een nieuwe werkruimte betrekken.

Tot dan toe was de collectie op verscheidene plaatsen opgeslagen en moeilijk toegankelijk, maar vanaf de officiële opening van het Hugo de Vriescentrum op 23 april j.l. kan de gehele collectie door geïnteresseerden geraapleegd worden.

De basis van de collectie van de bibliotheek wordt gevormd door het werk van Eli Heimans en van Jacobus Pieter Thijsse. Heimans en Thijsse waren twee onderwijzers die rond 1900 een belangrijke rol speelden bij het stimuleren van de natuurstudie en natuurbescherming. Onder andere door de publicatie van een tijdschrift, De Levende Natuur, en door de publikatie van een serie boekjes over 'levensgemeenschappen' van plant en dier. Het nieuwe van hun benadering was dat hun boeken en artikelen toegankelijk waren voor de geïnteresseerde leek, en dat ze in hun werk wetenschappelijke kennis combineerden met eigen waarnemingen.

De basis voor de huidige verzameling werd in 1965 gelegd door de huidige voorzitter Jaap Zwier, die toen onderwijzer was aan de Jac. P. Thijsseschool in Renkum. Ter gelegenheid van het hondertste geboortejaar van Jacobus Pieter Thijsse wilde hij een tentoonstelling inrichten over Thijsse. Het materiaal dat hij bijeenbracht voor de tentoonstelling groeide na het Thijsse-jaar (1965) gestaag, en omdat de collectie te groot werd om door een man te worden beheerd, werd in 1977 de Stichting Heimans en Thijssebibliotheek en -archief opgericht.

De collectie van de bibliotheek bestaat uit boeken, tijdschriften, kranten en -tijdschrift artikelen, persoonlijke documenten, (natuur)dagboeken, schetsboeken, brieven, foto's, films. De collectie beperkt zich niet alleen tot Heimans en Thijsse, maar richt zich ook op hun voorgangers, waaronder F.W. van Eeden en hun navolgers, zoals Rinke Tolman, Jan P. Strijbos, Jan Nijkamp, Kees Hana en Victor Westhoff. Daarnaast bestaat de collectie uit materiaal van organisaties zoals Natuurmonumenten, de Koninklijk Nederlandse Natuurhistorische Vereniging en de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie, en is een uitgebreide hoeveelheid biologiemethoden voor het onderwijs en milieurapporten te raadplegen.

Geïnteresseerden zijn van harte welkom en ook materiaal dat u tijdens uw onderzoek hebt ontdekt en dat u ook ter beschikking van anderen wilt stellen , is van harte welkom. Wanneer u van plan bent een bezoek te brengen kunt u het beste van te voren even bellen. Vrijdag is de beste bezoekdag.

26

NET WERK

282-283

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Inlichtingen over de bibliotheek zijn te verkrijgen bij de biblikothecaresse Marga Coesel, telefonisch bereikbaar op het Hugo de Vriescentrum op nummer 020-6228115, en bij Arie van Loon op nummer 010-4325147.

Themanummer milieugeschiedenis van Kleio op komst

Het november nummer van Kleio, tijdschrift van de VGN (Vereniging van leraren Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland) zal in het teken van van milieu en geschiedenis staan. Voorzien zijn:

een bibliografisch artikel (van Myriam Daru)
een artikel over de denkbeelden over natuur binnen de Nederlandse natuurbescherming (van Henny van der Windt)
eem artikel over natuur- en milieueducatie in het geschiedenis- en staatsinrichtingsonderwijs (van Martin Bosch)
een artikel waarin gesprekken verwerkt zijn met onderzoekers naar milieuvervuiling, die-zelf al dan niet historicus- bij hun onderzoek gebruik hebben gemaakt van historische bronnen om mogelijk sterk vervuilde locaties te vinden
een bespreking van een boek of ander medium met een milieuhistorisch thema.
Daarnaast is lesmateriaal over watergebruik/ waterverontreiniging, bestemd voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs (ca. vijf lessen) op komst.

Het nummer is t.z.t. te bestellen door het overmaken van *f* 9.50 naar postbanknummer 128701 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag o.v.v. het gewenste Kleionummer.

Studiedag Milieu in historisch onderzoek 27 september

Het milieu in historisch onderzoek vormt het thema van de jaarlijkse studiedag van de vereniging voor sociaal-economische geschiedenis. Vier historici zijn uitgenodigd om lezingen te houden over uiteenlopende onderwerpen.

De lezingen betreffen achtereenvolgens milieu en landbouwgeschiedenis, oorzaken en omvang van industriële verontreiniging vanaf 1800, stedelijke beheersing van drinkwater en afvalwater vanaf 1800 en meer in het algemeen de beoefening van de milieugeschiedenis in Nederland en in het buitenland en de raakvlaktken met andere historische disciplines.

De studiedag vindt plaats op vrijdag 27 september aanstaande en wordt gehouden te Amersfoort in congrescentrum'De Eenhoorn' (t.o. het NS station). De toegang is vrij, ook voor niet-leden van de studie-
7 vereniging.
8 Belangstellenden voor deze studiedag kunnen zich opgeven bij de secretaris
drs. H.T. de Jong
Van Moerkerkenlaan 21
9721 TA Groningen
050-256916/633737.
Leden van de studievereniging ontvangen nog nadere informatie

De hygiënisten doorgelicht

E.S. Houwaart

De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland (Groningen 1840-1890: Historische Uitgeverij, 1991) ISBN 90-6554-151-9, 427 pp. *f* 65,-

Tien jaar geleden wilden drie bijna afgestudeerde medische studenten weten of medici in het verleden hun vak hadden gebruikt om politieke hervormingen tot stand te brengen. Ze vroegen zich ook af in hoeverre politieke en sociale ontwikkelingen richting gaven aan het medisch denken. Dit resulteerde in een goed gedocumenteerde scriptie. Nog niet goed genoeg naar de smaak van een van hen, Eddy Houwaart, die het prakticerend medisch werk vaarwel zei en zich volledig ging verdiepen in de geschiedenis van zijn vak. Zijn proefschrift weerspiegelt zijn betrokkenheid bij het thema. (Terzijde: het is geen afsluiting van vier jaar assistenschap met een voorgebakken onderzoeksthema dat terwille van de academische carrière aangepakt wordt. Wat overigens niet wil zeggen dat dergelijk AIO onderzoek slecht zou zijn.) Die betrokkenheid bepaalt ook de kleur van het boek: het is politiek getint medisch geschiedenis. Dat de Stichting Historie der Techniek en de Maatschappij tot Nut der Israëliten hebben bijgedragen tot de financiering van de publicatie is niet zonder betekenis. Geschiedenis der techniek en geschiedenis van de Joods-Nederlandse gemeenschap worden wel gediend door dit proefschrift, maar dit gebeurt slechts om gegevens aan te dragen voor het centraal vraagstuk.

Wie waren de hygiënisten? 'Van hygiënisten kan men voor het eerst spreken in Frankrijk en Engeland in de jaren 1830-1850. Deze hygiënisten streefden naar de oprichting van permanente, wetenschappelijke instellingen ter bevordering van de volksgezondheid.(...) Vanaf 1850 zien we ook hygiënisten in Nederland optreden. Aanvankelijk waren

26
NET WERK
284-285
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

dit vooral geneeskundigen, pas later ook ingenieurs, onderwijzers en ambtenaren.' Aldus Eddy Houwaart in zijn inleiding.

Nederlandse hygiënisten interesseerden zich voor een zeer ruime schakering van onderwerpen, zo ruim dat het praktisch onmogelijk leek het hele spectrum te behandelen binnen 427 bladzijden die het boek nu telt. De auteur geeft in zijn inleiding duidelijk wat hij buiten beschouwing laat: de prostitutie, de verkoop van geneesmiddelen, de bestrijding van de kwakzalverij, het succes van de hygiënisten als verbeteraars van de gezondheidscultuur, andere hygiënistisch aktieve beroepsgroepen. Ik zou daaraan toevoegen: de relatie van een deel van de hygiënisten (niet alleen van Sarphati) met de landbouw. Sommige van deze onderwerpen zijn al (gedeeltelijk) onderzocht, maar het onderzoeksveld staat nog ruim open. De behandelde deelonderwerpen zoals: de veranderingen in de medische wetgeving, de opvattingen van de geneeskundigen, het ontstaan van de nieuwe overheidsinstellingen en de concrete maatregelen ter bevordering van de openbare hygiëne zijn bewust gekozen omdat de hygiënisten zelf hieraan de prioriteit gaven. Deze onderwerpen krijgen de aandacht die zij verdienen, maar de lezer hoeft niet direkt naar allerlei aanvullende literatuur te grijpen: politieke en medisch-theoretische achtergronden worden daar waar nodig uiteengezet. Het notenapparaat, de literatuurlijst en de bijlagen bieden ook een schat aan gegevens en zijn zeer bruikbaar voor toekomstige onderzoekers.

Een belangrijke bijdrage van dit boek is de uiteenzetting van de door de hygiënisten nagestreefde wetenschappelijkemethoden en technieken. Aan het begin van de eeuw, waren de Nederlandse medische geografie en topografie vooral kwalitatief van aard. Dit werd anders toen de invloed van de Belgische statisticus Quételet groter werd.Dit proefschrift is een mooie aanvulling op het werk van Ida Stamhuis over de begintijd van de statistiek in Nederland. Eddy Houwaart zet de bijdrage van de hygiënisten aan de statistiek uitvoerig en helder uiteen. De illustraties zijn ook een getuigenis voor de bijdrage van de hygiënisten aan de thematische kartografie en de grafische statistiek. De eerste kaart uit 1851 ter illustratie van de studie van Schick over de algemene sterfte in Zuid-Holland is een prachtvoorbeeld van kartografische kunst. Deze kaart en andere uit de later verschenen sterfte atlas kunnen op ware grootte de vergelijking met huidige produkten zeker glansrijk doorstaan. De statistiek was bij de hygiënisten allerminst l'art pour

l'art. zij stond duidelijk in het teken van hun politiek programma

De laatste jaren komt er steeds meer historisch onderzoek waaruit de eigenheid van de Nederlandse ontwikkeling naar voren komt. Het
8 beeld van Nederland als trage volger
9 wordt genuanceerder en krijgt een betere verklaring dan de mythische Jan Saliegeest. Deze studie draagt hieraan ook haar steentje bij. Houwaart maakt zelfs duidelijk hoe het voorbeeld van Engeland, Frankrijk en Duitsland verstorend heeft kunnen werken op de vooruitgang van het hygiënisme. Bij de Nederlandse hygiënisten is in elk geval sprake van een zeer eigen interpretatie van liberalisme en overheidsingrepen. Houwaart lijkt te menen dat de situatie in België onvoldoende vergelijkbaar is met die in Nederland om tot een uitvoerige vergelijking te komen. Het wekt bevreemding dat de uitgebreide literatuur die Karel Velle heeft gepubliceerd over hygiënisme en medicalisering in België in de literatuurlijst niet voorkomt. De vergelijking had gezien het gemeenschappelijke in het verleden van de twee landen waarschijnlijk toch interessante punten naar voren gebracht.

De sociologische aspecten van het hygiënisme hadden naar mijn smaak meer belicht mogen worden, zelfs binnen de bewust opgelegde beperkingen van het onderzoek. Zo komen wij een aantal dingen te weten over netwerken, het verkrijgen van invloed door het bekleden van sleutelposities, over professionalisering en de relatie met andere beroepsgroepen, maar dan verspreid door het hele boek. De maatschappelijke positie van geneeskundigen is wel een apart onderdeel van het tweede hoofdstuk, maar is niet in sociologische termen gesteld. Opvallend is ook dat de invloed van het geloof van de hoofdpersonen alleen hier en daar via hun politieke en professionele activiteiten aan bod komt, zoals bij de bespreking van de invloed van het confessionalisme. In de biografische schetsen krijgen we over de geloofsachtergronden van de hygiënisten niets te lezen. Ik had bijvoorbeeld meer verwacht te lezen over de prominente rol van joodse artsen in de hygienistische beweging. Ik vraag me nog altijd af of hygiënisme als braak terrein betere erspectieven bood voor het veroveren van een goede maatschappelijke positie dan andere , afgeschermde, medische gebieden. Een ander sociologisch-historische bijdrage die ik verwacht had betreft de genese van de verzorgingsstaat (A. de Swaan e.a.). De Swaan komt in de literatuurlijst slechts voor met een artikel (waarvan de inhoud grotendeels terug te vinden is in 'Zorg en de staat'

26
NET WERK
286-287
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Het is een nogal ondankbare taak om een zo omvangrijk boek binnen deze beperkte ruimte te bespreken. Zo hebben de hooggeleerde opponenten hebben bij de verdediging van het proefschrift een aantal soms lastige vragen gesteld die samen met de antwoorden van de promovendus nog enkele bladzijden zouden vergen. Welke kritieken er ook zijn, het is voor mij duidelijk dat wie zich voor het onderwerp hygiënisme in Nederland interesseert niet buiten dit boek kan. Ik had daarom ook geen bezwaar toen de uitgever mij vroeg een bestellingskaart (het is een strook op de achterkant van deze bladzijde geworden) bij dit nummer toe te voegen. Ten overvloede: noch Net Werk, noch ik persoonlijk maken hierbij winst!

Myriam Daru

Bijdragen aan Net Werk

De een-vrouwsredactie van Net Werk was deze keer zeer verheugd het blad voor het grootste gedeelte met externe bijdragen te kunnen vullen. Hopelijk zet deze trend zich voort, dan krijgt de term contactblad zijn volle betekenis.

Wie voor de komende nummers kopij wil aanbieden, kan dit doen -in volgorde van voorkeur- op de volgende manieren:

Macintosh bestand, text-only, of platte tekst in MS Word, MacWrite, WordPerfect of WriteNow, 3,5 inch floppy.
MS Dos bestand, liefst in ASCII formaat of platte tekst in Word Perfect.
(Bij op floppy ingeleverde tekst ook afgedrukte kopij bijvoegen. De floppies worden na gebruik geretourneerd.)
Getypte en duidelijk geschreven bijdragen kunnen per post of via fax 040-480794.

Abonnementen

Als u Net Werk waardeert en wilt blijven ontvangen, kunt u, als u dit nog niet in 1991 hebt gedaan, *f* 10.- of *f* 25.-(steunabonnement) storten op het gironummer: 3653910 van Stichting Net Werk, Eindhoven o.v.v. abonnement ' 91.

Behalve een financiële ondersteuning en een bijdrage aan de zelfstandigheid van Net Werk, betekent uw storting ook een aanmoediging om door te gaan.

M.D.

Ondergetekende verzoekt te leveren

…… ex. E.S. Houwaart De hygiënisten. Artsen, staat en volsgezondheid in Nederland 1840-1890.
ISBN 90 6554 151 9 450 blz. | *f* 65.-

via
Boekhandel_____
_____
adres_____
_____
postcode & woonplaats _____
_____

of direct naar

Dhr./mej./mevr. _____
_____
adres_____
_____
postcode & woonplaats _____
_____

Datum

Handtekening

strook of kopie in gefrankeerde enveloppe sturen naar
Historische Uitgeverij Westersingel 37 9718 CC Groningen

26
NET WERK
288-289
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

27

NET WERK

290-291

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

Het lijkt erop dat milieu- en hygiënegeschiedenis in een stroomversnelling raakt. Dit najaarssemester komen zowel de studievereniging voor sociaal-economische geschiedenis alsook de studentenvereniging Merlijn met lezingen op dit gebied. Alle sprekers op de studiedag van 27 september a.s. hebben min of meer hechte banden met Net Werk, en met Merlijn zijn er contacten geweest. Het contactblad Net Werk lijkt dus wel zijn taak te vervullen: onderzoekers en belangstellenden voor de geschiedenis van hygiëne en milieu op het spoor te brengen van informatie en geestverwanten. Daarmee worden de vragen over invulling en begrenzing van de discipline actueel. Op 27 september gaat Henk van Zon hierop in.

Studiedag Studievereniging voor Sociaal-Economische Geschiedenis

Thema 'Milieu en Geschiedenis'

27 september 1991
De studievereniging voor Sociaal-Economische Geschiedenis wijdt haar jaarlijkse studiedag aan het thema 'milieu en geschiedenis'. Historisch onderzoek naar de milieuproblematiek is in Nederland nog een relatief onontgonnen terrein. Om de stand van zaken in deze discipline nader in kaart te brengen, heeft de Studievereniging vier sprekers uitgenodigd, die elk vanuit hun eigen specialisme de milieuproblematiek in het verleden aan de orde zullen stellen.

Dr. J. Bieleman (L.U. Wageningen) zal spreken over de beïnvloeding van de omgeving als gevolg van de intensivering van het agrarisch bedrijf sinds de vorige eeuw. In zijn visie is de milieuproblematiek in deze sector vooral een schaalprobleem.

Ir. J. Nieuwkoop (TU Eindhoven) zal het hebben over bodemverontreiniging in relatie tot industriële activiteiten. In Noord-Brabant is een systematische studie verricht naar de bedrijvigheid in de periode 1800-1950 en de daaruit mogelijk resulterende bodemverontreiniging. Historisch onderzoek levert hier een direkte bijdrage aan beleidsvorming inzake vervuiling. Daarnaast is ook bestudering van de maatschappelijke omstandigheden destijds van belang bij het bepalen van wie verantwoordelijk kan worden gesteld voor de vervuiling van de bodem.

Dr. J. van den Noort (Rotterdam) bespreekt de vraagstukken rond afval en water in de negentiende eeuwse stad. Het onderscheid dat nu gemaakt wordt tussen water, afvalwater en afval was destijds veel

minder scherp; de grachten vervulden in alle gevallen een belangrijke rol. In de loop van de vorige eeuw voltrok zich geleidelijk een scheiding tussen de aanvoer van schoon water en de afvoer van afvalwater en afval.

Dr. H. van Zon (RIVM Bilthoven) gaat in meer algemene bewoordingen in op het begrip milieu-educatie bij historisch onderzoek, de noodzaak van een goede definiëring en op de beoefening van milieugeschiedenis in Nederland en in het buitenland.

1
2 Na elke lezing is er gelegenheid tot discussie. De studiedag wordt gehouden op vrijdag 27 september a.s. in congrescentrum 'De Eenhoorn', Kon. Wilhelminaplein te Amersfoort (t.o. N.S. Station) zaal 4.1. en begint om 10.00 uur.
De toegang is vrij, ook voor nietleden van de vereniging. Wel wordt een ieder die belangstelling heeft om de studiedag bij te wonen, verzocht zich op te geven bij de secretaris van de studievereniging (tel. 050-633734/633737 of op onderstaand adres: secretariaat, Van Moerkerkenlaan 21, 9721 TA Groningen).

Collegereeks 'milieu en hygiëne'

De Vereniging van Studenten in de Geschiedenis aan de Vrije Universiteit 'Merlijn' organiseert in samenwerking met de vakgroep Geschiedenis een lezingen/collegereeks over 'milieu en hygiëne'. Men wil in een zestal lezingen het verband tussen beide opsporen. Wat zijn de bedreigende factoren in de 'leefruimte' van de mens' en hoe gaat deze er mee om? Welke collectieve voorstellingen heeft men zich in de loop der tijd hieromtrent gevormd?

Voor studenten is een reader samengesteld. De lezigen worden telkens op woensdag middag van 15.30 tot 17.15 gehouden. Meer informatie hierover bij de Vereniging Merlijn kamer 7A-16, tel. 020-5484960, postadres: Merlijn, p/a secr. geschiedenis, De Boelelaan 1105, 1061 HV Amsterdam.

1. Voorstellingen van hygiëne bij de oude Grieken
2 oktober dr. H.F.J. Horstmanshoff (RULeiden)
Het begin van de hygiëne is nauw verbonden met allerlei culturele en religieuze voorschriften. Ook in het oude Grienkenland werd verband gelegd tussen de goddelijke machten en ziekte en reinheid. Is het meer dan toevallig dat de Griekse cultuur badhuizen voortbracht?

27
NET WERK
292-293
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

2. De pest in de Middeleeuwen
9 oktober prof. dr. L. Noordergraaf (UvA)
In de Middeleeuwen deed men weinig moeite om zich van vuil te ontdoen. Daardoor konden besmettelijke ziekten veel slachtoffers maken. Eén van de bekendste is de pest. De beruchte epidemie van 1348 bracht de bevolkingsomvang met meer dan een kwart terug.

3. Milieuproblematiek in de steden van de Nieuwe Tijd
16 oktober dr. P.Poulussen (UFSAL)
In de loop van de 14e tot en met de 18e eeuw werd het stadsleven aan steeds meer regels gebonden. Dit had gevolgen voor de milieuhygiënische toestand in de stad. Hierbij valt onder meer te denken aan het huis- en bedrijfsafvalprobleem.

4. Het beschavingsoffensief
23 oktober dr. A. de Regt (UvA)
De zogenaamde beschaafde burgerij poogde in de 19e eeuw het (werk)volk te verheffen. Waarom vond men dit nodig en wat wilden de 'beschavers' bereiken? En in hoeverre was dit 'volk' gevoelig voor die wens beschaafde gewoonten aan te nemen?

5. De opkomst van een milieubeweging
30 oktober prof. dr. E. Tellegen
Hoe is de opkomst van een milieubeweging gerelateerd aan maatschappelijke bewustwording? Waar komt de aanhang vandaan? Waarom heeft tegenwoordig iedere politieke partij een groen blaadje aan het programma hangen?

6. Export en aantastingen van milieu in de Derde Wereld
6 november dr. C. van der Meer (NRLO)
De gevolgen van de scheve economische verhoudingen in de werled zijn nog onduidelijk. Daarom een case study in de afsluitende lezing. De economische relatie tussen Nederland en Thailand zal onder de loep worden genomen. Daarbij zullen problemen als uitputting van de grond en mestoverschot aan de orde komen.

Opgegeven literatuur voor college 1

Brödner, Erika, **Die römischen Thermen und das antike Badewesen: eine kulturhistorische betrachtung** (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983), ISBN 3-534-08783-6 DM 48.-
Douglas, Mary, **Purity and danger. An analysis of concepts of pollution and taboo** (London: 1966)
Douglas, Mary en Aaron Wildavsky, **Risk and culture. An essay on the selection of technology and environmental dangers** (New York, 1983)
Ginouvès, René, Balaneutikè.

Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque (Paris: 1962)
Heinz, W. H., Römische Thermen: **Badewesen und Badeluxus im Römischen Reich** (1983)
Horstmanshoff, H. F. J., **De pijlen van de pest. Pestilenties in de Griekse wereld (800-400 v. Chr.)** (Amsterdam: 1989)
Horstmanshoff, H. F. J., 'Recensie van R. Parker, Miasma (1982)', **Mnemosyne**. jrg. 39 (1986) pp. 538-543.
Kudlien, F., **Der Beginn des medischen Denkens bei den Griechen von Homer bis Hippocrates**, (Zürich/Stuttgart: 1967)
Moulinier, L., **Le pur et l'impur dans la pensée d'Homère à Aristote,** (Paris:1962)
Raalte, M. van, 'Morbidus aer. Antieke opvattingen over de oorzaak van epidemische ziekten', **Hermeneus**. jrg. 59 (1979) p. 105-117.
Schadewaldt, H., 'Zur Geschichte des griechisch-römischen Bäderwesens', **Ärztliche Praxis.** jrg. 20 (1968) nr. 3,96 ff; 448ff.

Opgegeven literatuur voor college 5
Fortune, The Editors of, **The environment. A national mission for the seventies,** (New York/ Evanston/London, 1969-1970)
Lenihan, John en William W. Fletcher, **Environment and Man volume one: energy resources and the environment,** (Glasgow/ London, 1975)
Ministerie CRM, **Milieubesef. Een enquête naar de betrokkenheid van de Nederlandse bevolking met de milieuproblematiek voortvloeiend uit de aantasting van het natuurlijk leefmilieu** (1970, september)
Tellegen, Egbert, **Milieubeweging**, (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1983)
Tellegen, Egbert en Jaap Willems, (red), **Milieu-aktie in Nederland** (1978).

AKZO en milieuhistorisch onderzoek

In de zaak Staat/AKZO Zout Chemie Nederland BV kreeg de rechtbank te Almelo te maken met de vraag of de overheid al sinds langere tijd aandacht heeft gehad voor verontreiniging. Zij kreeg een aantal zaken ter berechting op grond van de Interimwet Bodemsanering. Het ging vooral om de periode vanaf omstreeks 1956, de peildatum voor de zaak Staat/AKZO, omdat het wel of niet onrechtmatig handelen van AKZO zich afspeelde tussen ± 1956 en 1975. De rechtbank wendde zich tot het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum van het Ministerie van Justitie (WDOC). De exacte vraag was: Sinds wanneer heeft de overheid zich het belang van de bodemsanering aangetrokken, en vanaf wanneer was dit voor eenieder duidelijk, of behoorde het te zijn. Terecht heeft het WODC gemeend dat in bredere kring belangstelling bestaat voor dit onderwerp, en heeft het besloten de studie in rapportvorm uit te brengen.

NET WERK 27
294-295
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Beenakkers, E. M. T., **Aandacht van de overheid voor bodembescherming: sinds wanneer? Een literatuuronderzoek**, Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum. (Den Haag: Ministerie van Justitie 1991; rapportnr. K17 ISSN 0925-0026.

Het rapport omvat tachtig bladzijden. De literatuurlijst zelf omvat tien bladzijden, maar wordt voorafgegaan door een uitgebreide behandeling van het onderwerp. De geraadpleegde bronnen zijn : de documentatie van het WDOC, de bibliotheek en documentatie van het Departement van Justitie en de bibliotheek en documentatie van het ministerie van Vrom, evenals de memories van toelichting van de relevante wetten. Niet betrokken bij het onderzoek zijn de Staatscourant/Staatsbladen, de provinciale en gemeentelijke bepalingen, de jurisprudentie en de archieven. Het is dus duidelijk dat er nog een breed onderzoeksgebied open staat, aangezien provinciale en gemeentelijke overheden nauw betrokken zijn en zijn geweest bij de conflicten die ontstaan zijn door verontreiniging. Ondanks de leemten – die veelal ontstaan zijn door tijdgebrek– biedt dit rapport zeker een waardevol overzicht.
Te bestellen bij WDOC, Ministerie van Justitie, Postbus 20301, 2500 EH Den Haag, tel 070-3406554 (tot 14.00 uur)

Niet alleen de Almelose rechtbank, ook de landsadvocaat had behoefte aan een uitgebreide documentatie Deze is eveneens in een (niet openbaar) rapport bijeengebracht:

Daamen, C. P. M., Wegener, J. W. M., Feenstra, J. F., Aiking, H., **Een analyse van de in de periode 1955-1970 voor AKZO toegankelijke kennis en inzichten m.b.t. de gevaren voor mens en milieu van het storten van met HCH en/of kwik verontreinigd materiaal,** (Amsterdam: Instituut voor Millieuvraagstukken/VU 1990)

Elke zaak van de staat tegen vervuilers brengt soortgelijke vragen met zich mee en leidt tot nieuwe (niet openbare) rapporten zoals:

Daamen, C. P. M., Aiking, H., **Een analyse van de in de periode 1955-1970 voor Latour B.V. toegankelijke kennis en inzichten m.b.t. milieuvriendelijk(er) alternatieven voor het rechtstreeks lozen van verontreinigd galvanisch bedrijfsafvalwater op de bodem,** (Amsterdam: Instituut voor Millieuvraagstukken / VU 1990

Milieu- en techniekgeschiedenis hand in hand

Woronoff, Denis, (red), **Forges et forêts. Recherches sur la consommation proto-industrielle de bois,** (Paris: Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1990) Recherches d'histoire et de sciences sociales/ Studies in history and the social sciences, nr. 43, ISBN 2-7132-0952-8 FF 150

De ijzernijverheid en de ontwikkeling van het bos waren in vele Franse regio's nauw met elkaar verbonden. Denis Woronoff heeft het initatief genomen, studies die in beginsel meer het karakter hadden van lokaal historisch onderzoek, zodanig bijeen te brengen dat techniekgeschiedenis en milieugeschiedenis elkaar op een uitzonderlijke manier kunnen verrijken. Hout bevond zich in het Franse Ancien Régime in het centrum van de bedrijvigheid. Het boek laat zien hoe divers de vraag naar hout was en voor hoeveel verschillende doeleinden het diende, waardoor de vragende partijen met elkaar in konflikt konden raken. De vestiging van ijzerverwerkende nijverheid en in het bijzonder hoogovens kon dan ook op stevig verzet rekenen van de kant van dorpen en steden. Dit is niet verwonderlijk, als men bedenkt dat de jaarlijkse consumptie van twee hoogovens ongeveer overeenkwam met die van een middengrote stad als Dijon. Lagere en hogere overheden moesten zich vaak mengen in de strijd tussen de houtconsumerende partijen. De ijzernijverheid werd voor dit boek gekozen omdat zij een zeer grote consument van hout was, maar uiteindelijk is de wens om alle takken van nijverheid bij het onderzoek te betrekken. Ijzer is ook interessant omdat vele technologische innovaties zich aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw voordeden, in het bijzonder in de wijze waarop de energie afkomstig van hout op efficiëntere wijze gebruikt kon worden. Tegelijk bracht de opkomst van steenkool veranderingen teweeg. Het boek legt bloot hoe de technische en economische dynamiek het aanzien van het bos veranderde. Niet alle Franse regio's waarbij sprake was van een relatie tussen ijzer en bos zijn in dit boek vertegenwoordigd. Maar de wel aanwezige studies geven al een boeiend inzicht in veel milieuhistorische verschijnselen en de ingrijpende wijze waarop een bepaalde industrietak haar invloed kan uitoefenen. Die invloed iet was niet alleen direkt, maar ook indirekt en op een structureel andere manier in de bergen dan in de laagvlaktes. Ondanks de overkoepelende rol van Woronoff als redacteur, mist het boek nog wat overgangen tussen de verschillende bijdragen, maar elk van de hoofdstukken op zich is al de moeite van het lezen waard.

M.D.

27

NET WERK

296-297

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Grensoverschrijdende vervuiling

Van de Duitse milieuhistoricus dr. Johann Paul te Bergisch Gladbach is de vraag binnengekomen, of er Nederlandse onderzoekers zich bezig houden met de Nederlandse reaktie op de vervuiling van de Rijn vanaf de negentiende eeuw. Hier volgt een deel van zijn zijn brief: "Ich beabsichtige, an der Universität Siegen Entstehung, Auswirkungen und Umgang mit Gewasserverunreinigung in zwei europäischen Regionen miteinander zich vergleichen.
Ein Untersuchungsfeld soll der linke Niederrhein in Nordrhein-Westphalen mit dem Vorfluter Niers sein, der seit dem 19. Jahrhundert durch kommunale und industrielle Abwässer vor allem aus Mönchengladbach und Viersen stark belastet wird und dies in die Niederlande transportiert. Aus dem bisherigen Aktenstudium, habe ich den Eindruck gewonnen, daß die Niederländer als Unterlieger diese zunehmende Verunreinigung mit gemischten Gefühlen betrachtet haben. So haben sie zum Beispiel den Bau eines Abwasserkanals zur Maas abgelehnt. Auch wunderte sich eine Venloer Zeitung in 1927 darüber, daß man in Deutschland viel Geld für den Nürburgring ausgebe, aber kein Geld für bessere Kläranlagen an der Niers habe. Offenbar wurde die Entwicklung am Niederrhein in den Niederlanden aufmerksam beobachtet.
Deshalb möchte ich in einem zweiten Schritt untersuchen, wie die Niederländer auf die zunhemende Verschmutzung des Rheins durch die Abwässer aus dem Ruhrgebiet reagiert haben und welche Folgen diese im Nachbarland hatten, beziehungsweise haben."

Mocht er onder de lezers van Net Werk iemand op de hoogte zijn van onderzoek op dit gebied, dan kan hij/zij zich richten tot dr. J. Paul Kippehausen 63 D-5060 Bergisch Gladbach 1 (dan ook graag een bericht aan de redactie van Net Werk, evenals een vermelding van dit bericht in de correspondentie met dr. Paul).

4
5

De milieuproblemen van een oude stad: Kampen tussen 1875 en 1940

Prins, R. E. J., **Hinderwet en leefklimaat in Kampen, 1875-1940, doctoraalscriptie** (Kampen: Rijksuniversiteit Utrecht, 1991)

Het onderzoek spits zich toe op vier aspecten: welke vormen van overlast waren aanleiding tot bezwaren? Welke gevolgen hadden de verschillende energiebronnen voor de mate aan overlast die de omwonenden moesten verdragen? welke vormen van bedrijvigheid werden als bezwaarlijk ervaren? Hoe ontwikkelde zich bedrijvigheid in de binnenstad en welke gevolgen had dit voor de overlast?

De bronnen worden kritisch gebruikt en de betrouwbaarheid ervan getoetst. Ondanks de beperkingen die de bronnen oplegden, was het toch mogelijk een overzicht te krijgen waarmee de gestelde vragen in beduidende mate beantwoord werden. Zowel het type als de lokatie van overlast zijn in kaart gebracht. Prins richt zich niet alleen op de milieubelasting van de industrie, maar ook van ambachten en middenstandsbedrijven. De kaarten van Kampen tonen ook aan dat de potentieel vervuilende bedrijven niet geconcentreerd lagen, maar gespreid waren in het fijnmazig stedelijk weefsel. Het kenmerkende van Kampen is juist de mate waarin de bedrijvigheid zich in de zeer dicht bebouwde binnenstad heeft gevestigd (met de vrij logische uitzondering van de buiten de stadswallen gelegen blekerijen). Duidelijk wordt dat sterke geuren en geluiden de omwonende meer bezig hebben gehouden dan gevaren (waarvan wij ons maar sinds betrekkelijk korte tijd bewust zijn). Het blijkt dat in een stad als Kampen - waar de bedrijvigheid niet de dynamiek had van grote industriële centra - toch sprake is van een vrij grote mate aan overlast, juist door de spreiding en de plaatsing van de op zich meestal vrij kleine bedrijven temidden van gebieden met een woonfunctie. De scriptie geeft een goed afgerond beeld van het onderwerp.

Voor meer informatie kan men zich wenden tot de auteur Drs. Ronald Prins, 2e Ebbingestraat 10 8261 VV Kampen Tel. 05202-12893

Signalementen

Bij een aantal referenties kon ik (nog) niet alle normaal gangbare bibliografische gegevens achterhalen, maar de titels leken mij voldoende interessant om de boeken toch hier op te nemen.(M.D.)

Annenkov, V. V., 'Problems and approaches in historical geography of global environmental changes', **Geojournal. International Journal of physical, biological, and economic geography and applications in evironmental planning and ecology** (Dordrecht). jrg. 20 (1990) nr. 1990 p. 2.

Bährmann, Rudolf, 'Zur Wandlung des Verständnisses der Mensch-Umwelt Beziehungen von der Klassik bis zur Gegenwart', **Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller Universität** (Jena). jrg. 38 (1989) nr. 1989 p. 4/5.

Billaud, Jean-Paul, **Le Marais poitevin. Rencontres de la terre et de l'eau,** (Paris: L'Harmattan) FF 105.
'Zone humide parmi les plus importantes de France, le marais poitevin constitue un écosystème fragile où l'eau interdit les stratégies individuelles. Mais au cours des siècles pour les uns l'eau est un atout, pour d'autres une contrainte à éliminer. Cette analyse socio-historique éclaire les mécanismes sociaux autour des enjeux que constitue la gestion de ce milieu.'

Blackburn, Julia, **Charles Waterton 1782-1865. De eerste natuurbeschermer,** (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1990) , ISBN 90-282-0741-4

Bonnin, Jacques, **L'eau de l'anitiquité. L'hydraulique avant notre ère** (Paris: Eyrolles, 1984) Collection de la direction des études et de recherches de l'Electricité de France ISSN 0399-4198 FF 370.-

Cadoret, Anne, (red), **La protection de la nature, histoire et idéologie: de la nature à l'environnement,** (Paris: L'Harmattan) FF 105
'Dans cette étude, deux grandes séries de questions sont abordées: l'identité des gestionnaires de la protection et l'explication idéologique de cette même protection.'

Cauquelin, Anne, **L'invention du paysage,** (Paris: Plon, 1990) , ISBN 2-259-02193-x, FF 110.-

Cosgrove, Denis en Geoff Pelt, (red), **Water, engineering and landscape,** (London/New York: Belhaven Press, 1991) , ISBN 1-85293-069-1

Degener, Dieter, '25 Jahre VEB Wasserversorgung und Abwasserbehandlung. Rückblick und ausblick', **Wasserwirtschaft und Wassertechnik** (Zürich). jrg. 39 (1989) nr. 4, p. 74 ff.

Ewijk, Tom van, 'Een halve eeuw roeien. Piet Hoetmer van het Naardermeer', **Natuurbehoud**. jrg. 22 (1991) nr. 3 p. 22-23.

Fiedler, K., 'Gesellschaftliche Hygiëneforderungen. Triebkräfte kollektiven und individuellen Handelns?', **Zeitschrift für die Gesamte Hygiëne und ihre Grenzgebiete.** jrg. 35 (1989), nr. 3, p. 173 ff.

Flohn, Herbert, **Das Problem der Kimaänderungen in Vergangenheit und Zukunft,** (Darmstadt: Wissenschafliche Buchgesellschaft, 1988) WB-Forum, nr. 8, ISBN 3-534-80017-6 DM 19,80

Gaastra, Femme S., **De geschiedenis van de VOC**, (Zutphen: De Walburg Pers, 1991) Fl. 39,50
Met een hoofdstuk waarin de hygiënische omstandigheden aan de orde

27
NET WERK
298-299
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

komen (het aantal sterfgevallen aan boord van de schepen van de VOC steeg tussen 1770 en 1775 tot ca. 23% van de bemanning)

Heijden, Cor van der, 'Tegen de cholera was Nederland machteloos', **NRC** . Zaterdag Bijvoegsel (Rotterdam 1991, 15 juni) p. 3.
Bespreking van '**Utrecht en de cholera**' van Piet 't Hart.

Kalaora, Bernard, **Le Musée vert ou le tourisme en forêt. L'invention du tourisme forestier, le cas de la forêt de Fontainebleau,** (Paris: Anthropos, 1981) , ISBN 2-7157-1013-5.

Kalaora, Bernard, 'Les natures de paysage au ministère de l'Environnement', **Le Débat.** (1991) nr. 65, mai-août p. 120-128.

Kalaora, Bernard en Antoine Savoye, **La forêt pacifiée. Sylviculture et sociologie au XIXe siècle,** (Paris: L'Harmattan, -) FF 85
'Au tournant du siècle, des agents de l'administration forestière prennent conscience des implications économiques et sociales de leur mission sylvicole. Véritables experts sociaux, ils proposent des moyens d'action pour concilier la conservation des forêts et la sauvegarde des sociétés pastorales. C'est de ces praticiens chercheurs, à l'épreuve des hommes et des faits, qui expérimentent une sociologie concrète, dont il est question ici, et de leurs travaux. Une étude qui s'inscrit dans une démarche plus générale d'approche des usages sociaux de la nature.'

Kammerer, Jost, 'Wasserversorgung im römischen Reich', **Schweizerische Technische Zeitschrift.** jrg. 87 (1990) nr. 2 p. 9 ff.

Kraaijeveld, Jacques, **De grote boodschap, deel 1,** (Amsterdam: Amber, 1991) , ISBN 90-5093-144-8
Een zeer populair gesteld boekje met 'van dik hout zaagt men planken' humor. Charles Liernur krijgt aandacht, met illustraties, maar noch zijn persoon, noch zijn gescheiden afvoersysteem staan er correct afgebeeld.

Libbenga, Jan, "In 1090 was het warmer dan nu'. Jean Gimpel, strijder tegen anti-vervuilers en nostalgie', **NRC Handelsblad**. (1991) nr. 11 juni p. 14. Interview van Jean Gimpel, n.a.v. **The waning of the High Tech World** (een nog te verschijnen boek).

Merchant, Carolyn, 'Gender and environmental history', **The Journal of American History.** jrg. 76 (1990) nr. 4 p. 1117 ff.

Montfrans, H. M. van, L. W. S. de Graaff en J. M. Mourik e. a. , (red.), **Delfstoffen en samenleving,** (Haarlem /'s-Gravenhage: Rijks Geologische Dienst/ SDU, 1990) Geologie van Nederland, nr. 2, ISBN 9012052386

Nordin, M., **Histoire de l'hydraulique,** (Paris: Masson, 1991) , ISBN 2-225-82295-6 FF 220

Oorschot, Jan van, 'De boeiende historie ven Eindhoven, de Eindhovenaren en hun gezondheid', **Ach lieve tijd**, (Zwolle: Waanders, 1991) 199-218, ISBN 90-400-0027-1
Een van de recentere uitgaven van Waanders' reeks van populariserend stadsgeschiedenis. De nadruk ligt meer op anecdotes en institutionele geschiedenis, maar met enkele sprekende foto's.

Raat, Friederieke de, 'Oud straatmeubilair in museum', **NRC Handelsblad**, 15 juni 1991. (betreft o.a. urinoirs).

Stumpel, A. R. J. en R. van den Doel, (red), **Medische milieukunde**, (Utrecht: Bohn, Scheltema en Holkema, 1989) , ISBN 90-313-1026-3

6 Pieters, J. J. L., Bogaard, C. J. M. van den, Anema, P. J., 'Rol en werkwijze van het Staatstoezicht op de volksgezondheid'
7 Trouwborst, T., Schippers, J. C., 'Drinkwater'

Tenbruck, Angela, 'Des Kaisers neue Bäder. Ein Jahrhundert Hallenbäder im Rheinland', **Neues Rheinland.** jrg. 33 (1990) nr. 5 p. 46-49.

White, Richard, 'Environmental history, ecology and meaning', **The Journal of American History.** jrg. 76 (1990) nr. 4 p. 1111 ff.

Winkler, Heidrun, 'Wasserversorgung und Abwasserbeseitigung als Probleme der Bielefelder Stadtpolitiek der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts', **Jahresberichte des historischen Vereins für die Grafschaft Ravensberg (Bielefeld)**. jrg. 77 (1988/1989) p. 105 ff.

27
NET WERK
300-301
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Addenda en corrigenda voor de enquête 1991

Ter herinnering: de enquête over nederlandstalig hygiëne- en milieuhistorisch onderzoek is voor inzenders van relevante informatie gratis te ontvangen. Anderen krijgen de brochure toegezonden door overmaking van Fl 8.- op het gironummer van Net Werk te verkrijging (o.v.v. enquête 1991).

dr. L.A.M. Giebels archivaris van het Hoogheemraadschap Rijnland - Oud Archief Hoogheemraadschap Rijnland , Breestraat 59 2311 CJ, Leiden. Publikatie: Giebels, L., (red), Waterbeweging rond Gouda van ca. 1100 tot heden. Geschiedenis van Rijnlands waterstaat tussen Ijssel en Gouwe, (Leiden: Hoogheemraadschap van Rijnland, 1988)

Adriaan van Oosten, Marathonweg 77 drie hoog 1076 TD Amsterdam 020-676248: Onderzoek over vegetariërsbond en bond tegen vivisectie (privé).

E.M.T. Beenakkers WODC ministerie van Justitie literatuuronderzoek geschiedenis van milieuvervuiling (verschenen, zie elders in dit nummer).

dr. W. van den Broeke: correctie van adres: Fazantenkamp 792 3607 EA Maarssenbroek 03465-64966

J.W. Copius Peerenboom D'Almarasweg 12 6525 DW Nijmegen heeft meegewerkt aan epidemiologisch-toxicologisch deel van handboek milieu, inclusief historische achtergronden en werkt verder aan toxicologisch-historische onderwerpen.

Drs. Willem Foorthuis Nieuwe Bleekerstraat 11 Groningen Onderzoek naar veenbranden in de 18e-19e eeuw (een ernstig milieuhygiënisch probleem)

prof. H. A. M. J. ten Have: adreswijziging. Nieuw adres: De Gildekamp 30-45 6545 KR Nijmegen

Dirk Ijtsma: nieuw adres van IVAM Nieuwe Prinsengracht 130 1018 VZ Amsterdam

drs. Gemma C.M. Jansen Regentesseplantsoen 4 2801 CK Gouda Publikatie: Water systems and sanitation in the houses of Herculaneum in: Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome Antiquity L (1991) 145-166

Klaas Geert Lugtenborg Paterswolde 35 9726 BB Groningen, tel. privé 050-142484 Postbus 716 9700 AS Groningen: begeleiding van vooronderzoek naar voormalige bedrijfsterreinen in Friesland in de periode 1800-1924. Probleemstelling: Het ontwikkelen van een model waarmee relevante gegevens over (potentieel vervuilde) bedrijfsterreinen in Friesland kunnen worden opgespoord. Traceren van deze locaties en beschrijven van productieprocessen. Duur: september-december 1991) Verwachte afronding in de vorm van een rapport met aanbevelingen m.b.t. vervolgonderzoek en de inschakeling van studenten geschiedenis hierbij (maximale looptijd 5 jaar) Samenwerking met Provincie Friesland, Van Hall Instituut, IMSA. Ondersteuning van de Provincie Friesland.

Carin Meulders heeft haar onderzoek over het wassen kort geleden afgerond.

Ronald Prins: onderzoek in april 1991 afgerond- zie elders in dit nummer.

prof. Dr. Egbert Tellegen IVAM Nieuw adres van IVAM Nieuwe Prinsengracht 130 1018 VZ Amsterdam

Dolf van Weezel-Errens, Raaigras 237 8935 GB Leeuwarden 058-883133 inventariseert en bestudeert (in het kader van het Monumenten Inventarisatie Projekt en uit eigen belangstelling) urinoirs o.a. bij kerken en industrieel vervaardigde prefab urinoirs op boerderijen en zoekt informatie over soortgelijke onderwerpen.

Drs. H. v.d. Windt. Het telefoonnummer van het Biologisch Centrum (werkadres) is 050-639111.

27

NET WERK

302-303

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

28

NET WERK

304-305

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Lezen over water

Dit nummer van Net Werk staat (weer) grotendeels onder het teken van bibliografische signalementen over water, nog steeds een van de meest aantrekkelijke en bestudeerde thema's op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu. Je zou zelfs kunnen zeggen dat water het hoofdbindmiddel is tussen milieu en hygiëne…
Daarnaast nog enkele andere thema's met recente (en soms minder recente) literatuur.

Waterkwaliteit

Onderzoek over de kwaliteit van het drinkwater in het heden en verleden, in het bijzonder de chemische, de bacteriologische en de biologische analyse.

Hamlin, Christopher, **A science of purity. Water analysis in nineteenth century Britain,** (Bristol: Adam Hilger, 1990) , ISBN 0-7503-0042-6 Met beredeneerde bibliografie en register

Hamlin, Christopher, **What becomes of pollution: adversary science and the controversy on the self-purification of rivers in Britain, 1850-1900,** (Garland: New York, 1987) Ook verschenen als UMI dissertatie 1990

During, R. S. en W.H. Schreurs, **De natuurlijke historie van de Utrechts-Noordhollandse Vecht. Analyse van het ecologisch functioneren van de Vecht in een referentieperiode,** Instituut voor Ruimtelijke Organisatie (INRO)TNO. (Haarlem/Nieuwegein: september 1991), Nota RPV 91.07.

Kosman, **Drinken uit de plas 1888-1988, 100 jaar Amsterdamse plassenwaterleiding,** (Amsterdam: 1988)

Nog meer over water…

Allinne, J. P., 'L'eau des Pyrénées: utopies et contraintes autour de la Révolution', **Revue Géographique des Pyrénées.** jrg. 60 (1989) nr. 3 p. 345-356.

Attenborough, David, The first Eden. **The mediterranean world and Man,** (Boston/Toronto: Little, Brown and company, 1987), ISBN 0-316-05750-9 fl 12,50 bij antiquariaat Steven Sterk, Utrecht Begeleidingsboek bij een PBS televisiereeks

Brown, J. C., 'Coping with crisis? the diffusion of waterworks in late 19th century german towns', **Journal of Economic History.** jrg. 48 (1988) nr. june p. 307-318.

Hassan, J. A., 'The growth and impact of the British water industry in the nineteenth century', **Economic History Review.** jrg. 38 second series (1985) p. 531-547.

En over het baden…

Wie meer wil weten over de 'badpraktijken' in de negentiende eeuw kan te rade gaan bij de volgende publicatie:
Lachmayer, Herbert, Sylvia Mattl-Wurm en Christian Gargerle, (red.), **Das Bad. Eine Geschichte der Badekultur im 19. und 20. Jahrhundert,** (Wien: Residenz, 1991), ISBN 3-7017-0723-5 DM 140.-"Eine kultur–, zivilisations- und technikgeschichtliche Darstellung der Körperpflege als Luxus und Alltäglichkeit im privaten und auch öffentlichen Bad.'
Dit boek valt onder het predikaat'-coffee table book' door de afmetingen, de presentatie en de prijs, maar biedt een aantal historische essays (waarvan enkele al verschenen in het eerder besproken nummer van De Architekt over de badcultuur). Helaas geen register. De zwart-wit foto's hebben niet de kwaliteit die bij de prijs hoort.

De kunsthistorica Linda Nochlin (bekend door o.a. haar werk over het realisme in de schilderkunst en over de relatie tussen macht en kunst) houdt de zesde **Horst Gerson lezing aan de Rijksuniversiteit te Groningen** onder de titel: Bathtime: Renoir, Cézanne, Daumier and the practices of bathing in nineteenth-century France.
Plaats en tijd: aula van de universiteit, donderdag 21 november,16.00.

Water en Oudheid

Bonnin, Jacques, **L'eau dans l'antiquité. L'hydraulique avant notre ère,** (Paris: Eyrolles, 1984) Collection de la Direction des Etudes et Recherches d'Electricité de France, nr. ISSN 0399-4198.
Burns, A., 'Ancient Greek water supply and city planning. A study of Syracuse and Acragas', **Technology and Culture.** jrg. 15 (1974) p. 389-412.
Collin Bouffier, S., 'L'alimentation en eau de la colonie grecque de Syracuse. Reflexions sur la cité et son territoire', **Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Série Antiquité.** jrg. 99 (1987) nr. 2 p. 661-691.
Dybkjear-Larsen, J., 'The watertowers of Pompeii', **Analecta Romana.** (1982) nr. 11 p. 41-67.
Eschebach, H., 'Katalog der pompejanischen Laufbrunnen und ihre Reliefs', **Antike Welt.** (1983) nr. 3 p. 21-26.
Fabre, G., J.L.Fiches en J.L. Paillet, 'L'aqueduc romain. Archéologie, histoire et géosystème', **Archéologie en France Métropolitaine. Courrier du CNRS.** (1989) nr. 79 p. 40-41.
Fahlbusch, H., **Vergleich antiker griechischer und römischer Wasserversorgungsanlagen,** Proefschrift(Technische Universität Braunschweig 1981).
Frontinus Gesellschaft e.V., **Die Wasserversorgung antiker Städte,** (Mainz: 1987)
Frontinus Gesellschaft e.V., **Die Wasserversorgung antiker Städte,** (Mainz: 1988)
Frontinus Gesellschaft e.V., **Wasserversorgung im Antiken Rom,** (München/Wien: R. Oldenbourg, 1983)
Grassnick, M., 'Gestalt und Konstruktion des Abortes im römischen Privathaus', **Gesundheitsingenieur.** (1982) nr. 103 p. 1-10.
Hodge, A. Trevor, (red), **Future currents in aqueduct studies,** (Leeds: Francis Cairns, 1991) , ISBN 0-905205-80-4.
"What would be the approach most profitably to be followed in future studies in Roman aqueducts?". This question was put by professor Hodge to five distinguished participants in a colloquium on ancient aqueducts held in New York in 1987. Their answers were bipartitie: a clear response in general terms, followed by a supporting exposition of some particular aspect of the problem, drawn from each scholar's own research. To these five papers this book adds a further eight,forming a representative account of current thinking in this important field of ancient technological and engineering skills. All papers are in English; the scholarly range, however, is international."
Jansen, G. C. M., 'Voorzieningen van water, sanitair en afvalwaterafvoer in het Romeinse provinciestadje Herculaneum (Italië) ', **H2O.** jrg. 24 (28 maart 1991) nr. 7 p. 180-185.
Jansen, G., **Systemen van watervoorziening en sanitair in de woonhuizen van Herculaneum,** doctoraalscriptie(Nijmegen: KUN 1989).
Jansen, G., 'Water systems and sanitation in the houses of Herculaneum', **Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome - Antiquity** 50. (1991) p. 145-166.
Kammerer, J., 'Wasserversorgung im römischen Reich', **Schweizerische Technische Zeitschrift.** jrg. 87 (1990) nr. 2 p. 9 ff.
Kastenbein, W., 'Der Stollen des Eupalinos', **Mitteilungen aus dem Markscheidewesen.** jrg. 73 (1966) p. 26-36.
Kienast, H., 'Der Tunnel des Eupalinos auf Samos', **Mannheimer Forum.** (86/87) p. 179-241.
Kretschmer, F., 'Römische Wasserhahne', **Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte.** (1960/61) nr. 48 p. 50,62.
Mygind, H., 'Die Wasserversorgung Pompeijs', **Janus.** (1917) nr. 24 p. 294-351.
Mygind, H., 'Hygienische Verhältnisse im alten Pompeij', **Janus.** (1921) nr. 25 p. 251-281.
Riemers, P., 'Opus omnium dictu maximum; Literary sources for

NET WERK 28
306-307
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

the knowledge of Roman city drainage', **Opuscula Romana.** jrg. XVII (1989) nr. 10 p. 137-141.
Schadewaldt, H., 'Zur Geschichte des griechisch-römischen Bäderwesens', **Ärztliche Praxis.** jrg. 20 (1968) nr. 396 ff; 448ff.
Smith, N., 'Roman hydraulic technology', **Scientific American.** (1978) nr. 223 p. 154-161.
Tölle-Kastenbein, R., 'Doppelstollen', **Kultur & Technik.** jrg. 14 (1991) nr. 2 p. 39-43.
Töll-Kastenbein, Renate, **Antike Wasserkultur,** (München: C.H. Beck, 1990).
Ververgaert, P., 'Moderne problemen, antieke oplossingen; milieubeheer in het Romeinse Rijk', **Intermediair.** (1985) nr. 10 p. 45-59.

Tuberculose

Tuberculose is een van de belangrijke beweegredenen geweest voor een toegenomen hygiëne-propaganda en -via het geloof in de genezingskracht van de zon- voor een vormgeving van steden die meer belang schonk aan de ideologie van zon, licht en groen .

Bardet, J. A. en e.a., (red), **Peurs et terreurs face à la contagion. Choléra, tuberculose, syphilis. XIXe-XXe siècles,** (Parijs: 1988)
Bryder, L., **The Magic Mountain: a social history of tuberculosis in twentieth century Britain,** (New York: Oxford University Press, 1988).
Caldwell, M., **The last crusade: the war on consumption 1862-1964,** (New York: Atheneum, 1988).
Coury, C., **La tuberculose au cours des âges. Grandeur et déclin d'une maladie,** (Suresnes: 1972).
Dessertine, D. en O. Faure, **Combattre la tuberculose 1900-1940,** (Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1988).
Grellet, I. en C. Kruse, **Histoires de la tuberculose,** (Parijs: Ramsay, 1983).
Guillaume, Pierre, **Du désespoir au salut. Les tuberculeux aux XIXe et XXe siècles,** (Paris: Aubier-Montaigne, 1986).
Otto, R.,Spree, R.,Vögele, J., 'Seuchen und Seuchenbekämpfung in deutschen Städten während des 19. und frühen 20. Jahrhunderts. Stand und desiderata der Forschung', **Medizinhistorisches Journal.** jrg. 25 (1990) nr. 3-4 p. 286-304.
Schillings, P. H. M., **Wat de tuberculose ons leerde. Afscheidscollege gegeven op 28 februari 1986,** (Nijmegen: KUN, 1986)
Sickenga, F. N., **Korte geschiedenis van de tuberculosebestrijding in Nederland 1900-1980,** (Den Haag: 1980) (een van de weinige overzichten).
Smith, F. B., **The retreat of tuberculosis 1850-1950,** (London: Croome Helm, 1988)

3/4
NET WERK 28
308-309
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Zuiver, ook van ras. De bedenkelijke kanten van de hygiëne.

Terzijde: zyklon B werd eerst ontwikkeld als desinfectiemiddel en daarna in vernietigingskampen toegepast.

Faith Weiss, S., **Race hygiene and national efficency: the eugenics of Wilhelm Schallmayer,** (Berkeley CA: University of California Press, 1987)
Noordman, Jan, **Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950,** (Nijmegen: SUN, 1989) , ISBN 90-6168-2983 *f* 39,50.
Proctor, R. N., **Racial hygiene: medicine under the Nazis,** (Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1988).
Schmuhl, Hans-Walther, **Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie. Von der Verhütung zur Vernichtung "lebensunwerteten Lebens" 1890-1945,** (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987) Kritische Studiën zur Geschichtswissenschaft, nr. 75 DM 88.-
Weingart, Peter, Jürgen Kroll en Kurt Bayertz, Rasse, **Blut und Gen. Geschichte der Rassenhygiëne in Deutschland,** (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988) DM 58.-

Natuur als concept

Merchant, Carolyn, **Ecological revolutions: nature, gender and science in New England,** (Chapel Hill: University of North Carolina, 1989) $ 34.95.
Sieferle, Rolf Peter, **Die Krise der menschlichen Natur. Zur Geschichte eines Konzepts,** (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989) , ISBN 3-518-11567-7<1400>.
Wroblewski, J., 'Nature and Man. Dilemma of the present and the Future', **Theoria. Rev. de teoría, historia y fundamentos de la Ciencia.** jrg. 2 (1986-1987) p. 309-322.

Tuin/stad/tuinstad

Schreijnders, Rudy, (red), **De droom van Howard,** (Rijswijk: Elmar, 1991) , ISBN 90-6120-7991 Bibliografie, namenregister.
De door de Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architekten gegeven definitie van de tuinstad was: 'De tuinstad is een stad, bestemd om er gezond te kunnen leven en te werken, van een omvang welke een opgewekt sociaal leven mogelijk maakt, maar niet groter; omgeven door een groen zoom; terwijl het land eigendom is en blijft van de gemeenschap.' Het boek schetst het ontstaan van de tuinstad idee,

hoe het idee in Nederland postvatte
4 en hoe de uitwerking plaats vond.
5 Vooral het laatste vormt een probleem. De meeste buurten gebouwd in navolging van het tuinstadidee zijn aan renovatie toe, een aantal is al gesloopt.

Bollerey, F., G. Fehl en K. Hartmann (red), **Im Grünen wohnen - im Blauen planen**, (Hamburg: Hans Christians Verlag, 1990) Stad Planung Geschichte, nr. 12, ISBN 3-7672-1110-6 *f* 89,10

Le Dantec, D. en J-P. **Le Dantec, Reading the French garden,** (Cambridge(Mass.)/London: The MIT Press, 1990), ISBN 0-262-12144-1 *f* 69,55

Bibliografisch allerlei

De titels opgenomen in de hiernavolgende lijst hebben met elkaar gemeen dat zij kunnen bijdragen tot de kennis van de geschiedenis van hygiëne en milieu, en nog niet eerder in Net Werk zijn gesignaleerd. Daarom zijn ook enkele publicaties van meer dan twee jaar geleden opgenomen. Alle titels die in Net Werk verschijnen zijn ingevoerd in een database bestand,worden daar voorzien van trefwoorden en kunnen selectief worden opgevraagd op auteur(s), woord(en) in titels, tijdschrift, publicatiedatum of trefwoord(en). Het bestand heeft kortgeleden de 1000 titels gepasseerd. Een stricte methodiek wordt uit tijdgebrek nog niet toegepast. Mocht een stagiaire zich aanbieden om hiervan een mooie bibliografie te maken op dit nog niet goed ontgonnen terrein, dan is zij/hij zeer welkom.

Amstel, A. R. van e.a., **Cassave uit Thailand voor de Nederlandse veehouderij (een analyse in het kader van de Nederlandse uitwerking van de World Conservation Strategy, van de sociaal-economische en ecologische gevolgen van niet-duurzaam landgebruik**, (Amsterdam: 1986)

Andrieu, G., 'Les médecins culturistes à la fin du XIXe siècle en France', **Stadion**. jrg. 12-13 (1986-1987) p. 311-316.

Barrows, S., R. Room en J. Verhey, (red), **The social history of alcohol, drinking and culture in society**, Berkeley CA 1984 (Berkeley: Alcohol Research Group Berkeley, 1987)

Bayer, R., (red), **The health and safety of workers. Case studies in the politics of professional responsibility,** (New York: Oxford University Press, 1988)

Beltran, A., 'Du luxe au coeur du système. Electricité et société dans la région parisienne 1800-1939', **Annales ESC**. jrg. 44 (1984) nr. 5 p. 1113-1136.

Benaroyo, L., '"L'avis au peuple sur sa santé" de Samuel-Auguste

28
NET WERK
310-311
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Tissot (1728-1797): la voie vers une médecine éclairée', (Zürich: 1988) **Zürcher Medizingeschichtliche Abhandlungen**, nr. 195, ISBN 3-260-05204.

Bos, J. L., 'Lood van eeuwen her', **Politie, dier en milieu.** (1988) nr. 6 p. 186-188.

Brunner, K., 'Umwelt und Mittelalterliche Geschichte', **Beiträge zur historischen Sozialkunde.** jrg. 20 (1990) nr. 4 p. 118-123.

Carpentier, K. J., **The history of scurvy and vitamin C,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1988)

Corn, J. K., **Environment and health in nineteenth century America. Two cases studies,** (Frankfurt am Main: P. Lang, 1989) American Universities Studies. Series 9. History, nr. 531 S Fr 80,30

Currer, C. en M. Stacey, (red), **Concepts of health, illness and disease. A comparative perspective,** (Leamington Spa: Berg, 1986)

Deben, L., **Van onderkomen tot woning,** Proefschrift(Amsterdam: Universiteit van Amsterdam 1988)

Etemad, Bouda en Jean Luciani, **World energy production, 1800-1985,** (Genève: Droz, 1991) , ISBN 2-600-56-56007-6 SFr 78.-

"This study allows for the first time yearly series of primary commercial energy production af all countries in the world from 1800 to 1985. Each of the products concerned (hard and brown coal, natural gas, crude oil, electricity, peat) is shown first in physical units (metric tons, cubic meters, Kwh) and then in comparable energy units (metric tons of coal equivalents, terajoules)."

Evans, R., 'Epidemics and revolutions: cholera in nineteenth century Europe', **Past and Present.** (1988) nr. 120 p. 123-146.

Fenner, F., D.A. Hennerson, Z. Jezek e. a., **Smallpox and its eradication**, (Genève: WHO, 1988) , ISBN 92-4-156110-6, S Fr 250.

'Geloven in genezen. Bijdragen tot de sociaal-culturele geschiedenis van de geneeskunde in Nederland', Gijswijt-Hofstra, Marijke, (red), **Volkskundig Bulletin.** jrg. 17 (juni 1991) nr. 2 *f* 25.- te bestellen bij P.J. Meertens Instituut Antwoordnummer 10778 1000 RA Amsterdam

Voor de geschiedenis van hygiëne is voornamelijk het artikel van Marijke Gijswijt-Hofstra relevant, met beschouwingen over recent onderzoek. Daarin worden de onderzoeksdisciplines, hun grenzen, onderlinge verbanden en thema's besproken.

Grehan, J. R., 'History and ecology, sociology and science. Evolution by ecology and history. Panbiogeography and fundamen-

5
6

tal bio geography', **Journal of Biogeography.** jrg. 17 (1990) nr. 6 p. 650-691.
Hamlin, C., 'Underground Manchester at the Greater Manchester Museum of Science and Industry', **Technology and Culture.** jrg. 32 (1991) nr. 1 p. 97-101.
Heerma van Voss, A., ''Het subtiel te beoordelen begrip der gezondheid'. Was de crisis van de jaren dertig slecht voor de gezondheidstoestand?', Blockmans, W. P. en L. A. van der Valk, (red), **Van particuliere naar openbare zorg en terug?,** (Amsterdam: NEHA, 1991) NEHA-series III, nr. 15, ISBN 90-71617-43-2.
Heller, G., 'Leysin et son passé médical', **Gesnerus.** jrg. 47 (1990) nr. 3/4 p. 329-343.
Hoolihan, C., 'Health and travel in nineteenth century Rome', **Journal of the History of medicine and allied sciences.** jrg. 44 (1989) p. 462-485.
Labisch, A. en R. Spree, **Medizinische Deutungsmacht im sozialen Wandel,** (Bonn: 1989).
Langstein, L. en F. Rott, (red), **Atlas der Hygiene des Säuglings und Kleinkindes,** (Berlin/Lübeck: Schidt-Römhild, 1918/1989) DM 50.-
MacLeod, R. en M. Lewis, (red), **Disease, medicine and empire: perspectives on western medicine and the experience of european expansion,** (London, New York: Routledge, 1988).
McPherson, K. L., **A wilderness of marshes: the origins of public health in Shanghai 1843-1893,** (Hong Kong: Oxford University Press, 1987).
Mitchell, Brigitte, (red.), **Campagne anglaise,** (Paris: Autrement, 1990) Série Monde, nr. 44, FF 89.-
Mooney, Melvin P., **The organic city. Urban definition and community organization 1880-1920,** (Lexington: University of Kentucky Press).
Munnik, D., **Een milieucatastrofe 50 jaar geleden, getoetst aan de huidige inzichten,** (Eersel: 1987).
Riley, J. C., **The eighteenth century campaign to avoid disease,** (London: MacMillan, 1987).
Sandgruber, R., 'Umwelt und Geschichte', **Beiträge zur historischen Sozialkunde.** jrg. 20 (1990) nr. 4 p. 11-117.
Schmidt, G. H., 'Der Wald der Sächsischen Schweiz als Energiebasis der landesheerlich kursächsischen Eisengrundstoffindustrie (1472-1686)', **Sächsische Heimatblätter.** jrg. 1990 (36) nr. 3 p. 148 ff.
Schöll, P., 'Die Rauriser Wälder und ihre Schlägerung zur Deckung des Holzbedarfs des Rauriser Goldbergbaus im Mittelalter', **Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde.** jrg. 130 (1990) p. 361-406.

NET WERK 28
312-313
6
7
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Sigerist, H., A. Blaser en C. Mörgeli (red.), 'The history of dietetics. An unpublished manuscript', **Gesnerus.** jrg. 46 (1986) nr. 364 p. 249-256.
Sipe, J. E., 'Earth closets and dry earth systems of sanitation in Victorian America', **Material Culture.** jrg. 20 (1988) nr. summer/fall p. 27-37.
Slack, P., **The impact of the plague in Tudor and Stuart England,** (London: -, 1985.)
Sournia, J. C., 'L'idée de police sanitaire pendant la révolution', **Histoire des Sciences Médicales.** jrg. 22 (1988) nr. 3-4 p. 269-276.
Strohmeyer, L., 'L'igiene orale dagli antichi ad oggi', **KOS.** jrg. 6 (1990) nr. 52 p. 44-51.
Super, J. C., 'Food, conquest and colonization in sixteenth century Spanish America', (New Mexico: University of New Mexico Press, 1988.)
Terlouw, Thomas J. A., **De opkomst van het heilgymnastisch beroep in Nederland in de 19de eeuw : over zeldzame amfibieen in een kikkerland,** (Rotterdam: Vrije Universiteit Amsterdam/ Erasmus Publishing, 1991) , ISBN 90-5235-017-5.
'Theories of environmental history', Robbins, W. G., (red), **Environmental Review. Special issue.** (1987) nr. 11 p. 251-321.
Tjalma, G., 'Geschiedenis van de afbvalwaterzuivering in de Rotterdamse Regio in vogelvlucht', **H2O.** jrg. 19 (1986) nr. 13 p. 292-293.
Valentinisch, H., 'Umweltprobleme. Das Beispiel der innerösterreichischen Länder in der frühen Neuzeit', **Beiträge zur historischen Sozialkunde.** jrg. 20 (1990) nr. 4 p. 124-127.
Verstegen, S. W., 'Energiebesparing en economische recessie: de vervanging van elzehoutskolen door dennehoutskolen als brandstof voor de Veluwse koperindustrie in de 19e eeuw', **Bulletin Felua.** jrg. 8 (1986) nr. 2 p. 31-51.
Viazzo, P., **Upland communities. Environment, population and social structure in the Alps since the 16th century,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1989.)
Vigarello, G., 'Les rois du sport sous Louis XIV', **L'histoire.** (1989) nr. 122 p. 28-34.
Wiggers, J. B. M., **"De riolering bovengrond",** intreerede(Delft: TU Delft 1990).
Wöhrle, G., **Studien zur Theorie der antiken Gesunheitslehre,** (Stuttgart: Steiner, 1990) Hermes Einzelschriften, nr. 561 DM 84.-
Woods, J. en J. Woodward, (red), **Urban disease and mortality in nineteenth century England,** (London/New York: 1984).
Ziegler, P., **The Black Death,** (London: 1969).

De zaden der verandering en de historisch-ecologische Columbus discussie

Met veel fanfare en sponsorgeld heeft het Smithsonian Instituut te Washington, D.C. het Columbusjaar aangegrepen om een grootste manifestatie te organiseren Thema's zijn de veranderingen die in Oost, West en Zuid zijn opgetreden door de migratie van biologische wezens groot en klein. Centraal staan de maïskolf, de aardappelknol, suiker, het paard en besmettelijke ziekten. De grootste tentoonstelling is op 26 oktober opengegaan bij het Smithsonian's National Museum of National History. "Visitors will enter through a massive Spanish-style portal made of 14000 ears of corn. Inside, covering 140000 square feet, they'll find artifacts , multimedia displays and diorama's." Twee en half miljoen dollars heeft het instituut opgebracht (tegenaangesmeten?) om de saga van het vijftal te vertellen. Zes musea en/of parken bieden over heel de States verspreid aanvullende shows: de American Quarter Horse Heritage Center & Museum te Amarillo, Het Brevard Museum te Cocoa (Florida), het Fernbank Museum of Natural History te Atlanta, het natuurhistorisch museum te Santa Barbara, het Witte Museum.The show goes on tot 1 april 1993. Newsweek heeft een themanummer geheel gewijdt aan deze reeks tentoonstellingen en de verschillende onderwerpen voorzien van een populair-wetenschappelijke inleiding. Inmiddels heeft de presentatie van de Smithsonian nogal wat tegenstand en discussie veroorzaakt.

Net Werk 29

In Net Werk 29 veel aandacht voor lopende projekten, o.a. voor onderzoek en voor het vak milieugeschiedenis aan universiteiten.

Meer en betere informatie over activiteiten op hygiëne- en milieugeschiedenis is natuurlijk waar het de redactie van dit contactblad om gaat. Mist u nog informatie of hebt u iets te melden, laat het dan weten, liefst voor het einde van dit jaar.

Dank aan:

Onno Bus, Gemma Jansen, Willem Verstegen, Dolf van Weezel Errens voor hun bijdrage aan de bibliografie c.q. signalementen.

28

NET WERK

314-315

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

OPROEP

Help ons in onze zoektocht naar grijze literatuur.

Docenten en studenten aan universiteiten en onderwijsinstellingen, vrije onderzoekers, laat anderen kennis maken met **scripties en ongepubliceerd werk** op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu.

Stuur (uiteraard tegen vergoeding) interessante werkstukken naar Net Werk.

Voor de beste scriptie hebben we een leuke verrassing in petto.

Secretariaat Net Werk

29

NET WERK

316-317

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Milieugeschiedenis en onderwijs

Colleges milieugeschiedenis op verscheidene universiteiren, een themanummer van Kleio waarin geschiedenisleraren mareriaal aangeboden krijgen om milieugeschiedenis in hun lesprogramma op re nemen: her zijn ontwikkelingen die erop duiden dat milieugeschiedenis langzaam maar zeker een eigen plaats gaat krijgen. Zo zag her er niet naar uit bij herverschijnen van het eerste nummer van Net Werk. Misschien dat dit blad toch op z'n eigen manier aan deze omwikkeling heefe bijgedragen, Het blijkt in elk geval overeenkomstig de ondertirel contacren tot stand te hebben gebracht. Maar er blijft nog genoeg te doen, zowel op het gebied van milieu- alsook van hygiënegeschiedenis. En de wens om meer externe informatie en bijdragen in deze kolommen op te nemen blijft onverminderd gelden, M.D.

Thema-nummer Kleio Milieu en Geschiedenis

Het al eerder aangekondigde themanummer van Kleio (het blad van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland) over Milieu en Geschiedenis is uit. (Kleio nr. 9, november 1991, 32e jaargang). Milieugeschiedenis als onderwerp voor het middelbaar onderwijs in Nederland, met al meteen een didactische uitwerking in de vorm van een lespakket: dit nummer van Kleio is een première. Martin Bosch en Ronald van Kesteren stelden een lespakket samen onder de titel: 'Water en vuil: fris gezelschap'. Zij maken deel uit van de stimuleringsgroep die natuur- en milieueducatie onder geschiedenisleraren bekend moet maken, samen met C. Bogaerts en A. van der Kaap. Voor nadere inlichtingen: Secretariaat van het Katholiek Pedagogisch Centrum, Postbus 483, 5201 AL Den Bosch (t.a. v. mevr. M. Sleumer). Het katern gaat vergezeld van een docentenhandleiding en kan apart bij de VGN besteld worden als gebonden boekje voor f 5,50 of bij grotere hoeveelheden met een kwantiteitskorting, te bestellen bij: VGN, Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Docenten die zich bereid verklaren het lespakket te evalueren ontvangen de boekjes voor de nog geringere prijs van f 2,50. Direkt na het verschijnen van het tijdschrift kwamen er al bestellingen binnen. Het tijdschrift biedt verder een artikel van Martin Bosch over 'Natuur en milieu in geschiedenis en staatsinrichting'. Lezers van Net Werk hebben al in het kort kennis gemaakt met de ideëen van Martin Bosch hierover. In een volgend artikel geven Jurgen Nieuwkoop, Charles Jeurgens en Herman Diederiks antwoorden op vragen van Ronald van Kesteren. Henny van der Windt biedt daarna een inleiding in de Nederlandse natuurideologie met een

bijdrage getiteld ‘Tussen realisme en romantiek. Dilemma’s en denkbeelden in de geschiedenis van de Nederlandse natuurbescherming’. De rubriek ‘Boek van de maand’ bespreekt het in het nederlands vertaalde werk van Keith Thomas ‘Het verlangen van de natuur. De veranderende houding tegenover planten en dieren 1500-1800’.

1

2 Ondergetekende leverde een bijdrage met een beredeneerde bibliografie (die tot stand kwam in overleg met C. Bogaerts). De bibliografie wordt door de redactie als uitgebreid ervaren maar naar eigen smaak van de auteur had deze nog heel wat titels mogen bevatten en de kritische lezer zal ongetwijfeld hiaten ontdekken! Bij de inleiding van de -als apart katern in het blad opgenomen bijdrage- wordt ook even aandacht geschonken aan het bestaan en de activiteiten van Net Werk. Met dit nummer van Kleio hopen de samenstellers duidelijk gemaakt te hebben dat het onderwerp meer is dan een door de actualiteit ingegeven modegril en dat er al materiaal aanwezig is om het onderwerp over te dragen. Losse nummers van Kleio à f 9,50 zijn te bestellen door het betreffende bedrag over te maken op Postbanknummer 12 87 01 t.n. v. Penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het girobiljet niet vergeten te vermelden om welk nummer van Kleio het gaat!

Ecologische geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam

Programma hoorcollege ecologische geschiedenis februari-mei 1992

Docent: S.W. Verstegen Faculteit der Letteren

Het vak ecologische geschiedenis behelst de verhouding tussen de mens en zijn natuurlijke omgeving in het verleden. Enerzijds wordt in het college beoogd de actuele milieu-problematiek in historisch perspectief te plaatsen. anderzijds wordt bekeken of inzichten uit de ecologische wetenschap gebruikt kunnen worden om economische en sociale ontwikkelingen in het verleden binnen een ander, ecologisch kader te bestuderen. Wat dat laatste betreft kan worden teruggegrepen op de boeken van beroemde historici zoals Toynbee, Braudel en Le Roy Ladurie, die al in de jaren zeventig pleitten voor een “histoire écologique”. In het college wordt in de eerste plaats aandacht geschonken aan de invloed die de mens in de loop van de eeuwen heeft uitgeoefend op de natuur. Te denken valt hierbij aan zaken zoals ontbossing en erosie, van de klassieke oudheid tot heden, of aan het “ecologisch imperialisme” van het koloniale tijdperk waarbij Europese dieren

29

NET WERK

318-319

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

en plantensoorten hun weg vonden overzee naar Amerika, Afrika en Australië. Ook oude en nieuwe vormen van milieuverontreiniging komen ter sprake.

In de tweede plaats zal worden nagegaan in hoeverre de natuurlijke omgeving de vorm en richting heeft beïnvloed van economische en sociale ontwikkelingen in het verleden. Onderwerpen zoals de invloed van ecosystemen op de economie, klimaat en klimaatsverandering, rampen en epidemieën komen dan aan de orde. Speciale aandacht gaat uit naar de relatie tussen technologie en ecosystemen. Verschillende economische stelsels, of zij nu agrarisch of industrieel, dan wel kapitalistisch of communistisch zijn, gebruiken met de hen ten dienste staande technologie het ecologisch systeem waarin zij zijn ingebed De natuurvernietiging en milieuverontreiniging die daarmee gepaard gaan, kunnen leiden tot een” ecologische terugslag”. Bodemuitputting, overstromingen, door de mens veroorzaakte klimaatsveranderingen en andere ecologische crises kunnen economische stelsels onder zware druk zetten. Dat gebeurt nu, maar geschiedde ook in het verleden. In de derde plaats richt het college zich op de veranderingen die hebben plaatsgevonden in het (westerse) denken over de natuur. De nadruk zal hier liggen op een kritische bespreking van het ecologische denken dat sedert het einde van de vorige eeuw in opkomt is. Afsluitend wordt dan bezien of de in het college verworven historische kennis nieuwe inzichten oplevert op de wijze waarop de mens omging en omgaat met de natuur.

Opbouw van het college

1. Inleiding
   Wat is ecologische geschiedenis? De plaats van de ecologische geschiedenis tussen aangrenzende wetenschappelijke disciplines
2. Eco-geschiedenis: een overzicht ecologische geschiedenis van de oudheid tot heden
3. De natuur en de mens
   Ecologie en economische systemen- klimaat en geschiedenis- geografie en geschiedenisrampen en epidemieën.
4. Technologie en ecologie
   de primitieve samenleving - de agrarische maatschappij - protoindustrialisering- industrialisatie en urbanisatie in West, Oost en Zuid - de ecologische terugslag.
5. Geschiedenis van de ecologie
   “Ecologisch determinisme” versus “ecologisch possibilisme” De ecologische beweging tussen links en rechts.
6. afsluiting Milieuproblemen in historisch perspectief

Milieugeschiedenis aan de landbouwuniversiteit Wageningen

Op 8 januari j.l. is een 12-weekse reeks colleges milieugeschiedenis van start gegaan bij de vakgroep Agrarische Geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen.

Programma:

Ideeën over de werkelijkheid

1e week Milieugeschiedenis: een overzicht Proloog: de 19e eeuwse hygiënisten

2e week Denken over milieu en milieubeweging (Worster, hfdst1)

Werkelijkheid zelf

3e week "Changing the face of the earth": bevolking en bestaansmiddelen (Worster, hfdst 2 en 4)

4e week Overgang van een agrarische naar een industriële samenleving (Worster, hfdst 8)

5e week De eenwording van de wereld (Worster, hfdst 5)

6e week De ontwikkeling van politieke systemen (Worster, hfdst 7)

7e week De ontwikkeling van sociale systemen (Worster, hfdst 9 en 10)

8e week De demografische transitie (Worster, hfdst 3)

9e week De geschiedenis van de consumptiemaatscha ppij Kernpunten

Kernpunten

10e week Vanaf de 5e week wordt een deel van het college aan werkstukken besteed. Deze vormen in de 10e en de 11 e week de hoofdmoot.

Afsluiting

12e week Milieugeschiedenis: waarde en betekenis.

Aangeboden werkstuk thema's:

Denken over natuur
Mens-natuur
Landschap
Stad-platteland verhouding
Milieubeweging (in brede zin)
Klimaat
Energie
Bossen
Techniek
Transport
Milieuvervuiling
luchtvervuiling
Watervervuiling
Bodemvervuiling
Water, hygiëne
Epidemische ziektes
Gezondheidszorg
Gemeente
Riolering

Docent dr. A.J. Schuurman Plaats en tijd van colleges: leeuwenborch zaal 339, 's woensdags 10.30-12-15uur.

29

NET WERK

320-321

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Wordt vervolgd...

Over milieugeschiedenis aan andere universiteiten hoop ik in het volgend nummer van Net Werk te kunnen berichten, als de betreffende docenten hierover meer informatie hebben verschaft.(M.D.)

Conferentie Natuur kent geen grenzen II

Op 28 april 1992 vindt de tweede conferentie plaats" Natuur ken geen grenzen". De conferentie gaat over grensoverschrijdend natuurbeheer, natuurbeleid en grensoverschrijdende ruimtelijke ordening. Zij is bedoeld voor planners en uitvoerders van natuurbeheer, ambtelijke en andere instanties en instituties voor ruimtelijke ordening, natuur en milieu (en voor allen die in de Europese integratie een verplichting zien). Het dagprogramma begint om 8.30 uur en wordt om 16.45 uur afgesloten.

Deelname kost f 150, over te maken op rekening 57.75.06.838 ABN landgraaf, t.n.v. Stichting SSR, Heerlen. Een beperkt aantal deelnemers (studenten en vertegenwoordigers van natuurorganisaties) kan aanspraak maken op een gereduceerd tarief (f 100.-). Voor meer informatie kan men zich wenden tot de Stichting SSR Postbus 403, 6400 AK Heerlen.

Wat de was was

Op 14 februari 1992 is te Brugge een besloten discussiedag gepland rond het thema" cultuurhistorische achtergronden van de was". Een groep van circa vijfentwintig deelnemers uit diverse Europese landen en van verscheidene disciplinen zal de stand van zaken in het onderzoek en mogelijke nieuwe onderzoeksrichtingen verkennen. Startpunt van de discussie is de studie van Carine Meulders aan het Departement Sociologie van de Katholieke Universiteit Leuven, in Engelse vertaling verschenen als "**The Struggle for Cleanliness. A sociohistorical analysis of the laundry process (1750-1950)**." Wie belangstelling heeft voor deze studie kan zich wenden tot het secretariaat van Net Werk. De studie bevat een uitgebreide bibliografie. In Duitsland en Frankrijk zijn de laatste jaren vrij veel studies verricht over het wassen als huishoudelijke taak, in Nederland beduidend minder. Te signaleren zijn bijvoorbeeld:

Orland, B., (red.), **Haushaltsträume : ein Jahrhundert Technisierung und Rationalisierung im Haushalt** (Koenigstein im Taunus : Karl Robert langewiesche Nachfolger Hans Koester, 1990) Die blauen Bücher, ISBN 3-7845-74009.

Uitvoerige katalogus behorende bij gelijknamige tentoonstelling, met oorspronkelijke artikelen en bibliografie.

Orland, B., **Wäsche waschen, Technik und Sozialgeschichte der häuslichen Wäschepflege** (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1991) Deutsches Museum. Kulturgeschichte der Naturwissenschaften und der Technik, DM 18.80.

Schwencke, Mattanja. **Ieder doet haar huisgezin anders. Huishoudelijk werk in Nederlandse huishoudens** (Doctoraalscriptie Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1989).

Silberzahn-Jandt, Gudrun. **Blicke auf die Wäsche-unsichtbare Hausfrauen. Vom Wandel der Wascharbeit durch Automatisierung** ; lezing december 1990 ; Hamburg: Museum der Arbeit.

Silberzahn-Jandt, Gudrun, **Wasch-Maschine. Zun Wandel von Frauenarbeit im Haushalt,** (Marburg: Jonas Verlag, 1991) ISBN 3-89445-119-x.

Bibliografische signalementen

Andersen, A., (red.), **Ökologie und Arbeitsschutz -gestern und heute** (Hamburg: 1990).

Andersen, A., (red.), **Umweltgeschichte. Das Beispiel Hamburg** (Hamburg: Ergebnisse, 1990) reeks Ergebnisse, nr. 49, ISBN 3-925622-72-1.

Barnard, A., 'Grenzenloos veen en olie', in Nijhof. P e. a. , **Langs pakhuizen, fabrieken en watertorens. Industrieelarcheologische routes in Nederland en België** (Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Kosmos, 1991) p. 9-24. ISBN 90-215-1693-4 NUGI471/644.

Berkel, K. v., (red.). **Spiegelbeeld der Wetenschap: Het Genootschap ter Bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde: 1790-1990** (Rotterdam: Erasmus Publishing, 1991) Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen / Pantaleon reeks, ISBN ISSN 0168-9827/09263292.

Blijdenstein, R. K. M., 'Watertorens, drinkwater op hoogte. Een autotocht langs de tekens van drinkwatervoorziening in Utrecht en omstreken', in Nijhof, P. e. a., **Langs pakhuizen, fabrieken en watertorens. Industrieel-archeologische routes in Nederland en België** (Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Kosmos, 1991) p. 71-86.

Bloemers, J. H. F., (red.). **Archeologie en oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie** (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1988) Studies in Prae- en Protohistorie, nr. 2, .

Bongaardt, J. v. d, **Elke week een goed bad. Gechiedenis en architectuur van de badhuizen van Amsterdam,** (Amsterdam: Stadsuitgeverij Amsterdam, 1991) ISBN 905366-008-9.

Dijs, F., 'Van waterbouw naar milieubeheer. Biologen willen dynamiek terugbrengen in land en water', **Ingenieurskrant**, jrg. 3 (14 november 1991) nr. 24 p.8-9.

Dix, Andreas (Rheinische Industriemuseum). **Aspekte einer regionalen Umweltgeschichte der Textilindustrie. lezing december 1990** ; Hamburg: Museum der Arbeit.

De geschiedenis van het zoutonderzoek in Nederland (Inlichtingen: Rijkswaterstaat, Directie Flevoland, tel. 03200-99111).

Heinigen, H. v., **Diepers en delvers. Geschiedenis van de zand- en grindbaggeraars,** (Zutphen: Walburg Pers, 1991) ISBN 906011-7441.

Imhof, A. E., **Im Bildersaal der Geschichte: ein Historiker schaut Bilder an,** (München: C.H. Beck, 1991), DM 40.-.

Analyse van kunstwerken: wat betekenen zij als bron voor de mentaliteitsgeschiedenis van de gezondheid en het ouder worden?

Kluge, T. en E. Schramm, **Wassernöte. Zur Geschichte des TrinkwassersWassernöte** (Köln: Kölner Volksblatt Verlag, 1988) 2 ed. ISBN 3-923243-38-3, DM 24,80.

König, W en W. Weber, (red.), **Netzwerke, Stahl und Strom, 1840 bis 1919** (Frankfurt a. i Main/Berlin: Propyläen Verlag, 1990).

In dit omvangrijke boek met bijdragen over techniekgeschiedenis is ook een betrekkelijk kort hoofdstuk opgenomen over afvalwater en vuilverwijdering.

Kooger, J. P., 'De invloeden van water- en luchtverontreiniging. Aantasting van materialen (1)', **Elektrotechniek**,jrg. 69 (1991) nr. 11 (november) p. 959-967.

Kreeb, K., **Ökologie und menschliche Umwelt: Geschichte, Bedeutung, Zukunftperspektive** (StuttgarVNew- Y ork: 1979).

Kwa, C. L., **Mimicking nature: the development of systems ecology in the United States, 1950-1975** (Amsterdam: Proefschrift Universiteit van Amsterdam 1989).

Poulussen, P., 'Van burenlast en milieuhinder', in Stok, J. van der (red.), **Stad in Vlaanderen** (Gemeentekrediet / Vlaamse Gemeenschap, 1991) p. 71-76.

Reid, D., **Paris sewers and the sewermen. Realities and representations** (Cambridge, Mass.lLondon: Harvard University Press, 1991) ISBN 0-674-65462-5.

Reid onderneemt een reis in de ondergrondse wereld van de Parijse riolen, beïnvloed door theorieën zoals de anthropologische analyses

29
NET WERK
322-323
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

van Mary Douglas waar tegenstellingen zoals rein/onrein, boven/onder, geordend/chaotisch de blik van de onderzoeker leiden. “In formulating strategies to evacuate wastes, public health experts condemned fear and disgust as irrational, uncivilized responses. They preached a fundamentally romantic reconciliation of people and their refuse. “ Het bijzondere van zijn onderzoek is dat hij aandacht schenkt aan de rioleringswerkers individueel en als groep, en niet alleen aan het rioleringsnetwerk als technisch-stedebouwkundige oplossing van vuilverwijdering. Hij analyseert hoe de groep waargenomen wordt, maar ook hoe haar zelfbeeld is. Wel is het zo dat een behoorlijk deel van zijn boek opnieuw het bekende verhaal van de Parijse riolen vertelt aan de hand van gedrukte en secundaire bronnen. Hij mag dan wel benadrukken dat die technologie ontworpen en verwerkelijkt werd niet alleen in technische termen, maar ook in politieke, economische, sociale, morale en esthetische termen. Ook dit is al eerder gezegd. Wel lukt het hem een levendig beeld van deze diverse factoren te schetsen en een geheel te maken van het overzicht aan de hand van de diverse bronnen.

Rudofsky, B., Sparta/Sybaris. **Keine neue Bauweise, eine neue lebensweise tut not** (Wien: Residenz Verlag, 1987) ISBN 3-70170501-1. Hier en daar in de ramsj, f 16.

Schramm, E., ‘Die historische Umweltforschung und die heutige Okologiediskussion “ Siedlungsforschung. **Archeologie-Geschichte-Geographie**, jrg. 6 (1988).

Strenz, We.a., ‘Zu den Beziehungen zwischen Gesellschaft und Umwelt von der Industriellen Revolution bis zum Übergang zum Imperialismus’, **Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte**, (1984).

Trepl, L., **Geschichte der Ökologie. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart** (Frankfurt a. Main: 1987).

Ven, D. A. M., **Grondig bedorven. Het effect van milieubesef en wetgeving in het verleden (periode 1800-1960) op de huidige industriële bodemverontreiniging** (Eindhoven: TU Eindhoven 1990)

Wildt, M., ‘Okologie und .. Geschichte von unten”. Ein Thema auch für Geschichtswerkstätten’, **Spuren suchen**, (1988) nr. 1.

Zweers, W., (red.), **Op zoek naar een ecologische cultuur** (Baarn: Ambo, 1991) ISBN 90-263-1153-2.

Williams, R., **Notes on the underground** (Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1990).

29

NET WERK

324-325

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Tussen gemenebest en medisch beroepsbelang.

Openbare gezondheidszorg en medisch beroep in de stad Groningen, 1500-1800

Promotie-onderzoek van Frank Huisman Promotoren: Prof. dr. M.J. van Lieburg Vrije Universiteit Amsterdam / Erasmus Universiteit Rotterdam Prof. dr. A. H. Huussen jr. Rijksuniversiteit Groningen

Frank Huisman heeft in een eerdere fase van zijn onderzoek voor Net Werk een inleiding gehouden. In de hierna volgende samenvatting geeft hij de huidige stand van zaken weer. Vanzelfsprekend is de term “gezondheidszorg” een anachronisme, waarmee al direct een centraal probleem is aangegeven. Het gaat mij om de tot standkoming van gezondheidsmaatregelen - zowel in preventieve als in curatieve zin - in een tijdvak waarin nog geen sprake was van een gereflecteerde en welomschreven overheidstaak en evenmin van aantoonbare genezingsresltaten van de zgn, reguliere medische stand. Een van de belangrijste vragen is die naar de factoren en belangengroeperingen die hebben bijgedragen aan maatregelen met betrekking tot het behoud of herstel van de gezondheid in een vroeg-moderne Nederlandse stad.

Voordat de scheiding der machten in de praktijk werd doorgevoerd, zag de (stedelijke) overheid het als haar taak te zorgen voor de “politie en justitie”. Hoewel vaak sprake was van ad hocbeleid is het toch mogelijk een zekere continuïteit te ontdekken in de genomen maatregelen. Zo werd er toezicht gehouden op de kwaliteit van het voedsel en het drinkwater en werden ordonnanties uitgevaardigd op de afvoer van mest en andere stadsvuil, het begraven der doden e.d. Wanneer er desondanks een pestepidemie uitbrak stelde het stadsbestuur quarantainemaatregelen in, werden pest-medici benoemd en een pesthuis ingericht. Ook op het terrein van het medisch beroep liet de magistraat zich niet onbetuigd. Door toestemming te geven voor de oprichting van een chirurgijnsgilde en een universiteit werden opleidingsmogelijkheden gecreëerd. De ontwikkeling die het medisch beroep in de onderhavige periode heeft doorgemaakt wordt geadstrueerd met behulp van drie medische beroepsgroepen: de doctores medicinae, de chrirurgijns en de reizende medici (kwakzalvers, steen- en breuksnijders, tandheelmeesters e.d.). Van elk der drie beroepscategorieën worden achtereenvolgens opleiding, examen en beroepspraktijk beschreven. De stad greep actief in waar het de reglementering van het medisch beroep betrof. Zo werd de opleiding van de

diverse medische beroepen geregeld, werden de competenties ten opzichte van elkaar afgebakend en beunhazen gerechtelijk vervolgd. Doktoren en chirurgijns wisten zich bij hun beroepsuitoefening verzekerd van stedelijke bescherming, terwijl reizende medici het zonder het privilege van een gilde moesten stellen. Tenslotte nam de stad, in nauwe samenwerking met de diaconie der hervormde gemeente - de zorg voor armen, wezen en bejaarden op zich. Door diaconie, gast- en weeshuizen werden doktoren en chirurgijns aangesteld die werden belast met de verzorging van deze minder bedeelde bevolkingsgroepen. De voogden en diakenen dienden erop toe te zien dat de beperkte middelen zo doelmatig mogelijk werden besteed. Wie in aanmerking wilde komen voor diaconale steun diende aan strikte eisen te voldoen.

Samenvattend kan worden gesteld dat met dit boek zowel een specifiek als een algemeen doel wordt nagestreefd: niet alleen probeert het te voorzien in de lacune in de empirische kennis van de gezondheidszorg en het medisch beroep in Groningen - het (medisch-) historisch onderzoek is altijd sterk gericht geweest op het gewest Holland-, ook probeert het inzicht te geven in de samenhang van alle inspanningen die gericht waren op het behoud en herstel van de gezondheid in het verleden door aandacht te schenken aan het hele spectrum van de gezondheidszorg in een stedelijke samenleving in de vroeg-moderne tijd. Het onderzoek wordt uitgevoerd in het kader van een VF-aanstelling bij de Vakgroep metamedica/sectie medische geschiedenis van de Vrije Universiteit, Van der Boechorststraat 7 1081 BT Amsterdam tel. 020-5482700.

Frank Huisman, Zagerij 49 9713 DG Groningen tel. 050-145492.

Net Werk bijeenkomst 10 april 1992 Natuur beschouwd en beschermd

De werkgroep Net Werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu zal op 10 april 1992 een bijeenkomst houden met als thema 'Natuur, beschouwd en beschermd' in het Academiegebouw te Utrecht, zaal 32.

11.00 uur Gert Jan Baaijens (Informatie- en Kennis centrum van het Ministerie van Landbouw, Utrecht) over de niet-natuurlijke oorsprong van Nederlands natuurlijke beken. Aansluitend discussie.
12.15 uur Lunch in één van de vele horecaondernemingen in de Utrechtse binnenstad.

29
NET WERK
6
7
326-327
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

13.30 uur Henny van der Windt (Biologisch Centrum van de Universiteit Groningen) over de geschiedenis van de natuurbescherming van ongeveer 1850 tot nu. Aansluitend discussie.
14.45 uur Jelle Vervloet (Staring Centrum, Landbouwuniversiteit Wageningen) over het onderwerp 'Wat is historische ecologie?' Aansluitend discussie.
16.00 uur Sluiting
Meer informatie hierover in het volgend nummer van Net Werk.

Studiereis Industriële archeologie naar Dresden en Leipzig 26 april - 2 mei

De besturen van Histechnica en de Afdeling voor Geschiedenis van het KIVI organiseren in samenwerking met de Amsterdamse reisorganisatie Voyage & Culture van zondag 26 april t/m zaterdag 2 mei 1992 een studiereis met als thema: Technische monumenten in de voormalige DDR (kosten f 1485.-+ evt. f 340.eenpersoons toeslag).

Naast technisch-historische aspeten, biedt de reis ook milieu-historische onderwerpen zoals een waterkrachtcentrale, kalkovens, een saline en nog meer.

Op 8 februari is er een informatiebijeenkomst in het gebouw voor Mijnbouwkunde en Petroleumwinning van de TU Delft (10 uur-12.30 uur). Voor deze bijeenkomst kan men zich tot 1 februari melden bij ir. G.G. Nieuwmeijer Wolferststraat 32, 2722 AG Zoetermeer, tel. 015-781012 / 079-410222. Mocht dit laatste bericht te laat bij u in de bus komen, dan is er nog de mogelijkheid het uitgebreide programma aan te vragen bij de reisorganisator, tel. 020-230327/238368, fax 020-264815.

Congres Ancient Medicine in its SocioCultural Context Leiden 13-15 April

Doel van het congres is een geïntegreerde benadering van de problemen van ziekte en geneeskunde in de Oudheid. "This approach envisages the study of the place and development of medical theory and practice against the background of ancient society, culture and mentality. At the same time it will pay attention to the way in which topics and images borrowed from medicine are used in non-medical contexts."

Voor meer informatie:
H.F.J. Horstmanshoff

(Rijksuniversiteit Leiden) Postbus 951 5 2300 RA Leiden Tel. 071-272664 / 272672 / 272651 Fax 070-272615

Abonnementen e.a.

Als u Net Werk waardeert en wilt blijven ontvangen, kunt u f 10.- of f 25.-(steunabonnement) storten op het gironummer: 3653910 van Stichting Net Werk, Eindhoven o.v.v. abonnement' 92. Behalve een financiële ondersteuning en een bijdrage aan de zelfstandigheid van Net Werk, betekent uw storting ook een aanmoediging om door te gaan. Exemplaren van het voorlopig onderzoeksoverzicht met de stand van zaken in maart '91 kunt u ontvangen door storting van f 8.- per exemplaar op giro 3653910, ten name van Net Werk Eindhoven en onder vermelding van Enquête 1991. Bij voldoende belangstelling (briefje naar het secretariaat) zullen bundels van oude Net Werk nummers (t/m het voorlaatste nummer) worden samengesteld en toegezonden tegen en vergoeding van f 22.-

29

NET WERK

328-329

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

30

NET WERK

330-331

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Net Werk bijeenkomst

Utrecht 10 april 1992

Natuur beschouwd en beschermd

De werkgroep Net Werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu zal in samenwerking met de werkgroep Historische Ecologie op 10 april 1992 een bijeenkomst houden met als thema 'Natuur, beschouwd en beschermd'. De bijeenkomst zal plaats hebben in het Academiegebouw van de Rijksuniversiteit Utrecht (Domplein 29) zaal 32.

De agenda bevat de volgende onderdelen:
11.00 uur Gert Jan Baaijens (Informatie- en Kenniscentrum van het Ministerie van Landbouw, Utrecht) over de niet-natuurlijke oorsprong van Nederlands natuurlijke beken. Aansluitend discussie.

12.15 uur Lunch.
13.30 uur Henny van der Windt (Biologisch Centrum van de Universiteit Groningen) over de geschiedenis van de natuurbescherming van ongeveer 1850 tot heden. Aansluitend discussie.
14.45 uur Jelle Vervloet (Staring centrum, Landbouwuniversiteit Wageningen) over het onderwerp 'Wat is historische ecologie?' Aansluitend discussie.
16.00 uur Sluiting.

Natuurlijke beken bekeken

De laaglandbeken tussen Noord- en Oostzee werden gewoonlijk beschouwd als een voor het gebied kenmerkend natuurlijk verschijnsel, dat daarbuiten zeer zeldzaam is. Vóór de grote ingrepen van de laatste eeuw vertoonden ze een bochtig verloop, dat als meandering werd gezien. Enkele decennia terug werd met behulp van bodemkundig onderzoek aangetoond, dat hier en daar relatief hoge gebieden werden doorkruist en er ontstond enige twijfel over de natuurlijkheid van die beken. Bij onderzoek op het landgoed Hackfort, aan de westzijde van de Achterhoek, bleek dat het bekenstelsel daar op een wel zeer vreemde plaats lag, namelijk niet of nauwelijks in de laagten, maar langs de flanken daarvan. Wanneer al laagten worden gekruist gebeurt dat praktisch altijd tussen een dubbele kade. Dat geldt zelfs voor een omvangrijk stelsel als de Berkel die binnen ons land ongeveer 160 kilometer lang is.

Het heeft er veel van weg dat, dat de onnatuurlijk hoge ligging samenhangt met de vroegere functie van de beken: niet primair op afvoer van overtollige neerslag

gericht, maar op de verdeling van water over uitgebreide stelsels van bevloeid grasland. De bevloeiing was bedoeld om de velden te bemesten, maar ook om de zode te beschermen tegen vorst en de mineralisatie van het in laagten aanwezig veen te bevorderen. Daardoor steeg de grasopbrengst.

Sporen van dergelijke oude bevloeiingswerken zijn inmiddels teruggevonden in Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland, terwijl ook in Noord-Brabant aanwijzingen werden gevonden voor bevloeiing.
1 Het kronkelige verloop van veel
2 beken blijkt dus niet zozeer veroorzaakt door meandering als wel door pogingen om het water zo hoog mogelijk te houden en kwelbanen en kwelplekken langs de flanken van de dekzandruggen met elkaar te verbinden. Gert Jan Baaijens zal daar op de Net Werk-bijeenkomst van 10 april nader op ingaan.

Wilde natuur

De laatste jaren bestaat er onder natuurbeschermers een groeiende voorkeur voor het idee om de natuur weer op zijn beloop te laten en zo'n 5 % van Nederland echte wildernis te laten worden. Het verlangen naar 'wilde natuur' speelt weer een rol in de eisen die natuurbeschermers stellen aan politici en beheerders. Maar wat wordt eigenlijk verstaan onder 'wilde natuur' of onder 'natuur'? Ook voor de natuurbescherming is dat vanaf het begin van haar bestaan een vraag geweest. Het antwoord daarop was niet altijd hetzelfde. Heide en (andere) cultuurlandschappen zijn in de loop van de tijd verschillend gewaardeerd. Hoe komt het dat de waardering voor het landschap zo uiteenliep? Welke rol speelden economische factoren? Hebben wetenschappers het laatste woord of is dat voorbehouden aan de financiers of aan de mensen uit de praktijk? Wie bepaalden wat als 'natuur' telt en wat niet? Henny van der Windt stelt bovengenoemde vragen aan de orde en schetst in grote lijnen de geschiedenis van de natuurbescherming, van voorlopers als Van Eeden tot de moderne zogenaamde natuurontwikkelaar van nu.

Historische ecologie

In het buitenland, vooral in het Verenigd Koninkrijk, is historische ecologie al enige tijd een gevestigd begrip. In Nederland is dit niet het geval. Wel wordt al geruime tijd op verscheidene plaatsen, vanuit verschillende achtergronden en met sterk verschillende doelstellingen onderzoek verricht op dit terrein. Jelle Vervloet geeft in zijn bijdrage aan de Net Werk-bijeenkomst een overzicht van het onderzoeksveld. Hij definieert historische ecologie als het vakgebied dat voor de historische periode de relatie bestudeert

30
NET WERK
332-333
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

tussen organismen (of groepen organismen) en hun omgeving. Zowel natuurlijke als antropogene ecosystemen zijn onderwerp van studie. De nadruk ligt op systemen die thans zijn verdwenen of gedegenereerd; deze kunnen niet meer met de gangbare ecologische methoden worden bestudeerd. Het vakgebied bevindt zich in een tussenpositie. Het kan beschouwd worden als een onderdeel van de (landschaps)ecologie, maar ook van de historische geografie. Speciale aandacht moet worden besteed aan het onderscheid én de overlap met de paleo-ecologie. De paleo-ecologie maakt voornamelijk gebruik van één bepaalde onderzoeksmethodiek, namelijk de studie van fossiele planten- en dierenresten, maar kent geen beperkingen naar periode. De historische ecologie daarentegen gebruikt een groot aantal onderzoekstechnieken, maar richt zich vooral op het tijdvak waarover geschreven bronnen beschikbaar zijn: de historische periode. In ons land is dit globaal vanaf het begin van de jaartelling. Veel ecosystemen zijn pas recent gedegenereerd of verdwenen. In een aantal gevallen is de degeneratie zelfs een actueel proces. Als bovengrens van het door de historische ecologie bestreken tijdvak hanteert Vervloet voor Nederland grofweg het jaartal 1945.

Homo hygienicus

Labisch, A., Homo hygienicus. Gesundheit und Medizin in der Neuzeit, (Frankfurt a. Main/New York: Campus Verlag, 1992) ISBN 3 593 34528 5, pp. 340. *f* 89,10.

De eeuwige jeugd door een wondermiddel herwonnen: daarmee confronteert de omslag de lezer, en het beroemde schilderij van Lucas Cranach biedt nog altijd een rijkdom van fascinerende details. Door de eerste kennismaking worden hooggespannen verwachtingen gewekt, en Labisch weet die waar te maken. Alleen is het de vraag of de titel en de ondertitel de lading dekken: gaat het nu om Homo Hygienicus Universalis of Homo Hygienicus Germanicus? Labisch zwalkt enigszins tussen de twee. Het eerste gedeelte van het boek is meer universeel (let wel: westers) van perspectief. De lezer wordt geleid langs de klassiekers die hun stempel hebben gedrukt op de ideeëngeschiedenis van gezondheid en hygiëne. Het begint met de Oudheid en de ziekte als straf der goden en een gezondheidsleer die morele voorschriften weergeeft in gezondheidstermen. Gezondheid is een plicht van elke burger die daarmee dient bij te dragen tot de gezondheid van de maatschappij als geheel. In de ogen van Plato was voorkomen van ziekten geen taak voor geneeskundigen, wel

het verdrijven van ziekten die het evenwicht van de staat verstoorden of zouden verstoren.

De late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd maakten kennis met de teksten van de oudheid en verwerkten deze in hun ideeën over ziekte en gezondheid. Nog altijd was ziekte verbonden met de wil van een bovennatuurlijke macht. Labisch leidt ons langs de belangrijkste etappen in de ideeënvorming: Marsilio Ficino, Paracelsus, Cornaro, Struppius, Francis Bacon, Descartes en Leibniz worden allen in het kort behandeld. Dit deel zou verplichte lectuur moeten zijn voor studenten in de geschiedenis van de hygiëne en het is te hopen dat hun interesse voldoende gewekt zal zijn om zelfs op zoek te gaan naar sommige originele teksten. Labisch maakt bij zijn presentatie in ruime mate gebruik van het pionierswerk van Ackerknecht en Cipolla. Vooral de laatste heeft de openbare gezondheid binnen de context van de sociale en economische geschiedenis van de vroeg-moderne tijd geplaatst. Daarna voeren Duitsers weer de boventoon. Labisch behandelt het Duitse achttiende-eeuwse kameralisme als theorie van de staat, zonder theorieën van de Engelse utilitaristen en de Franse fysiocraten in voldoende mate bij de discussie te betrekken. In zijn interpretatie van de Franse gezondheidszorg stelt hij dat deze de patiënt als object behandelt, en dat dit terug te leiden is op de invloed van La Mettrie en zijn theorie van de mens als machine. Hij toont echter niet hoe reëel de invloed van La Mettrie is geweest. De theorie van La Mettrie over 'l'homme-plante', in hetzelfde jaar gepubliceerd als 'l'homme- machine', komt niet aan bod. De vele publikaties van Jacques Léonard over het Franse gezondheidswezen komen merkwaardigerwijze nergens ter sprake. De Engelse 'Sanitary Movement' dient op zijn beurt slechts als aanloop voor de hygiëne van Oesterlen, Von Pettenkofer, Koch, Rübner en hun volgelingen. Duidelijk is het gewicht van Von Pettenkofer, die in het personenregister zelfs een grotere plaats inneemt dan Koch (en iets minder dan Hitler). De ontegenzeglijk grote invloed van de Duitse hygiëne (zowel de medische als de technische hygiëne) verleent aan de in eerste instantie zeer Duitse hoofdstukken toch een veel breder, internationaal karakter. Bovendien reiken die bladzijden materiaal aan voor comparatieve studies.

In het beschavingsoffensief vanaf het einde van de achttiende eeuw kwam gezondheid voorgoed in het openbaar domein. Het ging niet meer om de massaal optredende ziekte en haar openbare bestrijding, maar om een algemene openbare gezondheid en haar bescherming. Een blijvende gezondheid, een blijvende inzetbaarheid. Het waren veelzijdig te interpreteren begrippen, voor de industriële produktie, als fundamentele voorwaarden voor het leven van steeds bredere lagen der bevolking en daaraan gekoppeld hun algemene erkenning als richtlijn voor leefwijze en gedrag. Dit mondde uit in het gebruik van die begrippen bij het nastreven van een bepaalde bevolkingsomvang binnen een lange termijn bevolkingspolitiek, inclusief een beheersbaar potentieel aan menselijke produktiekrachten.

Hierbij werkte de bacteriologie bevrijdend, omdat zij de oude morele en politieke bijbetekenisssen van 'gezondheid' terzijde legde. Gezondheid kon voortaan gelden als een algemeen erkend en waardevrij doel, en zo haar nut bewijzen bij het begeleiden van nieuwe bevolkingsgroepen in de wereld van de industriële arbeid. De nieuwe invulling van 'gezondheid' maakte het mogelijk gezondheid en ziekte in politieke banen te leiden, te individualiseren en te therapeutiseren. Oude, onaangepaste begrippen van ziekte en gezondheid (zoals de oude volksgeneeskunst) werden erdoor geneutraliseerd. De nieuwe, zuiver wetenschappelijk invulling van het begrip gezondheid opende daarmee de weg om een aangepast gedrag (schijnbaar) neutraal door te voeren en sociale problemen maatschappelijk aanvaardbaar te begeleiden. Gezondheid werd tot een sociaal gedefinieerd goed en een sociaal gedefinieerde waarde.

Terwijl het boek begint als een ideeëngeschiedenis, krijgt het gaandeweg een concretere invulling. De geschiedenis van de "Niederrheinische Verein für öffentliche Gesundheitspflege" is daarvan een heel interessant voorbeeld. Labisch laat zien hoe door een doelbewuste organisatie van alle bij de openbare gezondheid betrokken instanties en professies de enorme gezondheidsproblemen van de snel industrialiserende landen van Westfalen en Rheinland werden bedwongen. Dit staat inschrijnend contrast met de chaotische toestanden die tijdens de vroege industrialisering in de Engelse industriesteden optraden.

Te clichématig is de stelling van Labisch dat het joods-christelijke wereldbeeld (mijns inziens nog altijd in te delen in én een christelijk én een joods wereldbeeld) tegenwoordig vervangen is door een wetenschappelijk wereldbeeld. In hoeverre is dit wetenschappelijk wereldbeeld daadwerkelijk doorgedrongen tot de gemiddelde patiënt en hoe onwetenschappelijk kunnen wetenschappers soms zijn? Bij het wetenschappelijke beheer van hygiene hoort een verregaande regeling

30
NET WERK
334-335
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

van de sociale hygiëne. Labisch laat de beperkingen en de ontsporingen van de centralistische ingrepen in de hygiëne zien. Rassenhygiëne is daar het meest schrijnende voorbeeld van. Labisch wijdt een flink deel van het boek aan de voorlopers van Hitlers rassenhygiëne, aan de teksten van Hitler zelf en aan zijn trawanten. Hij is net na de oorlog geboren en maakt deel uit van een nieuwe generatie van Duitse historici die veel meer licht wil werpen op de theorie en de praktijk van de NSDAP en op de sporen die zij hebben achtergelaten in de Duitse samenleving, maar niet alleen de Duitse samenleving. Het is wel even schrikken als je vaststelt hoe het begrip 'asocialen' , dat na de Tweede Ooorlog in Nederland zo vaak genateerd werd, volledig geïntegreerd was in de nationaal-socialistische rassenhygiëne en daarbinnen dezelfde definitie had: mensen die in aanraking zijn gekomen met justitie, werkschuw volk, zich niet netjes gedragende gezinnen, alcoholisten en onzedelijken.

3
4 In het laatste deel grijpt Labisch terug op zijn theoretische inleiding en tracht het voorgaande te interpreteren en conclusies te trekken voor het heden. Zo meent hij dat de ontkerstening van de gezondheidsleer door de verlichting niet tot het verdwijnen van de morele lading ervan heeft geleid, wel tot een verschuiving: ziekte werd met niet meer geladen met schuld ten opzichte van een godheid, maar ten opzichte van de goedheid der natuur. Een nieuwe dimensie gaf de 'santé publique'. Het investeren van middelen door de overheid rechtvaardigde de overheidsbemoeienis met gezondheid, tot en met de privésfeer en de omgang met het eigen lichaam, iets wat tot op heden voelbaar is. Het in 1920 door Grotjahn uitgegeven standaardwerk over hygiëne realiseerde de synthese tussen de experimentele hygiëne van Von Pettenkofer, de bacteriologie van Koch, de erfelijkheidshygiëne (die haar extreme uitdrukking vond in de rassenhygiëne) en de sociale hygiëne. De huidige praktijk van de gezondheidszorg kent een aantal contradicties die moeilijk op te lossen zijn. De waarde-neutraliteit door verwetenschappelijking teweeggebracht, maakt het nu moeilijk een zingeving te vinden voor morele oordelen in het medisch handelen. Gezondheid geldt als het hoogste goed. Behoud van gezondheid betekent een enorme druk op de maatschappij en dwingt tot het maken van keuzes, terwijl de criteria daarvoor niet meer binnen de gezondheidsleer te vinden zijn.

In zijn commentaar noemt Labisch een aantal onderverdelingen van de hygiëne die verhelderend kunnen werken. Bijvoorbeeld 'Konditional-

30
NET WERK
336-337
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

hygiene' en 'Auslösungshygiene'. De 'Konditionalhygiene' (moeizaam te vertalen als omstandigheidshygiëne, voor het eerst als term door Hueppe in 1925 gehanteerd) richt zich op de invloed van milieu en maatschappelijke omstandigheden op de gezondheid. De Konditionalhygiëne vormt de schakel tussen milieu en hygiëne, en is een brug tussen de geschiedenis van milieu en de geschiedenis van hygiëne. De 'Auslösungshygiëne' zorgt voor het oplossen van ongezonde situaties.

Het theoretische kader is in de inleiding helder uiteengezet. Zijn uitgangspunten zijn de thesen van Norbert Elias (civilisatietheorie), van Max Weber (ideaaltypen en rationaliseringstheorie), van Peter Berger en Thomas Luckmann (de sociale constructie van de werkelijkheid). Daarnaast komt herhaaldelijk de naam van Michel Foucault naar voren. Binnen dit theoretisch kader is de 'homo hygienicus' die zich onderwerpt aan de geboden van een verwetenschappelijkte en gerationaliseerde hygiëne een gevolg van de bacteriologie als wetenschappelijke constructie.

De in de jaren vijftig nog populaire functionalistische sociologie van Talcott Parsons wordt afgewezen omdat zij te veel was geënt op de Amerikaanse situatie. Voor de gezondheid betekende die theorie dat gezondheid een voorwaarde is voor het maatschappelijk functioneren van het individu. Artsen en gezondheidszorg herstellen de functionaliteit van het individu en ontlenen daaraan een deel van hun status. Gezondheid wordt niet alleen een materiële noodzaak, maar ook een symbolisch pressiemiddel in het maatschappelijk verkeer. Alhoewel Labisch terecht op de beperkingen van die theorie wijst, biedt zij wel interessante perspectieven voor het bestuderen van lichaam- en gezondheidscultus in een welvaartssituatie.

Labisch levert met dit boek een indrukwekkende prestatie. Het is hem gelukt in korte leesbare hoofdstukken de essentiële momenten in de ontwikkeling van de moderne hygiëne te schetsen en het evenwicht te bewaren tussen feiten en theorie. Pas tegen het einde van het boek krijgt de theorie de overhand, maar dit is nauwelijks als een bezwaar te zien. Valt er nog iets aan het boek af te dingen? Jawel, behalve de omslag bevat het boek geen enkele illustratie terwijl het thema zich zeer goed daarvoor leent. Dit heeft overigens wel een positieve invloed op de prijs van deze in een harde kaft gebonden uitgave. Soms lijkt het te veel een boek door een arts voor artsen geschreven. Andere groepen blijven onderbelicht, evenals de technische en de alledaagse aspecten van de hygiëne. Maar misschien blijft het betoog juist daardoor helder. (M.D.)

Von Pettenkofer dubbel begraven in het kerkhof van de wetenschap

Hans van Maanen publiceerde vorig jaar een boek met een verzameling artikelen onder de titel 'Het kerkhof van de wetenschap'. Daarin mogen de verliezers van de wetenschapsgeschiedenis even uit de schaduw van de overwinaars treden. Zoals meestal, lukt het hem om wetenschap tot leesbaar en onderhoudend leesvoer te verwerken. Ook Max von Pettenkofer duikt weer eens op. Van Maanen vertelt wel dat hij een van de belangrijkste voorvechters van hygiëne in Duitsland was, maar reduceert vervolgens de theorieën van Von Pettenkofer tot een miasmatheorie waarbij de stijging van het grondwater tot het ontstaan van de cholera zou leiden. De cholera-theorieën van Von Pettenkofer hebben echter een lange geschiedenis gehad, met voortdurende bijstelling en veelvuldig empirisch onderzoek.
4 Dat zijn hypotheseconstructie uit-
5 eindelijk minder succesvol bleek dan die van Koch en van Pasteur, betekent niet dat hij, zoals Van Maanen suggereert, in een eenvoudige miasmatheorie geloofde. Hij probeerde via veel metingen en correlaties een verband te leggen tussen de ziekteverschijnselen en de lokale omstandigheden, uitgaande van een ziekteverwekker x. Omtrent de aard van de ziekteverwekker bleef hij inderdaad te veel in oude denkbeelden steken, ondanks zijn creativiteit op andere gebieden.

Uiteraard komt de anecdote ter sprake over het slikken dat Von Pettenkofer het ongelijk van Koch probeerde te bewijzen door een choleracultuur te slikken. Dat hij dit overleefde maakte de zaak wetenschappelijk gezien nog gênanter. Of Von Pettenkofer de laatste vertegenwoordiger van de miasmatheorie was, valt nog te bezien. Zeker is dat het na de dood van Von Pettenkofer nog enige tijd duurde voor alle Pettenkoferianen uit hun belangrijke posities in de openbare gezondheid en de wetenschap waren verdwenen. (M.D.)

Maanen, H. v., **Het kerkhof van de wetenschap**, (Meppel: Boom, 1991).

Wetenschap als milieuwaakhond?

Meer en meer blijkt uit historisch onderzoek dat de wetenschap in de negentiende en de twintigste eeuw te veel in een web van politiek en professioneel belang verstrengeld was (is?) om als milieuwaakhond te kunnen optreden. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in het werk van Christopher Hamlin over de analyse van drinkwater in Engeland (in het bijzonder in Londen) en van Gerd Spelsberg over de analyse van de luchtvervuiling in Duitsland.

In zijn boek 'Rauchplage' toont Spelsberg aan dat er al vrij vroeg in de vorige eeuw systematische observaties werden verricht die geen twijfel lieten bestaan over de schadelijke effecten van de uitstoot van zure gassen. Maar wat de onderzoekers vaststelden en in het openbaar brachten paste niet in de geest van de tijd. Zij leken zeurende spelbedervers midden in de euforie van de technisch-wetenschappelijke doorbraak van de Duitse natie. Rond 1900 was het Duitse biologen niet ontgaan dat er in de vele stadsparken bepaalde gevoelige plantensoorten waren uitgestorven. Niet de voorstanders van de harde meetcijfers maar zij die hun ogen en neuzen gebruikten voor zorgvuldige observaties lieten als milieupioniers duidelijke waarschuwingen horen. Zo was het ook in Engeland, waar rond de eeuwwisseling geen regelmatige registratie plaats vond van wat we nu cara-aandoeningen noemen. Een uitzondering vormde de registratie van de abnormale sterfte tijdens de smogcatastrofe van 1880. Inmiddels had de cultuurcriticus John Ruskin, vertrouwend op zijn dagelijkse waarneming, al lang zijn verontrusting uitgesproken over de gevaren van luchtvervuiling.

In het boek van Hamlin 'A science of impurity', zien we een extreme situatie: die van de Londense drinkwaterdeskundigen. Terwijl sommigen de resultaten van de wetenschappelijke analyses relativeerden en ervan uitgingen dat waarnemingen en gewoon gezond verstand nog steeds een belangrijke rol dienden te spelen, verabsoluteerden anderen de meetresultaten die weliswaar volgens de laatste stand van de techniek en de wetenschap waren verkregen, maar duidelijk onvoldoende basis boden voor onbetwistbare beslissingen. Engelse wateranalysten wisten de druk van de politiek vaak niet te weerstaan en deden dan uitspraken die niet door hun onderzoek waren te rechtvaardigen. De autonomie van de wetenschap was toen net als nu in het geding.

Literatuur:

Hamlin, C., A science of impurity. **Water analysis in nineteenth century Britain,** (Bristol: Adam Hilger, 1990) ISBN 0-7503-0042-6, pp. 342. Met beredeneerde bibliografie en register.

Hamlin, C., **What becomes of pollution: adversary science and the controversy on the self-purification of rivers in Britain, 1850-1900,** (Garland: New York, 1987). Ook verschenen als UMI dissertatie 1990.

30
NET WERK
338-339
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Spelsberg, G., **Rauchplage. Zur Geschichte der Luftverschmutzung,** (Köln: Kölner Volksblatt Verlag, 1984) 2e druk. ISBN 3-923243-37-5.

Signalementen

Er zijn de laatste jaren inventarissen verschenen die het werk van de milieu- en hygiënehistorici in de eerste onderzoeksfase een stuk makkelijker kunnen maken.

Inventaris van de archieven van het (Rijks)instituut voor zuivering van afvalwater (RIZA) en de daarop toezichthoudende commissies (1905-) 1920-1975 (-1980), (Winschoten: Centrale archief selectiedienst,) CAS-inventaris, nr. LXIX , pp. 52.

Inventaris van de archieven van Rijkswaterstaat in Noord-Brabant(1741-) 1811-1953 (-1969), (Winschoten: Centrale archief selectiedienst, 1990) CAS-inventaris, nr. LXV, pp. 109.

Inventaris van de archieven van de Stichting nationale federatie huishoudelijke en gezinsvoorlichting en taakvoorgangers en de daaronder ressorterende commissies, raden, stuurgroepen, werkcomités en werkgroepen van het ministerie van welzijn, volksgezondheid en cultuur, 1934-1972 , (Winschoten: Centrale archief selectiedienst/Interdepartementaal tekstverwerkingscentrum, 1991) CAS/ITW-inventaris, nr. XCIV ISBN 90 5164 194 X, pp. 56.

Inventaris van de archieven van Rijkswaterstaat in Utrecht 1811-1972, (Winschoten: Centrale archief selectiedienst/Interdepartementaal tekstverwerkingscentrum, 1991) ISBN 90 5164 180 X, pp. 113.

Inventaris van het kaarten en tekeningenarchief van Rijkswaterstaat directie Zeeland (ca. 1644-) 1807-1950, (Winschoten: Centrale archief selectiedienst/ Interdepartementaal tekstverwerkingscentrum, 1991) CAS/ITW-inventaris, nr. XCV ISBN 90 5164 195 8, pp. 361.

Hermans, M. R., **Inventaris van het archief van het hoogheemraadschap van den Zeeburg en Diemerdijk (1307-) 1544-1970,** O. H. J. Laan, (inleiding) (Amsterdam: Hoogheemraadschap Amstelland, 1990) ISBN 90 9003331 2.

Pelzers, E., **Inventaris van het archief van het Koninklijk Nederlands aardrijkskundig genootschap 1873-1967,** (Utrecht: Rijksarchief Utrecht, 1990).

En verder...

Copius Peereboom, J. W., 'Milieuactivisten van het eerste uur', **Chemisch magazine**, (1992) februari, p. 63-65.

"We denken vaak dat luchtverontreiniging een kwaal is van deze eeuw. Niets is minder waar. Vanaf ongeveer 1300 kampt Londen al met grote problemen en omstreeks 1600 verschijnen dan de eerste milieuactivisten. Het zijn John Evelyn en zijn medestanders die daar proberen de bevolking tegen de verstikkende kolendampen te beschermen, Hun activiteiten hebben onder meer geleid tot de ontrafeling van de samenstelling van de 'great stinking fogs' die Londen onveilig maakten."

Debeir, J. C., J. Deléage en D. Hémery, **In the servitude of power: energy and civilization through the ages**, J. Barzmann, (vertaling) (Zed books, 1991) , pp. 368. Vertaling van 'La servitude de la puissance, une histoire de l'énergie' (zie Net Werk 23).

De auteurs gaan uit van het begrip energiesysteem, wat ook inhoudt "the ecological and technological characterisitics of chains (evolution of sources, converters and their efficiency) and the social structure for the appropriation and management of these sources and converters." De geschiedenis loopt door tot in de hedendaagse energieproblematiek.

Kaufman, J.C., **La trame conjugale. Analyse du couple par son linge,** (Paris: Nathan, 1992).

Kühnel, M., "Mit Seife misst man die Kultur". Mentalität und Alltagsgeschichte', **Archiv für Kulturgeschichte**, jrg. 73 (1991) nr. 1.

30
NET WERK
340-341
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Opnieuw langs oude wegen

Met het naderen van het betere wandel- en fietsweer dringt zich het thema landschaps- en milieutoerisme weer op. Voor interessante tochten is het beslist niet nodig naar verre streken te vliegen.

Helmer, H. J. en R. H. P. Proos, **Langs Romeinse en middeleeuwse wegen. Archeologische routes in Nederland en België,** (Utrecht/ Antwerpen: Kosmos, 1990) ISBN 90 215 1620 9/ NUGI 471/644, pp. 176. *f* 29,90

Helmer en Proos helpen de hedendaagse wandelaars en fietsers tijdens hun tochten te fantaseren over de verdwenen wegen en landschappen en te oefenen in het zoeken naar de sporen die door menselijke ingrepen nog niet zijn uitgewist. Hun boek is tevens een pleidooi voor het behoud van de kwetsbare historische landschapselementen. Er is ondanks de vele ingrepen nog veel te zien en te gissen. Het boek biedt korte landschapshistorische inleidingen maar blijft door en door praktisch, al zijn sommige routes wel pittig voor de ongeoefende wandelaar of fietser.

Wie aanvullende informatie zoekt over wegen in latere tijden kan terecht bij:

Strootman, B. G. M., **Oude rijkswegen. Ontstaan, oorspronkelijke en huidig beeld van de oude rijkswegen,** ('s-Gravenhage: Ministerie van landbouw, natuurbeheer en visserij, hoofdafdeling landschapsontwikkeling van de directie bos- en landschapsbouw, Studiereeks bouwen aan een levend landschap, nr. XVIII.

Voor nog meer historisch getint wandelpezier met aandacht voor milieugeschiedenis:
'Themanummer De negentiende eeuw', **Op lemen voeten**, jrg. 13 (1992) nr. 1/2,
"Toen Craandijk de kans kreeg per trein door Nederland te razen, liet hij zich die niet ontgaan. Als iemand dé pionier was van het wandelen, was het wel deze dominee, maar voor alle rust en ruimte die voor ons zijn tijd benijdenswaard maken, had hij weinig oog. Nijverheid en bruggebouw, het nieuwe landschap, daar kwam hij voor. Heidevelden en bossen waren voor
6 hem en velen in zijn tijd slechts
7 'onland', niets om op te zoeken. Anderzijds blijkt de wandelaar ook toen niet te hebben bestaan. Dominee Hebelius was, tegen iedere mode in, op Friesland en de Waddenkust verliefd, en waar Craandijk kastelen en fabrieken zag, vond vader Van Eeden plantjes en mossen."

Hoofdartikel:
Stobbe, H., 'De wandelmeesters van de 19de eeuw. Juist de wandeling geeft ons de gelegenheid, de eigenaardigheden van den bodem op te merken', **Op lemen voeten**, jrg. 13 (1992) nr. 1/2, p. 4-6, 8.
Bij het hoofdartikel is een bibliografie opgenomen.

Het hervonden landschap

Quilliet, B., **Le paysage retrouvé,** (Paris: Fayard, 1991) ISBN 2-213-02730-7, pp. 697. FF 250.-
Bernard Quilliet, beroepshistoricus en amateurtekenaar heeft met 'Le paysage retrouvé' een heel merkwaardig boek gepubliceerd. Daarin profileert hij zich als 'landschafticien' een woord dat tot de raarste neologismen van de laatste jaren gerekend mag worden. Het Duitse begrip 'Landschaft' wordt bewust naast het Franse begrip 'paysage' gehanteerd om het denkbeeldig onderwerp van de reconstructie aan te geven. Zijn uitgangspunt is het landschap zoals wij dat waarnemen. De eerste hoofdstukken gaan dan ook niet over het ontstaan van het landschap, maar over het ontstaan van landschapsperceptie. Daarna buigt hij zich over historische bronnen: schilderijen, etsen en ander beeldmateriaal zoals geïllustreerde tijdschriften uit de negentiende en begin twintigste eeuw.

30
NET WERK
342-343
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De typologie van het landschap die hij geeft blijft uitermate vaag, zelfs wanneer hij zich waagt aan het opzetten van een zogenaamde 'Quillietschaal' die de mate van reconstrueerbaarheid van een landschap zou aangeven. In zijn commentaren over hedendaags landschapsbeheer maakt hij duidelijk dat hij geen voorstander is van de klakkeloze reconstructie van een landschap uit het verleden. Dat leidt altijd tot nep in verschillende gradaties. De lezer blijft met een onbevredigd gevoel achter: een grote hoeveelheid materiaal is aangedragen, veel vragen zijn opgeworpen, maar er valt in het werk geen duidelijke lijn te ontdekken. Veel blijft steken op het niveau van de anecdote. Toch is het boek als wetenschappelijke curiositeit zeker de moeite waard, waarbij curiositeit ook in de zin van nieuwgierigheid te verstaan is.

Lopend onderzoek

Marga Coesel
Frans Halsplantsoen 30
1399 EW Muiderberg
Tel. privé: 02992-1734
Tel. werk: 020-6228115 ('s vrijdags) Plantage Middenlaan 2c
1018 DD Amsterdam
Onderzoek: In de voetsporen van E. Heimans, Jac. P. Thijsse en Hugo de Vries, een biohistorisch en biografisch onderzoek rond de jonge Heimans.

Promotie Frank Huisman

De datum waarop Frank Huisman zijn promotie zal verdedigen is vastgesteld op 30 oktober a.s. Het boek zal verschijnen in de Pantaleonreeks van Erasmus Publishing.

Enquête

Binnenkort gaat er weer een reeks enquête-formulieren de deur uit om de laatste stand van het onderzoek op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu vast te stellen. Mocht u wel onderzoek verrichten, maar hebt u bij de vorige enquête geen formulier ontvangen of hebt u geen Net Werk omslagformulier ingevuld of vermoed u dat er onderzoek verricht wordt dat bij Net Werk niet bekend is, laat het dan weten bij het secretariaat.

De resultaten zijn over een maand of drie te verwachten. Van de vorige enquête zijn nog exemplaren beschikbaar.

31

NET WERK

344-345

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Vrouwe Justitia versus Kleio

Op 24 april j.l. heeft de Hoge Raad bepaald dat de overheid kosten van sanering van bedrijfsterreinen slechts dan op de bedrijven mag onthalen als de verontreiniging is ontstaan na 1 januari 1975.

Op 9 februari 1990 had de Hoge Raad nog geoordeeld dat kostenverhaal alleen mogelijk was als op het moment van verontreiniging voor het bedrijf voldoende duidelijk was dat de overheid zich met de zorg van de sanering zou gaan bezighouden.

Ondanks historisch onderzoek waaruit blijkt dat bedrijven ook voor 1975 wisten dat zij zich aan ontoelaatbare bodemvervuiling schuldig maakten, heeft de Hoge Raad andere uitgangspunten te kiezen.

Daarmee heeft de landsadvocaat een gevoelige nederlaag moeten incasseren. De gevolgen zijn ernstig, niet alleen voor de staatskas, maar ook voor milieuhistorici.

Voor bedrijven is het nu wel minder belangrijk om te weten wat er voor 1975 op hun bedrijfsterrein gebeurd is. Voor de overheid zijn er nu grote kosten verbonden aan de nog lopende zaken tegen bodemvervuilers, als nu al vast staat dat slechts dat gedeelte van de vervuiling verhaald kan worden, waarvan bewezen kan worden dat het na 1975 is ontstaan. De procedures die betrekking hebben op vervuiling van voor 1975 staan met ingang van 24 april op losse schroeven.

Op dit moment is een wetswijziging in voorbereiding waarbij de overheid de kosten van bodemsanering op iedere eigenaar of veroorzaker zou kunnen verhalen, zonder rekening te hoeven houden met de eerdere hamvraag: was er rechtmatig of onrechtmatig gehandeld toen de bodemvervuiling plaats vond? Mocht deze wetswijziging plaatsvinden, dan verliest het arrest van 24 april jl. zijn effect.

Het zal duidelijk zijn dat werkgeversorganisaties (met name VNO en NCW) zich met hand en tand tegen deze wetswijziging verzetten en hun lobbyistisch geschut al volop in stelling hebben gebracht. Het is dus nog afwachten in welke mate het wetsvoorstel van VROM de Tweede Kamer ongeschonden passeert.

(M.D.)

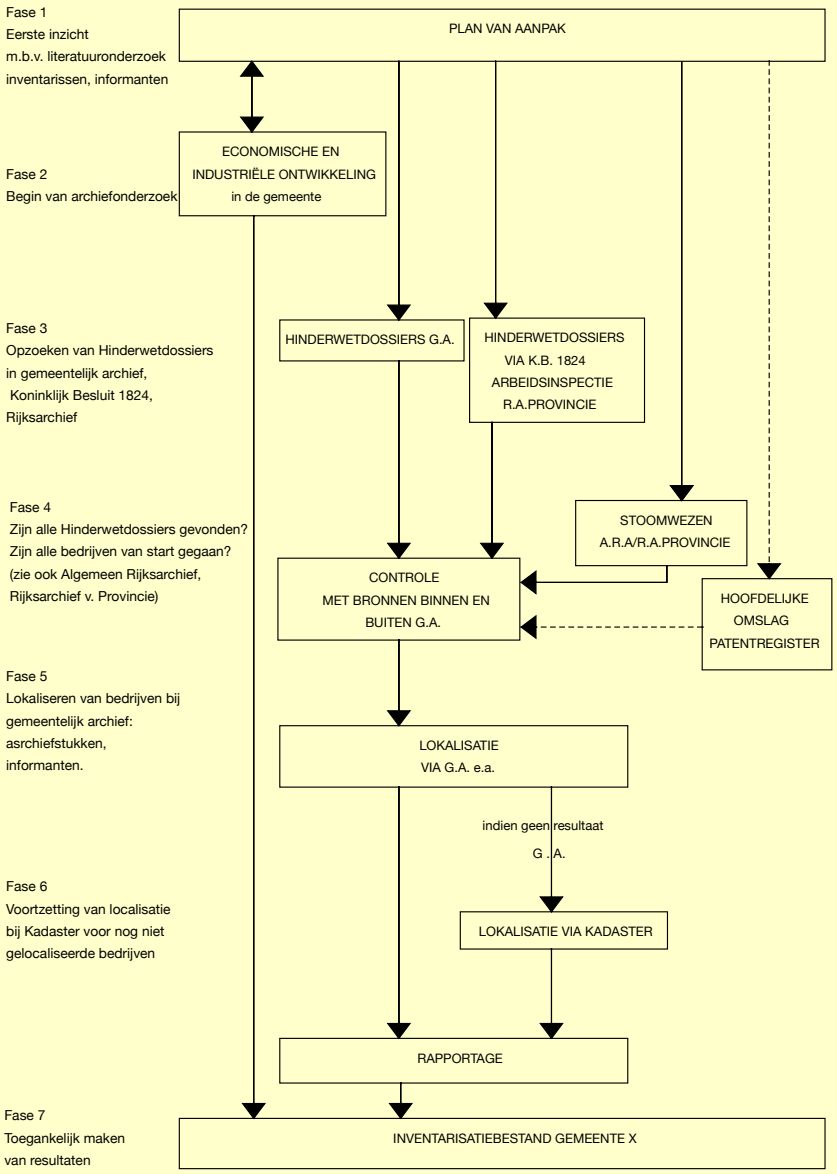

Schema van aanpak van historisch bodemvervuiling onderzoek
(eigen interpretatie, uitgaande van 'Vervuild Verleden';
het rapport verwijst naar meer typen bronnen dan het schema,
in het bijzonder voor de controle fase. Fase 7 is in het rapport
niet als zodanig genoemd (M.D.)

31
NET WERK
346-347
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Vervuild verleden

Veldman, H., **Vervuild verleden. Een methode voor historisch onderzoek naar voormalige bedrijfsterreinen in Friesland 1800-1920** (RUG Geschiedeniswinkel, Groningen: 1992). Opdrachtgever: Provincie Friesland. Hoofdgroep Waterstaat en Milieu. Projectnr: FR\199\013 Geschiedeniswinkel, Rijksuniversiteit Groningen, Postbus 716, 9700 AS Groningen (tel. 050-637048/5840).

Groene Duitsers hebben nieuwe woorden in de omgangstaal ingevoerd. Een van die korte en krachtige woorden is ' Altlasten'. Daarmee doelen zij op de blijvende belasting van oude industrie op het milieu. In de praktijk gaat het in de meeste gevallen om bodemvervuiling. Het Duitse Altlasten-probleem is volop in de discussie. Van die discussie kunnen we in Nederland leren. Het zou ook interessant zijn een vergelijking te maken tussen de verschillende Europese aanpakken. Maar voor het opsporen van de 'Altlasten' met behulp van historisch onderzoek moet ieder land een eigen weg zien te vinden, omdat de archivalische bronnen sterk van elkaar verschillen. In verscheidene gemeenten en provincies gebeurt dat met vallen en opstaan. In Friesland gaven de provinciale autoriteiten de voorkeur aan een systematischer aanpak.

Vanaf 1987 inventariseert de Provincie Friesland voormalige bedrijfsterreinen waar mogelijk sprake is van bodemverontreiniging. Een eerste onderzoek verricht door het ingenieursbureau Oranjewoud heeft een gedeelte van de potentieel vervuilde lokaties geïnventariseerd, met behulp van het Handelsregister uit 1920. Voor potentieel vervuilende bedrijven van vóór 1920 moesten andere bronnen worden aangesproken. De Geschiedeniswinkel van de RUG heeft hiervoor een methode aangedragen. (zie illustratie op bladzijde 2). Het onderzoek vormt een gedeelte van een veel omvangrijker project waarin ook het Van Hall Instituut (Groningen) en het MBO-College (Drachten) participeren. Het Instituut voor Milieu- en Systeemanalyse treedt als coördinator op. De industriële ontwikkeling van Friesland kwam na 1800 op gang. Dit jaartal is als startpunt gekozen. De begindatum van het Oranjewoud onderzoek, 1920, is als einddatum genomen.

Het onderzoek is uitgevoerd door drs. Herman Veldman, met een begeleidingscommissie bestaande uit drs. Gino Huiskes (Histodata), dr. Henk van Zon (RUG) en Klaas Gert Lugtenborg, coördinator Geschiedeniswinkel RUG.

Dit rapport is slechts een begin. Het bevat, naast de aangedragen methode, aanbevelingen voor vervolgonderzoek, met het oog op lokatie-onderzoek voor een gehele provincie.

De aangedragen methode voor archiefonderzoek is algemeen genoeg om als basis te dienen voor andere provincies, al zullen er afwijkingen zijn in inhoud, bewaarplaats en -methodieken. Er zijn misschien nog enkele andere bronnen te vinden die incidenteel informatie kunnen verschaffen over bedrijven die overlast bezorgden, zoals archieven van de bouwpolities of de gezondheidscommissies. Veel belangrijker is de vraag of het monikkenwerk dat gestoken gaat worden in het localiseren van bedrijven, gekoppeld met de gevolgde prioriteringsmodellen, inderdaad de ergste vervuilingen zal helpen te identificeren. We zitten bij dit soort onderzoeken met hachelijke methodologische problemen als het gaat om de overeenkomst tussen model en werkelijkheid.

Vuil in archief en praktijk

Het daadwerkelijke gedrag van bedrijven is met de beschikbare bronnen nauwelijks te achterhalen. De aanwijzingen die te halen zijn uit ingediende klachten leveren enig soelaas. We weten echter dat klachten niet overeenkomen met de werkelijke ernst van de vervuiling, maar met de waargenomen hinder. Vervuiling zoals wij die nu definiëren correspondeert niet met overlast zoals zij in de bronnen is geregistreerd. Hinder in de zin van de hinderwet was subjectieve overlast zoals herrie of stank.

De methode voor het bepalen van de prioriteiten die aan de TUE is ontwikkeld gaat uit van een samengesteld beeld van de in elke branche gehanteerde produktieprocessen. Uit de daarvoor gebruikte literatuur is echter belangrijke informatie niet te achterhalen. Zo is het - enkele uitzonderingen daargelaten- niet mogelijk de werkelijk gebruikte processen te reconstrueren. In de praktijk zijn de bronnen die ons die informatie verschaffen meestal verdwenen, als ze ooit bestaan hebben. Handboeken waren vaak misleidend in hun beschrijving van procédé's. Evenmin laat de periode waarin een bepaald proces in een specifiek bedrijf is toegepast zich gemakkelijk achterhalen. Het kwam voor dat bepaalde bedrijven nog vrij lang verouderde procédé's toepasten, terwijl het algemene beeld dat wij van de branche krijgen heel anders is. Om het soort afvalstoffen te achterhalen zou dit soort informatie nodig zijn. Wat de hoeveelheid betreft, zou men bovendien op de hoogte moeten zijn van de omvang van de produktie. Maar zelfs dan weten we nog niet wat een bepaalde ondernemer met zijn afvalstoffen deed. Lang niet alles kwam op het bedrijfsterrein terecht en de opslagduur varieerde. Werden de afvalstoffen doorverkocht of op niet te achterhalen lokaties gedumpt? Bij kleine bedrijven in binnensteden zijn dergelijke gegevens niet te vinden. Volgens Alex den Ouden, die zich al jaren bezig houdt met oude produktieprocessen en de overblijfselen daarvan, hebben we te maken met een aaneenschakeling van onzekerheden die de mate van betrouwbaarheid van de prioriteringsformule zeer sterk vermindert. Daarmee is niet gezegd dat met de combinatie van archiefonderzoek en prioritering geen ernstige vervuiling te vinden valt. Maar is de vondst dan te danken aan de methodiek? Moeten we dan niet eerder de ambitie laten varen van een alomvattende voorspellingsmethode? Kunnen we misschien beter archiefonderzoek combineren met boringen en analyses, daar waar terreinen in aanmerking komen voor nieuwe bestemmingen, of daar waar vermoedens van vervuiling gerezen zijn? Het is wel belangrijk dat over dergelijke dingen discussie ontstaat voordat historici en geschiedenisstudenten zich op tijdrovend onderzoek storten in de overtuiging dat de methodiek op een rotsvast fundament stoelt.

31
NET WERK
348-349
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Over de problematiek van de kennis omtrent vervuiling en hergebruik in het verleden zijn we ook nog lang niet uitgepraat, al zou het arrest van de Hoge Raad ons anders doen vermoeden. Zo verschenen bijvoorbeeld rond 1900 verscheidene boeken over hergebruik die erop wijzen dat men zich van het probleem van de bodemverontreiniging bewust was en erover nadacht.

Industriële archeologie en bodemvervuiling

Behoud van het industriële erfgoed en bodemvervuiling zijn twee met elkaar verstrengelde vraagstukken. Aktievelingen die zich inzetten voor door sloop bedreigde fabrieksgebouwen moeten op velerlei fronten strijd leveren. Voor een bewust gevoerde politiek van bescherming van het industrieel erfgoed lijkt de Nederlandse mentaliteit nog minder rijp dan die van de ons omringende landen. Onvermoeibaar moet je uitleggen 'wat je nou mooi vindt aan dat oude vieze bouwval'. Cultuurhistorische waarde is ook al niet voldoende, er moet een nieuwe functie worden gevonden. En daarvoor weer fondsen. En dan begint de ellende pas werkelijk, want bodemvervuiling is er vaker wel dan niet. Er moet een beleid komen voor een gecombineerde aanpak van behoud en sanering, maar dat kan pas als de

verschillende instanties zich ervan bewust zijn dat de verstrengeling van problemen niet incidenteel maar structureel is. En dat besef is er nog lang niet. De schaarse industrieel-archeologische periodieken die in Nederland verschijnen houden zich nog onvoldoende principieel bezig met bodemvervuiling, omdat met het eigenlijke industrieel-archeologisch werk, zoals als signaleren, beschrijven, behouden en restaureren, al zo veel energie van vrijwilligers gemoeid is.

Werkgroep Historische Ecologie

De laatste Net Werk bijeenkomst te Utrecht op 10 april jl. was een succes. De Werkgroep Historische Ecologie en de Groninger bioloog Henny van der Windt verzorgden een aantal levendige voordrachten, gevolgd door een niet minder levendige discussie.
In het vorig nummer van Net Werk ontbrak een overzicht van wat die werkgroep is en wil. Dit gemis wordt nu goed gemaakt.

Achtergronden

De Werkgroep Historische Ecologie vindt dat er in ecologische beleid, beheer en onderzoek gebruik moet worden gemaakt van historische informatie. Door natuurlijke processen en menselijke invloeden in een passend tijdsperspectief te plaatsen, zijn problemen inzake natuurbehoud en -herstel beter te doorgronden. Onderzoek naar de temporele aspecten van het ecologisch functioneren van landschappen levert kennis en inzicht in de haalbaarheid van doelstellingen en in de termijnen waarop ze gerealiseerd kunnen worden. Tevens biedt historisch geörienteerd onderzoek verklaringen van actuele patronen, waardoor die beter op hun waarde kunnen worden geschat en effectiever kunnen worden beheerd.

De werkgroep is van mening dat een goede coördinatie van dit type onderzoek noodzakelijk is om de gewenste verbreding in het ecologisch werkveld op basis van goede onderzoeksresultaten te kunnen bereiken.

Doelstelling

De werkgroep stelt zich ten doel om het historisch ecologisch onderzoek te stimuleren en de kennis over beschikbare bronnen, alsmede de toepassing van onderzoeksresultaten in beleid en beheer uit te breiden.

Taken en activiteiten

- Adviseren inzake en begeleiden van onderzoek;
- het systematisch inventariseren en opsporen van belangrijke informatiebronnen (o.a. archiefbronnen) en het verwerven van kennis over archief-organisatie;
- het verkrijgen van inzicht in lopend en reeds afgesloten historisch-ecologisch onderzoek;
- signaleren van lacunes in kennis;
- stimuleren van nieuw onderzoek door middelvan het bevorderen van publikaties, alsmede het houden van symposia;
- het kenbaar maken van de toepassingsmogelijkheden van historisch ecologische onderzoeksresultaten in artikelen en publikaties;
- het uitbrengen van een handleiding voor het verrichten van historisch ecologisch onderzoek, op basis waarvan het opstarten van dit type onderzoek efficiënt kan verlopen.

31
NET WERK
350-351
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
4
5

Organisatie

De werkgroep is opgericht op 17 mei 1991. Ze verkeert wat haar organisatie betreft nog in een oriënterende fase. Verwacht wordt dat de werkgroep aansluiting zal zoeken bij de Werkgemeenschap Landschapsecologisch Onderzoek. Het bestuur van de WLO heeft besloten dat de Werkgroep het predikaat WLO-werkgroep i.o. mag voeren.

G.H.P. Dirkx (SC) secretaris
R. During (TNO-Beleidsstudies) voorzitter
J. van Baalen (NBLF)
H. Joosten (R.U.U., Lab voor Paleobotanie en Palynologie)
E. Pelzers (archivaris, ARA)
J.B.M. Thissen (IKC-BIC)
H. van Dam (IBN)
J. de Rijk (particulier)
J.A. Vervloet (SC)
G.J. Baaijens (IKC-NBLF)
P.H.M. Thissen (Prov. Drente)
P. Aukes (IKC-NBLF)
P.W.M.F.M. Hommel (SC)
A.W. Mol (Prov. Noord-Brabant)
R.J.Leeuwis (RWS-DGW)
F. van Westrenen (Staatsbosbeheer Roermond)
A. van Loon (historicus; Heimans- en Thijssebibliotheek en archief)

Adres en informatie
Secretariaat: t.a.v. G.H.P. Dirkx, Postbus 125, 6700 AC Wageningen
Informatie:
Roel During, tel. 015-696902
Joep Dirkx, tel. 08370-74407

Milieugeschiedenis aan de universiteiten

Tweede zomerschool voor milieugeschiedenis

In juni 1991 vond de eerst zomerschool voor milieugeschiedenis in Girona plaats, met sprekers als P. Bevilacqua, Ch. Pfister, J.H. Radkau, D. Moreno, J.P. Deléage, X. Balboa, E. Mateu en J. Martinez-Alier.

De 2de zomerschool is gepland voor deze zomer in Santiago de Compostela en wordt georganiseerd door prof. Xan Carmona, van de afdeling Economische Geschiedenis van de Universiteit van Santiago de Compostela.

RUU: De Politiek en het Milieuvraagstuk

Aan de Rijksuniversiteit Utrecht wordt onder leiding van prof. H. Righart het werkcollege 'De Politiek en het Milieuvraagstuk' gegeven. (zie ook bladzijde 7). Het college heeft meer dan één leerdoel: zowel het leren analyseren als het leren overdragen van een analyse in voordracht of essayvorm.

Het eerste deel van het college was gericht op de geschiedenis van de milieubeweging, met een gastlezing van prof. J. Cramer. Aan de hand van Keesings Historische Archief en andere naslagwerken is een chronologie opgesteld, en zijn de structuur en de kenmerken van de milieubeweging geanalyseerd. In het volgende onderdeel werden drie belangrijke milieu-rapporten onder de loep genomen (Rapport van de Club van Rome, Brundtland-rapport en Zorgen voor morgen). Van de studenten werd een inhoudelijke vergelijking en een beeld van de receptie van deze rapporten verwacht. In het verlengde hiervan stond een analyse van de visie van de twee internationale rapporten op de economische groei. Daarna kwam de vraag aan de orde of het milieuvraagstuk één vraagstuk is of een samenstel van problemen. In het tweede geval: wat houdt de verschillende problemen als één waargenomen probleem bijeen?

Aan studenten die in de werkcollege-vorm niet aan de beurt konden komen, is gevraagd om een essay te schrijven, met een keuze uit twee thema's: 1. het milieu en de maakbare samenleving 2. het milieu is vergelijkbaar met de sociale kwestie aan het einde van de negentiende eeuw. In de volgende onderdelen zoeken de studenten naar de verschillende (politieke) tinten van groen in groen links en groen rechts, de wijze waarop de partijen het thema milieu in de jaren zeventig hebben aangepakt (of niet) en het rentmeesterschap. Van de studenten wordt gevraagd om bij het schrijven van essays een juiste dosering te zoeken tussen historiseren en actualiseren. Voor het thema 'wat moet en mag de overheid doen?' is het startpunt de Machtigingswet in het Kabinet Den Uyl, waarna de evolutie van het overheidsdenken inzake milieu de aandacht krijgt. Verdere thema's zijn de Milieu-effectrapportage als beleidsinstrument en het milieu in Oost-Europa. Dit werk moet ook een aanvulling gaan leveren op het lesmateriaal voor de middelbare scholen (zie ook Net Werk nr. 29).

Op 25 juni is een afsluitende forumdiscussie gepland in het Academiegebouw van de Rijksuniversiteit Utrecht .

31
5/6
NET WERK
352-353
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

100 jaar mest en milieu

In het Boerenbondmuseum aan de Pandelaar 106 te Gemert (N.B.) is op 18 april een tentoonstelling begoonnen over 'Honderd jaar mest en milieu'. De tentoonstelling geeft een beeld van het ontstaan van het mestprobleem in de regio en is opgebouwd rond vier kringloopmodellen: van mesttekort via evenwicht en overschot naar opnieuw een evenwicht. Een van de getoonde thema's is de rol van mest in de produktie van consumptie-artikelen. Voor meer informatie: tel. 04923-66444.

Bibliografische signalementen

Andersen, A., 'Umweltgeschichte-Abschied vom Fortschritt', **Environmental History Newsletter**, jrg. 3 (1991) p. 3-16.

Christensen, P., 'Historical roots for ecological economics: biophysical versus allocative approaches', **Ecological economics**, jrg. 1 (1989) p. 17-36.

Dam, H. v., P. J. Schroevers en L. v. d. Kamp, 'Het archief van de Hydrobiologische Vereniging', **Nieuwsbrief Werkgroep Waterbeoordeling,** (1990) nr. 11, p. 13-17.

Deléage, J., **Histoire de l'écologie,** (Paris: Edition La Découverte, 1991) ISBN 2-7071-2067-7. FF 125.-

Dupuy, G., **L'urbanisme des réseaux: théories et méthodes,** (Paris: Armand Colin, 1992) ISBN 2-200-31294. FF 120.-

During, R., 'Hydrobiologisch onderzoek van de Vecht in 1920 door de inspecteur van de Staatstoezicht op de Volksgezondheid, dr. Gysbert Romijn', **H2O**, jrg. 25 (1992) nr. 5, 25 februari, p. 117-119.

Eggert, H. U., (red.), **Umwelt hat Geschichte - auch in Münster,** (Münster: Eigenverlag Schriftproben, 1988).

Farro, A., **La lente verde. Cultura, politica e azione collettiva ambientalista,** (Milano: Edizione Franco Angeli, 1991).

Föste, W., **Altlasten. Die Zeitbombe in unserem Boden tickt,** (Frankfurt a. Main: Fischer, 1991). Fischer Alternativ Band 10226 ca. 23.-

Guerrand, R., **Moeurs citadines. Histoire de la culture urbaine, XIXe XXe siècle,** (Paris: Quai Voltaire, 1992) ISBN 2-87653-127-5. FF 120.-

Gupe, G. en B. Herrmann, (red.), **Trace elements in environmental history,** European symposium Göttingen 24-26 juni 1987 (Berlin: Springer, 1988) ISBN 3- 540 -18718 -9, pp. X, 174.

Herrmann, B., (red.), **Geschichte und Natur. Historische Muster,**

die Umwelt zu verstehen, (Frankfurt a. Main: Fischer Verlag) nr. Band 10232.
Martinez-Alier, J., 'Valeur économique, valeur écologique', **Revue Ecologie Politique**, jrg. 1 (1992) nr. 1, janvier, p. 13-39.
Mayer-Tasch, P. C., (red.), **Naturdenken. Eine Genealogie der ökologischen Idee. Von der Antike zur Renaissance,** (Frankfurt a. Main: Fischer, 1991) .(deel 1). **Vom Beginn der Neuzeit bis zur Gegenwart,** (Frankfurt a. Main: Fischer, 1991) (deel 2).
Mölich, G., (red.), **Historische Umweltforschung. Wissenschaftliche Neuorientierung - aktuelle Fragestellungen,** Bernsberger Protokolle, nr. 68.
Musset, A., **De l'eau vive à l'eau morte; les enjeux technologiques et culturels dans la vallée de Mexico XVIe-XVIXe siècle,** (Paris: Recherche sur les Civilisations, 1991). Diffusion De Boccard.
'Natuur, wat doen we ermee', **Cahiers Bio-wetenschappen en Maatschappij,** (1992) nr. 3, maart, Te bestellen door *f* 10.- over te maken op giro 154373 t.n.v. Stichting Bio-Wetenschappen en Maatschappij te Utrecht o.v.v. 'Natuur'.
Paris et ses réseaux: naissance d'un mode de vie urbain, XIXe-XXe siècles, (Paris: Bibliothèque historique, 1990).
Riley, J. C., **Sickness, recovery and death: a history of forecast of ill health,** (New York: Mac Millan, 1989).
Stemerding, D., **Plants, animals and formulae. Natural History in the light of Latour's Science in Action and Foucault's The Order of Things,** (Enschede: UT Enschede, 1991) ISBN 90 365 0379 5. Fl 40.-
Trommer, G., **Natur im Kopf. Die Geschichte ökologisch bedeutsamer Naturvorstellungen in deutschen Bildungskonzepten,** (Weinheim: Deutscher Studienverlag, 1990).
Weeber, K. W., **Smog über Attika,** (Zürich/München: 1990).

Lopend onderzoek

Prof. Hans Righart, Rijksuniversiteit Faculteit der Letteren Vakgroep Geschiedenis Lucas Bolwerk 4-7, 3512 EG Utrecht. Tel. privé: 03450-20876, tel. werk: 030-392440, Fax: 030-392391.
Probleemstelling: In hoeverre is het milieu een nieuw ideologie-constituerend vraagstuk. Hoe verhouden politieke besluitvorming en milieu zich tot elkaar.
Stand van zaken: Voorbereidend onderzoek in de vorm van onderzoekscolleges.
Verwachte afronding in de vorm van een boek en artikelen.

6/7
NET WERK 31
354-355
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Recentste publikatie: Het einde van Nederland? Kenteringen in politiek, cultuur en milieu, Kosmos 1992.

A. de Roo, Rustenburgerstraat 419-1 hoog, 1072 GX Amsterdam.
Post doctoraal Instituut voor Sociale Wetenschappen UVA, Oude Hoogstraat 24, 1012 CE Amsterdam.
Tel. privé: 020-6796718. Tel. werk: 020-5252244
Project: Conditions for a moral code of moderation (research section II, deel van 'Global Biosphere National Program , RIVM, Bilthoven).
Begeleider: prof.dr. J. Goudsblom.
Andere onderzoekers: Drs. W. Aarts (section I, 'Consumption and Stratification)
Dr. C. Schmidt (section III, Economy and Economizing).
Adviseurs: drs. H. Schijf (statistiek), dr. N. Wilterdink (sociale wetenschappen).
Vraagstelling: 'In the sixties, we witnessed the rise of a 'counterculture'. The environmentalists of this movement held that industrial societies were trapped in a polluting 'ratrace' to ever increasing income and consumption levels. Many propagated a radical shift towards far simpler lifestyles.
Central problems in this section include:
- What was the social background of these ideas, which cultural traditions and group interests were involved?
- What were the political, economic and cultural effects?
- What influence could they have an to whar extent are they still feasible as directives for a comprehensive environmental Policy?

Research activities/methods
- Literature survey and examination of the records
- Interviewing
- Report summarizing results.'

Duur: 4 jaar. Begin: september 1991. Interim rapport: elk jaar. Eindrapport: na 4 jaar.

Elio Pelzers, Lankforst 46-68, 6538 KA Nijmegen.
Algemeen Rijksarchief Tweede Afdeling, Postbus 90520, 2509 LM Den Haag.
Tel. privé: 080-447626. Tel. werk: 070-3814381
Onderzoeksthema's en werkterreinen: De geschiedenis van de natuurbescherming in Nederland. Biografie mr dr P.G. van Tienhoven. Bemoeienis van de overheid met natuurbescherming voor 1940. Geschiedenis van het natuurhistorisch genootschap in Limburg. Archieven van 'groene' organisaties.

Drs. W.F. Kooper, Instituut voor Milieu en Systeemanalyse, Emmastraat 16, 1075 HT Amsterdam
Tel. privé: 033-946905. Tel. werk: 020-6620696
a) Deelname aan inventarisatie- en

beoordelingsprojekt van voormalige bedrijfsterreinen in de provincie Friesland.
Probleem: Grote aantallen voormalige bedrijfsterreinen moeten gescreend en geïnventariseerd worden om ze in te delen in verdacht/onverdacht van bodemverontreiniging.
Proefproject 3/4 jaar (zie in dit nummer 'Vervuild verleden').
Samenwerking met RUG Geschiedeniswinkel, Van Hall Instituut, HBO college.
b) Inventarisatie en beoordeling voormalige bedrijfsterreinen provincie Overijssel.
Methodiek van classificatie van voormalige bedrijfsterreinen in (on)verdacht van bodemverontreiniging: proefproject gericht op voormalige drukkerijen.
Afronding in de vorm van rapporten. Samenwerking met Rijkshogeschool IJsselland (stage-rapporten verschenen). Ondersteuning door de provincie Overijssel.

31

NET WERK

356-357

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

32

NET WERK

358-359

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Ecologie: geschiedenis van een wetenschap

Deléage, J. P.,**l'Histoire de l'écologie, une science de l'homme et de la nature** (Paris: Edition La Découverte, 1991) ISBN 2-7071-2067-7, FF 125

In 1988 publiceerde Pascal Acot een boek met een soortgelijke titel. Deléage was uiteraard op de hoogte van die publikatie toen hij zelf besloot een boek over de geschiedenis van de ecologie te schrijven. Het boek van Acot is als eerste in de beredeneerde bibliografie opgenomen aan het einde van zijn boek. Het commentaar geeft aan waarom hij meende opnieuw hetzelfde pad te moeten betreden: 'Dit pionierswerk heeft de verdienste de eerste in de Franse taal te zijn dat over dit thema gaat. De behandeling van de wortels van de ecologie in de geschiedenis van de plantenkunde is uitstekend, maar Acot gaar nier in op even belangrijke wortels en blijft steken in een te franco-centrische visie van de ecologie.' Deléage neemt van deze franco-centrische visie afstand. In zijn voorwoord maakt hij duidelijk waarop zijn analyse zich richt: de wortels van de 'self-conscious ecology'. Alhoewel hij zich niet beperken wil tot de huidige tijd, gaat hij bewust niet terug tot Aristoteles, maar beredeneert hij waarom de verwetenschappelijking van de ecologie in de huidige betekenis bij Linnaeus begint. Velerlei inleidingen starten echter bij Haeckel, omdat hij degene is die Oekologie als neologisme in 1866 vorm heeft gegeven. Tussen 1870 en 1900 kwamen dan belangrijke onderzoeken over de natuurlijke leefomstandigheden van dieren en planten (van Forel -what's in a name-, Möbius en Semper), werd het begrip 'biosfeer' door Suess gelanceerd en gingen Amerikaanse wetenschappers zich in 1893 voor het eerst de professie van ecoloog toe-eigenen. Pas in 1913 zouden de Engelsen volgen De ecologie bleef nog in haar methoden beschrijvend van aard. In de jaren twintig kwamen echter de wiskundige modellen tot stand van Lotka, Volterra, Vernadsky en Elton. Het centrale begrip 'ecosysteem' werd in een fundamenteel artikel van T ansley in 1935 behandeld, later door Lindeman in 1942 uitgewerkt.

1942 is een spiljaar, waarin de grondvesten van de eerste Amerikaanse kernbom zijn gelegd die in 1945 tot ontploffen werd gebracht, eerst als proef en later als het meest griezelige politieke drukmiddel tot nu toe. Met de atoombom is hei bewustzijn van de mondiale schaal van mogelijke vernietiging opgekomen.

Centraal in het betoog van Deléage staan twee vruchtbare benaderingen

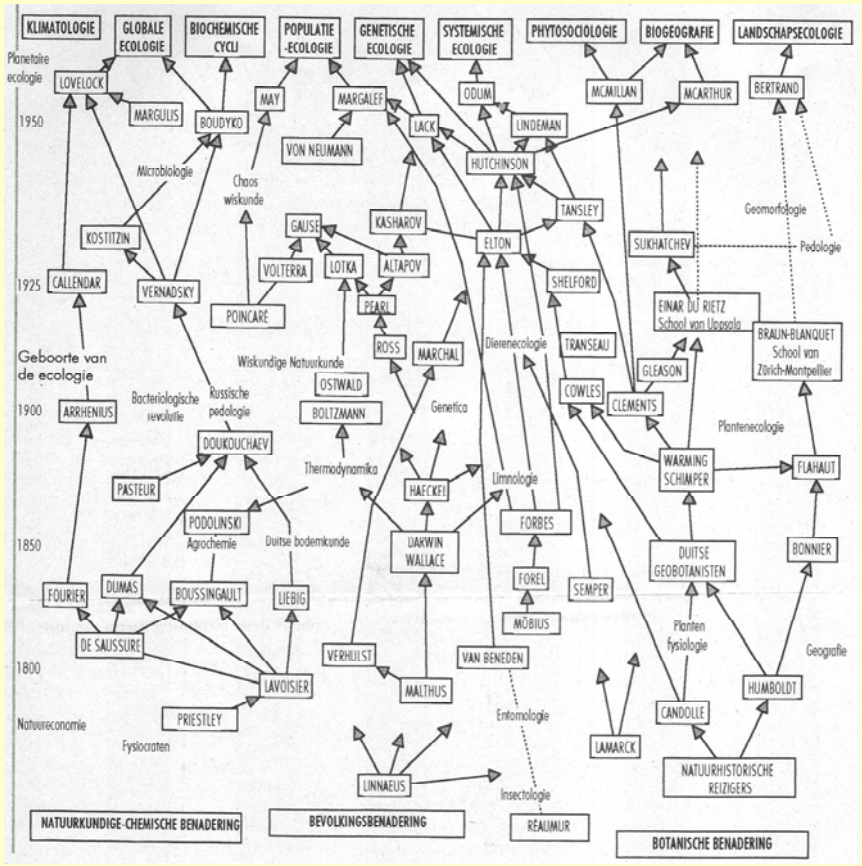

Enkele "wortels en takken van de ecologische kennis volgens J.P. Deléage

van de ecologie: de ecosystemen en de dynamiek van hun populaties aan de ene kant, de biosfeer en de biochemische cycli aan de andere kant. Voor Deléage is ecologie per definitie een open, multidisciplinaire wetenschap, die zich niet mag laten reduceren tot een deel van de biologie. Evenmin mag ecologie zich in de naam van wetenschappelijke zuiverheid distantiëren van de maatschappelijke problematiek, die de vinger wijst op de onderwerpen van onderzoek. Een geschiedenis van de ecologie moet eveneens rekening houden met zowel de ontwikkeling van de techniek als met het machtsspel van de politiek, ook van de interne machtsverhoudingen van de wetenschapspolitiek. Als een van de weinigen in Frankrijk, wijst Deléage op het Franse provincialisme en de verengende structuren geschapen door her Franse wetenschapsbeleid. Zij bedreigen de ontwikkeling van de ecologie als wetenschap in Frankrijk. Tegelijk vernauwen zij her perspectief van menig historicus. Deléage schetst de problemen die hij heeft ontmoet: hoe encyclopedisch mag je zijn, als je rekening wilt houden met de Anglo-Amerikaanse, de Scandinavische, de Duitse, de Russische, de Chinese ecologie? Hoe kun je je bevrijden van de ideologische overheersing van de Noord-Amerikaanse wetenschap bij het analyseren van de geschiedenis van de ecologie? Waar zijn de grenzen van de ecologie als wetenschappelijk domein? Daarbij is een van grootste problemen in hoeverre metafysisch lijkende vragen van het onderzoek uitgesloten moeten blijven. Immers, er zijn genoeg vraagsrukken in het verleden geweest die verschoven zijn van de metafysica naar het middelpunt (zoals zwarte gaten, antimaterie, big bang en nog meer). Deléage heeft een aantal beperkingen aanvaard. Zo laat hij de meer geografische aspecten buiten beschouwing (in het bijzonder de landschapsecologie), evenals de antropologische ecologie, de urbane ecologie en de ethologie. De twee eerste hoofdsrukken zoeken de verre historische wortels en volgende overgang van de achttiende-eeuwse 'economie van de natuur' naar de ontkiemende ecologie. Daarna gaat hij in op het ontstaan van sleutelbegrippen van de moderne ecologie. Dan volgen de wiskundige modellen en hun beperkingen.

De overstap tenslotte van micro- naar macro ecologie brengt de discussie over de verhouding van de ecologie tot de ecologische geschiedenis van onze maatschappijvormen in de laatste hoofdstuk met zich mee.

Het zal wel duidelijk zijn dat dit boek een zeer rijke materie bevat en controversen niet schuwt. Een van de grootste verdiensten is de presentatie van de Russische ecologie aan een breder publiek, in het bijzonder de overheersende persoonlijkheid van Yernadsky. De beperkingen van zijn benadering heeft Deléage grotendeels zelf aangegeven. Er ontbreken diverse deeldisciplines aan het overzicht, maar het is inderdaad de vraag of het mogelijk is zulke uiteenlopende wetenschappen als de urbane ecologie en de landschapsecologie goed binnen een dergelijk werk onder te brengen zijn. De nauwere grenzen die hij heeft aangebracht hebben in elk geval tot een (meestal) helder betoog geleid. De laatste hoofdsrukken met hun meer ideologische lading vergen meer geduld van de lezer en gaan in op actuele, soms overbekende onderwerpen. (M.D.)

NET WERK 32
360-361
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

32
NET WERK
362-363
3
4
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Deléage geeft in het bock een selectie uit de door hem voor zijn dissertatie geraadpleegde literatuur waaronder de volgende, nog niet eerder in Net Werk opgenomen referenties:

Caracciolo, A., **L'ambiente come storia, sondaggi e proposte di storiografia dell'ambiente,** (Bologna: II Mulino, 1988).
Cittadino, E.. **Nature as Laboratory. Darwinian Plant Ecology in the German Empire (1880-1990),** (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
Dajoz, R., 'Eléments pour une histoire de lécologie. La naissance de I'écologie moderne au XlXe siècle', **Histoire et Nature,** (1984) nr. 24-25. p. 5-112+ annexes.
Drouin, J., Réinventer la nature, I' écologie et son histoire, (Paris: DDB, 1991).
Egerton, F., 'The History of Ecology: achievements and opportunities. Part 1'. **Journal of the History of Biology**, jrg. 16 (1981) nr. 2.
Egerton, F., 'The History of Ecology: achievements and opportunities. Part 2', **Journal of the History of Biology,** jrg. 18 (1983) nr. 1.
Grinevald, J., 'L'effet de serre de la Biosphère: de la révolution thermo-industrielle à I' écologie globale', **Stratégies énergétiques, Biosphère et Société,** jrg. 1 (1990) p. 9-34. Université de Genève Uitgebreide bibliografie
Lemechev, M.. **Désastre écologique en URSS,** (Paris: Sang de la terre, 1991).
Martinez-Alier, J., **Ecological economics,** (Oxford: Basil Blackwell, 1988).
Kormondy, E. J., **Readings in Ecology,** (Prentice-Hall. 1965).
Mclntosh. R., **The background of ecology,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).
Oehlschlager, M., **The idea of Wilderness,** (New Haven: Yale University Press, 1991).
Turner, B. L., (red.), **The earth as transformed by human action,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).
Weiner. D. R., **Models of Nature, ecology, conservation and cultural revolution in Soviet Russia,** (Bloomington: Indiana University Press, 1988).

Bodemverontreiniging en lokatie van vervuilde bedrijfsterreinen: een reactie van Jurgen Nieuwkoop

In Net Werk nr. 31 wordt melding gemaakt van het model voor het rangschikken van potentieel bodemverontreinigende bedrijfsactiviteiten. dat ik aan de TUE ontwikkeld heb. Naar mijn mening bevat de tekst enkele onduidelijkheden die te wijten zijn aan begripsverwarring alsmede enkele onjuistheden. Het model waarover gesproken wordt is het volgende:

$$S_i = g_i^{n_g} * l_i^{n_l} * \sum_{j=1}^{J_i} t_j^{n_t} * b_j^{n_b} * p_{ij}^{n_p} * e_{ij}^{n_e}$$

S_i = resultaat van berekening voor bedrijfsgroep i
J_i = aantal stoffen in bedrijfsgroep i
g_i = gemiddelde bedrijfsgrootte in bedrijfsgroep i
l_i = levensduur van bedrijfsgroep i
t_j = toxiciteit van stof
b_j = bodemgedrag van stof j
p_{ij} = relatief aandeel van stof j in het proces van bedrijfsgroep i
e_{ij} = emissie van stof j uit het proces in bedrijfsgroep i
n_g = exponenten voor de betreffende variabelen

Het belangrijkste uitgangspunt van het model is dat we bedrijfsactiviteiten op het niveau van de bedrijfsgroepen of -subgroepen willen rangschikken (terminologie volgens de standaardbedrijfsindeling 1974) en niet op het niveau van bedrijven. Het model beoogt dus nadrukkelijk niet om individuele lokaties onderling te vergelijken. Het opsporen van die lokaties vormt een vervolgstap op de prioriteitenstelling. waarvoor Herman Veldman (RU Groningen) naar mijn mening een goede systematiek heeft aangedragen (1). Een derde stap dient te bestaan uit daadwerkelijke monstername op het terrein en uit bepaling van blootstellingsrisico's. Waar het mij om gaat is de enorme bulk van potentieel verontreinigde bedrijfsterreinen op een systematische wijze via gefaseerde selectie hanteerbaar te maken. Zo zijn er alleen in de provincie Noord-Brabant al 138.'500 voormalige bedrijfsterreinen. waarvan er naar schatting 44.000 potentieel verontreinigd zijn (cijfers ontleend aan het Programma Bodemsanering. provincie Noord-Brabant 1990). Het is absoluut onmogelijk om van al deze terreinen een historische studie te maken en vervolgens boringen en analyses te verrichten. zoals de tekst in Net Werk suggereert. De situatie die ontstaat is te vinden in de studie die door Jeurgens. Diederiks en Doorn in Leiden verricht werd (2).

(1) Veldman, H., *Vervuild verleden. Een methode voor historisch onderzoek naar voormalige bedrijfsterreinen in Friesland 1800-1920* (Groningen: RUG Geschiedeniswinkel, 1992)
(2)]eurgens, Ch., Diederiks, H. A., Doorn, P.K., *Historische bedrijfslokatie, en bodemvervuiling in de gemeente Leiden. Onderzoeksverslag over de periode 1850-1880.* (Leiden: Universiteit Leiden 1988)

Doordat vooraf geen indeling in potentieel wel of niet vervuilend gemaakt is, werden alleen voor de periode 1850-1870 al 2247 bedrijven gevonden. Zonder een beargumenteerde prioriteitenstelling van bedrijfsgroepen is hier geen beginnen aan. Uit de door mij gebruikte literatuur zou belangrijke informatie niet te achterhalen zijn. namelijk: de werkelijk gebruikte processen, de periode waarin deze gebruikt werden. de omvang van de produktie en de wijze waarop een bepaalde ondernemer met zijn afvalstoffen omging. Deze opmerkingen zijn gedeeltelijk juist. maar niet zo relevant. Dergelijke informatie is wellicht door minutieus onderzoek voor één bedrijf zeer gedetailleerd te achterhalen. Maar nogmaals, dat is niet wat ik beoog. Evenmin is de 'ambitie van een alomvattende voorspellingsmethode' de mijne. Voor een rangschikking van bedrijfsgroepen is het eerder een voordeel dan een nadeel dat het beeld van de produktieprocessen in de bedrijfsgroep samengesteld van aard is. Op die manier namelijk heb je vrij grote zekerheid dat je geen stoffen die mogelijk in de bodem terecht zijn gekomen over het hoofd ziet. Het betekent dat je hij het vergelijken van de leerlooierijen en de koperslagerijen rekening houdt met alle stoffen die in de gehele periode van 1800-1950 gebruikt kunnen zijn. Uiteraard is de informatie die in mijn bedrijfsgroepstudies gegeven wordt niet automatisch in zijn geheel geldig voor het bedrijf van mijnheer Jansen te Eindhoven tussen 1885 en 1897 (3). Een aggregatie van informatie is in deze noodzakelijk om op systematische wijze de problematiek te lijf te gaan. De stelling 'handboeken waren vaak misleidend in hun beschrijving van procédés verdient na mijn mening nadere onderbouwing. In 1987 verrichte ik een studie naar de vervuiling met lood, koper, arseen en antimoon door de Kempensche Zinkmaatschappij te Budel in de periode 1893-1974. Door het ontbreken van archiefmateriaal was ik aangewezen op algemene beschrijvingen van het thermische zinkwinningsprocédé en van analyses van ertssamenstellingen in handboeken betreffende het gehalte van zware metalen in de kelderassen (een afvalprodukt) en in de bodem van een groot gebied rondom de fabriek op, die heel redelijk overeenstemmen met analyses van monsters die genomen werden. (4)

(3) Nieuwkoop, J, A. W., P. Derksen, D, A. M. Ven e.a., *Bedrijsactiviteiten en bodemverontreiniging in het verleden in Noord Brabant,* (Eindhoven: Technische- Universiteit Eindhoven, 1989)

(4) Nieuwkoop, J., *Historische balansen van lood, koper, arseen en antimoon voor de Kempensche Zinkmaatschappij van 1893 tot 1974,* (Technische Universiteit Eindhoven, 1988)

32
NET WERK
4/5
364-365
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Uit een vergelijkend onderzoek dat ik recent verrichtte naar de voorspelde verontreinigingen in mijn studie van de bedrijfsactiviteiten in Brabant en de daadwerkelijk gevonden strofen op lokaties die inmiddels in het kader van de Interimwet Bodemsanering gesaneerd zijn, komt eveneens een bevestigend beeld naar voren. Niet op iedere individuele lokatie worden alle strofen in dezelfde concentraties gevonden, maar grote missers en afwijkingen zijn er evenmin bij. Afsluitend ben ik van mening dat systematisch historisch onderzoek volgens de methodiek van H. Veldman op basis van de resultaten van mijn bedrijfsgroepstudies en prioriteitsstelling een goede garantie biedt op het lokaliseren van de potentieel ernstigst verontreinigde voormalige bedrijfsterreinen. Op deze manier kan het beperkte budget voor bodemsanering van deze categorie van terreinen efficiënt besteed worden.

Bibliografische signalementen

Beenkom, C. A. van., 'De ontwikkeling van de grondwaterzuivering in Nederland', **H_2O**, jrg. 9 (1992) nr. 6, p. 147-154.

Blijdenstijn, R. en H. Rienks, **Watertorens in Utrecht,** (Utrecht: Matrijs, 1992) ISBN 9053450181. f 15.

Borger, G. J., 'Draining-digging-dredging; the creation of a new landscape in the peat areas of the low countries' , Verhoeven, J. T. A., (red.), **Fens and bogs in the Netherlands: Vegetation, History, Nutrient Dynamics and Conservation,** (Kluwer Academic Publishers, 1992) p. 131-171.
Dit hoofdstuk behandelt het onderwrrp in het licht van recente onderzoeksresultatenen geeft tegelijk een historiografisch overzicht met bijbehorende bibliografie (zie ook het boek van T. Stol).

Carasso-Kok, M., 'Het woud zonder genade', **Bijdrage en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden,** jrg. 107 (1992) nr. 2, p.241-263.

Caspers, M .A., **De geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1910-1940.** Dissertatie. Theologische Faculteit (Tilburg: 1992) ISBN 909005027-2. Informatie: 013-662599. De openbare verdediging vond plaats op 24 . april 1992 aan de KUB.

Caviedes, C. N., 'Five hundred years of hurricanes in the carribean', **GeoJournal**, jrg. 23 (1991) p. 302-310.

Daru, M., 'Geschiedenis van Hygiëne en Milieu', Gewina. **Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, N atuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek,** jrg. 15 (1992) nr. 2, p.125-128.

Dirkx, G. H. P., P. W. F. Hommel en J. A. J. Vervloet, 'Historische Ecologie; een overzicht van achtergronden en toepassingen in Nederland', **Landschap**, jrg. 9 (1992) nr. I, p.39-51.
Efdee, R., **Putten uit het verleden. Geschiedenis van de drinkwatervoorziening in Friesland,** (Leeuwarden: N.V. Waterleiding Friesland, 1988) ISBN 90-90023372 geb.
Groening, G. en J. Wolschke-Buhlmahn, 'Politics, planning and the protection of nature: politica! abuse of early ecologica! ideas in Germany 1933-1944', **Planning Perspectives**, (1987) nr. 2, p. 127 e.v.
Groot, A. d., .'De algemene wens der ingezetenen', Noorderbreedte. **Tijdschrift over natuur, milieu en landschap van Friesland, Groningen en Drente,** jrg. 16 (1992) nr. mei, p. 2-6. Locale geschiedenis van de elektriciteitsvoorziening.
Grove, R., 'Scorrish missionaries, evangelical discourses and the origins of conservation thinking in Southern Africa, 1820-1900', **Journal of South African Studies,** jrg. 15 (january 1989) (1989) nr. 2, p. 163-187.
Grove, R., 'Colonial conservation, ecological hegemony and popular resistance: towards a global synthesis', MacKenzie, J. M., (red.), **Imperialism and the Natura1 World**, (Manchester: University of Manchester Press, 1990).
Grove, R., 'Origins of Western Environmentalism'.**Scientific American**, jrg. 267 (1992) nr. I (juli 1992), p. 22-27.
Strategies to preserve nature arose as newly colonialized tropical lands were exploited in the 17th and 18th centuries. Scientists played an important role in this burgeoning concern.
Harmsen, G., **Natuurbeleving en arbeidersbeweging. De Nederlandse socialistische arbeidersbeweging in haar relatie tot natuur en milieu,** (NIVON (Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en Natuurvriendenwerk), 1992) ISBN 9070601-31-1. 020-6269661 Besproken door Victor Westhoff NRC 23 mei 1992.
Havinga, R., V. Loeffen, F. Klijn en W. van d. Slikke, 'Overlaten en groene rivieren: geschiedenis of roekomst?' , **H_2O**, jrg. 25 (1992) nr. 10, p. 248-254.
Herzlich, C. en J. Pierret, **Kranke gestern, Kranke heute. die Gesellschaft und das Leiden**, (München: C. H. Beck, 1992). DM 48.
Lintsen, H. W., **Wat is techniek? Een geschiedenis van secreten en discrete technieken,** (Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven, 15 mei 1992). Intreerede.
Mackenbach, J. P., **De veren van Icarus: over de achtergronden van twee eeuwen epidemiologische transities in Nederland,** (Utrecht: Bunge, 1992) ISBN 90-6348097-0.

32
NET WERK
366-367
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Pedroli, B., 'Ecohydrologie, the state of the art', **Landschap**, jrg. 9 (1992) nr. 2, p. 73-82.
Artikel met een schets van de (korte) geschiedenis van de hydro-ecologie.
Pelzers, E., 'Geografen in natuurbescherming. Het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap en zijn voorloorlogse relaties met de Nederlandse Natuurbescherming', **Historisch-Geografisch Tijdschrift**, jrg. 8 (1990) nr. 2, p.48-53.
Ponting, C., **A green history of the world,** (London: Penguin Books, 1991) ISBN 014-016642-4, p. 432.
Seeger, H., '7300 jaar oude waterput bij Erkelenz, Duitsland, blootgelegd. Oudste houten bouwwerk ter wereld', **H_2O**, jrg. 25 (1992) nr. 4, p. 94-96.
Shiva, V., **The violence of the Green Revolution. Ecological degradation and Political conflict,** (London: Zed Books, 1991).
Spier, F., 'Een oud probleem: de relaties tussen mensen en het natuurlijk milieu in een langetermijn perspectief, **De Gids,** jrg. 155 (1992) nr. 2, p.96-108.
Steenberg, A., 'Wormenvoer. Afschuw van het menselijk lichaam van de Middeleeuwen tot de zeventiende eeuw', **Groniek**, jrg. 25 (1992) nr. 116, p.100-110.
Stol, T., **De Veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei 1546-1653**, (Zutphen: Walburg Pers, 1992) Stichtse Historische Reeks, nr. 17. ISBN 90-6011-770-0. f 49,50.
Sundberg, U., 'Ecological economics of the Swedish Baltic Empire: an essay on energy and power 1560-1720', **Ecological Economies**, jrg. 5 (1992) nr. 1, p.51 e.v.
Tielbeek, L., **Stijltuinen. Een beschrijving van tuinstijlen en stijlelementen ten dienste van de educatie,** (Amsterdam: IVN, 1992). f 9,90 + f 3,50 porto {giro 347147 Ln.v. IVN Amsterdam.
Tilburg, M. van, 'Geschiedenis van het lichaam', **Groniek**, jrg. 25 (1992) nr. 116, p.97-99.
Vasold, M., **Pest, Not und schwere Plagen. Seuchen und Epidemien vom Mittelalter bis heute,** (München: e. H. Beck, 1992). DM 48
Wolschke-Buhlmahn, 'The fear of the new landscape: aspects of the perception of landscape in the german youth movement berween 1900 and 1933 and its inlluence on landscape planning', **Journal of Architectural and Planning Research**, jrg. 9 (1992) nr. I, spring, p. 33-47.
Wolschke-Buhlmahn, J., 'Auf der Suche nach Arkadien-Zu Landschaftsidealen und Formen der Naturaneignung in der Jugendbewegung und ihrer Bedeutung für die Landschaftspllege', In Herlyn, H. en G. Groening, (red.), **Arbeiten zur Sozialwissenschaftlich orientierten Freiraumplanung,** (München: Minerva Publikation, 1990).

Tentoonstellingen

Op 4 juni 1992 is de wasserij uit Overveen op het Openluchtmuseum door dr. J.C. T erlouw heropend. Mede dankzij een bijdrage van het Fonds Zomerpostzegels zal de wasserij vanaf die dag voor het eerst sinds 1937 weer in werking te zien zijn. Projectleider voor de wasserij van het Nederlands Openluchtmuseum is mevr. drs. M. den Braven. Nederland is een Wasmachinemuseum rijker. Op 14 maart 1992 is in Ijsselmuiden een permanente tentoonstelling geopend over wasmachines. De collectie, bestaande uit wasmachines uit heel Nederland is door een particulier samengesteld. Zij is na telefonische afspraak te bezichtigen in de voormalige brandweerkazerne aan de Dorpsstraat Tel. 05202-1386.

'Het bruine goud', educatieve tentoonstelling over turf en andere energiebronnen. Museum Willem van Haren (t/m 31 augustus)

Studiedag Milieugeschiedenis

Op 12 december 1992 organiseert het Historisch Platform in Samenwerking met het Scheepvaartmuseum te Amsterdam een studiedag over Milieugeschiedenis. De bedoeling van deze studiedag is te trachten het snel uitdijende onderzoeksveld overzichtelijk te presenteren en de interesse van historici en historisch geïnteresseerden te vergroten.

Programma

Prof. dr.].L. van Zanden Inleiding
dr. S.W. Verstegen Ecologische geschiedenis van de Zuiderzee 16e-20e eeuw
drs. M. Gerding Veranderingen in het Drentse landschap, 18e-19e eeuw
dr. P.D. 't HartCholera en haar bestrijding in de 19e eeuw
dr. J. van den Noort, Afval en riolering in Rotterdam 19e-20e eeuw
Discussie tussen prof. dr. E. Tellegen (Milieuwetenschappen UvA) en dr. H. van Zon (agronomische geschiedenis, RUG)

Plaats en tijd

Zaterdag 12 december 1992
Aanvang 10.00 uur
Scheepvaartmuseum Kattenburgerplein 1 1018 JA Amsterdam

Kosten en inschrijving

Voor deelname aan de studiedag kan men zich inschrijven door overmaking van fl. 30,- (medewerkers van Historisch Platform/studenten o.v.v. collegekaart nr.) of fl. 40,- op gironummer 4727346, t.n.v. Historisch Platform te Amsterdam, onder vermelding van 'studiedag milieugeschiedenis'

32
NET WERK
368-369
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

33
NET WERK
370-371
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Nu ook colleges Milieugeschiedenis in Groningen

Met ingang van het derde trimester van het lopende studiejaar zal binnen de studierichting Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen een college Milieugeschiedenis worden verzorgd. Aan de orde komen thema's als: de verhouding tussen milieugeschiedenis en milieukunde; de klassieke elementen (water, vuur, land lucht) en een chronologisch overzicht van de geschiedenis van de mens in zijn milieu, dat tot heden zal doorlopen. Het college is bestemd als bijvak voor derdejaars studenten, maar staat open voor alle belangstellenden.

Inlichtingen:
prof. dr. P. Kooij,
Vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis RU Groningen
Landleven 5
9747 AD Groningen,
050-633680

dr. H. van Zon,
Vakgroep Regionale en Agronomisch-Historische Studiën
Oude Kijk in 't Jatstraat 26
9712 EK Groningen
050-635950.

Lopend onderzoek

Gronings stadsvuil voor de Veenkoloniën, ca. 1600-1850

Na de verwerving van voormalige kerkelijke veengebieden sinds de overgang naar de opstandelingen kreeg de stad Groningen rechtstreeks bemoeienis met de vervening. belangrijk was de vraag hoe men het meeste profijt van de ontveende gronden zou kunnen trekken. Dit leidde tot een voor die tijd ver doorgevoerd systeem van vuilverwijdering en -verwerking in de stad. De aldus verkregen compost werd ter bemesting op de dalgronden toegepast. Gold het gebruik van dit 'stadsvuil' aanvankelijk als verplichting voor de pachters van de stadsgronden en werd de mest gratis ter beschikking gesteld, na enige tijd werd het een begerenswaardig goed, waar ook andere graag gebruik van maakten en voor wilden betalen. Vanaf het midden van de achttiende eeuw leverde de mestverkoop eerst bescheiden, omstreeks 1850 grote winsten op. In het onderzoek wordt o.a. ingegaan op de praktijk van mesthandel en mestgebruik, ontginning en de afloop van het systeem.

Inlichtingen:
Yvonne Veenhoeven, Veenkoloniaal Museum, Winkler Prinsstraat 5
9641 AD Veendam
05987-16590.

Archeologie en het landschap

Het cultuurlandschap zal een van de hoofdthema's van het 2e symposium architectuur en theorie zijn welke plaats vindt in Leiden op 14 en 15 februari 1993.
Op de eerste dag zullen archeologen zich afvragen voor wie zij 'het' cultuur-landschap beheren: voor de staat, voor de professionele archeologie, voor de (lokale) bevolking of voor andere groepen? Is er in de politieke besluitvormingsprocedure ruimte voor nieuwe inzichten en wordt recht gedaan aan de uiteenlopende (en ook nieuwe) betekenissen die verschillende groepen aan het landschap geven? Archeologen willen ook weten met welke ethische achtergrond zij bezig zijn. Moet de archeoloog vernietiging aanvaarden en als pragmatische begeleider optreden om tenminste aan werk te komen? Is even onderzoek doen voor de komst van de bulldozer een aanvaardbare werksituatie? Of kiest men de kant van de milieu-beweging om zo op te komen voor een duurzame bescherming van het (archeologische) landschap?

Inschrijving was maar tot 15 september j.l. mogelijk, maar voor meer informatie kan men zich wenden tot: H. Fokkens
Archeologisch Centrum
Postbus 9515
2300 RA Leiden

Spook uit het verleden

Begin september waarschuwde de Geneeskundige Hoofdinspectie voor de terugkeer van Streptococcus pyogenes, die in de vorige en het begin van deze eeuw veel aandoeningen zoals roodvonk, acuut reuma en kraamvrouwenkoorts veroorzaakte. Streptococcus pyogenes blijkt behoorlijk resistent tegen gangbare penicilline kuren. Deze streptococcus, waarvan tot 1984 aangenomen was dat hij niet meer in ernstige mate voorkwam is in toenemende mate gesignaleerd in de Verenigde Staten, Engeland, Noorwegen en Zweden. (gelezen in NRC 12 september 1992).

Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis

Het eerste nummer van het Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis is afgelopen mei verschenen. Het tijdschrift wordt uitgegeven door de Vereniging voor Waterstaatsgeschiedenis. Losse nummers: *f* 20.- ISSN 0165-7518.

Voor meer informatie:
drs. Chr. Streefkerk
Regionaal Archief Alkmaar
Postbus 9232
1800 GB Alkmaar
Een selectie van artikelen uit nummer 1:

NET WERK 33
372-373
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
2
3

Schmal, H., 'De geur van water. De Haagse grachten en het Verversingskanaal', pp. 4-14.
Vreugdenhil, D., 'Waterkracht in Nederland. Van waterrad tot buisturbine', pp. 24-33.

De pathologie van de stad

Op de International Conference 'European Cities and their People', die te Amsterdam plaats vond op september 4-7 j.l. zijn meerdere papers gepresenteerd die verband hielden met de geschiedenis van hygiëne en milieu. De mogelijkheid van een publicatie van een bundel met de meesten hiervan wordt momenteel onderzocht.
Daru, M., 'Risky business: Piped drinking water in Dutch towns 1880-1920'.
Geissler, S., 'Pollution in urban environment - Gas industry in the 19th century.
Giovannini, C., 'Urban hygiene and public health in Italian cities: the sanitary inquiry of 1899.
Guillaume, P., 'Tuberculose et hygiène urbaine 1880-1950'.
Hietala, M., 'The campaign against cholera and other epidemic diseases at the turn of the century'.
Outtes, J., 'The Dream of the Rational City': the influence of European urban reformers in Brazil (1900-1945)'.
Loukos, C., 'Epidémie et société. Le choléra à Hermoupolis, capitale de l'île de Syros, en 1854'
Zon, H. van, 'Sanitation in Dutch communities, c. 1870-1890'.

Politiek en milieu

Boer, A. de, W. de Buck en T. van Veldhuijzen, (ed.), De politiek en het milieuvraagstuk, (Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, 1992), 132 blz.
In het voorjaar van 1992 heeft een groep studenten het werkcollege 'De Politiek en het Milieuvraagstuk' gevolgd (Dit is al in een eerder Net Werk nummer gemeld). Zij hebben hun werk afgerond met het uitgeven van een bundel, waarin een selectie van werkstukken zijn opgenomen. Deze bundel is op 25 juni 1992 aangeboden aan de Stimuleringsgroep Natuur- en Milieueducatie, dezelfde werkgroep die al het themanummer van Kleio over milieu en geschiedenis heeft uitgegeven. De aanbieding vond plaats tijdens een forum, waar onder voorzitterschap van prof. dr. Hans Righart (die ook de studenten bij het werkcollege begeleidde) een aantal genodigden discussieerde over de politiek en het milieuvraagstuk, in het bijzonder over het (on)vermogen van politici om kiezers daadwerkelijk te mobiliseren voor het milieu. De specialisatie Politieke Geschiedenis

was daarmee aangegrepen als een gelegenheid om studenten geschiedenis met een actueel vraagstuk te confronteren. De gerichtheid op de actualiteit is ook te merken in de bundel. Historische teksten en documenten zijn meer als kader aanwezig dan als hoofdmoot. De achterin geplaatste chronologie over milieubeleid begint in 1970 en eindigt in 1991. De grens tussen politieke geschiedenis met een politicologische nadruk en politicologie met een politiek-historische nadruk is tegenwoordig vloeiend en moeilijk te onderscheiden.

Bibliografische signalementen

Anderson, L., 'Headlights upon sanitary medicine: public health and medical reform in late nineteenth-century Iowa', J. **History of Medicine and Allied Sciences,** jrg. XLVI (1991).

Antonisse, R. en B. Jansen, **Gedenkboek NV Delta Nutsbedrijven,** (Middelburg: NV Delta Nutsbedrijven, 1991), 3 delen blz. *f* 75.- Telefonisch of schriftelijk te bestellen bij de NV Delta Nutsbedrijven, Postbus 5048, 4330 KA Middelburg, tel. 01180-9211.

Beenakker, J. J. M., 'De strijd tegen het water: de gevolgen voor landschap en bewoning', (zie Walsmit, E. H. en M. H. Boetes), pp. 9-20.

Binneveld, H., (ed.), **Een zaak van vertrouwen. Arbeidsinspectie 1890-1990,** (SDU: Den Haag, 1991).

Borger, G. J., 'De oude geografie en de ontginning van de Vechtstreek', **Maandblad Oud-Utrecht,** jrg. 64 (1991), pp. 105-109.

Bradley, R. S. en P. D. Jones, (ed.), **Climate since A.D. 1500,** (London/New-York: Routledge, 1992).

Broer, C. L. C., 'Ontginningen in Eemland in de middeleeuwen', **Maandblad Oud-Utrecht,** jrg. 65 (1992), pp. 20-31.

Crowcroft, P., **Elton's ecologists: a history of the Bureau of Animal Population,** T. Park, (voorwoord) (Chicago/London: University of Chicago Press, 1991), xx+ 177 blz. hb $40.25, pb $18.25.

Crowley, T. J. en G. R. **North, Paleoclimatology,** (Oxford/New-York: Oxford University Press/ Clarendon Press, 1991) Oxford Monographs on Geology and Geophysics, nr. 18.

Fee, E. en R. Acheson, (ed.), **A history of education in Public Health. Health that mocks doctors' rules,** (Oxford/New York: Oxford University Press, 1991), ISBN 0-19-261757-5, 360 blz. £ 35-.
Dit is de eerste vergelijkende studie over onderwijs en voorlichting op het gebied van de volksgezondheid in Groot Brittanië en de VS.

33

NET WERK

374-375

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

3
4

Gallagher, N. E., **Egypt's other wars: epidemics and the politics of public health,** (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1990).

Gérard, A., Y. Katan, P. Saly e. a., (ed.), Villes et sociétés urbaines au XIXe siècle. France, Grande-Bretagne, États -Unis, Allemagne, Autriche, (Paris: Armand Colin, 1992), ISBN 2-200-31315-2. FF 190.-.
Anthologie van teksten over de verstedelijking tussen 1800 en 1914.

Gerding, M. A. W., **Turfaccijns en turfproduktie, 1834-1864,** (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1991) Groninger Historische Reeks, nr. 8.

Grewe, K. e. a., **Die Wasserversorgung im Mittelalter,** (Mainz: Von Zabern, 1991) Geschichte der Wasserversorgung, nr. 4.

Harten, J. D. H. e. a., (ed.), **De tuin van Utrecht. Geschiedenis en waarden van het landschap in het landschapsinrichtingsgebied Groenraven-Oost,** (Utrecht: Stichting Matrijs, 1992), 112 blz. *f* 24,95. *f* 21,95 op gironr 423.94.76 o.v.v. 'De tuin van Utrecht'

Hietala, M., 'Services and urbanization at the turn of the century. The diffusion of innovations', Finnish Historical Society, **Studia Historica,** (1987) 23, pp. 203-221.

Huisman, F., **Stadsbelang en standsbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen 1500-1730,** (Rotterdam: Erasmus Publishing, 1992) Pantaleonreeks, nr. 8, ISBN 90-5235-037-x. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen. Verschijnt als handelseditie in november *f* 79,50.-

Kaag-van der Boon, H., 'Waterbeheersing in het Land van Vollenhove (1800-1920)', (zie Walsmit en Boetes), pp. 89-101

Koolmees, P. A., **Vleeskeuring en openbare slachthuizen in Nederland 1875-1985,** (Utrecht: 1991), ISBN 90-72105-03-6. In opdracht van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Geneeskunde. *f* 29,40 op rek. nr. 39.45.60.078 Rabobank Utrecht (gironr. 254134) t.n.v. "Inz. VVDO-onderzoek" onder vermelding van "Gedenkboek".

La Berge, A. F., **Mission and Method: the early nineteenth-century French Public Health Movement,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), ISBN 0-521-40406-1, 330 blz. hb $54,95.
Het thema van het Franse hygiënisme houdt La Berge al geruime tijd bezig. In 1974 promoveerde zij op dat onderwerp.

Lecomte, T., C. Le Neveu, B. Picon e. a., 'Au sujet du marais...', in Cadoret, A., (ed.), **La protection de la nature, histoire et idéologie: de la nature à l'environnement,** (Paris: L'Harmattan, 1985), pp. 41-60.

Luckin, B., **Questions of Power. Electricity and Environment in inter-war Britain,** (Manchester: Manchester University Press & St. Martin's Press, 1990), VIII+ 200 blz. $49.65.

Mayne, A., **The imagined slum. Newspaper representations in the English-speaking world, 1870-1914,** (Londen: Leicester university Press,), ISBN 0-7185-1389-4. aangekondigd voor februari 1993.

Meckel, R., **Save the babies. American Public Health Reform and the prevention of infant mortality 1850-1929,** (Baltimore/London: John Hopkins University Press, 1990) Henry Sigerist Series in the History of Science,. $42,50.

Mercer, A., **Disease, mortality and population transition. Epidemiological-demographic change in England since the eighteenth century as part of a global phenomenon,** (London: Leicester University Press, 1990), ISBN 0-7185-1344-4. £ 45.00.

Mercer presenteert een nieuwe interpretatie, afwijkend vanhet bekende werk van MacKeown "The modern rise of population" Hoofdstukken: disease patterns, standard of living and population change after the plague. Smallpox epidemics and mortality in the Eighteenth Century: the impact of immunisation measures. Changes in infant mortality, gastro-intestinal diseases, typhus, typhoid and cholera. Respiratory and air-borne infectious diseases. The transition to non-communicable disease mortality patterns. A global transition in disease and mortality.

Nougarède, O., R. Larrère en D. Poupardin, 'La restauration des terrains de montagne de 1882 à 1913. L'Aigoual et sa légende', in Cadoret, A., (ed.)(zie Lecomte e.a.) pp. 24-40.

Pooley, C. G., (ed.), **Housing strategies in Europe 1880-1930,** (London: Leicester University Press, 1992), ISBN 0-7185-1415-7, 272 blz. £ 49,95.

Hygiënisme en volkshuisvesting zijn met elkaar verbonden. In dit werk wordt voor de eerste keer een vergelijkend overzicht geboden van de volkshuisvestingsstrategieën in Europa, met name Zweden, Denemarken, Engeland en Wales, Schotland, Ierland, Nederland, België, Frankrijk, Duitsland, Portugal en Griekenland.

Raffin, J. P. en G. Ricou, 'Le lien entre les scientifiques et les associations de protection de la nature: approche historique', Cadoret, A., (ed.), (zie Lecomte e.a.), pp. 61-74.

Ranger, T. en P. Slack, (ed.), **Epidemics and ideas. Essays on the historical perception of pestilence,** (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 1992), ISBN 0 521 40276, 355 blz.

33
NET WERK
376-377
4
5
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Rathje, W. en C. Murphy, **Rubbish! The archeology of garbage,** (New York: Harper and Collins, 1992), ISBN 0-060-016603-7, 250 blz. *f* 52,20 In NRC van 26 september 1992 besproken door Joanita Vroom. Zaterdag Bijvoegsel 3.

Schofield, R., D. Reher en A. Bideau, (ed.), **The decline of mortality in Europe,** (Oxford: Clarendon Press, 1991) International Studies in Demography, ISBN 0-19-828328-8, 284 blz. £ 35.-

Semmler, J., (ed.), **Der Wald in Mittelalter und Renaissance,** (Düsseldorf: Droste, 1991).

Steinberg, L., 'Dam-breaking in the nineteenth-century Merimack valley: water, social conflict and the Waltham-Lowell mills', **Journal of Social History**, jrg. XXIV (1990).

Steinberg, T., **Nature incorporated. Industrialization and the waters of New England,** (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 1991), ISBN 0 521 32427 0.

Teuteberg, H. J., (ed.), **European food history. A research review,** (London: Leicester University Press, 1992), ISBN 0-7185-1383-5, 400 blz. £ 45.00 hardback.

Thissen, P. H. M. en M. Meijer, 'Rug- en hangbouwbevloeiing in Nederland. Een negentiende-eeuwse cultuurtechnische innovatie die niet doorzette', **Landinrichting**, jrg. 31 (1991), pp. 16-22.

Walsmit, E. H. en M. H. Boetes, (ed.), **Strijd tegen het water. Het beheer van land en water in het Zuiderzeegebied,** J. J. J. Beenakker en H. S. Danner, (redactiecommissie) (Zutphen: Zuiderzee Museum/Walburg Pers, 1992), 107 blz. *f* 24,90.

Wear, A., (ed.), **Medicine in Society,** (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 1992), ISBN 0-521-33351 2/ 0-521-33639-2, 407 blz.

De Gezondheidsraad doorgelicht

Rigter, R. B. M., **Met raad en daad. De geschiedenis van de Gezondheidsraad 1902-1985,** (Rotterdam: Dissertatie Erasmus Universiteit, 1992). Verschijnt als commerciële uitgave bij Erasmus Publishing BV Antwoordnr 20591 3020 WB Rotterdam; *f* 97,50.-.

René Rigter behandelt de voorgeschiedenis en de geschiedenis van de Gezondheidsraad. De Centrale Gezondheidsraad was in werking van 1902 tot 1920. W.P. Ruysch is voor die periode de meest gewichtige personage. De preventie en bestrijding van epidemische ziekten vormde een van de hoofdagendapunten, met de pokkenvaccinatie als het acuutste probleem. Naast preventie en vaccinatie was in de periode 1920-1940

onder voorzitterschap van N.M. Josephus Jitta de uitoefening van de geneeskunde een constant aanwezig thema. In 1940 had de raad al niet meer de statuur die Josephus Jitta haar had weten te geven. De raad zette haar activiteiten tijdens de Tweede Wereldoorlog voort, zij het op een laag pitje en met voeding als hoofdmoot. Na de Tweede Wereldoorlog kregen andere adviesorganen naast de Centrale Gezondheidsraad een eigen stem en werd het adviesterrein afgeperkt. Deze afperking kreeg haar formele beslag met de Gezondheidswet van 1956. Pokkenvaccinatie bleef nog altijd de aandacht vragen. Tussen 1955 en 1966 had de Raad zich over een aantal belangrijke vraagstukken uit te spreken, zoals tuberculosebestrijding, poliovaccinatie, drinkwaterfluoridering, medisch-ethische zaken, statistiek en stralingshygiëne. In de periode 1966-1985 liet de regering zich bij veel beslissingen bijstaan door de Raad, inmiddels ondersteund door veel meer personeel dan voorheen. De meest in het oog springende thema's zijn 'welvaartsziekten, medische ethiek, toxicologie en planning van de gezondheidszorg voorzieningen. Later dan in andere Europese landen, kwam er in Nederland in 1975 een eind aan de pokkenvaccinatie, waarvan de gevaren (hersenontsteking) inmiddels zwaarder wogen dan de preventieve werking. Hierop volgt een evaluatie van de Raad, gevolgd door een vergelijking met de adviesstructuur in andere landen, waaruit blijkt dat de Nederlandse Gezondheidsraad vergeleken met andere landen een eigen identiteit bezit. René Rigter moest zijn analyse toespitsen op de meest typerende activiteiten van de Gezondheidsraad, maar de complete lijst van adviezen in de bijlage geeft zicht op de breedte van de aangepakte onderwerpen, waaronder velen van belang voor de geschiedenis van hygiëne en milieu. De Centrale Gezondheidsraad heeft moeten schipperen tussen de praktische gerichtheid van een bestuurlijk orgaan en de (tijdvergende) wetenschappelijkheid van de adviezen. De Gezondheidsraad van na 1919 resteerde alleen de adviestaak. De wederopbouwproblematiek vergde na de Tweede Wereldoorlog een grotere maatschappelijke gerichtheid die de Gezondheidsraad niet kon aannemen zonder haar eigen karakter te verliezen. De Centrale Commissie voor de Volksgezondheid werd in het leven geroepen om de meer dringende problemen van de gezondheidszorg te helpen oplossen. De wetenschappelijke specialisatie van de Gezondheidsraad was (en is?) tegelijk haar zwakte en haar sterkte. Bij de snelle huidige ontwikkelingen van de medische en biologische wetenschappen biedt de Gezondheidsraad aan de politiek een wetenschappelijke reflectie voor een grotere diepgang bij cruciale overwegingen.

33
5
6
NET WERK
378-379
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De (on)vanzelfsprekendheid van drinkwater

Wijmer, S., **Water om te drinken,** (Rijswijk: Vereniging van Exploitanten van Waterleidingbedrijven VEWIN, 1992), ISBN 90-801057-1-6, 159 blz. VEWIN Postbus 70 2280 AB Rijswijk.

De Vereniging van Exploitanten van Waterleidingbedrijven in Nederland (VEWIN) heeft ter gelegenheid van haar veertigjarig bestaan niet zomaar een boek laten verschijnen. Zij wil daarmee duidelijk maken dat, zoals haar voorzitter in het voorwoord betuigt, "goed drinkwater niet onder alle omstandigheden vanzelfsprekend is". Deze wens is niet neutraal. De VEWIN ziet voor zichzelf als drinkwaterproducent een belangrijke milieutaak weggelegd, en dit boek moet een steentje bijdragen aan de meningsvorming omtrent de wijze waarop drinkwater in de komende jaren geproduceerd en gedistribueerd zal worden. Centralisatie, consumentenbelangen, de eenwording van Europa, de hoge eisen aan de milieutechnische kant van de drinkwaterproduktie, het streven naar economische efficiency tegenover de wens van de betrokken organisaties om een grote mate aan zelfstandigheid te behouden: het zijn vele en soms tegenstrijdige belangen die een zware druk uitoefenen op de besluitvorming omtrent drinkwater. Sacha Wijmer, de schrijfster van 'Water. Om te drinken', heeft een genuanceerd beeld geschetst van de omstandigheden waarin water onttrokken wordt aan het milieu om tot consumptiegoed verwerkt te worden. Ondanks de lange periode die het boek bestrijkt, beginnend bij de wat obligate bladzijden over het water bij de Romeinen tot en met de prognoses voor 1992-2025, is het gangbaar populair taaltje van soortgelijke uitgaven zorgvuldig vermeden. Sacha Wijmer steunde daarbij op zeer veel secundaire literatuur, terug te vinden in noten en in een uitgebreide literatuurlijst. Dit is sinds het boek van K.W.H. Leeflang 'Ons drinkwater in de stroom van de tijd' uit 1974 het eerste brede overzicht van de geschiedenis van drinkwater in Nederland. De opzet verschilt hemelsbreed van die van Leeflang, die als 'insider' een bijna hagiografisch werk over de VEWIN had geschreven. Zijn wat te populair-optimistische aanpak heeft nu plaats gemaakt voor een kritische kijk op een van de meest schrijnende wereldproblemen van de komende jaren. Nederland verkeert niet in de benarde positie van de Sahel landen, maar voor wie bereid is bewust te worden van het drinkwaterprobleem in Nederland en van zijn historische achtergronden, is het

boek van Sacha Wijmer een goede begeleider. De lezer wordt voorzien van veel en relevante informatie. De concentratie op de tekst hoeft niet te gespannen te zijn, daar zorgen de overvloedige illustraties -met uitvoerige bronvermeldingslijst - voor.

Onderzoekmelding

Door plaatsgebrek is het gebruikelijke formulier op het schutblad niet opgenomen. Desondanks ontvangt de redactie graag informatie over onderzoek op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu: nieuw, vermoedelijk nog niet bekend bij Net Werk, nieuwe publikaties omtrent reeds gemeld onderzoek, gegevens over een op handen zijnde afsluiting etc. Ander nieuws is uiteraard ook welkom.

Net Werk bijeenkomst

Poepen en piesen verbeeld

vrijdag 20 november 1992
Utrecht, Academiegebouw,
Domplein 29, zaal 14

10:00 Aankomst, koffie
10:15 J. Otten, Het hol van de Beemster: boertige kakkers als bron van vermaak en vermaning
11:15: B. Dubbe , Openhartige wandtegels
12:15 Lunch
13:45 B. Wander , Privaten, stilletjes en krullen
14:45 Mededelingen
Na 14:55 Informele bijeenkomst

Jeanine Otten
Het hol van de Beemster: boertige kakkers als bron van vermaak en vermaning

Een paar populaire thema's in de beeldende kunst van de vijftiende tot de achttiende eeuw zijn ijsvermaak en de boerenbruiloft. Op de ijsgezichten zijn bijna altijd boertige blote billen te zien, hetzij van schaatsers die zijn gevallen, het zij van poepende mannen en vrouwen. De prenten van boerenbruiloften zijn een registratie van boerengebruiken: er wordt gezopen, gevochten, geslapen, overgegeven, en het korenveld wordt gebruikt om zich te ontlasten en de liefde te bedrijven.

6
7
33
NET WERK
380-381
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De zich ontlastende mannen en vrouwen zijn soms opvallend op de voorgrond geplaatst. Het in het openbaar poepen en piesen was kennelijk nog zo geaccepteerd dat het ook zonder gêne werd uitgebeeld. Maar zijn het wel realistische uitbeeldingen van het dagelijks leven of dienen de kluchtige taferelen tot lering en vermaak? En waarom zijn het speciaal de lieden uit de lagere stand die te kakken worden gezet?
De schilderijen, prenten en tekeningen bevatten allerlei details die ook in die tijd niet in overeenstemming waren met de beschaafde omgangsvormen. In teksten over de prenten wordt de gerichte bedoeling duidelijk: er wordt gewaarschuwd tegen zondigheid, roekeloosheid en vrijmoedige manieren.
Een kunsthistorische interpretatie van een verzameling pissers en kakkers.

B. Dubbe
Openhartige wandtegels

In de omvangrijke literatuur over Nederlandse wandtegels is tot nu toe één categorie stiefmoederlijk behandeld: die van de 'pissertjes en kakkertjes'. De onverbloemde wijze van weergave hiervan op de 17e- en 18e eeuwse tegels komt overeen met de openhartigheid waarmee schrijvers en schilders uit die tijd het onderwerp behandelden. Bij wandtegels komen we zowel ontleningen aan de 'grote' schilders als elementen uit de volkskunst tegen. Ook rechtstreekse verwijzingen naar bijbelteksten maakten deel uit van dit genre. Er blijkt een rijke variatie aan houdingen en urinaal- of faecaalbejegeningen mogelijk te zijn geweest - tenminste op wandtegels.

B. Wander
Privaten, stilletjes en krullen

Gingen de voorgaande voordrachten over het open en bloot toegeven aan natuurlijke behoeften, nu zal het gaan om het verbergen en tegelijkertijd aankondigen van de verrichtingen in hokjes, bouwseltjes en kamertjes. De spanning tussen openheid en geslotenheid zet zich voort in de museale presentatie van objecten en ruimten. Conservatoren hebben soms zelfs ingegrepen in de objecten die zij de opdracht hadden ten toon te stellen. Zij meenden dat hun tijdgenoten aanstoot zouden nemen aan dergelijke voorstellingen of voorwerpen uit het verleden.

Studiedag
Milieugeschiedenis

Op 12 december 1992 organiseert het Historisch Platform in Samenwerking met het Scheepvaartmuseum te Amsterdam een studiedag over Milieugeschiedenis.
De bedoeling van deze studiedag is te trachten het snel uitdijende onderzoeksveld overzichtelijk te presenteren en de interesse van historici en historisch geïnteresseerden te vergroten.

Programma

Prof. dr. J.L. van Zanden
Inleiding
dr. S.W. Verstegen
Ecologisch geschiedenis van de Zuiderzee 16-20e eeuw
drs. M. Gerding
Veranderingen in het Drentse landschap, 18e-19e eeuw
dr. P.D. 't Hart
Cholera en haar bestrijding in de 19e eeuw
dr. J. van den Noort
Afval en riolering in Rotterdam 19e-20e eeuw
Discussie tussen prof. dr. E. Tellegen (Milieuwetenschappen UvA) en dr. H. van Zon (agronomische geschiedenis, RUG)

Plaats en tijd

Zaterdag 12 december 1992
Aanvang 10.00 uur
Scheepvaartmuseum
Kattenburerplein 1 1018 JA Amsterdam

Kosten en inschrijving

Voor deelname aan de studiedag kan men zich inschrijven door overmaking van fl. 30,- (medewerkers van Historisch Platform/studenten o.v.v. collegekaart nr.) of fl. 40,- op gironummer 4727346, t.n.v. Historisch Platform te Amsterdam, onder vermelding van 'studiedag milieugeschiedenis'

33
NET WERK
382-383
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

34

NET WERK

384-385

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Dobbert Net Werk op de baren van de groene golf in de geschiedenis?

Ruim honderd deelnemers uit alle hoeken des lands togen op 12 december jongstleden naar het Scheepvaart Museum te Amsterdam voor de studiedag milieugeschiedenis van het Historisch Platform, De groene golf in de geschiedenis (waarover meer in dit nummer) Deze opkomst geeft te denken. Om twee redenen: de ene is dat er kennelijk een groeiende belangstelling is voor milieugeschiedenis. De tweede is de vraag tot welke voortzetting dit kan leiden. Het Historisch Platform is een algemeen gerichte organisatie waarvoor milieugeschiedenis een van de vele mogelijke thema's was voor een studiedag.Een volgende studiedag zal naar alle waarschijnlijkheid om iets heel anders gaan.Ook als er een gerenomeerd historisch tijdschrift milieugeschiedenis voor een themanummer centraal stelt, is de continuïteit van het onderwerp nog niet gegarandeerd.
Net Werk bestaat als contactblad sinds 1986, de aanvankelijke werkgroep is omgezet in een stichting met een losse werkvorm. De formule heeft voor- en nadelen. De kleine uitgave en het overzichtelijke adressenbestand maakten de materiële kant vrij probleemloos. Maar het bestand is inmiddels tot ruim boven de 300 adressen gegroeid, met de nodige logistieke gevolgen. Overigens wil ik deze gelegenheid gebruik maken om degenen te danken die in het verleden en in de toekomst berichten en informatie aandroegen en hopelijk blijven aandragen.
Het bestuur gaat zich de komende tijd bezinnen over de koers. Wie suggesties heeft, mee wil denken of mee wil doen kan dit te kennen geven bij het secretariaat.
Myriam Daru

De groene golf in de geschiedenis 1/2

Doemdenken of herijking van het vooruitgangsgeloof

De blik op een tweeledige horizon

Jan Luiten van Zanden vroeg zich om te beginnen af of milieugeschiedenis zich niet bevond temidden van een reeks specialismen in een uiteenspattend historisch bedrijf. Om dit tegen te gaan moet men de milieugeschiedenis niet te eng definiëren maar breed als de wisselwerking tussen mens en natuurlijk milieu in het verleden. Dit laat zich verdelen in twee lagen: een eerste laag waar leefmilieu en milieuhygiëne centraal staan, maar wel

vanuit een mensgericht standpunt (anthropocentrisch) en een tweede laag, die van de natuur in de ruime zin des woords, waar de ecocentrische gedachte overheerst. Historisch onderzoek in deze laag geeft een bredere interpretatie en relevantie van de milieugeschiedenis voor de hedendaagse milieuproblematiek. Nederlandse historici blijven volgens Van Zanden een stap achter de milieudiscussie. In de jaren zestig ontbrak milieu als historisch thema in het historisch bedrijf. In de jaren tachtig zijn onderzoeken voorzichtig beperkt gebleven tot de directe omgeving van de mens, terwijl de milieudiscussie was overgestapt van de milieuhygiënische problematiek naar een mondiale perceptie en de algehele wisselwerkingen in het milieu. Wel heeft milieugeschiedenis een eigen missie binnen de actuele milieudiscussie: het loswrikken van de clichébeelden van het verleden in de trant van de industrialisatie als schuldige van het teloorgaan van het milieu. Tot nu toe hebben de historici praktisch geen bijdrage geleverd aan die discussie. Als beheerders van het collectieve verleden ligt daar wel een taak. De milieuproblematiek is complex. Het is begrijpelijk dat historici terughoudend zijn geweest bijj het behandelen van vraagstukken waar een fikse dosis aan natuurwetenschappelijke kennis wenselijk is. Daarmee was de dominantie van de milieuexperts in de discussie verzekerd, ook waar het het verleden aanging. Een andere overweging om de duik in de milieugeschiedenis te nemen is het leveren van een bijdrage aan de algemene historische beeldvorming. Hier valt voornamelijk te denken aan het traditionele optimistische geschiedbeeld stoelend op vooruitgangsgeloof. Het ecologisme en het ecocentristische paradigma brengen andere feiten naar boven, feiten die wijzen op letterlijke en figuurlijke erosie en een dissonant vormen in de fundamentele discussie over het beeld van het verleden. Milieuhistorici moeten zich dan wel losweken van de geschiedenis van de stront en zich meer richten op interdisciplinaire projecten met een ruim perspectief zoals een in Leiden gestart onderzoek over Indonesië. In grove termen is er in het milieuhistorisch onderzoek een dualisme nat/droog, water/land.

Het Hollandse landschap: 'nat en droog'

Ecologische geschiedenis van de Zuiderzee, 16e-20e eeuw

Wibbo Verstegen opperde dat ecologische geschiedenis zich kan presenteren als een geprofessionaliseerde vorm van doemdenken. Nederland heeft te maken met tal van mondiale ecologische problemen. Om er enkele te noemen: zeespiegelstijging, ontbossing, landschapsvernieling ten behoeve van brandstofwinning, kustafslag om enkele te noemen. De Zuiderzee visserij laat duidelijk zien dat huidige milieuproblemen zich al veel eerder manifesteerden, al was het in een andere vorm. Als je hebt te maken met ronddrijvend vuilnis, mislukken van vangst, muizenplagen, stankoverlast, zijn het dan anekdotes in de marge van de geschiedenis of zijn het voorboden? Voor een interpretatie daarvan is een theoretisch kader nodig. Een van de sleutelbegrippen is intensivering. Intensivering kun je zien in drie hoedanigheden. Bewuste intensivering, warbij men de mogelijke gevolgen kent of vermoedt maar toch aanvaardt, de gevolgen in sommige gevallen zelfs als gunstig gezien worden (bijvoorbeeld het creëren van nieuwe wetlands). Daarnaast is er een vorm van intensivering die door de natuur zelf voltooid worden (zoals verzilting) en waarop gereageerd wordt door ontwijken. Een laatste vorm is gekenmerkt door ongewilde effecten zoals ontbossing of overbevissing. De demografie heeft de traditionele visserij op de Zuiderzee in een heilloze richting gedreven. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden technieken toegepast die de overheid als moordend aanmerkte. Al circa 1880 was de visserij duidelijk in mineur. Praktijken zoals het vangen van nest leidden aan het begin van deze eeuw tot protest en scherpere regels. De reactie van de vissers was verplaatsing van vangstactiviteit en verhoging van de capaciteit. De overheid was net zo machteloos als nu. Bij een verklaring van de afnemende vangst is er altijd sprake geweest van scherp tegengestelde argumenten. De vissers zagen zich ook aan het begin van de eeuw als de echte experts. Biologen hadden het volgens hen aan het verkeerde eind omdat zij de dagelijkse omgang met de vangst misten. Hoe de vissers ook argumenteerden, de Zuiderzee-visserij kwam terecht in een vicieuze cirkel intensivering en afnemende visstand.
Bij de discussie kwam de meerduidigheid van de theorie van de 'tragedy of the commons' naar voren, en zeker de twijfelachtige historische basis hiervoor. Er zijn verschillende soorten commons (gemene gronden) geweest met verschillende beheersvormen, verschillende controlemechanismen en verschillende maten van succes in het beheersen van de overexploitatie. Duidelijk is dat de korte termijn rationaliteit (meestal gebaseerd op economische argumenten) tot irrationaliteit op langere termijn leidt. De theorie van de 'commons' laat zich bij specifieke gevallen moeilijk toepassen en ook het begrip intensivering vraagt om een betere theoretische fundering om ook extensiveringsverschijnselen te kunnen omvatten.

34
NET WERK
386-387
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Nieuwe modellen zoals die afkomstig van de chaostheorie moeten nog getoetst worden. Wel bestaat er in de biologie -en juist op het gebied van vernieuwing van visstand - een toepassing van de chaostheorie. Bij actuele milieuproblemen wordt geroepen om mentaliteitsverandering en cultuuromslag. In het geval van de Zuiderzee-visserij is gebleken dat beïnvloeding door geestelijke leiders nauwelijks tot gedragsverandering heeft geleid.

Veranderingen in het Drentse landschap

De voordracht van Michiel Gerding was niet alleen een relaas over het Drentse landschap, het was ook een kritische blik op de wijze waarop het verleden van het landschap in het heden wordt behandeld, over het ecotourisme en de natuurbescherming.
De tegenstelling van nat-droog, waarbij het Drentse landschap zou behoren tot het droge, doet geen recht aan de werkelijke situatie. In feite is het kenmerkende van het Drentse landschap juist de spanning tussen nat en droog, tussen veen en zand. Kenmerkend voor Drente is ook roofbouw als vorm van landbouw, waarbij Gerding de term zo neutraal mogelijk hanteert. Landschapsvormen die wij tegenwoordig als waardevol beschouwen, zoals heide, zijn ontstaan door diverse vormen van roofbouw. Ook het plaggensteken, waarbij de bovenlaag verdwijnt is een vorm van roofbouw. Zandverstuivingen die wij nu eveneens tot waardevolle landschapselementen rekenen zijn niets anders dan het resultaat van lokale voortschrijdende milieuaantasting. Deze milieu-aantasting dateert als van prehistorische tijden, toen langdurig bos gerooid werd dat door de brandcultuur geen kans kreeg te regenereren. Hoewel de roofbouw van de gemene gronden in de middeleeuwen aan strikte regels en controles was onderworpen, was overleving niet anders mogelijk dan door het verbruiken van de schrale grondstoffen die de woeste gronden boden om de relatief kleine akkerkomplexen vruchtbaar te maken en vee te houden. Het weiden van schapen was een deel van het beheer van woeste gronden. De heide bleef door de schapen in stand. Die is dan ook eerder als cultuur- dan als natuurlandschap te beschouwen.
Door de ontvening is het natuurlijke proces van veenvorming aan de randen van Drenthe in de middeleeuwen gestopt. Binnen vier eeuwen daalde het maaiveld van circa dertig procent van de oppervlakte met twee à drie meter. Turf was verweven met het dagelijkse leven. Ondanks de harde werkomstandigheden bij het turfsteken lijkt de gezondheid van de Drentenaren daardoor niet te zijn aangetast te. Het landschap en de leefwijze spraken op een eigen manier de collectieve fantasie aan. De ontvening betekende wel een grondige verandering van het waterstromingspatroon, dat afhankelijk van het reliëf voor een deel gereguleerd werd door middel van kanalen en voor een andere deel leidde tot moeilijk beheersbare wateroppervlakten.
Veenbranden ten behoeve van de boekweitteelt waren een van de merkbaarste milieugevolgen van de Drentse roofbouw, door het terechtkomen van de fijne as in de hogere lagen van de atmosfeer op zeer verre afstand nog waar te nemen. Bij veenkoloniën kon Gronings stadvuil bijdragen tot de vruchtbaarheid van de grond. Voor de gewone boer was deze vorm van bodemverrijking te duur. In de negentiende eeuw kwam institutionele ontginning op gang. Daartegenover stond de traditionele landbouw, die aangemoedigd werd tot ontginning. Betaalbaar werd die ontginning echter pas door de kunstmest. Zowel voor de Maatschappij van Welstand in de negentiende eeuw als voor de Oranjebond van Orde in de twintigste eeuw was de te werk stelling van werklozen en het bestrijden van sociale onrust een aanleiding voor ontginning. In sommige gevallen betekende ontginning ook bebossing, alleen ging het dan om uitheemse soorten die zich goed lieten verhandelen (o.a. als stuthout voor de mijnen).
De voorlopig laatste fase in de ontwikkeling is dat eerder ontgonnen gebieden nu weer uit de produktie genomen worden om natuurgebied te worden.
Drente is zo lang en zo vaak omgespit, dat de keuze voor een eerdere landschapsvorm altijd wel arbitrair zal blijven.
Tijdens de discussie werd een lans gebroken voor de natuurbeschermers die tijdens het betoog van Michiel Gerding onder vuur lagen. Natuurbeschermers keren zich niet tegen de door de landbouw geschapen landschappen, maar tegen die vormen van landbouw die leiden tot een verarming van de natuur. Daarop Gerding repliceerde dat hij zich alleen verzet tegen het idealiseren van bepaalde landschapsvormen zoals heide. Het begrip gezelligheid kwam dan ook nog op de proppen. Wellicht speelt dit onbewust mee bij de voorkeuren ten opzichte van wat wel of niet natuur is.

Stad en water in Nederland

Cholera en haar bestrijding in de 19e eeuw

Piet 't Hart, auteur van Utrecht en de cholera concentreerde zijn aandacht ondanks de algemene titel van zijn voordracht op de stad die hij zo goed kent. Tijdens de cholera-epidemieën in de vorige eeuw bleek dat er minder slachtoffers eevielen dan men had gevreesd. Maar elke nieuwe uitbarsting kon

34
NET WERK
388-389
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

de ergste verwachtingen overtreffen. Het was niet zo dat de overheid (of liever gezegd de overheden) werkloos toezagen terwijl epidemieën aan het worden waren. Wel waren de maatregelen beperkt door kennis en middelen. Al wist men niet precies hoe de causale relatie tussen cholera en water was, zorgen over de kwaliteit van het water waren er wel en men ondernam actie. In Utrecht is er een langdurig en duur onderzoek geweest om een inventarisatie te maken van alle bronnen van drinkwater in de stad. Toen Amsterdam na 1853 was voorzien van duinwater van goede kwaliteit, na de pressie op het stadsbestuur toe. Pogingen om diep te boren op zoek naar een behoorlijke voorraad van goed drinkwater mislukten. Maar allereerst, was was goed drinkwater? De argumenten over de kwaliteit van water en over de invloed van drinkwater op cholera vlogen heen en weer zonder dat er een bepaalde theorie een beslissend voordeel kreeg. Wetenschappers als de Engelse arts Snow en de Nederlandse plantkundige Blume hadden al in de eerste helft van de negentiende eeuw op de causale relatie van met faecaliën besmet water en cholera gewezen, maar er waren teveel steeds veranderende parameters die telkens de overtuigingskracht van elk ziektemodel ondermijnden. Zowel miasmatische als contagionistische als allerlei mengvormen boden verklaringen voor een deel van de verschijnselen, maar geen enkele theorie bod een afdoende verklaring voor afwijkende feiten. Bij de hygiënisten was er veel nadruk op het zoeken naar de correlatie tussen ziekte en begeleidende omstandigheden, zoals in het localisme van Pettenkofer. Bij het uitbreken van cholera (en andere epidemiëen) beschikten overheden over draaiboeken van elkaar aanvullende maatregelen. Wel gebeurde het dat, zodra de epidemie in hevigheid afnam, de maatregelen werden beëindigd. Met de ontdekkingen van Pasteur en Koch kwam er wel een bevredigend verklaringsmodel, daarmee waren nog niet de omstandigheden geschapen voor het uitdrijven van de ziektes. Zoekt men naar een verklaring van het afnemen en uiteindelijk verdwijnen van de cholera uit Europa, dan biedt geen enkele factor apart een voldoende verklaring (beter water? betere riolering? beter kennis? betere gezondheidszorg? andere mentaliteit?). Waarschijnlijk heeft een combinatie van maatregelen en omstandigheden de epidemische explosies uiteindelijk teruggedrongen.

Afval en riolering in Rotterdam 19e-20e eeuw. Een quaestie van geloof

Jan van den Noort schetste het keuzeproces dat te Rotterdam uiteindelijk geleid heeft tot de aanleg van het zogenoemde spoelstelsel. Om de hygiënische gevolgen van de snelle groei van Rotterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw had de latere rijksbouwmeester W.N. Rose het waterproject ontworpen dat slechts ten dele werd uitgevoerd. Al snel bleken nieuwe maatregelen noodzakelijk, de capaciteit van de gemalen was onvoldoende om werkelijk van verversing te kunnen spreken. Aan het stadsbestuur werden in hoofdzaak twee typen stelsels ter keuze aangeboden: verzamelstelsels en spoelstels. De geografische omstandigheden in de stad waren per gebied verschillend. Zo konden de grachten van de buitendijkse stad min of meer schoongespoeld worden door eb en vloed, maar kregen de binnen- en polderstad veel last van de stagnatie van water. Bij het vergelijken van de verschillende stelsels moest dus rekening gehouden worden met de specifieke eisen van de verschillende gebieden, de investeringskosten, de exploitatiekosten en de eventuele opbrengsten bij het verkopen van het stadsmest. Bij het berekenen van de opbrengsten werd gekeken naar het voorbeeld van Groningen, waar de verkoop tot positieve resultaten had geleid. Toen gekozen werd voor het tonnenstelsel was het de bedoeling dat dit toegepast werd op de nieuwbouwwijken. Toch sloeg het systeem aan in de binnenstad, waar de eventuele aansluiting op het riool voor de rekening kwam van de eigenaren, die het voordeel van een dergelijke investering niet zagen. De berekening met betrekking tot de opbrengsten bleek al vrij vlug niet te kloppen.De situatie in Groningen (de relatie van de stad met ontginningsgebieden) verschilde echter sterk van die van Rotterdam en de kwaliteit van de verzamelde mest voldeed niet aan de verwachtingen van de landbouw. Inmiddels werden riolen gelegd, maar zodanig verspreid dat er geen sprake was van een samenhangend stelsel. Het Liernursysteem, dat ook als alternatief was aangeboden genoot de voorkeur van de hygiënisten, in het bijzonder binnen de gezondheidscommissie. Deze voorkeur was gebaseerd op de toenmalige stand van de wetenschap en had een zeer wankele basis. De bestuurders deden de hygiënistische argumenten af als geloof. Hygiënisten konden toen inderdaad geen harde cijfers aandragen die hun argumentatie onweerlegbaar kon ondersteunen. Bij vergelijking van de verschillende systemen werd duidelijk dat het tonnenstelsel weinig investering vroeg maar voor toepassing op Rotterdam-Zuid veel exploitatiekosten, het Liernurstelsel vrij hoge investeringen en iets hogere exploitatiekosten dan het tonnenstelsel, en het spoelstelsel zowel lagere investeringen dan het Liernurstel-

34
NET WERK
390-391
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

sel, als lagere exploitatiekosten. Op basis van deze op plaatselijke omstandigheden bepaalde berekeningen kwam het spoelstelsel het gunstigst uit. Het vertrouwen in de zelfzuiverende eigenschappen van het stromend water was voldoende om uiteindelijk de knoop door te hakken ten voordele van een grootschalig spoelstelsel.

Quo vadis
Stellingen E. Tellegen

Gebruik van de geschiedenis

1. Historisch onderzoek en bestaande historische kennis kunnen bijdragen aan de analyse en de oplossing van milieuproblemen

Analyse:

2. Voor de analyse van de huidige milieuproblematiek is het van belang te weten in hoeverre ze in historisch opzicht 'uitzonderlijke' en 'algemeen-menselijke' kenmerken vertoont en in hoeverre van 'continuïteit' en 'verandering' sprake is.
3. Uitzonderlijk zijn:
   - het algemeen gebruik van het begrip 'milieu' en de vele met het gebruik van die term gelegitimeerde activiteiten. Een verschijnsel van de laatste 25 jaar.
   - de omvang en aard van het huidige milieugebruik van de menselijke soort.
4. Algemeen-menselijk zijn:
   -Het als problematisch ervaren van de gevolgen van menselijke ingrepen in de fysieke omgeving,
   - Het grenzen stellen aan problematisch menselijk milieugebruik
5. Continuïteit is er:
   a. structureel (voorbeeld: irrigatie en macht) en
   b. Cultureel (voorbeeld (terug naar de natuur)
6. Verandering is er ook in de korte periode van enkele decennia. (Voorbeeld: milieuproblematiek in Nederland anno 1970 als vooral een milieuhygiënisch probleem en anno 1990 als een probleem van duurzame ontwikkeling).

Oplossing:

Nu is het 'wenkend perspectief' van alternatieve ontwiukkelingswegen in andere delen van de wereld (zoals het communisme in Centraal- en Oosteuropa en de Afrikaanse variant van ontwikkeling à la Tanzania) van pre-moderne idylles zoals Samoa van Margaret Mead is verdwenen, is het noodzakelijk bij het oplossen van milieuproblemen aansluiting te zoeken bij elementen uit de eigen westerse culturele erfenis.
Noties die in dit verband aandacht verdienen zijn 'innerweltliche Askese' en 'universalisme' (Max Weber) en 'beschaving' (Norbert Elias).

34
NET WERK
392-393
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
5/6

Stellingen H. van Zon

1. Milieugeschiedenis is nog geen gevestigd begrip; de inhoud ligt nog niet vast, afbakening naar andere onderdelen van geschiedenis is nog onvoldoende duidelijk. Toch kunnen we al wel spreken van een 'eigen' sub-discipline.
2. Milieugeschiedenis is een bij uitstek multidisciplinair vak.
3. De eeuwenoude koppeling van milieu-omstandigheden aan de volksgezondheid is nadelig geweest voor de zorg voor het milieu.
4. gezagsdrager lijken langzamerhand de actualiteitswaarde van milieuhistorisch onderzoek te beseffen - nu de historici nog.
5. Behalve in concrete kwesties kan milieuhistorisch onderzoek - zoals alle historisch onderzoek - geen pasklare antwoorden of oplossingen bieden. Relativeringen, nuanceringen en indicaties kunnen echter tot vergroting van inzicht in hedendaagse omstandigheden leiden.
6. Technische middelen ter verbetering van ongewenste omstandigheden hebben tot nu toe slechts geleid tot verplaatsing van problemen.
7. Vooruitgangsgeloof heeft in sommige gevallen tot regelrechte geschiedvervalsing geleid; milieuhistorisch onderzoek biedt de mogelijkheid tot bevrijding uit dit negentiende-eeuwse kluister.
8. commissies van deskundigen hebben voornamelijk gefungeerd als een schaamlap of verschaffers van adempauze; hun aanbevelingen hebben vooral historische waarde.
9. 'Sine ira et studio' kan men nauwelijks milieuhistorisch onderzoek bedrijven; analogieën met het heden zijn in ruime mate aanwezig. We dienen daarom extra beducht te zijn voor de val die daarmee voor ons gaapt.

Het nut van milieugeschiedenis

In de tijd die was ingeruimd voor discussie werden in hoofdzaak verschillende standpunten naar voren gebracht. Voor een echte discussie waren de gekozen vorm en tijd te beperkt.
Er twee voorspelbare tendenties: de optimisten en de pessimisten. Bij de optimisten was de nadruk op de maakbaarheid van de samenleving, het zoeken in het verleden naar oplossingen die wel gewerkt blijken te hebben, het analyseren van in het verleden gehanteerde denkbeelden en argumenten. De resultaten uit milieuhistorisch onderzoek zijn dan niet alleen bestemd voor eigen gebruik, maar kunnen ook dienen om andere landen (gedacht werd voornamelijk aan Oost-Europa) te laten zien wat de gevolgen kunnen zijn van zowel milieu-uitbuitende als milieu-beschermende ingrepen. Voor de pessimisten lijkt milieu-

geschiedenis voornamelijk een wetenschappelijke onderbouwing van het eigen denken. Milieugeschiedenis werd afgeschilderd als een anti-mythen denktherapie, die dient voor het wegpoetsen van eenzijdige en versimpelde verklaringen voor milieu-aantasting in het verleden en het heden en die zou werken als wapen tegen het gevaar van selectieve geschiedbeoefening binnen de optimistische of pessimistische visie. Over-reactie tegen alles wat milieu-aantastend werkt kan leiden tot een verabsolutering van de natuur. In wezen hoeven het eco-centrische en het anthropocentrische paradigma geen tegenpolen te zijn. Een ruim ogevat humanisme plaatst zichzelf niet buiten de natuurlijke wereld. Een kritisch humanisme is ook bereid te kijken naar de man-vrouw tegenstelling en de vraag of ser sprake is van een mannelijke machtsuitoefening van de mens op de natuur. Zover bleek de discussieleider niet te willen gaan ten overstaan van een in overgrote meerderheid door mannen gevulde zaal.Vrouwelijke aanwezigheid manifesteerde zich wel binnen de organisatie van die dag en aan de interruptiemicrofoon.

Archieven Duitse Natuurorganisaties

In het Duitse Baunatal bevindt zich een belangrijk archief voor de Duitse natuurbescherming en natuurbeweging. Het 'Baunataler Sozialarchiv der Umweltbewegungen ARÖK heeft onlangs het archief overgenomen van de in 1952 gestichte 'Deutscher Naturschutzring' met daarin verscheidene nationale natuur- en milieubewegingen. Momenteel werkt ARÖK (Arbeiterkultur und Ökologie, Institut und Studienarchiv) aan een geschiedenis van de natuurbescherming en van natuurgevoel bij de Duitse jeugdbewegingen sinds het begin van de eeuw, in samenwerking met de stichting Deutsche Jugendmarke. Naast het nu overgenomen archief is reeds in Baunatal 1,5 ton aan archiefmateriaal van verscheidene natuurorganisaties sinds de laatste kwart van de negentiende eeuw aanwezig.
De recentste uitgave van het Archief is het werk van Wulf Erdmann en Jochen Zimmer: 100 Jahre Kampf um die freie Natur.
Afgelopen september heeft het instituut een symposium georganiseerd onder voorzitterschap van Klaus-Peter Lorenz en Jochen Zimmer met als thema de nieuwe rechtse en extreemrechtse bewegingen en het spanningsveld van stromingen zoals occultisme, New Age, racisme, milieubewegingen en heemkunde.

34
NET WERK
394-395
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
6/7

Arbeiterkultur und Ökologie
Institut und Studienarchiv
GRÜNEN WEG 31 a
W-3507 Baunatal
Duitsland

Archieven Nederlandse Natuurorganisaties

De op 26 maart 1992 opgerichte Werkgroep Archieven Natuurorganisaties is op zoek naar bedreigde archieven. Met het teloorgaan van archieven van natuurorganisaties zou een belangrijk deel van het culturele erfgoed van de batuurbescherming voorgoed verdwijnen.
De toenemende belangstelling voor de geschiedenis van de natuur- en milieubewegingen gaat gepaard met een zoektocht naar bronnen. Om een goed beeld te krijgen van de situatie van de relevante archieven organiseert de Werkgroep Archieven Natuurorganisaties een enquête onder ruim 100 vooral landelijke en enkele regionale organisaties.
Met de gegevens wil de werkgroep aan de slag. Het organiseren van een cursus archiefbeheer en het geven van voorlichting bij het veiligstellen van archieven zijn twee voornemens. Een publicatie over de situatie van de archieven ligt in het verlengde hiervan.
Het Centrale Register van Particuliere Archieven (Prins Willem-Alexanderhof 30, 2595 BE 's-Gravenhage) en de Stichting Heimans en Thijssebibliotheek en -archief zullen de gegevens verwerken en uiteindelijk beheren.
De gegevens zullen voor onderzoekers raadpleegbaar zijn (behalve als door een organisatie daartegen bezwaren bestaan). Verder zal een archiefadressenlijst na de enquête worden beschikbaar gesteld voor potentiële archiefgebruikers.
Mochten er organisaties zijn die nog geen enquêteformulier hebben ontvangen dan kunnen zij zich wenden tot de
Werkgroep Archieven Natuurorganisaties, p/a Stichting Heimans en -Thijssebibliotheek en archief
Plantage Middenlaan 2c
1018 DD Amsterdam. Telefonische informatie bij: E. Pelzers, 080-447626 (na 19.00 uur).

Bibliografische signalementen

Barles, S., 'Point, ligne ou réseau. Les puits artésiens d'absorption en France 1820-1840', **History and Technology**, jrg. 8 (1992), pp. 167-191.
Bieleman, J., **Geschiedenis van de landbouw in Nederland1500-1950**, (Meppel: Boom, 1992), ISBN 90-5352-044-9, 423 blz. *f* 57,-.
Blouw, P. H. en S. Klaverdijk, **Gas en licht rondom de Martini. De energievoorziening van de stad**

Groningen van 1854-1991, (Bedum: Profiel, 1992), ISBN 90-5294-056-8.
Boelens, S. B. e. a. , (ed.), **Waterstaatswetgeving. Verleden, heden en toekomst. Bundel ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Staatscommissie voor de waterstaatswetgeving,** (Zwolle: Tjeenk Willink, 1992), x i+ 370 blz.
Brown, P. S., 'Nineteenth century American health reformers and the early Nature cure movement in Britain', **Medical History**, jrg. 32 (1988).
Daru, M., 'De min gegoede klasse is tot onreinheid geneigd', Klerk, L. d. /., (ed.), **'En dat al voor de arbeidende klasse'. 75 jaar Volkshuisvesting Rotterdam,** (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1992), pp. 57-77 , ISBN 90-6450-181-5.
Dirkx, G. H. P. en J. A. J. Vervloet, 'Landschap, ontginning en bewoning van oostelijk Delfland in de middeleeuwen', **Historisch Geografisch Tijdschrift,** jrg. 10 (1992) 2, pp. 43-61.
Dominick, R. H., **The Environmental Movement in Germany. Prophets and Pioneers 1871-1971,** (Indiana University Press, 1992), ISBN 0-253-31819-x. $ 35.
Erdmann, W. en J. Zimmer, **100 Jahre Kampf um die freie Natur,** (Baunatal: ARÖK, 1992).
Filjakow, Y., 'Mesurer l'hygiène urbaine en épargnant les propriétaires. Le casier sanitaire des maisons de Paris', **Annales de la Recherche Urbaine,** (1991, dec. (1992, sept.)) 53, pp. 73-78.
Floud, R., K. Wachter en A. Gregory, **Height, health and history. Nutritional status in the United Kingdom, .**
Frey, J., 'La domestication urbaine des commodités. Les modèles d'habitat des usines Schneider au Creusot', **Annales de la Recherche Urbaine**, (1991, dec. (1992, sept.)) 53, pp. 59-72.
Godoy, R. A., **Mining and agriculture in highland Bolivia. Ecology, history and commerce among the Jukumanis** ,(University of Arizona Press, 1990) Arizona Studies in Human Ecology.
Gould, P., **Early green politics: back to nature, back to the land and socialism, 1880-1900**, (Harvester P, 1988).
Gröning, G., 'Aspekte der historischen Entwicklung des Gartenamtes Hannover', Institut für Grünplanung und Gartenarchitektur der Universität Hannover, (ed.), (Hannover: Forschungsfeld Stadtgrün, Fachbereich Landschaftsarchitektur und Umweltentwicklung der Universität Hannover, 1991) **Beiträge zur räumlichen Planung**, nr. 29, pp. 10-30 .
Guigo, D., 'Sisyphe dans la ville. La propreté à Besançon au fil des âges', **Annales de la Recherche Urbaine**, (1991, dec. (1992, sept.)) 53, pp. 47-58.
Guillerme, A., 'De l'humide au sec. Vers la fin des saisons. Disparition des milieux naturels urbains', **Annales de la Recherche Urbaine**, (1991, dec. (1992, sept.)) 53, pp. 41-45.
Hermand, J., **Grüne Utopien in Deutschland. Zur Geschichte des ökologischen Bewußtseins,** (Frankfurt a. M.: 1991), 223 blz. DM 16,80.
Knecht-van Eekelen, A., 'Opvattingen over gesneeskundige statistiek in 'Het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde' rond de eeuwwisseling', **Gewina**, jrg. 15 (1992), pp. 163-181.
Knoors, J. A., 'Dokter Vic. Duijsens, pionier in de regionale gezondheidszorg', Historisch **Jaarboek voor het Land van Zwentibold**, jrg. 12 (1991), pp. 125-144.
Nye, D. E., **Electrifying America. Social meanings of a new technology,** (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1990), xv + 479 blz. $ 29.95.
O'Toole, C. K., **The search for purity: a retrospective policy analysis of the decision -making process to chlorinate Cincinnati public water supply 1890-1920**, (New York: Garland, 1990), VII + 148 blz. $ 45.00.
Pearce, F., 'Back to the days of the deadly smogs', **New Scientist**, jrg. 136 (1992) 1850 (5 december), pp. 24-28.
Pelzers, E., 'De totstandkoming van de rijkswettelijke bescherming van nuttige dieren', **Het Vogeljaar,** jrg. 40 (1992) 4, pp. 157-160.
Pepper, S., 'Allinson's staff of life. Health without medicine in the 1890's', **History Today,** (1992) October, pp. 30-35.
Sallares, R., **The ecology of the Ancient World,** (Ithaca: Cornell University Press, 1991). $ 75.
Schneider, W. H., **Quality and quantity: the quest for biological regeneration in twentieth century France,** (New York [etc]: Cambridge University Press, 1990). $ 49.50.
Schultz, E., **Waterbeheersing van de Nederlandse droogmakerijen.** Proefschrift, Technische Universiteit Delft (Delft: 1992).
Snowdon, Frank M. Cholera in Barletta, 1910 **Past and Present 132**, aug. 1992, pp. 67-103
Stroming bv, Hydrobiologisch adviesburo Klink bv, Waterloopkundig Laboratorium e. a. , **Levende rivieren. Studie in opdracht van het Wereld Natuurfonds,** (Zeist: Wereld Natuurfonds, 1992), ISBN 90-74595-01-4.
Vandenbroucke, J. P., 'Ziekten in kaart gebracht in het Nederlands **Tijdschrift voor Geneeskunde**

34
NET WERK
396-397
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

1857-1880', NTvG, jrg. 135 (1991), pp. 1819-1826.

Vervloet, J. A. J.,S. Barends,C. d. Bonte.a., **Papers and excursions presented by the Department of Historical Geography of DLO Winand Staring Centre at the 14th meeting of the Standing European Conference for the Study of Rural Landscape** (Baarn, The Netherlands/Ghent, Belgium; August 27th to september 1st, 1990), DLO Winand Staring Centre .(Wageningen: DLO Winand Staring 1992).

Vleeshouwers, J. M. E., 'Medisch onderzoek op Sittardse scholen rond 1920', **Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold,** jrg. 12 (1991), pp. 7-24.

Westerterp-Plantenga, M. S. en J. G. v. Rhijn, **Mensen in hun oecosystemen**, (Groningen/Heerlen: Wolters-Noordhoff/Open Universiteit, 1990), ISBN 90-01-660169/90-358-0659 X, 118 blz. *f* 41.-

Milieugeschiedenis en informatica

Smets, J., (red.), **History & Computing V. 5e congrès international de la "Association for History and Computing", Montpellier 4-7 sept. 1990** (Pérols: Association for History and Computing, 1992) 667 blz.

In deze publikatie staan enkele bijdragen die van interesse kunnen zijn voor milieuhistorici.

Boonstra, O., 'NLKAART. A dynamic map of the Netherlands 1830-1990'

Garcia Puchol, J., 'Le Naturel dans l'Histoire. Positivisme, géographie et définition de l'histoire. Une application de l'analyse lexicométrique'

Schüle, H. en C. Pfister, 'Encompassing "Géo-histoire"- methodological dimensions and historical implications of the "REF BERNHIST" interdisciplinary information system'

(De 7e conferentie zal in 1993 plats vinden te Graz, Oostenrijk, van 24 tot 27 augustus.)

De Nederlandse organisatie op het gebied van geschiedenis en informatica is de VGI.

Secretaris:
C.A. Mandemakers
Madernastraat 12
1323 HK Almere
tel. 036-5362054

Oorlog-milieu-geschiedenis

De Duitse Geschichtswerkstatt beweging, waarin werkgroepen aan diverse thema's van regionale geschiedenis en 'Alltagsgeschichte' werken geeft cahiers uit .Nr 27 draagt de titel Krieg-Umwelt-Geschichte.

34
NET WERK
398-399
8/9
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Uit de foldertekst: 'Altlasten in der ehemaligen DDR, in früheren Mülldeponien oder Krieg und Umwelt sind die gegenwärtig häufigsten Stichworte zum Thema. Nach rund 20 Jahren Umweltschutzebewegung, den ersten Runden Umwelt-Tischen und zwei Wettbewerben des Bundespräsidenten zum Thema Umwelt und Geschichte kommt "Geschichtswerkstatt" 27: Neben Fallstudien stehen theoretische und methodische Fragen un der praktische Nutzen von Umweltgeschichte, tegen DM 16.-, te bestellen bij
Calenberg Press, Verlag für Regionalgeschichte, Auf der Horst 40
Postfach 11 04 5 , 3008 Garbsen 1
Duitsland Tel. (0)5134-12 11 39.

Tentoonstelling

De stichting Het Noordbrabants Landschap bestaat zestig jaar. In het Noordbrabants Natuurmuseum is nu een kleine tentoonstelling ingericht die tot 8 februari 1993 loopt. Een gelijknamig boek begeleidt de tentoonstelling:

Caspers, T., **De hand van de mens in het landschap,** (Tilburg: Het Noorbrabants Landschap, 1992).; *f* 20.- voor leden *f* 25.- in het museum, *f* 30.- in de boekhandel
Noordbrabants Natuurmuseum
Spoorlaan 434, 5038 CH Tilburg
tel 013-353935

Scatologie en hygiënegeschiedenis

Het zou duidelijk moeten zijn: bij geschiedenis van hygiëne en milieu kunnen we het verwijderen van menselijke afscheiding uit de onmiddelijke woonomgeving -en de milieugevolgen ervan- niet buiten beschouwing laten. Wat dat betreft kunnen we er dus niet omheen om ook tot poep- en pieshistorici te worden bestempeld. We kunnen er ook niet omheen dat zoals bij elk taboe-onderwerp ook over dit wat lacherig wordt gesproken en gedaan. Het tijdschrift Sic heeft zich zelfs helemaal op dit glibberige terrein begeven met een nummer over vuil "Het vuil dreigt onz weliswaar te vergiftigen en te verstikken, maar is tevens een krachtige voedingsbodem voor een uniek soort vegetatiedie ook in de letteren welig tiert. Het vieze als rebellie tegen de ethische, sexuele, hygiënische en zelfs biologische wetten." Wie naast de historische ook de literaire kant van het onderwerp wil bekijken kan nummer 1993-3 van het tijdschrift Sic bestellen. Voor *f* 17,50 bij
Sic
Postbus 358
5000 AJ Tilburg
tel. 013-444442

De Net Werk bijeenkomst over datzelfde, historisch belichte, onderwerp heeft de media geïntrigeerd.

Net Werk haalde de krant met een bespreking van René Didde in het wetenschapskatern van deVolkskrant van zaterdag 21 november 1992: 'Zonder blikken of blozen te kakken gezet'.
Is het een teken des tijds dat de snoepindustrie zich geworpen heeft op de scatologie in een poging haar marktaandeel te behouden, zo niet uit te breiden? Aan het begin van zijn voordracht op 12 december j.l. liet Jan van den Noort snoepzakjes circuleren waaruit de deelnemers snoepballetjes konden kiezen die de naam 'riooldrab' droegen. In de plaats van de gebruikelijke giftgroene, gele of rode kleur, vertoonden die zoetigheden alle natuurlijke schakeringen van bruin en grijs. Blijkbaar is er een hele serie van bonbons uit met zulke beeldende namen. Ik ben benieuwd of zij aanslaan. Myriam Daru

Onvoltooid verleden tijd

Jan van den Noort heeft tijd noch moeite gespaard om het te produceren, inmiddels heeft eenieder die in het bestand van Net Werk en/of het Historisch Platform voorkomt het boekje in zijn brievenbus gehad: **Onvoltooid verleden tijd**, het verslag van de studiedag van de Studievereniging Sociaal-Economische Geschiedenis van 27 september 1991 te Amersfoort, met lezingen van Henk van Zon. Jan Bieleman, Jurgen Nieuwkoop en Jan van den Noort. Voor het ontvangen van één exemplaar: storting van *f* 10.- per exemplaar op gironr . 3635910 van Net Werk o.v.m. van OVT. Meer dan één exemplaar: svp schriftelijk aanvragen.
Er zijn nog enkele exemplaren van de gebundelde nummers 1-33 van Net Werk verkrijgbaar. Om een exemplaar te ontvangen volstaat overmaking van *f* 30.- op gironr 3635910 o.v.m. bundel 1-33.

34

NET WERK

400-401

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

35

NET WERK

402-403

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Op 2 april 1993 gaat Net Werk

Tot de bodem **Bodemsanering en historisch onderzoek**

Uitreiking van de eerste Net Werk

Net Werk bijeenkomst 2 april 1993
Academiegebouw, Domplein 29,
Utrecht, zaal 32

Dagprogramma
10:00 Aankomst, koffie
10:15 Daginleiding
10:30 Uitreiking Net Werk prijs
10:50 Ronald Prins, Hinderwet en leefklimaat in Kampen 1875-1940
12:00 Lunch
13:30 Henri Slijkhuis, De historische komponent in een aktueel milieuprojekt
14:20 Herman Veldman, Historisch vooronderzoek voor bodemsanering
15:10 Discussie, gevolgd door informeel samenzijn

Gemeenten moeten sinds 1 januari 1987 een bodemonderzoek verrichten voor gesubsideerde woningbouw en voor de vrije sector met een eenmalige bijdrage. Bij een bedrijfsovername of een hypotheekverstrekking kan een dergelijk bodemonderzoek ook tot de voorwaarden behoren. De Hinderwet is als milieuwet uit de tijd. Met de Uitbreiding van de Wet bodembescherming komen we in een nieuwe fase van het milieubeleid.

De bijeenkomst van 2 april (zoals gewoonlijk algemeen toegankelijk en kosteloos) is gewijd aan een politiek actueel thema, maar krijgt bovendien voor Net Werk een bijzondere kleur met de uitreiking van de eerste Net Werk prijs voor een scriptie op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu.

Ronald Prins, Hinderwet en leefklimaat in Kampen 1875-1940

De eerste Net Werk laureaat zal ons inleiden in het onderzoek dat hij over zijn woonplaats heeft verricht en zal ons van de belangrijkste resultaten ervan op de hoogte brengen.

Henri Slijkhuis, De historische komponent in een aktueel milieu-projekt

Henri Slijkhuis is projektleider voor het projekt ‘gebiedsgericht beleid Noordoost-Twente’. Hij zal aangeven hoe historische kennis in een aktueel projekt ingepast wordt.
Op 12 maart 1993 wordt door alle betrokken partners van het projekt een intentieverklaring ondertekend met als doel om gezamenlijk de benodigde inspanningen te leveren om het projekt uit te voeren. De betrokken partners zijn: de provincie Overijssel,

de gemeenten Tubbergen, Weerselo, Ootmarsum, Denekamp en Losser, het waterschap Regge en Dinkel, het ministerie van LNV (LNO) en VROM (Milieu-Inspektie) en het Landbouwschap in Overijssel. Ten grondslag aan de intentieverklaring ligt een plan van aanpak. In dit plan van aanpak worden 15 projekten beschreven die in de komende jaren uitgevoerd gaan worden. Een aantal van deze projekten heeft nogal wat historische dimensies. In zijn bijdrage zal Henri Slijkhuis op deze historische dimensies ingaan.

Herman Veldman, Historisch vooronderzoek voor bodemsanering

Herman Veldman is de auteur van Vervuild verleden. Een methode voor historisch onderzoek naar voormalige bedrijfsterreinen in Friesland, 1800-1920, besproken in Net Werk nr. 31.
In zijn voordracht zal hij ingaan op de omstandigheden en redenen die leidden tot het ontwerpen van zijn methodiek en de (mogelijkheden tot) praktische toepassing daarvan.

Een lastige erfenis: voormalige bedrijfsterreinen in Noord-Brabant

Het thema historisch bodemonderzoek is niet alleen actueel, maar zal de komende tijd aan de orde blijven, gezien de omvang van de bodemverontreinigingsproblematiek. Een van de bekende onderzoekers op dit terrein, Jurgen Nieuwkoop (die voor Net Werk in het verleden als spreker is opgetreden) hoopt op vrijdag 19 maart 1993 hoopt te promoveren op zijn proefschrift 'Bodemverontreiniging op voormalige bedrijfsterreinen; de erfenis van anderhalve eeuw industriële ontwikkeling in Noord-Brabant'. De promotie-plechtigheid vindt plaats in collegezaal 4 van het auditorium van de Technische Universiteit Eindhoven en vangt aan om 16.00 stipt.
Diverse van Jurgen Nieuwkoops tien stellingen zijn voer voor het nadenken over de milieugeschiedenis. Hier volgen zij:
• Historisch onderzoek kan een belangrijke taak vervoor een beter begrip van de huidige milieuproblematiek. Voor een adequate aanpak van de bestaande bodemverontreiniging is historisch onderzoek een absolute voorwaarde.
• Het standpunt van de plaatsvervangend landsadvocaat, dat de overheid in het midden van de vorige eeuw al aandacht voor verontreiniging van de bodem had, is een foutieve interpretatie van de historische werkelijkheid. Maar ook het standpunt van de Hoge Raad in een uitspraak van 24 april 1992, waarin de grens voor aansprakelijkheid op 1 januari 1975 gelegd

35
NET WERK
404-405
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

wordt, lijkt niet voldoende historisch onderbouwd. Het verdient aanbeveling om met oog op deze probleemstelling een studie te verrichten naar de ontwikkeling van het milieubesef, in het bijzonder in relatie tot industriële produktieprocessen, na de Tweede Wereldoorlog. Vermoedelijk zal men in de jaren zestig een breekpunt kunnen onderscheiden.
• De huidige bodemverontreiniging is het gevolg van een antropocentrische houding van ondernemers en overheid in het verleden. Zo was er in de negentiende eeuw wel aandacht voor de effecten van stoffen op de gezondheid van arbeiders, maar werd de lozing van dezelfde stoffen in het water of in de bodem niet als een probleem gezien.

Captain Charles T. Liernur † 12 februari 1893

Op 12 februari 1893 stierf de Amerikaanse Nederlander Charles T. Liernur na een bewogen leven. Zijn grootste bekendheid heeft hij genoten als uitvinder van het eerste vacuüm rioleringssysteem, dat hij met veel energie maar met gemengd succes aan gemeentebesturen over heel Europa -tot Sint Petersburg toe- probeerde te slijten. Naast uitvinder was hij wat wij tegenwoordig milieu-zakenman, milieu-activist en milieu-publicist zouden noemen. Alle reden dus voor het het stichtingsbestuur van Net Werk om even stil te staan voor het Haarlemse geboortehuis waar deze pionier van de gezondheidstechniek in 1828 op de wereld kwam en dit bezoek op de gevoelige plaat vast te leggen.

Activiteiten van Net Werk in 1993

In 1993 zijn na de bijeenkomst van 2 april nog twee bijeenkomsten gepland. De voorjaarsbijeenkomst zal gaan over milieugeschiedenis, kolonialisme en Derde Wereld. In de najaarsbijeenkomst komen we terug op het Liernur-jaar. Aan de hand van de vele thema's die in het werk en leven van Liernur te vinden zijn, zullen actuele problemen ter discussie worden gesteld. Bij deze bijeenkomst wordt beoogd een gemengder publiek dan gewoonlijk te bereiken. Binnenkort gaan ook de enquête-formulieren de deur uit, die na invulling worden verwerkt in een nieuw overzicht van milieu- en hygiëne-historisch onderzoek om de verouderde editie van Nederlands en Nederlandstalig onderzoek op het gebied van hygiëne en milieu uit 1991 te vervangen.
Het verschijningsritme van een contactblad per twee maanden wordt zoveel mogelijk aangehouden.

Cul-na-tuur of Na-cul-tuur?

Het valt niet mee om je als niet-expert een mening te vormen in het debat tussen natuurbeschermers en verdedigers van cultuurlandschappen.
De ene dag klinkt de loftrompet van de media voor het onder toezicht van het Wereld Natuur Fonds transformeren van uiterwaarden tot een nieuw soort ecotoop (wel beheerd en beschermd, maar verder, na het verzetten van ettelijke duizenden kubieke meters grond, vrij om zich daarheen te ontwikkelen waar de natuur het wil).
En de andere dag krijg je te horen dat het gaat om een nieuw soort cultuurlandschap "dat in toekomstige kunsthistorische literatuur een plaats zal krijgen als laat-20e eeuwse variant van de landschapsstijl", aldus Hans Renes in de Volkskrant van 24 november 1992. Op zich zou Hans Renes als cultuurlandschappen-onderzoeker mild kunnen staan tegenover deze cultuurlandschappelijke innovatie. Cultuurlandschappen, daar gaat het tenslotte om in Nederland, denk je dan in je onschuld. (Want vergis je niet, er zal ooit een dag komen dat het laatste representatieve stukje ruilverkaveling uit de jaren zestig, zo groot en zo plat als een dubbeltje, tot cultuurlandschappelijk monument zal worden verheven). Met de op het eerste oog aantrekkelijke plannen dreigt onheil. Niet alleen worden aan de nieuwe natuurcreaties allerlei beperkingen gesteld, maar door de politieke koehandel daarmee verbonden dreigen zowel het cultuurlandschap als de recreatie en natuurwaarden elders in het gebied de dupe te worden. Na Hans Renes hebben Geert van Duinhoven en enkele anderen zich in LT Journaal van 26 november ook kritisch uitgelaten over de nieuwe plannen.
Wouter Helmer, Willem Overmars en Alexander Klink (drie van de mannen achter het rapport 'Levende rivieren' van het WNF) laten die kritiek natuurlijk (dat woord durf je dan nog nauwelijks te hanteren) niet zo maar over zich heen gaan. Ten eerste bepleiten zij geen massale inzet van bulldozers. Ten tweede zijn niet zíj degenen, die een geromantiseerd landschapsbeeld hanteren, maar juist hun critici. Ten derde verzetten zij zich tegen het verheffen van het hele rivierengebied als onaantastbaar cultuurlandschap. Zij beweren niet terug te keren naar de natuur, maar natuurontwikkeling als een culturele daad te willen plegen. Zij willen ook niet het gehele rivierengebied omvormen. Waar het om gaat is de overmaat aan betrekkelijk recent aangeslibde, grotendeels vervuilde, klei te vervangen door een gevarieerd landschapsbeeld waar nieuw leven kan komen.

35
NET WERK
406-407
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Ik zei het al: voor de niet-expert wordt het moeilijk. Voor mij is de tussenstand 1-1. Ik wacht nu op de volgende ronde.
Myriam Daru

Referenties:
Renes, Hans, Nieuwe natuur bedreigt oude landschappen (**Volkskrant**, 24 november 1992, p. 9).
Helmer, W., W. Overmars en A. Klink, 'Nieuwe natuur in een levend landschap', **LT journaal**, (1993, 14 januari).
Het al in het vorige nummer van Net Werk gesignaleerde rapport is van:
Stroming bv, Hydrobiologisch adviesburo Klink bv, Waterloopkundig Laboratorium e. a. , **Levende rivieren. Studie in opdracht van het Wereld Natuurfonds,** (Zeist: Wereld Natuurfonds, 1992), ISBN 90-74595-01-4 bij WNF Postbus 7 3700 AA te Zeist. De samenstellers van het rapport zijn: Wouter Helmer, Gerard Litjens, Willem Overmars(Stroming BV), Hermjan Barneveld (Waterloopkundig Laboratorium), Alexander Klink (Hydrobiologisch Adviesburo Klink bv), Henk Sterenburg (Landmeetkundig buro Meet) en Ben Janssen (historicus steenfabricage).
Naast het in vierkleurendruk uitgegeven rapport, waarin de hand van een grafische vormgever merkbaar is, is er een apart te bestellen bijlage waarin de achtergrondstudies zijn opgenomen, met name:
Alexander Klink: **De Rijn, een broodmager ecosysteem met meer dan genoeg voedsel,**
Willem Overmars: **De Waal en de Winssense Waard; historisch morfologische atlas van de Waal,**
Hermjan Barneveld: **Rivierkundige aspecten van op grote schaal meestromende nevengeulen,**
Willem Overmars: **Nevengeulen langs Nederlandse rivieren.**
Het meest historisch zijn de bijdragen van Willem Overmars, die de veranderingen van de riviermorfologie analyseert aan de hand van oude kaarten.

Symposium De toekomst van Historische Ecologie

Op 11 mei organiseren de Werkgroep Historische Ecologie en de Raad voor Milieu- en Natuuronderzoek een symposium over Historische Ecologie.
Historische Ecologie bestudeert patronen en processen in landschappen uit het verleden, om de kennis over veranderingen in onze omgeving te vergroten. In dit symposium wordt de bezoeker geïnformeerd over historisch-ecologisch onderzoek, dat is geplaatst in een

oplopende reeks van ruimte- en tijd-dimensies. De mogelijkheden en moeilijkheden van het toepassen van historische inzichten in het beheer van bestaande natuurgebieden, in het natuurontwikkelingsbeleid en in de landschapsplanning komen vervolgens aan de orde. De dagvoorzitter, Prof. dr. ir. I.S. Zonneveld, zal ter afsluiting conclusies trekken over de afstand die tussen onderzoek en beleid te overbruggen valt.
Datum: 11 mei 1993
Plaats: De Reehorst te Ede.
Informatie over het programma c.q. opgave (maximum 75 deelnemers): RMNO, mevr. ir. E.C. Gleichman-Verheijen, tel. 070-3364300.
Symposiumkosten: inclusief koffie, thee, lunch en symposium-verslag *f* 50.-
Voor meer informatie over de Werkgroep Historische Ecologie: Joep Dirkx, Staring Centrum, Postbus 125, 6700 AC Wageningen.

Milieugeschiedenis op HAVO en VWO

In opdracht van de Volkskrant heeft de SLO, het instituut voor leerplanontwikkeling in Enschede, een publikatie uitgebracht met de titel "De Afvalrace". Diverse auteurs geven daarin lessuggesties voor gebruik van de reeks artikelen, in de Volkskrant onder die titel als bundel verschenen.
De lessuggesties zijn bedoeld voor de basisvorming, waarvoor leraren van HAVO en VWO vanaf 1993 moeten zorgen. In het SLO leerplan geschiedenis en staatsinrichting zijn drie onderwerpen opgenomen waarin milieu een plaats krijgt: voedselvoorziening en natuurbesef in het oude Egypte, energievoorziening in de industriële samenleving en Europees milieubeleid. Het in november 1991 verschenen themanummer van Kleio over milieugeschiedenis is al eerder in Net Werk aan de orde gekomen.
De lessuggesties die Ronald van Kesteren presenteert concentreren zich op het onderwerp "bodemverontreiniging". De docent zou de leerlingen opdracht kunnen geven voorbeelden van bodemverontreiniging en hun gevolgen te zoeken. Uitgangspunt vormt o.a. de lijst van bodemverontreinigende nijverheid en industrie zoals door J. Nieuwkoop opgesteld. Ronald van Kesteren stelt dat het betrekkelijk eenvoudig is op het spoor te komen van bronnen over bedrijven die in de eigen omgeving de bodem hebben verontreinigd. Behalve naar kadaster, adresboeken van bedrijven, verleende bedrijfsvergunningen enz. wordt verwezen naar gegevens in de lokale en regionale dag- en weekbladen.
Mij lijkt dat we de problemen bij het onderzoeken van de bodemverontreiniging en haar geschiedenis

35
NET WERK
408-409
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

niet moeten onderschatten (getuige o.a. de studie van Herman Veldman). Voor serieus onderzoek is een behoorlijke bagage aan kennis nodig, in het bijzonder over de toegepaste technische procédés. Dit hoeft geschiedenisdocenten niet af te schrikken van dergelijke projecten, maar zij moeten wel weten waar zij aan beginnen, hoe moeilijk het kan zijn de bronnen te interpreteren, dat er over bepaalde aspecten juist heel weinig te vinden zal zijn en dat bij ontbrekende gegevens de grootste voorzichtigheid geboden is met deze soms letterlijk explosieve materie. (M. D.)
Het Kleio themanummer over milieuhistorisch onderzoek is nog steeds te bestellen bij de VGN, telefoon 03408-83576.
De in 1991 uitgegeven brochure van de SLO over natuur- en milieueducatie (NME) in de basisvorming is te bestellen bij het Instituut voor Leerplanontwikkeling, telefoon 053-840840.

Energie een kwestie van tijd

Voor de basisvorming is een lespakket samengesteld over energie, met veel aandacht voor de historische aspecten ervan. In de kerndoelen voor de basisvorming wordt namelijk aan geschiedenisleraren gevraagd om aandacht te besteden aan het milieu. Daarvoor is didactisch verantwoord materiaal nodig. Vanuit de NME is hieraan gewerkt. De keuze voor energie als milieuthema stoelt op drie argumenten: de leerlingen hebben er dagelijks mee te maken, energiebronnen en -technieken speelden een belangrijke rol bij de ontwikkeling van de industriële samenleving en energie leent zich goed om de verschillende gevolgen van de industrialisatie voor het milieu aan de orde te stellen. Energievoorziening en energieverbruik komen apart aan de orde. De leerlingen onderzoeken eerst met behulp van afbeeldingen en eenvoudige bronnen de introductie van fossiele brandstoffen en de stoommachine. Vervolgens worden worden deze ontwikkelingen in verband gebracht met veranderingen op het gebied van arbeid en techniek. De gevolgen van de industrialisatie en de daarmee gepaard gaande gevolgen van de verstedelijking voor het milieu sluiten het deel over de energievoorziening af. Bij het energieverbruik wordt uitgegaan van de ontwikkelingen van massaprodukten en massaconsumptie, met name de na-oorlogse veranderingen in het consumptiepatroon, op het energieverbruik. Daarop volgen de veranderende opvattingen over de consequenties. Ter afsluiting gaan de leerlingen nadenken over mogelijke oplossingen.

Gegevens over het pakket:
Titel: Energie, een kwestie van tijd...
Auteurs: Martin Bosch en Marion Kersten
Doelgroep: 2 lbo/mavo
Aantal lessen: 10
Project: Natuur en milieu-educatie in het voortgezet onderwijs
Uitvoering: Stichting Milieu-Educatie (SME)
Opdrachtgever: Instituut voor Leerplanontwikkeling (SLO)
Informatie: SLO tel: 080-840398

Voor dit bericht is gebruik gemaakt van het katern geschiedenis en staatsinrichting van het blad Basisinformatie NME/VO. Daarin zijn diverse artikelen opgenomen van Bert van Beek, Martin Bosch en Ronald van Kesteren, die naast het onderwerp 'energiegeschiedenis' ook ingaan op de wijze waarop het themanummer Milieugeschiedenis van Kleio en het daarmee verbonden lesmateriaal over water en vuil zijn ontvangen.
Zo vinden milieuhistorische onderzoeksresultaten al vrij snel een weg naar het onderijs en in die informatieketting heeft de schakel van Net Werk ook een wezenlijke rol gespeeld.
Redactie-adres van Basisinformatie NME/VO is:
Projectbureau NME/Voortgezet onderwijs
Postbus 14007
3508 SB Utrecht

Strontekont

Dat milieuhistorische thema's in toenemende mate aan de schoolgaande jeugd worden aangeboden, bewijst ook de nieuwe tentoonstelling 'Strontekont'.
Groningen heeft een lange traditie op het gebied van stadsmest en vuilafvoer. Het Gronings Natuurhistorisch Museum heeft als jaarthema 'Wonen en milieu' gekozen. Van 12 maart tot 12 september 1993 loopt in het museum een tentoonstelling die de geschiedenis van uitwerpselen verbindt met de huidige rioleringsproblematiek. De tentoonstelling is gericht op de bovenbouw van het basisonderwijs van de stad Groningen, maar is bedoeld om ook oudere bezoekers (middelbaar onderwijs en volwassenen) te informeren. Wel is geprobeerd alles in beelden en eenvoudige presentaties toegankelijk te maken. De tentoonstelling is door educatief medewerker André Brasse samengesteld.

Natuurmuseum, St Walburgstr, 9
9712 HX Groningen Open Di-vr 10-17 u, Za en Zo 14-17 u
tel. 050-134737 fax 050-189676

35
NET WERK
410-411
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Symposium Overheid en gezondheidszorg in de twintigste eeuw

Medisch-historisch symposium ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Stichting Historia Medicinae
Datum: Vrijdag 7 mei 1993.
Plaats: Domus medica. Gebouw KNMG , Lomanlaan 103 te Utrecht
Niet zozeer de actuele politieke verhoudingen, maar de historische achtergronden staan bij dit symposium centraal. Het ochtendgedeelte is gewijd aan een inventarisatie van de gezondheidszorgproblemen van deze eeuw. Achtereenvolgens komen de epidemische ziekten (prof. dr. J.P. Vandenbroucke), medisch-technologische ontwikkelingen (prof. dr. H. Rigter) en veranderingen in de sociaal-medische structuur (prof. dr. M. van Lieburg) aan de orde. Dit gedeelte zal worden ingeleid door prof. dr. P. Schnabel, directeur van de School of Public Health.
Het middaggedeelte heeft de reactie van de overheid tot thema. De onderwerpen zijn: de rol van de centrale overheidsinstellingen (mevr. prof. dr. Borst-Eilers), lokale overheidsinstellingen (prof. dr. A.H.M. Kerkhoff) en de internationalisering als factor van overheidsbeleid (prof. J. van Londen). Voor de inleiding zorgt dr. R.J.H. Kruisinga, oud-staatssecretaris van Volksgezondheid. De dag wordt afgesloten door de Engelse historicus Charles Webster, die is belast met een onderzoek naar de geschiedenis van de National Health Service.
Kosten: 75.-
Voor een uitvoerig programma en informatie over zowel het congres als de Stichting Historia Medicinae:
Dr. R.B.M. Rigter
Vrije Universiteit Vakgroep Metamedica
Sectie Medische Geschiedenis (kamer D-318)
Van der Boechorststraat 7, 1081 BT Amsterdam telefoon 020-5483338 of 020-5482700

Archieven

Het IISG (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) heeft de lijst van de in 1991verworven archieven gepubliceerd. Daaronder valt een aantal archieven van milieugroepen.
Aktiegroep Osdorp tegen de vestiging van Progil in Amsterdam 1968-1969
Landelijk Energie Komitee 1976-1983.
Stroomgroep Stop Kalkar/ Kernenergie afdeling Haarlem 1976-1978.
Stichting Memo (Mens- en Milieuvriendelijk ondernemen) ca 1978-ca 1988.

(selectie uit de achtste aanvulling op de lijst van de Nederlandse archieven van het IISG van Mies Campfens, verschenen in het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, november 1992).

Economische en milieugeschiedenis

Bij het doornemen van het programma van het 11e internationale congres voor economische geschiedenis viel slechts een sessie te vinden met betrekking tot milieugeschiedenis: sessie B2 'Water control in Western Europe, 12-16th century'. Voor meer informatie hierover: E. Crouzet-Pavan, 38 bis Avenue René Coty, 75014 Paris (Frankrijk).
Het congres wordt gehouden van 12 tot 17 september 1994 te Milaan.Voorlopige inschrijving voor 31 mei 1993. Secretariaat: Ing. A. Ciarlo, Università Bocconi, Via Sarfatti 25, 20136 Milano (Italiê).

Het syndroom van de jaren vijftig: call for papers

C. Pfister, R.P. Sieferle en J. Sieglerschmidt zijn bezig een conferentie te organiseren over wat zij 'het syndroom van de jaren vijftig' noemen. De centrale vraag is of de jaren vijftig een definitieve breuk zijn in de milieugeschiedenis van het consumptieve luilekkerland.
Om die jaren aan historische kritiek te onderwerpen willen zij uitgaan van: de consumptie van energie en grondstoffen; de schade aan het milieu door de verwerking van stoffen; de mogelijke mentaliteitsveranderingen. De kwantitative veranderingen van energieproduktie en -verbruik zijn eveneens van belang. De veranderingen in het landschap, de landbouw, de produktie en het verbruik van kunststoffen en de massaconsumptie hebben op de omgeving blijvende gevolgen: niet alleen op water, bodem en lucht, maar ook op de toekomst van talrijke soorten van dieren en planten. De organisatoren hebben een aantal centrale stellingen. Zij menen dat de versnelde stroom van energie en stof het kenmerk is van de moderne industriële groei. Dit proces begon met de transitie van het steenkool- naar het olietijdperk. Dit groeiproces heeft schade aan het milieu toegebracht en gaat uit van een vermindering van energieprijzen om drie redenen:
- technische innovaties waren en zijn nog steeds gericht op het bezuinigen van arbeid en tijd, niet op het besparen van energie en materie
- traditionele consumptiegedragspatronen die gericht waren op zuinigheid zijn in toenemende mate onnodig en zinloos geworden
-het is voor een steeds groter deel van de bevolking mogelijk geworden het milieu kosteloos uit te buiten.

35
NET WERK
412-413
6
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De organisatoren stellen dat ecogeschiedenis bij de politieke en wetenschappelijke discussies sterke argumenten aandraagt voor een ecologisering van het industriebeleid.
De conferentie is voorlopig gepland voor eind november, begin december 1993.
Contactpersoon is
Dr. Jörn Sieglerschmidt
Landesmuseum für Technik und Arbeit
Museumstraße 1
6800 Mannheim 1
Duitsland

Geschiedenis van de milieuwetenschappen: recente publikaties

Boesch, M., 'Innenwelt-Außenwelt. Die Entwicklung der Geographie als Spiegel ihrer Umwelt', **Geographica Helvetica**, jrg. 47 (1992), pp. 41-47.
Bowler, P. J., **The Fontana history of the environmental sciences,** (London: Fontana Press, 1992), ISBN 0-00-686184-9, 634 blz.
Cittadino, E., **Nature as Laboratory. Darwinian Plant Ecology in the German Empire (1880-1990),** (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 1990), ISBN 0-521-34045-4, xi, 199 blz. $ 44.50.
Desmond, A., **The politics of evolution: morphology, medicine and reform in radical London,** (Chicago: Chicago University Press, 1989).
Hassenpflug, D., (ed.), **Industrialismus und Ökoromantik. Geschichte und Perspektiven der Ökologisierung,** (Wiesbaden: Deutscher Universitätsverlag, 1991).
McCormick, J., **The global environment: reclaiming paradise,** (Bloomington/London: Indiana University Press/Belhaven, 1989).
Nicolson, M., 'National styles, divergent classifications: a comparative case study from the history of French and American plant ecology', **Knowledge and society,** jrg. 8 (1989), pp. 139-186.
Palladino, P., 'Defining ecology: ecological theories, mathematical models, and applied biology in the 1960's and 1970's', **Journal of the History of Biology,** jrg. 24 (1991), pp. 223-243.
Real, L. A. en J. H. Brown, (eds.), **Foundations of ecology: classic papers with commentaries,** (Chicago: Chicago University Press, 1991).

Bibliografische signalementen (diversen)

Boon, H. van der., **De polders van het Land van Vollenhove. Waterbeheersing en ontginning in een uitgeveend gebied 1848-1943.** Proefschrift (Amsterdam: 1991).

Cipolla, C. M., Miasmas and disease: public health and the environment in the pre-industrial age, (Yale: Yale University Press, 1992), 112 blz. *f* 59,70.
Daal, M. van en A. de Knecht-van Eekelen, 'Over aetiologie en therapie van tuberculose: het debat i n Nederland (1900-1910)', **Gewina**, jrg. 15 (1992) 4, pp. 211-233.
Didde, R., 'Historische bewijsvoering bodemvervuiling omstreden', **Milieumagazine**, jrg. 2 (1991) 3, pp. 12-15.
Dobson. Andrew, **Green political thought: an introduction,** (1990).
Doremalen, H. van, **Blauwsloten en riolen. Een milieu-historische studie over Tilburg en zijn rioolstelsel,** (Tilburg: Stichting tot Behoud van Tilburgs cultuurgoed, 1992), ISBN 90-744-18-02-3. *f* 24,50.
Duffy, J., **The sanitarians. A history of American health,** (University of Illinois Press, 1990).
During, R. en H. Joosten, 'Referentiebeelden en duurzaamheid. Tijd voor beleid', **Landschap**, jrg. 9 (1992) 4, pp. 285-295.
Hamlin, C., 'Edwin Chadwick and the engineers 1842- 1854. Systems and anti-systems in the pipe-and-brick sewers war', **Technology and Culture,** jrg. 33 (1992) 4 (october), pp. 680-709.
Hundley, N. J., **The great thirst: Californians and water, 1770-1990,** (University of California Press, 1992), 435 blz. *f* 60,90.
Joseph, L. E., **Gaia: the growth of an idea,** (London: Penguin, 1991).
Keus, E., **Schone grond. een 'gezond verstand'- scenario voor de aanpak van bodemverontreiniging,** (Den Haag: Stichting SMO, 1992), ISBN 90-6962-085.
Lupton, E. en J. A. Miller, **The bathroom, the kitchen and the aesthetics of waste. A process of elimination,** (Dalton: Studley Press, 1992), ISBN 0-938437-42-9.
Paul , J., 'Sewage in exchange for barges? German-Dutch interests in the river Niers during the early 20th century', **Environmental History Newsletter**, jrg. 4 (1993), pp. 25-28.
Rijk, J. H. de., 'Historische landschapselementen in Nederlandse bossen', **Nederlands bosbouw tijdschrift,** (1992), pp. 73-79.
Suller, J., 'Cleanliness has only recently become a virtue', **The Smithsonian**, jrg. 21 (1991) 11, february, pp. 126-134.
Karel Velle, **Begraven of cremeren. De crematiekwestie in België,** (Gent: Stichting Mens en Kultuur Uitgeverij, 1992), ISBN 90-72931-28-9.(Nederland: Uitgeverij SarToRius, Almere).
Yegul, F. K., **Baths and bathing in classical Antiquity,** (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992), 544 blz. *f* 184,45.

35

NET WERK

414-415

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

36

NET WERK

416-417

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Historici ontevreden over vernietigingsbeleid

In het jongste nummer van het tijdschrift Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden schreef een van de redacteuren, prof. dr. P.M.M. Klep, een kritisch artikel over de thans door de overheid gehanteerde beleid ten aanzien van de vernietiging van archieven. Klep kreeg met dit probleem te maken als lid van de Rijkscommissie voor de archieven. Deze commissie, de opvolger van de Archiefraad, adviseert de minister van WVC bij het vaststellen van vernietigbare stukken.

Onder historici bestond al langer twijfel over het vernietigingsbeleid. Tot nu toe bleef het echter bij klagen en mopperen in eigen kring. Er waren (en zijn) ook historici die eisen dat alles wordt bewaard. Dit standpunt is echter dermate gespeend van gevoel van de realiteit dat op basis hiervan geen zinvolle discussie tussen historici en archivarissen tot stand kan komen. Het grootste deel van de documenten die zich in recent gevormde archieven bevinden kan zonder bezwaar worden vernietigd. Men moet zich ook realiseren dat het bewaren en beheren van historische archieven geen goedkope zaak is. De bouw van een archiefbewaarplaats die aan de eisen voldoet kost tegenwoordig al gauw Fl. 15.00 per vierkante meter. Ook milieuhistorici worden geconfronteerd met de gevolgen van het bestaande beleid. Volgens de voorschriften mogen hinderwetvergunningen bijvoorbeeld na een zekeren tijd worden vernietigd. Maar juist deze documenten spelen een kardinale rol bij het opsporen van bodemverontreiniging in het verleden.

Ik raad iedereen aan het artikel van Klep te lezen. Volgens hem is het Nederlandse archiefwezen in de laatste tijd te veel verstrikt geraakt in de netten van de administratie. Het cultuurhistorisch aspect van de archieven dreigt daardoor in de knel te geraken. De schoen wringt vooral bij de vaak omvangrijke archiefbestanden die betrekking hebben op de uitvoering van het overheidsbeleid. De neiging is sterk om alles wat te maken heeft met het beleid te bewaren en alles wat informatie bevat over de uitvoering van dat beleid maar weg te gooien. Veel beleid blijft overigens een dode letter of getuigt meer van goede bedoelingen dan van een werkelijke wil om een andere koers in te slaan.

Klep signaleert gelukkig niet alleen een probleem. Hij legt de lezers van BMGN en alle anderen die het aangaat een aantal vragen voor. Het bestuur van het Nederlands Historisch Genootschap zal de resultaten

van deze enquête doorgeven aan de Rijkscommissie voor de archieven. Aldus worden de behoeften van de historische onderzoekers op gestructureerde wijze doorgeleid naar de beheerders van archieven, de archivarissen. De Rijkscommissie voor archieven liet vorig jaar
1/2 ook een rapport schrijven over het vernietigingsbeleid. Dit is te bestellen bij:
Prof. P.M.M. Klep, Vakgroep Geschiedenis KUN, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen.
tel. 080- 61 21 72.

Archievenvernietiging vraagt om reactie van historici van hygiëne en milieu

Tijdens zijn lezing op de Net Werk bijeenkomst van 2 april jongstleden, gaf Herman Veldman uiting aan zijn verontrusting over de vernietiging die voor veel milieuhistorisch bronmateriaal dreigt.
Geschiedenis van hygiëne en milieu is een gebied dat nog niet lang de aandacht van de historische wereld heeft. Als zodanig is de behoefte aan bronmateriaal nog niet zo goed omlijnd als bij de meeste andere historische onderzoeksactiviteiten. Vandaar deze oproep aan hen die nu of in de toekomst te maken kunnen krijgen met archieven die blijken van relevant materiaal geamputeerd te zijn door (noodgedwongen?) Archiefvernietiging.
In een nummer 37 komen bijdragen over deze geëntameerde discussie. Het bestuur van Net Werk wil in elk geval de archiefwereld attent maken op de als zeer functioneel te kenmerken behoeften van het bodemsaneringsonderzoek en de noodzaak om alle relevante stukken te behouden die kunnen leiden tot de lokalisering van verontreinigde (bedrijfs)terreinen. Daarmee is dan slechts één aspect aan de orde. Milieu- en hygiënehistorisch onderzoek is veel breder en doet een beroep op gevarieerde bronnen. Welke zijn het? Welke zijn absoluut essentieel en dienen voor het behoud van ons aller historisch geheugen bewaard te blijven? Op dat antwoord wachten de archivarissen.

Bodemsanering en historisch onderzoek

Kort achter elkaar kwam het onderwerp bodemsanering en historisch onderzoek aan de orde: bij de promotie van Jurgen Nieuwkoop op 18 maart j.l. te Eindhoven en bij de Net Werk bijeenkomst van 2 april j.l. te Utrecht.
Bij de verdediging van zijn proefschrift benadrukte Nieuwkoop dat de doelstelling van zijn onderzoek uiteindelijk bescheiden is, gezien de omvang van het probleem.
Maar dat het onderzoeken van bodemgedrag in detail is tergend langdurig, terwijl de problematiek van bodemsanering urgent en gigantisch is. Dit rechtvaardigt een groot aantal aannames en het aanvaarden van onzekerheden. Dankzij de aannames is het mogelijk al op korte termijn resultaten te boeken. Inderdaad wensten de opponenten meer precisie, en meer inzicht in de gevolgen van de aannames. Nieuwkoop verdedigde zich door er op te wijzen dat zijn werkwijze berustte op de 'worst case' in elke bedrijfsgroep: het grootste bedrijf en de maximale levensduur. Werken op lokaal niveau is de volgende stap, daarin kunnen lokale historici een beduidende rol spelen. Wat het beleid betreft, werd wel duidelijk dat ook met formules en wegingsfactoren subjectiviteit niet uit te bannen valt, ook al werd door middel van de 'Delphi methoden' (grofweg het ondervragen van deskundigen) getracht tot intersubjectiviteit te komen. In de ondervraagde groep waren deskundigen met uiteenlopende belangen vertegenwoordigd. Historische kennis kan ook een rol spelen bij het tegemoet komen aan een kritiek van een andere opponent - zoals het verschil in bedrijfsstijl, dat grote gevolgen kan hebben gehad voor de bodem vervuiling en de commerciële waarde van afval in het verleden. Bij het gebruiken van de 'top 30 lijst' die Nieuwkoop vaststelde voor Noord-Brabant, is het belangrijk de opmerking van de jonge doctor in acht te nemen, dat de volgorde niet letterlijk opgevat moet worden. De opponenten wezen op mogelijke methodische aanscherping van de resultaten, zoals een indeling in klassen op basis van de resultaten, de koppeling van het historisch onderzoek met praktisch bodemonderzoek (wat tot aanzienlijke bezuinigingen kan leiden door een betere lokalisering van bodemmonsters). Een van de opponenten maakte duidelijk hoe voorzichtig historici moeten omgaan met verschillende meetschalen. Bepaalde bewerkingen die geschikt zijn voor een ratio schaal zijn (bijvoorbeeld meetbare hoeveelheden emissies) zijn ongeoorloofd voor een ordinale schaal (zoals hoog-middel-laag). Het zo te ver gaan hier gedetailleerd op de methodologische discussie in te gaan. Zelfs een zorgvuldig samengesteld model zoals dat van Nieuwkoop is voor verbetering vatbaar.

Tot de bodem

De Net Werk bijeenkomst van 2 april stond helemaal in het teken van de toepassing van historisch onderzoek bij actuele milieu-problemen. De eerste spreker en ontvanger van de eerste Net Werk prijs, Ronald Prins, heeft ondanks zijn

36
NET WERK
418-419
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

afstudeeronderwerp geen baan kunnen vinden als milieu-historicus. Bij de aanwezigen waren echter wel historici wier dagelijk werk én historisch van aard is én zich afspeelt in samenwerking met milieudeskundigen.

De lezing van **Ronald Prins** over Kampen toonde aan hoe de bestudering van de lokale omstandigheden aanzienlijk kan bijdragen tot de precisering van de bedrijfstak gerichte aanpak van Jurgen Nieuwkoop. De lokale omstandigheden zoals overstromingsgevaar buiten de wallen, de aanwezigheid van stadsboeren en hun juridische zeggenschap op diverse kavels, de traditionele ambachten en hun industriële opvolgers, de maatschappelijke omstandigheden, de demografische situatie, het conservatieve stadbestuur hebben allen meegespeeld in de aard en de lokalisering van overlast. Als hoofdbron hebben de Hinderwetdossiers nog altijd hun waarde. De Hinderwet, weliswaar niet bedoeld als milieuwet, heeft toch als zodanig kunnen fungeren. Daarnaast zijn ook bezwaarschriften bestudeerd. Aan het gebruiken van die bronnen kleven uiteraard bezwaren, maar anderzijds blijven zij bruikbaar, mits de betrouwbaarheid getoetst wordt aan de hand van andere bronnen. Zo mag wel aangenomen worden dat een bezwaarschrift getekend door meer dan 20 personen tegen de overlast veroorzaakt door steenkool gruis van een magnesium fabriek, op waarheid berust. Wel moet er gelet worden op de specifieke omstandigheden in de stad zoals het verdwijnen van sommige bedrijfstakken of de toename van andere (bijvoorbeeld drukkerijen), het vestigingsbeleid van sigarenfabrikanten binnen de stad, de omschakeling naar andere energiebronnen. Ook moet er gelet worden op wie wel en wie niet Hinderwetplichtig was, vervalsende omstandigheden bij adresgegevens (niet altijd gekoppeld met produktie, het vernietigingsbeleid voor Hinderwetdossiers, het zoekraken van gegevens, de bedrijven die wel aanvragen hebben ingediend maar niet zijn opgericht etc. Het blijft altijd nodig zoveel mogelijk lijsten met elkaar te confronteren. Ondanks de tijdsdruk en de nodige verificaties is het Ronald Prins toch gelukt 153 lokaties van potentieel vervuilde bodem aan te geven en daarmee de lijst van de provinciale overheid beduidend uit te breiden. Terecht wees Ronald Prins erop dat zijn onderzoek meer behelsde dan bodemvervuiling en dat hij allerlei andere vormen van milieuoverlast heeft bestudeerd. De zeer grote maatschappelijke relevantie van milieuhistorisch onderzoek van bodemvervuiling mag ander milieuhistorisch onderzoek niet overschaduwen. Evenmin mogen milieuhistorische studies op oppervlakkige wijze beleidsvoorbereidende maatregelen begeleiden Prins noemde een geval waarbij zijn Kampense studie lukraak was gebruikt zonder verwijzing naar de oorspronkelijjk tekst). De koppeling historisch onderzoek-beleid verdient een zorgvuldige uitwerking.

Bij de discussie kwamen andere bronnen ter sprake. Het bleek weer eens dat het nodig is voor elke plaats het ontstaan en de wijze van hanteren van elke type bron apart te onderzoeken. Ervaring met een bepaald type bron is nuttig, maar niet voldoende. Kennis van de lokale situatie is onontbeerlijk. Daarnaast is de kaartering een probleem apart en vereist het overdragen van lokaties op moderne kaarten diverse vertaalslagen. Voor Kampen is het feit dat er slechts sprake is van één kadastrale sectie een gelukkige omstandigheid. Vaak zijn lokale historische verenigingen al langdurig bezig met het opstellen van adressen- en concordantielijsten: daar moeten (milieu-)historici meer gebruik van maken. De kadasterdienst moet daarbij ook maximaal ingezet worden voor het traceren van bedrijfsterreinen. Wat het 'milieubeleid' van de gemeente Kampen betreft, blijken gemeenteverslagen het bewijs te leveren dat in tegenstelling tot bijvoorbeeld Utrecht, over een periode van twintig jaar geen spoor te vinden is van een daarop gerichte discussie. Als Prins spreekt van een achterstandssituatie van Kampen is dit gebaseerd op bronnen. Zo waren er zelfs nog naar de Tweede Wereldoorlog sporen van miasmatische theorie in de formulering van klachten.

De opsporing van oorzaken van vervuiling ontstaan voor 1850 is ook door deelnemers aan de orde gesteld. Voor Kampen is de situatie van 1875 typerend voor een voorafgaande periode van veertig jaar. Behalve wat grotere bedrijven betreft (die toch al bekend zijn), blijkt de diffusie van veel stoffen en de intensiteit van benutting en verplaatsing van grond zo groot dat er zeer veel onderzoek tegenover weinig resultaat komt te staan.

Wel is het zo dat (veelal toevallig) vastgestelde zeer oude vervuiling gekoppeld met gericht historisch onderzoek tot beter kennis leidt. In een vroeg geïndustrialiseerde stad als Leiden speelt vervuiling van vóór 1800 overigens wel degelijk mee, zelfs als er over het algemeen sprake is van diffusie. Verstedelijkte gebieden in het westen des lands en laat geïndustrialiseerde gebieden in het oosten hebben uiteenlopende problematieken. Zo heeft men in Drente gebruik gemaakt van de studie van Nieuwkoop voor Noord-Brabant en drie criteria opgesteld: aard van stoffen + verbindingen, omvang en omgang met stoffen

2
3

36

NET WERK

420-421

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

om na een onderzoek uitgevoerd door een historisch bureau een prioritering in zestien categorieën te bereiken. Prioritering blijft een hachelijke zaak, zelfs waar ingegaan wordt op specifieke regionale geschiedenis. Duidelijk is dat waar ingenieursbureau's historisch werk op zich nemen zonder een historicus erbij te betrekken, de resultaten uitermate teleurstellend blijken. Het probleem van provinciale overheden is echter dat het afwachten van een wetenschappelijk sluitend prioriteringssysteem een luxe is die men zich niet kan permitteren, wanneer in een provincie 4 à 5000 duizend lokaties wachten en 4 à 5 per jaar opgeruimd worden.

Henri Slijkhuis schetste hoe historisch onderzoek meespeelt in een grootschalige aanpak van gecoördineerde milieuprojecten (onder de naam geïntegreerd gebiedsgericht beleid). Na enig overleg tussen een groot aantal betrokken instanties gaat het nu om 15 projecten in twee hoofdclusters: integraal waterbeheer en milieu + landelijke gebieden. De grote lijnen zijn geschetst in de aankondiging in nr 35 van Net Werk.
De eerste drie projecten A B en C gaan over
A: beperking van nutriëntenafvoer (er is nog steeds een toename van fosfaat en van diffuse aanvoer)
B. Beken (o.a. meanderherstel)
C. Verdroging
De historische dimensie hiervan bestaat hoofdzakelijk in een historische studie van de ontwikkeling van de loop van de Dinkel, om vast te kunnen stellen welke ingrepen wanneer en waar hebben plaats gevonden en wat de gevolgen ervan zijn geweest.
De tweede groep betreft
D. Sanering van lozingen
E. Beheersing van de afvalwaterstroom
F. Natte infrastructuur 'monitoring'
G. Een meetnet voor een natuurlijker grondwaterstandsbeheer.
Hierbij biedt historisch onderzoek de beschrijving van gerioleerde en ongerioleerde percelen en de leeftijdsopbouw van het rioolstelsel; de verloop van de waterkwaliteit van het beeksysteem, in het bijzonder de ontwikkeling van de ecologische situatie van het aquatisch, semi-aquatisch en terrestriëel milieu. Uiteindelijk gaat het om de ecologische streefbeelden op korte en langere termijn te scheppen op basis van de kennis van de evolutie van de systemen.
De volgende groep projecten betreft:
H. Terugdringing van bemesting en ammoniak emissie
I beperking van gemotoriseerd recreatief verkeer
J. Diervriendelijke verbindingen
Historici dragen bij tot de achtergrondkennis met een beeld van de landbouwkundige ontwikkelingen: de sociaal-economische omstandigheden, met name de agrarische structuur, de produktiesector en de beroepsbevolking. En voor wat het milieu betreft: de mestproduktie en het verloop van bestrijdingsmiddelengebruik.
De vierde groep gaat over:
K. Kleine landschapselementen (behoud van bestgaande en schepping van nieuwe elementen)
L. De afstemming van bestemmingsplannen
M. Het buitengebied
Historisch werk concentreert zich op een historische milieu-inventarisatie met de beschrijving van landschappelijke elementen en de ontwikkelingspatronen van landschappelijke elementen, een studie van de ontwikkeling van het recreatief verkeer, de veranderingen in het beheer van het landelijke gebied.
Het gaat om de vastestelling van trends.
Van de verschillende deelnemende instanties is een intentieverklaring gevraagd met een inspanningsverplichting. De discussie heeft zich zoals te voorspellen was eerst gericht op de rechtvaardiging voor het kiezen van referentiebeelden. Een van de problemen is het synchroon laten lopen van zowel de beschrijvingen als de combinatie van streefbeelden.
Naast de historische verantwoordelijkheid voor een bepaald streefbeeld, speelt ook nog de politieke haalbaarheid. Sommige meenden dat er een historische fictie zou kunnen ontstaan. Belangrijk in het onderzoek is de samenwerking tussen historicus en ecoloog. De ecologische haalbaarheid van het streefbeeld binnen de huidige en toekomstige omstandigheden speelt bij de keuze van een bepaald streefbeeld ook een doorslaggevende rol. Het is juist het doel van het geïntegreerd beleid om door afstemming de bereikbaarheid van bepaalde streefbeelden te vergroten. Zo is bijvoorbeeld het terughalen van een bepaalde plant (bijvoorbeeld de Dinkelanjer) afhankelijk van de in de toekomst te bereiken waterkwaliteit en de controle van nutriëntentoevoer. Een belangrijke theoretische vraagstelling betreft de omgang met waarden: het toekennen van meer waarde aan wat natuurlijk is en aan wat vroeger gespeeld heeft. Het historisch onderzoek zoals hier gehanteerd heeft een aandragende rol: uit de resultaten van het onderzoek worden bruikbare elementen gehaald, gebaseerd op beleidsuitgangspunten en de daarbij gehanteerde waarden.
Omdat de huidige situatie voor een zeer groot deel ontstaan is door recente ontwikkelingen, is het leeuwendeel van het historisch onderzoek gericht op ontwikkelingen na 1945, en omdat de geïntegreerde aanpak zo breed is, gaat het ook om andere doelen naast het bereiken van een betere milieukwaliteit. Een eerste fase van het onderzoek is gebaseerd op de bestudering van 300

36
NET WERK
422-423
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

titels van secundaire bronnen.
De verloop van het hele projekt (met de daarbij behorende eindtijden) staat nog niet helemaal vast. Een deel van de maatregelen is immers afhankelijk van de onderzoeksresultaten en de daaruit voortvloeiende knelpunten. De financiële dekking is daarmee gekoppeld, die is deels aanwezig, deels afhankelijk van de voortgang.

Herman Veldman wees om te beginnen op de actualiteit en de omvang van de bodemsaneringproblematiek en wees op het belang van goed historisch onderzoek vooraf om de kosten van bodemsanering uiteindelijk lager te houden. Daarom is het des te belangrijker dat alle bescheiden die bewaard zijn gebleven in de archieven en die kunnen leiden tot het lokaliseren van potentieel verontreinigde terreinen nu en in de toekomst raadpleegbaar blijven in dit verband is het dringend de vernietigingsspelregels die nu gelden te herzien.
Veldman houdt zich grosso modo aan het drietapsmodel van Jurgen Nieuwkoop: prioritering, inventarisering en sanering.
Inventarisatie is cruciaal , de uitgangpunten moeten echter verschuiven van technische naar historische termen.
Vanaf circa 1800 zijn archieven gevormd die goed bruikbare bronnen vormen. Een belangrijk datum vormt het Koninklijk Besluit van 1824. Voor 1824 zijn de tekeningen uitermate schaars. De Hinderwet dokumenten vormen hier een zeer belangrijke bron, zo niet de belangrijkste. De betrouwbaarheid is vrij goed.
De werkwijze van Veldman is hoofdzakelijk toegesneden op het gebruik van gemeentelijke archieven en verdeeld in 6 fasen.
Bij het zoeken naar dokumenten moet de onderzoeker vaak op het spoor komen van verstopt materiaal (zoals Hinderwet documenten bij ingaande en uitgaande stukken). Belangrijk zijn ook de lijsten die vaak door lokale historici zijn opgesteld om adresconcordanties te achterhalen. Vanaf 1832 biedt het kadaster uitkomst, zij het dat hiermee voorzichtig moet worden omgesprongen vanwege de hoog oplopende kosten. De Handelsregisters dossiers (vanaf 1920) zijn over het algemeen goed bewaard, maar de gegevens kunnen soms bedrieglijk zijn (niet goed bijgehouden gegevens, adressen die geen produktieadressen blijken te zijn enz.)
Hoe belangrijk historisch onderzoek kan zijn blijkt uit te haastig uitgevoerde onderzoeken, waarbij o.a. door gebrekkige kennis van de geschiedenis van de techniek verkeerde premissen worden gehanteerd. Zo is bijvoorbeeld een geval bekend waar een ingenieursbureau meende dat bedrijven van vóór

36
NET WERK
424-425
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

1945 chemisch-technisch niet interessant zouden zijn en waar men elementaire vragen omtrent vorming en bijhouding van archieven niet heeft gesteld.
Maar zelfs als alle historische spelregels correct zijn gehanteerd, blijft de berg van dossiers, ook na prioritering, enorm en zijn de interpretatieproblemen noch volop aanwezig. De historicus ziet zich geconfronteerd met onnauwkeurige gegevens doordat de inschrijvingsplicht niet sluitend was, er slechte controle was op die plicht, er sommige produkten in licentie werden vervaardigd of doorverkocht zonder inschrijvingsplicht (zoals bij benzinestations). Wanneer verificaties mogelijk zijn, blijkt dat veel bedrijven niet voorkomen in de Hinderwetdossiers. Verouderde adressen vormen soms 30 tot 50% van de oogst doordat adressenlijsten niet werden bijgehouden en geschoond. Dat wil niet zeggen dat inventarisaties die tot nu toe zijn uitgevoerd waardeloos zijn. Wel moet er zorgvuldig gekeken worden naar veel meer factoren dan tot nu toe, naar de schaal en de periode waarin bepaalde typen van bedrijf gefunctioneerd hebbenen moet gstreefd worden naar een gediffetentieerder overzicht. Bij het verfijnen van het vooronderzoek, maar ook bij de beslissing of er daadwerkelijk gesaneerd moet worden lijkt voor historici een belangrijke taak te zijn weggelegd. Wel moet het werk van de historicus gevoed worden met informatie die specifiek is voor een bepaalde lokatie (zoals bodemkundige en hydrologische gegevens), informatie over het type risico's verbonden met het gebruik van een bepaald proces en over de mogelijke gevolgen van elke soort calamiteit. Steeds opnieuw blijken kenners van de huidige werkwijzen van een branche zich niet bewust te zijn van wat zich in vroegere tijden afspeelde. Terwijl soms al het goed doorlezen van gedenkboeken op het spoor brengt van mogelijke bronnen van vervuiling.
Bij de discussie kwamen veel vragen op. Om te beginnen hoe veel historici emplooi zouden kunnen vinden in deze nieuwe vorm van toegepast historisch onderzoek. Op korte termijn zag Veldman wel zo'n 100 historici aan het werk als er gepoogd zou worden binnen 5 jaar tot een redelijke selectie te komen. Op dit moment worden historici echter nog te laat en reactief ingezet, wanneer een juridische bewijslast in het geding is. Bij bestaande terreinen is er nog niet al te veel aandacht geschonken aan de opeenvolging van verschillende vormen van bedrijvigheid op één terrein. De vraag naar historisch onderzoek is sterk afhankelijk van de politieke situatie, zowel op lokaal als op nationaal niveau. In de toekomst zou het kunnen zijn dat de eigenaren in

verband met juridische verplichtingen vaker een beroep zullen moeten doen op de diensten van een historicus. De aandacht was tot nu toe overigens voornamelijk op de stedelijke gebieden gericht, terwijl door het storten van stadsvuil in landelijke gebieden (al in vroegere perioden) veel vervuilde grond is komen te liggen buiten de bebouwde kom. Tot nu toe komt men min of meer toevallig op het spoor van dergelijke gevallen. Met enig historisch onderzoek zou een beter beeld kunnen ontstaan van vroegere stortplaatsen, ontginningen met behulp van stadvuil en dergelijke.

De crematiekwestie in België

Karel Velle, **Begraven of cremeren. De crematiekwestie in België,** (Gent: Stichting Mens en Kultuur Uitgeverij, 1992), ISBN 90-72931-28-9.

In België sterven elk jaar ongeveer 100.000 mensen. Bij elk van deze gevallen staat men voor de keuze: begraven of cremeren. Iets meer dan 80% kiest voor een begrafenis. Recente onderzoeken wijzen uit dat 18%, dus 1 op 5, bewust voor een crematie kiest. Aangenomen wordt dat de crematiegewoonte opgang maakt. Crematie is in België evenwel niet zonder slag of stoot aanvaard. Na een kijk op de crematiegebruiken in andere delen van de wereld, schetst Karel Velle de geschiedenis van de crematiebeweging in België. Het accent valt op de periode 1870-1932: het thema komt namelijk omstreeks 1870 voor het eerst in wetenschappelijke kringen ter sprake, terwijl op 21 maart 1932 een wet werd aangenomen die crematie toeliet.

De auteur gaat dieper in op de argumentatie van de voor- en tegenstanders van de lijkverbranding. Voor de voorstanders, doorgaans van vrijzinnige huize, was de lijkverbranding vooral een hygiënisch-esthetisch alternatief voor de teraardestelling. Volgens de tegenstanders, het katholieke blok, was het de bedoeling van de "lijkverbranders" het "geloof aan de verrijzenis des vleesches bij het christen volk te ondermijnen" en de ontchristelijking van de samenleving te bespoedigen. Het debat duurde een halve eeuw.

BF 450 + verzendkosten BF 80.-
België: Stichting Mens en Kultuur Uitgeverij
Groot-Brittannïelaan 43, 9000 Gent tel (09-32)-(0)91-237065 fax (09-32)-(0)91-239738. Nederland: Uitgeverij SarToRius, Erik Satiestraat 1, 1323 SL Almere, tel 036-5363812 fax 036-5363816.

36

NET WERK

426-427

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalement

In nummer 37 komt weer een thematische bibliografie, deze keer over klimaatgeschiedenis.

Bolderman, R., **Afvalwater moet ooit weer drinkwater worden,** (Woerden: Vereniging van Producenten van Betonleidingsystemen VPB, 1992).

'Honderd jaar eetwarencontrole, de apotheker... en de anderen/ Un siècle de contrôle des denrées alimentaires, le pharmacien... et les autres', Deelstra, H. en A. Noirfalise, (eds.), **Bijvoegsel bij het Apothekersblad/ Supplément aux Annales Pharmaceutiques Belges,** (Brussel 1991), 84 blz.

Kruize, R., '65 jaar rioolwaterzuivering in Amsterdam-west', **H_2O**, jrg. 26 (1993) 6, pp. 142-147.

Lambooij, H., **Een eeuw schipperen. De omstreden kanalisatie van West Friesland,** (Pirola, 1991), ISBN 90-6455-122-7, 159 blz.

MacKenzie, J. M., **The Empire of Nature: hunting, conservation and British Imperialism,** (Manchester/New York: Manchester University Press, 1988).

Noort, J. v. d., **Licht op het GEB. Geschiedenis van het Gemeente-Energiebedrijf Rotterdam,** (Rotterdam: Jan van den Noort, 1993) Historische Publicaties Roterodamum, Grote Reeks, nr. 48, ISBN 90-801167-1-8, 170 blz. Fl. 35.- Distributie: Jan van den Noort, Sint Mariastraat 144a, 3014 SR Rotterdam (010-4366014).

Rigter, H. en R. B. M. Rigter, 'Volksgezondheid: een assepoester in de Nederlandse politiek. Een analyse toegespitst op de sociaal-democratie', **Gewina**, jrg. 16 (1993) 1, pp. 1-17.

Schweizer, K., 'Een wasprogramma van een week. Nat en zwaar werk', **Alledaagse dingen. Tijdschrift over volkscultuur in Nederland**, jrg. 2 (1993) 1, pp. 2-11.

Thissen, P. H. M., **Heideontginning en modernisering. In het bijzonder in drie Brabantse gemeenten 1850-1940,** (Utrecht: Stichting Matrijs, 1993), ISBN 90-5345-027, 331 blz. Fl 49,95.

Paul Thissen promoveerde op 11 maart j.l. aan de KUN (beleidswetenschappen) en heeft in het verleden zijn onderzoek tijdens een Net Werk bijeenkomst toegelicht.

Tellegen, E. en M. Wolsink, (red.), **Milieu en samenleving. Een sociologische inleiding,** (Leiden/Antwerpen: Stenvert Kroese, 1992) Serie Grondbeginselen der Sociologie,, ISBN 90-207-2090-2, 244 blz. *f* 49,50.

Takken, W., W. B. Snellen, J. P. Verhave e. a. , **Environmental measures for malaria controk in Indonesia. A historical review on species sanitation,** (Wageningen: PUDOC, 1991), ISBN 90-6754-186-9, 184 blz.

Toorn, W. v. e. a. , **Landschap als geheugen. Opstellen tegen de dijkverzwaring,** (Amsterdam: Uitgeverij Cadans, 1993), ISBN 90-5132-022-1. *f* 29,50.
"In landschap als geheugen wordt het probleem van het rivierenlandschap vanuit een groot aantal verschillende standpunten belicht, gedeeltelijk door tegenstanders van het eerste uur als de NRC-journalist Max Paumen, schilder Willem den Ouden, dichter Willem van Toorn en landschapsdeskundige Jan Bervaes.
Bijdragen van Pieter Bol, Huub Goudriaan, Aart Kusters, Abele Reitsma, Marc Chavannes, Auke Bijlsma en Frans Klijn geven een inzicht in het belang van het rivierengebied. Wie weet kunnen ze ook nog wat kamerleden en lokaal bestuurders tot andere gedachten brengen."
Veen, G. A. van, **Bodemsanering en kostenverhaal. De aansprakelijkheid voor bodemverontreiniging in Nederland en Duitsland,** (Deventer [etc]: Kluwer, 1992). ISBN 90-271-3621-1 *f* 40.- (bekroond met Kluwer's Post-Scriptum)

Spiegel Historiael

In de zomer van 1993 zal een themanummer van Spiegel Historiael met milieuhistorische artikelen verschijnen. De volgende onderwerpen zullen hierin aan bod komen: rookoverlast door veenbranden (18e-20e eeuw); verontreiniging door chemische industrie (19e eeuw); bodemvervuiling door bedrijven (19e en 20e eeuw); problemen van stedelijke hygiëne in Nederland (19e en 20e eeuw) en België (16e-18e eeuw); onderzoek naar waterverontreiniging in Nederland in de eerste helft van de 20e eeuw; drink- en afvalwater in Overijssel (1870-1970).

Symposium Clive Ponting

Na aanleiding van het boek van Clive Ponting 'Een groene geschiedenis van de wereld' zal in de laatste week van oktober 1993 in Groningen een studiebijeenkomst plaatsvinden. Als inleider zullen optreden:
drs. J.J. Boersema (vooral ethisch-religieuze in filosofische aspecten)
prof. dr. S. Bottema (vooral over vroege landbouwculturen)
dr. C. van der Meer (vooral over ontwikkelingseconomie, kolonialisme)
dr. H. van Zon (vooral milieuhistorische en algemeen historische elementen)
De auteur is gevraagd om de conferentie bij te wonen en een lezing ter afsluiting te verzorgen. Het symposium is uitsluitend bestemd voor hen die op (één van) de in het boek

36
NET WERK
428-429
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

behandelde terreinen thuis zijn. Het aantal deelnemers zal tot circa dertig worden beperkt om een zo groot en intens mogelijke overdracht van informatie te bewerkstelligen.
Nadere inlichtingen bij: Henk van Zon, Markeweg 8, 9307 PC Steenbergen (Dr.) tel. 050-635950/05928-56337

Congres Behoud van industrieel erfgoed: **milieuaspecten, arbeidshygiëne, arbeidsveiligheid**

De Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie VVIA organiseert op 15-16 oktober 1993 een internationaal werkcongres over milieuproblematiek en industriële archeologie te Oostende, in het kader van "Conservare '93", het Europese forum voor het erfgoed.
Deelnamekosten: BFrs 4500 (inclusief toegang tot "Conservare '93")
Informatie: VVIA, Postbus 30, B-9000 Gent
Tel. 56-359102

Bij de neus genomen

Bij de neus genomen: populair-wetenschappelijke doe-tentoonstelling over 'geur'. De tenstoonstelling is helaas bij het verschijnen van dit nummer niet meer te bezichtigen. Ter informatie zij hier toch vermeld dat zij plaatsvond in Museum Willem van Haren, Heereveen Van Harenspad 50-52 (t/m 16 mei)

In het volgende nummer

Vorig nummer en dit nummer stonden in het teken van de koppeling van historisch onderzoek en milieubeleid. Hierin kregen aktuele berichten de voorrang. In het volgend nummer gaat de aandacht naar fundamentele vraagstukken: ideeëngeschiedenis, grondslagendiscussie, lange termijn geschiedenis (in het bijzonder geschiedenis van het klimaat).

37

NET WERK

430-431

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Nederlands onderzoek

Sinds het overzicht van Nederlands en Nederlandstalig onderzoek op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu dat wij in 1991 publiceerden wekt milieugeschiedenis steeds meer belangstelling. Het juni-themanummer van Spiegel Historiael laat zien dat een nieuwe fase is aangebroken in de richting van een popularisering van de milieugeschiedenis. Spiegel Historiael heeft zich overigens al jaren geleden op dit terrein begeven, maar lang bleef het bij dat éne incidentele artikel. In het volgende nummer van Net Werk komt dan ook meer aandacht voor Nederlandse ontwikkelingen. Bij dit nummer gaat een enquête uit. Waarschijnlijk de zoveelste die in uw brievenbus glijdt. Maar neem toch even de tijd om die in te vullen: er is nog nergens een goed overzicht van Nederlands en Nederlandstalig milieu- en hygiënehistorisch onderzoek: samen kunnen we dit tot stand brengen en dan hebben we een unieke publikatie. Alvast dank aan de respondenten. Myriam Daru

Najaarsbijeenkomst Net Werk

Milieugeschiedenis en derde wereld

Drie verschillende continenten, vier sprekers op 19 november in Utrecht.
De studiedag wordt in samenwerking met de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis georganiseerd. Arij Ouweneel(CEDLA) spreekt over Mexico in de 18e eeuw, Roy van der Drift over mangrove rijstteelt in Guinee Bissau. Het middagprogramma staat in het teken van Indonesische milieugeschiedenis, met de lezingen van twee medewerkers van het Koninklijk Instituut voor Taal- Land- en Volkenkunde, Bernice de Jong Boers over de gevolgen van de uitbarsting van de vulkaan Tambora in 1815 en David Henley over de invoering van Amerikaanse gewassen in Sulawesi tussen 1550 en 1850.
Meer over de studiedag in het volgend nummer van Net Werk.

Het Euro-CLIMHIST projekt

Wetenschappers uit 17 landen hebben ongeveer 130000 klimatologische gegevens over de kleine ijstijd (ca. 300 jaar geleden) opgegeven aan het Euro-CLIMHIST centrum te Bern. Deze gegevens zijn verwerkt in reeksen en in 640 weerkaarten. Sommige van die gegevens zijn al eerder gepubliceerd, andere zijn moeizaam uit allerlei bron-

nen geanalyseerd. Een voorbeeld van een bekende reeks observaties wordt bewaard in de Bibliothèque Nationale te Parijs. Het gaat om het werk van Louis Morin, tussen februari 1665 en juli 1713. Dergelijke systematisch opgetekende observaties zijn zeldzaam maar niet uniek. Zo hebben diverse leden van het geslacht Kirch als sterrenkundigen dagelijks gegevens opgetekend in Leipzig, Guben en Berlijn tussen 1677 en 1774. Verder worden allerlei bronnen geraadpleegd, zoals logboeken, oorlogsdagboeken of de aantekeningen van de beheerders van grote landgoederen. Waar geen opgetekende gegevens ter beschikking staan, moet men terugvallen op de analyse van jaarringen van bomen.

Bij een conferentie in Bern op 3-5 september komen de participerende wetenschappers bij elkaar. Zij hebben gecodeerde gegevens aangeleverd die zowel in de oorspronkelijke taal als in het Engels verwerkt zijn. De deelnemers kunnen controleren of hun gegevens correct zijn verwerkt.

Het Euro-CLIMHIST projekt wordt door de nationale Zwitserse organisatie voor onderzoek gedragen en vindt plaats aan de Universiteit van Bern. Het maakt deel uit van een europees onderzoeksprogramma van de ESF. De bedoeling is de bevordering van internationale samenwerking voor sleutelprojekten. Het uiteindelijke doel van het overkoepelende klimaatprojekt is de lange termijn studie van weermodellen met een voorspellende waarde. De periode 1675-1715 is gekozen als een toetsperiode.

(deze samenvatting is gebaseerd op de presentatie van Christian Pfister in Environmental History Newsletter 4, 1993)

1
2

Klimaat en geschiedenis: een bibliografische verkenning

Deze verkenning is mede tot stand gekomen door bijdragen van J.A.J. Vervloet en Joke Jongejan.

Climate since A.D. 1500

Bradley, R. S. en P. D. Jones (ed.), **Climate since A.D. 1500**, (London/New-York: Routledge, 1992), ISBN 0-415-07593-9. £ 85.

Het boek van Bradley en Jones bevat een aantal interressante paleoklimatologische bijdragen:

Bradley, R. S. en P. D. Jones, 'Climatic variations in the longest instrumental records', pp. 246-268.

---, 'Climatic variation over the last 500 years', pp. 649-665.

---, 'Records of explosive volcanic eruptions over the last 500 years', pp. 606-622.

37

NET WERK

432-433

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Briffa, K. R. en F. H. Schweingruber, 'Recent dendroclimatic evidence of northern and central european summer temperatures', pp. 366-392.

Camuffo, D. en S. Enzi, 'Reconstructing the climate of northern Italy from archive sources', pp. 143-170.

Pfister, C., 'Monthly temperature and precipitation in Central Europe 1525-1979: quantifying documentary evidence on weather and its effects', pp. 118-142.

Ogilvie, A. E. J., 'Documentary evidence for changes in the climate of Iceland, AD 1500 to 1800', pp. 92-117.

Serre-Bachet, F., J. Guiot en L. Tessier, 'Dendroclimatic evidence from southwestern Europe and northwestern Africa', pp. 349-365.

Landscape-ecological impact of climatic change

Boer, M. M. en R. S. de Groot (red.), **Landscape-ecological impact of climatic change**, Lunteren 3-7 december 1989 (Amsterdam [etc.]: IOS Press, 1990). Met daarin o.a.:

Birks, H. J. B., 'Changes in vegetation and climate during the holocene of Europe', pp. 133-158.

Falkenmark, M., 'Hydrological shifts as parts of landscape-ecological impact of climatic change', pp. 194-217.

Selectieve bibliografie klimaat en geschiedenis

Aaby, B., 'Cyclic climatic variations in climate over the past 5500 year reflected in raised bogs', **Nature**, jrg. 263 (1976, september 23) 5575, pp. 281-284.

Bohnke, S. J. P., **Palaeohydrological changes in the Netherlands during the last 13000 years.** Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam (Amsterdam: 1991).

Bradley, R. (red.), **Global changes of the past,** (Boulder, CO: University Corporation for Athmospheric Research. Office for Interdisciplinary Earth Studies. Global Change Institute, 1991), vi, 514 blz. $ 38.00.

Buisman, J., **Bar en boos. Zeven eeuwen winterweer in de Lage Landen,** (Baarn: 1984).

Camuffo, D., 'Freezing of the Venetian lagoon since the 9th century A.D. in comparison to the climate of Western Europe and England', **Climatic change**, jrg. 10 (1987), pp. 43-66.

Camuffo, D., 'A meteorological anomaly in Palestine 33 centuries ago: how did the sun stop?', **Applied Climatology**, jrg. 41 (1990), pp. 81-85.

Camuffo, D., 'Acid rain and deterioration of monuments: how old is the phenomenon?', **Athmospheric Environment**, jrg. 26 B (1992), pp. 241-247.

Camuffo, D. en S. Enzi, 'Locust invasion and climatic factors from the Middle Ages to 1800', **Theoretical and Applied Climatology**, jrg. 43 (1991), pp. 43-73.
Crowley, T. J. en T. J. **North, Paleoclimatology,** (Oxford [etc.]: Oxford University Press, 1991) Oxford monographs on geology and geophysics, nr. 18, ISBN 0-19-503963-7, 339 blz.
Desaive, J., J. Goubert, E. Le Roy Ladurie e. a., **Médecins, climat et épidémies à la fin du XVI-IIe siècle,** (Paris/'s-Gravenhage: Mouton, 1972).
Dool, H. M. van, H. J. Krijen en C. J. E. Schuurmans, 'Average temperatures at De Bilt (Netherlands) 1634-1977', Gribbin, J. (ed.), **Climatic change,** (Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 1978), pp. 1-12.
Flohn, H., **Das Problem der Kimaänderungen in Vergangenheit und Zukunft,** (Darmstadt: Wissenschafliche Buchgesellschaft, 1988) WB-Forum, nr. 8, ISBN 3-534-80017-6, XVIII, 228 blz. DM 19,80.
Friedman, R. M., **Appropriating the weather: Vilhelm Bjerknes and the construction of modern meteorology,** (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989).
Gribbin, J. (red.), **Climatic change,** (Cambridge [etc]: Cambridge University Press, 1978).
Hecht, A., (red.), **Paleoclimate analysis and modeling,** (Chichester: Wiley interscience, 1985), ISBN 0-471-86517-3, xiv, 445 blz.
Heidinga, H. A., 'Toen het weer weer droog was. Een milieuramp in de 10e eeuw', **Natuur en techniek,** jrg. 59 (1985) 9, pp. 712-725.
Huggett, R. J., **Climate, earth processes and earth history,** (Berlin [etc.]: Springer, 1991), ISBN 3-540-53419-9/0-387-53419-9, 281 blz.
Jones, P. D. en T. M. L. Wigley, 'Die Erwärmung der Erde seit 1850', **Athmosphäre, Klima, Umwelt. Spektrum der Wissenschaft,** (1990), pp. 178-186.
Karpe, H. J., D. Otten en S. C. **Trinidade, Climate and development: climatic change and variability and the resulting social, economic and technological implications,** (Berlin [etc.]: Springer, 1990), ISBN 3-540-51269-1/0-387-51269-1, 477 blz.
Labrijn, A., **Het klimaat van Nederland in de laatste twee en een halve eeuw,** (Rijksuitgeverij: 's-Gravenhage, 1945) Mededelingen en verhandelingen. Koninklijk Nederlandsch Meteorologisch Instituut, nr. 49.
Lamb, H. H., **The changing climate. Selected papers,** (London: Methuen, 1968).
Lamb, H. H., **Climate, history and the modern world** (London: Methuen, 1982)

37
NET WERK
434-435
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Libby, E. M., **Past climates. Tree thermometers, commodities and people,** (Austin: University of Texas Press, 1993), 143 blz.
Mannion, A. M., **Global environmental change: a natural and cultural environmental history,** (Harlow: Longman, 1991), ISBN 0-582-00351-2/0-470-21678-6, 404 blz.
Pearson, R., **Climate and evolution,** (London: Academic Press, 1978), xi, 274 blz.
Pfister, C., 'Current Research. Europe. European weather', **European Environmental Newsletter,** jrg. 4 (1992), pp.34-39.
Rifkin, J., **Biosphere politics: a cultural odyssey form the middle ages to the new ages,** (New York: [Crown Publishers] Harper Collins, [1991] 1992), ISBN 0-06-250695-1 pb.
Rotberg, R. I. en Rabb. T.K., **Climate and History,** (Princeton: Princeton University Press, 1981).
Shackleton, N. J., R. G. West en D. Q. Bowen, **The past three million years: an evolution of climatic variability in the north atlantic region: a discussion,** (London: The Royal Society, 1988) Philosophical Transaction of the Royal Society of London. Biological Sciences, nr. 318, ISBN 0-85403-348-3/ISSN 0080-4622, 283 blz.
Utterström, G., 'Climatic fluctuations and population problems in early modern history', in: Worster, D. (red.), **The ends of the earth. Perspectives on modern environmental history,** (Cambridge [etc]: Cambridge University Press, 1988), pp. 39-79.
Velle, K., 'Baron de Poederlé (1752-1813) en de meteorologie en geneeskunde in de late 18de eeuw', **Oostvlaamse Zanten,** jrg. LX (1985) 1, pp. 49-52.
Wanner, H. en U. Siegenthaler, **Long and short term variability of climate,** (Berlin [etc]: Springer, 1988) Lecture notes in earth sciences, nr. 16, ISBN 3-540-18843-6/0-387-18843-6, 175 blz.
Wigley, T. M. L., M. J. Ingram en G. Farmer, **Climate and history: studies in past climates and their impact on Man,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).
World Climate Programme, Report of the meeting on archival survey for climate history, Paris 21-22 februari 1990 ([Genève]: World Meteorological Organization, 1990) 10 blz.

Signalementen

Andersen, A. e.a., **Historische Umweltforschung. Wissenschaftliche Neuorientierung - Aktuelle Fragestellungen,** (Bergisch Gladbach, Thomas Morus Akademie Bensberg: 1992) ISBN 3-89198-041-8, met o.a. de volgende bijdragen:

Andersen, A., 'Der gesellschaftliche Umgang mit der Mensch-Natur-Beziehung im Industriezeitalter', pp. 27-57

Brüggemeier, F., 'Umweltgeschichte-warum, wozu, wie? Überlegungen zum Stellenwert einer neuen Disziplin', pp.9-26

Bolderman, R., Afvalwater moet ooit weer drinkwater worden, (Woerden: Vereniging van Producenten van Betonleidingsystemen VPB, 1992), 52 blz.

Bontempe, V., 'Epidemie e società. La storiografia italiana dalla peste al colera', **Soc. Stor.**, jrg. 14 (1991), pp. 881-892.

Calließ, J., J. Rüsen en M. Striegnitz (red.), **Mensch und Umwelt in der Geschichte,** (Pfaffenweiler: 1992).

Herrmann, B. en A. Budde (red.), **Natur und Geschichte. Naturwissenschaftliche und historische Beiträge zu einer ökologischen Grundbildung,** (Hannover: 1989).

Kuzmiak, D. T., 'The American Environmental Movement', **Geogr. Journ.**, jrg. 157 (1991), pp. 265-278.

Lindemann, C., 'Verbrennung oder Verwertung: Müll als Problem um die Wende von 19. zum 20. Jahrhundert', **Technikgeschichte,** jrg. 59 (1992) 2, pp. 91-107.

MacKenzie, J. M., **The Empire of Nature: hunting, conservation and British Imperialism,** (Manchester/New York: Manchester University Press, 1988).

Mitman, G., **The state of Nature: ecology, community and American social thought 1900-1950,** (Chicago: University of Chicago Press, 1992) Science and its conceptual foundations, xiv + 290 blz.

Ommen, K. van, **Straatmeubilair** Amsterdamse School 1911-1940, (Amsterdam: Stadsuitgeverij Amsterdam, 1992), ISBN 90-5466-050-x. *f* 22,50.

Poujol, T., **Le développement de l'assainissement par dépression.** Proefschrift. ENPC Paris Val-de-Marne (1990).

Radkau, J., 'Unausdiskutiertes in der Umweltgeschichte', in: M. Hettling e. a. (red.), **Was ist Gesellschaftsgeschichte? Positionen, Themen, Analysen,** (München: 1991), pp. 44-58.

Toorn, W. van e. a. , **Landschap als geheugen. Opstellen tegen de dijkverzwaring,** (Amsterdam: Uitgeverij Cadans, 1993), ISBN 90-5132-022-1. *f* 29,50.

37
NET WERK
436-437
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Geschiedenis van de techniek

Lintsen, H. W. e. a. , (red.), Gezondheid en openbare hygiëne. Waterstaat en infrastructuur. Papier druk en communicatie, (Zutphen: Walburg Pers, 1993) Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890, deel 2, ISBN 90-6011-836-7.

De volgende bijdragen aan dit boek worden in nummer 38 uitvoerig besproken.

Houwaart, E. S., 'Hygiënische denken en doen', pp. 13-19,

---, 'Medische statistiek' , pp. 19-46.

---, 'Professionalisering en staatsvorming', pp. 81-92.

Woud, A. van der, 'De ruimtelijke orde', pp. 95-103.

Zon, H. van, 'Openbare hygiëne', 47-80.

Spiegel Historiael juni

Spiegel Historiael, jrg. 28 (1993) 6 (wordt in nummer 38 uitvoerig besproken)

Boer, D. E. de, 'Het getob van een tobbeerder. Bodemverontreiniging anno 1600', p. 241.

Foorthuis, W. R., 'Het veenbranden: een milieuramp in de 19e eeuw', pp. 230-235.

Heidinga, H. A., 'Een milieuramp in de 10de eeuw', p. 257.

Homburg, E., 'De eerste acties tegen chemische fabrieken omstreeks 1850', pp. 263-268.

Louwe Kooijmans, L.P. 'De prehistorische mens en zijn natuur', pp. 229.

Nieuwkoop, J., 'Bodemverontreiniging op voormalige bedrijfsterreinen', pp. 236-240.

Noort, J. van der, 'Een quaestie van geloof. Vuil en stank in Rotterdam', pp. 242-247.

Poulussen, P., 'Alles heeft een prijs. Het stedelijk leefmilieu in de zuidelijke Nederlanden (1500-1800)', pp. 224-228.

Romein, P. A., 'De Nederlandsche Vereeniging tegen water- bodem- en luchtverontreiniging', pp. 258-262.

Slijkhuis, H., 'De drink- en afvalwaterproblematiek in Overijssel', pp. 253-256.

Indonesische milieugeschiedenis

EDEN(Ecology, Demography and Economy in Nusantara) heeft kort geleden het eerste nummer van **Indonesian Environmental Newsletter** laten verschijnen. Redacteuren zijn Luc Nagtegaal en David Henley. Meer aandacht hiervoor in nummer 38.

Voor informatie: KITLV, postbus 9515 2300 RA Leiden. Tel. 071-272638 Fax 071-272638

Ideeëngeschiedenis van het Amerikaanse milieudenken
Verslag van een seminar

In de Amerikaanse traditie van natuur- en milieubescherming zijn drie elementaire denkwijzen te onderscheiden: romantisch estheticisme, utilitarisme en ecologisch denken. Deze voor lezers van Net Werk niet onbekende denkwijzen stonden centraal tijdens een seminar over amerikaanse geschiedenis in de zomer van '92 aan de Miami University in Oxford, Ohio. De Miami -indianen leefden vroeger in dit gebied ten noorden van Cincinatti, vandaar de naam.
Het seminar werd georganiseerd door de National Endowment for the Humanities, een fonds dat docenten uit het voortgezet onderwijs in staat stelt tijdens de schoolvakantie (!) hun kennis van de Amerikaanse letteren en geschiedenis bij te spijkeren. De deelnemers waren afkomstig uit alle delen van de VS. Via de Amerikaanse ambassade konden ook buitenlanders solliciteren naar een plaats. Een geschiedenisdocente uit de Filippijnen en ondergetekende werden langs deze weg toegevoegd aan de groep die, tekenend voor de uitstekende sfeer, gaandeweg de naam 'Ecogang' kreeg.
Onder leiding van de landbouwhistoricus Jack Kirby werden tijdens het seminar teksten bestudeerd van Henry David Thoreau, John Wesley Powell en Aldo Leopold. Als achtergrondliteratuur daarbij fungeerden voornamelijk werken van Donald Worster. Hieronder volgt een kort verslag van de inhoud van het seminar.
In 1864 publiceert Thoreau de verslagen van zijn reizen naar Maine Woods in het uiterste noorden van de VS. In dit werk komt Thoreau naar voren als een exponent van het romantisch estheticisme. Hij bewondert de 'wildernis' van Maine, zonder daarbij te vervallen in overdreven 'Schwärmerei'. Het zuiver op de exploitatie van de natuur gerichte menselijk handelen stelt hij aan de kaak. Hij gruwt bij de gedachte dat de statige naaldbomen uit de noordelijke wouden enkel dienen om gedecimeerd te worden tot luciferhoutjes.
Thoreau's verwachting dat eens de uitgestrekte wildernis van Maine volledig dienstbaar gemaakt zal zijn aan economische belangen, brengt hem ertoe te pleiten voor een 'nationaal reservaat'. Zo kan althans een deel van de ruige schoonheid en de bijzondere fauna en flora van dit gebied bewaard blijven. Ondanks zijn bewondering voor de wildernis zag Thoreau Maine toch niet als een oord om lang te vertoeven. Hij gaf de voorkeur aan het gecultiveerde maar toch gevarieerde landschap rond zijn woonplaats Concorde, Massachusetts.

37
NET WERK
438-439
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Thoreau
Thoreau is niet de eerste die pleit voor nationale parken. Die 'eer' komt toe aan de schilder George Catlin, minder bekend dan de schrijvers Thoreau of John Muir. Catlin reist in de jaren '30 van de vorige eeuw naar het westen van de VS om de indianen te bestuderen en te schilderen. Op een van zijn reizen komt Catlin ter ore dat een groep Sioux veertienhonderd bizontongen leverde in ruil voor whisky. Geheel tegen de indiaanse gewoonte in, om alles van de bizon te gebruiken, werden de beesten alleen gedood voor de tongen. Hun kadavers bleven achter op de prairie. Het voorval versterkt zijn vrees voor het uitroeien van de bizon en daarmee ook van de indianen die ervan afhankelijk zijn. Catlin stelt al in 1832 voor om national parken te stichten "containing man and beast, in all the wild freshness of their nature's beauty."

Powell
John Wesley Powell, een éénarmige veteraan uit de burgeroorlog, publiceert in 1878 zijn Report on the Lands of the Arid Regions of the United States. In dit regeringsrapport beschrijft Powell hoe deze gebieden, zich uitstrekkend van halverwege de Great Plains tot over de Rocky Mountains in Californië, het best gekoloniseerd kunnen worden. Het is opmerkelijk dat hij zich daarbij laat leiden door de gedachte dat de natuurlijke omstandigheden bepaalde grenzen stellen aan het menselijk handelen. Powell komt tot de slotsom dat alleen extensieve veeteelt en kleinschalige irrigatie op de lange duur verantwoord zijn. De bedrijven zouden minstens 2560 acres moeten omvatten (ca. 1000 ha).
De visie van Powell, een soort 'duurzame ontwikkeling' avant la lettre, wordt hem door de regering niet in dank afgenomen. Het zou immers betekenen dat het gebied nooit door veel 'settlers' bevolkt zou kunnen worden. Bovendien is de visie in strijd met de 'Homestead Act' waarin was bepaald dat wie zich vestigde op 160 acres (64 ha) en de grond in cultuur bracht, zich na vijf jaar eigenaar mocht noemen. Volgens Powell is er in het gebied echter niet voldoende neerslag om dergelijke kleine akkerbouwbedrijven in stand te houden. Onder het motto 'rain will follow the plough' gaat het droge gebied uiteindelijk toch onder de ploeg. Daarmee wordt een ontwikkeling in gang gezet die zou leiden tot de 'Dust Bowl' van de jaren dertig van deze eeuw.

Leopold
De figuur van Aldo Leopold markeert een ontwikkeling van utilitair naar ecologisch denken. In Game Management uit 1933, een inter-

nationaal bekend handboek over wildbeheer, stelt hij in een van de eerste zinnen dat "wild geoogst kan worden als een gewas". Wildbeheer is er in Leopolds ogen dan ook op gericht om zoveel mogelijk wild te 'produceren' voor de jacht. In dit kader passen dan ook beschermende maatregelen om overbejaging te voorkomen.
In A Sand County Almanac (1949), een verzameling ecologische essays, heeft Leopold zich ver verwijderd van zijn eerdere utilitaire opvattingen. Hij beschrijft op gevoelvolle wijze de samenhang in de natuur. Een van de meest typerende stukken is Thinking like a mountain, waarin hij beschrijft hoe het uitroeien van wolven om de wildstand te vergroten, grote schade toebrengt aan de vegetatie van de berg. Bomen en struiken vallen ten prooi aan het toenemend aantal herten en deze vallen uiteindelijk ten prooi aan de aantasting van de vegetatie. In Leopolds ogen moet inzicht in de ecologische samenhangen mede richtinggevend zijn voor het menselijk handelen. In het essay The Land Ethic stelt hij dat ethiek niet alleen betrekking moet hebben op intermenselijke relaties, maar ook op de relaties tussen mens en milieu. Een dergelijke ethiek moet doortrokken zijn van het besef dat mensen niet meer, maar ook niet minder zijn dan leden van de 'biotische gemeenschap'. Een dergelijk besef moet ertoe leiden dat menselijk handelen ecologisch, economisch en esthetisch verantwoord is. Daarmee heeft Leopold het spanningsveld aangegeven tussen de drie e's, echter zonder aan te geven hoe de spanningen tussen deze drie componenten in concrete gevallen op te lossen zijn.
Leopold's werk heeft in de jaren zestig invloed gehad op het milieubesef in de Amerikaanse samenleving en is nog steeds redelijk populair.

Amerikaanse zwaartepunten

Tijdens het seminar werd slechts terzijde aandacht besteed aan andere aspecten van de Amerikaanse milieugeschiedenis. Opvallend in de geschiedschrijving is het nagenoeg ontbreken van het onderwerp milieuvervuiling, even afgezien van het nijvere gewroet van 'garbage archeologists' in het vuilnis van de welvaartsstaat. Enkele belangrijke trefwoorden in de Amerikaanse geschiedschrijving over mens en milieu zijn: grondgebruik en daaraan gerelateerde problemen als verzilting door irrigatie en winderosie door ontginning van de prairie; transformatie van het landschap door de Europese kolonisten; geschiedenis van de 'conservation-movement' die zich zowel op natuur- als op milieubescherming richtte en al onder Teddy Roosevelt gehoor kreeg in de hoogste politieke kringen; 'environmental ethic', geschiedenis van westerse ideeën over de relatie tussen mens en natuur; de betekenis van 'wildernis' in de amerikaanse cultuur; en 'native americans' en hun milieu.
Een overzicht van enkele belangrijke werken volgt hierna. Een goede en erg lezenswaardige bloemlezing van Amerikaans milieubewustzijn tussen 1830 en nu is het boek van Roderick Nash **American Environmentalism**. Het bevat bovendien een goede bibliografie. Ook kan ik het al wat oudere **Nature's Economy** van Donald Worster aanbevelen.
De milieuhistorici in de VS beschikken over een eigen tijdschrift: **Environmental History Review.**
Teksten van het seminar:

Henry David Thoreau, **The Maine Woods, Harmondsworth** 1988 (oorspronkelijk 1864)

John Wesley Powell, **Report on the Lands of the Arid Regions of the United States,** Washington DC 1878

Aldo Leopold, **Game Management,** The University of Wisconsin Press 1986 (oorspr. York 1933)

Aldo Leopold, **A Sand County Almanac. And Sketches Here and There**, Oxford University Press (oorspr. 1949)

Wie meer informatie wil kan contact opnemen met Martin Bosch.
tel. 'savonds: 080-776607
Tel. werk: Stichting Milieu Educatie: 030-802444

37
NET WERK
440-441
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De toekomst van Historische Ecologie

Prof. Zonneveld: "Een nieuwe wetenschap steekt zijn nek uit"

Op 11 mei j.l. vond in Ede het symposium "De toekomst van historische ecologie" plaats. Onderzoekers, beheerders en beleidsmakers discussieerden over de rol die historische ecologie kan spelen voor de oplossing van problemen die zich voordoen bij natuurbeheer, natuurontwikkeling en landschapsplanning. Het symposium werd georganiseerd door de Werkgroep Historische Ecologie in samenwerking met de Raad voor het Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO).

Nieuwe natuur en historische referenties

De dagvoorzitter, *Prof. dr. ir. I.S. Zonneveld* ging bij de opening van het symposium in op de plaats van de historische ecologie in het brede veld van geografische en biologische wetenschappen. Hij constateerde een grote behoefte aan historisch-ecologische referentiebeelden. Dat heeft gemaakt dat de historische ecologie zich, als jonge tak van wetenschap, al direct tot toegepaste wetenschap ontwikkelt. De historische ecologie is hierdoor volgens Prof. Zonneveld duidelijk toekomst gericht. Maar, zo waarschuwde hij, het is niet zo dat historisch-ecologisch onderzoek er toe kan bijdra-

gen dat met natuurontwikkeling "oernatuur" wordt terug verkregen. Onomkeerbare veranderingen in bodem en hydrologie maken dat zich een geheel nieuwe natuur zal ontwikkelen. Historische gegevens kunnen echter wel helpen referenties te scheppen die het mogelijk maken zinnige voorspellingen te doen over de wijze waarop die nieuwe natuur zich zal ontwikkelen. Prof. Zonneveld opende hiermee deze, volgens hem historische dag: "een nieuwe wetenschap steekt zijn nek uit".

Werkgroep

Onderzoekers en beleidsmakers die zich bezig houden met deze nieuwe wetenschap hebben zich sinds twee jaar georganiseerd in een Werkgroep Historische Ecologie. De werkgroep is ontstaan door initiatieven vanuit de Werkgemeenschap Landschapsecologisch Onderzoek (WLO). De voorzitter van de werkgroep *drs. R. During*, lichtte toe dat dit initiatief vooral werd aangewakkerd door de grote behoefte aan historisch-ecologische gegevens die uit veel overheidsnota's spreekt. Het doel van de werkgroep is te bevorderen dat historisch-ecologische informatie wordt toegepast in beheer en beleid. Daarnaast wil de werkgroep dienen als platform voor onderzoekers die zich bezighouden met onderzoek op dit terrein. De werkgroep wil haar doelen bereiken door nieuw onderzoek te stimuleren, publikaties daarover te bevorderen en symposia te organiseren.

Duinen

De eerste drie sprekers gingen in op inhoudelijke aspecten van historische ecologie. Zo bleken de sporen van het historisch gebruik van de Amsterdamse Waterleiding Duinen in het huidige landschap nog duidelijk herkenbaar. Het duingebied is niet te begrijpen zonder inzicht in de historie ervan. *Dr. G. Baeyens* (Amsterdamse Gemeentewaterleidingen vestiging Leiduin) maakte duidelijk dat het beheer van de duinen kon worden geoptimaliseerd dankzij historisch-ecologisch onderzoek. Vooral in de randen van het duingebied wordt nu bewust gekozen voor een beheer dat aansluit bij de cultuurhistorie van het gebied. Zo is plaatselijk het hakhoutbeheer hervat en wordt de specifieke begroeiing van het "zeedorpenlandschap" tegen overwoekering met duindoornstruweel, door begrazing met runderen, beschermd.

Rivierengebied

Reconstructies van het rivierengebied, zo bleek uit de bijdrage van *drs. H. Middelkoop* (Rijksuniversiteit Utrecht), geven inzicht in het functioneren daarvan in het verleden. Ze zijn echter niet direct bruikbaar als streefbeeld voor natuurontwikkeling. Rivieren waren

37

NET WERK

442-443

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

immers in het verleden niet ingebed door kribben en dijken, maar hadden een vrije loop. Wel kan, door het bestuderen van series historische kaarten, de ontwikkeling van uiterwaarden, van zandbankje tot complete uiterwaard, worden gevolgd. Uit het onderzoek bleek ondermeer dat nevengeulen in het verleden bepaald niet de rol speelden die er thans bij natuurontwikkelingsprojecten aan wordt toebedacht. In de plannen worden nevengeulen gepresenteerd als permanent aanwezige elementen. De nevengeulen vormden in het verleden echter zeer dynamische systemen die na hun ontstaan weer in hoog tempo dicht slibden.

Weg van het statisch beeld

De intensiteit van menselijke activiteiten die in het verleden een rol speelden bij veranderingen in het landschap is lange tijd onderschat. Volgens *dr. J. Bieleman* (Landbouwuniversiteit Wageningen) is lange tijd te veel uitgegaan van de Topographisch Militaire Kaart van 1850. Dit leidde tot een te statisch beeld van het historische landschap. Bovendien lag de aandacht te veel bij de patronen in dat historische landschap en te weinig bij de processen die als vormende kracht optraden. Die processen vertonen een golfbeweging van groei en stilstand of achteruitgang die de ontwikkelingen in het landschap van 1100 tot heden heeft bepaald. Zo heeft de expansie tussen 1100 en 1350 tot grote ontginningen geleid. In die periode vonden bijvoorbeeld de veenontginningen in Holland plaats, die daar onomkeerbare veranderingen in milieu en landschap veroorzaakten. Daarna volgde een periode van achteruitgang. De mate waarin dat gebeurde bleek echter weer sterk afhankelijk van de locatie ten opzichte van economische centra. Duidelijk bleek dat de rurale samenleving van vóór 1850 op een aanmerkelijk dynamischer wijze met het landschap omsprong dan lange tijd gedacht is.

7
8

Beheer

Gedurende het middaggedeelte van het symposium werd ingegaan op de toepassingsmogelijkheden van historisch-ecologisch onderzoek. Volgens *H. Piek* (Natuurmonumenten) speelt de behoefte aan kennis uit het verleden al vanaf 1950 toen, vooral door Victor Westhoff, pleidooien werden gehouden voor het continueren van het historisch beheer waaruit de huidige natuurreservaten zijn ontstaan. Deze terreinen werden in het verleden gebruikt voor grondstoffenwinning. Zo werden er plaggen gestoken, vee geweid, gras gemaaid etc. De historische functie van de huidige natuurterreinen is te zien als een bron in een proces dat gekenmerkt kan worden als een "bron - put relatie".

Bij het huidige natuurbeheer zou gestreefd moeten worden naar het optimaliseren van die bron-functie, waardoor de voedselarmoede van deze terreinen duurzaam in stand gehouden kan worden.

Beleid

Voor natuurontwikkeling hangt de rol die historisch-ecologisch onderzoek kan spelen af van de aard en vooral de schaal van de plannen. Door *S.R.J. Jansen* (IKC-NBLF) werd die rol geplaatst tegen de natuurdoeltypen die in het kader van het Natuurbeleidsplan zijn onderscheiden. Zo zijn er de "nagenoeg natuurlijke terreinen". Dit zijn gebieden waar natuurlijke processen ongestoord kunnen verlopen. Een belangrijke vraag voor historisch ecologen voor dit soort gebieden is: hoe zag dergelijke grootschalige natuur er in het verleden uit en lijkt dat op de natuur die zich thans spontaan zou ontwikkelen. Een andere strategie richt zich op "begeleide natuurlijke eenheden". Dit zijn gebieden waarin zonodig bepaalde processen nagebootst kunnen worden. Historisch-ecologisch onderzoek zou inzicht kunnen leveren in de processen die zorgden voor landschappelijke variatie. De laatste twee categorieën die worden onderscheiden zijn de half-natuurlijke terreinen, waar ecologische processen worden gemanipuleerd, en multifunctionele terreinen, waar binnen harde randvoorwaarden bepaalde ecologische processen kunnen plaatsvinden. Historische bronnen zijn voor deze laatste twee vormen zeer geschikt om kennis te verwerven over de wijze waarop dit soort terreinen in het verleden werd beheerd. Een algemene opmerking was wel dat historische referenties geen doelen op zich mogen zijn, maar juist als inspiratiebron zouden moeten dienen.

Offensief

Dat er een sterke omslag heeft plaatsgevonden in het denken over natuur en landschap werd door de laatste spreker, *ir. P. Dauvellier* (VROM-RPD) geïllustreerd aan de hand van de actie van Natuurmonumenten waarbij natuurliefhebbers worden opgeroepen om grutto's te adopteren. De natuurbescherming is duidelijk van het behoud in het offensief. De overgang van natuurbeheer naar natuurontwikkeling kan gezien worden als een duidelijke uiting van dat offensief. Dit offensief wordt gestimuleerd door de landbouwkundige ontwikkelingen waardoor in het landelijk gebied het ruimte tekort wordt opgevolgd door een ruimte overschot. Er treedt hierdoor een omkering op in het gebruik van de ruimte: een omkering van ontginning in het verleden naar natuurontwikkeling in de toekomst; en een omkering van intensivering door ruilverkaveling in het verleden naar extensivering in de toekomst. Dit zijn belangrijke aspecten voor de ruimtelijke kwaliteit waarbij de toekomstwaarde van het landelijk gebied centraal moet staan. Hoe dat ingevuld moet worden is nog onduidelijk. Wel is het mogelijk op een as van goed naar kwaad duidelijke normen voor milieukwaliteit aan te geven . Voor ruimtelijke kwaliteit zijn die er (nog) niet. Hier is wel duidelijk een verschuiving op gang van "laten" (natuur ontzien) naar "doen"(natuur ontwikkelen). Hoewel de aandacht van historisch-ecologen vooral bij processen ligt, gaf de laatste spreker met een citaat uit Zen en de kunst van het motoronderhoud van Robert. M. Pirsig op treffende wijze de plaats van de historische ecologie in het beleid voor natuur en landschap aan: Je kunt wel kijken waar je naar toegaat en waar je bent, maar dat is altijd zinloos, tot je een keer terugkijkt naar waar je was en er zich een heel patroon begint af te tekenen. Wanneer je nu voortaan uitgaat van dat patroon levert het soms misschien iets op.

Verslag: Joep Dirkx
DLO-Staring Centrum,
Postbus 125,
6700 AC Wageningen

37
NET WERK
444-445
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Komende nummers

Zoals aangekondigd zal het komend nummer meer aandacht besteden aan Nederlands onderzoek. Daarnaast komt het onderwerp Derde Wereld en milieugeschiedenis aan bod: met de Net Werk bijeenkomst in november is er gelegenheid om kennis te maken met sommige van de vele vraagstukken die onderzocht worden.
Het begrip risico verdient ook nader bekeken te worden: hoe definiëren en definieerden mensen risico's, zowel in hun dagelijks leven als in de wetenschap
De aandachtige lezer van Net Werk zal gemerkt hebben dat dit nummer grotendeels is gevuld door 'externe' bijdragen. Het zou mooi zijn als het in komende nummers ook zou lukken. Dan is de naam 'contactblad' echt verdiend.
Was u al lang van plan een kort stuk in te sturen met uw beschouwingen? Of andere lezers te attenderen op publikaties of gebeurtenissen? Stuur dan nu uw bijdrage (langere teksten op floppy, liefst in ASCII of text only formaat).

38

NET WERK

446-447

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Studiedag 19-11-'93

Milieugeschiedenis en derde wereld

In samenwerking met de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis organiseert de Stichting Net Werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu op 19 november 1993 een bijeenkomst met als thema Milieugeschiedenis en derde wereld. Plaats: Academiegebouw Rijksuniversiteit Utrecht, Domplein 29, zaal 8 (vrij toegankelijk).

De agenda ziet er als volgt uit:.

10.30-11.45 Arij Ouweneel (CEDLA), Voorbij het optimum in Anáhuac (Mexico, 18de eeuw), aansluitend discussie

11.45-13.00 Leo de Haan (Sociaalgeografisch Instituut UvA) 'Landdegradatie en bodemconservering in Noord-Togo en Noord-Benin', aansluitend discussie

13.00-14.00 Lunch

14.00-15.15 Bernice de Jong Boers (Koninklijk Instituut voor Taal-Land- en Volkenkunde), De gevolgen van de uitbarsting van de vulkaan Tambora op het eiland Sumbawa (Indonesië) in 1815, aansluitend discussie.

15.15-16.30 David Henley (Koninklijk Instituut voor Taal, Land- en Volkenkunde), New World crops in North Sulawesi (1550-1850), aansluitend discussie.

ARIJ OUWENEEL over Anáhuac

In de discussie over duurzame agrarische ontwikkeling wordt de traditionele landbouw vaak als redder voor het milieuprobleem geschetst. Zonder afbreuk te willen doen aan de daarbij verdedigde argumenten zullen toch kanttekeningen moeten worden geplaatst bij dit optimisme. Er is immers ook hier een grens aan de mogelijkheden. Het lijkt alsof een optimum-theorie kan worden verdedigd: dit optimum geeft aan welke de specifieke agrarische draagkracht is die in een bepaalde regio bestaat bij toepassing van traditionele, niet-industriële landbouwmethoden. Boven een bepaalde en relatieve bevolkingsdichtheid biedt de landbouw onvoldoende bestaansmogelijkheden. De bevolking schakelt dan over op industriële landbouwmethoden, scheurt slecht rendabele gronden, specialiseert zich op exportgewassen, of kiest voor een niet-agrarisch bestaan. Emigratie uit de regio is eveneens een mogelijkheid. Deze

alternatieven gaan meestal gepaard met een uitbreiding van de sociale stratificatie en een verlies van de onafhankelijkheid voor de boeren. Voor een analyse van de veranderingen is kennis van de specifieke ecologische omstandigheden van de onderzochte streek van doorslaggevende betekenis. Arij Ouweneel bespreekt de alternatieven aan de hand van de Centraalmexicaanse hoogvlakte (Anáhuac) in de achttiende eeuw.

LEO DE HAAN
Landdegradatie en bodemconservering in Noord-Togo en Noord-Benin

De landbouwsystemen in Noord-Togo en Noord Benin zijn eeuwenlang gekenmerkt door shifting cultivation. Bevolkingsgroei en commercialisering hebben het, op zichzelf duurzame, traditionele systeem onder druk gezet. Afhankelijk van de lokale fysische en historische omstandigheden is de reactie van boeren verschillend. In sommige gebieden werden en worden veel meer conserverende technieken toegepast dan elders.
Recente immigraties van veehouders uit de Sahel veroorzaken een vergroting van de druk op bodem en vegetatie. Traditionele collectieve systemen van milieubeheer zijn niet langer toereikend, hoewel ze een basis kunnen vormen voor nieuwe beheerssystemen.

BERNICE DE JONG BOERS
over de Tambora

Vulkaanuitbarstingen kunnen grote demografische en ecologische effecten hebben. Een voorbeeld hiervan is de uitbarsting van de Tambora in 1815 op Sumbawa. Zover we kunnen nagaan, was dit een van de hevigste vulkaanuitbarstingen in de wereldgeschiedenis. De gevolgen van deze uitbarsting waren tot in de wijde omtrek merkbaar. Er vielen talrijke directe slachtoffers. Het dodental liep echter nog verder op doordat de oogsten verwoest werden door zware asregens. Korte termijn effecten van de uitbarstingen waren dan ook hoge mortaliteit, hongersnoden, ziekten (o.a. diarree) en rattenplagen. Op de lange termijn was het effect van de uitbarsting veel positiever. De bodemvruchtbaarheid werd aanmerkelijk verhoogd en dientengevolge kon de rijstproduktie worden opgevoerd.

DAVID HENLEY
over Noord-Celebes

In zijn bijdrage bespreekt David Henley de succesvolle introductie van Amerikaanse gewassen in Noord-Celebes. Hij analyseert de overgang naar nieuwe gewassen in ecologische termen en besteedt daarbij aandacht aan intraregionale verschillen. De nadruk ligt op maïs, dat al snel na rijst het belangrijkste voedingsgewas van Noord-Celebes werd. Vanaf het midden van de negentiende eeuw behoorde ook tomaat tot de belangrijke gewassen en tabak verving op den duur betel als belangrijkste genotmiddel.
Het succes van deze gewassen is verklaarbaar door te wijzen op de geschiktheid van het klimaat en de bodemgesteldheid ter plekke en de mogelijkheid om het gewas te integreren in de bestaande ladangbouw. Andere innovaties, zoals de natte rijstbouw, waren veel minder succesrijk, omdat zij minder goed aansloten bij het bestaande agro-ecosysteem. Er zijn geen aanwijzingen dat het ecosysteem van Noord-Celebes door de introductie van maïs en de andere gewassen uit de Nieuwe Wereld onder druk is komen te staan. Integendeel, de verhoging van de produktiviteit van het landbouwareaal heeft er mogelijk toe bijgedragen dat de landdegradatie en de ontbossing, die het gevolg waren van de bevolkingsgroei in de negentiende en de twintigste eeuw, werden uitgesteld.

38
NET WERK
448-449
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Euro Climhist:

Waar blijft Nederland ?

Op de conferentie van de AHC (de internationale vereniging voor geschiedenis en informatica) te Graz in augustus jongstleden, liet Hannes Schüle, medewerker van het Euro-Climhist projekt te Bern, zich ontvallen dat Nederland bij de achterblijvers van het projekt hoorde. Gegevens stromen in Bern binnen, en er zijn al zo'n half miljoen gegevens ingevoerd. Soms zijn gegevens over een land indirekt verkregen, zoals in het geval van Spanje, waar logboeken van Deense schepen zijn gebruikt om observaties langs de Spaanse kust te analyseren.
Inmiddels ligt er een boek over Europees klimaatgeschiedenis bij de drukker, waarbij het Nederlands klimaat via bestaande studies en indirekte gegevens in kaart zal zijn gebracht.
Bij het Euro-Climhist wordt wel vrij veel van de toeleveranciers van data verwacht.Zo hoort er bijvoorbeeld een grondige bronnenkritiek plaats te vinden, die de basis kan vormen voor de schatting van de betrouwbaarheid van de bronnen.
Het betrouwbaarheidsniveau maakt dan deel uit van het model dat tot de vervaardiging van kaarten leidt. Onzekerheden, onnauwkeurigheden en ontbrekende gegevens worden in de data-bank duidelijk weergegeven. Zo is het achteraf altijd mogelijk bronnen tegenover elkaar te stellen en keuzes te maken als gegevens elkaar tegenspreken.
De verschillende talen waarin de gegevens worden aangeleverd hebben voor de nodige hoofdbrekens gezorgd, maar inmiddels zorgt een vertaalmodule voor de juiste alfabetisering bij lijsten.

De Bernse onderzoekers zijn vanwege hun verzameldrift weleens beschuldigd van data-imperialisme. Euro-Climhist is niet het enige projekt met ambitie, er zijn andere groepen die eveneens het beeld van het weer over eeuwen heen willen vaststellen. De verdediging is dat er met de toeleveranciers van data goede afspraken worden gemaakt, waarbij iedere onderzoeker de gegevens eerst kan gebruiken voor een eigen publikatie, waarna pas die gegevens verwerkt en vanuit de Bernse data-bank toegankelijk worden gemaakt. We hopen op een reactie van Nederlandse onderzoekers in een volgend nummer.
Hier nog enkele titels die bij het samenstellen van de bibliografie over klimaat (nr. 37) aan onze aandacht waren ontglipt.

Frenzel, B., L. Reisch en B. Bläser, **Evaluation of land surfaces cleared from forests by prehistoric man in early neolithic times and the time of migrating german tribes,** (Stuttgart: Gustav Fischer, 1993) Paläoklimaforschung, nr. 8, ISBN 3-437-30708-8. DM 78.-.

Frenzel, B., **European climate reconstructed from documentary data: methods and results,** (Stuttgart: Gustav Fischer, 1992), ISBN 3-437-30701-0, XII, 265 blz. DM 84.-.

Frenzel, B., C. Pfister en B. Gläser (eds.), **European climate 1675-1715. Paleoclimate Research**, (Stuttgart: 1993).

Aaaahhh... De frisse adem van de Duitse properheid

Het Duitse hygiënemuseum gelegen te Dresden is begonnen aan een nieuwe zegetocht. 'Die Wende' bracht net als voor vele andere instellingen een wisseling van de wacht. Er kwam een man 'aus den alten Bundesländern' op de directeurs-stoel. Post-moderne architecten zijn aangezocht voor een verbouwing. De public relations draait op volle toeren. De informatie over de tentoonstelling In aller Munde kwam te laat om lezers van Net Werk erop attent te maken.Op 28 september gaan haar deuren dicht, maar de catalogus is nog verkrijgbaar. De hele tentoonstelling draaide om het o zo Duitse verschijnsel van het Odol mondwater en het karakteristieke flesje met eendehals (ook in Nederlandse drogisterijen verkrijgbaar en al in nummer 4 van dit blad besproken). De Odol-fles wordt figuurlijk en letterlijk van alle kanten bekeken. De betekenis ervan is bijzonder groot voor het museum. Immers, het is gesticht door de fabrikant van dit hygiëne-produkt, Karl August Lingner en het was het produkt dat zijn firma rijk maakte. Belangrijk voor het succes van Lingner was juist het feit dat Odol wel enige antiseptische werking bezat, maar als cosmetisch produkt werd verkocht, waardoor het apothekencircuit omzeild werd. Dat mondwater slechts een zeer tijdelijke werking heeft op mondbacteriën was al aan het einde van de negentiende eeuw aangetoond en bekend in vakkringen.Uiteraard was in de reklame voor Odol niets van deze relativering te vinden.
Lingner was van bijzondere betekenis voor het hygiënemuseum, maar het idee om een hygiënemuseum in Dresden te stichten was niet van hem. Al in 1883, twee jaar voor zijn aankomst in die stad, werd er een petitie aan de Saksische regering gericht om een dergelijk museum tot stand te brengen. Men volgde daarmee het voorbeeld van Berlijn, waar in 1882-1883 de Allgemeine Deutsche Ausstellung auf dem Gebiete der Hygiëne, Gesundheitspflege und Gesundheitstechnik und des Rettungswesens had plaats gehad.Het in Berlijn ontstane hygiene museum was echter maar een kort leven beschoren. Het waren inderdaad het enthousiasme en de financiële daadkracht die ervoor zorgden dat er in Dresden in 1903 de tentoonstelling Volkskrankheiten und ihre Bekämpfung kwam, in 1911 gevolgd door de reuzemanifestatie van de eerste internationale hygiëne tentoonstelling (320.000 vierkante meters, 221.919 bezoekers!). In 1913 werd een vereniging opgericht die een aantal reizende tentoonstellingen samenstelde. Na een tijdelijke behuizing kwam er in 1930 een definitief gebouw in een modern-monumentalistische stijl dat enige verwandschap toonde met vele in de nazitijd neergezette architectuur. Ook sommige thema's in de tentoonstelling waren een voorproef van nazi-propaganda, zoals de afdeling voor rassenhygiëne. De trotse gebouwen hebben het beruchte bombardement van Dresden aan het einde van de Tweede Wereldoorlog niet overleefd, maar de DDR liet het museum herleven. Vanaf 1951 was er in Dresden weer een permanente tentoonstelling waar hygiënedidaktiek ter hand werd genomen (ter vergelijking: in de Bondsrepubliek kwam er pas in 1967 een staatsinstelling voor gezondheidsvoorlichting). De DDR- didaktiek nam soms even weinig subtiele vormen aan als de propaganda onder het Nationaal Socialistisch regime (getuige de reeks Durch Volksgesundheit zur Leistungssteigerung). De huidige catalogus kan zich echter meten met vergelijkbare produkten uit West Duitsland.

Roth, M., M. Scheske en H. Täubrich (eds.), **In aller Munde. Einhundert Jahre Odol,** (Ostfildern-Ruit: Edition Cantz, 1993), ISBN 3-89322-550-1. DM 32.- Deutsches Hygiene-Museum, Lingnerplatz 1 D- 01096 Dresden (Bij bestellingen direkt bij het museum worden portokosten berekend.)

38
NET WERK
450-451
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Selectie en behoud van archieven

Enkele nummers terug is het vraagstuk van behoud en vernietiging van archieven ter sprake gekomen. De aankondiging voor de jaarvergadering van het Nederlands Historisch Genootschap op 24 september over selectie en vernietiging van archiefmateriaal kwam helaas te laat voor het publikatieschema van Net Werk. Op die dag komen vooral de selectietheorieën aan de orde. Een herkansing is echter mogelijk, want het thema komt vrij kort daarna weer in een congres aan de orde. Wie zich op de hoogte wil stellen van de laatste stand van zaken en eventueel met archivarissen in discussie wil treden, krijgt daartoe de gelegenheid op de studiedag van de Koninklijke Vereniging van Archivarissen, op 25 en 26 november 1993 in het gebouwencomplex van de Koninklijk Bibliotheek en het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.
Twee van de thema's zijn uitermate relevant voor milieuhistorici als gebruikers van archieven: het thema nr 1 Criteria en methodieken van selectie van overheids- en particuliere archieven en thema nr. 4 Communicatie tussen archiefdienst en de maatschappelijke omgeving (klanten, bestuurders etc). Het complete aanbod van dit congres bevat 33(!) sessies.

Gezond weer in Groningen, piskijkers in Leiden

Van 9 oktober 1933 t/m 16 januari 1994 is in het Groningse Universiteitsmuseum de tentoonstelling te zien Gezond weer in Groningen. Gezondheidszorg en medisch beroep 1500-1900.De bezoeker krijgt een gevarieerd beeld van de Groningse ziekenzorg, de medische beroepen, behandeling van ziekten en de organisatie van de gezondheidszorg. Een publikatie begeleidt de tentoonstelling.
Op 9 oktober houdt de Gewina (Genootschap voor Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschap en Techniek) haar najaarsbijeenkomst te Groningen in combinatie met de opening van de tentoonstelling en het symposium Medische Geschiedenis in Lokaal Perspectief 1500-1900. (informatie: dr. F.G. Huisman, Zagerij 49, 9713 DG Groningen, tel. 050-145492).
Op 10 oktober zijn er extra activiteiten in het kader van de wetenschapsweek.
In het museum Boerhaave te Leiden gaat tegelijkertijd een tentoonstelling open met een soortgelijk thema: Van piskijkers en heelmeesters. Genezen in de Gouden Eeuw. Daar gaat men langer door, tot 10 april 1994.

38

NET WERK

452-453

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

4/5

Risico's, angsten en onzekerheden

De omgang met milieu en met hygiëne als preventieve gezondheidszorg is sterk afhankelijk van risicoperceptie en -acceptaten. Risico is een modern begrip, maar dreigingen en angsten zijn van alle tijden. Hedendaags risico onderzoek kan, hopen we, bijdragen tot de bestudering van de relatie tussen mensen en de natuur en de reactie op rampen. Gegevens uit het verleden kunnen wederom bij risico-onderzoek helpen om hypotheses te toetsen op hun geldigheid op lange termijn en uitgaande van een grote variëteit aan maatschappelijke organisatievormen. Vandaar deze eerste verkenning van risicoliteratuur. Een eerste vaststelling: de hoeveelheid publikaties over risico's is indrukwekkend. De hier gepresenteerde titels zijn een eerste keuze, gemaakt met het idee dat zij voor historici interessant materiaal kunnen bevatten, ook al zijn zij in de meeste gevallen niet historisch van karakter. In een volgend nummer komen we op het thema risico's terug.

Bechmann, G. (ed.), **Risiko und Gesellschaft. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung,** (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1993), ISBN 3-531-1190-X.

Beck, U., **Risikogesellschaft. Auf dem Wege in eine andere Moderne,** (Frankfurt am Main:Suhrkamp 1986).

Covello, V. T. en B. B. Johnson (eds.), **The social construction of risk. Issues, methods and case studies,** .

Covello, V. T., J. L. Mumpower, P. J. M. Stallen e. a. (eds.), **Environmental impact assessment, technology assessment, and risk analysis,** (Berlin [etc]: Springer, 1985).

Covello, V. T. en J. Mumpower, 'A historical perspective', **Risk Analysis,** jrg. 5 (1985), pp. 103-105.

Delumeau, J., **Rassurer et protéger: le sentiment de sécurité dans l'Occident d'autrefois,** (Paris: Fayard, 1989), ISBN 2-213-02269-0, 666 blz. FF 160.-.

Didde, R., 'Toxicologische risico's van loodwit in historisch perspectief', **Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg,** jrg. 66 (1988) 2, pp. 46-50.

Douglas, M. en A. Wildavsky, **Risk and culture. An essay on the selection of technical and environmental dangers,** (Berkeley: University of California Press, 1982).

Fischhoff, B., S. Lichtenstein en P. Slovic, **Acceptable risk,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 1983), ISBN 0-521-24164-2/0-521-27897-9, 185 blz.

Giddens, A., **Consequences of Modernity,** (Cambridge: Polity Press, 1990, 1991). ISBN 0-7456-0932-5/0-7456-0889-2.
Halfmann, J. en K. P. Japp (eds.), **Riskante Entscheidungen und Katastrophenpotentiale**, (Opladen: Westdeutscher Verlag 1990).
Kirby, A., (red.), **Nothing to fear: risks and hazards in American society,** (Tucson: University of Arizona Press, 1990), ISBN 0-8165-1185-3, xvii, 301 blz. $ 24.95. (Hoofdstuk 4. Joel Tarr over opnieuw opdoemende risico's.)
Krimsky, S. en D. Goldring, **Social theories of risk,** (Westport: Greenwood Publishing, 1992), ISBN 0-275-94168-x/0-275-94317-8. $ 22.95.
Krommendijk, E., **Zorgen over de drinkwatervoorziening. De Nederlandse drinkwatervoorziening beschouwd vanuit een milieusociologische theorie.** Doctoraalscriptie Landbouwuniversiteit Wageningen (Wageningen: 1993).
Lau, C., 'Risikodiskurse: Gesellschaftliche Auseinandersetzung um die Definition von Risiken', **Soziale Welt**, jrg. 40 (1989), pp. 418-436.
Luhmann, N., **Soziologie des Risikos**, (Berlin/New York: De Gruyter, 1991).
Mazur, A., 'Gesellschaftliche und wissenschaftliche Ursachen der historischen Entwicklung der Risikoforschung', in Conrad, J. (ed.), **Gesellschaft, Technik und Risikopolitik,** (Berlin/Heidelberg/New York: Springer, 1983), pp. 141-146.
Midden, C. J. H., D. D. L. Daamen en B. Verplanken, 'Voorstelbaarheid en risico-evaluatie, kernenergie en kolenverbranding vergeleken', in Grumbkow, J. von, D. van Kreveld en Stringer. P. (eds.), **Toegepaste Sociale Psychologie,** (Lisse:Swets en Zeitlinger, 1985). (prof. dr. C. Midden heeft op 14 mei 1993 zijn intreerede aan de TUE gehouden over risico's).
Radkau, J., **Aufstieg und Krise der deutschen Atomwirtschaft 1945-1975,** (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1983), ISBN 3-499-17756-0.
Rowe, W. D., **An anatomy of risk,** (New York: John Wiley & sons, 1977).
Sprent, P., **Risico's. Zekerheden over onzekerheid,** (Bloemendaal: Aramith, 1990 Nederlandse vertaling), ISBN 90-6834-061-1.

Richard Evans

Richard J. Evans heeft in augustus een belangrijke Duits cultuurprijs ontvangen voor zijn werk **Death in Hamburg. Society and politics in the cholera years 1830-1910**. De prijs komt wel zes jaar na de publikatie van het boek in het Engels.

38
NET WERK
454-455
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
5/6

Signalement

Barth, G., **Fleeting moments. Nature and culture in American history,** (Oxford University Press, 1990), ISBN 0-19-506296-5. $ 32.50.
Bourg, D. (ed.), **Les sentiments de la nature,** (Paris: La Découverte, 1993), ISBN 2-7071-225-4.
Collard, A. en J. Contrucci, **Man's violence against animals and the earth,** (Bloomington: Indiana University Press, 1989), ISBN 0-253-31514-x/0-253-20519-0. pbck $ 8.95.
Ewald, P., 'The evolution of virulence', **Scientific American**, jrg. 268 (1993) 4, pp. 56-62.
---, Evolution of infectious disease, (Oxford: Oxford University Press, 1993).
Giebels, L., 'Van waterverversing tot afvalwaterzuivering. Rijnlands bemoeienis met de hoedanigheid van het boezemwater van 1927 tot 1965', **Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis**, jrg. 2 (1993) 1, pp. 10-20.
Guha, R., **The unquiet woods: ecological change and peasant resistance in the Himalaya,** (Berkeley: The University of California Press, 1989).
Lines, W. J., **Taming the Great South. A history of the conquest of nature in Australia,** (Berkeley: University of California Press, 1992), ISBN 0-520-07830-6. $ 30.00.
Marks, S. A., **Southern hunting in black and white. Nature, history and ritual in a Carolina community,** (Princeton: Princeton University Press, 1993), ISBN 0-691-09452-7/0-691-02851-6, 345 blz. pbck $ 16.95.
Miller, Q., **Le sanatorium. Architecture d'un isolement sublime.** Ecole Polytechnique Fédérale de Lausanne. Département d'Architecture (Lausanne: 1992).
Nikiforuk, A., **The 4th horseman. A short history of epidemics, plagues and other scourges,** (New York: M. Evans, 1993), ISBN 0-87131-721-4. $ 18.95.
Pyne, J., **Burning bush. a fire history of Australia,** (New York: H. Holt, 1991), ISBN 0-8050-1412-1, 520 blz. $ 24.99.
Schneider, U. en D. Stender (eds.), **"Das Paradies komt wieder...". Zur Kulturgeschichte und Ökologie von Herd, Kühlschrank und Waschmaschine,** (Hamburg: VSA, 1993), ISBN 3-87975-634-1.
Ven, G. P. van de (ed.), **Leefbaar laagland,** (Utrecht: Matrijs, 1993), ISBN 90-5345-031-9, 304 blz. *f* 69,90.
Worster, D., **A country without secrets,** (Oxford University Press, 1992), ISBN 0-685-49801-8. $ 27.92.
---, **Turning to the land: environmental history and the ecological imagination,** (Oxford University Press, 1993), ISBN 0-19-507624-9.

Hoorcollegereeks milieu en geschiedenis aan de UvA

Deze reeks hoorcolleges is georganiseerd op verzoek van studenten (in het bijzonder Marc Willemsen).
15 september-17 november 1993
11.15-13.00 uur, P.C. Hoofthuis, Spuistraat 134, zaal 105.
Coördinator: prof. dr. L. Noordegraaf (vakgroep ESG, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam, kr 530).

15 september Wat is milieugeschiedenis (dr. H. van Zon, Agronomisch-Historisch Instituut, RU Groningen)
22 september De overgang van jagen-verzamelen naar landbouwen (mw. dr. L.H. van Wijngaarden -Bakker, Pre- en Protohistorie, UvA)
29 september Het broeikaseffekt en klimaatschommelingen in het verleden (mw. dr. M.C. 't Hart, Economische en Sociale Geschiedenis, UvA)
6 oktober Milieu van het Mediterrane gebied in de Griekse en Romeinse tijd (mw dr. L.H. van Wijngaarden-Bakker)
13 oktober Ecologische problemen op het platteland omstreeks 1800 (dr. W. Verstegen, Economische en Sociale Geschiedenis VU Amsterdam)
20 oktober Industrialisatie en milieu (prof. dr. P. Kooij, Economische en Sociale Geschiedenis, RU Groningen)
27 oktober Wisselwerking mens-natuur (prof. dr. G. Borger, Historische Geografie, UvA)
3 november Stedelijk afvalwater (dr. J. van den Noort)
10 november Hygiënisme en stedelijk milieu (drs. M. Daru)
17 november Milieu en samenleving (prof. dr. E. Tellegen, Milieukunde UvA)

Studiemiddag 'Er zit een luchtje aan'

Studiemiddag van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch op donderdag 4 november 1993 rond het thema 'De geschiedenis van de zorg voor hygiëne en milieu'.
Collegezaal van het Stadsarchief, 13.30 uur.
Sprekers: dr. ir. Jurgen Nieuwkoop (DHV Milieu en Infrastructuur), dr. Henk van Zon (RUG), drs. Myriam Daru (Net Werk).
Thema's: bodemverontreiniging en historisch onderzoek, overheid en hygiëne in de negentiende eeuw, de afvoer van vuil en de riolering van de stad.
Informatie en (schriftelijke) aanmelding bij: Aart Vos/Peter-Jan van der Heijden, Stadsarchief 's Hertogenbosch, Bloemenkamp 50, Postbus 12345, 5200 GZ
tel. 073-155337

38
NET WERK
456-457
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

6
7

Scripties

De Historische Commissie van de Nederlandse Vereniging voor Afvalwaterbehandeling en Waterkwaliteitsbeheer (NVA) zou gaarne in contact willen komen met studenten en/of betrokken docenten, die geïnteresseerd zijn in de historie van de behandeling van afvalwater, met als doel het schrijven van een scriptie over één van de navolgende onderwerpen: architectuur van rioolwaterzuiveringsinrichtingen; bewustwording van het belang van goede oppervlaktewaterkwaliteit door de eeuwen heen; ontwikkeling van de bepaling van organische stof in water (afvalwater); ontwikkeling van de methodiek en de apparatuur voor bemeting en bemonstering van afvalstromen; pioniers op het gebied van de bestrijding van afvalwater; ontwikkeling van beluchtingsapparatuur (speciaal oppervlaktebeluchter) van de behandeling van afvalwater; technische monumenten op het gebied van de behandeling van afvwater in Oost-Europa.
De HistorischeCommissie kan zonodig informatie over de onderwerpen verstrekken en participeren in de begeleiding van de studenten.
Opgave en/of nadere inlichtingen bij de secretaris van de commissie:
de heer ing. S.A. Oldenkamp p/a
Postbus 479 7400 AL Deventer
tel. 05700-99510 of privé
Golstraat 9a 7411 BN Deventer
tel. 05700-49940

2nd Anglo-Dutch Wellcome Symposium on the History of Medicine

Life's functions and clinical practices

Op 10 december 1993 vindt het 2e Wellcome Symposium plaats aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Het legt de nadruk op de relatie tussen medische wetenschappen en medische praktijken vanaf circa 1770 tot de jaren twintig van deze eeuw. In de laatste twintig jaar is naast traditionele historische onderzoeksmethoden een beroep gedaan op semiotiek en anthropologie. Dit zal in de lezingen tot uitdrukking komen.
Voor meer informatie over het programma van het Wellcome symposium kan men zich wenden tot dr. G. van Heteren, Vakgroep Ethiek, Filosofie en Geschiedenis van de Geneeskunde, Postbus 910 6500 HB Nijmegen tel. 080-615320 fax 080-540254
Sluitingsdatum voor inschrijving is 15 november 1993. De kosten zijn *f* 45.- (inclusief lunch)

Liernur en de actualiteit van de rioleringstechniek

TERUG NAAR DE TOEKOMST

Een zoektocht naar milieu-sparende en innoverende rioleringstechnieken vanaf Liernur († 1893) tot in de volgende eeuw

SYMPOSIUM 17 december 1993
Congrescentrum EurOase, Stichtse Rotonde 11, Amersfoort.
Stichting Net Werk, DHV Milieu en Infrastructuur, Historische commissie van de NVA en RIONED
Programma
09.00-09.30 Registratie, koffie
09.30-09.45 Inleiding door de dagvoorzitter prof. dr. ir. J.L.A. Jansen (VROM/DGM)
09.45-10.30 Pneumatisch stelsel contra spoelstelsel: de ongewone technieken van captain Liernur drs. M. Daru (Net Werk)
10.30-11.45 Amsterdam, de schone dame met de stinkende adem: het begrip openbare hygiëne in het rioleringsdebat in de 2e helft van de 19e eeuw drs. I. van Veenendaal (Centrum voor Beleid en Management, Utrecht)
11.15-11.30 Koffie
11.30-12.15 De problemen van heden, verklaard uit het verleden (overzicht van innovatie in de rioleringstechniek) prof. ir. J. B.M. Wiggers (TU Delft)
12.15-12.45 Discussie
12.45-14.00 Lunch
14.00-14.45 De riolering in de volgende eeuw ir. J. Voorhoeve (DHV Milieu en Infrastructuur)
14.45-14.50 Wisseling 'toneel'
14.50-15.10 Toelichting stellingen van de forumleden (+ stemming door de zaal)
15.10-15.30 Thee
15.30-16.30 Forumdiscussie
16.30-17.00 Afsluiting + borrel
Panel: Prof. dr. ir. J.L.A. Jansen (dagvoorzitter, directeur Duurzame Technologie VROM/DGM, voorzitter interdepartementale Beheergroep DTO (Duurzame Technologische Ontwikkeling)
Prof.ir. A.C.J. Koot (emeritus hoogleraar gezondheidstechniek TUD, historische ontwikkeingen rioleringen)
Drs.S. Tjallingii (IBN-DLO, milieu en stadsecologie)
Drs. H. Blankesteijn (wetenschapsjournalist NRC)
ing. A.G. van den Herik (voormalig hoofd afdeling riolering Grontmij)
dr. W.C. Witvoet (DHV Water)
Kosten: 50.-, incl. lunch, en documentatiemap. Inschrijving: vóór 1 december, door storting van F 50.- op giro ten nsme van penningmeester Net Werk, Rotterdam o.v.v. 17 december 1993. Inlichtingen: drs. Myriam Daru tel.040-42 3814 fax 040-480794 of schriftelijk op het adres van Net Werk

38
NET WERK
458-459
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

39

NET WERK

460-461

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Terug naar de Toekomst

Op 17 december a.s. organiseren de Stichting Net Werk, DHV Milieu en Infrastructuur, de Historische Commissie van de NVA en RIONED een symposium naar aanleiding van de 100ste sterfdag van Charles T. Liernur, de Nederlandse uitvinder van de vacuümriolering (voor het eerst in 1866 geoctrooieerd). Het thema van de dag is gericht op de ontwikkelingen gedurende de afgelopen 100 jaar op het gebied van de riolering, hetgeen het aanknopingspunt vormt voor actuele vraagstukken in dit werkveld.
Charles Liernur was een technicus, maar ook een internationaal georienteerde ondernemer met maatschappelijke ambities. Zijn visie op rioleringstechniek was origineel en technisch vooruitstrevend. Het alternatief dat hij bood was gebaseerd op het nastreven van hygiëne, op schaarste aan water, het zuiver houden van rivieren en grachten en recycling van afval. Allemaal ideeën die niet aan actualiteit hebben ingeboet. Door de exploitatieproblemen, het toenemend waterverbruik en de concurrentie van kunstmest bleef zijn vacuümtechnologie marginaal. Maar marginale technologieën kunnen een stimulans betekenen. En met veranderende omstandigheden kan hun concurrentiepositie gunstiger worden.

Hoe ontstaan innovaties in de rioleringstechniek, welke krachten dragen bij tot hun succes of hun mislukking, hoe worden alternatieven gewogen, gekozen en geëvalueerd, welke externe ontwikkelingen wegen het zwaarst, hoe moeilijk is het de ingeslagen weg te verlaten? Met die vraagstukken werden Liernur en zijn tijdgenoten geconfronteerd, evenals de beslissers van nu en van de toekomst.
Milieu, al in 1893 - onder een andere naam - een onderwerp van discussie, komt steeds meer op de voorgrond bij het maken van keuzes. Nieuwe criteria betekenen nieuwe oplossingen en nieuwe afwegingen. In de bijdragen en de paneldiscussie zullen de vele - soms controversiële - afwegingsfactoren worden belicht die meespelen in de ontwikkeling van nieuwe rioleringstechnologie in verleden, heden en toekomst.

Enquête

De respons op de enquête is nu al goed te noemen, maar een dergelijke enquête heeft natuurlijk alles te winnen aan een maximale respons. Overigens belooft de enquête nu al een verrassende variëteit aan onderzoek aan het licht te brengen.
Dus mocht u nog aarzelen om uw formulier in te sturen, doe dat niet meer, vul het in en stuur het zo snel mogelijk.

(Een nieuw enquête formulier wordt u eventueel op aanvraag toegezonden.)
De definitieve verwerking vindt pas na de kerstvacantie plaats, u bent nog niet té laat (ook niet als u nog aanvullingen hebt).
De resultaten komen in een rapport uit in het eerste kwartaal van 1994. (Bij deze gelegenheid mijn excuses aan allen die een adreswijziging of -correctie via hun enquête antwoord hebben doorgegeven: de verwerking is na het verzenden van nr. 38 begonnen, het kan zelfs zijn dat u nog niet aan de beurt ben geweest.)

NOD

Misschien wel interessant in verband met het zoeken van informatie over lopend onderzoek: het NBOI (het Nederlands Bureau voor Onderzoek Informatie) geeft vanaf 1 oktober j.l. tot 1 april 1994 iedereen gratis toegang tot de Onderzoek Databank (voor de universiteiten tot 1 oktober 1995). Universiteiten en sommige onderzoeksinstellingen kunnen zonder password de databank in, anders moet men een password aanvragen bij de helpdesk van de NBOI, 020-551 08 52.
Voorwaarde is wel dat men beschikt over een computer en een modem met telecommunicatie software.

EDEN lezingen

In de EDEN lezingen komen verschillende aspecten van milieugeschiedenis in zuid-oost Azië aan bod, de nadruk ligt daarbij op Indonesië.
25 oktober 1993 dr. R. Cribb Tourism and the environment in the Netherlands Indies
22 november prof. dr. R.E. Elson The ecological consequences of the cultivation system in Java
29 november drs. J. Peeters Ecologische adaptatie in Zuid-Sumatra, 1821-1942
31 januari 1994 ir. J. Wigboldus Rice ratooning en andere agrarische veranderingen
28 februari 1994 dr. G.J. Bartels De oermens en zuidoost Azië
28 maart 1994 drs. G.A. Persoon Tribale samenlevingen en hun veranderend milieu
april/mei dr. Amarjit Kaur Forestry and deforestation in East Malaysia
26 april 1994 prof. dr. R. Schefold Visies op de wildernis in Indonesië
4 juli 1994 prof. dr. Roy F. Ellen (onder voorbehoud) The ecology of Maluku

Maandag 15 uur ; KITLV vergaderkamer 138 Reuvensplaats 2 Leiden (behalve op dinsdag 26-4).
Inlichtingen: dr. L.W. Nachtegaal KITLV tel. 071-272914

39
NET WERK
462-463
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Het bericht voor deze lezingenreeks bereikte de redactie te laat om de lezers op de eerste lezing attent te maken. Wel ontvingen we een samenvatting van de lezing van dr. Robert Cribb (History Department University of Queensland): With the relaxation of restrictions on travel in the Indies at the beginning of the 20th century, a small but significant tourist boom took place in the netherlands Indies. Although this was the era in which Bali first became a tourist destination, tourism on Java was rather more important. Colonial tourists followed the classic route between Batavia (Jakarta) and Surabaya, but their itinerary paid far more attention to what the Dutch called 'natural monuments' than do most of today's tourists. This was partly a consequence of the low value placed on traditional Javanese culture and partly a consequence of incipient Dutch colonial nationalism which had begun to see symbols of a separate Indies identity in the natural beauty of the colony.

Vogels, mensen en geschiedenis. Oratie van Jan Luiten van Zanden

24 november is een bijzondere dag voor academisch Nederland. Op die dag houden Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden hun oratie als duobaanhoogleraren. Volgens het persbericht van de Universiteit Utrecht een première. (Terzijde: Jon Kristinsson en Cees Duyvestein hebben al een poos geleden hun duo-oratie aan de TU Delft gehouden, maar het kan zijn dat de benoeming van de Utrechtse duo-profs eerder plaats vond). Hun vakgebied luidt: de geschiedenis na de middeleeuwen, zonder die van de maatschappelijke verhoudingen. Zij bewijzen allebei hoe gevarieerd de invulling daarvan kan zijn. Jan Luiten van Zanden, wiens promotie ging over de economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw heeft al langer belangstelling voor milieugeschiedenis. In zijn oratie maakt hij duidelijk hoe de bestudering van bronnen op wrede manier het beeld kan verstoren dat ontstaat uit een ideeëngeschiedenis die louter gebaseerd is op de compilatie van gedrukte bronnen. Van Zanden wijst op de wijze waaropNederlanders in de negentiende eeuw in werkelijkheid omgingen met de natuur: "De vervolging van vogels en van de rest van de eetbare en ver-

handelbare natuur kende halverwege de negentiende eeuw geen grenzen". Ooievaars vormen een uitzondering vanwege hun mythisch belang in de collectieve verbeelding. De eerste wettelijke beschermingsmaatregelen zijn niet ontstaan uit liefde voor de natuur, maar als ingrepen ten gunste van de landbouw, als bijvoorbeeld aangetoond kon worden dat vogels 'nuttig' waren. In de interpretatie van Van Zanden is natuurbescherming ontstaan door vervreemding ten opzichte van de natuur als praktijk. Het zijn mensen uit de stad die zich zijn gaan toeleggen op natuurbescherming. En het zijn juist de mensen die nog steeds dagelijks of gewoonlijk contact hebben met de buitenlucht en natuurlijke omgeving (zoals beroepsvissers of landbouwers) die zich het hevigst verzetten tegen wat zij als een inbreuk op hun bestaan beschouwen. Het huidige beeld dat wij door Van Zanden voorgeschoteld krijgen is dat van een verzorgingsstaat voor dieren met een hoog aaibaarheidsfactor.Horen wij hier niet in de verte echo's van de rubrieken van Midas Dekkers?
De aangesneden thema's komen ook aan de orde in:

Verstegen, S. W. en Zanden J.L. van, **De groene geschiedenis van Nederland** (Spectrum, 1993), ISBN 90-274-4003-4, *f* 39,90.

Deze publikatie zal uiteraard meer in detail besproken worden in een van de komende Net Werk nummers.

Montreal 1995

Een van de 12 speciale sessies op het 18e internationaal historisch congres te Montreal, 27 augustus tot 3 september 1995 zal zijn Environmental History: a return to Macrohistory? (Economy and Ecology: Ennemies or Allies).
Meer informatie over dit congres is te verkrijgen bij Comité d'Organisation, Département d'Histoire, Université du Québec à Montréal, Case postale 8888, succursale A, Montréal (Québec) Canada H3C 3P8

Uppsala conferentie

Op 8 september 1993 vond te Uppsala (Zweden) een besloten conferentie plaats met de titel: Nature and Society in the Development of Knowledge. A quest for missing links. Van een Nederlandse deelneming is de redactie niets bekend. Misschien weet iemand van de lezers hierover meer te melden?

Glaciologie en klimaatgeschiedenis

De afgelopen zomer is de bodem van de ijskap op Groenland bereikt. Amerikaanse onderzoekers boorden door 3006 meters ijs. Een vorige boring door Europese glaciologen

39
NET WERK
464-465
3
4
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

was tot 2980 meter diepte gekomen. Volgens Paul Mayevski, die de leiding heeft over het Groenlandse IJskap projekt van de National Science Foundation, is de belangrijkste vinding dat klimaatwisselingen veel abrupter en veelvuldiger zijn geweest dan tot nu toe werd aangenomen.

Een vijand van het volk

Het Theater van het Oosten heeft op dit moment in zijn repertoire het toneeelstuk 'Een vijand van het volk' van Hendrik Ibsen opgenomen. Dit is een vroeg voorbeeld van wat je zou kunnen noemen 'een milieu-drama'. De synopsis luidt: "Een kuuroord wordt opgeschrikt door de ontdekking dat de bronnen besmet zijn. De arts Stockmann, verantwoordelijk voor de ontdekking, wacht echter geen warm onthaal van zijn stadsgenoten. In zijn strijd om de waarheid komt hij volstrekt alleen te staan. Maar Stockmann vecht door en overstijgt daarbij niet alleen zijn eigen grenzen maar ook nog heel wat andere."
Het stuk ging in premiere op 15 oktober. Er zijn nog voorstellingen tot en met 17 december.
De worstelingen van een Noorse arts uit de vorige eeuw met milieurisico's trekken (ondanks goede kritieken) geen volle zalen. De acteurs waren overigens gekleed in een mengeling van hedendaagse en ouderwetse kleding. Liever had ik een duidelijke plaatsing in het verleden gezien. Ondanks de blijvende actualiteit van het probleem van een door de effluenten van een leerlooierij bezoedeld grondwater, waren de reacties van de personages beter in de context van hun tijd en hun omgeving. Specifiek voor die tijd is bijvoorbeeld de creatie van een kuuroord rond geneeskrachtige bronnen, waarbij dezelfde arts die de besmetting ontdekt een cruciale rol speelde voor het transformeren van zijn stad tot een attractie voor gezondheidstoeristen. De arts heeft wel de behoefte de waarheid aan het licht te brengen (gedreven door wetenschappelijk besef), maar dat doet hij met een elitaire instelling (de mensen die in het hoge noorden zijn patiënten waren leken wel beesten, de grote meerderheid van het volk bestaat uit domkoppen, waarheid komt niet te voorschijn binnen een democratisch systeem, dat wordt gedragen door verlichte individuen). De familierelaties van de personages (de burgemeester tegelijk broer, de eigenaar van de leerlooierij tegelijk schoonvader) verhogen het 'human interest gehalte' en de dramatische spanning, maar niet de universaliteit van het stuk. Desalniettemin: een van de zeldzame stukken waar

een dergelijke maatschappelijke problematiek wordt aangepakt en dramatisch uitgewerkt.
Inlichtingen: Theater van het Oosten, Rijnstraat 42, 6811 EX Arnhem, 085-437655

Vervuild verleden bis

Volgens het jaarverslag van de geschiedeniswinkel Groningen is het rapport 'Vervuild verleden' goed verkocht ('een bestseller') en aan een tweede druk toe.
Dit zou erop moeten wijzen dat een aantal onderzoekers zich zou willen toeleggen op onderzoek van bodemvervuiling. Net Werk heeft destijds een steentje bijgedragen aan het bekendmaken van de historische aspecten van bodemvervuiling en van het rapport. We zouden graag bij wijze van terugkoppeling meer willen weten over de invloed van die informatie op daadwerkelijk onderzoek. Brieven / faxen aan de redactie over dit onderwerp zijn zeer welkom!

Broodje populair: de geschiedenis van latrines en closets

Het kan nauwelijks gezien worden als een toeval. De Nederlandstalige museumwereld ontdekt nu de populaire aantrekkingskracht van het toilet. Het Engelstalig en het Franstalig publiek kunnen al lang beschikken over uitvoerige literatuur over dit onderwerp. In Gent was er een aantal jaren geleden de tentoonstelling over lichaam en hygiëne waar dit onderwerp in een veel ruimer kader geplaatst werd. Maar het laatste jaar zagen we het thema latrines en closets ineens op diverse plaatsen opduiken. Voor de bezoekers van Net Werk bijeenkomsten en de regelmatige lezers van dit contactblad is het onderwerp allerminst nieuw. Het zou zelfs kunnen zijn dat het inmiddels afgezaagd voorkomt. De vraag is inderdaad of elke nieuwe tentoonstelling cum catalogus werkelijk iets toevoegt aan de historische kennis over dat onderwerp. Nadat ik het boek 'Het latrinaire gebeuren' van Danny Lamarcq (dat de gelijknamige tentoonstelling begeleidt) heb doorgenomen, heb ik daarover nogal wat twijfels. De auteur heeft wel een uitgebreide literatuurlijst, maar ondanks de aan het boek toegekende prijs voor ethnologie (culturele anthropologie) is de visie over de anthropologische aspecten van het onderwerp toch wel schraal. De passages over oosterse gewoonten blijven bij de gebruikelijke constateringen over het verschil tussen het westerse zitten en het oosterse hurken (iets wat evengoed opgaat voor het eten) maar

39
NET WERK
466-467
4
5
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

de kans van een diepere uiteenzetting over die verschillen wordt niet werkelijk gegrepen. De naam van Mary Douglas, toch wel een heel belangrijk auteur over de rol van reinheid voor de samenhang van grote groepen mensen komt in de literatuurlijst niet voor. Wel die van Norbert Elias, maar dan weer niet die van Peter Gleichmann, die zich binnen de traditie van Elias heel specifiek bezig gehouden heeft met het wonen en daarbinnen ook met de privatisering van functies. Alfons Labisch, wiens analyse van de opkomst van de homo hygienicus ook enige theoretische achtergrond had kunnen verlenen is eveneens afwezig uit de literatuurlijst. De ecologisch-ruimtelijke dimensie komt in dit boek nauwelijks aan de orde, misschien omdat de concentratie zo sterk op de artefacten ligt. Het belang van openbare urinoirs als ontmoetingsplaats voor mannelijke homosexuelen (dat in geografische tijdschriften geen taboe meer is) en de geschiedenis daarvan in verband met het vervolgen van homosexuelen heb ik niet kunnen ontdekken. Kortom ik mis recente invalshoeken (ik laat er nog een paar terwille van de beknoptheid weg) die de thematiek heel wat meer diepte hadden kunnen geven. Het zoeken van andere perspectieven hoefde daarbij de leesbaarheid niet aan te tasten.
Leesbaar is het boek zeer zeker en ook wel desondanks de moeite waard. De vele illustraties (veel kleur) leveren een onmisbare bijdrage tot dit levendige boek. Helaas is de typografie van een zeer matige kwaliteit. De letters lijken afkomstig van een margrietwielprinter. Terwijl het boek in een mooie linnen kaft gebonden is. (M.D.)

Lamarcq, D., **Het latrinaire gebeuren** (Gent: Stichting Mens en Kultuur, 1993), ISBN 90-72931-37, 312 blz. Bestelling: België Stichting Mens en Kultuur Uitgeverij, Groot Brittaniëlaan 43 9000 Gent België tel. (0)9-223 70 65 fax (0)9-223 97 38.
Voor Nederland: Uitgeverij Sartorius, Erik Satiestraat 1, 1323 SL Almere tel. 036-536 38 12 fax 536 38 16
Bfr 2.380 (excl. Bfr 130 portokosten) *f* 139,50 (excl. portokosten).

Het latrinaire gebeuren

Voor wie de illustraties van het boek beter bekijken wil, is er de daarbij behorende tentoonstelling. Daarvoor zal men wel naar België moeten. Tot en met 9 januari 1994 in het museum van de Duinenabdij in Koksijde, Koninklijke Prinslaan 8. (De tentoonstelling verhuist daarna naar Temse bij Antwerpen). Ma t/m vr 9-12.30. Za-zo 10-17 u Inlichtingen 09-3258511933.

Van chaise passée tot water-closet

Zoals lezers van Net Werk weten is deze nieuwe tentoonstelling van het Provinciaal Overijssels Museum (POM) niet de eerste met dit thema (en waarschijnlijk niet de laatste). Komisch is het commentaar van de journalist Gerben Kuitert in Trouw van 8 oktober j.l. die ons bericht dat de uitdrukking 'chaise passée' te wijten is aan een Zwols schrijffoutje van de plaatselijke vroedschap in 1766 ter gelegenheid van een bezoek van stadhouder Willem V, om vervolgens te melden dat het moest gaan om 'een chaise persé', ook weer een schrijffoutje!
Bedoeld wordt natuurlijk een 'chaise percée', oftewel een stoel met een gat. Eufemistisch, maar toch wel duidelijk.
Bij het weer ter hand nemen van de catalogus van de Internationale Hygiëne Tentoonstelling te Amsterdam in het jaar 1921 viel mij op dat de thema's nauwelijks veranderd zijn. Alleen bestond toen het tentoongestelde materiaal voornamelijk uit grafisch en fotografisch werk, terwijl de Zwolse organisatoren alle moeite genomen hebben om artefacten tentoon te stellen, inclusief de laatste snufjes van sanitair fabrikanten. Closetpapier was al in 1921 van de partij en blijkt een blijvend succesnummer. Ik heb de Zwolse catalogus nog niet in handen gehad, maar ik hoop dat het boven een anecdotisch niveau weet te komen. In 1921 sloot de tentoonstelling aan bij een nog actuele problematiek. De huidige problemen zijn anders, maar we moeten wel vooruit en onderbroekenlol definitief achter ons laten.
De tentoonstelling loopt in het Provinciaal Overijssels Museum van 8 oktober tot en met 21 november. Het museum is te vinden aan de Voorstraat te Zwolle en is open van dinsdag.tot en met zaterdag van 10 tot 17 uur en op zondag van 14 tot 17 uur. Op maandag gesloten.

Antieke toiletten, modern onderzoek

Studiedag KUN 4 februari 1994
Anders dan 'het latrinaire gebeuren' zal de studiedag over Romeinse en middeleeuwse toiletten op 4 februari 1994 eerstehands onderzoek presenteren. De studiedag vindt plaats in het aa/congresgebouw van de KUN. Commeniuslaan 2, Nijmegen.
De inschrijvingskosten bedragen *f* 65.- (*f* 35.- voor studenten), vóór 15 januari te storten op postrekening 1781085 t.n.v. Congresorganisatie KUN, Commeniuslaan 2, 6525 HP Nijmegen.
Voor meer informatie en folders met details van deze dag kunt u zich wenden tot mevrouw J. Berns tel. 080-615968

39
NET WERK
5/6
468-469
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalementen

Het is plezierig aan de reakties vast te stellen dat de moeite die gaat zitten in het zoeken van bibliografische referenties wel gewaardeerd wordt. Het aantal referenties verschenen in Net Werk is inmiddels de 1500 gepasseerd.
Soms vraagt de een of ander hoe ik aan die referenties kom. Het antwoord is eenvoudig: niet door dure on-line databanken te raadplegen, maar door veel in bibliotheken en boekhandels te snuffelen. En van tijd tot tijd via een tip. Wat het laatste betreft: graag méér tips. Soms komen er referenties vrij laat omdat een tip is uitgebleven.
En ook graag toezending van grijze literatuur.
De verwerking zal blijven zoals die nu is: als aanvullende gegevens veel additioneel zoekwerk zouden betekenen, kan het soms zijn dat iets aan de referentie ontbreekt. Normaal is er altijd voldoende informatie om tot het gezochte document te komen.

Bosma, K., **Ruimte voor een nieuwe tijd: vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945** (Rotterdam: NAI, 1993), ISBN 90-72469-53-4, 404 blz. *f* 69,50.
Bowers, D. e.a., 'History of agriculture and environment. A symposium', **Agricultural History**, jrg. 66 (1993) 2, pp. 1-2.
Buis, J., **Holland houtland. Een geschiedenis van het Nederlandse bos** (Amsterdam: Prometeus, 1993), ISBN 90-5333-200-6. *f* 34.90.
Butlin, R. A., **Historical geography: through the gates of space and time** (London [etc]: Edward Arnold, 1993), ISBN 0-7131-8650-2, 352 blz.
Carbone, G., **La peur du loup** (Paris: Découvertes Gallimard, 1991), ISBN 2-07-053127-9.
Colton, C., 'A historical perspective in industrial wastes and groundwater contamination', **Geographical Review**, jrg. 81 (1991) 2, pp. 215-228.
Colton, C.E.., 'Historical hazards: the geography of relict industrial wastes', **The Professional Geographer**, jrg. 42 (1990) 2, pp. 143-156.
Compagnons du Soleil. Anthologie de grands textes de l'Humanité sur les rapports entre l'homme et la nature (Paris: La Découverte/UNESCO/ Fondation pour le progrès de l'homme, 1992).
Copius Peereboom, J. W., 'Gezondheid en milieu in prehistorie en Grieks-Romeinse tijd', **Arbeidsomstandigheden**, jrg. 68 (1992) 5, pp. 301-302.
---, 'Gezondheid en milieu in de Middeleeuwen en de 16e eeuw', **Arbeidsomstandigheden**, jrg. 68 (1992) 9, pp. 524-525.

---, 'Invoering en handhaving milieuwetten is een oud probleem', **Arbeidsomstandigheden**, jrg. 68 (1992) 12, pp. 725-728.
Cutter, S. L., **Living with risk: the geography of technological hazards** (London [etc]: Edward Arnold, 1993), ISBN 0-340-51761-1, 214 blz.
Dunoyer de Segonzac, G., **Les chemins du sel** (Paris: Gallimard, 1991), ISBN 2-07-053131-7.
Hellmann, U., **Künstliche Kälte. Die Geschichte der Kühlung im Haushalt** (Giessen: Anabas Verlag, 1990) Werkbund Archiv, nr. 21, ISBN 3-87038-152-3.
Heaney, P., **People and plumbism: cultural perceptions of lead exposure**, Department of Geography (New Brunswick, N.J.: 1992).
Houwaart, E., 'De stad als patiënt: medici over stad en gezondheid na 1700', Leeuw, E. de, **Gezonde steden** (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1991).
Hueting, E. en A. Dessing, **Tuberculose. Negentig jaar tuberculosebestrijding in Nederland** (Zutphen: Walburg Pers, 1993), ISBN 90-6111-850-2, 166 blz. *f* 37,50. Besproken in NRC 30 oktober 1993
Kleinhesselink, R. R. en E. A. Rosa, 'Cognitive representation of risk perceptions: a comparison of Japan and the United States', **Journal of Cross-Cultural Psychology,** jrg. 22 (1991) 1, pp. 11-28.
Martens, P. J. M., **De zalmvissers van de Biesbosch: een onderzoek naar de zalmvisserij op het Bergse Veld 1421-1869** (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1992), ISBN 90-70641-43-7. Dissertatie KUB.
Mauguen, P-Y., **Innovation et réseaux d'assainissement (1870-1885).** Communauté d'ingénieurs et d'hygiénistes pastoriens face à l'émergence de la microbiologie (Paris: CNAMMRT 1988).
---, 'Les galeries souterraines d'Haussmann. Le système des égouts parisiens. Prototype ou exception', **Les annales de la recherche urbaine,** jrg. 44-45, december (1989), pp. 163-175.
Rachline, M., **La merveilleuse histoire du lave-linge: du lavoir à l'informatique** (Paris: Olivier Orban/Thomson, 1988).
Ryan, F., **The forgotten plague. How the battle against tuberculosis was won and lost** (Little, Brown and company, 1993), ISBN 0-316-76380-2, 460 blz. *f* 59,75. Besproken in NRC 30 oktober 1993
Schwarz, W., 'Historische Umweltprobleme und Muster der Bewältigung', **Österreichischer Kalender für Berg, Hütte, Energie** (1992), pp. 33-36.
Silguy, C. de, **La saga des ordures. Du Moyen-Âge à nos jours** (Paris: Éditions de l'instant, 1989) Collection Griffures.

6/7

39

NET WERK

470-471

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Simmons, I. G., **Interpreting Nature. Cultural constructions of the environment** (London/New York: Routledge, 1993), ISBN 0-415-09706-1. *f* 46.65.
Sluis, M. W. van der, **Van der Sluis' repertorium Energie & milieu in de Nederlandse krant 1968-1993** (Hoogezand: Uitgeverij Stubeg, 1993), ISBN 90-6523-082-3. *f* 78.-
(Het repertorium begint met een zeer vluchtige schets van het energie- en milieubesef tot en met 1968 en een analyse en evaluatie van de energie- en milieuproblematiek in de afgelopen 25 jaar. Hier en daar voor een repertorium zeer subjectief gekleurd).
Uitgeverij Stubeg, Postbus 172, 9600 AD Hoogezand tel. 05980-80794 fax 05980-80794
Winiwarter, V., 'Historische Umweltbewältigung', **Historicum** (1992/1993) Winter, pp. 36-40.

'Special issue'

Environment International, jrg. 19 (1993) 5 (special issue: a history of radium, uranium and related nuclides in industry and medicine):

Rundo, J., 'History of the determination of radium in man since 1915', pp. 425-438.
Hess, V. en J. Stebbings, 'Radon levels in a Pennsylvania dial painting facility from measurements ', pp. 439-447.
Keller, G., 'The scientific development of a former mining activity in the Saxon Erzgebirge, Germany', pp. 449-454.
Pratt, R., 'Review of radium hazards and regulation of radium in industry', pp. 475-489.
Adams, A., 'The origin and early development of the Belgian radium industry', pp. 491-501.
Segovia, N., 'Early uses of radionuclides in Mexico', pp. 513-518.

Net Werk heeft uw steun nu echt nodig

39 nummers van het contactblad
21 bijeenkomsten
Een oplage van 450 exemplaren
Meer dan 1500 bibliografische signalementen
7 bladzijden vol informatie om de 2 maanden
2 enquêtes over lopend onderzoek
Korte verslagen
En nog meer...

Dit alles is op den duur niet meer vol te houden als u de kans voorbij laat gaan begunstiger/donateur te worden. We ontvingen tot nu toe geregeld een vergoeding voor onze kosten. Deze is nu stopgezet.
Met een bijdrage van *f* 20.- dekt u de reële kosten van het drukken en verzenden van het door u ontvangen contactblad en van een incidentele mailing. Met *f* 50 zou u ook de

kantoorkosten helpen dekken. Met *f* 100.- maakt u meer nuttige activiteiten mogelijk (bijvoorbeeld het voor de tweede keer belonen van een goede scriptie of het raadplegen van data-banken om achter nog meer informatie te komen). Elke bijdrage, hoe klein of groot ook is als schenking aftrekbaar van uw belasting.

Wij willen zo min mogelijk kosten steken in papierwerk, daarom willen we het rondsturen van acceptgiro's zo veel mogelijk vermijden.
U was misschien al lang van plan een (extra) bijdrage/schenking te sturen.
U kunt die storten op postrekening 3653910 t.n.v. penningmeester Net Werk, Rotterdam.

39

NET WERK

472-473

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

40

NET WERK

474-475

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

Deze keer ligt de nadruk helemaal op studiedagen! Een teken dat er veel activiteiten gaande zijn. In de maanden oktober, november en december was het behoorlijk druk. Het symposium 'Terug naar de toekomst' krijgt nog een staartje: de dagvoorzitter, prof. Leo Jansen, gaat op 2 februari op het RIONED congres de resultaten van die dag presenteren. De toehoorders zullen dan bijna uitsluitend komen uit de wereld van de waterkwantiteits- en waterkwaliteitsbeheerders en de nadruk zal liggen de aktuele vraagstukken. Met 'Terug naar de toekomst' hebben we de weg verder bewandeld die we met de dag over bodemsanering waren ingeslagen: contact zoeken met vakmensen die zich bezig houden met actuele vraagstukken en daarbij het lange termijn perspectief tussen verleden en toekomst op concrete wijze illustreren.
De in het vorig nummer geplaatste oproep heeft een aantal lezers ertoe bewogen een bijdrage te sturen om de werkzaamheden van Net Werk voort te zetten. Aan alle donateurs onze dank. Uw giften blijven natuurlijk welkom, want de continuiteit van Net Werk staat nog steeds op het spel.
De overstromingen in Limburg hebben op pijnlijke wijze een levensechte illustratie geleverd voor het onderwerp van de komende Net Werk bijeenkomst op 27 april a.s.: risico's, risicoperceptie en de wijze waarop op de dreiging van onheil wordt gereageerd. Hoe meer je je met het onderwerp risico's bezig houdt, hoe duidelijker het wordt dat het fundamentele aspecten van de geschiedenis van hygiëne en milieu raakt. En hoe meer je bewust wordt van de complexiteit van de materie. Het onderwerp is eigenlijk zo rijk dat het wel meer dan één dag verdient. De belangstelling kunnen we in elk geval peilen op 27 april. In nummer 41 komen weer de door andere kopij verdrongen bibliografische signalementen.

Myriam Daru

Het zal je maar gebeuren...

Net Werk bijeenkomst over gezondheidsrisico's, milieuhygiëne en geschiedenis

27 april 1994, Academiegebouw Domplein 29, Utrecht, zaal 19, 10. u Vrije toegang

Sprekers:
Prof. dr. Leo Noordegraaf (Universiteit van Amsterdam) over risico's en pest- en andere plagen.
Dr. Pieter Bol (Gezondheisraad)

over historische perspectieven van het risico-begrip in de geneeskunde.
Drs. Roland Bal (Centrum voor Recht en Beleid, Leiden) over de risico-opvattingen in het debat rond de gevaren van kunstvezels voor de gezondheid.
(meer details over deze lezingen in nummer 41)

1/2

Er gaat geen dag voorbij of we zien de complexiteit en risico inschatting, -perceptie en -management in alle hevigheid in de media naar voren komen. Ondanks rampscenario's, oefeningen en lessen uit het verleden zijn er altijd pijnlijke verrassingen.
De meeste onderwerpen die ter sprake komen in de geschiedenis van hygiëne en milieu hebben in meerdere of mindere mate te maken met risico's, gevaren, dreiging, angsten en de wijze waarop mensen daarmee omspringen. Toch is het onderwerp risico's en geschiedenis tot nu toe nog niet expliciet ter sprake gekomen tijdens een Net Werk bijeenkomst. In de meeste gevallen lag de nadruk op de gevaarlijke verschijnselen zelf, terwijl de reacties door overheden, experts en publiek slechts aanvullend naar voren kwamen - en dan niet in het theoretisch en methodologisch kader van risico-onderzoek.
Voor de komende bijeenkomst op 27 april aanstaande is gekozen om de gevaren van de mens, komend van epidemieën of gevaarlijke stoffen centraal te stellen. Ter discussie staan de verschillende interpretaties van het begrip risico en de vraag of actueel risico-onderzoek een kader kan bieden om milieu- en hygiënehistorische onderwerpen door te lichten.
Afhankelijk van de belangstelling komt er een tweede studiedag in de toekomst, waar andere aspecten de aandacht kunnen krijgen.

Inlichtingen: M. Daru
040-42 38 14 fax 040- 48 07 94

Verslag

De groene geschiedenis van de aarde

Ponting in Groningen

Sommige toehoorders vonden de aula van de Groningse universiteit iets te rijkelijk verlicht toen Clive Ponting op 20 oktober j.l. aantrad om een lezing in de reeks 'Overleven' te geven. Inderdaad: bij de teneur van zijn verhaal paste een wat donkere stemming.
De perceptie van milieucrises is een jong fenomeen dat hooguit 100 jaar oud is poneerde Ponting. Dat wil niet zeggen dat bewustzijn van vervuiling niet van veel eerder datum is. Wel nieuw is de discussie in wetenschappelijke termen.

40
NET WERK
476-477
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Bij verwijten aan het adres van bijvoorbeeld Brazilië ontbreekt echter het historisch besef van het eigen falen (de niet geringe ontbossing in niet-tropische delen van de wereld). Hoofdthema's zijn de verwording van de voedselketting, de menselijke dominantie boven alle eco-systemen; de snelheid van veranderingen en de acceleratie van het veranderingstempo. Ponting schetste vervolgens de verschillende fases van de menselijke ingrepen en de schade aan het milieu die al vanaf de tijd van de jagers-verzamelaars aan de omgeving werd toegebracht, eerst kleinschalig maar al met de erosie in Mesopotamië van beduidende omvang. Met het gebruik van fossiele brandstoffen is beschadiging op veel grotere dan regionale schaal ontstaan. Milieurampen waren vroeger lokaler van aard. De twee vragen die we ons dienen te stellen is of we de twee hoofdtransities - tot landbouw en tot fossiele brandstoffen - moeten en kunnen volhouden. We zijn daarbij afhankelijk van de aanpasbaarheid van de maatschappij en haar reactie op signalen van uitputting. Maar hoe aanpasbaar is de maatschappij? In Mesopotamië bleek het onmogelijk de maatschappelijke structuren om te buigen om het hoofd te bieden aan de dreigende milieuramp. Het Paaseiland onderging een volledige uitputting van de natuur. Complexe maatschappijen kunnen zeer lang de illusie van stabiliteit in stand houden. De vraag is of de gedachte van de duurzame ontwikkeling voldoende snel tot fundamentele veranderingen kan leiden. Ponting is daarover pessimistisch. Hij stelt zich ook de vraag of voldoende snelle veranderingen niet zulke radikale ingrepen vereisen dat deze niet in het kader van een democratie te verwezenlijke zijn. Er zijn deeloplossingen, maar elke oplossing roept vragen op. Is het stoppen van de industrialisering van de derde wereld ethisch verantwoord? Hoe kan een verantwoorde herverdeling worden geforceerd en gecontroleerd binnen een democratisch kader? Tijdschaal en globale schaal stellen ons voor onverkwikkelijke dilemma's. De zogenaamde global village draagt wel bij tot versnelde verspreiding van informatie, maar niet tot het voorspellen van individuele handelingen. In de plaats van cultureel bepaald collectief gedrag zien we versplintering, terwijl ingrijpende veranderingen uiteindelijk afhankelijk zijn van de som van de individuele handelingen en naties als lichamen niet in staat zijn de versplintering een halt toe te roepen. In de discussie maakte Ponting duidelijk dat hij een 'status quo by control' verwachte op regeringsniveau. Alhoewel er een traditie is van duurzaam gebruik van voorraden, hebben kolonialisering en decolonialisering tot te grote evenwichts-

2/3

stoornissen geleid om deze binnen een generatie om te buigen. Daarbij wordt vaak voorbij gegaan aan het verschil tussen mannen en vrouwen bij het omspringen met natuur en milieu. Ook de milieueffecten van oorlog kwamen ter sprake. Zelfs een koude oorlog kan schade toebrengen. Ingaand op het vraagstuk van het anthropocentrisme maakte Ponting duidelijk dat het verkeerd zou zijn daarin uitsluitend een westerse houding te willen zien.

Tijdens het rondom het boek van Ponting georganiseerde symposium op 21 oktober kwamen naast loftuitingen voor de synthetische wijze waarop Ponting de groene geschiedenis van de wereld had weten te vertellen, ook kritieken los. Zo had *Henk van Zon* graag gezien dat er meer rekening gehouden was met recent onderzoek, in het bijzonder van onderzoekers buiten de anglo-saksische wereld. Het boek is een goede inleiding voor leken maar schiet wat tekort als wetenschappelijke bijdrage. Hij verwijt Ponting een visie die te veel uitgaat van een noodlottige tendentie van de mens om zijn nest te bevuilen. Ponting geeft te weinig aan dat er wel degelijk beduidende groepen van mensen in het verleden zich druk hebben gemaakt om oneigenlijk gebruik van de aarde. Daarnaast had Van Zon ook graag een duidelijkere ethische stellingname willen vernemen van de auteur.

Professor S. Bottema gaf een voorbeeld hoe niet-historische disciplines een wezenlijke bijdrage kunnen maken aan de milieugeschiedenis. Het lukte hem dankzij palynologisch onderzoek historische visies over de veranderingen van het Mesopotamische milieu bij te stellen, vooral de meningen van historici over periodes van vocht en van droogte. Daarnaast liet hij ook zien hoe een met rust gelaten uitgemergelde mediterrane natuur zich kan herstellen maar ook hoe het concentreren van boeren op een bepaald gewas (in dit geval aardappelen in Anatolië) kan leiden tot een milieuramp binnen een generatie door de uitputting van watervoorraden die zich tot dan toe telkens hadden kunnen herstellen. De mate waarin kleine groepen mensen in het verleden schade hebben toegebracht kwam daarna in de discussie weer naar voren. Bij diverse uitwisselingen bleek ook hoe voorzichtig omgesprongen moet worden met generalisaties. Een begrip als 'transhumance' kent bijvoorbeeld talrijke invulling, afhankelijk van de lokale situatie. De discussie maakte ook duidelijk dat er in de wetenschap een 'tunnelwaarneming' kan optreden waardoor historici en archeologen te weinig gebruik maken van pollen als historische bronnen.

Jan Boersema bracht een andere dimensie in het debat door het dualisme mens-natuur ter discussie te stellen en te laten zien hoe de diverse denktradities die de westerse wereld de relatie tot de natuur definiëren. Tegenover de hiërarchieën van de Griekse filosofie van goden naar mens, dieren, planten en de abiotische wereld plaatste hij de driehoeksrelatie van God-mens (en heiligen)- niet-menselijke schepping. Voor een verandering in het milieu-denken moeten de traditionele patronen op hun kop gezet worden. Vooruitgang mag niet meer gemeten worden in termen van fysieke output en er moet eigenlijk helemaal gebroken worden met vooruitgang als criterium. In zijn visie bieden eigenlijk bestaande religies al voldoende houvast voor een ethisch verantwoorde houding ten opzichte van de natuur. Wel blijft het moeilijk om een individu te overtuigen van de voordelen van collectief bereikte resultaten.

C. van der Meer begaf zich op het terrein van feiten en waarden. Zijn feiten relevant, betrouwbaar, in voldoende mate aanwezig? Welke rol speelt interpretatie bij het vergaren en verwerken van feiten? Waarden spelen zelfs bij de meest elementaire constateringen mee. Aan de ene kant kunnen we aangeven dat bossen verdwijnen. Aan de andere kant moeten we ons afvragen hoe erg het is dat bossen verdwijnen: dit is immers een kwestie van waarden. Ponting laat in zijn boek de kans liggen om de verschillende benaderingen en hun invloed op interpretaties met elkaar te vergelijken. Diverse interpretaties laten ons in de steek. Eurocentrische interpretaties kunnen ertoe leiden dat andere dan Europese expansies en hun invloed op het milieu te weinig aan bod komen. De correlatie van religieuze uitgangspunten en omgang met de natuur is allerminst eenduidig, we vinden soortgelijke religies bij soortgelijke systemen. Ponting heeft onvoldoende rekening gehouden met een aantal historisch-economische interpretatiemodellen. Het theoretisch debat is grotendeels afwezig in zijn boek terwijl onvermijdelijk waardeoordelen aanwezig zijn achter de presentatie van feiten. In de discussie werden deze thema's iets verder uitgewerkt, bijvoorbeeld de vraag of de milieu-effecten van sommige expansionistische maatschappijen nu al voldoende bekend zijn om zinnige vergelijkingen te kunnen trekken en de vraag van het hanteren van criteria over verslechtering en verbetering van het milieu in een gegeven situatie.

In zijn repliek gaf *Ponting* -enigszins voorspelbaar- aan dat het gebrek aan theoretische discussie en aan notenapparaat ingegeven was door de doelgroep van zijn

40
NET WERK
478-479
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

boek. In Engeland is een boek als het zijne tegendraads: het Engelse geschiedenisonderwijs is blijkbaar bezig aan een herstel van het oude stramien van 'kings, battles and dates'. Alhoewel hij heeft geprobeerd zich zo goed mogelijk in te lezen(toegegeven, in het engels), blijft iets als het herkennen en beoordelen van milieuschade, ook in historisch opzicht, een multi-disciplinaire zaak. Hoe hachelijk dit is blijkt bijvoorbeeld uit de verkeerde interpretatie van het effect van de 'commons', waar het probleem niet gevormd wordt door het gemeenschappelijke bezit maar juist door de toelating van de uitbuiting door iedereen. Een van de meest essentiele problemen is de vaststelling van de betekenis van de vooruitgang in theoretische maar vooral praktische zin. Daarnaast is er de problematiek van de invloed van de technologie. Wie mag tenslotte oordelen over de risico's?
Ponting is zich wel bewust van de milieugevolgen van diverse expansies, maar hij blijft erbij dat de westerse expansie door globalisering zowel kwalitatief als kwantitatief de grootste gevolgen heeft gehad en nog heeft. Vrije markt economie houdt ook de export van vervuiling in, laat ons dat niet vergeten. Zolang we economische berekeningen niet op een groene leest schoeien is toename van BNP toename van vernietiging.

Verslag

'Er zit een luchtje aan'

Op 4 november jl. organiseerde het stadsarchief van 's-Hertogenbosch een studiemiddag Milieugeschiedenis met de veelzeggende titel 'Er zit een luchtje aan". De relatie van de mens met de hem omringende natuur ontsnapt niet aan de aandacht van archivarissen die bronnen bewaren en toegankelijk maken. (Gemeentelijke) overheden maken plannen over de herinrichting van de Maasoevers, Staatsbosbeheer stoot kleine terreintjes af en als het goed is wordt er t.b.v. een zogenoemd 'beheersplan' wel eens een blik geworpen in het oude papier. Dankzij Lekkerkerk is ons duidelijk geworden dat de vervuiling van de bodem enorm is. Waar die voormalige bedrijfsterreinen zich bevonden zal door zoekwerk in onder meer archieven duidelijk moeten worden, aleer een sanering kan worden begonnen. Archiefinstanties moeten zich bezinnen op het 'materiaal' dat zij in huis hebben. Is het wel zo verstandig (geweest) om 'Hinderwet'vergunningen weg te gooien, om maar één voorbeeld te noemen. Om met collega-archivarissen, deskundigen, onderzoekers en ander belangstellenden daar eens over na te denken had het Bossche stadsarchief voor die studiemiddag drie sprekers uitgenodigd: Jurgen Nieuwkoop, Henk van Zon en Myriam Daru. Zij stelden respectievelijk de bodemvervuiling, de openbare hygiëne in Nederlandse steden en 'het temmen van de beer' aan de orde. Wat de organisatoren verraste was de grote belangstelling voor het onderwerp. Geen archivarissen (bij hen is kennelijk al veel bekend over de problematiek), maar historici en andere onderzoekers, mensen die werkzaam zijn bij milieupolitie en provinciale en regionale afvalstoffendiensten en belangstellenden uit het bedrijfsleven (recycling-bedrijven) waren de toehoorders in de collegezaal van het Stadsarchief van 's-Hertogenbosch.
De eerst geprogrammeerde spreker, *Jurgen Nieuwkoop*, vertelde over het onderzoek dat hij verricht had in het kader van zijn promotie in het begin van 1993 (aan de TUE, red.). Uiteraard was zijn aandacht gericht op de provincie Noord-Brabant.
De bodem waarin de afgelopen honderdvijftig jaar allerlei stoffen zijn terechtgekomen blijft in het algemeen liggen waar die ligt. Zand of klei dat maakt wel enig verschil of de afvalstoffen zich in meerdere of mindere mate verspreiden. Zand blijkt veel gevoeliger voor bodemvervuiling. Het is welhaast onmogelijk de enorme hoeveelheid vervuilde grond te saneren, daarom moet je kiezen, aldus Nieuwkoop. De meest vervuilde grond eerst weg. Nieuwkoop stelde een top-dertig samen van voormalige ernstig vervuilde bedrijfsterreinen. Om al die bedrijven te traceren is ook spitwerk in archieven noodzakelijk. Daar ligt een schat aan informatie. Als voorbeelden noemde Nieuwkoop negentiende-eeuwse patentregisters, belastingskohieren en adresboeken. Voor historici is er genoeg werk aan de winkel!
Henk van Zon schetste de problematiek rond de drinkwatervoorziening in voorbij eeuwen. De Bossche burgerij putte drinkwater uit de rivier de Dieze, die tevens als openbaar riool gebruikt werd. Ook de drinkwaterputten waren ernstig vervuild door mestvaalten die op korte afstand van de putten lagen. Dat de cholera-epidemieën in de negentiende eeuw hiervan onder meer een gevolg waren is voor óns heel vanzelfsprekend. Voor de enorme kosten die de aanleg van een rioleringssysteem of waterleidingnet vereiste, schrok de overheid toen terug, ondanks de afschrikwekkende cholera-dood die de burgerij toegrijnsde.
'Alles duurde lang in 's-Hertogenbosch' sprak *Myriam Daru*. De (gemeentelijke, red.) reinigingsdienst met het tonnenstelsel 'arriveerde' pas in1899, 28 jaar na de eerste discussie hierover in de gemeenteraad. Steden als Zwolle (1869), Leeuwarden (1870) en Breda (1877) waren Den Bosch allang voorgegaan. De afvoer van faecaliën werd in Den Bosch nog verpacht en verkocht

40
NET WERK
480-481
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

aan de Meijerijse boer. Stront was tot de komst van de kunstmest een zegen voor de boer in de Peel. De boer diende de mest als zijn tweede heer en Den Bosch verdiende er aan. Toen was er te weinig van, nu komen we er in om. De bouw van de wijk Het Zand - de eerste stadsuitbreiding (1890-1910) van de voormalige vestingstad 's-Hertogenbosch - leidde niet tot de aanleg van een rioleringstelsel, dat kwam pas in de Muntelwijk (1920). Het gemeentebestuur koos toen voor het Isaac Shone rioleringstelsel, dat overeenkomsten (het werkt eveneens op luchtdruk) vertoonde met het Liernur-systeem. Dit systeem werd vijftig jaar daarvoor door het gemeentebestuur afgewezen wegens de hoge kosten. In de discussie aan het eind van de middag werd ook aandacht gevraagd voor het cholera-project dat door de geschiedenissectie van Ons Middelbaar Onderwijs in Noord-Brabant gemaakt is. Gegevens over de cholera-epidemieën zijn toegankelijk gemaakt met behulp van een data-base programma en in het onderwijs te gebruiken. (info: A.J.M. Sliphorst, Berg 78, 5508 AX Veldhoven.) Het driemaandelijks tijdschrift 's-Hertogenbosch', dat uitgegeven wordt door het Stadsarchief, zal in 1994 de lezingen van Nieuwkoop, Van Zon en Daru publiceren.
Aart Vos, medew. onderzoek Stadsarchief 's-Hertogenbosch

Verslag symposium
'Terug naar de toekomst'
Amersfoort 17-12-1993

Voor dit symposium was een andere formule gekozen dan voor de gebruikelijke Net Werk bijeenkomsten. Omdat een grotere groep mensen verwacht werd dan we normaal in een vergaderzaal van het academiegebouw van de Utrechtse universiteit ontvangen, vond die dag plaats in een Amersfoorts congrescentrum, dichtbij de lokatie van het ingenieursbureau DHV waarvan de divisie Milieu en Infrastructuur de dag financieel mogelijk maakte.

De dag werd met veel elan voorgezeten door prof. dr. ir. J.L.A. Jansen (VROM/DGM)
Met deze dag is, net als voor de bijeenkomst over bodemverontreiniging, getracht om geschiedenis van hygiëne en milieu dichter te brengen bij de huidige praktijk. In de zaal waren deze keer historici in de minderheid. Naast 'traditioneel' opererende gezondheidstechnici waren er ook bedenkers en uitvoerders van alternatieve technieken voor het verwerken van vloeibaar afval.
De inleiders waren voor de helft mensen van de praktijk van de gezondheidstechniek, voor de andere helft meer gericht op historische en theoretische analyse.

40
NET WERK
482-483
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
5
6

Pneumatisch stelsel contra spoelstelsel: de ongewone technieken van captain Liernur drs. M. Daru
Liernur verdient een niet-anecdotische behandeling. Maar zelfs als zijn leven, zijn ideeën en zijn technologische bijdrage exemplarisch worden behandeld in de historische analyse, blijft zijn persoonlijkheid een belangrijke rol spelen in de wijze waarop zijn voorstellen werden aanvaard of verworpen door gemeentebestuurders, hygienisten, ingenieurs, zakenlieden en publiek. Kenmerkend voor zijn houding is dat hij het probleem van het menselijk organisch afval integraal wilde aanpakken en zich krachtig liet zien als voorstander van een bestrijding van industriële vervuiling aan de bron. Gemeentelijke bestuurders interesseerden zich echter voornamelijk voor het zo goedkoop mogelijk verwijderen van faecaliën tot buiten de gemeentegrenzen. Daardoor is, waar zijn systeem werd toegepast, slechts een deel van zijn concept toegepast. Aspecten als de industriële verwerking tot mest met de daarbij behorende technische vindingen, flankerende maatregelen en technische oplossingen van toilet tot speciale ploegen voor zodenbemesting, de bestrijding van riviervervuiling en van grootschalige toepassing van vloeibezinkingsvelden kregen onvoldoende aandacht. Door de geringe daadwerkelijke toepassing van het systeem wordt de (weliswaar tijdelijke) invloed van de pneumatische techniek op het internationale debat onderschat.

Amsterdam, de schone dame met de stinkende adem: het begrip openbare hygiëne in het rioleringsdebat in de 2e helft van de 19e eeuw
drs. I. van Veenendaal
Iris van Veenendaal bracht de Amsterdamse discussie rond vloeibaar afval in verband met huidige discussies, waarin zich veelal soortgelijke processen afspelen. Iris van Veenendaal voerde taalkundige inhouds-analyse uit op de verslagen en de rapporten, op zoek naar 'gidsmetaforen' die het debat kleurden. Het verloop van de discussie werd wezenlijk beïnvloed door de definitie die de verschillende partijen gaven van vuil en de houding ten opzichte daarvan. De aangedragen oplossingsstrategieën verschilden grondig.
Vraagstukken waarover de gezondheidscommissie zich boog waren in het kort:
- Water: "stroom" of "smetstof"
- Scheiding of vermenging
- Hygiënische of onhygiënische toestanden
- Dient gemak de mens?
- Moet je gebruiken wat je hebt? - Staat de techniek voor niets?
- Wat doet de overheid eraan?

De problemen van heden, verklaard uit het verleden (overzicht van innovatie in de rioleringstechniek)
prof. ir. J.B.M. Wiggers
Professor Wiggers schetste een in vele opzichten conservatieve rioleringswereld. De technische innovaties hebben voornamelijk plaatsgevonden op het gebied van afvalwaterzuivering en veel minder op het gebied van de riolering. De technici die zich met rioleringen bezig houden hebben te maken met een grote hoeveelheid randvoorwaarden waarop zij vaak weinig invloed kunnen uiteoefenen. Dit is ook het geval met alternatieve oplossingen of zij vanuit de wereld van de traditionele gezondheidstechniek of door buitenstaanders worden aangedragen. Het modelleren van de natuurkundige processen die zich afspelen in rioleringsnetwerken is zelfs tegenwoordig met computercalculaties nog steeds moeilijk. Bij het ontwerpen werd en wordt veelal gebruik gemaakt van ervaringscijfers. Het verleden is dan een hindernis voor het verlaten van de gebaande wegen. Maar dat het Liernur in bescheiden mate is gelukt om zijn oplossing uit te voeren is meer te danken aan zijn koopmanschap dan aan de prestaties van zijn systeem.

De riolering in de volgende eeuw
ir. J. Voorhoeve
Scepsis ten opzichte van het verleden van de rioleringstechniek en wat we daaruit kunnen leren was er ook bij Jaap Voorhoeve. Waar in het verleden overlast een belangrijk impuls vormde voor het aandragen van nieuwe of beproefde oplossingen, is dit tegenwoordig niet meer het geval. Het Nederlandse rioleringsnetwerk heeft hier en daar mankementen, maar het is in wezen af. Ideaal is de situatie, niet, maar we moeten oppassen voor het idee van het afschaffen van rioleringen: zij zorgen er immers voor dat grote delen des lands niet onder water lopen. Een belangrijke drijfveer voor verandering in de toekomst zou eerder kunnen komen uit de drinkwater problematiek dan uit overlast. We laten nog steeds te veel bruikbaar (regen)water vervuilen in plaats van het zo direkt mogelijk op te vangen.

Stellingen
De discussie van de stellingen verliep volgens een niet al te gangbare manier: de stellingen zijn op grote vellen papier opgehangen, waarna de deelnemers hun instemming c.q. afkeuring anoniem kenbaar konden maken door middel van rode en groen plakkertjes. Als discussieonderwerpen had de voorzitter de controversiële stellingen gekozen, dat wil zeggen dat stellingen waar positieve of negatieve quasi-unanimiteit bestond onbesproken zijn gebleven.
De forumdeelnemers Blankesteijn en Koot waren beiden verhinderd.

40
NET WERK
484-485
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
6/7

H. Blankesteijn
- Het riool mag zich gelukkig prijzen: als een van de weinige technische voorzieningen in onze samenleving onttrekt het zich aan het diktaat van de vormgeving.
- Poep is GFT

M. Daru
- Milieu-effect-rapportage dient ook toegepast te worden op technologieën die ontstaan zijn vóór de MER-tijd en nog steeds in gebruik zijn, waaronder de huidige rioleringstelsels. Wat de economische effecten betreft: met behulp van een vernieuwde, milieugerichte economische theorie.
- Historisch onderzoek van hygiëne en milieu leert ons dat de argumenten die gebruikt zijn bij discussies over de afvoer van afval vaak gebaseerd waren op achterhaalde wetenschap of twijfelachtige rationaliteit. Dit zou ons extra kritisch moeten maken ten opzichte van de wetenschappelijkheid en rationaliteit van de huidige argumenten.
- We zijn tegelijk schoner en viezer dan we zelf denken. Een beter inzicht aangaande vuil en schoon zou bijdragen tot een juister gedrag ten opzichte van wat wel en niet door het riool mag.

A.G. van den Herik
- Bij een gemengd rioolstelsel randvoorzieningen aanbrengen of een verbeterd gescheiden rioolstelsel aanleggen zijn marginale maatregelen ter verbetering van het milieu. Alleen een absoluut gemengd rioolstelsel (een grote berging van ca 30 mm en een pompovercapaciteit van 2 à 3 mm.h-1) is voor het milieu effectief.
- Moet Nederland veel geld uit blijven geven voor de marginale verbetering van het milieu, terwijl elders op de wereld met dit zelfde geld relatief veel meer voor het milieu kan worden bereikt?

A.C.J. Koot
- Rioleringswerken dienen uitgevoerd te worden door erkende bedrijven.
- Het voorkomen, beperken en bestrijden van milieuverontreiniging is slechts mogelijk in welvarende landen met een vrije markteconomie.

S.P. Tjallingii
- Regenwater hoort niet in het riool, maar in de grond of in het oppervlaktewater. Dat kost ruimte maar die kan in nieuwe wijken gevonden door ontwerpers van het begin af aan te laten meedenken over regenwater

- De opvang van afstromend regenwater kan milieuhygiënische problemen oproepen. Door preventieve en brongerichte maatregelen bij aanleg, herinrichting en beheer kunnen we greep krijgen op deze problemen.
- Regen valt overal. Door decentrale maatregelen kan stapje voor stapje begonnen worden met het ontkoppelen van regenwaterafvoer en riolering.
- Dit zijn ook stapjes in de richting van efficiëntere zuivering waardoor het zuiveringsslib weer geschikt wordt voor nuttige toepassingen.

J. Voorhoeve
- De ontwikkeling van de riolering in de afgelopen honderd jaar is van generlei waarde bij het voorspellen hoe de rioleringssituatie over honderd jaar in Nederland zal zijn.
- Indien de duurzaamheid van ons leefmilieu als uitgangspunt wordt gehanteerd, komen fundamenteel andere oplossingen voor produktie, inzameling, transport en behandeling van afvalwater in beeld, dan tot op heden toegepast.

J.B.M. Wiggers
- Het in het verleden ontwikkelde concept voor de inzameling, het transport en de behandeling van afvalwater is zodanig van aard en dusdanig ingeburgerd dat het onmogelijk is een nieuw concept, dat veel meer rekening houdt met de milieuhygiënische eisen en met zorgvuldig waterbeheer, ingevoerd te krijgen
- Bestudering van de geschiedenis van hygiëne en milieu leert ons vooral hoe we de problemen niet moeten aanpakken maar helaas niet hoe ze dan wel moeten worden aangepakt.
- Het koppelen van een vergunningenbeleid aan de wet- en regelgeving betekent het sanctioneren van milieuverontreiniging en -vernietiging. Is deze aanpak in ethisch en moreel opzicht verantwoord?

W.C. Witvoet
- De rioleringsproblematiek is een regenwaterproblematiek.
- Voor de waterkwaliteit zijn diffuse lozingen van even groot belang als lozingen uit rioolstelsels.

Er zijn nog enkele congresbundels verkrijgbaar. U krijgt een bundel toegestuurd na overmaking van *f* 15 op giro 3653910 t.n.v. penningmeester Net Werk, Rotterdam o.v.v. 'bundel 17-12-'93'.

40

NET WERK

486-487

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

RIONED-dag

Prof. Leo Jansen licht op 2 februari 'de krenten uit lezingen en discussie' toe voor het 7e RIONED-dag te Utrecht. Dit is een jaarlijks terugkerend evenement waar de praktijkmensen die - in het bijzonder vanuit gemeenten en waterschappen - te maken hebben met de rioleringsproblematiek bij elkaar komen. Het publiek is dan veel talrijker dan in Amersfoort. De ondertitel van de dag lijkt bewust of onbewust naar Liernur te verwijzen: 'onder druk of blijvend bestuurlijk vacuüm'.
Zo krijgt 'Terug naar de toekomst' nog een staartje.

Program in Nature, Culture and Technology

De bekende milieuhistoricus prof. Donald Worster leidt aan de University of Kansas het 'program in nature, culture and technology'. De Rockefeller foundation stelt middelen ter beschikking ter aanstelling van gepromoveerde 'fellows'. Deze informatie kwam voor dit jaar te laat binnen, de aanvragen voor 1994-1995 hadden per 15 januari al bij Worster binnen moeten zijn. Maar wellicht opent dit mogelijkheden voor toekomstige aanvragen. Het adres is:
Professor Donals Worster, Director
Program in Nature, Culture & Technology
Hall Center for the Humanities,
University of Kansas
Lawrence, Kansas 66045-2967

41

NET WERK

488-489

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Het zal je maar gebeuren…

Gezondheidsrisico's, milieuhygiëne en geschiedenis

Net Werk bijeenkomst 27 april 1994

Op 27 april aanstaande houdt de stichting Net Werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu in Utrecht een studiedag over de historische aspecten van gezondheidsrisico's, contaminatie en (milieu) hygiënische strategieën.
(zie samenvattingen van de lezingen op blz 2–3)
Academiegebouw, Domplein 29, Utrecht, Zaal 19. Vrije toegang.
Inlichtingen: Myriam Daru (Net Werk) Tel. 040-423814 Fax 040-480794

Programma

10.00-10.30 Ontvangst
10.30-11.00 drs. Myriam Daru (Net Werk) Welkomstwoord en inleiding op dagthema
11.00-12.15 prof. dr. Leo Noordegraaf (UvA) Geschiedenis, risico en besmettelijke ziekten
Aansluitend discussie
12.15-13.30 Lunch
13.30-14.45 dr. Pieter Bol (Gezondheidsraad) Risico's in de geneeskunde (risico-begrip, -schatting, -analyse, -beleving, -aanvaarding)
Aansluitend discussie
14.45-16.00 drs. Roland Bal (Centrum voor Recht en Beleid, Leiden) Grenzen in Risico's, een analyse van normstelling voor minerale vezels
Aansluitend discussie
16.00 Informele bijeenkomst

1/2

Risico en besmettelijke ziekten in de geschiedenis

prof. dr. Leo Noordegraaf

Historisch onderzoek naar de omvang, verspreiding en gevolgen van besmettelijke ziekten zou aan waarde kunnen winnen door in de analyse van reakties op deze ziekten het risicobegrip tot uitgangspunt te nemen. De term risico attendeert ons op de uiteenlopende wijze waarop individuen, groepen en instanties met besmetting en besmettingsgevaar omgaan.

In het geval van overdraagbare ziekten is er risico de kwaal (bijvoorbeeld geslachtsziekte, cholera, lepra of pest) op te lopen. Uiteraard is dit gevaar, afhankelijk van de verspreidingswijze, bij de ene ziekte groter dan bij andere. De omstandigheden waaronder men met de besmettingsbron in kontakt kan komen,

zijn evenzeer bepalend voor de grootte van het risico. In potentie echter blijft er altijd kans te worden aangeraakt.

Mensen lopen aldus risico. Zij zijn evenwel in staat de omvang van het gevaar te beïnvloeden; in positieve zin door de kans op besmetting te verkleinen, in negatieve zin door die kans te vergroten. Wat voorzichtiger uitgedrukt: zij kunnen daar althans pogingen toe doen. Verkleinen kan worden uitgedrukt in termen van risico vermijden, voorkomen en bestrijden; vergroten in die van doelbewust meer risico nemen. In beide gevallen gaat het om menselijke aktiviteiten (inklusief die van groepen en instellingen) die al dan niet bewust of al dan niet na zorgvuldige afweging plaatsvinden.

Zo geformuleerd lijkt het alsof aan de menselijke (keuze)vrijheid in de geschiedenis een absolute betekenis wordt toegekend. Zo'n vooronderstelling zou echter te ver gaan. Anderzijds moet namelijk in rekening worden gebracht dat de omstandigheden, zowel positief als negatief, het menselijk handelen in bovengeschetste betekenis beïnvloeden. Die vrijheid wordt overigens niet alleen bepaald door omstandigheden. Ook andere individuen, groepen of instellingen beperken of vergroten de speelruimte voor het handelen.

Geplaatst tegenover deze faktoren moeten mensen voortdurend afwegingen maken in het schatten en beïnvloeden van risico. De kracht van de motivatie en de aard van de motieven, evenals het driftleven en de gemoedstoestand in het algemeen zijn daarop uiteraard van grote invloed.

Het vaststellen van risico's en het in kombinatie daarmee bepalen van het gedrag manifesteert zich in geval van besmettelijke ziekten op alle mogelijke niveaus: demografisch, ekonomisch, sociaal, politiek, religieus enz.. In mijn voordracht wil ik vooral ingaan op de relatie tussen voorzorgsmaatregelen of bestrijdingsmiddelen tegen de pest en genoemd afwegingsproces. In het beleid blijken er op diverse van de bovenstaande niveau's beslissingen genomen te (moeten) worden, waarvoor de risicobepaling van de grootste betekenis is. Het afwegingsproces kan tot botsende belangen van de diverse betrokkenen, groepen en instellingen leiden. Sterker, dergelijke botsingen zijn waar belangen worden afgewogen en beslissingen worden geëffektueerd regel. In deze lijn verder redenerend zal worden afgetast hoe gebruik van het risicobegrip het inzicht in de beïnvloeding van ziekte en samenleving kan verdiepen.

41
NET WERK
490-491
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Risico's in de geneeskunde

(risico-begrip, -schatting, -analyse, -beleving, -aanvaarding)

dr. Pieter Bol

Risico = kans op een bepaalde (ongewenste) gebeurtenis in een bepaald tijdsbestek.

De term komt van het Italiaanse 'rischio' (waagstuk, gevaar) van onbekende etymologische oorsprong. De term ontstond in het grensgebied van privaatrecht en ondernemerschap. In de laatste paar honderd jaar van de Middeleeuwen ontstaan de ondernemingen met aandeelhouders, risicodragend kapitaal en winstdeling. In feite zijn ontwikkeling van kapitalisme en het wereldsysteem alleen mogelijk geweest dankzij het ontstaan van de b.v.'s en n.v.'s.
Het besef dat er grotere of kleinere kansen zijn op een slechte afloop van bepaalde ondernemingen, is natuurlijk zo oud als de mens zelf. Pogingen tot kwantificering zijn echter op vele gebieden van tamelijk recente datum. In de geneeskunde is een noodzakelijke voorwaarde daartoe: het beschouwen van patiënten met een zekere aandoening als deel uitmakend van een (sub)groep met dat kenmerk. Het principe van de vergelijkbaarheid van groepen patiënten was in de 'voorwetenschappelijke' geneeskunde niet altijd aanvaard. En heden ten dage zien we dat veel alternatieve richtingen in de geneeskunde uitgaan van het uniek zijn van elke individuele patiënt, hetgeen toetsing van die behandelwijzen in de weg staat. De reguliere geneeskunde gaat uit van 'clinical trials' met allerlei toeters en bellen, maar het fundament is vergelijkbaarheid: patiënten versus patiënten, c.q. patiënten versus gezonde personen.
De oudste vorm van het hanteren van maat en getal door medici is waarschijnlijk te vinden in de sterftetafels: "Een persoon van 79 jaren heeft nog te leven: 5 jaar en 3 maanden" etc. Deze werden al in de achttiende eeuw uitgegeven. Uiteraard hangt de ontwikkeling van het actuariaat ermee samen. En de later ontstane verzekeringsgeneeskunde drijft op cijfers.
Mijn vak, de epidemiologie, beschrijft de mate van voorkomen en verspreiding van ziekten in de bevolking. Daarbij spelen termen als trefkans, infectierisico, kans op overlijden e.d. een rol. De klinische epidemiologie houdt zich bezig met patiëntenpopulaties binnen de muren van de ziekenhuizen. Zowel onderzoeksmethoden als gegevensanalyse behoren tot haar terrein. Een voorbeeld: de vijfjaarsoverleving van aandoeningen.
Voorlopig hoogtepunt in de verbin-

ding van risico's met geneeskunde is de ontwikkeling van de medische besliskunde. Deze maakt gebruik van de faalbomen uit de economische risico-analyse; ze worden hier beslisbomen genoemd. Vanuit een medische beslissing voor een patiënt, met inachtneming van geslacht, leeftijd, medische parameters, e.d. tekent men de vertakkende wegen die uiteindelijk op velerlei manieren kunnen leiden tot: geheel herstel, gedeeltelijk herstel, nieuwe kwalen, overlijden. Voor het invullen van de kansen op de vertakkingspunten van de beslisboom is de epidemiologie uiteraard onontbeerlijk.
Het doorlopen van de diverse grillige paden in de beslisboom is in feite iets dat elke goede klinicus intuïtief al deed. Maar met medeneming van de kansdimensies uit de populatie komt men tot schattingen van de orde van grootte van mogelijke uitkomsten, die soms verrassende inzichten bieden. Het kan voorkomen dat men de kans op twee mogelijke aflopen ongeveer gelijk achtte en tot de conclusie komt dat gebeurtenis A voor deze 85-jarige maar liefst 5 maal zo waarschijnlijk is als gebeurtenis B.
Een speciale tak van geneeskunde is gebaseerd op de kansen dat in een populatie vermijdbare ziekten en doodsoorzaken zullen voorkomen, welke men kan beïnvloeden. Deze preventieve geneeskunde heeft vaccinaties aanbevolen en beveiliging van snelwegen, bromfietshelmen en jodering van zout, waterzuivering en fluoridering van drinkwater. Al geruime tijd richt de preventie zich op opsporing van 'predictors' van latere ziekten: hoog cholesterolgehalte —> hart- en vaatziekten, onrustig uitstrijkje —> cervix-carcinoom, e.d. Hiermee is een gevaarlijk terrein betreden dat onder andere beschreven kan worden met termen als: medicalisering, preventie-paradox en 'Big Brother'. Ik zal hier uitgebreid op ingaan.
Net zoals deskundigen buiten de geneeskunde, zijn medici niet alleen geïnteresseerd in kansen op bepaalde gebeurtenissen, maar ook in de omvang van de gevolgen. Met als premisse: een omvangrijke schade bij een hele kleine kans is vergelijkbaar met geringe schade bij een aanmerkelijke kans. Kunnen echter aandeelhouders en loterijdeelnemers al of niet beslissen ergens in te stappen, de patiënt heeft helaas een onvrijwillig lijden te dragen.
Het valt niet mee om, afhankelijk van emotionele inkleuring, intellect, angst en levenslust van de patiënt, tot een goede afweging van kansen te komen en hem samen met de arts een goede beslissing te laten nemen. Vergelijking met andere wisselvalligheden des levens kunnen dan nuttig zijn. In feite heeft ieder in zijn hoofd wel een soort risico-ladder; maar de sporten daarvan kunnen bij verschillende mensen op verrassend andere plaatsen zitten. Belangrijk bij het objectiveren van dergelijke ladders is het onderscheiden van individueel risico en groepsrisico.
Tenslotte moet elke exercitie op het terrein van beschrijving, modellering, analyse en evaluatie van risico's uitmonden in een beleid. Hierbij is meestal een goede kosten-baten-analyse, of soms kosten-effectiviteits-analyse, onontbeerlijk. Ik zal vergelijkingen maken met dergelijke afwegingen bij kerncentrales, rivierdijken en medische problemen.

41
NET WERK
492-493
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Grenzen in risico's, een analyse van normstelling voor minerale vezels

drs. Roland Bal

Bij de beoordeling van gevaren die verbonden zijn aan technologieën, zoals bij de blootstelling aan chemische stoffen, wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen risico assessment en risico management. Risico assessment staat hierbij voor de wetenschappelijke beoordeling van dit gevaar, terwijl risico management uitspraken doet over de beheersing ervan. In de presentatie zal dit onderscheid zowel vanuit een theoretische analyse als vanuit de beschrijving van een casus ter discussie worden gesteld.

In het theoretisch deel zal worden ingegaan op een aantal aspecten van recent werk in de wetenschapssociologie. Hieruit komt naar voren dat de grenzen tussen wetenschap enerzijds en maatschappij of beleid anderzijds uitermate problematisch zijn.

Deze problematiek speelt op drie niveaus tegelijkertijd, namelijk bij de vaststelling van valide kennis, op het niveau van onderscheidingen tussen wat als wetenschappelijk en wat als maatschappelijk moet worden aangemerkt en op het niveau van het creëren van instituties die deze te onderscheiden gebieden kunnen vertegenwoordigen. Het maken van deze afbakeningen kan dan gezien worden als een strategie om de regulering van gevaar te beïnvloeden.

Deze theoretische noties zullen worden geïllustreerd aan de hand van een analyse van het debat over een grenswaarde voor Man-made Mineral Fibres (MMMF), dat loopt vanaf het begin van de jaren '70. Hierbij zal vooral worden ingegaan op de discussie zoals die in Nederland gevoerd wordt. Op een aantal punten zal hierbij ook gerefereerd worden aan de internationale aspecten van deze discussie, met name waar het het wetenschappelijk onderzoek naar de schadelijkheid van de vezels betreft.

MMMF is een verzamelnaam voor verschillende vezelprodukten, waar-

41
NET WERK
494-495
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

onder isolatiewollen als glas-, steen- en slakkenwol en keramische vezels, welke vooral een industriële toepassing kennen. In de discussie over MMMF gaat het in de eerste plaats om de vraag of deze vezels kankerverwekkend zijn of niet en op welke manier dit bepaald kan worden. Daarnaast staat ter discussie of en hoe MMMF vergeleken kunnen worden met asbest. In de analyse zal blijken dat naast de drie eerder genoemde niveaus grensafbakeningen ook op een vierde niveau spelen, namelijk daar waar het de bijdragen van verschillende wetenschappelijke disciplines betreft.

3/4

Vikingen en het milieu

Het verdwijnen van de nederzettingen van de Vikingen in Groenland in de late middeleeuwen is niet te wijten aan de toenemende kou, zoals dusver is aangenomen. Volgens de Amerikaanse antropoloog Thomas McGovern gingen de kolonisten ten onder aan hun geringe milieubewustzijn. De wetenschapper presenteerde op de jaarvergadering van de Amerikaanse Bond voor de Bevordering van de Wetenschappen de resultaten van zijn Groenland-IJsland project.

Volgens de onderzoeker was de eerste vestiging in Groenland al in 1350 goeddeels verdwenen, terwijl de klimaatsveranderingen nog maar veertig jaar eerder waren begonnen. De toenemende kou was slechts één factor, de andere was de wijze waarop de Vikingen met het milieu omsprongen.

2 maart 1994 krantebericht/DPA

Sovjet erfenis

Volgens de Amerikaanse onderzoekers Dignon and Hameed, die bij gebrek aan bronnen een rekenmodel gebruikte gebaseerd op schattingen, vervuilde Rusland in de periode 1925-1980 tot meer dan drie maal boven het wereldwijde gemiddelde. Het rekenmodel gaat uit van de statistische samenhang tussen het totale brandstofgebruik en de totale NOx en SOx emissies. Voor de zware industriële produktie is wel gebruik gemaakt van bronnen, met name de produktiecijfers van koper, lood en zink.

Ambio, Zweden november 1993, in het Nederlands samengevat in Ecofacts International 19 feb. 1994.

'De vervuiler betaalt' als Victoriaans principe

Bij een rechtzaak van de waterleidingmaatschappij van Cambridge tegen een bedrijf dat over een lange periode een lekkende tank met reinigingsvloeistof (perchloretheen) in gebruik had, heeft een hogere rechtbank een beroep gedaan op een historisch precedent. Het ging om een hinderwetzaak uit de Victoriaanse tijd die nog altijd als jurisprudentie mag gelden. Het in Engeland gangbaar gehanteerde begrip van normaal en redelijk gebruik van grond is dus verlaten. Deze zaak heeft geleid tot een uitspraak van het House of Lords. Het bedrijf ging evenwel vrijuit omdat het House of Lords uiteindelijk oordeelde volgens een andere, door het High Court ingebrachte toets, met name de voorzienbaarheid van de vervuilende handeling. Het bedrijf kon aannemelijk maken dat het de lekkage niet kon voorzien.

New Scientist, 18 december 1993

Historisch besef en duurzame ontwikkeling

In het advies 'Milieu: en mondiale zorg. Naar een politiek van duurzame ontwikkeling' staat onder de kop 'Technologie': "In veel analyses van de achtergronden van de milieuproblematiek wordt de sinds Bacon (1561-1626) geldende neiging tot natuuroverheersing als belangrijke bron van een mechanistische wetenschap, en motor van technische en maatschappelijke ontwikkeling gezien. Daarmee kwam de controle over de natuur ten behoeve van menselijk gewin centraal te staan". Hierbij wordt verwezen naar 'The Death of Nature' van Carolyn Merchant. Dit is een van de weinige zo niet de enige historische verwijzing in het advies. Het is dan jammer dat het zich beperkt tot ideëengeschiedenis en daarbij slechts één -weliswaar belangrijke- denkstroming naar voren haalt. Er waren tenslotte regelmatig ook denkers die zich tegen de verkrachting van de natuur hebben gekeerd. Het is nodig de grenzeloze uitbuiting van de planeet een halt toe te roepen en inzichten als die van Carolyn Merchant zijn verhelderend bij het zoeken naar de ideologische wortels van die uitbuiting. Maar we moeten ons daardoor niet laten verleiden tot een eenzijdige kijk op de relatie tussen daadwerkelijke technologische ontwikkeling en ideologieën. De neiging tot natuurbeheersing kan zijn verwoord door Bacon. Daarmee is niet gezegd dat zij zich pas 'sinds Bacon' heeft gemanifesteerd. Ook lijkt in dit citaat van het advies de gedachte schuil te gaan dat de wetenschap de moeder is van de techniek, terwijl techniek deels wel, deels niet stoelt op wetenschap. Kortom, er zitten wat historische addertjes onder het gras in de paar zinnen die met de beste bedoelingen door de Nationale Adviesraad voor Ontwikkelingssamenwerking zijn geformuleerd.

Advies Milieu: een mondiale zorg. Naar een politiek van duurzame ontwikkeling, (Den Haag: NAR, 1993), ISBN 90-346-30080. *f* 22,50.

4/5

Historische klimatologische tijdreeksen toegankelijk gemaakt

Bij het KNMI is sinds 12 januari jl. een nieuw klimatologisch informatiesysteem in gebruik waarin weergegevens vanaf het jaar 1706 zijn opgenomen. Volgens de woordvoerders van het informatica bedrijf dat voor de technische uitvoering heeft gezorgd, kent het systeem zijn gelijke in de wereld niet. De databank moet het voor de KNMI mogelijk maken service op maat te leveren, o.a. voor verzekeringsmaatschappijen die een risicomaat moeten bepalen. Volgens een krantenbericht was met het opzetten van de databank een investering van 3 miljoen gulden gemoeid. De KNMI wil dan ook graag het voortdurend geactualiseerde gegevensbestand op commerciële wijze exploiteren. Wellicht verklaart dit de Nederlandse terughoudendheid in verband met het leveren van data aan het in Bern opgezette CLIMHIST project.

De geleide ruimtelijke transformatie van Nederland

Faludi, A. en A. van der Valk, **Rule and Order: Dutch planning doctrine in the twentieth century,** (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1994), ISBN 0-7923-2619-9. *f* 180,50.

Dit boek is een overzicht in het Engels van de ontwikkeling van de bovenlocale ruimtelijke ordening en van de planologie in Nederland. De auteurs noemen dit strategische ruimtelijke planning. Strategisch verwijst naar het uitstippelen van grote lijnen. Het boek bestrijkt een periode van een eeuw. Het rijk met kaarten en diagrammen verluchte werk geeft antwoord op alle vragen die buitenlandse bezoekers uiten bij een kennismaking met de Nederlandse ruimtelijke ordening. Het centrale thema is de Nederlandse ruimtelijke planningdoctrine. Dit is een relatief stabiel complex van denkbeelden over de juiste inrichting van Nederland en de wijze waarop. Kenmerkend is het streven naar regelmatige en door regels geleide verstedelijking (rule and order). Tegen deze achtergrond wordt de opkomst en actuele stand van de planologie in Nederland geschetst. Daarbij komt ook de relatie met het milieubeheer aan de orde. De studie mondt uit in een overzicht van kansen en bedreigingen voor de strategische ruimtelijke planning, met een schuin oog naar de Europese Unie. (Arnold van der Valk)

41
NET WERK
496-497
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalementen

Ter compensatie voor het gebrek aan bibliografische signalementen in nummer 40 deze keer een extra lange lijst.

Adams, K. W., **A practical harmony: pagan ecological attitudes and the roman agricultural success in North Africa**. MA Concordia University Canada (1991).

Bell, M. en M. J. C. Walker, **Late quaternary environmental change. Physical and human perspectives**, (London: Longmans, 1992).

Bervaes, J., 'De Waal bij Zaltbommel in de periode 1832-1983. Oorzaken van de overstromingen', **Tussen de Voorn en Loevestein**, jrg. 27 (1991) 73, maart, pp. 28-38.

Blijham, G., **Groningen grondig. Richtlijnen voor het inventariseren van vormalige bedrijfsterreinen in Groningen 1800-1920,** (Groningen: Geschiedeniswinkel Rijksuniversiteit Groningen, 1993), ISBN 90 367 0382 4, 84 blz. *f* 17,50.

Bocking, S. A., **Environmental concerns and ecological research in Great Britain and the United States 1950-1989**. PhD University of Toronto (1992).

Boomgaard, P., 'Forest management and exploitation in Colonial Java, 1677-1897', **Forest and Conservation History**, jrg. 36 (1992) 1, pp. 4-14.

———, 'Protection de la nature en Indonésie pendant la fin de la période coloniale (1889-1949)', **Revue Française d'Histoire**, jrg. 80 (1993) 299, pp. 307-344.

———, 'Protection de la nature en Indonésie pendant la fin de la période coloniale (1889-1949)', Pouchedapass, J., (red.), **Colonisation et environnement**, (Paris: Société Française d'Histoire d'Outre-Mer, 1993), pp. 307-344.

———, 'Sacred trees and haunted forests - Indonesia, particularly Java, 19th and 20th centuries', Buun, O. en A. Kalland, (red.), **Asian Perceptions of Nature**, Copenhagen, Denmark October 1991 (Copenhagen: NIAS, 1992), pp.39-53.

Bosch, M. en M. Kersten, **Energie, een kwestie van tijd. Een lespakket natuur- en milieueducatie in de basisvorming,** (Enschede: SLO/ME, 1992).

Bromley, D. en K. Segerson, (ed.), **The social response to environmental risk : policy formulation**

in an age of uncertainty, (Boston/Dordrecht [etc]: Kluwer Academic Publishers, 1992) Recent economic thought series,, ISBN 0-7923-9208-6 geb., IX,216 blz.
Buddingh', S., 'Die oude troep kan nog knap gevaarlijk zijn', **Kijk**, (1994) maart, pp. 24-26.
Burnstein, D. E., **Clean streets and the pursuit of progress: urban reform in New York city in the progressive era.** PhD Rutgers University (1992).
Colten, C., 'A historical perspective on industrial wastes and groundwater contamination', **Geographical Review,** jrg. 81 (1991) 2, pp. 215-228.
Dam, P. J. E van., 'Innovatie in de waterbouw in de late middeleeuwen: sluizen en paalwerk te Spaarndam', **Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek,** jrg. 10 (1993), pp. 42-61.
Daru, M., 'Milieugeschiedenis op zoek naar een theoretisch en methodologisch kader', **Gewina**, jrg. 16 (1993) 4, pp. 336-338.
Dekker, J., **De ontdekking van het kultuurlandschap. De bijdrage van de Werkgroep voor de Cultuurlandschappen van de Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming 1944. Een voorstudie,** Vakgroep Natuurwetenschap en Samenleving RU-Utrecht (Utrecht: Vakgroep Natuurwetenschap en Samenleving RU-Utrecht mei 1993).
Driessen, A. M. J., **Watersnood tussen Maas en Waal,** (Zutphen: Walburg Pers, 1993), ISBN 90-60011-864-2, 336 blz.
Duecker, E. von, K. Haist en U. Schneider, (Hrg.), **Europa im Zeitalter des Industrialismus: zur Geschichte von Unten im europäischen Vergleich**, Hamburg 1990, december (Hamburg: Doelling und Galitz, 1993). ISBN 3-926174-47-1, 331 blz.
Eisenbud, M., **Environmental readioactivity. From natural, industrial and military sources,** (Orlando [etc]: Harcourt Brace Jovanovich, 1987) 3e druk, ISBN 0-12-235153-3.
Girard, M. F., **La guerre contre l'écologisme. Essor et déclin de la commission de la conservation du Canada 1909-1921**. PhD University of Ottawa (1992).
Hillegers, H. P. M., **Heerdgang in zuidelijk Limburg. Een vorm van extensieve beweiding in verleden, heden en toekomst,** (Maastricht: Natuurhistorisch genootschap in Limburg, 1993) Publicaties Nastuurhistorisch genootschap , nr. XLI, ISBN ISSN 0374-955X, 160 blz. *f* 35.-. (Ook gepubliceerd als Dissertatie Maastricht 1993)
Hillel, D., **Out of the Earth. Civilization and the life of the soil,** (University of California Press), ISBN 0-520-08080-7. *f* 53,75.

5
6

41

NET WERK

498-499

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Houwaart, E., 'Medical statistics and sanitary provisions', **Tractrix**, jrg. 5 (1994), pp. 81-119.
Jansen, G. e. a. , **Latrines. Antieke toiletten, modern onderzoek,** (Meppel: Edu'Actief, 1994), ISBN 90-5117-175-7. verschijningsdatum: juni. Voorintekening: *f* 15. Edu'Actief Postbus 1056 , 7940 KB Meppel.
Johnston, S., **The Victorian consciousness of landscape and the formation of the National Trust.** PhD University of Waterloo (1992).
Joosten, J. H. J., 'Historical and palaeoecological perspectives of the past: a comparison', **8th International Palynological Congress**, Aix-en-Provence september 6-12, 1992 .
Joosten, J. H. J. en B. P. M. Noorden, 'De Grote Peel: leeren waarderen. Een oefening in het waarderen van natuurelementen ten behoeve van natuurbehoud', **Natuurhistorisch Maandblad**, jrg. 81 (1992), pp. 203-211.
Jungermann, H., B. Rohrmann en P. Wredemann, **Risikokontroversen. Konzepte, Konflikte, Kommunikation,** (Berlin: Springer Verlag, 19—), ISBN 3-540-54309-0, VI, 396 blz. DM 108.-.
Kalff, E., **La sensibilisation à l'hygiène. Les habitants de Paris entre 1850 et 1990**, MELTEM (Paris: 1992).
———, 'Sensibilisation à l'hygiène: les habitants de Paris se plaignent pour insalubrité (1850-1990)', **Confort et santé dans les locaux habitables,** Paris La Défense, Grande Arche 4 juni 1992 , pp.15-32 143 blz.
Kesteren, R. van, 'Geschiedenis in de omgeving. Van hunebed naar Limburg-on-line', **Magazine voor de basisvorming,** (1993) mei.
———, 'Inleiding', **Natuur- en milieueducatie in het geschiedenisonderwijs. Een bundel bijdragen bestemd voor de lerarenopleidingen,** (Den Bosch: KPC, 1993).
———, 'Milieuverontreiniging toen en nu', Dalhuisen, L., (red.), **Toen voor straks,** (Den Haag: 1992).
———, 'Milieuzorg en schoolgeschiedenis', **Kleio**, jrg. XXXIV (1993).
Kesteren, R. van en M. Bosch, 'Milieuverontreiniging toen en nu', Dalhuisen, H., (red.), **Nederlanders en hun staat,** (Rijswijk: 1992).
Kesteren, R. van en R. Camps, **Docentenhandleiding Venlo 650 jaar stad.**
———, Venlo 650 jaar stad, (1993).
Kwa, C., 'Radiation ecology, systems ecology and the management of the environement', Shortland, M., (red.), **Science and Nature,** (1993) British Society for the History of Science Monograph, nr. 8.

Maurik, J. van en P. de Baar, **Versch drinkwater voor de hoofdstad** (Amsterdam, Gemeentelijke waterleidingen, 1993).
McKnight, M., **Socialization into environmentalism: development of attitudes toward the environment and technology.** PhD State University of New York College of Environmental Science (1990).
McMichael, A. J., **Planetary overload. Global environmental change and the health of the human species,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), ISBN 0-521-45759-9, 352 blz.
Onderzoek voormalige bedrijfsterreinen in de provincie Groningen, (Groningen: IWACO 1993).
Pierce, M. A., **The introduction of direct pressure water supply to generation and district heating in urban and institutional communities 1863-1883.** PhD University of Rochester (1992).
Plumwood, V., **Feminism and the Mastery of Nature,** (London: Routledge, 1993), ISBN 0-515-06810X.
Pounds, N. J. G., **Hearth and home. A history of material culture,** (Bloomington: Indiana University Press, 1993), ISBN 0-253-20839-4/0-253-32712-1.
Pujol Bertran, A., **Aspectes sanitaris de Pollenca segle XII.** Dissertatie Universiteit van Barcelona (1990).
Richardson, V. L., **To protect the public welfare. A history of the safety and health movement in 20th century America.** PhD Missouri State University (1992).
Robert, L. en A. Weale, (red.), **Innovation and environmental risk,** (London [etc]: Belhaven, 1991), ISBN 1-85293-156-6, XIII, 186 blz.
Rutten, W., 'Smallpox, subfecundity, and sterility: a case study from a nineteenth-century Dutch municipality', **Social History of Medicine,** jrg. 6 (1993), pp. 85-99.
Schipper, L., S. Meyers, R. B. Howarth e. a. , **Energy efficiency and human activity: past trends, future prospects,** (Stockholm: Cambridge University Press, 1993), ISBN 0-521-43297-9.
Schüle, W., 'Anthropogenic trigger effects on Pleistocene climate?', **Global ecology and Biogeography Letters,** jrg. 2 (1992), pp. 33-6.
Sigsworth, M., Cholera in the large towns of the West and East Ridings 1848-1893. PhD Council of National Academic Awards (1993).
Simmons, I. G., **Environmental history. A concise introduction,** (Oxford: Blackwell Publishers, 1993) New perspectives on the past, ISBN 1-55786-445-4/1-55786-446-2 (pbk).
Smeele, P., 'Het Liernurstelsel. De strijd over afvoer en verwerking van fecaliën in de 19e eeuw', Horn- van Nispen, M. L. ten, H. W. Lintsen en A. J. J. Veenendaal, (ed.), **Wonderen der techniek. Nederlandse ingenieurs en hun kunstwerken. 200 jaar civiele techniek,** (Zutphen: Walburg Pers, 1994), pp. 70-79, ISBN 90-6011-878-2.
Smeele, P. en P. van Eck, 'De afvalzuiveringsinstallatie in Dokkum', Horn- van Nispen, M. L. ten, H. W. Lintsen en A. J. J. **Veenendaal, (ed.), Wonderen der techniek. Nederlandse ingenieurs en hun kunstwerken. 200 jaar civiele techniek,** (Zutphen: Walburg Pers, 1994), ISBN 90-6011-878-2.
Spier, F., 'Een oud probleem: de relaties tussen mensen en het natuurlijk milieu in lange termijn perspectief', **De Gids,** (1992) 2, pp. 96-108.
Stol, T., **Wassend water, dalend land Geschiedenis van Nederland en het water,** (Amsterdam: Kosmos, 1993). *f* 24,90.
Stoll, M. R., **Protestantism, capitalism and nature in the United States. PhD University of Texas** (1993).
Tellegen, E. en M. Wolsink, **Milieu en samenleving. Een sociologische inleiding,** (Leiden: Stenfert Kroese, 1992).
Tolsma, D. J., A. van Loon, en E. Pelzers, **Archieven van natuur- en milieuorganisaties. Resultaten van een enquête naar de toestand van de archieven van natuur- en milieuorganisaties in november 1992,** (Amsterdam: Heimans en Thijsse Stichting 1993).
Turner, R. K., D. Pearce en I. Bateman, **Environmental economics. An elementary introduction,** (New York [etc]: Harvester Wheatsheaf, 1994), ISBN 0-7450-1093-0, 328 blz. De inleiding van dit boek bevat ook een kort hoofdstuk over de geschiedenis van het groene denken in de economie.
Verhoeven, J. T. A., (ed.), **Fens and bogs in the Netherlands: vegetation, history, nutrient dynamics and conservation,** (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers,) Geobotany, nr. 18.
Worster, D., 'Ecology of order and chaos', **Environmental History Review,** jrg. 14 (1992), pp. 1-18.
———, **The wealth of Nature,** (New York: Oxford University Press, 1993), ISBN 0-19-507524-9.
Wygant, L. J., **Medicine and public health in Galveston, Texas. The first century.** PhD University of Texas (1990).

41
NET WERK
500-501
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

42

NET WERK

502-503

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

A4 ---> A5

De laatste paar jaar was Net Werk redelijk vormvast. De gecombineerde milieu- en economische eisen hebben daarin verandering gebracht. Terwijl commerciële drukkers voor het gebruik van kringloop papier een meerprijs rekenen, bleek er in Helmond een stichting te bestaan die zich toelegt op het goedkoop drukken van materiaal voor andere stichtingen en verenigingen. En bovendien kringlooppapier als normaal beschouwt. Daar bleek het ook makkelijker A5 boekjes van twéé nietjes te voorzien dan A4 stapeltjes van één, terwij een boekje professioneler staat en niet méér hoeft te wegen.

Alle reden dus om na te denken over een ander formaat. Het resultaat ligt nu voor u. Mocht u door de gedaanteverwisseling problemen hebben met het bewaren van oude Net Werken, laat het dan weten.

Belangrijker dan de vorm is natuurlijk de inhoud. Het mooiste blijk van waardering voor de informatie die u via Net Werk krijgt is natuurlijk een donatie.

Was u van plan uw bijdrage/donatie pas te storten als er een acceptgiro van Net Werk door de brievenbus zou glijden? Wacht u daar a.u.b. niet op, we willen nog steeds het versturen van massa's acceptgiropapier vermijden als het maar enigszins kan.

Voor *f* 20.- staat u ingeschreven abonnee voor het hele jaar (en volgens de letter van de wet en de belastingsdienst als donateur) , vanaf de *f* 50,- voor een steunabonnement bent u een authentieke donateur.

Giro 3653910 t.n.v. penningmeester Net Werk, Rotterdam o.v.m. (steun) abonnement 1994.

De redactie

Twee exemplaren van nummer 41 zijn teruggestuurd met een afgescheurd adresetiket. De eventueel tekort gedane donateurs kunnen hun nummer 41 reclameren :
tel. 040-423815 fax 040-480794
Net Werk, Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven

Stedelijke gezondheid en gezondheidszorg

Een studiedag van de Werkgroep Stedengeschiedenis

Op 20 april 1994 hield de Werkgroep Stedengeschiedenis een studiedag met als thema: 'Stedelijke gezondheid en gezondheidszorg'. Meer toegespitst ging het om de vraag in hoeverre stedelijke omstandigheden ontwikkelingen in de gezondheidszorg kunnen verklaren.

Frank Huisman opende de dag met een referaat over: *Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen (1500-1730)*.

Omdat in de vroegmoderne periode centraal gezag op het gebied van de gezondheidszorg ontbrak, waren stedelijke besturen de belangrijkste instanties die gezondheidszorg regelden.

Er was duidelijk sprake van interactie op de 'medische markt', waarin een viertal partijen te onderscheiden waren. Voor de patiënten was het belangrijkste dat zij onbelemmerd toegang kregen tot alle vormen van gezondheidszorg. De Gereformeerde Kerk greep in als zij meende dat de orthodoxe leer werd aangetast, door bijvoorbeeld exorcisme. De overheid reguleerde maar in beperkte mate de gezondheidszorg. Daarbij had zij voornamelijk de openbare orde op het oog. De medici zelf waren sterk bezig de eigen beroepsgroepen af te schermen tegen onbevoegde genezers.

Minie Baron kwam in haar lezing over *Openbare gezondheidszorg in Groningen (1800-1870)* tot de conclusie dat de stedelijke overheid ook in de 19de eeuw nog grote bevoegdheden had op het terrein van hygiëne en gezondheidszorg. In de eerste helft van de 19de eeuw was het stadsbestuur van Groningen conservatief getint en gaf weinig impulsen aan een samenhangend beleid. Na 1850 kwam een liberaal gemeentebestuur aan het roer, dat meer initiatieven nam. Toch bleef het voornamelijk een ad hoc-beleid. De motieven om in te grijpen werden voornamelijk ingegeven door angst voor verstoring van de openbare orde. Voor alles wilde men de sociale structuren in stand houden.

Zij constateerde dat de cholera-epidemieën - in tegenstelling tot de suggestie van De Swaan - geen katalysator waren voor het opzetten van collectieve arrangementen. Malaria- en tyfusepidemieën waren veel bedreigender voor de hogere standen en dreigden die uit te breken, dan werden wel maatregelen getroffen, al duurde het lang voordat echt structureel beleid vorm kreeg.

42
NET WERK
504-505
3
4
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Cor van der Heijden probeert met zijn onderzoek *Zuigelingen- en kindersterfte in Tilburg (1820-1930)* uitsluitsel te geven in het debat over de vraag welke factoren de zuigelingen- en kindersterfte in de 19de en begin 20ste eeuw veroorzaakten. Dat het drinkwater daarvoor verantwoordelijk was, werd door hem uitgesloten. Ook algemene levensomstandigheden en de huisvestingssituatie bleken maar in geringe mate te correleren met de zuigelingensterfte. Daardoor bleef als laatste factor over: het meer of minder toepassen van borstvoeding. Een onderzoek naar de geboorte-intervallen moet uitsluitsel geven of dit werkelijk de beslissende factor was of dat naar een andere verklaring moet worden omgezien.

Henk van der Velden gaf verslag van zijn onderzoek naar de *Lokale gezondheidszorg in Nederland (1900-1950)*. Ook hij constateerde dat de lokale overheden in het begin van de 20ste eeuw nog de belangrijkste vinger in de pap hadden bij het organiseren van de gezondheidszorg. Zij waren de voornaamste subsidiegevers en rond hen organiseerde zich de zorg. Daarom moet het belang van het particuliere initiatief niet overschat worden.

Om de toegang tot de gezondheidszorg voor alle maatschappelijke groepen mogelijk te maken, pasten de lokale overheden verschillende modellen van collectieve arrangementen toe, die echter ook overeenkomsten vertoonden. Rond 1850 waren de contouren van dit stelsel al zichtbaar. Het berustte op twee pijlers: de armenzorg voor de armen, verzekeringen voor de andere groepen. Om de gemeentebegrotingen te ontzien stimuleerden de gemeenten de ziektekostenverzekeringen. De uitbouw van dit stelsel had tot gevolg dat in de jaren dertig vrijwel iedereen toegang had tot de meeste vormen van gezondheidszorg.

Rolf van der Woude

Stadt und Gesundheit in der Geschichte

Voor zijn bijeenkomst te Maastricht op 27 en 28 mei koos de Rheinischer Kreis der Medizinhistoriker in samenwerking met Gewina een bijna gelijkluidend thema.

De uitdrukking die Alfons Labisch daaraan gaf was: "De stad als paradigma van moderne levensvormen", toegespitst op gezondheidsaspecten.

De eerste dag was er een workshop middag met een confrontatie van de historiografie van stadshygiënisch onderzoek in Nederland en Duitsland, waarbij gekeken werd naar

overeenkomsten en verschillen. De twee landen werden gepresenteerd door **Eddy Houwaart** (*Das Beispiel Niederlande*) en **Alfons Labisch** (*Das Beispiel Deutschland*). Martin Weyler von Schoultz gaf een korte inleiding over zijn onderzoek in Gelsenkirchen. Kenmerkend voor Duitsland waren de soms zware conflicten tussen plaatselijke en centrale overheid, waarvoor in Nederland geen echte equivalenten te vinden zijn. Aan de andere kant zijn er ook overeenkomsten, zoals de aanwezigheid van verenigingen die zich inzetten voor de volksgezondheid, maar die bij nader inzien een heel andere rol hebben gespeeld.
4/5 De neutraliteit van Nederland in de Eerste Wereldoorlog veroorzaakte een minder groot verschil in de stadshygiënische toestanden dan men zou vermoeden.

De tweede dag was bestemd voor lezingen waarin de stand van zaken in verschillende onderzoeksprojekten werd toegelicht. **Mart van Lieburg** sprak over *Medizinische Konzepte und städtische Kultur: ein Versuch für die Niederlande in der frühen Neuzeit*, maar concentreerde zich daarbij vooral op Rotterdam en de wijze waarop de genius loci van die stad zich manifesteerde, zelfs op het gebied van de medische theorie. **Udo Feustel** presenteerde zijn onderzoek over "*Medicinische Polizey" in Stadt und Land, Krankheit und Obrigkeit im Rheinland des frühen 19. Jahrhunderts*. In die periode hebben zich belangrijke staatkundige veranderingen in Rijnland voorgedaan. Feustel kon voor zijn onderzoek gebruik maken van het uitgebreide en gedetailleerde archief van het 'Medizinal Collegium', waar zich waardevolle gegevens bevonden over klimaat, demografie en statistiek. **Henk van Zon** sprak onder de titel *Die Illusion der sauberen und gesunden Stadt 1750-1950* voornamelijk over de Nederlandse stad en de wijze waarop burgers en overheid wisselend elkaar plichten voor de instandhouding van het stedelijk milieu toespeelden; waarbij in Nederland in de 19e eeuw géén sprake was van een op stadshygiënisch gebied krachtig interveniërende overheid. **Wolfgang Woelk** liet in zijn voordracht over *Gesundheit in der Industriestadt- Medizin und Ärzte in Düsseldorf* vooral zien hoe de persoonlijkheid en de ideologisch-politieke positie van sommige artsen sterk bepalend heeft kunnen zijn voor de beginnende organisatie van de preventieve gezondheidszorg. Düsseldorf, dat zich binnen enkele decennia van administratief tot industrieel centrum ontwikkelde, gold als een gezonde stad. Een direct oorzakelijk verband tussen urbanisatie en sterfelijkheid viel op het einde van de 19e eeuw in die stad niet te vinden. **Jac van den Boogaard** gaf met zijn voordracht *Maastricht - sociale geschiedenis en gezondheid*, gevolgd door een rondleiding, een bij het dagthema passende afsluiting.

42
NET WERK
506-507
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Gezond/ongezond

Le sain et le malsain is de titel van het nieuwe boek van Georges Vigarello, op wiens naam al een aantal prikkelende mentaliteitshistorische werken staan (zoals *Le propre et le sale en Le corps redressé*). *Le sain et le malsain* is niet zozeer een geschiedenis van de gezondheid als een geschiedenis van de voorstelling van wat als gezond en ongezond gezien werd. Vigarello gaat uit van primaire en secundaire gedrukte bronnen en poogt aan de hand daarvan tendenties te schetsen. Zijn analyse concentreert zich op de preventieve daad ('le geste défensif'). Uitgaande van de principes die ten grondslag liggen aan de voorstelling van het lichaam, maar ook van de invloed van omgeving en handelingen op het lichaam, variëren de preventieve en defensieve taktieken van het individu en de collectieve strategieën.
5/6 Zo zien we dat men in de loop der tijden dezelfde soort voedsel steeds andere eigenschappen en effecten toedicht. Zo zien we ook de overheden steeds opnieuw proberen de gezondheid te beheersen en te beheren, uitgaande van de gangbare voorstellingen van wat gezond en ongezond is. Verbod en gebod worden dan gerationaliseerd, maar verliezen hun rationaliteit in een daaropvolgende periode. Elke periode kent haar eigen angsten en haar eigen manier om met angsten om te springen. Met de opkomst van de bacteriologie, komt de hoop dat symptoombestrijding vervangen kan worden door het uitroeien van alles wat de gezondheid in gevaar kan brengen. Wat we feitelijk zien, is dat het territorium van wat riskant is zich verplaatst en uitbreidt. De nieuwe defensieve taktieken scheppen hun eigen risico's. Bij het ontstaan van een consumptieve houding ten opzichte van gezondheid (de markt van welzijn) hoort het streven naar en het eisen van risicovermindering, ja zelfs risicouitroeiing. In de plaats van het bestrijden van het ongezonde, komt het nastreven van een steeds verder verbeterbare gezondheid, tot in het oneindige. Dat de kosten hierbij de pan uitrijzen is een logisch gevolg, dat onvermijdelijk bijdraagt tot de huidige crisis van de gezondheidszorg.

Alhoewel het boek een historiserende sociologie - of is het een sociologiserende geschiedenis - presenteert, ontbreekt hier een wijds maatschappijmodel. De lange periode en de ruime geografische afbakening zijn tegelijkertijd een sterkte en een zwakte van het verhaal.

42
NET WERK
508-509
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Vigarello, G., **Le sain et le malsain. Santé et mieux-être au Moyen Âge,** (Paris: Seuil, 1993) L'Univers Historique, ISBN 2-02-20113-5, 400 blz. FF 160.

Antieke latrinen

Studiedag 4 februari 1994, Katholieke Universiteit Nijmegen

Antieke latrines schijnen de nieuwsgierigheid te prikkelen van mensen van uiteenlopende disciplines, zoals bleek uit het bonte gezelschap dat op 4 februari j.l. bijeen was om hierover te horen en in groepjes in discussie te treden.

De tijd dat archeologen geen aandacht schonken aan een dergelijk thema lijkt voorgoed voorbij. Alledaagse dingen hebben immers hun eigen nederlands–talig blad, de 'culture du quotidien' is geen achtergesteld gebied meer.

De eerste lezing begon wel met een opsomming van allerhande 'wilde verhalen' waarna de inleider vroeg om een genuanceerdere kijk op het thema van de persoonlijke hygiëne. Vermoedelijk waren de meeste deelnemers min of meer op de hoogte van hygiënehistorisch onderzoek, zodat de oproep van **M. Th. R. M. Dolmans** wat overbodig klonk. Het beeld van hygiëne in de Oudheid en de middeleeuwen dat de heer Dolmans schetste bracht een breed overzicht, maar weinig opzienbare invalshoeken voor wie enkele van de talrijke inleidingen op dat gebied gelezen heeft.

Daarentegen bracht de presentatie van openbare latrines door **C.T. Waslander** veel materiaal uit eigen waarneming en onderzoek in Klein Azië in beeld. De ruimtelijke plaats van de openbare latrines in de stedelijke ruimte en in de stedelijke maatschappij in het Romeinse Rijk is een hoofdstuk dat de klassieke teksten over stedengeschiedenis niet of zeer vluchtig behandelen. De parallelen met de moderne tijd waren soms verrassend. In het Romeinse Rijk kon een latrine beheerder op verscheidene manieren winst uit zijn onderneming halen, net als nu. De status van de openbare latrines lijkt volgens sommige schriftelijke bronnen net als nu laag te zijn geweest, ondanks het maatschappelijk nut. Interessant is het feit dat in de meeste ontwerpen het schaamtegevoel (niet gezien willen worden) zich uitdrukt in afscherming tegenover inkijk van buiten, niet tegenover medegebruikers, iets wat tot in de negentiende eeuw en soms zelfs de twintigste eeuw nog in West Europa te vinden is. Kenmerkend is de zeer geringe afstand van zitplaatsen onderling en de vernuftige inrichting.

Terwijl C. Waslander een overzicht en een typologie bood, concentreerde **J.S. Boerma** zich op één geval, het toilet van het wegstation Mutatio Valentia in Salento, met vier of vijf zitplaatsen. Dit wegstation was onderdeel van de uitgebreide wegen-infrastructuur die in de 4e eeuw na Chr. door keizer Constantijn de Grote werd gerenoveerd. Opmerkelijk is dat het toilet uitsluitend via de buitenruimte toegankelijk was, terwijl het ging om een vrij luxueus wegstation. De inrichting van de latrine was duidelijk veel eenvoudiger dan die van de steden van Klein Azië.

De militaire latrines van Romeinse legioenen in Nederland geven wederom een geheel andere invalshoek, wat door **J.K. Haalebos** geïllustreerd werd. Met de ruimte werd daar uitermate zuinig omgesprongen zoals uit een Nijmeegs voorbeeld blijkt, waar circa duizend mannen gebruik van maakten. Voor water toevoer moest men op een put vertrouwen. Het rioolvocht liet men zonder omhaal tot circa 300 meter buiten de vestingmuur lopen.

Met de bijdrage van **G.C.M. Jansen** kwamen we terecht in de Romeinse privé latrines. Door archeologen is in het verleden weinig aandacht geschonken aan deze ruimten. Het ontwerp van de Romeinse latrines zelf is doorgaans eenvoudig (en herinnert onder anderen aan de privé latrines van huidige centraal afrikaanse stedelijke huizen M.D.). Wel is er sprake van een zit- en geen hurkhouding. De watertoevoer is bij de Romeinse steden een belangrijk onderdeel van de leefbaarheid. Evenals in veel andere culturen, werd water niet alleen gebruikt voor het wegspoelen maar ook voor het zich zelf reinigen (bij de Romeinen met sponzen die voortdurend met schoon water uitgespoeld moesten worden). De infrastructuur en de technische details hadden een hoog niveau van techniciteit. Aan veel praktische aspecten van stedelijk beheer was gedacht, zoals het makkelijk leeghalen van beerputten aan de straatkant. Het rioleringsnetwerk was in eerste instantie gebouwd voor het afvoeren van badwater. Twee- en drie-persoons toiletten waren niet ongebruikelijk. (Overigens waren dergelijke toiletten op grote Franse landhuizen tot de Tweede Wereldoorlog nog te vinden. M.D.) De toiletten waren in het dienst- of werkgedeelte te vinden, soms bijof zelfs ín de keuken en beschikten slechts over weinig licht. Door de systematische inventarisatie wordt duidelijk dat toiletten zowel in armen als in rijke huizen te vinden zijn.

Twee door J.S. Boersma aangedragen voorbeelden van toiletten in rijke Romeinse huizen toonden aan

dat dezelfde aandacht voor detail die in de woonruimten te vinden was, zich ook manifesteerde in de inrichting van toiletten.

M. Grasnick liet een uitgebreide selectie van voorbeelden van Europese latrines uit het tijdperk tussen de Karolingische tijd en de zestiende eeuw. Zorgvuldig ontworpen en uitgevoerde toiletten waren eerder uitzondering dan regel, zeker op het platteland. Van een verbetering ten opzichte van de Romeinse technologie was geen sprake. Meerpersoonstoiletten waren in de beschreven periode veelvuldig te vinden, bijvoorbeeld in kloosters. Bij welvarende bouwheren, vooral uit de adel of de hoge geestelijkheid is weleens gezorgd voor toiletten boven stromend water. De zorg voor een goede afvoer was echter zeldzaam. De grootste variëteit aan plattegrondtypen is te vinden op burchten en kastelen, bijvoorbeeld erkers, nistoiletten, muurtoiletten, meerpersoonstoiletten. Net als in Romeinse huizen waren er ook toiletten te vinden op de verdiepingen van stedelijke huizen. Zeldzaam is de aanwezigheid van een urinoir naast een zittoilet. Openbare toiletten zijn in vele steden vrij laat aangelegd (rond de 15e eeuw). Grasnick geeft slechts aan dat het geringe aantal toiletten in Franse woningen de stedelijke overheden hiertoe deed overgaan, een niet erg bevredigende verklaring. Waar de Romeinen, die gebruik konden maken van stromend water, zich van een spons bedienden - en de westerse culturen papier gebruiken - is hier en daar de aanwezigheid van een ruif een indikatie dat hooi of stro gebruikt werd. Grasnick meent dat het ging om stro, maar dat lijkt een minder praktische oplossing dan hooi.

Tijdens het urbaniseringsproces van Nijmegen tijdens de 14e eeuw heeft de stedelijke elite gezorgd voor de aanleg van sanitaire inrichtingen. De afval uit de beerputten kan veel sociaal-economische informatie aan het licht brengen, zo getuigt **J.R. Thijssen**. Tot aan het midden van de 16e eeuw bleef het aantal beerputten klein. De daarna intredende toename houdt waarschijnlijk verband met een grotere bemoeienis van de stedelijke overheid met de reiniging. De putten werden steeds meer inpandig gebouwd. Het volume van de putten nam af. De inhoud werd vaker (door pachters) opgehaald en tonnen konden gebruikt worden voor het verzamelen van afval, vooral in minder welvarende gezinnen. In de loop van de 17e eeuw voerde het stadsbestuur een tonnenophaalsysteem in. De situatie veranderde pas radicaal aan het begin van deze eeuw met de aanleg van een gesloten rioleringssysteem.

42
NET WERK
510-511
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

8
9

Ook in Delft, de stad waarover **E.J. Bult en C. Nooijen** berichtten, was de relatie tussen de status van bewoners en de aanwezigheid van een beerput achter of onder het huis duidelijk. In de 15e eeuw bepaalde het stadsbestuur (vanwege de toegenomen bevolkingsdruk en de daaraan verbonden overlast door afval) dat elk huis een gedeelde of eigen beerput moest krijgen. Deze regel gold ook voor minder bevolkte gebieden die onder de stadsjurisdictie vielen. Een uitzondering vormt het Kartuizer klooster, waar elke cel een eigen beerput kreeg. De inhoud van de (zink)putten was door de hoge waterstand permanent onder water. Behalve huishoudelijk afval bevatten de putten ook vaak kadavers.

In de discussie werd de nadruk gelegd op een specifiekere benadering om anachronismen en verkeerde veronderstellingen te vermijden. Zo kunnen de begrippen 'schaamte' en 'privacy' uiterst verwarrend werken, wanneer te weinig rekening wordt gehouden met plaats, status en culturele omgeving. Het feit dat mensen in een openbaar toilet naast elkaar zitten zonder visuele scheiding betekent nog niet dat zij geen schaamtegevoel kennen, wel dat de schaamte zich anders richt. Ook het begrip hygiëne moet relativerend gehanteerd worden. Reinheid als gebod in vroegere tijden hoeft niet overeen te komen met onze huidige hygiënische reinheidsbegrippen. Benadrukt werd ook de noodzaak om latrinen in kontekst te bestuderen. Zo moeten bijvoorbeeld andere - soms uiterst eenvoudige - technieken zoals de po mede bestudeerd worden. Dit betekent dat huisraad, bouwkundige inrichting en infrastructuur in verband met elkaar gebracht moeten worden. Wat het laatste betreft, is de relatie tussen water- en wegeninfrastructuur van belang. Omdat de techniek van de latrinen zich slechts zeer langzaam ontwikkeld heeft, kan bestudering van de situatie in derde wereld landen en andersom in sommige gevallen verhelderend werken, maar voorzichtigheid blijft geboden bij de vergelijking met archeologische vondsten.

De teksten van de lezingen met illustraties en een korte samenvatting van de discussies zijn te vinden in:

Jansen, G. e. a. , **Latrines. Antieke toiletten, modern onderzoek,** (Meppel: Edu'Actief, 1994), ISBN 90-5117-175-7.

Protocollen voor onderzoek bodemverontreiniging

Bij Sdu Uitgeverij Koninginnegracht zijn twee protocollen verschenen voor het onderzoeken van bodemverontreiniging in Nederland

Vooral protocol 1 is van belang voor milieuhistorici. Het richt zich namelijk op het oriënterend onderzoek naar de aard en de concentratie van verontreinigende stoffen en de plaats van voorkomen van bodemverontreiniging.
Dit onderzoek heeft (volgens het persbericht van de Sdu) als doel het bevestigen van het vermoeden van de aanwezigheid van bodemverontreiniging. Daarmee is de onderzoeksstrategie gericht op het onderzoeken van verdachte lokaties. Het onderzoek start met een vooronderzoek waarin de beschikbare gegevens over de lokatie en de directe omgeving worden verzameld. Op basis van dit vooronderzoek, waaraan veel belang wordt toegekend, wordt een hypothese geformuleerd omtrent de ruimtelijke verdeling van de verontreiniging. Voor karakteristieke wijzen van ruimtelijke verdeling, namelijk de homogeen verdeelde verontreiniging en de heterogeen verdeelde verontreiniging, worden in het protocol vervolgens mogelijke onderzoeksstrategieën uitgewerkt. Als men op basis van de resultaten van het oriënterend onderzoek vermoedt dat er sprake is van van ernstige bodemverontreiniging, dan gaat men over tot het 'nader onderzoek deel 1', waarvoor ook een protocol bestaat.

Voor meer inhoudelijke informatie: TNO, dhr. F.P.J. Lamé, telefoon 015-696216.
Titel van protocol 1: Het Oriënterend onderzoek, ISBN 90- 12 08-082 -7. *f* 63,60 (incl. BTW, excl. verzendkosten). Te bestellen bij Sdu Service Centrum telefoon 070-378 98 80, fax 070-378 97 83 of bij de boekhandel.

Boekaankondiging

En dan: wat is natuur nog in dit land?

Natuurbescherming in Nederland, 1880-1990

Toen Henny van der Windt zijn onderzoek presenteerde tijdens een Net Werk bijeenkomst, was het duidelijk dat er een heel andere visie zou komen op de ontwikkeling van de natuurbescherming dan het lineaire verhaal dat gedenkboeken ons leveren. Nu belooft ons de uitgeverij Boom dat we zijn boek in de loop van deze zomer tegemoet kunnen zien. Hier volgt de presentatietekst:

42
NET WERK
512-513
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De natuurbeschermingsbeweging ontstaat in Nederland pas aan het eind van de negentiende eeuw. De vele groepen waar de beweging uit voortkomt, waaronder kunstenaars, bosbouwers, de adel, stedebouwers en de dierenbescherming, bedoelen er echter niet allemaal hetzelfde mee. Uiteindelijk zijn het de onderwijzers als Thijsse, zakenlieden als Tienhoven en wetenschappers als Oudemans die samen het kloppend hart van de beweging vormen. Zij geven vorm aan de natuurbescherming in Nederland en aan de kernactiviteit, het stichten van natuurmonumenten.

Het was vanaf het begin een probleem dat natuur eigenlijk ongerept moest blijven, maar anderzijds zou niet-ingrijpen leiden tot het verdwijnen van vele soorten landschap. De bioloog Westhoff weet het probleem in 1945 op te lossen met de begrippen half-natuur en natuur-techniek. Nieuwe termen als landschapszorg, natuurwaarden en milieu worden ingevoerd voor de natuur buiten de reservaten. Na 1975 verandert de koers van de natuurbescherming en komt de nadruk te liggen op het streven naar zelf-regulerende eco-systemen. De overheid voert hiervoor het begrip natuur-ontwikkeling in. Daarnaast komt zij met de Amoebebenadering, die is bedoeld om normen voor veranderingen in de natuur vast te stellen en tegelijk het grote publiek hierbij te betrekken.

In enkele aparte hoofdstukken wordt nader ingegaan op meer theoretische en normatieve vragen over de relatie wetenschap en samenleving, geïllustreerd aan de wisselwerking tussen ecologie en natuurbescherming.

Het boek gaat ca *f* 43,50 kosten.
ISBN: 90-5352-132-1.

Acaro-archeologie en ecogeschiedenis

In de bijlage voor wetenschap en onderwijs van NRC (2 juni 1994) gaat Theo Holleman in op het werk van Jaap Schelvis, onder anderen zijn promotie aan het Biologisch Archeologisch Instituut. In een van zijn onderzoeken maakt deze gebruik van mijten in archeologisch materiaal voor de reconstructie van vroegere ecosystemen. Door de voorkeuren van bepaalde mijten voor bepaalde milieus geven de resten van mijtresten waardevolle informatie over stallen, mestvaalten, beerputten en composthopen. Bij een stal kan bijvoorbeeld met vrij grote zekerheid aangegeven worden om welke diersoort(en) het ging. Het determineren van mijten voegt een extra discriminerend element toe bij de informatie afkomstig van andere elementen zoals botten.

Dergelijke analyses kunnen ook uitsluitsel geven over de bemestings–praktijken rondom een nederzetting en dus over de verhouding mens-milieu, maar ook over de materiële cultuur. Zo kan het bijvoorbeeld mogelijk zijn dankzij mijtresten aan te geven of een kam wel of niet voor het kammen van mensenhaar of van schapenwol diende.

Holleman besluit zijn artikel over de financiële en organisatorische problemen waarmee gespecialiseerde onderzoekers als Jaap Schelvis kampen.

Signalementen

in het kort

Adams, A. M., **Architecture in the family way: health reform, feminism and the middle class house in England 1870-1900.** PhD University of California (Berkeley: 1992).

Aguilero-Klink, F., 'Some notes on the misuse of classic writings in economics on the subject of common property', **Ecological Economics**, jrg. 9 (1994), pp. 221-228.

11/12 Baeyens, G. en J. Duyve, **Lezen in het duin,** (Amsterdam: Gemeentelijke Waterleiding/Stadsuitgeverij, 1991, 1992), 160 blz.

Barnes, D. S., **The making of a social disease: tuberculosis in nineteenth century France.** PhD University of California (Berkeley: 1992)

Copius Peereboom, J. W. (ed.), **Basisboek milieu en gezondheid**, (Amsterdam: Boom, 1994), ISBN 90-5352-048-1, 448 blz. *f* 69,50.
Dit boek bevat een hoofdstuk over de geschiedenis van het probleemveld.

Dam, H. van., 'Lange-termijnonderzoek aan algen: betekenis voor beleid en beheer', Colijn, F. en E. Marteijn (eds.), **Symposium biologische monitoring in het aquatische milieu, Amsterdam 18 november 1992** (Rijswaterstaat Dienst Getijdewateren/Rijksinstituut voor Integraal Zoetwaterbeheer en Afvalwaterbehandeling / Nederlandse Vereniging voor Aquatische Ecologie, 1992).

Dam, H. van, en Arts. G.H.P., **Ecologische veranderingen in Drentse vennen sinds 1900 door menselijke beïnvloeding en beheer**, Provincie Drenthe, Assen/DLO-Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek, Leersum/Grontmij advies en Techniek, De Bilt. (Assen/Leersum/De Bilt: Provincie Drenthe, 1993).

Dam, H. van en Mertens,. A., 'Kiezelwieren op herbariummateriaal als referentie voor waterkwaliteit', **De Levende Natuur,** (1993) 94, pp. 22-27.

Fischer, K. en J. Schot (eds.), **Environmental Strategies for Industry,** (Washington: Island Press, 1993).

Giebels, L. (ed.), **Zeven eeuwen Rijnlandse uitwatering in Spaarndam en Halfweg. Van beveiliging naar beheersing,** (Leiden: Hoogheemraadschap van Rijnland, 1994). *f* 40.- Te verkrijgen in de boekhandel via uitgeverij VerLoren te Hilversum en bij het Hoogheemraadschap van Rijnland, Postbus 158, 2300 AD Leiden, tel. 071-259319.

Gijswijt-Hofstra, M., 'Homeopathie in de negentiende eeuw: het Nederlandse debat', Blécourt, W. de., W. Frijhoff en M. Gijswijt-Hofstra (eds.), **Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin twinstigste eeuw,** (Hilversum: Verloren, 1993), pp. 274-310.

Groh, R. en D. Groh, **Weltbild und Naturaneignung. Zur Kulturgeschichte der Natur,** (Frankfurt: Suhrkamp, 1991).

Hammonds, E. M., **The search for perfect control: a social history of diphteria.** PhD University of Harvard (1993).

Haneveld, G. T., 'Secreten, een nog ongeschreven hoofdstuk in de geschiedenis van de scheephygiëne', **Tijdschrift voor zeegeschiedenis,** jrg. 10 (1991) 1, pp. 12-19.

Heuvel,C h. van den, 'Stevins 'Huisbou' en het onvoltooide Nederlandse architectuurtractaat. De praktijk van het bouwen als wetenschap', **Bulletin KNOB**, jrg. 93 (1994) 1, pp. 1-18. In dit artikel zijn diverse ontwerpen van Stevin voor de watervoorziening geïllustreerd.

Heijden, C. G. W.P. van der, 'De Swaan getoetst. De aanleg en diffusie van het waterleidingstelsel in de industriestad Tilburg als collectief verzorgingsarrangement (1880-1910)', **Tijdschrift voor sociale geschiedenis**, jrg. 20 (1994, februari) 1, pp. 52-76. 12/13

Higgins, B. T., **Epidemic proportions. Cholera in the British West Indies 1850-1855.** PhD Bowling Green State University (1993).

Hoentjen, B., R. Torenbeek, H. van Dam e.a., **Drentse vennen: betekenis, bedreigingen en beheer. Achtergrond, aanleiding en samenvatting van een onderzoek aan Drentse vennen, uitgevoerd in 1991** (Provincie Drenthe 1993).

Jamison, A. e. a. , **The making of the new environmental consciousness. A comparative study of the environmental movements in Sweden, Denmark and the Netherlands** (Edinburgh: 1991).

Joussaume, S., **Climat d'hier à demain,** (Paris: CNRS Editions, 1994) Savoir au présent, 144 blz. FF 185.

Mooij, A., **Geslachtsziekten en besmettingsangst. Een historisch-**

NET WERK 42
514-515
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

sociologische studie 1850-1990, (Amsterdam: Boom, 1993), 319 blz. *f* 48,50.

Pelzers, E., 'De Bosraad en zijn natuurbeschermingstaken 1922-1943', **Nederlands Bosbouw Tijdschrift**, jrg. 65 (1993), pp. 59-62.

———, 'Mr. M.P. Marchant en de Stichting Het Natuur Park De Hoge Veluwe', **Bijdragen en mededelingen Gelre**, jrg. 88 (1991), pp. 135-142.

———, 'De oprichting van de Stichting Het Nationale Park De Hoge Veluwe', **Bijdragen en mededelingen Gelre**, jrg. 82 (1991), pp. 79-88.

Schaier, J., 'Kochmaschine und Turbogrill. Haushalttechnik im 19. Jahrhundert und neue Energien', **Technikgeschichte**, jrg. 1993 (60) 4, pp. 331-346.

Sieferle, R. P., 'Die Grenzen der Umweltgeschichte', **GAIA**, jrg. 2 (1993) 1, pp. 8-21.

Smith, M. J., **Self culture: health reform and society in Atlantic Canada and the North Eastern United States.** PhD Memorial University of Newfoundland (1992).

Vos, A., 'Bodemvervuiling door kwik? De hoedenmakerij van Johannes Gerardus Manneken in Zaltbommel aan het begin van de negentiende eeuw', **Tussen de Voorn en Loevestein**, jrg. 30 (1994, maart) 84, pp. 4-12.

Weichhold, J., **Regenbogen, Igel und Sonnenenblumen. Ursachen, Erscheiningsformen und Entwicklungslinien von Ökologiebewegungen und grünen Parteien** (Dietz Verlag, 1993), ISBN 33 20018 000. DM 40.

Wijngaarden-Bakker, L. H., **Animal husbandry in a wetland** (British Archaeological Reports, 1994).

———, 'Archeologische argumenten bij de herintroductie van zoogdieren in Nederland', **Huid en haar,** jrg. 11 (1992) 2/3, pp. 50-55.

———, 'De Europese moeflon: wild of verwilderd?', **Zoogdier,** jrg. 2 (1991) 2, pp. 3-5.

Wils, J. P. (ed.), **Natur als Erinnerung** (Tübingen: Attempto, 1992).

Grijze literatuur

Het opsporen van grijze literatuur is een van de activiteiten die al vanaf het begin behoort tot het werkterrein van de Stichting Net Werk. Doordat men aan universiteiten steeds meer tot het maken van lijsten van afstudeerscripties overgaat, zal dit werk voor een deel makkelijker worden. Hier volgt een lijst van scripties op het gebied van de geschiedenis van hygiëne, gezondheid, milieu en milieuhygiëne die afstuderende maatschappijhistorici

42
NET WERK
516-517
13/14
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

aan de Erasmus Universiteit vanaf 1990 hebben geproduceerd, met afstudeerdata.

Baard, M.G. (Marianne)
31-08-90
De Esso-raffinaderij en het Nederlandse milieubeleid: een historisch onderzoek naar de reacties van Esso op het milieubeleid van de overheid, 1960-1980

Bergman, Z.K. (Zweder)
24-09-1992
Een centraal instituut te Utrecht : de geschiedenis van de oprichting van het KNMI en haar plaats binnen een netwerk van meteorologische organisaties

Grouwstra, D.P. (Paul)
24-09-1992
De auto : blij dat ik rij? : een analyse van het verkeers- en vervoerbeleid in de periode 1977-1990

Hage, A. (Annette)
Maatschappijgeschiedenis, communicatie en voorlichting
30-08-1993
Elektriciteitspropaganda en de crisis

Haterd, J. van de (Jeanine)
23-09-1992
Borst- of flesvoeding? : de ontwikkeling van de voedingsvoorlichting met betrekking tot de zuigelingenvoeding in Nederland, 1950-1990

Klerk, F.J. de (Frank)
22-01-1992
Rotterdam : milieubeleid en -voorlichting in historisch perspectief

Kraak, M.J. (Marty)
29-03-1990
Ouderen en lichaamsbeweging : onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van bewegingsactiviteiten voor ouderen in de periode 1950-1982

Reuhman, J. (Jorine)
31-05-1990
Lichamelijke opvoeding in historisch perspectief : het gymnastiekonderwijs tegen de achtergrond van het beschavingsoffensief : een reusenstap op het veld van waarachtig volksgeluk

Westhoek, J.D. (Hanneke)
20-06-91
Cholera in Zeeland

Nummer 43

wordt een terug- en vooruitblik-nummer. Reakties/ wensen zijn welkom op het redactieadres, Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven

43

NET WERK

518-519

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Van marge naar 'mainstream'?

Oppervlakkig lijkt het erop dat de geschiedenis van hygiëne en milieu zich een weg baant in de richting van de gevestigde academische wereld. In gespecialiseerde vaktijdschriften verschijnen artikelen die pleiten voor meer milieugericht onderzoek in bijvoorbeeld stedengeschiedenis, techniekgeschiedenis of vrouwengeschiedenis. Bij steden- en techniekgeschiedenis lijkt het verband met milieuvraagstukken voor de hand te liggen, bij vrouwengeschiedenis is dit minder evident. Toch is een dergelijk verband wel degelijk aanwezig. Ten eerste door de wijze waarop veel vrouwen in hun alledaags bestaan geconfronteerd worden met de beperkingen die hun materiële omgeving hun oplegt en door de wijze waarop zij gebruik maken van de middelen die ter beschikking staan. Ten tweede door de ideologische kant van de relatie mens-milieu, waarbij beweerd wordt dat vrouwen een ander type relatie opbouwen met de natuur. We zien ook dat de organisatoren van diverse congressen thema's oppakken die op hun plaats zouden zijn op een bijeenkomst van Net Werk (of al tijdens een bijeenkomst van Net Werk aan de orde zijn gekomen - zie het overzicht verder in dit nummer). Toch blijkt bij nader inzien dat de schotten tussen (sub)disciplines niet werkelijk geslecht zijn. Een methodologische discussie is er slechts in een embryonale vorm.

Worden sprekers voor meer uitgenodigd dan om een congresmiddag met een aantal interessante casusverhalen te vullen? Bij de organisatoren van het internationale historische congres van Montréal, volgend jaar, lijkt de wil aanwezig een methodologische vraag te stellen, wellicht zelfs te beantwoorden. Opvallend is dat een aantal van de uitgenodigde sprekers een academische reputatie en positie heeft opgebouwd in een andere (sub)discipline dan milieugeschiedenis - wat ook voor een deel de hang naar macrogeschiedenis verklaart, zeker bij iemand als Paul Bairoch die zich graag toespitst op mondiale syntheses. We zouden ons dus kunnen afvragen of een apart opererend clubje als Net Werk dan nog recht van bestaan heeft. Uiteindelijk is het doel van Net Werk immers dat milieu en hygiëne (en milieuhygiëne) een onderwerp worden van de 'normale' academische en niet-academische geschiedbeoefening. Aan de andere kant lijkt een tijd waar bezuinigingsdrift overheerst niet het moment om een nog teer lootje aan de academische kennisboom te laten volgroeien. En hoe vaak hoor ik niet universitair werkende historici zeggen dat Net Werk op handige wijze informatie verschaft die elders niet of moeilijk te vinden is. Dan lijkt een zelfstandig opererende stichting voorlopig zo gek nog niet.
Myriam Daru

Montréal 1995 Milieugeschiedenis als macrogeschiedenis?

Voor thema 14 van het' 18th international congress of historical sciences' (27 augustus-3 september 1995) 'Environmental History: a return to macro-history?' zijn enkele voorlopige gegevens bekend. Verantwoordelijk voor dit thema zijn Elizabeth Crouzet-Pavan en Jean-Pierre Poussou (Frankrijk). Papers worden verwacht van Paul Bairoch (Zwitserland), Franz Brüggemeier (Duitsland), L.V. Danilova (Rusland), Robert Delors (Zwitserland), Richard C. Hoffmann (Canada), David Landes (VS), René Leboutte (Italië), Katia Queiros Mattoso (Frankrijk).
Voor meer informatie: 18th Congress of Historical Sciences
C.P. 8888, Succursale Centre- Ville, Montréal H3C 3P8, Qc, Canada
Fax (514) 987-0259
email:cish95@uqam.ca

Jaarvergadering Nederlands Historisch Genootschap

7 oktober 1994
De jaarvergadering van het NHG vindt plaats op 7 oktober 1994 in de aula van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Het thema is dit jaar: Angst voor en beheersbaarheid van besmettelijke ziekten in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw. Het thema wordt ingeleid door dr. E.S. Houwaart (Angst voor en beheersbaarheid van besmettelijke ziekten in de negentiende eeuw, binnen de medische stand en geïllustreerd aan de hand van cholera) en prof. dr. M. van Lieburg (Angst en beheersbaarheid van besmettelijke ziekten in de twintigste eeuw, geïllustreerd aan de hand van tyfus). Vervolgens bespreken mw. dr. A. de Knecht-van Eekelen, dr. W. Rutten en mw. dr. A. Mooij respectievelijk hondsdolheid, pokken en syfilis. Tenslotte behandelt prof. dr. J .H.W. Kusters het thema vanuit de literatuur.
NHG Postbus 90406, 2509 LK Den Haag Tel. 070-314 0363

13e Beneluxcongres voor de Geschiedenis der Wetenschappen

5 tot 7 oktober 1995
Van 5 tot 7 oktober 1995 wordt het 13e Beneluxcongres voor de Geschiedenis der Wetenschappen gehouden te Echternach in Luxemburg, met als thema 'De Aarde' . Ieder die daar een lezing zou willen houden over een thema uit de geschiedenis van de geologie, de (geo)hydrologie, de paleontologie, de mijnbouw, de landmeetkunde,

43
NET WERK
520-521
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

de arbeidsgeneeskunde van het mijnwezen en de daarmee verbonden industrie, de bodemkunde, de balneologie, de metallurgie, of van enige andere wetenschap of techniek in verband met de aarde, wordt van harte uitgenodigd contact op te nemen met
dr. E. Homburg,
Vakgroep Geschiedenis,
Rijksuniversiteit Limburg,
Postbus 616,
6200 MD Maastricht;
tel. 043-883495/ 883314.

Werk in uitvoering

Ir. lbo R. van de Poel
Universiteit Twente
TWRC RC 301
Postbus 217
7500 AE Enschede
Keteldiepstraat 4
7523 PM Enschede
053-350625
Beïnvloeding van ontwerpen / Case study RWZI's
De case study richt zich als onderdeel van een algemener promotieonderzoek op het ontwerpen van waterzuiveringsinstallaties in de periode ± 1965 ± 1985. In het onderzoek wordt nagegaan in hoeverre paradigma veranderingen in het ontwerpen van technische objecten van zeer kleine tot zeer grote schaal zich laten doorzetten, wélke verschillen te voorschijn komen en hoe zij zich laten verklaren; met het oog op een positieve sturing van de technologische ontwikkeling. Specifiek is de vraag: Hebben biologen en procestechnologen een belangrijke rol gekregen in het ontwerp van r.w.z.i's en zo ja, hoe is die nieuwe rol tot stand gekomen?
Duur van het projekt 1992-1996

Dr. A. v. d. Valk
Vakgroep Planologie en Demografie
Prinsengracht 130
1018 VZ Amsterdam
020-5254022
Met het oog op de omgeving: het Ministerie van VROM na vijftig jaar.
Een geschiedenis van VROM 1965-1995 (verschijning van een boek gepland voor het najaar 1995)
In samenwerking met J. Th. Siraa, B. Wissink e,a,
Duur van het projekt 1993-1995

Roland de Miller
Centre National d'Études et de Documentation sur l'Écologie et sa Culture (CEDEC)
Le Château, Sigoyer
F - 04200 Sisteron
00- 33- 92 62 1702
Het CEDEC (in 1987 opgericht) bereidt een werk voor getiteld *World History of the Environmental Movement and the Protection of Nature.* Bij de tot nu toe ontstane landelijke chronologieën zijn o.a. Nederland en België nog niet opgenomen. Het CEDEC doet nu een

beroep op onderzoekers en actieve mensen die bereid en in staat zijn historische gegevens aan te leveren over natuurbeschermings- en milieuorganisaties in hun land. Gegevens die zij zoeken zijn gegevens over en uit overzichtsartikelen of -boeken, chronologieën, bibliografieën; monografieën, rapporten, kortom alle documenten die van betekenis kunnen zijn voor de geschiedenis van de milieubeweging vanaf de 19e eeuw. Zij willen wel exacte gegevens van mijlpaalgebeurtenissen, wetten, milieurampen, voorbeeldprojekten enz.

4
5

EDEN lezingen

Ecologische geschiedenis van Indonesië
Het KITLV zet haar reeks lezingen over de ecologische geschiedenis van Indonesië voort. Alle lezingen worden gegeven op de vergaderkamer van het KITLV (zaal 138), Reuvenplaats 2, Leiden., om 15 uur (behalve vermelde uitzondering)
Informatie: F. Colombijn (tel. 071272913)

19 september 1994 (p.m.)
Dr. L. Potter (Department of Geography, University of Adelaide) Droughts, fires and grasslands; contributions to an environmental history of Kalimantan post 1800

31 Oktober 1995
Ir. K.F. van Wiersum (Vakgroep Bosbouw, LUW) De geschiedenis van bosbeheer in Indonesië
28 november 1994
Prof. dr. V.T. King (Centre for South-Easr Asian Studies, University of HuIl) Environmental changes and forests in Malaysian-Borneo: fire, drought and rain
30 januari 1995
Dr. G.A. Persoon (Centrum voor Mileukunde, Rijksuniversiteit Leiden) Tribale samenlevingen en hun veranderend milieu
27 februari 1995
Drs. F.G. Baardewijk (Talen en Culturen van ZuidOost Azië en Oceanië, Rijksuniversiteit Leiden) Erosion, crops and peasants; Java in the 19th and 20th century
27 maart 1995
Drs. C.H. Bakels (CNWS, Rijksuniversiteit Leiden) Geheimen van het Wilde Woud; een antropologische visie op het heilige bos in West Indonesië
24 april 1995 Prof. dr. F. von Benda- Beckmann (Vakgroep Agrarisch Recht, LUW) Sasi; veranderingen in inheemse en koloniale pogingen om het oogsten van bosprodukten op de Molukken te reguleren
29 mei 1995
Dr. P. Storm (freelance paleoantropoloog) De vroege bevolking van Indonesië (in het bijzonder de Wajak-mens)

43
NET WERK
522-523
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalement

Een dezer dagen verschijnt een themanummer van **Tijdschrift voor Geschiedenis** dat grotendeels gevuld is met bijdragen op het gebied van milieugeschiedenis, of die met dit onderzoeksgebied verband houden.

Environmental History Newsletter 1993, nummer 5, is officieel in maart 1994 in druk verschenen, maar kort geleden bij de redactie binnengekomen. Het heeft een nieuw jasje gekregen en is niet meer op grijs kringlooppapier gedrukt: een teken van een veranderende academische status? Een redactioneel artikel waaruit intenties en publikatiebeleid zouden blijken ontbreekt jammer genoeg. Naast rubrieken met o.a. overzichten van lopend onderzoek, bibliografie en agenda, bevat het een aantal artikelen:

5
6

Brimblecombe, P., 'Themes in the History of Lead', pp. 39-42.
Glaser, R. en S. Militzer, 'Perspektiven der regionalen historischen Klimatologie in Mitteleuropa. Ein Statusbericht der Arbeitsgruppe "Historische Klimatologie" zum Aufbau einer regionalen Klimadatenbank' pp. 15-30.
Hickel, E., 'Der weibliche Bliek auf die Natur - Gegenenrwürfe zur (herrschenden neuzeitlichen Naturwissenschaft', pp.31-38.
Wettengel, M., Die Anfänge der staarlichen Naturschutzorganisation: von der Staatlichen Stelle für Naturdenkmalpflege in Preußen bis zur Reichsstelle für Naturschutz - ein Abriß', pp. 43-55.

'Bad Soden am Taunus. Größte und schönste Inhalatorium Europas'. **Archiv Badewesens**. jrg. 47 (1994) 5, pp. 198-199.
Bonneville, J. de, **Rêves de blanc. La grande histoire du linge de maison**, (Paris: Flammarion, 1993), ISBN 208-205455-5,216 blz. FF 450.
Brown, N., 'Climate change and human history. Some indications from Europe, AD 400-1400', **Environmental Pollution**, jrg. 83 (1994) 1-2, pp.37 -43.
Carpenter, K. (ed.) **Protein and energy: A study of changing ideas in nutrition**, (Camhridge: Cambridge University Press, 1994). f 94.-.
This volume reviews the longstanding debate over the relative merits of a high-protein versus a low-protein diet. At a time when concern has resurfaced that overconsumption of protein in affluent societies may damage health, this book aims to provide a useful historical perspective
Corvol, A. (ed.) La nature en révolution 1750-1800, (Paris: L'Harmattan, 1993).

Dit boek belicht de Franse Revolutie vanuit milieuhistorisch oogpunt. Veel interessante bijdragen binnen een breed spectrum, met thema's die goed overeenkomen met het (bibliografisch) spectrum van Net Werk (reden om de titels uitvoerig hier op te noemen - en om te laten zien dat Franse milieuhistorici niet stilstaan, al worden zij minder door Nederlandse collega's gelezen en aangehaald):

Benoit, S., L'usage énergétique de l' eau: droit et pratique révolutionnaires

Bourguet, M.-N., L'image de la lande, la friche, le marais

Briffaud, S., Le rôle des catastrophes naturelles: le cas des Pyrénées centrales

Corvol, A., Une esthétique de l'environnement

Denis, G., La représentation de la maladie des plantes: "ruraux", "botanistes" et "agronomes"

6
7

Desailly, B., Perception et gestion du risque: les ingénieurs et les crues méditerranéennes

Drouin, J .-M, L'histoire narurelle à travers un périodique: La Décade Philosophique

Gislain, G. de, Chasse et nuisibles dans les cahiers de doléances

Goger, J .-M., Entre nature et paysage architectural

Guillerme, A., L' élaboration d'une science du paysage. L'Art des Militaires

Larrère, R., La Nature chez Rousseau er ses disciples

Oge, F., Hérirage révolutionnaire: les forêts pyrénéennes, enjeux des conflits Etat-communautés

Ozouf-Marignier, M.-V., Limites naturelles et limites politiques: la division du territoire

Picon, A., L'idée de nature chez les ingénieurs des Ponts et Chaussées

Sledziewski, E.G.: Le droit naturel, fondement ou accessoire de la Révolution ?

Solakian, D., Territoires naturels et communautés: la loi du 14 août 1792 - 10 juin 1793

Cronon, W., "Cutting loose or running around?', **Journal of Historical Geography**, jrg. 20 (1994), pp. 38-43.

___, 'Modes of prophecy and production: placing nature in history', **Journal of American History**, jrg. 76 (1990) March, pp. 1122-1132.

Davey, B. en T. Halliday (ed.) **Human biology and health: an evolutionary approach,** (Milton Keynes: Open University Press, 1994) Health and Disease Series, 192 blz. *f* 43,10.

Presents an evolutionary history of human health and disease, starting from the premise that patterns of illness and disability in 20th-century human populations have been influenced by the biological and cultural evolution of the human species over the last five million years

43

NET WERK

524-525

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Demeritt, 0., "Ecology, objectivity and critique in writings on nature and human societies', **Journal of Historical Geography**, jrg. 20 (1994), pp. 22-37.

Eckart, W. U. en R. Jütte, **Das europäische Gesundheidssystem: Gemeinsamkeiten und Unterschiede in historischer Perspektive** (Stuttgart: Steiner, 1994). *f* 96,40.

Aus dem Inhalt: Süd-Nordgefälle in der Pestbekämpfung: Italien, Deutschland und England im Vergleich - Theorie und Praxis der Cholerabekämpfung im 19. Jahrhundert. Deutschland und Italien im Vergleich Medikalisierung in Frankreich, Großbritannien und Deutschland, 1750-1850

Graham, K. A., **Advertising in Britain, 1880-1914. Soap advertising and the socialization of cleanliness.** PhD, Temple University (1993) Advisor: William Cutler.

7
8

Groeneveld, N. **Afvalzuivering**, (Zeist: PIE. 1994) PIE Rapportenreeks, nr. 10. *f* 25.- excl. verzendkosten Dit rapport is te bestellen bij het Projectbureau Industrieel Erfgoed, Postbus 948, 3700 AX Zeist.

Hamlyn, C., 'Environmental sensibility in Edinburgh 1839-1840. the "Fetid Irrigation" controversy', **Journal of Urban History**, jrg. 20 (1994) 3, May, pp. 311-339.

Harrison, M. (ed.) **Public health and preventive medicine in British India, 1859-1914** (Cambridge: Cambridge University Press, 1994). *f* 64,50/ 140.40.

Contents: 1. The Indian medical service; 2. Tropical hygiene: disease theory ánd prevention in 19th century India; 3. The foundations of public health in India: crisis and constraint; 4. Cholera theory and sanitary policy; 5. Quarantine, pilgrimage and colonial trade: India 1866-1900; 6. Professional visions and local political realities, 1896-1914; 7. Public health and local selfgovernment; 8. The politics of ' health in Calcutta, 1876-1899

Henley, D., 'Climatic variation in Indonesian history: a short review of recent research', **Indonesian Environmental History Newsletter** jrg.2 (1994, June) 3, pp. 1-4.

Hurley, A.) 'Creating ecological wastelands. Oil pollution in New York City, 1876-1900', **Journal of Urban History**, jrg. 20 (1994) 3, May, pp. 340-364.

Jansen, G. C. M., 'Stromend warer in Pompeji', **Natuur en Techniek**, jrg. 62 (1994) augustus, pp. 590601.

Jaritz, G. en Winiwater, V., (eds.) **Umweltbewältigung. Die historische Perspektive**, (Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte, 1994).

Kaufmann, J. **Schmutzige Wäsche. Zur ehelichen Konstruktion von Alttag**, (Konsranz: Uni-

versitätsverlag, 1994), ISBN 38709404593. DM 38. Vertaling van 'La trame conjugale', gesignaleerd in Net Werk nr. 30.
Kottek, S. S.,**Medicine and hygiene in the works of Flavius Josephus** (Leiden: E. J. Brill 1994) Studies in Ancient Medicine, 382 blz. *f* 186,80 ISBN 90-04-09941-7.
Deals with medical and paramedical topics, compiled from the works of Flavius Josephus, the Jewish historian who lived in the first century in Judea, and later in Rome. The text considers physicians and healers, diseases and epidemics, with surgery, psychiatry and psychology, and with therapeutics.
Kreek, F. W. van der, en J. W. Copius Peereboom, 'Geschiedenis van de milieu- en gezondheidsproblematiek' , Copius Peereboom, J. W. (ed.) **Milieu en gezondheid**, (Boom, 1994, kort gesignaleerd in Net Werk 42).
8/9
Aan de geschiedenis is in dit boek één hoofdstuk gewijd. De auteurs gingen noodgedwongen met zevenmijlslaarzen door de geschiedenis van milieu en gezondheid heen - en van de schaal van continenten tot die van het Nijmeegse Keurboek. Hun aandacht gaat voornamelijk naar vervuiling, in het bijzonder toxicologische aspecten, en epidemieën. De literatuurlijst bij dit hoofdstuk is beperkt en bevat helaas weinig recent milieu- en hygiënehistorisch onderzoek.

Landman, E., **Van stuivende duinen tot dennenbos. Een boshistorisch onderzoek naar de boswachterij 'Waterschouwen' Provincie Zeeland,** (Middelburg: Staatsbosbeheer, 1993). Scriptie LUW.
Macauley, D., 'A history of physical activity, health and medicine' , **Journal of the Royal Society of Medicine**, jrg. 87 (1994) 1, pp. 32-35. '
Meisner Rosen, C. en J. A. Tarr, 'The importance of an urban perspective in environmental history: J**ournal ofUrban History**, jrg. 20 (1994) 3, May, pp. 299-310.
Melosi. Martin V., 'Sanitary services and decision making in Houston, 1876-1945', **Journal of Urban History**, jrg. 20 (1994) 3, May, pp. 365-406.
Melosi, M. M., 'The place of the city in environmental history', **Environmental History Review**, (1993) Spring, pp. 1-23.
Merchant, C., Whither 'Environmental History? An appraisal of recent work in the field', **Annual Meeting of the American Society for Environmental History**, Pittsburgh March 4-7 .
Rome, A. W., 'Building on the land. Toward an environmental history of residential development in American cities and suburbs, 1870-1990', **Journal of Urban History**, jrg. 20 (1994) 3, May, pp. 407-434.

43
NET WERK
526-527
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Simonnet, D., **'L 'écologisme'**: (Paris: Presses Universitaires de France, 1994) 4e druk. Que sais-je?, nr. 1784, ISBN 2 130460690, 128 blz.
Stremmel, R., **Gesundheit- unser einziger Reichtum. Kommunale Gesundheits- und Umweltpolitik 1800-1945 am Beispiel Solingen**, (Solingen: Stadt Solingen, 1993), ISBN 3-928956-03-5, 335 blz.
Tümmers, H. J., **Der Rhein. Ein Europäischer Fluss und seine Geschichte**, (München: Beek, 1994). *f* 66,70.
Vandepaer, E., **The health crisis in Edwardian England: class, character and the fear of 'national physical deterioration'**: PhD, New York ' University (New York: 1992) Advisor: Robert Scally.
Wildschut, J. H., **De geschiedenis van het staatsbosbeheer in de . Noordoostpolder**, (Driebergen: Staatsbosbeheer, 1992).
9/10
Williams, M., 'The relations of environmental history and historical geography: **Journal of Historical Geography**, jrg. 20 (1994) 3-21.

Bodemonderzoek

28 september 1994 Congres Nieuwe bodem onderzoeksprotocollen georganiseerd door het (toenmalig) Ministerie van VROM, TNO, NNI, RIZA en ONRI i.s.m. Geoplan. De Reehorst, Ede [9 uur] In1. 020-6716121

Een congres zoals deze roept bij historici wat vragen op, en niet alleen vanwege de samenstelling van de organisatie. Terwijl de informatiecampagne over de nieuwe bodemonderzoeksprotocollen haar gang gaat, is het nog altijd niet overal duidelijk dat onderzoek van bodemverontreiniging baat heeft bij de inzet van professionele (milieu)historici. Ingenieursbureaus die op grond van hun jarenlange ervaring op bodemsaneringgebied door provinciale overheden gevraagd worden een historische inventarisatie uit te voeren gaan er niet a-priori van uit dat het doorpluizen van de registers van de Kamers van Koophandel onvoldoende zou zijn. Men gaat ervan uit dat de hoeveelheid te saneren terreinen al zonder meer zo schrikbarend zal zijn, dat de nauwkeurigheid van het historisch onderzoek niet zo hoog hoeft te zijn. Het gaat tenslotte om het vaststellen van grote lijnen voor de prioritering van de bodemsaneringen. Toch is het sterk de vraag of het bezuinigen op uitgebreid historisch onderzoek vooraf er niet toe kan leiden dat mogelijk belangrijke bronnen van vervuiling over het hoofd gezien zullen worden. Dit is niet het enige probleem bij het afstemmen van historisch onderzoek op de bestaande lijsten van (potentieel) vervuilde lokaties. De databanken van de verschillende provincies lopen nogal uiteen: de

keuze van de velden is niet identiek, de criteria voor de invulling lopen uiteen, de behandeling van ontbrekende gegevens vraagt om bijstelling. Kortom, de sanering van de bestanden zou vooraf moeten gaan aan de sanering van de bodem. Historici gewend aan de omgang met gegevens, zouden beslist hierbij een nuttige rol kunnen spelen.

Het water van Utrecht en Kromme Rijn: verleden en toekomst

During, R., en .B. P. M. Specken, **Analyse van het watersysteem van het Kromme Rijn gebied en de stad Utrecht**, INRO/TNO (Den Haag: VROM 1993) VROM 93422/a/10-93/31 7537/124.

Vroeger stroomde de Rijn van Wijk-bij-Duurstede naar de stad
10 Utrecht, vandaar via de Vecht naar
11 het noorden en via de Oude Rijn naar het westen. Na de afsluiting van de Kromme Rijn, begin 12e eeuw, werd de invloed van rivierwater minder en nam de invloéd van regen en kwelwater toe. Terwille van een beter peilbeheer en om de toenemende watervervuiling de baas te worden, werd de laatste eeuwen steeds meer rivierwater ingelaten uit de Lek, bij Wijk-bij-Duurstede en bij Vreeswijk. De grachten, singels en kanalen worden met dit water doorgespoeld.

Belangrijk, ook voor de Vecht, is de komst van zuiveringsinstallaties. Door de bouw van de rioolwaterzuiveringsinstallaties (RWZ) van Doorn, Driebergen, Zeist, de Bilt en Bunnik en vooral van de stad Utrecht, is de waterkwaliteit duidelijk verbeterd. Helaas is het erg kostbaar om dit gezuiverde water echt volledig schoon te maken. Daardoor is het water uit deze installaties nog steeds een belangrijke oorzaak van de huidige verontreiniging van het oppervlaktewater. Behalve het rioolwater stroomt ook het regenwater naar die installaties. De regen krijgt niet meer de kans de bodem in te trekken en het grondwater te voeden.

De aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal heeft een grote invloed gehad op het watersysteem van stad en Kromme Rijngebied. Het is gegraven eind jaren dertig en verbindt Amsterdam met de Nederrijn. Het kanaal van bijna vijftig kilometer heeft één waterstand. In de omgeving van Utrecht is het peil ver beneden maaiveld. Hierdoor zuigt het kanaal als een spons aan het grondwater in de regio en blijft er te weinig gebiedseigen water over voor Kromme Rijn en stad.

Om de problemen van het water in en rond Utrecht het hoofd te bieden, is in het kader van de Voorbeeldplannen Vierde Nota een uitvoerig projekt gestart. Het is een uitwerking van een door BOOM

43
NET WERK
528-529
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Milieukundig Onderzoek- en Ontwerpbureau en INRO/TNO ingezonden idee voor het herstel van het evenwicht in de watervoorziening van de Utrechtse stadsgrachten vanuit het Kromme Rijngebied.

Overzicht van Net Werk bijeenkomsten

Voor zowel Net Werkers van het eerste uur alsook voor lezers/donateurs die zich sinds 1986 zijn gaan interesseren voor de geschiedenis van hygiëne en milieu ontbrak het aan een overzicht van de Net Werk bijeenkomsten die tot nu toe hebben plaats gevonden. Terugkijkend kunnen we vaststellen dat de bijeenkomsten vaak onontgonnen terrein of weinig platgetreden paden hebben opengesteld. Het spectrum van on-
11 derwerpen is breed. Het onderlinge
12 verband tussen de thema's zal niet voor iedereen evident zijn, maar dat is er toch. Soms leggen juist actuele gebeurtenissen verbanden bloot. Zo laten bijvoorbeeld politieke conflicten zien hoe een ecologisch evenwicht door oorlogshandelingen verstoord wordt en gebrekkige hygiëne tot epidemieën leidt, wijzen overstromingen op tegenstellingen in de perceptie van milieurisico' s of wijst een protestactie op de historisch gewortelde oorzaken van misstanden in de verhouding tussen mens en dier. Met de Net Werk bijeenkomsten proberen we zowel in de breedte als in de diepte bij te dragen aan de bewustwording van de relaties tussen de huidige ontwikkelingen en de geschiedenis van hygiëne en milieu, al was het maar door het bieden van een ongebruikelijke invalshoek. Juist het uitnodigen van onderzoekers van zeer diverse pluimage kan soms tot verrassende confrontaties leiden. De kleinschaligheid en informaliteit van de bijeenkomst levert dan een gunstige omgeving voor openhartige discussies. Jammer is wel dat juist door de kleinschalige aanpak de middelen ontbreken om van de bijdragen en de discussies meer dan een beknopte weergave te publiceren.

28 november 1986
Utrecht Eerste bijeenkomst van werkgroep, 8 aanwezigen
zie Net Werk nr 4

27 februari 1987
AMC Amsterdam
Pieter Bol (onderzoeker AMC) over de collectie Saltet, AMC

22 mei 1987
IMSA, Amsterdam
-Ingenieurs en medici
-Besluit oprichting van stichting)

18 december 1987
Waterleidingmuseum Utrecht
-rondleiding door de heer Bokma
-Willibrord Rutten (promovendus LUW; Maastricht) De mens belaagd door de pokken, de pokken belaagd door de mens
zie Net Werk nr 7

26 februari 1988
Rioolwaterzuiveringsterrein Zandpad, Utrecht; rondleiding en presentatie Ben Gales (onderzoeker, Maastricht) De aanleg van de waterleiding te Maastricht

22 april 1988
GGD Utrecht
-R. van Kessel Infectieziektenbestrijding van de GGD van Utrecht nu
-Pieter 't Hart (onderzoeker RUU) De cholera en de overheidszorg voor de volksgezondheid in de stad Utrecht
zie Net Werk nr 9

28 oktober 1988
RIVM Bilthoven
-Guy Roumans RIVM) Taak en plaats van het RIVM
-Arie Havelaar (RIVM) Gezond en wel, diapresentatie. Actuele problemen bij het microbiologisch onderzoek van drinkwater

12/13

17 februari 1989
Instituut voor de geschiedenis van de geneeskunde, KUN
-Eddy Houwaart (promovendus RUG) presentatie van het instituut, Localisme en epidemiologie in de negentiende eeuw
zie Net Werk nr 13

2 juni 1989
Bodemsanering in de praktijk
CINDU terrein Utrecht
-A.W.J. van Mensfort (projectleider bodemsanering) rondleiding
-Jurgen Nieuwkoop (promovendus TUE) Bodemsanering en historisch onderzoek (1)
- Gino Huiskes (free lance onderzoeker Groningen) Bodemsanering en historisch onderzoek (2)
zie Net Werk nr 15

8 december 1989
Mens en landschap
Utrecht Academiegebouw
-Ronald van Zweden (promovendus), Archeologisch en historisch-geografisch onderzoek naar de antropogene invloeden in het Gooise heidegebied
-Paul Thissen (promovendus) Heideontginningen als maatschappelijk en landschappelijk verschijnsel in drie gemeenten in de Peel, 1880-1940

1 juni 1990
Medisch-Encyclopedisch Instituut van de VU, Amsterdam
-René Rigter (promovendus VU) Inleiding over het Medisch encyclopedisch instituut
-Frank Huisman (promovendus RUG) Reizende medici in Groningen
-G.T. Haneveld (arts, patholoog-anatoom) Het toilet aan boord een medisch-historisch en nautisch probleem
zie Net Werk nr 19

2 november 1990
Vakgroep Geschiedenis, Utrecht Hans Achterhuis hoogleraar filosofie) Geschiedenis van de commons en milieubeleid
Jan van den Noort (promovendus RUL) Vloeibaar afval in Rotterdam in de negentiende eeuw
zie Net Werk nr 21

43
NET WERK
530-531
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

13/14

7 juni 1991
Academiegebouw Utrecht
-Marcel de Kort (promovendus EUR) Problematisering van het drugsgebruik en het ontstaan van een drugsbeleid in Nederland
-Eric van Luijk (AIO) Het functioneren van de opiumregie in Nederlands-Indië tussen 1894 en 1942
zie Net Werk nr 25

27 september 1991
Milieugeschiedenis Amersfoort. In samenwerking met NEHA.
-Henk van Zon (onderzoeker RUG) Milieugeschiedenis, een vak apart
-Jan Bieleman (onderzoeker LUW) Landbouw en milieu als spanningsveld
-Jurgen Nieuwkoop (promovendus TUE) Bodemverontreiniging, een ongewenste erfenis
-Jan van den Noort (onderzoeker Rotterdam) Alles stroomt; stadswater op de voet gevolgd
zie Net Werk 26
Publikatie: *Onvoltooid Verleden Tijd* (Rotterdam/Amsterdam1992) ISBN 90-801024-1- 5

14 februari 1992
Cultuurhistorische achtergronden van de was
Brugge, besloten bijeenkomst; i.s.m. IMSA (inhoudelijke organisatie: M. Daru, Net Werk)
-Wetenschappers uit diverse Europese landen in discussie onder leiding van Wouter van Dieren.
-Carine Meulders (KU Leuven) The struggle for cleanliness
-Myriam Daru (Net Werk) The social construction of the laundry
zie net Werk nr 29

10 april 1992
Natuur beschouwd en beschermd
Academiegebouw Utrecht.
In samenwerking met de werkgroep Historische Ecologie
-Gert Jan Baaijens (onderzoeker) De niet-natuurlijke oorsprong van Nederlands natuurlijke beken
-Henny van der Windt (Biologisch Centrum RUG) De geschiedenis van de natuurbescherming van ongeveer 1850 tot nu
-Jelle Vervloet (hoogleraar LUW) Wat is historische ecologie?
zie Net Werk nr 29, 30

22 november 1992
Poepen en piesen verbeeld
Academiegebouw Utrecht.
-Jeanine Otten (promovenda) Het hol van de Beemster: boertige kakkers als bron van vermaak en vermaning
-B. Dubbe Openhartige wandtegels
-B. Wander Privaten, stillen en krullen
zie Net Werk nr 33
Besproken in de Volkskrant

2 april 1993
Tot de bodem
Academie gebouw Utrecht Uitreiking van de eerste Net Werk scriptieprijs aan Ronald Prins.
-Ronald Prins (laureaat Net Werk prijs) Hinderwet en leefklimaat in Kampen 1875-1940
-Henri Slijkhuis (projectleider

Overijssel) De historische komponent in een aktueel milieuprojekt
-Herman Veldman Historisch vooronderzoek voor bodemsanering
zie Net Werk nr 35, 36
Artikel in Volkskrant

4 november 1993
Er zit een luchtje aan
Stadsarchief Den Bosch, in samenwerking met Net Werk
-Henk van Zon (onderzoeker RUG) Openbare hygiëne in Nederlandse steden
-Jurgen Nieuwkoop (projektleider DHV MI) Bodemvervuiling en historisch onderzoek
-Myriam Daru (Net Werk) Het temmen van de beer; de systemen voor de afvoer van faecaliën in Den Bosch 1870-1934
zie Net werk nr 38

19 november 1993
Milieugeschiedenis en Derde Wereld
Academiegebouw Utrecht, in samenwerking met de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis
-Arij Ouweneel (onderzoeker CEOLA) Voorbij het optimum in Anáhuac (Mexico, l8e eeuw)
-Antje van Driel (onderzoeker UvA) Landdegradatie en bodemconservering in Noord-Benin
-Bernice de Jong Boers (aio KITLV) De gevolgen van de uitbarsting van de vulkaan Tambora op het eiland Sumbawa (Indonesië) in 1815
-David Henley (aio KITLV) New World crops in North Sulawesi (1550-1850)
zie Net Werk nr 38

17 december 1993
Terug naar de toekomst. Een zoektocht naar milieus parende en innoverende rioleringstechnieken vanaf Liernur († 1893) tot in de volgende eeuw
Amersfoort Congrescentrum Euroase Amersfoort. In samenwerking met DHV Milieu en infrastructuur, RIONED en NWA
-Myriam Daru (Net Werk) Pneumatisch stelsel contra spoelstelsel: de ongewone technieken van captain Liernur
-Iris van Veenendaal (Centrum voor Beleid en Management, Utrecht) Amsterdam, de schone dame met de stinkende adem: het begrip openbare hygiëne in het rioleringsdebat in de 2e helft van de 19e eeuw
-J. B. M. Wiggers (hoogleraar TUD) De problemen van heden, verklaard uit het verleden (overzicht van de innovatie in de rioleringstechniek)
-J. Voorhoeve (DHV Milieu en Infrastructuur) De riolering in de volgende eeuw
-Met een paneldiscussie onder leiding van professor dr. ir. J .L.A. Jansen (VROM-TNO) , met drs. S.P.Tjallingii (IBN DLO), ing. A.G. van den Herik (vm Grontmij), ir. W.C. Witvoet (DHW Water)
zie Net Werk nr 39

43
NET WERK
532-533
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

27 april 1994
Gezondheidsrisico's, milieuhygiëne en geschiedenis
Academiegebouw, Utrecht
-Myriam Daru (Net Werk) Inleiding op dagthema
-Leo Noordegraaf (hoogleraar geschiedenis UvA) Geschiedenis, risico en besmettelijke ziekten
-Pieter Bol (Gezondheidsraad) Risico's in de geneeskunde (risicobegrip, -schatting, -analyse, -beleving, -aanvaarding)
-Roland Bal (promovendus Centrum voor Recht en Beleid, Leiden) Grenzen in Risico's, een analyse van normstelling voor minerale vezels
zie Net Werk nr 41 .

44

NET WERK

534-535

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

Daar lag het dan, het themanummer Milieugeschiedenis van het Tijdschrift voor Geschiedenis. En al na vijf regels in de inleiding wordt Net Werk genoemd. De gepaste trots wordt dan snel getemperd door het verwijt van koudwatervrees (geuit naar aanleiding van het redactioneel van nummer 34, waarin ik me afvroeg of Net Werk niet dobberde op de baren van de groene geschiedenis). Nee, zeggen de redacteuren van het themanummer, er is geen rede tot verontrusting. Historisch-thematische belangstelling reflecteert de actualiteit, maar hoeft niet te verdwijnen als de actualiteit minder wordt.
Een blad als Net Werk, hoe klein dan ook, maakt als grijze literatuur deel uit van de dynamiek van die belangstelling. Het draagt materiaal aan en wordt (soms moeizaam) gevoed door wat onderzoekers en anderen aandragen. Daarmee is het vraagstuk van de continuiteit en de zelfstandigheid niet opgelost. Net Werk is informeel begonnen en Net Werk is nog steeds informeel. Daarmee is het keer op keer mogelijk geweest niet conventionele dwarsverbanden te leggen tussen verschillende onderzoeksterreinen. De inleiding van TvG reageert op wat genoemd wordt 'de wijde kleren' van de milieugeschiedenis: er moet meer lijn komen in de produktie van milieuhistorische publikaties, waarbij de redacteuren een onderscheid leggen tussen gelegenheidsgeschriften (uitstapjes van historici), natuurwetenschappelijke benadering (voornamelijk historische ecologie en klimatologie), een geëngageerde richting (waartoe Ponting wordt gerekend, zelf zie ik in hem meer een gelegenheidsschrijver die zich na het schrijven over de groene geschiedenis probleemloos op Churchill stort) en een 'autonome' ontwikkeling (een onduidelijke restcategorie?) die verbonden wordt aan de mentaliteitsgeschiedenis, met name de veranderende opvattingen over schoon en vuil, rein en onrein.
Daarme vind ik dat aan de hygiëne als historisch onderwerp onvoldoende recht wordt gedaan. Hygiene is de bindende schakel tussen gezondheid en milieu. Daarmee zit zijklem tussen medische geschiedenis en milieugeschiedenis (en zelfs techniekgeschiedenis). Zij is verbonden met houdingen ten opzichte van schoon en vuil, dat wel, maar autonoom is niet de goede kwalificatie. Hygiëne wordt nu hier, nu daar als onderwerp aangegrepen. In het onderzoekprogramma voor de geschiedenis van techniek in Nederland in 1890-1970 vinden we hygiëne in de onderzoekscluster 'de stad' (drinkwatervoorziening en afvalbehandeling) en in het cluster 'huishouden' (wassen, voed-

sel). Zijdelings, via het aspect van veiligheid -in de negentiende eeuw ideologisch nauw verbonden met hygiëne - komt zij nog eens in dat programma aan bod. In mijn ogen heeft de verbinding hygiëne- en milieugeschiedenis niets willekeurigs en is zij ook geen geval van laat-duizend-bloemen-bloeien-autonomie.
2/3
Dat de theoretische uitwerking en de plaats van hygiënegeschiedenis binnen de historische subdisciplines nog niet helder is, dat aanvaard ik. Reden te meer om te zoeken naar een goede integratie.
Myriam Daru

Een waterzuiveringsinstallatie als monument?

Nederland waterland. Hoe vaak wordt dit cliché niet gehanteerd? Toch gaat Nederland niet echt evenwichtig om met zijn aan water gebonden (industrieel) erfgoed. Dit land bezit een betrekkelijk groot aantal monumentale watertorens (waarvan enkele tegenwoordig volstrekt andere functies vervullen). Het zijn de meest zichtbare monumenten voor de geschiedenis van het drinkwater. Watertorens zijn esthetisch, landschappelijk en technisch interessante objecten die de aandacht trekken en daardoor eerder in aanmerking komen voor behoud en bescherming. Veel bekaaider komen de oude, minder of helemaal niet zichtbare installaties voor de winning van drinkwater er van af. Nog erger is het gesteld met de rioleringsnetwerken en de waterzuiveringsinstallaties. Hier en daar worden bij renovatie werkzaamheden brokstukken van het oude netwerk uit de grond gehaald en in zeldzame gevallen door een attente ambtenaar van de ondergang gered, om daarna in een hoek op betere tijden te wachten. Veel vaker eindigt alles als puin en afval. Toch is het niet zo dat het publiek geen interesse zou hebben voor rioleringsnetwerken. De tentoonstelling die in het Pavillon de l'Arsenal gehouden werd over het ondergrondse Parijs staat op nummer een van alle in dit tentoonstellingscentrum van de Stad Parijs gehouden manifestaties. Met niet minder dan 56 000 bezoekers. Daarbij moet men natuurlijk beseffen dat de creaties van ingenieur Belgrand en de zijnen spectaculairder zijn dan wat wij in Nederland kunnen vinden. Reden te meer om erop toe te zien dat er niet binnen kort helemaal niets meer te vinden is aan historische installaties voor inzameling en verwerking van vloeibaar afval. Het historisch besef van de rioleringsvakwereld is al enige tijd groeiende. Zo probeert de historische commissie van de NVA (Nederlandse Vereniging voor Afvalwaterbehandeling en Waterkwaliteitsbeheer) al enige tijd alle handboeken te verzamelen die ingenieursbureau's vroeger wegens technische veroudering weggooiden. Dezelfde commissie heeft met het Projectbureau Industrieel Erfgoed samengewerkt bij de totstandkoming van het branche rapport over afvalzuiveringsinrichtingen (zie Net Werk 43).
Nog opzienbarender is het feit dat een procedure in gang is gezet om een uit gebruik genomen Tilburgse zuiveringsinstallatie ten minste voor een deel van de ondergang te redden. Tilburg neemt om verscheidene redenen een bijzondere
3/4
plaats in in de geschiedenis van de behandeling van afvalwater in Nederland. In 1870 ontwierp voor Tilburg een drietal ingenieurs met J.P. Havelaar voorop een voor die tijd in Nederland zeer vooruitstrevend en veelomvattend rioleringsplan, dat vervolgens de la in verdween. Tilburg was ook de stad die in 1904 gekozen werd voor de bouw van een Rijksproefinstallatie voor biologische reiniging. Deze poging tot modernisering van de afvalwaterbehandeling eindigde roemloos in 1912 toen de 'septic tank commissie' werd opgeheven, de gemeente Tilburg weigerde de Rijksinstallatie over te nemen en deze werd gesloten. De huidige waterzuiveringsinstallatie van Tilburg-Oost, waar het hier over gaat, is op het terrein van de eerste biologische proefinstallatie gebouwd. Tilburg was ook een van de weinige gemeenten waar vrij uitgebreide vloei- en drainagevelden ooit aangelegd werden, een verschijnsel dat in landen als Duitsland, Frankrijk en Engeland veelvuldig voorkwam in de omgeving van grote steden (andere Nederlandse voorbeelden waren Hilversum en later in de jaren dertig Ede en Bennekom - tot in de jaren zeventig van deze eeuw - en de vloeivelden bij aardappelmeelfabrieken in Groningen). In 1898 werd een terrein van circa 3 ha ingezet als proefirrigatie veld. In 1906 kwam het besluit om omvangrijke vloeivelden aan te leggen. Dit was het begin van een lange weg waarbij de gemeente Tilburg overwoog om terreinen van ruim 300 hectaren oppervlakte aan te kopen.De plannen zijn niet in de oorspronkelijk geplande omvang uitgevoerd. Men breidde wel het eerste vloeiveld uit om het afvalwater van het westeljke deel van de stad te reinigen 'langs natuurlijke weg'. Een tweede veld kwam ten noorden van de stad te liggen, bestemd voor een afvoergebied van circa 400 ha. Tilburg heeft ook een van de meest roemruchte rechtszaken in de geschiedenis van de oppervlaktewatervervuiling moeten voeren met Oisterwijk vanwege de onhoudbare toestand van de Leij (en werd in het ongelijk gesteld). Voor de bouw van de zuiveringsinrichting Tilburg-Oost in de jaren dertig betrok men expertise uit Duitsland, toen een

44
NET WERK
536-537
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

speerpuntland op het gebied van zuiveringsinstallaties. De onderhandelingen met de uitvinder van de in Tilburg toegepaste chemische methode, dr. Penschuck, verliepen niet vlekkeloos. Van enig belang bij dit verhaal is de poging om vetten uit het afvalwater van de wolstad terug te winnen, waarbij eerder financiële dan milieuhygiënische overwegingen de voorop stonden. Het oude chemische slibbehandelingsgebouw bestaat nog en wordt in het PIE rapport uniek voor Nederland genoemd, maar redding is nagenoeg uitgesloten. Er moet nog bezien worden hoe iets van de oude roerwerken nog kan worden gered. Daarnaast bestaat nog een pompgebouw uit dezelfde tijd(1938). De slibgistingstanks uit de jaren vijftig zijn een probleem op zich, alleen al door hun omvang. De zuiveringsinrichting van Tilburg-Oost behoort mede door de context tot de historisch meest waardevolle van Nederland. Nico Groeneveld geeft in het PIE-rapport slechts aan de latere installaties van Harskamp (1959), Voorschoten (1954), Alphen-West (1957) en Enschede-West (1951) een hogere score. Omdat zij naoorlogs zijn, is hun status als jong monument in mindere mate aan de orde dan dat van de voor-oorlogse Tilburgse inrichting. De hydrografische en waterschapsbestuurlijke situatie van Tilburg is behoorlijk ingewikkeld: dit maakt samen met de druk om ruimte van de zuiveringsinrichting voor andere bestemmingen vrij te maken de weg voor monumentenbehoud nogal netelig. Wel is het monumenten inventarisatie project (MIP), voortgezet in het monumenten selectie project - de grote inhaal manoeuvre van de Rijksdienst voor Monumentenzorg om het bestand van Rijksmonumenten uit de periode 1850-1940 up-to-date te brengen - een nieuwe factor die ertoe zou kunnen bijdragen dat Tilburg - of liever gezegd het waterschap De Dommel, na 1 januari a.s. de eigenaar - met een bijzondere primeur zou kunnen 'scoren'. (M.D.)

4
5

Rijnmond

Van CMRK tot DCMR. De vervuiling in de Rijnmond te lijf
Maarten Rigter
Doctoraalscriptie Economische en Sociale Geschiedenis augustus 1993

De kattepislucht: dat was het symbool voor de luchtvervuiling in Rotterdam aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig, een weinig prettige kennismaking voor de vele allochtonen die Rotterdam in de jaren zestig kwamen bevolken. Het was ook een van de meest waarneembare vormen van vervuiling. Maarten Rigter is voor het schrijven van zijn doctoraalscriptie op zoek gegaan naar de aanpak van de milieuvervuiling in Rijnmond. De klachten over luchtverontreiniging bij de Centrale Meld- en Regelkamer vormden daarbij een van de meetbare elementen van deze geschiedenis. Vrij kort schetst hij de ontwikkelingen van de bedrijvigheid van Rotterdam en de gevolgen die deze gehad hebben voor het milieu. Voor een diepgravende studie van lucht- en bodemverontreiniging voor de jaren zestig van deze eeuw zal nog heel wat onderzoek moeten plaatsvinden. Het verhaal krijgt vaart met de eerste ernstige smogperiode vanaf 1959. Naast de geleidelike verslechtering waren er tal van incidenten, maar van een bestuurlijke strategie inzake terugdringing van de oorzaken was nog geen sprake. Opvallend zijn de vele bestuurlijke veranderingen die elkaar hebben opgevolgd. Er is nogal geëxperimenteerd met bestuursvormen om de ernstige milieuproblemen het hoofd te bieden. Rigter heeft zijn aandacht onder andere gericht op het functioneren van de CMRK. In het begin kreeg deze maar moeilijk voet aan de grond. Zij beschikte maar over geringe middelen. Maar gaandeweg kregen de registraties van klachten en van luchtvervuiling meer gewicht, terwijl de media deze dynamiek gingen versterken. Desondanks was de machtsbasis van de CMRK smal. Ondanks meer publiciteit, zowel van de kant van de actiegroepen als van de kant van het Openbaar Lichaam Rijnmond, en ondanks de steeds verfijndere meettechnieken en de objectivering van de klachten was er pas echt sprake van effectieve maatregelen toen staatssecretaris Kruisinga in 1970 het Rijnmondgebied uitriep tot saneringsgebied, vooruitlopend op de landelijke wetgeving. Volgens Rigter had toen het rapport 'Milieubelasting door stank' van de staffunctionaris van Rijnmond voor de Milieuhygiëne als gevolg dat het bedrijfsleven meer bereidheid tot samenwerking ging vertonen. Dit lijkt een te eenvoudige interpretatie, zelfs wanneer aanvullend gesteld wordt dat dit plaatsvond 'vooral omdat het rapport de aanbeveling doet om in een aantal gebieden maar helemaal geen huizen meer te bouwen in verband met de luchtverontreiniging.' In hoeverre na 1971 de UNESCO conferentie van Stockholm en het Rapport van de Club van Rome bijgedragen hebben aan het meewerken van het bedrijfsleven of parallel met andere ontwikkelingen is iets dat moeilijk meetbaar is. De laatste zaak die Rigter noemt, het besef dat het tegengaan van milieuverontreiniging vaak in het eigen belang is, lijkt wel overtuigender. Zoals Rigter het vaststelt draagt een betere woonomgeving ertoe bij dat men makkelijker aan personeel

5
6

44
NET WERK
538-539
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

kan komen en dat het personeel gezonder blijft. Het tegengaan van vervuiling is in vele gevallen ook het tegengaan van bedrijfsstoringen. In 1971 kon dan ook de begeleidende taak van de CMRK worden vervangen door de veel verdergaande bevoegdheden van de Dienst Centraal Milieubeheer. Naast de grotere bevoegdheden was kwantitatieve en kwalitatieve uitbreiding van de vakkennis van de dienst een belangrijk element voor de effectiviteit. Die effectiviteit is duidelijk gebleken: de afname van luchtverontreiniging in de Rotterdamse regio is merkbaar en meetbaar. Mij lijkt de rol van (huis- en bedrijfs)artsen in de ontwikkeling van het bewustszijn omtrent de luchtvervuiling onderbelicht en mis ik een scherpe analyse van het samenspel van de zeer uiteenlopende maatschappelijke groeperingen in het stadsleven. Maar verder biedt deze scriptie een helder overzicht van een spannende periode in de geschiedenis van het bestrijden van milieuverloedering.(M.D.)

Stad en gezondheid

Op 19 en 20 september j.l. werd te Stuttgart het derde " Treffen des Arbeitskreises für Sozialgeschichte der Medizin der Robert Bosch Stiftung' gehouden. Het thema van de bijeenkomst was 'Stadt und Gesundheit in der Neuzeit'. Er werden lezingen gehouden over:

- de demografische aspecten van de stedelijke gezondheid in de 19e en de 20e eeuw (Jörg Vögele)
- de strijd tegen t.b.c. in Duitsland en Engeland (Flurin Condrau)
- veranderende levensverwachtingen tijdens de industrialisering (Sylvia Schraut)
- medische 'Vergesellschaftung' in de vroegmoderne tijd (Francisca Loertz)
- de gezondheidsontwikkeling in Gelsenkirchen (Martin Weyer-von Schoultz)
- jeugdgezondheidszorg in Keulen (Thomas Dreves)
- de gezondheid als pijler van het burgerlijk beschavingsoffensief in Zwitserland (Barbara Koller)
- stedelijke gezondheidszorg in het medisch beroep in de vroegmoderne tijd (Annemarie Kinzelbach)
- de veranderende sociale positie van chirurgijns in het vroegmoderne Groningen (Frank Huisman)

Het Institut für Geschichte der Medizin der Robert Bosch Stiftung is gevestigd te Stuttgart en staat onder leiding van prof. dr. Robert Jütte. Het instituut wordt gefinancierd door de Robert Bosch Stiftung, die zijn gelden haalt uit het legaat van de rijke industrieel Robert Bosch (1861-1942). Zowel de institutionele organisatie als het type onderzoek doet denken aan de Wellcome instituten in Engeland. Evenmin als deze is het instituut te Stuttgart verbonden aan een medische faculteit (als enige in Duitsland), hetgeen gevolgen heeft voor de aard van het onderzoek dat er wordt verricht. Dat onderzoek is sociaal-historisch van aard en houdt zich minder bezig met universiteits- en wetenschapsgeschiedenis dan meestal het geval is aan de medisch-historische instituten die wel deel uitmaken van een medische faculteit. De directeur van het instituut is dan ook geen medicus maar een historicus. Een van de onderzoeks-zwaartepunten betreft de geschiedenis van de homeopathie (in 1926 werd het Hahnemann-archief verworven) en, meer algemeen, de geschiedenis van alternatieve geneeswijzen. Het instituut geeft een jaarboek uit: Medizin, Gesellschaft und Geschichte, waarin uitvoerig aandacht wordt besteed aan de sociale geschiedenis van de geneeskunde en de homeopathie.(F.H.)

Institut für Geschichte der Medizin
der Robert Bosch Stiftung
Straussweg 14
D-70184 Stuttgart
BRD

6/7

NET WERK 44

540-541

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Gender, milieu- en hygiënegeschiedenis

Historisch onderzoek van de geschiedenis van het milieu steunt op impliciete en expliciete theoretische stellingen. Het is daarom van belang kennis te nemen van de vraagstukken die door ecofeministische kritiek worden opgeworpen, omdat zij de essentie van de relatie mens-natuur raken. Feministische kritiek heeft zich vaak gericht op de mannelijke overheersing van de natuur (in wezen de dominantie door westerse mannen). De discussie hierover heeft de kritiek echter verbreed en gedifferentieerd. Het begrip 'gender' omvat de analyse van sekse als maatschappelijke, ideologische constructie: zowel feminiteit als masculiniteit. De discussie heeft verder de westerse rationaliteit onder de loep genomen en gekeken naar de gevolgen van de filosofische erfenis uit de verlichting. Een van de kenmerken van het achttiende-eeuwse rationalisme is de daarmee verbonden mensgerichtheid. Immers, de rede wordt met het menszijn geassocieerd. In de praktijk heeft het rationalisme ook de vrouw buitengesloten - zij was niet in de omstandigheid haar redelijke vermogens ten volste te ontplooien. De ecofeministische kritiek heeft dan ook diverse gevolgen van het rationalisme onderzocht: naast de menselijke overheersing van de na-

7/8

tuur, het zogeheten menselijk chauvinisme, het 'speciesism' oftewel de definitie van de natuur vanuit de menselijke soort (een algemenere uitdrukking van 'anthropocentrisme'), de verzakelijking van natuur (natuur als objekt, uitsluitend instrumenteel beschouwd). De kritiek treft ook de toenemende afstand tussen de menselijke cultuur en de omringende natuur.

Masculiniteit en masculinisering

Zonder te vervallen in het idealiseren van de wildernis is het mogelijk de vervreemding tussen natuur en maatschappij te analyseren. Daarbij speelt ook het idee van vooruitgang een rol, omdat (technische) vooruitgang de overheersing en de afstand vergroot. De maatschappelijk ontstane masculiniteit van de technologie staat hier buiten kijf, zodat de verwijdering tussen mens en natuur logisch verbonden kan worden met de invloed van masculiniteit. De grootschaligheid van milieu ingrepen zoals het scheppen van dammen, Deltawerken, riviernormalisatie is doordrenkt met masculiniteit. De relatie van vrouwen met milieu en de techniek is over het algemeen een van geleidelijke kleinschalige aanpassingen. Zelfs in landen van de Sahel is de schade die wordt aangericht door vrouwen op zoek naar brandbaar materiaal voor het huishouden onvergelijkbaar met de schade, aangericht door grootschalige ontwikkelingsprojekten. De vrouwelijke techniciteit is de vrucht van veel ervaring, waarbij de relatie tussen generaties een belangrijke factor is in de continuïteit van de praktische kennis. Het is pas door de massaliteit van consumptie dat vrouwen toegang hebben gekregen tot het grootschalig beïnvloeden van het milieu. De massaconsumptie heeft tegelijk de kennisbasis van vrouwen aangetast. Als je iets gewoonlijk koopt in plaats van het te maken, verdwijnt de kennis die daarvoor nodig is. Tegelijk wordt dan de positie van de vrouw als draagster en overdraagster van technische kennis aangetast.

Huishouden

De relatie vrouw-huishouden-techniek-hygiëne-milieu is pas kort geleden als onderwerp van historisch onderzoek ontdekt. (Geschiedenis van het huishouden is al van niet veel eerder datum). Onlangs is een studiedag aan het thema geschiedenis van de huishoudelijke arbeid gewijd, waar via de relatie gender-techniek werd gepoogd een programma van onderzoek te profileren. Een van de kenmerkende aspecten in de genoemde relatie is dat binnen de masculiene, technische overheersing van de natuur de vrouwen achtergesteld zijn. Zo heeft de industrialisering wel vrij snel de nodige infrastructuur geleverd voor de produktie en is bijvoorbeeld

44
NET WERK
542-543
8
9
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

water in dienst gesteld van de industriële produktie. Maar ondertussen moest de gewone vrouw in het huishouden nog steeds met veel moeite aan het nodige water komen. De schepping van een infrastructuur die schoon water in de huishoudens bracht kwam veel later dan de bouw van kanalen. Een ander punt is het verschil tussen degene die de risico's neemt die verbonden zijn met de toepassing van nieuwe technieken en degene die de risico's in de alledaagse werkelijkheid moet ondergaan. Het soms aan vrouwen toegeschreven conservatisme kan veel te maken hebben met deze risico-asymmetrie. Aan de andere kant heeft de opgelegde feminiteit soms voor behoorlijke ecologische schade gezorgd, zoals met de jacht op walvisachtigen voor de produktie van baleinen en cosmetica of op vogels voor aigrettes, om maar enkele van de soorten roofbouw te noemen die door modegrillen zijn ingegeven. Daarnaast kunnen we vaststellen hoe het huidige ecologisme, parallel aan het negentiende-eeuwse hygienisme, ertoe tendeert vele taken terug te werpen op de huishoudens (in de praktijk nog steeds in meerderheid de vrouwen). Zij moest dan bijvoorbeeld de hygiënische en technische tekorten van haar omgeving opvangen door extra veel ijver aan de dag te leggen in het schoonhouden of de voedselbereiding (bijvoorbeeld het koken van drinkwater wanneer de drinkwatertechnologie faalt). Zoals de schoolmeesterlijke hygiënisten de vrouw promoveerden tot reddende en beschermengel van de hygiëne en het huishouden, zijn tegenwoordig veel van de begin-bij-jezelf activiteiten voor het huishouden (lees in het algemeen de vrouw) weggelegd en zien we dat de spanning tussen het algemene belang van gezondheid en milieu aan de ene kant en de emancipatie nog niet haar langste tijd heeft gehad.

Theorie

Om de theoretische achtergronden van het ecofeminisme te analyseren, heeft Val Plumwood haar aandacht geconcentreerd op een aantal veronderstellingen, die ik hier in haar eigen woorden weergeef

A) 1 the identification of the female with the sphere of physicality and nature (women = nature assumption)
2 the assumed inferiority of the sphere of women and of nature (inferiority of the sphere of women and of nature (inferiority of nature assumption)
3 the conception of both women and nature in terms of a set of dualistic contrasts opposing the sphere of nature to that of reason or the human (dualistic assumption)

B)1 the corresponding identification of the male with the sphere of

reason, of true humanity and culture (men = reason assumption)
2 the assumption of the superiority of the sphere of reason, humanity and culture to that of nature (superiority of reason assumption)
3 the conception of the human or cultural sphere in terms of a set of dualistic assumptions opposing it to nature (dualistic assumption).

Historische analyses

Historische analyses die rekening houden met deze impliciete achtergronden zijn schaars. Een van de bekendste is Carolyn Merchant's 'Death of Nature', maar stoelt voornamelijk op ideëengeschiedenis. Latere onderzoeken hebben een meer empirische basis gezocht. De mannelijke logica moet doorbroken en daarvoor is het nodig de vanzelfsprekendheden van alle vormen van overheersing aan de kaak te stellen. Dit is een van de doelstellingen van de Gender-Environment and Development studies. In haar literatuuronderzoek over GED studies, stelt Heleen van den Hombergh dat veel verwarring is ontstaan doordat schrijvers over 'vrouwen en natuur' vasthouden aan de identificatie van vrouw en natuur zonder daaraan een historische en/of sociologische analyse te verbinden. Dit leidt tot een normatieve stellingname, met vaak beweringen die een historische implicatie hebben maar deze niet laten stoelen op historisch feitenmateriaal. Wellicht kan dit inzicht in de noodzaak van een historisch perspectief ertoe leiden dat er een nieuwe fase komt waarin meer aandacht zal worden besteed aan historisch onderzoek over de relatie vrouw-milieu. Daarbij is het de vraag of de populariteit van de vrouw als cyborg. gepropageerd door Donna Haraway (op 26-27 november 1994 gepresenteerd in de Balie te Amsterdam) zal bijdragen aan een nuchtere historische vraagstelling.

Gender-Development-Environment

De Gender Environment Development studies zijn een gevolg van de veranderingen in de benadering van vrouwen en ontwikkeling. Caroline Moser (1989) onderscheidt daarin vijf fases vanaf de jaren vijftig (welfare, equity, anti-poverty, efficiency, empowerment), uitgaande van de centrale discussie thema's. In een benadering waar de vrouwen in ontwikkelingslanden meer autonomie krijgen, doemt de vraag op of de ecologische doelstelingen uit het westen niet aan de kant gezet zullen worden als spookbeelden die de erfenis zijn van koloniale overheersing. De Franse zanger Jean Ferrat bezong al jaren geleden de vrouw in de woorden van de dichter Louis

44
NET WERK
544-545
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Aragon 'La Femme est l'avenir de l'Homme'. In het Nederlands helaas niet goed te vertalen, omdat l'Homme tegelijk de Man en de Mensheid betekent. De autonomie van vrouwen hoort samen te gaan met een herwonnen harmonie met de omliggende natuur. Het is een hoop (in de twee zinnen des woords), maar in het westen zien we dat de emancipatie van vrouwen in het arbeidsproces gepaard kan gaan met een beroep op meer mobiliteit vertaald in auto-mobiliteit. Waar toename van gemak voorop staat heeft het milieu weinig te winnen. Maar zo hoeft het niet per definitie te zijn.

Zie onder andere (meer bibliografische gegevens in nummer 45)

Hombergh, H. van den **Gender, environment and development. A guide to the literature**, (Utrecht: Van Arkel/International Books, 1993), ISBN 90-6224-992-2, 175 blz. *f* 25.-.
Merchant, C. 'Gender and environmental history', **The Journal of American History**, jrg. 76 (1990) 4, pp. 1117 ff.
Plumwood, V. , **Feminism and the Mastery of Nature**, (London: Routledge, 1993), ISBN 0-515-06810-X.

Tijdschrift voor Geschiedenis

Themanummer Milieugeschiedenis
Tijdschrift voor Geschiedenis, jrg. 107 (1994) 3

Het lange wachten op het milieugeschiedenisnummer van het Tijdschrift voor Geschiedenis is voorbij. Het ligt er, tot en met de boekbesprekingen gevuld met het thema.

De onderwerpen zijn voor een deel al aan de orde gekomen tijdens bijeenkomsten van Net Werk en/of het Historisch Platform. Verschillende periodes komen aan bod: de oudheid, de tijd tussen de middeleeuwen en de 18e eeuw is wat onderbelicht en vooral als voorgeschiedenis behandeld, de 19e eeuw krijgt bij verscheidene auteurs aandacht, de 20e eeuw staat in twee artikelen centraal. Het euro-centrisme is in drie bijdragen doorbroken, met onderzoeken over Suriname (van Stipriaan), Groenland (Hacquebord en Leinenga) en Sumbawa (de Jong Boers). Het tijdsperspectief is divers: aan de ene extremiteit gaat het om zeer langdurige processen, aan de andere extremiteit om een evenement (een eruptie) en de vaststelbare en vermeende gevolgen. Belangwekkend is de pluridisciplinariteit: milieugeschiedenis wordt hier bedreven door wetenschappers afgestudeerd in diverse vakken zoals

biologie, ethologie, culturele antropologie, chemie. Naast materiële ontwikkelingen zijn houdingen, argumenten, taktieken en strategiën aan de orde. Voor de beoefening van milieugeschiedenis is duidelijk een brede belangstelling nodig, want ook de oorspronkelijke historici hebben zich moeten oriënteren in andere disciplines. Van eenheid in de benaderingen is evenwel geen sprake. Van Stipriaan kiest voor een anthropocentrische benadering - en stelt dit uitdrukkelijk. Gerding gebruikt het tripartite model van Van Zanden en Verstegen, terwijl hij ook wil aansluiten bij de ge-
11 dachte van milieu-effect rapportage.
12 Homburg werkt vanuit verschillende kanten zonder eenduidig model, maar sterk vanuit het begrip gezondheid, omdat zijn onderwerp - de gevaren van de chemie - zich in de centraal gestelde periode daartoe leent. De pluriformiteit van het begrip milieu is in de verschillende bijdragen van dit themanummer zeer duidelijk. Zoals de redacteuren terecht stellen, bestaat 'het milieu' niet. Dè milieugeschiedenis ook nog niet. Dit is wel een nummer van TvG om vaak uit de kast te halen om weer 'ns een stuk te (her)lezen.

Losse nummer zijn te bestellen door vooruitbetaling van *f* 51.-/BFR 950.- op banknr ABN-AMRO 44 60 67 105 voor Nederland en op banknr. 220-0773015058 voor België, beide ten name van Woltersgroep Groningen b.v., Groningen.

Verstegen, W., J. L. van Zanden en H. van Zon, 'Inleiding', pp. 323-330.
Righart, H., 'Milieu en politiek in Nederland 1960-1993', pp. 331-347.
Stipriaan, A. van, 'Water en strijd om het bestaan in Suriname. Een ecologische paradox in de slaventijd', pp. 348-370.
Jong Boers, B. de, 'Tambora 1815: de geschiedenis van een vulkaanuitbarsting in Indonesië', pp. 371-392.
Gerding, M. A. W.,"As is verbrande turf'. Een veen-effect rapportage', pp. 393-414.
Hacquebord, L. en J. R. Leinenga, 'De ecologie van de Groenlandse walvis in relatie tot walvisvaart en klimaatveranderingen in de zeventiende eeuw en achttiende eeuw', pp. 415-438.
Homburg, E., "Schrikbeelden van scheikundigen aard': chemische industrie, chemische wetenschap en het milieu 1800-1875', pp. 439-466.
Boersema, J. J., 'De betekenis van Griekse filosofen in hedendaagse milieudiscussies', pp. 467-484.
Windt, H. van der, 'De totstandkoming van 'de natuurbescherming' in Nederland', pp. 485-507

44
NET WERK
546-547
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalementen

Axelrod, A. en C. Phillips **The environmentalists: a biographical dictionary from the 17th century to the present**, (New York: Facts on File, 1993), ISBN 0-8160-2715-3, xiv, 258 blz.
Baker, A. R. H., 'Historical geography and environmental history', **Journal of History of Geography,** jrg. 20 (1994) 1, pp. 1-2.
Black, B., 'Petrolia. A sacrificial landscape of American Industrialization', **Landscape**, jrg. 32 (1994) 2, pp. 42-48.
Cappers, W., 'Lijkbezorging buiten geijkte kaders', Wolffram, D. J. (ed.) **Om het christelijk karakter der Natie. Confessionelen en de modernisering van de maatschappij (1850-1949)**, (Amster-
12 dam: Het Spinhuis, 1994).
13 Clapp, B. W. **An environmental history of Britain since the Industrial Revolution,** (London/New York: Longman, 1994), ISBN 0-582-22627-9 /0-582-22626-0 (pbk).
Delaunay, Q. **Histoire de la machine à laver. Un objet technique dans la société française,** (Rennes: PU Rennes, 1994), 390 blz. FL 72,20.
Demeritt, D., 'The nature of metaphors in cultural geography and environmental history', **Progress in Human Geography,** jrg. 18 (1994) 2, pp. 163-185.
Duncan, S. R., S. Scott en C. J. Duncan, 'Smallpox epidemics in cities in Britain', **Journal of Interdisciplinary History**, jrg. 25 (1994) 2, pp. 255-272.
Elerie, J. N. H., S. W. Jager en T. Spek, **Landschapsgeschiedenis van De Strubben/Kniphorstbos; archeologische en historisch-ecologische studies van een natuurgebied op de Hondsrug.,** (Groningen: Regio PRojekt, 1993) Regio- en Landschapsstudies, nr. 1.
Galinier, J., 'Eloge de la putréfaction. Esquisse amérindienne d'une physique du débordement', **Homme**, jrg. 34 (194) 129, Janmar, pp. 109-120.
Grassnick, M., **Bäder und hygienische Einrichtungen als Zeugnisse früher Kulturen**, met bijdragen van K. Usemann en H. Hofrichter (München/Wien: Oldenbourg, 1992), ISBN 3-486-26227-0, viii, 150 blz.
Groot, J. M. de, 'De lust tot last. De Rein Leven beweging als pionier in de strijd om de nieuwe mens', **Groniek**, (1993) 120, pp. 55-64.
Guha, S., 'Nutrition, sanitation, hygiene and the likelihood of death: the British Army in India c. 1870-1920', **Population Studies,** jrg. 47 (1993) 3, pp. 385-402.
Hahn, S., 'Die Schulhygiene zwischen naturwissenschaftlicher

Erkenntnis, sozialer Verantwortung und "vaterländischen Dienst". Das Beispiel der Myopie in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts', **Medizinhistorisches Journal,** jrg. 29 (1994) 1, pp. 1994.

Hardy, A., **The epidemic streets. Infectious disease and the rise of preventive medicine** 1856-1900, (Oxford: 1993), ISBN 0-190820377-2.

Hering, S. en G. Maierhof **Die unpässliche Frau: Sozialgeschichte der Menstruation und Hygiene, 1860-1985,** (Pfaffenweiler: Centaurus, 1991), ISBN 3-89085-633-0, 459 blz.

Hermand, J. (ed.) **Mit den Baümen sterben die Menschen: zur Kulturgeschichte der Oekologie,** (Köln: Böhlau, 1993), x, 242 blz.

Higgins, R. R., 'Race, pollution and the mastery of nature', **Environmental ethics,** jrg. 16 (1994) 3, pp. 251-264.

Hove, J. ten, **Delfstoffenwinning en chemische industrie: een geschiedenis en bronnenoverzicht,** (Amsterdam: NEHA, 1993), ISBN 90-7161-757-2, 197 blz. *f* 39,50.

Jacobsen, J. E. en J. Firor (eds.) **Human impact on the environment: ancient roots, current challenges,** Rice University en Scientia (Boulder, Col. [etc]: Westview Press, 1992), ISBN 0-8133-8550-4, x, 220 blz.

Ook het Tijdschrift van de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis, Fibula, heeft een themanummer gewijd aan milieugeschiedenis.

Kersten, M. (ed) **Fibula. Tijdschrift van de Nederlandse Jeugdbond voor Geschiedenis,** jrg. 35 (1994) 2, Themanummer: Troep van toen.

Bosch, M. en R. Kesteren, 'Van 'stinkerd' tot chemische bagger. Watervervuiling in de Lage Landen', pp. 6-11.

Genuchten, J. van, 'Foxy comes to town, of: Hoe Schiedamse boeren in de Romeinse tijd hun omgeving deden veranderen', pp. 2-5.

Leupen, S., 'De vervuiler betaalt! 'Milieuwetgeving' in Middeleeuws Leiden', pp. 12-14.

Most, E. van de, ''Dreck ofte vuylnisse' Milieuverontreiniging en archeologie', pp. 15-18.

Lieburg, M. J. van **De geschiedenis van de Gemeentelijke Gezondheidsdienst te Rotterdam 1919-1994,** (Rotterdam: Erasmus Publishing, 1994) Pantaleon Cahiers, nr. 4, ISBN 90-5235-076-0 pbk, 128 blz. *f* 35.-.

Merrien, F., **La bataille des eaux. L'hygiène à Rennes au XIXe siècle**, (Rennes: PU Rennes, 1994). *f* 42,10.

Piras, S. (ed.) **Latrines. Antieke toiletten, modern onderzoek,** C. Waslander (eindredactie) (Meppel: Edu'Actief, 1994), ISBN 90-5117-175-7, 60 blz.

44
NET WERK
548-549
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

(was al in erdere nummers van Net Werk gesignaleerd onder redactie van G. Jansen)

Shortland, M. (ed.) **Science and nature: essays in the history of the environmental sciences,** (Oxford: British Society for the History of Science, 1993) BSHS Monographies, nr. 8, ISBN 0-906450-08-X, viii, 291 blz.

Vervloet, J. A. J., C. de Bont, J. Renes e.a., **Wageningen Studies in Historical Geography 2**, (Wageningen: DLO Winand Staring Centrum 1994)87. 90 blz.

Wall, D., **Green history: a reader in environmental literature, philosophy and politics,** (London [etc]: Routledge, 1994), ISBN 0-415-07924-1 hbk, xi, 273 blz.

Whitney, E., 'Lynn White: ecotheology and history', **Environmental Ethics,** jrg. 15 (1993) 2, pp. 151-170.

Wiegers, J., (samenstelling) **De levende natur: register 1941 t/m 1992,** H. G. J. Hagen e. a. (red.) (Utrecht: Stichting uitgeverij Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging, 1994), ISBN 90-5011-075-5, 144 blz.

Wilkie, J. S. en V. Vinikas, 'Soft soap, hard sell: american hygiene in an age of advertisement', **Journal of Social History**, jrg. 27 (1993) 2, pp. 383-384.

Williams, M., 'The relations of environmental history and historical geography', **Journal of Historical Geography**, jrg. 20 (1994) 1, pp. 3-21.

Wimmers, W. H., W. Groenman-van Waateringe en T. Spek., 'Het culturele erfgoed van een natuurgebied: honderden eeuwen menselijke activiteit in het natuurlandschap van de Bussumer- en Westerheide', **Historisch Geografisch Tijdschrift,** (1993) 11, pp. 53-74.

Zirnstein, G., **Umweltprobleme und Oekologie in der Geschichte Mitteleuropas,** (Marburg: Metropolis Verlag, 1994) Oekologie und Wirtschaftsforschung, nr. 14, ISBN 3-89518-010-6, 346 blz. DM 36.-.

Zohary, D. en M. Hopf **Domestication of plants in the Old World: the origin and spread of cultivated plants in West Africa, Europe and the Nile Valley,** (Oxford: Clarendon Press, 1993) Oxford Science Publication,, ISBN 0-19-854795-1, x, 278 blz.

Wellcome symposium in Groningen

Op vrijdag 16 december 1994 wordt te Groningen het derde Anglo-Dutch Wellcome symposium gehouden. Het thema luidt: 'The changing nature of medical teaching in the 19th century'. Een zestal sprekers uit Engeland, Nederland en de Verenigde Staten is uit-

genodigd over dit thema een lezing te houden:
prof. dr. K. van Berkel (Groningen): 'The study of medicine and classical education: the discussion on the value of classical education before 1917'.
Dr. J. Wachelder (Maastricht): 'Introducing the experimental method. Dutch medical education in focus'.
Dr. E. Houwaart (Maastricht): 'National health and Dutch medical education 1850-1880. The modernization of medicine in an utilitarian era'.
Prof. dr. J. Pickstone (Manchester:): 'Metropolis and provinces in English medical education'.
Prof. dr. S. Lawrence (Iowa): 'After the act: anatomy in mid-nineteenth century Britain'.
Prof. dr. W. Bynum (London): Textbooks and medical education in nineteenth century Britain'.

Geïnteresseerden kunnen zich opgeven bij: mevr. R. Molanus, Secretariaat Vakgroep Gezondheidswetenschappen Sectie Medische Geschiedenis , Antonius Deusinglaan 1 , 9713 AV Groningen.
De kosten bedragen 45.- (incl. koffie, lunch en receptie) en kunnen worden overgemaakt naar de ABN/AMRO bank Groningen-Haren, ter attentie van P.H.J. Kuijer (rek. nr. 49 98 64 743) onder vermelding van "Wellcome Symposium".

44

NET WERK

550-551

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

45

NET WERK

552-553

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

Om te beginnen het goede nieuws: veel actuele informatie deze keer, in het bijzonder in de vorm van aankondigingen. Het slechte nieuws: door de veelvoud aan actuele informatie en aankondigingen moest bibliografische informatie de wijk nemen naar een volgend nummer. Naast gewone signalementen, komen er dan nog in nummer 46 twee thematische bibliografische lijsten: de in nummer 44 beloofde bibliografie over gender (sekse) en milieu en een kort bibliografisch overzicht van literatuur over de relatie dier-mens-landschap. In dit nummer vindt u de definitieve inhoud van de Net Werk studiedag van 31 maart a.s. met een presentatie van de lezingen. Na een vrij lange periode zonder Net Werk bijeenkomst pakken we nu de draad weer op. Vanuit milieuhistorisch perspectief sluiten we met onze dag over dier-mens-landschap aan bij de actuele discussie over de zin en onzin van de 'nieuwe natuur'.
De universitaire wereld van de milieugeschiedenis is nu twee leerstoelen rijker; bij Peter Boomgaard op een uitdrukkelijke wijze, bij Hylke Tromp via de leeropdracht 'internationale vraagstukken, in het bijzonder internationale milieuconflicten'. Laat ons hopen dat de aandacht voor milieugeschiedenis niet onder de roep naar de veiligheid van dijken ondergedompeld raakt. Het zou de ultieme ironie zijn als de gevolgen van milieuverwaarlozing tot onderdrukking van milieueisen zouden leiden. We willen graag doorgaan met het brengen van informatie en het leggen van contacten. Dat Net Werk wel de nodige achtergrond brengt blijkt regelmatig uit spontane reacties. In dit nummer geeft Martin Bosch aan hoe die informatie heeft bijgedragen aan een educatief TV programma over milieugeschiedenis. Verontrustend is wel de vraag of de initiatieven om milieugeschiedenis in het onderwijs te brengen de grond ingeboord gaan worden.
Myriam Daru

Bijdrage 1995

Als u dat nog niet gedaan hebt, kunt u nu bijdragen aan de voortzetting van Net Werk in 1995. Uw minimum-donatie aan de stichting is FL. 20.-, maar om meer activiteiten te ontplooien is ook meer geld nodig. Als u het waardeert regelmatig te worden voorzien van informatie en opinie over geschiedenis van hygiëne en milieu, stuur dan uw bijdrage/donatie naar gironummer 3653910 t.n.v. penningmeester Net Werk, Rotterdam o.v.v. (steun)abonnement 1995.

Net Werk studiedag
31 maart 1995

De relatie dier-mens-landschap in de milieugeschiedenis

Utrecht Academiegebouw, Domplein 29, zaal 19

Historisch onderzoek over dieren is een relatief onbekend terrein, stelt de redactie van het tijdschrift Groniek in het voorwoord van haar themanummer' Het dier, een menselijke geschiedenis' (nr 126, september 1994). De nadruk ligt in dat onderzoek tot nu toe op de omgang van mensen met dieren. De driehoeksrelatie dier-mens-landschap in de geschiedenis heeft minder aandacht gekregen, waarschijnlijk vanwege de mate aan pluri-disciplinaire kennis waarop de onderzoekers individueel of als team moeten beschikken.
Geheel in de traditie van Net Werk bijeenkomsten, betreden we nu dit terrein omdat milieugeschiedenis bij uitstek complexe interacties behandelt.
De inleiders komen uit verschillende disciplines (historische geografie, geschiedenis, biologie en genetica) en hebben vanuit hun belangstelling voor natuur en milieu de traditionele grenzen van hun oorspronkelijke vakgebieden overschreden.

Programma
10.30 Inleiding op dagthema
10.45 prof. Jelier Vervloet, Hoe de mensen vanaf de steentijd hun omgeving hebben veranderd en welke gevolgen dat had en zal hebben voor de natuur Discussie
11 .35 Pauze
11.50 dr. Thijs Caspers, Van Kempen naar Benelux-Middengebied: van kemphaan naar scholekster
Discussie
12.40 Lunch
14.00 drs. Henny van der Windt, Tussen dierenliefde en rationeel beheer: een oud en actueel dilemma voor natuurbeschermers
Discussie
14.50 dr. Thijs Visser, Dierenliefde en natuurbescherming: een moreel dilemma
15.20 Algemene discussie
15.50 Afsluiting

Jelier Vervloet
Hoe de mensen vanaf de steentijd hun omgeving hebben veranderd en welke gevolgen dat had en zal hebben voor de natuur
Al heel vroeg zijn de mensen begonnen met in hun omgeving in te grijpen teneinde in hun levensonderhoud te voorzien. Flora en fauna werden reeds in een vroeg stadium 'afgeroomd' door jagers en verzamelaars. Nog ingrijpender gevolgen had de introductie van de landbouw. Dit leidde tot specifieke landgebruiksvormen die zich uitbreidden ten koste van natuurlijke ecosystemen, Planten- en dierenwereld werden steeds ingrijpender beïnvloed. Naarmate de bevolking toenam werd keer op keer een wankel evenwicht verbroken en dreigde de milieurampen het voortbestaan te ondermijnen. Alleen met behulp van een steeds meer verfijnde technologie en organisatiegraad konden deze problemen worden overwonnen. Daarbij verwijderde men zich steeds meer van de 'oorspronkelijke' natuurlijke grondslag. De oerwoudvruchtbaarheid van vele gronden is al heel lang verloren gegaan. De natuurlijke differentiatie is door duizenden jaren 'modderen' en 'graven' onherstelbaar veranderd. De 'oude' natuur komt nooit meer terug. Wil men 'nieuwe natuur' ontwikkelen, dan is het goed om te beseffen dat onze huidige omgeving nog slechts beperkte potenties heeft. Wij leven, in een 'oude wereld'. Tegen deze achtergrond is het wellicht beter niet te streven naar her reconstrueren van een 'oernatuur' maar zich te laten inspireren door verdwenen maar nog wel realiseerbare oude agrarische bodemgebruiksvormen waarbij de millennia oude interactie tussen mensen en natuur op de voorgrond wordt geplaatst. Ik wil het een en ander toelichten aan de hand van eeuwenoude bosbeheersystemen waarvan veel informatie kan worden achterhaald door palynologisch, etymologisch en historisch onderzoek.

45
NET WERK
554-555
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

3/4

Thijs Caspers
Van Kempen naar Benelux-Middengebied: van kemphaan naar scholekster
Het ineenstorten van het potstalsysteem op de hoge zandgronden is overbekend, Door de uitvinding (en toepassing) van kunstmest kwam mest van schapen - in kuddeverband op heidevelden bijeen - minder centraal te staan. De heidevelden waren niet langer noodzakelijk als weidegronden. De hoge, droge heiden werden over het algemeen ontgonnen als 'dennenakkers' , de lage vochtige heiden en broekgronden tot weiden. Zo ontstonden eind negentiende en begin twintigste eeuw de jonge heide- en broekontginningen. Deze landschappelijke metamorfose ten gevolgen van menselijk optreden had grote gevolgen voor de daarin vertoevende wilde dieren. Kemphaan, grauwe kiekendief, sprinkhaanrietzanger en zwarte stern, aan natte heiden en broeken gebonden soorten, verdwenen (nagenoeg).
Toch bleven de overgebleven stukken hei en broek in combinatie met de nieuw ontstane stukken cultuurland biologisch rijke landschappen. De jonge heide-ontginningen kenden een hoge dichtheid aan weidevolgels als kieviet, grutto, tureluur, wulp. Het korhoen kwam dankzij de aanliggende cultuurgronden tot hoge broedtallen op de gespaard gebleven heideblokken.

4/5

De Limburgse mijnen verlangden stuthout. De droge heiden werden hiertoe bebost met voornamelijk dennen. Biologisch gezien stelde dit bos aanvankelijk weinig voor. Met het ouder worden van het bos (en het opkomen van de tweede boomlaag, bestaande uit inlandse loofhoutsoorten) werd de fauna rijker. Er kwamen soorten tot broeden die voorheen schaars waren in Brabant: 'echte' bosvogels als zwarte specht, buizerd en havik. De uitbreiding van het aantal bosvogels (soorten en individuen) neemt nog altijd toe (maar voor hoe lang?)
Tot ongeveer 1950 leidden grote landschappelijke veranderingen niet tot achteruitgang van het milieu. De Algemene Milieukwaliteit (AMK) bleef op peil. Fauna (en flora) waren aan grote veranderingen onderhevig, maar over het geheel genomen trad geen verarming op.
Na 1950 heeft de intensivering van de landbouw (uitgevoerd in het kader van ruilverkaveling en landinrichting) gezorgd voor een sterke achteruitgang van het milieu en dus ook van het natuurlijke leven. Verdroging, vermesting en versnippering misten hun effect niet: de agrarische produktie groeide kolossaal ten koste van een voorheen alom vertegenwoordigde natuur. Moraal van het verhaal: landschappelijke veranderingen hoeven niet nadelig uit te pakken voor de wilde fauna, mits de AMK maar ontzien wordt. Een tweetal voorbeelden zullen dit illustreren: de lotgevallen van de kemphaan en de bosvogels.

Henny van der Windt
Tussen dierenliefde en rationeel beheer: een oud en actueel dilemma voor natuurbeschermers
Vanaf het ontstaan van de georganiseerde natuurbeschermingsbeweging wordt haar streven door dierenbeschermers en door jagers ondersteund. Dat wil echter niet zeggen dat de verhouding tussen natuurbeschermers en deze groepen altijd problematisch is geweest.
De dierenbeschermers werden aan het einde van de vorige eeuw natuurbeschermers toen de liefde voor het (landbouw)huisdier zich in de negentiende eeuw uitbreidde tot de liefde voor wilde dieren, in het bijzonder voor sommige mooie en onschadelijke vogels. De vogelbeschermingsbeweging is het directe gevolg van deze ontwikkeling. Al snel voelden vele natuurbeschermers echter meer voor een rationele, op het belang van de soort gerichte benadering dan voor de emotionele, op het lot van het individuele dier, gerichte aanpak. Dierenbeschermers raakten hierdoor langzaamaan op een zijspoor binnen de beweging. Voor veel natuurbeschermers was rond de eeuwwisseling jacht een acceptabele, en vaak door hen zelf beoefende bezigheid. Zolang de jacht het voortbestaan van de soort niet in gevaar bracht, was het een normale vorm van natuurbeheer. Pas na 1970 werd jacht ter discussie gesteld. Toen kwamen emotionele argumenten weer meer op de voorgrond. In deze lezing komt aan de orde hoe natuurbeschermers elementen van dierenliefde en jacht wisten te integreren en hoe in de loop van de tijd de verhouding hiertussen verschoof.
Thijs Visser, Dierenliefde en natuurbescherming: een moreel dilemma
Reflecterend op de voorafgaande bijdragen zal Thijs Visser vanuit het perspectief van de bio-ethicus ingaan op de dilemma's van de driehoeksrelatie dier-mens-landschap. In de laatste jaren is steeds meer de nadruk, komen te liggen op de tegenstelling tussen de zorg voor het individuele dier en de zorg voor het voortbestaan van de soort binnen een ecologisch verantwoord kader. Zijn de verschillende posities met elkaar te verenigen? En hoe moet de geschiedschrijving met deze ethische dilemma's rekening houden?

45
NET WERK
556-557
5/6
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

TV-Serie MILIEU heeft GESCHIEDENIS

'Umwe!t hat Geschichte' was enkele jaren geleden een project voor Duitse scholieren. Voor Nederlandse leerlingen is er nu MILIEU heeft GESCHIEDENIS, een serie van vier televisieprogramma's die wordt uitgezonden door de Nederlandse Onderwijs Televisie (NOT), De programma's zijn gemaakt in het kader van het nationale project Natuur- en Milieu-educatie in het voortgezet onderwijs (NME-VO). Geschiedenisdocenten moeten in de eerste leerjaren van het voortgezet onderwijs met leerlingen een onderzoekje doen in de omgeving. Dergelijk historisch omgevingsonderzoek heeft in Groot-Brittannië een lange traditie maar in Nederland niet. Geïnspireerd door het Britse en het Duitse voorbeeld hebben de samenstellers van MILIEU heeft GESCHIEDENIS omgevingsonderzoek toegepast op historische en politieke aspecten van het milieuvraagsruk. Er zijn vier onderwerpen uitgewerkt, te weten: historische bodemvervuiling, geschiedenis van het stedelijk groen, de naoorlogse welvaart en het milieu en afvalscheiding. Het laatste onderwerp gaat over politieke besluitvorming (staatsinrichting).
Er is gekozen voor een speelse, gedramatiseerde vorm, 'edutainment' zoals dat heet. Drie jongeren op een milieucentrum doen onderzoek voor de infotheek. Gewapend met videocamera, cassette-recorder, pen en papier speuren ze in oude kranten, foto's en kaarten uit het archief. Ze interviewen de archivaris, politici, ambtenaren, leden van milieugroepen en bewoners van een gifwijk. Maar ook hun oude buurvrouw Jansen die nog de tijd heeft meegemaakt dat er minder welvaart was en ook minder vervuiling,

minder verkeer en minder verbruik van energie en water. De programma's zijn gebaseerd op werkelijke situaties en historische bronnen uit Tilburg en Nijmegen. Bij het ontwikkelen van de ideeën is vanzelfsprekend dankbaar gebruik gemaakt van publikaties die via Net Werk onder de aandacht zijn gebracht. Bij de programma's verschijnt een handleiding en een leerlingenboekje waarmee leerlingen zelf onderzoekjes in hun eigen omgeving kunnen uitvoeren. Het project werd uitgevoerd door SME MilieuAdviseurs (v/h SME/Stichting Milieu Educatie) en de Hogeschool van Utrecht in samenwerking met de NOT. (Martin Bosch, SME MilieuAdviseurs.)

Uitzenddata: woensdagochtend 10.30-10.55 op Ned 2.
15 maart: 'Gif in de Grond'.
22 maart: 'Afval'
29 maart: 'Groen in de Stad'
5 april: 'Welvaart en de Boldootkar'
Herhaling van alle programma's achter elkaar: donderdag 13 april 9.30 (100 minuten).

Milieugeschiedenis in het onderwijs voorlopig afgerond

Milieu heeft geschiedenis, maar heeft milieugeschiedenis ook toekomst in het onderwijs? Met het televisie-project komt een voorlopig einde aan door de rijksoverheid gefinancierde activiteiten op het gebied van Natuur- en Milieu-educatie, dus ook voor geschiedenis en staatsinrichting. Momenteel staat een ingrijpende reorganisatie van de tweede fase van het voortgezet onderwijs op stapel. Of en hoe milieugeschiedenis daar een plek in zal krijgen, is momenteel niet te voorspellen. Hoop geeft het feit dat in overheidsnota's gesproken wordt van 'intergratie van kennis in multi-disciplinaire aandachtsgebieden' De resultaten van milieugeschiedenis in het onderwijs worden momenteel via studiedagen onder de aandacht gebracht van docenten en Milieu Educatieve Centra. Hier nog een overzicht van publikaties waarover reeds eerder in NetWerk is bericht:
- Water en Vuil. Fris gezelschap. VGN. Lesmateriaal over watervervuiling toen en nu.
- Kleio special over Milieugeschiedenis. VGN. Met bibliografie van Myriam Daru.
- Energie, een kwestie van tijd... SLO. Lesmateriaal over industrialisatie en milieu.
- Mensen, Machines en Milieu. Wolters Groep Groningen. Hoofdstuk in de nieuwste druk van de methode 'Vragen aan de Geschiedenis'.

Voor belangstellenden: al deze publikaties zijn nog leverbaar. Informatie: Martin Bosch, SME MilieuAdviseurs tel: 030-802444.

45
NET WERK
558-559
7/8
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Leerstoel Economische en Ecologische Geschiedenis van Zuidoost Azië

Dr. Peter Boomgaard is benoemd op de Leerstoel Economische en Ecologische Geschiedenis van Zuidoost Azië, in het bijzonder van Indonesië aan de Universiteit van Amsterdam. Hij blijft directeur van het KITLV en van het EDEN project.

Congres over turfwinning voor 1530

Op 27 april 1995 organiseert de Vereniging voor Waterstaatsgeschiedenis een studiedag' over 'Turfwinning in het kustgebied van de Nederlanden voor 1530.' Dagvoorzitter is Dr. H.M. Brokken. Ontvangst vanaf 9.30 in kasteel Bouvigne, Bouvignelaan 5 te Breda.
Lezingen:
dr. G.P. van de Ven, Veen, landbouw en turfwinning;
drs. P.W. van der Broeke, Vroege zoutwinning langs de Noordzee: de archeologische aanwijzingen vanaf de IJzertijd
prof. dr. C. Dekker, De moernering op de Zeeuwse eilanden
mw. dr. R. Augustyn, Bewoning en bodemgebruik in de Noord-Vlaamse veenregio tijdens de Late Middeleeuwen
dr. A.L.P. Buitelaar, Turfwinning in het Nedersticht
mw. drs. P.J.E.M. van Dam, Turfwinning en veenplasvorming lang het Haarlemmermeer in de 15e eeuw
drs. B.J. Ibelings, Turfwinning en waterstaat in het Groene Hart van Holland voor 1530
Discussiepanel:
prof. W.P. Blockmans,
prof. G.J. Borger,
prof. dr. C. Dekker,
prof. dr. P.A. Hendrikx,
prof. mr. H. van der Linden,
drs. J. F. van Regteren Altena.
Informatie en inschrijvingsformulier: P. van Dam, 071-272711; G.P. van de Ven, Van Slichtenhorststraat 112 6524 JW Nijmegen 080-232744

De mens en het bos: een Italiaans congres

Van 8 tot 13 mei 1995 vindt te Prato (Italië) de 27e studieweek plaats van het Internationale Instituut voor Economische Geschiedenis "Francesco Datini". Deze keer is het thema "Mens en bos". De eerste dag zal de bosbouwkundigen de gelegenheid geven hun benadering toe te lichten en een kader te scheppen. Tijdens de tweede komt er een poging tot een vaststelling van een bostypologie, uitgaande van de grote natuurlijke Europese regio's. De derde dag is er voor de rechtsverhoudingen en de verschillende vormen van bosbeheer. De

8/9

twee volgende dagen draaien dan om de economische functies van het bos, in het bijzonder gericht op de behoeften van de urbane maatschappij. De laatste dag geeft dan de ruimte aan de sociale en culturele aspecten van het bos. Er is geen aparte dag voor bosecologie. Daarmee geven de organisatoren aan dat dit aspect door alle dagen heen als een rode draad dient te lopen. Aangekondigd zijn al veel internationaal bekende specialisten van bosgeschiedenis. Aansluitend kunnen de deelnemers een bezoek brengen aan het natuurpark van de bossen van Casentino. Het gaat hier om een uitgestrekt bosareaal, met oude tot zeer oude sporen van menselijke activiteit en van nederzettingen. De eerste schriftelijke bronnen dateren van het jaar 1012. Het gebied heeft een bewogen geschiedenis gehad, met tal van conflicten om de bosrechten.
Voor inlichtingen over inschrijving etc.:
Mario Bellandi
Via L. Muzzi 51
50047 Prato Italië.
00-39-574-604187
fax 00-39-574-604297

In nummer 46 komt er een samenvatting van een thematisch-inleidend stuk over dit congres, waarvoor hier geen plaats meer ingeruimd kon worden.

Nieuw: wetenschappelijk tijdschrift Environment and History

Een nieuw wetenschappelijk tijdschrift (ISSN 0967-3407), met Richard H. Grovc van de Cambridge Global Environmcnt History Unit als hoofdredacteur, presenteert zich als volgt: A rapidly growing interest in the state of the global environment has developed in the last two decades, together with a feeling that we have entered a period of environmental crisis, An understanding of the history of human interactions with all parts of the cultivated and non-cultivated surface of the earth, and with living organisms, is increasingly seen to be essential to more conventional and cultural projects of history, history of science, anthropology, geography and sociology, while 'environmental' history can also be of considerable assistance in efforts to comprehend the traumatic environmental difficulties facing us today. As an interdisciplinary journal, Environment and History aims to bring scholars in the humanities and biological sciences closer together, with the deliberate intention of constructing long and well founded perspectives on present day environemental problems. An international editorial team is being appointed, and Environment and History will enjoy

45
NET WERK
560-561
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

informal links with the European Association for Environmental History, whose Newsletter it superseded. The journal will be fully refereed and indexed by leading abstracting services.
Authors are invited to submit four copies of papers for Environmental History to the Editor, c/o The White Horse Press, 10 High Street, Knapwell, Cambridge CH3 8 NR, UK. Submissions should be in English and typed with double spacing. The author's name and address should be on a separate sheet. A style sheet is available on request.

Abonnementenadministratie:
The White Horse Press, 1 Strond, Isle of Harris, PA83 3UD Groot Brittannië fax 00-44-859 520204
Abonnementsprijzen variëren tussen £ 24 (studenten, leden van de European Association for Environmental History) en £ 60.
Redactie (R.H. Grove) Global Environment History Unit University of Cambridge, Department of History and Philosophy Cambridge CB2 3RH UK

Global change

Geografen maken zich steeds sterker op het gebied van veranderingen op wereldschaal en op zeer lange termijn. De vraag is in hoeverre Nederland in deze ontwikkeling gaat meespelen. In haar nieuwsbrief van december 1994 maakte de Stichting voor de Economische, Sociaalculturele en Ruimtelijk Wetenschappen zich bezorgd over de aansluiting van Nederlandse geografen bij het internationale milieu-onderzoek, waaronder ook de historische klimaatonderzoeken op wereldschaal vallen.
In 1995 vindt het internationale geografencongres van de International Geographical Union in Moskou plaats rondom het thema Global Changes and Geography.
Sessies met sterk op de tijd gerichte onderwerpen zijn: Paleogeographical and historical dimensions of Global Changes (met een bijeenkomst over Historical Monitoring of Environmental Changes and the IGBP Project on Past Global Change en Climatic and hydrological changes in the past and present (bijeenkomst over Regional Hydrological Responses to Climatic Change, the IGBP project on Biospheric Aspects of the Hydrological Cycle).
Het congres vindt plaats in de tweede helft van augustus 1995 en wordt georganiseerd door de Russische Academie van Wetenschappen en de Staatsuniversiteit van Moskou.
Voor meer inlichtingen over het programma: IGU congres Nederland Ria van der Linden Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht Tel. 030-532044

Milieugeschiedenis in Montreal

Op het internationaal historisch congres te Montreal is een van de ochtendsessies op 30 augustus gewijd aan milieugeschiedenis:
L' histoire de l'environnement: un retour à la macro-histoire (Économie et écologie: ennemies ou alliées?)/Environmenta/ history: A Return to Macro History (Economy and Ecology: Ennemies or Allies)
Verantwoordelijk voor de workshop zijn Jean-Pierre Poussou en Elizabeth Crouzet-Pavan.
Inleiders
Paul Bairoch (Zwitserland) Environnement et consommation d'énergie
Franz Brüggemeier (Duitsland) Industrializaltion and Pollution in 19th Century Germany
L.V. Danilova (Rusland) Traditional Agrarian Economy in Russia
Robert Delort (Zwitserland) Environnement et histoire de la perception de l'environnement en Europe
Richard C. Hoffinann (Canada) Economic Development and Aquatic Ecosystems in Medieval Europe
David Landes (VS) (nog geen titel bekend)
René Leboutte (Italië) Formation des bassins industriels et detérioration écologique en Europe, XIXe-début XXe siècle
Kata de Queiros Mattoso (Frankrijk) Environnement et développement: villes et campagnes dans le Nordeste brésilien XVIe - XXe siècle
Joseph P. Mtisi (Zimbabwe) State en Forest Peasants: State Policy towards Peasant Access to Resources in Demarcated Forest Areas in Western Zimbabwe, c. 1930 to c. 1975.
Maria Teresa Pérez Picazo (Spanje) Les nouveaux secteurs irrigués dans l'espace méditerranéen. Économie, écologie, próblèmes sociaux.
Thomas Riis (Duitsland) L 'eau et l'homme, amis ou ennemis?
Masuro Sugai, Jun Ui (Japan) Développement économique et environnement au japon.
Michael Turner (Groot-Brittanië) Agriculture and Comparative Pathways to Industrialization.
Het programma roept wel wat vragen op. Enkele van de hier genoemde titels wekken in eerste instantie enige verbazing. Hier en daar lijkt economische geschiedenis gewoon een groen kleurtje gekregen te hebben. Voor wie van 27 augustus tot en met 3 september 1995 kennis wil maken met Montreal en de actuele stand van historische wetenschappen: tot 30 april zijn de inschrijfkosten $ 200, daarna $ 225.
Voor meer informatie: Bureau de consultation et d' organisation de congrès PO Box 6128 Station Centre-Ville Montréal (Québec) Canada H3C 3J7 tel 514-343-6492 fax 343-6544 E-mail bcrgevin@ere.umontreal.ca

45
NET WERK
562-563
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Keuningcongres 1994

De volgende informatie bereikte de redactie te laat voor opname in het vorige nummer. Het Keuningcongres is een jaarlijks terugkerend wetenschappelijk podium gericht op de landschappelijke en historische identiteit van regio's in het noorden van Nederland. Het congres zoekt naar een verrijking van de plan- en beleidsvorming door te wijzen op de regionale identiteit van een gebied en de mogelijkheden om de potenties te benutten. Op basis van een regionaal thema worden naast regionaal geörienteerde onderzoekers, bestuurders en politici, bekende wetenschappers uitgenodigd om een visie te geven op nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen die van invloed zijn op identiteit van landschap en regio. Het Keuningcongres van 25 november 1994, had als thema: het revitaliseren van oude landschappen, Reitdiep en Lauwersmeer, met de volgende voordrachten
Drs. J.J. Delvigne: Zee, land en landschap in het Reitdiepgebied
Dr. E. Knol: Sporen van twee- en een half millennia bewoning in het Reitdiepdal
Drs. Y. Botke: Opgeklaarde denkbeelden. Vooruitstrevende boeren in 1800
Dr. H.A. Groenendijk: Twintig jaar beschermen in het Reitdiepdal: waar staat nu de archeologie
Dr. ir. J.A. Hendrikx: De terpengebieden en het Rijksbeleid, een aanzet tot meting van cultuurhistorische waarden
Ir. P.W. Havik: De beeldkwaliteit van het Reitdiepdal
J. van Dijk Provinciaal natuur- en landschapsbeleid Reitdiepgebied
mw. ir. A.M. Nama: Het toekomstig landschap van het Reitdiepdal
mw. drs. G.H.M. Tromp: Door een bos van instanties
Dagvoorzitter was prof dr. A.G.J. Dietvorst. LUW. Ter gelegenheid van het congres verscheen: Abrahamse, Jan en Eddie Jonkheit (foto's Ton Broekhuis en Herman Conens) Redactie: Jan Delvigne en Hans Elerie. Het Reitdiepdal, betekenis van een rijk cultuurlandschap. Prijs: *f* 34,95. Inlichtingen over congres en publikatie(s): REGIO-PRojekt, Postbus 9160, 9703 LD Groningen

Groningen: colleges Milieugeschiedenis

Bij het kernvakcollege industrie en milieu van prof. dr. P. Kooij aan de Rijksuniversiteit Groningen komen begin 1995 de volgende onderwerpen aan de orde:
11 januari 1995
Peter van der Pluijm en Henny Oude Maatman: De ontwikkeling van het milieubewustzijn in de stad Oldenzaal ten tijde van de snel opkomende textielindustrie in de periode 1860-1917

Ria Hoving: De milieubeweging en Shell: vijanden voor het leven?

18 januari 1995

Marc Goslinga: Van Frederik van Eeden tot Roel van Duijn. Anarchisme en groene politiek in Nederland 1890-1990 '

Martha Steinstra: De milieuverontreiniging in het gebied tussen de Werkstraat en Zoutstraat

26 januari 1995

Ger Blijham en Pim Kooij: Een wandeling door vervuild Groningen

1 februari 1995

Evert Jan Kraijenbrink: Alternatieve landbouw in Groningen

Roeland van der Schaaf: Rotterdam en Den Haag: een vergelijking uit milieuperspectief

16 februari 1995

Wies Kooistra: Samuel Senior Coronel: zijn visie op gezondheid en milieu

22 februari 1995

Nico Groenenberg: De basis metaalindustrie in Oostelijk Gelderland en het milieu

Klaas Reinden: Industrie en milieu in de Groninger Veenkoloniën

1 maart 1995

Katja Happe: Het ontstaan en het doorzetten van de milieugedachte in het Ruhrgebied

Marieke Vos: Milieubesef in Groningen. De ontwikkeling van de aardappelmeelindustrie en de reacties daarop

8 maart 1995

Gerlof Schutten: Schönberg, de geschiedenis van een afvaldeponie

Franz Lenselink: Het begin van de industrialisatie in Delfzijl in milieuhistorisch perspectief

Elles van der Laan: De klant is Koning. Reklame en milieu

Margriet Hunse: Limits to growth etc. vanuit het perspectief van de Derde Wereld

Studium Generale Groningen

Lezingenprogramma Groene Geschiedenis en symposium Dag van de Nieuwe Natuur

De lezingen vinden telkens plaats Op maandagavond, begintijd 20.00 uur, tot 22.15. Kaarten en inlichtingen: Bureau Studium Generale Groningen, maandag t/m donderdag, 13.00 t/m 16.00 uur.

20 maart 1995

Van moeder aarde tot ruimteschip Prof. dr. H.J. Achterhuis, Universiteit Twente, Enschede

27 maart 1995

Hoe groen zijn de vingers van het Taoïsme. Cultuur en natuur in China Drs. C. Pepplinkhuizen, Academie voor Beeldende Kunsten Rotterdam

45

NET WERK

564-565

13
14

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

3 april 1995

De groene geschiedenis van Europa tot 1000 AD Prof. dr. S. Bottema, Universiteit Groningen & Universiteit Leiden

Natuur als drogreden Drs. F.W.M. Vera, Landbouwuniversiteit Wageningen

10 april 1995

De geschiedenis van landschap en landgebruik Prof. dr. L. Hacquebord, Rijksuniversiteit Groningen

Landbouw en milieu: een historisch spanningsveld Dr. ir. J. Bieleman, Landbouwuniversiteit Wageningen

De Dag van de Nieuwe Natuur

Een symposiumdag over gewenste en ongewenste natuurontwikkeling.
28 april 1995

De Dag van de Nieuwe Natuur vormt de afsluiting van een lezingenprogramma over 'groene geschiedenis', de geschiedenis van natuur, milieu en landschap, dat Studium Generale Groningen organiseert. Nieuwe natuur, natuurontwikkeling, wordt dan ook gezien als een fenomeen dat in het verlengde ligt van de groeiende aandacht voor de geschiedenis van natuur en landschap, en goed aansluit bij een groeiend verlangen naar ijstijdlandschappen, oerbossen en woeste natuur. Voorvechters van de ontwikkeling van nieuwe natuur beroepen zich op de ongereptheid van oude landschappen. Vragen die aan de orde komen tijdens De Dag van de Nieuwe Natuur zijn:

-is nieuwe natuur niet gewoon een nieuwe mode?
- moet je de natuur niet echt zijn gang laten gaan, zonder ook aan het begin in te grijpen?
- welke referentiebeelden gebruik je bij natuurontwikkeling?
- in hoeverre is de mens onderdeel van de nieuwe natuur?
- wat kost de nieuwe natuur?

Op De Dag van de Nieuwe Natuur kan de bezoeker luisteren naar lezingen en gesproken columns, discussiëren over al hetgeen beweerd is, genieten van video-filmbeelden over geplande en wellicht ook ongeplande nieuwe natuur. Ook is er een aantal presentaties te bezichtigen van historische natuurontwikkelingsprojecten (parken van rond de vorige eeuwwisseling) en natuurontwikkeling in deze tijd (denk aan projecten als de Blaue Kamer, de Voordelta, de Gelderse Poort). De Dag van de Nieuwe Natuur biedt ruimte aan informatie, propaganda en kritiek. Pasklare antwoorden zijn niet te verwachten, ruimte voor gedachtenvormingen discussie des te meer. Deze symposiumdag is bedoeld voor een publiek van zowel specialisten als geïnteresseerde leken; voor beiden moet de dag informatief zijn. De Dag van de

Nieuwe Natuur wordt gehouden in het nieuwe Centrum voor Natuur en Milieu te Groningen.
Sprekers op De Dag van de Nieuwe Natuur zijn o.a.
Petran Kockelkoren (Universiteit Twente, Enschede),
Titia van Leeuwen (VROM, Den Haag),
Bert Boekschoten (Vrije Universiteit Amsterdam) ,
Tom Bade (Ministerie van Onderwijs, Zoetermeer / TNO Delft).

In het kader van De Dagvan de Nieuwe Natuur wordt een tentoonstelling samengesteld. Deze duurt van 28 april tot 7 mei 1995.

Natuurontwikkeling

7 april 1995 Symposium 'Natuurontwikkeling, zin of waanzin?' Organisatie: Milieuvereniging Beaufort. Utrecht Inlichtingen: 030-800488

Ecologische geschiedenis aan de Universiteit Gent

Met andere docenten heeft prof dr. E. Thoen van de vakgroep Middeleeuwse geschiedenis een cursus Ecologische Geschiedenis aan de Universiteit Gent ontwikkeld (college en werkcollege). Het college is gegroeid uit onderwijs in de historische geografie.

Er zijn 10 thema's:
1. Ecologische geschiedenis en geschiedbeoefening
2. Ecologie en klimaat
3. Ecologie en energie in historische context
4. Historische transformatie van de fauna
5. Historische transformatie van de flora
6. Het probleem van de ontbossing
7. Ecosysteem en de strijd om het voedsel
   -economie-voeding en demografie voor de Industriële Revolutie
   -idem, na de Industriële Revolutie
   -agro-ecologie: agrarische productiesystemen en ecologie
   -wereldeconomie en kolonisatie als ecologische mutatiefactorcn
8. De rol van de verstedelijking in de ecologische transformatie
9. De geschiedenis van de milieuvervuiling
10. De evolutie van de denkwijze over de natuur

Voor meer informatie:
Prof. dr. E. Thoen
Universiteit Gent
Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis
Blandijnberg 2
B- 9000 Gent

45
NET WERK
566-567
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

46

NET WERK

568-569

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

Historisch onderzoek in dienst van milieuadvies? Hoe moet ik dat nou zien? Dit is een vaak gehoorde vraag als je het onderwerp geschiedenis opwerpt bij milieu-professionals of hun opdrachtgevers. De afdeling Historische Geografie van DLO-Staring Centrum gaat daarom (in een PR folder) in op het onderwerp historische ecologie. In een korte paragraaf wordt uitgelegd wat de rol van die discipline kan zijn in actueel beleid:

“In de nota Natuurontwikkeling, een van de achtergrondstudies van het Natuurbeleidsplan, wordt historische ecologie gezien als leverancier van zogenaamde referentiebeelden. Het bestuderen van verdwenen ecosystemen geeft meer inzicht in de mogelijkheden voor nieuw te ontwikkelen natuur. Met de resultaten van het onderzoek kunnen ook te hoog gespannen verwachtingen worden gerelativeerd. Historisch-ecologische informatie is onmisbaar om inzicht te krijgen in de feitelijke inhoud van het doelsysteem, de haalbaarheid onder de huidige omstandigheden, de snelheid van ontwikkeling en de kansenrijkdom van de beoogde lokaties. Om meer inzicht te krijgen in ecologische processen door de tijd heen, wordt onderzocht in hoeverre oude landschapselementen als houtwallen en -singels soortenrijker en voor ontwikkelingsmogelijkheden kansrijker zijn dan nieuw aangelegde houtopstanden. Dergelijke overwegingen kunnen van invloed zijn op beslissingen over de toekomstige situering van de ecologische hoofdstructuur.”

Historische ecologie gaat daarmee een stap verder dan traditionele historische geografie. Vooral de interdisciplinaire benadering - in het bijzonder de inzet van biologische kennis - is een verrijking voor de kennis van oude en nieuwe facetten van landschappen.

Bijdrage 1995 (vervolg)

De oproep in nummer 45 van Net Werk heeft effect gehad. Onze dank aan allen die daarop gereageerd hebben. Wij weten zeker dat er nog meer mensen zijn die toezending van Net Werk op prijs stellen (evenals de activiteiten rondom milieu- en hygiënehistorische thema’s) maar nog geen gelegenheid hebben gevonden om een overschrijving te sturen.

Als u dat nog niet gedaan hebt, kunt u nu bijdragen aan de voortzetting van Net Werk in 1995. Uw minimum-donatie aan de stichting is FL. 20.-, maar om meer activiteiten te ontplooien is ook meer geld

nodig. Als u het waardeert regelmatig te worden voorzien van informatie en opinie over geschiedenis van hygiëne en milieu, stuur dan uw bijdrage/donatie naar gironummer 3653910 t.n.v. penningmeester Net Werk, Rotterdam o.v.v. 'steunabonnement 1995'.

2/3 Hygiëne-, milieu- & techniekgeschiedenis in Nederland 1890-1970

Na de succesvolle reeks over de geschiedenis van de techniek in de negentiende eeuw, is er een nieuwe reeks in voorbereiding over de twintigste eeuw. De opzet is wat anders dan bij het vorige project. De zogeheten clusters worden ditmaal minder gecentreerd rond individuele innovaties en industriële activiteiten. Daarmee is ook ruimte geschapen voor de verwerking van milieu- en milieuhygiënische aspecten in elke cluster, maar bij sommige clusters heeft die problematiek een veel groter gewicht dan bij anderen. In het cluster 'Energie' gaat het o.a. om de concurrentie tussen gas en elektriciteit, waarbij ook hygiënische argumenten hebben meegespeeld. Bij kernenergie en andere energiebronnen kan niet aan onderzoek van de milieudebatten voorbij gegaan worden. Veranderingen van het milieu worden ook een onderzoeksonderwerp in het cluster 'Waterbeheer', waar de reusachtige twintigste-eeuwse werken definitief aan vele Nederlandse landschappen een ander gezicht hebben gegeven. In de cluster 'De Stad' wordt gestreefd naar een comparatieve benadering bij het onderzoeken van de ontwikkeling van de drinkwatervoorziening. Bij de afvalbehandeling, zal het debat rond de vuilverbranding ruim aan bod komen. In het cluster 'Huishouden' (dat ten opzichte van de vorige reeks veel meer aandacht krijgt) zijn aspecten zoals wassen en voedselbereiding sterk verbonden met hygiënische vraagstukken. Water komt op verscheidene plaatsten aan de orde. Bij 'Landbouw en Visserij' is de beheersing van de waterhuishouding in de twintigste eeuw van steeds groter belang. Milieuveranderingen horen in deze cluster vanzelfsprekend een beduidende rol spelen, evenals bij 'De chemische procesindustrie'. Hierbij wordt in het onderzoekprogramma opgemerkt: 'Er is vrijwel niets bekend over de wijze waarop de chemische industrie de ontwikkeling van de nieuwe milieutechnologie ter hand heeft genomen en hoe die ontwikkeling kan worden gerelateerd aan regelgeving en de publiek perceptie van vervuiling.' Overigens blijft de ontwikkeling van risicobeheersing en risicoperceptie bij deze paragraaf ongenoemd, een punt dat tijdens een van de Net Werk bijeenkomsten als milieuhistorisch aandachtspunt naar voren is gebracht.
Het valt dus te verwachten dat tijdens dit omvangrijke project de kennis over geschiedenis van hygiene en milieu in Nederland beduidend zal toenemen.

Myriam Daru
(voor het samenstellen van deze samenvatting is gebruik gemaakt van het onderzoeksprogramma van het project TIN 20)

46
NET WERK
570-571
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

3/4 Groningen Grondig

Bij graafwerkzaamheden in het centrum van Groningen zag men zilverkleurige bolletjes op de zwarte aarde liggen. Dit bleek kwik te zijn. Hoe kwam dit hier terecht? Deze vraag was uitgangspunt voor een historisch onderzoek naar de eigenaars en gebruikers van het betreffende perceel. Uit dit onderzoek bleek dat in de 19e eeuw op die plaats een barometermaker gevestigd is geweest. De herkomst van het kwik was nu bekend.

Aan de hand van het onderzoek naar voormalige bedrijfsterreinen in de provincie Groningen (1800-1920) ontstaat een beeld van de mogelijkheden van zowel onderzoek in opdracht als de mogelijke bijprodukten. Terug naar het begin. De provincie Groningen heeft de Geschiedeniswinkel van de Rijksuniversiteit Groningen opdracht gegeven een methode te ontwikkelen om onderzoek naar bodemvervuiling in de 19e eeuw te doen. Doel hiervan was te kunnen voorspellen waar de potentiële bodemvervuiling zich bevindt en inzicht te krijgen in de totale omvang en ernst van het probleem.

De belangrijkste bron bij dit onderzoek zijn de hinderwetvergunningen. Een aantal andere bronnen , met name als hinderwetgegevens ontbreken of summier zijn, komtook in aanmerking om gebruikt te worden. Te denken valt aan adresboeken, publicatieboeken en patentgegevens. Per onderzochte gemeente wisselt het aantal beschikbare bronnen sterk. Er dient dus per gemeente een plan van aanpak te worden opgesteld. De problemen en mogelijkheden van de verschillende bronnen wil ik hier niet bespreken. Wel wil ik de gevolgde methode aan de orde stellen. De in de bronnen gevonden bedrijven worden in een bestand opgenomen.

Dit bestand bevat derhalve alle 19e eeuwse bedrijfsactiviteiten uit de bestudeerde bronnen. De omvang van een dergelijk bestand per gemeente is veel te groot om zonder meer gebruikt te kunnen worden. Bovendien is de ene bedrijfsactiviteit meer vervuilend dan de andere.

Het is dus noodzakelijk iets te weten over het gebruik van stoffen en produktiemethodes in de 19e eeuw. Het belangrijkste onderzoek op dit gebied, Bodemverontreiniging op voormalige bedrijfsterreinen van Jurgen Nieuwkoop, helpt een rangorde van potentiële vervuiling op stellen.

Gezien de omvang van de bestanden per gemeente hebben we gekozen voor het completeren van de gegevens van de potentieel meest vervuilende bedrijfsactiviteiten. Om dit te kunnen doen worden de bedrijfsactiviteiten van een SBI-code voorzien. Per SBI-code wordt aangegeven in welke mate er kans is op potentiële bodemvervuiling. Potentieel meer vervuilend waren bijvoorbeeld vilthoedenmakers en goud/zilversmeden, maar ook
4 bedrijfsactiviteiten waar metalen
5 werden gebruikt vallen hieronder. Potentieel minder vervuilend waren bijvoorbeeld bakkers en slagers. In de praktijk blijkt, volgens onze methode, ongeveer de helft van de gevonden bedrijfsactiviteiten voor verder historisch onderzoek in aanmerking te komen. Dit houdt in dat het huidige adres bij de gevonden gegevens opgezocht wordt.

Het zoeken van het huidige adres vereist in de meeste gevallen een apart onderzoek. De in de bronnen gevonden lokatiegegevens zijn oude gegevens. Als het om adressen gaat zijn dit meestal adressen volgens een 19e eeuwse wijknummering. Via vernummeringstabellen zijn deze oude nummers te herleiden naar de huidige straatgewijze nummering. Als er geen vernummeringstabellen zijn kan het kadaster uitkomst bieden. Dit onderzoek is echter zeer tijdrovend.

Het onderzoek in de stad Groningen is zover gevorderd dat er een bruikbaar bestand is ontstaan. Een dergelijk bestand is niet statisch, maar moet steeds aangevuld worden met niet eerder bekende gegevens. Eigenlijk zou nu op basis van historische informatie een boormonster genomen moeten worden om te zien hoe het met de voorspellende waarde van historisch onderzoek ten aanzien bodemvervuiling zit. Bodemonderzoek is namelijk de enige echte controle op de effectiviteit van het historisch onderzoek.

Mij trof de tweedeling van milieueffecten die in de tijd zelf bezwaren oproepen, tegenover die effecten die pas later aan het licht komen. Van directe effecten kunje spreken in geval van stank, rook, lawaai of watervervuiling. Effecten die op de langere termijn duidelijk worden zijn bijvoorbeeld bodemvervuiling of een eventueel optredend broeikaseffect.

46

NET WERK

572-573

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Al snel na het oprichten van de eerste aardappelmeel- en strokartonfabrieken in Groningen, rond 1840, kwamen er klachten over de slechte waterkwaliteit. Tot in de jaren ’80 van deze eeuw bleef de waterkwaliteit slecht. Dit uitte zich onder meer in enorme schuimontwikkeling op de kanalen in de Veenkoloniën en grote stankoverlast. Ruim 130 jaar overlast derhalve. Van deze vervuiling is nu weinig meer over, de pleziervaart heeft bezit genomen van de kanalen. Van huisschilders had men vanzelfsprekend geen last. Maar zelfs eeuwen later kan blijken dat er bij het zelf maken van verf bodemvervuiling is ontstaan. Deze twee voorbeelden maken duidelijk dat wat je ziet, hoort of ruikt niet in alle gevallen maatgevend is. Dit is misschien ook de verklaring voor de late aandacht voor bodemvervuiling.

Ook historici hadden eerder aandacht voor lucht- en watervervuiling, dan voor bodemverontreiniging. Dit werd veroorzaakt door het gebrek aan aandacht voor de bodem in de bronnen. Pas na Lekkerkerk kwam er steeds meer aandacht voor de bodemvervuiling.
5 Deze toegenomen belangstelling
6 van historici wordt gevoed door concrete problemen van de overheid. Het hieruit voortvloeiende onderzoek is sterk verweven met de actualiteit. Er laat zich dus een discrepantie zien tussen de late belangstelling voor onderzoek dat voor ons direct van belang is en onderzoek naar de leefomstandigheden in het verleden.

Het materiaal dat tijdens dit onderzoek verzameld is, kan op vele manieren gebruikt worden. Het kan als basis dienen voor milieuhistorische studies. Bijvoorbeeld studies per bedrijfstak. Ook kan er in veel gevallen gedetailleerder dan voorheen ingegaan worden op de economische ontwikkeling van een plaats of regio. Wellicht kan zelfs een koppeling tot stand komen tussen de historisch-economische ontwikkeling en milieuvervuiling op korte en lange termijn.

Geschiedenis en milieu of milieu en geschiedenis, de combinatie van deze twee komen we steeds vaker tegen. De ene keer ligt de nadruk op het historisch onderzoek, de andere keer op de milieukundige kant. Het is intussen duidelijk dat historici een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het opsporen en opruimen van bodemvervuiling. Het onderzoek in de provincie Groningen is vergevorderd, maar nog zeker niet afgerond. De resultaten lijken veelbelovend. In een later stadium kunnen we hier dieper op ingaan.

Ger Blijham

Het milieu in Gouda, Haarlem en Leiden 1400-1700

Martha Hulshof, **'Om het gemeyne welvaren behoeff'; regelgeving ten aanzien van het leefmilieu in Gouda, Haarlem en Leiden vanaf ca. 1400 tot 1700.** Doctoraalscriptie VUA, 1994. 92 pp.

Zoals de titel aangeeft, worden in deze scriptie (milieu)hygiënische maatregelen van drie Hollandse steden behandeld. Je bent dan nieuwsgierig naar de vraag waarom juist deze drie en welke overeenkomsten en verschillen worden vastgesteld. Op industrieel gebied waren er verschillen: in Gouda was de bierbrouwerij de belangrijkste tak van nijverheid, in Leiden de lakennijverheid, in Haarlem de brouwerij en de blekerij. Elk stelde zijn eigen eisen aan de kwaliteit van bij voorbeeld het (oppervlakte)water, elk genereerde ook specifieke problemen. De regelgeving was daarop afgestemd. Anders ligt het met betrekking tot de huishoudelijke sector. Daar is het een kwestie van de ene stad die eerder dan de andere maatregelen uitvaardigde. De schrijfster wijst er terecht op dat hier de bronnensituatie echter een misleidende rol kan spelen.

Zij heeft zich de volgende vragen gesteld (p. 1 en 22): welke maatregelen vaardigden de stedelijke overheden met betrekking tot het huisvuil uit; was er een gecoördineerd beleid voor de stadsreiniging; welke maatregelen werden ten aanzien van de nijverheid genomen; wat waren de drijfveren voor de handelwijze van de overheden; wie waren de belanghebbenden; was er een stedelijk contrôle-apparaat; was er een toenemend milieubewustzijn en zo ja, wat zou daarvan de oorzaak zijn?

In de eerste korte hoofdstukken wordt ingegaan op de begrippen milieu- en ecologische geschiedenis, milieuhinder en milieuverontreiniging, gebaseerd op enkele auteurs. Jammer is het ontbreken van schrijvers als Worster, Radkau, Schramm, Brüggemeier, die verhelderende opmerkingen over theoretische aspecten hebben geschreven. Vervolgens wordt aan de hand van enkele publikaties, enigszins wijds 'bibliografisch overzicht' genoemd, een overzicht van milieuhinder in pre-industriële tijden geboden. De belangrijkste leidslieden daarbij zijn Poulussen (*Van burenlast tot milieuhinder*) en Huisman (*Stadsbelang en standsbesef*).

De regels inzake huisvuil worden onderscheiden in (1) privaten, (2) vuilnis en (3) vee en kadavers. Bij (1) en (2) is het moeilijk, onderscheid te maken tussen het tegengaan van belemmeringen voor het water- en straatverkeer en het nastreven van hygiënische doelen. Opmerkelijk is het toestaan van privaatlozingen in Gouda (1490 en 1526); in 1643 werd deze mogelijkheid ook in Haarlem geschapen. Het storten van vuilnis en kadavers werd steeds weer verboden, aan het levende vee wordt vrij weinig aandacht besteed.

6/7

46

NET WERK

574-575

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Bij de vuilverzameling en het schoonhouden van de straten zien we het bekende patroon van de verantwoordelijkheid die zoveel mogelijk bij de burger werd gelegd. Wel werden van stadswege in een vroeg stadium faciliteiten ter beschikking gesteld. Kort na 1400 kennen Gouda en Leiden al een officiële vuilnisraper, met een stedelijke uitrusting. Ook werd een bescheiden infrastructuur opgezet, zoals het voorschrijven van vuilnisputten. De afvoer van het verzamelde vuil was aan bepalingen en vergunningen onderhevig. Het agrarische belang ervan blijkt eveneens uit de bronnen.

De overheden probeerden de lozingen of vuilstortingen van de vele ambachten door regels aan banden te leggen. Ook de situering was van belang, verplaatsingen komen regelmatig in de stukken voor. Vollerijen, oliemolens, steen- en kalkovens, lijmkokerijen, zeem- en leertouwerijen en het uitgieten van bloed waren vormen van bedrijvigheid waarvoor diverse regels werden opgesteld. Vanzelfsprekend worden de processen van de Haarlemse brouwers tegen de blekers (ca. 1580) uit de doeken gedaan. Interessant is de vermelding van de regels tot beteugeling van lawaaimakende bezigheden in de nabijheid van plaatsen waar werd gedoceerd of gestudeerd.

7/8

Na het kennisgenomen te hebben van de vele verordeningen en bepalingen ben je benieuwd naar het rendement van al die voorschriften. Was de handhaving een probleem, waren er vaak overtredingen? Daarover wordt ons weinig medegedeeld. Hulshof heeft zich beperkt tot een bepaalde categorie bronnen en het waarschijnlijk zeer tijdrovende speurwerk in rechterlijke archieven achterwege gelaten. Dat is begrijpelijk, maar jammer. Hopelijk vat iemand die draad weer op en levert dat onderzoek het nu nog ontbrekende deel van deze studie.

Studies zoals hier besproken vervullen een nuttige functie als fact-finders op beperkte schaal. Zij verschaffen daarmee inzicht in een deel van de praktijk van de (milieu)hygiëne in een periode waarin elke stad zijn eigen regels

kon opstellen. In dat opzicht kunnen we verheugd zijn over deze studie. Een wat dieper gravende literatuurbeschouwing en wat minder speculatie (Elias) zou de waarde hebben vergroot.

Henk van Zon

Program in Nature, Culture and Technology

Is in de Verenigde Staten ook een grote bezuinigingsoperatie aan de gang? Van professor Donald Worster ontvingen we het bericht dat het Program in Nature, Culture and Technology voor het academisch jaar 1995-1996 geen beurzen ter beschikking zal stellen voor 'visiting fellowships'.

Desalniettemin, geven wij hier het adres door voor wie toch aan de nodige financiën zou kunnen komen om bij Donald Worster te kunnen studeren: The University of Kansas, Joyce and Elizabeth Hall Center for the Humanities, Lawrence, Kansas 66045-2967

Signalementen

Arts, N. (red.) **Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven, 1225-1500,** (Eindhoven: Museum Kempenland, 1994), ISBN 90 72478 19 3, 339 blz.

Barkhof, J., (red.) **Groene geschiedenis** (Groningen: Studium Generale Groningen, 1995), ISBN 90-367-0494-4, 201 blz. (reader bij de reeks lezingen over de Groene Geschiedenis van SGG) *f* 25, *f* 20 voor studenten (Oplage 200).

Beck, C. en R. Delort, (red.), **Pour une histoire de l'environnement. Travaux du programme interdisciplinaire de recherche sur l'environnement,** (Paris: CNRS, 1993), 272 blz. *f* 103,40.

Quatre études portant sur des phénomènes naturels préoccupants: l'Histoire des littoraux; l'Histoire des eaux continentales; le devenir des espèces animales; l'impact de l'anthropisation sur les milieux naturels. Les résultats de ce colloque nous fournissent les clefs de l'évolution du paysage actuel, et des modifications que l'Homme peut y apporter.

Boomgaard, P., 'Colonial forest policy in Java in transition, 1865-1916', Cribb, R. (red.) **The late colonial state in Indonesia; political and economic foundations of the Netherlands Indies,** (Leiden: KITLV), pp. 117-137.

46
NET WERK
576-577
8
9
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Borgers, G. J. en J. Bruines, **Binnewaeters gewelt. 450 jaar boezembeheer in Hollands Noorderkwartier,** (Edam: Hoogheemraadschap van uitwaterende sluizen in Hollands Noorderkwartier; stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1994), ISBN 90-71123-27-8, 176 blz.

Bruun, O. en A. Kalland, **Asian perceptions of nature- a critical approach,** (Curzon Press, 1994), ISBN 0700702903. *f* 60,-.
This incorporates both Asian perceptions of their natural environment as well as western views of Asia. It examines the paradox of pollution and destruction of natural resources in cultures traditionally perceived as being in harmony with their environments.

Cobabus, N. **Der Mythos vom ökologischen Wisssen der 'Naturvölker',** (Frankfort am Main: Cobab,us, 1993), I, 419 blz.

Dam, P. J. E.M., (Boekbespreking.), 'B. Augustyn, Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloeden in maritiem Vlaanderen tot het einde van de XVIe eeuw. Een landschappelijke, ecologische en klimatologische studie in historisch perspectief (Dissertatie Gent 1991 (herziene versie); Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1992, 731 blz.)', **Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden,** jrg. 110 (1995) 1, pp. 76-77.

Danner, H. S., H. T. M. Lambooij en C. Streefkerk, **… die water keert. 800 jaar regionale dijkzorg in Hollands Noorderkwartier,** D. Aten en N. C. Woestenburg (red.) (Edam/ Wormerveer: Hoogheemraadschap van uitwaterende sluizen in Hollands Noorderkwartier/ stichting Uitgeverij Noord-Holland, 1994), ISBN 90-71123-28-6, 172 blz.

Fairbairn, B., 'History from the ecological perspective: Gaia theory and the problem of cooperatives in turn-of-the-century Germany', **The American History Review,** jrg. 99 (1994) 4, pp. 1203-1234.

Geest, S. van. der, P. ten Have, G. Nijhof e. a. (red.), **De macht der dingen. Medische technologie in cultureel perspectief,** (Amsterdam: Het Spinhuis, 1994), ISBN 90-5589-003-0, 263 blz.

Grove, R. H., 'A historical review of early institutional and conservationist responses to fears of artificially induced global climate change. The deforestation-dessication discourse, 1500-1860', **Chemosphere**, jrg. 29 (1994) 5, pp. 1000-1013.

Hillegers H.P.M., **Heerdgang in Zuidelijk Limburg.** Dissertatie (Rijksuniversiteit Limburg, Maastricht: 1993).

Kammen, D. M., K. R. Smith, A. T. Rambo e. a., 'Preindustrial human environmental impacts. Are there lessons for global change', **Chemosphere**, jrg. 29 (1994) 5, pp. 827-832.
Knecht-van Eekelen, A. de, 'Ontwikkeling van de schoolgeneeskunde in Nederland (1796-1904)', **Gewina**, jrg. 17 (1994) 4, pp. 219-234.
Koning, M. E. L., **In dienst van het milieu. Enkele memoires van oud-directeur-generaal Milieubeheer prof. ir. W.C. van Reij,** (Alphen aan den Rijn: Samsom H.D. Teenk WIllink, 1994), ISBN 90-6092-779-6, 232 blz. *f* 69,50 (excl. verzendkosten)bij de uitgever 01720-6 68 22, fax 01720-6 65 20 of via de boekhandel.
Na de ontwikkeling van de organisatie van het Directoraat-Generaal Milieubeheer volgt een schets van de interdepartementale verhoudingen in de beginjaren. Vervolgens komt de ontwikkeling van het milieubeleid op interdepartementaal niveau aan de orde. Dit wordt vervolgd door een hoofdstuk waarin de politieke ontwikkeling van het milieubeleid wordt weergegeven met een schets van de milieubewindslieden. Daarna wordt dieper ingegaan op de totstandkoming van een aantal afzonderlijke milieuwetten binnen DGM(H) en op de ontwikkeling van het beleidsinstrumentarium. De maatschappelijke en internationale context van het milieubeleid komt ook aan de orde. En tot slot een blik op de toekomstige ontwikkeling van het milieubeleid.
Lévêque, P., **Education et hygiène du corps à travers l'histoire,** Dijon 26, 27 septembre 1989 (Dijon: Editions Universitaires de Dijon 1991) Publications de l'Association Interuniversitaire de l'Est, nr. 25. ISBN 2-905965-00-2 135 blz.
Madge, P., 'Design, ecology, technology: a historiographical review', **Journal of Design History,** jrg. 3 (6) 149-166.
Montague, K., 'The aesthetics of hygiene: aesthetic dress, modernity, and the body as sign', **Journal of Design History,** jrg. 7 (1994) 2, pp. 91-112.
Rainbow, S., **Green politics,** (Oxford University Press New Zealand, 1994), ISBN 0195582721. *f* 35,-.
This study asserts that the antimodernist arguments of green movements are the direct descendents of a variety of 19th-century romantic and utopian movements
Rauch, A. **Histoire de la santé,** (Paris: Presses Universitaires de France, 1995) Que sais-je?, nr. 2925, ISBN 2-13-046734-2.

46
NET WERK
578-579
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Robic, M. en M. Guérini (red.) **Du milieu à l'environnement: pratiques et représentations du rapport homme/nature,** (Paris: Economica, 1992), ISBN 2-7178-2324-7.
Ruedig, W., **Green politics, III,** (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994), ISBN 0748604693. ca *f* 85.-.
The third in a series of annual books dealing with green movements and political parties. This volume concentrates on the theoretical aspects of ecologism and the importance of the left-right dimension for Green theory and practice
Segaud, M. (red.) Le propre de la ville: pratiques et symboles, (La Garenne-Colombes: Editions de l'Espace Européen, 1992) **Géographies en liberté,** ISBN 2-7388-0175-7, 268 blz..
Smith, G. G., S. A. Strobele en M. Egger, 'Smoking and health promotion in Nazi Germany', **Journal of Epidemiology and Community Health,** jrg. 48 (1994) 3, pp. 220-223.
Watkins, C. en A. J. Low, 'Ecological effects of afforestation. Studies in the history and ecology of afforestation in Western Europe', **Forestry**, jrg. 67 (1994) 1, pp. 80-82.
Wessing, R., 'A change in the forest: myth and history in West Java', **Journal of Southeast Asian Studies,** (1993) 24, pp. 1-17.

Ramsj

Dahles, H. **Mannen in het groen. De wereld van de jacht in Nederland,** (Nijmegen: SUN, 1990), ISBN 90-6168-322-X, 334 blz.(gezien bij Kooijker, Leiden)
Gelabert, J. (red.) **De mens en het landschap,** (Weert: HD Communications Consultants/M&P Uitgeverij) De wording van Europa, ISBN 90-6590-701-7. (bij diverse boekhandels, van deze serie zijn nog meer delen te koop, o.a. Zorg voor geest en lichaam).
Parent, W. **Sanitair, een historisch overzicht,** (Delftse Universitaire Pers: Delft, 1987), ISBN 90-6275-271-3. *f* 33,60. (gezien bij boekhandel Kunst en Vliegwerk, Amsterdam.)

Dagdromen in de Nieuwe Natuur

Aansluitend op het Studium Generale (waarover al in een vorig nummer werd bericht) brengt het Natuurmuseum Groningen een tentoonstelling over 'de maakbare natuur'. De expositie laat zowel voorbeelden zien van natuur die totaal beheerst wordt door de mens, alsook van landschappen die zich in betrekkelijke rust kunnen ontwikkelen.
Dagdromen over de Nieuwe Natuur is weliswaar geen historische

tentoonstelling, maar is wel verbonden met historische vraagstukken die in de kolommen van dit blad en de bijeenkomsten aan de orde komen.
De expositie wordt geopend tijdens 'De Dag van de Nieuwe Natuur' op 28 april 1995 en loopt t/m 11 mei 1995. Het symposium vindt zoals al eerder bericht plaats in het Natuurmuseum Groningen, Praediniussingel 89, Groningen. (kaarten *f* 25.-, voor studenten *f* 15.-). Inlichtingen: 050-63 54 63 ma-do 13-16 uur

11/12

Literatuur over dier-mens-landschap in de geschiedenis

Aansluitend op dethemadag dier-mens-landschap van 31 maart j.l. volgt hier een beknopte bibliografie die geen plaats heeft kunnen krijgen in nummer 45. Momenteel bekijken we of het ons lukt de inhoud van de lezingen in toegankelijke vorm op papier te krijgen. Als dit het geval is, wordt u hierover in een der komende nummer geïnformeerd.

Nummer 126 van **Groniek** (september 1994) was een thema nummer over dieren (Het dier: een menselijke geschiedenis) met bijdragen van C.A. Davids (Dieren en geschiedenis. Benaderingen, bronnen, problemen); L.A.J.R. Houwen (Dieren, dierensymboliek en dierenboeken in de Middeleeuwen); C. Stutvoet-Joanknecht (Bijen als wegwijzers voor maatschappijhervormers); R. Vermij (Dieren als machines. Een stok om de hond te slaan); M. Wilke ('As savage as wild animals…'. De Oriënt en haar dieren en J.L. van Zanden (Vogels, mensen en geschiedenis). De laatste bijdrage is een bewerking van de inaugurele rede van de auteur te Utrecht.

Berkman, J. en L. Regenstein, 'Replenish the earth: a history of organized religions' treatment of animals and nature, including the Bible's message of conservation and kindness towards the animals', **Theology today**, jrg. 50 (1993) 3, pp. 468-469.

Boomgaard, P., 'Death to the tiger! The development of tiger and leopard rituals in Java, 1605-1906', **South East Asia Research,** jrg. 2 (1994) 2, pp. 140-175.

———, 'Protection de la nature en Indonésie pendant la fin de la période coloniale (1889-1949)', **Revue Française d'Histoire,** jrg. 80 (1993) 299, pp. 307-344.

———, 'Protection de la nature en Indonésie pendant la fin de la période coloniale (1889-1949)', Pouchedapass, J. (red.) **Colonisation et environnement,** (Paris: Société Française d'Histoire d'Outre-Mer, 1993), pp. 307-344.

Budiansky, S. **The covenant of the wild: why animals chose domestication,** (New York: W. Morrow, 1992), ISBN 0-688-09610-7, xi, 190 blz.

Carbone, G., **La peur du loup,** (Paris: Découvertes Gallimard, 1991), ISBN 2-07-053127-9.

Collard, A. en J. Contrucci, **Man's violence against animals and the earth,** (Bloomington: Indiana University Press, 1989), ISBN 0-253-31514-x//0-253-20519-0. pbck $ 8.95.

Davids, C. A., 'Aristocraten en juristen, financiers en feministen. Het beschavingsoffensief van de dierenbeschermers in Nederland voor de Eerste Wereldoorlog', **Volkskundig Bulletin,** jrg. 13 (1987) 2, pp. 157-200.

———, **Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed,** (Utrecht: 1989).

Delort, R., **Les animaux ont une histoire,** (Paris: Seuil, 1984), ISBN 2-2-008513-5, 191 blz.

Delort, R., **L'histoire de la fourrure de l'antiquité à nos jours,** (Lausanne: Edita, 1986), ISBN 2-88001-193-0, 237 blz.

Delort, R., **The life and lore of the elephant,** (London [etc]: Thames and Hudson, 1992), ISBN 0-500-30008-9.

Durand, R. (red.), **L'Homme, l'animal domestique et l'environnement du Moyen-Age au XVIIIe siècle,** (Nantes: Ouest Editions, 1993) Enquêtes et document.

Ferry, L. en C. Germé (red.), **Des animaux et des hommes: anthologie des textes remarquables écrits sur le sujet, du XVe siècle à nos jours,** (Paris: Librairie Générale Française, 1994) Librairie Européenne des Idées, vii, 536 blz.

Harrison, B., 'Animals and the state in nineteenth century England', **English Historical Review,** jrg. 88 (1973), pp. 786-821.

Harwood, D., **Love for animals, and how it developed in Great Britain,** (New York: 1938).

Kete, K., **The beast in the boudoir: petkeeping in nineteenth century Paris,** (Berkeley: University of California Press, 1994), ISBN 0-520-07101- x, 200 blz.

Molinier, A., 'Le loup en France à la fin du XVIIIe siècle et au début du XXe siècle', Beck, C. en R. Delort (eds.) **Pour une histoire de l'environnement. Travaux du programme interdisciplinaire de recherche sur l'environnement,** (Paris: CNRS, 1993), pp. 141-146, ISBN 2-222-04762-5.

Molinier, A. en N. Molinier-Meyer, 'Environnement et histoire: les loups et l'homme en France', **Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine,** jrg. 28 (1981), pp. 225-245.

46
NET WERK
580-581
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

12/13

Passmore, J., 'The treatment of animals', **Journal of the History of Ideas,** jrg. 36 (1975), pp. 195-218.
Pelzers, E., 'Over konijnenplagen in Midden- en Zuid-limburg 1860-1920', **Natuurhistorisch Maandblad,** jrg. 74 (1985) 9, pp. 143-146.
Pollock, N. H., **The english game laws in the nineteenth century,** (Baltimore: 1968).
Renoux, A., 'L'animal et son impact dans l'environnement. Deux exemples issus des marges briardes et sénonaises (XIe-XVIIIe siècles)', Beck, C. en R. Delort (eds.) **Pour une histoire de l'environnement. Travaux du programme interdisciplinaire de recherche sur l'environnement,** (Paris: CNRS, 1993), pp. 135-139, ISBN 2-222-04762-5
Rijk, J. H. de, 'Wildbeheer in het verleden', **De Levende Natuur,** jrg. 3 (1988), pp. 89-94.
Singer, P., **Animal liberation. A new ethics for our treatment of animals,** (New York: 1990).
Thibault, M., 'Eco-histoire du saumon atlantique', Beck, C. en R. Delort (eds.) **Pour une histoire de l'environnement. Travaux du programme interdisciplinaire de recherche sur l'environnement,** (Paris: CNRS, 1993), pp. 147-154, ISBN 2-222-04762-5.
Thomas, K. **Man and the natural word. A history of modern sensibility,** (New York: Pantheon Books, 1983). oorspronkelijk gepubliceerd als **Man and the natural word. Changing attitudes in Britain 1500-1800**, Allen Lane Penguin Books.
Wijngaarden-Bakker, L. H., **Animal husbandry in a wetland,** (British Archaeological Reports).
———, 'Archeologische argumenten bij de herintroductie van zoogdieren in Nederland', **Huid en haar,** jrg. 11 (1992) 2/3, pp. 50-55.
———, 'De Europese moeflon: wild of verwilderd?', **Zoogdier**, jrg. 2 (1991) 2, pp. 3-5.
Wilkinson, L. en A. G. Carmichael, 'Animals and disease: an introduction to the history of comparative medicine', **The American Historical Review,** jrg. 99 (1994) 4, pp. 1288-.
Willis, R. (red.) **Signifying animals. Human meaning in the natural world,** (London/New York: Routledge, 1994), ISBN 0-415-0-9555-7 pbk, 258 blz.

13
14

46
NET WERK
582-583
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Themanummer milieugeschiedenis

's-Hertogenbosch

Het Stadsarchief 's-Hertogenbosch heeft een themanummer van het driemaandelijks tijdschrift 's-Hertogenbosch uitgebracht over milieugeschiedenis, waarin drie voordrachten zijn opgenomen die gehouden zijn tijdens een studiedag:

Myriam Daru, Het temmen van de beer, blz 1-10
Henk van Zon, Een cruciale periode in de openbare hygiëne in Nederland 1850-1900 met enige speciale aandacht voor 's-Hertogenbosch, blz 11-17
Jurgen Nieuwkoop, Bodemverontreiniging en historisch onderzoek, blz 18-26
Aanvullende informatie is opgenomen uit de praktijk van het Stadsarchief (Ton Kappelhof over de handel in mest) en het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek (A. van Drunen en J.M.J. Willems over het Isaac Shone system en zijn overblijfselen). Aart Vos brengt in zijn literatuursignalement enkele milieuhistorische werken onder de aandacht en duikt in de pre-industriële periode, met een artikel over 'het placcaet ende geboeiboeck'.
Aspecten zoals luchtverontreiniging, omgaan met groen in de stad e.d. zijn in dit nummer niet belicht. Maar er is in de toekomst nog zeker ruimte voor het uitgeven van een nieuw themanummer. Aart Vos, die een blijvende belangstelling voor milieu- en hygiënegeschiedenis aan de dag legt zal zeker zijn best doen om nog meer kennis over de milieuhistorische achtergronden van Den Bosch te (laten) publiceren.
Losse nummers: *f* 8,50, te bestellen bij Stadsarchief 's-Hertogenbosch, postbus 12345, 5200 GZ 's-Hertogenbosch, tel. 073-155337.

14
15

Environmental History bij de European Social Science Conference

mei 1996

Tussen de A van 'antiquity' en de W van 'women' heeft de E van 'environment' een plek gevonden als een van de vele 'networks' van de Europese Conferentie voor de Sociale Geschiedenis van mei 1996.
Lex Heerma van Voss, Jan Lucassen en Annemarie Woudstra van het IISG zijn verantwoordelijk voor de organisatie van deze conferentie.
De bijeenkomst vindt plaats van 9 t/m 11 mei 1996 in het conferentiecentrum Leeuwenhorst te Noordwijkerhout.
Wie een paper wil presenteren en vóór 1 juni 1995 een abstract wil

en kan aanbieden of zich wil inschrijven, kan zich wenden tot het secretariaat:
ESSHC c/o CAOS, W.G. Plein 475, 1054 SH Amsterdam
020-616 51 51 fax 020- 689 09 81
De kosten voor de conferentie zijn (bij vroege inschrijving tot 1 juni 1995) *f* 1000.- voor 3 nachten, ontbijt lunch en diner, documentatie en 'conference kit'.

Tentoonstelling Utrechts Universiteitsmuseum

Op de rand van de aarde

14 april -29 oktober 1995
Dit is de laatste tentoonstelling die het Universiteitsmuseum presenteert in de Biltstraat en is gedeeltelijk gericht op milieugeschiedenis.
Universiteitsmuseum, Biltstraat 166
3572 BP Utrecht
Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag van 10 uur tot 17uur (za zo een feestdagen van 13 uur tot 17 uur. Gesloten op maandag (behalve feestdag) en koninginnedag.
Voor meer informatie:
Wilma van Giersbergen of Frans Smolders tel. 030-53008

46
NET WERK
584-585
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

47

NET WERK

586-587

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

Deze keer maakt de geschiedenis van hygiëne een comeback met een nummer vol boekbesprekingen. In een volgend nummer is de geschiedenis van het milieu en van de ecologie als wetenschap weer centraal.

Myriam Daru

Hygiëne in de geschiedenis van de geneeskunde

Jetter, D., De geschiedenis van de geneeskunde, (Utrecht: Het Spectrum, 1994), ISBN 90-274-3111-6.Vertaling van Geschichte der Medizin (Stuttgart: Georg Thieme Verlag) 1992, *f* 39,50.

Zelden kreeg ik zo sterk de indruk een eerstejaarsdiktaat in handen te hebben. Jetter verklaart aan dit boek twintig jaar gewerkt te hebben. Het bevat dan ook een indrukwekkende opsomming van feiten, vaak met reeksen gedachtenstreepjes voorzien. Een literair werk moet men hier niet zoeken. Voor het voorbereiden van een tentamen is een dergelijke opzet een zegen. Voor kennis in de breedte eveneens. Maar voor subtiele interpretaties van de geschiedenis laat deze opzet heel wat minder ruimte.

Tussen alle medische disciplines komt ook de gezondheidsleer voor, en Jetter gaat ook in op materiële aspecten zoals de Romeinse baden en waterleidingen, het bad of hamam bij de Islam, de waterleidingen in middeleeuwse kloosters. De gezondheidsleer verschijnt vanaf het hoofdstuk over de geneeskunde in de 18e eeuw, geklemd tussen huidziekten en chirurgie. In de 19e eeuw vinden we hygiëne achter dermatologie en venerologie en voor bacteriologie. In de 20e eeuw volgen hygiëne en medische statistiek op dermatologie, maar krijgen zij gezelschap van arbeidshygiëne en sociale hygiëne. Tropenhygiëne komt in dit deel vóór bacteriologie en virologie. Epidemiologie en toxicologie vinden we niet als aparte categorieën vermeld. Deze opmerkingen zijn natuurlijk niet onschuldig. De indeling die de auteur aanhoudt geeft iets aan van de wijze waarop hij zijn kennis organiseert en over zijn kijk op het vakgebied.

Vanaf de 16e eeuw volgt Jetter een vaste indeling, beginnend bij de belangrijke stromingen en ingrijpende gebeurtenissen die de context voor de ontwikkeling van de geneeskunde moeten aangeven. Daarna is er een indeling die begint bij de fysieke kenmerken van de mens (met een overzicht van de anatomie) en die eindigt bij de geest. In de 16e en 17e eeuw gaat het nog

om de helpers van de geesteszieken. De wetenschappelijke status krijgen deze helpers in de 18e eeuw enigszins anachronistisch toegekend als psychologen en psychiaters. Merkwaardig genoeg verdwijnen de psychologen uit de indeling in de 19e eeuw, daar vallen zij onder de psychiatrie. Pas in de twintigste eeuw wordt neurologie en psychoanalyse als aparte categorie opgevoerd vóór psychiatrie. We krijgen - reeds voor dat we één woord van de tekst gelezen hebben - al in de inhoudsopgave iets te raden over de kijk van de auteur op de verwetenschappelijking van de geneeskunde.

2/3

Het is zonder meer positief dat Jetter herhaaldelijk aandacht schenkt aan materiële aspecten. Zo wijdt hij een anderhalve bladzijde aan het kloosterplan van Sankt-Gallen en vergeet hij daarbij niet de hygienische aspecten zoals het wassen, de verwerking van afvalprodukten, 'cross ventilation' en de toiletten. Hij gaat in een kort paragraafje zelfs in op de waterhygiëne van de monniken.

Je had mogen verwachten dat de uitgever aan de vertaling meer Nederlandse gegevens zou hebben toegevoegd. Maar behalve door de aanwezigheid van niet te vermijden namen als Boerhaave, Swammerdam, Donders en de Vries lijkt het Nederlandse geneeskundige landschap meer op een kale vlakte dan een groene polder. Nederlandse hygiënisten zijn in geen velden of wegen te bekennen, terwijl Jetter het belang van de hygiëne inde 19e en 20e eeuw onderstreept, nadat hij in de 18e eeuw bij de gezondheidsleer Frank en Jenner met wat meer detail behandelt en een lijst van docenten gezondheidsleer aan Europese universiteiten opstelt. Over de zeer vele goed verkochte gezondheidshandboeken voor de leek en de medicus, waaronder die van Tissot - ook in het Nederlands vertaald - valt hier niets te lezen. Tissot wordt wel genoemd onder interne geneeskunde met de vermelding 'gezondheidsopvoeding'. In het hoofdstuk over de 19e eeuw vinden we Virchow niet als een pionier van de sociale geneeskunde maar als patholoog. In de drie aan de 19e eeuwse hygiëne gewijdde bladzijden krijgen de Duitstalige hygiënisten - niet onbegrijpelijk - het leeuwendeel. De strubbelingen van Pettenkofer met Koch komen hier zeer kort aan bod, die van de Pettenkoferianen met de Kochianen komen pas in het hoofdstuk over de 20e eeuw te voorschijn. Koch zelf vinden we in de paragraaf over bacteriologie. Quételet krijgt heel droogjes een regel: 'Adolphe Quételet, Brussel: de doorsnee-mens, 1848'. De bemoeienissen van de zeer breed werkzame Quételet met o.a. klimaatinvloeden en de groei

47

NET WERK

588-589

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

van mensen blijven onbesproken. De enige John Snow waarover wij lezen is de uitvinder van een narcose-apparaat in 1887. Dit kan niet dezelfde zijn als de ontdekker van het verband tussen de Broadstreet waterpomp en de cholera, want deze stierf in 1858. De hier uitgesproken kritiek wordt door Jetter zelf uitgelokt: omdat hij zozeer met lijsten en opsommingen werkt, krijgt de lezer de neiging zich af te vragen wat daaraan ontbreekt.

Chadwick komt - kort - aan de orde, maar zijn reële invloed gaat schuil achter de vermelding dat hij vanaf 1840 steeds doordringender zijn vrome boodschap (dat door de hygiëne de wereld verbeterd kon worden) verkondigde. In de paragraaf over hygiëne in de 20e eeuw lezen we namelijk: "Alle geweldige successen op het gebied van de interne geneeskunde en chirurgie hebben niets kunnen veranderen aan het feit dat rond 1900 de hygiene als het belangrijkste vak werd beschouwd". Want het kon meer levens sparen dan alle klinieken samen. En verder: "Doordat al deze medische werkterreinen zich steeds meer uitstrekten tot technisch en commercieel gebied, werd het effect van de vele voorzorgen nog aanzienlijk verhoogd." Indirect komt Nederland in deze paragraaf ter sprake. De Duitse hygiënist Rodenwaldt - wiens leven "een en al avontuur was" - werkte namelijk rond 1920 "als een soort huurling in koloniale dienst van de Hollanders en redde op Java en Sumatra talloze 'inboorlingen' het leven." Over zijn avontuurlijk leven tussen 1933 en 1945 komen we alleen te weten dat hij eerst doceerde in Kiel en daarna vijftien jaar lang in Heidelberg.

3/4

Maar bij het hoofdstuk over erfelijkheidsleer is enige aandacht voor de Duitse rassenleer en onvermijdelijk. We krijgen heel kort iets verteld over de slachtoffers van de Duitse rassenhygiëne. Jetter bespreekt wel "het weldra politiek welkome, maar later heftig omstreden boek" van Alfred Hoche 'Über die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens ' uit 1920 (een bijbel van de nazi-euthanasie). Verder schenkt hij aandacht aan Alfred Ploetz, mede-oprichter van de Duitse Maatschappij voor Rassenhygiëne en in 1895 schrijver van 'Grundlinien einer Rassenhygiëne'. Deze missionaris voor de rassenleer zou als pacifist zijn opgetreden voor hij in 1940 stierf. Zijn compagnon Rüdin (volgens Jetter "als Zwitser geen antisemiet" -alsof het ene automatisch uit het andere volgde) heeft euthanasie op geesteszieken ooit als moord bestempeld. Hij is in 1947 in Neurenberg als oorlogsmidadiger aangeklaagd, maar ontsnapte als meeloper aan de beul. Na het stuk over Rüdin komt er een korte

opsomming van wegbereiders van de rassenhygiëene. Het woord 'rassenhygiëne' valt nog heel even op blz 466 en bij de biografische schets van Grotjahn, hoogleraar voor sociale hygiëne te Berlijn. Maar verder blijft de uitoefening van de geneeskunde onder het nationaalsocialistisch regime in Duitsland en in bezette gebieden onbesproken. Over de huidige erfelijkheidsleer meldt Jetter lakoniek dat deze in een impasse raakt.

Het beschrijven van de geschiedenis der geneeskunde voor alle eeuwen, alle delen van de wereld en alle deelgebieden der geneeskunde in detail en in samenhang (het door Jetter nagestreefde doel) is een onmogelijke opgave in zo'n kort bestek. China en Japan vinden wij bijvoorbeeld wel in het boek, maar in een heel klein notedopje. In feite is voor de Nederlandse lezer het toch latent aanwezige euro- en vooral germanocentrisme juist interessant voor de perioden in de Nederlandse geschiedenis van de geneeskunde waar de invloed van Duitsland groot was. Het samenspel van medische techniek en medisch handelen wordt in dit boek niet inzichtelijker en de patiënt is alleen als lijdend voorwerp en in de schaduw aanwezig. Wat overblijft is een helder ingedeeld encyclopedisch werk met zeer veel wetenswaardigheden en impliciet gelaten theoretisch medische uitgangspunten. Elkaar bevechtende scholen en ideologieën komen minder duidelijk naar voren dan biografisch behandelde individuen. Als naslagwerk heeft het boek ook zijn tekorten. Systematisch genoemde geboorte- en sterftejaargegevens ontbreken uit de biografische schetsen en het personenregister. Een zakenregister is afwezig, maar dit is door de systematiek van de opzet minder ernstig. De bibliografie van secundaire literatuur is zeer, zeer kort. Wat de gebreken ook mogen zijn, deze paperback is een welkome aanvulling voor de bibliotheek van historici (vooral met een krappe beurs) die met een beperkte kennis van de medische geschiedenis aan historisch onderzoek over hygiëne willen gaan werken.

Myriam Daru

De geschiedenis van de gezondheid in 130 bladzijden

Rauch, A., Histoire de la santé, (Paris: Presses Universitaires de France, 1995) Que sais-je?, nr. 2925, ISBN 2-13-046734-2.

In de Franse reeks Que -sais-je? zijn al duizenden titels verschenen. Kennis voor de massa, maar niet neerbuigend gebracht en nog steeds met een minimum aan illustraties (in de hier besproken uitgave geen één). De boekjes -echt klein formaat pockets - zijn zo'n 130 bladzijden lang en de thema's lopen sterk uiteen. Het kan van alles zijn: literatuuronderzoek, cocaïne, computertechniek of minimumsalaris. De auteurs zijn zeer vaak academici op hoog niveau. Zo ook André Rauch, auteur van deze geschiedenis van de gezondheid en hoogleraar aan de universiteit van Straatsburg. Dit werk baseert hij op eigen onderzoek over het lichaam, hygiëne, gymnastiek en vrije tijd en op secundaire literatuur. Zijn geschiedenis van de gezondheid gaat uit van de gezondheidszorg als preventieve praktijk. De belangstelling die hij aan de dag legt voor gymnastiek is in de tekst zichtbaar. Gezondheid is hier vaak goede gezondheid. De geschiedenis van de gezondheid, waarschuwt Rauch, speelt zich af binnen slecht gedefinieerde grenzen, tussen alledaagse gezond verstand recepten en medische beginselen. Hij heeft dan ook zijn bakens de geografische ruimte en in de tijd ruim gezet. Anders dan in de geschiedenis van de geneeskunde zoals door Jetter beoefend is de tekst van Rauch verhalend.

De filosofische en medische doctrines van de Griekse Oudheid vormen zijn startpunt. Daarbij bestrijdt hij de mythe van Hippocrates als vader van de geneeskunst. In zijn ogen is de hippocratische doctrine vooral een geformaliseerde volkswijsheid. Kok en medicus zijn gezamenlijk de bewakers van de gezondheid, maar de mens moet zorgen voor de juiste lichaamsdiscipline. Preventieve geneeskunde is levenshygiëne. Al in de hippocratische school vinden we de samenhang van hygiëne en milieu, microcosmos en macrocosmos. Observatie van de normaliteit in de natuur is de basis voor herstel. Via Plato en Aristoteles belanden we dan bij een van de meest invloedrijke figuren van de geneeskunde, Galenus. Wat Rauch ons niet vertelt, is waarom deze invloed zich over een zo lange periode heeft uitgestrekt. Zelf vraag ik me af of de schijnbaar onweerlegbare logica van Galenus niet daaraan debet is, evenals de stevigheid van zijn classificatorische constructies. Alles bij Galenus heeft een logische plaats, een logisch antwoord. Goede gezondheid staat boven slechte gezondheid. Hygiëne is er om de mens in goede gezondheid te houden, dus staat hygiëne bovenop. Lichaamsoefening en baden zijn bij de Grieken complementair, bij de Romeinen krijgt het baden een zelfstandiger plaats.

In zijn behandeling van de Middeleeuwen gaat Rauch vrij uitgebreid in op de teksten, in het bijzonder de in volkstaal geredigeerde verza-

47
NET WERK
590-591
4/5
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

47
NET WERK
592-593
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

melingen van adviezen voor leken, chirurgijnen en barbieren. Hij benadrukt de morele voorschriften van zuiverheid en netheid. Schoon zijn is een morele plicht. Een recht lichaam is een teken van een rechte ziel. Het lichaam is een wereld in het klein die haar evenwicht in het grote evenwicht van de schepping moet handhaven. In de middeleeuwse maatschappijen komt ziekte vaak van buitenaf, figuurlijke en letterlijk. Het belangrijke is dan bij de eerste tekens er alles aan te doen om de bedreiging af te wenden. De bedreiging kan komen van alles wat in de openingen van het lichaam kan sluipen: ook water.

In de 16e eeuw behoort de lichaamsoefening weer tot de opvoeding van de adel, later van de gegoede burgerij, als vrijetijdsbesteding en als bevordering van de gezondheid en goede uiterlijk. In de zeventiende eeuw neemt de kennis van de mechanische en de et echo tussen micro- en macrocosmos af. De discussie over voor- en nadelen van medicatie en lichaamsoefening ten opzichte van elkaar is een blijvend thema. In de achttiende eeuw verschijnt de gymnastiek in de vele opvoedkundige handboeken en tractaten over gezondheidsleer (in 1808 telde John Sinclair zo'n 2000 van dergelijke werken). Veel werken vertonen een onontwarbare mengeling van medische en opvoedkundige aanbevelingen. Versobering, respect voor natuur, aandacht voor het lichaam en het sterken van de ziel door oefening zijn dan voorwaarden om bescherming te vinden tegen corrumperende invloeden. Opmerkelijk is de opkomst van psychologische aspecten ten in de hygiënische adviezen (vreugde voorkomt obstipatie, zegt de Geneefse geneeskundige Ballexserd).

Aan het nut van lichaamsoefening voor de individuele gezondheid voegen de Franse revolutionairen het maatschappelijk nut toe. Geneeskunde en opvoeding dragen bij tot de perfectionering van het menselijk geslacht en lichaamsbeweging is daarmee onafscheidelijk verbonden. Dat kan beter gebeuren in goed uitgeruste scholen dan in het gezin. Maar deze taak is niet te volbrengen als niet ook de omgeving - het milieu - bijdraagt tot de goede conditie. De revolutionaire geneeskunde maakte zich druk over krotten, lucht en licht. In 1794 heeft de Franse Convention een leerstoel voor openbare hygiëne en medische natuurkunde gecreëerd. De hygiënistische 19e eeuw kon beginnen.

Midden in het boek verandert dan de toon: de gezondheidszorg en de rol van de staat krijgen de aandacht, maar Rauch blijft trouw aan zichzelf door voortdurend het onderwijs naar voren te halen. De school wordt bij uitstek de omgeving voor het opvoeden tot gezondheid en gymnastiek is het geëigende middel. De kennis over de fysiologische functies is inmiddels vergroot. Energie en voeding worden in gezondheidshandboeken met elkaar verbonden. Maar onderwijs is niet voldoende voor een verantwoorde maatschappelijke hygiëne. Het werkgebied van de 19e eeuwse gezondheidsleer gaat zich verbreden tot alle externe factoren die van invloed kunnen zijn en zoekt daartoe de wetenschappelijke, technische, praktische en politieke middelen. De hygiënistische rationaliteit moet dan ook vechten tegen volkswijsheid en ingeburgerde praktijken. Met de verruiming van het actieradius van de bevolking door nieuwe infrastructuren en verkeerstechnieken komt ook de mengeling van vertier en gezondheid aan zee en in de bergen. De romantische hygiëne voegt weer een individuele dimensie toe aan de gezondheid. Gezondheid en levenskunst gaan hand in hand bij de romantische dandy. Voor de armen gaat dit niet op. Maar voor de arme kinderen kan de dreiging van tuberculose leiden tot de eerste vacantie (in Frankrijk in de nog steeds bestaande opgehemelde en verguisde 'colonies de vacances').

Van heel andere orde is de preventie door vaccinatie. Het maakt deel uit van een andere soort gezondheidsstrategie. Het afwegen van risico's is een factor die in de twintigste eeuw zwaar gaat wegen in de openbare gezondheidszorg. Daarmee gaat de hygiëne als leidend principe achteruit. Rauch illustreert dit door te melden dat in Frankrijk de term 'santé publique' die van 'hygiène publique' gaat vervangen. Terwijl hij zich in een groot deel van het boek aan een al te sterk francocentrisme probeert te onttrekken, draait het laatste deel van het boek bijna helemaal om de veranderingen in de Franse openbare gezonheid en de spanningen tussen staat en individu. In de laatste hoofdstukken komt de huidige lichaamscultuur bij wijze van afsluiting aan bod en krijgen zij veel meer dan andere delen een essayistisch karakter.

Het zal de lezer duidelijk zijn: Rauch heeft in het127 bladzijden dun boekje (inclusief een ruim vijf bladzijden klein gedrukte bibliografie) een rijk verhaal weten te persen. Zijn poging om buiten de Franse grenzen te treden blijft slechts een kleine excursie. De bij Jetter zo rijk vertegenwoordigde Duitstalige hygiënisten krijgen bij Rauch - ondanks de geografische nabijheid van zijn universiteit met Duitsland - maar een zeer bescheiden plaats toegemeten. Daarmee komt de episode van de openbare hygiëne in dienst van de rassenleer helemaal niet in

het boek voor. Het interbellum is bij Rauch vooral een periode van sterke opkomst van allerlei vormen van ziektekostenverzekeringen en van de daarmee verbonden maatschappelijke organisatie. In de literatuurlijst zal men verder tevergeefs zoeken naar het boek van Alfons Labisch over de Homo Hygienicus, terwijl daarin veel soortgelijke onderwerpen zijn behandeld. Al wisselt de toon enigszins van periode tot periode, hij is er in geslaagd zowel een ontwikkeling te schetsen alsook een behoorlijke hoeveelheid feitenmateriaal aan te dragen. En voor de prijs van een 'Que-sais-je' hoeft niemand te schrikken.

Myriam Daru

Het hygienisch ontwaken bij de vloot

Groustra F.N. en J.R. Bruijn, Een kentering in de gezondheid aan boord. Bataafse vloten naar Oost- en West-Indië,1802. **Tijdschrift voor de Zeegeschiedenis** (1995)1, pp. 25-50.

Het 'grote hygiënische ontwaken' in de 19e eeuw drong ook door tot de vloot. In plaats van het louter cureren kreeg de marinearts ook het voorkómen van ziekten tot zijn taak. Die ommekeer vond eigenlijk al iets eerder plaats.

James Lind - 'founder of naval hygiene' - immers had in zijn 'Treatise of the scurvy' (1753) reeds gewezen op het belang van verse groenten om de zo gevreesde scheurbuik te voorkómen. Men probeerde door betere ventilatie iets tegen de kwalijke 'miasmata' te doen die opstegen uit het benedenschip, maar begin der 19e eeuw werden ook reeds desinfecterende middelen toegepast.

Ook de persoonlijke hygiëne van de equipage kreeg meer aandacht. De vuile 'zeeroversplunje' der schepelingen van weleer moest plaats maken voor uniforme, witte en blauwe kleding. Minstens één maal wekelijks vond het (verplichte) plunjewassen plaats. De bemanning kreeg ook zeep verstrekt.

Schoonschip maken - schoon, maar ongezond

De schepen werden ook beter schoongemaakt en hier liepen de meningen van commandant en chirurgijn vaak lijnrecht uiteen. Voor vele commandanten was de aanblik van schone, hagelwit geschuurde dekken het mooiste wat er was. Dagelijks werd er dan ook 'schoonschip' gemaakt, waarbij de dekken met grote hoeveelheden water werden schoongespoeld. Voor de bemanning was dat evenwel funest want dat spoelen dagelijks

47
NET WERK
7/8
594-595
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

hield minstens drie uur contact met water in. Bovendien drong het water ook tot de lager gelegen dekken door, waardoor er benedendeks een altijd vochtige atmosfeer ontstond. De voormalige marinearts en latere hoogleraar in de gezondheidsleer Gillis van Overbeek de Meijer (1831-1918) trok dan ook fel van leer tegen die 'dolzinnige waterplengwoede' die hij beschouwde als 'een bron van ongezondheid, van ongemak en van tegenzin tegen het verblijf aan boord'. Het zou beter zijn de dekken te laten schuren met droog zand en stenen: 'dry holystoning' bij de Engelse en 'psalmen zingen' bij de Nederlandse vloot. Daarna was het dagelijks zwabberen met een natte dweil méér dan genoeg. Een maal per maand kon er 'schoonschip' worden gemaakt, maar alleen bij droog en warm weer.

Zijn Engelse collega Robert Finlayson had in 1824 in een artikel 'On the baneful influence of so frequent washing decks' reeds tegen dat ongebreidelde 'schoonschip' gefulmineerd. Aan boord van een oorlogsschip had hij de commandant geadviseerd de dekken alleen maar te laten schuren. De commandant hield echter vol dat de dekken met putsen water moesten worden schoongemaakt. De gevolgen waren funest: steeds meer ontstekingen en abscessen traden op. Na een jaar werd deze commandant opgevolgd door een ander die wél luisterde naar goede raad met als resultaat dat er snel een eind aan al die infecties kwam.

Miasmata verdrijven

Dankzij betere ventilatie methoden trachtte men de lucht te zuiveren in de diepere delen van het schip. Begin der 19e eeuw maakten ook chemische middelen hun entree. Eén der eerste was het chloor. Pas veel later kwam ozon. Omdat deze middelen stankwerend werken en in staat zijn onaangename zwavelwaterstofhoudende geurstoffen te ontleden, dacht men de vermeende schadelijke 'miasmata' uit de diepten van het schip te kunnen attaqueren. Tegen bacteriële ziekteverwekkers waren zij in de toegepaste concentraties echter waardeloos, maar dat besefte men toen nog niet.

Een kentering in de gezondheid aan boord

Gedurende de laatste vijf jaar waarin de Verenigde Oost-Indische Compagnie schepen uitzond bedroeg de sterfte op de heenweg rond de vier procent. Tijdens de wapenstilstand die voorafging aan de vrede van Amiens zond ons land in 1802 en 1803 ook koopvaarders en marineschepen naar de Oost. Toen was het sterftecijfer sterk ge-

daald: tot drie à vier promille! Een enorme daling dus. Waaraan kon deze verbetering worden toegeschreven? In het recente Tijdschrift voor de Zeegeschiedenis gingen dr. F. N. Groustra, arts en epidemioloog en prof. dr. J. R. Bruijn, hoogleraar in de zeegeschiedenis te Leiden uitgebreid in op deze vraag. Zoals wel te verwachten was, waren er meerdere faktoren in het spel. Allereerst was er een betere voeding en het voorschrift dat ter voorkoming van scheurbuik extra zuurkool meegenomen werd. Voorts de verplichting dat de schepen in de aanloophavens vers water moesten laden plus verse groenten en vers fruit.

Belangrijk ook was de selectie en de keuring van de schepelingen vóór de reis begon. Vroeger was daarvan geen sprake en gingen vaak ook zieken mee.

Volgens de auteurs waren ook hygiënische maatregelen van belang. Bijvoorbeeld het regelmatige wassen en luchten van kleding en beddegoed, nà verhitting in de broodovens (!) van het schip.

Met het oog op het aantal kubieke meter 'ademingslucht' werd het aantal opvarenden beperkt. Per drie ton waterverplaatsing 'wierden ingescheept 2 man mét bedden en provisiën'. Wat de ventilatie benedendeks betrof werden roosters in de dekken, koelzeilen en 'tocht-pijpen' geïntroduceerd. Ook zou het pas ontdekte chloor als fumigatiemiddel in de ruimen zijn toegepast en vond een isolatie van de zieken met de verdere leefgemeenschap plaats.

Deze nieuwe ontwikkelingen op medisch-nautisch gebied vindt men ook terug in de prijsvragen die de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen uitgeschreven had over 'de ventilatie van scheepsruimten', 'de conservering van het drinkwater' de verbetering van de voeding der schepelingen' enzovoort. Het artikel toont enkele illustraties uit een bijdrage van de medicinae doctor Lambert Bicker 'overde nuttigheid van ventilators' (1801) waarop een 'koelzeil', de 'extractor van White' en de 'vuurhaard van Forfait' staan afgebeeld. [In Nederlandse en Engelse handboeken over scheepsgezondheidsleer worden deze verder niet vermeld]. Al met al vormt het hier gerefereerde artikel een bijdrage tot de kennis van handel en wandel bij de marine aan het begin der 19e eeuw.

47
NET WERK
596-597
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

G. T. Haneveld

Malaria en Malaise - de VOC in Batavia in de achttiende eeuw

Brug P.H. van der, **Malaria en Malaise, De VOC in Batavia in de achttiende eeuw**.(Amsterdam : De Bataafsche Leeuw, 1994), 237 blz, geïll., *f* 49,50.

In deze fraai verzorgde Leidse dissertatie van dr.ir.P.H. van der Brug staat één vraag centraal. Wat was de reden dat Batavia in het begin der achttiende eeuw nog als een bloeiende, maar vooral redelijk gezonde stad beschreven werd, terwijl nà 1733 steeds weer werd gesproken over 'de grote sterfte aldaar en wat tot redresseren en afwendinge dier plaage zoude konnen dienen'. Dat 'redelijk gezonde' uit de beginperiode van de stad liet zich alleszins vergelijken met andere delen van de archipel. Dysenterie, tyfus en malaria kwamen geregeld voor en zorgden voor een sterfte onder de nieuw gearriveerde dienaren der VOC van zo'n gemiddeld 400 per jaar. Na 1733 trad echter een enorme stijging in de sterftecijfers op. Méér dan 1500, soms zelfs meer dan 2500 doden jaarlijks werd daarna heel normaal. De meeste sterfgevallen deden zich in de eerste zes maanden na aankomst voor. Uit de 'Doodlysten' en 'Dagh-Registers' van de stad kon dat nauwkeurig worden nagegaan. In totaal kwamen na 1733 onder het personeel van de VOC meer dan 85000 mensen om.

Voor de VOC was deze sterfte in meer dan één opzicht desastreus. Zo ontstond er bij de garnizoenen een groot gebrek aan militairen en - belangrijker nog - het werd steeds moeilijker voldoende zeelieden te recruteren om de retourschepen te bemannen. Bij gevolg waren tal van schepen niet in staat terug te keren naar het vaderland, terwijl de kostbare lading in de warenhuizen opgestapeld bleef. Financieel gezien betekende die enorme sterfte voor de VOC een catastrofe, die uiteindelijk (mede) leidde tot haar faillissement.

Van oudsher stak men de beschuldigende vinger uit naar de kilometers brede modderkust ten noorden van de stad van waaruit de kwade dampen zouden komen. Aan een andere oorzaak werd toen niet gedacht.

Dat achteraf gezien, die zo plotseling toegenomen sterfte misschien aan tyfus en dysenterie epidemieën toe te schrijven was, achtte van der Brug onjuist.

‘Malaria - en malaria alleen’ lag volgens hem ten grondslag aan de ongezondheid van de stad. Daarop wees o.a. de immuniteit die een overlevende na ongeveer een jaar ontwikkeld had. Maar die malaria moest dan wel veroorzaakt zijn door een muskiet die een broedplaats in brak water had; bijvoorbeeld de Sundaicus-muskiet. Die komt echter alleen maar langs de kust en hooguit 2 à 3 kilometer landinwaarts voor. En Batavia lag veel verder af van de zee. Van der Brug slaagde er echter in aan te tonen op een oude kaart dat in het brakke kustmoeras ten noorden van de stad omstreeks 1733 talloze zoutwatervisvijvers waren aangelegd. Latere kaarten lieten die vijvers meestal weg. Pas op moderne luchtfoto’s en kaarten is een uitgestrekt vijvercomplex te onderscheiden van 8,5 km lengte en 1,5 km breedte. De massa’s Sundaicus muskieten die men dààr aantrof waren onvoorstelbaar groot.

Van der Brug eindigt dan ook zijn onderzoek met erop te wijzen dat men jaren-, eeuwenlang gefixeerd was door dat stinkende modderstrand dat zo schitterend paste bij de leer van de miasmata. ‘Door het denken binnen paradigma’s heeft niemand toen aan de visvijvers gedacht’.

G.T. Haneveld

Werkcollege over milieugeschiedenis in de late Middeleeuwen

In het voorjaarstrimester 1994/95 heb ik in Leiden een inleidend tweedejaars werkcollege (d.w.z. gebaseerd op literatuur) gegeven onder de titel: “Water, bodem, lucht, vuur: de Hollandse ecologische crisis van de late Middeleeuwen in internationaal perspektief”.

Uitgangspunt was de crisis van de 14e en 15e eeuw vanuit de stad te bekijken en te proberen vergelijkingen te maken met Duitse en Engelse situaties op drie systeemniveau’s. Qua abstractie en ruimtelijke reikwijdte was het hoogste niveau het rivierensysteem van de Rijn en Maas delta. Hoe bepaalde die delta vestiging en vorming van de Hollandse steden, o.a. grondstoffen, transportmogelijkheden? Hoe hielden veranderingen in de delta samen met natuurlijke oorzaken als klimaatverandering (transgressietheorie). Hiervoor is o.a. vergeleken met de Vlaamse kustafbraak. Hoe grepen de steden in in het riviersysteem, o.a. afdammingen en oeveraanpassingen? Belangrijke case was hier Utrecht. Het tweede niveau betrof de relatie tussen de stad en haar onmiddelijke omgeving. Hoe verliepen de stofstromen tussen stad en platteland?

47
NET WERK
598-599
10
11
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

In het bijzonder, welke cultureelmateriële en industriële processen hadden welke invloed op het landschap? Hierbij was aandacht voor de verstening van de stad en de eindigheid van grondstoffen als turf en klei. Ook is getracht de veranderingen in het veenlandschap te beschrijven in relatie tot de veranderende economie van de steden. Hierbij zijn enige regio’s vergeleken en is geprobeerd een vergelijking te trekken met de commercialisering van de bossen in Engeland. Tenslotte, op het derde systeemniveau is gekeken naar de huishouding van de stad. Hier is o.a. de watercyclus van consumptiewater en afvalwaterverwerking vergeleken met die van Duitse steden.

Uiteraard hebben we ons ook bezig gehouden met algemenere reflexie over onderwerpen als de vraagstelling van de milieugeschiedenis, de stand van het onderzoek en de mate van institutionalisering, de functie/legitimering van de milieugeschiedenis en de problemen die opdoemen bij interdisciplinair onderzoek.

Het enthousiasme van de studenten bij deze cursus was aanstekelijk. We zijn ter afsluiting op bezoek geweest bij het stadsarchief van Dordrecht waar we ingeleid zijn in het thema stad en water. Daarbij hebben we ook de Biesbosch, als voorbeeld van een van de onbedoelde gevolgen van de laatmiddeleeuwse crisis, per kano bekeken. Men wil ermee verder. Een aantal studenten oriënteren zich nu op bijvakken in richtingen als milieukunde, planologie, geologie en blokken milieugeschiedenis bij andere universiteiten. Ik ben benieuwd.

Wat de methodische kant betreft was het onhandig dat milieuhistorische tijdschriften in Nederland niet of slechts in een enkele universiteitsbibliotheek te krijgen waren. Voorts is het ook lastig zoeken in bekende bibliografieën als de International Medieval Bibliography, waar trefwoorden als milieu nog niet ingeburgerd zijn. Het kon omzeild worden door meer toegespitste toegangen te gebruiken als stad: economie, geografie, openbare orde. Verder dank ik Wybren Verstegen (VU) en Henk van Zon (RUG) voor de ingangen die zij mij aangereikt hebben.

Er is een tamelijk grote literatuurlijst in wording. Belangstellenden kunnen hierover contact opnemen.

Petra van Dam, Vakgroep Geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-224421.

5-7 oktober 1995

13e Beneluxcongres voor de Geschiedenis der Wetenschappen

Mens en Aarde

Echternach (Luxemburg)

Op 5, 6 en 7 oktober 1995 vindt dit congres plaats in de vroegereabdij van Echternach. De organisatie is in handen van GeWiNa en Zuid-GeWiNa in samenwerking met de Rheinischer Kreis für die Geschichte der Medizin (Duitsland), het Nationaal Museum voor Natuurhistorie en de Séminaire d'Histoire des Sciences et de la Médecine (Luxemburg). Na de inleidende voordrachten komen aan het woord:

5 oktober

Dr. Robert Halleux (Luik), Les relations entre l'exploitation minière, l'industrie chimique et la chimie scientifique dans la région liégeoise (1600-1900).

6 oktober

Prof. E. den Tex (Leiden) , Een voorspel van de moderne vulkaankunde in West-Europa, met nadruk op bijdragen uit de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Dr. Jos Massard (Echternach), Les pionniers de l'étude géologique du Grand-Duché de Luxembourg: Steininger, Engelspach-Larivière et les autres.

Prof. dr. Geert Vanpaemel (Leuven), Geologie in België in de 19e eeuw

Dr. Emile W.A. Henssen (Amsterdam), Middelpuntzoekende en middelpuntvliedende krachten: reorganisatiepogingen van de Nederlandse geologische wetenschap onder invloed van de Bataafsche Petroleum Maatschappij (Shell) 1913-1930.

Prof. drs. F.R. van Veen (Delft), Van Waterschoot van der Gracht en de Amerikaanse controverse over Wegeners continentverschuivingstheorie in 1926.

Prof. dr. G.J. Borger (Amsterdam), Bodemdaling langs de zuidelijke Noordzeekust. De geschiedenis van een idee.

Drs. Wim van der Schoor (Utrecht), De Indische bodem: bodemkunde in de laatste eeuw in Indië.

Drs. Ben Gales (Groningen), Chaos tussen vraag en aanbod. Boringen naar steenkool in Nederlands Limburg in de 19e en 20e eeuw.

Dr. Henk Muntjewerff (Maastricht), De ontwikkeling van de technische stofbestrijding in de Nederlandse steenkolenmijnbouw.

7 oktober

Prof. H. Schott (Bonn), Die Bedeutung der Naturphilosophie des Paracelsus.

47

NET WERK

600-601

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Marc Bruck (Luxemburg), De aquis medicatis, l'usage des eaux minérales en thérapie au 18ème siècle à l'exemple des écrits de H.J.N. Crantz.

Prof. dr. Nicolaas A. Rupke (Göttingen), Humboldtian medicine: medical geography in an age of imperialism.

Dr. Georges Theves (Luxemburg), Ces maladies qui se cachent dans la terre: charbon et tétanos - deux maladies des animaux et de l'homme.

Mw. prof. dr. I. Müller (Bochum), Die Anfänge des Grubenrettungswesens im Ruhrgebiet.

Prof. dr. dr. Alfons Labisch (Düsseldorf), Die Montanindustrie im Gewerbemedizinaldienst des Regierungsbezirks Düsseldorf.

Deelname (inclusief proceedings) Fl 95.-, Congresdiner Fl. 75.- Postgiro 91341 t.n.v. Genootschap GeWina te Delden, onder vermelding van "Beneluxcongres 1995" Informatie: GeWiNa p/a Instituut voor geschiedenis der Natuurwetenschappen, Nieuwe Gracht 187, 3512 LM Utrecht
tel. 030-538283

Bijeenkomsten

14-15 september 1995

Het veranderend natuurbeeld in de zeventiende eeuw/ the changing face of nature in the seventeenth century

(voertaal engels)
Sessie I: the concept of nature
Sessie II: Nature as a signifier
Sessie III: Modernisation and natural science
Sessie IV: Philosophy and theology

RU Groningen Rudolf Agricola Instituut
Inschrijfgeld: *f* 70.- voor 2 dagen (studenten + aio's *f* 25.-) inclusief koffie, lunches en receptie. *f* 40.-/15.- voor een dag. Gironummer 4600314 t.n.v. E. Salverda, Groningen o.v.v. Congres. Sluitingsdatum 1 september 1995.
Vakgroep Geschiedenis, postbus 716, 9700 AS Groningen
Info: dr. R.H. Vermij/ E. Jorink /E. Salverda/ tel. 050-63 61 17 / 050-77 76 68/050-77 12 12
email: H.G.M.Jorink@Let.Rug.Nl

13 oktober 1995

Symposium '100 jaar natuurbeleving'

Informatie en brochure: Heimans en Thijssestichting, Hugo de Vries Centrum, Plantage Middenalaan 2 c, 1018 DD Amsterdam; tel. 020-622 81 15.

25 november 1995

Wetenschapshistorische dag
Museum Boerhaave, Lange St. Agnietenstraat 10, Leiden.
Op deze dag krijgen diverse verenigingen en stichtingen die zich bezig houden met de geschiedenis van allerlei wetenschappelijke disciplines de gelegenheid met elkaars werk en achterban kennis te maken en de eigen activiteiten te presenteren. De entourage biedt ook mogelijkheden voor het presenteren van collecties die normaal slechts in hele kleine
13 kring bekend zijn.
14 Organisatie: GeWiNa i.s.m. zusterorganisaties.
Informatie: dr. Lodewijk Palm Instituut voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen, Nieuwe gracht 187, 3512 LM Utrecht tel. 030-538283

Signalementen

Het meest opmerkelijke sinds het laatste nummer van Net Werk is de komst van het lang beloofde tijdschrift Environment and History. De officiële verschijningsdatum op de kaft van dit allereerste nummer was februari. Het is de bedoeling van de uitgever om drie nummers per jaar uit te brengen. Bij de sluitingsdatum van Net Werk was nog geen nummer twee binnengekomen. Environment and History is duidelijk mondiaal van karakter, evenals de zusterpublikatie Environemnt and Values. Met dit tijdschrift is dus jammer genoeg geen vervanging gekomen voor het verdwenen Europees tijdschrift voor milieugeschiedenis. In België is wel een kleine groep wetenschappers bezig een Nederlandstalige publikatie op poten te zetten. De plannen zijn voorzichtig qua omvang en frequentie van verschijning. Aangezien lezers van Net Werk tot de doelgroep behoren, zouden lezersreacties voor de samenstellers van dit nieuwe blad interessant kunnen zijn. Loont zich een apart Nederlandstalig wetenschappelijk tijdschrift voor milieugeschiedenis?

Beinart, W. en P. Coates, **The Taming of Nature** (London: Routledge, 1995) Historical connections, ISBN 0-415-11468-3, 120 blz. £ 6.99.

Bradley, R. S. en P. D. Jones, (ed.) **Climate since A.D. 1500,** (London/New-York: Routledge, 1994) herziene druk, ISBN 0-415-07593-9. £ 85.
The revised edition includes a new chapter summarizing th wealth of literature on climatic change top emerge in recent years and includes a new and expanded index.

Bramwell, A., **The Fading of the Greens: the Decline of Environmental Politics in the West** (New Haven/London: Yale University Press, 1994), ISBN 0-300-06040-8, xi, 224 blz. £ 18.95.

Breeze, L. E. , **The British Experience with River Pollution, 1865-1876**, besproken door Christopher Hamlin. In: Isis, ISSN 00211753, 85(4), 1994, p. 707.

Christensen, P., J. E. Skydsgaard en N. Steengaard, 'The Decline of Iranshahr. Irrigation and Environments in the History of the Middle East 500 BC to AD 1500', **Historisk tidsskrift**, jrg. 94 (1994) 1, pp. 111-118.

Elliot, R., (ed.) **Environmental ethics** (Oxford [etc.]: Oxford University Press, 1995) Oxford readings in philosophy, ISBN 0-19-875143-5 / 0-19-875144-3 (pbk), VI, 255 blz.

Elvin, M. en S. Ninghu, 'Man against the Sea: Natural and Anthropogenic Factors in the changing Morphology of Harnzhou Bay, circa 1000-1800', **Environment and History**, jrg. 1 (1995) 1, pp. 3-54.

Evans, D , **A history of nature conservation in Britain** (London: Routledge, 1991), ISBN 0-415-6652-2 (Hb) 0-415-07925-x (Pb). £ 45/£ 12.99.

Fairhead, J. en M. Leach, 'Reading Forest History Backwards: the
14 Interaction of Policy and Local
15 Land Use in Guinea's Forest - Savanna Mosaic', **Environment and History**, jrg. 1 (1995) 1, pp. 55-92.

Golley, F. B., **A history of the ecosystem concept in ecology. More than the sum of the parts,** (New Haven/London: Yale University Press, 1993), ISBN 0-300-05546-3, 254 blz.

Haan, G. de (ed.), **Umweltbewußtsein und Massenmedien. Perspektiven ökologischer Kommunikation,** (Akademie Verlag, 1995), ISBN 3-05-002687-1, ca 280 blz. (bevat een deel over musea).

Lamb, H. H., **Climate, history and the modern world** (London: Routledge, 1995) 2e druk, ISBN 0-415-12734-3. £ 55.
This 2nd edition includes a new preface and illustrations, together with extensive new material reviewing the wealth of literature to emerge in recent years, and offering a new understanding to the problems of future climatic fluctuations and forecasting.

Prashad, V., 'Native Dirt/Imperial Ordure: The Cholera of 1832 and the Morbid Resolutions of Modernity', **Journal of historical sociology**, jrg. 7 (1994) 3, pp. 243-260.

Redclift, M., 'In Our Own Image: The Environment and Society as Global Discourse', **Environment and History**, jrg. 1 (1995) 1, pp. 111-124.

Reid, A., 'Humans and Forests in Pre-colonial Southeast Asia', **Environment and History**, jrg. 1 (1995) 1, pp. 93-110.

47
NET WERK
602-603
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Rigter, R. B. M., 'Uit de bibliotheek van het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde: een hygienistische parel, het handboek van Ali Cohen (1872)', **Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde**, jrg. 139, 4, pp. 195-197.

Rodenstein, M., 'Health and Urban Planning in Germany: A Historical View', **Capitalism Nature Socialism**, jrg. 6 (1995) 21 (march).

Rogers, N., 'Dirt and Disease: Polio before FDR', **Journal of social history**, jrg. 27 (1994) 4, pp. 872-875.

Shortland, M. , **Science and Nature: Essays in the History of the Environmental Sciences**, besproken door Dennis L. Simms. In: Technology and culture, ISSN 0040165X, 36(1), 1995, p. 196.

Terret, T., 'Hygienization: Civil Baths and Body Cleanliness in Late Nineteenth-Century France', **The international journal of the history of sport**, jrg. 10 (1993) 3, pp. 396-408.

Victor, D. G., 'On writing good histories of climate change and testing social science theories. An editorial comment', **Climatic change,** jrg. 29 (1995) 4.

Whitney, G. G., **From Coastal Wilderness to Fruited Plain: A History of Environmental Change in Temperate North America from 1500 to the Present**, besproken in Nature, ISSN 00280836, 374 (6517), 1995, p. 24

Wilke, J. (redactie. Landeshauptstadt Stuttgart, Kulturamt; in samenwerking met Hospitalhof Stuttgart) **Zum Naturbegriff der Gegenwart. Projekt "Natur im Kopf"**, Stuttgart 21. - 26. Juni 1993 (Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1994) Problemata, nr. 133. ISBN 3-7728-1585-5 / 3-7728-1587-1 pbk, 432 blz.

47

NET WERK

604-605

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

48

NET WERK

606-607

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

InterNet Werk

Myriam Daru

Het kon op den duur niet uitblijven. Net Werk is nu via het email nummer van de redactie bereikbaar. De aansluiting was voor mij de aanleiding voor een zoektocht op het internet met als doel de mogelijke bronnen en discussiegroepen. Een eerste resultaat vindt u in dit nummer. Email kan natuurlijk meer betekenen: meer uitwisseling van gedachten, nieuwtjes, oproepen enzovoorts. Ik geloof toch dat dat de communicatie via de electronische, vaak gestremde, snelweg het gedrukte woord niet vervangt (zie het bericht hieronder)
Voor de persoonlijke contacten hebben we de studiebijeenkomsten van Net Werk. De komende studiedag op 27 oktober a.s. (zie hiernaast) heeft ook letterlijk te maken met netwerken

mdaru@iaehv.nl

Nieuw: Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis

In december a.s. zal een nieuw tijdschrift verschijnen over ecologische geschiedenis en milieugeschiedenis met bovenstaande titel. Het is een initiatief dat in Vlaanderen zijn oorsprong vindt maar recent werd ook de samenwerking met Nederland definitief bezegeld. Het is voorlopig een bescheiden initiatief: er zullen een tweetal nummers per jaar verschijnen op A4 formaat van een vijfentwintigtal pagina's. Het tijdschrift interpreteert ecologische geschiedenis in de ruime zin maar beperkt het wel tot de menselijke ecologie: alle aspecten van de geschiedenis die de relatie en interactie tussen mens en milieu belichten komen aan bod. De nadruk valt op de Nederlanden. Het tijdschrift wil ook zo ruim mogelijk interdisciplinair werken. Vandaar dat het eerste nummer bijdragen zal bevatten van historici, archeologen, een klimatoloog, een geograaf en een milieufilosoof. Ook aankondigingen van initiatieven op het terrein van de milieugeschiedenis en boekbesprekingen worden opgenomen.

Redactieadres (boeken ter bespreking en artikelen)
Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis,
Universiteit Gent, Blandijnberg 2
B-9OOO Gent.
tel. OO32/9/264.4O.18
fax. OO32/9/264.41.82

Administratie: Groot-Brittanielaan 43 B-9OOO Gent
tel. OO32/9/2237O65
fax. OO32/9/2239738
Abonnementen door overschrijving van F.25 of 45O BF op rekeningnummers 21.21.73.51O (Nl.) en 523-O8OO251-76.

Visstand en visvangst in het verleden

Studiedag van de stichting Net Werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu

27 oktober 1995, Utrecht

Plaats: Academiegebouw van de Rijksuniversiteit Utrecht,
Domplein 29, zaal 30. Toegang vrij.

10.00 - 10.30 drs. Petra van Dam (RU Leiden) Palingvisserij en veranderende waterhuishouding bij Spaarndam in de vijftiende eeuw
10.30 - 10.50 Discussie

10.50 - 11.05 Korte koffiepauze

11.05 - 11.35 dr. Florike Egmond (RU Leiden) Haringvisserij in de Noordzee in de zestiende eeuw
11.35 - 11.55 Discussie

12.00 - 13.30 Lunchpauze

13.30 - 14.00 drs. Joke Ubbens (RU Groningen) Kabeljauwvangst bij Noorwegen in de zeventiende eeuw
14.00 - 14.20 Discussie

14.20 -14.35 Korte Theepauze

14.35 - 15.05 dr. Jaap Kerkhoven, Najaarsharing in de Zuiderzee, ca. 1875-1890
15.05 - 15.45 Discussie en fronding

Nadere inlichtingen en aanmelding bij dr. Henk van Zon, Vakgroep RAHS RUG (050-635950 / 05928-56337) en drs Petra van Dam, Vakgroep Geschiedenis RUL (071-272711)

48

NET WERK

608-609

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Palingvisserij en veranderende waterhuishouding bij Spaarndam in de vijftiende eeuw

Petra van Dam
In de 15e eeuw ontstond een langdurig conflict over de sluisvisserij bij Spaarndam tussen de graaf van Holland, het hoogheemraadschap van Rijnland en de pachters van de visserij. Ook de stad Haarlem bemoeide zich ermee. In deze lezing, een tussentijds verslag van 'work in progress', bespreek ik enkele aspecten van deze kwestie tegen de achtergrond van grootschalige veranderingen in de Rijnlandse waterhuishouding, het proces van staatsvorming en de commercialisering van het platteland in de late middeleeuwen.

Haringvisserij in de Noordzee in de zestiende eeuw

Florike Egmond
Dat de haringvisserij (naast textielnijverheid en bierbrouwerij) een van de grootste bronnen van welvaart vormde in de Nederlanden van de 15e en 16e eeuw is overbekend. Over opbrengsten en inkomsten van de haringvisserij op de Noordzee weten we het een en ander evenals over de konvooiering van de haringvloot, de scheepstypen en de belangrijkste vissershavens. In mijn voordracht zal ik ingaan op een aantal tot nog toe onderbelichte aspecten van de haringvangst in de 16e eeuw. Die aspecten kunnen alle gerangschikt worden onder de noemer dagelijkse praktijk of dagelijks leven, en betreffen in de eerste plaats de visafslag en de groothandel, de export naar het achterland, en de smaak- en eetgewoonten van de consumenten. Overigens komt daarbij zijdelings ook de visserij op bot en schol ter sprake. Voor informatie over de dagelijkse praktijk van haringvangst en -handel in dit tijdperk heb ik gebruik gemaakt van twee typen bronnen waarvan de eerste tot nog toe in dit opzicht vrijwel geheel verwaarloosd is, en de tweede slechts vrij oppervlakkig is geraadpleegd. De processtukken van de Grote Raad van Mechelen (ca 1480-1575) bieden soms onverwacht gedetailleerde informatie over de haringvisserij vanuit de aan de rivieren gelegen plaatsen, zoals Delfshaven en werpen licht op verladen, aanvoer en handel. Daarnaast is in het beroemde Visboeck (1577-1582) van Adriaen Coenen (een zeldzaam, geïllustreerd handschrift dat zich bevindt in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag) zeer gedetailleerde informatie te vinden over de zeevisserij vanuit dorpen aan de Zijde (de kust van het vasteland van Holland, waar men in de meeste gevallen geen eigen haven had, maar de platbodems op op het strand trok). Het Visboeck biedt verder talrijke illustraties en kaarten en valt bovendien

te beschouwen als een egodocument geschreven door een visexpert.

Kabeljauwvangst bij Noorwegen in de zeventiende eeuw

Joke Ubbens

Stokvis was al vanaf de 12de eeuw het belangrijkste exportartikel van Bergen in Noorwegen. Vanaf de 17de eeuw waren de Hollanders de belangrijkste afnemers van dit product. De producenten van de stokvis woonden honderden kilometers ten noorden van Bergen, in Nordland. Elk jaar, vanaf ca. eind januari tot half maart, trokken ze in groten getale naar de kusten van Lofoten en Vesterålen om te vissen op kabeljauw die, nadat hij zich in de Barentszzee heeft vetgegeten, hier komt paaien (de Noren hebben voor paaiende kabeljauw een apart woord: 'skrei'). Direct na de vangst werd de vis door de vissers zelf te drogen gehangen en vervolgens in de voorzomer met zeilschuiten ('jekta') naar Bergen gebracht, waar de vis geruild werd tegen graan en graanproducten. Deze commerciële visserij vond dus slechts plaats gedurende een aantal weken tijdens de laatste wintermaanden. Het grootste deel van het jaar hielden de producenten van de stokvis zich bezig met landbouw en visserij ten behoeve van hun eigen levensonderhoud. Toch was de productie voor de markt voor deze vissers/boeren waarschijnlijk een bestaansvoorwaarde. De verbouw van granen was ten noorden van de poolcirkel een marginale bezigheid, die zelfs in jaren met relatief goede oogsten te weinig opleverde voor de totale graanbehoefte van de 'Nordlendinger'.

De vangst van de 'skrei' vond plaats voor de kust, met bootjes van zo'n 6 meter lengte waarin 2 à 3 man zaten. Terwijl één van hen de boot tegen de wind inhield visten de anderen met de 'jukse', een handsnoer met een zinker van steen en één enkele haak. Eén man kon op deze manier in een goed vangstseizoen wel zo'n 1300 vissen aan boord brengen, maar de normale vangst per man lag tussen de 6 à 700 vissen, oftewel 30 tot 40 wagen stokvis (een waag is 18,5 kg.). Al bedroeg de totale uitvoer vanuit Bergen -verreweg de voornaamste uitvoerhaven voor stokvis- in bijvoorbeeld een topjaar als 1655 bijna 350.000 wagen of 30.000 tonnen (1 ton is 12 wagen), de vraag of deze visserij in de 17de eeuw ecologische gevolgen had lijkt wat gezocht. In de komende eeuwen zou er per eeuw steeds een veelvoud van de hoeveelheden van de vorige eeuw gevist gaan worden, van 10.000 tonnen in 1590 tot 1,2 miljoen tonnen in de jaren 60 van de twintigste eeuw.

Een andere factor, het klimaat, heeft in deze tijd misschien wel een aantoonbare invloed gehad op de kabeljauwstand in Noord Noorwegen. De bronnen wemelen in de laatste twee decennia van de 17de eeuw van klachten over de vangsten, die jaar na jaar buitensporig slecht waren, en de vraag dringt zich op of er een verband bestaat tussen de hoeveelheden gevangen vis en het feit dat precies deze jaren de koudste waren van de periode van circa 1550 tot 1850, die bekend staat als de Kleine IJstijd.

NET WERK 48

610-611

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Najaarsharing in de Zuiderzee, ca. 1875-1890

Jaap Kerkhoven

De belangrijkste vangst voor de Zuiderzeevissers was de haring. Deze viel in het voorjaar vanuit de Noordzee masaal binnen om kuit te schieten, maar al in het najaar waren er voorlopers te vinden in de Zuiderzee. In het laatste kwart van de 19e eeuw liep de vangst van deze economisch waardevolle najaarsharing sterk terug.

Een tweetal thema's wordt uitgewerkt. Het eerste is de ecologische ontwikkeling: de aard van de Zuiderzeeharing en de invloed van de ontwikkelingen binnen de bedrijfstak op de visstand. Het tweede thema is de manier waarop gereageerd werd op de achteruitgang in de vangsten: de opvattingen onder de vissers over haringrassen en over de schadelijkheid van specifieke vangstmethoden, en hun wensen inzake overheidsbeleid als antwoord op het gerezen probleem.

Milieugeschiedenis aan de universiteit van Linköping (Zweden)

ENVIRONMENTAL HISTORY, STEWARDSHIP AND MANAGEMENT

This course runs one full semester and is given by the Department of Water and Environmental Studies at the Institute of Tema Research.

A department faculty of 20, including professors, senior lecturers and researchers, at the department represent a wide range of disciplines from the natural as well as from the social sciences. It is a graduate school with about 30 PhD students in full-time studies.

The course focuses on one of the department's major research areas, the environmental impact of societal development. The stewardship aspect has an interdisciplinary perspective on the environmental consequences of natural resource use. The management aspect conceptualizes the challenges implied and deals with policy formulation and implementation.

The course consists of three parts:

1. Societal vulnerability conditioned by changes in the environment. This part of the course presents major environmental problems in a historical perspective. It will include an assessment of the environmental challenges that are

6/7

likely to develop in the future. Special attention is given to problems with regard to their degree of persistence, their geographical pattern and to what extent they contribute to the societal vulnerability.

2. Values, attitudes and management of environmental policies. The prerequisites of environmental policies and stewardship are analyzed, including the evolution of environmental ideas and attitudes. This part also deals with the sequence of the environmental policy formation, particularly planning and implementation. The focus of the course is on the Swedish experience.
3. Individual essay. Each student will write a topical essay concerning some specific aspect dealt with in the course.

Course particulars:
Full-time study during one semester (January-May 1995). The course is jointly designed and taught in English by the department faculty.
Entrance requirements: At least one full year of undergraduate studies in a discipline relevant to the course.
Contact persons:
About this course: Professor Jan Lundqvist, tel +46 13 28 22 72 and Dr. Marianne Löwgren, tel +46 28 22 91. Fax: +46 13 13 36 30.
About studying in Linköping: Carina Persson, tel +46 13 28 18 14. Fax: +46 13 28 16 99.

Milieuhistorisch discussieforum op Internet

ASEH-L on
listproc@unicorn.acs.ttu.edu
An Open Forum for Discussion of Environmental History
This announces a change of address for ASEH-L, a list open to the discussion of all topics pertaining to human interaction with the environment in the past.
Environmental history is the study of human interaction with the environment in the past. The list, reflecting the field, is highly interdisciplinary in membership and discussion content. Observers as well as active participants are welcome: this is a public forum. List-based discussion in the liberal arts is in some ways more akin to oral than to written discourse, and its rhythms and achievements are perhaps best compared with the kind of communication that occurs in public squares in those countries which have managed to maintain pre-modern traditions of informal public gathering. Yet there is a difference, too, in that all discussion is recorded, retrievable, and searchable by textstring with Boolean operators. List archives are currently available via the gopher server at Texas Tech University (TTACS3.ttu.edu; username: GOPHER) and by listproc command.
This is a LISTPROC (rather than LISTSERV) managed list.

48

NET WERK

612-613

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

To subscribe send mail to ==> listproc@unicorn.acs.ttu.edu <== with the message: subscribe ASEH-L Yourfirstname Yourlastname (bij inschrijving wordt aangegeven hoe men aan de lijst van commando's kan komen die erkend worden door de server, met name door de boodschap Help te sturen naar listproc@unicorn.acs.ttu.edu)
This list is sponsored by:
The American Society for Environmental History
Owner/editor/moderator: Dennis C. Williams Department of History dwilliam@aix1.ucok.edu
Southern Nazarene University (405) 491-6654 Bethany, OK 73008
Technical support manager: David McGaughey Academic Computing Services mcgoy@unicorn.acs.ttu.edu
Texas Tech University

Een Frans-Nederlandse promotie over wonen en hygiene

Op 2 oktober a.s. promoveert Elsbeth Kalff aan de Université de Paris 7 op het thema: 'L'hygiénisation de la vie quotidienne. Le logement insalubre à Paris (1830-1990)'. Mocht u dan in Parijs zijn: de promotieplechtigheid vindt plaats vanaf14 u, 2 place Jussieu (métro Jussieu) (tour centrale, salle 716, 7e étage).

Symposium 31-jarig akkoord

LEIDEN, 14 december 1994,

Donderdag 14 december 14.00-17.00 uur, Grote Zaal van Rijnlands huis, Breestraat 48, Leiden
Symposium ter gelegenheid van het feit dat 400 jaar geleden het 31 jarig akkoord tussen de stad Leiden en het hoogheemraadschap van Rijnland werd gesloten.
Georganiseerd door het Gemeentearchief Leiden en het Hoogheemraadschap van Rijnland.

Sprekers:
mr. M.H.V. van Amstel: Het ontstaan van het 31 jarig akkoord
drs. R.C.J. van Maaanen: De ongemakkelijke verhouding tussen Leiden en Rijnland
ir. L. Barendregt: Leiden zorgt zelf voor haar waterhuishouding
dr. L.A.M. Giebels: De teloorgang van het 31-jarig akkoord
De bijeenkomst wordt geleid door de burgemeester van Leiden en de dijkgraaf van Rijnland. Na afloop een borrel in het stadhuis.

Opgave vóór 1 december: afdeling Archieven van het Hoogheemraadsxhap van Rijnland, Postbus 156, 2300 AD Leiden.

Tel. 071-259319 (na 10 oktober 071-5168319)

Third International Conference on Urban History

Budapest, 29 tot 31 augustus 1996

De European Association of Urban Historians organiseert voor de derde maal een internationale conferentie over stedengeschiedenis. Na Amsterdam (1992) en Straatsburg (1994) ontvangt nu Budapest de conferentiegangers. Van 29 tot 31 augustus 1996 is de Centraal Europese Universiteit van Budapest gastheer van de conferentie 'Cities in Eastern and Western Europe'. Prof. Heinz Schilling (Humboldt Universität Berlin) zal de conferentie openen met de lezing 'Church and State in the European Town in the Early Modern Period'. Prof. Herman van der Wee (Universiteit Leuven) verzorgt de afsluitende lezing getiteld 'The European City and Global Industrialisation' .
De conferentie kent 'major sessions' waar 8 à 9 papers aan bod komen en 'specialist sessions' met zo'n 4 à 5 papers per sessie. (M= medieval; EM= early modern; MOD= contemporary)
In een aantal sessies is plaats voor papers met een hygiënisch-historische of milieu-historische nadruk:

3. The European city and energy (EM/MOD)
14. Public transport and urban space 1890-1939 (MOD)
15. Sanitary policy in the 19th and 20th centuries (MOD)
17. Cooperative housing (MOD)
18. Housing policy in comparative perspective 1900-1939 (MOD)
19. Healthy cities: preventive medicine and medical care (MOD)
20. Seaside towns in the 19th and 20th centuries (MOD)

Engels, frans en duits zijn de voertalen. Voorstellen voor papers moeten voor 1 november 1995 binnen zijn. Inschrijving voor deelname aan de conferentie is mogelijk tot uiterlijk 1 januari 1996.
Voor meer informatie: Jan van den Noort tel , 010-4366014, JanvdNoort@ext.eur.nl

Environmental, long-term governability and democracy:

21st century prospectives for the environment. Internationale conferentie te Fontevraud (Frankrijk) 9, 10 en 11 september 1996
De lijst van organiserende of ondersteunende instanties is te lang om hier in haar geheel op te nemen.
Het Franse ministerie voor het milieu is de centrale organisatie en werkt met steun van de Europese Commissie.

Bij de achtergrond tekst is een paragraaf opgenomen waarin geschiedenis expliciet aan de orde komt:

48
NET WERK
614-615
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

History has shown us that the adoption or the enforcement of environmental policies or international agreements are also affected by important inertia - or time lags - perhaps resulting from the paradox that in this area, remedies are highly depending on the same people or bodies responsible for the problems themselves: thus the implementation of such policies often takes 30 to 50 years.

Een van de voorgestelde topics voor een workshop is: History and memory as references for collective long-term awareness and decision making.
De organisatoren zien dit thema as onderdeel van dag twee, 'Desirable futures', met de volgende vraagstelling:
-what principles should be the most appropriate tot take long-term perspective into account in environmental actions?
-what images do the various 'actors' have of a desirable future for the environment?

Voorstellen voor papers in het frans of engels, (minimaal een bladzijde, 2500 tekens lang) dienen voor 30 oktober 1995 te worden gestuurd naar de selectie commissie p/a Mr. Jacques Theys of Mr. Jean-Marc Salmon, CPVS/DRAST, Ministère de l'Aménagement du Territoire, de l'Equipement et des Transports, Tour Pascal B, F 92055 Paris La Défense Cedex 04, Frankrijk. De beslissing wordt midden december kenbaar gemaakt.

Voor meer informatie kan men zich wenden tot M. J. Theys, (adres zie boven) tel. 00-33-1 40 81 63 21, fax 00-33- 1 40 81 63 96 of M. J.M. Salmon, Ministère de l'Environnement, DGAD/SRAE, 20 avenue de Ségur, F 75302 Paris 07 SP, Frankrijk, tel. 00-33-1 40 81 15 34, fax 00-33-1 40 81 63 96.

De conferentie vindt plaats in de koninklijke abdij van Fontevraud, waar een deel van het gerestaureerde abdij complex geschikt is gemaakt voor conferenties. Een hotel bevindt zich binnen het uitgebreide abdijcomplex in een voormalig mannenklooster uit de zeventiende eeuw. De kosten zijn 1200 FF voor inleiders en 2000 FF voor gasten inclusief conferentiemap, proceedings, hotelverblijf en alle maaltijden

De geschiedenis van een concept: het ecosysteem

Golley, F. B., **A history of the ecosystem concept in ecology. More than the sum of the parts,** (New Haven/London: Yale University Press, 1993), ISBN 0-300-05546-3, 254 blz.

48
NET WERK
616-617
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Het is niet de eerste keer dat de geschiedenis van het concept van ecosysteem in een boek voorkomt. Peter J. Bowler heeft het hierover in zijn **Fontana History of the Environmental Sciences** en Jean-
10 Paul Deléage in zijn **Histoire de**
11 **l'écologie** eveneens. Bij Bowler is dit slechts een deel van de paragraaf over 'Populations and systems', waarbij hij trouwens de naam van de pionier Raymond Lindeman met twee n's spelt. Deléage is uitvoeriger in zijn betoog.

Nog meer in detail is het ecosysteem concept behandeld in een boek van Joel Hagen onder de titel **An entangled bank: the Origins of Ecosystem Ecology.** Noch Bowler, noch Deléage komen voor in Golley's bibliografie. Wel Hagen. Waarom dan nog een keer deze geschiedenis? Volgens Golley is zijn benadering anders dan die van Hagen. Deze plaatst het ecosysteem concept in de context van de geschiedenis van de Amerikaanse en de Engelse ecologie. Hij gaat uit van de actoren -waarvan hij er zelf een is - en van het concept zelf, en van de controversen waarin het concept centraal stond. Golley heeft met Eugene P. Odum samengewerkt. Door zijn persoonlijke inzet en kennis van de omstandigheden komt een van de bijzondere feiten rondom de ontwikkeling van het begrip ecosysteem ter sprake: de ecosysteem studies van de U.S. Atomic Energy Commission.

Al in 1947 begonnen Amerikaanse biologen de effecten van kernenergie op levende wezens te bestuderen in de woestijn van New Mexico. Zij hoefden zich financieel geen zorgen te maken. De koude oorlog zorgde ervoor dat de subsidies rijkelijk stroomden. Bij de proeven op de atolls van Bikini en Eniwetok werden mariene ecologen ingezet. De stralingsecologie kreeg alle aandacht. Vanaf het begin van de jaren vijftig was er ook het probleem van de lekken afkomstig van kernreactoren. Eugene Odum, een van de belangrijkste pioniers op het gebied van het ecosysteem concept, verwierf in 1952 een van de eerste contracten van de USAEC om de effecten van de reactor van Savannah River in South Carolina te bestuderen. Daarna waren er onderzoeken van andere ecologen die de vispopulatie van de Columbia river onderzochten. Dit soort onderzoeken, gesubsidieerd door de Atomic Energy Commission, ging door tot in de Vietnam oorlog. Toen ontwaakte het politieke bewustzijn van wetenschappers in het algemeen en ecologen in het bijzonder. Men ging langzaamaan de neutraliteit van wetenschap - en zeker door het militaire apparaat gesubsidieerde wetenschap - in twijfel trekken. Golley treedt niet in de details van het bewustwordingsproces maar signaleert dit slechts terloops. Wel geeft hij aan dat de Amerikaanse situatie gunstiger was voor de synergie van ecologie en militair onderzoek: militaire onderzoeksprogramma's waren in Japan en Duitsland verboden, bovendien associeerden Duitse wetenschappers holisme met nazi-wetenschap. Maar binnen de wetenschappelijke gemeenschap bleef de financiering en de politieke kleuring van het onderzoek op de achtergrond en kon het begrip ecosysteem aan zijn overwinningstocht beginnen. Het is jammer dat Golley, na deze episode
11 naar voren gebracht te hebben, zich
12 niet verder afvraagt in hoeverre de belangstelling voor energiestromen met de rijpingsfase van het ecosysteem-begrip te maken zou hebben. Je mag je ook afvragen of de overvloedige subsidiëring van de Amerikaanse ecosysteem-biologen niet heeft bijgedragen tot hun produktiviteit en hun overwicht binnen de wetenschappelijke gemeenschap. Golley gaat wel in op de strijd tussen verschillende paradigma's en op de metafoor van de energie netwerken zoals door Odum gehanteerd. De kracht van het model voor het voorspellen van het gedrag van natuurlijke verschijnselen is tegelijk zijn Achilleshiel. Naarmate hogere eisen aan de voorspellingen worden gesteld, moet het ecosysteem-model bijgesteld worden en als universeel verklaringsmodel verlaten worden. Ook hier doet post-moderne chaostheorie haar intrede.

Myriam Daru

Vegetatieonderzoekers onderzocht

Schulte Fischedick, K., **Practices and pluralism. A socio-historical analysis of early vegetation science 1900-1950,** (Amsterdam: Centrale Drukkerij UvA, 1995) Dissertatie UvA, ISBN 90-9008047-3. 267 blz.

Voor Kaat Schulte Fischedick is vegetatieonderzoek een 'case' om de theorieën van het wetenschappelijk-sociologisch constructivisme toe te passen - en te toetsen. Het constructivisme gaat ervan uit dat wetenschappelijke theorieën geen beschrijving zijn van de werkelijkheid, maar modellen -constructen- die door wetenschappers worden uitgewerkt om een greep te krijgen op de werkelijkheid. De ontwikkeling van de wetenschap is niet rechtlijnig en uitsluitend door interne logica en de overwinning van betere verklaringsmodellen bepaald. De context van de wetenschap speelt mee: de persoonlijkheid van de wetenschappers, hun netwerken, de druk van de maatschappij, de technische en

economische mogelijkheden. Terwijl de door het constructivisme geïnspireerde onderzoeken zich tot nu toe vooral hebben toegelegd op laboratorium-wetenschappen, is het vegetatieonderzoek voornamelijk een velddiscipline. Dat heeft de auteur ertoe gebracht om bronnen te gebruiken die met de veldactiviteiten zijn verbonden en daarmee het beeld te corrigeren dat door de bestudering van publikaties wordt opgeroepen. Naast geschreven of gedrukte bronnen is ook gekeken naar het sociale leven van de bestudeerde groepen, met name formele en informele bijeenkomsten en contacten. Twee groepen zijn bestudeerd: de Britse en de Nederlandse 'scholen' tussen 1900 en 1950, met de centrale personen Pearsall en Westhoff. Herhaaldelijk komen in het onderzoek de as Zürich-Montpellier en de daarin dominante figuur Braun-Blanquet ter sprake, maar deze school is bij het comparatieve onderzoek niet betrokken. Evenmin als de Scandinavische school die ook Nederlandse onderzoekers inspireerde. Jammer, maar dan was de werkdruk van de promovenda waarschijnlijk te zwaar geweest. Kaat Schulte Fischedick kon overigens gebruik maken van een behoorlijke hoeveelheid secundair materiaal. Vegetatieonderzoek is blijkbaar een aantrekkelijk onderzoeksobject voor wetenschapshistorici.

12
13

Bij het bestuderen van de veldnotities is de meest opvallende observatie dat de grote overeenkomsten tussen de veldonderzoekstechnieken van de twee scholen contrasteren met de verscheidenheid in de begripsvorming. 'In Pearsall's publikaties staat het verband tussen vegetatie en omgeving (milieu) centraal, terwijl in Westhoff's publikaties de analyse van verschillen in de vegetatie zelf centraal staat' zo vat de auteur het samen. In het vooroorlogse onderzoek concentreerden Nederlanders zich op het in kaart brengen van diversiteit, de Britten op de inventarisatie van plantenassociaties. In de eerste periode overheerst een grote verscheidenheid aan begrippen en definities. Merkwaardig is dat gezamenlijke excursies en directe persoonlijke communicatie in eerste instantie daarin weinig verandering hebben gebracht. De verschillen zijn ook bewust in stand gehouden: plantenecologie en plantensociologie hielden ieder een eigen identiteit, met de vorming van een Anglo-Amerikaanse en een Continentaal-Europese traditie, ondanks de internationale contacten. De verschillende stijlen worden dus niet bepaald door een geïsoleerde opkomst van elke nationale school, maar de diversiteit in de scholen is geen 'een-op-een' weerspiegeling van de diversiteit in de vegetatie. Kaat Schulte Fischedick signaleert de betrokkenheid van de onderzoekers bij lokale of nationale natuurbeschermingsbewegingen, maar deze relaties worden niet in de diepte uitgewerkt, evenmin als de relaties met de landbouwpolitieke praktijken in de bestudeerde landen. Zo blijft er na deze studie, die een beeld oproept van een wetenschap als een bouwsel in de steigers (een geconstrueerde wetenschap), nog voldoende te doen voor toekomstige onderzoekers.

Myriam Daru

NET WERK 48

618-619

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalementen

Environment and History, jrg. 1 (1995) 2. ISSN 0967-3407 Het tweede nummer van dit onder redactie van Richard Grove gepubliceerd tijdschrift is nog steeds sterk op Azië gericht.

Bonyhady, Tony. Artists with axes. pp. 221-240.

Brimblecombe, Peter. A meteorological service in 15th century Sandwich. pp. 241-249.

Damodaran, Vinita. Famine in a forrest tract. pp. 129-158.

Hawes, Richard. The control of alkali pollution in St. Helens. pp. 159-172.

13
14

Mann, Michael. Ecological change in North India. pp. 201-220.

Philip, Kavita. Imperial Science rescues a tree. pp. 173-200.

Indonesian Environmental History Newsletter, number 5, June 1995

King, Victor. Research on environemental change in Borneo. pp. 5-6.

Maloney, Bernard. Dry periods and forest fires in Indonesia. pp. 9-12.

Nibbering, Jan Willem; Graaf, Jan de. Using historical data in a hydrological model of a watershed in Java. pp. 1-4.

Storm, Paul. Animals and man in prehistoric Java. pp. 7-9.

Beer, I., **Architektur für den Alltag. Vom sozialen und Frauenorientierten Anspruch der Siedlungsarchgitektur der zwanziger Jahre,** (Berlin: Schelzky & Jeep, 1994), ISBN 3-923024-36-3, 226 blz.

Bol, P. en R. B. M. Rigter, 'De nalatenschap van Rudolph Hendrik Saltet', **Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde,** jrg. 139 (1995) 23 (10 juni), pp. 1190-1192.

Dettke, B. , **Die asiatische Hydra. Die Cholera von 1830/31 in Berlin und den preußischen Provinzen Posen, Preußen und Schlesien,** (New York/Berlin: Springer, 1995).

Aus dem Inhalt: Die Wanderungen der Cholera im 19. Jahrhundert; Rußland und die Cholera; die staatlichen Abwehrmaßnahmen in Österreich und Preußen. Die Ärzte während der Seuchenzeit; Rückwir-

kungen auf die medizinische Wissenschaft und die Entwicklung der Hygiene usw.

Dienel, H. , **Herrschaft über die Natur? Naturvostellungen deutscher Ingenieure, 1871-1914,** (Stuttgart: Verlag für Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik, 1992), ISBN 3-928186-03. DM 25.-.

Hoste, I., 'Mens, natuur en landschap in de 19de en 20ste eeuw', in Bastiaen, F., D. D. Reuck, I. Hoste e. a. , **Geschiedenis van Bellem,** (Aalter: Gemeentebestuur van Aalter, 1994) pp. 285-321.

Jäger, H., **Einführung in die Umweltgeschichte,** (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994), ISBN 3-534-11366-7, 245 blz.

Jongert, B., **Jac. P. Thijsse en de vogelbescherming.** Doctoraalscriptie Economische en Sociale Geschiedenis UvA (Amsterdam: 1995).

Koller, B., **"Gesundes Wohnen" Ein Konstrukt zur Vermittlung bürgerlicher Werte und Verhaltensnormen und seine praktische Umsetzung in der Deutschschweiz 1880 1940,** (Zürich: Chronos, 1995), ISBN 3-90311-69-2, 362 blz.

Mandosio, J., 'Ambiguïtés de l'écologie', Matton, S., (ed.) **La pureté,** (Paris: Autrement, 1993) Morales,, pp. 189-204, ISBN ISSN 1154 - 5763, 251 blz.

Merchant, C., (ed.) **Key concepts in critical theory: Ecology,** (NJ: Humanities Press:1994).

Pois, R. A., **La religion de la nature et le national-socialisme,** (Paris: Cerf, 1993).

Wheeler, M., (ed.) **Ruskin and the environment. The storm cloud of the nineteenth century,** (Manchester: Manchester UO, 1995), 371 blz.

Contents: Introduction, Michael Wheeler; the discourse of natural beauty. Keith Hanley; the city and the self. Philip Mallet; pollution, defilement and the art of decomposition. David Carroll; 'mappa mundi, anima mundi', imaginative mapping and environmental representation. David Cosgrove; 'A great entail'. Jeffrey Richards; the National Trust - preservation or provision? John Walton; environment and apocalypse. Michael Wheeler; conclusion, Terry Gifford.

Witzler, B. , **Großstadt und Hygiene. Kommunale Gesundheitspolitiek in der Epoche der Urbanisierung,** (Stuttgart: Steiner, 1995), ISBN 3-515-06590-3.

Erstmals wird hier ein systematischer Strukturvergleich der Gesundheitspolitischen Entscheidungsfindung in sechs Großstädten - Hamburg, München, Dresden, Frankfurt, Leipzig und Köln - zwischen 1870/71 und 1914 vorgelegt.

48
14/15
NET WERK
620-621
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Tentoonstellingen

Velsen
t/m-22-10-1995
Doe de was de deur uit : wasserijen in Zuid-Kennemerland vanaf ca. 1900 tot nu
Museum Beeckestijn, Velsen-Zuid

Utrecht
9 -9 t/m-5 -11-1995
Het waterleidingmuseum Utrecht presenteert zijn eigen onderkomen in een tentoonstelling
Honderdjarige toren in eeuwenoude buurt.
De tentoonstelling is van dinsdag t/m vrijdag open van 13.30 tot 17.00 uur en op zaterdag van 11.00 tot 16.00 uur

Eerste oproep

Ir. F.N. Sikkes-prijs

Schrijvers van publikaties over de geschiedenis van de drinkwatervoorziening in Nederland die in drie jaren tot 1 april aanstaande zijn verschenen of zullen verschijnen maken een kans op de Ir. F.N. Sikkesprijs (*f* 1.500).

Ir. F.N. Sikkes was de eerste voorzitter van de Stichting Waterleidingmuseum (1983-1990). Hij heeft bij legaat een geldbedrag aan de Stichting geschonken.

Voor meer informatie over voorwaarden en termijnen kan men zich wenden tot drs. J.A.L. de Meyere, directeur van het Waterleidingmuseum, postbus 2124, tel. 030-487211.

49

NET WERK

622-623

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

1986 verscheen het eerste nummer van Net Werk. 1996 wordt het jaar van het nummer 50.
In het grijze publicatie-circuit neemt het blad een eigen plaats in. Tien jaar is immers voor zo'n contactblad bijna een eeuwigheid, je lijkt dan 'geëtableerd'… We hebben tot nu toe een 'low-key profile' aangehouden met een uitermate lichte organisatie, vooral gericht op informatie-uitwisseling en -verspreiding. Geen PR benadering, geen hoge kosten, maar ook geen uitgesproken imago in de media of de wetenschappelijke wereld. En geen subsidiepotten De constatering die we een paar jaar geleden maakten geldt nu no: de geschiedenis van hygiëne en milieu heeft nog steeds geen echte (en dus geen hechte) institutionele basis. Het vak hoeft niet eens wegbezuinigd, een plaats in de academische wereld heeft het niet, wat is dus makkelijker voor de wetenschappelijke beheerders en bestuurders dan het zo te laten?
Hoe zien de ontvangers van Net Werk het verleden en de toekomst van de geschiedenis van hygiëne en milieu in Nederland? Nummer 50 lijkt mij een bescheiden mijlpaal en daarom het juiste moment voor een dergelijk 'tour d'horizon'. Dus lezer, laat eens iets van u horen.

Myriam Daru

Oproep: ir F.F. Sikkes prijs

voor publicaties op het gebied van de geschiedenis van de drinkwatervorziening
Het bestuur van de Stichting Waterleidingsmuseum Utrecht selt ir. F.N. Sikkes prijs in. Door ir. F.N. Sikkes, de eerste voorzitter van de Stichting Waterleidingmuseum te Utrecht, is bij legaat een geldbedrag aan de stichting geschonken. Gezien de grote verdiensten van de heer Sikkes voor het Waterleidingmuseum besloot het bestuur van de stichting dit legaat te gebruiken voor de instelling van de Ir. F.N. Sikkesprijs.
Voor de prijs komen in aanmerking: Nederlandse artikelen en boeken die in de periode 1993-1995 zijn verschenen en verband houden met de geschiedenis van de drinkwatervoorziening in Nederland. De publicaties moeten geschreven zijn voor een zo breed mogelijk geïnteresseerd publiek.
De prijs wordt eenmaal per drie jaar toegekend en bedraagt *f* 1500.-.
Hij zal voor het eerst worden uitgereikt in 1996. De inzendingen moeten vóór 1 februari 1996 worden ingeleverd bij drs. J.A.L. de Meyere, directeur van het Waterleidingmuseum en tevens secretaris van de jury van de ir. F.N. Sikkes prijs (Postbus 40205 3504 AA Utrecht) bij wie men ook terecht kan voor meer informatie.

Dag van de wetenschapsgeschiedenis

Het museum Boerhaave was op 25 november j.l. het decor voor de eerste dag van de wetenschapsgeschiedenis. Verschillende verenigingen en stichtingen actief op het gebied van de wetenschapsgeschiedenis (zowel zuivere als toegepaste wetenschap) konden op initiatief van GeWiNa kennis maken met elkaars activiteiten en uitgaven. De vele korte lezingen maakten duidelijk hoe gevarieerd de verenigingen en stichtingen bezig zijn. Ook Net Werk gaf acte de présence.

Het Lichaam in de Geschiedenis

Studiedag over lichamelijkheid in historisch perspectief
Zaterdag 9 december 1995
Amersfoort.

Een uitnodiging voor een conferentie over de geschiedenis van lichamelijkheid deed me aanvankelijk twee keer slikken. We worden momenteel nogal meegezogen in een golf van interesse in lichamen, lichaamscultuur en lichamelijkheid. Moeten historici op deze golf klakkeloos en kritiekloos meedeinen? Nadat ik toch vakkundig gepaaid was om een lezing te verzorgen over medische lichaamstradities, kon ik moeilijk anders dan de gehele dag in Amersfoort doorbrengen en ik moet zeggen: geen minuut hiervan heeft me gespeten! Voorstellingen van het lichaam in de wetenschap, de kunst, het strafrecht en het sociale verkeer werden in de verschillende bijdragen gethematiseerd, en met gepaste aandacht voor sociale, cognitieve en sekseverschillen bediscussieerd.

Zo haalde de theologe *Grietje Dresen* (CEKUN/Centrum Vrouwenstudies van de KU Nijmegen) de bekende treurige geschiedenis aan van de 12de eeuwse kanunnik Abelard, en Hlose, om uitgebreid stil te staan bij een Dossier-Antimatrimoniaal en de daarin uitgemeten kwalijke invloeden van vrouwen en het vrouwenlichaam. Dit dossier, dat schatplichtig is aan een 4de-eeuws tractaat van Hieronymus groeide in de loop der eeuwen aan tot 'een fantasierijke tirade tegen het huwelijk' en alle verzoekingen die stammen uit 'de wet van de ledematen'. Tegenover het kwalijke karakter van vrouwelijkheid, vrouwenlisten en het vrouwenlichaam werd de beheersing van het zondige lijf op weg naar het volmaakte lichaam van Christus als ideaal voorgehouden aan de clericale lezers van dergelijke anti-huwelijkstractaten. Sterk in Dresen's verhaal was vooral de wijze waarop zij de aanwas van het Dossier vanuit de 4de eeuw vervolgde tot aan de tijd van Geert Grote en zijn De matrimonio (1380).

49
NET WERK
624-625
3/4
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Rechtshistorica *Florike Egmond* (Rechtsgeschiedenis Leiden/Huizinga-instituut Rotterdam) ging aan de hand van een reeks gruwelijke executie-geschiedenissen in op de vraag waarom in de vroegmoderne periode lijfstraffen zoveel wreder leken te worden, en gepaard gingen met de nodige mutilaties van het lichaam. Zij liep vooral de diverse verklaringen langs die voor dit fenomeen tot nog toe in de historiografie zijn gegeven: verklaringen die te maken hebben met de vroegmoderne vorming van staten en de omvorming van rechtspraaksystemen hierin, naast verklaringen van meer religieuze aard inzake b.v. het schoonwassen van zonde door lijfstraf. Zij stond daarnaast met name stil bij een controverse over de mogelijke oorsprong van dergelijke wrede manieren van straf. Deze controverse heeft vanaf de negentiende eeuw gewoed tussen romanisten en germanisten.

Kunsthistorica *Miriam van Rijsingen* (Kunstgeschiedenis UvA) trachtte in de krappe tijd die haar bemeten was de congresgangers in beelden weer te geven hoe in de schilderkunst het naakte mannenlichaam rond het einde van de achttiende eeuw 'verdwijnt' om even na 1900 weer te 'verschijnen'. Haar belangrijkste subvraag was: wat gebeurt er als een mannelijke politiek van vrijheid wordt nagestreefd met behulp van sensueel lichamelijke schoonheid, en vooral 'welk lichaam wordt hier de drager van'? Zij centreerde haar betoog rond een aantal significante schilderijen, die verschillende 'lichamen' representeerden. Als illustratie van het laat achttiende-eeuwse omslagpunt waar 'het mannelijk naakt verdwijnt' presenteerde zij het bekende doek van David 'De dood van Bara' (1793) waarin het previriele, sensuele lichaam van de jongeling Bara de drager wordt van het revolutionaire heldendom (de naakte jongen klampt namelijk de franse driekleur in zijn hand). Het beeld van de held valt in dit doek dus samen met het beeld van kwetsbare previriele schoonheid. In de loop van de negentiende eeuw, aldus Van Rijsingen, gaat het vrouwenlichaam veel van dergelijke functies dragen: het kwetsbare maar toch eeuwige, het natuurlijke maar ook mysterieuze, het vitale. Pas aan het begin van de twintigste eeuw keert het naakte mannenlichaam in dergelijke hoedanigheden van 'vrijheid' weer terug. Van Rijsingen trachtte dit tweede omslagpunt, 'waarop het mannelijk lichaam weer verschijnt', te illustreren aan de hand van het werk van de Zwitserse schilder Hodler, die aan het begin van deze eeuw zijn vrouwelijk model Godarel in vele doeken schilderde tijdens haar sterven aan kanker. In deze serie wordt het langzaam weg-

terende vrouwenlichaam het symbool, de katalysator en de uiteindelijke manifestatie van de kracht van de schilder zelf, die na de dood van God-Darel ook tot niets anders in staat bleek dan het schilderen van zijn eigen, mannelijk naakt.

Historicus *Herman Roodenburg* (Meertens Instituut Amsterdam) besloot de dag met een elegant verhaal, stammend uit zijn bredere studie naar de betekenissen
4 van lichaamshoudingen, over de
5 doorwerking van culturele conventies rond het 'staan' in het 17e- en 18de-eeuwse theater. Hij ging in zijn betoog vooral in op hoe allerlei etiquetteregels van de culturele eliten, en rhetorische en schilderkundige weergaven hiervan, hun invloed deden gelden in de stileringen op het toneel. Een keur aan teksten en brieven hieromtrent passeerden in zijn betoog de revue.

In de slotdiscussie werd geconstateerd dat de studie van 'lichamelijkheid als directe ervaring' nog verdere uitbouw behoeft. Ook werd nog eens uitgebreid gespeculeerd over de vraag die ondergetekende in haar betoog had opgeroepen, nl. 'waarom wijzelf momenteel cultureel zo op het lichaam zijn gefixeerd'. Naast positievere suggesties en verklaringen als 'het lichaam is directe ervaring', 'over het lichaam kan ieder individu meepraten', of 'lichamelijkheid was vroeger een taboe, daar zijn we nu gelukkig van af', werd gesuggereerd dat wellicht het lichaam nog het 'enige gemeenschappelijke culturele domein is, waarop van alles en nog wat moet worden geprojecteerd'. In deze discussie is het laatste woord, denk ik, nog lang niet gezegd, maar Amersfoort was geen slecht begin!

Godelieve van Heteren,
KU Nijmegen

Lindeboom prijs uitgereikt aan Frank Huisman

Op 9 december 1995 werd de Gerrit Arie Lindeboom prijs uitgereikt aan Frank Huisman voor zijn proefschrift getiteld Stadsbelang en standsbbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen 1500-1730 (Rotterdam 1992).
De Lindeboomprijs genaamd naar de hoogleraar die het vak geschiedenis der geneeskunde in de jaren '50 nieuw glans gaf, wordt eens in de vijf jaar uitgereikt voor een prestatie op het terrein van de medische geschiedenis. Huisman is momenteel werkzaam als NWO-postdoc, gedetacheerd bij de vakgroep Geschiedenis van de Rijks Universiteit Groningen. Zijn huidige onderzoek betreft de geneesmiddelen cultuut tussen 1880 en 1940.

49
NET WERK
626-627
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Nieuw Amerikaans tijdschrift

Fusies zijn aan de orde van de dag, ook in de wereld van de milieugeschiedenis. In de Verenigde Staten gaan binnenkort twee tijdschriften samen: Environmental History Review en Forest and Conservation History. Het nieuw tijdschrift gaat de naam dragen van Environmental History. De fusie betekent dat het tijdschrift een belangrijker medium wordt voor het publiceren van bijdragen met een internationale status, waarschijnlijk belangrijker dan Environment en History.

5/6 Bibliografie bosgeschiedenis VS

De Amerikaanse vereniging voor bosgeschienis heeft een bibliografie samengesteld die weliswaar zeer sterk op Amerikaanse bosgeschiedenis is gericht, maar die toch methologisch en theoretisch interessant kan zijn voor Europese boshistorici. Sinds het begin van de jaren tachtig staat een database met boshistorische gegevens ter beschikking en wordt zij regelmatig aangevuld. De informatie intermediairs van de vereniging verrichten gratis 'searches' voor onderzoekers. Een deel van de database (de bibliografie) is per internet te raadplegen.
Bosgeschiedenis wordt breed opgevat. De database gaat uit van traditionele aspecten zoals water, bodem, wild, vis, recreatie en landschap maar ook over milieufilosofische vraagstukken, vrouwen en milieu e.d. De bibliografie bevat ongeveer 20,000 items Zij kan via op internet gopher geraadpleegd worden op het adres : iliad.lib.duke.edu.

Forest History Society
701 Vickers Avenue
Durham NC 27701 (VS)
Tel: 00 1(919) 682-9319 Fax:00 1 (919) 682-2349
e-mail coakes@acpub.duke.edu
(Cheryl Oakes Librarian/Archivist)

Garbology

In aansluiting op de tentoonstelling 'One Man's Trash is Another Man's Treasure' had Museum Boymans-van Beuningen op 13 en 14 december het symposium 'Men -of-All-Things' gepland. Hoofdthema was acculturatie en een van de daarbij bestudeerde fenomenen is het afval. Twee sprekers waren uitgenodigd om over dit thema te berichten, een Amerikaanse antropologe die haar "Big Apple Garbage Survey" zou presenteren en een Belgische archeoloog die het Gentse huisvuil onder de loep zou nemen. Dit symposium ging vanwege het kleine aantal inschrijvingen helaas niet door.

Periodisering van milieubewustzijn en mondialisering van milieu-educatie

Dr. Frans C. Verhagen, executive director International Society of Ecological Educators stelt dat de ontwikkeling van het (Amerikaanse) milieubewustzijn en milieueducatie een aantal fases doorlopen heeft (overigens zonder veel historische onderbouwing).
De eerste fase is die van de 'Native Americans' (waarbij Verhagen de harmonie met de natuur - ondanks recent onderzoek - als uitgangspunt neemt.
De tweede is een fase van natuurstudie, met mensen als Thoreau,
6 Muir, Emerson, Whitman, etc.
7 en met aansluitend een politieke dimensie die geresulteert heeft in institutionele kaders.
Fase 3 heeft de natuur in de jeugdbeweging gebracht, in het bijzonder scouting vanaf 1910.
In fase 4 heeft het werk van Rachel Carson geholpen om de kennis over de natuur te verfijnen.
Fase 5 brengt de aandacht voor 'Earth Literacy' en het ontwikkelen van didactische kaders hiervoor.

Fase 6 voegt een politiek-theoretische dimensie toe. Verhagen ziet als een uitdaging in deze fase om het onderwijs om te vormen van een anthropocentrische tot een natuur en milieu centrische onderneming. Om dit naderbij te brengen, is het nodig dat milieu educatie professionals zich organiseren in netwerken. Een van de netwerken is de International Society of Ecological Educators ISEE. Nieuwe media worden ook gebruikt om dit doel te bereiken. ISEE wil haar bereikbaarheid vergroten door het bezetten van een plek op NYCENET (Telnet 198.80.20.3 of Metro1.nycenet.edu) en op Econet .

ISEE 97–37 63rd Road, Suite 15E, Forest Hills North, N.Y. 11374.
Voice and fax:718–275–3932.
Frans C. Verhagen, email adressen
Gaia1@aol.com
quegreen@igc.org
73074.650 @ci's.com
zie over dit thema ook
Orr, D.W. **Earth in mind. On education, environment, and the human prospect.** (1994) 213 p, fl 61,05
'Gangbare wijsheid stelt, dat alle onderwijs goed is, en hoe meer onderwijs men krijgt, hoe beter. De essays in dit boek betwisten deze mening vanuit een ecologisch standpunt en werden geschreven in het geloof, dat de standaard maatstaf voor onderwijskwaliteit zal moeten veranderen om uit te maken welke invloed instituten en hun gediplomeerden hebben op de biologische wereld. De auteur wijst ook op een alternatieve toekomst.'

49
NET WERK
628-629
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Een ecologische geschiedenis van de karper

De recente Net Werk bijeenkomst over visvangst en visstand in het verleden heeft duidelijk gemaakt dat er belangswekkend nieuw onderzoek plaats vindt op een nog niet goed bekend terrein. Visgeschiedenis is een door een kleine groep historici beoefend soort onderzoek, maar het verdient zeker meer bekendheid.
Ook in Canada zijn er vishistorici en zij beperken zich niet tot de vis in Canadese wateren zoals duidelijk blijkt uit een themanummer van de Guelph Ichtyology Review
De geschiedenis van de verspreiding van de karper in Europa wordt veelal verbonden aan de cisterciënser kloostercultuur. Dit lijkt terug
7 te voeren te zijn op een publikatie
8 van Leonhardt uit 1906. Volgens een andere theorie, is de karper door de Romeinen uitgezet, maar is haar oorsprong in het wild de benedenloop van de Donau te vinden (Balon 1994). Recenter onderzoek (Hoffmann 1994, 1995) wijst echter in een andere richting. De karper in het wild zou volgens de nieuwe bevindingen wel afkomstig zijn van de benedenloop van de Donau en zich deels langs natuurlijke weg, deels via kweekvijvers hebben verspreid. In Frankrijk lijkt de vis zich via het noord oosten te hebben verspreid. Daarbij is dan de rol van monniken veel minder belangrijk dan eerst aangenomen en speelt de commercialisering van de middeleeuwse maatschappij en de behoefte aan visproteine en een makkelijk te kweken vis een prominente rol. Daarbij spelen ook aspecten als smaak, ecologische omstandigheden en opbrengst een rol. De bronnen tot nu toe geven grote regionale verschillen aan. Richard Hoffmann heeft voor zijn onderzoek geprobeerd archeologische bronnen en geschreven bronnen te combineren om een beeld te krijgen van het proces van innovatie en diffusie. Biologisch onderzoek laat zien dat de oerkarper veel slanker van vorm was. De huidige morfologie van de karper, ook de karper in het wild, is te herleiden tot de vroege domesticatie van het dier.

Guelph ichtyology reviews, (1995) 3, may 1995
Balon, E. K., 'The common carp, Cyprinus carpio: its wild origin, domestication in aquaculture, and selection as colored nishikigoi', pp. 2-56.
Hoffmann, R. C., 'Environmental change and the culture of the common carp in medieval Europe', pp. 57-85.

Tijdschriften

Hier volgt een lijst van voornamelijk Amerikaanse tijdschriften die min of meer regelmatig milieuhistorische, landschaps- of natuurhistorische bijdragen publiceren

(opgenomen zjn ook literaire tijdschriften die bijdragen publiceren over onderwerpen zoals het gevoel voor natuur en landschap):

American Literature, Cathy H. Davidson, Duke University, 304 E. Allen Building, Durham, NC 27706

American Nature Writing Newsletter, Scott Slovic, Department of English, Southwest Texas State University, San Marcos, TX 78666-4616

American Society for Environmental History News, Hal Rothman, Department of History, Wichita State University, Wichita, KS 67208

The Amicus Journal, Natural Resources Defense Council, 40 W. 20th St., New York, NY 10011

Appalachian Econnection, Ernie Reed, PO Box 309, Nellysford, VA 22958

8/9

Audubon, 700 Broadway, New York, NY 10003

Backpacker, Rodale Press Inc., 33 E. Minor St., Emmaus, PA 18098

Boundary 2, William Spanos, Duke University Press Journals Division, Box 90660, Durham, NC 27708-0660

Camas: An Environmental Journal, EVST, Jeannette Rankin Hall, Missoula, MT 59812

Capitalism Nature Socialism, Guilford Publications, Journals Department, 72 Spring St., New York, NY 10012

The CEA Critic, CEA Publications, Department of English, Youngstown University, Youngstown, OH 44555

The Chronicle of Higher Education, 1255 23rd Street, N.W., Washington, D.C. 20037

Configurations, Johns Hopkins University Press, 7O1 W. 40th St., Suite 275, Baltimore, MD 21211-2190

The Deep Ecologist, PO Box 519, Clayton, Victoria, Australia 3168

Ducks Unlimited,1 Waterfowl Way, Memphis, TN 38120

E: The Environmental Magazine, Earth Action Network, 28 Knight St., Norwalk, CT 06851

Earth, Kalmbach Publishing Company, 21027 Crossroads Circle, Waukesha, WI 53187

Earth First! Journal, Editorial Collective, PO Box 5176, Missoula, MT 59806

Earth Island Journal, Earth Island Institute, 300 Broadway Ste. 28, San Francisco, CA 94133-3312

Earth Watch, PO Box 403, 680 Mount Auburn St., Waterton, MA 02272

Earth Ethics, Thomas Barrett and Sara Ebenreck, 4006 Chestnut Place, Alexandria, VA 22311

Ecological Psychology, Lawrence Earlbaum Associates Inc., 365 Broadway, Hillsdale, NJ 07642

The Ecologist, MIT Press Journals, 55 Hayward St., Cambridge, MA 02142

49

NET WERK

630-631

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Ecology, Ecological Society of America, Center for Environmental Studies, Arizona State University, Tempe, AZ 85287-3211

The Elmwood Newsletter, The Elmwood Institute, PO Box 5805, Berkeley, CA 94705

Environment, Heldref Publications, 4000 Albemarle St. N.W., Suite 504, Washington, D.C. 20016

Environmental Action Magazine, Environmental Action Inc., 6930 Garroll Ave. #600, Takoma Park, MD 20912

Environmental Education Report, American Society of Environmental Educators, Durham, NH 03824

Environmental Ethics, Eugene Hargrove, Department of Philosophy, PO Box 13496, University of North Texas, Denton, TX 76203-3496

9/10

Environmental History Review, John Opie, Center for Technology Studies, New Jersey Institute of Technology, Newark, NJ 07102

Environmental Values, Alan Holland, Department of Philosophy, Lancaster University, Lancaster, United Kingdom ZA1 4YT

Ernest Thompson Seton Institute, c/o Dee Barber, Rt. 9, Box 85, Seton Village, Santa Fe, NM 87505-9805

Forest and Conservation History, Forest History Society, 701 Vickers Ave., Durham, NC 27701

Garbage, Dovetail Publishers, 2 Main Street, Glouster, MA 01930

Harrowsmith, Telemedia Publishing Inc., 7 Queen Yictoria Rd., Camden, Ontario, Canada KOK 1J0

High Country News, P.O. Box 1090, Paonia, CO 81428

Human Ecology Bulletin, Gregory A. Guagnano, Department of Sociology and Anthropology, George Mason University, Fairfax, VA 22030-4444

Inquiry, Scandinavian University Press, 200 Meachum Ave., Elmont, NY 11003

International Society for Environmental Ethics Newsletter, Laura Westra, Department of Philosophy, University of Windsor, Windsor, Ontario, Canada. N9H 3P4

I.S.L.E., Patrick D. Murphy, English Department, I.U.P., Indiana, PA 15705-1094

Journal of Environmental Economics and Management, Academic Press Inc., 1250 6th Ave., San Diego, CA 92101

Journal of Environmental Ethics, Heldref Publications, Helen Dwight Reed Educational Foundation, 1319 l8th St. N. W., Washington, D.C. 20036-1902

Journal for the Humanities and Technology, Humanities and Technology Association, English and History Department, Southern Technical Institute, Marietta, GA 30060

Journal of Natural History, Taylor & Francis, 1900 Frost Rd. Ste. 101, Bristol, PA 19007
Lingua Franca, 22 W. 38th St., New York, NY 10018
Natural Wildlife, 8925 Leesburg Pike, Vienna, VA 22180
Natural History, Alan Ternes, American Museum of Natural History, Central Park West at 79th St., New York, NY 10024
Nature, Nature Publishing Company, 65 Blecckcr St, New York, NY 10012
Nature in Legend and Story Newsletter, Thomas Dean, Department of English, Cardinal Stritch College, 6801 N. Yates Rd., Milwaukee, WI 53217
The New Crucible, De Young Press, RR l, Box 76, Stark, KS 66775-9802
New World Journal, 330 W. 56th St., Suite 3G, New York, NY 10019
Nineteenth-Century Prose, Barry Tharaud, Dept. of Literature & Languages, Mesa State College, Grand Junction, CO 81502-2647
Northern Lights, Donald Snow, Northern Lights Institute, PO Box 8084, Missoula, MT 59807-8084
Northwest Wilderness Journal, Northwest Wilderness Publications, P.O. Box 25452, Seattle, WA 98125
Orion, The Myrin Institute, 136 E. 64th St., New York, NY 1002
Outside, 400 Market St., Santa Fe, NM 87501
Pan Ecology, M.H. Wolfe, PO Box 566, Cambridge, MA 02238-0566
PMLA/MLA Newsletter, 10 Astor Place, New York, NY 10003-6981
The Practical Journal for the Environment, Old House Journal Corp., 2 Main Street, Gloucester, MA 01930
Sierra, The Sierra Club, 730 Polk St., San Francisco, CA 94109
Society and Natural Resources, Donald Field, School of Natural Resources, University of Wisconsin, Madison, WI 53706
Society and Nature, 1449 W. Littleton Blvd., Ste. 200, Littleton, CO 80120-2127
South Atlantic Review (SAMLA), John Boyce, University Plaza, Atlanta, GA 30303
Summit Magazine, Summit Publications, Inc.,1221 May St., Hood River, OR 97031
Talking Leaves, 1430 Willamette St. #367, Eugene, OR 97401
Tomorrow Magazine, 110758100, Stockholm, Sweden
The Trumpeter Journal of Ecosophy, Alan Orengson, PO Box 5853 Stn. B, Victoria. B.C., Canada V8R 6S8
Undercurrents: A Journal of Critical Environmental Studies, c/o Faculty of Environmental Studies, YorkUniversity, 4700 Keele St., North York, Ontario Canada M3J 1P3

49
NET WERK
632-633
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

UTNE Reader, LENS Publishing Co., Inc., 1624 Harmon Place, Minneapolis, MN 55403
Weber Studies, Neila C. Seshachari, Weber State University, Ogden, UT 84408-1201
Western American Literature, Thomas J. Lyon, Department of English, Utah State University, Logan, UT 84322-3200
Whole Earth Review, The Point Foundation, 27 Gate 5 Rd., Sausalito, CA 94965
Wild Earth, John Davis, P. O. Box 492, Canton, NY 13617
Wilderness, The Wilderness Society, 900 17th St. N.W., Washington, D.C. 20006-2596
Wilderness Trails Magazine, Wilderness Trails, Inc., 712 Satori Drive, Petaluma, CA 94954
Wildlife Bulletin, Bruce Thompson, Dept. of Fisheries and Wildlife, Box 30003, Dept 4901, Las Cruces, NM 88003-0003

Stedelijke ecologische geschiedenis van stadsparken

Loukaitou-Sideris, Anastasia ”Urban Form and Social Context: Cultural Different, iation in the Uses of Urban Parks.” **Journal of Planning Education and Research** (JPER, 14:2 winter(1995)
Barth, Gunther, **Fleeting moments** (Oxford, 1990)
Daly, Jim W. , **Decisions and Disasters: alienation of the Adelaide Parklands Bland House**(Adelaide, 1987).
Gilbert, O.L., **The Ecology of Urban Habitats** (Chapman and Hall, London 1989).ISBN 0412282704)
Greller, A.M. 1972. Observations on the forests of northern Queens County, Long Island from colonial times to the present. **Bulletin of the Torrey Botanical Club** 99:202-206.
Loeb, R.E. 1986. Plant communities of Inwood Hill Park, New York County, **New York. Bulletin of the Torrey Botanical Club** 113:46-52.
Profous, G.V. and R.E. Loeb. 1984. Vegetation and plant communities of Van Courtland Park, Bronx, **New York. Bulletin of the Torrey Botanical Club** 111:80-89.
Sutton, S.B. (1979) **Civilizing American Cities: A Selection of Frederick Law Olmsted’s Writings on Landscape** MIT Press.
(uit verschillende lijsten afkomstig en zonder verdere bewerking opgenomen)

Recente Amerikaanse natuur-literatuur

Arnold, Richard Sidney. “Conservation and the Uses of Nature in Writings of Thoreau, Muir, and Abbey” in **DAI** . 54 (1994).

Begoray, Noreen Joan. “Ecofeminism: Tracing the Theoretical Roots” in **MAI** . 32 (1994).

Benjamin, Nancy Berg. “Traditional Enclosed Gardens in Nineteenth-Century American Fiction: The Constriction of Adamic Aspirations” in **DAI** . 45 (1985).

Bennett, Jane. **Thoreau’s Nature: Ethics, Politics, and the Wild. Sage: Thousand Oaks**, CA, 1994.

Branch, Michael Paul. **The Enlightened Naturalist: Ecological Romanticism in American Literature**. University of Virginia, 1992.

Branch, Michael. “You Say You Want a Revolution? Environmental Reform in the Literature of the 1860’s and 1960’s” in **Nobody Gets Off the Bus**: The Viet Nam Generation Big Book . Viet Nam Generation Inc.: Woodbridge, CT, 1994.

Buell, Lawrence. **The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture**. Harvard UP: Cambridge, MA, 1994.

Corrington, Robert S.. **Ecstatic Naturalism: Signs of the World.** Indiana UP: Bloomington, 1994.

Fritzsche, Peter. “Landscape of Danger, Landscape of Design: Crisis and Modernism in Weimar Germany” in **Dancing on the Volcano: Essays on the Culture of the Weimar Republik.** Thomas W. Kniesche and Stephen Brockmann, ed. Camden House: Columbia, SC, 1994.

Gottlieb, Robert. **Forcing the Spring: The Transformation of the American Environmental Movement.** Island P: Covelo, CA, 1993.

MacLeish, William H. **The Day Before America: Changing the Nature of a Continent.** Richard Todd-Houghton Mifflin: New York, 1994. 277 p, fl 48,30 (geb)

Metzner, Ralph. **The Well of Remembrance: Rediscovering the Earth Wisdom Myths of Northern Europe**. Shambhala: Boston, 1994.

Payne, Daniel G.. “In Sympathy With Nature: American Nature Writing and Environmental Politics, 1620-1920” in **DAI** . 54 (1994).

Preston, Richard. **The Hot Zone.** Random House: New York, 1994. History of the emergence of the deadly Ebola virus, which Preston argues is “the natural consequence of the ruin of the tropical biosphere.”

Regis, Pamela Thompson. “Natural History and the American Literature of Place, 1765-1789” in DAI. 50 (1990).

Stewart, Frank. A Natural History of Nature Writing. Island P: Covelo, CA, 1995, 279 p, fl 57,30

Walker, John D.. “Plains and Prairie: Space, History, and the Literary Imagination in Australia and the United States” in Great Plains Quarterly . 14.1 (1994): 29-48.

Wentzell, Gregg Webster. “Wildness and the American Mind: The Social Construction of Nature in Environmental Romanticism from Thoreau to Dillard” in DAI. 54 (1994).

Whitney, Gordon G.. From Coastal Wilderness to Fruited Plain: A History of Environmental Change in Temperate North America, 1500 to the Present. Pantheon: New York, 1994.

49

NET WERK

634-635

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Verzuring en milieubeleid

Dinkelman, G. , **Verzuring en broeikaseffect. De wisselwerking tussen problemen en oplossingen in het Nederlandse luchtverontreinigingsbeleid (1970-1994),** (Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel, 1995), ISBN 90 6224 363 0. *f* 45.-. (commerciele uitgave van proefschrift).

Het Nederlandse milieubeleid kent duidelijke ‘kapstokproblemen’. Dat zijn problemen die zo veelomvattend zijn dat er veel ander milieubeleid aan opgehangen kan worden. Zulke ‘kapstokproblemen’ kunnen het beleid gedurende langere tijd bepalen. De verzuring en het broeikaseffect zijn er goede voorbeelden van.

De verzuring domineerde het milieubeleid tussen 1983 en 1989. Sinds 1989 regeert het broeikaseffect dit beleidsterrein. Elk probleem zorgde voor een geheel nieuwe aanpak van de milieuproblematiek. De verzuring maakte begin van de jaren tachtig een einde aan het tot dan toe gebruikelijke ‘verspreiden en verdunnen ‘ van de luchtverontreiniging. Het broeikaseffect maakte eind jaren tachtig korte metten met de ‘end of pipe’ benadering die in het verzuringstijdperk was gaan overheersen.

Omdat de verzuring en het broeikaseffect zulke grote veranderingen in het beleid teweegbrachten, is de vraag interessant hoe deze problemen destijds op de agenda van het milieubeleid terecht kwamen. Speelde hierbij al mee dat men ook een ander beleid wilde? Welke veranderingen hadden zich daarvóór al in het luchtverontreinigingsbeleid voltrokken? Effenden die de weg voor de nieuwe problemen? Welke rol speelde de milieubeweging bij de agendering? En wat deden de onderzoekers, de beleidsadviseurs en de milieubeleidsmakers zelf? Liet men zich leiden door wetenschappelijke inzichten, of door de wens een verdergaand milieubeleid te realiseren?

Dit zijn de vragen die in dit boek aan de orde komen. Ze worden beantwoord met behulp van een begrippenkader dat ook begrijpelijk

en intersessant is voor degenen die niet direct thuis zijn in de politicologie en bestuurskunde. Het boek biedt bovendien een overzichtelijk en rijk gedocumenteerd overzicht van de belangrijke ontwikkelingen in het Nederlandse luchtverontreinigingsbeleid sinds 1970. Zo'n overzicht was er tot nu toe niet.
te bestellen bij de boekhandel of uitgeverij Jan van Arkel, Numankade 173572 KP Utrecht
tel. 030-2731840)

Milieu en ideologie

Craig Waddell van de Michigan TU is op zoek naar teksten over milieu en milieuretoriek.
'I'm developing a prospectus for an anthology of landmark essays in rhetoric and the environment (rhetorical analyses of environmental discourse, etc.) and welcome suggestions for inclusion in this volume. Please don't be modest. If you've published in this area and feel that your work merits inclusion in such a volume, please recommend it to me. Please send recommendations either via the list or to me personally. Thanks.'
zijn adres: Craig Waddell
Department of Humanities
Michigan Technological University
1400 Townsend Drive
Houghton, MI 49931-1295 VS
cwaddell@mtu.edu

Overige signalementen

Andel, T. H. van **New views on an old planet. A history of global change,** (1994,), 439 blz. *f* 57,65

Borger, G. J., 'De spannende relatie tussen natuur, landschap en recreatie', Raad voor het Milieu- en Natuuronderzoek werkgroep Recreatie en Toerisme, NRLO, Staringcentrum-DLO e. a. **Natuur-Landschap-Recreatie**, (1995) Publikatie RMNO, nr. 106.

Buisman, J. **Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen,** A. van Engelen (redactie) (Van Wijnen, 1995), 656 blz. *f* 69,50 bij intekening op alle delen.

Cleaver, F., 'Water as a weapon', **Environment and History,** jrg. 1 (1995) 3, pp. 313-333.

Kamminga, H. en A. Cunningham (eds.) **The science and culture of nutrition, 1840-1940,** (Rodopi, 1995), 344 blz. *f* 50.-.

Livingston, J. A. , **Rogue primate. An exploration of human domestication,** (Toronto: Key Porters Books, 1995).

McGregor, J., 'Conservation, control and ecological change', **Environment and History,** jrg. 1 (1995) 3, pp. 257-279.

Mukamuri, B. B., 'Local environment conservation strategies', **Environment and History,** jrg. 1 (1995) 3, pp. 297- 311.

14/15
49
NET WERK
636-637
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Padberg, B., **Die Oase aus Stein. Humanökologische Aspekte des Lebens in mittelälterlichen Städten,** (Berlin: Akademie Verlag, 1995). hardcover *f* 87,50.

Schmidt, H., 'Penetrating foreign lands', **Environment and History,** jrg. 1 (1995) 3, pp. 351-376.

Smil, V. **Energy in world history,** (Boulder: 1994).

Stolberg, M. , **Ein Recht auf saubere Luft. Umweltkonflikte am Beginn des Industriezeitalters,** (Erlangen: 1994), ISBN 3-89131-112-5.

Verkaik, J. P. (ed.) Jac. P. Thijsse. **Een leven in dienst van de natuur,** (Zutphen: Walburg Pers, 1995), ISBN 90 6011 950 9, 144 blz. *f* 39,50.

Wilson, K. B., ''Water used to be scattered in the landscape", **Environment and History**, jrg. 1 (1995) 3, pp. 281-296.

Tentoonstelling POEPgoed

Inmiddels de zoveelste tentoonstelling over het thema poep kan bezocht worden bij Museum Jannink in Enschede. Het thema is niet alleen poep, maar ook mest en mestgebruik vroeger en nu.

Museum Jannink, Haaksbergenstraat 147, Enschede t/m 28 april. Geopend: dinsdag t/m vrijdag 10-17 uur en zondag, 13-17 uur
Informatie 053-4319093

50

NET WERK

638-639

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

REDACTIONEEL

Met dit extra dikke nummer vieren wij het heugelijke feit dat Net Werk 50 nummers oud is en zijn/haar tiende jaar ingaat.
Gelukkig hoefde ik de teksten van de eerste bladzijden niet over te typen, die kreeg ik aangeleverd van Jan van den Noort. (Jan is als penningmeester en voorzitter verantwoordelijk voor de meer prozaische kanten van Net Werk). Mijn oproep in nummer 49 was eigenlijk bedoeld om bijdragen te stimuleren over de inhoud van Net Werk. Maar de teksten die via Jan binnen kwamen bleken een persoonlijkere tint te hebben dan mijn bedoeling was. Ik heb altijd moeite gehad met de Nederlandse toespraakcultuur en het leek erop dat het zou lukken ondanks de 50 nummers en de tien jaar van Net Werk daaraan te ontkomen. Maar nu moet ik eraan geloven. Jan heeft zich de moeite gegeven drukbezette academici aan het werk te zetten. Ik kan niet anders doen dan zijn inzet te honoreren. Dank je wel, Jan, en dank aan de inzenders. Ik heb wel tussen de loftuitingen suggesties voor de toekomst gekregen.
Een tekst die ik wel hoogst persoonlijk aan de auteur vroeg te schrijven is de presentatie van Duits milieugeschiedenis door Arne Andersen. De Duitse wetenschappelijke produktie is indrukwekkend, maar als we Andersen moeten geloven, is het ondanks en niet dankzij de huidige status van milieugeschiedenis in de universitaire wereld. Er wordt niet kwistig gestrooid met gelden voor de oprichting van milieuhistorische instituten en leerstoelen. De tekst is onvertaald opgenomen in de verondrestelling dat Duits voldoende begrepen wordt door de lezers.
Ook de Engelstalige teksten die met enig speurwerk op internet te ontdekken waren zijn in de oorspronkelijke taal gelaten. Zij mogen voor niet-commerciële doeleinden zonder auteursrechtelijke beperkingen gepubliceerd worden.
Eddy Houwaart spreekt de wens uit dat Net Werk als “interNet Werk” de wereldwijde cybernetische ruimte door het leven zal gaan. Dat zou best eens kunnen gebeuren. Ik oefen al. Mijn eigen als knutselwerk ontstane “homepage” is op internet te vinden en heeft zelfs uit een onbekend Zweeds stadje een aardige reactie uitgelokt.
Maar op zich is een publiek van zo’n 500 geïnteresseerde Nederlandse lezers wel meer waard dan miljoenen internet snuffelaars over de hele wereld. En een oproep zoals die voor de ir. Sikkes prijs heeft binnen die beperkte lezerskring best nog effect. Toch heb ik de laatste tijd zonder twijfel veel nuttige informatie op internet kunnen vinden, thuis zittend achter mijn scherm. Die had ik anders niet zonder een duur abonnement op een databank ontdekt. Wist u bijvoorbeeld dat een goed deel van de historisch-medische databank van de professionele aanbieder Medline gratis toegankelijk is op internet?
Myriam Daru

Klimaatgeschiedenis

nieuwe inzichten, oude bronnen
Net Werk voorjaarsbijeenkomst 15 mei 1996
Utrecht Academiegebouw, Domplein 29, zaal 19

10.00-10.30	Binnenkomst
10.30-10.45	Inleiding door de dagvoorzitter
10.45-11.30	dr. Esther Jansma ROB Sporen van klimaat: jaarringen als bron Discussie
11.30-11.45	Pauze
11.45-12.30	drs. Aryan van Engelen KNMI De verschrikkelijke (?) 14e eeuw Discussie
12.30-13.45	Lunch
13.45-14.30	drs. Adri de Kraker Vlaamse bronnen uit de 16e eeuwen klimaatgegevens Discussie
14.30-14.45	Pauze
14.45-16.00	Paneldiscussie over klimaatgeschiedenis, lange termijnprocessen en de interactie tussen klimaatgeschiedenis en andere disciplines (met de inleiders en dr. Reindert Falkenburg, RKD)

De bijeenkomsten van Net Werk zijn vrij toegankelijk en open voor alle belangstellenden
Inlichtingen en aanmelding: Net Werk Winselerhof 56 5625 LZ Eindhoven
Myriam Daru tel. 040-2423814; fax 040-2480794 e-mail mdaru@lAEhv.nl

dr. Esther Jansma heeft ecologische archeologie gestudeerd aan het Albert Egges van Giffen instituut te Amsterdam en is gepromoveerd op een dendrochronologisch onderwerp. Zij is als dendrochronologe verbonden aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en is wetenschappelijk directeur van het onderzoeksbureau Ring.

drs. A. van Engelen is verbonden aan het KNMI en werkt als redacteur en projectcoördinator met drs. J. Buisman mee aan het project 'Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen', waarvan het eerste deel in juni 1995 verscheen (2e druk oktober 1995).

50
NET WERK
640-641
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

drs. A. de Kraker werkt aan een promotie over 'Klimaat en dijkonderhoud 1488-1609'.

Klimaatgeschiedenis heeft de laatste tien jaar veel vooruitgang geboekt. Door oude schriftelijke bronnen met het oog van de klimatoloog door te nemen, door het gebruik van nieuwe technieken van analyse van materiële bronnen in disciplines zo uiteenlopend als glaciologie, pollenonderzoek, zoöpaleologie, dendrochronologie, zijn tal van nieuwe gegevens aan het licht gekomen die gangbare historische en historisch-geografische interpretaties preciseren, nuanceren of zelfs falsificeren. Internationale projecten gericht op het in beeld brengen van globale klimaatveranderingen en een betere kennis van klimaatprocessen over (zeer) lange perioden heen zijn een belangrijke impuls voor nieuw onderzoek waarvan milieugeschiedenis profijt kan hebben.

In de afgelopen jaren heeft de stichting Net Werk bijeenkomsten georganiseerd die het brede gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu bestrijken. Klimaatgeschiedenis was nog niet aan de beurt geweest, behalve indirect bij het bespreken van andere thema's zoals landschapgeschiedenis.

Net Werk ziet Abraham

Ik heb er al die tijd niets van gezegd. Niet dat ik het allemaal zo gewoon vond, maar het ging eigenlijk vanzelf. Ik doel op de produktie van het tijdschrift Net Werk. Voor de meeste organisaties is het een hele toer om vijf keer per jaar het hoofd boven de zoden te steken, maar als voorzitter van Net Werk had ik er eigenlijk geen omkijken naar. Myriam Daru -oprichtster van Net Werk en in veel opzichten de motor van de club - bleek over zoveel energie en doorzettingsvermogen te beschikken dat ik het nakijken had. De afgelopen tien jaar produceerde zij, met de regelmaat van een klok, vijftig goed gedocumenteerde tijdschriften over de geschiedenis van hygiëne en milieu. Wij zijn haar daarvoor dank verschuldigd. Myriam exploreert een breed onderzoeksterrein en ziet kans om een grote verscheidenheid aan disciplines met elkaar in contact te brengen. Een felicitatie is op zijn plaats. De waardering van ons allen kan dunkt mij het beste worden overgebracht door vier lezers uit de veelkleurige lezerskring van Net Werk aan het woord te laten. De andere 496 lezers worden overigens ook in de gelegenheid gesteld om hun blijdschap over het verschijnen van nummer vijftig op gepaste wijze te uiten. Zij kunnen de voortgang van dit initiatief

waarborgen door het storten van een bijdrage in de produktiekosten (bijvoorbeeld 25 gulden) op giro 3653910 ten name van penningmeester Net Werk, Rotterdam. Geef gul opdat Net Werk kan blijven verschijnen.
Jan van den Noort - voorzitter Net Werk

Innerlijke kracht

Een mijlpaal nodigt uit om stil te staan en achterom te zien. Zo ook het verschijnen van het vijftigste nummer van Net Werk. Aanvankelijk was het contactblad slechts in kleine kring bekend, maar thans heeft het een vaste plaats verworven op leesplanken en boekentafels. Dat succes steunt niet op uiterlijk vertoon. In tegendeel, uiterlijk heeft het blad na verloop van tijd aan glans ingeboet door de overgang op kringlooppapier. Het succes van Net Werk steunt uitsluitend op de innerlijke kracht van de gehanteerde formule. De inhoud van het blad is namelijk veel rijker dan de omschrijving 'geschiedenis van hygiëne en milieu' doet vermoeden. De aandacht die bij herhaling is geschonken aan onderwerpen als natuur, ecologie, water, landschap, klimaat en wonen maakt het blad voor de historisch-geograaf minstens zo interessant als voor de historicus. Daarnaast maken de signalementen, literatuuroverzichten en boekbesprekingen het openslaan van het contactblad elke keer weer tot een uitdaging. Onmiskenbaar is het de verdienste van de redacteur dat Net Werk vijftig keer op dit constant hoge peil kon verschijnen. Wie geen ervaring heeft met redactioneel werk, kan nauwelijks bevroeden welk een grote inspanning schuil gaat achter die prestatie! Desondanks ben ik zo onbescheiden om uit te zien naar de volgende vijftig nummers.
Guus J. Borger - Amsterdam

Port betaald Eindhoven

Ik heb ze nog: alle vijftig nummers van Net Werk. De eerste, nog wat glossy opgemaakt, zien er prima uit. maar de latere beginnen wel aardig te vergaan, want recycled papier heeft een geringe halfwaardetijd. Als je ze weer eens doorneemt, blijkt hoe goed de formule van meet af aan geweest is. Signalementen, stimulansen, essays. Zou ze die boeken allemaal gelezen hebben? En wat is er veel Frans bij.
De encyclopediste van de milieugeschiedenis, dat is Myriam Daru. De verlichting komt uit de Lichtstad. Winselerhof 56 is het episch centrum van de Nederlandse milieugeschiedenis geworden. Nu al tien jaar wordt het vakgebied van daaruit aangestuurd. Port betaald Eindhoven betekende aanvankelijk port betaald Myriam. Dat hoeft gelukkig niet meer, maar Myriams verdienste voor de milieugeschiedenis is in geen geld uit te drukken. Wordt het geen tijd voor een standbeeld? Dan maar meteen naast Anton.
Pim Kooij - Groningen

50
NET WERK
642-643
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Onder vrienden

Wanneer zal het geweest zijn? Ik denk 1990 of 1991. Joke Jongejan, een doctoraalstudente uit Amsterdam, had mij gevraagd om een inleiding te houden over mijn opvattingen betreffende de 'commons': zou de traditionele 'gemeenheid' ook nog een rol kunnen spelen binnen een moderne samenleving? Het was voor een samenkomst van de groep 'Net Werk'. Daar had ik nog nooit van gehoord. Ik ging dan ook volstrekt blanco naar de bijeenkomst om, zo dacht ik, mijn zoveelste lezing te houden naar aanleiding van mijn boek 'Het rijk van de schaarste', waarin ik een hoofdstuk aan de 'commons' had gewijd. Dat ik mij de inleiding en vooral de dicussie ook nu nog helder voor de geest kan halen, laat zien dat het hier geen 'normale' ontmoeting met een publiek betrof. Zelden ben ikk met zo veel enthousiasme en deskundigheid geconfronteerd, zelden heb ik zoveel van een bijeenkomst geleerd.
Dat leren is doorgegaan. Sinds deze ontmoeting zat ik in het bestand van Net Werk. Ook voor een filosoof bevatten de bijdragen en literatuurverwijzingen vaak veel belangwekkende informatie. Juist door de gedrevenheid en ongekunsteldheid die uit de kolommen van Net Werk spreekt, is het blad mij dierbaar. Als je het leest voel je je eerder onder vrienden en medestanders dan onder abonnees.
Pas het verzoek om deze bijdrage heeft mij doen beseffen, dat ik deze ervaring met name aan Myriam Daru te danken heb. Ik weet te weinig van het concrete reilen en zeilen van Net Werk om haarzelf nog 50 nummers toe te durven wensen. Dat ze er moeten komen staat voor mij als lezer echter wel als een paal boven water.
Hans Achterhuis - Enschede

Inter Net Werk

Zo begint het vaak. Een klein groepje enthousiastelingen start met bijeenkomsten over een specifiek thema of een doelstelling, die in de bestaande wereld niet wordt besproken- respectievelijk nagestreefd. Of het groepje nieuwe aanhang verwerft, heeft het maar ten dele zelf in de hand. Veel hangt af van het moment en van de omgeving. Als de initiatiefnemers de juiste toon weten te vinden en genoeg geduld hebben, bestaat de kans dat het groepje een echte organisatie wordt. Het kan ook zijn dat de omstanders weinig heil zien in de nieuwe club. De meesten echter hebben gewoon geen tijd voor iets nieuws of zien er eventjes het nut niet van in. Het

onderwerp van het groepje is voor hen kennelijk niet urgent genoeg. Veel groepjes gaan zo na verloop van tijd ter ziele.
Ik zal maar bekennen dat ik tot de laatste categorie omstanders behoorde, toen ik Myriam Daru ongeveer tien jaar geleden voor het eerst ontmoette, en zij mij het plan voorlegde om een nieuwe landelijke werkgroep op te zetten. Het moest gaan over de geschiedenis van de hygiëne, of zelfs over de geschiedenis van het milieu en de natuur.
6
7
Weer een werkgroep, nog meer vergaderen, nog verdere specialisering van historisch onderzoek! Het onderwerp als zodanig was interessant genoeg, daar ging het niet om. Tenslotte hield ik mij er ook mee bezig in het kader van medisch-historisch onderzoek. Daaruit blijkt zonneklaar dat milieu en hygiëne lange tijd centraal in de geneeskunde en de medische theorie hebben gestaan. Maar een nieuwe werkgroep, welk nut kon het bestaande historisch onderzoek daar nu van hebben ?
Gelukkig heeft Myriam zich niets van mijn aarzelingen aangetrokken (ik betwijfel trouwens of ze die heeft opgemerkt). Samen met Henk van Zon, Joke Jongejan en Jan van den Noort zette ze door en richtte ze de Werkgroep voor de geschiedenis van hygiëne en milieu op. Binnen de kortste keren telde de werkgroep tientallen leden en het duurde niet lang voordat er een eigen mededelingenblad kwam, natuurlijk onder redactie van Myriam. Ruim een jaar later was de werkgroep omgezet in een Stichting. Mijn scepsis was inmiddels geheel verdwenen: het initiatief van Myriam bleek een erg goed initiatief. Vooral de besprekingen van lopend onderzoek en nieuwverschenen literatuur bewezen - althans voor mij - hun nut. In anderhalf jaar beschikte de Stichting dankzij Myriam over een gigantisch literatuurbestand, dat daarna iedere twee maanden met enkele tientallen titels groeide. De meest diverse onderwerpen passeerden de revue: afvalverwerking, lichaamshygiëne, waterleidingmuseum, naturisme, volkshuisvesting, milieubeweging, bodemsanering. Het thema waarop de Stichting zich richt, bleek zo breed en omvangrijk dat je na enige tijd gemakkelijk het overzicht kwijt kon raken. Dat is de laatste jaren een groeiend probleem geworden, waarvoor helaas nog geen oplossing is gevonden.
Wat ik altijd erg goed heb gevonden is dat Myriam en daarmee de Stichting niet uitsluitend historisch gemotiveerd opereerde. De politieke actualiteit op het terrein van milieu en natuur heeft altijd een rol gespeeld. De laatste jaren is dat zelfs belangrijker geworden. Dat juich ik toe, al realiseer ik me dat het voor historici altijd een hachelijke zaak

50
NET WERK
644-645
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

is hun werk met concrete actuele politieke kwesties te verbinden. Die bio-archeologie en ander historisch onderzoek ten behoeve van bodemsanering lijkt me in elk geval een nuttige activiteit.
Myriam had een vooruitziende blik. De geschiedenis van hygiëne, natuur en milieu heeft de laatste jaren in academische kring erkenning gekregen. Nog maar weinigen zullen ontkennen dat 'natuur en milieu' een thema is waarvan de bestudering onmisbaar is voor een beter begrip van de moderne westerse cultuur. Zowel internationaal als nationaal is de betekenis van interdisciplinair onderzoek van filosofen, historici, sociologen en natuurwetenschappers alleen maar toegenomen. Tegen die achtergrond wordt het nodig dat de Stichting
7
8
verder haar vleugels uitslaat en laat zien dat Nederland een interessante plaats is voor interdisciplinair onderzoek naar natuur, milieu en hygiëne. Ik wil niet dezelfde fout als tien jaar geleden maken. Daarom mijn oproep: Myriam, zorg dat 'Net Werk' een onmisbare site op Internet wordt!
Eddy Houwaart - Maastricht

Umweltgeschichte in Deutschland

In Deutschland sind bisher drei größere Überblicke über Umweltgeschichte erschienen.1] Während der erste von Schramm aus dem Jahr 1987 noch von den "eher persönlich-informellen Kontakten" von historischen Umweltforschern sprechen konnte, hat sich in Deutschland - wenn auch mit 15jähriger Verzögerung gegenüber den USA - die historische Umweltforschung dermaßen ausgeweitet, daß es heute nicht mehr möglich ist, einen Gesamtüberblick über die Literatur von der Antike bis ins 20. Jahrhundert zu geben. Deswegen werde ich mich im folgenden auch auf das 19. und 20. Jahrhundert beschränken. Zunächst zur allgemeinen Situation der Umweltgeschichte in Deutschland. Sie hatte das Pech weder im Gegensatz zur Technikgeschichte in den 60er/70er Jahren in eine Ausbauphase der Hochschulen zu fallen noch wie die Geschlechtergeschichte in den 80er Jahren auf zahlenmäßig bedeutsame Unterstützung bauen zu können. Deshalb sieht die Stellensituation schlecht aus. Lediglich eine Professur ist seit 1995 (an der Uni Hannover) mit Franz-Josef Brüggemeier ausdrücklich für Umwelt- (und Technik)geschichte besetzt. Doch wenn man sich die Vorlesungsverzeichnisse der Historischen Seminaren ansieht, gibt

50
NET WERK
646-647
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

es vermutlich kaum eine Universität, die nicht schon einmal eine entsprechende Lehrveranstaltung angeboten hat. Zumeist sind es dabei die Technikhistoriker, die entsprechende Veranstaltungen anbieten. Ich habe bisher bewußt die männliche Form benutzt, denn Umwelthistorikerinnen sind noch rar. Dies zeigt auch der einzig noch funktionierende "Hamburger Arbeitskreis Umweltgeschichte" (HAU) an der Universität Hamburg (Klaus Schlottau, Arbeitsstelle Sozialgeschichte der Technik, Allende-Platz 1, 20146 Hamburg), unter seinen 10-20 Mitgliedern befindet sich keine einzige Frau.
Wenngleich die Situation für die Umwelthistoriker nicht gerade rosig ist, so hat die Disziplin dennoch allgemeine Anerkennung in der Historikerzunft gefunden. 1990 widmete der 38. deutsche Historikertag der Umweltgeschichte eine eigenständige Sektion und die neugegründete "Gesellschaft für Technikgeschichte" hielt 1992 ihre erste Tagung zum Thema "Natur und Technik" ab.
1994 widmete die angesehenste deutsche Zeitschrift für Sozialgeschichte "Geschichte und Gesellschaft" der Umweltgeschichte eine Sondernummer Mit achte Beiträgen, u.a. von Radkau, Andersen, Brüggemeier, Bayerl.2] In seinem Einleitungsbeitrag stellt Radkau die Frage: "Was ist Umweltgeschichte"? Dabei setzt er sich einerseits mit Rolf Peter Sieferle auseinander, dessen umwelthistorisches Ideal eine nichtanthropozentrischen Geschichtsschreibung besteht, andererseits grenzt er sich gegen Arne Andersen ab, für den Umweltgeschichte immer die "Geschichte der Menschen, ihrer Aktionen und Reaktionen, ihrer ideologischen Verarbeitung von Wirklichkeit" beinhaltet. Die Kontroverse zwischen dem mehr ökosystemaren Ansatz Sieferles und dem einer Auffassung von Natur als ausschließlich kulturellem Konstrukt wie sie etwa Andersen oder Engelbert Schramm vertreten, haben die theoretische Entwicklung von Umweltgeschichte in Deutschland bisher bestimmt. Leider ist Sieferle in diesem Sammelband nicht vertreten, so daß hier nur auf eine von ihm herausgegebene Aufsatzsammlung mit einem umfangreichen theoretischen Nachwort von ihm selber verwiesen werden soll.3] Insgesamt spiegelt das Sonderheft von "Geschichte und Gesellschaft" den Stand der Umweltgeschichte in Deutschland (und z.T. auch der Schweiz) wider. Allerdings fehlt in diesem Band die Auseinandersetzung mit Frage, ob unter umweltgeschichtlicher Perspektive sich neue und andere historische Epochen konstituieren. So haben verschiedene Umwelthistoriker die 1950er Jahre als Epochenscheide identifiziert, in der sich weltweit eine eher nachhaltige Entwicklung in eine energie- und ressourcenverschwendende verwandelt hat, in der alle umweltrelevanten Parameter explodieren und sich die gesellschaftlichen Naturverhältnisse grundlegend zu ändern beginnen. Eine erste Zusammenfassung leistete eine Tagung, die das Landesmuseum für Technik und Arbeit in Mannheim in Zusammenarbeit mit dem Herausgeber des "Environmental History Newsletter", Jörn Sieglerschmidt, im Dezember 1993 veranstaltet hatte. In dem Tagungsband mit den Beiträgen werden die 1950er Jahre als Schwellenzeit, als Zeit des epochalen Umschwungs, die auch mit einem Mentalitätswandel einhergehen, gekennzeichnet.4] Der Schweizer Historiker Christian Pfister hat diese Veränderung mit dem von einem Architekten geprägten Begriff des "50er Jahre Syndroms" belegt. In einer Veranstaltungsreihe an der Universität Bern haben WissenschaftlerInnen aus verschiendenen Fakultäten Belege für diese These vorgetragen.5] Arne Andersen hatte vorher in einer Ausstellung "Perlon, Petticoats und Pestizide" mit StudentInnen der Universität Basel entsprechende Ergebnisse visualisiert und in einem Katalog vorgestellt. 6]
Daneben sind in den letzten Jahren zahlreiche umwelthistorische Monografien erschienen, die zum Teil auch im NetWerk bibliographiert wurden. 1992 haben Franz-Josef Brüggemeier und Thomas Rommelspacher eine Umweltgeschichte des Ruhrgebiets unter dem Titel "Blauer Himmel über der Ruhr" herausgebracht.7] Als Zugriff wählen sie Umweltmedien Luft, Wasser, Boden und orientieren sich an den klassischen zeitgeschichtlichen Einteilungen, Kaiserreich, Weimarer Republik, Nationalsozialismus und Bundesrepublik. Im Mittelpunkt stehen industriellen Einleitungen. Was auf den ersten Blick plausibel erscheint, erweist sich beim näheren Hinsehen als problematisch, denn die Umweltgeschichte orientiert sich nicht an den politischen Zäsuren, zudem versperrt die fast ausschließliche Betrachtung der Industrie die zunehmende Umweltbedeutung der Privathaushalte inklusive der Massenmotorisierung. Dennoch ist das Buch beispielhaft für eine umweltgeschichtliche Betrachtung einer Region.
Besonders dem Kaiserreich galt in letzter Zeit die Aufmerksamkeit der Umwelthistoriker. Drei Dissertationen und eine Habilitationsschrift sollen hier erwähnt werden. Die letzte von Prof. Thomas Nipperdey (München) betreute Arbeit von Andreas Knaut befaßt sich mit den Ursprüngen des Naturschutzes in Deutschland, der in hohem Grade romantisch-reaktionär geprägt war.8] Sie beschreibt vorbildlich die Dilemmata, in

denen der Naturschutz zu Beginn des Industrialismus steckte, zu einem Zeitpunkt, zu dem dieser noch nicht ökologisch begründet werden konnte. Die zweite Arbeit von Ulrike Gilhaus untersucht das Beziehungsgeflecht zwischen staatlicher Umweltpolitik und öffentlichem Bewußtsein beim Übergang vom paternalistischen zum liberalen Modell des Kapitalismus.9] Diese Regionalstudie von einem der industrialisertesten Teile des Kaiserreichs arbeitet dabei gut unterschiedliche Argumentations- und Handlungsmuster heraus, lediglich die wenig differenzierte Benutzung des Umweltbegriff erscheint störend, denn die Auseinandersetzungen betrafen eben nicht die Umwelt, sondern es ging um unterschiedliche Eigentumsrechte. In einer Studie untersucht Ralf Henneking die Konflikte um Umweltbelastungen durch die chemische Industrie in der Rheinprovinz von 1800 bis 1914.10] Die Arbeit zeichnet sich durch großen Fleiß aus und listet akribisch alle Auseinandersetzungen in der schwerchemischen, der Farb- und Düngemittelindustrie auf. Die Arbeit kann so als gute Materialsammlung für weitere Untersuchungen dienen, allerdings fehlt ihr eine systematisierende und zusammenfassende Durchdringung. Die letzte Arbeit stammt vom Rezensenten selber.11 Es handelt sich um den Vergleich eines alten, traditionellen Industriezweiges, den der Metallhütten, mit einem neuen, dem der Chemieindustrie. Da man schlecht die eigene Arbeit rezensieren kann, möchte ich lediglich die holländischen Leser auf die in der Untersuchung geschilderten Einsprüche niederländischer Behörden in den 1870er und 1920er Jahren gegenüber deutschen Rheineinleitern hinweisen.

Der Rezensent ist gern bereit, weitere Fragen zur deutschen Umweltgeschichte mit holländischen KollgeInnen zu diskutieren.

arneandersen@t-online.de
(Arne Andersen, Zwickauer Str. 33, D-28215 Bremen, Tel.: 0049/421-37 39 71)

1) Engelbert Schramm, Historische Umweltforschung und Sozialgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts, in: Archiv für Sozialgeschichte (AfS) 27 (1987), S. 439-455. Arne Andersen, Umweltgeschichte - Forschungsstand und Perspektiven, in: AfS 33, S. 672-701. Paul Leidinger, Von der historischen Umweltforschung zur Historischen Ökologie. Ein Literaturbericht, in: Westfälische Forschungen 41 (1991), S. 495-516.
2) Werner Abelshauser, Umweltgeschichte. Umweltverträgliches Wirtschaften in historischer Perspektive, Geschichte und Gesellschaft, Sonderheft 15, Göttingen 1994.

50
NET WERK
648-649
10/11
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

3) Rolf Peter Sieferle (Hg.), Fortschritte der Naturzerstörung, Frankfurt a.M. 1988. Die Aufsätze sind Übersetzungen aus dem amerikanischen Sprachraum.
4) Jörn Sieglerschmidt (Hg.), Der Aufbruch ins Schlaraffenland. Environmental History Newsletter, Special issue 2, 1995. Zu beziehen durch: J. Sieglerschmidt, Landesmuseum, Museumsstraße 1, 68165 Mannheim.
5) Christian Pfister (Hg.), Das 1950er Syndrom. Der Weg in die Konsumgesellschaft, Bern 1995.
6) Arne Andersen (Hg.), Perlon, Petticoats und Pestizide, Basel/ Berlin 1994.
7) Franz-Josef Brüggemeier/ Thomas Rommelspacher, Blauer Himmel über der Ruhr. Geschichte der Umwelt Im Ruhrgebiet 1840-1990, Esen 1992.
8) Andreas Knaut, Zurück zur Natur. Landschafts- und Heimatschutz im wilhelminischen Zeitalter. Supplement 1 (1993) zum Jahrbuch für Naturschutz und Landschaftspflege.
9) Ulrike Gilhaus, "Schmerzenskinder der Industrie". Umweltverschmutzung, Umweltpolitik und sozialer Protest im Industriezeitalter in Westfalen 1845-1914, Paderborn 1995.
10) Ralf Henneking, Chemische Industrie und Umwelt, Zeitschrift für Unternehmensgeschichte, Beiheft 86, Stuttgart 1994.
11) Arne Andersen, Historische Technikfolgenabschätzung am Beispiel der Metallhütten und Chemieindustrie. 1850 - 1930. Zeitschrift für Unternehmensgeschichte, Beiheft 90, Stuttgart 1996.

Klimaatgeschiedenis van West Afrika

Kort geleden was er een zeer interessante discussie gaande over de klimaatgeschiedenis van Afrika, in het bijzonder de bijdragen van J. Webb over het verband tussen klimaat en de paarden/slaven economie.

Peter A. Rogers, Department of History, Dartmouth College geeft in een e-mail boodschap een leesadvies over Afrikaans milieugeschiedenis:

In addition to Webb's recent work on the desert frontier, see also George Brooks, "Landlords & Strangers: Ecology, Society and Trade in Western Africa,1000-1630" (Boulder: Westview, 1993). This comprehensive survey synthesizes patterns of long-term regional environmental change (wet/dry periods), current/climate conditions along the W. African coast, the development of European-African commercial relations from the early 15th century, and the

spread of Mande culture from the Senegal-Niger River region to areas closer to the emerging networks of coastal trade further south and west.
David Lee Schoenbrun <DSCHOENB@uga.cc.uga.edu> becommentarieert:
Brooks' **Landlords and Strangers** does not closely argue the evidence for pre-colonial environmental change in the extreme western portion of greater West Africa. He does so in **Western Africa to c. 1860 A.D.; A Provisional Historical Schema Based on Climate Periods.** Indiana University African Studies Program Working Papers Series No. 1. An article in **Cahiers d'études africaines** (1986) synthesizes the earlier synthesis.
The authority on historical evidence most likely remains Sharon Nicholson, "A Climatic Chronology for Africa: Synthesis of Geological, Historical, and Meteorological Information and Data." Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Wisconsin, Madison, 1976. In lieu of the diss, try her article in **Jour. of Afr. Hist.** 20,1 (1979), 31-49. More and more realiable data come from various archaeological and paleoenvironmental teams of researchers. Try Jean Devisse (ed.) Vallees du Niger (Paris: Reunion des Musées Nationaux, 1993) [Reviewed by J Vansina in current number of JAH].
For more recent eras the material thickens up rapidly.
James Webb gaat dieper in op het thema:
In **Desert Frontier: Ecological and Economic Change Along the Western Sahel, 1600-1850** (Univ. of Wisconsin Press: Madison, WI, 1995), I examined the historical evidence for climatological change in the western Sahel. I found that the historical evidence strongly suggested a long-term trend toward increasing aridity which began in the late-sixteenth or early seventeenth century and continued throughout the period of study
Desert Frontier might be read as broadly supportive of George Brooks' periodization of climate change for western Africa, summarized most recently in Landlords and Strangers (1992). In it he argued for a "wet" phase from c.1500 to c.1630, a "dry" phase from c. 1630 to c.1860, and a "wet" phase from c.1860 to c.1900. Desert Frontier thus does not support the periodization advanced by Sharon Nicholson, who argued for a "wet" period from the late-fifteenth to the late-eighteenth century. But Desert Frontier also argues that the seventeenth and eighteenth centuries were more humid than the nineteenth or twentieth centuries, and thus that the idea of "wet" and "dry" phases which suggests oscillation around a long-term stable

50
NET WERK
650-651
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

mean obscures the fact that there was a long-term trend toward increasing aridity which characterized the period c.1600 to the present. Desert Frontier argues that during the period 1600-1850 the long-term trend toward increasing aridity had a profound impact on both farming and herding peoples. In broad overview, the increasing aridity caused the expansion of the great camel zone, pushed the Sahelian cattle zone ever farther to the south, and rolled back the zone of rainfed agriculture. The desertification of the Sahel provoked transformations in ways of life. Early in this period, a new ethnic identity, that of the "Whites" (Arabic: al-Bidan), was forged. The emergence of this desert-edge identity was the result of many transformations in identity among formerly Arab, Berber, Wolof, Soninke, Fuutanke, and Bafur groups. The desiccation of the desert edge was accompanied by an increase in political violence when competition for scarcer resources intensified and new economic patterns came into being.
In my original post on H-ASEH <Environmental History>, I also mentioned horse cavalry in the sahel in response to a post from W.M. Reger IV, a Russianist working on the Russian army, who was inquiring after other work on seventeenth-century environmental history and the impact of warfare and cavalry in specific. My work on Sahelian horse cavalry (first published in the **Journal of African History**, vol. 34, no.2 (1993)) argues for a horse-slave cycle which sent Black African slaves north both into the desert and to the Maghrib in exchange for horses from North Africa and horses bred along into the savanna suffered high mortality; they were used for military purposes which produced more slaves for export to both (1) Atlantic and (2) Saharan and North African markets. (For a recent overview of the recent literature on horse cavalry, see Robin Law, "The Horse in Pre-Colonial West Africa," in **Cavalieri Dell'Africa** (Centro Studi Archeologia Africana: Milan, 1995), 175-184.)

Groen imperialisme

Richard H. Grove, *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens and the Origins of Environmentalism, 1600-1860* (Cambridge University Press, Cambridge, 1995), xiv + 525 pp., ISBN 0 521 40385 5.
Besproken door Jane Carruthers, University of South Africa
From its inception as a distinct branch of historical endeavour, environmental history has been dominated by the United States. The publications emanating from

that country, many of them by distinguished scholars such as Donald Worster, Alfred Crosby, William Cronon and Susan Flader (to mention but a few), are extremely rich and varied and have contributed substantially to enlarging our understanding of the past. Nonetheless, while appreciating the great value of the oeuvre, historians outside the United States have not been able to relate directly to the north American environmental experience or even to utilise its insights in their own research. Much of American environmental history, for instance, does not apply to countries less developed and less industrialized than the United States, to those with a colonial background or even to those with different climatic conditions.

Consequently there has been a need for a book which gives detailed attention to other parts of the globe, in particular to those whose history has been shaped by imperialism. Richard Grove has now published on this theme and the appearance of *Green Imperialism* (in the Studies in Environment and History series) will benefit environmental historians everywhere. Originally based at Churchill College, Cambridge, and presently at the Australian National University, Grove has produced a work equal to the best that the United States can offer. The author diverts environmentalism from its modern North American focus by locating it in the colonial experience and by reminding us that environmental and conservation issues are not new. Some modern ideas have historical antecedents far back in the past, and even an issue as up-to-date as global warming can be prefigured in the writings of Theophrastus of classical Greece who believed that human action could induce detrimental climatic change.

Grove has previously made notable contributions in his field: they appear in **Conservation in Africa: People, Policies and Practice,** which he edited with David Anderson (Cambridge, 1987), in "The Politics of Conservation in South Africa," **Journal of South African Studies** 15, 2 (1989), in J.M. Mackenzie, ed., **Imperialism and the Natural World** (Manchester, 1990) and elsewhere. His contribution to environmental history extends to his initiation and editorship of the new interdisciplinary journal Environment and History which came out in February 1995.

Green Imperialism (much of which is based on Grove's 1988 Cambridge Ph.D. thesis) is a fascinating and important book, but it is a difficult one to review because it does not fit easily into any pigeonhole. If there is a precursor for this imaginative work, it is-as Grove acknowledges-Clarence Glacken's **Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought, From Ancient Times to the End of the Eighteenth Century** (Berkeley, California, 1967) or perhaps the total histories of the annalist Fernand Braudel.

In terms of subject matter, sources consulted and underlying ideological impulses, Green Imperialism is extremely wide-ranging. The book's long sub-title, while perhaps unwieldy, is needed to indicate the central themes of the contents. The overarching argument which Grove develops by using specific examples is that the expansion of Europe has been critical both to the development of practical state environmental policy as we understand it today, and to environmental epistemology. Grove explores the interplay between the metropole and the expanding colonial periphery and shows how current ideas about the natural world have evolved from these circumstances.

Using insights from postmodern literary theory, Marxian class analysis, resource economics and many other disciplines, Grove traces the origins of modern environmental concern -intellectually, culturally and practically - to European expansion in general, but especially to contact with islands and tropical biota. He explains the importance of islands in European culture, extracting information from Shakespeare, Daniel Defoe, Darwin, and also from the archives in places as varied as Lyons, Brest, Bangalore, Mauritius, St Vincent, Pretoria, Trinidad and Tobago, Cambridge and Kew. The importance of islands, as Grove explains it, is that being isolated and relatively small, they rapidly and dramatically demonstrated the mechanisms and processes of ecological change brought about by European penetration, thus generating theoretical enquiry about such matters and impacting upon environmental policy.

The book comprises eight chapters; the first is an overview, while the others analyze places as diverse as tropical India, St Helena, the Cape of Good Hope, Mauritius, and the Caribbean, relating their environmental histories to the aims and experiences of various colonizing and controlling joint-stock enterprises (English, Dutch and French) and later colonial states. These institutions are not elevated to powerful monolithic impersonal structures, because Grove evaluates organizational endeavour against the very real transformations which individuals have been able to make. It is both challenging and novel to have a scrutiny of the careers of hitherto little known company surgeons and embryonic naturalists and scientists working in different regions, and it is certain that Green Imperialism will stimulate other historians to work in this field. Moreover, this

50
NET WERK
652-653
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

book will also inform scientists and scholars of literature.
Some historians have considered imperialism to have been totally detrimental to colonial environments by disrupting pre-colonial ecologies and by aggressive resource extraction, but Grove's view is more nuanced. He sees the course of environmentalism as a two-way process, observing it not only from a colonial perspective but also in terms of how that perspective was shaped by the different climates and ecological regimes encountered by the colonizers. Much of what today is referred to as indigenous knowledge, Grove shows, was not rode over roughshod by colonisers, but indeed permeated western science. His evaluation of the influence of
15 India on the science of Alexander
16 von Humboldt is a case in point.
While unreservedly recommending this book, there were parts where it appeared that Grove was not altogether successful in integrating his arguments or of melding his wide assortment of ideas into a totally coherent whole. The short chapter on Stephen Hales is one such example, and there is no doubt that the conclusion is less splendid than the introduction.
Mention must be made of the author's facility in utilizing a remarkable diversity of sources. His understanding of the literature (in many languages) and his wide general knowledge are rare, and, in addition, he writes well. The bibliography is excellent and the interesting (sometimes long) asides in footnotes, entertaining and informative.
Essentially, Green Imperialism can be summarised as the history of how westerners have yearned for a sustainable environment, yet introducing to so many parts of the world so many of the factors which make that impossible. However, far from a `doom and gloom' position, Grove shows how the interaction between people and environment can be surprisingly constructive and how our cultural history has been affected by it
Jane Carruthers Department of History University of South Africa
Copyright H-Net, 1996. Fair Use Granted, All Other Rights Reserved.

Signalementen

Environment and History, jrg. 2 (1996 february) 1 is verschenen. De artikelen zijn hier tussen andere bibliografische gegevens alfabetisch opgenomen.

Abelshauser, W. (ed.) **Umweltgeschichte. Umweltverträgliches Wirtschaften in historischer Perspektive,** (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994), 221 blz. DM 56,-.

50
NET WERK
654-655
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Airaksinen, M., 'Tar production in colonial North America', **Environment and History**, jrg. 2 (1996 february) 1, pp. 115-125.

Arnold, D., **Colonizing the Body: State Medicine and Epidemic Disease in nineteenth century India,** (Berkeley: University of California Press, 1993).

Barendregt, L., 'De Vereeniging tot Verbetering van de Volksgezondheid te Leiden, 1867-1900. Milieu-activisme en elitaire sociale bewogenheid in de tweede helft van de negentiende eeuw', **Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken,** (1995), pp. 103-128.

Berge, A.P. van den (red.) **Bestrijding van watervervuiling: vijfentwintig jaar WVO,** (Den Haag: Unie van Waterschappen, 1995), ISBN 90-6904-073-5, 363 blz.

Bogaert, D,. 'Stedelijke milieuhinder in de pre-industriële tijd (18de en begin 19de eeuw)', Vereniging voor Industriële Archeologie en Textiel, Gent. **Tijdschrift voor Industriële cultuur**, jrg. 13
16 (1995) 3, pp 18-35.
17

Bradley, D. J., 'Watson, Swellengrebel and species sanitation: environmental and ecological aspects', **Parassitologia**, jrg. 36 (1994 Aug) 1-2, pp. 137-47.

Brooks, G., **Landlords & Strangers: Ecology, Society and Trade in Western Africa 1000-1630,** (Boulder: Westview, 1993).

Brown, N., 'Climate change and human history - some indications from Europe, AD 400-1400', **Environmental Pollution,** jrg. 83 (1994) 1-2, pp. 37-43.

Brüggemeier, F. J. en M. Toyka-Seid (ed.) **Industrie - Natur. Lesebuch zur Geschichte der Umwelt im 19. Jahrhundert,** (Campus, 1996). DM 34,-.

Butlin, R. A. **Ecological Relations in Historical Times. Human Impact and Adaptation.**, (Blackwell, 1995). £ 45.00.

Crosby, A. W. **Germs, seeds and animals: studies in ecological history,** (Armonk, NY [etc]: ME Sharpe, 1994), ISBN 1-563-24249-4 geb; 1-563-24250-8 pb, xvi, 214 blz.

Crosby, A. W., 'The Past and Present of Environmental History', **The American Historical Review,** jrg. 100 (1995) 4, pp. 1177-1189.

Diani, M., **Green Networks: A Structural Analysis of the Italian Environmental Movement,** (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1995).

Die Umweltgeschichte als Wissenschaft. Umweltgeschichte und Umweltzukunft, (Bund demokrat. Wissenschaftl.: 1994), ISBN 3-924684-48-0, ca 230 blz. ca 36,- DM, Br.

Dobson, M. J., 'Malaria in England: a geographical and historical perspective', **Parassitologia**, jrg. 36 (1994 Aug) 1-2, pp. 35-60.

50
NET WERK
656-657
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Eleb, M. en A. Debarre **L'invention de l'architecture moderne,** (Paris: A.A.M./Hazan, 1995), ISBN 2-85025-3847, 534 blz.

Gartner, L. M. en C. Stone, 'Two thousand years of medical advice on breastfeeding: comparison of Chinese and western texts', **Semin. Perinatol.**, jrg. 6 (1994 dec) 18, pp. 532-536. Address Department of Pediatrics, University of Chicago, Wyler Children's Hospital, IL 60637.

Gerding, M. A. **W. Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950,** ('t Goy: Hes uitgevers, 1995) HES Studia Historica, nr. XVIII, ISBN 90 6194 298 5, 533 blz. Dissertatie Wageningen 1995, AAG Bijdragen XXXV.

Grmek, M., 'Le concept de maladie émergente', **Pubbl Stn Zool Napoli [II]**, jrg. 15 (1993) 3, pp. 281-96.

Hapke, T. , **Stadthygiene und Abwasserreinigung nach der Hamburger Cholera-Epidemie : Umweltforschung vor 100 Jahren im Spiegel der Bibliothek der Sielklaer-Versuchsstation,** (Herzberg: Bautz, 1993), ISBN 3-88309-041-7. DM 38,.

17/18

Heijden, C. G. W. **Het heeft niet willen groeien. Zuigelingen en sterfte in Tilburg, 1820-1930,** (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1995) Derde serie, nr. 1. *f* 49.-.

Heijden, C. G. W. **Kleurloos, reukloos en smaakloos drinkwater. De watervoorziening in Tilburg vanaf het eind van de negentiende eeuw,** (Tilburg: Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed, 1995) Tilburgse Historische Reeks, nr. 7, ISBN 90-74418-08-2, 206 blz.

Huisman, F., 'Medische Encyclopedie en sociaal constructivisme', **Groniek**, jrg. 29 (1995 december) 131, pp. 132-155.

Joosten, J.H.J., 'Between Diluvium an Deluge" the origins of the Younger dryas concept', **Geologie en Mijnbouw**, jrg. 74 (1995), pp. 237-240.

Kasteren, J. v. **Delf's Blauwe - Gedenkboek waterleiding Delft 1887-1994**, E. v. Eijk (redactioneel management) (Delft: 1994), ISBN 90-9007921-1, 128 blz.

Kinch, J. A., 'The nature of environmental history', American **Quarterly**, jrg. 47 (1995) 2, pp. 354.

Main, A. R., 'Ghosts of the Past', **Environment and History,** jrg. 2 (1996 february) 1, pp. 97-114.

Marshall, P. **Nature's web. Rethinking our place on earth,** (London: Cassell, 1995), ISBN 0 304 33539 8, xiii, 513 blz.

Merchant, C. , **Earthcare: Women and the Environment,** (Routledge, 1995), ISBN 0-415-90888-4. US $16.95 £11.99.

18/19

Milton, K. (ed.) **Environmentalism: The View from Anthropology,** (London: Routledge, 1993).

Neumann, R. Natur, **Geschichte und Verantwortung im "nachmetaphysischen Vernunftdenken" von Georg Picht,** (1993: Metzler,), ISBN 3-476-45043-0, 382 blz. 39,80 DM, Kt.

Olwig, K. R., 'Environmental history and the construction of Nature', **Environment and History,** jrg. 2 (1996 february) 1, pp. 15-38.

Perrenoud, A., 'Maladies émergentes et dynamique démographique', **Pubbl Stn Zool Napoli [II]**, jrg. 15 (1993) 3, pp. 297-311.

Powell, T. M. ,. (ed.) **Ecological Time Series**, (London [etc]: Chapman & Hall, 1994), 46 blz. £ 24.99.

Prato, G. B., 'Political decision-making: environmentalism, ethics and popular participation in Italy', Milton, K. **Environmentalism: The View from Anthropology,** (London: Routledge, 1993), pp. 174-188.

Probleme der Umweltforschung in historischer Sicht, (F. Pfeil, 1993), ISBN 3-923871-72-4, 240 blz. 50,- DM, Pb.

Radkau, J., 'Wood and forestry in German history', **Environment and History,** jrg. 2 (1996 february) 1, pp. 63-76.

18/19

Rangarajan, M. , **Fencing the Forest; the colonial state and the forests of the Central Provinces 1800-1947,** (Delhi: OUP, 1996).

Renes, J., 'Wüstungsprozesse in den Niederlanden zwischen 1000 und 1800', **Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie,** jrg. 12 (1994), pp. 201-233.

Rigter, R. B. M. (ed.) **Overheid en gezondheidszorg in de twintigste eeuw. Verslag van het symposium ter gelegenheid van het vijfentwintigkjarige bestaan van de Stichting Historia Medicinae op 7 mei 1993,** (Rotterdam: Erasmus publishing, 1995) Pantaleon Reeks, nr. XVIII, ISBN 90 5235 084 1, 139 blz.

Rotenberg, R. **Landscape and power in Vienna,** (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995), xviii, 385 blz. $39.95 (cloth).

Rotenberg, R. en G. McDonogh, 'The cultural meaning of urban space', (Westport, CT: Bergin & Garvey, 1993), ISBN 0-897-89319-0 geb 0-897-89320-4. pb, xix + 226 blz. $55.00/$16.95.

Saikku, M., 'Dowen by the riverside', **Environment and History,** jrg. 2 (1996 february) 1, pp. 77-95.

Scharff, V., 'Are Earth girls easy? Ecofeminism, history and environmental history', **Journal of Women's History**, jrg. 7 (1995) 2, pp. 114 e.v.

Schubert, E. en B. Herrmann , **Von der Angst zur Ausbeutung. Umwelterfahrung zwischen Mittelalter und Neuzeit,** (Frankfurt/ M: 1994).
Siraa, H.T.A., A. van der Valk en W.L. Wissink, **Met het oog op de omgeving: een geschiedenis van de zorg voor de kwaliteit van de leefomgeving: het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1965-1999)**, Den Haag: SDU, 1995), ISBN 90-12-08320-6, 452 blz.
Straathof, W. , **Zacht, kristalhelder en zuiver van smaak - 100 jaar openbare drinkwatervoorziening Apeldoorn,** (Apeldoorn: NUON, 1994).
Svidèn, J. en M. Eklund, 'From resource scarcity to pollution problem', **Environment and History,** jrg. 2 (1996 february) 1, pp. 39-61.
Urteaga, L. , **La Tierra Esquilamda. Las ideas sobre la conservacion de la naturaleza en la cultura española del siglo XVIII,** (Barcelona: Ediciones del Serbal, 1987).
Vasey, D. , **An ecological history of agriculture,** (Ames: Iowa State University Press, 1992), ISBN 0-8138-0909-6.
Ven, G. P. v., A. M. A. Driessen, W. Wolters e. a. **Niets is bestendig. De geschiedenis van de rivieroverstromingen in Nederland,** (Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 1996), ISBN 90-5345-069-6 pb 90-5345-084-x geb, 104 blz.
Webb Jr., J. L. A. , **Desert Frontier: Ecological and Economic Change Along the Western Sahel, 1600-1850,** (Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1995).
Worster, D., 'The Two Cultures revisited', **Environment and History,** jrg. 2 (1996 february) 1, pp. 3-14.
Zon, H. v., 'Nederlandse hygiënisten tussen droom en werkelijkheid, 1850-1875', **Groniek,** jrg. 29 (1995 december) 131, pp. 176-186.

Historisch bodemonderzoek

De geschiedeniswinkel van de RUG heeft een goed jaar achter de rug op het gebied van milieuhistorisch onderzoek. De ervaring die in samenwerking met het adviesbureau IWACO is opgedaan op het gebied van de methodiek van historisch bodemonderzoek vindt straks haar neerslag in her Werkboek Actief Bodembeheer van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. In diverse gemeenten is onderzoek verricht en hebben studenten de ontwikkelde methodiek kunnen toepassen en toetsen. De duizenden potentieel vervuilde locaties zijn opgenomen in computerbestanden en de toegankelijkheid van de gegevens is daarmee verzekerd. IWACO en de Geschiedeniswinkel hebben de koppeling russen negentiendeeeuwse gegevens en gegevens van de laatste vijftig jaar tot stand gebracht. Dit is van groot belang om in de toekomst zonder aanvullend zoekwerk te kunnen ingrijpen. Het onderzoek naar bodemvervuiling wordt tegelijk gekoppeld met industrieelarcheologische informatie en bedrijfsgeschiedenis. Bij het historisch bodemonderzoek is ook het onderzoeksbureau Histodata betrokken.
Meer informatie over de verschillende milieuhistorische activiteiten van de Geschiedeniswinkel van de RUG is te verkrijgen bij de coördinator, Klaas Gen Lugtenborg. Postbus 716, 9700 AS Groningen, tel. 050-3637048, fax 053634900.

19/20

50

NET WERK

658-659

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Werk in uitvoering

Henny van der Windt bericht
1. Onlangs is verschenen: K.H. Voous (1995), **In de ban van vogels, geschiedenis van de beoefening van de ornithologie in Nederland in de twintigste eeuw, ornithologisch biografisch woordenboek van Nederland.** Uitgeverij Scheffers, Utrecht.
2. Binnenkort verschijnt: het themanummer 'Milieu' van het **Amsterdams Sociologisch Tijdschrift**, dat als boekaflevering zal verschijnen bij Wolters-Noordhoff. Inspiratiebron voor het boek/tijdschrift is het in 1972 verschenen rapport Grenzen aan de groei. Aan de orde komen de vragen wat de voorlopers van dit rapport waren en welke de consequenties het had. Vermoedelijk bevat het tijdschrift onder meer de volgende thema's: - ecologische modernisering in de chemische industrie - energiebesparing en afvalbeperking door nutsbedrijven - de veranderde perceptie van luchtverontreiniging - een eeuw lang natuurbescherming in Nederland - milieubesef en milieuverzet voor de 20e eeuw - milieuproblematiek door de eeuwen heen - de ontwikkeling van de milieubeweging - mondiaal milieubeheer - de ontwikkeling van de milieukunde.

Preferenties ten aanzien van zoölogische diversiteit.

Onderzoeker: Edo Knegtering (IVEM, RU Groningen)
Samenvatting:
Behoud van biodiversiteit in situ kan uiteenlopen van het behoud van oorspronkelijke natuurgebieden met de daarin voorkomende organismen tot het integreren van in het wild levende organismen in sterk door de mens gedomineerde gebieden. Zowel bij de selectie van reservaten als bij beslissingen ten aanzien van het inpassen van in het wild levende organismen in gecultiveerde

20/21

regio's zullen menselijke voorkeuren voor bepaalde groepen organismen meespelen. Inzicht in deze voorkeuren zal van belang zijn bij het beoordelen van de haalbaarheid van biodiversiteitsdoelstellingen.
Dit onderzoek richt zich op het in beeld brengen van (impliciete) criteria die worden gehanteerd in beslissingen ten aanzien van in het wild levende dieren. Onderdelen van het onderzoek zijn: literatuuronderzoek naar menselijke percepties van in het wild levende dieren, een systematische verkenning van de Nederlandse wetgeving 18601995, een analyse van Nederlandse milieueffektrapportages en onderzoek naar de samenstelling van dierentuinen. Voorts bestaat het voornemen om op individueel niveau beslisexperimenten uit te voeren.

EDEN lezingen

De maart lezing in de reeks EDEN lezingen over de milieugeschiedenis van Indonesië gaat niet door. De komende maanden zijn twee lezingen gepland:
22 april 1996
Professor James J. Fox (Research school of Pacific and Asian Studies, Australian National University)
Groundwater nitrate pollution in Java and Lombok: its historical and contemporary ecological significance

20 mei 1996
Marek Avé Ecological knowledge of the Ngaju Dayak, 1893-1993

Deze lezingen vinden telkens plaats bij het KITLV, zaal 138, Reuvensplaats 2, Leiden, tussen 15 u. en 17 u. Inlichtingen: Freek Colombijn KITLV (tel. 071-5272295)

Werkgroep Natuurbeelden van start

Florike Egmond en Erik Jorink hebben het initiatief genomen om een nieuwe werkgroep te vormen rond het thema 'Natuurbeelden'. Op 23 februari j.l. vond de eerste bijeenkomst plaats. Erik de Jong gaf een lezing over tuinarchitectuur en natuurbeelden. Florence Pieters sprak over het geïllustreerde manuscript 'Wonderen der Natuur' dat Jan van Velten rond 1700 vervaardigde.

De nadruk van de nieuwe werkgroep lijkt vooralsnog te liggen op cultuurgeschiedenis. Omdat natuurbeelden een rol spelen in de wijze waarop mensen met landschap en milieu omgaan, heeft het studiegebied van de nieuwe werkgroep enige verwantschap met milieugeschiedenis. Het is bijvoorbeeld duidelijk dat aangeleerd respect voor plant en dier een invloed heeft op natuurbehoud. Toch kunnen natuurbeelden met

50
NET WERK
660-661
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

enige afstand van milieugeschiedenis worden bestudeerd.
De nieuwe werkgroep krijgt een informeel karakter. De werkgroep is open voor verschillende disciplines. Diverse uitgeverijen willen een beroep doen op de leden van de werkgroep om themanummers van tijdschriften of andere publikaties te verzorgen. Florike Egmond en Erik Jorink roepen belangstellenden op zich te melden, voor 1 april a.s. een korte beschrijving te geven van eigen onderzoek (max. 200 woorden) en een overzicht van recente, relevante publikaties van eigen hand op te sturen naar Erik Jorink, bij voorkeur per e-mail of floppy-disk (WP 5.1).
Florike Egmond
3e Weteringdwarsstraat 13-1
1017 TJ Amsterdam
tel. 020-6256889
e-mail Egmond@mgs.fkh.eur.nl
Erik Jorink
Inst. voor Gesch. RUG,
Postbus 716,
9700 AS Groningen
tel. 050-3635964/5777668
e-mail H.G.M.Jorink@let.rug.nl

Alles is overal, de mens reguleert

Dit is de titel geweest van de inaugurale rede van Prof. dr. J. Osterom aan de Landbouwuniversiteit Wageningen op 19 januari j.l..
Professor Oosterom is bijzonder hoogleraar Huishoudelijke Hygiëne.
De titel van de inaugurale rede refereert aan de uitspraak van Martinus Willem Beijerinck, de eerste Nederlandse hoogleraar in de microbiologie "Alles is overal, het milieu selecteert". Het milieu waarover Beijerinck sprak was niet het milieu waarover we het nu hebben, maar het milieu in de zin van de theorie van Claude Bernard, het biologische micro-milieu. Professor Osterom wees erop dat de mens al vele eeuwen gebruik maakt van de gunstige werking van bacteriën (die de mens wist te 'coloniseren'), dus op de veelvuldige aanwezigheid van 'goede' bateriën. Het onderscheid tussen goede en slechte bacteriën is overigens niet zo eenduideig als het op het eerste gezicht lijkt. Slecht is relatief, en vooral verbonden met de weerstand van een individu

William MacNeill wint Erasmus prijs

De Amerikaanse historicus William McNeill (1917) krijgt de Erasmusprijs 1996. Hij krijgt die omdat hij de onbetwiste pionier is op het terrein van de wereldgeschiedenis, aldus het bestuur van de Stichting Praemium Erasmianum. Die kent de prijs jaarlijks toe. De uitreiking is in het najaar. De onderscheiding gaat naar een persoon of instelling die een voor Europa belangrijke bijdrage heeft geleverd op cultureel, sociaal of sociaal-we-

tenschappelijk terrein. Aan de prijs is een geldbedrag van 300.000 gulden verbonden. Vorig jaar won de Italiaanse architect Renzo Piano.
McNeill is geboren in Canada. Hij haalde aan de universiteit van Chicago een graad in geschiedenis. Vanaf 1947 doceerde hij dat vak aan die universiteit. In 1957 volgde zijn benoeming tot hoogleraar. Zijn hoofdwerk is The Rise of theWest: A History of the Human Community uit 1963. De prijswinnaar heeft 18 eredoctoraten en is onder meer lid van de American Philosophical Society, de American Academy of Arts and Sciences en the British Academy of Arts and Sciences.
Tot zo ver het persbericht dat zonder redactionele bewerking hier en daar is geplaatst. Bij milieuhistorici en medische historici is McNeill vooral bekend vanwege zijn bestseller Plagues and people. McNeill is bekend om zijn vogelvlucht perspectief van de geschiedenis en werkt veel met secundaire bronnen. Hij is van mening dat historici meer afstand moeten nemen van bronnen en zich moeten wagen aan generalisaties.

Chinese milieugeschiedenis

Er bestaat een nieuwsbrief voor chinese milieugeschiedenis Chinese Environmental History Newsletter. Redactie Dr. Helen Dunstan, Editor, Indiana State University, Dept of History, Terre Haute, Indiana 47809 e-mail HIDunsta@Ruby.indstate.edu

Canadese conferentie

Humans and Ecosystems before Global Development Problems, Paradigms, and Prospects for Early Environmental History

An interdisciplinary colloquium at York University April 18-20, 1996
Organisatie: Richard C. Hoffmann, Department of History Elinor Melville, Department of History and Faculty of Environmental Studies

Voorlopig programma
Donderdag avond
Opening Session: Chair: Richard Hoffmann, History, York Keynote speaker: William TeBrake, History, Maine, “Perspectives on Preindustrial Environmental History” Response: G. Ramsay Cook, History, York

Vrijdag de hele dag, zaterdagochtend sessies (niet pers se in die volgorde)
(1) Oliver Rackham, Botany, Cambridge, “What is Ecological History?”
Elisabeth Graham, Anthropology, York, “Anthropogenic soils of the Classic Maya”

50
NET WERK
662-663
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Juan Carlos Garavaglia, Ecole des Hautes Etudes, Paris, “Biotic Transformation of the Pampas”
Comment: Colin Duncan, History, Queen’s
(2) John R. McNeill, History, Georgetown, “Epidemics and Geopolitics in the American Tropics, 1600-1830”
Christian Pfister, Economics, Social, and Environmental History, Bern, “Climatic Demographic, and Economic Change in the late sixteenth century”
Cynthia Radding, History, Illinois, “Comparative Frontiers: Ecology and Cultural Persistence in Northwestern New Spain and the Eastern Lowlands of Upper Peru (Bolivia) 1750-1825”
Comment: Arthur McEvoy, Law, Wisconsin-Madison
(3) Ian Simmons, Geography, Durham, “Mesolithic Landscapes in England and Wales”
Mary Hodge, Anthropology, Houston, “Exploring a Thousand Years of Human-Environmental Interactions in the Basin of Mexico, A.D. 600-1600”
Thorkild Kjærgaard, Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Denmark, “Making the Danish Ecological Revolution, 1500-1800”
Comment: Conrad Heidenreich, Geography, York
(4) Elspeth Carruthers, History, Princeton, “Social and Landscape Change in Medieval Pomerania”
Joan Steigerwald, Environmental Studies, York, “German Romantic Views of Nature before Industrialization”
Comment: Juan Martínez-Alier, Economics and Economic History, Barcelona
(5) J. Donald Hughes, History, Denver, and M.D. Shubash-Chandran, Ecological Science, Bangalore, “Sacred Groves and Conservation in Early Times”
Jeanne Schock, Centre for Medieval Studies, Toronto, “Woodland resources in early medieval Germany”
María de la Luz Ayala Castellanos, History, Guadalajara, “The Use of Forest Resources in New Spain”
Comment: Susan Flader, History, Missouri
(6) Paolo Squatriti, History, Michigan, “Digging Ditches in the Early Middle Ages”
John Muendel, unaffiliated, “Medieval Pistoia as an Hydraulic State”
Sonya Lipsett-Rivera, History, Carleton, “Ecological Change and Power Relations in Puebla, Mexico, 1680-1810”
Comment: Matthew Evenden, History, York

Zaterdagmiddag
Workshops on methods for early environmental history lead by: Richard Hoffmann, History,

York Elinor Melville, History and Environmental Studies, York J. Donald Hughes, History, Denver Susan Flader, History, Missouri Thorkild Kjærgaard, Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg
Concluding Panel "Paradigms and Prospects" Chair: Elinor Melville Panelists: William Balée, Anthropology, Tulane Donald Worster, History, Kansas Richard Unger, History, British Columbia

Kosten $100 Lunches $15 (Per cheque te betalen t.n.v. Department of History, York University.)
Sturen naar: Environmental History Colloquium Department of History, 2140 Vari Hall York University, 4700 Keele Street North York, Ontario, Canada M3J 1P3

Voor meer informatie:
Professor Richard Hoffmann or Professor Elinor Melville, Department of History, Room 2140 Vari Hall, York University, 4700 Keele Street North York, Ontario, Canada M3J 1P3 Tel. (416) 736-5123 Fax (416) 736-5836
eMail: history@yorku.ca

Mens en natuur

De 6e conferentie van de ISHA (internationale vereniging van geschiedenisstudenten) te Wenen, 7-13 april 1996.

De ISHA heeft voor haar jaarlijkse conferentie een ambitieus programma samengesteld waarin milieugeschiedenis - breed opgevat - veel ruimte krijgt toegemeten. De korte workshopbeschrijving geeft aan hoe moeilijk de grenzen van het wetenschapsgebied te trekken zijn.

Short Workshop Description
Human life was and is influenced by nature, just as human action changes nature. Purpose of our congress is to understand the interaction between people and nature in a historical perspective.

Environment as a part of our history is often neglected and left to the natural sciences. Our conference will demonstrate that historic events cannot be adequately addressed without considering the conditions in which they took place.

Workshop 1 The Interation between Man and Landscape
Influence of factors like topography, climate,...
How far does environment determine human behaviour?
Reciprocal actions of people - adaption, . alteration, destruction,...
Living in extreme conditions
Excursion: The project "environmental history" in the lower Traisen valley, archives and view of the monasteries Gottweig and Herzogenburg.

NET WERK 50
664-665
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

25/26

Workshop 1 History and Ecology
Attitude towards changing nature
"Ecology" - a new slogan?
A review of the idea of environmental conservation
Nature as a threat or as a recreation area
Excursion: Waterregulation in Vienna, subterranean water-supply, the Viennese alpine water-supply;
Workshop 3 City and Country
Man in a tension-field between rural and urban culture
The different rights and needs of people in disparate living situations
Megacities and their problems
Change of living conditions
Excursion: Vienna - the possibilities of a city compared with the potential of the country of Lower Austria
Workshop 4 History of Agriculture and nutrition
The nutrition related dimension of agriculture
Traveling and discovering and the influence on nourishment
Modernization of agricultural means of production as an answer to demographic problems from prehistoric hunters co genetic agriculture
Excursion: experimental agriculture, Viennese composting-plant and as a contrary, a visit to a chemical plant.
Workshop 5 Mobility and overcoming Distances
Conquering of the landscape
From stage-coaches to space-shuttles Development of modern means of mass communication
Excursion: Trip to the Semmering (mountainous area south of Vienna)
Workshop 6 Nature and Politics
Fights for resources
Patterns of settlement
"Natural borders"?
Excursion: Culturepark Kamptal (Lower Austria)
Workshop 7 Dealing with Nature as a Science
Geographic ideas in an intercultural comparison
Stereotypes of typical national landscapes
Cartography as a reduction of nature to a special need
Excursion: Visit to the town Krems, environmental databank, Institute for Medieval Sources, Danube University
Workshop 8: Man and Animal
Animals as an example for the relation man and nature
Animals in the economic, social, and cultural context
Excursion: Museum of Natural History, Museum of Fine Arts, visit of the Schonbrunn zoo (oldest zoo of Europe)

EXHIBITION:
"HISTORY
PRESERVED BY NATURE"
Together with the conference there will be an exhibition which aims to demonstrate how history was preserved by nature. The Roman town

26/27

of Pompeii is just one example for the prevention of historical by particular environmental circumstances, the Russian town of Novgorod and the glacier man found in the Tyrol are some further ones.

Historisch almanak

Het publiceren van adresboeken is een steeds meer voorkomende bezigheid van verenigingen, stichtingen en genootschappen. De opmars van de personal computer zal aan dit verschijnsel niet helemaal vreemd zijn. Heb je nu eenmaal een adressenbestand, dan is het een koud kunstje (of lijkt het een koud kunstje) om daaruit een mooie selectie te maken en die de wereld in te sturen. Zo moet het secretariaat van het Historisch Platform geredeneerd hebben. Het is een mooie eerste poging, maar het produkt zal in de tweede editie ongetwijfeld gepolijster uitzien. Overigens: Net Werk valt in de Historische Almanak onder de categorie Groene Geschiedenis.
Historische Almanak. Adressengids voor historisch Nederland (samenstelling drs. W.A.F.M. Commandeur en drs. M. de Haan) is te bestellen bij de Stichting Historisch Platform, Postbus 718975, 1008 ED Amsterdam, tel. 020-4446487. Kosten fl. 23,95, incl. verzendkosten.

Onfrisse praktijken in Nijmegen

Het thema secreten, privaten en wc's lijkt de laatste tijd de belangstelling van museumconservatoren te trekken. Nu is de beurt aan Nijmegen om hierover een tentoonstelling te presenteren. De tentoonstelling 'Onfrisse praktijken' loopt tot 31 maart in de Stratemakerstoren aan de Waalkade in Nijmegen en is dagelijks geopend van 13 uur tot 17 uur.
Aan de tentoonstelling was een lezingencyclus gekoppeld. B. Wander die ooit al een lezing voor Net Werk gaf met een soortgelijk thema was de eerste inleider, gevolgd door Gemma Jansen als specialiste op her gebied van Romeinse gezondheidstechniek. W.A.M. de Mul en J.Th.Willemsen gingen in op de Nijmeegse praktijk. Er is een begeleidend boekje:
Willemsen, J.T.W. (red.) **Onfrisse praktijken in Nijmegen. Het gebruik van toiletten, secreten, beerputten, pispotten en kakdozen door de eeuwen heen**, (Nijmegen: Stichting de Stratemakerstoren, 1996), ISBN 90 7506 014,44 blz *f* 14,75

Stichting de stratemakerstoren
Waalkade 83-84
6511 XR Nijmegen
tel. 024-3238690
fax 024-3236559.

50
NET WERK
666-667
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

51

NET WERK

668-669

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

De klimaatdiscussie is hoogst actueel. Jammer dat bij de discussies op hoog niveau de klimaathistorici een zo geringe rol spelen. Zij dragen gegevens aan, waarna bekende namen de discussie-arena betreden.
Afgelopen 15 mei vond te Utrecht een Net Werk bijeenkomst plaats over klimaatgeschiedenis. Enkele zinnen van Aryan van Engelen (KNMI) maakten duidelijk dat niet alleen de huidige en de toekomstige ontwikkelingen van het klimaat controversieel zijn, maar ook de interpretaties van bronnen uit het verleden. Hij plaatste kanttekeningen bij de resultaten van een van de meest vooraanstaande klimaathistorische onderzoeken, het CLIM-HIST-project van professor Christian Pfister (Bern). Die werd de week daarvoor op de EESH conferentie te Noordwijkerhout verwach. Daar hadhij ook over klimaathistorische onderwerpen vragen kunnen beantwoorden, maar liet daar helaas verstek gaan. Zodoende ging de kans op een interessante confrontatie verloren.
Consensus over theorieën, begrippen en modellen is in de klimaatwetenschap maar moeilijk te vinden, althans zo ervaart het de geïnteresseerde leek bij de actuele discussies over Global Change. Er staan enorme belangen op het spel. Verzekeringsmaatschappijen proberen hun schaapjes op het droge te houden. Industrieën die onder vuur staan proberen hun onschuld te bewijzen door wetenschappers die de beschuldigende vinger in hun richting wijzen onderuit te halen met wetenschappelijke of pseudo wetenschappelijke resultaten. Het gevaar van partijdige sponsoring van wetenschappelijk onderzoek (de derde geldstroom) lijkt steeds reëler te worden.
De hoeveelheid verslagen en aankondigingen van diverse conferenties heeft het overzicht van inleidingen en discussies van de klimaatgeschiedenis-dag van 15 mei j.l. naar een volgend nummer van Net Werk verwezen. Dit geeft mij anderzijds de gelegenheid nog aanvullende informatie bij elkaar te zoeken. Want één ding werd op 15 mei wel duidelijk: klimaathistorisch onderzoek levert geen zekerheden op, het vergt veel voorbehoud en nuances en kan niet zonder relativerende kennis uit vele disciplines.
Geschiedenis van hygiëne lijkt nu wel meer dynamiek te gaan krijgen. Er is bijvoorbeeld een nieuw internationaal netwerk voor de geschiedenis van de openbare gezondheidszorg van start gegaan. In dit nummer vindt u hierover alvast wat informatie, maar in nummer 52 zult u meer daarover kunnen vernemen.

Myriam Daru

Milieugeschiedenis op de ESSH-conferentie te Noordwijkerhout

9 -11 mei 1996

Het aandeel van milieugeschiedenis op de ESSH conferentie (georganiseerd door het IISG) is kleiner uitgevallen dan het programma beloofde. Grootheden als Christian Pfister en Peter Brimblecombe bleven weg. Door het wegvallen van Christian Pfister moesten enkele programma onderdelen bijelkaar gevoegd worden.

Een overzicht van papers met milieuhistorische inhoud:

Wybren Verstegen, Using the past. The historiography of environmental history in the last decades (1975-1995)

Kumar Das , Challenges of developmentalism to environmentalism

Xiao Zhang, Environmental industry development and National economy sustainable development in China

Yi Tae-Jim, Astronomical causes for the little Ice Age (1500-1750): an analysis of the annals of the Dynasty of Choson (Korea)

Timo Myllyntaus, Society on Wooden Legs: The environmental effects of forestry in19th-Century Finland

Simone Neri Serneri, Labour movement and natural resources: Italy at the time of the first industrialization (1990-1910)

H. van Zon, Chemical industries and the environment in the Netherlands,1890-1970

S. Virtanen, Firm's inner atmosphere and solving effluent problems: The case of a Finnish paper mill

Myriam Daru, Water and women in Dutch towns 1850-1914: conflicting logics

De plaats van milieugeschiedenis op de volgende ESSH conferentie staat nog niet vast. De organisatoren hadden de bespreking van de Technologie- en Milieuhistorische 'netwerken' binnen dezelfde sessie gepland. Door het wegblijven van de coördinator voor milieugeschiedenis kreeg de discussie over de toekomst van dit conferentie-netwerk minder tijd en aandacht toegemeten dan het toekwam. In de volgende bijdrage nog een impressie van de gang van zaken in Noordwijkerhout.

Gedachten over het aandeel van milieugeschiedenis tijdens de ESSH-conferentie te Noordwijkerhout (mei 1996).

Uit het overzicht van de inleidingen blijkt al dat daar weinig samenhang in te ontdekken valt. Het lijkt erop dat de organisatoren de ingezonden voorstellen op hun eigen waarde hebben beoordeeld zonder naar onderlinge afstemming te kijken.

51
NET WERK
670-671
3
4
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Daardoor zijn op zich (wellicht) interessante bijdragen geprogrammeerd, die weinig met elkaar te maken hebben. Van thematisch geordende sessies was op die manier geen sprake. Zo kreeg je wel boeiende discussies, maar geen inhoudelijk gestructureerde uitwisseling van inzichten of bevindingen. Dit oordeel is gebaseerd op ongeveer de helft van de papers; zoals velen was ik afgeschrikt door de hoge toegangsprijs en daarom heb ik slechts een gedeelte van het congres bijgewoond.

Op één bijdrage wil ik kort ingaan: die van Wybren Verstegen over de stand van zaken in de milieugeschiedenis. Wat het 'pièce de résistance' van de milieusector van de conferentie had moeten worden, kwam wegens gebrek aan belangstelling niet tot zijn recht. Het onderwerp is bij uitstek geschikt voor behandeling of commentaar door Duitse historici als Andersen, Bayerl, Brüggemeier of Radkau. De positivistische toonzetting van het verhaal van Wybren zou met hun aanwezigheid zeker tot een fundamentele gedachtenwisseling hebben geleid. Nu viel de eer van het officiële commentaar aan steller dezes te beurt. Weliswaar verschilt mijn kijk op de zaak wezenlijk van die van Wybren, maar dat weten we langzamerhand wel van elkaar. Zo krijg je een al bekend duet voor twee heren, en dat brengt de wetenschap niet veel verder.

Opmerkelijk was dat een flink deel van het betoog van Verstegen op actuele onderwerpen betrekking had. Daarmee toonde hij impliciet de nauwe band tussen actualiteit en verleden die in deze tak van geschiedenis sterk aanwezig is. Het laatste gedeelte van zijn verhaal was bij voorbeeld gebaseerd op Julian Simon, **The state of humanity** (1995), niet bepaald een historische verhandeling en bovendien behept met een uitgesproken visie (zo uitgesproken dat sommigen hier spreken van 'postnormale wetenschap'). Bij deelname van de genoemde en andere (Duitse) collega's zou een spetterend vuurwerk met bijbehorende kruitdampen de lucht boven Noordwijkerhout hebben verlicht en verduisterd.
Henk van Zon

Landschapshistorische conferenties

Landschap, maatschappij en economie

Cheltenham & Gloucester College of Higher Education Dept of Geography and Geology
Centre for Landscape, Society and Economy Sept 19 1996
Speakers include:
Fred Inglis, Warwick University
Mark Toogood, University of Lancaster
David Crouch, Anglia Polytechnic University

David Pinder, Southampton University
David Matless, University of Nottingham
George Revill, Oxford Brookes University
Vivien Lovell, Public Art Commissions Agency
Malcolm Miles, Chelsea College of Art and Design
Information on cost etc contact
Tim Hall, Dept of Geography and Geology, Cheltenham and Gloucester College of Higher Education, Francis Close Hall, Cheltenham, GL50 4AZ
Lyn Roberts
E-mail L1roberts@plymouth.ac.uk
Tel 00 44 1392 475027 Fax: 00 44 1392 475012

4/5

OnSite/InSight: Humanity, Nature, and Time

Symposium on Landscape History June 22 to 24, 1996

The Penn State Scanticon Conference Center Hotel State College, Pennsylvania a continuing and distance education service of the College of Arts and Architecture

Introductory panel
What are the many sides of landscape history? This session will begin the process of acquainting symposium participants with the many ways that landscape history is studied, the avenues of intervention with the physical expressions of landscape history, and the ways that landscape history serves as an inspiration in art or literature. This panel will present a variety of approaches and invite interdisciplinary dialog.

Keynote speaker: Internationally renowned cultural geographer Wilber Zelinsky will present new research, based on years of observation, which begins to explain the growth of popular and academic interest in landscape over the past several decades.

For more information about program content: Daniel J. Nadenicek Director, Center for Studies in Landscape Architecture The Pennsylvania State University 218 Engineering Unit D University Park PA 16802-1429
E-mail: djn7@psu.edu

Milieugeschiedenis en middeleeuwen

Internationaal wetenschappelijk congres betreffende de Europese middeleeuwen te Leeds 8-11 juli 1996

Sessie The Burgundian and Habsburg Netherlands
Petra J.E.M. van Dam, Fishing policy and fishermen in the Netherlands: an example of environmental history during the Habsburg age

51
NET WERK
672-673
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Sessie Environmental History in the Middle Ages: approaches, sources, problems
Gerhard Jaritz , Medieval use of classical agricultural knowledge: environmental aspects
Verena Winiwarter, The political economy of the Tuscany ecosystem: a tale of emerging complexity
Ekke Weis, Frozen lakes, woods and pilgrims: on the representation of environment in hagiographic sources, especially from Scandinavia.

Inlichtingen:
Drs M.M. Woesthuis,
Rijksuniversiteit Groningen COMERS, Oude Boteringestraat 23,
Postbus 716. 9700 AS Groningen
tel. 050-637261 fax. 050-637263.

5/6

3e Internationale conferentie stedengeschiedenis

Cities in Eastern and Western Europe Central European University, Budapest 29th-31st August 1996

European Association of Urban Historians

Hier volgt een selectie van sessies uit het voorlopige programma van deze conferentie, met papers waarvan de thematiek passend is bij de inhoud van Net Werk.

This conference of the European Association of Urban Historians follows successful conferences in Amsterdam (1992) and Strasbourg (1994). It is open to scholars interested in all aspects of the European city from the Early Modern time to the 20th century.

3. **The European city and energy** /EM, MOD/ Organiser: Dieter Schott (Germany) 30th Aug, 9-12.30
Joachim Radkau (Germany): The Riddle of Urban Food Supply in Pre-industrial Times
Morris A. Pierce (USA): The Development of Large Heating Systems in European Cities from the Fourteenth Century
Daniel Blouin (France): Energetic Alternatives and the Heating Issue in Paris, 1789-1940
Bill Luckin (United Kingdom): Country, Town and Metropolis: The Formation of a "Smoke Problem" in London, 1800-1870
Uwe Kuhl (Germany): Anfänge städtischer Elektrifizierung in Deutschland und Frankreich
Jean Lorcin (France): Le "Socialisme Municipal" et L'électrification des villes francaises: frein ou accélérateur? Le cas de Saint-Etienne
Gerhard Melinz (Austria): Gas und Elektrizität als Elemente städtischer Leistungsverwaltung? Kommunalisierungsprozesse und strategien in Wien, Prag und

Budapest im Kontext von politischen und ökonomischen Interessen, 1860-1918
Dieter Schott (Germany): Power for Industry: Electrification and its Strategic Use for Industrial Promotion. The Case of Mannheim
Karmelita Lindemann (Germany): Müllverbrennung - Energie fur die wachsenden Städte
Marjolein't Hart (The Netherlands): The Oil Crisis of 1973/74 in the Netherlands: Reactions and Adaptations in Amsterdam, Rotterdam and The Hague

15. Sanitary policy in the 19th and 20th century /MOD/ Organisers: Lion Murard and Patrick Zylberman (France) 31st Aug, 11.00-12.30
Jean-Perre Goubert (France): Paris et le modèle parisien de l'hygiène urbaine, 1830-1920
Joel Outtes (United Kingdom): Representations of the Urban Environment in Late Nineteenth Century, Brazil and Argentina
Andras Sipos (Hungary): Sanitary Reform, Environmental Management and Budgetary Policy in Budapest before 1920
Jean Lorcin (France): La prévention des épidemies a l'ère pre-pasteurienne, de l' "aérisme" a l' "hydrisme": l'exemple de la Société de médecine de Saint-Etienne
Susanna Magri (France): Logement insalubre et normes de construction dans la pensée des réformateurs francais au tournant du XXe siècle

19. Healthy cities: preventive medicine and medical care/MOD/ Organiser: John Welshman (United Kingdom) 30th Aug, 16.00-17.30
Pim Kooij and Lydia Sapounakis Dracakis (The Netherlands): Urban Health Care in Greece and the Netherlands in the 19th Century
Joel Outtes (United Kingdom): Hygienics: A Preliminary Way of Looking to the Cities, 1850-1906
Gerhard Melinz (Austria): Preventive Medicine and Eugenics in Welfare Politicy: Myth, Counter Myth and Reality in "Red Vienna", 1918-1934
Mhairi Dewar (United Kingdom): A Shadow Over the City: Tuberculosis in Glasgow, 1900-1957
John Welshman (United Kingdom): Birth, Sickness and Death in the City: Public Health in Leicester, 1919-1974

For registration write at once with address and/or fax number to the co-ordinator of the organising committee: Laszlo Turi Department for Social and Economic History Eotvos Lorand University P.O. Box 107 1364 Budapest Hungary
Fax: +36 1 266-0076
E-mail: turi@osiris.elte.hu

NET WERK 51
6/7
674-675
7/8
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

For more information contact: Professor Peter Clark, Centre for Urban History University of Leicester, 108 Regent Road Leicester. LE1-7LT. UK. Tel. 0116-2522378 Fax. 0116-2525062. E-mail. PAC1@Le.ac.uk

1997 Jaarlijkse conferentie van de Western Society for Eighteenth Century Studies

14-16 Februari 1997
University of California, Berkeley

Please find below the final list of panels for the 1997 WSECS Conference. Proposals for papers to be given as part of these panels should be sent directly to the individual panel organizers whose names and addresses are also given. Proposals are invited from scholars in all disciplines related to eighteenth-century studies and must be received no later than October 15.
Representations of Landscape
Prof. Maureen Harkin, Department of English Stanford University Stanford, CA 94305-2087 E-mail: harkin@leland.stanford.edu
For information on registration for the Conference, please contact Professor Thomas M. Kavanagh, Department of French, 4211 Dwinelle Hall, University of California, Berkeley, CA 94720-2580 or e-mail Kavanagh@violet.berkeley.edu.

Health in the city: a history of public health

Call for papers

The second conference op the International Network for the History of Public Health (INHPH) and the annual conference of the society for the Social History if Medcine (SSHM) wil be a joint meeting held in Liverpool from Thursday 4th to Sunday 7th September 1997. This meeting wil explore the history of urban public health from its origins to the present day by addressing a variety of key themes which are reflected in the sessions listed below. It conicides with a major new exhibition at the Merseyside Maritime Museum which looks at the history of Public Health on the 150th anniversary of the appointment of Dr William Henry Duncan as Britain's first Medical Officer of Health.

Sessions include:
1. The urban/rural divide: changing patterns of demography and public health. Addresses geographic variations in the interdisciplinary perspective.

2. “In the beginning there was dirt and disease…”: origins of urban public health, focusing on pre-19th century public health initiatives in a variety of locations.
3. Moving people, moving disease, aims to discuss issues such as port health.
4. Comprehending the masses: ordering the public for the public health. Investigates the different languages which have been employed to talk abput the pupu;ation or the crowd or the mass.
5. Centres and peripheries. Will look at the role of collonial agencies and international health organisations, and non-government organizations in urban health.

There will be a further session following the call for papers, two round tables and a poster competition. One of the round tables will look at “Reinventing public health - modern public health agendas”.

Offers of contributions by 30th september 1996 (including a 1 page abstract and e-mail address) or enquiries for registration should be sent to Sally Sheard, Depts of Economic and Social History & Public Health, University of Liverpool. PO Box 147. L69 3 BX, UK. Tel: +44 151 794 5593 fax +44 151 794 5588 or to Helen Power, Dept of Economic and Social History. By e-mail hel@liv.ac.uk

INHPH

Het INHPH heeft een eerste conferentie gehouden in juni 1995 in Annecy (Frankrijk). De titel was nogal ruim gekozen: Health, Disease and Society. New Historical Perspectives. De conferentie met 80 deelnemers uit de hele wereld was gesponsord door de Mérieux stichting en het instituut Louis Jeantet uit Genève.

Het secretariaat wordt geleid door dr. Marie C. Nelson van Linköping Universiteit. Een eerste nieuwsbrief (maart 1996) viel nogal dun uit, maar Marie Nelson is wel bezig een almanak samen te stellen met presentaties van alle leden van het netwerk die op haar enquête gereageerd hebben.

Marie C. Nelson
tel+46 -13 -28 44 65 Fax +46-13-28 29 95 e-mail marne@tema.liu.se
INHP Department of Health and Society Linköping University
S-581 83 Linköping Zweden

6e ISHA-Congres te Wenen, 7-13 april 1996

Een bericht

Als eerste-jaars student geschiedenis te Nijmegen kreeg Hans Garritzen de gelegenheid om deel te nemen aan het 6e jaarlijkse ISHA-congres (van de internationale vereniging van geschiedenis studenten), ditmaal te Wenen. Hij geeft daarvan een persoonlijk verslag.

Zoals aangekondigd in Net Werk nr.50, was het onderwerp van dit jaar Mens en Natuur, een onderwerp dat de laatste jaren steeds meer in de picture is komen te staan. Als nieuwkomer in de wereld die geschiedenis heet, werd het mij al snel duidelijk dat het onderwerp Natuur (als term moeilijk definieerbaar door zijn complexiteit) een vaak ten onrechte onderschatte en ondergewaardeerde plaats inneemt in de (Europese) geschiedenis en dat hierin nodig verandering moet komen. Een van de meest belangrijke uitkomsten van de workshop waaraan ik deelnam (History and Ecology) was dan ook dat het milieu/de natuur een veel grotere en veel minder contemporaine rol speelt in vergelijking met o.a. politieke geschiedenis; men kan stellen dat een politieke beslissing vaak maar voor enkele tientallen, hooguit een honderdtal jaren, invloed op de wereld heeft, veranderingen in het milieu kunnen de wereld voor duizenden jaren beïnvloeden. Daarom werd ook geopperd om, naast de vaak gebruikelijke stromingen van politieke, economisch-sociale en cultureel-mentale geschiedenis, van het onderwerp “Ecology” een aparte stroming te maken naast de drie hiervoor genoemde stromingen.

De Greenpeace-leus “think globally, act locally” is misschien wel het meest typerende voor dit congres. Mede dankzij Arne Andersen, die ook op dit congres aanwezig was en mij op Net Werk attent maakte, kwamen we tot de conclusie dat overal in Europa, en ook daarbuiten, op regionaal gebied grote bezorgdheid bestaat over het milieu en de woonomgeving. Juist deze bezorgdheid verbindt de mensen over heel Europa en daarbuiten en zet aan tot samenwerking. de taak van historici hierbij kwam niet helemaal naar voren en staat open ter discussie. Ik kan tot slot concluderen dat dit congres zeer leerzaam en interessant was en dat het hoofdthema (Mens en Natuur), gezien de ontwikkeligen van de laatste jaren, zeker een vervolg mag hebben. Dat zal echter niet gebeuren op de volgende ISHA-conferentie in Wroclaw (Polen), want dan zal het onderwerp Mens en Religie zijn.
Hans Garritzen E-mail: hans.garritzen@student.kun.nl

Reeks artikelen over milieugeschiedenis in Trouw

Wybren Verstegen heeft zijn best gedaan om milieugeschiedenis te populariseren in een reeks artikelen in Trouw:

51
NET WERK
676-677
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Milieustrijders zijn geseculariseerde dondersprekers 6-10-1995
En Eeuwig zingen de Bossen, 9-12-1995
Leve het Beest, 27-1-1996
De schone Stad, 2-3-1996
… en vervolgens bij een andere zuil op de radio op 17-4-1996 (voor het programma Glas in Lood van de KRO omproep).
Wybren Verstegen legt de nadruk op doemdenkerige attitudes bij de milieubeweging. Deze interpretatie roept uiteraard weerstand op bij de milieubeweging, waar het aan de kaak stellen van misstanden niet als doemdenken maar als kritisch realisme wordt ervaren.

KNMI-archief toegankelijk

Dankzij de inventarisatie van P. van Beek, zijn de sinds 1983 in het Rijksarchief te Utrecht berustende KNMI archieven toegankelijk gemaakt. Op 17 april j.l. overhandigde Rijksarchivaris dr. M.J. van Boven in de Bilt het eerste exemplaar van " Archieven van het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (1852) 1854-1951" aan dr. H.M. Fijnaut, directeur van het KNMI. Bij deze gelegenheid hield drs. J. Buisman een inleiding over het belang van archieven bij zijn werk. Het tweede deel van "Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen" van drs. J. Buisman verschijnt een dezer dagen.

Voor meer informatie:
KNMI Postbus 201, 3730 E De Bilt: Walter Verhoeven, voorlichting, tel 030-2206630 fax 030-2211195
Rijksarchief Utrecht, Alexander Numankade 201 572 KW Utrecht: Pauline van Hezik voorlichting tel 030-2753275 fax 030-2735791

Boekbesprekingen

Historische ecologie

Een deel van de informatie waar de lezer van de Groene geschiedenis van Nederland van Wybren Verstegen en Jan-Luiten van Zanden behoefte aan had is nu door R During en W. Schreurs aangedragen.
Hun als wetenschappelijke mededeling KNNV nr. 215 verschenen Historische ecologie is een beknopt overzicht van het onderzoeksgebied. De tekst op de achterpagina van de omslag geeft een korte definitie van de historische ecologie: die houdt zich volgens de auteurs bezig met natuurlijke processen die zich in het verleden hebben afgespeeld. Vragen als: wat zijn de historische veranderingen in het landschap en wat is de invloed van de landbouw op natuurlijke processen geweest, worden door de historische ecologie beantwoord. Kenmerkend is wel dat urbane ecologie beperkt is uitgevallen. Het platteland inclusief boerderijen krijgt daarentegen de nodige aandacht. Een grote verdienste van het boek is het overzicht van organisaties en instituties die kennis hebben geproducceerd, dat van nut kan zijn voor de historische ecologie. Heel nuttig is ook het inzicht in de wetenschappelijke bijdrage van de verschillende disciplines. De bibliografie en literatuuropgave is uitgebreid: de beginnende en de gevorderde historische ecoloog kan hier veel uit putten. Tot nu toe ontbrak een dergelijk overzicht met veel Nederlandstalige literatuur. Kortom dit boek is verplichte kost voor studenten, docenten en onderzoekers die zich willen bekwamen in de historische ecologie. De auteurs geven in hun overzicht aan dat er nog veel hiaten te vullen zijn, maar zij geven desalniettemin de lezer een uitstekend handvat om zich de nodige achtergrondkennis eigen te maken. Wie dat serieus wil doen, zal wel heel wat maanden moeten reserveren om tenminste een deel van de aangedragen literatuurlijst door te nemen.

During, R. en W. Schreurs, **Historische ecologie**, (Utrecht: Stichting Uitgeverij van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging, 1995),95 blz. ISBN 90-5011-086-x *f* 25,50, ledenprijs 19.-.

KNNV Uitgeverij Oude Gracht 237, 3511 NK Utrecht, tel. 030-2333544

Jac.P. Thijsse, een leven in dienst van de natuur

Zoals verwacht zijn in het Thijssejaar 1995 enkele publikaties over Thijsse verschenen. Een daarvan is 'Jac.P. Thijsse, een leven in dienst van de natuur', geredigeerd door de historicus Jan-Paul Verkaik. In feite is het boek geschreven door vijf anderen, allen net of bijna afgestudeerde historici.
De behoefte aan een gedegen studie over Thijsse bestaat al heel lang. Wie hoopte dat deze studie aan deze behoefte tegemoet zou komen, zal - met mij - worden teleurgesteld. Het boek is een mooi uitgevoerd werk dat vermoedelijk vooral voor de geïnteresseerde leek is bedoeld. Afgaande op bijvoorbeeld de inleiding, de noten en de literatuurlijst hadden de auteurs echter wel degelijk meer pretenties dan het publiceren van een vlot geschreven plaatjesboek.
Mijn teleurstelling heeft te maken met de opzet van het boek. Er is voor gekozen om de vijf schrijvers een aspect van Thijsse te laten belichten. Achtereenvolgens komen in de hoofdstukken aan de orde: de voorlopers van Thijsse's activiteiten, de publikaties over Thijsse, de popularisering van de biologie en de natuursport, de vogelbescherming, de natuurbescherming, onderwijs en educatie en Thijsse's contacten met tijdgenoten. Het voordeel van deze aanpak is dat er betrekkelijk korte

51
NET WERK
678-679
10/11
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

hoofdstukken zijn ontstaan die zelfstandig zijn te lezen. Samen met de talloze fraaie illustraties en het ontbreken van al te veel moeilijke termen zorgt dit ervoor dat het boek gemakkelijk toegankelijk is. De aanpak heeft echter ook forse nadelen.
11
12 Het grootste probleem is dat de afstemming tussen de hoofdstukken slecht is. Sommige thema's worden in drie hoofdstukken behandeld, en dat is vooral bij de derde keer erg storend. Vervelender is echter dat de teksten in de verschillende hoofdstukken elkaar soms tegenspreken. Een niet onbelangrijke kwestie als de invloed van Thijsse wordt door verscheidene auteurs behandeld, maar de conclusie is niet overal gelijk. In de hoofdstukken over popularisering en educatie wordt er aan getwijfeld of Thijsse het grote publiek bereikte, terwijl dit in andere hoofdstukken als onproblematisch uitgangspunt wordt geponeerd. Ook vraagt de auteur van het hoofdstuk over vogelbescherming zich af of de invloed van Thijsse op het aankoopbeleid van Natuurmonumenten groot was, terwijl een ander hoofdstuk het antwoord geeft zonder dat dit zo wordt benoemd. Het is op vele plaatsen na te lezen dat Thijsse graag delen van Zuid-Limburg wilde laten aankopen, maar er niet in slaagde Natuurmonumenten zo ver te krijgen. De hoofdstukken over de publikaties over Thijsse en de tijdgenoten zijn bovendien weinig boeiend en hadden beter achterwege kunnen blijven of geïntegreerd kunnen worden in de andere hoofdstukken. De keuze van de thema's in de verschillende hoofdstukken is ook weinig verrassend. Waarom niet iets opgenomen over de weinig bekende bemoeienis van Thijsse met de malaria-bestrijding?
Ook heb ik met verbazing moeten vaststellen dat het boek nogal wat kleine en grote fouten bevat. Zo wordt de Vereniging Natuurmonumenten in dit boek in 1904 (in plaats van 1905, of eventueel 1906) opgericht en zou een plaat bij Rottummeroog in het bezit van deze vereniging zijn geweest (werd gepacht). Verder hebben verscheidene organisaties een verkeerde naam gekregen. Ook stellen de auteurs dat Cleyndert de belangrijkste figuur binnen de Contact Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming is geweest, terwijl dat niet wordt uitgelegd, en dit met net zoveel of meer recht gezegd kan worden van Weevers, Van Tienhoven en Thijsse.
Een laatste voorbeeld dat ik op dit punt wil noemen betreft de verschijningsdatum van mijn dissertatie: deze zou een jaar eerder geschreven zijn dan het geval is.
Tenslotte vond ik het irritant dat verscheidene passages parafrases lijken te zijn van teksten uit bestaande publikaties, zonder dat hier altijd naar wordt verwezen. Sterker nog, veel teksten lijken aaneenschakelingen van bestaande overzichten en interpretaties (zoals het boek van K. Davids over de dierenbescherming en de dissertaties van G.A. Brouwer over de ornithologie in Nederland, Fop.I. Brouwer over Eli (de oude) Heimans, M. Coesèl over de jonge Heimans en van mijzelf over de natuurbeschermingsbeweging tussen 1880 en 1990). Zeker, er staan ook citaten vermeld en er wordt naar primaire bronnen verwezen, maar deze gegevens lijken eerder inkleuringen te zijn van wat de auteurs elders gelezen hebben dan dat ze hier veel aan toe voegen. De meeste informatie in het boek staat in feite al genoteerd in de boeken van de twee Brouwers
12 (uit 1954 en 1958!).
13 Kortom, het boek ademt een geest van onafheid, van een zekere haast. De auteurs, zo lijkt me, hadden deze fouten kunnen voorkomen als ze zich een wat langere eindredactionele ronde hadden gegund. Verscheidene hoofdstukken lijken op scripties die nog moeten rijpen, geschreven door studenten die nog niet boven de stof staan.
Staat er dan niets in het boek dat de moeite waard is? Gelukkig wel. Zo zijn de relaties van Thijsse met buitenlandse vogelkundigen weer een beetje verder ontward. Ook de ambivalente houding van Thijsse en andere vogel- en natuurbeschermers ten opzichte van de jacht wordt aardig beschreven.
Toch is mijn eindoordeel niet gunstig. Er hadden zoveel boeiende vragen gesteld kunnen worden: wat is nu precies de invloed van Thijsse geweest, waarom kon juist Thijsse zo'n rol spelen, hoe veranderde Thijsse's opstelling in de loop van de decennia? Maar deze vragen worden in het boek niet gesteld of onvoldoende beantwoord.
Een gemiste kans dus. Dat is jammer, zeker gezien de hoeveelheid subsidie die is verstrekt, afgaande op de talloze vermelde financiers. Nu moeten we wachten op de volgende herdenking van Thijsse's dood of geboorte. Of op een hoogleraar die eindelijk eens een promotie-project aan Thijsse wil wijden.

Besproken door Henny van der Windt

Jac.P.Thijsse, een leven in dienst van de natuur, J.P. Verkaik (red.), Stichting Thijsse-jaar Texel/Walburg Pers, Zutphen, 1995, 128 pag., f 39,50.lb

Signalementen

Anderson, E. N. **Ecologies of the heart: emotion, belief, and the environment,** (Oxford [etc]: Oxford University Press, 1996), 272 blz.

Attfield, Robin, **Environmental Philosophy: Principles and Prospects.** Aldershot, Hampshire, UK: Avebury Series in Philosophy, 1994. 256 pages. Hardback. £ 35.00.

51
NET WERK
680-681
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Callicott, J. B., "A Brief History of the American Land Ethic Since 1492," **Inner Voice** (Association of Forest Service Employee's for Environmental Ethics), vol. 6, no. 1 (January-February 1994).
A summary of such figures as George Perkins Marsh, Emerson, Thoreau, Gifford Pinchot, John Muir, Aldo Leopold, and Leopold's legacy. Callicott teaches philosophy at the University of Wisconsin, Stevens Point.
Cartmill, Matt, **A View to a Death in the Morning: Hunting and Nature ThroughHistory.** (Cambridge, MA: Harvard University Pres, 1993). 384 blz. $ 24.95.
Castree, N.,'The Nature of Produced Nature' **Antipode** 27 (1995): 12-48
Cronon, W. (ed.) **Uncommon ground,** (New York/London: W.W. Norton, 1995), ISBN 0-393-03872-6, 561 blz.
Dirkx, J., P. Hommel en J. Vervloet, **Kampereiland. een wereld op de grens van zout en zoet,** (Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 1996), ISBN 90 5345 081, 112 blz. *f* 29,45.
Haila, Y., en R. Levins, **Humanity and Nature: Ecology, Science and Society.** (London: Pluto Press, 1992). Pbk. 270 blz.
Gilhaus, U., 'From confrontation to lobbying. Environmental problems, entrepreneurial solutions, strategies and activities of federations of industry up to the First World War', **Zeitschrift für Unternehmensgeschichte,** jrg. 40 (1995) 3, pp. 143-157.
Henneking, R. **Chemische Industrie und Umwelt. Konflikte um Umweltbelastung durch die chemische Industrie am Beispiel der schwerchemischen farben und Düngemittelindustrie der Rheinprovinz (ca 1800-1914**), (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1994), ISBN 3-515-06441-9, 510 blz. ca DM 115.
Hughes, J. D., **Pan's Travail: Environmental Problems of the Ancient Greeks and Romans.** (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994). $ 39.95 hardcover.
Kohler, R. E., 'Sanitarians, engineers and public science in the guilded age', **Minerva**, jrg. 31 (1993) 2, pp. 184-210.
Jardine, N., J. A. Secord en E. C. Sparry (eds.) **Cultures of Natural History,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), ISBN 0521-453941 hdb/0521-558948 pbk, 501 blz.
Newton, L. H. en C. K. Dillingham, **Watersheds: Classic Cases in Environmental Ethics.** (Belmont, CA: Wadsworth, 1993). 249 blz. Pbk.
Pickering, K.T., and L. A. Owen, **An introduction to global environmental issues.** (New York: Routledge, 1994). 336 blz. Paper, £ 14.99.
Pojman, L. P, (ed.), **Environmental Ethics: readings in theory and application.** (Boston: Jones and Bartlett, 1994). $ 35 paper.
Reh, W., Arcadia en Metropolis. **Het landschapsexperiment van de Verlichting,** (Delft: Publikatieburo Bouwkunde TU Delft, 1996), 515 blz. *f* 75.-. Door J.J. Peereboom besproken in NRC boekenbijlage 25 mei 1996.
Sieferle, R. P., 'Arbeitsschutz und Umweltgeschichte. Tagung der Stiftung Sozialgeschichte', **Technikgeschichte**, jrg. 61 (1994) 3, pp. 296.
Stewart, F. **A natural history of Nature writing,** (1995), 279 blz. fl 57,30.
Silguy, C. de , **Histoire des hommes et de leurs ordures du Moyen Age à nos jours,** (Paris: Le Cherche Midi Editeur, 1996), ISBN 2-86274-414-X. FF 110.-.
Turco, R. P. , **Earth under siege: from air pollution to global change,** (New York: Oxford UP Inc., 1995).
Williams, N. M. en G. Barnes (eds.) **Traditional ecological knowledge: wisdom for sustainable development,** (Canberra: Centre for Resource and Environmental Studies, Australian National University, 1993).
Wright, H. E., Jr., e. a. (eds.) **Global Climates Since the Last Glacial Maximum.** Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993. 544 blz. $59.95.

51
NET WERK
682-683
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

13/14

14/15

Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis nr. 1

komt eraan!

Inhoud

Erik Thoen, Editoriaal, Een nieuw Vlaams-Nederlands Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis
Ernst-Eberhard Manski, Ecologische geschiedenis en milieugeschiedenis. Een historiografisch literatuuroverzicht
Wim de Temmerman, Laura's landschap. Over natuur en moderniteit in de 14de eeuw
Jan Bastiaens, Fysische en socio-economische achtergronden van het plaggen-landbouwsysteem in de Antwerpse Kempen
Dirk Bogaert, Milieuhinder in Gent in de 18de en begin 19de eeuw. Over moorkinderen, stinkerds en blokrijden
Jo Janssen, Tien jaar historisch bodemonderzoek in Nederland: waar blijven de historici?
Jean Bourgeois, Anton Ervynck, Paul Rondelez, Michel Gilté, De vuilnisbelt vertelt. Archeologisch onderzoek van modern Gents huishoudelijk afval
Boekbesprekingen

Informatie voor auteurs
RedactieTvEG
Blandijnberg 2
B-9000 Gent
fax 00 32 9 264 41 82
e-mail erik.thoen@rug.ac.be
Het TvEG verschijnt zesmaandelijks en omvat 24 bladzijden op A4 formaat met illustraties in kleur en zwart-wit op kringloop- papier.

Abonnementen
België: 450,- fr (900,- fr met gekoppeld abonnement op Net Werk) bank Triodos 523-0800251-76

Nederland: *f* 25.-(*f* 50.- mét Net Werk als u tegelijk uw bijdrage voor Net Werk wilt voldoen) ; bankkonto 21.21.73.510 van Triodos Bank te Zeist o.v.v. Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis B-9000 Gent en uw naam indien de betaling door een instelling geschiedt; postgiro van de bank 4385104.
U kunt abonneren door het bedrag te storten én onderstaande invulstrook te sturen naar : Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis, Groot-Britanniëlaan 43, B-9000 Gent

o abonnement op het Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis
o bijdrage Net Werk
Naam .....
Voornaam.....(Titel).....
Adres .....
.....
Postcode.....Woonplaats.....

Datum..... Handtekening

51
NET WERK
684-685
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

52
NET WERK
686-687
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

REDACTIONEEL

De Goed-Nieuws Industrie

Het moest ervan komen: de terugslag, of de backlash, zoals de Amerikanen het noemen. De verkettering van de milieubeweging, de milieugeschiedenis en alles wat een aanslag zou kunnen betekenen voor de ultieme vrijheid om je per auto te verplaatsen en ongehinderd je airmiles op te maken, is in volle gang. Onder het mom van gezond denken worden de meest uiteenlopende zaken op een hoop gegooid. Milieudenken zou ongezond denken zijn, gefundeerd op slechte wetenschap. Het milieudenken van milieuactivisten is verkeerd, heel verkeerd, roept bijvoorbeeld de Heartland stichting, waarvan ik het bestaan tot voor kort niet kende. Een ozongat? Hoe komen ze erbij. Global warming? Het is toch altijd al af en toe warm geweest. Passief roken slecht voor je gezondheid? En wat had je dan van kraanwater gedacht, da's pas ongezond. De Heartland Stichting, die voldoende geld heeft om honderdduizenden folders te verspreiden onder de Amerikaanse jeugd, maakt gebruik van groene schuilkleren, maar is gesponsord door alle mogelijke belangen die gebaat zijn bij een verzwakte milieubeweging. Wie haar internetpagina bezoekt kan een wrang-vermakelijke sessie doorbrengen en vele cliché's tegenkomen die hij/zij de laatste tijd in de pers en op verjaardagspartijen heeft vernomen. Misschien niet helemaal toevallig, want de Heartland stichting en haar bondgenoten voorzien de internationale pers met alle mogelijke wetenschappelijke en pseudo-wetenschappelijke documentatie die het ongelijk van milieuactivisten over de hele wereld moet aantonen. Zowel de werkwijze als de stijl zijn niet onbékend. Die zijn we al meermaals tegengekomen toen de Koude Oorlog nog volop aan de gang was (min het internet). Als we de zaak nader bekijken, is deze anti-groen backlash al langer aan de gang. Getuige bijvoorbeeld een artikel over 'PVC, de zondebok', opgenomen in EOS magazine van April 1993, dat ontsproten leek aan de pen van de PR-man of -vrouw' van Solvay, maar dat geschreven was door een onafhankelijke journalist. Alhoewel ik over die onafhankelijkheid twijfels kreeg bij dit zwaar aangezette loflied voor de industrie. Over PVC niets dan Goed Nieuws. We zullen nog wel meer lezen, zien en horen van de Goed Nieuws Industrie. Dus: Wordt vervolgd. (Myriam Daru)

Over Goed Nieuws gesproken: onze penningmeester zou dolblij zijn met uw bijdrage voor 1996. U was toch allang van plan 25 gulden (of meer) naar hem toe te sturen op gironummer 3653910 t.n.v. penningmeester Net Werk, Rotterdam. Dat 1996 al vergevorderd is, is voor hem geen bezwaar. We willen graag nog in 1997 doorgaan en uw bijdrage helpt ons daarbij.

Klimaatgeschiedenis

De toekomst van het klimaat staat volop in de belangstelling. De politiek laat zich voorlichten door een Nobelprijswinnaar. Groot is dan de teleurstelling dat zelfs een wereldvermaarde wetenschapper geen zekerheden kan bieden, omdat de complexiteit van het klimaatsysteem dat voorlopig niet toelaat en waarschijnlijk nooit zal toelaten. Het tijdschrift Zeno stelde in zijn tweede nummer van 1996 dat het klimaatbeleid geplaatst is voor een onmogelijke missie. Net als Nobelprijswinnaar Paul Crutzen, meent het tijdschrift dat een klimaat beleid dat niet kan steunen op zekerheden, hoort te leren leven met onzekerheden. Dat toekomstvisies te kampen hebben met onzekerheden is normaal. Maar hoe staat het met de geschiedenis van het klimaat? Klimaatmodellen en klimaatgegevens uit het verleden hebben een moeilijke verhouding: gegevens hebben modellen nodig om geïnterpreteerd te worden, modellen hebben gegevens nodig om hun validiteit te bewijzen en om de beelden van de veranderlijke klimaatpatronen tot stand te brengen. Gegevens uit het verleden moeten ons ook een indicatie kunnen geven of de veranderingen zoals de globale verwarming van de atmosfeer zich afspelen binnen de grenzen van de natuurkundige normaliteit of van antropogene (door de mens veroorzaakte) aard zijn. Nu hebben we nog niet zo lang de beschikking over instrumentele gegevens. Toch moeten er gegevens uit pre-instrumentele periodes gebruikt worden om het beeld te completeren.
Tijdens een door de stichting Net Werk georganiseerde studiedag over klimaatgeschiedenis op 15 mei jl. kwamen vooral deze pre-instrumentele bronnen ter sprake. Een van de middelen om meer informatie te verkrijgen over klimaatveranderingen is de dendrochronologie. Daarover sprak een expert op dat gebied, Esther Jansma, die in december vorig jaar promoveerde op onderzoek van jaarringen van Nederlandse eiken. C 14 dateringen zijn voor veel doeleinden onvoldoende nauwkeurig en er is behoefte aan een instrument voor preciezere dateringen.
Eiken zijn voor Nederland de meest bruikbare soort voor jaarringen onderzoek, waarbij aangetekend moet worden dat Nederlandse onderzoekers zelden archeologisch houtmateriaal tegenkomen op de plek waar het gegroeid is. Ook bij jaarringenonderzoek moet de wetenschapper rekening houden met een groot aantal 'stoorsignalen' die van lokale omstandigheden afhankelijk zijn en de algemene klimaatindicaties vertroebelen: insectenplagen, invloed van standplaats, ondergrond enz.
De betrouwbaarheid van de gegevens moet altijd verzekerd worden door de combinatie van gegevens en 'cross-dating'. Eerst moeten (statistische) mechanismen gevonden worden om correctiefactoren te kunnen toepassen die de locale variaties neutraliseren. Dat vereist de studie van uiteenlopend materiaal dat ook nog eens in voldoende mate aanwezig moet zijn om verantwoorde conclusies te kunnen trekken.
Bij gedetailleerd onderzoek van 'de jaarringkalenders van middeleeuws bouwhout en vergelijkingen met omringende landen blijkt dat veel Nederlands bouwhout afkomstig moet zijn uit het buitenland, waardoor het onbruikbaar is voor de vaststelling van Nederlandse jaarringkalenders. De combinatie van historische (in het bijzonder bouwhistorische) bronnen en houtmonsters samen geeft soms voldoende uitsluitsel om uitspraken te kunnen doen. Een belangrijke bevinding van Esther Jansma is dat in tegenstelling tot wat eerder werd aangenomen, de groei van eiken in West-Nederland goede indicaties geeft van over grotere gebieden werkzame omgevingsinvloeden.
Net als andere klimatologische disciplines illustreert de dendroklimatologie hoe belangrijk de interpretatie-kontekst kan zijn. Esther Jansma stelt dat in de dendroklimatologie de onderzoekers hun resultaten onvoldoende in verband plaatsen met de atmosferische circulatie. Dit kan leiden tot een opeenstapeling van locale deelresultaten die over de hele aarde bekeken onlogisch zijn. Zoals in het geval van een congres waar vijftig onderzoekers allen concludeerden dat in het Kleine Middeleeuwse Optimum (een warmteperiode tussen ± 900 en 1300 n. Chr.) hun eigen gebied een periode van droogte kende: dit zou betekenen dat droogte over de hele aardbol overheerste en dat dus geen lage-luchtdrukgebieden voorkwamen, of dat geen van de lage-luchtdrukgebieden zich boven land bevond. Dendrochronologie geeft vooral een beeld van variabiliteit bij de temperatuurreconstructies.
Intrigerend is ook de geschiedenis van de dendrochronologie als wetenschap. Het is bijvoorbeeld weinig bekend dat het een Nederlander was, de astronoom J.C. Kapteyn (1851-1922), die in Europa voor het eerst de analyse van jaarringen toepaste als klimatologische methode. Al in 1908 gaf hij een lezing in Pasadena (VS) over bomengroei en klimaat. De Amerikaan A.E. Douglass (1867-1962) bestudeerde vooral houtmateriaal uit droge gebieden (onder anderen uit belangstelling voor periodiciteit veroorzaakt door de zon). De nadruk op droge gebieden in zijn onderzoek en de invloed die hij uitoefende hadden wel het gevolg dat het betrekkelijk lang duurde voordat andere wetenschappers zich ook gingen toeleggen op de studie

52
NET WERK
688-689
3/4
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

van boomgroei uit maritieme gebieden. De belangstelling voor bossen tijdens de nationaal-socialistische overheersing van Duitsland zorgde voor voldoende ondersteuning van Duits dendrochronologisch onderzoek tijdens de 2e Wereldoorlog aan het Hermann Göring Institut für Forstwissenschaft. Belangstelling voor dendrochronologie in Nederland dateert pas van het midden van de jaren zestig en concentreerde zich eerst op de datering van kunstobjecten. De hoeveelheid analyses bleef aanvankelijk beperkt, maar met de steeds bredere toepassing van computers is de verfijning van de statistische methodes sterk toegenomen evenals de snelheid waarmee een analyse kan plaatsvinden. Vanaf het begin van de jaren tachtig is de Nederlandse dendrochronologie in een stroomversnelling gekomen, al is het aantal onderzoekers nog steeds beperkt. Nu is er een internationaal opgezet onderzoek waarin de Nederlandse dendrochronologie een steentje bijdraagt aan de algemene kennis van de geschiedenis van het klimaat.

4
5

In de jaren tachtig is een Europees project van start gegaan voor de reconstructie van het klimaat in het verleden. Het Nederlandse KNMI is daarbij betrokken. Het eerste deelproject is gericht geweest op de inventarisatie van vroege instrumentele gegevens die dateren van voor de oprichting van het KNMI in 1854. Aryan van Engelen, de tweede inleider van de studiedag, is bij het KNMI vanaf het begin bij deze historische reconstructies betrokken en begeleidt de verdere ontwikkelingen nog steeds. De gegevens afkomstig van verschillende reeksen, beginnend bij de observaties van N. Cruquius in 1706 zijn systematisch verzameld en in een database opgeslagen. Een verkenning van archiefbronnen heeft de mogelijkheid van reconstructie van het klimaat in de pre-instrumentele periode aangetoond, tot aan ± 800 toe. J. Buisman heeft in 1995 het eerste deel voltooid van een reeks van vier boeken waarin de resultaten van de klimaatreconstructie voor het grote publiek toegankelijk worden gemaakt. Voor de reconstructie van het klimaat voor 1700 wordt gebruikgemaakt van zeer uiteenlopende bronnen zowel stoffelijk als niet stoffelijk. De bronnen kunnen zijn schilderijen, archeologische vondsten, jaarringen, maar ook afgeleide bronnen (proxies) uit reeksen verslagen over wijn- en graanoogsten, berichten over ijsdagen in tolregisters enz. De gegevens over het Nederlandse weer zijn niet alleen te vinden in Nederlandse archieven, maar ook in het buitenland. Indicaties uit toponiemen, volksliedjes en -gebruiken komen daarbij als aanvulling. Het is dan wel nodig om zeer zorgvuldig om te springen met de subjectiviteit en de

52
NET WERK
690-691
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

selectiviteit van de bron. Daarbij is kennis van de historische kontekst waarin de uitspraak tot stand is gekomen, onontbeerlijk. Ondanks alle reserves die bij de interpretatie van de bron in acht worden genomen, is het toch mogelijk rekening houdend met de grofheid van de bronnen tot een bepaald niveau van nauwkeurigheid te komen: door systematische classificatie toe te passen. Er wordt dan gewerkt met categorieën en met ordinale reeksen die gecombineerd een algemeen beeld van het klimaat scheppen. Dit algemene beeld is dan de achtergrond waartegen analyses zoals de dendrochronologische kalenders geplaatst kunnen worden, juist omdat deze observaties in tegenstelling tot de jaarringen een indicatie geven van de atmosferische gesteldheid en de neerslag. Aan de hand van de resultaten tot nu toe kan een beeld tot stand komen van de schommelingen van de temperaturen. Tussen de 9e en de 10e eeuw zijn er erg veel onzekerheden. Een algemene indruk is dat de temperatuur laag was en dat vochtige periodes overheersten. De 10e eeuw kent vele koude winters naast warme zomers en periodes van droogte. Het 'middeleeuwse klimaat-optimum' met vele warme en droge zomers begint in de tweede helft van de 11e eeuwen zet zich voort tot circa 1430. De 12e eeuw begint met nogal koude, maar eindigt met milde winters, met weinig extremen in de zomers. In de 13e eeuw zijn de winters eerst vrij koud maar later minder, met veel warme en droge zomers in het laatste kwart van de eeuw. Wat we tijdens de 14e eeuw kunnen vaststellen is dat er geen sprake is van echt, barre weersomstandigheden, dus in klimatologische zin valt er geen verschrikkelijke eeuw te ontdekken. Wel zijn de jaren 1314 tot 1316 nat. En in 1362 vindt de uitbarsting van de vulkaan Oeraefajäkull op IJsland plaats die een verklaring zou kunnen zijn voor een later optredend tijdelijk dieptepunt in de temperatuur. Na 1430 is er een inleidend periode voor de kleine ijstijd. Deze duurt dan voort tot de tweede helft van de negentiende eeuw. De resultaten van het onderzoek van het KNMI stroken echter niet altijd met andere onderzoeksgegevens, zoals die uit de gletschergegevens van de Zwitserse klimaathistoricus Christian Pfister. Het blijft hachelijk om te generaliseren op basis van lokale reeksen. Net als bij dendrochronologisch onderzoek is calibratie van essentieel belang om de eigenheden van het meetinstrument goed te kennen en variaties afkomstig van het instrument niet toe te schrijven aan externe oorzaken.

5
6

Het Zeeuwse onderzoek van Adri de Kraker illustreert op vele manieren de uitspraken van Aryan van Engelen. In de bronnen zijn

op diverse plekken vele indicaties te vinden over het weer. Het beoordelen van de subjectiviteit en het relativeren van de uitspraken is daarbij sterk afhankelijk van de historische kennis over de omstandigheden waarin de uitspraken zijn ontstaan, de belangen die daarbij spelen, de leeftijd van de getuige, het tijdstip en de gevolgen van de uitspraak. Het is ook belangrijk om de getuigenissen te vergelijken met andere, gemaakt onder soortgelijke omstandigheden. Door de vrij gedetailleerde kennis die aanwezig is in de molinologie (het onderzoek van molens en het molenaarsbedrijf) is het mogelijk de gegevens afkomstig uit molenaarsbronnen op hun waarde te schatten. Hetzelfde geldt voor bronnen uit de bouw en voor militaire documenten. Oorlogscorrespondentie bevat een schat van gegevens die nog maar voor een klein gedeelte uitgebuit zijn als klimatologische informatie.
Er zijn nog veel meer niet-schriftelijke bronnen over het weer, zoals schilderijen, die bestudeerd zijn door Reindert Falkenburg die aan de discussie deelnam. Het is dan wel belangrijk om rekening te houden met de boodschap die de schilder wil overdragen, want ook het geschilderde weer kan een drager zijn voor symbolen en niet alleen een weergave van een reële weersgesteldheid. Ook bij dergelijke gegevens is een gedegen kennis van de maatschappelijke kontekst onontbeerlijk. Alhoewel deze dag over klimaatgeschiedenis al iets duidelijk heeft gemaakt van de complexiteit van dit soort onderzoek, zijn de disciplines die aan bod zijn gekomen slechts enkele van de vele die zich bezig houden met de reconstructie van het verleden van het weer. De inbreng in de andere richting, met name de reconstructie van het klimaat door middel van modellen en de toepassing daarvan in historisch onderzoek zou een andere keer aan de orde moeten komen: wat is bijvoorbeeld het aandeel van klimaatveranderingen geweest in 'Wüstungen' (het verlaten van dorpen) na het jaar 1000 en hoe groot was dit aandeel vergeleken met door de mens zelf veroorzaakte negatieve omstandigheden? (Myriam Daru)

Klimaatverandering circa 800 v. Chr.

Bas van Geel heeft onlangs een stuk geschreven samen met Janneke Buurman' ,(ROB, Amersfoort) en Prof. Waterbolk (BAI, Groningen). Dat artikel (in druk) gaat over de ingrijpende effecten voor de mens van een klimaatverandering (plotseling koeler en veel vochtiger) die plaatsvond omstreeks 800 jaar v. Chr. De reconstructie van die klimaatverandering is gebaseerd op veenonderzoek maar ook op archeologische gegevens. In gebieden die (hydrologisch gezien) marginaal waren (relatief hoge grondwaterstand) kwam na de klimaatverandering de waterspiegel zo hoog dat veenvorming plaatsvond; op veel plaatsen moesten mensen hun nederzettingen verlaten. We hebben daarvan mooie voorbeelden, ondermeer uit West-Friesland. Een andere, voor mensen gelukkige bijkomstigheid van de klimaatverandering was, dat aan de Noord-Nederlandse kust voor het eerst kwelders ontstonden. Deze werden vrijwel direct bewoond door 'mensen die elders hun gebieden hadden moeten verlaten. Dit is de migratie die archeologen op grond van de aardewerkkenmerken en de vindplaatsen aanduiden met "Ruinen/ Wommels". Klimaatveranderingen kunnen uiteraard niet beperkt zijn geweest tot Nederland. De auteurs hebben in de literatuur vele voorbeelden gevonden van een gelijktijdige klimaatverandering elders in de wereld (een uitgebreide literatuurlijst is aan het artikel toegevoegd). Kennelijk waren er zoals dat heet klimatologische 'teleconnecties'.

Bas van Geel
E-mail: vangeel@sara.nl
UvA tel secr. 020 525 7844
Biologie, Kruislaan 318,
1098 SM Amsterdam
Tel. 020 525 7664
Fax 020 525 7662.

52
NET WERK
692-693
6/7
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

PESO
Political Ecology Society

PESO is een vrij nieuwe vereniging die het begrip politieke ecologie breed opvat. Political Ecology Society PESO (the Political Ecology Society) is intended to serve two primary functions, the first is to support the publication and distribution of research in political ecology (through JPE and its forum) and the second is to facilitate the operation of PESO's public forum as a major clearing house for information and news focusing on interactions between political economy and ecology around the world. Interested subscribers may join PESO for an annual fee of $25 and will be put on an E-mail mailing list and receive a variety of benefits, including. Annual diskettes containing: Journal and forum's academic discussions. Directory of members and their expertise. Bibliographies of publications on political ecology. Diskette. Free peer reviewing of one submission per year. Fax or paper reprints of any JPE materials on request and at cost. E-mail news bulletins etc. Free U.S. mail return of submissions and reviewers comments on request. Please make checks for membership in PESO payable to BARA / PESO and mail to PESO, Bureau of Applied Research in Anthropology, University of Arizona, Tucson, AZ 85721.

Please include a completed membership form and you will receive an acknowledgment of your membership by E-mail or post (if you currently have no E-mail address).
Membership form (xerox or retype but we need an original signature)
Family name(s) First name
Mail Address
E-mail Phone FAX
Topical Expertise
Areal Expertise
Highest Degree
Current Employment
Professional Affiliations
Permission to Publish above information in PESO's directory sent to members Y/N
Willingness to serve as JPE reviewer Y/N
Preferred disk format Signature
Date

Het vinden van JPE

JPE and PESO can be accessed by anyone with Internet via the following three methods:
1. gopher.dizzy.library.arizona.edu 70, select: 8. Electronic Journals and Newsletters, then select: 2. Journal of Political Ecology (University of Arizona Library)
II. WWW gopher://dizzy.library.arizona.edu:70/11/ej/PE MOSAIC
III. ftp miles.library.arizona.edu login as anonymous, password: your e-mail address cd /pub/peso

Ozongeschiedenis

Ozon heeft niet alleen een zeer recente geschiedenis. Hier volgen enkele titels voor het verkrijgen van enige achtergrondinformatie. In deze kleine selectieve lijst zijn nog geen titels opgenomen over drinkwaterozonisatie.

Lemmerich, J., **Die Entdeckung des Ozons und die ersten 100 Jahre der Ozonforschung**, (Berlin: SIGMA, 1990).
Schmidt, M., **Pioneers of ozone research**, (Katlenburg-Lindau: Max Planck- Institut für Aeronomie, 1988).
-, **Von Christian Friedrich Schoenbein bis zum Ozonloch**, (Katlenburg-Lindau: Max-Planck-Institut für Aeronomie, 1988).
Sharon, R., **Ozone crisis. the 15 year evolution of a sudden global emergency**, (New York [etc]: Wiley, 1989).
Walshaw, C. D., 'The early history of atmospheric ozone', Roche, J. (ed.) **Physicists look back**, (Bristol [etc]: Hilger, 1990), pp. 313-326.

52
NET WERK
694-695
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Amerikaanse vereniging voor milieugeschiedenis ASEH

8
9

De Amerikaanse vereniging voor milieugeschiedenis is waarschijnlijk de grootste organisatie van milieuhistorici. Hal Rothman, hoofdredacteur van Environmental History bericht: Environmental history is one of the most exciting new disciplines to emerge in the past two decades. It has tremendous breadth, relates a range of different geographic fields together, links urban and rural studies, offers all the dimensions available in the study of history, links with numerous other disciplines, and generally offers scholars a new set of insights into the human experience. Loosely defined, because that is all anyone really can do, environmental history is the study of human interaction with the physical environment over time. This of course has an almost infinite range of permutations, all which we hope to discuss on this list.
Under a recent agreement, the American Society for Environmental History (ASEH) and the Forest History Society (FHS) copublish a quarterly journal, Environmental History. The first issue, 1: 1 , features Bill Cronon's "The Trouble with Wilderness," commentary by Sam Hays, Tom Dunlap, and Michael Cohèn, and a response from Bill, and articles about China by Robert Marks and Brazil by Jose Drummond. Environmental History also features book reviews, a biblioscope, and other materials.
For submission information, please look at the upcoming issue for details or contact me.
We intend for the list to be the location of dialogue and debate about the field of environmental history, as well as a place where books are reviewed, new publications announced, and other matters of interest to the members discussed and debated.
ASEH also publishes a newsletter, edited by Dennis Williams, who also moderates the ASEH list, and sponsors a biennial international meeting and, beginning in 1996, a regional meeting. The next biennial is slated for Baltimore in March of 1997; stay tuned for more details, such as official announcements and the call for papers. The first regional meeting will be held from August 1-4, 1996 in Pullman WA and Moscow ID.
For more information contact
Paul Hirt
<forrest@wsunix.wsu.edu>
or Dale Goble
<gobled@uidaho.edu>.

Rijnlands water tentoongesteld

Monsters van Rijnland, acht eeuwen droge voeten en schoon water. Tentoonstelling over waterbeheersing aan de hand van veel voorwerpen afkomstig van het Hoogheemraadschap van Rijnland: kaarten, prenten, meetinstrumenten, maquettes, gereedschappen. De tentoonstelling geeft een beeld van verveningen, inpolderingen en andere aspecten van de waterbeheersing. Tot en met 27 oktober, Museum Boerhaave, Lange Sint Agnietenstraat 10, Leiden. Openingstijden: dinsdag tot en met zaterdag: 10.00 tot 17.00 uur. zon- en feestdagen 12.00 tot 17.00 uur. Inlichtingen: 071-5214224. ‘

Signalementen

Verschenen: **Environment and History**, jaargang 2, nummer 2, juni 1996 over Zuid Azië.

Het tijdschrift **Magazine of History**, Spring 1 996 jrg nr.10 3 is een speciale uitgave over milieugeschiedenis. Inhoud:
-Harvey, Mark W., Humans and the Environment in America’s Past. p 5 e.v. .
-Norwood, Vera, Women’s Roles in Nature Study and Environmental Protection. p 12 e.v.
-Kerstetter, Ned, The Silent Spring of Rachel Carson. p 25 e.v.
-Warren, Louis S., Seeing the People for the Trees: The Promise and Pitfalls of Indian Environment History. p 18+
-Ratzlaff, Harriet, The Prairie Life: The Sea of Grass. p 28 e.v. .
-Polak, Julia, How People have used Soils; How Soils have affected U.S. History. p 34 e.v.
-Gorn, Cathy, National History Day 1997 Supplement. p 40 e.v.
-Kneeshaw, Stephen, The Internet, Email, and the Environment. p 46 e.v.
-Sherow, James, Introduction: Lesson. Plans In Environmental History. p 24 e.v.

Baumgartner, T. R., A. Soutar, en V. Ferreira-Bartrina, **Reconstruction of the history of Pacific sardine and northern anchovy populations over the past two millennia from sediments of the Santa Barbara Basin, California**, CalCOFI (1992)24-40 blz.

Behler, R. R., **“Reinlichkeit für das Volk” zur Hygienisierung der Bevölkerung im industrialisierenden Deutschland ; das Volksbadewesen und die Deutsche Gesellschaft für Volksbäder.** Med. Hochschule (Hannover: 1991).

Bradley, R. S. en P. D. Jones (ed.) **Climate since A.D. 1500**, (London/New-York: Routledge, 1994) revised edition, ISBN 0-415-07593-9. £85.

52
NET WERK
696-697
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Bradley, R. S. en P. D. Jones, ‘Little Ice Age summer temperature variations: their nature and relevance to recent global warming trends’, **The Holocene**, jrg. 3 (1993) 4, pp. 367-376.

Callicott, J. B. **Earth’s Insights: A Survey of Ecological Ethics from the Mediterranean Basis to the Australian Outback**, (Berkeley: University of California Press, 1994), 261 blz. $ 35.00, cloth only.

Cals, E. E., ‘De drinkwatervoorziening in Nederland. Structuur en organisatie. Voordracht uit de 48e vakantiecursus in drinkwatervoorziening ‘Drinkwater in Nederland: natuurlijk het beste?’ Gehouden op 5 januari aan de TU Delft, **H_20**, jrg. 29 (1996) 7 (4 april), pp. 187-190.

Crutzen, P. e. a. **Weer en klimaat**, (Beek: Wetenschappelijke Bibliotheek), ISBN 90 7303 542 2. Winkelprijs *f* 76,50 leden van de Wetenschappelijke Bibliotheek *f* 57,50.

Duncan, S. R., S. Susan Scott en C. J. Duncan, ‘Smallpox Epidemics in Cities in Britain’, **The Journal of Interdisciplinary History**, jrg. 25 (1994) 2, autumn, pp. 255-271.

Dupont, 1. M. en H. Hooghiemstra, ‘The Sahara-Sahelian boundary during the Brunhes cron’, **Acta Bot. Neerl**, jrg. 38 (1989) 4, pp. 405-415.

Elliot, R., ‘Extinction, Restoration, Naturalness’, **Environmental Ethics**, jrg. 16 (1994), pp. 135-144.

European Science and Environment Forum **The Global Warming Debate**, (London: ESEF, 1996). DM 35, $ 25, £ 15 Lorraine Mooney (administrator) 73 McCarthy court, Banbury Street, London SW 11 3 ET tel/fax 00 44 1 719242307.

Fairhead, J. en M. Leach **Misreading the African Landscape. Society and Ecology in the Forest-Savanna Mosaic**, (Cambridge: CUP, 1996) African Studies, nr. 90, ISBN 0-521-56353-4 /0-521-56499-9. $55.00* / $19.95.

Francis, R. C. en S. R. Hare., ‘Decadalscale regime shifts in the large marine ecosystems of the Northeast Pacific: a case for historical science’, **Fisheries Oceanography**, jrg. 3 (1994) 4, pp. 279291.

Frenzel, B. en Pfister C (eds.) *Climatic trends and variations in Europe 1675-1715*, (Stuttgart: Fischer, 1994).

Glantz, M. H. **Currents of Change. El Nino’s Impact on Climate and Society**, (Cambridge: CUP, 1996), ISBN 0-52149580-6/0-521-57659-8, 208 blz. $44.95 / $22.95.

Goedkoop’, J. A. , **Een kernreactor bouwen: geschiedenis van de Stichting Energie. Onderzoek Centrum Nederland: deel 1 : periode 1945-1962**, (Bergen N.H.: Beta Text, 1995), ISBN 90-75541-01-5.

Grove, J. M. **The Little Ice Age**, (Cambridge: CUP, 1988 / 1996); ISBN 0-41501449-2 hbk, 500 blz. US List Price: US $160.00 £85.00.
Heymann, Matthias en H. Maier, 'History of technology and environmental history in Germany'; **SHOT Newsletter**, (1996) June, pp. 17-18.
Hooghiemstra, H., 'Het komen en gaan van ijstijden. Colombiaans 'archief' meet klimaat van afgelopen 3 miljoen jaar', **Geografie**, jrg. 3 (1994) 3 december, pp. 4-6.
Hooghiemstra, H. en A. M. Cleet 'Pleistocene climatic change and environmental and generic dynamics in the North-Andean montane forest and páramo', in Churchill, S. e. a. (eds.) **Biodiversity and conservation of neotropical montane forests**, (New York: The New York Botanical Garden, 1995), pp. 35-49.
Hoogiemstra, H., 'Environmental and paleoclimatical evolution in Late Pliocene Quaternary Colombia', in Vrba, E. S., G. H. Denton, T. C. Partridge e. a. (eds.) **Paleoclimate and evolution, with emphasis on human origins**, (New Haven/London: Yale University, 1995), ISBN 0-30006348-2.
Humphrey, C. en D. Sneath (eds.) **Culture and Environment in Inner Asia**, (White Horse Press,), ISBN Vol 1: 1-874267-146 (HB)/-15-4 (PB) Vol 2,-16-2 (HB)/17-0 (PB), £ 14.95 & 12.95.
Jahn, E. **Die Cholera in Medizin und Pharmazie im Zeitalter des Hygienikers Max von Pettenkofer,** (Stuttgart: Steiner, 1994) Boethius, nr. 33, ISBN 3-51506532-6,222 blz. Diss. Univ. München 1993.
Kasteren, J. v., 'Technologie moet Aarde redden van opwarming. Groot Co_2-debat aan vooravond verschijning Klimaatnota', **De Ingenieur**, jrg. 108 (1996) 8, pp. 36-43.
Kommandeur, J., 'Over geloof en weten in het $C0_2$-debat. Broeikastheorie kent veel meer onzekerheden dan zekerheden', **De Ingenieur**, jrg. 108 (1996), pp. 26-33.
Larson, D.O., 'California Climatic Reconstructions', **The Journal of Interdisciplinary History**, jrg. 25 (1994) 2, autumn, pp. 225-253.
Nelson, M. C. en J. Rogers, 'Cleaning up the cities: application of the first comprehensive Public Health Law in Sweden', **Scandinavian Journal of History**, jrg. 19 (1994) 1, pp. 19-39.
Nriagu, J.O., 'A history of global metal pollution', **Science**, jrg-272 (1996) 5259 (12 April), pp. 223-224.
Nydick, K. R., A. Bidwell, E. Thomas en J. C. Varekamp, 'A sea-Ievel rise curve from Guilford, CT', **Marine Geology**, jrg. 124 (1995), pp. 137-159.

52
NET WERK
698-699
11/12
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Paul, J. **Die Abwassergeschichte der Sieg im Industriezeitalter : Bilanz eines Siegeszuges**, (Siegburg: Rheinlandia- VerI., 1992) Ortstermine, nr. 2, ISBN 3-925551-42-5, 100 blz;
Reinders, P. (red.) **25 jaar Wet verontreiniging oppervlaktewateren: de geschiedenis, de praktijk, de resultaten, de toekomst,** (Den Haag: Ministerie van Verkeer en Waterstaat, 1995) Integraal waterbeheer, nr. 6, 32 blz
Sheard, S. B., 'Water and Health: the formation and exploitation of the relationship in Liverpool 1847-1900', **Transactions of the Lancashire and Cheshire Historical Society**, jrg. 143 (1994).
Stolberg, M., 'Praktische Cholerabekämpfung im 19. Jahrhundert. Deutschland und Italien im Vergleich.', **Medizin, Gesellschaft und Geschichte**, (1994) Geschichte des öffentlichen Gesundheitswesens., pp. 47-98.
-, 'Public health and popular resistance. Cholera in the Grand Duchy of Tuscany', **Bulletin of the history of medicine**, (1994) 68, pp. 254-277.
Thomas, E. en J.C. Varekamp, 'PaleoEnvironmental analyses of marsh sequences (Clinton, CT): Evidence for punctuated sea-level rise during the 'latest Holocene', *J. Coastal Research*, jrg. 11 (1991) special issue, pp. 125-158.
Varekamp, J. C., 'Trace element geo- , chemistry and pollution history of mudflat and marsh sediments from the Connecticut coastline', **J. Coastal Research**, jrg. 11 (1991) special issue, pp. 105-123.
Varekamp, J. C., E. Thomas en O. v. d. Plassche, 'Relative sea level rise and climate change over the last 1500 years', Wezel (ed) **Terra Nova**, jrg. 4 (1992) special issue Global Change, pp. 293-304.
Vos, R. de, 'De verwarring, de schok en de bezinning: het trauma van tien jaar Tsjernobyl', **Energie- en milieuspectrum**, (1996) 4, pp. 22-25.

Japan en milieu: een korte literatuurlijst

Barrett, Brendan F.D., en Riki Therival, **Environmental Policy and Impact Assessment in Japan** (New York: Routledge, 1991). Besproken in the Journal of Asian Studies OAS) 51.1: .164-164.
Callicot, J. Baird, and Roger Ames, eds., **Nature in Asian' Traditions of Thought: Essays in Environmental Philosophy**. (Albany: State University of New York Press, 1989).
Howard, Michael C., ed., **Asia's Environmental Crisis**. (Boulder: Westview Press, 1993). Besproken in: JAS 53.4: 1212-1213.

Huddle, Norie, Michael Reich, en Nahum Stiskin, **Island of Dreams: Environmental Crisis in Japan**. (New York: Autumn Press, 1975).
Luke Robert, The Merchant Origins of National Prosperity Thought in Eighteenth Century Tosa Ph. D dissertation, Princeton Univ. 1991.
Mitsuda, Hisayoshi, and Charles Geisier. ' "Imperilled Parks and Imperilled People: Lessons from japan's Shiretoko National Park." **Environmental History Review** 16.2 (Summer 1992): 23-39.
Oyadomari, Motoko. "The Rise and Fall of the Nature Conservation Movement in Japan in Relation to Some Cultural Values." **Environmental Management** 13.1 January-February 1989): 23-33.
Totman, Conrad. **The Lumber Industry in Early Modern japan.** Honolulu: University of Hawaii Press, 1995.
-, **The Green Archipelago: Forestry in Preindustrial japan**, U Hawaii, 1989.
Tsuru, Shigeto. "Environmental Pollution Control in japan." In Shigeto Tsuru, ed., **Environmental Disruption: A Challenge to Social Scientists**, pp. 325-348. (Tokyo: International Social Science Council, 1970).
TuIl, Malcolm, en A. R. Krishnan. "Resource Use and Environmental Management in japan, 1890-1990." **Australian Economic History Review** (September 1994). '

Papers relevant to japan's environmental history presented at the "Nagoya Symposium on Paoleoclimate and Environmental Variability in the Austral-Asian Transect during the Past 2000 Years" are to be published in 1996. A few of the many papers include:

T. Mikami, "Climate of the Little lce Age in japan Reconstructed from Historical Documents.'"
T. Yasunari, "Changing Climate over East Asia During the Past 100 Years."

For further information contact
Dr. T Sweda, General Secretary,
IGBP Nagoya Symposium,
Nagoya University,
Chikusa, Nagoya, Japan 464-01.
Please direct comments and further suggestions to:
stockton@uclink.berkeley. edu

Rockefeller foundation

Recent onderzoek heeft aan het licht gebracht welke grote invloed de Rockefeller stichting heeft gehad op de gezondheidszorg in uiteenlopende landen. In een tijd van privatisering is het wel goed te kijken naar de wijze waarop de keuzes in de gezondheidszorg vallen en zich aan de democratische besluitvorming kunnen onttrekken.

Birn, Anne-Emanuelle. "Public Health or Public Menace? The Rockefeller Foundation and Public Health in Mexico 1920-1950" **Voluntas** 7:1, 1996, pp. 35-56. '
-, "Unidades Sanitarias: La Fundación Rockefeller Contra el Modelo Cárdenas en México." In **Salud, Sociedad, y Cultura en América Latina: Nuevas Perspectivas Históricas**. Edited by Marcos Cueto. Lima: IEP (1996).
-, **Local Health and Foreign Wealth: The Rockefeller Foundation Public Health Programs in Mexico, 1924-1951** Doctoral dissertation, The Johns Hopkins University, 1993.
Cueto, Marcos (ed). **Missionaries of Science: The Rocekefeller Foundation and Latin America**. (Bloomington: Indiana University Press, 1994).
-, Una Reforma Fallida: la Fundación Rockefeller, la Malaria y la Salud Pública en el Perù. **Revista Peruana de Ciencias Sociales**. 2 (1990): 9-31.
-,The Cycles of Eradication: The Rockefeller Foundation and Latin American Public Health: 1918-1940 in: Paul Weindling, ed., **International Health and Welfare Organizations between the First and Second World Wars.** Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
Gillespie, James Andrew, 'The Rockefeller Foundation, Hookworm and Australian Health Policy', in R. MacLeod and D. Denoon, **Health and Healing in Tropical Australia and New Guinea**, Townsville, 1991.
Murard, Lion et Zylberman, Patrick Les "Rockefeller medicine men" en France . . (1917-1940), in Jean-Louis Cohen et Hubert Damisch, **Américanisme et modernité** (EHESS/Flammarion).
Weindling, Paul, 'Public Health and Political Stabilisation: Rockefeller Funding in interwar Central/Eastern Europe', Minerva, 1993.
-, The Rockefeller Foundation and German Biomedical Science, 1920-40: from Educational Philanthropy co International Science Policy', in N. Rupke (ed.), **Science, Politics and the Public Good. Essays in Honour of Margaret Gowing**, Basingstoke: Macmillan, 1988, pp.119-40.

Deutscher Wissenschaftshistorikertag Berlin 1996

26-29 september 1996
De conferentie van de Duitse wetenschapshistorici heeft een overvolle agenda met een aantal relevante voordrachten voor milieu- en hygiënehistorici.
Aanmelding had al plaats moeten hebben, maar informatie kan men inwinnen bij Organisationsbüro Wissenschaftshistorikertag

52
NET WERK
700-701
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Prof. Dr. Rüdiger vom Bruch,
Institut für Geschichtswissenschaften Humboldt-Universität,
Unter den Linden 6-8,
D-10099 Berlin.
Tel.: 00-4930/20932870
Fax: 00-49-30/2093 2431

Landschap en technologie in Hollufgaard

Humanities Research Center, Odense University, Denmark January 10-12 1997

During the past thirty years two scholarly discourses have emerged that each address the complex relations between advanced industrial cultures and the natural world: landscape studies and work on technology and culture. Each of these fields is interdisciplinary, drawing to varying degrees on art, history, literature, geography, anthropology, and the social sciences. The two areas of research share many concerns, and this seminar aims to advance the dialogue between them through a two day international seminar.
It will address such questions as the following:

- How have technologies been used to shape or imagine landscapes, for example at international exhibitions, or in literature, photographs and paintings?
- How have technologies been used to transform specific environments, and what (often unanticipated) changes have resulted?
- How have technological innovations been "naturalized," so that they seem to be in harmony with their surroundings?
- What are the relationships between gender, technology, and specific sites?
- Is it possible to discuss a landscape without having a concept of a technology that is "appropriate" for it?
- How have different cultures adapted the same technologies to different landscapes?

Conference presentations (c. 30 minutes) are invited in these and related areas. The deadline for receipt of abstracts and a short c.v. is September 1,1996. Decisions on acceptance will be made by October 1 at the latest.

For more conference information, contact David Nye,
Humanities Research Center,
Man & Nature, Hollufgaard,
Hestehaven 201,
5220 Odense SO, Denmark.
Phone: (+ 45) 65 95 94 93,
fax: (+ 45) 65 95 77 66,
E-mail: nye@hist.ou.dk

14
15

52
NET WERK
702-703
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Conferentie over Leven en dood

Interdisciplinary Nineteenth Century Studies 12th Annual Conference University of California, Berkeley; April 4-6, 1997

The theme for this year's conference will be death and life. Suggested topics include: destruction and creation of people, cemeteries, corpses and graves ceremonies and technologies of birth and death, disease and epidemic, war and mutinies, the concept of population, capital punishment, labor, midwifery, male birthing, pathos, sentimentality, mourning, elegies and other writing about the dead, anatomical illustration and picturing the dead.
Send 200 word abstracts, and, if possible, papers (15 pages maximum).

We will consider proposal for interdisciplinary panels that draw on scholars from at least three different disciplines. When proposing a panel, please indicate whether you would like individual papers considered separately if the panel is not accepted. Abstracts due October 15, 1996; Notification sent by December 1, 1996; Completed papers due January 15,1997.

Direct all correspondence to:
INCS-Berkeley,
English Department,
322 Wheeler Hall,
University of California,
Berkeley, CA 94720-1030.
E-mail: ines@violet.berkeley.edu.
Selected conference papers will be published in **Nineteenth-Century Contexts: An Interdisciplinary Journal.**

53
NET WERK
704-705
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Slecht nieuws, goed nieuws (vervolg)

Over milieugeschiedenis valt een hoop te lachen en te huilen, soms zelfs tegelijk. Neem bijvoorbeeld het verhaal van de bodemsanering in Vlaanderen. Vanaf 1 oktober is in Vlaanderen bij elke eigendomsoverdracht van grond een bodemattest verplicht. 'Operatie Schoonmaak' heet dat. De Vlaamse OVAM heeft haar handen vol aan die attesten. Vanaf 1 april konden dergelijke attesten op aanvraag worden verstrekt en er zijn al 75.000 uitgeschreven. Een attest beschrijft de huidige toestand van een overgedragen perceel, maar is op geen enkele manier een garantie dat de grond niet vervuild is. Het register van de OVAM bevat bij lange na niet alle percelen en hun beschrijving. Daarom zal zij wel bij elke overdracht een attest aanleveren, maar wel in vele gevallen blanco, waarmee de 'schoonmaak' een merkwaardige kleuring krijgt. Wel blijft een attest duizend BF kosten. Het is de bedoeling binnen vijf jaren alle vervuilde kavels in kaart te hebben. Men gaat op dit moment uit van een 80.000-tal Het is niet duidelijk waarop deze schatting stoelt. Het daadwerkelijke onderzoek is toevertrouwd aan een dertigtal erkende bodemsaneringsbureau's. Zij dragen hun bevindingen aan de OVAM over. Hier zou een mooie gelegenheid zijn voor Vlaamse milieuhistorici met belangstelling voor milieugeschiedenis en bodemsanering. Maar net als Jo Janssen het met betrekking tot Nederland signaleert in het eerste nummer van het Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis: waar blijven de historici?
Soms zijn het journalisten die de milieuhistorische draad oppakken, zoals David Helvarg met zijn huiveringwekkend boek 'The war against the Greens' (San Francisco: Sierra Club Books 1994). De Amerikaanse 'Goed Nieuws Industrie' (zie vorig Net Werk) schuwt weinig middelen als het gaat om het bestrijden van milieuactivisme. Helvarg schetst een aantal Amerikaanse anti-groene acties uit de recente geschiedenis die je gelukkig nog niet in een Nederlandse context kunt voorstellen. Hopelijk nog lang niet of nog liever nooit.
Myriam Daru

Tijdschrift en Vereniging voor Ecologische Geschiedenis

Het lang beloofde Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis is nu echt - al een aantal weken - uit. Het eerste nummer geeft - zoals het bij een beginnend tijdschrift hoort - een presentatie van het bestreken gebied. In zijn editoriaal gaat de hoofdredacteur Erik Thoen, hoogleraar te Gent, in

op begripsdefinities. De benadering is multidisciplinair en open. Ernst-Eberhard Manski illustreert de wetenschappelijke breedte van ecologische geschiedenis in zijn historiografisch overzicht, dat vergezeld gaat van een uitgebreide literatuurlijst. Wim de Temmerman begeeft zich op cultuur- en mentaliteitshistorisch terrein met zijn artikel 'Laura's landschap', waarin hij Natuur en Moderniteit in de veertiende eeuw bespreekt. Letterlijk en figuurlijk 'down to earth' is de bijdrage van Jan Bastiaens en Cyriel Verbrugge over fysische en socio-economische achtergronden van het plaggenlandbouwsysteem in de Antwerpse Kempen. Na deze groene geschiedenis komt het grijze milieu aan bod in de beschrijving van milieuhinder in Gent in de 18e en begin 19e eeuw, geschreven door Dick Bogaert, waaraan hij de schilderachtige ondertitel heeft gegeven: 'over moorkinderen, stinkerds en blokrijden'. Pas dan komt de eerste Nederlandse bijdrage van de hand van Jo Janssen, die de rol van de (Nederlandse) historici bij de bodemsanering kritisch belicht. De vuilnisbelt van Gent wordt daarna door een team van vuilnisarcheologen onder de loep genomen. Komend uit verschillende disciplines, hebben de onderzoekers Jean Bourgeois, Anton Ervynck, Paul Rondelez en Michel Gilté gezamenlijk de vuilnisbelt van Gent gesondeerd om haar in alle geuren en kleuren aan de lezers te onthullen. De afsluiting van het tijdschrift wordt gevormd door de recensierubriek, waarin de Duitstalige publicaties in de meerderheid zijn.

Het tijdschrift start met een zesmaandelijks verschijningsritme, waarbij nummer 1 van 1996 een dubbelnummer is. Alhoewel de redactie streeft naar een behoorlijk wetenschappelijk niveau en originele bijdragen (met o.a. de nodig geachte voetnoten en bronvermeldingen), is het niet de bedoeling dat het tijdschrift uitsluitend een specialistisch publiek bereikt. De zorgvuldige vormgeving moet dan ook aan dit streven bijdragen. De redactie streeft naar een volwaardige samenwerking tussen Vlaamse en Nederlandse auteurs.

Als lezers van Net Werk menen aan dit tijdschrift te kunnen bijdragen, kunnen zij zich wenden tot
Redactie Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis
Blandijnberg 2,
B 9000 Gent, België.
Fax: 00-32-9-264-41 82;
e-mail erik.thoen@rug.ac.be.
Abonneren kan door storting van f 25.- op kontonummer 21.21.73.510 van de Triodos Bank te Zeist (postgiro van de bank: 4385104) ten name van het Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis, B 9000 Gent.

NET WERK 53

706-707

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

3
4

Het adres van de administratie is
Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis,
Groot-Brittanniëlaan 43,
B 9000 Gent, België
tel. 00-32-9-223-70-65,
fax 00-32-9-223-97-38.
Tussen de nummers van TvEG door geeft Net Werk actuele informatie en korte berichten: de twee publikaties zijn elkaars aanvulling. Om het tijdschrift een organisatorisch kader te geven is onlangs in Gent de Vereniging voor Ecologische Geschiedenis opgericht. De leden van de vereniging zullen automatisch het tijdschrift ontvangen.

Geschiedenis van afvalwater en milieu

Frankfurt 20 - 23 oktober 1996
besloten symposium

Hier volgt de lijst van de voorziene voordrachten tijdens deze drukbezette dagen:

Dr. Martin Illi Umgang mit Hausabwasser und Fäkalien in vorindustriellen Städten
Verena Winiwarter, Walter Hüttler, Städtische Ver- und Entsorgung (Eine historische Perspektive auf Basis der Konzepte Metabolismus und Kolonisierung)
Markus Lechner, Einfluß der Haushaltführung auf die Klärschlammqualität
Ulrich Koppitz, Theorien und Praktiken der Indirekteinleitung und die Klärschlammfrage - bei Einführung der Schwemmkanalisation und überhaupt
Prof dr. Jürgen Hahn, Klärschlamm als Stoffsenke und die Entwicklung zur Abwasser- und Klärschlammvermeidung
Dr. Klaus Lanz, Zur Chemisierung des häuslichen Abwassers. Eine historische Annäherung
Dr. Johann Paul Entsorgung zu Lasten anderer. Zur Abwasserpolitik rheinischer Städte nach Einführung der Schwemmkanalisation
Prof dr. H.P. Benöhr, Emissionsprinzip und Vorsorgeprinzip in der Geschichte des Wasserrechts
Jürgen Büschenfeld, Verwaltung der Abwasseremissionen im Spiegel von Fortschritts- und Wissenschaftsoptimismus
Jörg Lange, Wandel der Bewertungskriterien in der Flußreinhaltepolitiek
Dr. Peter M. Wiedemann, Die Bedeutung der subjektiven Wahrnehmung für den Gewässerschutz
Dr. Horst Frank, Die Rolle von Fäkalien und Wasser für den städtischen Naturhaushalt
Dr. Susanne Hauser, Die Kloakenreformmentalitäts- und kulturgeschichtliche Aspekten
Ursula 0 'Malley, Von der Brackigen Brühe zum keimfreien Naß - Wandel der Wasserwahrnehmung und Hygienisierung im 19. Jahrhundert

Dr. Martin Weyer-von Schoultz, "Hygiène et assainissement des villes". Zur wissenschaftlichen Begründung der "Stadthygiene" des 19. Jahrhunderts und deren Konsequenzen
Prof Dr. H Löffler, Dezentrale Abwasseranlagen in der Praxis - wie lassen sich soziale und äkologische Restriktionen vermeiden?
4/5
Dr. Detlef Briesen, Kanalisation und Entwässerung als Organisations- und Finanzierungsaufgabe - Der Wandel zur kommunalen Leistungsverwaltung
Prof dr. Detlef Glücklich, Dezentrale Abwasserbehandlung im städtischen Siedlungsbereich als Teil des "kleinen Wasserkreislaufs" - Voraussetzungen, Kosten, Durchsetzungschancen
Dr. Georg Cichorowski, Dezentraler Umgang mit Wasser und Abwasser, Ausnahme oder Komplement zur zentralen Infrastruktur
Dr. Berhard Michel, Ökonomische Anreize für eine Dezentralisierung und technisch-soziale Differenzierung im Abwasserbereich
Jürgen Trautner, Unkonventionelle Siedlungsentwässerung - Chancen und Grenzen für Flora und Fauna
Dr. Engelbert Schramm, Soziale Absprachen in der Abwasserpolitik
Dr. Henk van Zon, Die Kontroverse um die Kloakenfrage in den Niederlanden: Liernur-System vs Schwemmkanalisation . .. Unter welchen Bedingungen hätten sich Alternativen durchsetzen können?
Dr. Ralf Otterpohl, Zukunftsfähige Ver- und Entsorgungskonzepte für städtische Gebiete
Dr. Norbert Gestring, Komposttoiletten und Reinlichkeitsstandards. Empirische Erkenntnisse aus ökologischen Modellprojekten
Dr. Tove Larsen, Zeitlich getrennte Ableitung von Urin- die technische Umsetzung einer Vision
Dr Thomas Kluge, Wege zum gesellschaftlichen Wasserdiskurs

Stedelijk milieu

Een verslag van de Third International Conference on Urban History, Budapest 29-31 augustus 1996

Nog hartje zomer, en warm, was het in Budapest, toen de congresgangers (ca. 160 in totaal) zich in het gebouw van de Central European University meldden voor de derde internationale conferentie over stedengeschiedenis. Buiten, op de belangrijkste doorgaande wegen in de stad, stelde het verkeer zich braaf in ellenlange files op. Een dergelijke beheerste houding compenseerden de chauffeurs, zo stelde ik later vast, door in de straten waar het verkeer niet vastzat, minstens 100 km per uur te rijden. Tussen de uitlaatgassen, de files en de geparkeerde auto's door viel Budapest te ontwaren, een stad met een grote schoonheid, gedomineerd door de oude burcht van Buda en het sprookjesachtige parlementsgebouw.

Binnen opende de conferentie met de lezing van *Heinz Schilling* (Humboldt Universität, Berlijn) over de invloed van de calvinistische en katholieke kerken op de stedelijke ruimte en de politieke cultuur in de vroeg-moderne tijd. Protestantse en katholieke steden ontliepen elkaar wat betreft moderniteit (à la Weber) niet: in beide gevallen was het burgerlijke element allesoverheersend en dus "modern". Aansluitend nam het organiserend comité het woord. Zowel *Bernard Lepetit* als *Herman Diederiks* (beiden het voorgaande jaar overleden, de eerste tijdens het joggen en de tweede als gevolg van een val tijdens een fietstocht) werden gememoreerd voor hun actieve rol in de beoefening van de stedengeschiedenis.
5/6

Daarna zou de conferentie zich gedurende twee dagen uitsplitsen in parallelle sessies, tot de slotlezing op zaterdagmiddag. Een aantal sessies leek mij van belang voor de lezers van Net Werk: "The European city and energy" (organisator: *Dieter Schott*, Technische Hochschule Darmstadt), "Sanitary policy in the 19th and 20th century" (organisator: *Patrick Zylberman*, Parijs) en "Healthy cities: preventive medicine and medical care" (organisator: *John Welshman*, University of Leicester).

In mijn sessie, over energie, hield *Joachim Radkau* (Universität Bielefeld) een lezing over de houtvoorziening van Duitse steden in het pre-industriële tijdvak. Volgens deze beroemde milieuhistoricus was er meestal voldoende hout; indien er van een houtcrisis sprake was lag dat veeleer aan stagnatie in de handelsverbindingen dan aan de houtproductie zelf. *Bill Luckin* (Bolton Institute for Humanities) presenteerde een post-modernistisch verhaal over de constructie van luchtvervuiling in het negentiende-eeuwse Londen. Daarna volgden een aantal lezingen over electrificatie in steden rond de eeuwwisseling. *Uwe Kühl* (Universität Freiburg) richtte zich daarbij op een analyse van de Duitse en Franse ontwikkelingen, *Jean Lorcin* (Centre Pierre-Léon, Lyon) hield een verhandeling over de invloed van de socialistische gemeenteraad van St. Etienne, *Gerhard Melinz* (Universität Linz) bekeek de voorzieningen van gas en electriciteit in Wenen, Praag en Budapest, *Alexandre Fernandez* (Université Bordeaux III) gaf een overzicht van de situatie in de Franse steden, en *Dieter Schott* (Technische Hochschule Darmstadt) analyseerde de rol van de industrie in het geval van Mannheim. De discussie spitste zich al snel toe op mogelijke verklaringen voor de verschillen tussen Frankrijk en Duitsland. Zelf hield

53
NET WERK
708-709
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

ik een verhaal over de gevolgen van de oliecrisis voor de energievoorziening in de Nederlandse steden, vooral op het gebied van stadsverwarming.
In de sessie "Healthy cities" kregen we eerst het duo *Pim Kooij* (RU Groningen) en *Lydia Sapounaki-Dracaki* (Panteion Universiteit, Athene) over een vergelijking van de gezondheidszorg in Groningen en Piraeus in de negentiende eeuw. De steden vertoonden enkele opmerkelijke overeenkomsten, zoals het aantal patiënten per arts en de omvang van de uitgaven van de stad voor gezondheidszorg. *Mhairi Dewar* (University of Glasgow) betoogde dat ondanks de innovatieve medische traditie van Glasgow de stad nogal achterlijk bleek als het om tuberculosebestrijding ging, mede door de politisering van tbc als "labour issue" in de gemeenteraad. *John Welshman* (University of Leicester) beschreef tenslotte de gezondheidszorg in het twintigste-eeuwse Leicester met veel aandacht voor de verzorging van moeder en kind en de bestrijding van epidemische ziektes. Bij "Sanitary policy" was een aantal van de inleiders niet komen opdagen. Hun papers zijn wel opgenomen in de voorlopige conferentie-bundel. *Joel Outtes* (Oriel College, Oxford University) bood een verhaal aan over artsen die als stedelijke planologen optraden in het laat-negentiende eeuwse Brazilië en Argentinië. *András Sipos* (Stadsarchief Budapest) concludeerde dat Budapest veel geld uitgaf voor gezondheidszorg aan het einde van de negentiende eeuw. Ondanks het feit dat de stad met enorme schulden werd opgezadeld ondersteunde de bourgeoisie deze politiek vanwege de wens de stad een gezond en dus een "modern" image te geven. *Jean Lorcin* (Centre Pierre-Léon, Lyon) bestudeerde de debatten in de Société de Médecine de Saint Etienne over het voorkomen van epidemieën en de overgang van aerisme naar hydrisme. *Susanna Magri* (Centre de Sociologie Urbaine-CNRS, Parijs) vertelde over Emile Cheysson en Georges Risier, twee stedelijke hervormers aan het begin van de twintigste eeuw. Andere sessies concentreerden zich op de sociale positie van vrouwen, migrantengroepen, vrijetijdsbesteding, buurtcultuur, kleine steden, topografie, belastingheffing, garnizoensteden, agrarische steden, misdaad, centraal-Europese steden, openbaar vervoer, reclame in steden, huisvesting door zelf-hulp groepen, volkshuisvesting en kustplaatsen. Een enkel paper zou nog interessant kunnen zijn voor de modale netwerk-lezer. *Marjaana Niemi* (University of Leicester) hield een verhaal over de medische wetenschap met veel data over kindersterfte en vrouwenarbeid in Birmingham en Gothenburg (1900-1940) en *Urszula Sowina* (Poolse Academie van Wetenschappen, Warschau) wees op het belang van de watervoorziening voor de ontwikkeling van een buurtcultuur.
Na de humoristisch en melodieus getinte slotlezing van *Penelope Corfield* (University of London) (steden als cross-roads waar men zich onder andere vrolijk maakte over de achterlijkheid van het platteland) werden de congresgangers geattendeerd op de volgende internationale conferentie over stedengeschiedenis in Venetië van 1 tot 3 september 1998. Contactpersoon is Mevr. Prof. *Donatella Calabi* (Instituto Universitario di Architettura di Venezia; Faxnr. 3941 5207402). Voorstellen voor sessies worden ingewacht vóór 1 december 1996. Mocht u overwegen een sessie te organiseren, of zou u een paper willen presenteren, neem dan contact op met het Nederlandse steunpunt van de organisatie: *Jan van den Noort*, St.Mariastraat 144a, 3014 SR Rotterdam, 010-4366014. De vijfde conferentie zal overigens in het jaar 2000 in Berlijn plaatsvinden. Papers van de afgelopen conferentie zijn mogelijk nog (tegen betaling) te verkrijgen via Mevr. Prof. Dr *Vera Bácskai* en/of Prof. *László Turi*, beiden verbonden aan de Eötvös Lörand University, Department for Economic and Social History, Budapest, Faxno. 3612660076 [e-mail van Turi: tUri@osiris.elte.hu].

Marjolein 't Hart
(Economische en Sociale Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam)

53
NET WERK
710-711
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Automobiliteit of hoe heeft het zo ver kunnen komen?

De overleggroep Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek Milieu en Energie (SWOME) had een gelukkige hand toen zij voor 13 september (inderdaad: vrijdag) een studiedag over 'De auto, noodzaak, gewoonte of verslaving' plande. De afgelopen twee maanden heeft het probleem van de bereikbaarheid en gestoorde mobiliteit immers volop in de belangstelling gestaan. Voor SWOME werd de aanleiding voor deze dag gevormd door het verschijnen van vier proefschriften in de afgelopen twee jaar, die alle over gedrag en autogebruik gingen

- H.A.G. Aarts, Habit and decision making the case of travel mode choice, diss. Nijmegen, 1996
- E.M. Steg, Gedragsverandering ter vermindering van het autogebruik, diss. Groningen, 1996
- G. Tertoolen, Uit eigen beweging... ?!, diss. Utrecht, 1994
- M. van Vugt, Social dilemmas and transportation decisions, diss. Maastricht, 1996

De auteurs van deze proefschriften traden op deze dag als inleider op. Tevens werden voordrachten over methodologische kwesties en op het praktische beleid gerichte beschouwingen gehouden. Het gebruikelijke forum met daarin onder meer

deskundigen van de ministeries van Verkeer en Waterstaat en VROM en van de ANWB besloot de dag. Aarts had met behulp van twee proefgroepen (studenten en 'gewone' burgers van Nijmegen, elk weer onderverdeeld in diverse variabelen) het gewoonte-aspect bij de keuze van het vervoermiddel onderzocht. Zijn conclusie: gewoonte heeft een sterke invloed op de keuze of het gedrag; attitudes spelen alleen een rol als er nog geen gewoonte is opgebouwd; gewoonte beïnvloedt de omvang van het beslisproces.
Het onderzoek van Steg berustte op interviews met 539 autogebruikers en groepsdiscussies met 336 automobilisten. Opmerkelijk was dat de discussies een lager probleembesef opleverden. Met andere woorden: naarmate de automobilist meer met de feiten wordt geconfronteerd, zal hij deze - uit geestelijk zelfbehoud- minder belangrijk gaan vinden. Een aanpassing van zijn/haar gedrag zit er niet in. Steg ziet als voorwaarden voor een eventuele oplossing van het probleem o.a. er moet een besef van het probleem zijn; persoonlijke verantwoordelijkheid en waargenomen beheersbaarheid t.a.v. de problematiek; aanwezigheid van geschikte gedragsalternatieven; er moet een maatschappelijk draagvlak voor het maken van andere keuzes zijn. Interventies moeten gericht zijn op het veranderen van de context waarbinnen het autogebruik plaatsvindt. Op vrijwillige vermindering van het individuele autogebruik hoeven we niet te rekenen. Tertoolen was aan de hand van enquêtes en interviews de bereidheid tot gedragsverandering nagegaan. Uitkomsten van zijn onderzoek waren o.a.: een hoger milieubesef leidt niet tot ander gedrag w.b. het autogebruik, wel tot grotere afwenteling, zelf-versterkende illusie ('illusoire superioriteit'), 60% van de ondervraagden dacht dat ze minder in de auto reden dan anderen en voelden dus minder de noodzaak tot verandering van hun gedrag.
Pogingen tot beïnvloeding moeten uitgaan van de belevingswereld van de doelgroep; inzicht verschaffen in andere vormen van gedrag; bezwaren serieus nemen; een geloofwaardige boodschap brengen.
Van Vugt hield zich bezig met de vraag of we bij de vervoersproblematiek met een sociaal dilemma te maken hebben, dat wil zeggen met de keuze tussen eigenbelang en algemeen belang. Een keuze vanuit het eigenbelang levert het individu meestal meer op, maar is onhoudbaar en onrendabel als iedereen die keuze maakt. Er is ook sprake van een coördinatieprobleem het individu wil datgene doen wat de anderen niet doen, dat levert hem/haar de meeste winst op.
Zoals te verwachten was, leverde de discussie niet het masterplan of de geniale gedachte waarmee de oplossing van het probleem: binnen handbereik werd gebracht. Treurig stemmend was eigenlijk dat bij het ministerie van V & W een duidelijk kompas ontbreekt, dat men daar zit te dubben over strategieën van publieksbeïnvloeding. Een aanbeveling als 'zorg voor zoveel mogelijk consistentie in het beleid' klinkt zeer aannemelijk, maar als dat beleid al jaren het ene (stimulering van het openbaar vervoer) predikt, maar het andere (voortdurende uitbreiding van het wegennet) doet, zijn we nog ver van deze consistentie verwijderd. Waarmee we het probleem voortdurend groter en minder beheersbaar maken.
Kortom een nuttige en informatieve dag, maar niet een waarna je gerustgesteld weer in de trein naar huis stapt. (Henk van Zon)

Min of meer historische literatuur:

Buiter, H. en K. Volkers Oudenrijn. De geschiedenis van een verkeersknooppunt, (Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 1996), ISBN 90 5345 087 4, 104 blz. *f* 29,95. (Historische gegevens over autogebruik en aanleg van snelwegen in geheel Nederland)
Sachs, Wolfgang ,Die Liebe zum Automobil Ein Rückblick in die Geschichte unserer Wünsche (Reinbek bei Hamburg, 1990). ISBN 3 999 18789 2 (nog te koop)

53
NET WERK
712-713
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Ir. F.N. Sikkesprijs uitgereikt

Op vrijdag 13 september jl. is tijdens een officiële plechtigheid, die plaatsvond in de Utrechtse Jacobikerk voor de eerste maal de ir. Sikkesprijs uitgereikt door jhr. drs. P.A.C. Beelaerts van Blokland, Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht en voorzitter van de jury. De prijs is uitgereikt aan Peter-Paul de Baar voor de publicatie "Versch drinkwater in de hoofdstad. Rapport over de onderscheidene middelen welke de stad Amsterdam van versch drinkwater zullen voorzien. 1849". Het boek werd in december 1993 uitgegeven ter gelegenheid van het 140-jarig bestaan van Gemeentedrinkwaterleidingen Amsterdam. Een citaat uit het juryrapport:" De publicatie "Versch drinkwater voor de hoofdstad" beperkt zich niet tot een historisch gegeven, maar plaatst het geheel in een bredere context. Het is een boeiend boek, degelijk van opzet, heeft een frisse aanpak, is leerzaam voor leek en specialist en is fraai geïllustreerd. Het boek is in zijn totaliteit origineel, maar vooral de toegepaste twee-deling is verrassend." Een in Net Werk geplaatste oproep heeft ertoe bijgedragen dat de jury uit een aantal inzendingen van behoorlijk niveau een keuze kon maken. Ter herinnering: de Ir. F.N. Sikkesprijs is

genoemd naar de eerste voorzitter van de Stichting Waterleidingmuseum die bij legaat een geldbedrag aan de stichting heeft geschonken. De prijs beloont een publicatie op het gebied van de geschiedenis van de drinkwatervoorziening in Nederland, geschreven in het Nederlands. Een pikant detail over de uitreiking: het bericht over de prijs heeft de winnaar op het allerlaatste moment bereikt. Hij arriveerde na het begin van de plechtigheid. Uiteindelijk kwam toch alles nog op z'n pootjes terecht en kon de juryvoorzitter na een gloedvol betoog de prijs aan de winnaar uitreiken. Deze benadrukte dat het boek het resultaat was van de gezamenlijke inspanning van een heel team. Het werk kan inderdaad model staan voor de voortreffelijke wijze waarop door teamarbeid archiefmateriaal tot lering en vermaak kan dienen.
(Myriam Daru).

Signalementen

Deze signalementen zijn samengesprokkeld uit zeer verschillende bronnen om een breed beeld te geven van de literatuur op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu. Uw suggesties zijn te allen tijde welkom.

Arnold, D. en R. Guha (eds.) **Nature, Culture and Imperialism**, (Delhi: 1995).

Balling, R. C., 'Analysis of german climatic variations during the period of instrumental record', **Geophysical Research Letters**, jrg. 22 (1995) 3, feb. 1, pp. 223-226.

Barendregt, L., 'Leiden zorgt zelf voor haar huishouding', **Historisch Tijdschrift Holland**, jrg. 28 (1996) 3, pp. 149- 164.

Behrens, H. e. a. (red.) Wirtschaftsgeschichte und Umwelt - Hans Mottek zum Gedenken, (Marburg: BdWi- Verlag, 1996) **Umweltgeschichte und Umweltzukunft**, nr. 3, ISBN 3-924684-50. DM 49,80.

Bevis, B., **Region, Power, Place. Reading the West**, (Cam bridge University Press: New York, 1996).

Brenner, A., **Ökologie-Ethik,** (Leipzig: Reklam, 1996), ISBN 3 379 01562 8, 176 blz. DM 20.-.

Brüggemeier, F. en T. Rommelspacher, **Blauer Himmel über der Ruhr. Geschichte der Umwelt im Ruhrgebiet, 1840-1990**, (Essen: Klartext, 1992), ISBN 3-88474364-3. .

Buisman, J. **Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen**, A. van Engelen (redactie) (Franeker: Van Wijnen, 1996) nr. 2, ISBN 90 5194 141 2, 690 blz. fl 69,50.

Burg, P. van der, 'De 'ongezondheijt' van Batavia. Visvijvers, malaria en het VOC-personeel', **Spiegel Historiael** jrg. 31 (1996) 7/8, pp. 304 - 308.

53

NET WERK

714-715

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Castanos, H. en C. Lomnitz, 'Unplanned and unforeseen effects of instabilities in the nature-society system as possible causes of earthquake disasters', **Natural Hazards**, jrg. 11 (1995) 1, pp. 45-56.

Coates, P., 'Clio's new greenhouse', **History today**, (1996) August, pp. 15-22.

-, 'State of the Art. Chances with wolves: Renaturing Western History', **Journal of American Studies**, jrg. 28 (1994) August, pp. 241-254.

Colombijn, F., D. Henley, B. de Jong Boers en H. Knapen, 'Man and environment in Indonesia, 1500-1950. International workshop KITLV, Leiden, 27-29 June 1996', **Indonesian environmental history newsletter**, (1996, June) 7, pp. 1- 9. KITLV, postbus 9515, 2300 RA Leiden 071-5272295 fax 0715272638.

Condrau, F., 'Soziale Ungleichheit vor Cholera und ihre Wahrnehmung durch Zürichs Ärzteschaft (1850-1870)', **Medizin, Geschichte und Gesellschaft. Jahrbuch der Robert Bosch Stiftung für die Geschichte der Medizin**, Stuttgart, jrg. 12 (1994), pp. 75-99

Cowling, E. en J. Nilsson, 'Acidification research. Lessons from history and visions of environmental futures', **Water, air and soil pollution**, jrg. 85 (1995) 1, pp. 279-292.

Cronon, W., 'The Uses of Environmental History', **Environmental History Review**, jrg. 17 (1993) Fall, pp. 1-22.

Crumley, C. L. (red.) **Historical Ecology. Cultural knowledge and changing landscapes**, (Santa Fe: New Mexico School of Rewarch Press, 1993), ISBN 0931452853.

Dean, W., **With broadax and firebrand : the destruction of the Brazilian Atlantic forest**, (Berkeley/London: University of California Press, 1995), ISBN 052008775.

Demarée. G.R., 'Adolphe Quételet (1796-1874): initiator van het Belgische klimatologische waarnemingsnetwerk' , **Astronomisch Bulletin**, j rg. XI (1996) 1, pp. 41-52.

Denecke, D., 'Interdisziplinäre historischgeographische Umweltforschung: Klima, Gewässer und Boden im Mittelalter und in der frühen Neuzeit', **Siedlungsforschung. Archäologie-Geschichte-Geographie**, jrg. 12 (1994), pp. 235-263.

Dinges, M. en T. Schlich, **Neue Wege in der Seuchengeschichte,** (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995) Medizin, Gesellschaft und Geschichte, Beiheft 6.

Dirlmeier, U., G. Fouquet en M. Laichmann-Krisse, 'Menschen, Dinge und Umwelt in der Geschichte. Neue Fragen der Geschichtswissenschaft an die

Vergangenheit', **Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung**, jrg. 101 (1993?) l, pp. 173 e.v.

Dizard, J. E. , **Going Wild: Hunting, animal rights, and the contested meaning of Nature**, (Amherst: University of Massachusetts Press, 1994).

Dowie, M., **Losing ground : American environmentalism at the close of the twentieth century**, (Cambridge, Mass. / London: MIT Press, 1995), ISBN 0262041472.

Dreesen, L., 'Milieu en archeologie leren steeds meer van elkaar', **Scarabee**, (1996, oktober) 24, pp. 15-19.

Flohr, C., 'The plague fighter: Wu-Lien Teh and the beginning of the Chinese public health system', **Annals of Science**, jrg. 53 (1996, July) 4, pp. 361-380.

Fumagalli, V. , **Mensch und Umwelt im Mittelalter**, (Berlin: Wagenbachs Taschenbuch, 1992), ISBN 3-80312214-7. DM 16,80.

Gravendeel, M., **Perceptie van het Hollandse landschap in de 18e eeuw. Een vergelijkend onderzoek van vijf Hollandse reisteksten**. Scriptie, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (Utrecht: 1994).

Grove, R., V. Damodaran en S. Sangwan, **Nature and the Orient: Essays on the environmental history of South and Southeast Asia**, (Oxford: Oxford University Press, 1995).

Harrison, M., "'The tender frame of Man": disease, climate, and the racial differences in India and the West Indies', **Bulletin of the History of Medicine**, jrg. 70 (1996, spring) 1, pp. 68-93.

Heersink, C., 'Interaction between man and landscape in South Sulawesi in the early modern period', **Indonesian environmental history newsletter**, (1996, June) 7, pp. 13 - 14.

Ingrouille, M., **Historical ecology of the British flora**, (1995). *f* 66,15.

Kähler, G. (red.), **Geschichte des Wohnens. Reform, Reaktion und Zerstörung**, (Stuttgart: DVA, 1996) Geschichte des Wohnens, Band nr. 4, ISBN 3 421 03114 2, 700 blz. fl. 112,70/147,20.

Kinch, J. A., 'The nature of environmenral history', **American Quarterly**, jrg. 47 (1995) 2, p. 354.

Kjergaard, T. , **The Danish Revolution 1500-1800. An Ecohistorical Interpretation**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

Lash, S., B. Szerszynski en B. Wynne **Risk, environment and modernity. Towards a New Ecology**, (1996), ISBN f 47,10, 294 blz.

Levy, M. en M. Salvadori, **Why the earth quakes, The story of earthquakes and volcanoes**, (1995),215 blz. *f* 59,70 (geb.).

53

NET WERK

716-717

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Loon, A. van, De eeuw van Thijsse. 100 jaar natuurbeleving en natuurbescherming, (Amsterdam: Heimans en Thijsse Stichting, 1996) 62 blz

Lytle, M. H., 'An environmental approach to American diplomatic history', **Diplomatic History**, jrg. 20 (1996) 2, pp. 279 e.v.

Maddox, G., J.L. Giblin en S.N.I. Kimambo (red.) **Custodians of the land: ecology & culture in the History of Tanzania**, (London: James Currey, 1996) East African studies, ISBN 0852557248, xiv, 271 blz.

Maes, N. C. M. **Bomen en monumenten**, ('s-Gravenhage: SDU, 1996) Restauratie Vademecum, Bijdrage, nr. 16, ISBN 90 1208315 X, 170 blz. f 115.-.

Melosi, M., 'The garbage crisis and the weight of history' , **Journal of Urban Technology**, (1994, summer) 1.

Melville, E. G. K., **A Plague of Sheep: Environmental Consequences of The Conquest of Mexico**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994),203 blz. $54.95.

Militzer, S., 'Klima - Klimageschichte - Geschichte. Status und Perspektiven von Klimageschichte und historischer Klimaforschung', **Geschichte in Wissenschaft und Unterricht**, jrg. 47 (1996) 2, pp. 71-88.

Nelissen, N., J. van der Straaten en L. Klinkers (eds.) **Classics in environmental studies. An overview of classic texts in environmental studies**, (Utrecht: International Book, 1996), ISBN 90 6224 963 9 cloth 1 90 6224 973 6, 423 blz. fl 59,50 pbk.

Osborne, M., **Applied natural history and the colonisation of Algeria. Nature, the exotic, and the science of French colonialism**, (Indiana University Press, 1994).

Porter, D., 'Public Health', Bynum, W. F. en R. Porter (ed.) **The Routledge Encyclopaedia of the History of Medicine**, (London: Routledge, 1993).

Powell, J. M., 'Historical geography and environmental history: an Australian interface', **Journal of Historical Geography**, jrg. 22 (1996) 3, pp. 253-273.

Quesne, L., **De l'insalubrité à l'hygiénisme. 'Emergence politique d'une problématique environnementale: l'exemple du Mans'**. Dissertatie Université du Maine (Le Mans: 1994).

Rijk, J. H. d. , Geschiedenis van de Veluwse landgoedbossen, (Arnhem: Koninklijke Nederlandse Bosbouwvereniging, 1994).

Ritz, W. C. en D. G. Trites, 'The environment and a human future' , **Environmental History**, jrg. 1 (1996, fall) 1, pp. 32-41.

'Schaakspel met de natuur', SNM (1996), film 21 min blz. *f* 49,95.

Shaw, B. D. , **Environment and society in Roman North Africa**, (Aldershot [etc]: Variorum, 1995), ISBN 0 86078 479 7.
Soper, K., 'Feminism and ecology: realism and rhetoric in the discourses of nature', **Science, technology and human values**, jrg. 20 (1995) 3, pp. 311-331.
Stilgoe, J. R., 'Jack-o' -lanterns to surveyors: The secularization of landscape boundaries', **Environmental History**, jrg. 1 (1996, fall) 1, pp. 14-31.
Tummers, R., 'Het drinkwaterleidingterrein in Rotterdam', **Scarabee**, (1996, oktober) 24, p. 14.
Vermeulen, J., 'Wandelen langs een Romeinse waterleiding', **Scarabee**, (1996, oktober) 24, pp. 10 - 13.
Vis, G. N. M. Van 'vulliscuyl' tot Huisvuilcentrale. Vuilnis en afval en hun verwerking in Alkmaar en omgeving van de middeleeuwen tot heden, (Alkmaar: NV Huisvuilcentrale Noord-Holland, 1996), ISBN 90 6550 529 6, 144 blz. f 29.-. distributie en produktie Uitgeverij Verloren, Hilversum.
Walker, J. C. G., 'There is more to climate than carbon dioxide', **Reviews of Geophysics**, jrg. 33 (1995) Suppl. part 1, pp. 205-211.
Whitney, G. G. en S. L. Pima, 'From coastal wilderness to fruited plain. A history of environmental change in temperate North America from 1500 to the present', **Nature**, jrg. 375 (1995) 6517, pp. 24 e.v..
Whyte, I. **Climate change and human society**, (1995), 217 blz. fl 47,25.
Wilkes, G., 'Plant germplasm resources American independence, past and future', **Environmental History**, jrg. 1 (1996, fall) l, pp. 2-13.
Zon, H. van, 'Oude wegen naar de Club van Rome', **Amsterdams Sociologisch Tijdschrift**, jrg. XXIII (1996), pp. 38-59.

13/14

Planvorming op het kruispunt van verleden en toekomst

Studiedag 8 november 1996 te Baarn

Hoe bruikbaar is historisch-ecologisch onderzoek aan het natuurlijk archief? De studiedag wordt georganiseerd door de WLO-werkgroep Historische Ecologie in samenwerking met de WLO-werkgroep theorie in de praktijk en de Palynologische Kring van het Koninklijk Nederlands Geologisch en Mijnbouwkundig Genootschap. Uit de inleidende tekst van de folder: Ecologisch herstel en restauratie van ecosystemen zijn aan de orde van de dag in natuurbeheer en -beleid. Met vallen en opstaan worden we slimmer in het vergroten van natuurwaarden. Het is bij elk plan belangrijk om een beeld te verkrijgen van de mate waarin de toekomst van een gebied afwijkt van het verleden. Dit beeld kan worden gebruikt bij de afweging tussen het handhaven van bestaande landschaps- en natuurelelementen ten opzichte van nieuwe. Verder terugkijken levert de basis voor het vooruitzien in planvorming en beheer. Of een scherp beeld van processen en patronen in het verleden een noodzakelijke voorwaarde is voor kwalitatief goede restauratie. Hierin schuilt een wereld van opvattingen en ervaringsfeiten die voldoende voer bevatten voor discussie.

Dagprogramma

10.00-10.15uur Opening door de dagvoorzitter ir. Peter Dauvellier

Algemeen, inleidend, probleemverkennend deel

10.14 - 10.40 uur Algemene inleiding: drs. Roel During, voorzitter WLO-werkgroep Historische Ecologie

10.40-11.05 uur Lange termijn ontwikkelingen in de natuur: drs. Frans Bunnik

14/15 11.05-11.30 uur Soorten natuurlijk archief en bijbehorende onderzoeksmethoden: dr. Loes van Wijngaarden-Bakker

11.30 uur Koffiepauze

Voorbeelden van mogelijkheden die historische ecologisch onderzoek aan het natuurlijk archief biedt

11.50 - 12.15 uur Laag Nederland (wetlands): dr. Bas van Geel.

12.15 -12.30 uur Co-referent drs. Allard van Leerdam

1230 uur Lunch

14.00-14.25 uur Rivierengebied: prof dr. Leendert Louwe Kooijmans

14.25 - 14.40 uur Co-referent drs. W. Helmer

14.40 - 15.05 uur Hogere zandgronden, beekgenese: drs. Geert Jan Baaijens

15.05 Theepauze

15.30 - 15.55 uur Hogere zandgronden, historisch meandergedrag en beekherstel: drs. Henk Wolfert

15.55 uur Discussie

16.30 uur Sluiting door de dagvoorzitter

Plaats: Kasteel Groeneveld, Groeneveld 2, 3744 ML Baarn. Deelnamekosten: WLO-Ieden: *f* 75.- WLO-studenleden: *f* 45.- Niet Leden: *f* 90.

Aanmelding en inlichtingen:
ir. G.H.P. Dirkx, secretaris WLO-Werkkgroep Historische Ecologie,
DLO Staring Centrum,
Postbus 125,
6700 AC Wageningen
tel 0317-474407

14/15

53
NET WERK
718-719
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Waterland

6 augustus t/m 31 december 1999
Een expositie over de grote betekenis van water in ons dagelijks leven en voor het gehele natuurlijke milieu. Museon, Stadhouderslaan 41, 2517 HV Den Haag
tel.: 070-3381338
maandag-vrijdag 10:00-17:00
zaterdag en zondag 12:00-17:00
Toegang: f 5.-/7.-; CJP en PAS 65: 6,00

Uw wasch is klaar Majesteit

23 augustus tlm 20 oktober 1996
Aan de hand van foto's, textilia en andere visuele documentatie wordt de geschiedenis van de Eerste Nederlandsche Electrozon Bleekerij, Stoom, Wasch- en Strijkinrichting Middenburg in beeld gebracht.
Museum Swaensteyn Herenstraat 101 2271 CC Voorburg
tel.: 070-3861673
fax.: 0703874185
Openingstijden 13:00-17:00
Toegang: *f* 3.- CJP en PAS 65: *f* 150

Het badhuis

19 oktober tlm 14 september 1997
De tentoonstelling 'Het badhuis' is een theatrale opstelling van badruimten en douchecellen waarin wordt verteld hoe de wasbeurt in het antieke, het Oosterse en het Nederlandse badhuis verloopt. Museum voor Volkenkunde, Willemskade 25, Rotterdam.
Infolijn: 010-4112201
Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag 10:00-17:00; zaterdag, zon- en feestdagen 11:00-17:00.

53
NET WERK
720-721
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

54
NET WERK
722-723
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

To be or not to be a global historian, that's the question

William McNeill, de Erasmus Prijs 1996 en 'global history' volgens Fred Spier

Niet Prins Bernhard, zoals sommige kranten meldden, maar Prins Willem-Alexander sprak op 11 december 1996 de laudatio uit voor William McNeill, die in het Koninklijk Paleis die dag de Erasmusprijs ontving. En eigenlijk was het ook wel passend dat een afgestudeerde historicus die woorden uitsprak.

Onder milieu- en hygiëne- en medische historici is William McNeill (geboren in 1917 te Vancouver) bekend vanwege zijn besteseller 'Plagues and people' (1976). Maar dit werk is slechts een bouwsteen bij zijn eigenlijke project: het schrijven van wereldgeschiedenis. Een sleutelbegrip bij dit ondernemen is 'contact'. Dit geldt ook voor **Plagues and people**, waarin hij de gevolgen van de onderlinge contacten tussen culturen voor gezondheid en demografie bestudeert. Waar de ene bevolking over eeuwen heen een aanpassing had doorgemaakt in haar verhouding tot micro-organismen, bleken dezelfde micro-organismen verwoestend te werken op een groep die daarop niet was voorbereid. Een nadeel van de werkwijze van McNeill is dat hij moet uitgaan van secundaire literatuur die niet geschreven is voor het doel dat hij nastreeft. Historici voor wie de relatie van de onderzoeker tot de primaire bron en de bronnenkritiek een belangrijke basis vormen voor hun vak, hebben daarom ook kritiek uitgeoefend op de wijze waarop McNeill zijn materiaal ondergeschikt maakt aan de interpretatie. McNeill werkt inductief vanuit een grote hoeveelheid leesvoer die hij in korte tijd op zeer efficiënte wijze doorneemt om hypothesen op te stellen en vertelt vervolgens een verhaal dat hij selectief illustreert aan de hand van de doorgenomen literatuur. Daarmee lukt het hem boeiende syntheses onder een ruim publiek te brengen. Het zijn meeslepende panorama's. Niet voor niets heeft William McNeill de biografie van Arnold Toynbee geschreven, al volgt hij de theses van zijn voorganger niet.

Het was daarom geen complete verrassing dat hij het bedrag dat hij ontving (*f* 300.000) wilde stellen in dienst van het bedrijven van de geschiedenis van 'global history'. De ene helft gaat naar Engeland (Ashmolean Museum), de andere helft naar Nederland, met name de groep van Prof. dr. Johan Goudsblom en dr. Fred Spier. Het opmerkelijke hierbij is dat de begunstigden geen

historici pur sang zijn, maar in de ogen van historici historiserende sociologie bedrijven. Daaraan heeft William McNeill zich allerminst gestoord.

Fred Spier is de auteur van The structure of Big History. From the Big Bang until today, waarin hij in zijn eerste hoofdstuk nadrukkelijk verwijst naar William McNeill. Verder noemt hij Fernand Braudel, J.M. Roberts, Oswald Spengler, Leften Stavrianos en Arnold Toynbee als voorbeelden van 'Big Historians'. Immanuel Wallerstein komt nog wel ter sprake in een ander gedeelte van het werk. Karl Marx, toch wel een bekende 'Big Historian', komt in het rijtje niet voor. Wij leven in een tijd van ontkenning van de betekenis van Marx als analyst van de wereldgeschiedenis, maar net zo als de golfbeweging Toynbee en Spengler opnieuw onder de aandacht brengt, komt de tijd van Marx waarschijnlijk weer.

Een teken des tijds is het ook dat de term 'systeem', althans bij Spier, niet meer in zwang is. Centraal in zijn betoog komt het begrip 'regime' naar voren, enigszins verwarrend omdat zowel historici als geografen deze term allang met een andere invulling hanteren. Het begrip wordt zo breed toegepast dat het door terminologische inflatie wordt bedreigd. Aan die term is ook a priori geen verklarende kracht te ontlenen zonder precisering van historische processen en structuren. En als deze nu eenmaal zijn uiteengerafeld, is het de vraag of het nodig en zinvol is om van een regime te spreken. Aan de andere kant kan het geen kwaad als Nederlandse historici geconfronteerd worden met de scheppers van brede historische panorama's. Huizinga en Slicher van Bath hebben zich daaraan gewaagd en behoren daarmee tot de weinige in het buitenland bekende Nederlandse historici. (M.D.)

Spier, F. **The structure of Big History. From the Big Bang until today,** (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996), ISBN 90 5356 220 6, 113 blz.

John R. McNeill

Another unsustainable century: global environmental history since 1900

Niet geheel toevallig gaf John R. McNeill op 9 december j.l. een lezing aan de Amsterdamse School voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek. te Amsterdam op uitnodiging van J. Goudsblom en F. Spier. Hij is de zoon van William McNeill, en is net als zijn vader en grootvader historicus. John McNeill doceert aan de Georgetown University, Washington D.C. De laatste jaren heeft zijn onderzoeksgebied zich steeds meer verplaatst naar de milieugeschiedenis. In 1992 publiceerde hij The mountains of the Mediterranean world: an environmental history. Hij bereidt een boek voor over 'global environmental history', dat het thema anders benadert dan het werk van Ponting, A green history of the world. In zijn lezing presenteerde hij de uitgangspunten van zijn toekomstig boek. Een van de kernpunten is het verschil tussen de twintigste eeuw en voorgaande eeuwen. John McNeill spreekt van een 'hyper carbon age' en laat aan de hand van een aantal indexcijfers zien welke ombuiging de twintigste eeuw voorstelt. Veel aandacht heeft hij voor water en de niet-duurzame wijze waarop in diverse regio's van de aardbol daarmee omgesprongen wordt. Hij stelt vast dat veel niet-duurzaam gedrag in het verleden en tegenwoordig op routine stoelt, dat het voor vele mensen generaties lang aantrekkelijk kan zijn. Bovendien leidt het niet per definitie tot een ramp, tenminste niet binnen het tijdsperspectief van een enkele generatie . Derhalve kan een ombuiging niet verwacht worden zonder bewuste strategische ingrepen op wereldniveau.

NET WERK
54
724-725
3/4
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

McNeill, J. R. **The mountains of the Mediterranean world : an environmental history,** (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 1992) Studies in environment and history,ISBN 0521332486 (hardback), xvii, 423 blz.

Milieugeschiedenis: enkele interpretaties

Nog steeds is er betrekkelijk weinig theoretische reflectie over milieugeschiedenis als wetenschappelijk gebied. Op zoek naar de kern van het vak, komen we wel wat citaten tegen:
"Environmental history unites the oldest themes with the newest in contemporary historiography: the evolution of epidemics and climate, those two factors being integral parts of the human ecosystem; the series of natural calamities aggravated by a lack of foresight…; the destruction of Nature, caused by soaring population and/or by the predators of industrial overconsumption; nuisances of urban and manufacturing origin, which lead to air or water pollution; human congestion or noise levels in urban areas, in a period of galloping urbanization."
Emmanuel Le Roy Ladurie, "Histoire et Environnement," themanummer van *Annales* (1974),

geciteerd in Donald Worster, The Ends of the Earth (New York: Cambridge University Press, 1989), p. 291.
"Any explanation of environmental change should account for the mutually constitutive nature of ecology, production, and cognition, the latter at the level of individuals, which we call ideology, or at the societal level, which in the modern world we call law … To externalize any of the three elements … is to miss the crucial fact that human life and thought are embedded in each other and together in the non-human world."
Arthur McEvoy, "Toward an Interactive theory of Nature and Culture: Ecology, Production, and Cognition in the California Fishing industry," *Environmental Review* 11, no. 4 (Winter 1987): 289-305, citaat pp. 300-301.
"From [environmental] histories we can infer the modes of thought and behavior that are more likely than others to be detrimental to the environment we want to live in. A primary element of such histories should be the social analysis of scientific knowledge construction, because many technologies that are science-based cause so many environmental problems."
4/5 Elizabeth Ann R. Bird, "The Social Construction of Nature: Theoretical Approaches to the History of Environmental Problems," *Environmental Review* 11, no. 4 (Winter 1987): 255-264, citaat p. 255.
"Imperialism engenders a particular type of ecological drama involving several characteristic phases or acts. The play has been repeated many times, and as with all classical drama, the plot is now well understood. Indeed some might argue that there is a depressing repetitiveness to the successive enactments of the colonial eco-drama, as if man and nature knew how to write only one scenario and insisted upon staging the same play in theater after theater on an ever-expanding worldwide tour."
Timothy Weiskel, "Agents of Empire: Steps Toward an Ecology of Imperialism," *Environmental Review* 11, no. 4 (Winter 1987): 275-88, zie p. 275.
"Within the various acts of the eco-drama should be included scenes in which men's and women's roles come to center stage and scenes in which Nature 'herself' is an actress."
Carolyn Merchant, "Gender and Environmental History," *Journal of American History*, 76, no. 4 (March 1990): 1117-1121, citaat p. 1121.
"The great task for environmental historians is to record and analyze the effects of man's recently achieved control over the natural world. What is needed is a longer-term global, comparative, historical perspective that treats the environment as a meaningful variable."
John Richards, "Documenting Environmental History: Global Patterns of Land Conversion," *Environment* 26, no. 9, (1984), citaat p. 37.
"The environmental historian participates in the gulf between the ecological ideal and historical reality, between the two cultures of science and the humanities, and between disinterested objectivity and the ethical obligation of advocacy."
John Opie, "Environmental History: Pitfalls and Opportunities," *Environmental Review* 7 (1983): 8-16, citaat p. 15.
"Environmental history... refer[s] to the past contact of man with his total habitat. . . . The environmental historian like the ecologist [s]hould think in terms of wholes, of communities, of interrelationships, and of balances."
"Environmental history fit[s] into the framework of New Left history. [It is] history "from the bottom up," except that here the exploited element [is] the biota and the land itself."
Roderick Nash, "American Environmental History: A New Teaching Frontier," *Pacific Historical Review* 41: 362-372 (1972), citaten p. 363.

54
NET WERK
726-727
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Planvorming op het kruispunt van verleden en toekomst

Hoe bruikbaar is historisch-ecologisch onderzoek van het natuurlijk archief?

Namaak is vaak echter dan het echte, met deze uitspraak van Umberto Eco opende dagvoorzitter Peter Dauvellier het symposium Planvorming op het kruispunt van verleden en toekomst. Met het citaat doelde Dauvellier op het hoge "herstel" en "oer" gehalte van allerhande plannen voor natuur en landschap. Terwijl de namaakwerkelijkheid als echter wordt ervaren dan de werkelijkheid zelf, gaan we uiterst slordig om met de werkelijkheid, het geheugen van onze maatschappij. Historische documenten verzuren en moderne gegevensbestanden in computers kunnen niet meer worden geraadpleegd door veranderingen in computersystemen. Het landschap is misschien wel "the last frontier" als geheugen van de samenleving. 5/6

Het symposium "Planvorming op het kruispunt van verleden en toekomst; Hoe bruikbaar is historisch-ecologisch onderzoek aan het natuurlijk archief" vond plaats op 8 november j.l. in Kasteel Groeneveld te Baarn. Het was het tweede symposium van de WLO-Werkgroep

Historische Ecologie, georganiseerd met de WLO-Werkgroep Theorie in Praktijk en de Palynologische Kring. Doel van het symposium was planvormers en beleidsmakers in contact te brengen met diverse soorten historisch-ecologisch onderzoek van het natuurlijk archief en te discussiëren over het nut dat dergelijk onderzoek kan hebben voor planvorming. De belangstelling hiervoor bleek groter dan de organisatoren hadden durven hopen, 30 tot 40 belangstellenden moesten worden teleurgesteld omdat de zaal, met 95 deelnemers, volledig vol was.

Roel During, voorzitter van de WLO-Werkgroep Historische Ecologie, hekelde in zijn inleiding op het thema de eenvormigheid van de uitgangspunten voor het natuurbeleid. Voor ons gevarieerde landschap staan 132 natuurdoeltypen te beschikking en een handjevol referentiebeelden. Daarbij wordt bij de uitwerking van plannen voor natuurontwikkeling het "geheugen" van het landschap volledig uitgewist. Tussenwegen, waarbij natuurontwikkeling rekening houdt met de informatie in het landschap, worden zelden bewandeld. Dat dit anders zou moeten illustreerde During aan de hand van een antiquarisch boek dat was gerestaureerd en voorzien van een modern kaft. De restauratie was echter zodanig uitgevoerd dat met stoom op eenvoudige wijze het moderne kaft weer verwijderd zou kunnen worden, zonder het eigenlijke boek te beschadigen.

Loes van Wijngaarden van het Ecologisch Laboratorium van de Vakgroep Europese Archeologie van de Universiteit van Amsterdam gaf een overzicht van de verschillende soorten natuurlijk archief, de beschikbaarheid ervan en de manieren waarop er onderzoek aan gedaan kan worden. Aan de hand van stuifmeelkorrels (pollen), zaden, houtresten en houtskool kan een reconstructie gemaakt worden van de begroeiing. Ook veranderingen in de begroeiing kunnen worden afgelezen. Naast plantenresten wordt ook onderzoek verricht aan de fauna. Er wordt momenteel een GIS (geografisch informatie systeem) opgebouwd waarin vondsten van diersoorten worden opgenomen. Zo kunnen verspreidingskaartjes worden gemaakt van vondsten van de Bruine beer in Nederland. De fossiele resten geven vaak veel informatie over de milieuomstandigheden in een bepaald gebied. Diatomeen (kiezelwieren) zijn bijvoorbeeld uitstekende indicatoren omdat zij een uiterst smalle tolerantie hebben voor bijvoorbeeld het zoutgehalte.

Dat er geen sprake kan zijn van één soort "oernatuur" voor de Nederlandse situatie werd duidelijk uit de bijdrage van *Frans Bunnik* van de

54
NET WERK
728-729
6/7
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Vakgroep Paleobotanie en Palynologie van de Rijksuniversiteit Utrecht. De normale situatie van de laatste 2,3 miljoen jaar is een ijstijd, met als referentiebeeld een arctische steppevegetatie. De warmere perioden zijn slechts kortdurende verstoringen hierin. In de huidige warme periode, het Holoceen, is de successie van steppe naar loofbos voortdurend beïnvloed door de mens. Bunnik wees er op dat als men bij natuurontwikkeling kiest voor natuur met natuurlijke processen, aan die processen ruimte, maar vooral ook tijd, gegeven dienen te worden. Kennis over deze processen, die zich over zeer lange tijdsperioden uitstrekken, kan alleen met paleo-ecologisch onderzoek verworven worden.

Bas van Geel, van het Hugo de Vries Laboratorium van de Universiteit van Amsterdam gaf, als voorbeeld van de mogelijkheden die historisch-ecologisch onderzoek aan het natuurlijk archief biedt, een schets van de vegetatieontwikkeling in laag Nederland. De dikke veenpakketten hier bevatten vaak wel tot 6000 jaar vegetatiegeschiedenis. Het onderzoek maakte het mogelijk de ontwikkeling van een ondiep meer via diverse moerasstadia tot de vorming van hoogveen te schetsen. Hieruit bleek ondermeer dat de successie niet altijd in dezelfde richting verloopt. Bovendien bleek ook uit zijn onderzoek dat de ontwikkelingen vaak zeer veel tijd nodig hebben. De successie blijft vaak gedurende lange tijd, tot wel enkele honderden jaren, in een bepaald stadium steken.

Coreferent *Allard van Leerdam* van IWACO confronteerde de kennis die Bas van Geel had gepresenteerd met de vragen uit de praktijk van de natuurontwikkeling in laag-Nederland. Daarbij kan historisch-ecologische informatie dienen als bron van informatie en inspiratie. Kennis van processen is daarbij wezenlijker dan kennis van patronen. Historisch-ecologische referenties kunnen aanwijzingen geven voor wat wel en niet mogelijk is.

De serie voorbeelden werd vervolgd met een schets van de ontwikkeling van het rivierengebied, door *Leendert Louwe Kooimans*, hoogleraar aan het Instituut voor Prehistorie van de Rijksuniversiteit Leiden. In het rivierengebied heeft gedurende 6000 jaar sedimentatie plaatsgevonden. Er heeft zich een omvangrijk natuurlijk bodemarchief gevormd. De vaak gebruikte actuo-referentiebeelden zijn niet echt te vergelijken met wat het rivierengebied in het verleden was. Zo is het Rijnstrangengebied bij Lobith geen aktief riviersysteem meer en zijn de bossen langs de Loire en de Donau niet vergelijkbaar met een natuurlijke situatie in ons land. Volgens Louwe Kooimans moet bij de keuze van referentiebeelden nagedacht worden

over de vraag welk verleden gekozen wordt. Men moet daarbij afwegen of dit verleden wel past in de doelstellingen van natuur- en landschapsontwikkeling. Daarbij mag de ontwikkeling van het landschap niet gezien worden zonder de mens.

7
8

Coreferent *Wouter Helmer* van Stroming BV betoogde dat bij natuurontwikkeling in het rivierengebied veel gebruik gemaakt wordt van historische informatie om processen te leren kennen. Bij de uiteindelijk planvorming gaat het echter om de afweging van de identiteit van het huidige landschap tegen de nieuwe claims op het landschap in samenhang met de natuurlijke potenties.

Volgens *Gert-Jan Baaijens* van IKC-Natuurbeheer te Wageningen bestaan bij natuurontwikkelingsprojecten veel misverstanden over de natuurlijkheid van beken in het landschap van de hogere zandgronden. Hij wees op vele verschijnselen die wijzen op menselijk ingrijpen in de waterloopjes, beken lopen niet door de laagste delen van een dal, lijken zelfs de echte natte plekken te mijden, meanderen niet aktief en doorsnijden soms zelfs dekzandruggen. Volgens Baaijens was het hoofddoel van het gegraaf aan beken de wens om water te kunnen gebruiken voor het bevloeien van hooilanden. De beken zijn volgens hem een door menselijk ingrijpen onstaan fenomeen. In de natuurlijke situatie konden in de laagten uitgestrekte kalkmoerassen worden aangetroffen. Baaijens pleitte er daarom ook voor om niet alle beken te voorzien van meanders, maar ook beekdalen af te snoeren en er weer uitgestrekte moerassen te laten ontstaan.

Henk Wolfert, geomorfoloog bij DLO-Staring Centrum, ging in op onderzoek dat was verricht over het historische meandergedrag van kleine rivieren als de Dinkel en de Overijsselse Vecht. Het onderzoek was verricht om kennis te verzamelen voor natuurontwikkeling langs deze riviertjes. Hiervoor werd een historische kaartanalyse uitgevoerd en werden de afzettingen in het rivierdal onderzocht. Er bleek een enorme historische variatie te bestaan tussen de verschillende rivieren en binnen het riviertraject zelf. Deze variatie was afhankelijk van het waterregime en het landschap. Bij de Overijsselse Vecht bleek dat in het middentraject de meeste dynamiek optrad; het advies aan de opdrachtgever was dan ook juist daar plannen te ontwikkelen voor het herstel van actieve rivierprocessen. Wolfert concludeerde uit zijn onderzoek dat veel ruimte nodig is voor het herstel van processen.

Joep Dirkx
WLO-Werkgroep
Historische Ecologie

54
NET WERK
730-731
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Werk in uitvoering:

Jo Swabe

en de mens-dier relatie

(de volgende tekst bevat uittreksels van de web-pagina van Jo Swabe op internet.)

In March 1993, I embarked upon a four year doctoral research project on the relationship between humans and other animals at the Amsterdam School for Social Science Research, University of Amsterdam, The Netherlands. This project is funded by my employers - the Amsterdam School - and is supervised by the Amsterdam sociologists Prof. dr. J. Goudsblom and Dr.B. van Heerikhuizen. The project is, however, very much my own brainchild.

8
9

The chief focus of the project is upon the changing nature of the relationship between humans and domesticated animals and the origins and development of animal medicine.

My approach is sociological, largely influenced by the work of Norbert Elias and his disciples. The long-term scope of my project reflects my broader interest in process sociology.

My dissertation attempts to trace the changes in human-animals relations and evolution of veterinary medicine from the domestication of animals, some 10,000 years ago, to the present-day. It is indeed an ambitious project, that is being written in a similar vein to Johan Goudsblom's Fire and Civilisation (1992). The work of the 'world historian', William H. McNeill, has also been of considerable influence to my work, particularly with respect to his great works The Rise of the West (1963) and Plagues and Peoples (1976). My project is due for completion Spring 1997.

Key questions

1. How and to what extent have (domesticated) animals been used to meet human needs throughout the course of history?
2. What are the origins and consequences of human dependency on particular species of animals, most particularly in terms of health, prosperity and the advancement of human civilisation?
3. Given the extent of our dependency upon domesticated animals to service not only our most basic, but also ancillary needs, it is vital that they be kept fit and free from disease. What measures - both past and present - have been taken to ensure that domesticated animals remain of optimum utility to people and do not threaten the social, economic and physical health of human communities?

The current working title of my project is 'Animal Health and Human Civilisation: A Historical Sociological Account of Changing Human-Animal Relations and the Rise of the Veterinary Regime.'

swabe@pscw.uva.nl
http://www.xs4all.nl/~ianmacd/jo

Signalementen

De gegevens voor deze signalementen komen van uiteenlopende, soms obscure bronnen. Er is getracht om ze daar waar nodig aan te vullen. Waar dit te omslachtig bleek, heb ik de voorkeur gegeven aan de signaleringswaarde boven de volledigheid. In principe zijn de gesignaleerde publicaties recent, maar als interessante, wat oudere referenties pas kort geleden zijn ontdekt, worden zij hier desondanks opgenomen (Myriam Daru).

Aisenberg, A. R., **Contagious disease and the government of Paris in the age of Pasteur,** Dissertatie Yale University (1993).

Andersen, A. en R. Ott **Ingenieurswissentschaftliche Risikoperzeption in der Phase der Hochindustrialisierung,** (Bremerhaven: Wirtschaftsverlag, 1995), ISBN 3-89429-528-7, 206 blz.

Anderson, D. en R. Grove (eds.) **Conservation in Africa: people, policies, and practice,** (CUP), ISBN 0-521-34990-7, 355 blz. £ 22.95.

Arnold, D. ,**The problem of Nature,** (Oxford: Blackwell, 1996), ISBN 0-631-19021-x; 0-631-17732-9, 224 blz. gebonden £ 44.00.

9/10 ——— (ed.) **Warm climates and western medicine,** (Amsterdam/ Atlanta: Rodopi, 1996).

Béal, J. -Cl. (ed.) **L'arbre et la forêt, le bois dans l'antiquité. Une table-ronde,Institut d'Archéologie et d'Histoire de l'Antiquité classique** (Maison de l'Orient Mediterranéen)18 fevrier 1994,Université Lumière-Lyon II, (Paris: De Boccard, 1995), ISBN 2-9505633-2-5, 104 blz.

Benöhr, H. P., F. J. Brüggemeier en M. Klöpfer **Schübe des Umweltbewusstseins und der Umweltrechtsentwicklung. Studien zum Umweltstaat,** (Bonn: Economica, 1995), ISBN 3-87081-275-3, 144 blz. DM 44,80.

Bertran-Moya, J., **Las grandas epidemias de peste en la Barcelona de los siglos XVI y XVII. Un estudia de historia social.** Dissertatie, Universidad Autonoma de Barcelona (Barcelona: 1995).

Boomgaard, P., **Historicus in een papieren landschap,** (Leiden: KITLV Uitgeverij, 1996), ISBN 90 6718 106 4. *f* 12,50.

Bouma, M. J. en H. J. van der Kaay, 'The El Nino southern oscillation and the historic malaria epidemics on the Indian subcontinent and Sri-Lanka: an early warning system for future epidemics?', **Trop. Med. Int. Health**, jrg. 1 (1996) 1, pp. 86 96.

Brüggemeier, F., **Das unendliche Meer der Lüfte. Industrialisation, Umweltverschmutzung und Risikobewusstsein im 19. Jahrhundert,** (Essen: Klartext, 1996), ISBN 3-88474-509-3. ca DM 49.-.

54
NET WERK
732-733
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Bryson, R. A., 'Environment, environmentalists, and Global Change: a skeptic's evaluation', **New Literary History,** jrg. 24 (1993), pp. 783-795.

Cittadino, E. **Nature as Laboratory. Darwinian Plant Ecology in the German Empire (1880-1990),** (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 1990), ISBN 0-521-34045-4, xi, 199 blz. $ 44.50.

Cloudsley, T., 'Ideas of Nature in the European imagination', **History of European Ideas,** jrg. 20 (1995) 1-3, jan., pp. 333-340.

Colombijn, F. en R. Raben, 'Et in urbe ecologia. A short review of ecological-historical studies of Indonesian towns', **Indonesian Environmental History Newsletter,** (1996) 8, pp. 1-8.

Dekker, C. en M. Mijnssen-Dutilh, **De Eemlandsche Lege Landen. Ontginningen rond de mond van de Eem in de 12e en 13e eeuw,** (1995).

Descola, P. en G. Pálsson (eds.) **Nature and Society. Anthropological perspectives,** (London/New York: Routledge, 1996) European Association of Social Anthropologists, ISBN 0 415 13216 9, 310 blz.

Duchêne, V. **150 jaar stadsgas te Leuven. een episode uit de geschiedenis van de Belgische energiesector,** (Deurne: MIM, 1995), ISBN 90 341 0866 X, 165 blz.

Dufresne, M., 'Ville et prison: discours d'hygiénistes à Montréal au cours de la deuxième moitié du XIXe siècle', **Criminologie**, jrg. 28 (1995) 2, autumn, pp. 109 - 130.

Eckel, B., **Die Entwicklung der Wasserversorgung und Abwasserentsorgung in Mainz.** Dissertatie Universiteit Mainz (Mainz: 1996).

10/11 Ellen, R. en K. Fukui (eds.) **Redefining nature : ecology, culture and domestication,** (Oxford [etc.]: Berg, 1996) Explorations in anthropology, ISBN 1-85973-130-9 1-85973-135-X pbk, xxii, 664 blz. $ 19.95.

Enderlin Cavigelli, R. **Risiko und Konflikt,** (Stuttgart/ Wien: Verlag Paul Haupt Bern, 1996), ISBN 3-258-05422-3, 208 blz. Fr. 48.- / DM 54.- / öS 394.-

Evenden, M. D., 'The laborers of Nature: economic ornithology and the role of birds as agents of biological pest control in North American agriculture, ca. 1880-1930', **Forest & Conservation History,** jrg. 39 (1995) october, pp. 172-183.

Geus, M. de, **Ecologische utopieën,** (Utrecht: Jan van Arkel, 1996), ISBN 90 6224 376 2.

Gilhaus, U. **Schmerzenskinder der Industrie. Umweltverschmutzung, Umweltpolitik und sozialer**

Protest im Industriezeitalter in Westfalen 1845-1914, (Paderborn: Schöningh, 1995) Forschungen zur Regionalgeschichte, nr. 12, ISBN 3-506-79584, 601 blz. DM 84.-.

Gloy, K. **Das Verständnis der Natur. Geschichte des ganzheitlichen Denkens,** (München: Beck, 1996), 280 blz.

Gloy, K. **Natur- und Technikbegriffe, historische und systematische Aspekte von der Antike bis zur ökonomischen Krise,** (Bonn: Bouvier, 1996), ISBN 3-416-02602-0, ca viii, 266 blz. ca DM 59.-.

Goody, J., 'Man and the Natural World', **Environment and History,** jrg. 2 (1996) 3, pp. 255-270.

Gottlieb, R. (ed.) **This sacred earth: religion, nature, environment,** (New York & London: Routledge, 1996), ISBN 0-415-91232-6, 500 blz. $ 65.-.

Grove, R. H. **Green Imperialism: colonial expansion, tropical island Edens and the origins of environmentalism, 1600-1860,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), ISBN 0 521 40385 5, xiv + 525 blz. $18.75.

Grove, R., V. Damodaran en S. **Sangwan Nature and the Orient: essays on the environmental history of South and Southeast Asia,** (Oxford: Oxford University Press, 1995).

Guha, R. **Social Ecology,** (Delhi: OUP, 1994), ISBN 0-19-563113-7, 300 blz. $ 29.95.

Hamlin, C., 'Finding a function for public health: disease theory or political philosophy?', **Journal of Health Politics,** jrg. 20 (1995) 4, winter, pp. 1025-1031.

Hardy, A., 'Epidemics, plagues and other scourges', **Journal of the History of the Behavioral Sciences,** jrg. 31 (1995) 2, apr., pp. 162-167.

Heymann, M. **Die Geschichte der Windenergiegewinnung 1890-1990,** (Frankfurt/New York: Campus, 1995), pp. 148.

Hipkins, S. en S. F. Watts, 'Estimates of air pollution in York: 1381-1891', **Environment and History,** jrg. 2 (1996) 3, pp. 347-358.

Hoffman, A. J., 'Trends in corporate environmentalism. The chemical and petroleum industries 1960-1993', **Society and natural resources,** jrg. 9 (1996) 1, pp. 47 - 64.

Hughes, C. G., 'The piper's dance: a paradigm of the collective response to epidemic disease', **International Journal of mass emergencies and disasters,** jrg. 11 (1995) 2, august, pp. 227 - 144.

Hughes, J. D., 'Ecology and Development as Narrative Themes of World History', **Environmental History Review,** jrg. 19 (1995) Spring, pp. 1-16.

Kaufmann-Hayoz, R. en A. Giulio (eds.) **Umweltproblem Mensch,** (Bern: Haupt, 1996), 576 blz.

54
NET WERK
11/12
734-735
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Kloepfer, M., **Beiträge zur Umweltrechtsgeschichte im 19. Jahrhundert,** (Bonn: Economica, 1995).

Kloepfer, M., C. Franzius en S. Reinert **Zur Geschichte des deutschen Umweltrechts,** (Berlin: Duncker & Humblot, 1994), ISBN 3-428-08108-0, 169 blz. DM 98.-.

Lash, S., B. Szerszynski en B. Wynne **Risk, environment and modernity. Towards a New Ecology,** (1996), ISBN *f* 47,10, 294 blz.

Lees, R. E., 'Epidemic diseases in Glasgow during the 19th century', **Scott. Med. Journ.,** jrg. 41 (1996) 1, feb., pp. 24 - 27.

Leeuw, S. van der, (ed.), **L'homme et la degradation de l'environnement. XVe Rencontres internationales d'archeologie et d'histoire d'Antibes, Sophia Antipolis 20-21-22 octobre 1994** (APDCA, 1995) 514 blz.

Leininga, J. R., **Arctische walvisvangst in de achttiende eeuw. De betekenis van Straat Davis als vangstgebied,** (Dissertatie Groningen 1995; Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1995), ISBN 90 6707 365 2.

Lemon, J. T., **Liberal dreams and Nature's limits. Great cities of North America since 1600,** (Don Mills: Oxford University Press Canada, 1996), ISBN 19-5407938.

Lewis, C. H., 'Telling Stories About the Future: Environmental History and Apocalyptic Science', **Environmental History Review,** jrg. 17 (1993) Fall, pp. 43-60.

Löffler, T., **Wasserversorgung in der Geschichte,** (Fraunhofer Informationszentrum Raum und Bau, 1995), ISBN 3-8167-1799-3. DM 42.-.

Marschall, I., **Die Geschichte der Wasserversorgung des rechtsrheinischen Teils des Rhein-Sieg-Kreises und der Stadt Bonn.** Dissertatie Universiteit Bonn (Bonn: 1996).

Massa, I., 'Historical approach to environmental sociology', **Innovation,** jrg. 8 (1995) 3, sept., pp. 261- 274.

McCann, J. **People of the Plow: an agricultural history of Ethiopia, 1800-1990,** (Madison: University of Wisconsin Press,), ISBN 0-299-14610-3 ; 0-299-14614-6, xiii + 298 blz. $54.00, $24.95 (paper).

Meng, A., **Geschichte der Hamburger wasserversorgung,** (Hamburg: Medien Verlag Schubert, 1993), ISBN 3-929229-15-3. DM 65.-.

Menzies, N. K. **Forest and land management in Imperial China,** (Houndmills [etc.]//New York, N.Y: Macmillan//St. Martin's Press, 1994) Studies on the Chinese economy, ISBN 0-312-10254-2 (US)//0-333-60048-7 (UK), ix, 175 blz.

Molnar, J. en J. B. Foster, 'The vulnerable plant: a short economic history of the environment',

Rural Sociology, jrg. 60 (1995) 3, fall, pp. 543-544.
Murard. Lion en P. Zylberma, **L'hygiène dans la République: la santé publique en France ou l'utopie contrariée (1870-1918),** (Paris: Fayard, 1996), 805 blz. FL 100,10.
Newell, E. en S. Watts, ''Copper smoke' and the Llanelli Copper Company', **Environment and History,** jrg. 2 (1996) 3, pp. 309-336.
Nijhof, E. en P. Scholliers (eds.) **Het tijdperk van de Machine,** (Brussel: VUBPress, 1996), ISBN 90-5487-147-4, 238 blz. *f* 39.50.
Novem, **Novem 20 jaar : 1976-1996-2016. Op zoek naar duurzaamheid,** (Sittard: Novem, 1996).
Osborne, M., **Applied natural history and the colonisation of Algeria. Nature, the exotic, and the science of French colonialism,** (Indiana University Press, 1994).
Oster, U., 'The Autobahn myth', **History Today,** jrg. 46 (1996) 11, pp. 39-41.
Ouweneel, A. **Shadows over Anáhuac. An ecological interpretation of crisis and development in Central Mexico 1730-1800,** (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1996), ISBN 0 8263 1731 6, 384 blz. $ 60.00.
Ouweneel, A., 'Silent drama in the Milpas: changes in the agro-system of Anáhuac during the 1780's and 1790's', Gruzinski, S. en N. Wachtel, (eds.), **Le Nouveau Monde. Mondes nouveaux. Actes du colloque organisé par le CERMACA (EHESS/CNRS), Paris 2,3,4 juin 1992** (Paris: Éditions Recherches sur les Civilisations. Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1996), pp.115-135.
Poels, C. L. M., 'De ontwikkeling van het milieubesef 1950-1965: bestrijdingsmiddelen alleen een middel tegen hongersnood', **ROM magazine**, (1996) 6 (juni), pp. 22-24.
———, 'De verwerking van vast industrieafval in de periode 1950-1965 : milieurisico's zijn jarenlang onderschat', **ROM magazine**, jrg. 14 (1996) 7/8 (juli/augustus), pp. 14-16.
Porter, R., 'The rise and fall of the age of miracles', **History Today,** jrg. 46 (1996) 11, pp. 69-75.
Radkau, J., 'Energy - Genie or Genius?', **History Today,** jrg. 46 (1996) 11, pp. 14-19.
Rocheleau, D. E., P. E. Steinberg. en P. A. Benjamin, 'Environment, development, crisis and crusade. Ukambani, Kenya 1890-1990', **World Development,** jrg. 23 (1995) 6, june, pp. 1034-1051.
Sarfatij, H. (red.) **De strijd tegen en om het water,** (Hilversum: Verloren, 1997 (februari), ISBN 90 6550 259 9, ± 160 blz. ± FL 29.-.

54
NET WERK
736-737
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Schlick, T., 'Medicalization and secularization. The Jewish ritual bath as a problem of hygiene (Germany 1820's-1840's)', **Social History of Medicine**, jrg. 8 (1995) 3, dec., pp. 423-442.
Schuttkowski, H. en B. Herrmann, 'Geographical variation of subsistence strategies in early-medieval populations of southwestern Germany', **Journal of Archeological Science,** jrg. 23 (1996) 6, pp. 823-831.
Scott, R., **The history of the International Energy Agency. Principal documents,** (Paris: OECD, 1995) nr. III, ISBN 92-64-14659-8, 543 blz.
Scott. S., C. J. Duncan en S. R. Duncan, 'The plague in Penrith, Cumbria, 1597/8, its causes, biology and consequences', Ann. **Hum. Biol.,** jrg. 23 (1996) 1, pp. 1 - 21.
Shepard, P., **The others. How animals made us human,** (1996), 374 blz.
Shoemaker, N., 'Regions as categories of analysis', **Perspectives**, jrg. 34 (1996, november) 8, pp. 7-8,10.
Siiskonen, H., 'Deforestation of the Owambo region, North Namibia, since the 1850's', **Environment and History,** jrg. 2 (1996) 3, pp. 291-308.
Smout, T. C. (ed.) **Scotland since prehistory. Natural Change and Human Impact,** (Aberdeen: Scottish Cultural Press, 1993), ISBN 1 898218 03 X.
Swain, A., **The environmental trap,** (1996). For information concerning this book contact the publisher at Anna.Norman@pcr.uu.se.
Sylvan, R. en D. Bennett, **The Greening of Ethics,** (Cambridge, UK: Whitehorse Press, 1994), 300 blz. £ 11.95.
Tesh, S., 'Miasma and "social factors" in disease causality. Lessons from the nineteenth century', **Journal of Health Politics,** jrg. 20 (1995) 4, winter, pp. 1001-1024.
Thüry, G. E., **Die Wurzeln unserer Umweltkrise und die griechische-römische Antike,** (Salzburg: Müller, 1995).
Viles, H., 'Air pollution and building stone decay in Oxford', **Environment and History,** jrg. 2 (1996) 3, pp. 359-372.
Warren, K. J. (ed.) **Ecological feminism**, B. Wells-Howe (ass) (London [etc.]: Routledge, 1994) Environmental philosophies series, ISBN 0-415-07297-2 ; 0-415-07298-0 pbk, xiii, 209 blz.
Weber, M. **Antike Badekultur,** (München: Beck, 1996) Beck's Archäologische Bibliothek, ISBN 3 406 40099 X. DM 58,-.
Wilderotter, H, **Das große Sterben - Seuchen machen Geschichte,** (Berlin: Jovis, 1995), ISBN 3-931321-11-8, 320 blz. DM 58.-.
Williams, S. C., **Prelude for disaster: the politics and structures of**

urban hygiene in Rio de Janeiro 1808-1860, Dissertatie University of California (LA: 1994).

Yeguell, F., **Baths and bathing in classical Antiquity,** (New York: The Architectural History Foundation, 1992), ISBN 0-2622-40351.

14/15 Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis, jrg 1 nr 2

1 Erik Thoen *Editoriaal*

2 Jan Bieleman *Van traditionele vruchtbaarheid en verder… Het mestprobleem in de Nederlandse landbouw in historisch perspectief*

9 Anton Ervynck, Hendrik Demiddele, Konjev Desender en Jaap Schelvis *Loopkevers, mijten en kiezelwieren als bewijsmateriaal bij archeologische milieureconstructies*

17 Guido Tack, Paul Van den Bremt en Martin Hermy *Het multidisciplinaire karakter van de historische ecologie: het voorbeeld van het Bos t'Ename*

26 *Recensies*

33 *Abstract, résumés, Zusammensfassungen*

Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis, Groot-Brittanniëlaan 43, B-9000 Gent, tel. 00-32-9-223-70-65, fax 00-32-9-223-97-38.

EDEN lezingen 1997

Kamer 138 KITLV Reuvensplaats 2 Leiden, Maandag, 15.00 - 17.00

EDEN (Ecology, Demography and Economy in Nusantara) zet haar lezingen-traditie voort met een nieuwe reeks maandelijkse lezingen.

27 Januari: Moira Moeliono (East-West Center/University of Hawaii) and Pam Minnigh (KITLV), *Sailing past Manggarai: land and water tenure in West Flores*

24 Februari: Jan Michiel Otto (Van Vollenhoven Instituut, Rijksuniversiteit Leiden) *The history of environmental legislation in Indonesia*

24 Maart: Willem Wolters (Katholieke Universiteit Nijmegen) *Climatic seasonality and inter-regional trade in the Philippines and Indonesia, 1860-1930*

21 April: Greg Bankoff (University of Auckland) *Societies in conflict: algae and humanity in the Philippines*

Inlichtingen:
KITLV
Postbus 9515, 2300 RA Leiden
071-5272295 fax 071-5272638
e-mailhenley@rullet.leidenuniv.nl

54

NET WERK

738-739

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Bos en zeevaart

Congres op 10,11,12 en 14 september 1997 te Parijs
Het 'Groupe d'Histoire des Frorêts Françaises' organiseert een congres over de relatie tussen bos en zeevaart in Europa, van de Oudheid tot de twintigste eeuw.
De voertaal is frans, de inschrijfkosten bedragen 600 FF.
Voor meer informatie: GHFF, 45 rue d'Ulm, 75005 Paris. Tel. 00-33-1-44 32 32 86. Fax 00-33-1-44 32 20 44, e-mail: vautelin@canoe.ens.fr

55
NET WERK
740-741
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Auto's en milieugeschiedenis

Tijdens het verrichten van huishoudelijke werkzaamheden is het steeds weer een sadistische vreugde, na de nieuwsberichten de filemeldingen te beluisteren. Hoeveel kilometer zal het Nederlandse wagenpark deze keer in gezamenlijke stilstand bereiken? Hoeveel ontkenners van de zegeningen van het openbaar vervoer zullen vandaag weer meer tijd aan files kwijt zijn dan een doorsnee treinvertraging ooit kan opleveren? Het is een merkwaardig fenomeen: het arsenaal aan smoezen om toch maar de auto te gebruiken is schier onuitputtelijk, maar van de oorspronkelijke 'argumenten' (vervoer van deur tot deur, ongestoorde voortgang van de reis) is inmiddels niet veel meer overgebleven. Het autogedrag lijkt echter al dermate sterk in ons leefpatroon ingesleten dat de voordelen al niet meer tegen de nadelen hoeven op te wegen om 'ons' achter of naast het stuur te laten plaatsnemen. Sinds de lobby van General Motors, Firestone en Standard Oil vanaf het midden van de jaren dertig het openbaar vervoersysteem op vele plaatsen in de Verenigde Staten via een mantelorganisatie stelselmatig om zeep heeft geholpen (zie Ponting, *Green history*, p. 337), is de opmars van het individuele gemotoriseerde vervoer onstuimig en onstuitbaar geweest, zij het in dat land enkele decennia eerder dan hier. In het afgelopen jaar zijn enkele publikaties over auto's en autogebruik verschenen, waarmee milieuhistorici hun voordeel kunnen doen. In de eerste plaats *Auto's in Nederland, cijfers over gebruik, kosten en effecten*, een gezamenlijke uitgave van het CBS en Kluwer. Zoals een statistisch werk betaamt, staat het vol met tabellen, grafieken en diagrammen, voorzien van toelichtende teksten. De gegevens beslaan de periode van ongeveer 1960/70 tot 1995/96, op papier dus vrij kort, maar tussen begin- en einddatum ligt een wereld van verschil. Om een indruk te geven: van ruim 500.000 auto's in 1960 naar ruim 5.600.000 in 1995, van ongeveer 46 auto's per 1000 inwoners naar 365. Het is opmerkelijk dat de groei van het wegennet geen gelijke tred met die van het auto bezit heeft gehouden en dat die groei vooral binnen de bebouwde kom heeft plaatsgevonden. De toename van het totale verharde wegennet bedroeg ca. 50%. Bij een index 1970=100 nam de Nederlandse bevolking in de periode 1970-'95 toe van 100 naar 119, de buitenwegen van 100 naar 120, maar binnen de bebouwde kom van 100 naar 181, met sterke provinciale verschillen. Bij getallen horen ook prognoses, zoals die over de te verwachten groei van de automobiliteit.

Het streven van de regering is de mobiliteitsstijging in 2010 (ten opzichte van 1986) tot 35% te beperken. Dit getal was echter al in 1993 bereikt. Bij ongewijzigd beleid zal de stijging in die periode 72% bedragen. Stellen we deze cijfers naast de dramatische grafiek op p. 27, waarbij het gebruik van de auto tegenover dat van het openbaar vervoer is gesteld: ongeveer een verdubbeling van het laatste naar 20 miljard km (1950-'95), maar een verdertigvoudiging van de auto: naar bijna 140 mrd in dezelfde tijd.

2/3

De uitwerking van deze en andere feiten in het hoofdstuk 'Milieueffecten' stelt enigszins teleur. Vanzelfsprekend vinden we daarin gegevens over de uitstoot van allerlei schadelijke stoffen, maar niet over de versnippering van de ruimte in ons land, toch ook van groot belang voor het functioneren van ecosystemen. Evenmin worden daar getallen over niet-menselijke. verkeersslachtoffers gepresenteerd, bij voorbeeld 2 miljoen vogels per jaar, of een kwart tot een derde van de landelijke dassenpopulatie.
Het ligt voor de hand om in een overzicht als dit ook m.i. buitenissige data tegen te komen, zoals over de meest verkochte kleur van auto's in 1985 vergeleken met 1995. Wie over auto's wil meedenken of -praten, kan niet zonder de informatie uit dit boek, of het nu gaat over ongelukken, het ruimtebeslag per auto (vooral de parkeerruimte buiten het eigen erf), de verkeersveiligheid en de risico's per categorie verkeersdeelnemer (motor- en bromfietsers voorop), de opgegeven motieven voor autogebruik (het privégebruik veruit als meest gehanteerde).
Voor degenen die zich de situatie uit de jaren vijftig en zestig niet zo goed (meer) voor de geest kunnen halen is het boekje *Kort auto nieuws*, uitgegeven door Citroën Nederland, een fraai uitgevoerd hulpmiddel. In sfeervolle en informatieve foto's van Kors van Bennekom en saillante fragmenten uit kranten en rapporten wordt hier de tijd tot leven geroepen waarin de auto nog een bescheiden plaats in het bestaan innam. De discussies over wel of geen maximumsnelheid in de bebouwde kom en op de snelwegen (eind jaren '50), over verkeersproblemen in de binnensteden en over het parkeren aldaar roepen nu eens een sfeer van nostalgie, dan weer van tijdloosheid op. Het is een publikatie zonder wetenschappelijke pretenties, maar als visuele steun zeer welkom.
Van een ander kaliber dan de twee bovenstaande werken lijkt *Het paardloze voertuig*, het eerste deel in de CONAM-reeks (Contactgroep Automobiel- en Motorrijwielhistorie), verschenen ter gelegenheid van honderd jaar Nederlandse auto. Hier een werk met voetnoten, literatuuropgaven, maar volgens de

55
NET WERK
742-743
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

schrijvers zonder wetenschappelijke pretenties, bedoeld voor de 'kritische autoliefhebber' - wat dat ook moge betekenen. In ieder geval willen de redacteuren van de Conam-serie niet verzeild raken in "een litanie van hele en halve waarheden", in een "doodlopende weg van de zichzelf eindeloos reproducerende anekdote" of bijdragen aan een "onverantwoord vooruitgangsgeloof' . Het gaat om het "overdragen [van] het plezier van het historische archiefonderzoek, de bevrediging die het vertellen van een zelf geconstrueerd en zelf gedocumenteerd verhaal kan bieden" (16). Vanuit een milieuhistorische invalshoek zal ik enige opmerkingen over deze publikatie maken. In zekere zin wordt deze daar geen recht mee gedaan, omdat het grootste deel onbesproken blijft.
Bij de genoemde uitgangspunten past niet het 'Woord vooraf, dat het ergste doet vrezen. Daar wordt gewaagd van: "stalen vriend" [=auto],

3/4

"de intense behoefte van de mens om zich te verplaatsen...is bij uitstek gevoed door de komst van de automobiel", de "zo felbegeerde 'vrijheid van mobiliteit"', en wordt gesteld dat "slechts een dwaas zal geloven, dat die persoonlijke vrijheid [=automobiliteit] zal worden aangetast" (11). Zulke kreten hebben meer met propaganda dan met wetenschap te maken en doen afbreuk aan het serieuze karakter van dit boek.
Eventuele lezers moeten zich daardoor echter niet laten afschrikken. Tot hun geruststelling kan worden gezegd dat een nuchtere behandeling van de stof wordt geboden. In drie uiteenlopende artikelen wordt aandacht geschonken aan de eerste gebruikers van auto's in Nederland (Ariejan Bos, De gebruikers geteld, p. 17-77), de introductie van fiets, auto en vliegtuig in Nederland (Vincent van der Vinne, Ondernemers in mobiliteit, p. 103-145) en Amsterdamse taxibedrijven (Gijs Mom, Haver- en andere motoren: de Amsterdamse paardentaxi en het dilemma van de motorisering, 1880-1925, p. 163-267). Zes 'Biografische intermezzi' over vroege autohandelaren en -bezitters zijn tussen de hoofdstukken geplaatst.
Het eerste artikel sluit goed aan bij het hiervoor besproken boek van CBS/Kluwer. Aan de hand van het 'rijksvergunningenbestand' wordt een overzicht gegeven van het autobezit tot 1906, de verspreiding van automerken en andere, soms zeer gedetailleerde wetenswaardigheden. Niettemin blijkt de lijst van volgnummers van de vergunningen vooral te zijn ontleend aan door een ander "in nachtenlange... arbeid" (271) overgetypte lijsten uit De Kampioen. Met ingang van 1 januari 1909 werd motorrijtuigenbelasting geheven. Het archief van deze heffing heeft echter niet gediend als bron voor de berekening

van het aantal auto's, daarvoor is gebruik gemaakt van opgaven in diverse jaargangen van De Kampioen. Over de betrouwbaarheid daarvan worden we niet ingelicht. Op grond van deze gegevens zouden in 1905 ruim 900 auto's in ons land hebben gereden, in 1910 2.000, in 1915 ruim 4.700, in 1920 ruim 11.600, in 1925 ca. 40.000, in 1930 meer dan 112.500. Over dit laatste jaar registreert het CBS echter 68.000 personenauto's. Het lijkt onwaarschijnlijk dat het verschil door het aantal bestel- en vrachtwagens kan worden verklaard.
In de paragraaf 'De auto in het dagelijks leven' komen wel stukjes voor over 'Sociale status en automobilisme', 'Lonen en prijzen', 'Merken en typen', maar slechts enkele zinnen over de maatschappelijke acceptatie van het fenomeen automobiel. Afgezien van langzamerhand wat obligate opmerkingen over achterlijke boeren en hun reacties is hier tot nu toe weinig over geschreven. De studie van Wolfgang Sachs over dit aspect komt niet in de literatuur van Bos voor, evenmin als werken van de Amerikaan Flink over de introductie van auto's in de Verenigde Staten.
Het leeuwendeel van het Paardloze voertuig is gewijd aan het wel en wee van de Amsterdamsche Taxameter Automobielen Maatschappij (ATAX), de Amsterdamsche Rijtuig Maatschappij (ARM) en de Amsterdamsche Rijtuig Vereeniging (ARV). Dit onderwerp valt buiten het kader van deze bespreking.
Aan het eind van het 'Ten geleide' worden lezers opgeroepen om ook de eerder genoemde vreugden aan anderen mee te delen, dus wie zich aangesproken voelt, weet waar hij/zij met zijn/haar produkten terecht kan.

Auto's in Nederland. Cijfers over gebruik, kosten en effecten (Heerlen/Deventer, 1996). 176 pp. ISBN 90-201-2969-4. Prijs: *f* 34,50.

Kort auto nieuws. Het autoverkeer in Nederland rond 1960 (Amsterdam, 1996; niet in de handel).

Gijs Mom (red.), **Het paardloze voertuig: de auto in Nederland een eeuw geleden** (Deventer, 1996). 328 pp. ISBN 90-201-2961-9. Prijs: *f* 39,75.

Henk van Zon

De Dommel

Onverdacht natuurlijk? Een discussie.

In het Eindhovens Dagblad heeft Bert van Polen in een aantal artikelen aandacht geschonken aan de theorie van de Drentse bioloog Gert Jan Baaijens, die stelt dat 80 tot 90 procent van de Nederlandse beken in het verre verleden door de mens

4/5

55

NET WERK

744-745

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

is gegraven. (Gert Jan Baaijens heeft enkele jaren geleden al tijdens een bijeenkomst van Net Werk als lid van de werkgroep Historische Ecologie uitleg gegeven over zijn onderzoek.). Gert Jan Baaijens heeft blijkbaar nu besloten dat zijn theorie voldoende is onderbouwd om een groter publiek daarmee kennis te laten maken. Op 23 maart j.l. kwam hij aan het woord in het radioprogramma Vroege Vogels.
Hier volgt een deel van een artikel van Bert van Polen (Eindhovens Dagblad 25.1.1997) waarin de theorie voor het Eindhovense publiek werd samengevat:

Theorie van Drentse bioloog: 'Merendeel beken is ooit gegraven'

Het overgrote deel van de beken in Nederland is in het verre verleden gegraven, meent de Drentse bioloog drs. Gert Jan Baaijens. Het gaat misschien wel om tachtig à negentig procent van de beken. Zelfs de Dommel heeft volgens Baaijens een verdachte loop. De graafwerkzaamheden zijn waarschijnlijk omstreeks het jaar duizend begonnen, mogelijk al eerder. Onafhankelijke deskundigen, gevraagd om een reactie, zeggen dat zij de denkbeelden van Baaijens, die werkzaam is bij het Informatie- en Kermiscentrum (IKC) in Wageningen, zeer serieus nemen. Binnen het IKC, een onderdeel van het ministerie van Landbouw en Natuurbeheer, ondervindt Baaijens op dit moment weinig weerklank voor zijn theorie. Baaijens voert aan dat zijn bevindingen belangrijk zijn in verband met projecten voor herstel van gekanaliseerde beken tot meanderende beken die miljoenen guldens kosten. Bij een verkeerde uitvoering kunnen deze projecten leiden tot een verdere verdroging.
In 1987 stelde Baaijens vast dat de Baakse Beek bij Vorden in de Graafschap een kunstmatige loop heeft over de hoogste punten van het terrein. Op weg geholpen door onderzoek van andere deskundigen kwam hij nadien tot de conclusie dat praktisch alle Gelderse beken kunstmatige trekken vertonen, evenals beken in Groningen, Friesland, Drente, Overijssel en Utrecht. In Brabant en Limburg heeft Baaijens nog weinig onderzoek verricht. Van een aantal beken, zoals de Tungelroyse Beek, staat vast dat ze op de 'verkeerde' plek liggen.

5/6

Twijfels aan de theorie

Hein Elemans, Stroomgebiedsmanager Waterschap De Dommel, gaf in het Eindhovens Dagblad van 18-2-1997 zijn visie op de Dommel ten beste:
Door meanders te graven kon het kalkrijke en warme water aan de randen van het beekdal worden onttrokken en gebruikt voor de bevloeiing van weidegronden. Hoewel hij nog geen kans heeft gehad om

de Brabantse beken te onderzoeken, noemt Baaijens de Dommel 'verdacht': Zijn verhaal geeft een positieve kijk op het relatief nieuwe vakgebied van de historische ecologie. Maar de inhoud van zijn beweringen is op de Brabantse beken echter niet van toepassing. Baaijens zegt zijn 'romantische bevlogenheid' met de beken gaandeweg te hebben bedwongen. Hij heeft dat naar mijn mening veel te ver doorgevoerd.
De invloed van de middeleeuwse Brabander op de beken is groot geweest. Er zijn duizenden kilometers nieuwe waterwegen gegraven. Maar er zijn in de Brabantse geschiedschrijvingen geen bronnen waaruit kan worden geconcludeerd dat beken met meanders zijn gegraven. Baaijens gaat met zijn theorie voorbij aan lokale situaties, waaronder de achtendertig watermolens die vanaf de zevende eeuw op de Dommelbeken werden aangelegd. Twaalf eeuwen hebben deze molens een dominante invloed gehad op de waterhuishouding. Door de tegenstrijdige belangen had de middeleeuwse boer meer last dan plezier van het water. Ook voor de scheepvaart en de visvangst zijn beken gegraven. Verder is vanaf de dertiende eeuw het aantal 'bovenlopen' als gevolg van ontvening en ontginning sterk vergroot. In tegenstelling tot de theorie van Baaijens liggen de meeste Brabantse beken op het laagste punt van het beekdal en is er geen sprake van opleiding van water naar de randen. Het water van de Dommelbeken was bovendien overwegend zuur en ongeschikt voor bevloeiing. Pas toen in 1825 de Zuid- Willemsvaart en het Kempisch Kanaal werden gegraven, kon er kalkrijk Maaswater worden aangevoerd Daarmee werden gronden bevloeid op een wijze zoals dat volgens Baaijens ook in Drenthe gebeurde. In tegenstelling tot wat Baaijens beweert vond dit plaats door het water eenvoudig op te stuwen en via zijdelingse aanvoersloten te verdelen over de gronden. Vanaf 1850 is de invloed van de mens op de beken goed in de archieven vastgelegd Alleen al binnen het stroomgebied van de Dommel werd minstens duizend kilometer beek rechtgetrokken. In 1975 werd de laatste beek (Strijper Aa) ontdaan van zijn meanders. Er resteerden toen nog slechts honderd kilometer 'natuurlijke' beek. Vanaf 1990 zijn er diverse herstelprojecten uitgevoerd om de eerder recht gemaakte beken weer in hun oude glorie te herstellen. Vooralsnog is er geen enkele reden om te twijfelen aan de echtheid van de meanders in de Brabantse beken. Het getuigt bovendien van weinig respect voor de natuurlijke processen die de beken zo bijzonder maken. Het laatste woord is aan de Dommel zelf. Die heeft zo zijn eigen gedachten, en dwingt zichzelf nog maar eens in een extra kronkel.

55
NET WERK
746-747
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De verdachte kronkels in de Dommel, een repliek van Gert Jan Baaijens

uit Eindhovens Dagblad 4-3-1997:
Op 18 februari reageerde de heer Elemans van Waterschap De Dommel op enkele artikelen van Bert van Polen, waarin mijn denkbeelden over het ontstaan van Nederlandse beken zijn samengevat. Dat de slingerende Dommel gegraven, zou kunnen zijn, wil er bij hem niet in. De boeren hadden er volgens hem meer last dan gemak van, als gevolg van de vele watermolens. Bevloeiing werd pas mogelijk nadat in de 19e eeuw, via België, Maaswater beschikbaar kwam. Het 'eigen' water was te zuur. Dat laatste is onjuist. De flora van de Brabantse beekdalen, ook buiten bereik van de Kempenkanalen, wijst op vele plaatsen op kalkrijk grondwater. Bevloeid werd er ook al voor de aanleg van het Kempisch kanaal. Voor het Belgisch deel van de Dommel is dat gedocumenteerd: de Nederlandse gegevens zijn op dat punt nooit onderzocht. Maar dat de Brabantse boeren minder oog voor de eigen beurs zouden hebben gehad dan alle hun omringende boeren lijkt niet echt waarschijnlijk. Het dal van de Dommel vertoont op flink wat plekken afsnoeringen, zelfs stroomafwaarts: bijvoorbeeld bij Son, Nijnsel Sint-Oedenrode, Boxtel en Sint-Michielsgestel. Daar plaatste men bij voorkeur watermolens. Door die ruggen te doorgraven, verbond men twee venige laagten en diende daarmee aanvankelijk zowel de landbouw als de watermolens. Conflicten ontstonden doordat het veendek verteerde en dus om een lagere ontwateringsbasis vroeg - bevloeiing ging altijd met ontwatering gepaard - terwijl de watermulders vasthielden aan hun stuwrechten. Hogerhand moest er geregeld aan te pas komen. Maar dat was nooit afdoende, want het maaiveld van het groenland bleef dalen. Uit armoede heeft men dan ook duizenden, zo niet tienduizenden vierkante meters grond in de beekdalen gebracht om althans niet permanent blank staand land te hebben. Daartoe droeg bij dat hier, anders dan elders in ons land, ook in de zomer gemalen mocht worden en er dus ook in de zomer opgestuwd werd. Grootgrondbezitters lijken meer oog te hebben gehad voor de (inflatievrije) inkomsten uit de molens dan uit de (relatief, soms ook absoluut dalende) grondpachten. Die vroegere Dommel lag wel heel krampachtig langs de randen van het dal met name vanaf Son, en afgesnoerde meanders ontbreken eigenlijk. Dat laatste is misschien wel de sterkste reden voor de kwalificatie 'verdacht'. De Dommel heeft zich nooit, zoals Elemans meent, in een extra kronkel gedwongen. Ik heb groot respect voor natuurlijke

processen van beekvorming, maar ook voor die middeleeuwse boeren. Die een voortdurende verlegging van de stroomdraad, en daarmee aantasting van hun gronden, wisten te voorkomen. Dat was pas waterbeheersing.

7/8

Excursie van de WLO-Werkgroep Historische Ecologie naar het Bos t'Ename 24 april 1997

De WLO- Werkgroep Historische Ecologie organiseert op donderdag 24 april a.s. een excursie naar het Bos t'Ename. Het Bos t'Ename ligt ten zuiden van Gent, vlak bij Oudenaarde. In dit bos is een uitvoerig historisch-ecologisch onderzoek uitgevoerd, waarover gepubliceerd is in *Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie* (G. Tack, P. van den Bremt & M. Hermy. Leuven, 1993). De excursieleiding is in handen van Guido Tack en Paul van den Bremt. De excursie beslaat een hele dag.
De ochtend zal besteed worden aan een bezoek aan het archeologische park van Ename. De kern van dit park bestaat uit de resten van twee Middeleeuwse kerken en een Benedictijnenabdij. Verder horen bij het park de resten van een tiende eeuwse burcht en de bijbehorende handelsnederzetting.
Na de lunch wordt een bezoek gebracht aan het Bos t'Ename. Dit bos werd in de Hoge Middeleeuwen verworven door de Benedictijnerabdij van Ename. Zij hebben het beheer van het bos nauwkeurig vastgelegd. Het bos werd beheerd als hakhout met overstaanders. De eik was de meest voorkomende boomsoort. Het huidige bos is echter geen rechtstreekse opvolger van dit middeleeuwse bos. In het midden van de negentiende eeuw werd het bos ontgonnen tot landbouwgrond. Vanaf het einde van de negentiende eeuw werd hier weer opnieuw bos aangeplant.
Het bos staat tegenwoordig bekend om zijn grote plantenrijkdom. De flora bestaat uit een aantal plantensoorten die bekend staan als slechte kolonisatoren (Bosanemoon, Gele dovenetel, Slanke sleutelbloem, Maagdenpalm). Waarschijnlijk hebben deze zich kunnen handhaven in de houtsingels en -wallen die bij de ontginning gespaard zijn gebleven.
De cultuurhistorische en floristische betekenis waren enige jaren geleden aanleiding het bos aan te wijzen als Beschermd Landschap.
Bij de evaluatie van haar bezoek aan het Bos t'Ename in 1989 onderstreepte de Natuurwetenschappelijke Commissie van de Natuurbeschermingsraad het belang van historisch-ecologisch onderzoek voor een verantwoord natuurbeheer.
Programma:
10.30u Verzamelen bij de kerk van Ename.
11.30u Bezoek aan het archeologisch park van Ename.
12.30u Lunchpauze.
13.30u Excursie naar het Bos t'Ename.
17.00u Afsluiting excursie.
De kosten voor deelname bedragen ca. 150 Bfr. Hierbij is een broodjeslunch inbegrepen. Reiskosten zijn hier niet bij inbegrepen. In principe reizen de deelnemers op eigen gelegenheid. Via de werkgroep zal het carpoolen worden gecoördineerd. Belangstellenden kunnen zich, uitsluitend schriftelijk, aanmelden bij de secretaris van de WLO- Werkgroep Historische Ecologie, Joep Dirkx, DLO-Staring Centrum, Postbus 125, 6700 AC Wageningen.

55
NET WERK
748-749
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Conferenties en bijeenkomsten

14-15 november 1997
'Call for Papers' zum ÖGPW Symposium Der 'Natur'-Begriff in der politischen und wissenschaftlichen Kontroverse
Gemeinsam veranstaltet von ÖGPW, von Österreichischer UNESCO-Kommission, dem Österreichischen Institut für Internationale Politik (ÖIIP) und dem Rosa-Luxemburg-Institut (RLI)
Zeit: Freitag/Samstag, den 14. und 15. November 1997. Ort: Institut für Höhere Studien (IHS), Stumpergasse 56, A-1060 Wien.

Die Österreichische Gesellschaft für Politikwissenschaft (ÖGPW) veranstaltet im Herbst d.J. ein internationales Symposium zum Thema "Der 'Natur'-Begriff in der politischen und wissenschaftlichen Kontroverse" . Inhalt und voraussichtlicher Programmablauf werden im folgenden skizziert. InteressentInnen werden gebeten, sich direkt an die KoordinatorInnen zu wenden bzw. ihre Vorschläge an diese zu senden (Ende der Einreichfrist für Vorschläge/abstracts: Dienstag, 27. Mai 1997). Beiträge von Wissenschaftlerinnen, speziell mit feministischer Arbeitsrichtung, sind besonders erwünscht.

Kontaktpersonen:
Univ. Doz. Dr. Otmar Höll, ÖIIP, Schloßplatz 13, A-2361 Laxenburg, Tel. +43/2236171 575-15, Fax +43/2236172 514
Dr. Christian Schaller, Johannagasse 36/11, A-1050 Wien, Tel. +43/1/547 11 92 RLI,
Dr. M. Maurer, JuliusTandler-Pl. 5/26, A-1090 Wien,
Fax (ab 13 Uhr) +43/1/3174929,
E-mail: rli@iguwnext@tuwien.ac.at

Ausgangspunkte - Inhalte Zu Ende des 20. Jahrhunderts wird rückblickend gesagt werden können, daß die zentrale Herausforderung dieses Jahrhunderts das Grundproblem der "Natur" war. Die Konzepte von Raum und Zeit, den fundamentalen Kernbereichen der physikalischen Gesetze, die Erkenntnisse über die Strukturen der organischen und anorganischen Materie sowie die Auseinandersetzungen um die angemessenen wissenschaftlichen Methodologien haben ständige Umwälzungen erfahren.
"Natur" ist dabei - über den naturwissenschaftlichen Rahmen hinaus - zum vorrangigen Objekt technischen und ökonomischen Handelns geworden. Sie wurde gleichermaßen zum Gegenstand von Kunst und Ästhetik wie zum Objekt gesellschaftlicher Auseinandersetzung und Politik. Während zunehmend mit technischen Mitteln verändernd in sie - die "Natur" - eingegriffen wird und sie "reproduzierbar" gemacht werden soll -, ist gleichzeitig feststellbar, daß der Begriff "Natur" keine klaren oder gar eindeutigen und gesellschaftlich verbindlichen Konturen mehr besitzt.
Die Bevölkerung oder "Menschheit" wird sich angesichts der globalen Umweltgefahren ihrer Verletzlichkeit und Eingebundenheit in die "Natur" bzw. in deren Kreisläufe langsam und widerstrebend bewußt

Den Herausforderungen dieser Entwicklungen sollte auch im wissenschaftlichen Diskurs vermehrt Rechnung getragen werden. Wir richten uns daher mit der Veranstaltung dieses Symposiums an ein interdisziplinäres Fachpublikum und laden dazu ein, Fragen nach unterschiedlichen Naturverständnissen in den Natur- und Technikwissenschaften einerseits, in den Kultur- und Sozialwissenschaften andererseits zu diskutieren und insbesondere die Kategorien des "Politischen der Natur" zu debattieren. Inwiefern und warum sind das Verständnis von "Natur" und der Umgang mit einem spezifischen Naturbegriff "politisch", insbesondere auch aus feministischer Sicht? Das Wort "politisch" meint hier "der Reflexion und dem Handeln von Individuen und Gesellschaften unterworfen", sowie "Denken und Handeln gleichzeitig gestaltend", und es reflektiert Macht- und Herrschaftsbeziehungen.
Ziel der Veranstaltung ist es, im Diskurs zwischen unterschiedlichen wissenschaftlichen Disziplinen - also im inter- und transdisziplinären Dialog - Antworten auf die oben genannten Fragen zu finden und Konsequenzen bzw. wünschenswerte Alternativen zu vorherrschenden Paradigmen zu formulieren.

55
NET WERK
750-751
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Geplantes Programm
Freitag 14.11.1997 Eröffnungs- und HauptVorträge (N.N.)
Begrüßung der TeilnehmerInnen und Vorstellung
Motivation für die Veranstaltung, Vorstellung des Heftes 1996/2 der Österreichischen Zeitschrift für Politikwissenschaft (ÖZP)
Eröffnungsvortrag zur Konstruktion und De-Konstruktion des Naturbegriffs (N.N.)
Kommentare bzw. Gegenpositionen (Discussants, N.N.)
Hauptvortrag (N.N.)
Samstag 15.11.1997 Arbeitskreise
1. Unterschiedliche Naturkonzeptionen in den 'Natur-' und 'Sozial'wissenschaften - wissenschaftsgeschichtliche Dimensionen zum Begriffsverständnis von 'Natur' und aktueller Naturbezug der Laborpraxis (Leitung: Dr. Margarete Maurer, Rosa Luxemburg-Institut; Dr. Matthias Weimayr, Politikwissenschaftler, Wien).
2. 'Natur' in der Biologismus- bzw. Essentialismusdiskussion: Naturkonzeptionen und deren Niederschlag in einzelnen Problem und Policy-Bereichen, wie z.B. Soziobiologie-Konzeptionen in der Migrationspolitik, Definition von 'Ethnizität', Zusammenhang 'Natur' und 'Geschlecht' (Leitung: Univ. Prof. Dr. Barbara Holland-Cunz, Universität Gießen; Dr. Franz Seifert, Institut für Höhere Studien, Wien).
3. Zur 'inneren Natur' des Menschen und zur Beherrschung/ Emanzipation der 'inneren Natur' (Leitung: Univ. Doz.Dr. Otmar Höll, ÖIIP, Laxenburg; Univ. Prof. Dr. Volkmar Lauber, Senatsinstitut für Politikwissenschaft, Universität Salzburg)
4. 'Natur' in Ökologie-Diskursen (Leitung: Dr. Günther Sandner, Universität Salzburg).

In den Arbeitskreisen sollten insbesondere a) kontroverse Positionen zum Naturverständnis und die damit verbundenen Interessen/ Motivationen, b) das 'Politische' am Naturbegriff, c) feministische Kritiken und Rekonstruktionen des Naturbegriffs bzw. von Naturkonzeptionen und d) die Folgen und Konsequenzen des jeweiligen Naturverständnisses für die Politikwissenschaft (bzw. verwandte Disziplinen) einerseits und die Naturwissenschaften andererseits diskutiert bzw. erarbeitet werden.
Samstag 15.11.1997 Plenum: Zusammenfassung der Arbeitskreisergebnisse und möglicher Perspektiven
Kooperationspartner Innen Bundesministerium für Wissenschaft, Verkehr und Kunst (angefragt) Institut für Höhere Studien (IHS) Kulturabteilung der Stadt Wien/ MA 7 (angefragt) Österreichische UNESCO-Kommission Rosa Luxemburg-Institut (RLI)

19 april 1997, 10-17 u.
Themadag van het Historisch Platform: Hoogheemraadschap van Rijnland
Rondleiding en lezing over het waterschap, de oudste democratische bestuursvorm van ons land in het prachtige Gemeenlandshuis van het Hoogheemraadschap, Breestraat 59, Leiden, door Petra van Dam. Gecombineerd met een fietstocht door historische gebieden van Rijnland. Kosten: medewerkers van het platform: *f* 12,50, anderen *f* 25.-. Nadere informatie:
Historisch Platform,
postbus 71975,
1008 ED Amsterdam,
tel. 020-444 64 87,
e-mail haana@jet.let.vu.nl

25-29 juni 1997
Urban Ecology Conference
Informatie:
Dr. Hildegard Feldmann,
Dept. Urban Landscapes.
Permosestr. 15, 04318 Leipzig.
Tel. 00-49~34123522264,
fax 00-49-341-2352534
e-mail: feldfrau@pro.ufz.de
hnp:/ /www.ufz.de

7-11 juni 1997
The Fifth Biennial Conference of the Australian Society of the History of Medicine
Northern Territory University, Darwin, Australia
The conference is entitled "Migration to Mining: Medicine and Health in Australian History."
For more information and registration forms, please contact ASHM conference, Complete Conferences, PO Box 40359, Casuarina, NT 0811, Australia. Tel. +61 (0)889851909;
Fax: +61 (0)89483566.

21-23 augustus1997
11th Annual Conference of the European Society for Philosophy of Medicine and Health Care
Research in Health Care: Philosophical, Ethical and Historical Aspects, Padova.
Informatie:
prof. dr. H. ten Have,
secretariaat ESPMH,
tel 024-2615320

september 1997
The 1997 INHPH Conference
In conjunction with the Society for the Social History of Medicine in the United Kingdom and the Department of Public Health, University of Liverpool, the INHPH is planning a conference, "150 Years of Urban Public Health: Policies, Populations, Diseases," September 1997. A program will be coming soon and will be distributed to all members of the network.
Questions concerning the conference should be directed, if written or by phone, to Dr. Sally Sheard, Department of Public Health,

55
NET WERK
752-753
11/12
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

University of Liverpool,
PO Box 147, Liverpool L69 3BX,
United Kingdom
phone: +44 151-7945593;
fax: +44 151-7945588
or, if by e-mail.to Dr. Helen Power
e-mail: hel@liv.ac.uk.

21-24 oktober
RISK 97 International Conference Mapping Environmental Risks and Risk Comparison
Amsterdam
Informatie:
tel. 020-6716121,
fax 0206646306,
e-mail: risk97.rivm@geoplan.nl
http://www.risk97.rivm

5-7 maart 1998
The Second European Social Science History Conference
will be held in Amsterdam, 5-7 March 1998. For preregistration information and forms contact European Social Science History Conference 1998, c/o International Institute of Social History, Cruquiusweg 31,
1019 AT Amsterdam, Netherlands.
Tel: +31 20 6685866;
Fax +31 20 6654181;
e-mail: ESSHC@iisg.nl.
Tijdens de eerste conferentie was milieugeschiedenis apart ondergebracht. De organisatoren willen tijdens de 2e conferentie milieu- en techniekgeschiedenis in dezelfde blokken onderbrengen.

Signalementen

Dendrologie

Wie n.a.v. lezing de van Esther Jansma over dendrologie nog meer zou willen weten over hoe de dendrologie zich in haar prille Amerikaanse jaren heeft ontwikkeld, kan aanvullende informaties vinden in de volgende publicaties:

Overstreet, D., 'Dr. Douglass and the talking tree-rings', **Beehive History**, jrg. 3 (1978), pp. 8-11.

-, 'The Man Who Told Time by the Trees: Dr. Andrew Ellicott Douglass, father of the science of dendrochronology', **American West**, (1974) September, pp. 26-29, 60- 61.

Hoffer, W., 'Andrew Douglass and His Remarkable Tree Rings', **American Forests**, jrg. 90 (1984) April, pp. 27-29, 58-59.

Webb, G. E., **Tree Rings and Telescopes: The Scientific Career of A. E. Douglass**, (Tucson: University of Arizona Press, 1983).

Milieugeschiedenis, colonialisme en imperialisme

Broad, R. en J. Cavanagh **Plundering Paradise: people, power and the struggle for the Environment in the Philippines**, (Berkeley: University of California Press, 1994), 197 blz. $25.00.

Chenje, M. en P. Johnson (eds.) **State of the Environment in Southern Africa,. A Report by the**

Southern African Research and Documentation Centre, in collaboration with IUCN and the Southern Aftican Development Community, (Maseru: 1994), ISBN 0-7974-1374-X. Contact: Southern African Development Community, Box 24, Maseru 100, Lesotho. Fax: 266 310190.

12/13 Kjekshus, H. **Ecology Control and Economic Development in East African History**, (Athens: Ohio University Press, 1995), ISBN 0-8215-1132-2, 252 blz.. USD 17.95.

Leed, E. **Shores of discovery: how expeditionaries have constructed the world**, (Cambridge University Press, 1996), 322 blz.

Lyons, M. **A colonial disease. A social history of sleeping sickness in northern Zaire, 1900-1940**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1992) Cambridge History of Medicine, ISBN 0-521-40350-2, 349 blz. $79.95 Hardback.

Place, S. E. (ed.) **Tropical rainforests: Latin American nature and society in transition**, (Wilmington, Del: Jaguar Books, 1993) Scholarly Resources. Jaguar Books on Latin America, nr. 2, ISBN 0-84202423-9 / / 0-842-02427-1, xxi + 229 blz. $14.95 (paper).

Rajan, S. R. (ed.) **Imperialism, Ecology and Politics: Perspectives on the Ecological Legacy of Imperialism**, (Thousand Oaks: SAGE-India, 1996).

Diversen

The European Journal of Public Health has called our attention to its June 1996 issue (vol. 6, no. 2), which is devoted to the history of public health. Subscriptions or single copies may be obtained from Journals Subscriptions Department, Oxford University Press, Walton Street, Oxford 0X2 6DP, United Kingdom. Telephone: +44 1865 56767; Fax: +44 1865267773.

Armstrong, S. J. en R. G. Botzler (eds.) **Environmental Ethics: convergence and divergence**, (New York: McGraw-Hill, 1993).

Baker, A. R. H. en G. Biger (eds.) **Ideology and landscape in historical perspective**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), ISBN 0-521-41032-0, 370 blz. USD 65.00.

Bergh, J. E. van den, 'Het verweer tegen de vervuiling der beken tussen 1925 en 1948', **Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold**, jrg. 16 (1995), pp. 137154.

Biehl, J. en P. Staudemaier, **Ecofascism: lessons from the German experience, (London: AK Press,), ISBN 1-87317673-2.** £ 5.

Braams, W., 'De zee neemt, de zee geeft. De gevolgen van de Sint Elizabethvloed in het Land van Heusden en Altena', **Brabants Heem**, jrg. 48 (1996) 3, pp. 90-96.

55
NET WERK
754-755
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Brown, K. S., 'Do disease cycles follow changes in the weather?', **BioScience**, (1996) jul.-aug, pp. 479 e.v.

Butlin, R. A. en N. Roberts (eds.) **Ecological relations in historical times**, (Oxford: Blackwell, 1995), ISBN 0-631-19506-8, xvi + 344 blz. £ 60.00 (hdbk).

Calow, P. (ed.) **Encyclopedia of Ecology and Environment**, (Blackwell, 1997). GBP 99.50 - Due March 1997.

Cantrill, J. G. en C. L. Oravec (eds.) **The symbolic earth. Discourse and our creation of the environment**, (Lexington: University Press of Kentucky, 1996).

Cartmill, M., **A view to a death in the morning: hunting and nature through history**, (Cambridge, 13/14 Mass.: Harvard University Press, 1993).

Chen Denglin en M. Janzhang **Outline of Chinese Conservation History (in Chinese)**, (Harbin, China: Northeast Forestry University Press, 1993 (2», ISBN 7-81008-292-2,173 blz. 5.60 Yuan.

Colardelle, M. (ed.) **L'homme et la nature au Moyen Age**, (Paris: Editions Errance, 1996). 7 me Jean du Bellay tel 43268582.

Colardelle, M. en E. Verdel, **Les habitants du lac de Paladru (Isère) dans leur environnement. La formation d'un terroir au XIe siècle**, (Paris: Maison des Sciences de l'Homme, 1993), ISBN 27351-0499-0.

Cotton, W. R. en R. A. Pielke **Human impacts on weather and climate**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 288 blz. GBP 40 hardback / GBP 16.96 paperback.

Daniels, S. **Fields of vision. Landscape imagery and national identity in England and the United States**, (Oxford/Princeton: Polity Press/PrinceTon University Press, 1993), xii, 257 blz. $ 45.-.

Davis, P. **Museums and the natural environment. The role of natural history museums in biological conservation**, (Leicester: Leicester UP, 1996) Leicester museum studies series, 286 blz. GBP 60.

Gliemeroth, K. **Paläoökologische Untersuchungen über die Letzten 22,000 Jahre in Europa Vegetation, Biomasse und Einwanderungsgeschichte der wichtigsten Waldbäume.**, (Gustav Fischer, 1995), c. 265 blz.

Goddard, N., 'A mine of wealth'? The Victorians and the agricultural value of sewage', **Journal of historical geography**, jrg. 22 (1996) 3, pp. 274-290.

Goudie, A. en H. Viles Concise, **The Earth transformed. An introduction to the human impact on the environment**, (Oxford: Blackwell, 1997). GBP 46.95 hard back / GBP 15.50.

Graaf, K. de, 'Kruitdamp en rijstewater. De cholera in Noord-Brabant 1832-1833', **Brabants**

Heem, jrg. 48 (1996) 3, pp. 97-102.
Haslam, S. , **The river scene: ecology and cultural heritage**, (Cambridge: 1997).
Hemingway, A. **Landscape imagery and urban culture in early nineteenth-century Britain**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), xviii, 287 blz.
Hirt, P. W. , **A conspiracy of optimism: management of the national forest since World War Two**, (Lincoln: University of Nebraska Press, 1994).
Humphrey, C. en D. Sneath (eds.) **Culture and Environment in Inner Asia**, (White Horse Press, 1996), ISBN Vol 1: 1-874267-14-6 (Hb)/-15-4 (Pb) Vol 2,16-2 (Hb)/-17-0 (Pb), 200 blz. GBP 14.95 & 12.95.
Kiple, K. F. (ed.) **The Cambridge World History of Human Disease**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), ISBN 0-521-33286-9, 1168 blz. . $189.95.
Kossak, G., 'Kulturlandschaft und Naturkatastrophe. Bäuerliche Verhaltensweisen in prähistorischer Vergangenheit', **Siedlungsforschung-Archäologie-Geschichte-Geographie**, jrg. 13 (1995), pp. 31-50.
Laty, D. **Histoire des bains**, (Paris: Presses Universitaires de France, 1996) Que sais je?, nr. 3074, ISBN 2 13047330 x, 127 blz.
Mamecier, A. en J. Beaux, **La planète terre: histoire, environnement, ressources**, (Paris: Nathan, 1994), ISBN 2-09176822-7, 159 blz.
Mathias, P. en J. A. Davis (eds.) **Agriculture and industrialization from the eighteenth century to the present day**, (Oxford: Blackwell, 1996) Nature of Industrialization Series,. GBP 47.
Meeus, J., 'Verjonging van de oude stadsparken vereist respect voor hun leven', **Blauwe Kamer Profiel**, jrg. dec (1996) 6, pp. 22-29.
Paehlke, R. C. (ed.) **Conservation and Environmentalism. An encyclopedia**, (Fitzroy Dearborn, 1995), ISBN 08240-6101-2, 768 blz. GBP 85 USD 95.00.
Pojman, L. P. , **Environmental Ethics: Readings in Theory and Application**, (Boston: Jones and Barden, 1994), ISBN 0-86720-951-8. $ 35 paper.
Pyne, S. J. **World Fire. The Culture of Fire on Earth**, (Henry Holt, USA, 1995),379 blz. GBP 24.70.
Ramade, F. **Dictionnaire Encyclopédique de l'Ecologie et Sciences de l'Environnement**, (1993), ISBN 2-84074-037-0,838 blz. GBP 154.
Roberts, N., 'The human transformation of the Earth's surface', **International Social Science Journal**, jrg. 48 (1996) 4, pp. 493510.
Schmidt, C., 'Strasse und Wald im Zarenreich', **Archiv für Kulturgeschichte**, jrg. 78 (1996) 2, pp. 303-324.
Shteir, A. B., **Cultivating Women, Cultivating Science: Flora's Daughters and Botany in England, 1760 to 1860**, (Baltimore: John Hopkins, 1996).
Silver, T. H., **A New Face on the Countryside. Indians, Colonists and Slaves in South Atlantic Forests 1500-1800**, (Cambridge: CUP, 1990). GBP 40 $ 14.95.
Snowden, F. M. **Naples in the time of cholera, 1884-1911**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), ISBN 0-521-48310-7, 494 blz. $59.95 Hardback.
Tack, G., R. T. Slotboom en J. M. van Mourick, 'De historische ecologie van het bos 't Ename', **Historisch-Geografisch Tijdschrift**, jrg. 14 (1996) 2, pp. 64-76.
Tarr, J. A. , **The search for the ultimate sink. Urban pollution in historical perspective.**, (Akron, OH: The University of Akron press, 1996).
Waddell, C. , **Landmark essays on rhetoric and the environment,** (Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1997).

55
NET WERK
756-757
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

56
NET WERK
758-759
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Kronkels in beken: gegraven of natuurlijk? (vervolg)

In het vorige nummer van Net Werk zijn argumenten naar voren gekomen om aan de natuurlijkheid van sommige beekkronkels te twijfelen. De schijn van natuurlijkheid kan bedriegen, maar tekens die lijken te wijzen op kunstmatigheid kunnen even bedrieglijk zijn. Karel Leenders voert in de volgende bijdrage de discussie een stap verder.

Achterwaartse verlenging van beken door menselijk graafwerk trof ik in mijn studiegebied ook aan. Daar werd al in 1972 op gewezen door Havermans. Bovendien moeten de beekdalen tot aan de ontginning gevuld geweest zijn met een veenvormend elzenbroekbos, waardoor het water diffuus afstroomde [De Ploey, 1961]. Door ontginningen in de omgeving kregen de beken een grotere hoeveelheid water te verwerken. Door insnijding in de ondergrond werd materiaal opgenomen dat verderop weer op de venige omgeving werd afgezet. De beekdalen kregen daardoor een steviger en vruchtbaarder bodem, waardoor ze beter bruikbaar werden. Tevens ontstonden er welbepaalde waterlopen ter vervanging van de oude diffuse waterstromen. Aan dit veranderende karakter van de beken wordt in de regel te weinig aandacht besteed [Leenders, 1996, 67 - 68].

Het dal van de Dommel tussen Son en Boxtel heeft op het ogenblik mijn aandacht. Het is me niet duidelijk welk criterium de heer Baaijens hanteert om daar geen afgesnoerde meanders te hoeven ontdekken. Er zijn talloze meanders die in de laatste twee eeuwen afgesneden werden, maar er zijn ook sporen van oudere. Hoe stel je bij die oudere afsnijdingen vast of ze natuurlijk zijn? Daarvoor moet veldwerk gebeuren. En als de boeren al die kronkels ooit gegraven hebben, hebben ze zich wel overdadig veel werk op de hals gehaald. Direct langs de Dommel ligt de bodem door opslibbing wat hoger. Tussen die rug en de steilrand van de oude akkers ligt op een aantal plaatsen een lagere zone met natte venige of moerige bodems. De rivier lijkt dus door het hoogste deel van het dal te lopen, zonder dat ze daarmee op de verkeerde plaats hoeft te liggen.

Watermolens liggen inderdaad vaak op smalle plekken van het beekdal en bij voorkeur op plaatsen waar het terrein een hoogtesprong maakt. In de Baronie van Breda is het opvallend dat nieuwe stuwen, die nodig zijn om al te vlotte afstroming in de rechtgetrokken rivieren tegen te gaan, vrijwel op

dezelfde plek zijn gebouwd als waar in de middeleeuwen watermolens stonden. Ik neem aan dat de heren ingenieurs door beoordeling van het hele afwate- ringspatroon en dalsysteem tot hun plaatskeuze gekomen zijn, want op een plek na was de herinnering aan de oude molen bij hen niet bekend. De middeleeuwer kan soortgelijke afwegingen gemaakt hebben!
dr. K.A.H.W. Leenders,
Elspeetstraat 13,
NL 2573 HM Den Haag,
Netherlands
Tel. thuis: 070-3453069
2 Werk: 070-4417044
3 leenders@bart.nl
http://www.bart.nl/~leenders
demogrzh@bart.nl
http://www.bart.nl/~demogrzh

Literatuur waarnaar verwezen wordt:

Havermans, R.. Enkele beschouwingen over de Kleine Aa. **Calmpthoutania** 24 (1972) 1-62.

Leenders, K.A.H.W.. **Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas - Schelde - Demergebied, 400 - 1350. Een poging tot synthese.** Zutphen, 1996. [680 blz, ISBN 90.6011.970.3.].

Ploey, J. De. **Morfologie en kwartair-stratigrafie van de Antwerpse Noorder- kempen.** Acta Geographica Lovaniensia 1 (1961).

Milieugeschiedenis in deel 3 van 'Duizend jaar weer, wind en water…'

In deel 3 van zijn doorlopende reeks Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, dat deze zomer moet verschijnen, besteedt Jan Buisman aandacht aan de relatie tussen economie en uitbuiting van de natuur. Zo gaat hij bijvoorbeeld in op de uitgebreide winning van grondstoffen. Voor de bouw werden na de vijftiende eeuw in toenemende mate steengroeven geëxploiteerd. In de stedengeschiedenis spreekt men van de 'verstening' van steden, om het proces te beschrijven van de opkomst van minder brandgevoelige materialen. Hout moest als structureel bouwmateriaal plaats maken voor natuursteen en de daken werden steeds meer met o.a. dakpannen en leisteen bedekt. De groeven veranderden het landschap van uitgebreide gebieden rondom grote steden. De ontwikkeling van de bouwtechniek veroorzaakte ook meer mijnbouw, zoals de winning van lood.
Oorlogsvoering heeft niet alleen verwoestende gevolgen door de oorlogshandelingen zelf, maar ook door de voorbereiding van de oorlog. Voor de zwaardere wapens en uitrustingen moest steeds meer ijzer worden gewonnen. Economisch gunstige tijden betekenen meer winning van metalen, verstedelijking meer winning van zout als essentieel onderdeel van de voedselbevoorrading. Al deze ingrepen hebben ernstige, soms onomkeerbare gevolgen gehad voor het landschapsbeeld. Op zoek naar bronnen voor de geschiedenis van het weer, is Buisman op tal van gegevens gestoten die een bijdrage kunnen leveren aan milieugeschiedenis
In deel 3 gaat hij ook in op de relatie tussen klimaatgeschiedenis en bosgeschiedenis, en op veranderingen en teloorgang van bossen.

56
NET WERK
760-761
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Hygiënisme in Frankrijk: een stilstaande revolutie?

Murard, Lion en P. Zylberman *L'hygiène dans la République: la santé publique en France ou l'utopie contrariée (1870-1918)*, (Paris: Fayard, 1996), ISBN 2-213-59788-x, 805 blz. HfL 100,10.

Lion Murard en Patrick Zylberman, die al jaren de invloed van het hygiënisme in Frankrijk bestuderen, tornen in dit lijvige boek hevig aan
3 het geloof in de effectiviteit en de
4 invloed van de hygiënisten.
Zij buigen zich over de periode van de IIIe Republiek. Een nieuwe publikatie is in voorbereiding, die het interbellum zal bestrijken. In het land van Pasteur zou men verwachten dat de opkomst van de bacteriologie snel gevolgen zou hebben gehad op het beleid. Niets is minder waar. De openbare gezondheidszorg ontwikkelde zich in Frankrijk in de marge van de politiek. Het bestuderen van de cijfers geeft een ontnuchterend beeld. De microbiologische Pasteuriaanse (elders Kochiaanse!) revolutie was een langzaam voortploeterende beweging. De gezondheidspolitiek is hap snap geweest. Ondanks het Franse centralisme zijn in Frankrijk niet de Duitse, Bismarckiaanse maatregelen toegepast die gepaard gingen met dwang. Franse hygiënisten zagen meer in een Engels model, waar liberalisme en centralisme elkaar de hand gaven. Het lukte de Franse gezondheidspolitiek maar heel langzaam om de -vergeleken met de omringende landen- hoge mortaliteits- en morbiditeitscijfers terug te dringen. De overtuigingskracht van de wetenschappelijke gedachten die achter de voorgestelde maatregelen schuil gingen was onvoldoende om de Franse bureaucratische machinerie in een hogere versnelling te brengen. De deur naar de hygiëne was opengezet, maar daarmee waren de verschillende actoren nog niet bereid over de drempel te stappen. Murard en Zylberman spreken van een mislukte professionalisering in de eerste helft van de twintigste eeuw. De publieke opinie liet zich niet omturnen ten gunste van een gestructureerde gezondheidsorganisatie waarin artsen

de boventoon hadden kunnen voeren. Zelfs in het geval van de tuberculose-bestrijding, bleek het niet te lukken om op grote schaal preventief te werken. Het bleef voornamelijk bij curatieve zorg. Kenmerkend is wel, dat dezelfde artsen die niet in staat waren een stevige hygiënistische organisatie op poten te zetten, wel zelfverzekerd als adviseurs te werk gingen in overzeese gebieden. Het verrast de lezer dat de auteurs, terwijl zij met behulp van een enorme hoeveelheid archiefwerk aantonen dat het niet lukte een 'bio-macht' te vestigen, toch Michel Foucault niet helemaal willen af vallen, terwijl hun empirisch onderzoek zijn theorieën niet bevestigt. De wetgeving bleef immers uitermate beperkt, zelfs ten dienste van de strijd tegen geslachtsziekten. En de praktische uitwerking was bescheiden. Overal zijn de hygiënisten met behoorlijk veel succes tegengewerkt. Murard en Zylberman verwijten hen politieke onkunde en rigiditeit in het denken. Aan de andere kant, terwijl de effectiviteit van bepaalde maatregelen allang wetenschappelijk was aangetoond, hebben bestuurders heel lang gedraald voordat zij verplichtingen durfden op te leggen: de inenting tegen tuberculose is daar een voorbeeld van. De auteurs stellen dit vast, maar hun analyse van de bestuurlijke structuren blijft teveel in de opsomming van details steken. De enorme opeenstapeling van feiten en feitjes maakt het lezen soms behoorlijk moeizaam, samen met het gezwollen en verwrongen taalgebruik. Bovendien hanteren zij soms erg subjectieve uitdrukkingen, zoals 'médicastre' om een arts te kleineren. Dit gebrek aan wetenschappelijke afstand is ook te merken in hun verhouding tot het denken van Michel Foucault. Blijkbaar zijn zij zo sterk door Foucault beïnvloed geweest, dat zij tot een curieuze uitspraak komen: 'het zou kunnen dat het begrip van bio-macht een kennisinhoud bevat, los van de historische werkelijkheid dat het heet te beschrijven.' Bevreemdend is ook de grofheid van de ter illustratie opgevoerde diagrammen. Zij hadden er goed aan gedaan zich op de hoogte te stellen van doelmatige toepassing van grafische statistiek. Hun gebruik van de illustratie op de kaft verbaast: de affiche over de tuberculose die het voorblad siert is niet van Franse, maar van Canadese origine, zonder dat zij dat op enigerlei wijze rechtvaardigen! Kortom een boek dat bewondering voor de hoeveelheid werk, maar tegelijk een mateloze irritatie oproept met de wijze waarop de interpretatie gestalte is gegeven.
Een uitgebreide bespreking van dit boek door Vivianne Claude (in het frans) is te vinden op internet, in het archief van H-NET, H-Urban History Discussion List (te abonneren via H-URBAN@H-NET.MSU.EDU).

56
NET WERK
762-763
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

4/5

Reinheid: themanummer van het tijdschrift Paedagogica Historica

in voorbereiding
Het tijdschrift Paedagogica Historica heeft zijn grenzen enigszins verlegd met het themanummer over reinheid, dat komende september zal verschijnen. Artikelen over onderwijs en mentaliteit worden begeleid door artikelen die een zeer concrete maatschappelijke praktijk beschrijven, waarin ideeën over reinheid op soms extreme wijze zijn vertaald. De bestreken periode is de 19e en de twintigste eeuw. De artikelen zijn in het Engels en het Duits. (Guest-editor is ondergetekende)
Irene Maver, Glasgow, *Children and the Quest for Purity in the Nineteenth Century Scottish City*
Paul Weindling, Oxford, *Purity and Epidemic Danger in German Occupied Poland during the First World War*
Ulrich Koppitz, Wolfgang Woelke, Düsseldorf, *Die Desinfektionsmaschinerie*
Hans-Christian Harten, Berlijn, *Pädagogik und Eugenik im "rassenhygienischen" Diskurs vor 1933*
Mark A. Cheetham, London (Western Ontario) *Recent Rhetorics of Purity in the Visual Arts. Infection, Dissemination, Genealogy*
Myriam Daru

Geschiedenis in de krant: de historische rubriek van De Volkskrant

Vanaf de eerste week van april krijgt de geschiedenis onder redactie van H.Z. Strabbing een eigen rubriek. Strabbing wil telkens een thema uit de actualiteit belichten aan de hand van historische ontwikkelingen. Hij doet een beroep op alle historici die over gegevens beschikken om een goed onderbouwde relatie te leggen tussen actuele gebeurtenissen en historische ontwikkelingen om zo vergelijkingen te trekken of te verwijzen naar de historische wortels van het heden.

Redactie Historische Pagina
t.a.v. de heer H.Z. Strabbing,
De Volkskrant,
Postbus 1002, 1000 BA Amsterdam.
Tel. 020-562 9222;
fax: 020-562 6289

5/6

1997
INHPH Conferentie

Annual Conference SSHM
& Second Meeting lNHPH
Atlantic Tower Hotel, Liverpool, UK
4-7 September 1997

Het komende congres van de INHPH (International Network for the History of Public Health) presenteert een groot deel van het spectrum aan onderwerpen, die ook in Net Werk aan de orde komen, met name de relatie tussen milieu, omgeving en gezondheid. Hier volgt een deel van het programma met geplande voordrachten die relevant zijn voor de geschiedenis van hygiëne en/of milieu. In conjunction with the Society for the Social History of Medicine in the United Kingdom and the Department of Public Health, University of Liverpool, the INHPH is planning a conference, "Health in the City: a history of public health," September 4-7, 1997.

4 september

Graham Mooney & Andrea Tanner, Public health in two London boroughs: Hackney & Kensington 1860-1920.

Bill Luckin, Historiographical contexts and the urban mortality decline in London 1860-1920.

Jennifer Haynes, Lady inspectors: women in the public health professions in London at the end of the 19th century.

5 september

Lara Marks, Population and public health.

Lesley Hall, Utopian dreamers of the left and the health of society.

Gregory Lee, Dirt, disease and the 'Chinaman'.

Chris Hamlin, The Politics of the Health of Towns Association and its competitors.

Colin Jones, Plague in early modern France: confinement or clean up?

Peter Christensen, Copenhagen 1711: Danish authorities facing the plague.

Molly Sutphen & Guenther Risse, Bubonic plague in Hong Kong and San Francisco 1894- 1900.

Neithard Bulst, The fight against plague in late medieval towns and states.

Centres and Peripheries: Chair: Anne-Emanuelle Birn

Marcos Cueto, Cholera and Public Health in the Cities of Peru 1991.

Bruce Fetter, At the Crossroads: Territorial, Local and Non-governmental Agencies for Public Health in the Early Twentieth Century Commonwealth.

Luiz Castro-Santos, It ain't necessarily so: Imperialism and the Rockefeller Missions a comparative view.

Jacqueline Jenkinson, Scottish Public Health, 1918-1948.

Tuberculosis: Chair: Flurin Condrau

Diego Armus, Utopias and tuberculosis, Buenos Aires 1870-1930.

56
NET WERK
764-765
6/7
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Peter Atkins, Country Cows, urban disease:risk and regulation of bovine tuberculosis in Britain, 1850-1950.

Emily Abel, Tuberculosis in New York c. 1894-1918.

6 september

Liverpool: Chair: Chris Hamlin

Gerry Kearns, Town Hall and Whitehall: The roles of local and central governrment in sanitary reform: the Liverpool case, 1847-1863.

Paul Laxton, Fighting for public health: Dr Duncan and his enemies, 1847-1863.

Urban Pollution: Chair: Bill Luckin

John Hassan, Coastal pollution in the twentieth century: a failure of public health reform?

Glenn Mitchell, The construction of public safety: air pollution and public health in New South Wales, Australia 19531963.

Mark Jenner, The politics of water: London c. 1780-1828.

Comprehending the Masses: Ordering the Public for the Public Health: **Chair:** John Woodward, Discussant: Tim Boon

Marjanna Niemi, Making the unknown known: town and townspeople in public health discourse in Birmingham and Gothenburg 1900-1920.

Mario Nemirovsky, Bacteriology and immunology at the end of the 19th century: a view from Argentina's popular press.

Lutz Sauerteig, Educating the masses: health education and venereal disease in German cities in the late 18th and early 19th centuries.

Flurin Condrau & Jakob Tanner, The language of disease. Epidemic diseases, working class experience and public health reform in Switzerland during the 19th century.

7 september

The Urban/Rural Divide: Chair: John Rogers

Margaret Humphries, The Urban/Rural Divide: Malaria and Civilisation.

Jorg Vogele and Wolfgang Woelk, Public health and the urban mortality decline in Imperial Germany.

Gilberto Hochman, Moving boundaries: when rural sanitation becomes en urban problem, Brazil 1910-1930.

In the beginning there was dirt and disease...:Chair: Penny Gouk

Peregrine Hordon, Ritual and public health in the late antique city.

Michael Stolberg, Beyond the plague: urban hygiene in Venice 1200-1800.

Evelyn Lord, Cleansing of the backsides': public health provisions in the medieval city.

7/8

Voor meer informatie: Dr. Sally Sheard, Department of Public Health, University of Liverpool,

PO Box 148, Liverpool L69 3BX, United Kingdom
telefoon: +44 151-7945593; fax: +44 151-7945588)
of per e-mail: Dr. Helen Power (e-mail: hel@liverpool.ac.uk).
Het aanvraagformulier is ook te vinden op internet (address: http://www.tema.liu.se/inhph/).
De kosten variëren afhankelijk van het aantal dagdelen die men boekt. (inschrijving vanaf £ 8,- voor een dagdeel, bed and breakfast £ 42,-)
Inschrijving na 30 juni kost £ 10,- extra.

Europese prijs: oproep

In recognition of the exciting and important research being undertaken in many countries on the history of the European city, Credit Communal de Belgique, in association with the European Association of Urban Historians and the International Commission for the history of towns, will award in 1997 a prize of 150 000 Belgian francs for the best unpublished study by a younger European scholar on a major aspect of European urban history in the middle ages or the following eras. The prize will be presented during a public ceremony in 1998 and is awarded every 4 years. Candidates should be nationals of an European country and aged under 40 years on 1st October 1997. The work submitted should be an unpublished paper written by one single scholar and containing at least 150 but not more than 800 typescript pages. It should be based on original research concerning a major aspect of European urban history since the Middle Ages. The work must be introduced by two professors, each from a different European university, and supported by duly motivated letters of recommendation. The text should be written in one of the following languages : Dutch, German, Italian, Spanish, French or English. The prize jury will include memebers of the awarding institutions. The clearly legible typescripts, the duly motivated letters by two professors and a certificate of nationality and age must be submitted to Credit Communal, for the attention of Mr Denis MORSA European prize, cultural activities (P10/3)
Boulevard Pacheco 44
B-1000 Brussels Belgium
De publikaties dienen vóór 12 uur op 1 oktober 1997 in het bezit te zijn van het secretariaat. Ingezonden publikaties worden niet teruggestuurd.
Voor meer informatie kan men zich wenden tot Denis Morsa
tel: 00 32 2 222 4813 or 4617,
fax: 00 32 2 222 8164

56
NET WERK
766-767
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

25 jaar Werkgemeenschap Landschapsecologisch Onderzoek gevierd met congres

Landscape ecology: things to do

6-10 oktober 1997, Amsterdam
De Werkgemeenschap Landschapsecologisch Onderzoek viert haar vijfentwintigjarig bestaan met een Europees Congres: Landscape Ecology: things to do Proactive thoughts for the 21st century.

De WLO (Werkgemeenschap Landschapsecologisch Onderzoek) bestaat dit jaar 25 jaar. De landschapsecologie als wetenschappelijke, toegepaste discipline bestaat onder die naam in Nederland amper langer. Nederland zit internationaal in de frontlijn op dit gebied. De WLO organiseert ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan een internationaal (= pan-Europees), vernieuwend congres. De belangrijke vragen die hierin beantwoord moeten worden zijn: wat worden de belangrijke opgaven voor de landschapsecologie in de komende jaren, wat moeten we doen, wat moeten we nalaten, wat is de (onderzoek)agenda voor de komende 10 jaar?

De opzet

Op de eerste dag zal plenair worden teruggekeken op 25 jaar landschapsecologie, wordt een schets gegeven over het hele veld van de landschapsecologie en zal een doorkijkje gegeven worden naar wat er de komende jaren kan gaan komen.

Parallelle workshops

De tweede, derde en vierde dag zijn er vier parallelle thematische workshops:
- De Maas, ader van de natuur;
- Haalbaar management van het agrarische landschap;
- Verstedelijking: ontwerpen urbane-rurale relaties;
- Recreatie en ecologische diversiteit.

Binnen de workshops zal de aandacht niet alleen uitgaan naar de ecologische disciplines, maar ook naar milieukundige, planologische, technologische, economische, maatschappelijke en bestuurlijke invalshoeken. Daarbij staat de (onderzoek)agenda voor de komende 10 jaar centraal. Er zal in de workshops ruimte gecreeerd worden voor visies, gericht op oplossingen, er zullen excursies gehouden worden en door middel van een interactief proces wordt er beoogd oplossingen te genereren. Daartoe wordt van te voren een “opdracht” geformuleerd. Er zal daarbij niet alleen op Nederlandse voorbeelden gefocust worden. Het gaat nadrukkelijk om het ontsluiten van in het buitenland levende concepten, inzichten en oplossingsrichtingen voor problemen, zoals die ook in Nederland voorkomen.

Slotdag
Op de vijfde (en tevens laatste) dag van het congres zal plenair worden gerapporteerd over de resultaten van de workshops, worden conclusies getrokken per workshop, alsmede algemene conclusies.

Tijd en plaats
Het congres zal worden gehouden van 6 - 10 oktober 1997 in de Beurs van Berlage te Amsterdam (plenaire gedeelte) en op diverse andere locaties (workshops).

Kosten
Congres: verblijfkosten + vol pension gedurende het congres (van
9 maandag tot vrijdag)
10 Totale kosten 575 ecu (incl. 1 themanummer van LANDSCHAP) 350 ecu samen 925 ecu

Inlichtingen en aanmelding
Secretariaat WLO Postbus 23, 6700 AA Wageningen
tel: 0317-477986
fax: 0317-424988
email: WLO@IBN.DLO.NL
http://www.ecnc.nl/WLO-25 html

European Association of Urban Historians

4e Internationale Conferentie Venetië 1998

Op het congres van de Europese vereniging voor stedengeschiedenis komen tijdens diverse sessies milieu- en hygiënehistorische onderwerpen aan bod (voorlopig programma)

Sessie 4. Services et employés municipaux 19e-20e siecles (MO). Michele Dagenais; Pierre Yves Saunier/ CNRS Lyon
Sessie 5. Urban environmental problems (MO). J Christoph Bernhardt/Technische Universität Berlin.
Sessie 7. Port cities (ME/EM/MO) - in collaboration with the Maritime Economic History Association. David Williams/Leicester University
Sessie 9. Round table: aspects of urban history - medieval and early modern times. Peter Clark/the Centre for Urban History.
Sessie 10. Round table: aspects of urban history - modern times. Heinz Reif/Technische Universität Berlin
Sessie 14. European Spa towns (EM/MO). Peter Borsay/University of Wales.
Sessie 16. Water and the city (ME/EM). Isabel del Val Valdivieso/ University of Valladolid; Giorgio Gianighan-/I.U.A.V. Venice.

56
NET WERK
768-769
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Sessie 29. Le socialisme municipal en Europe - théories et realités (MO) Jean Lorcin/University of Lyon; Alexander Fernandez/University of Bordeaux; Uwe Kuehl/ University of Freiburg.
Organisatie: Prof. Donatella Calabi, Dipartimento di Storia dell'architettura IUAV, San Polo 2554, 30125 Venezia (fax: +39-41-715449)

Rockefeller Foundation

In 1913 heeft de Rockefeller Stichting de "International Health Board" opgericht, (tot 1916 International Health Commission genoemd). Een van de doelen was de bestrijding van de hoekworm ziekte, andere ziekten waarop de organisatie haar activiteiten richtte waren gele koorts, malaria en tuberculose. Zij ondersteunde voorlichtingscampagnes en onderzoek. Een van de landelijke bureau's werd in Nederlands Indië gevestigd, waar dr. Peverelli met de vertegenwoordiger van de Rockefeller Stichting John Hydrick samenwerkte. De "International Health Board" werd in 1927 ontbonden, maar het werk werd voortgezet door de nieuwe "International Helath Division" van de Stichting. De structuur veranderde
10 in 1951 opnieuw, toen de preven-
11 tieve activiteiten voor de openbare gezondheid ondergeschikt werden gemaakt aan het medisch onderzoeksprogramma.

Het Archief van de Rockefeller Stichting maakt deel uit van de Rockefeller Universiteit. Het archief heeft al een aantal conferenties financieel ondersteund, waarin onderzoekers die gebruik maken van het archief hun bevindingen hebben uitgewisseld. Twee daarvan zijn: *'Science, Philanthropy, and Latin America: Cross-Cultural Encounters in the Twentieth Century,' November 15, 1991.* Co-sponsor: The Indiana University Center on Philanthropy. Organizer: Dr. Marcos Cueto. Proceedings: Missionaries of Science: The Rockefeller Foundation and Latin America (Bloomington: Indiana University Press, 1994).
"Philanthropy and Cultural Context: Western Philanthropy in South, East and Southeast Asia in the Twentieth Century," werd gehouden in het Archive Center in November 1994.
De organisator van deze conferentie was Soma Hewa van Mount Royal College met co-sonsorschap van de Indiana University Center on Philanthropy, en gelden van de Ford Stichting.
De deelnemers van dergelijke conferenties laten ook zeer kritische geluiden horen over de invloed van de Rockefeller Stichting op de openbare geszondheidszorg in de betrokken landen.

56
11/12
770-771
NET WERK
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Hier volgt een voorlopig overzicht van de publikaties die deels of geheel gaan over de 'Rockefeller medicine men'

Akel, C., 'External philanthropy and domestic change in colonial health care: the role of the Rockefeller Foundation ca 1920-1950', **The Hispanic-American Historical Review**, jrg. 75 (1995) 3, pp. 339-376.

Birn, Anne-Emanuelle. "Public Health or Public Menace? The Rockefeller Foundation and Public Health in Mexico 1920-1950 **Voluntas** jrg .7, (1996) 1, pp. 35-56.

Birn, Anne-Emanuelle and Armando Solórzano. "The Hook of Hookworm: Public Health and the Politics of Eradication in Mexico." In Andrew Cunningham en Bridie Andrews (red.), **Contested Knowledge: Reactions to Western Medicine in the Modern Period**. Manchester: University of Manchester Press, (in druk of reeds verschenen).

_, 'El Pasado como Presagio?: México, la Salud Publica y la Fundación Rockefeller.' In: Leticia Robles Silva and Francisco Javier Mercado (red.), **In Memorias del Sexto Congreso Latinoamericano de Medicina Social**. Guadalajara, Mexico: University of Cuadalajara Press, 1995, pp. 135-155.

_, "La Salud Internacional: Una Nueva Interpretación Histórica a Través del Pasado y el Futuro." In: Julio Frenk, Fernando Chacón, and Octavio Gómez-Dantés (red.), **Libro de Texto Sobre Salud Internacional**. Cuernavaca, Mexico: Instituto Nacional de Salud Pública, (in druk).

_, "Unidades Sanitarias: La Fundación Rockefeller Contra el Modelo Cárdenas en México." In M. Cueto (red.), **Salud, Sociedad, y Cultura en América Latina: Nuevas Perspectivas Históricas.** (EP: Lima, 1996).

Birn, Anne-Emanuelle; John Santelli and LaWanda Burwell. "Pediatric AIDS in the United States: Epidemiological Reslity Versus Covernment Policy." In AIDS: **The Politics of Survival.** (Amityville, NY: Baywood Publishing Company, 1994).

Birn, Anne-Emanuelle, **Local Health and Foreign Wealth: The Rockefeller Foundation Public Health Programs in Mexico, 1924-1951** Dissertatie, The Johns Hopkins University, 1993.

Boomgaard, Peter, Rosalia Sciortino en Ines smyth (eds) **Health care in Java : past and present** (Leiden : KITVL Press 1996) - VI, 197 p. : tab. (Proceedings / Koninlijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde ; Rev. contributions to a workshop on Health care in Java, Past and Present, organized by KITLV in conjunction with the European Social Science Java Network (ESSJN) on 7 and 8 May 1992, in Leiden. ISBN 90-6718-104-8.

Cueto, Marcos, Una Reforma Fallida: la Fundación Rockefeller, la Malaria y la Salud Publica en el Peru. **Revista Peruana de Ciencias Sociales**. 2 (1990): 9-31.

_, Visions of Science and Development: The Rockefeller Foundation's Latin American Surveys of the 1920s, in: **Missionaries of Science: The Rockefeller Foundation and Latin America.** Bloomington: Indiana University Press, 1994. pp. 23-51.

_, The Cycles of Eradication: The Rockefeller Foundation and Latin American Public Health: 1918-1940 in: Paul Weindling, ed., **International Health and Welfare Organizations between the First and Second World Wars.** Cambridge: Cambridge University Press, (in druk of verschenen)

Gillespie, James Andrew, 'The Rockefeller Foundation, Hookworm and Australian Health Policy', in R. MacLeod and D. Denoon, **Health and Healing in Tropical Australia and New Guinea,** Townsville, 1991.

Hewa, S., 'Colonialism, Tropical Disease and Imperial Medicine. Rockefeller Philantropy in Sri Lanka' **Bulletin of the Histoy of Medicine**, jrg. 70 (1996) 4, pp. 723-724.

Murard, Lion en Patrick Zylberman, Les "Rockefeller medicine men" en France (1917-1940), in Jean-Louis Cohen et Hubert Damisch, Américanisme et modernité (Paris,EHESS/Flammarion: 1993).

Roizen, R. en N. Jolliffe, 'The Rockefeller Foundation and the origins of the modern alcoholism movement', **Journal of studies on alcohol**, jrg. 55 (1994) 4, pp. 391-400.

Weindling, Paul, **Public Health and Political Stabilisation: Rockefeller Funding in interwar Central/ Eastern Europe**, Minerva, 1993.

-, 'The Rockefeller Foundation and German Biomedical Science, 1920-40: from Educational Philanthropy to International Science Policy', in N. Rupke (ed.), **Science, Politics and the Public Good. Essays in Honour of Margaret Gowing**, Basingstoke: Macmillan, 1988, pp. 119-40.

Tentoonstellingen

Poepgoed

Een tentoonstelling over menselijke en/ of dierlijke uitwerpselen is allang in Nederland geen unicum meer., al zouden de organiserende musea ons daar telkens van willen overtuigen. Bij elke opening vertelt de persvoorlichter dat het museum het taboe van poep heeft weten te doorbreken.
Het meest recente voorbeeld is Poepgoed, tot 1 november in het Veluws Museum te Harderwijk, Donkerstraat 4, 3841 CC Harderwijk, tel. 0341-4144 68. De tijden zijn: maandag -vrijdag 10.00 tot 17.00, zondag 13.00 tot 16.00. Toegangsprijzen zijn *f* 5.- voor volwassenen en *f* 3.50 voor kinderen. De kaarten geven ook toegang tot het milieucentrum.

Het Groene Goud

In het Leidse Museum Boerhaave loopt tot 19 oktober 1997 de tentoonstelling Het Groene Goud, waarin de relatie mens-plant belicht wordt, met vooral aandacht voor de 17e en de 19e eeuw. Een wandeling door de Hortus Botanicus maakt deel uit van de tentoonstelling, en de toegangskaarten gelden dan ook voor zowel het museum als de Hortus. De openingstijden zijn dinsdag - zaterdag 9.00 -17.00, zon- en feestdagen 12.0017.00. 's maandags en 3 oktober gesloten

Industrion, Kerkrade

In Kerkrade staat een nieuw museum, het Industrion (ontwerp: B. Dirrikx). Een eerste aanzet voor dit museum was de inventarisatie van het roerend en onroerend industriële erfgoed van Limburg, tien jaar geleden. De totstandkoming van het museum heeft een bewogen politiek-bestuurlijke geschiedenis. Het staat nog leeg en de oplevering heeft enige maanden vertraging opgelopen. In dit museum voor industrie en samenleving zullen 16 thema's in reconstructies en ensceneringen gestalte krijgen.
Thema 13 is Het riool. In de publieksfolder voor de open dag op 4 juni j.l. meldt de directie: 'De ontwikkelingen in onze hygiënische voorzieningen hadden invloed op de producten uit de grof- en fijnkeramische industrie. Er ontstond vraag naar rioolbuizen, wandtegels, toiletpotten en wasbakken. De vraag uit de samenleving creëert een hele industrie.'
Thema 14 is Milieu. Productie en verbruik van goederen betekent afval. Afval die verwerkt wordt. Vernietigen of recyclen, elke beslissing heeft consequenties. Consequenties die niet voor iedereen acceptabel zijn'.
Zal de presentatie diepgang aan aantrekkelijkheid weten te koppelen? Wij wachten met enige nieuwsgierigheid. Het Industrion is te vinden direct bij het station van Kerkrade (in de toekomst zal het museum ook dienen als stationsgebouw) .

56
NET WERK
772-773
13/14
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Archiefselectie en historische criteria

Na jaren discussie en onderhandelingen is een compromis bereikt over de selectie en vernietiging van overheidsarchieven na 1945. Aanvankelijk dreigden niet historische criteria de overhand te krijgen. Dit zou voor historisch onderzoek verstrekkende gevolgen gehad hebben, ook voor de geschiedenis van hygiëne en milieu. In het verleden is een paar keer aandacht besteed aan de problematiek. De zaak speelt al sinds 1993. Het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap heeft zich sterk gemaakt voor een wijziging in de aanpak. Dit pleidooi is gehonoreerd. Onlangs zijn er afspraken gemaakt tussen de algemeen rijksarchivaris en het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap die het historisch belang als criterium bij de archief selectie onderstrepen. Er is op 21 oktober 1996 afgesproken dat vanaf 1-1-1997 externe deskundigen zullen worden ingeschakeld, zowel in de fase van voorbereiding van conceptselectielijsten, als bij de toetsing van het eindresultaat en ook over de wijze waarop beide zullen worden gerealiseerd. Bij het driehoeksoverleg zullen, ten behoeve van de in dat overleg participerende archivaris, door het KNHG aan te wijzen deskundigen als inhoudelijke specialist en tevens als klankbord worden betrokken
Het product van het selectieproces - het geselecteerde en toegankelijk gemaakte archiefbestand - zal aan de gebruiker worden voorgelegd om dit product op zijn gebruiksmogelijkheden te toetsen. De algemeen rijksarchivaris heeft toegezegd dat de ervaringen van deze beoordeling zullen worden benut bij het desgewenst voor volgende bestanden bijstellen van de selectiecriteria en de wijze van ontsluiting. Tenslotte is afgesproken dat deze aanpak over enige tijd zal worden geëvalueerd. In een op 20 januari 1997 door de Raad voor Cultuur aan de staatssecretaris van O. C en W uitgebracht advies over de gewijzigde opzet van de PIVOT-methode voor selectie en beoordeling van overheidsarchieven wordt het historisch belang als criterium bij archiefselectie eveneens onderstreept. Het inschakelen van externe deskundigheid moet er volgens de Raad voor zorgen dat het historisch belang voldoende wordt behartigd. De Raad voor Cultuur heeft niet alleen met instemming kennis genomen van de onlangs gemaakte afspraken tussen de algemeen rijksarchivaris en het Historisch Genootschap, de Raad pleit zelfs voor een versterking daarvan door de analyse van de handelingen aan te vullen met een door een historisch expert te vervaardigen maatschappelijk-historische con-

textbeschrijving. Daarbij dient volgens de Raad ondermeer inzicht te worden gegeven in thema' s van de overheidsbemoeienis en daarmee samenhangende ontwikkelingen in de samenleving. De Raad meent dat slechts op deze wijze het selectie proces een maatschappelijk fundament krijgt, een fundament dat gelet op recente discussies, tot nu toe nog onvoldoende aanwezig was. (tot zoverre een bericht van het KNHG)

14
15 *Dr. Henk van Zon, lid van het bestuur van Net Werk heeft zich bereid verklaart om als expert te fungeren bij het beoordelen van de relevantie van archieven voor de geschiedenis van hygiëne en milieu.*

Signalementen

Dix, A., '**Industrialisierung und Wassernutzung. Eine historisch-geographische Umweltgeschichte der Tuchfabrik Ludwig Müller in Kuchenheim**', (Köln: Dissertatie universiteit Bonn, Rheinland Verlag, 1997),344 blz. .

Frilling, H. en O. Mischer , Pütt und Pann 'n. **Geschichte der Hamburger Hausmüllbeseitigung,** (Hamburg: Ergebnisse Verlag, 1994), ISBN 3-87916-024-4. DM 38,-.

Hirsch, E. en M. O'Hanlon (eds.) **The Anthropology of Landscape: Perspectives on Space and Place,** (Oxford: Clarendon Press, 1995).

Kohler, R. E., 'Sanitarians, engineers and public science in the gilded age', **Minerva: a review of science learning and policy**, jrg. 31 (1993) 2, pp. 184-210.

Koolmees, P. A. **Symbolen van openbare hygiëne. Gemeentelijke slachthuizen in Nederland 1795-1940,** (Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997), ISBN 905325-111-2,310 blz. Hfl. 69,50.

Lenders, H. J. R., R. S. E. Leuven, P. H. Nienhuis e. a. , **Natuurbeheer en -ontwikkeling,** (Amsterdam: Boom, 1997), ISBN 90-5352-102-x. ca. Hf! 56,-.

Lorbiecki, M., Aldo Leopold. **A Fierce Green Fire**, Falcon Press (1996) GBP 19.50.

Merricks, L., 'Environmental history', Rural history. Economy, society, culture, jrg. 7 (1996) 1, pp. 97-110.

Milton, K. **Environmentalism and cultural theory. Exploring the role of anthropology in environmental discourse,** (London; New York: Routledge, 1996), ISBN 0-41511529-9 (hbk) 0-415-11530-2 (pbk), 266 blz.

Nyhart, L. K. **Biology Takes Form. Animal Morphology and the German Universities, 1800 - 1900,** (Chicago: Chicago UP, USA, 1995),428 blz. GBP 59.95 GBP 21.95.

Palsky, G. **Des chiffres et des cartes. La cartographie quantitative au XIXe siècle,** (Paris: CTHS, 1996), ISBN 2-735-0336-4, 331 blz.

Roche, D. , **Histoire des choses banales: naissance de la consommation, XVIIIe-XIXe siècle,** (Paris: Fayard, 1997).

Salisbury, J. E., **The Beast Within. Animals in the Middle Ages,** (London; New York: Routledge, 1995),238 blz. GBP 12.99.

Soulas de Russel, D., 'Thomas Lindet (1743-1823) **Hygiénisme et Révolution', L 'information historique,** jrg. 56 (1994) 2, pp. 57-65.

Swyngedouw, E., 'Power, violence and the city. The conquest of water and political ecology in Guayaquil, Ecuador, 1880-1990', **Environment and Planning,** jrg. 27 (1997) 311-332.

56

NET WERK

774-775

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

57

NET WERK

776-777

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Het wassende water aan de Oder

De problemen die de huidige bewoners van de streken langs de Oder ervaren hebben hun wortels in het verleden. Duitse historici hebben niet de recente overstromingen afgewacht om zich te buigen over de geschiedenis van de Oder en haar overstromingen. Het grondigste onderzoek is van de hand van Martina Kaup, die haar dissertatie gewijd heeft aan die rivier. Herrmann, B. en M. Kaup, **'Nun blüht es von End zu End all überall'. Die Eindeichung des Nieder-Oderbruches 17471753,** (Münster/New York: Waxmann, 1997). Kaup, M., 'Die Urbarmachung des Oderbruchs. Umwelthistorische Annäherung an ein bekanntes Thema', in Bayerl, G. (ed.) **Umweltgeschichte - Methoden, Themen, Potentiale**, (Münster - New York: Waxmann, 1996), 111-134.
Martina Kaup toont aan dat de rivier de Oder bekend stond door de overstromingen in het bijzonder die tussen 1515 en 1551. Pas rond 1750 begon men volgens schriftelijke bronnen dergelijke gebeurtenissen als een onoverkomelijk bezwaar te ervaren en wilde men maatregelen nemen zoals dijkenbouw. Kaup geeft een uitvoerige lijst van overstromingen die zij wist te achterhalen (p. 119). Zij noemt 15 overstromingen in de 18e eeuw waarvan 12 's winters plaats vonden. Zij laat in haar werk zien dat de omwonenden zich goed hadden aangepast aan de omstandigheden veroorzaakt door de onbetrouwbare Oder en zich voornamelijk in leven hielden door visvangst. De bouw van dijken onder Frederik II van Pruissen lokte zelfs enig protest uit omdat zij sommige mensen dwong zich toe te leggen op de landbouw, een activiteit die zij niet beheersten en waarvoor zij niet waren uitgerust.

Nieuwe kennis over klimaatveranderingen

De Britse wetenschapsjournalist Nigel Calder gaat in het recent verschenen boek '**De Grillige Zon**' in op de rol van $C0_2$ als broeikasgas en tevens belicht hij onderzoek van de Denen Svensmark, Friis Christensen en Lassen over de invloed van de zon op het klimaat. De conclusie is dat $C0_2$ als factor voor een versterkt broeikaseffect mogelijk niet zo belangrijk is als ons wordt voorgesteld, en dat de wisselingen in de intensiteit van de 'zonnewind', en daarmee de veranderingen in de intensiteit van kosmische straling, in belangrijke mate bepalend zijn voor klimaatveranderingen. Kosmische straling blijkt een belangrijke rol te spelen bij de wolkenvorming, en die straling is daarmee van invloed

op de temperaturen en de neerslag. Het veenonderzoek aan het ICG (Universiteit van Amsterdam) wijst ook op een samenhang tussen veranderingen van kosmische straling en klimaatveranderingen in het verleden. Tot voor enkele weken wisten we niet goed hoe dat verband verklaard moest worden. Door het
2/3 onderzoek van bovengenoemde Denen menen we dat nu wel te begrijpen. Het onderwerp '$C0_2$ en klimaat' wordt, met wat we nu weten, enigszins controversieel. Daarom is het van belang dat milieubewegingen snel op de hoogte zijn van wat er speelt: misschien moeten organisaties als Greenpeace toch ook binnenkort de bakens wat verzetten. Het gaat om de geloofwaardigheid tegenover het publiek. Voor meer informatie over dit onderwerp:

Dr. Bas van Geel
Faculteit der Biologie, ICG
Kruislaan 318
1098 SM Amsterdam
tel. secr. 020-525 7844
Doorkiesnr. 020-525 7664
fax 020-525 7662
e-mail: vanGeel@bio.uva.nl

Klimaatgeschiedenis in het tijdschrift Nature

Het tijdschrift Nature bericht regelmatig over klimaat- en klimaathistorisch onderzoek. Veel recent onderzoek werpt een nieuw licht op onderwerpen zoals tekens van de effecten van het broeikaseffect. Het gaat vaak om zeer complexe processen. Hier volgen enkele samenvattingen van recent verschenen stukken (de samenvattingen zijn afkomstig van de redactie van Nature)

Predicted reduction in basal melt rates of an Antarctic ice shelf in a warmer climate.
Floating ice shelves are vulnerable to climate change at both their upper and lower surfaces. The extent to which the apparently air-temperature-related retreat of some northerly Antarctic Peninsula ice shelves presages the demise of their much larger, more southerly, counterparts is not known, but air-temperature effects are unlikely to be important in the near future.
Oceanographic measurements from beneath the most massive of these southerly ice shelves - the Filchner-Ronne Ice Shelf - have confirmed that dense sea water resulting from sea-ice formation north of the ice shelf flows into the sub-ice-shelf cavity. This relatively warm so-called High Salinity Shelf Water (HSSW) is responsible for the net melting at the ice shelfs base. Here the author presents temperature measurements, from the same sub-ice-shelf cavity, which show a strong seasonality in the inflow of HSSW. This seasonality results from intense wintertime production of sea

57
NET WERK
778-779
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

ice, and the author argues that the seasonal springtime warming can be used as an analogue for climate warming.
For the present mode of oceanographic circulation, the implication is that warmer winters (a climate warming, leading to lower rates of sea-ice formation), would cause a reduction in the flux of HSSW beneath the ice shelf. The resultant cooling in the sub-ice cavity would lead, in turn, to a reduction in the total melting at the ice shelfs base. A moderate warming of the climate could thus lead to a basal thickening of the Filchner-Ronne Ice Shelf, perhaps increasing its longevity.
K.W. Nicholls (Letter to Nature) 31 July 1997 Vol 388, No 6641 p. 460

To understand the impact of a future Earth which may be warmer
3/4 than now, geologists look to records of warmer times in the past - often the last interglacial period, around 120,000 years ago. But a better match to today's conditions might be found in a period around 400,000 years ago, an earlier interglacial known as stage 11, when Earth's orbital parameters were closer to those of the present day. Stage, 11 was an unusual period, with severe climate change and, at its peak, exceptionally warm temperatures.
William R Howard, A warm future in the past. Nature vol. 388, (1997) 418-419.

Recent subsidence of the northern Suez canal (Scientific Correspondence) D.J. Stanley & G.A. Goodfriend 24 July 1997 Vol 388, No 6640
Dit artikel is in NRC op 4 augustus als volgt door G. Beekman samengevat: Onderzoekers van het Smithsonian Institute en het Carnegie Institute, beide in Washington, hebben gevonden dat het noordoostelijke deel van de Nijldelta al duizenden jaren met zeer constante snelheid ten opzichte van de zeespiegel daalt. Dit gebeurt bovendien in een veel sneller tempo dan de absolute stijging van de zeespiegel. Dit deel van de Nijldelta ligt momenteel nog maar één meter boven het niveau van de Middellandse Zee, waardoor het noordelijke deel van het Suezkanaal en de hieraan gelegen havensteden Port Said en Port Foead (waar in totaal bijna een half miljoen mensen wonen) zich in een bijzonder kwetsbare situatie bevinden. De twee onderzoekers hebben de daling van dit gebied afgeleid uit de sedimenten in een 49 meter lange boorkern die afkomstig was van een punt ten zuidoosten van Port Foead. Met behulp van massaspectrometrie werd de ouderdom van de sedimenten bepaald, terwijl uit de gevonden fossielen tevens de waterdiepte ten tijde van de afzetting werd afgeleid. De sedimentlaag blijkt tussen 45 meter diepte (6500 jaar geleden) en 14 meter diepte

(950 jaar geleden) in een opmerkelijk constant tempo te zijn gegroeid. Bij de bovenste 14 meter was dit niet het geval, waarschijnlijk als gevolg van verstoringen door baggerwerkzaamheden tijdens de aanleg van de oostelijke zijtak van het Suezkanaal in de jaren zeventig en tachtig. Uit de analyses volgt dat de bodem waarop de sedimenten zijn afgezet in de afgelopen 8500 jaar met een snelheid van gemiddeld 4 mm per jaar ten opzichte van de zeespiegel is gedaald. Dat gebeurt dus in een opmerkelijk sneller tempo dan de absolute zeespiegelstijging in dit gebied, die door andere onderzoekers wordt geschat op ongeveer 1,0 tot 1,5 mm per jaar. De totale relatieve zeespiegelstijging langs de delta komt daarmee op minstens 5 mm per jaar. Analyses van waterhoogtemetingen in Port Said in de periode 1923-1946 hadden al eerder gewezen op een relatieve zeespiegelstijging van 4,8 mm per jaar. Nu het grootste deel van deze stijging het gevolg blijkt te zijn van al millennia voortgaande bodemdaling, kan natuurlijk moeilijk worden volgehouden dat de zeespiegelstijging in dit gebied een duidelijk teken is van een door de mens versterkt broeikaseffect.

4/5

Natuur- en milieuchronologie Nederland

Henny van der Windt en Nigel Harle zijn de auteurs van een in handzaam formaat uitgegeven chronologie van Nederlandse natuur- en milieugebeurtenissen. Zij vatten dit boekje als volgt samen: Het rapport geeft een chronologisch overzicht van de gebeurtenissen in Nederland op het vlak van natuur en milieu. Het is opgesteld naar aanleiding van een vraag van het Centre national d'études et de documentation sur l'écologie et sa culture (C.E.D.E.C). Het Franse instituut zal de hier gepresenteerde gegevens verwerken in een publikatie over de geschiedenis van de natuur- en milieu problematiek in West-Europa. De keuze voor de Engelse taal, de chronologische ordening en de periode 1814-1995 komen voort uit de wensen van het C.E.D.E.C. Vanwege de beperkte tijd voor deze studie zijn vooral gemakkelijk toegankelijke, secundaire bronnen geraadpleegd. Slecht gedocumenteerde onderdelen van de natuur- en milieugeschiedenis, zoals acties en incidenten voor 1970 blijven dus goeddeels buiten beeld. Daarentegen krijgen institutionele aspecten, zoals de wetgeving en de organisaties veel aandacht. In het algemeen worden alleen direct relevante, grote, invloedrijke en/of unieke zaken vermeld. Aan de orde komen alle nieuwe wetten en de belangrijkste beleidsplannen op het gebied van natuur en milieu. Bovendien worden gezaghebbende of karakteristieke personen, geschriften en instanties uit de. Nederlandse natuur- en milieubeschermingsbeweging behandeld. Ondanks de beperkingen van deze studie is het beeld duidelijk. Ook de negentiende eeuw kende milieuproblemen en aan het eind van deze eeuw ontstonden de eerste milieu- en natuurbeschermingsorganisaties en -wetten. Daarna nam het aantal instanties dat zich met natuur bezig hield gestaag toe. Tussen 1930 en 1950 groeide de natuurbeschermingsbeweging sterk, mede als gevolg van de ontginningen, de opkomst van de planologie en de ontwikkelingen in de landbouw. Na 1970, toen het milieuprobleem maatschappelijk werd erkend, was er sprake van een stormachtige groei van het aantal milieuorganisaties, acties en nota's. Bovendien radicaliseerde de milieubeweging, vooral rond het thema kernenergie. Ook werden de analyses steeds wetenschappelijker. De verhoogde activiteit van particuliere organisaties en overheid duurde tot 1995 voort. Dit leidde tot meer verfijnde regelgeving en nauwkeuriger doelstellingen, maar ook tot steeds preciezere overzichten over de achteruitgang van de natuur- en milieukwaliteit. De Biologiewinkel van de Rijksuniversiteit Groningen heeft dit rapport uitgegeven om te voldoen aan de groeiende behoefte onder historici, milieu- en natuurbeschermers, milieukundigen en beleidmakers aan een historisch overzicht van de milieuproblematiek in Nederland.

Windt, H. van der, en Harle, N., **Environmental chronology of the Netherlands**, (Biologie Winkel RUG 1997). Rapport 45. 71 blz. ISBN 90-36- 0742-0. *f* 12,50 plus portokosten

Te bestellen bij de Biologie Winkel van de Rijksuniversiteit Groningen, Postbus 14, 9750 AA Haren

5/6

Het Biologisch Reveil

Vanaf 11 juni jongstleden is in het Zoölogisch Museum van de Universiteit van Amsterdam de permanente tentoonstelling rond het Heimansdiorama te zien.
'Het Biologisch Reveil' vormt de toelichting op, en de toegang tot, het diorama dat in 1996 ter nagedachtenis aan E. Heimans werd ingericht. Het laat een duinlandschap zien, met al zijn flora en fauna. Het werd opgesteld door Paul Louis Steenhuizen, preparateur van Artis en eerste vogelfotograaf in Nederland. Foto's van Steenhuizen zijn op de tentoonstelling aanwezig. De foto's droegen bij aan de algemene belangstelling voor natuur die rond de eeuwwisseling opbloeide.

4/5
NET WERK 57
780-781
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Het Biologisch Reveil, waarin de onderwijzers Eli Heimans en Jac. P. Thijsse een belangrijke rol speelden. Met vele publicaties (o.a. de Verkade-albums) en moderne onderwijsmethoden propageerden Heimans en Thijsse de 'natuursport'. De nieuwe term betekende een aansporing om erop uit te trekken en de natuur uit eigen waarneming en ervaring te leren kennen. Achter deze aansporing staat de overtuiging dat belangstelling voor de levende natuur bijdraagt aan, in de woorden van die tijd, verheffing van mens en maatschappij. Daarom verwijst de tentoonstelling ook naar de Plantage, de buurt van Artis, de Hortus en de Universiteit waar men zich in onderlinge wisselwerking inzette voor het populariseren van biologie.
De tentoonstelling 'Het Biologisch Reveil' is permanent te zien in het Zoologisch Museum
Plantage Middenlaan 53,
Amsterdam (publieksingang: Aquariumgebouw via Artis).
Voor inlichtingen: 020-5256619.

Hugo de Vries herdenkingen

Er is komend jaar ruimschoots de gelegenheid om meer te weten te komen over het belang van Hugo de Vries (1848-1935) voor de biologie, de evolutieleer en de genetica.
voorjaar-zomer: tentoonstelling 'Hugo de Vries, de Nederlandse Darwin' Universiteitsmuseum De Agnietenkapel, Oudezijds Voorburgwal 231, Amsterdam.
Inlichtingen: mw. drs. A.M.Th. Schilder, Universiteitsmuseum De Agnietenkapel, Oudezijds Voorburgwal 231, 1012 EZ Amsterdam
tel: 020-5253339.
zomer-najaar: tentoonstelling 'Hugo de Vries en de Hortus Botanicus'. Hortus Botanicus Amsterdam.
Inlichtingen: drs. ing. W.N.J. Ursem, Hortus Botanicus Plantage Middenlaan 2,1018 DO Amsterdam, tel: 020-6259021.

27 maart: Symposium Hugo de Vries 1848-1935, ter gelegenheid van zijn 150e geboortejaar. Plaats: Koninklijk Instituut voor de Tropen, Mauritskade 63, Amsterdam.
Inlichtingen: dr. E Bouman, Faculteit der Biologie, Universiteit van Amsterdam, Kruislaan 318,
1098 SM Amsterdam,
tel: 020-5257842,
fax: 0205257662,
E-mail: bouman@bio.uva.nl.

57
NET WERK
782-783
6
7
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Haeckel posthuum beschuldigd van fraude

Ernst Haeckel (1834-1919) staat bekend als de uitvinder van de term "Oekologie", waardoor hij haast onvermijdelijk in elke geschiedenis van de ecologie besproken wordt. In deel I van zijn Generelle Morphologie der Organismen (1866) hanteert hij de term voor het eerst. Een definitie voor de nieuwe wetenschap komt pas in deel II. Later heeft hij de definitie nog een paar keer bijgeschaafd. Het belang van Haeckel voor de geschiedenis van de ecologie komt echter niet van zijn uitwerking van ecologie als wetenschap, maar van zijn biogenetische grondwet. Theunissen en Visser geven het ontstaan van deze grondwet bij Haeckel als volgt weer: 'Er bestond namelijk een causale samenhang tussen ontogenie en fylogenie: het individuele, embryonale ontwikkelingsproces was een verkorte en versnelde herhaling van de fylogenie, de evolutionaire ontwikkeling van de stam waartoe het organisme behoorde.' (De wetten van het leven, Baarn 1996, blz. 153). De fylogenetische morfologie was in de negentiende eeuw voor veel onderzoekers een aantrekkelijk denkkader. Hoe wankel dit denkkader was heeft een recent onderzoek van de Britse embryoloog Michael Richardson aangetoond. Hij ging met medewerkers terug naar de soorten embryo's die door Haeckel oorspronkelijk zijn bestudeerd. Niet ver van de Utrechtse werkplek van Theunissen en Visser, in de collectie van het Nederlandse Instituut voor Ontwikkelingsbiologie in Utrecht, ligt een groot deel van het materiaal dat voor een dergelijke studie nodig is. Het artikel van Richardson e.a. in Anatomy and Embriology, 1997;196: 91-106, ook besproken door Bart Meijer van Putten in NRC van 30 augustus j.l., laat zien dat de gelijkvormigheid van embryo's vooral vast te stellen valt in de tekeningen waarmee Haeckel zijn werk illustreerde en dat de tekeningen vooral vertekeningen zijn. De verbazingwekkende vormovereenkomsten waarvan de tijdgenoten van Haeckel zo onder de indruk waren blijken op 'wishful thinking' gebaseerd te zijn. 'Bij het vergelijken van tientallen diersoorten in dezelfde embryonale fase, stelden Richardson en zijn medewerkers vast dat er zowel grote vorm- als maatverschillen zijn. In de illustraties van Haeckel is geen schaal aangegeven en zijn alle embryo's op ongeveer dezelfde grote getekend. Voor buitenstaanders (maar misschien niet voor wetenschapssociologen) is het verbazingwekkende dat pas nu het onderzoek van Haeckel is overgedaan. Was de wetenschappelijke autoriteit van Haeckel zo groot dat de wetenschappelijke gemeenschap het niet nodig heeft

geacht zich met zijn bronnen te bemoeien? Als de uitgangspunten van Haeckel hersenschimmen blijken te zijn, moet dan de biogenetische grondwet belanden in de prullenmand van de wetenschapsgeschiedenis? Het startschot voor de discussie is gegeven.

De introductie van onze cultuurplanten

Onlangs verscheen de publikatie De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders, van het Neolithicum tot 1500 AD, onder redactie van A.C. Zeven. Het boek vormt het eerste overzicht over dit onderwerp in Nederland. Het kan worden besteld door overmaking van *f* 35.- op girorekening 1178669 van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis te Wageningen. Het boek biedt een overzicht van de introductie van cultuurgewassen. In het inleidende hoofdstuk geeft Zeven een overzicht van de factoren die introductie en eventueel weer verdwijnen van gewassen bepalen en van de naamgeving van gewassen. Vervolgens behandelt C.C. Bakels de cultuurgewassen van de Nederlandse prehistorie, vanaf het Neolithicum (ca 5400 v. C.) tot de komst van de Romeinen. De Romeinse tijd wordt behandeld door J.P. Pals.

De introductie van cultuurgewassen in de Middeleeuwen wordt behandeld door H. van Haaster. Dit hoofdstuk beslaat ongeveer de helft van het boek. Elk afzonderlijk hoofdstuk bevat een literatuuroverzicht. De publikatie als geheel wordt ontsloten door een index op botanisch-wetenschappelijke plantennamen.

A.C. Zeven (red.), C.C. Bakels, H van Haaster & J.P. Pals (1997). De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders, van het Neolithicum tot 1500 AD. Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, Wageningen, 107 blz. ISBN 90-8005223-X.

Nadere inlichtingen en aanvraag van recensie-exemplaren: J. Renes, DLO-Staring Centrum, Postbus 125,6700 AC Wageningen.

Tijdschrift voor Zeegeschiedenis

Visstand en visvangst in het verleden

Op 27 oktober 1995 werd door Net Werk de studiedag 'Visstand en visvangst in het verleden' georganiseerd. De teksten van drie van de op deze dag gehouden lezingen, aangevuld met een artikel van een van de deelnemers die dag, zijn onlangs verschenen in het Tijdschrift voor Zeegeschiedenis. Het betreft de volgende artikelen:

57

NET WERK

784-785

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Jaap Kerkhoven 'De visserijhistorie op zoek naar ecologische crises',
Joke Ubbens 'Noorse kabeljouwvissers en Nederlandse kooplieden. Vistechnieken, vangstresultaten en de afzetmarkt voor stokvis in de zeventiende eeuw'
Florike Egmond 'De 'Gulden Berg' van Holland: haring in de zestiende eeuw'
Bart Ibelings 'De middeleeuwse visstapel te Naarden. Een bronbespreking met economisch-politieke en ecologische kanten'.

Bovenstaand tijdschrift kunt u nabestellen. Daartoe maakt u een bedrag van *f* 30 - (tijdschrift plus verzendkosten) over op gironummer 390150 ten name van de penningmeester van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis te Oegstgeest, onder vermelding van Tijdschrift voor Zeegeschiedenis 1997 nummer 1. Het tijdschrift wordt u dan zo spoedig mogelijk toegezonden.

Vis uit de grond

Voor de laatste keer is een tentoonstelling t/m 26 oktober 1997 te zien in het Rijksmuseum voor Scheepsvaartarcheologie voor de verhuizing naar Lelystad. De tentoonstelling 'Vis uit de grond' presenteert archeologische vondsten met betrekking tot vis, visvangst en visconsumptie. Daarnaast kan men zien hoe een bepaalde soort er uitzag, waar ze voorkwam en hoe ze werd verhandeld.
Rijksmuseum voor Scheepsvaartarcheologie,
Vossenmeerdijk 21,
Ketelhaven Dronten.
Tel: 0321-313287
Entree volwassenen: f 3,50 kinderen f 1,50.

Bestrijding van epidemieën in de Middeleeuwen

Voor het projekt 'Mittelälterliche Seuchenbekämpfung' van de DFG (de Duitse instelling voor onderzoek) is projektleider dr. Kay Peter Jankrift op zoek naar Nederlandse bronnen. De gegevens worden ingevoerd in een database over voornamelijk pest en lepra en de bestrijding ervan in steden.
Inlichtingen:
Dr. K.P. Jankrift, Institut für Vergleichende Städtegeschichte
Syndikatsplatz 415
48143 Münster Duitsland

Asbestchronologie

In een recent in Scientific American verschenen artikel, geven J.E. Alleman en B.T. Mossman een overzicht van de geschiedenis van asbest Het verhaal begint in de oudheid,

maar de meest relevante gebeurtenissen hebben plaats gevonden in de 19e en 20e eeuw.

Alleman, J.E. en B.T. Mossman, 'Asbestos revisited', **Scientific American**, jrg. 277 (1997) 1, 54-57.

Once considered safe enough to use in toothpaste, this unique substance has intrigued people for more than 2,000 years

Lee, D.H.K. en I.J. Selikoff, 'Historical Background to the Asbestos Problem.', Environmental Research, jrg. 18 (1979, April) 2, 300-314.

Lenglet, R, L'affaire de l'amiante, (Paris: Editions La Découverte, 1996).

Murray, R, Asbestos: a Chronology of its Origins and Health Effects, **British Journal of Industrial Medicine**, jrg. 47 (1990),361-365.

The emotionalised subject of asbestos is treated in chronological terms: how the "magic mineral" known in ancient times in Europe and Asia became in the late nineteenth century an important industrial resource of particular interest to the navies of the world; and how its malign effects gradually became apparent during the present century. The media have made asbestos a notorious villain, but it still has properties and applications useful to society if they are properly controlled in the same way as other industrial hazards. One important application is the manufacture of asbestos cement pipes which are a convenient and cheap method of providing water supplies and sewage disposal for developing countries. An appeal is made for prudence and not hysteria in relation to the use of mineral fibres of all types.

Sellers, C.C. **Hazards of the job: from industrial disease to environmental health science**, (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997), xv, 331 blz.

Selikoff, I. J., 'Asbestos Disease in the United States 1918-1975', **Revue Française des Maladies Respiratoires**, jrg. 4 (1976) Suppl. 2 La pathologie de l'asbestos / Pathology of asbestos - Médecine 4: Proceedings of Symposium International sur l'Asbeste, Rouen, France, 27-28 octobre 1975, 7-24.

The author recalls the important stages of the history of asbestos between 1918 and 1975 in the United States. For approximately 25 years, only the pneumoconiosis due to asbestos was taken into account. The risk of cancer appeared subsequently. The cancers are represented significatively by bronchial and especially pleural cancers. The modes of contamination by asbestos vary. The author defines the different conditions of this contamination. A brief, intense exposure to asbestos can be as dangerous as prolonged contact. Little is known about dose-response relationships. Among the carcinogenic factors, tobacco plays an important role. Urgent action must be taken in order to reduce the risk in both professional and non-professional areas.

Weller, M. P. I., 'Asbestos and Cancer: History and Public Policy (Letter to the editor).', **British Journal of Industrial Medicine**, jrg. 49 (1992 January) 1, 70-72.

57

NET WERK

786-787

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Call for papers
4e Internationale Conferentie

Stedengeschiedenis Venetië 3-5 september 1998

De ontwikkeling van gemeentelijke nutsbedrijven is van groot belang geweest voor de geschiedenis van hygiëne en milieu. Tijdens de 4e internationale conferentie voor stedengeschiedenis is een sessie gewijd aan deze geschiedenis.

Municipal services and employees in the 19th and 20th centuries

De coördinatoren voor deze sessie hebben een uitgebreide uitleg hierover gegeven, waarvan hier een uittreksel volgt.

"We would like to integrate recent findings surrounding several themes and discuss the transformations of municipal administrations/local governments throughout the course of the nineteenth and twentieth centuries by analyzing the various strategies adopted to manage local problems, to organize public services, and to respond to the many demands made of them. For our purposes, municipalities will be considered as entities possessing a certain amount of political autonomy, rather than simple administrative bodies, responding to the directives of a centralized state.

"To what extent were municipalities the source of unprecedented policies, of previously unknown managerial strategies?

Beyond elected officials, who were the other actors present on the local scene and in municipal government and playing a role in the process of their development?"

We propose the following themes to be among the objects of debate :

- The evolution of services / the service workforce
- Municipal emloyees
- Issues surrounding public policy
- The public service, service to the public

As for practical concerns, those intending to present papers should send a single page (400-500 words) proposal to workshop organizers before November 1, 1997 (see their addresses below). Responses will be given at the beginning of January. Those chosen to present should have their papers ready around

May 1, 1998. Papers should be 15 pages long, 420 words per page including notes, or 2500 characters in all. One copy should be sent to workshop organizers, the other to conference coordinator Donatella Calabi. Papers will be distributed in advance to workshop participants. A preliminary report of 8 to 10 minutes will be made to provide a framework for all papers and the issues they raise. To maximize the time allocated to discussion, we presume that me participants will have read all papers in advance; consequently, each author will be allocated 8 to 10 minutes to review the important points of his or her paper. We hope that presenters will use this time to situate their papers with regard to others, which, in our opinion, will ensure that the meeting will be the most productive for its participants and its audience.

Pierre-Yves Saunier
Centre National de la Recherche Scientifique, département d'histoire
10 rue Nicolaï
C.P. 6128, succursale Centre-ville
F- 69007 Lyon
e-mail: saunier@sunlyon3.univ-lyon3.fr
Michele Dagenais
Université de Montreal
Montreal, Quebec Canada H3C 3J7
e-mail: dagenam@ere.umontreal.ca
Registration: before January 1998: Gilda Zaffagnini, NEXA/Venezia, fax 00-39-41-5285041.

Signalementen

Environment and History (jaargang 3, juni 1997 nummer 2) heeft een themanummer uitgebracht onder de titel Ecological Visionaries / Ecologised Visions. De redacteuren zijn S. Ravi Rajan en Peter Taylor.
Inhoudsopgave:

Editorial S. Ravi Rajan and Peter Taylor, 127 Yrjö Haila, Wilderness' and the Multiple layers of Environmental Thought, 129-147
Helen Denham, The Cunning of Unreason and Nature's Revolt: Max Horkheimer and William Leiss on the Domination of Nature, 149-175
Marilia Coutinho, Ecological Metaphors and Environmental Rhetoric: An Analysis of The Ecologist and Our Common Future, 177-195
Debora Hammond, Ecology and Ideology in the General Systems Community, 197-207
Mark Glen Madison, 'Potatoes Made of Oil': Eugene and Howard Odum and the Origins and Limits of American Agroecology, 209-238
Commentary, Peter Taylor, The Politics of the Conservation of Nature, 239-243
S. Ravi RajanThe Ends of Environmental History: Some Questions, 245-252

57
NET WERK
11/12
788-789
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Indonesian Environmental History Newsletter, June 1997, is uit met daarin o.a. de volgende artikelen:
R.D. Hill, 'The historica1 geography of agriculture in Southeast Asia', 9-10.
R. Jordaan, 'Ecological factors in the transfer of the seat of government from Central to East Java in the tenth century', 1-7.
L. de Leon-Bolinao, 'Philippine environmental history', 13-14.
J.M. Otto, 'The history of environmental law in Indonesia', 11-13.

Bakker, C., 'Archeologie versus het milieu?', **Spiegel Historiael** jrg. 32 (1997) 7/8, pp. 327-329.
Boaz, N. T. , **Eco Homo. How the Human Being emerged from the cataclysmic history of the Earth**, (New York: Basic Books, 1997), ISBN 0-465-01803-3. $ 25.-.
Boeking, S. **Ecologists and environmental politics: a history of contemporary ecology**, (New Haven: Yale University Press, c 1997), xiv, 271 blz.
Boer, D.E.H., E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.) **Holland en het water in de Middeleeuwen. Strijd tegen het water en gebruik van het water**, (Hilversum: Verloren, 1997), ISBN 90-6550-259-9, 157 blz. f 29,-.
Collinson, H. (ed.) **Green Guerrillas: Environmental Conflicts and lnitiatives in Latin America and the Caribbean -A Reader**, (New York: Monthly Review Press, 1996), ISBN 0-85345-980-0, 250 blz. $19.00 (paper).
Dirkx, G.H.P.,, **....ende men sal van een erve ende goeds niet meer dan een trop schaepe holden...; Historische begrazing van gemeenschappelijke weidegronden in Gelderland en Overijssel** (Wageningen: DLO-Staring Centrum 1997) Rapport 499. ISSN 0927-4499. 126 blz.
De lange termijn effecten van begrazing in het natuurbeheer kunnen moeilijk worden voorspeld uit lopende begrazingsexperimenten, omdat die nog te kort duren. Daarom is onderzocht of de historische ecologie hier uitkomst biedt. Het onderzoek richtte zich op de archieven van marken in Gelderland en Overijssel Deze markearchieven bleken waardevolle informatie te bevatten over de begrazing van bos en veld en over de veranderingen in de begroeiing die dat veroorzaakte. Van de begrazingsdruk kon een globale indicatie gegeven worden. Om meer zicht te krijgen in de begrazingsdruk en eventuele veranderingen daarin is onderzoek aan andere bronnen nodig.
Ferretti, E. **Cutting across the lands: an annotated bibliography on natural resource management and community development in lndonesia, the Philippines and Malaysia**, (Ithaca: Cornell University, 1997) South East Asia Program Publications, nr. 16.

Hallewas, D. P., G. H. Scheepstra en P. J . Woltering (red.) **Dynamisch landschap. Archeologie en geologie van het Nederlands Kustgebied**, (1997), ISBN 90-2302-31732, 176 blz. f 55.-.
Kiby, U. **Bäder und Badekultur in Orient und Okzident; Antike bis Spätbarock**, (Köln: DuMont, 1995) DuMont Dokumente, ISBN 3-7701-2205-4,320 blz.
Knecht-van Eekelen, A. de, 'Boekbespreking van P.A. Koolmees, Symbolen van openbare hygiëne. Gemeentelijke slachthuizen in Nederland 1795-1940 (Rotterdam 1997)', **Gewina**, jrg. 20 (1997) 3, pp. 154-156.
Pattullo, P., **Last Resorts: The Cost of Tourism in the Caribbean**, (New York: Monthly Review Press, 1996), ISBN 085345-977-0, xiii + 220 blz. $19.00 (paper).
Reid, A. (ed.), **Indonesian heritage: early modern history**, (Singapore: Didier Millet and Grolier International, 1996).
Rhodes, R , **Deadly feasts: trading the secrets of a terrifying new plague**, (New York: Simon & Schuster, 1997). $ 24.
Seed, P., **Ceremonies of Possession: Europe's Conquest of the New World**, 1492-1640, (Cambridge / New York: Cambridge University Press, 1995), ISBN 0-521-49748-5/0-521-49757-4, xviii + 199 blz. $49.95 (cloth) $19.95 (paper).
Stichting RAAP en MIKO Milieutechniek, **Richtlijn gecombineerd verkennend archeologisch en milieutechnisch bodemonderzoek gemeente Maastricht**, (Amsterdam / Maastricht: Bowagemi i.s.m. stichting RAAP, 1995).
Walzer Leavitt, J. **Typhoid Mary: Captive to the Publics Health**, (Boston: Beacon Press, c1996), ISBN 0-8070-2102-4./ 0-8070-2103-2, 331 blz. $25.00/ $14.00.

27e Cursus
Geschiedenis der Geneeskunde

Specialisten/specialismen en hygiene/voeding

Programma 1997-1998
Plaats: Faculteit der Geneeskunde
VU Van der Boechorststraat 7
1081 BT Amsterdam
De voordracht over malaria 'vindt plaats in het kader van de Wellcome lectures.
18 oktober 1997 drs. Alice Juch, Specialisten. Hun belangen en bevoegdheid, 1890-1920
1 november 1997 dr. Jan Masereeuw, Uit de geschiedenis van de orthopedie
- de behandeling van ruggengraatverkrommingen
- bijdragen uit de Nederlanden in de jaren 1650-1900
- Hendrik van Deventer (1651-1724) en Voorburg

57
NET WERK
790-791
13/14
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

15 november 1997 dr. Frank G. Huisman, Concurrenten of bondgenoten? De relatie tussen apothekers en de farmaceutische industrie, 1880-1940
29 november 1997 dr. Peter J. Koehler, De ontwikkeling van de neurologie in Nederland in relatie tot de omringende landen
17 januari 1998 dr. Mary Dobson, Oxford (Wellcome lecture)
- Malaria: past, present end future
- Mars fever. - the history of malaria in the English marshes
31 januari 1998 dr. Peter Koolmees, Veterinairen en openbare hygiëne: vleeskeuring en abattoirs in Nederland, 1875-1940
21 februari 1998 drs. Nel Knols, Pasteurisering van de openbare hygiëne in Nederland: bacteriologie, buiktyfus en melkkeuring, 1890-1925
14 maart 1998 dr. Adel P. den Hertog, Maatschappelijke aspecten van de Nederlandse volksvoeding 1850- 1950: de moeizame weg van onder- naar overvoeding
28 maart 1998 EXCURSIE

De cursusochtenden beginnen om 10.30 uur; vanaf 10.00 uur koffie
De cursuskosten blijven gehandhaafd op f 250,-. Over de op het programma aangekondigde excursie in maart 1998 zal tijdens de cursus nadere informatie volgen. U kunt zich voor de cursus opgegeven door inzending (graag voor eind september) van uw persoonsgegevens en een verklaring over uw deelname aan de cursus en overmaking van het cursusgeld op postgiro 11.35.214 t.n.v. de Stichting Historia Medicinae te Amstelveen. (N.B. Inschrijvingen worden niet bevestigd).
Aanmelden en inlichtingen:
Vakgroep Metamedica, sectie Medische Geschiedenis
Van der Boechorststraat 7,
1081 BT Amsterdam
tijdelijke locatie in de Medische Faculteit (kamer J 175)
tel.: 020-4448218,
fax: 020-4448256

Watertorens in Utrecht

13 september t/m 16 november 1997
In stadsbeeld en dorpsgezicht nemen ze markante plaatsen in: de watertorens. Op vele plaatsen staan watertorens er evenzo imposant bij als kerktorens. In Nederland zijn meer dan 250 watertorens gebouwd: de eerste in 1856, de laatste in 1970. Althans: torens ten behoeve van drinkwatervoorziening. Want voor andere doeleinden werden al eerder watertorens gebouwd: voor de watervoorraad van stoomlocomotieven bijvoorbeeld. Inmiddels zijn er nog maar zo'n 200 watertorens in Nederland over, waarvan overigens slechts de helft nog in functie is voor de drinkwatervoorziening.

De tentoonstelling ‘Watertorens in Nederland’ gaat nader in op de geschiedenis van deze bijzondere bouwwerken. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de functie van watertorens. De oudste Nederlandse watertoren dateert uit de zeventiende eeuw, maar die heeft niets te maken met drinkwater. Het gaat om een (nog ten dele bewaard gebleven) watertoren in de tuin van paleis Soestdijk. Die toren werd gebruikt om druk te zetten op de fonteinen in de paleistuin en als waterreservoir. Daarmee zijn twee hoofdfuncties van watertorens aangegeven: opslag van water en, volgens het principe van de wet van de communicerende vaten, druk op de leiding. Uiteraard wordt daar in de tentoonstelling nader op ingegaan. Overigens wordt op de expositie ook aandacht besteed aan andere aspecten, zoals constructie van watertorens, architectonische ontwikkeling en, in algemener zin, aan waterwinning, -distributie enzovoort. Het Waterleidingmuseum is gevestigd in Utrechts oudste watertoren, die dateert uit 1895. Behalve als museum is die toren nog in functie voor de drinkwatervoorziening van de Utrechtse binnenstad.
Het Waterleidingmuseum is gelegen aan de Lauwerhof 29 te Utrecht (bij Breedstraat en Predikherenkerkhof).
Informatie: 030 - 2487211
Correspondentieadres: Postbus 40205, 3504 AA Utrecht

Openingstijden: Van 1 april t/m 16 november: dinsdag t/m vrijdag en op zondag van 13.30-17.00 uur zaterdag van 11.00-16.00 uur maandag gesloten. Rest van het jaar: woensdag van 13.30-17.00 uur. Groepen: op afspraak ook op andere tijden (afspreken met dhr. L. Pieterson, tel. 030-2487211)
Toegangsprijzen: Volwassenen p.p. *f* 2,50. Kinderen (tot 11 jaar); groepen en 65+pas p.p. *f* 1,25, MJK, CJP en donateurs: gratis.
Gratis toegankelijk op 13 september momumentendag. Met een beetje geluk heeft dit nummer u nog voor die dag bereikt. U kunt een bezoek aan het Waterleidingmuseum combineren met een tochtje naar het uniek gelegen voormalig pompstation te Soestduinen (Van Weerden Poelmanweg 2). In dat fraaie, monumentale pand bevindt zich de dependance van het Waterleidingmuseum. Men treft er onder meer imposante Dieselmotoren aan, die voor de gelegenheid in werking worden gesteld. Tevens is daar de indrukwekkende Jugendstil bibliotheekkast te zien, die afkomstig is uit het kantoor van de verzekeringsmaatschappij ‘De Utrecht’. (Dat pand moest wijken voor de bouw van Hoog Catharijne). Ter gelegenheid van Open Monumentendag zijn het Waterleidingmuseum te Utrecht en het Voormalige Pompstation te Soestduinen van 10.00 t/m 17.00 uur geopend.

57

NET WERK

792-793

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

58

NET WERK

794-795

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Verspreiden of incasseren

Stichting Net Werk draait op enthousiasme en een heel klein beetje geld. De stichting heeft een zeer liberaal abonnementen-beleid en zweert bij de slogan 'Verspreiden is belangrijker dan incasseren'. Die gedachte is onverkort van kracht. Om de financiële basis van Net Werk niettemin gezond te houden hebben we besloten een acceptgiro bij te sluiten.

Als u 25 gulden overmaakt noteren wij u als 'betalend abonnee'. Door 50 gulden te storten kunt u de status 'steunabonnee' verwerven. Onze dank gaat uit naar de trouwe lezers, die met hun regelmatige bijdragen de verspreiding van Net Werk hebben bevorderd en naar allen die de voortzetting van Net Werk in 1998 ondersteunen.

Nog een woordje voor de abonnees van Net Werk die ook het Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis (TvEG) ontvangen. Bij de feestelijke start van het TvEG is eenmalig de mogelijkheid geboden om een gecombineerd abonnement te nemen. Voor 1998 dient u zich afzonderlijk te abonneren op Net Werk en op het Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis. De redacties van Net Werk en het TvEG blijven samenwerken. Nummer 3 van het TvEG biedt opnieuw een gevarieerd beeld van de ecologische geschiedenis in Nederland en Vlaanderen.

In nummer 59 van Net Werk o.a. een bibliografie over de voorgeschiedenis van de Club van Rome en boekbesprekingen. Wij ontvangen graag nieuws, informatie en korte stukken over alle mogelijke onderwerpen op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu.
Net Werk redactie (Myriam Daru) Winselerhof 56 5625 LZ Eindhoven tel. 040-2423814 fax 040-2480794 e-mail mdaru@iaehv.nl

2/3

Ecologische en economische geschiedenis

21 november 1997
Studiedag Belgische Vereniging voor Sociaal-Economische Geschiedenis in samenwerking met de Vereniging voor Ecologische Geschiedenis

De Belgische Vereniging voor Sociaal-economische geschiedenis organiseert een studiedag die zal plaatsvinden op vrijdag 21 november 1997. Het thema van de studiedag luidt: 'Ecologische en economische geschiedenis' .

Programma
Plaats: Universiteit Gent Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Blandijnberg, 2 9000 Gent
lokaal 410, vierde verdieping
Voormiddag:
voorzitter: Hugo Soly (VUB)
9.30u Ontvangst
9.45u Jan-Luiten van Zanden (Universiteit Utrecht): 'Economische ontwikkeling en de markt voor natuur en milieu: bestaat er een groene Kuznets-curve?'.
10.15u Claire Billen (ULB): 'Les paysages industriels aux yeux des contemporains au 19ème siècle.'
10.45u Koffie
11.00u Geert Van Paemel (KUL/KU Nijmegen): 'De natuur als model. Ecologische en biologische motieven in het economisch denken rond 1900.'
11.30u Discussie

12.15u Maaltijd

Namiddag:
voorzitter: Claude Bruneel (UCL)
14.00u Isabelle Parmentier (UCL): 'Pollution et comptabilités urbaines au XVIIIème siècle à Ath, Charleroi et Nivelles'.
14.30u Bruno Blondé (UFSIA/FWO): 'De duurzaamheid van consumptiegoederen en de (consumer revolution' (17de-18de eeuw)'.
15.00u Koffie
15.15u Pierre-Alain Tassier (Algemeen Rijksarchief): 'Forêts et propriétaires forestiers en Belgique 1840-1940.'
15.35u Discussie
16.20u Erik Thoen (RUG): Slotbemerkingen
16.30u Algemene Vergadering van de Belgische Vereniging voor Sociaal-Economische Geschiedenis
Aanmelding liefst voor 10 november te bezorgen aan E. Vanhaute, penningmeester van de BVSEG, RUG, vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent, onder vermelding van het volgende: naam / voornaam, zal wel/niet aan de maaltijd deelnemen op vrijdagmiddag 21 november 1997 en stort de som van 300 Bf op rekeningnummer 0012584263-65 van de Belgische Vereniging voor Sociaaleconomische Geschiedenis.

Stad en gezondheid

Een conferentie in de schaduw van Diana
De jaarlijkse conferentie van de Society for the Social History of Medicine, gecombineerd met de tweede bijeenkomst van het Internationaal netwerk voor de geschiedenis van de openbare gezondheid (INHPH) vond dit jaar van 4 tot en met 7 september plaats in Liverpool. Heel het openbare leven werd die week in Engeland beheerst door de rouw om Diana, Princess of Wales. Zelfs een wetenschappelijke bijeenkomst als deze kon niet doorgaan zonder de lezingen een halve ochtend tijdens de begrafenisplechtigheden te staken. Alle Britse deelnemers trachtten de massapsychologische verschijnselen die de gebeurtenissen rondom de dood van Diana in Groot Brittannië begeleidden te interpreteren, maar allen waren zij verrast door de irrationaliteit en de omvang van de reacties. Sommigen zagen wat er gebeurde als een epidemie van massahysterie en een reden om weer eens over mentale gezondheid en massaverschijnselen na te denken in de marge van het congres. Het was niet geheel toevallig dat dit congres in Liverpool plaats vond. Het Liverpoolse gemeentebestuur heeft van het jaar 1997 een vieringsjaar gemaakt voor 150 jaar openbare gezondheid in de stad en historici van de universiteit waren betrokken bij de voorbereidingen.
De conferentie vond plaats op een steenworp afstand van het met gelden van de Europese Unie gerenoveerde museumkwartier langs de Mersey, waar ook het museum of Liverpool life is gevestigd in een oud havenpand. Dit museum geeft een beeld van de vaak erbarmelijke levensomstandigheden van de plaatselijke bevolking. De tentoonstelling Liverpool 1847-1997, A healthy place to live? is een van de evenementen die dit thema belicht. Centraal in de viering staat de figuur van William Henry Duncan, de eerste inspecteur voor de gemeentelijk georganiseerde gezondheidszorg in Liverpool. Hij is beter bekend dan andere Liverpoolse gezondheidspioniers uit zijn tijd, zoals James Newlands die als stadsingenieur zorgde voor de rioleringsinfrastructuur en Thomas French, die als Inspector of Nuisances zich inzette om de hygiënische omstandigheden in de stad te verbeteren. De achtergronden van hun werk en de veranderingen tijdens hun leven en daarna zijn op toegankelijke wijze verbeeld in de tentoonstelling die door financiële verwikkelingen weleens een meer permanente status zou kunnen krijgen dan oorspronkelijk was bedoeld. Liverpool is niet de eerste stad die haar hygiënische geschiedenis in een toeristische stadswandeling heeft omgezet. Wel is de route uitgebreider dan soortgelijke attracties en behoort het goed verzorgde en rijkelijk geïllustreerde begeleidende gidsje tot de betere in zijn genre. Een van de twee auteurs, professor John Ashton, is de enthousiaste en veelzijdige directeur van de gemeentelijke gezondheidsdienst van Liverpool. Hij zet zich met veel energie in voor het behoud van de erfenis van Liverpools bewogen hygiënisch- en milieuhistorisch verleden. Hij was de drijvende kracht achter de tentoonstelling en heeft ook de conferentie mede mogelijk gemaakt.

58
NET WERK
796-797
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Het heden verbinden met het verleden: dit was een van de thema's van de conferentie. De enige Nederlandse spreker die in het programma was opgenomen, Carel Tenhaeff, manifesteerde zich dan ook - overigens als niet-historicus - tijdens een sessie die gewijd was aan hedendaagse projecten voor de verbetering van de openbare gezondheid en de milieuhygiëne. Het aantal Nederlandse participanten viel tegen, terwijl sommige deelnemers de moeite hadden genomen de halve wereld te doorkruisen om aanwezig te zijn.
De geografische veelzijdigheid van de deelname vond ook haar uitdrukking in een op de eerste dag gehouden sessie over nationalisme en internationalisme. In deze sessie kwamen het reilen en zeilen van internationale organisaties en hun eigen interne politieke strubbelingen aan de orde. Zoals te verwachten viel, kregen onderwerpen waarin de gezondheidsgeschiedenis van het Verenigd Koninkrijk centraal stond een prominente plaats in het programma: circa 40 % van de voordrachten bleken een Brits onderwerp te behandelen. 'Liverpool als havenstad geconfronteerd met de toe- en doorstroom van immigranten en de eigen problematiek van de verspreiding van epidemieën kwam ruimschoots onder de aandacht, maar het is de organisatie niet gelukt een vergelijkend historisch tintje aan deze voordrachten te geven. Het had voor de hand gelegen om de vergelijking met andere havensteden aan te gaan: dit is jammer genoeg niet gebeurd. Ondanks de gemiste kansen kwamen bij nagenoeg universele thema's zoals cholera, pest of tuberculose vergelijkende beschouwingen tot stand op sessies die zich bezig hielden met de verstorende effecten van deze ziektes op de maatschappij en de bestrijding ervan in verschillende landen. Wat ook wel lukte, was het ter discussie stellen van een aantal gangbare meningen over onderwerpen als de effecten van de industriele revolutie op de gezondheid, de gezondheidsverschillen tussen stad en platteland of de achtergrond van de activiteiten van watermaatschappijen in de vorige eeuw. Door de aanwezigheid van deelnemers en sprekers van buiten Europa, maar ook vooral van landen die ooit onderworpen zijn geweest aan koloniale overheersing, brak hier en daar een anders gekleurde kijk op gezondheidsgeschiedenis door, ondanks de toch sterke Europese tint van de conferentie: centrum tegenover periferie, gezondheid en ras, immigranten en verschoppelingen waren het onderwerp van een aantal bijdragen. Het door sommigen als modieus ervaren onderwerp 'gender' is op deze conferentie ondervertegenwoordigd gebleven, met slechts één expliciet aan dit thema gewijde bijdrage. De verschillende invloeden op en van de mentaliteit omtrent gezondheid en ziekte waren niet alleen het onderwerp van een sessie waarin taal en attitudes uitdrukkelijk ter discussie stonden maar zijdelings ook in tal van andere sessies. Taalanalyse en representatie zijn in het internationaal medisch-historisch debat veel nadrukkelijker aanwezig dan in de Nederlandse medisch-historische gemeenschap. Door de bank genomen was deze conferentie een geslaagde poging om 'marginale historici' bij elkaar te brengen. Met marginaal bedoel ik dat zij zich in meerderheid binnen de gevestigde academische orde bezig houden met historische thema's die door collega's als marginale onderwerpen worden bestempeld. Het gaat in feite in veel gevallen om specialisten die hoogstaand werk leveren en historische terra incognita verkennen. Om hun isolement te doorbreken is enkele jaren geleden een netwerk voor de geschiedenis van de openbare gezondheid in het leven geroepen, waarvan het secretariaat actief betrokken was bij de organisatie van deze conferentie, samen met de Society for the Social History of Medicine.
Secretariaat INHPH
Marie C. Nelson tel: +46 13-284465;
e-mail: marne@tema.liu.se
Yvonne Blixt tel +46 13-282091;
e-mail:yvobl@tema.liu.se
INHPH Department of Health and Society Linköping University
S- 581 83 Linköping Sweden
fax: +46 13-28 29 95
Het staat nog niet vast hoe de bijdragen verwerkt gaan worden als publicaties. Voor degene onder de lezers die op het World Wide Web zijn aangesloten, verspreidt het International Network for the History op Public Health informatie op haar home page:
http://www.tema.liu.se/inhph/
Daar is bijvoorbeeld het overzicht aanwezig van adressen, onderzoek en publicaties van de leden.
(Myriam Daru)

58
NET WERK
798-799
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De vreselijkste aller harpijen

Willibrord Rutten is aan de Landbouw Universiteit te Wageningen op 7 november 1997 gepromoveerd op het onderwerp 'Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw'. Hij heeft in een vroeg stadium van zijn onderzoek tijdens een Net Werk bijeenkomst een lezing gehouden over pokkenepidemieën en pokkenbestrijding. Zijn uitleg maakte benieuwd naar de resultaten. Trouwe luisteraars van de OVT rubriek van de VPRO op zondagochtend hebben al tijdens een interview en korte inleiding op zijn proefschrift kunnen horen. Bij

HES Uitegevers is de commerciële uitgave van zijn dissertatie verschenen: 'De vreselijkste aller harpijen: Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw: een sociaal-historische en historisch-demografische studie. XVI, 558 blz. Illustraties: 6 kaarten, 98 grafieken, tabellen en diagrammen Genaaid, gebrocheerd. ISBN: 90 6194.368 blz. f 49,50

Eeuwenlang stonden de pokken in de schaduw van andere plagen, maar rond 1800 werden ze volksvijand nummer één. De ontdekking van het pokkenvaccin leverde een belangrijk wapen in de strijd tegen deze plaag. Grootscheepse inentingscampagnes gingen van start om de pokken te bestrijden, desnoods onder dwang. Dit leidde tot heftige politieke en religieuze discussies.

In deze studie wordt voor het eerst systematisch onderzocht hoe de opmars van de pokkenvaccinatie in Nederland in zijn werk is gegaan, wie de initiatiefnemers waren, wat hun drijfveren waren en welke hindernissen ze moesten overwinnen. Ook wordt aandacht besteed aan de reakties van godsdienstige groeperingen op een medische ingreep die net zo omstreden was als gentherapie nu. De pokkenbestrijding bleek succesvol: de pokken werden als eerste epidemie bedwongen. In hoeverre dit het begin van het einde betekende van epidemieën als belangrijkste sterftefactor zal eveneens aan de orde komen. Willibrord Rutten (1955) is historicus, verbonden aan het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht. Hij publiceerde over agrarische, demografische en sociale aspecten van de regionale geschiedenis van Limburg.

Vissen in veenmeren

Petra van Dam zal haàr dissertatie, getiteld 'Vissen in veenmeren. De sluisvisserij bij de Spaarndamsedijk en de ecologische transformatie in Rijnland, 1440-1530' verdedigen op 25 november.

Plaats en tijd: Groot Auditorium van het Academiegebouw van de Rijksuniversiteit Leiden, Rapenburg 73, Leiden, om 14.15 precies.

De veelzijdigheid van de mens-dier relatie

Het lag voor de hand dat Gewina (het Genootschap voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Wiskunde Natuurwetenschappen en Techniek) op zijn najaarsbijeenkomst op 4 oktober (Werelddierendag) dit thema op de agenda zou zetten. Aldus gebeurde in het Rijksarchief in Noord-Brabant in Den Bosch. De verbouwde citadel waarin het Rijksarchief is gevestigd is een locatie die blijft boeien.

58
NET WERK
800-801
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

8/9

Jo Swabe, die van plan is in december te promoveren over de relatie mens-dier aan de Universiteit van Amsterdam, zette de dag in een algemeen kader. Zij poneerde dat de domesticatie van dieren, die het technisch en economisch potentieel van mensen verruimde, tegelijk een nauwelijks terug te draaien afhankelijkheid heeft teweeggebracht en een epidemiologische tijdsbom betekent. Historisch gezien spande haar betoog een zeer ruime periode, zodat de luisteraar wel enige twijfel kreeg over de generalisaties die zij naar voren bracht. Het begrip veterinair regime bleef dan ook vooralsnog zweverig. Wellicht zal de dissertatie enige precisering brengen.

Bij de tweede spreker, *dr. J.A.A.M. Biemans*, stond de bron - Jacob van Maerlants 'Der Nature Bloem' - centraal en was juist de theoretische uitwerking beperkt. De even realistische beschrijving van uit eigen ervaring, uit de tweede hand en via mythes bekende dieren en monsters is bij Van Maerlant een frappant gegeven waar wel meer over te zeggen was geweest.

Drs. A.H.H.M. Mathijsen beschreef een bijzonder aspect van domesticatie: de wijze waarop de Japanse machthebbers gebruik maakten van de veterinaire kennis van de op Desjima verblijvende Nederlanders om Japanse paarderassen naar eigen inzicht te verbeteren, zonder veel daarvoor te hoeven toe te geven of betalen.

De bijdrage van *R. Strikwerda* ging verder in op de context van de in Japan geïntroduceerde literatuur: de in de 18e eeuw verspreide Nederlandse huismans-literatuur, door de inleider als volksdiergeneeskunde omschreven, die tot diep in de 19e eeuw nog de basis vormde voor de diergeneeskunde. Deze ontwikkelde zich in het kielzog van de humane geneeskunde en heeft zelfs nog in onze tijd gedeeltelijk het karakter van derivaat-wetenschap.

De voordracht van *Amanda Kluveld* introduceerde heel andere invalshoeken: zij liet zien hoe weerstand tegen de vivisectie bij empirische wetenschappers aan het begin van de eeuw afgedaan werd als overgevoelige, sentimentele, vrouwelijke weerstand tegen de noodzaak van het manhaftig en gedecideerd opofferen van dierenlevens in dienst van hogere wetenschappelijke doelen en de redding van mensenlevens.

Niet voor niets was de lezing van *Peter Koolmees* over slachthuizen - het thema van zijn promotie - als laatste geplaatst. Gelukkig waren de dia' s die zijn betoog illustreerden in zwart-wit, anders waren zij misschien net teveel geweest voor de gevoelens van tenminste een deel van het publiek. Koolmees volgde grotendeels het betoog van zijn dissertatie die de plaats van het slachten binnen het hygiënisch denken en doen aan de orde stelt en in een onthullend hoofdstuk laat zien hoe

9/10

de polemiek over het rituele slachten al in het interbellum en tijdens de oorlog gekleurd is geweest door racisme.

Amsterdam de schone stad

De werkgroep Stedengeschiedenis organiseert regelmatig bijeenkomsten, dit najaar over 'Architecten en stedenbouwers in de negentiende eeuw' (24 oktober in het Academiegebouw te Utrecht). Een van de bijdragen had een uitgesproken milieuhistorisch onderwerp: de verversing van de Amsterdamse grachten en de organisatie van de daarvoor verantwoordelijke diensten.
Ida Jager ging tijdens de bijeenkomst in op 'W.A. Froger en het dag-in-dag-uit in Amsterdam'. In 1849 belastte de Amsterdamse Commissie van Geneeskundig Toevoorzicht de genieofficier Willem Anthonie Froger (1812-1883) met een onderzoek naar de 'erbarmelijke gezondheidstoestand' in de hoofdstad. Froger bundelde zijn bevindingen in 'Eene geregelde waterververscching der stadsgrachten', waarin hij voorstelde om het water voor de verversing uit het oostelijke IJ en via de stadsgrachten te lozen in het westelijke IJ. Dezelfde F roger werd in 1853 benoemd tot inspecteur der Publieke Werken van Amsterdam. In die functie ontpopte hij zich als een man van het geschreven woord. Na drie jaar inspecteurschap had hij zo'n 15.000 pagina's rapporten, aanbevelingen en inlichtingen geproduceerd. Het meest curieuze onderdeel van dat oeuvre is een lijvig inspectierapport dat de geschiedenis in zou gaan als 'Het rapport betreffende het (dis)functioneren der Totale Publieke Werken'. Zijn aanbevelingen werden niet allemaal overgenomen, maar het rapport fungeerde jarenlang als aanjager voor verbeteringen om de stad van haar negatieve imago te ontdoen. Het was immers een catalogus van de kwalen van de bouwkundige substantie: pas met het opheffen ervan zou de werkelijkheid het imago van de schone stad kunnen benaderen. Het rapport was een scherpe profielschets waarin de stad ongegeneerd werd blootgelegd en wezenlijk ontdaan van haar fotogenieke uiterlijk. Uit hoofde van zijn functie ontwierp Froger gebouwen, maar hij mengde zich niet in de architectuurdebatten van zijn tijd; dit in tegenstelling tot Rose, die zich in Rotterdam met wisselend succes inzette voor waterverversing en stadsuitbreiding. Na zijn carrière in Rotterdam werd Rose Rijksbouwmeester. Hetty Berens hield op dezelfde bijeenkomst een voordracht over Rose als stedenbouwkundige.

58
NET WERK
802-803
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Oproep voor de inventarisatie van medisch-historisch onderzoek

Het Huizinga Instituut (UvA), onderzoeksschool op het terrein van de cultuurgeschiedenis, heeft het initiatief genomen het thans lopende medisch-historisch onderzoek in Nederland in kaart te brengen. Het Huizinga Instituut (Groningen) werkt daartoe samen met het Rudolf Agricola Instituut en de onderzoekschool Wetenschap, Techniek, Maatschappij en Cultuur (WTMC).
Een dergelijke inventarisatie is nodig en nuttig. Traditioneel heeft het onderzoek zich altijd sterk gericht op de geschiedenis van de medische wetenschap. Daarin is de laatste twee decennia sterk verandering gekomen, hetgeen onder meer tot gevolg heeft gehad dat de discipline niet meer uitsluitend door medici wordt beoefend. Tegenwoordig begeven ook historici, sociologen, antropologen en anderen zich op het terrein. Dit heeft in allerlei opzichten tot veranderingen geleid. Doordat het perspectief op de medische geschiedenis een wijziging onderging, veranderde ook het brongebruik en de aard van het historisch betoog. Verder wordt tegenwoordig niet langer uitsluitend de ontwikkeling van het geleerde medische denken beschreven, maar is er ook aandacht voor de organisatiewijze en de financiering van de gezondheidszorg, voor para-medische beroepen en de interactie op de 'medische markt' en voor de patiënt. Dat laatste betekent onder meer dat men zich is gaan afvragen hoe pijn en ziekte in het verleden werden ervaren, welke strategieën werden aangewend om beide te voorkomen of te bestrijden, hoe het consultatiepatroon in geval van ziekte er uitzag, en welke gevolgen dat weer had voor de verhoudingen in de gezondheidszorg. Inzichten en concepten, ontleend aan andere disciplines dan de geneeskunde hebben het mogelijk gemaakt door te dringen in een geheel nieuwe wereld, hetgeen een aanzienlijke verrijking van ons historisch inzicht betekent. Deze verrijking heeft echter ook een prijs: terwijl de medische geschiedenis als discipline vroeger makkelijk herkenbaar was (haar object was de' medische wetenschap en ze werd beoefend aan medische faculteiten), is dat tegenwoordig veel minder het geval. Onderzoekers van diverse pluimage voeren onderzoek uit naar de hierboven vermelde thema' s.
Een en ander heeft tot gevolg dat het onderzoek dreigt te versnipperen en, erger, dat onderzoekers die met soortgelijke thema's bezig zijn niet van elkaars bestaan weten. Aan deze situatie willen de drie bovengenoemde instituten een eind maken. Eerst wordt middels een inventa-

risatie het thans lopend onderzoek in kaart gebracht, waarna het aldus ontstane bestand bewaard en up-to-date zal worden gehouden door het Huizinga Instituut. De inventarisatie heeft primair een dienstverlenend doel. Doordat de resultaten van de inventarisatie voor iedere geinteresseerde ter inzage zijn, worden de diverse medisch-historische onderzoekers in de gelegenheid gesteld met elkaar in contact te treden, informatie uit te wisselen of samen te werken. Mogelijk leidt de inventarisatie tevens tot een bezinning op aard en richting van het vak, waaruit toekomstige onderzoekers inspiratie en nieuwe onderzoeksthema' s zouden kunnen putten.
Om die reden wordt vooralsnog een ruime opvatting van 'medische geschiedenis' gehanteerd. Het omvat niet alleen de geschiedenis van de geneeskunde als wetenschap, maar ook die van het medisch beroep, de organisatie en financiering van de gezondheidszorg, de demografische gevolgen van (epidemische) ziekte, kwakzalverij en alternatieve geneeskunde, psychiatrie, de beleving van het lichaam en van ziekte en pijn door de patiënt, etc. Het gaat, met andere woorden, om het hele complex van voorstellingen en handelingen rond gezondheid en ziekte in het verleden.
De bevindingen van de inventarisatie zullen worden ondergebracht in een database in Amsterdam, waar ze voor iedereen raadpleegbaar zijn. Om het bestand zijn waarde te laten behouden zal het periodiek worden geactualiseerd. Wie daarvoor belangstelling heeft kan het bestand - na afronding van de inventarisatie - op diskette toegestuurd krijgen.
Degene die medisch-historisch onderzoek verricht maar tot nog toe geen enquête-formulier ontving wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met ondergetekende, waarna zo snel mogelijk een inventarisatie-formulier zal worden toegestuurd.

De inventarisatie wordt uitgevoerd door Dr Frank Huisman
Rijksuniversiteit Groningen
Instituut voor Geschiedenis
Postbus 716,
9700 AS Groningen
Tel.: 050-363 6117
E-mail: f.g.huisman@let.rug.nl
Huizinga Instituut
Prof.dr. M. Gijswijt-Hofstra, contactpersoon voor medische geschiedenis
Drs P.J. Koopman, secretaris
Spuistraat 134 1012 YB Amsterdam

El Niño Een selectieve bibliografie

De laatste tijd duikt El Niño geregeld op in de pers. Een veelheid van klimatologische verschijnselen wordt terecht of onterecht in verband gebracht met El Niño, al sinds vorige eeuw. Onderzoek over dit fenomeen heeft al een omvangrijke literatuur veroorzaakt, zodat de geïnteresseerde leek behoefte krijgt aan een handleiding bij het kiezen van achtergrondliteratuur.
Gaston R. Demarée, onderzoeker aan het Koninklijk Meteorologisch Instituut te Brussel (Ringlaan 3, B - 1180 Brussel, België) heeft voor Net Werk een beknopte bibliografie samengesteld over het ENSO verschijnsel (ENSO - El Niño / Southern Oscillation). Hij heeft praktisch alle titels onder ogen gehad en op waarde kunnen schatten. Over El Niño zijn vele pseudo-wetenschappelijke teksten verschenen en de hulp van een kenner was zeer welkom.

Aceituno, P. (1988) On the Functioning of the Southern Oscillation in the South American Sector. Part I: Surface Climate. **Monthly Weather Review**, 116, p. 505-524. Part 11: Upper-Air Circulation. **Journal of Climate**, 2, p.341-355.
Aceituno, P. (1992) El Niño, the Southern Oscillation, and ENSO: Confusing Names for a Complex Ocean-Atmosphere Interaction. **Bulletin American Meteorological Society**, 73, 4, p. 483-485 (also: **La Météorologie**, 8e série, n° 3, sept. 1993, p. 44-47).
Allan, R.J. (1989) ENSO and Climate Fluctuations in Australasia. In: T.H. Donnelly and R.J. Wasson (Eds) **Climanz III Proceedings of the Third Symposium on the Late Quaternary Climatic History of Australiasia, Melbourne University, 28-29 November 1987**, p. 49-61.
Allan, R.J. (1993) Historical Fluctuations in ENSO and Teleconnection Structure since 1879: Near-Global Patterns. **Quaternary Australasia Papers** 11/1. Meeting held at Monash University, 2-4 December 1992, p. 17-27.
Allan, R., Lindesay, J. en Parker, D. (1996) **El Niño, Southern Oscillation & Climatic Variability.** CSIRO, Australia, 405 p.
Allan, R.J., Nicholls, N., Jones, P.D. en Butterworth, 1.J. (1991) A further extension of the Tahiti-Darwin SOI, early ENSO events and Darwin pressure. **Journal of Climate**, Vol. 4, No. 7, p. 743-749.
Andrade, J.S., Jr., Wainer, I., Mendes Filho, J. en Moreira, J.E. (1995) Self-organized criticallity in the El Niño Southern Oscillation. **Physica A** 215, p. 331-338.
Anonymous (1991) **Report of the Workshop on ENSO and Climatic Change**. United Nations Environment Programme, Environmental & Societal Impacts Group of the National Center for Atmospheric Research. Bangkok, Thailand, 4-7 November 1991, 28 p.

58
NET WERK
804-805
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Anonymous (1994) **El Niño and Climate Prediction. Reports to the Nation on Our Changing Planet**. UCAR, Boulder, 24 p.
Berlage, H.P., Jr. (1966) **The Southern Oscillation and World Weather**. Mededelingen en Verhandelingen 88, Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut, Staatsdrukkerij- en Uitgeversbedrijf, 's-Gravenhage, 152 p.
Bliss, E.W. (1925) The Nile Flood and World Weather. **Memoirs of the Royal Meteorological Society**, Vol. 1, No. 5, p. 79-85.
Bradley, R.S., Diaz, H.F., Kiladis, G.N. en Eischeid, J.K. (1987) ENSO signal in continental precipitation records. **Nature**, Vol. 327, p. 497-50l.
Cole, J.E., Fairbanks, R.G. en Shen, G.T. (1993) Recent Variability in the Southern Oscillation: Isotopic Results from a Tarawa Atoll Coral. **Science**, Vol. 260, p. 1790-1793.
Diaz, H.F. en Markgraf, V. (Eds.) (1992) **El Niño, Historical and Paleoclimatic Aspects of the Southern Oscillation**. Cambridge University Press, Cambridge, 476 p.
Diaz, H.F. en Pulwarty, R.S. (1994) An analysis of the time scales of variability in centuries long ENSO-sensitive records in the last 1000 years. **Climatic Change**, 26, p. 317-342.
Druffel, E.R.M. en Griffin, S. (1993) Large Variations of Surface Ocean Radiocarbon: Evidence of Circulation Changes in the Southwestern Pacific. **Journal of Geophysical Research**, Vol. 98, No. C11, p. 20,249-20,259.
Dunbar, R.B., Wellington, G.M., Colgan, M.W. en Glynn, P.W. (1994) Eastern Pacific sea surface temperature since 1600 A.D.: The $d^{18}O$ record of climate variability in Galápagos corals. **Paleocenography**, 9, p. 291-315.
Eltahir, E.A.B. (1996) El Niño and the natural variability in the flow of the Nile River. **Water Resources Research**, Vol. 32, No. 1, p. 131-137.
Enfield, D.B. (1989) El Niño, Past and Present. **Reviews of Geophysics**, 27, p. 159-187.
Enfield, D.B. en Cid, Luis S. (1991) Low-Frequency Changes in El Niño-Southern Oscillation. **Journal of Climate**, Vol. 4, No. 12, p. 1137-1146.
Evans, J.L. en Allan, R.J. (1992) El Niño/Southern Oscillation Modification to the Structure of the Monsoon and Tropical Cyclone Activity in the Australasian Region. **International Journal of Climatology**, Vol. 12, p. 611-623.
Fraedrich, K. en Müller, K. (1992) Climate Anomalies in Europe Associated with ENSO Extremes. **International Journal of Climatology**, Vol. 12, p. 25-31.

58
NET WERK
806-807
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Glantz, M.H. (1984) Floods, Fires, and Famine: Is El Niño to Blame? **Oceanus**, 27(2), p. 14-19.
Glantz, M.H. (1996) **Currents of change. El Niño's impact on climate and society.** Cambridge University Press, 194 p.
Glantz, M.H., Katz, R.W. en Nicholls, N. (Eds.) (1991) **Teleconnections linking worldwide climate anomalies - scientific basis and societal impact**. Cambridge University Press, Cambridge, 535 p.
Grove, R. (1997) **The East India Company, the Australians and the El Niño; colonial scientists and the emerge of an awareness of global teleconnections**. Discussion paper 231, Department Economic History, Australian National University, Canberra.
Hamilton, K. en Garcia, R.R. (1986) El Niño/Southern Oscillation Events and Their Associated Midlatitude Teleconnections 1531-1841. **Bulletin American Meteorological Society**, Vol. 67, No. 11, p. 1354-1361.
Hocquenghem, A.-M. en Ortlieb, L. (1992) Eventos El Niño y lluvias anormales en la costa del Peru: siglos XVI-XIX. **Bull. Inst. fr. études Andine**s, 22, 1, p. 197-278.
Janowiak, J .E. (1988) An Investigation of Interannual Rainfall Variability in Africa. **Journal of Climate**, Vol. 1, No. 3, p. 240-255.
Jones, Ph. (1996) A la recherche du temps perdu. **Nature**, 381, p. 375376.
Kahya, E. en Dracup, J.A. (1993) U.S. Streamflow Patterns in Relation to the El Niño/Southern Oscillation. **Water Resources Research**, Vol. 29, No. 8, p. 24912501.
Kane, R.P. (1990) Periodicities and ENSO relationship of Rainfall in different Regions of India. **Revista Brasiliera de Meteorologia**, Vol. 5(2), p. 417-430.
Kiladis, G.N. en Diaz, H.F. (1986) An Analysis of the 1877-78 ENSO Episode and Comparison with 1982-83. **Monthly Weather Review**, Vol. 114, p. 1035-1047.
Lindesay, J .A. (1988) South African Rainfall, the Southern Oscillation and a Southern Hemisphere semiannual Cycle. **Journal of Climatology**, Vol. 8, p. 17-30.
Lindesay, J.A. and Vogel, C.H. (1990) Historical Evidence for Southern Oscillation - Southern African Rainfall Relationships. **International Journal of Climatology**, Vol. 10, p. 679-689.
Liu, Y. en Ding, Y. (1992) Influence of El Niño on Weather and Climate in China. **Acta Meteorologica Sinica**, Vol. 6, No. 1, p. 117-131.
Macharé, J. en Ortlieb, L. (1993) Registros del fenómeno El Niño en el Peru. **Bull. Inst. fr. études**

Andines,22, 1, p. 35-52.
Meggers, B. (1994) Archeological Evidence for the impact of mega Niño events on Amazonia during the past two millenia. **Climatic Change,** 28, p. 321-338.
Nicholls, N. (1988) More on Early ENSOs: Evidence from Australian Documentary Sources. Bulletin of the American Mete**orological Society**, Vol. 69) No. 1, p. 4-6.
Nicholls, N. (1988) El Niño Southern Oscillation Impact Prediction. **Bulletin of the American Meteorological Society**, Vol. 69, No. 2) p. 173-176.
Nicholls, N. (1989) How old is ENSO. An Editorial Essay. **Climatic Change**, 14, p. 111-115.
Nicholls, N. (1991) The El Niño / Southern Oscillation and Australian vegetation. **Vegetatio**, 91, p. 23-36.
Nicholls, N. (1995) All-India Summer Monsoon Rainfall and Sea Surface Temperatures around Northern Australia and Indonesia. **Journal of Climate**, Vol. 8, p. 14631467.
Ogallo, L.J., Janowiak, J.E. en Halpert, M.S. (1988) Teleconnection between Seasonal Rainfall over East Africa and Global Sea Surface Temperature Anomalies. **Journal of the Meteorological Society of Japan**, Vol. 66, No. 6, p. 807-821.
Ortlieb, L. en Macharé, J. (Eds.) (1992) **Paleo-ENSO Records international symposium. Extended abstracts. Volume prepared for the International Symposium on Former ENSO phenomena in western South America: Records of El Niño events** - organized by ORSTOM & Instituto Geofísico del Peru. Lima 4-7 March 1992. ORSTOMCONCYTEC, Lima, 333 p.
Ortlieb, L. en Macharé, J. (1993) Former El Niño events: records from western South America. **Global and Planetary Change**, 7, p. 181-202.
Philander, S.G. (1990) El Niño, La Niña, and the Southern Oscillation. **International Geophysics Series**, Vol. 46, Academic Press, 293 p.
Quinn, W.H., Zopf, D.O., Short, K.S. en Kuo Yang, R.T.W. (1978) Historical trends and statistics of the Southern Oscillation, El Niño) and Indonesian droughts. **Fishery Bulletin**, Vol. 76, No. 3, p. 663678.
Quinn, W.H. en Neal, V.T. (1983) Long-term variations in the Southern Oscillation, El Niño and Chilean subtropical rainfall. **Fishery Bulletin**, Vol. 81) No. 2, p. 363374.
Quinn, W.H.) Neal, V.T. en Santiago E. Antunez de Mayolo (1987) El Niño Occurrences Over the Past Four and a Half Centuries. **Journal of Geophysical Research**, Vol. 92) No. C13, p. 14,449-14,461.
Rasmusson, E.M. en Carpenter, T.H. (1982) Variations in Tropical Sea Surface Temperature and Surface Wind Fields Associated with the Southern Oscillation / El Niño. **Monthly Weather Review**, Vol. 110, p. 354-384.
Rasmusson, E.M. (1985) El Niño and Variations in Climate. **American Scientist**, Vol. 73, p. 168177.
Rasmusson, E.M. , Wang, X. en Ropelewski) C.F. (1990) The biennial component of ENSO variability. **Journal of Marine Systems**, 1, p. 71-96.
Rebert, J.P. en Donguy, J.R. (1988) The Southern Oscillation Index Since 1882. **Intergovernmental Oceanographic Commission technical series. Time series of ocean measurements**, Volume 4, Unesco, p. 49-53.
Ropelewski, C.F. en Halpert, M.S, (1987) Global and Regional Scale Precipitation Patterns Associated with the El Niño/Southern Oscillation. **Monthly Weather Review**, Vol 115, No. 8, p. 1606-1626.
Ropelewski, C.F. en Jones, P.D. (1987) An extension of the Tahiti Darwin Southern Oscillation Index. **Monthly Weather Review**, Vol. 115, p. 2161-2165.
Ropelewski, C.F. en Halpert, M.S. (1989) Precipitation Patterns Associated with the High Index Phase of the Southern Oscillation. **Journal of Climate**, Vol. 2, p. 268-283.
Schove, D.J. en Berlage, H.P. (1965) Pressure Anomalies in the Indian Ocean Area, 1796-1960. **Pure Appl Geophysics**, 61, p. 219-231.
Seleshi Yilma, Demarée, G.R. en Vannitsem, S. (1992) Statistical Analysis of Long-Term Monthly and Annual Ethiopian Precipitation Series. In: Ye Duzheng et al. (Eds.) **Proceedings of the International Workshop on Climate Variabilities (JWCV), Beijing, China, July 13-17, 1992**. China Meteorological Press, 1993, p. 80-92.
Seleshi Yilma en Demarée, G.R. (1995) Rainfall variability in the Ethiopian and Eritrean Highlands and its links with the Southern Oscillation Index. **Journal of Biogeography**, 22, p. 945-952.
Sotelo, Rómulo Jordán (1986) The ecological and economic impacts of the El Niño Phenomenon in the South-East Pacific. In: **El Niño Phenomenon and Fluctuations of Climate**, WMO-No. 649. World Meteorological Organization, Geneva, p. 18-34.
Stahle, O.W. en Cleaveland, M.K. (1992) Reconstruction and Analysis of Spring Rainfall over the Southeastern U.S. for the Past 1000 Years. **Bulletin of the American Meteorological Society**, Vol.

58
NET WERK
808-809
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

73, No. 12, p. 1947-1961.
Stahle, O.W. en Cleaveland, M.K. (1993) Southern Oscillation Extremes Reconstructed from Tree Rings of the Sierra Madre Occidental and Southern Great Plains. **Journal of Climate**, Vol. 6, No. 1, p. 129-140.
Trenberth, K.E. (1984) Signal versus Noise in the Southern Oscillation. **Monthly Weather Review**, Vol. 112, No. 2, p. 326-332.
Trenberth, K.E. (1984) On the Evolution of the Southern Oscillation. **Monthly Weather Review**, Vol. 115, No. 12, p. 30783096.
Trenberth, K.E. (1996) El Niño Definition. **Clivar Exchanges**, Volume 1, No. 3, p. 6-8.
Troup, A.J. (1965). The 'southern oscillation' . **Quarterly Journal of the Royal Meteorological Society**, 91, p. 490-506.
Tziperman, E., Stone, L., Cane, M.A. and Jarosh, H. (1994) El Niño Chaos: Overlapping of Resonances Between the Seasonal Cycle and the Pacific Ocean Atmosphere Oscillator. **Science**, Vol. 264, p. 72-74.
Vallis, G.K. (1986) El Niño: A Chaotic Dynamical System? **Science**, Vol. 232, p. 243-245.
Walker, G.T. en Bliss, E.W. (1932) **World Weather V**. Memoirs of the Royal Meteorological Society, 4, No. 36, p. 53-84.
Wang, S. (1992) Reconstruction of El Niño Event Chronology for the last 600 Year Period. **Acta Meteorologica Sinica**, Vol. 6, No. 1, p.47-57.
Wang, X.L. en Ropelewski, C.F. (1995) An Assessment of ENSO Scale Secular Variability. **Journal of Climate**, Vol. 8, No. 6, p. 15841599.
Whetton, P., Adamson, D. en Williams, M. (1990) Rainfall and river flow variability in Africa, Australia and East Asia linked to El Niño - Southern Oscillation events. **Geological Society of Australia Symposium Proceedings**, 1, p. 71-82.
Whetton, P. en Rutherford, I. (1994) Historical ENSO Teleconnections in the Eastern Hemisphere. **Climatic Change**, 28, p. 221-253.
Whetton, P., Allan, R. en Rutherford, I. (1996) Historical ENSO Teleconnections in the Eastern Hemisphere: Comparison with latest El Niño series of Quinn. **Climatic Change**, 32, p. 103-109.
Woolhiser, O.A. en Keefer, T.O. (1993) Southern Oscillation Effects on Daily Precipitation in the Southwestern United States. **Water Resources Research** 29, No. 4, p. 1287-1295.
Wright, P.B. (1984) Relationships between Indices of the Southern Oscillation. **Monthly Weather Review**, Vol. 112, p. 1913-1919.
Wright, P.B. (1989) Homogenized long-period Southern Oscillation Indices. **International Journal of Climatology**, Vol. 9, p. 33-54.
Zhang, X., Song, J. en Zhao, Z. (1989) The Southern Oscillation Reconstruction and Drought/ Flood in China. **Acta Mäeorologica Sinica**, Vol. 3, No. 3, p. 290-301.

18
19

58
NET WERK
810-811
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

59

NET WERK

812-813

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Historische waarden en ruimtelijke dynamiek in het Groene Hart van Nederland

Eind november 1997 verscheen Het Groene Hart. Een Hollands Cultuurlandschap, een boek geschreven door Guus Borger (hoogleraar historische geografie), Adriaan Hartsen (onderzoeker) en Paul Vesters (beleidsmedewerker Nationaal Contact Monumenten) met medewerking van Frits Horsten. Zij brengen daarmee de cultuurhistorische waarde en de aantrekkelijkheid van de overblijfselen van eeuwenlange landschappelijke transformaties onder de aandacht van een breder publiek. Prof. dr. Guus Borger adviseert de minister van VROM namens het Platform Landschap en Cultuur over de mogelijkheden die het Groene Hart heeft om op een duurzame wijze het gebied te ontsluiten en tegelijk de levende geschiedenis van het landschap voor de komende generaties te behouden.
Op 4 januari was tijdens het VARA programma Vroege Vogels een door hem becommentarieerde wandeling te beluisteren. Bij Kamerik stond hij stil bij het door mensen voor weidevogels geschikt gemaakte landschap van de veenontginningen. De traditie om bij nieuw land namen van verre gebieden en steden van het oude land te gebruiken vinden we in Holland in de middeleeuwen met namen als Kamerik of Portengen die naar het verre Frankrijk wijzen of naar het mythische Pays de Cocagne (Kockengen). Nog vandaag de dag geven onregelmatigheden in het patroon van sloten aan hoe de individuele ontginner aan de algemene ontginningsstructuur uitdrukking gaf. Bij het Woerdens Verlaat is de oude waterscheiding nog zichtbaar tussen de hoogheemraadschappen van Woerden en Amstelland, ook nadat zij met elkaar fysiek werden verbonden.Bezoekers van het gebied moeten leren de subtiele verschillen te zien en te waarderen. Een van de mogelijkheden is het scheppen van verbindingszones en het realiseren van de ontsluiting van het agrarisch gebied voor bezoekers zoals wandelaars en fietsers. Bij de laatste is het probleem van herriemakende of natuurvernielende tweewielers wel aanwezig, daar stond Borger vooralsnog niet bij stil. Bij de Meije is met de uit de 11e eeuw stammende kade nog een ontwikkelingspotentie voor de recreatie aanwezig. Opmerkelijk is de nauwkeurige landmeting die al in de 11e eeuw uitgevoerd kon worden, halverwege tussen Meije en Oude Rijn, een halvering die aan de oude kade haar kronkels heeft gegeven. Een goed aangelegd voetpad tussen Woerden en Zwammerdam zou de

wandelaar de mogelijkheid geven lijfelijk dergelijke eigenaardigheden van de bewoningsgeschiedenis te beleven. Landschappelijke kenmerken zoals door droogmakerijen veroorzaakte hoogteverschillen tot 3 meter (zoals bij Nieuwkoop) zijn alleen voor de zich langzaam en bedachtzaam verplaatsende recreant goed waar te nemen. Pas dan valt er van de subtiele verscheidenheid van het landschap te genieten.

2/3

Hoeveel is een dergelijk genot ons waard? Wat heeft de huidige samenleving over om dit genot voor de toekomst zeker te stellen? De vraag die Borger aan het einde van zijn wandeling stelde moet in de komende jaren (en in beginsel al in de komende maanden) een antwoord krijgen. Deze becommentarieerde wandeling nuanceerde het al te statisch-beeld dat de vele in het boek geplaatste foto's oproepen. Op deze foto's komen sporadisch mensen en dieren in fotogenieke composities voor. Auto's zijn nauwelijks te zien, op recreatieplassen komt bijna geen zeilboot voor. Kortom een idyllisch landschap zonder enig spoor van de bedreigingen waaraan dit gebied is blootgesteld. Deze bedreigingen komen uiteraard in de tekst aan bod. Het is begrijpelijk dat de auteurs juist de verscheidenheid en de verstilde schoonheid hebben willen benadrukken, maar de selectie van foto's geeft de kritische lezer een ongemakkelijk gevoel. Zou de esthetiek nog steeds zo overheersend zijn bij monumentenzorg en landschapsbehoud?

Het Groene Hart. Een Hollands cultuurlandschap, door Guus Borger, Adriaan Haartsen en Paul Vesters, m.m.v. Frits Horsten, 22 x 28 cm, genaaid gebrocheerd, rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit. (Utrecht: Matrijs 1997) ISBN 90 5345 1099, *f* 39,95. Het boek is verkrijgbaar bij de boekhandel.

Promotie Adrie de Kraker

Op 10 november 1997 promoveerde Adrie de Kraker op een onderzoek naar de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe tussen 1488 en 1609. Om te verklaren waardoor het mogelijk was dat in een tijdsbestek van nog geen tien jaar een compleet landschap ten prooi viel aan de golven heeft hij een groot aantal verschillende ontwikkelingen met elkaar in verband gebracht. Een centrale rol hierin spelen de krachten van de natuur in combinatie met het oorlogsgeweld en het falend dijkbeheer. Het onderzoek begint waar het monumentale werk 'De Vier Ambachten en het Land ven Saaftinge in de Middeleeuwen' van Mw. Gottschalk stopt (1205-1488).

59

NET WERK

814-815

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

A.M.J. de Kraker, **Landschap uit balans. De invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe tussen 1488 en 1609**. (Utrecht: Uitgeverij Matrijs 1997) Tel: 030 2343148 ISBN 90-5345105-6

Milieu-economische geschiedenis?

De Belgische Vereniging voor Sociaal-economische Geschiedenis heeft op haar studiedag 21 november j.l. gekozen voor een multidisciplinaire benadering. Voor Erik Thoen die zich naast economische en landbouwgeschiedenis steeds meer op het terrein van de ecologische geschiedenis begeeft (onder meer als hoofdredacteur van het Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis), was de keuze voor de hand liggend.

3/4

Ook de eerste spreker, *Jan-Luiten van Zanden*, bewoog zich als medeauteur van de Groene geschiedenis van Nederland op bekend terrein. Hij ging uit van reeds uitgevoerd econometrisch onderzoek over de relatie economie-milieu, in het bijzonder de omgekeerde U-kurve. Volgens deze hypothese neemt in de armste landen de milieuaantasting evenredig toe met het inkomen, maar voorbij een bepaald punt vindt er een omkering plaats, zodat bij de rijkste landen uiteindelijk een relatieflaag niveau van milieuaantasting zich voordoet. De vraag die hij stelde was of de omgekeerde U-kurve - bekend als de groene Kuznets-kurve- voor Nederland aantoonbaar is en hoe daarbij de relatie tussen milieuvervuiling en economische groei te duiden is. Hierbij doen zich diverse methodologische moeilijkheden voor die te complex zijn om in dit korte verslag uit te leggen. Wel kan een aantal stellingen van Van Zanden samengevat worden. Hij gaat ervan uit dat een schoon milieu in principe een collectief goed is, te beïnvloeden door overheidsingrijpen. Een schoon milieu en natuurwaarden ontstaan door een vraag. Aan die vraag kan voldaan worden via de markt en via overheidsbeleid. De vraag laat zich tenminste voor een deel uitdrukken in het aantal leden van milieu-organisaties (en proto-milieu-organisaties zoals de beweging van de hygiënisten in de negentiende eeuw). Het verband tussen de groei van de vraag naar natuur en de groei van het inkomen per hoofd van de bevolking laat zich aan de hand van die getallen aantonen. In een dergelijke optiek zijn natuur en een schoon milieu luxe consumptiegoederen. Het ontstaan ervan via de markt is echter beperkt. Via de overheid zijn er twee middelen

om druk uit te oefenen: collectieve acties en stemgedrag. Collectieve acties hebben echter te lijden onder het dilemma dat grote diffuse groepen moeilijk te organiseren zijn en dat hun belangen in de democratische processen slecht te behartigen zijn. De milieubeweging moet zich daarom steeds meer toespitsen op een effectieve vertaling van die vraag en het onderhandelen in de richting van de produktie van schoon milieu en waardevolle natuur. De tegenstelling tussen welvaart en schoon milieu blijft bestaan, maar een beïnvloeding van het handelen van de overheid is wel mogelijk. Het is niet de economische groei die automatisch leidt tot een schoner milieu, maar de mate van invloed via een effectieve organisatie van de vraag.

De tweede spreekster, *Claire Billen*, richtte zich om te beginnen op de consumptie van via kunst 'gemedieerde' natuur. In de 19e eeuw zijn in België emblematische natuurbeelden ontstaan zoals de kust, de Kempen, de Maasvallei en de Ardennen. In eerste instantie zag men de industrie als een verschijnsel dat zich geografisch binnen perken liet houden. Industrie werd aanvaardbaar gemaakt door esthetisering. Toen de industrie veel diffuser werd en zich over het hele Belgische territorium verspreidde, kwamen groepen wetenschappers en intellectuelen (maar ook industriëlen) in het geweer ter bescherming van natuur- en cultuurlandschappen en monumenten. Het verdedigen van landschappen was ook een politieke kwestie: landschap is collectieve schoonheid voor eenieder in de maatschappij en dient dan als groot gemeen goed verdedigd te worden. Aan het begin van de twintigste eeuw ontstaat dan een geografische omkering van de 19e eeuwse situatie: het is de natuur die geografisch in precies begrenste natuurgebieden 'gelocaliseerd' is, terwijl de industrie zich meester heeft gemaakt van het territorium. De industrie heeft gezegevierd.

De ideologische relatie van natuurkennis en economische theorie was wat moeilijker te illustreren voor de derde spreker, *Geert van Paemel*. Weliswaar hebben theoretici van de economie herhaaldelijk gebruik gemaakt van biologische metaforen, maar deze zijn nauwelijks in praktisch bruikbare modellen vertaald. Biologie en in het bijzonder evolutie hebben voornamelijk gediend als legitimatie van economische verschijnselen als concurrentie en economische agressie (survival of the fittest) of andersom juist als legitimatie van collectivisering (de samenwerking in dienst van de overleving van een soort). Metaforen zijn een uitdrukking van ideologische consensus.

4/5

4/5
59
NET WERK
816-817
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Isabelle Parmentier heeft aan de hand van de stadsrekeningen van Ath, Charleroi en Nivelles de stadsreiniging en de ophaal van stadsvuil in de 18e eeuw gereconstrueerd. Dezelfde variëteit die in Nederland te zien is valt ook in België vast te stellen: soms werd de vuilophaal verpacht, elders of in andere perioden is er sprake van directe gemeentelijke bemoeienis. Politieke onrust verstoorde de continuïteit van de regelingen en de inkomsten en uitgaven schommelden. In Nivelles was sprake van een 'leidingmeester' die moest toezien op de toestand van watertoevoer. In het midden van de achttiende eeuw werd een bijdrage in de kosten verwacht van de burgers. Zoals elders was in de drie steden de handhaving van de controle tegen vervuiling zwak.

Bruno Blondé gebruikte boedelbeschrijvingen als bronnen om na te gaan welke ontwikkelingen zich hebben voorgedaan in het consumptiepatroon van duurzame goederen. In de 17e eeuw stelt hij een omslag vast. Tafelgoed werd van mindere kwaliteit, behangpapier verving goudlederen behangsel, goedkopere stoffen namen de plaats in van lakenstoffen. Dit betekende dat er een bredere markt kwam voor minder duurzame consumptiegoederen. Mode kreeg een toenemende invloed bij de inkoop. In de 18e eeuw laten de boedelbeschrijving een toenemende sociale kloof zien en tegelijk 'dalende' konsumptiegoederen: de aanschaf in minder gegoede kringen van soorten goederen die daarvoor slechts bij rijkere gezinnen te zien waren. Voorwerpen kregen een kortere levenscyclus. Door zijn gebruik van bronnen heeft Blondé zich niet beziggehouden met de aanbodkant. Hier ligt nog een ruim terrein voor toekomstig onderzoek.

5/6

Pierre-Alain Tassier kon als laatste spreker niet aanwezig zijn op de bijeenkomst. Claire Billen presenteerde zijn onderzoek namens de afwezige. Tassier heeft de bosgeschiedenis in België tussen 1840 en 1940 bestudeerd. Een van de problemen was het schatten van oppervlakten aan de hand van partijdige bronnen. Er is in elk geval geen eenduidig beeld van toenemende ontbossing vast te stellen. Naast ontbossing heeft ook herbebossing plaatsgevonden, weliswaar voornamelijk naaldbossen. Tassier verzet zich tegen de polariteit landbouw/bos. De grote veranderingen zijn in het bosbeheer gekomen met de verkorting van rooicycli. Privatisering van bos heeft niet per definitie roofbouw betekend. Een van de discussiepunten is de vraag of Willem I wel of geen belangstelling heeft gehad voor bosbouw. Het feit dat hij grote bosarealen aan de

Société Cénérale verkocht betekent niet per se gebrek aan belangstelling: de verkoop vond plaats onder de voorwaarde dat de SG wel 'iets met de bossen ging doen'. Er kunnen ook misverstanden ontstaan over bescherming. Bossen die bescherming genoten als jachtbossen waren er ten behoeve van het wild en ten nadele van jonge aanplant, dat door het wild werd aangetast. Wel heeft de jacht betekend dat bosareaal gehandhaafd werd als er bedreiging was van rooiing om landbouwgrond uit te breiden in een periode dat hout door goedkope import geen goede investering was. Staatsbosbeheer kreeg pas aan het einde van de negentiende eeuw een beduidende invloed, in navolging van de bosbouwvernieuwing in andere Europese landen. Deze ontwikkeling werd weer bedreigd door de economische crisis in het interbellum. De geschiedenis van het bos is vol tegenstrijdigheden: verwaarlozing van het bos -en dus terugkeer naar een 'natuurlijker' toestand- kan juist gepaard gaan met grotere dreiging voor bosareaal, als de grond met een andere bestemming meer rendement oplevert.

De hier beknopt weergegeven voordrachten zullen een plaats krijgen in komende nummers van het Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis.

Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis

Net op het nippertje is nummer 1 van het Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis nog in het jaar 1997 verschenen. Het tweede nummer van 1997 (verspreiding: 1e kwartaal van 1998) is in de maak. De meeste bijdragen aan de hierboven besproken Gentse studiedag zullen in de komende nummers worden opgenomen.
Inhoud van nr. 1 jaargang 2/1997:

K.A.W Leenders, Landschapsgeschiedenis van het Gastels Laag, 2-10.
Johan Braeckman, God als almachtige horlogemaker. Over Bernhard Nieuwentyts natuurtheologie, 11-17.
Bruno Blondé, Steenwegen, transportkosten, tijdsbesef, economische ontwikkeling en verkeerscongestie in de eeuw van de Verlichting. Het voorbeeld van de Brabantse steenwegen, 1827.
Gaston Demarée, 'De grote droge nevel' van 1783 in de Zuidelijke Nederlanden: een historisch-klimatologische studie, 27-35.
K.J.W., Oosthoek, Watervervuiling in de Groningse veenkoloniën 1850-1980, 36-42.
Recensies, 43-46.

Abonnement individueel *f* 25.-, instellingen *f* 50.- Administratie & abonnementen: TvEG, Groot-Brittanniëlaan 43, B-9000 Gent.
Tel. 00-32-9 223 70 65
Fax 00-32-9 223 97 38.

59
NET WERK
818-819
6
7
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Maakbaar Nederland

Stichting Maatschappijgeschiedenis Conferentie 1999

Nederland kent een lange traditie van ingrijpen, zowel in de ruimte als in de maatschappelijke verhoudingen. Het Nederlandse landschap is een cultuurlandschap dat de optelsom vormt van een eeuwenlang proces van menselijk ingrijpen. Ontginning, bedijking, bebouwing en voortdurende aanpassing aan gewijzigde omstandigheden gaven vorm aan het Nederlandse grondgebied. Het landschap kan gezien worden als tamelijk gepland. Al in een vroeg stadium was in veel gevallen de overheid betrokken bij de ontwikkeling van het landschap. Ontginning van veengebieden en heidevelden, inpoldering en de aanleg van wegen, de bouw van een muur om een stad of de realisatie van een stedelijke uitbreiding vond veelal plaats op initiatief van de overheid.
De hoge bevolkingsdichtheid, resulterend in een geringe onderlinge afstand tussen de Nederlanders, was wellicht van invloed op pogingen ook de samenleving te plannen. Het basisvoedsel werd in (westelijk) Nederland al in de zestiende eeuw van elders aangevoerd. Nederlanders stierven niet in hongersnoden. Het rationeel-wetenschappelijke wereldbeeld werd al in de Republiek dominant. Verzekeren en het daarbij behorende berekenen van risico's was in de Republiek wijder verbreid dan elders.
De stormachtige technische, industriële, en politieke ontwikkelingen van de negentiende en de twintigste eeuw werden in Nederland nauwlettend gevolgd en ingevoerd wanneer dat rendabel leek, maar ook vrijwel altijd zonder storm.
De ontginning van de Limburgse mijnen, bijvoorbeeld, werd door de nationale overheid planmatig ter hand genomen teneinde de sociale spanningen te vermijden waarom buitenlandse mijnbekkens berucht waren. Tussen de jaren 1910 en 1970 werd in Nederland een van, 's werelds meest omvattende verzorgingsstaten opgebouwd.
Toen het in de jaren zestig duidelijk was dat Nederland een zachte landing had gemaakt in het industriële en postkoloniale tijdperk, werd in Nederland met groot enthousiasme de maakbaarheid van nieuwe sociale relaties onderzocht. Zelfs van de maakbaarheid van internationale politieke verhoudingen betonen Nederlanders zich relatief warm voorstanders: van de Volkerenbond, via de VN en Europese instellingen tot ontwikkelingshulp.
Tussen deze vormen van maakbaarheid bestaan uiteraard verbanden. Deels zijn die bewust, zoals in het geval van de Limburgse mijnen. Stadsuitbreidingen werden soms

mede ontworpen om sociale verhoudingen te sturen. Stemmen gingen op om de sociale samenstelling van de pioniersbevolking bij de inrichting van de polders in de voormalige Zuiderzee te plannen. Interessanter zijn wellicht nog de onbedoelde gevolgen. Wat voor invloed had een inpoldering of een uitgebreid stelsel van armenzorg, niet alleen op de sociale verhoudingen maar ook op het denken over de maakbaarheid van Nederland? Op 28 mei 1999 organiseert de Stichting Maatschappijgeschiedenis een conferentie over Maakbaar Nederland. Doel van de conferentie is om te bezien of er overeenkomsten zijn tussen de ideeën over maakbaarheid en de scheppende praktijken in deze zo uiteenlopende velden. Binnen de conferentie is er ruimte voor bijdragen over de ontwikkeling van maakbaarheid op een van deze terreinen, maar onze nieuwsgierigheid gaat vooral uit naar bijdragen die meer dan één veld van maatschappelijke aktiviteit bestrijken. De Stichting Maatschappijgeschiedenis organiseert elke twee jaar een conferentie over een breed historisch thema waarbij vertegenwoordigers van verschillende disciplines bijeen worden gebracht. Auteurs die een bijdrage aan de conferentie willen geven wordt gevraagd vóór 1 juni 1998 een voorstel op een A-4tje in te dienen bij het secretariaat van de Stichting Maatschappijgeschiedenis, t.n.v. Henk Kleijer, SISWO, Plantage Muidergracht 4, 1018 TV Amsterdam, tel. 020-5270647, of, via e-mail.Kleijer@siswo.uva.nl

Voorgeschiedenis van de Club van Rome

Deze biblio-chronologie is samengesteld door dr. Ernst Homburg ten behoeve van zijn colleges milieugeschiedenis aan de Universiteit Maastricht en door de redactie voor Net Werk aangepast.

1798 T.R. Malthus, **An essay on the principle of population as it affects the future improvements of mankind**, reprint 1926

1862 J. Liebig, 7e druk **Agrikulturchemie**: nadruk op begrip roofbouw in de landbouw.

1871/9 discussie in Engeland en Duitsland over steenkoolvoorraden.

1877 F. Grashof, **Über die Wandlungen des Arbeitsvermögens im Haushalt des Natur und der Gewerbe** (Berlin 1877).

1885 R. Clausius, **Über die Energievorräte der Natur und ihre Verwertung zum Nutzen der Menschheit** (Bonn 1885).

1893 R Nusse, **Die Kohlenvorräte der europäischen Staaten, insbesondere Deutschlands, und deren Erschöpfung** (Berlin 1893).

59
NET WERK
820-821
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

1898 W. Crookes, address voor British Association for the Advancement of Science (over bevolkingsgroei vs. voedselproduktie).

1901 F. Fischer, **Die Brennstoffe Deutschlands und der übrigen Länder der Erde und die Kohlennot** (Braunschweig 1901).

1908 oproep Theodore Roosevelt

1910 G. Pinchot, **The fight for conservation** (Doubleday, Page & Co.: New York 1910).

1912 J. von Jonstorf gaat in op ijzerertsvoorraden in een leerboek.

1913 P. Kukuk en L. Mintrop, 'Die Kohlenvorräte des rechtsrheinischwestfälischen Industriereviers' **Glückauf** 43 (1913),1-13.

1913 12. Internationale Geologencongres te Toronto was aan de wereldsteenkolenvoorraden gewijd.

1919 M. Dolivo-Dobrowolski, 'Über die Grenzen der Kraftübertragung mittels Wechselströmen', **Elektrotechnische Zeitschrift** 40 (191), 1-4.

1922 United States Geological Survey waarschuwt dat er nog slechts voor 20 jaar olie is.

1925 S.A. Arrhenius, **Chemistry of Modern Life** (Chapman & Hall: London 1925). Hierin hfdst. XV: Housekeeping with the treasures of nature. (lees pp. v-xii en 267-276).

1926 A. Faber, **Welterdölwirtschaft** (1926).

1926 J.B. Cabell, **The silver stallion** (Robert M. McBride & Co.: New York 1926) .

1927 E. Verviers, **Economische aspecten der vloeibare brandstoffen. Petroleum - kolendestillatie - kolentransformatie** (Instituut voor Universele Staatkunde: Oisterwijk 1927).

1939 H.H. Bennen, **Soil Conservation** (McGraw-Hill 1939).

1941 Conservation of Renewable Resources.

1946 **Journal of Soil and Water Conservation**, jrg. 1.

1948 E. de Vries, **De aarde betaalt: De rijkdommen der aarde en hun betekenis voor de wereldhuishouding en de politiek** (Den Haag 1948).

1949 W. Vogt, **Road to Survival** (London 1948) (1951 al 6e druk): ecologisch boek, vooral bodemuitputting door de mens en wereldvoedselprobleem.

1950 W. Vogt, **Die Erde rächt sich** (Neurenberg 1950). Nederlandse uitgave o.d.t. **De laatste kans der mensheid** (Amsterdam/Antwerpen 1950).

1951 E.S. Zimmerman, **World resources and industries** (2e druk, New York 1951).

1952 U.S. President's Materials Policy Commission, **Resources for freedom**, 5 vols., Washington D.C. 1952 .

1956 William L. Thomas jr. (red.), **Man's Role in Changing the Face of Earth** (Chicago 1956).
1957 H. Brown, J. Bonner en J. Weir, **The next hundred years** (Viking Press: New York 1957).
1959 H.J. Barnen, **Malthusianism and conservation - their role as origins of the doctrine of increasing scarcity of natural resources**, Resources for the Future, reprint no. 12, Washington D.C. 1959.
1959 C. van Rijsinge, **Mens, bodem en voeding** (J.M. Meulenhoff: Amsterdam 1959): ecologisch besef klinkt hierin door.
1961 O.C. Herfindahl, **What is conservation?**, Resources for the Future, reprint no. 30, Washington D.C. 1961.
1962 M.K. Hubbert, **Energy resources**, NAS/NRC, Washington O.C. 1962.
1962 P. Weiss, **Renewable resources**, NAS/NRC, Washington D.C. 1962.
1962 Rachel Carson, **Silent spring** (Boston/London). In 1963 in het Nederlands o.d.t. **Dode lente** (Amsterdam)
1963 H.J. Barnett en C. Morse, **Scarcity and growth, Resources for the Future**, Johns Hopkins UP: Baltimore
1963. 1964 J. I. Rodale, **Our poisoned Earth and Sky** (Emmaus, Penn. 1964).
1965 H.L. Lewis, **With every breath you take** (New York 1965). Over luchtvervuiling.
1966 K. Boulding, **Human value: on the spaceship earth** (National Council of Churches of Christ in thc U.S.A.: New York 1966).
1966 K. Boulding, 'The economics of the coming spaceship Earth', in: H. Jarren ed., **Environmental quality in a growing economy** Johns Hopkins Press: Baltimore 1966).
1966 P.T. Flawn, **Mineral resources** (Rand McNally: Chicago 1966).
1967 H.J. Barnett, 'The myth of our vanishing resources', **Trans. Social Sciences** 6- Modern Society, June 1967, 7-10.
1967 L. White, 'The Historical Roots of Our Ecological Crisis', **Science** 155 (1967),1203-1207.
1967 C.J. Briejèr, **Zilveren sluiers en verborgen gevaren. Chemische preparaten die het leven bedreigen** (Leiden).
1968 F. Polak, **Prognostica** (Kluwer: Deventer /Antwerpen 1968).
4/13-9-68 Unesco-Conferentie over de Biosfeer te Parijs. Zie: **Wereldwijde zorg over en voor de biosfeer. Verslag van de Nederlandse delegatie naar de Intergouvernementele conferentie over de wetenschappelijke basis voor rationeel gebruik en bescherming der hulpbronnen der biosfeer** (Den Haag, november 1968).
1968 W. Hibbard, 'Mineral resources: Challenge or threat', **Science** 160 (1968), 143-150.
1969 [Committee on the Resources and Man, NAS/NRC USA], **Resources and Man** (W.H. Freeman & Co.: San Francisco 1969). (zeer uitvoerige studie naar uitputting grondstoffen e.d.)
1970 H.E. Landsberg, 'Man-Made Climatic Changes', **Science** 170 (1970), 1265-1274.
1977 E. Cornish, **The study of the future** (World Future Studies: Washington 1977).
1984 E. Kroker, 'Diskussionen um die Steinkohlenvorräte des Ruhrreviers in der ersten Hälfte des 20. Jahrhundert', in: **Energie in der Geschichte** (Düsseldorf 1984), 96-104.
1981 J.W.M. van Doorn en F.A. van Vught (red.), **Nederland op zoek naar zijn toekomst** (Het Spectrum: Utrecht / Antwerpen 1981).
1992 H.-L. Dienel, **Herrschaft über die Natur? Naturvorstellungen deutscher Ingenieure 1871-1914** (GNT-Verlag: Stuttgart 1992), m.n. 95-101, 150-153.

59
NET WERK
822-823
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalementen

Het tijdschrift **Environment and History** jaargang 3 Oktober 1997 nr. 3 is verschenen. Richard Grove bepaalt als hoofdredacteur het gezicht van het blad en maakt daarbij gebruik van zijn uitgebreid netwerk, waardoor het tijdschrift zeer internationaal van karakter is, maar ook de thematiek gevarieerd blijft. Het review-artikel van Melissa Leach and Cathy Green over sekse en milieugeschiedenis laat zien dat er al een uitgebreide literatuur bestaat en dat sekse daadwerkelijk van invloed is op de wijze waarop met het milieu wordt omgesprongen. Inhoud:

Georgina H. Endfield en Sarah L. O'Hara Conflicts over Water in the 'Little Drought Age' in Central Mexico, 255-272.
Vinita Damodaran, Environment, Ethnicity end History in Chotanagpur, 1850-1970, 273-298.
Jane Carruthers, Lessons from South Africa: War and Wildlife Protection in the Southern Sudan, 1917-1921, 299-321.
P. C. Baumann, Historical Evidence on the Incidence and Role of Common Property Regimes in the Indian Himalayas 323-342.
Melissa Leach en Cathy Green, Gender end Environmental History: From Representation of Women and Nature to Gender Analysis of Ecology and Politics, 343-370.

Peggy Harper, The Kwag-hir and the People of Tiv: a Note on Dramatised History. Telling and Constructions of Nature among the Tiv of Central Nigeria, 371-376.

Het tijdschrift **Journal for the History of Medicine and Allied Sciences**, jrg 52 nummer 1, heeft een speciale aflevering gepubliceerd over het begin van de bacteriologie en de reactie op nieuwe' theorieën met o.a de volgende artikelen:

N.J. Tomes, Introduction to special issue on rethinking the reception of the germ theory of disease: comparative perspectives, 7-16

N.J. Tomes, American attitudes toward the germ theory of disease: Phyllis Allen Richmond revisited, 17-50

TM. Romano, The cattle plague of 1865 and the reception of "the germ theory" in mid-Victorian Britain 51-80

M.P. Sutphen, Not what, but where: bubonic plague and the reception of germ theories in Hong Kong and Calcutta, 1894-1897, 81-113.

B.J. Andrews, Tuberculosis and the assimilation of germ theory in China, 1895-1937,114-157.

Indonesian Environmental History Newsletter nummer 10, december 1997 is een themanummer over irrigatie.

Aart Schrevel, Irrigation in Indonesia: a concise literature review, 1-11.

Wim Ravesteijn, Irrigation and the colonial state in Java, 1832-1942, 12-15.

G. de jager, Water distribution and canal design in Indonesian irrigation systems, 15-16.

Overige signalementen

1922-1997, 75 jaar advisering over natuur, bos en landschap. Geschiedenis van de Raad voor het Natuurbeheer en zijn voorgangers: de jachtraad, de Bosbouwvoorlichtingsraad, de Natuurbeschermingsraad. Tevens jaarverslag 1996, (Utrecht: Raad voor het Natuurbeheer, 1996).

Barquet N., 'Smallpox: the triumph over the most terrible of the ministers of death. **Ann. Intern. Med.** jrg .127 (1997) 8, pp. 635-642.

Bayerl, G., N. Fuchsloch en T. Meyer (eds.) **Umweltgeschichte. Methoden, Themen, Potentiale** (Münster / New York: Waxmann, 1996) Cottbuser Studien ZUf Geschichte von Technik, Arbeit und Umwelt, nr. 1, ISBN 3-89325-448-X, 344 blz. DM 49,90.

Bode, W. en M. von Hohnhorst, Waldwende. **Vom Försterwald zum Naturwald**, (München: C. H. Beek, 1995, ISBN 3-406-37414-X.

59

NET WERK

824-825

11/12

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Boomgaard, P., 'Ten geleide: mens en natuur in Indonesië, een ecologische geschiedenis 1500-heden', **Spiegel Historiael**, jrg. 32 (l997) pp. 414-417.

Boomgaard, P., F. Colombijn en D. Henley (eds.) **Paper landscapes** (Leiden: KITLV, 1997) Verhandelingen van het KITLV, nr. 178, ISBN 90-6718-124-2, 425 blz. *f* 60,-.

Broeke, P. W. van de, 'Turfwinning en zoutwinning langs de Noordzeekust. Een verbond sinds de IJzertijd?', **Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis**, jrg. 5 (1996), pp. 48-59. Louwe Kooimans, L. P., 'Paleo-ecologie van het rivierengebied. Het prehistorische landschap als referentiekader voor natuurontwikkeling?', **Landschap**, (1997) 3, pp. 147-158.

Maanen, R. H. C., 'Een mislukte uitwatering van het Culemborgse gemene land op de Lek in het begin van de achttiende eeuw', **De drie steden. Regionaal-historisch tijdschrift voor Tiel Buren en Culemborg**, jrg. 17 (1996) 4, pp.79-87.

Meyer, W. B., **Human impact on the earth**, (Cambridge etc: Cambridge University Press, 1996, ISBN 0-521-55847-6.

Mooney G., 'A tissue of the most flagrant anomalies: smallpox vaccination and the centralization of sanitary administration in nineteenth-cenrury London'. **Med. Hist.** jrg. 41(1997) 3, pp. 261-290.

Ogle, M., All The Modern Conveniences. American Household Plumbing, 1840-1890, (Johns Hopkins University Press, 1996) The Johns Hopkins Studies in the History of Technology, ISBN 0-8018-5227-7 (hardcover), 232 blz. $42.00.

Packard RM., 'Malaria dreams: postwar visions of health and development in the Third World'. **Med. Anthropol.**, jrg.17(1997) 3, pp. 279-296.

Packard, R.M., Rethinking health, development, and malaria: historicizing a cultural model in international health. Med. Anthropol., jrg. 17 (1997) 3, pp.181-194.

Proctor, RN., 'The Nazi war on tobacco: ideology, evidence, and possible cancer consequences'. **Bull. Hist. Med.** jrg. 71 (1997) 3, pp. 435488.

Proctor, R.N., Cigarette smoking and health promotion in Nazi Germany. **Jnl. Epidemiol. Community Health**, jrg. 51 (1997) 2, pp. 208-210.

Reiche, L. **Die Luftverschmutzung in Deutschen Städten zwischen 1880 und 1910 im Spiegel ausgewählter Zeitschriften und Monographien**, (Münster / New York: Waxmann, 1997) Cottbuser Studien zur Geschichte von Technik, Arbeit und Umwelt, nr. 3, ISBN 3-89325-471-4.

12/13 Sieferle, R P., **Rückblick auf die Natur. Eine Geschichte des Menschen und seiner Umwelt** (Neuwied: Luchterhand, 1997, ISBN 3-630-87993.
Tuin, J. D. van, 'Studies naar het ontstaan van stormvloeden in Nederland. Een beknopt historisch overzicht tot 1980, met bibliografische aantekeningen', **Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis**, jrg. 5 (1997) pp. 1-10.
Ven, G. P. van de, 'Turfwinning in Laag Nederland in de Middeleeuwen. Een inleiding op het thema de geologische geschiedenis van het kustgebied', **Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis**, jrg. 5 (1996) pp. 42-47.
Verstegen, W., 'Het einde van de groene revolutie', **Amsterdamse Boekengids Interdisciplinair**, (December 1997) 12, pp. 10-15.
Zeven, A. C. (red.) **De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders, Van het Neolithicum tot 1500 AD** (Wageningen: Vereniging voor Landbouwgeschiedenis,). *f* 35.- (leden 30.-) storten op giro 25696601178669 ten name van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis.

Bijeenkomsten

Geschiedenis van hygiëne en milieu op de European social Science History Conference

Amsterdam 5-7 maart 1998

De ESSHC vond in 1996 plaats in Noordwijk en was een succes. De organisatoren kozen voor de conferentie dit jaar Amsterdam als standplaats. De vele sessies zullen plaatsvinden in het vergadercentrum van de RAI.
Geschiedenis van hygiëne en milieu is als thema ook aanwezig, maar verspreid over een aantal sessies. Hier volgt een overzicht:
K-2 Waste, sewage and technology I. Moderator Ola Wetterberg. Commentator: Chris Hamlin
-Ola Wetterberg, Garbage in the cities or the choice between Canalisation oder Abfuhr in Göthenburg 18601930.
-Erland Maråld, Urban and rural areas: from recycling to the exploitation of resources.
-Marie C. Nelson, Jan-Olof Drangert en Hans Nilsson, Why did they become pipe-bound cities?
K-3 Waste, sewage and technology II. Moderator Ola Wetterberg. Commentator: Chris Hamlin.
-Jean-Pierre Goubert, A comparative study of the evolution of sanitation in two capital cities: Paris and Algiers (1830).

59
NET WERK
826-827
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

-Myriam Dam, Drinking water treatment by ozone in the Netherlands: the innovation that had to wait
-Simone Neri Serneri, Water resources, urbanization and industrialization in Italy (1890-1940).
In sessie S-3, '18th and 19th century urban government' is een bijdrage opgenomen die aansluit bij de hierboven vermelde sessie.
-Carlo Pezzoli, A city, cholera and the aqueduct: the face of Turin between 1830 and 1860.
K-2 Waste, sewage and technology III. Moderator Ola Wetterberg. Commentator: Chris Hamlin.
-Tapio S. Katko, Evolution of water supply and sanitation in Finland from the mid-1800s till 2000. 13/14
-Lati Pitkä-Kangas, In deep brown waters: the Swedish and Scandinavian experience of environmentalism and environmental engineering 1945-1975.
-Jon MöIler, A geographical analysis of urban regions and their infrasystem solutions over time.
Sessie B-6, Epidemics, epidemiology and culture. Chair: Margaret Pelling behandelt vooral actuele problemen van ziekte en vaccinatie.
Sessie C-6 The epidemiological and sanitary transition, chair Frans van Poppel, commentator Gerry Kearns, gaat in op de demografische en culturele aspecten van epidemieën en gezondheid.
Sessie D-10 is helemaal gewijd aan pokken in oost en west.
Een bijdrage in sessie S-11 (Joerg Baten) verbindt klimaatgeschiedenis, graanproduktie en voeding in Zuid-Duitsland in de 18e eeuw.
De kosten van deze conferentie zijn gelukkig veel lager dan bij de vorige: *f* 150.- voor 3 dagen en *f* 30.- per warme lunch. Voor meer informatie: European social Science History Conference 1998, IISG, Cruquiusweg 31,
1019 AT Amsterdam.
Tel. 020-6685866,
Fax 0206654181,
E-maiI.ESSHC@iisg.nl

XIIth International Economic History Conference, Sevilla

augustus 1998

Environmental History: An emerging Synthesis?

Op een van de sessies van de 12e internationale conferentie voor economische geschiedenis is het de bedoeling milieugeschiedenis uitgebreid aan de orde te laten komen. De organisatoren vatten hun uitgangspunten als volgt samen: 'Worldwide interest in environmental history is increasing and in recent years many successful books on this subject have been published. Nevertheless, the body of historical research on which these books are based has been rather narrow. We are eager to stimulate additional

research in this field in order to answer fundamental questions on the history of the relationship between mankind and the natural environment. What have been the effects during the last few centuries of the spread of industry and scientific agriculture and forestry over the world? What were the importance and relevance of early environmental groups? What were the social, political, economic and intellectual factors that influenced pressure on the environment? What role have aesthetic and ethical viewpoints had in making environmental policy? With regard to our thinking about environmental problems, should the environmental pessimism of the 1970s be considered outdated?'
Vijf hoofdthema's komen aan de orde:
1. Methodological and theoretical aspects of environmental history.
2. The impact of agriculture and forestry on land.
3. Industrialization and its consequences for land, air and water.
4. Water use and the fate of streams and bodies of water.
5. Social and Demographic Aspects of Environmental Issues.

Voor meer informatie: Mr. Sakari Virtanen , University of Oulu Research and Development Centre of Kajaani, P.O. Box 51,
87101 Kajaani, Finland
email: sakari.virtanen@oulu.fi
telephone: +358 8 632 4858)
fax: +358 8 632 4865)

Symposium Hugo de Vries 1848-1998'

27 maart 1998
Koninklijk Instituut voor de Tropen, Mauritskade 63, Amsterdam.
Georganiseerd door de Faculteit der Biologie van de Universiteit van Amsterdam, in samenwerking met de Nederlandse Genetische Vereniging, de Koninklijke Nederlandse Botanische Vereniging en het Genootschap ter Bevordering van Natuur-, Genees- en Heelkunde. Dagvoorzitter prof.dr. Nanne Nanninga. Sprekers: prof. dr. Jaap Franse, prof.dr. Stephen Jay Gould, prof.dr. Piet de Rooy, drs. Erik Zevenhuizen, prof.dr Herman van den Ende, dr. Ben Theunissen, dr. Marga Coesel-Wouda, prof.dr. Ursula W. Goodenough.
Deelnemerskosten: *f* 40.-, studenten *f* 15.-, lunch *f* 20,-, symposiumbundel *f* 25.- (te verschijnen als speciale aflevering van het tijdschrift **Acta Botanica**, einde 1998)
Aanmelding per e-mail: bericht sturen naar hdv@bio.llva.nl
Correspondentie: Symposium Hugo de Vries 1848-1998,
Universiteit van Amsterdam,
Antwoordnummer 3521,
1000 RA Amsterdam
(op de enveloppe links aangeven: Code 106, Bureau Faculteit der Biologie, Kruislaan 318, 1098 SM Amsterdam). Contactpersoon:
dr. F. Bouman 020-5257842,
e-mail bouman@bio.uva.nl.

59
NET WERK
828-829
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Tentoonstellingen Hugo de Vries, de Nederlandse Darwin

27 maart t/m 29 mei 1998
Universiteitsmuseum De Agnietenkapel, Oudezijds voorburgwal 231, Amsterdam
Toegang *f* 3,50.
Maandag t/m vrijdag 9.00-17.00;
in het museumweekend 18-19 april 14.00-17.00 uur, gesloten op Goede Vrijdag en vrijdag na Hemelvaart

De evolutie van de evolutiegedachte

27 maart t/m 29 mei 1998
Universiteitsbibliotheek,
Singel 425, Amsterdam,
tel. 020-5252143,
e-mail herweijer@uba.llva.nl

Hugo de Vries en de Hortus Botanicus

27 maart t/m 29 mei 1998
Hortus Botanicus Amsterdam,
Plantage Middenlaan 2a,
Amsterdam,
tel. 020-6259021.

60
NET WERK
830-831
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Watermaand in Utrecht

Onder het motto 'April: museummaand in het Waterleidingmuseum' vindt in het Waterleidingmuseum te Utrecht een aantal activiteiten plaats die zeer de moeite waard zijn. Thema: 'Utrecht en Water'. Het museum speelt daarmee in op het 75-jarig jubileum van de Vereniging Oud Utrecht, dat onder hetzelfde thema plaatsvindt. Expositie 'Utrecht en Water'. Vanaf 4 april is in het Waterleidingmuseum de tentoonstelling 'Utrecht en Water' te zien. De expositie biedt een keur aan tekeningen, prenten en foto's waarvan een groot aantal nooit eerder is gepresenteerd. De oudste stukken dateren uit de zeventiende eeuw. De tentoonstelling 'Utrecht en Water' is opgebouwd aan de hand van thema's als 'Water voor sier en plezier'; 'Water als vervoermiddel'; 'Water als levensbron'; etc.

Excursie

Op zaterdag 18 april organiseert het Waterleidingmuseum een exclusieve excursie. Deze bestaat uit een rondleiding door het museum met aansluitend een bezoek aan de dependance van het bijzonder fraaie voormalige pompstation te Soestduinen. Onder deskundige leiding wordt tevens een bezoek gebracht aan het nieuwe pompstation. Daar wordt tekst en uitleg gegeven over waterwinning, -zuivering, -distributie etc. De reis naar Soestduinen en terug vindt plaats per old-timerbus.

Ochtendexcursie: 9.00-13.00 uur;
middagexcursie: 12.00-16.00 uur.
Bijdrage in de onkosten: *f* 15,-
(inbegrepen: koffie/frisdrank, entree, rondleiding en vervoer).
Reserveren is noodzakelijk:
Joke van den Boomgaard,
tel. 030 - 2487307
Het aantal deelnemers is beperkt.

Nocturne

Een andere exclusieve activiteit is de Nocturne, die eveneens plaatsvindt in de aparte entourage van het pompstation te Soestduinen. Bij kaarslicht en onder het genot van een glas wijn wordt een bijzonder programma aangeboden dat uiteraard ook te maken heeft met het thema 'Utrecht en Water'. Als eerste gastspreker treedt aan dhr. drs. P.A.C. Beelaerts van Blokland, voormalig commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht, met een causerie 'Water in Utrecht'. Tweede spreker is Prof.dr. P. 't Hart, auteur van onder meer het boek 'Utrecht en de cholera'. Hij heeft het tijdens de Nocturne over 'Water en vuil in Utrecht'. Bovendien treedt het Brederode Consort op. Kortom: succes verzekerd. De Nocturne vindt plaats op dinsdag 21 april 1998 om 20.00 uur in het voor-

malige pompstation, Van Weerden Poelmanweg 2 te Soestduinen. Het gebouw ligt op 5 minuten loopafstand van het station Soestduinen, stoptrein Utrecht-Amersfoort. Prijs: f 25,- (inclusief wijn). Reserveren bij
Joke van den Boomgaard,
tel. 030 - 2487307.

Stadswandelingen

In het kader van 'April museummaand in het Waterleidingmuseum' worden twee wandelingen in de oude binnenstad van Utrecht georganiseerd. De eerste, uitgebreide wandeling op zaterdag 11 april kunt u helaas, door de datum van verschijning van dit Net Werk nummer, niet meer meemaken, maar de 2e misschien wel. De tweede beperkte wandeling wordt op zaterdag 25 april gehouden en start eveneens om 13.30 uur vanaf het Waterleidingmuseum; duur ongeveer anderhalf uur. Gids is de bekende stadsarcheoloog Tarq Hoekstra.

Algemene informatie

Adres: Lauwerhof 29 Utrecht (bij Breedstraat en Predikherenkerkhof)
Openingstijden: In het seizoen (van 4 april tot 15 november) is het museum geopend op: dinsdag t/m vrijdag en op zondag van 13.30-17.00 uur en op zaterdag van 11.00-16.00 uur. Buiten het seizoen zijn we op woensdag open van 13.30-17.00 uur. Groepen kunnen op afspraak ook buiten de normale openingstijden terecht: de heer L.Pieterson, telefoon 030 - 2487211. Toegangsprijzen: volwassenen *f* 2,50, kinderen tot 11 jaar, 65 plus en groepen (p.p.) *f* 1,25. Houders van een CJP of Museumjaarkaart hebben gratis toegang. Correspondentieadres: Postbus 40205, 3504 AA Utrecht.
Nog meer wetenswaardigheden over water in Utrecht zijn te vinden in:
J. van den Boomgaard-Manschot, R.N.S. Emons, J.A.L. de Meyere (eds.), **Water, lekker nat. Drinkwatervoorziening in de provincie Utrecht**. Utrecht, N.V. Waterleidingbedrijf Midden-Nederland 1997. ISBN 90-400-9997-9.

Milieugeschiedenis en (neo) kolonialisme

Grove, R.H., **Ecology, Climate and Empire. Colonialism and global environmental history 1400-1940** (Cambridgc: White Horse Press,1997). ISBN 1-874267-19-7, 237 blz. £.41.95.
Richard Grove onderzoekt al geruime tijd de effecten van koloniale ingrepen op het milieu, maar veel van zijn bijdragen zijn verspreid in artikelen en bundels. Ecology, climate and Empire brengt een zestal van deze bijdragen bijeen: over de evolutie van het koloniale betoog over ontbossing en klimaatverandering tussen 1500 en 1940, het natuurbehoud in de eilanden St Helena, Mauritius en in west India tussen 1660-1854, Schotse zendelingen in Zuid-Afrika, hun denkwereld en hun invloed op het natuurbehoud tussen 1820 en 1900, de wetenschappelijke ontdekking van de klimatologische effecten van El Niño door koloniale onderzoekers tussen 1770 en 1930, de conflicten tussen stamhoofden en koloniale natuurbeschermers in West-Afrika tussen 1870 en 1916. Het laatste hoofdstuk bevat een synthese over koloniale natuurbescherming, ecologische hegemonie en de weerstand van door koloniale machten onderdrukte volkeren.
Grove concentreert zijn onderzoek op het Britse kolonialisme. In zijn inleiding geeft hij aan dat de tropische koloniën de plek waren waar wetenschappers zich voor het eerst bewust werden van de snelle verwoestingen die mensen en in het bijzonder westerse kolonisatoren konden veroorzaken in de natuurlijke omgeving. Een van de verdiensten van Grove is dat hij aangetoond heeft welke essentiële rol de bestudering van tropische eilanden in dit bewustwordingsproces heeft gespeeld. Daarnaast heeft de belangstelling van regeerders voor ontbossing in gekoloniseerde gebieden en haar gevolgen geleid tot het leggen van wetenschappelijke c.q. causale verbanden tussen ontbossing en klimaat en tot strategieën en maatregelen voor de bescherming van bossen. Alhoewel de achterliggende belangen economisch en politiek zijn geweest, neemt dit niet weg dat zich onder de koloniale ambtenaren mensen bevonden die zich als milieubeschermers opstelden. Het mag dan wel een ironie van de geschiedenis heten dat de wortels van de moderne milieubeweging voor een deel te vinden zijn in de onderdrukking van volkeren door koloniale machten. In een dergelijke context is het dan ook niet zo verbazend dat plaatselijke traditionele machthebbers zich weleens verzet hebben tegen koloniale ingrepen die milieubeschermende maatregelen inhielden. Het onderstreept ook dat wij het huidige verzet tegen natuurvernieling in tropische gebieden niet als een verlengde van een traditioneel antikolonialistisch verzet mogen zien. De complexiteit van dit facet van de koloniale geschiedenis laat zich illustreren door de verwikkelingen rond de grote Afrikaanse natuurparken en de tweeduidigheid van de beschermende maatregelen. De logica van het lokale verzet tegen een jachtverbod heeft alles te maken met de wijze waarop de koloniale jacht zich weinig van de lokale behoeften en spelregels aantrok evenmin als de latere maatregelen die ingegeven waren door de bedreiging van diersoorten.

60
NET WERK
832-833
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

MacKenzie, J.M., **The Empire of Nature: hunting, conservation and British Imperialism** (Manchester/New York: Manchester University Press, oorspronkelijke editie 1988, paperback herdruk 1997), ISBN 0-7190-5227-0.
Het is bijzonder opportuun dat naast het boek van Grove het oorspronkelijk in 1988 verschenen boek van MacKenzie over de Britse koloniale jacht nu in paperback herdrukt is en daardoor voor een groot publiek toegankelijk is gemaakt. Dit boek is nog steeds een van de belangrijke referenties voor onderzoekers van de Britse koloniale milieugeschiedenis. MacKenzie beperkte zich bij zijn onderzoek niet tot voor de hand liggende koloniale bronnen. Hij bestudeerde ook schilderijen om meer te begrijpen van de houding van jagers ten opzichte van hun prooi. En hij keek daarbij naar de jacht in Engeland voordat hij de koloniale jacht onder de loep nam.

Griffiths, T. en L. Robin (eds.) **Ecology and Empire: The Environmental History of Settler Societies** (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997).
4/5 'Ecology and Empire examines the relationship between the expansion of empire and the environmental experience of the extra-European world. For the first time it moves the debate beyond the North American frontier by comparing the experience of settler societies in Australia, South Africa and Latin America. From Australian water management and the crisis of deforestation in Latin America, to beef farming in the Transvaal, this topical book provides a broad comparative historical approach to the impact of human kind on the ecological systems on which settler societies base their livelihood.'
Docenten die cursussen verzorgen voor groepen van tenminste 12 studenten kunnen met de uitgeverij contact opnemen voor een proefexemplaar: Katy Lockwood, Marketing Department, Edinburgh University Press, 22, George Square, Edinburgh EH8 9LF
Tel. +44 (0) 131 6504223
Fax. +44 (0) 131 6620053
Email: Katy.Lockwood@ed.ac.uk
Web: http:// www.ed.ac.uk/~eup

Huizendveld, F., **'Die ostafrikanische Schweiz'. Plantages, planters en plattelandsontwikkeling in West-Usambara, Oost-Afrika, ca. 1870-1930** (Hilversum: Verloren, 1997) NWPR, nr. 7, ISBN 90-6550-556-3, XX + 523 blz. NLG 89.-/BLF 1780.
Vanaf het laatste decennium van de 19e eeuw trokken de eerste Duitse zendelingen en missionarissen West-Usambara in om er zich te vestigen. Dit steil uit de omringende vlakte verrijzende beboste berggebied, dat

60
NET WERK
834-835
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

hen zo aan de Alpen deed denken, ligt iets ten zuiden van de evenaar in het noordoosten van het huidige Tanzania. In de 19e eeuw vormde dit gebied de kern van het Afrikaanse Sambaa-koninkrijk. De Duitse machtsovername tussen 1891 en 1895 maakte een einde aan dit koninkrijk. In hoog tempo trachtte de Europese kolonisator er een koloniaalkapitalistische landbouwsector te realiseren. De activiteiten van de verschillende Europese groepen - zendelingen, missionarissen, bestuurders, plantageleiders, kolonisten - hadden een diepgaande invloed op de richting waarin, en de snelheid waarmee zowel lokale culturele en sociaal-economische als demografische, agrarische en ecologische structuren zich in deze vroeg-koloniale tijd omwikkelden. Vanuit verschillende themavelden beschrijft Frans Huizendveld de vroeg-koloniale maatschappij van Duits Oost-Afrika, waarbij zowel de Afrikaanse agrarische omwikkelingen als de ontwikkelingen binnen de koloniaal Europese agrarische sector onder de loep worden genomen. Huijzendveld laat zien hoe het 'geweld' van de koloniale economische ontsluiting van West-Usambara leidde tot een ernstige ontwrichting van de traditionele Afrikaanse samenlevingsstructuren en de basis legde voor de grote agrarische, ecologische en demografische problemen die dit berggebied tot op de dag van vandaag kenmerken.

Boomgaard, P., F. Colombijn en D. Henley (eds.) **Paper landscapes**, (Leiden: KITLV, 1997) Verhandelingen van het KITLV, nr 178, ISBN 90-6718-]242, 425 blz. *f* 60, 5/6
Deze bundel bevat de herziene tekst van de lezingen gehouden op het international symposium 'Man and Environment in Indonesia, 1500-1950', in juni 1996 in Leiden georganiseerd door EDEN (Ecology, Demography and Economy in Nusantara). De onderwerpen zijn divers, maar laten zien dat de milieugeschiedenis van Zuid-oost Azië in de laatste tien jaar grote vooruitgang heeft geboekt. Zoals Peter Boomgaard terecht in zijn inleiding opmerkt, zijn er wel pioniers geweest, maar twee of drie onderzoekers zijn nog geen discipline. Veel van het nieuwe onderzoek is een herlezen van soms al veel gebruikte bronnen en secundair materiaal. Een mooi voorbeeld van het herlezen van bronnen is het gebruik van reeksen, dendrologische gegevens die al in de jaren dertig van deze eeuw zijn verzameld en die kunnen bijdragen tot een herinterpretatie van de effecten van El Niño. De relatie tussen demografische groei en de biologische omgeving krijgt bijzondere aandacht, maar evenzeer de mentaliteiten, de geloven en de normen, en de wijze waarop zij bijdragen tot de veranderingen die mensen aanbrengen in hun na-

tuurlijke omgeving. De voorlopige conclusies zijn dat er geen eenduidig patroon is van milieuverstoring, maar dat er ook herstel plaats vindt, zowel langs een natuurlijke weg alsook door mensenhanden. Deze verzameling van onderzoeksverslagen maakt nieuwsgierig naar de toekomstige ontwikkelingen van de discipline en de samenwerking tussen disciplines. Een vraag die zich laat stellen is bijvoorbeeld de uitwerking van levensstijlen in de Westerse wereld (veranderende mode, veranderende voeding, veranderende mobiliteit) op de vraag en vervolgens op de flora en fauna en het landschap in Nusantara. Modegeschiedenis bijvoorbeeld is nog maar zelden bedreven door een milieuhistorische bril, terwijl de door mode gestuwde vraag zeker diepe sporen heeft achtergelaten (zo was het lot van de paradijsvogels - die massaal gedood werden om westerse mode te dienen - aanleiding tot de eerste internationale bundeling van krachten voor de vogelbescherming.

De Sahel

25 jaar na de grote droogte

conferentie 13 mei 1998

The Sahel - 25 years after the great drought. Assessing Progress - Setting a New Agenda. A Conference of the Royal Geographical Society (with the Institute of British Geographers) Wednesday 13th May 1998 It is time to reassess the nature and direction of research into the African Sahels problems. This region is frequently viewed as a microcosm for the 'African crisis', and indeed the Sahel was devastated by the major droughts and resultant food shortages of the 1970's. Since that time, the international research and donor community has redoubled its efforts to understand and provide solutions to human and environmental disasters and persistent poverty, and to comprehend the Sahel's dynamic - and successful - economic and social adaptations.

Two sets of questions arise: Firstly, in retrospect, have the most important issues been addressed by the research and policy community? Have the links between research and practice been too weak in the past?

Secondly, in prospect, will new research methods and paradigms be more effective? Is it helpful to contest established views on development trajectories, environmental change, international aid transfers, and political models? Should more attention be paid to institutions and politics, such as for land tenure, decentralisation, macro-policies, and community participation ?

This meeting brings together prominent European and African experts from different research traditions to reconsider Sahelian research priorities.

Chair: Dr. Camilla Toulmin, Drylands Programme, International Institute for Environment and Development, London and Edinburgh.

Is the Sahel prepared to meet the challenges of the 21st Century? Dr Gaoussou Traore: Institut du Sahel, Bamako, Mali

The years of drought, Dr Mike Hulme, Climatic Research Unit, School of Environmental Science, University of East Anglia

Social change and adaptation, Prof. Claude Raynaut, directeur de recherche, CNRS (Equipe Sociétés, santé, développement). Université de Bordeaux II. France

Resource Limitations in Sahelian Agriculture. Dr. Van Keulen or Dr. Groot. AB-DLO. Wageningen Agricultural University, The Netherlands

Sahelian farmers and adaptation (Prof.) Mike Mortimore, consultant and research fellow, Cambridge University

Sahelian pastoral systems, Dr. Brigite Thebaud. private consultant. Copenhagen. Denmark

The transition to a full market economy; regional trends Jean-Marie Cour. Club du Sahel. OECD. Paris

The papers are destined for publication. Royal Geographical Society. Kensington Gore. London SW7 2AR. UK

A one-day conference convened by Prof. Andrew Warren (Department of Geography, UCL awarren@geog.ucl.ac.uk) and Simon Batterbury (Department of Geography & Earth Sciences, Brunei University, Department of Geography. University of Colorado. USA) Campus Box 260, University of Colorado, Boulder CO 80309-0260 USA

tel. 303492 5388 fax. 303492 7501

email batterbu@spot.colorado.edu

Info: Alison Glazebrook a.glazebrook@rgs.org or see the web site (The web site has the registration form) http://www.Colorado.edu/geography/projects/rgs98.html

African environments past and present

Oxford 5-8 Juli 1999

Convenors: William Beinart and Richard Grove The Journal of Southern African Studies is organising a conference on African environments, past and present, 5-8 July 1999 in Oxford. The geographic focus is nor restricted to southern

60
NET WERK
836-837
6/7
7/8
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Africa and we would welcome contributions on other parts of the continent, as well as papers which explore comparative contexts and wider international linkages. A rich body of research which examines the interaction between social and environmental change is accumulating. The conference is designed to stimulate dialogue between different approaches and disciplines, following some productive recent encounters. Historians and social scientists of Africa are increasingly focusing their attention on environmental change and regulation; one purpose of the conference will be to draw together some of this work. But we hope also to engage with natural scientists both in discussions of the history of their disciplines, which have been so important in building an understanding of environmental change in Africa, and in an effort to keep pace with rapid scientific developments and their impact on policy. Natural scientists in turn might find value in approaches which seek to be sensitive to African practice and the political implications of environmental controls. With reference to specific issues and areas there is often a good deal of common ground. It is important to explore this, not only in order to understand environmental change, but because access to and conservation of natural resources remain critical questions for African people and governments.

Reinheid

Het tijdschrift Paedagogica Historica (Paedagogica Historica. International Journal of the History of Education XXXIII. 1997.3, ISSN 0030-9230) heeft een nummer uitgebracht met als hoofdthema Reinheid. Editor: Myriam Dam

Myriam Dam, Introduction. 761-764

Hans-Christian Harten, Pädagogik und Eugenik im 'rassenhygienischen' Diskurs von 1933, 765-800

Irene Maver, Children and the quest for purity in the nineteenth Century Scottish city, 801-824

Paul Weindling, Purity and the epidemic danger in German occupied Poland during the First World War, 825-832.

Ulrich Koppitz & Wolfgang Woelk, Die Desinfektionsmaschinerie, 833-860

Mark A. Cheetham, Recent rhetorics of purity in the visual arts. Infection, dissemination, genealogy, 861-880

Voor meer informatie:
Annie Luwaert-Lambrecht,
Paedagogica Historica,
Universiteit Gent,
H. Dunantlaan 1, B-9000 Gent
tel 00 32 9 2646377,
fax 00 32 9 264 64 83,
Annie.Lambrecht@mg.ac.be

60
NET WERK
838-839
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Economie en ecologie

Op dinsdag 3 en woensdag 4 maart 1998 heeft de Vlaamse geschiedkundige kring in samenwerking met de Vereniging voor Ecologische Geschiedenis te Gent een colloquium georganiseerd over de spanning tussen economie en ecologie.

Op **dinsdagavond** werd de avondzitting geopend door Herman Balthazar, Provinciegouverneur Oost-Vlaanderen. Sprekers waren:

Eric Vanhaute (Universiteit Gent, Nieuwste Geschiedenis) Van Malthus tot Rio. Retoriek rond economie en ecologie.

Jozef Maton (Universiteit Gent - Ontwikkelingseconomie) De weerslag van de voorziene ontwikkeling van de Derde Wereld op de ecologie van de mens. Armoede, bevolking, tewerkstelling en voedselvoorziening op mondiaal vlak.

Johan Braeckman (Universiteit Gent Wijsbegeerte en moraalwetenschappen) De 'tragedy of the commons' als spanningsveld tussen economie en ecologie.

Op **woensdag** 4 maart werden de lezingen gevolgd door een discussie tussen de sprekers en een panel van mensen 'van het veld': Herman Deroo (Ere-directeur Sidmar NV), Guy Quintelier (Milieufilosoof), Renaat Tijskens (Eredirecteur Belgische Boerenbond), Frank Van Sevencoten (Administrateur-Generaal Vlaamse Milieumaatschappij)

Voormiddagzitting: historische benadering van economie en ecologie; voorzitter: Peter Renard.

Erik Thoen (Universiteit Gent - Middeleeuwse Geschiedenis) De relatie tussen economie en ecologie in historisch perspectief enkele beschouwingen.

Jan Bieleman (Landhouwuniversiteit Wageningen - Agrarische Geschiedenis) Landbouw en milieu, een eeuwig spanningsveld.

Jan-Luiten van Zanden (Universiteit Utrecht - Economische Geschiedenis) Is economische groei zonder milieuaantasting mogelijk?

Namiddagzitting: actuele spanningsvelden tussen economie en ecologie, voorzitster: Misjoe Verleyen.

Jelle Vervloet (Landbouwuniversiteit Wageningen - Historische Geografie) De innige relatie tussen economie en ecologie gezien door een historisch-landschappelijke bril.

Eckhart Kuijcken (Universiteit Gent - Biologie) De relatie economie-ecologie: van roofbouw tot duurzame ontwikkeling?

Isabelle Larmuseau (Universiteit Gent -Milieurecht) Over ecologische en economische paradijzen en kerkhoven. Zijn ecologie en economie zo onverzoenbaar als steeds wordt beweerd?

Aviel Verbruggen (UFSIA - Economie) De druk van de industriële samenleving op het milieu.

Pieter Saey (Universiteit Gent - Menselijke Geografie) Slotbeschouwingen.

Bosgeschiedenis

Conferentie in Florence

18-23 mei 1998

International Conference History and forest resources. During the last few years forest history has dedicated increasing attention to the evolution of the forest environment in relation to social and-economic development. However, aspects such as the need for wood and its market, farming and cattle breeding, the evolution of forest techniques, had quite different effects on forest ecosystems according to processes, systems and practices involved in these activities. It is therefore necessary to give more attention to the scale of the investigations. Local scale, up to individual woods, allows the use of different sources (written documents, iconography, material evidences, oral interviews, etc.), but it should be possible to integrate different investigation levels, considering also general problems. In this way the historical analyses of environmental, social and political factors influencing the forest - in time and space - will contribute more effectively to the management and development of forest resources.
International Union of Forestry Research, Accademia Italiana Di Scienze Forestali.
Organisation: Dr. Mauro Agnoletti, Chairman, IUFRO, S6.07.02
Istituto di Assestamento e Tecnologia Forestale, Università di Firenze,
Via San Bonaventura 13,
50145, Firenze. .
tel + 55 + 3023140-30231276
fax + 55 + 3 1 9179
e-mail: agnoletti@cesit1.unifi.it
Secr.: Mrs. Giovanna Puccioni,
Accademia Italiana di Scienze Forestali
Piazza Edison 11, 50133 Firenze.
tel. + 55 + 570348
fax + 55 + 575724
Friday we will go to the castle of Gargonza (XIIIc.), located 69 km south of Florence on the western hills of the Valdichiana valley, in the province of Arezzo. We will present a project for a management plan which takes into account the historical value of the landscape, the evolution of the forest vegetation, and the social and economic situation.
Saturday: other sessions or a visit to the forest and the Abbey of Vallombrosa, where the first Italian school of forestry was founded in 1869, and there are still the botanic gardens.

60
NET WERK
840-841
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Ecologische geschiedenis van Schotland

Jan- Willem Oosthoek, als postgraduate student in Schotland werkzaam, geeft een overzicht van recente ontwikkelingen van de ecologische geschiedenis van Schotland.
Schotland behoort tot een van de dunst bevolkte gebieden in noordwest Europa. Het afwisselende landschap van eilanden, hooglanden en laaglanden, doorsneden door meanderende beken en langgerekte lochs, lijkt voor velen ongerept. Toch is Schotland niet zo ongerept als het ruwe en lege landschap doet vermoeden. Het is gedurende duizenden jaren gevormd door een samenspel tussen mens en natuur. Hierdoor zijn de oorspronkelijke bossen allang verdwenen en is het heuvelland sinds lang het domein van grazende schapen. Hoe dit allemaal zo heeft kunnen komen is al decennia lang een belangrijk discussiepunt voor geografen, biologen en archeologen. Recent hebben zich ook historici in dit debat over de ontwikkeling van het Schotse landschap gemengd. Een bibliografisch overzicht van ecologisch historische thema's in Schotland volgt hier.
Bossen nemen al sinds de vorige eeuw een voorname plaats in binnen discussies over de invloed van de mens op het Schotse landschap en de natuur. In 1886 publiceerden Macadam en Kemp over houtskool gestookte ijzersmelterijen in Schotland gedurende de 18e eeuw. Zij legden een direct verband tussen het gebruik van houtskool en ontbossing in de Highlands. Deze conclusie is overgenomen en gepopulariseerd door de geoloog Cadell in zijn Story of the Forth (Cadell 1913) en de Zooloog James Ritchie, die in de jaren twintig een boek over de invloed van menselijke activiteit op de fauna in Schotland publiceerde (Ritchie 1921). In jaren veertig en vijftig werden deze ideeën verder uitgewerkt en verspreid door de invloedrijke bioloog Frank Fraser Dading (Dading 1949, 1968). Rond diezelfde tijd brengen de bosbouwkundigen Steven en Carlisle de overblijfselen van oude Scots pine bossen onder de aandacht van landschapshistorici en bosbouwkundigen (Steven 1951; Steven & Carlisle 1959).
In de jaren zestig en zeventig wordt Schotland het terrein voor phytologen en archeologen met een speciale belangstelling voor ecologische aspecten van menselijke bewoning. Dit resulteert in 1982 in de publicatie van een boek met de gewaagde titel Scotland's environment during the last 30.000 years (Price 1983). Maar het zou tot begin jaren negentig duren voordat er meer studies op het gebied van landgebruik, bosgeschiedenis en over ethische aspecten van natuurbescherming en -behoud in Schotland beschikbaar kwamen (Bachell 1991; Dickson 1993; Smout

1991). Een goed overzicht van recente thema's binnen 'environmental history' in Schotland is te vinden in het boekje Scotland since prehistory (Smout 1993). Deze bundel is de neerslag van de eerste conferentie georganiseerd door het 'Institute for Environmental History', gevestigd aan de Universiteit van Sr. Andrews. Dit instituut staat onder leiding van Professor T.C. Smout en houdt zich hoofdzakelijk bezig met de invloed van de mens op het Schotse landschap. Het instituut heeft een belangrijke coördinerende taak binnen het ecologisch-historisch onderzoek in Schotland en publiceerde de afgelopen jaren bundels met artikelen op het gebied van bodemgebruik, 'field systems' en bosgeschiedenis (Foster & Smout 1994; Smout 1997). Vooral dit laatste aspect is, zoals we eerder zagen, een belangrijk thema binnen
11/12 het ecologisch-historisch onderzoek in en van Schotland. Dat klinkt paradoxaal voor een land zo weinig bebost als Schotland. Toch spelen bossen in het bewustzijn van de Schotten een grote rol omdat er een notie bestaat dat heel Schotland ooit bedekt is geweest door een enorm woud, de zogeheten 'Great Forest of Caledon'. Dit woud is een mythische weerspiegeling van een verloren Hof van Eden, de paradijselijke toestand voordat Schotland beroofd werd van zijn natuurlijke rijkdom door buitenstaanders, niet in de laatste plaats door de Engelsen. De vraag of er ooit een groot Caledonisch Woud is geweest, is belangrijk voor historici in Schotland. Recent onderzoek heeft aangetoond dat er ooit veel meer bos in Schotland is geweest dan vandaag de dag, maar dat het Caledonisch woud echt op een mythe berust (Rackham 1993; Breeze 1993). Daarnaast doet de herbebossing van Schotland veel stof op waaien. De vraag is hoe dat aangepakt moet worden en of het huidige cultuurlandschap door het planten van bossen niet vernietigd dreigt te worden.
Zoals hiervoor reeds opgemerkt begonnen de discussies hierover al in de 19e eeuw. Zij vonden voorlopig hun hoogtepunt in de publicatie van Anderson's magistrale studie A history of Scottish forestry in de jaren zestig (Anderson 1967). Met dit werk heeft Anderson geprobeerd een allesomvattende geschiedenis van de Schotse bossen en bosbouw te schrijven. Helaas is het werk van Anderson soms te weinig kritisch en te veel geschreven vanuit zijn eigen bosbouwachtergrond (Anderson was Professor in bosbouw aan de Universiteit van Edinburgh).
In de jaren zeventig en tachtig wordt door onderzoek van o.a Peterken en Rackham het concept van de 'ancient woodlands' geïntroduceerd (Peterken 1981; Rackham 1993). Dit onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat er nog steeds bossen met een leeftijd van meer dan 200 jaar bestaan in Schotland.

60
NET WERK
842-843
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Aan het begin van de jaren negentig komen bossen echt onder de aandacht van historici door werk van o.a. Dickson, Smout en Tipping (Dickson] 993; Smout 1993; Tipping 1993). Spoedig volgen er meer studies en in april 1995 wordt er zelfs een conferentie over bosgeschiedenis georganiseerd. Het resultaat van deze conferentie was de oprichting van de 'Scottish Woodland history Discussion Group' en de publicatie van een boekje met de titel Scottish woodland history (Smout 1997). De bijdragen in dit boekje zijn gebaseerd op de papers die tijdens de conferentie zijn gepresenteerd. De bundel is een eerste overzicht van de stand van recent onderzoek op het gebied van Schotse bosgeschiedenis; een synthese is het allerminst.
Een eerste poging tot synthese is het werk van Smout en Watson dat binnenkort zal verschijnen en dat de geschiedenis van bossen, bosbouw en -beheer in Schotland van 1600 tot 1900 behandelt. De 20e eeuw valt hier buiten omdat naar deze periode nog weinig onderzoek is verricht.
Een studie die niet direct de geschiedenis van 20e eeuwse Schotse bossen
12/13 tot onderwerp heeft maar wel goede aanzetten geeft voor vervolgonderzoek is Mackay's studie Scotland's rural land use agencies (Mackay 1995). Het behandelt de geschiedenis en effectiviteit van de Forestry Commission, de Nature Conservancy Council en de Countryside Commission.
Op dit moment wordt onderzoek uitgevoerd dat een direct vervolg vormt op de hiervoor genoemde studies omdat het de ontwikkelingen in de 20e eeuw behandelt en het beleid van de Forestry Commission (het Britse Staats Bosbeheer) in Schotland centraal stelt. Sinds de oprichting van de Forestry Commission in 1919 is haar beleid voortdurend onderhevig geweest aan verandering als gevolg van sociale en economische omwikkelingen, alsmede vanwege nieuwe inzichten op het gebied van bosbouw (Edlin 1969; Ryle 1969; Pringle 1994). Een analyse van deze sociale en technologische veranderingen is een fundamenteel onderdeel van het huidige onderzoek. Het zal meer inzicht verschaffen in de vraag hoe sociale en economische ontwikkelingen het milieubeleid van een overheidsinstelling beïnvloeden en welke effecten dat heeft op de natuur zelf. Voorgaande is bedoeld als verkenning van het ecologisch historisch onderzoek in Schotland. Veel aspecten kunnen hier, in dit korte bestek, helaas niet aan bod komen omdat ecologische geschiedenis zo'n wijd terrein bestrijkt. Het mag duidelijk zijn dat bosgeschiedenis op dit moment de speerpunt binnen het ecologisch historisch onderzoek in Schotland vormt. In de toekomst zullen zeker andere thema's aan bod komen die nu nog onderbelicht zijn.

Literatuur

Anderson, M.L., **A history of Scottish forestry** (2 vols.; London, 1967)

Bachell, A. (ed.), **Highland landuse: Four historical and Conservation perpectives** (NCCS; Inverness, 1991)

Breeze, David J., The Great Myth of Caledon, In: Smout, T.C., **Scottish woodland history** (Edinburgh, 1997)

Dickson, J.H., 'Scottish woodlands: their ancient past and precarious future', **Botanical Journal of Scotland**, 26 (I 993)

Edlin, Herbert L., 'The Forestry Commission in Scotland, 1919-1969', **The Scottish geographical magazine**, 85 (I 969), 84-95

Dading, F. Fraser & Boyd, M., **The Highlands and islands**. (Revised edition; London & Glasgow, 1969)

Dading, F. Fraser, 'History of the Scottish forests', **The Scottish geographical magazine**, 65 (1949), 132- 137

Foster, S. & Smout, T.C., **The history of soil and field systems** (Aberdeen, 1994)

Mackay, Donald, **Scotland's Rural land use agencies** (Aberdeen, 1995)

Mackenzie, John M., **Empires of nature and the nature of empires. Imperialism Scotland and the environment** (East Linton, 1997)

Perry, M.L. & SIater, T.R. (eds.), **The making of the Scottish countryside** (London 1980)

Peterken, G.F., **Woodland conservation and management** (Londen & New York 1981)

Price, R J., **Scotlands environment during the last 30.000 years** (Edinburgh, 1983)

Pringle, Douglas, **The first 75 years. A brief account of the Forestry Commission, 1919-1994** (Edinburgh, 1994)

Rackham, Oliver, **Trees & Woodland in the British Landscape. The complete story of Britain's trees, woods & Hedgerows** (Revised Edition; London, 1993)

Ritchie, J, **The influence of man in animal life in Scotland** (Cambridge, 1920)

Ryle, George, **Forest service. The first forty-five years of the Forestry Commission of Great Britain** (New Abbot, 1969)

Smout, T.C. (ed.), **Scotland since Prehistory. Natural change & human impact** (Aberdeen, 1993)

Smout, T.C., The highlands and the roots of green consciousness, 1750-1990, **Proceedings of the British Academy**, 76 (1990), 237-63

Smout, T.C. (ed.), Scottish woodland history (Edinburgh, 1997)

Steven, H.M., The forests and forestry of Scotland, **The Scottish geographical magazine**, 67 (1951), 10-123

Steven, H.M. & Carlisle, A., The native pinewoods of Scotland (Edinburgh & London, 1959)

Tipping, R., 'A "History of the Scottish forests' revisited", **Reforesting Scotland**, 8 (1993) 16-21, 9 (1993), 18-21

Voor meer informatie:
Jan-Willem Oosthoek, postgraduate onderzoeker, University of Stirling, University of Stirling Faculty of Arts, Department of History, Stirling FK9 4LA, Scotland, UK
e-mail: k.j.w.oosthoek@stir.ac.uk

60

NET WERK

844-845

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Werk in uitvoering

De belangstelling van Herbert van Hoogdalem gaat uit naar de ontwikkeling van theorie en techniek van klimaatinstallaties; de technische, medische en economische argumentatie die de toepassing ervan stimuleerden dan wel tegenhielden. Op dit moment bestudeert hij vroeg 19e eeuwse handboeken (engels, duits, frans) op dit gebied. Uiteindelijk is hij vooral geïnteresseerd in de vraag in welke gebouwtypen de ontwikkeling het vroegst c.q. het snelst is geweest en welke invloed ervan op het ontwerp van gevels en plattegronden is uitgegaan (en vice-versa).

Herbert van Hoogdalem
Wielmakersteeg 96,
2311 JZ Leiden
tel 071-5124061
fax 015-2781028

Medische geografie

De informatie over deze in januari gehouden conferentie kwam te laat, maar de samenvatting maakt nieuwsgierig. Daarom volgt hier toch een samenvatting.
The *Geography of Health* and the *History and Philosophy of Geography* research groups have convened a half-day at the Royal Geographical Society, with the Institute of British Geographers Annual Conference, 5th-8th January 1998 - Kingston/Guildford, England. Medical geography, as a holistic 'tradition' concerned with health and place intersecting numerous disciplinary boundaries, has undergone tremendous change in its history. Drawing together the concerns of numerous environmental health specialities, this tradition has fostered the collaboration of geographers and their medical counterparts in the promotion of western health models across the globe. From earliest articulations in ancient Greece, medical geography has relied upon, and contributed to, acclimatization studies, colonial medicine, tropical medicine, Public health surveillance and so on. As such, it has been involved in attempts to improve the health and sanitization of 'othered' environments through the extension of national administrative power. The aim of this session was to foster a critical understanding of

medico-geographic ideas, and to reassess the historical, and contemporary, impact of medical geography, particularly in the light of repeated assertions of its 'apolitical' or 'objective' nature. Given the revival of interest in Western medicine's role different imperial projects, and in the colonization of the human body, it is time to consider the place of medical geographers trained in the US and in Europe in advancing these goals. This session endeavoured to reconsider the articulation of medico-geographic knowledge as a political activity of the state.
Inlichtingen: Professor Graham Moon, University of Portsmouth School of Social and Historical Studies Milldam, Burnaby Road, Portsmouth POl 3AS, England
e-mail Graham.Moon@port.ac.uk
of Tim.Brown@port.ac.uk

Voorstelling en consumptie van ruimte

Aan de Rice University, vond 19-22 maart 1998 een conferentie plaats waarin getracht werd de mentaliteitsaspecten van de ruimte te verbinden met geografische geschiedenis. De geschiedenis van tourisme raakt daarbij de milieugeschiedenis.
The conference explored how people in the nineteenth century thought about, represented, and made use of space. How did ideas about space and its mappings reflect and contribute to notions of self, of travel, or relations with others? How were class and gender relations expressed through space? How did relations to physical space contribute to ideas about race and nation? Aspects of physical space as it was figured in nineteenth-century Britain and America or on responses to these figurations from the larger world. Areas of interest: the social dimensions of spatial analysis and representation; charting the history of tourism; maps and mapping; domestic locations and dislocations; real and imagined topographies; identities of place; foreignness; consuming cultures; tourism, eating, and shopping.
Professor Helena Michie
Department of English-MS 30
Rice University, 6100 Main St.
Houston, Texas 770051892
tel: 713-5274840
fax: 713-2855991
email: michie@rice.edu

60
NET WERK
846-847
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

61
NET WERK
848-849
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Congressen en lezingen

Milieugeschiedenis op de European Social Science Conference: Water in Scandinavië

Het thema milieugeschiedenis heeft bij de European Social Science Conference van maart 1998 zijn invulling voornamelijk gekregen door bijdragen over afval en water. De Scandinavische landen waren sterk vertegenwoordigd. Onderzoek over hygiëne en milieu speelt zich nog altijd af in de marge van een congres zoals ESSHC, maar wat aan onderzoek gedaan wordt bevestigt het internationale karakter van het negentiende-eeuwse hygiënisme. Een Duitse chemicus, Alexander Müller, was vanaf 1856 in dienst van de Zweedse Koninklijke Landbouwacademie en ontwikkelde een techniek voor het verwerken van fecaliën tot droge mest (poudrette). Dit onderwerp bleef hoog op de agenda van de Academie. Tussen 1882 en 1899 ontwikkelde de Zweedse chemicus Lars Frederik Nilson diverse technieken van afvalverwerking. Hij maakte studiereizen door Duitsland om zich op de hoogte te stellen van de meest actuele procédé's. Rond 1920 waren er in Zweden circa 20 gemeenten met recycling fabrieken voor afval.

In Gothenburg is de verwerking van fecaliën tot poudrette industrieel ter hand genomen door een ondernemer in 1868, enkele jaren voordat Liernur hetzelfde in Dordrecht deed. Net als in Nederland bleek de mestwaarde in de praktijk sterk af te wijken van de laboratorium resultaten, wardoor de inkomsten veel lager uitvielen dan de oorspronkelijke berekeningen. Ook in Zweden verlaagde de toenemende toevoeging van water de mestwaarde van de verzamelde stoffen. Toch kon in 1890 de verkoop van verwerkte fecaliën nog meer dan 40 % van de kosten van de stadsreiniging dekken en werd dit argument nog gehanteerd om de installatie van water-closets uit te stellen. De internationale discussie werd in Gothenburg op de voet gevolgd door Elias Heyman, stadsarts en hoogleraar in de hygiëne. Het pneumatische Liernur-systeem was in Zweden bekend. In 1877 promoveert zelfs een zekere Curt Wallis op dat systeem. In Gothenburg was de discussie over stadsreiniging en riolering een integraal deel van de discussie over de hervormingen van het gemeentebestuur.

61
NET WERK
850-851
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

2/3

De Zweedse gemeentewet heeft in 1865 de plaatselijke autoriteiten veel meer autonomie toegekend dan zij voorheen hadden, niet in de laatste plaats voor wat betreft het innen van gemeentelijke belastingen. De hervormers werden echter van twee kanten tegengewerkt: het regionale bestuur en de huiseigenaren die de regulering van afvalverzameling zagen als een inbreuk op hun rechten. Voor een redelijk rendement van de poudrettefabriek was echter regulering een voorwaarde. Het uiteindelijk in 1881 bereikte compromis was zeer beperkt: de gemeente zou alleen de verzameling en verwerking van afval bevorderen. Huiseigenaren moesten ervoor zorgen dat afval verwerkt kon worden, maar bleven vrij omtrent het hoe en wanneer.
De discussie over gemeentelijke dienst versus privé-onderneming werd in 1882 afgesloten met het oprichten van een gemeentelijke dienst, maar niet als een monopolie. De gemeente ging later wel een derde van de totale kosten betalen, voornamelijk doordat het armere deel van de bevolking minder of niet kon bijdragen. Ondertussen werd nog steeds een aanzienlijk deel van het afval door boeren uit de omgeving opgehaald. Door de concurrentie van privé ondernemers verloor de gemeente juist klandizie, in het bijzonder in het centrum waar de kosten-baten verhoudingen veel gunstiger waren. Uiteindelijk ging de gemeente over tot het instellen van een verplichte ophaaldienst, zeer tegen de zin van eigenaren die het recht op eigen afval betwistten. Een nieuwe poudrettefabriek was in 1918 voltooid maar zij sloot haar deuren al in 1927 omdat het aanbod zowel in kwantiteit als in kwaliteit was afgenomen, inmiddels riolering was gelegd en kunstmest in prijs was gezakt. Tegenover de nieuwe technologieën voor het dumpen en vernietigen van afval bleek op dat moment recycling duur, onhandig en ouderwets. Volgens Ola Wetterberg is er ook sprake van een mentaliteitsomslag: de verantwoordelijkheid voor het afval werd bij huiseigenaren vervangen door het betalen voor een dienst, de gemeentelijke overheid stelde economische belangen boven haar publieke verantwoordelijkheid, voor de huishoudens was hygiëne synoniem geworden met netheid en onzichtbaarheid van afval.
Hygiënistische propaganda werkte volgens hem ook contra-produktief door te hoge verwachtingen te wekken over de winstgevendheid van de verkoop van de verwerkte afval.
De Fin Tapio Katko gaf een overzicht van de ontwikkelingen van water- en rioleringssystemen in zijn land. Finland beschikt over veel water, maar de kwaliteit ervan als drinkwater is wisselend. Traditioneel en tot in de jaren vijftig van deze eeuw was er eer kleine groep wichelroedelopers professioneel werkzaam met het zoeken naar waterbronnen met behulp van wilgetakken. De wilgetakken waren deel van de folklore, maar de ervaring en kennis die de wichelroedelopers hadden van de bodem en de vegetatie was de voorwaarde voor hun langdurig succes. Kenmerkend voor de watersystemen van Finland was lange tijd het gebruik van hout voor allerlei infrastructuren, waaronder buizen. De noodzaak voor gecentraliseerde systemen kwam pas aan het einde van de negentiende eeuw naar voren in de dichtbevolkte delen van het land. Helsinki kreeg in 1876 waterleidingen, oorspronkelijk aangelegd door een particuliere maatschappij, maar na korte tijd overgenomen door de gemeente.
In de landelijke delen van het land bundelde de bevolking haar krachten in watercoöperaties. Finland kende speciale onafhankelijke water-rechtbanken die in het huidige systeem zijn blijven bestaan.
De bouw van watertorens is in Finland in vergelijking met vele andere landen laat begonnen: de eerste kwam er in 1911 te St. Michel in het oosten van het land. De eerste waterzuiveringsinstallaties werden in Lahti en Helsinki in 1910 gebouwd, biologische zuivering is in 1932 voor het eerst toegepast. De latere verspreiding van waterzuiveringssystemen verliep echter vrij snel. De economische situatie van Finland verbeterde in snel tempo. Tussen 1860 en 1985 groeide het Finse BNP sneller dan in Zweden of de VS. De ontwikkelingen in de waterhuishouding kwam in de jaren vijftig in een stroomversnelling, toen de vervuiling van de houtindustrie teruggedrongen moest worden en een centrale vereniging van waterlichamen ontstond. Vervuiling betekende ook dat de beslissing om oppervlaktewater als basis te gebruiken voor de drinkwatervoorziening, die in de jaren twintig was genomen, verregaande gevolgen had: om het hoofd te bieden aan de vervuiling, moesten nieuwe en dure technieken ingezet worden. Gespecialiseerd onderwijs is langzaam op gang gekomen. De eerste leerstoel voor gezondheidstechniek is in 1967 aan de TU Helsinki opgericht.

3/4

Lezing door Jim Mason

The significance of animals for Western culture

Op 5 mei j.l. heeft de Amerikaanse publicist Jim Mason een lezing gegeven aan de universiteit van Gent . Daarin gaf hij een (kort) historisch overzicht van de mens/dier relatie geven, en zijn standpunt verduidelijkte dat, tengevolge van het ontstaan van de landbouw, mensen vervreemd zijn geraakt van de natuur, i.c. van dieren. Waarden als

dominantie, controle en hiërarchie, aldus Mason, werden de grondwaarden van de landbouwcultuur, wat aanleiding gaf tot het ontstaan van “the myth of human supremacy”. Behalve vervreemding van de levende natuur heeft het wereldbeeld dat uit de landbouwcultuur is voortgevloeid ook de onderdrukking bevorderd van bepaalde sociale groepen die beschouwd werden als ‘dichter bij de natuur staand’.

Jim Mason is auteur van o.a. “An Unnatural Order: Uncovering the Roots of our Domination of Nature and Each other” (Simon & Schuster, 1993 en Continuum Publ., 1997)

4/5

Materializing Cultures: Science, Technology, and Medicine in Global Context

mei 1998

Afgelopen mei vond een interdisciplinaire conferentie plaats in Stanford met veel relevante thema’s voor de milieu- en hygiënegeschiedenis. Hier volgt een presentatie.

For the past four centuries, technological, scientific, and medical practices have played an integral role in all manner of cultural encounters. The industrial and agricultural systems of the French and British empires were continually subject to contestation and reshaping by colonized people. The spread and treatment of disease in these empires was accompanied by constant struggles over the definition of personhood and power. Scientific knowledge, meanwhile, was a central theme in negotiated representations of ‘the West’ and ‘Asia.’ Science, technology, and medicine are even more central to cultural encounters in the post-colonial world, whether these encounters be structured around development projects, the extraction of natural resources, or other forms of exchange.

This conference explores the myriad ways in which science, technology, and medicine both shape and are shaped in the course of cultural - and especially colonial - encounters. Six panels will explore the following themes:

- the ways in which medical and technological practices simultaneously create boundaries between ethnic groups or nations, and function as means for the transgression of such boundaries
- the dynamics between the display value and the functionality of technologies in colonial contexts
- how the tensions between the modern material practices of colonizers and the local knowledge of colonized people are manifested in production processes
- the ways in which translations, circulations, and exchanges of science and technology constitute the representations through which the communities of ‘the West’ and ‘Asia’ are imagined
- the ways in which scientific practices shape colonial and post-colonial notions of state and nation
- how the spread and treatment of disease helps to constitute the complex processes of identity formation in colonial contexts.

http://shc.stanford.edu/shc/1997-1998/97-98workshops/empires.html or email spritch@leland.stanford.edu.

Het thema van de conferentie was nogal breed, maar een aantal bijdragen was wel direct relevant voor de geschiedenis van hygiëne en milieu:

Biology Recapitulates Ecology: Disease, Space, and Ethnic Identity in Late Imperial China Marta Hanson, University of California - San Diego

The Big Project in French Colonial Development: Science and Authority in the Massive Irrigation Works of the French Soudan, 1918-46 Richard Roberts, Stanford University

Transnational Science: Views of Genomics from Sites Outside Euro-America Joan Fujimura, Stanford University

Big Science in India: Nation and Landscape Itty Abraham, Social Science Research Council

Cookie-Cutter Epidemics, CutOut Patients? The Reception of Laboratory Medicine in Hong Kong, Calcutta and Cape Town, 1894-1903 Molly Sutphen, University of California - San Francisco

Bij een dergelijk ambitieuze opzet, blijft het de vraag of het lukt verder te komen dan de disciplines naast elkaar te zetten. Bij elke sessie was een commentator uitgenodigd. Maar of daarmee een echte synthese ontstaan is zal blijken wanneer de proceedings verschijnen.

5/6

4/5
61
NET WERK
852-853
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Milieu- en techniekgeschiedenis ontmoetten elkaar

12-14 juni 1998 Gesellschaft für Technikgeschichte e.V. 7. jaarvergadering Bieler Höhe, Gaschurn/Partenen - Vorarlberg / Oostenrijk

1. Perceptie van de omgeving
Stefanie Geissler, Wahrnehmung und Bewertung von Umweltveränderungen im 19. Jahrhundert
Thomas Zeller, Die Landschaft der Umweltgeschichte

2. Definities van de natuur en natuurmanipulatie
-Marcus Popplow, Die Harmonisierung des Verhältnisses von Natur und Mechanik um 1600
-Joachim Radkau, Agrargeschichte als Geschichte der Raubwirtschaft? Die Liebig-Kontroverse und die Dialektik zwischen Naturerkenntnis und Natur-Manipulation

3. Milieugeschiedenis en politieke praktijk
-Norman Fuchsloch, Potentiale und Probleme der Anwendung prognostischer Methoden wie Technikfolgenabschätzung, Ökobilanzierung oder Produktlinienanalyse in der Technik- und Umweltgeschichte
-Matthias Heymann, Problemorientierte Geschichtsforschung am Beispiel der Geschichte der Luftverschmutzung seit 1945

4. Aktoren in de milieugeschiedenis
-Frank Uekötter, Die Schnittstelle von technischem und juristischem Wissen als Kernproblem der Umweltgeschichte. Eine Neuinterpretation des Scheiterns der Rauchdebatte
-Wolfgang König, Ingenieure, Heimatclub und Alpenschutz. Positionen zum Bau von Bergbahnen in der Schweiz um die Jahrhundertwende

5. Behoud en verandering van traditionele leefmilieus
-Barbara Schmucki, 'Straßen für die Stadt. Jetzt muß gehandelt werden!' Geschichte des städtischen Raums seit dem Zweiten Weltkrieg
-Barbara Orland, Alpenmilch - Umwelt, Wirtschaft und Technik der alpenländischen Milchwirtschaft in historischer Perspektive

6. Effekten en bijverschijnselen van techniek
-Martina Kaup, Das Oderbruch - die Urbarmachung einer Landschaft im Spannungsfeld zwischen Staatraison und Widerstand
-Jürgen Büschenfeld, Gewässerbelastung durch die Kaliindustrie um 1900 - Eingrenzungsversuche und Grenzwertfindung im Rahmen eines "entgrenzten" Konfliktfeldes

6/7

61

NET WERK

854-855

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Milieugeschiedenis en wereldgeschiedenis 1500-2000

22 juni - 24 juli 1998
Een select aantal (circa 25) Amerikaanse of in de VS docerende wetenschappers zal van 22 juni t/m 24 juli 1998 deelnemen aan een zomer workshop op de University of California, Santa Cruz.

Hier volgt een deel van de aankondiging: The purpose of the Summer Institute on "Environmental History and World History, 1500-2000" is to bring together leading environmental and world historians in an effort to locate the transformation of the environment since 1500 in a global perspective.

Explicitly comparative and interregional in approach, the Institute seeks to raise large scale questions about the ways in which environmental changes since 1500 may be cumulatively linked to human actions.

The approach is keyed to the large-scale transformations in the world economy and state capabilities which begin around 1500. The aim is not to develop a historical narrative that will cover the whole world, but to encourage broad understandings.

Faculty:
Michael P. Adas, Rutgers University
Mark Cioc, University of California, Santa Cruz
Ben Crow, University of California, Santa Cruz
Richard H. Grove, Australian National University
Kenneth Pomeranz, University of California, Irvine
John F. Richards, Duke University
S. Ravi Rajan, University of California, Santa Cruz
David G. Sweet, University of California, Santa Cruz
Helen Wheatley, Seattle University
World History Institute c/o Edmund Burke, III
Merrill College, University of California
Santa Cruz CA 95064
Tel.: 408-459-3753/ 408/459-2287, Fax: 408-459-3125
E-mail: wldhist@hum.ucsc.edu
Sponsored by the University of California, Santa Cruz, the Summer Institute is supported by a major grant from the National Endowment for the Humanities (an independent agency).
Journal of Southern African Studies/St Antony's conference on African environments, past and present

7/8

Geschiedenis van de openbare gezondheid

Conferentie in september 1999
De opvolger van de Liverpool conferentie van afgelopen september, waarover in een eerder nummer van Net Werk is bericht, zal plaatsvinden in zonniger streken. Als organisator heeft zich gemeld professor Esteban Rodriguez-Ocaña van de universiteit van Granada in Spanje. De plaats van de bijeenkomst zal zijn Almuñecar, op de Andalusische kust, ten zuiden van Granada en zo'n 110 km ten oosten van Malaga. De voorlopige datum is 2-5 september 1999.

International Network for the history of hospitals

De geschiedenis van ziekenhuizen beleeft sinds enkele jaren een opleving. Een nieuw netwerk voor de geschiedenis van ziekenhuizen kon bijna niet uitblijven. Dr. Keir Waddington heeft de coördinatie op zich genomen. De eerste goede voornemens zijn:
- een bestand van onderzoekers en hun projekten
- regelmatig bijgehouden deelnemerslijsten
- een nieuwbrief
-regelmatige conferenties, workshops en seminars onder de auspiciën van het netwerk
-het opstellen van een lijst van bronnen

Belangstellenden kunnen zich wenden tot Keir Waddington
Centre for Medical and Dental Education, Robin Brook Centre
St Bartholomew Hospital
West Smithfield, London, EC1 7B
Groot-Brittannië
E-mail: k.waddington@mmds.qmw.ac.uk

Message from America

Sinds 1 januari verblijf ik (Petra van Dam) op het Amerikaanse continent met een zogenaamde Talent-beurs van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (N.W.O.) om mij gedurende acht maanden te oriënteren op de ecologische geschiedenis. Wat zijn drie goede redenen voor zo'n verblijf?
Ten eerste, milieugeschiedenis kent in Amerika een veel langere traditie en is derhalve veel verder ontwikkeld dan in Europa. De 'American Society for Environmental History' bestaat al zo'n twintig jaar. Het biedt een belangrijk forum via het grote, tweejaarlijkse congres en het respectabele tijdschrift *Environmental History Review*. Sommige universiteiten hebben zelfs al een 'environmental history' programma. Ten tweede, hoewel men zich vooral met het eigen land bezighoudt, richten enkele belangrijke individuen de blik verder en werken aan de grondslagen voor de ecologische geschiedenis van het oudere, Westerse verleden in Europa of van andere werelddelen. Mijn onderzoek betreft de ecologische transformatie in de Nederlanden in de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijd, circa 1350-1600, met bijzondere aandacht voor de samenhang van veranderingen in het landschap en de productiewijze. Onderwerpen daarbij zijn ondermeer waterhuishouding, visserij en turfwinning. Klassieke namen voor ecologische transformatie, revolutie en verwante begrippen voor Amerika zijn
Carolyn Merchant, *The Death of Nature. Women, ecology and the scientific revolution* 1980
Alfred Crosby, *Ecological imperialism: the biological expansion of Europe, 900-1900* 1986
Donald Worster, *The Ends of the Earth: perspectives on modern environmental history* 1988
William Cronon, *Changes in the land. Indians, colonists, and the ecology of New England 1983; Nature's metropolis: Chicago and the Great West* 1991
De recente trend in de ecologische geschiedenis in Amerika wijst enerzijds in de richting van steeds meer aandacht voor het denken over natuur, de plaats van de mens als 'natuurvormende' factor en verwante concepten. Anderzijds treedt verbreding van het veld op. Men past de ecologische-revolutie modellen van de kolonisten van het eerste uur toe op nieuwe gebieden en andere perioden. De recente bundel opstellen geredigeerd door Cronon is een voorbeeld van het eerste (*Uncommon ground. Rethinking the human place in nature* 1995). Ook Crosby maakt een dergelijke evolutie door gezien zijn laatste werk dat net in paperback verscheen (*The measure of reality. Quantification and western society, 1250-1600* 1997). Elinor Melville behoort tot de specialisten voor Latijns-Amerika en wijst bij de toepassing van Crosby's these over de vereuropeanisering van de fauna en flora in de Nieuwe Wereld op het belang van de confrontatie met een reeds bestaande cultuur (*A Plague of Sheep. Environmental consequences of the conquest of Mexico* 1994). Op vele 'moderne' milieuproblemen in de Klassieke Oudheid wijst Donald Hughes (*Pan's Travail: environmental problems of the ancient Greeks and Romans* 1994). William TeBrake was een van de eersten die naar middeleeuws Europa expandeerden. Door zijn werk maakte ik tijdens het schrijven van mijn doctoraal scriptie kennis met het fenomeen ecologische geschiedenis (*Medieval Frontier. Culture and ecology in Rijnland*

61
NET WERK
856-857
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

1985). Richard Hoffmann publiceerde onlangs een eerste overzicht van zijn onderzoek naar de visserij in middeleeuws Europa, waarin de invloed van de mens op de habitat van de diverse soorten een belangrijke plaats inneemt en hij is bezig dit in een boek verder uit te werken ('Economic development and aquatic ecosystems in medieval Europe' in: *American Historical Review* 101, 3, 631-669).
Aan York University, Toronto, geeft Hoffmann een degelijke overzichtscursus van de ecologische geschiedenis van de middeleeuwen en moderne tijd (tot 1800). In januari heb ik daarvan de vruchten mogen plukken en daartoe behoorde ook uitvoerige discussies over mijn onlangs afgeronde promotieonderzoek. Daarna ben ik verhuisd naar Princeton om een semester mee te draaien met de seminars 'Animals and Human Society' onder leiding van de mediëvist William C. Jordan en de 'Environmental History Reading Group', voorgezeten door de Americanist William Howarth. Zulke seminars zijn een soort werkcolleges op postdoctoraal niveau waaraan onderzoekers uit heel Amerika en ook enige buitenlanders deelnemen. Het te presenteren artikel of hoofdstuk wordt van te voren door alle deelnemers gelezen en vervolgens een tot twee uur ter discussie gesteld; een heel stimulerende ervaring.

Verder ben ik begonnen met een nieuw onderzoek waarin de Hollandse 'wetlands' vergeleken worden met de Engelse waarvoor de rijke bibliotheek vele bronnen biedt. Natuurlijk heb ik mijn onderzoek ook elders via lezingen gepresenteerd, ondermeer in een ecologische sessie van het grote middeleeuwen congres in Kalamazoo, Michigan.
De laatste goede reden om naar Amerika te gaan: het is groen. Amerika heeft nog ruimte en (bijna) wilde natuur. In zo'n omgeving lijkt het vanzelfsprekender om de wederkerige relatie mens-natuur expliciet in je geschiedbetrachting op te nemen, dan in Europa. Princeton University is in zekere zin symbolisch. Hoewel de campus binnen twee uur treinen van New York af ligt, staat hij bekend als een van de groenste van Amerika. De weinige gebouwen in romantische neo-stijlen liggen verscholen in een groot park dat bevolkt is met talloze eekhoorns en enkele reeënfamilies. Vanuit mijn slaapkamer aan de rand van de campus heb ik zelfs uitzicht op een meertje, waar een overpopulatie aan lawaaierige, maar vriendelijke bruin-zwarte ganzen ervoor zorgt dat ik mijn wekker niet nodig heb. De ivoren toren in ecouitvoering? Het is wel eens prettig een half jaartje geen vreemde eend in de bijt te zijn.
Petra van Dam; email:
Petravd@phoenix.princeton.edu

61
NET WERK
858-859
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

10 Van Dam promoveerde in 1997 op
11 het proefschrift *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij bij de Spaarndamse dijk en de ecologische transformatie in Rijnland, 1440-1530* dat in de herfst van 1998 in druk verschijnt bij uitgeverij Verloren, Hilversum. Zij treedt per 1 september 1998 als postdoctoraal onderzoeker in dienst van N.W.O., verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Nieuw internet tijdschrift over de geschiedenis van de openbare gezondheid?

Het secretariaat van het internationale netwerk voor de geschiedenis van de openbare gezondheid bekijkt momenteel de mogelijkheid om een wetenschappelijk tijdschrift (met alle klassieke kenmerken van dien zoals een referentensysteem en een internationale redactieraad) op te zetten op de home page van het netwerk.

Klimaatreconstructie

Michael Mann en Raymond Badley hebben in Nature (23 april) en in Science (24 april) de resultaten gepubliceerd van het door hen (en anderen) uitgevoerde klimaathistorisch onderzoek. Zij gebruikten naast schriftelijke bronnen 'proxy indicators' voor klimatische variaties zoals dendrologische gegevens (jaarringen), analyses van boorkernen in ijs, bodemslib van meren en koraal. Het bijzondere van hun onderzoek is de verfijning van hun statistische methodes (die het overigens moeilijk maakt voor niet-statistici hun resultaten onder de loep te nemen). Interessant voor de huidige discussie is onder andere het effect van vulkaanuitbarstingen en van de zonne-intensiteit op het klimaat, oftewel de vraag of het mogelijk is de invloed van menselijk ingrijpen te onderscheiden van het effect van natuurlijke gebeurtenissen. Met de resultaten van Mann en Bradley is de discussie nog lang niet gesloten, maar het wordt wel steeds moeilijker te ontkennen dat de twintigste eeuw de warmste was tot nu toe.

Signalementen

Baxter, J. O., **Dividing New Mexico's Waters, 1700-1912**, University of New Mexico Press, 1997) ISBN 0826317472, $24.95.

Best, D., "Use and abuse in Australian environmental history", **History Today**, jrg. 47 (1997) 10, pp. 9-11.

Blomberg, W., "Norway: water and class in nineteenth-century psychiatry. Department of Criminology, University of Oslo, **Norway. Hit. Psychiatry**, jrg. 8 (1997) June, pp. 231-42.

Bosch, A. en W. van der Ham **Twee eeuwen Rijkswaterstaat, 1798-1998**, (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1998) ISBN 90-288-6518-7, *f* 59,90.

Bouw, C. en R. Oldenziel, red., **Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland, 1898-1998**, (Nijmegen: SUN, 1998) ISBN 90-6168-625-3. *f* 39,50.

Carr, E., **Wilderness by Design : Landscape Architecture and the National Park Service**, University of Nebraska Press, 1998) ISBN 080321491X. $45.00.

Cone, J. en S. Ridlington, red., **Northwest Salmon Crisis : A Documentary History**,: Oregon State University Press, 1996) ISBN 0870713906. $29.95.

Dann, K. en G. Mitman, "Exploring the borders of environmental history and the history of ecology", **Journal of the History of Biology**, jrg. 30 (1997) 2, pp. 291-302.

Dargavel, J., **Fashioning Australia's Forests** (Oxford: Oxford University Press, 1996) ISBN 019553526X. $35.00.

Duivenvoorden, A., **In de Maas verdiept. Een regionaal geografische verkenning van bron tot bron**, (Amsterdam: NIVON, 1997).

Fijalkow, Y., "Territorialisation du risque sanitaire et statistique démographique: les "immeubles tuberculeux" de l'ilôt insalubre Saint-Gervais (1894-1930)", **Ann. Demogr. Hist.** (1996) pp. 45-60.

Fluit, T. van der, "Bibliografie Nederlands waterstaatsgeschiedenis. Overzicht van literatuur betreffende de Nederlandse waterstaatsgeschiedenis verschenen in 1996 (met aanvullingen uit 1995)", **Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis**, jrg. 6 (1997) pp. 62-67.

Freeman, M., "Whichwood forest, Oxfordshire: an episode of its recent environmental history", **Agricultural History Review**, jrg. 45 (1997) 2, pp. 137-148.

Frey, M., **Der reinliche Bürger : Entstehung und Verbreitung bürgerlicher Tugenden in Deutschland, 1760-1860** (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997) ISBN 3-525-35782-6. DM 78.-.

61
NET WERK
860-861
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Gijswijt-Hofstra, M. en R. van Daalen, red., **Gezond en wel. Vrouwen en de zorg voor gezondheid in de twintigste eeuw**, (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998) ISBN 90-5356-283-4.

Giovannini, C., **Risanare le città. L'utopia igienista di fine Ottocento** (Milano, 1996).

Gorman, H., "Manufacturing brownfields: the case of Neville Island, Pennsylvania", **Technology and Culture**, jrg. 38 (1997) July, pp. 539-574.

Hildebrand, T., red. , **Umweltgeschichte: eine Geschichte neben dem Menschen?** (Zürich: Chronos Verlag, 1997) .

Judd, R. W., **Common Lands, Common People : The Origins of Conservation in Northern New England**, Harvard Univ Pr, 1997) ISBN 067414581X. $35.00.

Katko, T., **Evolution of water supply in Finland from the mid-1800s to 2000**, (Helsinki: FIWA, 1997).

Kline, B., **First Along the River : A Brief History of the U.S. Environmental Movement** (Acada Books, 1997) ISBN 0965502902. $15.95.

Knoop, A. en K. Schuiringa, **Door allen voor allen. Een kleine geschiedenis van het kruiswerk in Nederland**, (Arnhem: Nederlands Openlucht Museum, 1998) ISBN 90-70300-18-4.

Koller, B., "Wo gute und schlechte Luft sich scheiden": Die Entwicklung hygienischer Wohnstandards und deren sozialpolitische Brisanz Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts.", **Med. Ges. Gesch.**, jrg. 14 (1996) pp. 121-42.

Kurlansky, M., **Cod : A Biography of the Fish That Changed the World**, Walker & Co, 1997) ISBN 0802713262, $21.00.

Lear, L., **Rachel Carson**, (Harmondsworth: Penguin, 1998) ISBN 0-7139-9236-0. ca *f* 99,10.

Lisa, Y., **The discourse of public health in Lyon** (PhD University of Maryland College Park, 1997).

Lônecke, R. en I. Spieker, red., **Reinliche Leiber, schmutzige Geschäfte. Reinlichkeitsvorstellungen in zwei Jahrhunderten**, (Göttingen: Wallstein Verlag, 1996) ISBN 3-89244-206-1. DM 38.-.

Mason, J., **An unnatural order: uncovering the roots of our domination of Nature and each other** (Continuum Publishing, 1997) ISBN 0-8264-1028-6. $ 17.95.

Nast, S. E., **A history of archaeological tree-ring dating: 1914-1945** (PhD, Tucson: The University of Arizona, 1997).

O'Malley, M. E., **Plumbing the body politic: a political ecology of water and waste in Berlin, 1850-1880** (PhD, Berkeley: University of California, 1997).

Porteous, J. D., **Environmental aesthetics. Ideas, politics and planning**, (London: Routledge, 1996) ISBN 0-415-13770-5.
Prak, N.L. , "Eine Erfindung kam zu spät. Abwasserentsorgung in Holland im 19. Jahrhundert", in **Distanzierte Verstrickungen. Die ambivalente Bildung soziologisch Forschender an ihren Gegenstand. Festschrift für Peter Gleichmann zum 65. Geburtstag**. Barlösius, E., E. Kürsat-Ahleers en H.-P. Waldhoff red. (Berlin: Sigma, 1997) pp. 203-209.
Proctor, R., "Wilhelm C. Hueper: pioneer of environmental carcinogenesis.", **Abh. Gesch. Med. Naturwiss**. jrg. 81 (1997) pp. 290-305.
Pyne, S., **Vestal fire. An environmental history, told through fire, of Europe and Europe's encounter with the world** (1997) *f* 87,40.
Quammen, **D., Het lied van de dodo. Eilandbiogeografie in een eeuw van extincties**, (vertaling van 'The song of the dodo', Simon and Schuster 1996 ; Atlas, 1998) *f* 79,90.
Ravesteijn, W., **De zegenrijke heeren der wateren. Irrigatie en staat op Java, 1832-1942** (Dissertatie TU Delft: Delft University Press, 1997). ISBN 90 407 1462 2. *f* 95.-
Richardson, B. C. en D. Lowenthal, **Economy and Environment in the Caribbean : Barbados and the Windwards in the Late 1800s** (University Press of Florida, 1998) ISBN 0813015391. $49.95.
Rollins, W. H., **A Greener Vision of Home : Cultural Politics and Environmental Reform in the German Heimatschutz Movement, 1904-1918** (University of Michigan Press, 1997) ISBN 0472108093. $54.50.
Saberwal, V. K., **Pastoral politics: bureaucratic agendas and conservation policy in Himalachal Pradesh, India 1865-1944** (PhD Yale University, 1997).
Schilder, M. en M. Lebouille, red., **De evolutie de baas. Oude en nieuwe visies op soortvorming en gentechnologie** (Amsterdam: UAP, 1998) *f* 24,95.
Sheail, J., "Environmental history: a challenge for the local historian", **Archives: the journal of the British Records Association**, jrg. 97 (1997) , pp. 157-169.
Thurkow, A. J., 'Droogmakerijen in Nederland tot 1800: een onzeker avontuur', **Geografie**, jrg. 6 (1997) 6, pp. 28-32.
Towner, J. en D. Hardy, 'An historical geography of recreation and tourism in the Western World 1540-1940', **Planning perspectives: an international journal of history, planning and the environment**, jrg. 12 (1997) 3, pp. 369-370.

NET WERK 61
862-863
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Turner, M., 'Economy, environment and environmental history: case notes from agriculture', **Rural History: economy, society, culture**, jrg. 8 (1997) 1, pp. 124-140.
Vera, F., **Metaforen voor de wildernis: eik, hazelaar, rund, paard**, (Den Haag: Ministerie voor Landbouw, Natuurbehoud en Visserij, 1997) ISBN 90-9010975-7.
Visser, R. de, **Een halve eeuw landschapsbouw. Het landschap van de landinrichting** (Blauwdruk, 1997) ISBN 90 75271 04 2.
Vries, H. de, **O Wies! 't Is hier zo mooi. Hugo de Vries in Amerika. Een keuze uit zijn brieven en reisboeken**, Zevenhuizen, E. red. (Amsterdam: UAP, 1998) *f* 45.-.
Wetterberg, O. en G. Axelsson, **Smutsguld och dödlig hot. Renhållning och återvinning i Göteborg 1864-1930**, (Göteborg: Göteborgs Rennhållningsverk/Chalmers tesniska högskola, 1996) .
Wiegand, J., 'Radfahren und gesundheit um 1900: das Beispiel der deutschsprachigen Diskussion', **Marbrug. Schrift Med. gesch.**, jrg. 36 (1997) pp. 1-145.
Women and geography study group, **Feminist geographies. Explorations in diversity and difference**, (London: Longman, 1997) ISBN 0-582-24636-9.

Retoriek en milieu

Waddell, C., red., **Landmark essays on rhetoric and the environment.** (New York: Lawrence Erlbaum Associates, 1998) 239 pp. ISBN 1-880393-28-X. *f* 78,76.

Onderzoek van de retoriek (het 'discours' of het betoog) van bewegingen en in het bijzonder van de milieubeweging en haar tegenstanders is in Nederland niet zo ver ontwikkeld als in de Verenigde Staten. Een voorbeeld is de verzameling van essays die Craig Waddell heeft gepubliceerd onder de titel 'Landmark essays on rhetoric and the environment'. Alhoewel de onderwerpen, de politieke verwikkelingen en het taalgebruik specifiek Amerikaans zijn, werkt een dergelijk voorbeeld wel inspirerend. Het zou juist interessant kunnen zijn om te onderzoeken of het poldermodel een eigen vorm van retoriek heeft voortgebracht en of de Nederlandse milieuretoriek zich sterk onderscheidt van de Amerikaanse (en van andere Europese). En of er telkens dezelfde retorische truuks worden uitgehaald om bepaalde milieu-onderwerpen op de agenda - of van de agenda - te krijgen en pressie uit te oefenen. Het gaat hierbij natuurlijk niet alleen om de retoriek zelf, maar ook om de wijze waarop retoriek gebruikt wordt in maatschappelijke en politieke processen.

In zijn inleiding stelt Waddell een lijst op van mogelijke onderwerpen voor toekomstig onderzoek en op plaats 3 komen 'international and cross-cultural studies'. Welke onderzoekschool in Nederland zou zich hierop willen werpen?

Een ander interdisciplinair onderzoeksveld dat Waddell noemt is de studie van visueel/grafische middelen in de (geschiedenis van) milieucommunicatie, weer een gebied waar ook in Nederland nog maar weinig van bekend is. Te denken valt behalve aan foto's en illustraties bijvoorbeeld aan kaarten, diagrammen, in beeld gebrachte statistiek, naast tekst en als zelfstandige boodschap. Onderzoek van de visuele retoriek in verband met milieu en hygiëne is nog schaarser dan tekstanalyse.

Activiteiten van VVM

Vereniging van Milieukundigen
Wie zich niet alleen wil richten op de geschiedenis van het milieu maar ook kijkt naar de toekomst kan terecht bij verschillende bijeenkomsten die de Vereniging van Milieukundigen organiseert, bijvoorbeeld de bijeenkomst 'Voorspellen of achterblijven' in Hoogbrabant, Utrecht, op 10 september 1998, 13.30-18.00.

Voor meer informatie over de activiteiten van de VVM:
Marie-Thérèse Karssemaker
Postbus 2195
5202 CD Den Bosch
Tel. 073-6215985
fax 073-621 69 85
e-mail vvm@wxs.nl

Kopij voor nummer 62

Er is altijd ruimte voor bijdragen van lezers: nieuws, signalementen van nieuwe literatuur, opinies of verslagen. Wel kort en bondig om in de formule van Net Werk te passen.

Deadline: 14 augustus. 1998

61
NET WERK
864-865
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

62

NET WERK

866-867

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redaktioneel

Dit nummer van Net Werk heeft lang op zich laten wachten. Als compensatie is het aantal pagina's groter dan gebruikelijk. Deze keer veel aandacht voor de geschiedenis van water. In nummer 63 komen theoretische aspecten van de geschiedenis van hygiëne en milieu aan de orde, in het bijzonder de relatie daartussen.

Poging tot herstart van een Europese vereniging voor milieugeschiedenis

Op de onlangs gehouden conferentie voor stedengeschiedenis te Venetië heeft Christoph Bernhardt, die de organisatie van de sessie over milieugeschiedenis op zich had genomen, een kleine vergadering bij elkaar geroepen. Hij wilde hiermee proberen opnieuw leven in te blazen in een Europees netwerk van milieuhistorici.
Milieugeschiedenis krijgt tegenwoordig wel een sessie toegekend op conferenties. Dit was het geval bij de ESSH conferentie in maart, bij de chaotisch verlopen conferentie voor economische geschiedenis die eerst zou plaats vinden in Sevilla en uiteindelijk in afgeslankte vorm in Madrid plaatsvond en nu weer in Venetië bij de conferentie voor stedengeschiedenis, Daar werd ook bekend dat de volgende conferentie in Berlijn ook open stond voor een milieuhistorische sessie.

Daarmee is niet gezegd dat milieugeschiedenis als academisch vak een florissante toekomst tegemoet gaat. Diverse bekende milieuhistorici bekleden een leerstoel met een andere invulling en bedrijven milieugeschiedenis als een eigen invulling van een ander specialisme. Dat betekent dat het vak als zodanig het risico loopt te verdwijnen zodra zij elders benoemd worden of gepensioneerd raken.
De status van hygiënegeschiedenis is nog onduidelijker. In dit nummer vindt u een stuk over de First International Conference on the History of Occupational Health and Environmental Prevention. Bij dit onderwerp zijn milieu en hygiene betrokken, maar deze onderwerpen zijn veel ruimer dan bij een dergelijke conferentie naar voren komt. Voor medisch-historici is de geschiedenis van hygiëne slechts een klein subthema.
Het zou dus wel nodig zijn een forum te hebben voor de geschiedenis van het milieu, van milieuhygiëne en van hygiëne, drie gebieden die met elkaar vervlochten zijn en die telkens in de marge van andere aandachtsgebieden zullen blijven als niets gebeurt.
Wellicht kan de wetenschapsgeschiedenis inspiratie brengen over de wijze waarop beginnende disciplines zich een plaats onder de wetenschappelijke zon hebben weten te veroveren.

Verder zijn er jonge en enthousiaste wetenschappers nodig die de kar ook organisatorisch zouden willen trekken. Makkelijk zal het niet zijn. Jan-Willem Oosthoek, die de eerste stappen heeft gezet voor het opzetten van een home page over milieugeschiedenis, merkt het al. Voor continuïteit en middelen ter ondersteuning van een dergelijke onderneming is een structurele plek in de academische gemeenschap nodig, en juist die moet nog worden veroverd.
Myriam Daru

Congressen en lezingen

'Nature's Nation' Reconsidered: American Concepts of Nature from Wonder to Ecological Crisis

Call for papers
European Association for American Studies Conference 2000
April 14-17, 2000 Graz, Austria

Today's advanced understanding of nature calls for a drastic re-conceptualization of traditional ideas about our relation to the natural environment. At the beginning of a new millennium an adequate understanding of 'nature' will be of utmost importance, and an investigation into the dominant ideas and attitudes of a nation and culture powerful enough to change that environment on a global scale would seem highly appropriate. A host of historical, socio-political and economical as well as cultural, literary, and psychological approaches can be applied to the theme in an attempt to understand the place and function of nature in American history (and the history of American self-definition) as well as the current manifestations of a new interest in nature in various areas of American culture and society. Lectures and workshops could thus inquire into the powerful impact the idea of nature had on American society and culture in the past, but also into the creative ("utopian") potential it still has in contemporary conceptualizations of alternative or different lives (and life styles). They could explore the multitude of myths and concepts relating to 'nature' and 'America' (European and American projections, Jeffersonian ideals and agrarian myths from the early republic to the New Deal, from pastoral self-confinement to the dynamics of westward expansion), conservation movements (the establishment of national parks and natural museums), nature writing, the representation of nature in literature, the arts, photography and film. They could also deal with Native American natural religion and its echoes in contemporary mainstream and (ethnic) counter-culture(s), with ecological movements in politics and the arts, with eco-feminism; or with the various manifestations of 'artificial' nature in plastic or in cyberspace.
Proposals for parallel/dialogue lectures should be submitted to the EAAS delegate of your national/regional American Studies Association, with copies to the EAAS President, Heinz Ickstadt, by January 31, 1999.
Proposals for workshop topics (and organizers) should be submitted to the EAAS delegate of your national/regional American Studies Association, with copies to the EAAS Secretary, Walter Hölbling, by January 31, 1999.
This Call for Papers and more recent information on the conference will be available on the web site of the EAAS at:
<http://www.let.uu.nl/eaas/eaas2000.htm>.
For more information, contact:
Jaap Verheul
History Department
Universiteit Utrecht
Kromme Nieuwegracht 66
3512 HL Utrecht
tel. +31 30 253 6034
fax. +31 30 253 6391
email Jaap.Verheul@let.uu.nl

62
NET WERK
868-869
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Gendered Landscapes: An Interdisciplinary Exploration of Past Place and Space

May 29 -June 1, 1999
The Nittany Lion Inn
The Pennsylvania State University
State College, Pennsylvania

The goal of the first Gendered Landscapes conference is to convene scholars from the many disciplines who study and are inspired by issues of gender and landscape history. This unique conference offers an opportunity for participants to establish new standards for communication across disciplinary and cultural boundaries. The conference theme allows for a broadly based, widely interpreted discussion regarding the cultural meanings of the spaces in which we have lived and worked.

Who should attend
Geographers; sociologists; historians of architecture, art, and the environment; anthropologists; public and urban historians; landscape architects; scholars in American Studies and Women's Studies; and others.
For complete details and up-to-date information, please visit the Web site at: http://www.outreach.psu.edu/C&I/GenderedLandscapes/

Landscape and Memory: oral history and the environment

Brighton, England.Submission deadline: 1 November, 1998.
Date of conference: May 15-16, 1999

Themes: Memory and place, protest, green lifestyles, heritage, oral history and development
Proposals should be sent to: Steve Hussey, History Department, Essex University, Colchester CO4 3SQ, England Proposals must be received before 1 November 1998
Email enquiries to Steve Hussey (husss@essex.ac.uk), Joanna Bornat (bornat@open.ac.uk) or Al Thomson(a.s.thomson@sussex.ac.uk)

4/5

Understanding the historical landscape in its environmental setting'

University of St. Andrews, Institute for Environmental History Annual Conference' Location: Scottish Natural Heritage Countryside Centre, Battleby, Perthshire, Scotland, UK.
Date: Tuesday, 22 September 1998

The landscape is many things: a work place for farmers and foresters, a playground for urban people, a thing of beautytreasured by everyone, a living space for plants, insects and animals. It is also part of our historic heritage, shaped by people who have left their traces upon it, nor merely dotted with archaeological sites, but often so richly full of field systems,shielings, dykes etc. as to constitute an "historical landscape" itself. The purpose of this one-day symposium is to explore the interfaces between archaeological and modern forms of landuse,including forestry, farming, recreation and nature conservation, in the context of landscape. Do we all know what archaeologists want? Does the archaeologist know? How can the problems be solved? How do archaeologists study the landscape? Is this of any value to anyone else? The programme is designed to address these problems both directly and obliquely.

Programme:
Roger Mercer, RCAHMS. "The archaeologist and the landscape: a changing understanding of the problem of recording".
Lesley Macinnes, Historic Scotland. "Historic Scotland: a strategy for the historic landscape in the 21st century".
Rebecca Hughes, Scottish Natural Heritage. " Scottish Natural Heritage: A strategy for the Natural Heritage landscape in the 21st century".
Jean Balfour. "Pressure points: Farmers, foresters and archaeologists".

62
NET WERK
870-871
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Lynn Dyson Bruce and Jack Stevenson. "RCAHMS: the historical landscape assessment project and other work".
Caroline Earwood. "Forest Enterprise: Heritage and environmental data capture in Wales".
Hugh Ingram and Richard Hingley. "Trying to understand peat bogs".
Alan Hampson and Chris Smout. "Trying to understand woods".
Plenary discussion: "Ambitions, suspicions; partnership and problems".
Enquiries: Mrs. M. Richards, University of St. Andrews, Institute for Environmental History, St John's House, SouthStreet, St. Andrews, Fife KY16 9QW, Scotland. Tel. 01334 476161 (International: +44 1334 476161)

Symposium'Woodlands - Past, Present and Future'

Location: University of Stirling
Date: Saturday, 21 November 1998

Programme:
Fiona Watson, University of Stirling. "Woodland history, 1500-1700".
John Fowler, Freelance writer. "In search of Steven and Carlisle".

5/6

Peter Quelch, Forestry Authority. "Upland wood pasture".
Mairi Stewart, Perthshire Native Woods. "Woodland history of Loch Tayside, 1650-1850".
Ian Simpson, University of Stirling. "Woodlands and Landscape".
John Hunt, Millennium Forests for Scotland. "Millennium Forests for Scotland".
Syd House, Forestry authority. Native woodlands in Loch Lomondside: an overview".
Phil Radcliffe, Environmental consultant. "A vision for our Native Woods".
Enquiries: L. Corbett. Forth naturalist and Historian, University of Stirling, Stirling FK9 4LA. Tel. 01259 215091(International: +44 1259 215091).

Oproep

The "Bulletin of the Environmental Studies Association of Canada / Le Bulletin de l'Association Canadienne des Etudes Environnementales" invites submissions of an informational nature to its next newsletter. We especially invite announcements of events, upcoming conferences, calls for papers, recent and impending publications, and so on, of relevance to any aspect of environmental scholarship.
The Environmental Studies Association of Canada / L'Association Canadienne des Etudes Environnementales (ESAC/ACEE) is an association of scholars and researchers involved in all areas of environmental research, scholarship, theory and practice. Among other things, ESAC/ACEE sponsors meetings

62
NET WERK
872-873
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

and conferences, of which the next, on "Science, Technology and the Rise of Nature" (co-sponsored by the Society for the Social Studies of Science), will be held from Oct. 28 to Nov. 1, 1998 in Halifax, Nova Scotia. For information, see the conference web site at http://plant.mta.ca/~ssss/. For information on the Association, see http://www.yorku.ca/faculty/academic/meisner/esac.
Electronic submissions to the Bulletin can be sent in either English or French (or, preferably, both) by email to: ai@yorku.ca
Please include the word "ESAC" in the Subject line. Attachments should be in Word for Windows or in text format. Regular mail submissions should be sent to: ESAC Newsletter Editor, c/o Faculty of Environmental Studies, 3rd Floor, Lumbers Building, York University, 4700 Keele Street, Toronto, Ontario, M3J 1P3, Canada.

Nieuwe reeks over milieugeschiedenis

Auteurs gezocht

The Ohio University Press has recently launched a Series in Ecology and History. This series will publish important regional and subregional studies which speak to broad nonspecialist audiences and are appropriate for adoption in survey courses in global and comparative environmental history as well as in surveys of regional and/or national histories.
Under the editorship of Associate Professor James L.A. Webb, Jr. of Colby College, the Series in Ecology and History will focus on publishing the best of the emerging literature on the environmental history of the wider world.
The Inaugural Volume The inaugural volume in the Ohio University Press Series in Ecology and History is the paperback edition of Conrad Totman's The Green Archipelago: Forestry in Preindustrial Japan, a widely acclaimed study of Japan's environmental policies over the centuries.
Professor Totman raises the critical question of how Japan' steeply mountainous woodland has remained biologically healthy despite centuries of intensive exploitation by a dense human population that has always been dependent on wood and other forest products. Mindful that in global terms this has been a rare outcome, and one that bears directly on Japan's recent experience as an affluent, industrial society, Totman examines the causes, forms, and effects of forest use and management in Japan during the millenium to 1870. He focuses mainly on the centuries after 1600 when the Japanese found themselves driven by their own excesses into programs of woodland protection and regenerative forestry.
The Ohio University Press would like to sollicit manuscripts in environmental history for consideration for publication. Prospective authors are invited to submit a prospectus to James Webb, the general editor, at the Department of History, Colby College, Waterville, Maine 04901 USA (email: jlwebb@colby.edu) or to Gillian Berchowitz, Acquisitions Editor, The Ohio University Press, Scott Quadrangle, Athens, Ohio 45701 USA
email: berchowi@oak.cats.ohiou.edu.

Culture and Environmentalism

Conference 3rd-5th July 1998
Faculty of Humanities
Bath Spa University College
The Association for the Study of Literature and Environment.

Bij deze conferentie was een groot aantal sessies,waarvan enkele met een ecologisch-historisch thema:
Een selectie van de papers voor deze conferentie
Sylvia Bowerbank (McMaster University, Ontario) 'The Study of Nature: Ecological Dialogues for LateEighteenth-Century Children'
Jennifer Ann Dickinson (University of Virginia) "These fearful wastes of forests and water': Nineteenth-Century British Naturalists' Constructions of the Amazon
Ecocritical History:
Erica Fudge (Bath Spa University College) 'Seeing All Their Insides: Francis Bacon and the Reclamation of a Lost World'
Elspeth Graham (Liverpool John Moores University) 'Environmental Criticism and Seventeenth Century Studies'
Bruce Carlson (University of Tampere, Finland) 'Ecological Transitions in Edmund Spenser's Later Pastoral'
John Mackenzie (Lancaster University) 'Imperialist Texts and the Environment'
Stefania Gallini (University of Milan) 'Environmental History in fieri: a comparative analysis of Spanish, Italian, British and North American Approaches'
Claire Cohen (Brunel University) 'Parish Maps: an expression of community awareness of the environment

First International Conference on the History of Occupational and Environmental Prevention

Rome, 4-6 oktober 1998
Pontificia Universitas Urbaniana

Voor de eerste keer is een internationale conferentie georganiseerd met als thema de geschiedenis van arbeidshygiëne en de preventie van beroepsziektes. De organisatoren wilden kennelijk indruk maken met

de hoeveelheid sprekers die zij hebben weten samen te brengen in de pauselijke universiteit van Rome. De lijst van papers die hier volgt is daarom ook slechts een kleine selectie uit het gebodene. Wie het complete programma wil lezen, kan contact opnemen met de redactie van Net Werk. Opvallend is overigens de zeer geringe aanwezigheid van Nederlandse thema's. Een inleiding over Samuel Senior Coronel vormde de enige bijdrage met een Nederlands perspectief.

Introductory session

The ethical foundations of occupational and environmental prevention: an historical overview, Berlinguer G.

Occupational and environmental health prevention pioneers

Samuel Senior Soronel, a 19th century hygienist and pioneer in preventive health care, Weel, A.N.H.

Focusing Bernardino Ramazzini's contribution to occupational and environmental prevention through the concept mapping approach, Franco G., Paita L.

Designing environment for health (architectural, social, and economic issues)

Pollution and environmental health prevention in ancient Rome, Di Porto A.

Public hygiene and disease prevention policies of the Turin municipality in the 19th century, Nonnis Vigilante S.

The links between health and environment: the emergence of an ecological perspective, Pearse W.

Historical perspectives of occupational and environmental hazard prevention

Benzene: an historical perspective of response in relation to knowledge of toxicity, Infante P.

Historical consideration on prevention of health risks from pesticides in Japan, Matsushita T., Hashiguchi K.

Historical perspectives of occupational and environmental hazard prevention

Social determinants of successful intervention; silicosis control in the Vermont granite industry, 1938-1960, Rosenberg B., Levenstein C.

Evolving concepts in the environmental etiopathogenesis of cancer: role of infectious diseases and perspectives for primary and secondary prevention, Tomao S., Mozzicafredi A., Romiti A.

The history of occupational prevention: story of benzene , Forni A.

Plenary Session

Research and exposure regulations in a historical occupational prevention perspective, Knave B.

Environmental impact of uranium mining in the Navajo nation (1947-1966) a case of human experimentation, Moure-Eraso R.

62

8/9

NET WERK

874-875

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

9/10

Historical perspectives of occupational and environmental policy and regulations

More than one century seeking for unhealthy industries, Bockberti G.

The public hygiene code of Agostino Bertani, Fara G. M., Melino C.

Lessons learned three centuries of occupational health laws, Feitshans I.

Historical analysis of legal regulations for occupational prevention in Germany, Luczak H.

Risk communication a brief historical review of shifting context and meaning, Lum, M.R.

Special session: historical perspectives on the prevention of occupational zoonoses

Occupational diseases connected with animal industry: a historical overview, Mantovani A., Marahelli R., Battelli G, Baldelli R., Musti M.

The involvement of the world health organization veterinary public health in occupational health, Seimenis A.

Evolution of the italian legislation of occupational zoonoses, Ghinzelli M., Loli Piccolomini L.

Biological risk assessment in animal husbandry and abattoirs. A multidisciplinary approach: historical perspectives of the last twenty years , Benvenuti F., Gancellotti F.M.

Diversen:

Industrial processes, environmental pollution and risk of cancer, Bulgheroni P., Bulgheroni A.

The technological approach ln risk assessment: historical aspects, Carlo-Stella N.

Prohibiting polluting discharges in ancient Roman law: smoke, Di Porto A., Gagliardi L.

The health effects of mining and milling chrysotile asbestos. The experience of the batangero asbestos mine in Italy, Magnani C., Silvestri S., Galisti R., Bruno C.

The antitubercular movement in Italy between phylantropy and public intervention (1900-1940), Molinari A.

Industrial hygiene and occupational health in 20th century Germany, especially the GDR in the 1950s, Moser G.

Work accidents and occupational diseases among fire fighters: an epidemiological study one hundred years ago, Figà Talamanca I.

Mining and milling chrysotile asbestos: the history of Balangero asbestos mine in Italy, Silvestri S, Magnani C., Galisti R., Bruno L.

Beyond the plague. Environmental hygiene and air pollution in Venice 1200-1900 , Stolberg M.

The history of carbon black production and history of prevention in carbon black industry in Poland, Tanzilli P., Vinci E.

62
NET WERK
876-877
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Gender, technologie en milieu

Tijdens de studiedag 'Techniek in het huishouden' te Utrecht op 24 september j.l., georganiseerd door het Centrum Vrouwen en exacte vakken is door ondergetekende een lezing gehouden met de titel 'Waterwerk'. In deze lezing is de nadruk gelegd op de raakvlakken van het huishouden en de ontwikkelingen van de waterinfrastructuur. Beslissingen over watersystemen worden meestal niet genomen als gevolg van behoeften afkomstig van de alledaagse activiteiten binnen het huishouden maar hebben wel ingrijpende uitwerkingen op de wijze waarop huishoudens met water omgaan. Dat wil zeggen vooral voor vrouwen die de gevolgen van die beslissingen lijfelijk moeten dragen, vooral als zij meer spierkracht, tijd en moeite moeten steken in handelingen die door een beter aangepaste technologie anders hadden kunnen uitzien, onder andere in tijden van technische crises, wanneer de bevoorrading van water in kwantitatief of kwalitatief opzicht tekort schiet. Dit is tijdens de lezing geïllustreerd aan de hand van een aantal processen die de Nederlandse watersystemen hebben doorgemaakt: de disciplinering (temming) , mechanisering, medicalisering, chemisering, domesticering (het binnenshuis halen van activiteiten die zich daarvoor buitenshuis afspeelden) en individualisering van water. Bij de behoeften van huishoudens horen ook behoeften die verbonden zijn met symbolische en emotionele handelingen. Anthropologen hebben herhaaldelijk gewezen op mislukkingen van te technisch opgezette (ontwikkelings)projecten die hiermee geen rekening hielden en vrouwen confronteerden met handelingen die zij niet wensten uit te voeren. Maar ook in de westerse maatschappijen zorgden de scheppers van technische oplossingen voor waterproblemen.
Bij het project TIN 20, dat moet leiden tot een voortzetting van de reeks over de geschiedenis van de techniek in Nederland in de twintgste eeuw, komen de aspecten gender en milieu hier en daar aan de orde, maar niet op de wijze waarop zij hier zijn voorgesteld. In de voorbereidende fase is sprake van gender en water, maar dan om vast te stellen dat de waterstaatscultuur bol zit van mannelijke waarden. Gender komt verder naar voren in het onderdeel over huishoudtechnologie. Milieu komt ter sprake bij het onderdeel over de ontwikkeling van de chemische industrie. Het zou jammer zijn als bij deze reeks de kans gemist zou worden deze nogal lineaire benadering aan te vullen met stukken over de interactie van de verschillende maatschappelijk, culturele en technologische processen
(Myriam Daru)

10/11

Veranderingen in wasgewoonten en de introductie van synthetische wasmiddelen in Nederland. 1890-1970

11/12

Een aantal jaren geleden moesten we tijdens een besloten symposium over de geschiedenis van de was, gesponsord door Procter and Gamble, vaststellen dat er veel te veel gesteund moest worden op buitenlandse literatuur. Procter en Gamble had een sociologe gevraagd om een historisch overzicht en Nederlandse gegevens ontbraken bijna geheel. Historiografisch onderzoek (M. Daru m.m.v. H. Lakmaker) over de geschiedenis van het huishoudelijk werk bevestigde in 1993 het tekort aan goed onderbouwde Nederlandse studies. De situatie is aan het veranderen. Over enkele jaren zal het mogelijk zijn de ontwikkelingen in Nederland bij comparatief onderzoek te betrekken.
Het onderzoek van Frank van der Most, waarvan hier een samenvatting volgt, is verricht in het kader van het TIN 20 projekt. Samen met een promotie-onderzoek over de wasgewoonten van Nederlandse huisvrouwen aan het Belle van Zuylen Instituut, draagt deze studie bij tot de kennis van de geschiedenis van de was.
De wasgewoonten van de Nederlandse huisvrouw zijn in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw ingrijpend gewijzigd. Hoewel zich voor die tijd in beperkte kringen ook enige veranderingen hebben voorgedaan, werd de was in de eerste helft van deze eeuw op met de negentiende eeuw vergelijkbare wijze gedaan. In de jaren vijftig en zestig deden zich drie ontwikkelingen voor in samenhang waarmee de wasgewoonten zijn veranderd. Wasmachines en met name volautomatische wasmachines raakten op grote schaal verspreid, synthetische gezinswasmiddelen deden hun intrede en veroverden de markt van wasmiddelen en ten derde was textiel op basis van kunstvezels in opkomst. Hoe de wasgewoonten van eind jaren '60 verschilden van die van rond 1950 is in grote lijnen in kaart gebracht, maar hoe die veranderingen in de loop der tijd hun intrede deden, staat nog open voor nader onderzoek.
De tekst gaat uitgebreid in op de ontwikkeling van de eerste synthetische 'zepen' en de introductie van deze stoffen in achtereenvolgens de textielindustrieën de consumentenmarkt. Voor Nederland is een case uitgewerkt van de introductie in de jaren direct na de Tweede Wereldoorlog van een door Shell ontwikkelde synthetische 'zeep' genaamd Teepol. Hoewel Teepol niet aansloeg bij de Nederlandse zeepfabrikanten en met name Unilever,

11/12

was een belangrijk gevolg van het contact tussen Shell, dat de zeep- en wasmiddelenindustrie zich genoodzaakt zag zich op de ontwikkeling van chemisch-wetenschappelijke kennis van (synthetische) wasmiddelen te oriënteren. Synthetische wasmiddelen werden in de na-oorlogse decennia voortdurend complexer van samenstelling en konden functies vervullen die voorheen door verschillende middelen naast elkaar werden vervuld (denk aan water ontharden, wassen, bleken, inweken van zowel witte als bontewas)
Een belangrijke conclusie is verder dat de locatie van voor het wassen benodigde kennis is verplaatst van de wassende huisvrouw naar de laboratoria en ontwikkelingsafdelingen van wasmiddelen en wasmachinefabrikanten. Tegelijkertijd veranderde de aard van de benodigde kennis van 'traditioneel' naar wetenschappelijke chemische (voor wasmiddelen) en werktuigbouwkundige (voor wasmachines). Voor huisvrouwen was het van belang dat zij hun kennis van de verschillende stappen van het wasproces en de te gebruiken middelen (soda, zachte zeep, harde zeep, bleekmiddelen, stijfselmiddelen, waterontharders, vlekkenmiddelen) inwisselden voor productkennis van de vele soorten en merken totaalwasmiddelen en wasmachines.
Frank van der Most

Vierde internationale conferentie voor stedengeschiedenis

Venetië
3 -6 september 1998

Een conferentie over stedengeschiedenis in een stad als Venetië is a priori al een aantrekkelijk vooruitzicht. Bovendien was het mogelijk een individueel programma samen te stellen met een groot aantal papers met milieu en/of hygiëne als centraal thema of met een aanverwante inhoud, want sommige relevante papers waren niet terecht gekomen in de sessie 'Urban environmental problems'.
Hier volgt een korte samenvatting van een aantal van deze papers . In Net Werk 63 komen papers aan de orde die hoofdzakelijk betrekking hebben op luchtvervuiling en ruimtelijke ordening.

Urszula Sowina

Aqueductor. Qui était-il dans la ville médiévale?
Poolse middeleeuwse bronnen melden de aanwezigheid van een aqueductor. Sommige historici hebben hierin het bewijs gezien van de aanwezigheid van waterleidingsnetwerken in de middeleeuwse steden van Polen. Een dergelijk bewijs is er wel in de 16e eeuw met de uitdrukkelijke melding van leidingen, aangelegd door een acqueductor. In teksten die de technische uitvoering van het werk van de acqueductor niet preciseren, blijft het onzeker of het gaat om het transporteren van water of om het aanleggen van drinkwaterwerken in welke vorm dan ook. In het geval van steden met een uitgebreide biernijverheid is de aanwezigheid van een systeem dat de aanvoer van water van blijvende kwaliteit verzekerd zou hebben geloofwaardiger, maar niet a priori bewezen. Wat wel bekend is, is het bestaan van watertorens in Poolse steden in de 14e eeuw, met daarbij behorende mechanische installaties. In de 16e eeuw waren de watermeesters belast met complexe en dure werkzaamheden en droegen zij soms de titel van canalium magister. Soms waren zij oorspronkelijk loodgieters of dakdekkers. Zij genoten een vrij hoge status en zelfstandigheid.

Rossica Pannova

The water supply system in medieval Bulgarian settlements
Aan het einde van de 7e eeuw werd de Bulgaarse staat opgericht met Pliska als hoofdstad. In de negende eeuw werd de hoofdstad tijdens de oorlog met de Byzantijnen verwoest en in twintig jaar herbouwd. Naast de uitgebreide verdedigingswerken was een goede waterbevoorrading een vereiste voor het uitoefenen van de macht door de khans, die hun nomadische leefstijl ingeruild hadden voor een vaste residentie. Zij maakten voor een deel gebruik van in de oudheid aangelegde waterleidingen. Daarnaast was er een systeem voor de opvang van regenwater in grote waterreservoirs. Binnen de stad was een netwerk van klei- en loden pijpen voor schoon water en gemetselde riolen voor de afvoer van afvalwater. De stad was gebouwd op een heuvelflank en kon daardoor gebruik maken van het natuurlijke verval voor haar watersysteem. Na de 9e eeuw, tijdens de Byzantijnse overheersing, werd de hoofdstad Pliska haar rol ontnomen als symbool van de heidense overheersing. Het watersysteem raakte toen in verval. Na 150 jaar Byzantijnse overheersing werd in 1186 de Bulgaarse staat hersteld. Als nieuwe hoofdstad koos men voor Turnovo. In tegenstelling tot de netwerken gebouwd door de centralistische machthebbers in de vroege middeleeuwen was de waterbevoorrading gebaseerd op putten en regenwaterbakken. Putten waren onderdeel van de verdedigingswerken. Er is in die tijd geen sprake meer van een netwerk van leidingen. Afvalwater vloeide in tegenstelling tot de eerdere periode door de straten. De geschiedenis van de Bulgaarse hoofdsteden is een voorbeeld van de wijze waarop het watersysteem de staats- en stadsorganisatie weerspiegelt.

62
NET WERK
878-879
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

62
NET WERK
880-881
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Daniela Bertoletti
Francesca Carlino
Cristinas Troilo
Water supplying and removal in Genoa

De havenstad Genua heeft gebruik kunnen maken van het door de Romeinen aangelegde aquaduct tot in de 9e eeuw de groei van de stad om andere oplossingen vroeg. Verschillende strategieën zijn toen gevolgd om de burgers van drinkwater te voorzien, in het bijzonder de bouw van speciale muren, diane genoemd, om water naar verswaterreservoirs te voeren. Rond 1200 is een nieuw aquaduct gebouwd. Het stadsbestuur had de controle over drinkwater in handen, met een uitvoerige regelgeving en regelmatige inspecties ter handhaving daarvan. De distributie van water was duidelijk onderworpen aan de heersende maatschappelijke hiërarchie: de oligarchie werd met waterleidingen voorzien tot in de huizen, het volk moest naar de fonteinen. Watertekorten leidden in de 17e eeuw tot het zoeken naar nieuwe bronnen en het verlengen van de toevoerleidingen. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw is de traditionele watervoorziening structureel veranderd.
De afvoer van vuil water in Genua is sterk bepaald door de topografie van de stad en de aanwezigheid daarbinnen van beken. In de loop der tijden is een ondergronds netwerk ontstaan. De exacte samenstelling van dit netwerk is niet bekend, de auteurs hanteren hierover een aantal werkhypothesen. De hygiënische situatie was midden negentiende eeuw voldoende alarmerend en de "gezondheidskwestie" voldoende actueel om de ingenieurs Bizot en Gauthier de opdracht te geven de situatie te inventariseren en oplossingen aan te dragen. De daadwerkelijk uitgevoerde oplossingen waren halfslachtig en voldeden niet. De stank in de stad en in de haven was in het derde kwart van de negentiende eeuw zodanig dat het gebruik van syfons per decreet werd opgelegd. Zuivering van het Genuese afvalwater is echter pas in een zeer recent verleden werkelijkheid geworden.

Derek Keene
Issues of water in medieval London, to c. 1300

Als het ging om water in de dertiende eeuw, stonden voor het Londense stadsbestuur de belangen van handel en visserij en de doorstroming van water voorop. Waterverkopers voorzagen de burgers die het konden betalen van vers water, de rest was aangewezen op het vuile oppervlakte water van de Thems en stadsbeken en ook putten. Door eb en vloed werd een flink deel van het in de rivier gegooide vuil weggespoeld, maar lang niet alles. Kennis over het aantal en de locatie van putten is zeer onvolledig. Wel is bekend dat zij zich vaak in de nabijheid van zinkputten bevonden. Voorschriften hierover lijken meer betrekking te hebben op het gevaar van zinkwater voor funderingen dan voor verontreiniging. Bronnen geven een beeld van het gevaar van water in al zijn gedaanten, maar daarnaast ook van water als vermaak.
In de tweede helft van de dertiende eeuw was het drinkwaterprobleem van de stad (inmiddels gegroeid tot boven de 50.000 inwoners) zo nijpend dat een netwerk van drinkwaterleidingen tot stand kwam. Sommige kloosters beschikten over eigen leidingen. Het beheer kwam in handen van door de bevolking van hun wijk gekozen vrijwilligers, de 'wardens of the conduits' . Het drinkwaterleidingennetwerk kan echter slechts een fractie van de bevolking hebben voorzien van bruikbaar drinkwater. De rest bleef aangewezen op minder veilig water. Pas in de zeventiende eeuw, toen de bevolking de 100.000 was gepasseerd, kwam er een radikale vernieuwing van het drinkwaternetwerk, met gebruik van mechanische middelen (pompen).

Christoph Bernhardt
Zeitgenössische Kontroversen über die Umweltfolgen der Oberreinkorrektion im 19. Jahrhundert

Tussen 1817 en 1876 werd een der groten waterbouwkundige werken van de Duitse geschiedenis uitgevoerd: de normalisering van de Rijn tussen Basel en Worms. De vaak optredende overstromingen, maar ook gezondheidsbedreigingen die men aan de Rijn toeschreef (de verspreiding van epidemieën) speelden hierin een rol. De werken vonden plaats onder veel protest. Dorpsbewoners protesteerden tegen verlies aan grond en vertrouwden niet op het voorkomen van overstromingen die de nieuwe kunstmatige loop van de rivier volgens haar bedenkers zou brengen. Tegenover de risico's zoals zij die kenden kwamen nieuwe onbekende risico's. Ook van de kant van bestuurders kwamen bezwaren. Een van de tegenstanders van de nieuwe werken was de Pruis Johan Albert Eytelwein, die de gevolgen van reguleringswerken van de Oder had leren kennen en dezelfde gevolgen voor de Rijn vreesde. In het jaar 1825 kwamen de controversen in een stroomversnelling. In dat jaar publiceerde de in Mannheim wonende Nederlander Van der Wijck een brochure met een reeks bezwaren. De Pruissische autoriteiten (onder wier gezag de Rheinprovinz viel) verzamelden in 1826 een reeks argumenten tegen het voornemen van de staten van Beieren en Baden. Een daarvan was de invloed van de werken op het grondwaterpeil. Verder vreesde men de verplaatsing

van overstromingen naar het eigen gebied. De stad Speyer protesteerde tegen de gevolgen voor haar ligging aan de Rijn. De verschillende protesten leidden tot verdere onderhandelingen en uiteindelijk tot compromissen. Politieke en juridische overwegingen verzachtten de Pruissische bezwaren. In de loop van de onderhandelingen veranderden ook de risico-inschattingen. Achteraf kan gezegd worden dat uiteindelijk op basis van het uitgewerkte 'succesmodel' zeer ingrijpende maatregelen zijn genomen met een zeer onvolledige kennis van de mogelijke gevolgen.

Isabel Freitas Botelho Cardoso
The water in Portuguese medieval towns
De Portugese middeleeuwse steden kenden drinkwaterleidingssystemen. De eigenaren konden verschillen: de koning, de stedelijke overheid of de burgers. De leidingen bevonden zich soms aan de oppervlakte, soms begraven. Daarnaast bleef er een variëteit aan middelen ter verkrijging van drinkwater, inclusief waterdragers. Belangrijk bij zowel dorpen als steden waren de openbare fonteinen. Watereigendom en -consumptie waren veelal geregeld in gedetailleerde contracten. Voor de aansluiting van hun huizen op het hoofdnet moesten de burgers zelf zorgen. Daarboven dienden zij hand- en spandiensten te verlenen voor het onderhoud van het waterstelsel. De bouw van de waterleidingen was in gedetailleerde bouwverordeningen geregeld. Naast de buisleidingen bleven ook goten bestaan, die beschermd moesten worden. De bescherming had vaak zwaar te leiden onder het doen en laten van burgers. Ter controle werd een stedelijke amtenaar aangesteld, genaamd almotacé. Deze had zelfs een beperkte rechtsprekende bevoegdheid, verleend door de koning. Daarnaast bestond er ook een systeem van pachten van de boete-inning. De almotacé's zelf handelden niet altijd correct, er zijn gevallen van dubieuze praktijken bekend. Voor het onderhoud waren opzichters werkzaam, die verantwoording moesten afleggen bij het stadsbestuur, de heer of de koning. Bij het uitvoeren van controles konden zij zich laten begeleiden door een notaris.Zij werden betaald uit middelen van het stadsbestuur en de geheven stedelijke accijnzen. Fonteinen waren belangrijke elementen van de openbare ruimte. Elke fontein was toegewezen aan bepaalde functies, zoals watervoorziening voor stadsbewoners, voor paarden, voor lastdieren of voor reizigers. De kwaliteit van de fonteinen bepaalde goeddeels de kwaliteit van de openbare ruimte. Een verwaarloosde fontein had meteen gevolgen voor de reputatie van een buurt. Handhaving van de waterkwaliteite van fonteinen was moeilijk. De bronnen melden veelvuldige overtredingen. Getracht werd de handhaving te versterken door 1/3 van de boete toe te kennen aan de aanmelder van de overtreding. De groei van steden betekende een toenemende druk op het drinkwatersysteem. In de 15e eeuw is zelfs sprake van een crisis doordat de toename van waterdragers en watermolens leidde tot schaarste van lastdieren.

Josianne Teyssot
Les problèmes d'eau dans une petite ville française au Moyen Âge
De stad Riom in de Auvergne bestond waarschijnlijk al vóór de Romeinse bezetting en bleef daarna ook haar regionaal belang behouden. In de middeleeuwen waren putten de voornaamste bron van drinkwater. Een beek was kunstmatig omgeleid om molens ten behoeve van de nijverheid te laten werken maar diende niet voor de drinkwatervoorziening. De stad werd vanaf einde 13e eeuw verder van drinkwater voorzien via een leiding. Het aftappen werd via een contract met de eigenaar van de bron, een klooster, geregeld. Naast putten konden de bewoners voortaan ook het water van fonteinen gebruiken. Een fonteinmeester onderhield de voorzieningen. De oorspronkelijk in baksteen gemetselde leidingen werden geleidelijk vervangen door natuurstenen metselwerk. In het midden van de 19e eeuw liet het gemeentebestuur gietijzeren leidingen leggen.
In bronnen vindt men eveneens vanaf de 13e eeuw diverse aanwijzingen voor de aanwezigheid van gegraven riolen. Materiële sporen hiervan zijn nog altijd aanwezig. Het tracé van deze riolen wijst erop dat zij oorpronkelijk moesten zorgen voor de afvoer van overtollig water en pas in tweede instantie gebruikt zijn om vuil water uit de huishoudens te laten wegspoelen.

Vitale Zanchettin
The Acqua Vergine and the urbanization of Tridente. Rome, 1450-1600
Het Acqua Virgo aquaduct, gebouwd door Agrippa, was in de 6e eeuw te beschadigd door de barbaarse invallen om nog bruikbaar te zijn voor Rome. Pausen dachten al aan een herstel in de 8e eeuw, maar pas in de 15e eeuw is er sprake van een gedeeltelijke restauratie. In de 16e eeuw ondernam Pius V grote herstelwerkzaamheden als een prestige project. Dit infrastructurele werk was een onderdeel van de grootse pauselijke stedebouwkundig werken. Gezondheidsmotieven waren er echter ook, aangezien de opeenhoping van water in 1566 in verband werd gebracht met een epidemie die 4000 mensen trof. Het gemeentebestuur financierde

62
NET WERK
882-883
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

een deel van de werken. Zij hoopte de kosten te kunnen dragen door het verpachten van aansluitingen. De hoofdleiding liep over het gebied van arme stadsdelen om water te verzorgen in rijkere wijken. De auteur benadrukt de symbolische functie van water in de stedelijke gemeenschap. De bouw van een fontein zoals de Mozesfontein doot Sixtus V onderstreept dit.

Signalementen

De dissertatie van Petra van Dam, Vissen in veenmeren, verschijnt als deel 34 van in de reeks 'Hollandse Studiën' als uitgave van de Historische Vereniging Holland i.s.m. uitgeverij Verloren. Offici^ële aanbieding van het boek: 24 oktober 1998 in het monumentale gebouw van het, Hoogheemraadschap van Rijnland te Leiden met lezingen van Petra van Dam over aar dissertatie en van Bart Ibelings over het middeleeuwse vogelleven in het graafschap Holland.
Nadere inlichtingen bij Ad van der Zee 036-5327601 of brouwer.zee@wxs.nl.
De meeste hieronder genoemde dissertaties zijn via UMI verkrijgbaar. Sinds kort biedt dit bedrijf ook de mogelijkheid dissertaties als PDF bestanden vanaf haar site op internet 'online' op de eigen harde schijf te halen en op een veilige pagina te betalen (met credit card). De binnengehaalde bestanden zijn een identiek met de documenten op microfiches en kunnen dan op de eigen printer worden afgedrukt, mits men beschikt over het programma Adobe Acrobat, dat ook via internet gratis te krijgen is. Met hetzelfde programma is ook het document op het scherm te lezen.

Benda-Beckmann, F. von e. a., 'Legal complexity, ecological sustainability and social (in)security in Indonesia: an AU Wageningen/ EU Rotterdam research project', **Indonesian Environmental History Newsletter**, (June 1998) 11, pp. 2-14.

Berg, W. G. T., **125 jaar Gemeente Reiniging Delft**, (Delft: Meinema, 1998). *f* 29,90.

Bott, D. M., **Mains, drains and strains: the emergence of urban water and waste systems in the United States**, University of Illinois (Urbana-Champaign: 1997).

Borger, G. J., 'Natuur, landschap en water. Nut en noodzaak voor de toekomst, kansen en bedreigingen voor het heden', **De Stad en het Water, Jaarcongres 1997 Dordrecht** (Vereniging Stadswerk, 1998), pp.38-43.

Borger, G. J., 'Das Newwerck bey Coldenbuttell. Die hygrologischen Folgen der Abdammung der Treen im Jahr 1570', Festschrift für Michael Müller-Wille, (Wachholtz: Neumünster, 1998) **Studien zur Archeologie des Ostseeraumes**, pp. 91-110.

Borger, G., 'Ruit Hora. Het landschap als geheugen', in: Feddes, F., R. Nerngreen, S. Jansen e. a. (eds.) **Oorden van onthouding. Nieuwe natuur in verstedelijkend Nederland**, (Rotterdam: NAi uitgevers, 1998), pp. 95-98.

Bucht, E., **Public parks in Sweden, 1860-1960: the planning and design discourse**, PhD Sveriges Lantbruksuniversitet (1997).

Buisman, J., **Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, deel 3 1450-1575**, (Franeker: Van Wijnen, 1988), ISBN 90 5194 142 0, 808 blz. *f* 69,90. (Derde lijvige deel van de reeks, met relatief veel aandacht voor milieuhistorische aspecten.)

Buiter, H., M. Jansen en K. Volkers , **Het Griftpark. Proeftuin voor bodemsanering,** (Utrecht: Projectbureau sanering Griftpark, 1998).

Burgi, M., **Veränderungen in der Nutzung und Bewirtschaftung des Waldes und seiner Eigenschaften als Habitat am Beispiel der öffentlichen Waldungen im Zürcher Unter- und Weinland,** Eidgenössische Technische Hochschule Zürich (1997).

Cianci, M. H., **Public health nursing during the Great Depression: The Maryland experience**, PhD George Mason University (1998).

Connolly, M. J., **Public health in 1920s Colorado: health to match its valleys**, PhD University of Kansas (1997).

Corson, M. W., **Hazardscapes in reunified Germany (power plants, industrial facilities, military bases),** PHD University of South Carolina (1997).

Dewey, S. H., **'Don't breathe the air': air pollution and the evolution of environmental policy and politics in the United States, 1945-1970**, PhD Rice University (1997).

Dirkx, G. H. P., **'Hackfort in het Gelderse landschap', Hackfort. Huis en landgoed,** (Utrecht: Stichting Matrijs, 1998), pp. 13-47, 219-223.

Ertsen, M., 'Water distribution in Java: a revision of a traditional perspective', **Indonesian Environmental History Newsletter**, (June 1998) 11, pp. 17.

Evans, S. D., **The green republic: a conservation history of Costa Rica, 1838-1996,** PhD University of Kansas (1997).

Feddes, F., R. Herngreen, S. Jansen e. a. **Oorden van onthouding. Nieuwe natuur in verstedelijkend Nederland,** (Rotterdam: NAi Uitgevers, 1998).

Foster, K. R., M. F. Jenkins en A. Coxe Toogood, 'The Philadelphia yellow fever epidemic of 1793',

NET WERK 62
884-885
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
18/19

62
NET WERK
886-887
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Scientific American, jrg. 279 (1998) 2, pp. 68-73.

Gaumer, B., **Le service de santé de la ville de Montréal de la mise sur pied au démantèlement,1865-1975,** PhD Université de Montréal (Canada) (1997).

Giedion, S. **Geschichte des Bades,** H. Ritter en S. von Moos (essays) (Hamburg: Europäische Verlagsanstalt, 1998), ISBN 3 434 50433 8. Herdruk van een deel uit 'Die Herrschaft der Mechanisierung. Ein Beitrag zur anonymen Geschichte'.

Haefs, M., **Die Rolle des Sports in der Konstitutionshygiene - Das Beispiel Ferdinand Hueppe,** Dissertatie Universiteit van Düsseldorf (Düsseldorf: 1997).

Hau, M. G., **The social meanings of the beautiful body: popular hygienic culture in Germany, 1890-1930,** PhD The University of Iowa (1997).

Hellrigel, M. A., **The quest to be 'modern': the adoption of electric light, heat, and power technology in small-town America, 1883-1929,** PHD Case Western Reserve University (1997).

Hendrikx, J.A. , **De ontginning van Nederland,** (Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 1998), ISBN 90 53451250. *f* 39.95.

Hoppe, K. A., **Lords of the fly: environmental images, colonial science and social engineering in British East African sleeping sickness control, 1903-1963,** PhD Boston University (1997).

Jankovic, V., **Meteors under scrutiny: private, public, and professional weather in Britain, 1660-1800,** PhD University of Notre Dame (1998).

Jutte, R., G. B. Risse en J. Woodward (red.) **Culture, knowledge and healing: historical perspectives of homeopathic medicine in Europe and North America,** ISBN 0-9527045-7-9, xiv+338 blz. GBP 29.95 hardback.

Köppitz, U. en J. Vögele, 'Über Umwelt - und Gesundheitsschutz in historischer Perspektive', Kals, E. (ed.) **Umwelt und Gesundheit: Die Verbindung ökologischer und gesundheitlicher Ansätze**, (Weinheim: Psychologie Verlags Union, 1998), pp. 7-19, ISBN 33-621-27397-2.

Küster, H. **Geschichte des Waldes von der Urzeit bis zur Gegenwart,** (München: C.H. Beck, 1998), ISBN 3-406-44058-4, 267 blz. DM 58.-.

Labisch, A., 'History of Public Health - History in Public Health: looking back and looking forward', **Social History of Medicine**, jrg. 11 (1998), pp. 1-13.

Labisch, A. en J. Vögele, 'Stadt und Gesundheit. Anmerkungen zur neureren sozial- und medizin-historischen Diskussion in Deutschland', **Archiv für Sozialgeschichte,** jrg. 37 (1997), pp. 181-209.

Lagaaij, A. en G. Verbong, **Kerntechniek in Nederland, 1945-1974,** ('s-Gravenhage/Eindhoven: KIVI afd. Kerntechniek/Stichting Historie der Techniek, 1998), ISBN 90-73331-19-6.

Langenberg, J. H., A. Schuurman e. a. (red.) **Modes in het milieudebat,** (Den Haag: SDU Uitgevers, 1998), ISBN 90 399 1480 X. *f* 54,50.

Lustig, A. J., **The creation and uses of horticulture in Britain and France in the nineteenth century,** PhD University of California, Berkeley (1997).

Mccally, D. P., **The Everglades: an environmental biography,** PHD University of California, Berkeley (1997).

McCarthy, J., 'Institutions governing forest use: Gunung Leuser, Aceh', **Indonesian Environmental History Newsletter,** (June 1998) 11, pp. 16.

Mcdowell, N., **The sixteenth-century German plague text and its role in early modern medical discourse,** PhD University of Pennsylvania (998).

Mehos, D. C., **Science displayed: nation and nature at the Amsterdam Zoo, 'Artis',** PhD University of Pennsylvania (1997).

Niemeyer, H. E., 'People and environement in the Jakarta region, 1600-1800', **Indonesian Environmental History Newsletter,** (June 1998) 11, pp. 15.

O'Malley, M. E., **Plumbing the body politic: a political ecology of water and waste in Berlin, 1850-1880,** PhD University of California, Berkeley (1997).

Petrina, E., **The impact of the Rockefeller Foundation on Romanian scientific development, 1920-1939,** PhD Cornell University (1997).

Rommelspacher, T., 'Zwischen Heimatschutz und Umweltprotest, Konflikte um Natur, Umwelt und Technik in der BRD 1945-65', **Forum Geschichtskultur, Information**, (Essen.: 1998) 1, pp. 22-29.

Schwinning, P., Die erste Choleraepidemie in Deutschland 1831. **Dr. Karl Heinrich Ebermaier - Beobachtungen und Resultate anlässlich seines Berlin- und Magdeburgaufenthaltes vom 6. Oktober bis 11. November infolge der Entsendung rheinischer Ärtzte zum praktischen Studium der Choleraseuche,** Dissertatie, Medische Fakulteit, Universiteit van Düsseldorf (Düsseldorf: 1997).

Sfraga, M. P., **Distant vistas: Bradford Washburn, expeditionary science and landscape, 1930-1960,** PhD University of Alaska (Fairbanks :1997).

Soluri, J., **Landscape and livelihood: an agroecological history of export banana growing in Honduras,1870-1975,** PhD The

University of Michigan (1998).
Vandeveer, S. D., **Normative force: the state, transnational norms, and international environmental regimes,** PhD University of Maryland College Park (1997).
Vögele, J., 'Demographie, Epidmiologie und Medizingeschichte, Paul. N. en Schlich. T. (eds.) **Medizingeschichte: Aufgaben - Probleme - Perspektiven,** (Frankfurt a. M./New York: 1998), pp. 292-310.
———, 'Urbanization, infant mortality and publich health in Imperial Germany', Corsini, C. A. en P. P. Viazzo (red.) **The decline of infant and child mortality. the European experience: 1750-1990**, (Den Haag: UNICEF, 1997), pp. 109-127.
Warren, C., **The silenced epidemic: a social history of lead poisoning in the United States since 1900,** PhD Brandeis University (1997).
Watts, S. , **Epidemics and history. Disease, power and imperialism,** (New Haven/London: Yale UP, 1997), ISBN 0-300-07015-2.
Weyer-Von Schoutlz, M., '"Die Gesundheitsverhëltnisse sind durchaus normal."Gesundheit und Krankheit in Hilden zwischen der Mitte des 19. Jahrhunderts und dem Ersten Weltkrieg', **Stadt und Gesundheit: Zur Entwicklung des Gesundheitswesens in Hilden**, (Hilden: 1998) Hildener Museumshefte, nr. 7, pp. 37-71.
———, 'Gefahren für Gesundheit und Leben. Konzepte und Probleme städtischer Daseinsvorsorge am Beispiel von Wasserversorgung und Abwasserentsorgung', **Geschichte lernen. Geschichtsunterricht heute**, jrg. 63 (1998), pp. 34-40.
———, '"Hygiène et Assainissement des Villes" Zur wissenschaftlichen Begründung der "Stadthygiene" des 19. Jahrhunderts und deren Konsequenzen', **Berichte zur Wissenschaftsgeschichte,** (1998).
Williams, J. C. **Energy and the Making of Modern California,** (Akron: University of Akron Press, 1997) Series on Technology and the Environment, ISBN 1-884836-15,1-884836-16-X, xviii + 465 blz. $49.95 (geb), $24.95 (pb.).
Worth Estes, J. en B. G. Smith (red.) **A melancholy scene of devastation: the public response to the 1793 Philadelphia yellow fever epidemic** (Philadelphia: Science History Publications,).
Yarkony, L., **The discourse of public health in Lyon,1848-1914**, PhD University of Maryland College Park (1997).
Young, C. C., **The development of wildlife biology in America: maintaining nature on the Kaibab plateau,** PhD University Of Minnesota (1997).

62
NET WERK
888-889
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Public Health and Social Justice in the Age of Chadwick Britain, 1800-1854

Christopher Hamlin
University of Notre Dame

Christopher Hamlin, auteur van 'A Science of Purity' staat bekend als een autoriteit op het gebied van de geschiedenis van hygiëne. Wanneer een nieuw boek van zijn hand verschijnt, kunnen we verwachten dat hij ons nieuwe inzichten zal brengen, op heel eigen wijze geformuleerd. In zijn laatste boek durft hij het aan om de klassieke en steeds herhaalde geschiedenis van Edwin Chadwick als pionier van de gezondheidstechniek in Groot-Brittannië te relativeren en opnieuw te interpreteren.

The 1830s and 1840s are the formative years of modern public health in Britain, when the poor law bureaucrat Edwin Chadwick conceived his vision of public health through public works and began the campaign for the construction of the kinds of water and sewerage works that ultimately became the standard components of urban infrastructure throughout the developed world. This book first explores that vision and campaign against the backdrop of the great 'condition-of-England' questions of the period, of what rights and expectations working people could justifiably have in regard to political participation, food, shelter and conditions of work. It examines the ways Chadwick's sanitarianism fit the political needs of the much-hated Poor Law Commission and of Whig and Tory governments, each seeking some antidote to revolutionary Charitism. It then reviews the Chadwickians' efforts to solve the host of problems they met in trying to implement the sanitary idea: of what responsibilities central and local units of government, and private contractors, were to have; of how townspeople could be persuaded to embark on untried public technologies; of where the new public health experts were to come from; and of how elegant technical designs were to be fitted to the unique social, political and geographic circumstances of individual towns.

Rejecting the view that Chadwick's program was a simple response to an obvious urban problem Professor Hamlin argues that at the time a 'public health' focusing narrowly on sanitary public works represented a retreat of public medicine from involvement with the great social issues of the Industrial Revolution. In exploring the views of medical men who were critical of Chadwick, Hamlin suggests the parameters of a public health that might have been, in which concern for health and well-being becomes the foun-

dation of a public medicine that is a principal guarantor of social justice. This book offers modern public health professionals elements of a forgotten professional heritage that might be useful in responding to the bewildering range of health problems we now confront.
Contents
Introduction;
1. Health as money;
2. A political medicine;
3. Prelude to the Sanitary Report, 1833-1838;
4. The making of the Sanitary Report, 1839-1842;
5. The Sanitary Report;
6. Chadwick's evidence: the local reports;
7. Sanitation triumphant: the health of towns commission, 1843-1845;
8. The politics of public health, 1841-1848;
9. Selling sanitation: The inspectors and the local authorities, 1848-1854; 10. Lost in the pipes;
Conclusion; Bibliography.
Cambridge Studies in the History of Medicine 1998 228 x 152 mm 364 pp. 7 half-tones. Hardback £ 40.00 , ISBN 0 521 58363 2

62
NET WERK
890-891
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

63
NET WERK
892-893
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

European Environmental History Abstracts: een herstart?

In de e-mail lijst van H-ASEH (de Amerikaanse vereniging van milieu-historici) stond afgelopen december de volgende oproep:

Dear ASEH friends,

For some time from the late 80's to the early 90's there existed an "European Environmental History Newsletter". It had to be abandoned, because the staff running the Newsletter wasn't supported any more by its home university. A small group of German, Austrian and Swiss scholars is now willing to attempt a fresh start with the issue of "European Environmental History Abstracts". In this view we are looking for scholars in Spain, Italy, England, the Slavonic Countries who would be able and willing to join the editorial board. There will be a start-up meeting in Stuttgart from April 23 to 25 sponsored by the Breuninger Foundation. Who is going to join the group? Please e-mail any responses to: christian.pfister@hist.unibe.ch

Best wishes,
Chris Pfister
University of Bern

Ik reageerde onmiddellijk per e-mail.
Het antwoord van Christian Pfister was als volgt:

Liebe Miriam Daru
Eigentlich wuerde ich Sie gerne gleich einladen. Aber da die Plaetze knapp sind und wir noch nicht wissen, wer alles kommen wird, setze ich Sie vorerst weit oben auf die Warteliste. Halten Sie sich die Zeit vom 23.-25. April vorsorglich frei.
Sie werden auf jeden Fall von uns hoeren.
Vielen Dank fuer Ihr Interesse
Christian Pfister

Nou ja. We gaan zonder tam-tam door met onze Dutch Environmental History Abstracts (beter bekend als Net Werk). In tegenstelling tot de 'European Environmental Newsletter' is Net Werk immers continu sinds 1986 verschenen.

Environmentally yours, Myriam Daru

Net Werk/VU Symposium

Beyond natural local ecosystems: long-distance trading in fish and wood in the Netherlands, 1300-1700
VU Amsterdam 8 april 1999

Programma

Dagvoorzitter: Prof.dr. C.A. Davids

9.30 Zaal open

10.00 Prof.Dr. R.C. Hoffmann (York University, Toronto, Canada), 'Frontier Fishing for Medieval Consumers: Hering, Stockfish, Sardines, Hake, Tuna'.

10.50 Prof.dr. L. Hacquebord (Arctisch Centrum, Groningen), 'Four Centuries Whaling in Spitsbergen and its impact on the Arctic Ecosystem' [voorlopige toezegging].

11.45 Discussie. Inleiding door de referent, Dr. W. Verstegen (Vrije Universiteit, Amsterdam).

12.30 Lunch

13.30 Dr.ir. D. de Vries, (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist), 'Timber in Late Medieval Roofs'.

14.20 Drs. M. Manders (Nederlands Instituut voor Scheeps- en onderwaterarcheologie, Lelystad), 'Wood, Barrels and Trade. Analytical Prospects of a Sixteenth Century Shipwreck Assemblage'.

15.10 Discussie. Inleiding door de referent, Dr. H. van Zon (Rijksuniversiteit Groningen).

16.00 Afsluiting door de dagvoorzitter, Prof.Dr. C.A. Davids (Vrije Universiteit, Amsterdam).

Aanmelding

Het symposium 'Beyond local ecosystems: long-distance trading in fish and wood in the Netherlands, 1300-1700' wordt gehouden op de Vrije Universiteit te Amsterdam (station Amsterdam Zuid/WTC) onder auspiciën van het zwaartepunt Ecologische Geschiedenis van het Leerstoelgebied Economische en Sociale Geschiedenis en de Stichting Netwerk voor de geschiedenis van Hygiëne en Milieu. De voertalen zijn Engels en Duits. Zaalnummer en verdere details volgen na half februari als het zalenrooster bekend is. Er zal een bijdrage van circa f 15,- worden gevraagd voor de inwendige verzorging. Vanwege de beperkte ruimte worden deelnemers toegelaten in volgorde van aanmelding. Opgave en informatie, graag per email, bij: Petra van Dam, svlinder@bart.nl; tel. 071-5224421; VU, Geschiedenis, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam.

63

NET WERK

894-895

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Beyond natural local ecosystems

Inleiding

Dr. Petra J.E.M. van Dam

Over de invloed van lange afstandshandel op lokale ecologische systemen elders zijn vanuit het moderne wereldperspektief vele vragen te stellen, maar wat houdt dat in voor de vroegmoderne tijd? In de zestiende en zeventiende eeuw trad nog geen afname op van tropisch regenwoud, wel veranderde de opbouw van de Duitse en Skandinavische bossen sterk onder invloed van de toenemende vraag naar constructiehout. De vraag naar hout van elders ontstond in de Duitse steden al vanaf 1300, zodra de nabij gelegen houtbestanden waren uitgeput of omgezet in landbouwareaal. De vraag uit het vroeg bosloze West-Nederland voegde zich naadloos in het opkomende handelssysteem. Ook in de natte ecosystemen werd het menselijk ingrijpen al vanaf de hoge middeleeuwen merkbaar. Bekend is het leegvissen van de grote (Alpen)meren in Europa en de structurele afname van migrerende vissoorten als zalm en forel in de bovenlopen van de rivieren.

Hout

West-Nederland moest al vroeg een basale grondstof als hout in grote hoeveelheden importeren omdat de eigen voorraden van nature schaars waren en men deze al rond het jaar 1100 grotendeels had opgemaakt. In de late middeleeuwen werd hout geïmporteerd via de houtmarkt van Deventer uit de Oost-Nederlandse gebieden en aangrenzende gebieden in Duitsland. Via de Rijn bereikte hout uit zuidelijker Duitse streken in grote vlotten de stad Dordrecht, die een deel verwerkte maar ook veel doorvoerde naar ondermeer Amsterdam. Vanaf de vijftiende eeuw kwam daar bij de houtstroom uit Skandinavië en de Noord-Duitse en Baltische kustgebieden over zee. De Hollandse vraag naar hout was vooral gericht op bouw- en constructiehout, nauwelijks op brandhout omdat de grote voorraden turf hierin tot in de achttiende eeuw voldoende voorzagen. Eerst in de steden en daarna op het platteland werd een deel van het bouwhout weliswaar vervangen door baksteen vanaf circa 1450, maar hout bleef in grote hoeveelheden nodig voor uiteenlopende toepassingen als gebouwen, schepen, infrastructuur (bruggen, wegen, sluizen) en voor veel voorwerpen in het huishouden en beroepsleven (meubels, eetgerei, emballage, gereedschap).

Wat betreft het patroon van vraag en aanbod voor hout is natuurlijk de algemene bevolkingstoename vanaf het begin van de zestiende eeuw wezenlijk. Voorts is belangrijk dat al de verschillende toepassingen geheel eigen eisen aan het hout stelden. Dit laatste onderwerp zal op het symposium specifiek aan

63
NET WERK
896-897
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

de orde worden gesteld. Dragende constructies van huizen, schepen, bruggen en sluizen waren meestal van eikenhout gemaakt, dat waarschijnlijk al vanaf 1100 uit het oosten moest komen. Eikenhout, in het bijzonder het zogenaamde
4 klaphout, was ook nodig voor de fa-
5 bricage van tonnen voor de verpakking van (natte) goederen. Veel van de kleinere consumentengoederen, maar ook specifieke bouwelementen als paalfunderingen, oeverbeschoeiingen, vlechtwanden en hekwerken konden echter best worden vervaardigd worden met zachte houtsoorten zoals wilg, els en hazelaar. Zij bezaten juist die eigenschappen waardoor ze goed te bewerken waren met specifieke technieken zoals draaien en snijden, waardoor ze effectief, bijvoorbeeld taai en buigzaam waren, of bestand tegen wind en water (bezems, hekken, sluizen). Zulke zachte houtsoorten werden in het westen zeker tot 1500 nog in de venen commercieel geproduceerd. In de oostelijke Nederlanden bleven lokale hakhout plantages nog van belang. Vanaf de vijftiende eeuw is de import van zacht hout uit Skandinavië sterk opgekomen (grenen, dennen) en het is niet onmogelijk dat die import de inheemse productie heeft verminderd.
De ligging en het karakter van het houtproducerende ecosysteem zijn wezenlijk voor het karakter van het houtaanbod. Het lijkt opmerkelijk dat al vrij vroeg in de Nederlanden hout betrokken werd van gebieden die vrij ver stroomopwaarts in het Rijndal lagen, zoals het Zwarte Woud aan het einde van de dertiende eeuw. Bereikbaarheid over water was echter een eerste voorwaarde voor houttransport, omdat transport over land zo moeilijk en duur was. Welke percelen binnen een bosgebied verhandeld werden en hoe intensief een heel gebied werd gebruikt hing ook weer af van gebiedsspecifieke kenmerken, zoals het plaatselijke reliëf, en de infrastructuur zoals vlotbare beekjes. Grondsoort, klimaat en hoogteligging waren de factoren die bepaalden waar welke houtsoort voorkwam. Het seizoen tenslotte gaf aan wanneer het hout gekapt en getransporteerd kon worden en oefende daarmee invloed uit op het seizoensritme van de handel.

Vis

Wat betreft de vraag naar vis was natuurlijk ook de algemene stijging van de bevolkingsomvang relevant. Voorts is een verandering in het patroon van vraag en aanbod belangrijk. Deze hing sterk samen met de ontwikkeling van nieuwe vangst- en conserveringstechnieken. Vis behoorde in onze streken tot de natuurlijke produkten die in overvloed aanwezig waren en werd van oudsher geëxporteerd. Aanvankelijk beperkte men zich tot de vis in binnen- en kustwateren. Vanaf circa 1400 vond de expansie naar diepe zeeën plaats, hetgeen maandenlange expedities en steeds geavanceerdere en grotere schepen vereiste. Elk waterig ecosysteem en elke vis vereist andere vangsttechnieken door ondermeer de stromingen engrondsoorten, en het leefpatroon van de vis ('grazers' leven op de bodem, roofvissen hoger, planktoneters nog hoger). Ook stelt iedere vis andere eisen aan de conserveringstechnieken vanwege zijn specifieke eigenschappen. Vette vissen zijn geschikt om te roken, magere vissen kunnen ook worden gedroogd aan de
5 wind, andere worden ingezouten.
6 In Noordwest-Europa trok men in de daarvoor gunstige seizoenen juist die relatief koude aquatische ecosystemen in waar rijke populaties voorkwamen van relatief weinig vissoorten, zoals haring. Haring was onder andere door zijn hoge vetgehalte zowel geschikt voor inzouten (kaken) als voor roken. Zo werd dit visje, vaak verpakt in houten tonnen, een ideaal goed voor de lange afstandshandel. Haring behoorde dan ook tot de eerste vissoorten die ver landinwaarts werden vervoerd. Deze handel kende na de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne vernieuwingen een scherpe stijging, zoals ook uit opgravingen blijkt. De plankton etende walvis kon qua populatiegrootte de vergelijking met haring natuurlijk niet doorstaan, hetgeen hem al vroeg zeer kwetsbaar maakte. De walvisjagers moesten al snel zeer ver van huis om nog walvissen te vinden, een eerste symptoom van het leegvissen van de wereldzeeën.

'Beyond local ecosystems'

Uiteraard zijn er over handel nog vele andere relevante vragen te stellen. Deze hoop ik in te kaderen in de hoofdvraag die ik op deze dag aan de orde stel: hoe beïnvloedde de opkomst van lange afstandshandel de ingrepen van de mens in het natuurlijk milieu, en in het bijzonder in ecosystemen die ver weg van de consument/klant/gebruiker lagen ? De houtwinning en visvangst binnen Europa leidden al vroeg tot schaarste. In sommige gevallen liep dit uit op kaalslag en uitputting. De Lünenburger Heide is bijvoorbeeld ontstaan door de ongedisciplineerde, hoge houtconsumptie van de Lünenburger zoutmijnen. Het overzicht van de Nederlandse bosgeschiedenis van Buis toont continue bosverwoesting en series mislukte pogingen tot bosherstel tot in de achttiende eeuw. Migrerende zoetwatervissen als forel, zalm en steur verdwenen vanaf het jaar 1000 uit de bovenlopen van de rivieren als gevolg van de aanleg van dammen voor (graan)watermolens. Maar in veel andere gevallen leidde de toenemende schaarste tot vergaande beheersmaatregelen ter

instandhouding van de natuurlijke voorraden, tot het punt dat er van menselijke productie sprake was. Of moeten we hier van duurzaam beheer spreken.
Voor bos is dit fenomeen het meest bekend, voor Duitsland bijvoorbeeld uit het negentiende-eeuwse overzichtswerk van Hausrath, en recenter opnieuw uit studies van Ebeling, Padberg en Schubert, de laatste vanuit een expliciet ecologisch- historische visie. 'Natuurlijke' bossen waren in de middeleeuwen allang niet meer aanwezig, omdat het vee dat sinds eeuwen vrij in het bos rondscharrelde het meeste bos tot open, parkachtig landschap had teruggebracht. Vanaf ongeveer 1300 ondernamen diverse Duitse steden initiatieven tot het exploiteren van het bos, strikt gericht op de houtproductie. Hiertoe behoorden naast allerlei beschermingsmaatregelen tegen mensen en vee onder andere ook de kunst van het produceren van zaaigoed en het bevorderen van groeivormen die tegemoet kwamen aan de vraag. Tegen de zestiende eeuw hadden veel lokale heren in
6/7 Duitsland dit voorbeeld gevolgd en streefden zij naar gesloten, samenhangende productiebossen. In deze bossen behoorde alle bomen tot dezelfde leeftijdsgroep en de soortenrijkdom was aanmerkelijk afgenomen ten gunste van de eik. Het is de vraag in hoeverre bosbezitters langs de Baltische kusten op hun beurt dit bosbouwbeleid volgden toen in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw de houthandel zich daarheen verlegden. Op het Deense eiland Fynen werden in de zeventiende eeuw eiken krom getrokken om kromhouten voor de scheepsbouw te produceren. In Nederland is bosbouw gericht op de productie van hoogstammig hout, voor de negentiende eeuw nauwelijks van de grond gekomen, hoewel in 1515 bij Breda al het eerste boomzaad voor grove den uit Neurenberg werd ingekocht en ingezaaid.
Ten aanzien van vis deed zich iets vergelijkbaars voor, vooral in Midden-Europa. Al rond 1500 zijn maatregelen bekend voor de bescherming van de visstand in de Alpenmeren. In de Donau werd vis uitgezet omdat er niet meer genoeg te vangen was. Voor het beheer van de 'wilde' vis hadden de Habsburgers zelfs een specifieke functionaris in dienst, de `Fischmeister'. Deze bemoeienis met het natuurlijk milieu viel echter in het niet bij de grootschalige viskwekerij die Hoffmann beschrijft voor dezelfde periode in Midden-Europa en Frankrijk. Het hoogtepunt van de bouw van vijvers voor karperkweek in Tsjechië lag tussen 1450 en 1550 met als resultaat 26.000 vijvers die tezamen duizenden hectaren grond innamen. Uit kweekhandleidingen blijkt dat de vijvers in het

63
NET WERK
898-899
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

najaar voor de vorst intrad werden geleegd, de oogst verkocht en de kleine vissen, het 'zaaigoed' voor het volgende jaar, in diepe poelen vorstvrij opgeslagen. Ook in Nederland nam de zoetwatervis af , hier als gevolg van het inpolderen van de veenmeren (droogmakerijen), voorheen vruchtbare paai- en 'graas'gronden. Het Nederlandse antwoord op het ontstane relatieve tekort aan vis was het opvoeren van de export van zeevis. Deze optie leidde pas in onze twintigste eeuw voor de wereldzeeën tot het effect leidde dat al eerder voor de afgesloten ecosystemen van de Europese meren zichtbaar was. De moderne 'karpervijvers' heten 'aquacultures' (voor de kweek van zeevis) en er liggen al grote complexen voor de kust van Azië.
Het opzetten van productiebossen en visvijvers zijn in ecologische zin vergelijkbare ingrepen in het natuurlijk milieu. De menselijk ingrepen resulteerden in kunstmatig in stand gehouden ecosystemen. De uitkomsten zijn verwant: afname van de soortenrijkdom (biodiversiteit) en homogene leeftijdsstructuur. Was (en is) er een alternatief? Wat in ecologische zin in onze ogen verarming betekende, hield in economische zin voor de tijdgenoten grote verrijking in. De gronden ingenomen door productiebossen en visvijvers kregen dankzij de op-
7/8 komst van de lange afstandshandel veel meer waarde dan voorheen.
De ecologische geschiedenis van de vroegmoderne tijd is een nog vrijwel onontgonnen gebied in Nederland. Het symposium dat op donderdag 8 april 1999 wordt gehouden over de vraag hoe de lange afstandshandel lokale ecologische systemen elders in vroegmodern Europa beïnvloedde is bedoeld als een verkenning van een onderwerp dat juist voor de ecologische geschiedenis van Nederland bij uitstek relevant is. De dag is ingedeeld in twee blokken: 's ochtends twee lezingen over vis, 's middags twee over hout, begeleid door discussies die ingeleid worden door referenten. Door twee handelsgoederen te vergelijken die een respectabele geschiedenis van lange afstandshandel kennen, is het mogelijk om een ingang te vinden naar wat grotere denklijnen.

Literatuur

H.A.H. Boelmans Kranenburg , 'Visserij van de Noordnederlanders', G. Asaer e.a. (red.), **Maritieme Geschiedenis der Nederlanden I** (Bussum 1976), 185-294.
J. Buis, **Historia Forestis. Nederlandse bosgeschiedenis** 2 delen (Wageningen 1985).
P.J.E.M. van Dam, **Vissen in veenmeren. De sluisvisserij tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland, 1440-1530** (Hilversum 1998).
D. Ebeling, 'Rohstofferschliessung

im Europäischen Handelssystem der Frühen Neuzeit am Beispiel des Rheinisch-Niederländische Holzhandels im 17./18. Jahrhundert', **Rheinische Vierteljahrsblätter,** 52 (1988), 150-170.
H. Hausrath, **Geschichte des deutschen Waldbaus van seinen Anfängen bis 1850** (Freiburg 1982).
H. Hitzbleck, **Die Bedeutung des Fisches für die Ernährungswirtschaft Mitteleuropas in vorindustrieller Zeit unter besonderer Berücksichtigung Niedersachsens** (Göttingen 1971).
R.C. Hoffmann, 'Economic development and aquatic ecsosystems in medieval Europe', **American Historical Review** 101, 3, 631-660.
H. Janse, **Houten kappen in Nederland 1000-1940. Bouwtechniek in Nederland** 2 (Delft 1989).
J. Kerkhoven, 'De visserijhistorie op zoek naar ecologische crises', **Tijdschrift voor Zeegeschiedenis** 16, 1 (1997), 5-717.
J. Leinenga en L. Hacquebord, 'De ecologie van de Groenlandse walvis in relatie tot walvisvaart en klimaatveranderingen in de zeventiende en achttiende eeuw.', **Tijdschrift voor Geschiedenis** 107, 3 (1994), 415-438.
A. Lentacker, W. van Neer en Jean Plumier, 'Historical and archaeozoological data on water management and fishing during medieval and post-medieval times at Namur (Belgium)', G. de Boe en F. Verhaeghe, **Environment and subsistence in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' conference vol. 9** (Zellik 1997) 83-94.
C. Lesger, 'Lange-termijn processen en de betekenis van politieke factoren in de Nederlandse houthandel ten tijde van de Republiek', **Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek** 55 (1992), 105-141.
M. North, The export of timber and timber by-products from the Baltic to Western Europe in the sixteenth and seventeenth centuries', M. North e.a. (red.), **The Baltic as a Trade Road. Timber trade in the Baltic area: competition between steam and sails VII Baltic seminar in Kotka 10.-12.8.1998** (Kymenlaakso 1989), 3-16.
B. Padberg, **Die Oase aus Stein. Humanökologische Aspekte des Lebens in mittelalterlichen Städten** (Berlijn 1996).
E. Schubert, 'Der Wald: wirtschaftliche Grundlage der spätmittelalterlichen Stadt', B. Herrmann (red.) **Mensch und Umwelt im Mittelalter** (Frankfurt/M. 1989), 257-276.
L.A. van Prooije, 'Dordrecht als centrum van de Rijnse houthandel in de 17e en 18e eeuw', **Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek** 55 (1992) 143-158.

63
NET WERK
900-901
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Venetië

4e internationale conferentie voor stedengeschiedenis 3-5 september 1998 (vervolg)

In nummer 62 van Net Werk is al een aantal samenvattingen van milieu- en hygiënehistorische bijdragen opgenomen. De hoeveelheid en de kwaliteit van de bijdragen laat de merkwaardige situatie zien waarin zich de geschiedenis van hygiëne op dit moment bevindt. Keer op keer komen er review artikelen die verkondigen dat milieugeschiedenis een discipline in opkomt is, maar nog steeds heeft de discipline geen academische wortels kunnen schieten. Nog steeds bedrijven de meeste onderzoekers die in Venetië een bijdrage hebben geleverd het vak in de marge van de gevestigde geschiedenis en moeten zij de tijd en de middelen hiervoor bijelkaar zien te sprokkelen. Zijn milieuhistorici te zachtmoedig om een plaats onder de zon te veroveren ?

Lucie Laurian

Social factors in urban environmental policies: the case of the first modern waste management program in Paris, France

De snelle groei van de Parijse bevolking in de 19e eeuw verergerde de afvalproblemen van de stad. De problematisering van afval moet echter gezien worden tegen de achtergrond van de veranderende perceptie van de bedreiging. Klachten over afval maakten deel uit van klachten over de levensomstandigheden in de hoofdstad. Het onder controle krijgen van afvalverzameling en -verwerking was een gezamenlijk belang van het gekozen bestuur, hygiënisten en demografen. De waarneming van het gebrek aan stedelijke hygiëne is in het Parijs van de 19e eeuw meer afhankelijk van de perceptie van bevolkingsdichtheid dan van bevolkingsgroei. De opheffing van het overlast door de opeenhoping van vuil in de dicht bewoonde wijken was in de ogen van de autoriteiten slechts mogelijk met medewerking van de bevolking en door een wijziging van haar gedrag. Dat betekende het op poten zetten van een aantal campagnes. Weerstand tegen deze campagnes en de uitvoering van de nieuwe afvalstrategieën was vrij groot. Bij de bevolking voor wie de nieuwe organisatie een dwang betekende om tegelijk dezelfde handelingen op gezette tijden uit te voeren. Bij de eigenaren, verantwoordelijk voor het dragen van de kosten en het onderhoud van gesloten vuilnisbakken. Bij de voddenrapers, die van een groot deel van hun inkomsten werden beroofd. Autoriteiten, de meeste hygiënisten en demografen zagen de nieuwe organisatie als rationeel en gestoeld op wetenschappelijke gegevens en de weerstand hiertegen als irrationeel. Voor een minderheid van hygiënis-

ten was echter de oplossing gelegen in het veranderen van de sociale misstanden in de arbeiderswijken die de voorwaarden voor hygiënische misstanden vormden. Voor alle verantwoordelijken, inclusief de gezondheidstechnici, was het reinigen van Parijs een moreel vraagstuk en hoorde vuil buiten de waarneming te geraken om geen afbreuk te doen aan de schoonheid van de stad (in alle zinnen des woords).

Denis Bocquet

Les ingénieurs municipaux à Rome 1870-1925

De ontwikkeling van de organisatie van gemeentelijke ingenieurs in Rome tussen 1870-1925 staat voortdurend in het teken van de spanning tussen de centrale en de hoofdstedelijke overheden.
In 1870 is de positie van Rome als hoofdstad van de nieuwe Italiaanse staat nog jong. Al snel stelt een progressief gemeenteraadslid een nieuwe organisatie voor, waarbij de diensten voor openbare werken onder de politieke verantwoordelijkheid van een wethouder (assessore) komen te staan. Maar de problemen met de stroomregulering van de Tiber geven bijna onmiddellijk een reden aan de centrale overheid om de controle over dit belangrijk onderdeel van de taak van de gemeentelijke diensten voor haar rekening te nemen. De gemeentelijke technische diensten houden ondergeschikte taken. Dit scenario speelt zich nog eens af bij de ontwikkeling van een stedebouwkundig master-plan voor Rome vanaf 1883. Tegelijkertijd blijkt de plaatselijke politiek (in het bijzonder de -gekozen- burgemeester) eveneens voorstander van het aantrekken van deskundigen afkomstig van buiten de gemeentelijke organisatie. Door deze politieke en organisatorische ontwikkelingen bleef het in Rome moeilijk om een coherente politiek van ruimtelijke ordening te voeren.

Verena Winiwarter

Where did all the waters go? The introduction of sewage in urban settlements

Verena Winiwarter stoelt haar analyse op het ecologisch concept van natuurlijke cycli. Zij stelt dat er twee natuurlijke cycli doorbroken moesten worden om ondergrondse rioleringsstelsels in te voeren in steden:
- de nutriënten cyclus die stedelijke consumenten en rurale producenten met elkaar verbindt via menselijke en dierlijke uitwerpselen en
- de water cyclus die de neerslag met grondwater verbindt.

Deze twee cycli werden in de tweede helft van de negentiende eeuw doorbroken.
Een groot aantal redenen voor de invoering van rioleringsstelsels kan gevonden worden in de literatuur, maar de gegeven redenen zijn onvolledig. De culturele waarde van vuil en de houding van de stedelijke bevolking ten opzichte van menselijke excreta heeft te weinig aandacht gekregen (deze bewering van Winiwarter is niet nieuw, het werk van Alain Corbin was ook hierop gericht). De veranderingen van de stedelijke ruimte die verbonden zijn met de opkomst van nieuwe vormen van vervoer en met de verhoging van woningdichtheid horen ook in de analyse van de opkomst van rioleringsstelsels, evenals de verandering in de perceptie van mest, van gunstig voor de landbouw tot bron van viezigheid en ziekte. De opkomst van kunstmest maakte de omslag mogelijk. De verbintenis van landbouw en stad kon daarmee losser worden. Winiwarter geeft in haar bijdrage echter geen inzicht in de ontwikkeling van systemen die niet gebonden waren aan netwerkinfrastructuren, zoals tonnenstelsels en septic tanks.

N. Goddard, J. Sheail

Victorian sanitary reform. Where were the innovators?

Goddard en Sheail stellen dat de innovatie op het gebied van riolering niet zoals zo vaak wordt aangenomen plaats vond in de meest geïndustrialiseerde en dichtst bevolkte centra. Wat gebeurde is dat juist de kleinere steden met bedreigde rivieren de voorhoede vormden. Zij laten dit zien aan de hand van het geval van Croydon. Het is daarbij belangrijk niet alleen uit te gaan van de belangrijke teksten en wetten van de hygiënistische revolutie van Edwin Chadwick, maar van de wijze waarop de wetten en verordeningen in de praktijk zijn gebracht. Een norm als het dwingend vaststellen van een gezondheidscommissie in districten waar een mortaliteit van 23 pro 1000 heerste werkte bijvoorbeeld niet voor de meest ongezonde steden die zich in uitgebreide districten bevonden met veel gunstigere omstandigheden. Croydon was een van de eerste steden met een gezondheidscommissie. Opvallend is dat in die stad onder leiding van James Fenton plannen ontstonden voor een algeheel en simultaan op te zetten systeem van waternetwerken, zowel voor drink- als voor afvalwater. De drinkwatervoorziening was in 1851 compleet, het rioleringssysteem twee jaar later. Verontrustend was wel dat de mortaliteit juist toenam direct na de voltooiing van het drinkwaternetwerk, in het bijzonder door epidemieën die door drinkwater werden verspreid. De kwaliteit van het aangelegde netwerk van buizen met een kleine doorsnee was onvoldoende. Deze mislukking leidde tot het naar huis sturen van Chadwick in 1854. De weerstand tegen de aanleg van de drinkwaterleiding en de riolering was hevig en werd herhaaldelijk voor de rechter

63
NET WERK
902-903
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

63
NET WERK
904-905
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

uitgevochten. De grootste tegenstanders waren de eigenaren van molens die zich verzetten tegen de afname van het watervolume in de rivier, de verzilting die zij meenden vast te stellen door de instroom van rioleringsvocht en de vermindering van de visstand door watervervuiling. De gezondheidscommissie die verantwoordelijk was voor de kwaliteit van het water zag zich wel gedwongen tot het nemen van maatregelen maar de gezondheidstechniek was nog niet voldoende gevorderd om afdoende resultaten te boeken. De gekozen technologie was de aanleg van vloeivelden, daar de chemische zuivering van water niet voldeed.
Opmerkelijk is dat het opzetten van gezondheidscommissies (local boards of health) met een duidelijke verantwoordelijkheid juist veel obstructie door middel van veelvuldige processen aanmoedigde, omdat zij makkelijk aansprakelijk gesteld konden worden. In 1861 stelde een nieuwe wet de plaatselijke overheden verantwoordelijk voor het zuiveren van afvalwater. De ervaring in Croydon leerde dat vloeivelden hiervoor de meest voor de hand liggende oplossing waren, maar dat de plaatselijke overheid slechts onder grote druk tot aanleg overging. De oppervlakte van vloeivelden nam toe, maar in 1875 toonde een enquête aan dat bijna de helft van de gemeenten met rioolstelsels hun afvalwater in rivieren of de zee loosden. 'Droge' systemen (zoals tonnenstelsels) werden vooral toegepast in de dichtbevolkte centra van noord west, noord oost en midden Engeland. Door toenemende uitbreiding van steden en behoefte aan bouwland kwamen vloeivelden onder druk te staan en probeerden uitvinders nieuwe chemische processen toe te passen. De onbruikbaarheid van de produkten voor de landbouw bleef lang een hindernis. Concluderend kan gesteld worden dat de wetgeving niet op een eenduidige wijze geleid heeft tot verbetering. In sommige gevallen heeft zij juist de risico's voor de plaatselijke overheden vergroot en hen kopschuw gemaakt.

Simone Neri Serneri
Industrial pollution and urbanisation. Ancient and new industrial areas in the early 20th century Italy
De Italiaanse staat nam in 1889 een wet aan die ongezonde industrieën in categorieën verdeelde. De ene categorie moest buiten de bebouwde kom terecht komen, de tweede mocht, mits 'de nodige maatregelen' werden getroffen, binnen de bebouwde kom neergezet worden. De uitgangspunten waren dat er een strikte scheiding tussen stad en platteland zou bestaan en dat het ruimtelijk isoleren van een schadelijke industrie de schadelijke invloeden zou beperken. De aan de rand van steden geplaatste fabrieken werden echter al vlug omringd door de oprukkende steden, zodat sommige herhaaldelijk moesten verkassen. Ook bleken machtige industrieën in staat de politiek voldoende te beïnvloeden en de bepalingen van de wet naar hun hand te zetten. De slachtoffers van de wet waren voornamelijk kleine ambachtelijke nijverheden die hun traditionele stedelijke vestigingen moesten verlaten. Het gevolg van de wet was ook dat landelijke gebieden de last moesten dragen van de vestiging van in de stad ongewenste industrieën. In feite ontstonden door de wet gebieden met een onduidelijke karakter en vervaagden de grenzen van de stadsranden. Het isolementbeleid mislukte. Geografisch kwamen kwetsbare gebieden onder druk te staan, in het bijzonder valleien. Rivieren die eerder als energiebronnen dienden veranderden in open riolen. Economische en infrastructurele ontwikkelingen in de jaren dertig volgden een eigen dynamiek en maakten het voor de overheid moeizaam om de industrie te isoleren en helder zoneren, ondanks het feit dat in die jaren de stedenbouwers overgingen tot het ontwikkelen van masterplannen en zoneringsplannen. In de fascistische tijd kwamen echter regionale industriële concentraties. Concentratie leidde echter niet tot de beheersing van de milieueffecten. Regelgeving over afval was aanwezig maar bood tal van ontsnappingsmogelijkheden. De beschermende maatregelen hebben ook in Italië averechtse effecten gehad.

Geneviève Massard
Dire le désagrément. Les citadins face à la pollution urbaine, dans la France du XIXe siècle
Geneviève Massard stelt dat het nieuwe van de milieuproblematiek in de Franse steden in de negentiende eeuw niet komt door de vervuiling - die was er al langer en was al langer bekend - maar in de officialisering ervan in een belangrijk dekreet. Dit dekreet uit 1810 schreef voor dat de departementale raad voor hygiëne en gezondheid bij een aanvraag voor het oprichten van een fabriek of werkplaats een zogeheten enquête de commodo vel incommodo diende uit te voeren om de bevolking te raadplegen. Ondernemingen werden verdeeld in gevaarlijk en storend (incommodes). De uiteindelijke toestemming kwam van de Raad van State, maar de prefecten en de burgemeester zorgden voor de uitvoering van de enquête, waarbij ook een technisch onderzoek plaats vond binnen de betreffende gemeente. Het doel was niet om een - anachronistisch uitgedrukt - milieubeleid te voeren, maar om industriëlen te beschermen tegen klachten die in het vervolg van hun activiteiten zouden kunnen

ontstaan. In de loop van de eeuw namen de klachten toe. Tussen 1870 en 1890 kwam het in meer dan een derde van de aanvragen tot klachten. Desondanks werden vergunningen slechts zelden geweigerd. In feite dienden de ondernemers hun aanvragen bijna altijd in nadat zij hun zaak gestart hadden. Vaak werd de enquête pas gestart na klachten van de omgeving. Alhoewel sluiting weinig voorkwam, lukte het wel in een niet onaanzienlijk aantal gevallen om aanpassingen te forceren. De opgestelde rapporten en de binnengekomen klachten vormen een waardevolle bron voor de Franse milieugeschiedenis. Daaruit is bijvoorbeeld vast te stellen hoe lang de overtuiging dat uitwasemingen de oorzaak zijn van ziektes stand heeft gehouden ondanks de opkomst van de bacteriologie. In 1908 kon men nog in een en dezelfde klacht zowel een verwijzing vinden naar microben als naar de gezondheid schadende effecten van onaangename geuren. Vanaf 1850 namen de klachten over herrie toe. Deze klachten werden na 1900 in toenemende mate door de overheid ernstig genomen, ook al beschouwde men geluidshinder niet als een hygiënisch probleem. Duidelijk is het conflict tussen verstedelijking en industrialisering. Negentiende-eeuwse stedelingen gingen uit van hun stedelijke omgeving als zijnde gezond en weerden de hinder van de industrie, echter steeds uitgaande van de aantasting van het eigen woongenot, zonder kritiek op wat wij nu milieuoverlast zouden noemen.

Sabine Barles,
André Guillerme

Environnement et révolution industrielle : le sol urbain en France au XIXe siècle

Bodem en ondergrond spelen een belangrijke rol in de industriële revolutie. Een van de kenmerken van de pre-industriële stad is haar oppervlakte: vochtig, modderig, met veel organische materie. Veel sporen van ijzer zijn aanwezig in de bovenste lagen van de bodem. Afval maakt deel uit van de economie en draagt bij tot de inkomsten, afval is ook een bron van gevaar. De XIXe eeuw brengt circulatie (van water, van lucht), afdichting en scheiding van elementen, sanering en verplaatsing van schadelijke activiteiten. Wateraanvoer is in eerste instantie bedoeld voor het schoonmaken van de openbare ruimte: in 1830 is 70 000 m^3 van de beschikbare 90 000 m^3 water in gebruik voor dit doel. Water is eerst schaars en duur: voor fecaliën geeft men de voorkeur aan putten. Straatprofielen veranderen: vanaf 1810 kent Parijs trottoirs. De straten krijgen steeds meer een waterondoorlatend wegdek. Door minder infiltratie ontvangen de

63
NET WERK
906-907
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

putten te weinig nieuw water en gaat de kwaliteit van het putwater achteruit. De samenstelling van de bovenste grondlagen verandert. De hoeveelheid organisch en mineraal afval dat zich met de modder mengt neemt snel toe (tot 1884 kwam in Parijs het keukenafval terecht op straat). Tegelijkertijd wordt het stadvuil voor de landbouw steeds minder waard. De XIXe eeuw kampt met de spanning tussen de wil tot sanering van de openbare ruimte en de wens om de traditionele economische en ecologische cycli in stand te houden. Nieuw technologische oplossingen worden gezocht. Een door de geologie van de omgeving van Parijs bepaalde oplossing is die van de artesische putten, niet alleen voor het onttrekken van water aan het aquifer, maar ook voor het ondergronds injecteren van vloeibare afval. Individuele burgers maken massaal gebruik van zinkputten die in Parijs pas in 1904 verboden worden. De injectie van mest in de bodem is geen succes: als alternatief komen om Parijs heen de vloeivelden (6 ha in 1869, 2.700 ha in 1899), in de overtuiging dat de bodem als een reuze filter werkt en dat die techniek veilig is. De verstoring van bodem en waterlopen brengt echter wel endemieën te weeg, o.a. paludisme. Met de wet de commodo vel incommodo dient vanaf 1810 als een instrument voor het reguleren van de lokatie van industrieën, maar ondanks de latere verfijning werkt de wet onvolkomen en raakt de bodem steeds meer bezwangerd met allerhande onreinheden. Tijdens de hele XIXe eeuw is de ondergrond gezien als oplossing voor het kwijtraken van zware verontreiniging door metalen en reststoffen van de steenkool- en petrochemische industrie. De resten van de industriële revolutie en de argumenten die gebruikt werden confronteren ons nu steeds meer met de vraag hoe het onttrekken van grondstoffen aan de bodem en het toevoegen van reststoffen zich verhoudt tot een duurzame ontwikkeling.

Elfi Bendikat

Environmental problems caused by traffic and transport. Diagnoses, public opinion and public interventions. The example of Berlin and Paris, 1900-1930s

Tot 1906 was Frankrijk de grootste automobiel producent. Daarna werd het door andere landen ingehaald, maar de automobielindustrie bleef in de Parijse banlieue een economische factor van grote betekenis, wat de laksheid van de Parijse autoriteiten ten opzichte van maatregelen tegen overlast en gezondheidsschadelijke effecten ten minste voor een deel zou kunnen verklaren. De intensiteit van het gemotoriseerde verkeer groeide in Parijs aanvankelijk veel sneller

dan in Berlijn. In 1929 schatten Berlijnse stedebouwkundige het gemotoriseerde verkeer in hun stad op een derde van dat van Parijs. Luchtvervuiling werd in de periode 1900-1930 echter ook veroorzaakt door treinen en stoomboten (in Parijs). Alhoewel de analyse van emissies aan het begin van de eeuw in Duitsland begon, waren de onderzochte stoffen beperkt tot steenkool en haar derivaten. Pas na 1925 richtten zich de analyses op de uitstootgassen van automobielen en vrachtverkeer, alhoewel al in 1907 tijdens het internationale congres voor hygiëne te Berlijn de toxiciteit van die gassen vaststond. De ontwikkeling van de toxicologie van koolmonoxide begon voor de Eerste Wereldoorlog, maar een goed inzicht is pas na het
15 midden van de jaren twintig opge-
16 treden. Meting en analyse van geluidsoverlast was een veel moeilijker probleem, vanwege de technische problemen voor de ontwikkeling van de juiste parameters, de goede instrumenten en de psychosomatische effecten. Pas aan het einde van de jaren dertig tekende zich een consensus af in de wetenschappelijke gemeenschap. Onderzoek over straatstof begon in Parijs aan het einde van de jaren 1870 en kort daarop in Berlijn. In 1905 plaatste het Duitse gezondheidsministerie meetpunten in de Berlijnse straten. Het onderzoek concentreerde zich aanvankelijk op hoeveelheden.

Pas in de jaren 20 kwamen hierbij ook chemische analyses die toen al een significante loodaanwezigheid aangaven. Weerstand tegen diverse vormen van milieuoverlast door verkeer was al aanwezig aan het begin van de eeuw, toen verenigingen tegen geluidshinder en stofhinder ontstonden. Deze verenigingen hadden echter weinig invloed. Ook winkeliersverenigingen lieten van zich horen over hinder door verkeer, maar zonder succes. Het bewandelen van de juridische weg tegen verkeershinder maakte weinig kans. Meer invloed lijken gezondheidstechnische beroepsverbanden te hebben gehad die vanuit hun professionele context als een soort lobby functioneerden. Voorbeelden hiervan zijn de Société Française des Urbanistes en de Deutsche Verein für Gesundheitspflege en de Verein für Wasser-, Boden und Gesundheitspflege. Merkwaardig in de Franse context is de aanvankelijke deelname van de Société pour la protection des paysages français en de Touring Club (te vergelijken met een elitaire ANWB). Bij het grote publiek is eerder een reactie te merken via het verhuisgedrag dan via politieke druk. Over het algemeen is er eerder sprake van gewenning dan van afwijzing. Technische verbeteringen hebben in de periode 1900-1930 bijgedragen tot minder milieu- en hygiëne overlast per vehikel, maar de elektrische

63
NET WERK
908-909
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

auto die wel technisch mogelijk was en een reële hygiënische verbetering zou hebben gebracht is nooit van de grond gekomen. Overheden concentreerden hun interventies op infrastructurele werken en op toenemende controle op het verkeer, waarbij de toename van de verkeersdrukte telkens als onvermijdbaar uitgangsgegeven bleef.

D. Papaioannou
L. Sapounaki
Policies for cleaner air: the air pollution nuisance in Athens
Partijpolitiek overheerst de recente geschiedenis van de pogingen om de Atheense luchtvervuiling te beteugelen. De eerste metingen in de jaren zestig kwamen door privé initiatief (van de internationaal bekende planoloog Doxiadis). Het meteorologisch instituut verrichtte in 1967 de eerste SO_2 metingen. In de periode 1967-1975 namen de concentraties van SO_2 enorm toe.
Diverse groeperingen organiseerden
16 zich tegen de luchtvervuiling. Zelfs
17 de internationale gemeenschap (UNESCO) mengde zich in de discussie. De protesten richtten zich hoofdzakelijk tegen de industrie, alhoewel de cruciale rol van het verkeer in de emissies erkend werd. Propagandistisch gebruik en interpretatie van metingsgegevens door verschillende partijen, ook door milieugroeperingen, veroorzaakte onder het publiek wantrouwen ten opzichte van resultaten van wetenschappelijk onderzoek. De conservatieve regering negeerde volledig de gezondheidsgevaren van de luchtvervuiling. In de twee jaar voorafgaande aan de algemene verkiezingen initieerde de regering dan toch enkele maatregelen om emissies te verminderen, voornamelijk gericht op districten waar industrie gevestigd is maar zich ook een grote hoeveelheid kiezers bevinden. Het aantal auto's groeide inmiddels gestaag zonder dat er wezenlijke veranderingen kwamen om de verkeersemissies te reduceren. In 1980 werden zelfs dieselmotoren aanvaard als regel voor taxis. Steeds vaker moesten noodmaatregelen toegepast worden als het luchtvervuilingsniveau de spuigaten uitliep. Na de machtsovername van de socialistische partij in 1981 veranderde de officiële houding radicaal, maar de socialisten maakten overtrokken beloftes. De socialistische milieuminister verliet de regering en de partij nadat het hem niet gelukt was de door hem voorgestelde structurele maatregelen door te zetten. Terwijl de industrie geleidelijk nieuwe technieken introduceerde die haar relatieve aandel in de luchtvervuiling verminderden, bleven ook in de jaren tachtig de structurele maatregelen tegen het woekerende verkeer uit. In de Europese hoofdstad met waarschijnlijk het hoogste niveau aan luchtvervuiling door verkeer,

bleven de burgers onveranderd de voorkeur geven aan het dagelijks gebruik van auto's. Het is nog nooit gelukt een groene partij van enige betekenis van de grond te krijgen. Het was de druk van de Europese Unie die tot maatregelen dwong, maar de inmiddels conservatieve regering heeft telkens bij de Europese instanties onderhandeld om respijt te krijgen. Inmiddels is het ministerie voor milieu opgeheven en een onderdeel van het ministerie van openbare werken geworden.

Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis: de toekomst

Van het Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis is een 'tussennummer uitgekomen' om jaargang 1997 af te ronden. Er is een principe akkoord gesloten met een uitgeverij die wil zorgen voor betere, snellere en efficiëntere service naar de lezers toe. Hiermee moet het Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis de definitieve stap zetten naar professionaliteit. Het zal zijn volledige eigenheid behouden en de onafhankelijkheid van de redactie wordt geenszins aangetast. Wel wordt die met enkele mensen uitgebreid.

17
18

Het aanbod van het aantal pagina's per jaar blijft identiek (ca 75 op dit groot formaat en 8 à 10 artikelen). Ook aan de lay-out zal niets veranderen. Alleen wordt om praktische redenen overgeschakeld op een jaarboek, in plaats van twee zesmaandelijkse fascicules.
Het eerstvolgende jaarboek moet op vrij korte termijn uitkomen wat overigens logisch is omdat het gaat om de volledige jaargang 1998. Dit zal een speciaal en uitzonderlijk volumineus promotienummer worden van de hernieuwde vormgeving . Genoemd jaarboek zal volledig handelen over de relatie tussen 'economie' en 'ecologie' vooral in historisch perspectief maar ook met veel verwijzingen naar 'vandaag'. Het zal de uitgave bevatten van twee interdisciplinaire colloquia die de Vereniging voor Ecologische Geschiedenis over dit thema organiseerde. Diverse vermaarde wetenschappers en professoren uit Vlaanderen, Nederland en Wallonië hebben eraan meegewerkt. Het wordt een primeur voor de Nederlandstalige ecologische geschiedenis.

Overgangsnummer van TvEG verschenen

Het overgangsnummer van TvEG bevat één uitvoerig artikel over de produktie van gaslicht in Vlaanderen tussen 1824 en 1914. Het kwam tot stand op een voor het Tijdschrift ongewone manier en werd (eenmalig) gesponsord door het Vlaamse Ministerie van Wetenschap en Technologie. Vandaar ook dat de Vlaamse Minister-president Van den Brande een kort woord vooraf schreef.
Het nummer bevat bij uitzondering geen recensies. In de toekomst zal in het jaarboek zeker opnieuw worden gestreefd naar een evenwicht tussen diverse artikelen die zo veel mogelijk aspecten van de relatie tussen mens en natuur aan bod laten komen.
Royen, H. J. L., "De productie van gaslicht in Vlaanderen, 1824-1914", **Tijdschrift Voor Ecologische Geschiedenis**, jrg. 2: 2 (1997) pp. 6-29.

63

NET WERK

910-911

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Symposium Inventing for the Environment

Het Lemelson Center at the Smithsonian Institution's National Museum of American History heeft op 7 November een reeks evenementen afgesloten met een innoverend symposium waar de interactie tussen geschiedenis, technologie en milieu centraal stond.
Historians, practitioners, students, policy makers, and interested members of the public discuss historical and current ideas about technologies designed to benefit the environment. Topics include the environment and health, industrial ecology, alternative energy sources, the built environment, and the 'greening' of cities.
Keynote speaker was Richard White, Professor of History, Stanford University

18
19

Sessies
- How do innovations in architecture and city planning shape the environment?
- What is the relationship among technological innovation, public health, and the environment?
- How are the principles of industrial ecology and the use of alternative energy sources applied to benefit the environment?
- What role does innovation in landscape, park, and zoo design play in urban environments?

De afsluiting werd verzorgd door de bekende milieuhistoricus Roderick Nash, Professor Emeritus of History, University of California at Santa Barbara.

Symposium 'Poep en welbevinden'

Op 11 december 1998 vond aan de UvA een symposium plaats over pop, welbevinden en cultuur, georganiseerd door Sjaak van der Geest, als cultureel antropoloog verbonden aan de Sectie Medische Antropologie van het Antropologisch-Sociologisch Centrum van de Universiteit van Amsterdam en redacteur van Medische Antropo-

logie.
In een volgend nummer van Net Werk willen we meer in detail aandacht schenken aan dit symposium, met samenvattingen van de lezingen.
Hieronder de lezingen;
tussen [] staan de referenten.

Ankie Frantzen & Johan Post: Wel en wee van de publieke plee. het voorbeeld van Kumasi Ghana [Jos van der Klei]

Cynti Visker: Human excreta in Bamako [Wim Hoogbergen]

Leo Ligthart: Beelden van een menselijke behoefte (Diapresentatie)

Leo Lighthart: 'To be clean or not to be clean'. Medical anthropological aspects of cleanliness and encopresis [Michael Elias]

Sjaak van der Geest: Het toilet van de oudere. Over respect, intimiteit en vuil in Ghana. [Geert Mommersteeg]

AMMA Student Research Group: Defecation cross-culturally [Preti Kirbat]

Rachel Lea: Vile and low or real and true. Excretion in sickness and in health [Ria Reis]

Ingebed - werelden van gezondheidszorg 1500-2000

Op zaterdag 12 december j.l. vond in het Museum Boerhaave te Leiden de zevende jaarlijkse studiedag van het Historisch Platform plaats, deze keer geheel gewijd aan de gezondheidszorg.
Gezondheidszorg bevindt zich niet in een vacuüm, maar is sociaal ingebed. Ieder mens kent ziekte uit ervaring. Rondom gezondheidszorg spelen vaak fundamentele vraagstukken, verband houdende met geboorte, ziekte en sterven. Omdat dit vraagstukken zijn die ons allen raken is gezondheidszorg van oudsher een maatschappelijk terrein met sterke sociaal-culturele en morele dimensies. In de gezondheidszorg is in alle tijden veel inventiviteit met betrekking tot zorg en behandeling aan de dag gelegd. Een steeds verdere professionalisering en vertechnologisering van geneeskunde en gezondheidszorg alsmede een voortdurend stringenter wordende wet- en regelgeving, waarbinnen in de moderne tijd geopereerd moet worden, hebben niet kunnen voorkomen dat de veelheid van visies en vormen binnen het gezondheidszorgdomein welhaast onbegrensd lijkt.

63
NET WERK
912-913
19/20
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Tijdens deze conferentie werd aan verschillende 'werelden' van geneeskunde en gezondheidszorg nader aandacht besteed. Een zestal sprekers heeft recent historisch onderzoek naar de relaties tussen gezondheidszorg en spiritualiteit, gezondheidszorg en recht en gezondheidszorg en economie gepresenteerd. In drie sessies van elk twee voordrachten werd aan de hand van pakkende voorbeelden een vergelijking gemaakt tussen de genoemde relatiepatronen in de vroeg- moderne en de laat- moderne tijd. Hierbij stonden ideeën over zorg en over vormen van genezend handelen centraal. In de loop van de conferentie passeerden vele uitingen van macht en machteloosheid ten aanzien van ziekten de revue. Medisch-historica Godelieve van Heteren leidde de studiedag in.

De voordrachten:

Frank Huisman, Tussen zorg en disciplinering. Medische armenzorg in de vroeg- moderne tijd.

Amanda Kluveld, Duivelse zielsverkrachters versus slappe verwijfde poezen. Vrouwen en religiositeit in het Nederlandse anti-vivisectionisme rond 1900.

Pieter Spierenburg, Rechtspraak en lijken. Recht en gezondheidszorg in de 17e en de 18e eeuw.

Loes Kater, Ontwikkelingen rond het 'recht' op de goede dood tussen 1960 en 1990

Sylvia Verhulst, Hier maeckt de vrouw gesont; siet, daer de mannen dwalen. Geneeskundige 'huishoudkunde' en zelfhulp in de vroeg- moderne tijd

Godelieve van Heteren, Dood, leven, productielijnen: gezondheidszorg in het publieke debat in Nederland van 1940 tot 2000.

Duurzaamheidscolleges aan de RUG

In 1998 werd in het kader van de Milieuprijsvraag Hoger Onderwijs een aanmoedigingsprijs toegekend aan een inzending vanuit de Faculteit Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen. Als besteding van deze prijs wordt een collegereeks over Duurzaamheid georganiseerd dat voor alle studenten toegankelijk is. De bedoeling is, een verdieping van het begrip duurzaamheid te verkrijgen door een belichting vanuit uiteenlopende disciplines.
De collegeserie ziet er als volgt uit:

Inleiding, docent: prof.dr. L. Hacquebord (RUG) . Datum: 24 maart 1999

Ideologische/mentale/normatieve/antropologische aspecten, docent: dr J.J. Boersema (VROM/RUL) Datum: 31 maart 1999

Historische aspecten, zoals maatschappelijke ontwikkelingen i.v.m. gebruik van hulpbronnen,

regelgevingen die van een duurzaamheidsgedachte uitgingen, ideeën over eindigheid en oneindigheid van materiële hulpbronnen (hout, kolen, olie). Docent: dr H. van Zon (RUG). Datum: 7 april 1999

Archeologische aspecten, bespreken van de vraag of in de prehistorie vormen van duurzaam gebruik van hulpbronnen (incl. de aarde) zijn voorgekomen, aandacht besteden aan blijvende sporen in het landschap van prehistorische activiteiten. Docent: drs J. Koolen (RUL) Datum: 14 april 1999

Milieukundige aspecten, praktische begrenzingen, aandacht voor (her)ontwerpende elementen, sociaal-dynamische consequenties (structuren, regelgeving). Docent: prof.dr A.J. M. Schoot Uiterkamp (RUG). Datum: 21 april 1999

Economische aspecten, zoals de vraag of het energiegebruik de centrale factor in een duurzame economie is. Docent: prof.dr C.J. Jepma (RUG) (gevraagd). Datum: 28 april 1999

Landgebruik en duurzaamheid. Docent: prof.dr P. Kooij (RUG). Datum: 12 mei 1999

Biologische aspecten ecosystemen (stabiel, dynamisch, climactisch). Docent: dr H. van der Windt (RUG). Datum: 19 mei 1999

Duurzaamheid in de literatuur. Docent: dr H.F. van den Berg (RUG). Datum: 26 mei 1999

De reeks wordt afgesloten met een voordracht van een politiek verantwoordelijke, die perspectieven, conclusies en vragen (kunnen we iets met het begrip, jaagt de politiek een hersenschim na, kunnen echte keuzes worden gemaakt) zal behandelen. Docent: drs. J.P. Pronk, minister van VROM en oud-minister van Ontwikkelingssamenwerking. Datum: 9 juni 1999

De colleges zullen tijdens het derde trimester op woensdagmiddag van 15-17 uur worden gegeven, d.w.z. de tien onderdelen uitgesmeerd over 10 colleges van twee uur.

Antieke geneeskunde

Het werkgezelschap Antieke geneeskunde organiseert op vrijdag 26 maart een bijeenkomst. Begintijd 14.15
Plaats: Centraal Faciliteitengebouw, Universiteit Leiden, Cleveringaplaats 1, Leiden. Voordrachten:
J.G.W. Gispen: Bronnen voor Oud-Egyptische Medische Geschiedenis
Anton van Hooff: De antieke arts en de dood

63
NET WERK
914-915
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Steden in de Oudheid

Op woensdag 14 april 1999 organiseert de werkgroep Stedengeschiedenis een studiedag getiteld 'Steden in de Oudheid'. De bijeenkomst heeft plaats in het Academiegebouw van de Universiteit van Utrecht, Domplein 29, zaal 8. De studiedag is gratis voor eenieder toegankelijk. Informatie kan worden ingewonnen bij Jan van den Noort (010-4366014)

21
22

Dagvoorzitter: prof.dr. H.W. Pleket (onder voorbehoud)
10.30 - 16.30
Bert Nijboer (Gronings Instituut voor Archeologie), 'Opkomst van stad en markt in Midden-Italië, 700 tot 300 v.Chr.'
Gemma Jansen (beleidsmedewerker Archeologie Provincie Limburg), 'Hygiëne in de Romeinse wereld' (zie inleiding hieronder)
Herman Roozenbeek (Koninklijke Landmacht, sectie Militaire Geschiedenis), 'Handel en wandel in Ephese'
Peter van Minnen (Rijksuniversiteit Groningen), 'Transformaties in Egyptische steden in de late oudheid'
Gemma Jansen, Hygiëne in de Romeinse wereld
Over hygiëne bij de Romeinen bestaan twee visies. De vele aquaducten, die vers water aanvoerden, de grote thermencomplexen waar men dagelijks een bad nam en de riolen die urine en fecaliën snel de stad uit leidden pleiten, voor een hoog hygiënisch besef. Teksten van Romeinse auteurs leveren een ander beeld op. Hierin worden overbevolkte flats, een vervuilde rivier de Tiber en lijken op straat ten tonele gevoerd. Volgens de archeoloog Gemma Jansen schetsen beide visies maar een half beeld. De aquaducten etc. zijn slechts een voorwaarde voor hygiëne. Bij nader onderzoek blijkt, dat het aangevoerde water gebruikt wordt voor het laten werken van tal van fonteinen, maar niet voor een verbetering van de hygiëne. Ook de teksten van de Romeinse auteurs spreken slechts de halve waarheid: onder hen bevinden zich een groot aantal satire-dichters, die vaak overdrijven om hun 'pointe' te maken.
Spreekster bereidt een breed onderzoek voor naar hygiëne in de Romeinse wereld. Voor dit onderzoek zal een aantal aspecten van de Romeinse stad opnieuw worden bekeken. De onderzoeksopzet wordt geïllustreerd aan de hand van de vraag: 'Droeg het installeren van toiletten in woonhuizen van de Romeinse stad Pompeii bij tot een betere hygiëne?'

History and Environment: European expansion's impact

5 t/m 9 april 1999
The Atlantic History Centre promotes an international seminar on the subject of History and Environment: European expansion's impact. Subjects for discussion: Paradise's vision, Science and the search for Noah's Ark, History and environment in the area of European expansion, Sugar and environment, Environmental history of the Atlantic Islands.
Information:
CEHA,
Rua dos Ferreiros 165,
9000-Funchal, Madeira.
Tel. 35191-229635
Fax 35191-230341
e-mail
aviera@mail.telepac.pt
alviera@madinfo.pt

Landscapes of memory

15-16 mei 1999
Landscapes of memory: Oral history and environment, Brighton (UK)
An interdisciplinary, international conference which will explore the relationships between memory and place and the contested meanings of diverse human and physical landscapes.

The proposed conference themes are as follows:
Memory and Place (place & identities, tradition & change, urban & rural, ownership & contested meanings, gender & cultural differences, 'coming in' & staying put)
Protest (political / environmental movements, conservation & change, disputes & confrontations, rights & boundaries, contested accounts of arrival & ownership)
Green Lifestyles (creating new societies & communities, buildings & camp sites, conflicting lifestyles, alternative ecologies, retreats & revolutions)
Heritage (preserving the past, creating traditions, collecting & archiving, museums & exhibitions, public and participatory histories of place)
Oral History and Development (using traditional knowledges in development, oral history for change, urban & rural, 'North' & 'South')
The conference which will include the wide range of media in which memories of place are represented and explored. Conference activities will include local tours and regional exhibitions.
Steve Hussey, History Department, Essex University, Colchester, CO4 3SQ, England. Email enquiries to Steve Hussey (husss@essex.ac.uk), Joanna Bornat (bornat@open.ac.uk) or Al Thomson (a.s.thomson@sussex.ac.uk).

63
NET WERK
916-917
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Water in History

Aberystwyth 9th-11th of July, 1999
A Conference entitled 'Water in History: Global Perspectives on Politics, Economy and Culture' will be held at the University of Wales, Aberystwyth on the 9th-11th of July, 1999.

Themes identified at this stage include:
Water, public health and concepts of purity
Pollution and the environment
International or internal political conflicts over water resources, and historical perspectives on organised resistance to dam projects
The funding, politics, and social history of large dams
Water engineering and its cultural meaning
The social and economic history of water resources
Water and concepts of landscape
Other related topics will also be considered.
Owen Roberts,
Water History Project,
Department of History and Welsh History, Hugh Owen Building,
Penglais, Aberystwyth
e-mail ogr997@aber.ac.uk

Nature, Society and History

Long Term Dynamics of Social Metabolism. International Conference September, 30th, - October, 2nd, 1999 Vienna, Austria

Scientific Committee: Marina Fischer-Kowalski, IFF Vienna, Austria; Rolf-Peter Sieferle, Mannheim University, Germany; Eugene Rosa, Washington State University, USA

Symposia topics and chairs
1. Population and Health:
What are the different dynamics of population growth in different cultures? Are there universal tendencies in demography? Are people becoming more healthy? Are there new risks for infections due to changing conditions for microorganisms?
Invited Chairs: Alfred Crosby, N.N.
2. Cities and Settlements:
Are there historical tendencies of living conditions in towns as e.g. sanitation, water supply, garbage disposal, transport? How will transport and communication infrastructure shape future settlement patterns?
Invited Chairs: Paul Brunner and Clemens Zimmermann
3. Traditions in Coping with Nature:
Are the historically new patterns of

industrial metabolism based upon in particular cultural traditions in the relationship with nature? Does the 'industrial society' represent a specific 'Western way of life'? Which other patterns have historically evolved? What does this mean for sustainable development?
Chairs: Aromar Revi and Thomas Macho

4. Risk, Crises and Continuities: What were the crises and continuities most important for the economic or ecological transition of the past 200 years? How did material flow and risk management change over time? Which major ecological, economic or social crises will be the most significant for the future?
Invited Chairs: Mary Douglas and Christian Pfister
5. Using and Shaping the Land: What is the relationship between land use and social metabolism? How did societies in the past use and shape the land? What are the ecological impacts of globalization especially since the time of discoveries? What is the relation between land use and global change?
Invited Chairs: William Cronon and Bill Turner II
6. Energetic and Material Metabolism: What happened in the transformation from the solar to the fossil-fuel society? How did the material metabolism change over the past 200 years? What are the technological and economic implications of changes in material and energy use? How will our energetic and material future look like?
Chairs: Joan Martinez-Alier and Carlo Jaeger

The conference will be hosted by the Institute for Interdisciplinary Studies of Austrian Universities, IFF, Social Ecology, Vienna, Austria
E-mail: barbara.smetschka@univie.ac.at
Further information: http://www.univie.ac.at/iffsocec

Questioning natural spaces and their aesthetic appreciation

A joint session of the Canadian Society for the Study of European Ideas, the Canadian Society for Aesthetics, and Society for Philosophy and Geography at the Congress of Humanities and Social Sciences to be held at Université de Sherbrooke, Québec, Canada, June 3 and 4, 1999.
Given recent poststructuralist and postmodernist analyses of our conceptions of our world, to what extent, and in what way, does it make sense to speak of nature as a referent? This question poses itself concretely in environmental aesthetics for, in this context, we need to ask ourselves whether it makes any sense to speak of appreciation of natural spaces for themselves ('disinterestedly') if we are limited to the 'intertextual play of signifiers.' In other words, are we caught in a mere play of projections, or is there some access left to something like 'autonomous nature'?
Dr. Thomas Heyd, Department of Philosophy, University of Victoria, Victoria, British Columbia, V8W 3P4, Canada. Fax 250 - 721 7511. E-mail: theyd@uvvm.uvic.ca. Tel. 250 - 381 2239.

63
NET WERK
918-919
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

The Health of Nations

De samenleving als medisch ontleedbaar object in menswetenschap, cultuur en politiek in Nederland en België, 1860-1914
Het colloquium (Leuven, 19 november 1999) wil vanuit een ideeënhistorisch perspectief bestuderen hoe een medische kijk op de samenleving tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw in een groeiend aantal domeinen van menswetenschap, cultuur en politiek ingang vond. De herkomst, draagwijdte, de eventuele evolutie, de grenzen en de implicaties van deze klinische houding zullen worden onderzocht. De lezingen kunnen betrekking hebben op de intellectuele constructie van de medisch ontleedbare samenleving in wetenschap en cultuur (geneeskunde, sociologie, politieke theorie, economie, historische cultuurkritiek en literatuur), maar ook op het meer praktijkgerichte discours over de preventieve zorg om de gezondheid van maatschappelijke groepen (de bevolking in het algemeen, de arbeider, het kind, de vrouw) en over de diagnose en behandeling van zogenaamd zieke groepen (geesteszieken, criminelen, vreemde rassen). Hierbij staat de vraag centraal in hoever het gebruik van biologische en medische metaforen - die al dan niet een parallel vonden in de ontwikkeling van de geneeskunde zelf- ook daadwerkelijk een andere visie op de samenleving impliceerde en nieuwe politieke problemen en oplossingen op de agenda bracht. De bijdragen tot het colloquium hebben zoveel mogelijk betrekking op zowel de Nederlandse als de Belgische situatie.
Voorstellen tot lezingen (750-1000 woorden, Nederlandstalig of Franstalig) kunnen worden ingediend tot 15 februari 1999.
Inlichtingen: Henk de Smaele Henk.desmaele@arts.kuleuven.ac.be; 0032 (0)16324969)
of Kaat Wils Kaat.Wils@arts.kuleuven.ac.be; 0032 (0)16324971)
departement Geschiedenis, KU Leuven, Blijde Inkomststraat 21/5, B-3000 Leuven.
Het colloquium wordt georganiseerd door de professoren Emiel Lamberts, Jo Tollebeek, Geert Vanpaemel, en door Henk de Smaele en Kaat Wils.

The healthy Life, People, Perceptions, Politics

Joint Conference of the EAHMH and the INHPH Almuñécar, Granada (Spain) 2-5 September, 1999

The European Association for the History of Medicine and Health (EAHMH) and the International Network for the History of Public Health (INHPH) announce their next major Conference to be held from 2nd to 5th September 1999 in Almuñécar (Granada), Spain.
The general subject of the Conference is The Healthy Life: People, Perceptions and Politics. This meeting is intended to explore the complexity of historical conditions that mould human actions linked to health. We would like to focus on the interrelationship of people and authorities, the confrontation of cultures and ideologies, and the lay-expert divide in a field where medical theories and practices occupy a privileged but not exclusive space. Although contemporary and Western European issues are currently well represented in EAHMH and INHPH, we would like to encourage the submission of papers dealing with other parts of Europe and with non-European, non-Christian, non-contemporary issues.

Venue
The conference will be hosted by the Centro Mediterráneo of the University of Granada at its quarters in Almuñécar, situated on the Mediterranean coast of Andalusia, south of Granada and 110 km east of Malaga. The easiest mode of transportation to the conference from outside Spain is by plane to the international airport of Malaga, which may be reached by direct flights from most countries, or to the national airport of Granada, via Madrid or Barcelona. A shuttle bus service will be provided at a specified time in the evening on Wednesday, September 1 and in the morning or early afternoon on Sunday, September 5 from and to both neighbouring airports. Regular bus lines also run from Madrid, Granada and Malaga to Almuñécar.
Provisional Programme
The program will consist of three and a half days of plenary sessions (each about two hours in length) and parallel sessions (one or two hours in length), plus an optional half-day visit to Alhambra. Sessions are planned dealing with: "Concepts and Definitions" (philosophy, history, cultures of health), "Science, Medicine and Public Health" (the boundaries of medical professions; the goals of medicine; the science of health; is public health a science?), "How to Measure a Healthy Life?", "Demands for Health" (negotiating between people and authority), "Health as an Industrial Complex", "Protection of Health" (protection and security; health insurance; state regulation); "Private and Public in Public Health". Room must be left for discussion in all sessions. Other sessions will be arranged on at least one afternoon from the proposals received. A POSTER SESSION is also planned.
Invited Speakers
To open the conference, Paul Weindling (Oxford), will speak on "The Origin of Health Indicators and Local Studies in the between-the-wars Period" and Andreu Segura (Barcelona) on "The Mirage of Health". Prof. Esther Fischer-Homberger (Bern) will give the customary evening lecture.
Prof. Esteban Rodríguez Ocaña
Historia de la Ciencia Facultad de Medicina, Universidad de Granada
E-18071 Granada Fax: + 34 958 246 116; erodrig@goliat.ugr.es
Registration
Registration will be open between mid-January and end of June 1999. The application form will be circulated together with a full programme. The registration fee will be 20000 ptas (75 ECU) for those who register before the first of May 1999 and 25000 ptas (93 ECU) for those who register after that date. The registration fee covers the shuttle from and to one of the neighbouring airports of Granada or Malaga, the book of abstracts, day meals, and six coffee breaks. Accommodation costs are NOT covered by the registration fee.
Awards and support
The organisers are working towards obtaining sponsors to fund the registration fee and/or the costs of room and board for a number of recent Ph.D.'s or advanced graduate students, preferably from least favoured countries, so they may attend this conference. No travel support will be provided by this organisation.
Accommodation
A local travel agency has made special arrangements for the conference. The offer stands until the 30th April 1999. Potential participants should be aware that Almuñécar is a strong beach resort and the first days of September are still high season. So, make your reservations as soon as possible. For hotel reservations and further details, please contact: HALCON VIAJES, Plaza de Madrid 1, Almuñecar (Spain), Tel: +34 958 88 05 13. Fax: +34 958 88 07 88.
The local committee declines any responsibility for the management of reservations and related questions, which are exclusively the responsibility of those attending the conference and the travel agency.
Scientific Committee
Presidents: Prof. Øivind Larsen (Univ. Oslo), Prof. Esteban Rodriguez-Ocaña (Univ. Granada), Prof. Jan Sundin (Univ. Linköping).

63
NET WERK
920-921
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Medieval Environmental History

The Medieval Academy of America's Committee on the AHA, charged with encouraging programs of interest to medievalists at AHA meetings, has requested the formation of a session on Environmental History for the American Historical Association Convention, scheduled to convene in Chicago, January 6-9, 2000.
William H. TeBrake (tebrake@maine.edu), Department of History, University of Maine, Orono, ME 04469-5774.
TEL. (Int+1) 207-581-1908
FAX: (Int+1) 207-581-1817
The AHA is very particular about who may participate: only AHA members (exceptions are given for foreign scholars or scholars in other disciplines) and no one who was on the previous year s (i.e. 1999) program.

Into the Next Millenium: The Past and Promise of Environmental History

American Society for Environmental History Annual Meeting March 16-19, 2000 Tacoma, Washington
For more information
Mart Stewart (program chair), Western Washington University (smar4@cc.wwu.edu; 360/650-3455)

19th International Congress of the Historical Sciences, Oslo

6-13 augustus 2000
Informatie: 00 47 22 856907 fax 00 47 22 854700
e-mail oslo2000@hf.uio.no
http://www.hf.uio.no/Oslo2000
De sessie over milieugeschiedenis wordt geleid door Frans-Josef Brüggemeier.

63
NET WERK
922-923
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalementen

Barbier, D. en L. Visset, "Logné, a peat bog of European ecological interest in the Massif Armoricain, Western France. Bog development, vegetation and land-use history, vegetation and land-use history", **Vegetation History and Archeobotany,** jrg. 6: 2 (1997) pp. 69-78.

Bartrip, Peter, "Too little, too late? The Home Office and the asbestos industry regulations 1931", **Medical History**, jrg. 42: 4 (1998) pp. 421-38.

Berkel, Klaas van, **Citaten uit het boek der natuur** (Amsterdam: Bert Bakker, 1998) ISBN: 90-351-197-3. *f* 49,90.

28/29 Bonneville, Françoise de, **The book of the bath [Le Livre Du Bain]** vertaling Jane Brenton (London: Thames and Hudson, 1998) 208 blz. ISBN 0-500-01874-X. $ 50,00.

Burger, Joanna, "The historical basis for ecological risk assessment", **Annals of the New York Academy of Science**, jrg. 837 (1998) pp. 360-371.

Caras, Roger A., **A perfect harmony; the intertwining lives of animals and human throughout history** (New York: Simon & Schuster, 1998) 256 blz. ISBN: 0 6848 11 00 6.

Ciriacono, Salvatore, (ed.), **Land drainage and irrigation Studies in the History of Civil Engineering deel 3** (Aldershot : Ashgate, 1998) 414 blz. ISBN: 0 86078 752 4 . £ 85,00.

Cooper, Gail, **Air-conditioning America: engineers and the controlled environment, 1900-1960** (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1998) 248 blz. ISBN: 08018-57163. $ 35,00.

Dam, Petra van, **Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530** (Hilversum: Verloren, 1998) 304 blz. ISBN: 90 70403 42 0. *f* 59.-.

Flannery, T. en D. Godden, "The future eaters. An ecological history of the Australasian lands and people", **The Australian Journal of Agricultural Economics**, jrg. 40: 2 (1996) pp. 140-142.

Gerwen, Jacques van en Marco H. D. van Leeuwen, (red.), **Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen** (Amsterdam/Den Haag: Nederlands Economisch Archief/Verbond van Verzekeraars, 1998).

Environment and History, onder redactie van Richard H. Grove. Jrg. 4: 2 (Cambridge: The White Horse Press, 1998) ISSN: 0967 3407.

Guidoboni, Emmanuela, "Human factors, extreme events and floods

in the lower Po plain (Northern Italy) in the 16th century", **Environment and History**, jrg. 4: 2 (October 1998) pp. 279-308.
Hassan, John, **A history of water in modern England and Wales** (Manchester: Manchester University Press, 1998) ISBN: 0 7190 4308 5. £ 45,00.
Kline, Benjamin en A. L. Rydant, "First along the river. a brief history of the US Environmental Movement", **The Annals of the Association of American Geographers,** jrg. 88: 2 (1998) pp. 343-44.
Laarse, Rob van der, Arnold Labrie en Willem Melching, (red.), **De hang naar zuiverheid. De cultuur van het moderne Europa** (Amsterdam: Het Spinhuis, 1998) 333 blz. ISBN: 90 5589 129 0. *f* 47,50.
M. Leach en R. Mearns (eds), **The lie of the land: Challenging received wisdom on the African environment,** (Oxford /Portsmouth, N.H.: James Currey / Heinemann, 1996), ISBN 0-85255-410-9 (James Currey gebonden) 0-855255-409-5 (James Currey paperback) 0-435-07407-5 (Heinemann gebonden) 0-435-07408-3 (Heinemann paperback), xvi +240 blz. $80.00 (gebonden), $24.00 (paperback).
Leibovici, Solange, "Zuiverheid als Utopie. De foute kinderen van Pasteur", in: Rob van der Laarse, Arnold Labrie en Willem Melching red., **De hang naar zuiverheid. De cultuur van het moderne Europa, 85-122** (Amsterdam: Het Spinhuis 1998).
Louwe Kooijmans, Leendert P., "Paleo-ecologie van het rivierengebied. Het prehistorische landschap als referentie voor natuurontwikkeling", **Landschap**, jrg. 14: 3 (1997) pp. 147-58.
Matagne, Patrick, "The politics of conservation in France in the 19th century", **Environment and History**, jrg. 4: 2 (October 1998) pp. 359-67.
Merki, Christoph Maria, "Der Widerstand gegen die Motorisierung des Strassenverkehrs in der Schweiz", **Technikgeschichte** jrg. 65: 3 (1998) pp. 233-53.
Nibbering, Jan Willem en Jan de Graaf, "Simulating the Past: reconstructing historical land use and modelling hydrological trends in watershed areas in Java", **Environment and History**, jrg. 4: 2 (October 1998) pp. 251-78.
Oldstone, Michael B. A., **Viruses, plagues and history** (New York: Oxford University Press, 1998) 224 blz. ISBN: 0 19 511723 9.
Östlund, L., Zackrisson O. en H. Strotz, "Potash production in Northern Sweden", **Environment and History,** jrg. 4: 2 (October 1998) pp. 345-58.
Paul, Johann, "Risikodebatten über den Tieftagebau im rheinischen Braunkohlenrevier seit den 1950er Jahren", **Technikgeschichte**, jrg. 65: 3 (1998) pp. 141-61.
Porter, Dale H., **The Thames embankment: environment, technology and society in Victorian London** (Akron, Ohio: The University of Akron Press, 1998) ISBN: 1 884836 28 3 / 1 884836 29 1. $ 49,95/ $ 29,95.
Porter, Dorothy (ed.), **Health, Civilization and the State. A History of Public Health from Ancient to Modern Times** (London: Routledge, 1998) 384 blz. ISBN: 0-415-20036-9. £ 14,99.
Raufer, R. K., **Pollution markets in a green country town: urban environmental management in transition**, (Westport, Connecticut: Praeger, 1998).
Rosen, Christine, "Industrial Ecology and the Greening of Business History", **Business and Economic History**, jrg. 26: Fall (1997) pp. 123-37.
Saberwal, Vasant K., "Science and the dessicationist discourse of the 20th century", **Environment and History**, jrg. 4: 2 (October 1998) pp. 309-44.
Sheail, John, "Environmental history, a challenge for the local historian", Archives, 97 (1997) pp. 157-69.
_____, ""Guardianship" and "the Rural Workshop". The first quarter century of UK experience in nature conservation", **Journal of Environmental Management**, jrg. 50: 4 (1997) pp. 429.
_____, "'Never again'. Pollution and the management of water courses in Postwar Britain", **Journal of Contemporary History**, jrg. 33: 1 (1998) pp. 117-34.
Smith, Dennis, (ed.), **Water supply and public health engineering Studies in the History of Civil Engineering deel 5** (Aldershot : Ashgate, 1999) 416 blz. ISBN: 0 86078 754 0. £ 85,00.
Stewart, Mart, "Environmental history: profile of a developping field", **The History Teacher**, jrg. 31: 3 (1998) pp. 351-68.
Stier, Bernhard, "Review of David Gugerli, Redeströme. Zur Elektrifizierung Der Schweiz 1880-1914." (1998): **H-Soz-u-Kult, H-Net Reviews**, 1998). http://www.h-net.msu.edu/reviews/showrev.cgi?path=473912446765
Stine, Jeffrey K. en Joel A. Tarr, "At the intersection of histories. Technology and the environment", **Technology and Culture**, jrg. 39: October (1998) pp. 601-40.
Tomes, Nancy, **The gospel of germs. Men, worms and microbes in American life** The Harvard University Press, 1998) 336 blz. ISBN: 0 674357078. $ 29,95.
Toplak, Cirila en Zvonka Zupanic-Slavec, "'Water, air and light. Arnold Rikli (1823-1906)'",

29/30
30/31
63
NET WERK
924-925
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Gesnerus, jrg. 55: 1-2 (1998) pp. 58069.
Tweedale, Geoffrey en Philip Hansen, “Protecting the workers. The Medical Board and the asbestos industry 1930’s-1960’s”, **Medical History**, jrg. 42: 4 (1998) pp. 439-57.
Wills, Christopher, **Plagues, their origin, history and future** (London: Harper Collins, 1997) ISBN: 0-00-255611-1. £ 9,99.
Wolleswinkel-van den Bosch, **Judith, The Epidemiological Transition in the Netherlands** (dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam, 1998) ISBN: 90 9012155 2. 295 blz.
Adres auteur: Hélène Swarthstraat 23D, 3061 CK Rotterdam.

Afval, een verhaal apart

125 jaar geleden werd de Gemeentereiniging van Delft opgericht. Naast het ontstaan van het watercloset, aansluitingen op de riolering en de overgang van paard en wagen naar auto komt op de expositie de huidige manier van afvalverwerking uitgebreid aan bod
Techniekmuseum Delft, Ezelsveldlaan 61, tot en met 18 april.
Geopend: di. t/m za. 10-17 u., zo. 12-17 u.
015-2138311
http://www.museum.tudelft.nl
Zie ook
125 jaar Gemeentereiniging Delft, geschreven door W.G.T. van den Berg, uitgegeven door drukkerij Meinema te Delft (*f* 29,50).
Op 16 januari heeft drs. Gemma Jansen een voordracht gehouden over voorzieningen van water, afvalwater , sanitair en afvalwaterafvoer in het Romeinse Pompeï’ voor Histechnica, Vereniging Vrienden van het Techniekmuseum Delft. Inl. Ir. W. Kooijmans, tel. 015-3692723.

63
NET WERK
926-927
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

64

NET WERK

928-929

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

Dit keer een extra dikke Net Werk om de late verschijning te compenseren. Kort nadat het vorige nummer uit was, kwam de uitnodiging voor de herstart van de Europese Vereniging voor Milieugeschiedenis ESEH (zie verder in dit nummer), in het Beierse Dietramszell. De Breuninger stichting zorgde voor de materiële kant. De stichting draagt de naam van een Duitse zakenman die na de Tweede Wereldoorlog een studie geschiedenis en filosofie moest laten schieten om een warenhuis te leiden. Hij bleef echter zijn oude liefde trouw en verdiepte zijn eruditie door veel contacten met historici en museumdirecteuren. Zijn voorkeur ging uit naar wereldgeschiedenis. Rolf Peter Sieferle, die voor de historische poot van de stichting zorgt, ziet milieugeschiedenis als wereldgeschiedenis.
Maar voor het bedrijven van wereldgeschiedenis met alomvattende hypotheses gebaseerd op boeken en artikelen, is veel detailonderzoek nodig, moeizaam en nauwkeurig werk uitgevoerd met primair bronnenmateriaal. Historici van het brede gebaar zoals Fernand Braudel en William McNeill hadden anders hun oeuvre niet kunnen schrijven. De hardwerkende historici die het materiaal aandragen waarmee anderen wereldgeschiedenis schrijven verdienen meer erkenning. Een goed lopende vereniging zou daarbij kunnen helpen.

Volgend nummer

Terugblikken op gedenkboeken

Eeuwfeesten van organisaties geven vaak aanleiding tot het uitgeven van een boek, soms meerdere boeken. Soms zijn dat boeken met een hygiëne- of milieuhistorisch tintje. Staatsbosbeheer heeft zelfs een reeks van vijf boeken over vijf verschillende door haar beheerde landschappen uitgegeven, naast een gedegen onderzoek over haar geschiedenis. Op 6 juni werd de radioluisteraar verrast door een gecombineerde uitzending van Vroege Vogels en OVT, met vier uur lang commentaar over het verleden, het heden en de toekomst van Staatsbosbeheer.
Hoeveel hebben dergelijke feestelijke uitgaven en evenementen voor de geschiedenis van hygiëne en milieu in de laatste jaren betekend? Staat de marktgerichte kijk op de consument van natuur en milieu, met het verplichte aanbod aan leuke en onderhoudende anekdotes, niet op gespannen voet met een kritische en diepgaande studie van de verschillende actoren en hun invloed op mens en milieu?
In het volgend nummer een kleine terugblik op de oogst van de laatste jaren. Als u aan dit thema wilt bijdragen, neem dan contact op, liefst via e-mail mdaru@iae.nl of per brief.

European Society for Environmental History (ESEH)

De Europese Vereniging voor Milieugeschiedenis is herboren. Gedurende een aantal jaren is de hoofdactiviteit het uitgeven van een nieuwsbrief met samenvattingen, artikelen, bibliografieën e.d. geweest. Toen de redactie hiervan vanwege andere werkzaamheden of privé-omstandigheden dit blad niet meer kon voortzetten, is de vereniging in een winterslaap verzonken. Tijdens een bijeenkomst tussen 23 en 25 april j.l. nabij München zijn milieuhistorici uit een achttal Europese landen - op uitnodiging van de Breuninger Stichting - het eens geworden over een doorstart. De deelnemers hebben een voorlopig bestuur gekozen, bestaande uit een voorzitter en twee vice-voorzitters bijgestaan door een aantal vertegenwoordigers van Europese regio's. In eerste instantie is besloten de volgende activiteiten te ondernemen:
- een gemodereerde internet nieuwsgroep (besprekingen voor een provider en moderator zijn hierover gaande)
- een homepage die ongeveer midden juni van start zou moeten gaan. De internet ruimte hiervoorwordt aangeboden door de Breuninger Stichting. De homepage zal te vinden zijn op de site van de Breuninger Stichting, http://www.breuningerstiftung.de.
- de voorbereiding voor de eerste Europese Milieugeschiedenis Conferentie zijn gestart. Als plaats is gekozen voor Saint Andrews in Schotland, de standplaats van Robert Lambert, de voorlopige voorzitter en medewerker van het enige Europese instituut dat zich fulltime uitsluitend toelegt op het beoefenen van milieugeschiedenis (met nadruk op landschap en natuur). Als datum is september 2001 geprikt.
- tijdens deze conferentie vindt de eerste algemene vergadering plaats van de vereniging. Het voorlopig bestuur werkt aan statuten en aan een huishoudelijk reglement die de vereniging een brede basis zouden moeten geven. Aansluitend dient de vereniging een eenduidige juridische status te krijgen.
- besprekingen voor samenwerking met andere academische genootschappen c.q. verenigingen zijn onderweg.

Lidmaatschap

Vanaf circa 20 juni zal het mogelijk zijn zich in te schrijven als lid van de vereniging in oprichting via de homepage. Het lidmaatschap is, in elk geval tot de eerste algemene vergadering, gratis. Voorlopige lidmaatschappen kunnen omgezet worden tot reguliere lidmaatschappen na de eerste algemene vergadering, waar ook zaken als lidmaatschapsbijdrage aan de orde zullen komen. Hulp met de voorbereidingen van de homepage en de daarbij behorende klussen is welkom. Leden van alle landen zijn welkom (Europese milieugeschiedenis wordt immers ook beoefend in niet-Europese landen).

64
NET WERK
930-931
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

3/4 Voor informatie over lidmaatschap kan men zich per e-mail wenden tot envhist@st-andrews.ac.uk (e-mail verdient de voorkeur van de voorzitter die eveneens voorlopig als lidmaatschap secretaris fungeert en zo een minimum aan administratieve rompslomp heeft). Verdere inlichtingen zullen op de homepage van de vereniging in oprichting te vinden zijn. Omdat de vereniging nog niet over enige budget van betekenis beschikt, vindt de communicatie plaats via internet, totdat middelen gevonden zijn om mailings met gedrukt materiaal rond te sturen.

Voorzitter:
Dr Robert A Lambert
e-mail: ral2@st-and.ac.uk
Institute for Environmental History
University of St. Andrews St. John's House
South Street St. Andrews Fife
Scotland UK KY16 9QW
http://www.st-and.ac.uk/academic/history/envhist/
http://www.st-and.ac.uk/academic/history/postgrad/environ/
Tel:01334-463303 01334-477869

Vice Voorzitter:
Prof. dr. Christian Pfister
Professor of Economic, Social and Environmental History Group for Regional and Environmental History, Dept. of History, University of Bern Unitobler
CH-3000 Bern 9, Switzerland
e-mail: pfister@hist.unibe.ch
Tel.: +41-31-6318384 (doorkiesnummer),
+41-31-6318091 (secretariaat)
fax: +41-31-6314866
of +41-31-6314410
Bezoekadres Lerchenweg 36

Vice-voorzitter
Dr. Verena Winiwarter
IFF - Dept. Social Ecology
Seidengasse 13 A
1070 Wien, Oostenrijk
e-mail:
Verena.Winiwarter@univie.ac.at

Europese vertegenwoordigers:
Franstalige landen en regio's: Geneviève Massard-Guilbaud, Frankrijk
Scandinavië: Eva Jakobsson, Zweden
Iberisch schiereiland: Jesus Garcia LaTorre, Spain
Overige Middellandsezee-landen: Patrizia Dogliani, Italië
Groot-Brittannië en Ierland: Peter Coates, Groot Brittannië
Oost-Europa: zal t.z.t. worden aangekondigd
Benelux: Myriam Daru, Nederland
Duitstalige landen en regio's: Ulrich Koppitz, Duitsland
Andrew Johnson, de uitgever van het tijdschrift Environment and

History is op de hoogte van deze ontwikkelingen. Hij zou het verwelkomen als de activiteiten van de doorgestarte vereniging kopij voor zijn blad zouden opleveren. Hij is van plan de verschijningsfrequentie van zijn tijdschrift op te voeren maar voor het verspreiden van klein nieuws is internet steeds meer het aangewezen communicatiemiddel van de academische gemeenschap.

4
5

Milieugeschiedenis in Saint Andrews

De milieuhistorici van Saint Andrews (Schotland) hebben onlangs besloten meer bekendheid te geven aan hun activiteiten die tot nu toe sterk op de Britse Eilanden gericht zijn geweest.
"A number of American environmental historians have asked us for news about the health of British Environmental History. So I feel now is an appropriate time to announce some new developments in 1999 from the Institute for Environmental History at University of St Andrews, Scotland.
We were founded in 1990, but here in the UK we are still playing catch up to USA/South Africa/Australasia, in the teaching and research of environmental history. However, we do want to forge international links with scholars around the globe, and provide opportunities for postgraduate students to come to study in the UK in the field of British, or indeed, wider European environmental history. These are exciting times."
Robert A. Lambert
"There are interesting developments in Scotland where funding applications are being made jointly by the universities of Stirling and St Andrews to establish a Centre for Environmental History and Policy in order to develop EH and plug it into policy making. Already the Institute for Environmental History at St Andrews has been holding conferences since 1992 attended by civil servants and Scottish Natural Heritage officials and I think we can see switches in policy as a result. The universities jointly run a Scottish Woodland History Discussion Group similarly attended, and have directed attention effectively to e.g. ancient trees. Stirling has also been advising the Scottish National Heritage and the National Trust for Scotland on woodland history relative to policy. See also T. C. Smout (ed) Scottish Woodland History (1997) and G. Whittington (ed) Fragile Environments (1994) for examples of this interplay of history and policy discussion."
Chris Smout
Institute for Environmental History
AMSmout@aol.com
(Chris Smout is de drijvende kracht achter de oprichting van het instituut in Saint Andrews)

64
NET WERK
932-933
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Succesvol symposium Beyond natural local ecosystems

long-distance trading in fish and wood in the Netherlands, 1300-1700
VU Amsterdam 8 april 1999

5
6

Het symposium 'Beyond natural ecosystems (met Engels als voertaal) onder auspiciën van de Stichting Net Werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu en het zwaartepunt Ecologische Geschiedenis van het Leerstoelgebied Economische en Sociale Geschiedenis van de Vrije Universiteit Amsterdam werd georganiseerd door dr. Petra van Dam, verbonden aan het zwaartepunt Ecologische Geschiedenis, onder dagvoorzitterschap van prof. dr. C.A. Davids.
In de huidige globale economie is de invloed van de mondiale vraag op ecosystemen op de meest uiteenlopende lokale eco-systemen merkbaar. Bij dit symposium droegen vier sprekers bouwstenen voor het antwoord op de vraag of de invloed van lange afstandshandel op lokale ecosystemen in de vroegmoderne tijd aan te tonen is.

Prof. dr. R.C. Hoffmann (York University, Toronto, Canada) sprak over 'Frontier fishing for medieval consumers: herring, stockfish, hake, tuna'.

Hoffmann wees erop dat vervreemding van mensen van dood en leven van dieren en ingrepen van leden van een ecosysteem op een ander ecosysteem niet kenmerkend zijn voor de negentiende en twintigste eeuw zoals historici gericht op de moderne milieugeschiedenis veronderstellen. De ecologische veranderingen die bijvoorbeeld de vleesindustrie in de VS heeft veroorzaakt (en die door William Cronon in zijn boek 'Nature's metropolis' in 1991 beschreven) hebben antecedenten in de middeleeuwen. Hoffmann liet zien hoe al in de dertiende eeuw een grootschalige ruil plaatsvond tussen oost en west. Internationale graanhandel was de voorwaarde voor de stedelijke groei in West Europa. Hoffmann spreekt in dit verband van 'ghost acreage': de bezetting en het gebruik van grote oppervlakten land op grote afstand van de plek van consumptie. (Het begrip ghost acreage is door Eric L. Jones opgevoerd in zijn boek 'The European Miracle. Environments, economies, and geopolitics in the history of Europe and Asia, CUP 1987, 2e ed. en daarvoor in de New Cambridge Economic History, 1979). Zo heeft West-Europa een grote invloed uitgeoefend op Poolse, Hongaarse en Scandinavische landschappen waar grote hoeveelheden vee graasden, bestemd voor export naar Duitsland en Nederland. De consumptie

van vlees werd niet alleen bepaald door biologische noodzaak, maar ook door de inbedding van vleesconsumptie in het maatschappelijke en culturele leven. Bij vis spelen deze factoren ook een belangrijke rol. Het taboe op vlees in bepaalde periodes van het jaar veroorzaakte een grote vraag. Door verduurzaming (drogen, zouten, roken) konden miljoenen vissen per jaar over grote afstanden reizen. Conserveringstechnieken zijn bijzonder belangrijk. Zo heeft het haringkaken een zeer grote invloed gehad op de consumptie en op beslissende wijze bijgedragen tot het succes van de Nederlandse vloot. Hoffmann ging vooral in op de lotgevallen van drie soorten vis: haring (Noord Europa), sardienen (Zuid-Europa) en stokvis. De visvangst, ook al in het verleden, betekende een selectieve
6 en massale verwijdering van voedsel
7 in de voedselketen en een onderbreking in de reproductieve cyclus van vis. Kenmerkend bij het proces is dat de visserij die eerst de behoeften dekte van de bevolking aan de kust of dichtbij de kust zich steeds meer richtte op verre markten. Bij de crisis van de visserij aan het einde van de middeleeuwen is het moeilijk te achterhalen welk aandeel de klimatologische veranderingen of de overvissing hebben gehad, maar het is wel duidelijk dat de visserij niet zonder gevolgen is gebleven op het leven in zee. Concluderend kan gezegd worden dat de vervlechting van gescheiden gebieden door middel van handel geen nieuw verschijnsel van de moderne tijd is, evenmin als overvissing en overbegrazing.

De bijdrage van **prof. dr. L. Hacquebord** van het Arctisch Centrum Groningen ging over de invloed van vier eeuwen walvisvangst op Spitsbergen op het Arctische ecosysteem. Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van zeer uiteenlopende bronnen om de effecten van de walvisvangst op het ecosysteem te achterhalen: archeologie, archief- en biologisch onderzoek (o.a. onderzoek over vogelkolonies). Conflicten over eigendom hebben sporen in notariële bronnen gehad, die ook gegevens hebben geleverd. De walvisvangst werd behalve door Nederlanders ook door Denen, Engelsen, Duitsers en Basken beoefend. Hacquebord e.a. hebben historisch onderzoek geraadpleegd uit de verschillende landen die een vloot voor walvisvangst onderhielden. Het is daardoor mogelijk gebleken een overzicht te krijgen van de totale hoeveelheid gevangen dieren en bijgevolg een schatting te maken van de invloed van het onttrekken van de walvissen aan het maritieme ecosysteem. Hiervoor was het ook nodig inzicht te krijgen in de biologische cyclus van walvissen en de relatie ervan met klimatologische

64
NET WERK
934-935
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

gegevens. Die zijn van belang voor de gevolgen op de aan- of afwezigheid van ijs en het leven van plankton. Dit is weer van belang om te weten waarom vangststations werden verlaten en de vangst zich verplaatste naar het noorden. Walvissen verblijven langs het ijs wanneer phytoplankton een explosieve groei meemaakt door toename van lichtinval. Wanneer walvissen aan het ecosysteem onttrokken worden, komen grote hoeveelheden plankton vrij voor vis. Vis wordt gegeten door vogels zoals de kleine alk. Door bestudering van de voedselketen en van de aanwezigheid en de hoeveelheden van de betrokken diersoorten is het mogelijk enige conclusies te trekken over de invloed van de walvisvisserij. Geografisch onderzoek toont aan dat zich vogelkolonies nu bevinden waar vroeger walvisvangst was. Door terug te redeneren en het gebruiken van tot dan toe onbenutte bronnen is het Hacquebord en zijn medewerkers gelukt inzicht te verschaffen in de omvang van de veranderingen die door de walvisvangst op Spitsbergen zijn veroorzaakt.

De voordracht van **dr. ir. D. de Vries** van de Rijksdienst voor de
7 Monumentenzorg te Zeist was
8 eveneens een demonstratie van de verrijking die interdisciplinair onderzoek kan brengen. De Vries verricht kunsthistorisch en bouwhistorisch onderzoek, in het bijzonder van gebouwen uit de 14e, 15e en 16e eeuw. Voor de conservering en de restauratie van gebouwen is het noodzakelijk de ouderdom en de oorsprong van het hout in spanten en balklagen te weten te komen, om een zo authentiek mogelijk monument in stand te houden. Dendrologisch onderzoek en archieven zijn daarbij onmisbare bronnen. Maar door het onderzoek komen nog veel meer inzichten over tijd en de afstanden die overbrugd moesten worden om aan het benodigde hout te komen. Het gaat daarbij niet alleen om boomstammen, maar ook om halffabrikaten, spantdelen die in de werkplaatsen van timmerlieden werden samengesteld en op de bouw werden gemonteerd. Voor de bouw in Nederland zijn in de periode van de 14e tot en met de 16e eeuw grote hoeveelheden hout geïmporteerd uit Duitsland en Scandinavië (waar al vanaf de zestiende eeuw systematische herplant plaatsvond). Ondanks toenemend gebruik van baksteen (stadshistorici spreken van de 'verstening' van de Nederlandse stad) bleef de vraag naar hout groot. Bouwhistorisch onderzoek kan goede aanwijzingen geven voor richtingen van onderzoek, maar de kwantitatieve invloed van de Nederlandse verstedelijking op vreemde bos-ecosystemen is daarmee niet te schatten. Duitse historici spreken zelfs van roof-

bouw. Voor het transport waren waterwegen essentieel, maar de gevolgde route is in het specifieke geval van bouwhistorisch onderzoek moeilijk of helemaal niet te achterhalen.

De scheepsarcheoloog **drs M. Manders** (Nederlands Instituut voor Scheeps- en onderwaterarcheologie, Lelystad) buigt zich eveneens over hout, zowel van de schepen zelf als van de lading. Bij de vondst van een in de Waddenzee gezonken schip met de karakteristieken van een fluitschip uit het einde van de zestiende eeuw waren ook vaten aanwezig. Afhankelijk van de vracht waren heel uiteenlopende eisen gesteld aan de vaten en bijgevolg aan de gebruikte houtsoorten. Voor vloeistoffen was een veel hogere kwaliteit vereist. Bij een enkel schip, kan men hout vinden uit zeer verschillende geografische oorsprong. Voor het schip is hout uit Westfaliën gebruikt, terwijl er vaten aanwezig zijn waarin van Pools eiken is verwerkt. Het kuipersgilde stelde strikte eisen aan de kwaliteit van het hout. Dit betekende een gespecialiseerde import afhankelijk van de functionele eisen die de verschillende onderdelen van vaten en de verschillende soorten vaten en tonnen stelden. Net als bij bouwhistorisch onderzoek, geeft scheepsarcheologisch onderzoek vooral inzicht in de grote variëteit aan grondstoffen en de grote afstand die deze grondstoffen moesten overbruggen voordat zij verwerkt werden. Om de invloed van scheepsbouw op houtconsumptie te kennen, is het wel noodzakelijk om rekening te houden met het type constructie, omdat zowel soort als hoeveelheid verbruikt hout verschillen bij eenzelfde tonnage. Scheepsarcheologie kan informatie verschaffen die niet te vinden is in geschreven bronnen.
De uitvoerige inleiding van Petra van Dam voor dit symposium is in het Nederlands gepubliceerd in nummer 63 van Net Werk en wordt u op aanvraag toegezonden.
Stichting Net Werk, Winselerhof 56, 5625 LZ Eindhoven tel. 040-2423814, fax 040-2480794.
e-mail: mdaru@iae.nl.

Het natuurbeeld in de zeventiende eeuw

Dat het begrip natuur grote veranderingen heeft ondergaan in de loop der eeuwen zal voor de lezers van Net Werk geen nieuws zijn. Hoe precies dit begrip geïnterpreteerd is en hoe het natuurbeeld vorm is gegeven, daar gaat het een kleine groep Nederlandse onderzoekers om. Op 9 april 1999 werd in de fraaie omgeving van de Artis bibliotheek het boek Kometen, monsters en muilezels gepresenteerd. Florence Pieters, die de scepter zwaait over deze bibliotheek, heeft gepubliceerd over de geschiedenis van menagerieën. 'Kometen, monsters en muilezels' is een vervolg van het congres 'The changing face of nature in the 17th century' en bevat 8 bijdragen, een inleiding van **Florike Egmond, Erik Jorink en Rienk Vermij** (de samenstellers van de bundel) en een terugblik van **Klaas van Berkel**. Het eerste exemplaar werd aangeboden aan Maarten Frankenhuis, directeur van Artis, en het thema veranderend natuurbeeld werd geïllustreerd door twee lezingen.

Annejuul Mol liet veel beeldmateriaal zien van schilderijen en etsen die dieren voorstelden in de periode 1400-1600, voornamelijk in Italië. In die periode vond een omslag plaats tussen een conventionele voorstelling van dieren en het tekenen naar het leven. Venetië als draaischijf van verre handel speelde daarbij een grote rol. Er was een aanhoudende vraag naar exotische dieren en de handel was - ondanks de hoge mortaliteit tijdens het transport - een winstgevende zaak. Kunstenaars konden in toenemende mate gebruik maken van de in de hofmenagerieën aanwezige fauna. Het bezit en het tonen van (of zelfs paraderen met) exotische dieren was een onderdeel van het machtsvertoon van Europese vorsten. Ook pauzen deden aan die mode mee. Wel kwam er steeds meer aandacht voor het individuele dier, daarvan getuigt het geven van liefkozende namen en de aandacht die sommige 'sterren' van hun meesters en van het publiek kregen. Bij het nauwkeurig bekijken van de kunstwerken vallen de verschillen tussen conventioneel, houterig weergegeven dieren en levendige voorstellingen van dieren in beweging op. Het schilderen van bijbelse voorstellingen, in het bijzonder van paradijselijke taferelen was aanleiding tot het bestuderen en het weergeven van exotische dieren.Toch ging daarnaast het natekenen van beroemde voorbeelden ook door, zoals de veel gekopieerde neushoorn van Dürer.

De lezing van **Willemien de Vries** liet een ander aspect van het natuurbeeld van een elite zien. Zij heeft de ontwikkeling van de Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw bestudeerd. Het beeld van de natuur dat daarin voorkomt is niet realistisch, maar ethisch. De natuur is er niet om in te luieren maar om na te denken over de schepping en wat begrepen kan worden als deel van de schepping is natuur. Geestelijke recreatie is een essentieel deel van het buitenleven en genieten van het nutteloze is een geschenk van God. Beschrijvingen van de natuur zijn verbonden met bijbelse conventie of auteurs uit de Oudheid, goed en slecht in dier en plant zijn verbon-

64
NET WERK
936-937
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

den met bijbelse voorstellingen. Dit natuurbeeld houdt in dat omgevingen waarin de goddelijke orde niet wordt erkend - zoals het strand, ervaren als woestenij - buiten het literaire gezichtsveld vallen. Kometen, monsters en muilezels is voor *f* 42.- verkrijgbaar in de boekhandel of bij uitgeverij Arcadia, Haarlem (023-5259857).

Poep en welbevinden

Het onderwerp poep duikt in de laatste jaren geregeld op bij tentoonstellingen en is al een aantal jaren geleden behandeld in de reeks Net Werk bijeenkomsten. Het symposium dat op 11 december 1998 in Amsterdam plaatsvond was echter het eerste die in Nederland waarbij een medisch-anthropologische analyse op menselijke fecaliën losgelaten werd. Dit symposium was een initiatief van **Sjaak van der Geest**, die al een poos probeert poep als een serieus anthropologisch onderwerp erkenning te laten krijgen.

Ankie Frantzen en Johan Post behandelden het sanitatiebeleid van de Ghanese stad Kumasi. De bouw en het onderhoud van openbare toiletten zijn een blijvende zorg voor bestuurders. Tussen 1980 en 1990 heeft het Internationale Water en Sanitatie Decennium weliswaar bijgedragen aan het experimenteren met nieuwe oplossingen, maar de praktijk botst met de visie van ontwikkelingswerkers en politici. De toestand van de openbare toiletten (die door uitbaters worden onderhouden) is zodanig dat het open veld een betere keuze zou zijn voor de gebruikers. Frantzen en Post hebben de (on)tevredenheid van gebruikers onderzocht. Bij alle ontevredenheid is de daadwerkelijk afwezige privacy geen beduidend bezwaar. De prioriteiten van de gebruikers verschillen van de uitgangspunten van de overheid. Goed onderhoud van toiletten op westerse leest is te duur, maar voor politici is beschaafd poepen op zijn westers. Er wordt nu gezocht naar andere vormen van beheer, met enige controle door vertegenwoordigers van de plaatselijke bevolking. Tijdens de discussie bleek dat de publieke latrines van Ghana een uitzondering zijn in Afrika. Poepen en plassen zijn vaak twee geheel gescheiden activiteiten. Het combineren van plas- en doucheplek wordt doorgaans niet als problematisch ervaren.

Cynti Visker verrichtte onderzoek in Bamako (Mali). De verstedelijking van Bamako zet de faciliteiten voor de afvoer van fecaliën onder druk. Grijs water en excreta worden in verschillende putten opgevangen. Traditioneel was een toilet een privé-aangelegenheid voor een familie.

64
NET WERK
938-939
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Tegenwoordig zijn veel toiletten in gebruik voor grotere groepen, soms tot 30 mensen uit een buurt. Putten worden vooral door ondernemers leeggehaald. Prijzen variëren sterk. Er is geen officiële inrichting om de afval op te vangen. Boeren uit de omgeving maken gebruik van de stadsmest. Dit gebeurt op verschillende manieren, direkt, opgeslagen of gecomposteerd. Het composteren is overigens niet overal in Afrika gangbaar. De ophaal van fecaliën door middel van speciale wagens is verbonden met schaamtegevoelens bij stedelingen, voor boeren zijn de problemen vooral van praktische aard. Gebruik van excreta in de landbouw is omgeven met een grote hoeveelheid nog onbeantwoorde vragen. De beerputten worden gebruikt als afvalputten, zodat de kwaliteit van de mest dubieus is. Acceptatie van menselijke excreta is afhankelijk van de hoeveelheid verspreide stank. Er zijn ook niet onbelangrijke gezondheidsrisico's aanwezig.

De bijdrage van **Leo Ligthart** was van heel andere aard. Hij belichtte het probleem van de encopresis, kort omschreven als poep-incontinentie. Het blijkt onmogelijk dit probleem zuiver als een medisch probleem te behandelen. Dit was voor Leo Ligthart als medicus een reden om zich met de historische achtergronden van encopresis bezig te houden. Hij heeft zich daarom verdiept in de literatuur van etiquette-boeken tot Norbert Elias om begrip te krijgen voor de veranderingen in de tolerantie voor de verschijnselen die met encopresis zijn verbonden. Ligthart heeft voor de negentiende eeuw nauwelijks bronnen kunnen vinden over dat onderwerp en veronderstelt onverschilligheid, in recentere tijden vervangen door verzwijgen en reduceren tot pathologie.

Sjaak van der Geest sprak over het wel en wee van ouderen in Ghana. Net als voor ouderen in het Westen wordt de stoelgang voor oudere Ghanezen een van de grootste zorgen. Van der Geest heeft getracht te achterhalen hoe de hulpbehoevendheid van deze mensen hun gevoelens van waardigheid en zelfrespect beïnvloedde. Bij de onderzochte groep (de Akan) bestaan veel verschillende vuilbegrippen, die de graad aan ongewenstheid uitdrukken. Poep hoort bij de weerzinwekkendste soorten vuil. Omgekeerd bestaat er een uitdrukking die zowel betekent 'hij respecteert zichzelf' alsook 'hij houdt zichzelf schoon'. Schoon en respectabel gaan samen. Het is daarom voor ouderen belangrijk respect niet te verspelen door vervuiling. Voor leden van de familie is bijdragen tot het comfort van de oudere op deze manier ook een blijk van liefde en respect en

het bijdragen aan het respect dat buitenstaanders voor de oudere hebben. Van der Geest dacht eerst dat bezoek aan een openbaar toilet de status van de ouderen zou verminderen. Er zijn echter sociale technieken ontwikkeld voor het houden van visuele afstand tot anderen ondanks fysieke nabijheid. Vuil is ook een zaak van wel of niet willen waarnemen.

Rachel Lea (Brunel University) benadrukte het uitwerpen en afwerpen van materie uit het lichaam. Poepen is verbonden met kwetsbaarheid: elke opening in het lichaam is een breuk in de verdedigingslinie tegen krachten van buitenaf. Tegelijkertijd is poepen het afwerpen van overbodige materie en als zodanig bevredigend als het op een gecontroleerde wijze gebeurt. Het gevoel schoon van binnen te geraken kan als een catharsis worden ervaren. Omgekeerd is het ongewenste binnenhouden van lichamelijke afvalstoffen verstorend of zelfs vergiftigend. Nog verstorender is het verlies aan controle over het naar buiten brengen van excreta (overgeven, diarree, snotteren ...) De verhouding van mensen tot het naar buiten werken van lichamelijke materie is dus dubbelzinnig, ook op de schaal van de gemeenschap. Het verwerken van afval is tegelijk noodzakelijk en status verlagend, het gebrek aan controle hierover veroorzaakt angst. Het blijft moeilijk om onze verhouding tot afval en excreta te verzakelijken omdat zoveel emoties met dit onderwerp verbonden zijn.

Ook in de bijdrage van **Fenneke Reysoo** komt de dubbelzinnigheid van uitwerpselen aan de orde. Zij heeft het verschijnsel 'petomaan' het middelpunt van haar studie gemaakt: winden als komisch entertainment aan het begin van deze eeuw. Het kenmerkende van de petomaan is juist de tot kunst verheven controle op het gedoseerd winden laten. De petomaan balanceerde tussen beschaafd en onbeschaafd optreden en maakte zichzelf ondanks zijn successen tot een marginaal persoon, een soort peepshow van lichamelijke verrichtingen verbonden met het poepen. Fenneke Reysoo was de enige die, nog wel indirekt, poepen met humor in verband bracht. Is scatologische humor de ontkenning van de ernst van poep? Dit blijft een vooralsnog onbeantwoorde vraag.
Buitenlandse studenten anthropologie brachten nog enkele verdere aspecten naar voren, in het bijzonder de relatie van poep taboes met sex taboes. Privacy komt ook in een heel ander licht te staan als het verbonden is met magische handelingen rondom poep. Heksen kunnen zich meester maken van poep als die niet verborgen wordt. Poepen is niet voor iedereen verbonden met privacy. Bij sommige groepen is het een gemeenschappelijke handeling die als een sociale gebeurtenis wordt beleefd en een gelegenheid voor uitgebreid converseren.
Het tijdschrift Medische Anthropologie zal een themanummer wijden aan Poep en welbevinden met uitgewerkte bijdragen aan het symposium van december 1998.

64
12
13
NET WERK
940-941
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Maakbaar Nederland

Voor de conferentie Maatschappijgeschiedenis van 28 mei j.l. zijn diverse bijdragen aangedragen die relevant zijn voor de geschiedenis van hygiëne en milieu.
Dirk Jan Wolffram: Netwerken rond sociale politiek. Initiators van beperkte staatsinterventie (met name het gedeelte over hygienisme en woningbouw)
Aart Bijl: Een dilemma: de Lek of de Linge? De afwatering van de Vijfheerenlanden (1750-1825)
A.J. Geurts: Het aanzien van nieuw Polderland. Theorie en praktijk van de landschapsinrichting in negentiende- en twintigste-eeuwse droogmakerijen
Adrie de Kraker: Strategisch manipuleerbaar landschap. Het polderlandschap in Noord-Vlaanderen als speelbal van vier eeuwen strijd en samenwerking tussen Nederlanders, Spanjaarden, Fransen, Oostenrijkers en Belgen.
Petra J.E.M. van Dam: Maakbaarheid van Nieuwe Natuur - 1000-2000
Cornelis Disco: Remaking "Nature" The ecological turn in Dutch Water Management
De bijdragen zijn verschenen in een werkbundel voor de conferentie.
Voor meer informatie: drs. Henk Kleijer, tel. 020 5270647, e-mail kleijer@siswo.uva.nl

BOEKBESPREKINGEN

The Gospel of Germs

Wat verklaart de enorme verbetering in gezondheid en levensverwachting in de westerse landen vanaf ongeveer de helft van de vorige eeuw? De dokters kunnen geen verklaring vormen, want ze schoten in kunde en aantal tekort. De ingenieurs met hun waterleiding en riolering hebben betere papieren maar ook na hun optreden bleven tuberculose, difterie, kinkhoest en mazelen hun tol eisen en zelfs 'water borne' infecties als tyfus bleven menigvuldig. De grote sprong voorwaarts in vooral het tijdvak van ±1880-1930 komt voornamelijk op het conto van economische groei en voorspoed en de hand in hand ermee optredende trits: opvoeding, scholing en inzicht. Met name voor meisjes en vrouwen betekende dit een stap van vrijwel niets naar een ware verlichting (huishoudscho-

len!). Gezondheid en goede kansen werden (en worden) geschapen en behoed in het huishouden en gezin, vooral door moeders, hoe men thans ook over die zaken denkt. Met dat inzicht gewapend is het een groot genoegen het boek van Nancy Tomes te lezen. Zij blijkt namelijk geen bevooroordeeld aanhanger van de theorie: "Het heil kwam van de ingenieurs". Met visie en humor beschrijft ze de toenemende greep van wat we nu 'gezondheidstechniek' noemen op de samenleving. In het begin was de sanitaire gospel nog niet wetenschappelijk gefundeerd, maar ook met miasmatische ideeën en een gewoon verlangen naar schoonheid en reinheid kan bijvoorbeeld de sanitaire industrie een grote vlucht nemen. Boeiend beschreven is de handige manier waarop ondernemers als loodgieters, bad- en toiletmakers en zeepzieders in het kapitalistische Amerika (de VS staan centraal in dit boek) inspeelden op angsten en zorgen van het publiek. Zo wist de sanitair ingenieur George E. Warring een grote order in de wacht te slepen nadat president Garfield ternauwernood aan de dood was ontsnapt bij een aanslag in juli 1881. Door de ernstige schotwond in zijn rug ging hij zienderogen achteruit. In de kranten ontstond een heftige veldslag tussen miasmatici en ingenieurs. We leefden toen in de hoogtijdagen van de triomfantelijke opmars van de microbiologie (1881: Robert Koch ontdekt de verwekker van de tuberculose!). Warring kreeg de opdracht om het Witte Huis grondig sanitair te renoveren, tot in elke uithoek, op grond van een ronkende propagandatekst. Uiteindelijk kostte dit project 110.000 toenmalige dollars!

We moeten momenteel naar een slinkend aantal derde wereldlanden om nog te kunnen beleven dat het AMP (Algemeen Menselijk Patroon) betekent: geen handen wassen, geen baden, geen voedselhygiëne. Het is wonderlijk dat hier in vijf generaties een samenleving is geschapen die hygiëne bijna obsessief nastreeft. Dankzij Tomes weten we nu dat ondernemers daarbij met goedbegrepen eigenbelang een stevig handje geholpen hebben. Wat overigens niet wegneemt dat een consequente hygiëne ook echt goed is voor de gezondheid; overdrijving daargelaten. Zo kan ik U als arts ook verzekeren dat het grote belang van vitaminen voor de gezondheid vrijwel maandelijks nog door nieuwe onderzoeken steeds meer bevestigd wordt; er is dus niet alleen sprake van loze propaganda door groenteboeren.

Hoe moeizaam de inzichten in de grondslagen van besmettingen en infecties tot stand kwamen, zien we aan Tomes' beschrijving van de dood van de deftige mevrouw Martha Roosevelt (New-Yorkse 'adel'). Zij stierf in februari 1884 aan tyfus, jawel, de fecaal-orale infectie. En dat in een huis met de meest perfecte sanitaire voorzieningen. Inmiddels weten we uit o.a. het beroemde verhaal van Typhoid Mary dat goed sanitair maar een van de voorwaarden is voor bestrijding van de Salmonella typhi die niet alleen 'water borne' maar ook 'food borne' is. Mevrouw Roosevelt had er goed aan gedaan om dragers/draagsters van de bacterie uit haar keuken te weren. Maar de microbiologische kennis schoot daartoe nog tekort.

In het boek van Tomes reizen we van het tijdperk van de Dageraad (Semmelweis, Snow) naar het volle licht van de wetenschap, begin deze eeuw. In de daarop volgende decennia begint het enthousiasme over het alomvattende heil door hygiëne te tanen. Dat heeft niet alleen met de groeiende wetenschappelijke inzichten in de andere ziekteoorzaken dan de infectieuze te maken. Nee, dezelfde economische voorspoed die de infectieziekten terugdrong, brengt welvaartsziekten (hartinfarcten) met zich mee en door de stijgende levensverwachting ook steeds meer degeneratieve ziektelast (Parkinson, Alzheimer). Bovendien komen er vaccins en zelfs antibiotica op de plank van de steeds machtiger medici te liggen, kortom bestrijding bij de bron lijkt minder dwingend. Het publiek kan zich langzaamaan gaan veroorloven om - ten onrechte - de schijnbaar overwonnen infectieziekten te bagatelliseren. Tekenend is de door Tomes' goed beschreven nieuwe golf van besmettingsangst en -waan die weer toeslaat in onze jaren tachtig wanneer AIDS zich verspreidt. Daar is geen kruid tegen gewassen en de angst krijgt opnieuw vleugelen. Als oud-secretaris van de AIDS-commissie van de Gezondheidsraad heb ik kunnen vaststellen dat het irrationele van de onrust en veel 'maatregelen' van dat recente tijdvak niet onderdeed voor dat van onze voorouders in 'The Era of Germs'.

Het boek van Nancy Tomes kan ik elke lezer van 'Net Werk' van harte aanbevelen.

Pieter Bol, arts-epidemioloog, doceert 'algemene hygiëne en epidemiologie' aan de TU Delft en is publicist, o.a. voor NRC Handelsblad, waar hij regelmatig historische onderwerpen aansnijdt.

Literatuur

Nancy Tomes. *The gospel of germs.* Cambridge, Mass/London, Engl: Harvard University Press,1998 (ISBN: 0-674-35707-8).

Judith Walzer Leavitt. *Typhoid Mary: captive to the public health.* Boston: Beacon Press, z.j.

Bol P. *Algemene hygiëne en epidemiologie. Collegedictaat Gezondheidstechniek, fac. Civiele Techniek*, TU Delft, 1997.

64

NET WERK

942-943

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Boekbesprekingen op internet

Op internet (of liever gezegd op de World Wide Web) staan steeds vaker interessante boekbesprekingen. Een daarvan is 'Rethinking Environmental Degradation in Africa', geschreven door Nancy Jacobs, over het boek 'The Lie of the Land' onder redactie van M. Leach and R. Mearns. Het boek bevat elf essays die een groot rijkdom aan inzichten bieden over de aantasting van het milieu in Afrika.

Leach, M. en R. Mearns (eds.) **The Lie of the Land: Challenging Received Wisdom on the African Environment,** (Oxford/Portsmouth: James Currey/N.H.: Heinemann, 1996), ISBN 0-435-07407-5 / 0-855255-409-5, xvi + 240 blz. $80.00 (cloth) $24.00 (paper). De boekbespreking is te vinden op internet adres http://www.h-net.msu.edu/reviews/showrev.cgi?path=23105917631661

15/16

Zie ook de bespreking door Viviane Claude van Lion Murard and Patrick Zylberman. **L'hygiène dans la Republique. La santé publique en France ou l'utopie contrariée 1870-1918**. Paris: Fayard, 1996. 805 pp., ISBN 2-2135-9788-X. (hierover is ook een korte bespreking in een eerder nummer van Net Werk verschenen). http://www.h-net.msu.edu/reviews/showrev.cgi?path=23978875569409

Nog meer interessante besprekingen:

Ivan Molina Jimenez and Steven Palmer. **La voluntad radiante: Cultura impresa magia y medicina en Costa Rica (1897-1932) (The Radiating Will: Cultural Impressions of Magic and Medicine in Costa Rica [1897-1932])**. San Jose: Plumsock Mesoamerican Studies, 1996. 159 pp. 1.500,00 colones (app.$6.00) (paper), ISBN 997-944-97-0. Bespreker: Dain Borges, University of California, San Diego. http://www.h-net.msu.edu/reviews/showrev.cgi?path=10525887747821

Wolfgang U. Eckart. **Medizin und Kolonialimperialismus: Deutschland 1884-1945.** München and Zürich: Ferdinand Schöningh, 1997. 638 pp. DM 78,00 (paper), ISBN 3-506-72181-X. Bespreker: Greg Eghigian, University of Texas at Arlington. http://www.h-net.msu.edu/reviews/showrev.cgi?path=28900908979783

64

NET WERK

944-945

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalementen

Albert, J., M. Bernhardsson. M. en R. Kenna (eds.), **Transformations of Middle Eastern natural environments: legacies and lessons**, (1998), 498 blz.

An interdisciplinary volume on historical developments, present predicaments, and future prospects for Middle Eastern environments. Based on November 1997 conference sponsored by the Council on Middle East Studies at Yale University, Abbas Amanat, Chair. Published as Bulletin 103 of the Yale School of Forestry and Environmental Studies Bulletin Series

Allen, T. J., **Roman healing spas in Italy: a study in design and function**, PhD University 0f Alberta (Canada) (1998).

"A spa is defined as a bathing establishment which used thermal-mineral spring water for therapeutic purposes. Although the topics of bathing and medicine in the Roman world have received considerable attention, thermal-mineral spas have remained inadequately studied. Recent research acknowledges the importance of spas, but generally excludes any detailed discussion of the institution. More than thirty spas are known to have existed in Italy alone together with over a hundred more throughout the roman provinces. Knowledge of many of these is preserved only in the literary record. Further information about other sites has also been brought to light through inscriptions and archaeological investigation. By using a wide range of evidence, including ancient literary sources, inscriptions, and archaeological material, the author has provided a clarification of the nature of roman healing spas in their original context. "

16/17

Balée, W. L., **Advances in Historical Ecology,** (New York: Columbia University Press, 1998), ISBN 0231106327.

"Ecology is an attempt to understand the reciprocal relationship between living and non-living elements of the earth. For years, however, the discipline either neglected the human element entirely or presumed its effect on natural ecosystems to be invariably negative. Among social scientists, notably in geography and anthropology, efforts to address this human-environment interaction have generally been criticized as deterministic and mechanistic."

Barles, S. **La ville délétère. Médecins et ingénieurs dans l'espace urbain XVIIe-XIXe siècle**, (Seyssel: Champ Vallon, 1999), ISBN 2 87673 281 5, 384 blz.

"La ville est abordée du point de vue de deux acteurs qui ont joué un rôle fondamental dans les transfor-

mations du milieu urbain, dans le passage de la ville de l'Ancien Régime à la ville haussmannienne ou haussmannisée: le médecin et l'ingénieur, l'ouvrage mettant en avant la cohérence et surtout les limites de leurs approches respectives, traduites par les dysfonctionnements connus par le milieu, principalement celui de la ville de Paris. Pour ce faire, un point de vue original est adopté, celui du sol et du sous-sol, par opposition à l'air et à l'eau qui sont considérés depuis plus d'un siècle comme les principaux vecteurs de l'environnement et de la salubrité."

Benton, L. M., **The Presidio: from Army Post to National Park**, (Northeastern University Press, 1998).

Bertollo, P., **Land transformation, highly governed landscapes and landscape health: A case study of the lower Piave area of Northeastern Italy**, PhD Wilfrid Laurier University (Canada) .

"This dissertation examines the issue of biophysical landscape health. Its primary objective is to produce an interpretation of biophysical landscape health for the highly governed landscapes of the lower piave am of northeastern Italy. Highly governed landscapes are considered to be those which are highly controlled by human to an even greater degree than normal cultural landscapes. An example is reclaimed agricultural landscapes such as those of the northeastern Italian coastal belt from which the lower Piave case study is drawn. These landscapes are highly governed because without constant human intervention, they would revert back to their former marsh state the idea of landscape health is derived from ecosystem health, which is a metaphor drawn from human health. As with human health, a healthy system is one that is in a sound and complete state, and able to recover from distress and disease. 'Health' concepts are increasingly viewed as more appropriate paradigms for and assessing the state and condition of biophysical systems. Specific characteristics of landscape health include absence of distress and risk factors, sustainability, resilience, biological diversity, equilibrium and balance, and structural stability. Key to this interpretation is that a condition of landscape health is not incompatible with traditional land uses and landscape governance. This interpretation and defining characteristics is considered to be significant in that it represents a basic framework and starting point for landscape health monitoring and assessment. This definition is also significant in that it is considered to be applicable to other similar highly governed landscapes."

64
NET WERK
946-947
17/18
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Buisman, J. W., 'Het onweer in Nederland in godsdienst, wetenschap en kunst, 1752-1830', **Nederlands Archief voor kerkgeschiedenis**, jrg. 78 (1998), pp. 228-242.

Daston, L. en K. Park **Wonders and the Order of Nature, 1150-1750**, (New York: Zone Books / MIT Press, 1998), 511 blz.

Demarée, G., J. Alexandre en M. D. Dapper (red.) **Tropical climatology, meteorology and hydrology. In memoriam Franz Bultot (1924-1995) Brussels, 22-24 may, 1996**, (Brussel: RMI/ ARSOM-KAOW, 1998).

Dorman, R. **A word for Nature: four pioneering environmental advocates, 1845-1913**, (North Carolina, 1998), ISBN 0807846996, 272 blz.
Looks at George Perkins Marsh, Henry David Thoreau, John Muir, and John Wesley Powell

Egmond, F., E. Jorink en R. Vermeij,**Kometen, monsters en muilezels**, (Haarlem: Arcadia, 1999), ISBN 90 6613 008 3, 192 blz.

Elliott, L., **The global politics of the environment**, (New York: New York University Press, 1997), ISBN 0333633678, 328 blz.

"Debates about the causes and impacts of global environmental degradation go to the heart of economic and political systems and raise fundamental questions about power and inequity in the contemporary world. This text provides a lucid and wide-ranging analysis of those debates and competing views on environmental governance, the crisis of capacity in the state system, the international political economy of the environment, strategies for sustainable development, and the pursuit of environmental security."

Fleming, J. R. **Historical perspectives on climate change**, (Oxford University Press, 1998), ISBN 0195078705, 208 blz.

"This book provides historical perspectives on climate and climatic changes from the Enlightenment to the late-twentieth century. What have people understood, experienced, and feared about the climate and its changes? How have privileged and authoritative positions on climate been established? By what paths have we arrived at our current state of knowledge and apprehension? What does a study of the past have to offer to the interdisciplinary investigation of environmental problems
Chapter titles include the following: Introduction: Apprehending Climate Change; Climate and Culture in Enlightenment Thought; The Great Climate Debate in Colonial and Early America; Privileged Positions: The Expansion of Observing Systems; Climate Discourse Transformed; Joseph

Fourier's Theory of Terrestrial Temperatures; John Tyndall, Svante Arrhenius, and Early Research on Carbon Dioxide and Climate; T. C. Chamberlin and the Geological Agency of the Atmosphere; The Climatic Determinism of Ellsworth Huntington; Global Warming? The Early Twentieth Century; and Global Cooling, Global Warming: Historical Dimensions."

Fraser Hart, J. **The rural landscape**, (Baltimore: Johns Hopkins, 1998), ISBN 0801857171, 408 blz.

Hill, P. J. en R. E. Meiners (eds.), **Who owns the Environment**, (Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 1998), ISBN 0847690814, 368 blz.

Homer-Dixen, T. en J. Blitt **Ecoviolence: Links among environment, population, and security**, (Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 1998), ISBN 0847688690, 256 blz.

'Ecoviolence' explores links between environmental scarcities of key renewable resources-such as cropland, fresh water, and forests-and violent rebellions, insurgencies, and ethnic clashes in developing countries. Detailed contemporary studies of civil violence in Chiapas, Gaza, South Africa, Pakistan, and Rwanda show how environmental scarcity has played a limited to significant role in causing social instability in each of these contexts. Drawing upon theory and key findings from the case studies, the authors suggest that environmental scarcity will worsen in many poor countries in coming decades and will become an increasingly important cause of major civil violence."

Jobin, W., **Dams and disease**, (London: Routledge, 1999), ISBN 0419223606, 600 blz.

Konijnendijk, C. C., 'A short history of urban forestry in Europe.', **Journal of Arboriculture**, jrg. 23 (1997) January, pp. 31-39.

Lide, J. H., **Transforming Morocco: environmental change and social Order in the Gharb, 1912-1956**, Phd University Of Maryland College Park (1998).

"This dissertation examines the history of French colonialism in morocco from an environmental perspective by studying the impact of French rule on the Gharb, an agricultural region to the north of Rabat. As part of what they saw as being their 'civilizing mission' in Morocco, the French struggled to inscribe their own concepts of space, landscape, and environment onto the Gharb's inhabitants. As a result, the 750,000 hectare region along the Sebou river became the focus of French efforts to make Morocco 'useful' through manipulation of its environment and control over how Moroccans made use of their own natural surroundings. This study of the Gharb sits at the intersection of recent trends in three separate historical fields. As colonial history, it examines the contours of cultural domination expressed through environmental imagery. As environmental history, it investigates the underlying perceptions and motivations which influenced the creation of colonial landscapes. And as cultural history, it looks at the intimate relationship between environmental controls and social order in a colonial setting."

64
NET WERK
948-949
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Lovett, F. N., **National Parks: Rights and the Common Good**, (Lanham: Rowman and Littlefield, 1998), ISBN 0847689778.

Mcleod, K. S., **Melting Snow: A re-examination of Dr. John Snow, his dot-map and the 1854 Broad Street cholera outbreak**, (MA Carleton University (Canada) 1998).

"The mythical story of John Snow and the Broad Street outbreak is common in medical geography, epidemiology, and the history of medicine. In 1854, Snow identified the source of the cholera outbreak in golden square (in present-day soho) as the Broad Street pump, possibly with a dot-map of cholera deaths, and successfully argued for the removal of the pump's handle. Many accounts state that this action ended the outbreak. In all three disciplines, snow is presented as a hero because he showed how cholera is transmitted, because his ideas affected public health policy, and because he provided definitive proof of a hypothesis. For medical geography, Snow's heroic reputation is related to his determinative use of a dot-map, and many authors feature the map in their presentations of the story. However, the twentieth-century versions of this map can be quite different from one another. This thesis re-examines the myth of John Snow, his dot-map, and the 1854 Broad Street outbreak--informed by archival research--and challenges the taken-for-granted repetition of the story in the three disciplines. The process of retelling the story encourages future investigation of the meaning of the myth in disciplinary contexts; of the nature of proof of causation; and of how evidence, argument and authority work in science."

Malamud, R. **Reading zoos: representations of animals and captivity**, (New York: MacMillan Press, 1998), ISBN 0333714067, 392 blz.

"Through an examination of modern depictions of zoos, Reading Zoos presents a paradigm of how these institutions, and a range of reactions to them, illuminate the

64
NET WERK
950-951
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

workings of our cultural sensibilities. The book explores how the nature of zoos and their significance to cultural consumers is portrayed in over 100 works. It explores what animals' captivity signifies about the people who create, maintain, and patronize zoos; Malamud argues that zoos represent a cultural danger, a deadening of our sensibilities, because the institutions - rather than fostering an appreciation for animals' attributes - convince spectators that people are the imperial species."

Merrett, S., **Introduction to the economics of water resources: an international perspective**, (Lanham: Rowman and Littlefield, 1997).

Niklasson, M., Dendroecological studies In forest and fire history. (dissertatie Sveriges Lantbruksuniversitet 1998.

"Dendroecological methods were used to investigate past Saami use of forest resources and to reconstruct temporal and spatial aspects of fire disturbances including successional patterns. (I) in the first study, seasonal and annual patterns in Saami use of innerbark for food were reconstructed from the early 1600s to 1870 with cross-dating of bark peeling scars in scots pine. The regular use of inner bark over time and the lack of association with known agrarian famine years, support the hypothesis that inner bark was used regularly, and not only as an emergency food. Spatial changes peeling activity around the lake is interpreted as temporal changes in nomadic fishing activity. (II) in a 600 km^2 landscape in Vasterbotten county, samples from stumps, dead trees and living trees with fire scars were collected for a spatial reconstruction of fires back to the 1300s. Up to the late 1600s fires were relatively few but large. During the agricultural colonization of the area, from 1650 to 1850, the number of fires increased eighteen-fold but the fire frequency increased only four-fold due to a parallel decrease in fire size. (III) the long-term influence of fires and fire intensity on the tree species composition in a mixed pinus-picea forest was investigated with tree-ring methods which were combined with a pollen and charcoal analysis of a peat hollow. Fire history was dated with fire scars in snags and trees and was successfully correlated to a charcoal layer in peat. Age structures and growth reactions in trees after fire revealed, in combination with pollen analysis, that fire intensity was an important factor for the tree species dynamics and post-fire successional patterns. (IV) in a fourth study, age determination of suppressed slow-growing Norway spruce was greatly improved with an alternative tree-ring dating method. This improved the age determination with 20 years (on average) compared to ring counts in cores. The large discrepancy in age was due to missing rings in the lower stem part and the initiation of a new root collar above the initial point of origin. It is concluded that tree-ring analysis can contribute essential data to forest and fire history. In many contexts, tree rings may be the only available source of information and provides new insight to natural processes as well as human impact and use of forest resources."

Pfister, C. Wetternachhersage. **500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen (1496-1995)**, H. Grassl, J. Lüterbacher en H. Wanner (Bern: Paul Haupt, 1999).

"Including 97 colored graphs, 38 pictures, 85 diagrams of 'Grosswetterlagen' and 195 historical charts of mean monthly sea level pressure in Europe from the early sixteenth century to the present. Results of first-ever investigations between the relationship of climatic variations in the past and the frequency and severity of natural hazards in central Europe during the last five-hundred years are presented in this book. The manner in which monthly temperature and precipitation are estimated from documentary data prior to the period of instrumental measurements is described in the first section. A second focus is put on reconstructing natural hazards - severe floods, storms and damaging avalanches - from documentary data. The frequency of such events is analyzed and the most extreme of them are described in detail. It is concluded that in a quasi-natural climate the frequency of natural hazards undergoes large variations. As a consequence, the twentieth century cannot be taken as a safe basis for extrapolations into the future or the diagnosis of anthropogenic effects. In a final chapter, the significance of the findings for the current debate on climate is highlighted."

Poppel, F. W. A. van, **De 'statistieke ontleding van de dooden': een spraakzame bron?**, (Nijmegen: KU Nijmegen, 1999), ISBN 90 5710 064 9.

Ribeiro, L. F., **The cultural landscape and the uniqueness of place: a greenway heritage network for landscape conservation of Lisbon metropolitan area**, PhD University of Massachusetts (1998).

"The cultural landscape of Lisbon metropolitan area evolved through processes of trial and error, and cultural exchanges, leading to a landscape that is in many situations ecologically sustainable, visual attractive, and culturally and historically identifiable. This results in a high landscape quality that is underly-

ing the attraction of population to this region, its tourist industry and urban development. This research aims to explore the significance of cultural and historic resources for the development of a greenway network for the conservation of landscape quality. The landscape is studied in two levels (regional and local), through two case studies: northern municipalities of Lisbon metropolitan area, and the municipality of Amadora (in Lisbon metropolitan area). This research concludes that cultural and historic resources have a high potential for the development of greenway networks in ancient settled metropolitan Mediterranean landscapes, such as in Lisbon metropolitan area. Such a network can provide for the conservation of landscape quality and bring about development and recreation opportunities. However to thoroughly achieve these objectives, the criteria for the assessment of cultural and historic resources have to consider diversified levels of cultural and historic significance, becoming therefore significant resources for the economic development and cultural identity at a national, regional and local scale."

Rivera, J. A. **Acequia Culture: water, land, and community in the Southwest.**, (Albuquerque: University of New Mexico Press, 1998), ISBN 0826318592, 256 blz.

Rothman, H. K. **Devil's bargains: tourism in the twentieth- century American West**, (Lawrence: University Press of Kansas, 1998), ISBN 0700609105, 434 blz.
"The American West has always been seen as a land of opportunity, but tourism has transformed it into a land of opportunism. From Sun Valley to Santa Fe, towns all over the region have been turned over to outsiders - not just those who visit, but those who control."

Rothman, H. en C. Miller (eds.) **Out of the woods. Essays in environmental history**, (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1998), ISBN 0822956314.
Schneider, P., **The Adirondacks: a history of America's first wilderness**, (New York: Henry Holt, 1997).
Shrader-Frechette, K. en L. Westra **Technology and Values**, (Lanham: Rowman and Littlefield, 1997), ISBN 0847686302, 356 blz.
Smith, M. J. **Ecologism**, (Milton Keynes: Open University Press, 1998), ISBN 0335196039, 113 blz.
"Ecological thinking within social and political theory has taken off in the past three decades. Green movements have had a dramatic impact upon political and social life, provoking conflicts of interest over major areas of public policy. Ecological concerns are often grafted

64
NET WERK
952-953
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

onto existing approaches, but this text examines how the fundamental questions raised by a green perspective transform the terms of reference of modern thinking."

Spek, T., 'Interactions between humans and woodland in prehistoric and medieval Drenthe (the Netherlands): an interdisciplinary approach.', in: Keith J. Kirby en C. Watkins **The Ecological History of European Forests**, (New York: CAB International, 1998), pp. 81-93.
Squatriti, P. **Managing water in medieval Europe**, (Leiden: Brill, 1999), ISBN 09004106804, 526 blz.
Squatriti, P. **Water and Society in Early Medieval Italy, AD 400-1000**, (New York: Cambridge University Press, 1998), ISBN 0521621925, 206 blz.
"Discussing water and its relationship with people, this text shows how early medieval Italian societies coped with the problems of having too much or too little water, and analyzes their use of it. Such treatment illuminates the workings of both post classical societies and of the environments in which these societies lived. Domestic usage, bathing, irrigation and drainage, fishing, and milling all receive full coverage. This is an interdisciplinary study which proves that even after the "fall" of Rome, people continued a dialectical relationship with the natural resources that shaped their experiences just as decisively as their efforts redesigned the waterscape. It may be of interest not only to Italianists, but to historians of technology, agrarian, social, and cultural historians, and environmental historians."

Tenner, E. Why things bite back. **Technology and the revenge of unintended consequences**, (New York: Vintage Books, 1997), ISBN 0 679 74756 7, 431 blz.
Vlis, I. van der, ''Bij de slag van Nieuwpoort keken de Spanjaarden tegen de zon in", **Historisch Nieuwsblad**, jrg. 8 (1998) 2, pp. 26. Interview van Jan Buisman, klimaathistoricus.
Westra, L. ,**Living in integrity: a global ethic to restore a fragmented earth**, (Rowman & Littlefield, 1998), ISBN 0847689271, 288 blz.
Wolch, J. en J. Emel, **Animal geographies. Place, politics, and identity in the Nature-Culture borderlands**, (New York: Verso, 1998), ISBN 1 85984 137 6, 310 blz.

Aankondigingen

Bij Ashgate Publishing zijn twee boeken verschenen die uitgebreid ingaan op de geschiedenis van het waterbeheer.

Land Drainage and Irrigation

Edited by Salvatore Ciriacono, University of Padova.
"Man's control over land and water for the purposes of agriculture was fundamental to the development of civilisations in the past, and remains so today. This volume deals with the processes of irrigation, and land drainage and reclamation, and illustrates the variety of technological and engineering solutions in a wide chronological and geographical perspective.
The sophistication of many premodern systems is clear, as also the impact of modern technologies. Important points that emerge are that there was no steady or linear progression in techniques across time -instances of the transfer of ideas are balanced by cases of independent development - and that the correlations between irrigation systems and social structures demand more complex explanations than often proposed."

Contents
Introduction;
Ancient irrigation:
-Ancient irrigation and water management in the Indian Ocean region, K. N. Chaudhuri;
-Irrigation and land use in ancient Mesopotamia, J.W. Gruber;
Irrigation in Europe and the Middle East:
-Water and soil from the desert: some ancient agricultural achievements in the central Negev, Y. Kedar;
-Roman dams in Tripolitania, C. Vitafinzi;
-Hydraulic technology in Al-Andalus, Thomas F Glick;
-Giovanni Francesco Sitoni, an hydraulic engineer of the Renaissance, José A.Garcia-Diego;
-Irrigation in Norway and elsewhere in Northern Europe, P. Michelsen;
Land drainage and reclamation in Europe:
-History of the reclamation of the Western Fenlands and of the organisations to keep them drained, H. van der Linden;
-Land drainage and reclamation, L.E Harris;
-Le marais Poitevin, R. d'Hollander;
-Boulton and Watt and the Norfolk marshland, N. Mutton;
-The engineering works of John Grundy 1719-1783, A.W Skempton;
-The drainage and reclamation of the Somerset levels, 1770-1833, M. Williams

64
NET WERK
954-955
24/25
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Irrigation in America and Asia:
-Surveying and hydraulic engineering of the pre-Columbian Chimù State: AD 900-1450, C.R Ortloff;
-Technological change in a traditional society: The case of the desague in colonial Mexico, Louisa Schell Hoberman;
-Irrigation, agriculture and the landlord in early modern Japan, Isao Hatate;
-Water control in the Dongting lake region during the Ming and Quing periods, Peter C.Perdue;
-Contributions of the British to irrigation engineering in upper India in the 19th century, J.M.Brown;
Index.
Ashgate Publishing, Aldershot
Studies in the History of Civil Engineering 3 November 1998, 244 x 169 mm 414 pages. Hardback 0 86078 752 4 £85.00

Water Supply and Public Health Engineering

Edited by Denis Smith, Formerly University of East London.
"This volume traces the evolution of the concept of Public Health and reveals the importance of political will and public spending in this field of civil engineering. Design, construction, operation and maintenance of water supply and main drainage works are discussed. The period covered extends from Roman engineering through to the early 20th century, with examples from Europe, America and Japan. These papers also underline the fundamental importance of these works in the successful functioning of an urban society, and in the growth of modern cities."
Contents:
Introduction
Urban water-supply:
-Attitudes to Roman engineering and the question of the inverted siphon, Norman A.F. Smith;
-Our debt to Roman engineering: the water-supply of Lincoln to the present day, M.J.T. Lewis;
-Sir Hugh Myddelton and the New River, G.C. Berry;
-George Sorocold of Derby: a pioneer of water-supply, F. Williamson;
-The old water supply of Seville, George Higgin;
-Portsmouth's water supply, 1800-1860, Mary Hallet;
-The impounding reservoirs of the Newcastle and Gateshead Water Company, 1845- 1905, R.W. Rennison;
-The Old Croton Aqueduct, George H. Rappole;
-Bringing water to the Crescent City: Benjamin Latrobe and the New Orleans waterworks system, Gary A. Donaldson;
-Urban sanitation in preindustrial Japan, Susan B. Hanley;

Sanitary reform:
-The development of Victorian infrastructures: the example of Portsmouth, R.A. Oker;
-Edwin Chadwick and the engineers, l842-1854: systems and antisystems in the pipe-and-brick sewers war, Christopher Hamlin;
-The separate vs. combined sewer problem: A case study in urban technology design choice, Joel A. Tarr;
-Sir Joseph William Bazalgette (1819-1891): Engineer to the Metropolitan Board of Works, D.Smith;
-Eugène Belgrand (1810-1878): civil engineer, geologist, and hydrologist, George Atkinson;
Ashgate Publishing, Aldershot
Studies in the History of Civil Engineering 5 February 1999 ; 244 x 169 mm c. 416 pages Hardback 0 86078 754 0 c. £ 85.00

Doctoraalscripties

Doctoraalscripties zijn nog steeds grijze literatuur, waardoor zij aan de aandacht ontsnappen. Aan de VU is een aantal studenten afgestudeerd op een milieuhistorisch onderwerp:
D. Sinkeldam, Van Zuiderzee tot IJsselmeer. Een historische beschouwing over het ontstaan van de Zuiderzeewetgeving, 1997
H. Rollingswier, Aardgas voor de tuinbouw in het Westland. Van olie naar aardgas in de Nederlandse glastuinbouw ter bestrijding van de luchtverontreiniging door zwaveldioxide 1969-1974, 1997
J.W. Oosthoek, De stank der welvaart. Industriële waterverontreiniging in de Groninger Veenkoloniën 1850-1980, 1996.
Y. Koornwinder, De "gezondheids- en welzijnswet voor dieren". Een historische beschouwing van het wetgevingsproces 1980-1992, 1998
J. Naber, Een aanval in drie golven. De impact van de Spaanse griep in Nederland in de periode 19180-1920.
Inlichtingen: Wybren Verstegen, VU, verstege@let.vu.nl.

OPROEP

Society & Natural Resources is an interdisciplinary journal that examines a broad range environmental issues. I am looking for people would be willing to review books for us. We have a strong circulation. Furthermore, our reviews run about 1300 words. Thus, you will have the space to write a review that goes well beyond the typical detail oriented review. If you are interested please send me: (1) your address, and (2) your areas of interest.

64
NET WERK
956-957
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

If possible, please circulate this e-mail to friends in other departments. Please respond directly to
Adam Weinberg,
aweinberg@mail.colgate.edu
Reviews Editor
Society & Natural Resources
Colgate University
Hamilton, NY 13346

26/27

Call for papers: Into the Next Millennium: The Past and Promise of Environmental History

American Society for Environmental History Annual Meeting
March 16-19, 2000
Tacoma, Washington

The American Society for Environmental History invites proposals for its 2000 meeting in Tacoma, Washington. Paper and session proposals that examine any aspect of human interaction with the physical environment over time are welcome. The program committee especially encourages proposals that focus on the relationships among the practice of environmental history and environmental problems and solutions and that suggest possibilities for future environmental histories. Proposals by contributors in related fields and scholars in foreign countries are welcome. The Program Committee strongly encourages the submission of entire panels that include all presenters, chair, and commentator. Though individual proposals will be considered, they will not be as easy to place on the program as complete ones. Contributors whose paper proposals are accepted can also serve as chair of another session.
For more information, contact members of the program committee:
•Mart Stewart (program chair), Western Washington University (smar4@cc.wwu.edu; 360/650-3455)
•Kate Christen, Smithsonian Institution (CHRISTEN@OSIA.SI.EDU, 202/357-1421)
•William Willingham (Wwillingham@worldnet.att.net)
•Mark Harvey, North Dakota State (harvey@plains.NoDak.edu, 701/231-8828)
•Mancy Langston,University of Wisconsin (nelangst@facstaff.wisc.edu, 608/265-9008)
•Lisa Mighetto (exofficio / local arrangements chair) Historical Research Associates, Inc (mighetto@montana.com, 206/343-0226)
Proposals should contain six copies of the following:
1) cover sheet with the full name and affiliation of each panel participant and the titles of the session and/or of each paper;
2) a 100-word maximum abstract describing the purpose of the session;

3) a 250-word maximum abstract of each paper; and
4) a two-page maximum c.v. for each participant that includes telephone numbers, mailing addresses, e-mail addresses, and fax numbers.

Please do not send additional materials or exceed word limits.

Proposals should be postmarked no later than July 15, 1999. All six copies should be sent to Mart Stewart, Department of History, Western Washington University, Bellingham, WA 98225-9056. Local support for the meeting is provided by the Washington State Historical Society.

27
28

International Roundtables on the environmental history of European cities and regions (19th 20th century)

First meeting-Provisional programme
Clermont-Ferrand, 4 - 6 May 2000
General Theme: Pollution and struggles against pollution in Europe, nineteenth and twentieth centuries

Thursday May 4th afternoon - Inventing a political problem: pollution

Chair Geneviève Massard-Guilbaud (Université Blaise-Pascal, Clermont-Fd) Discussant: Bill Luckin (Bolton Institute et London University, United Kingdom)

Patrick Fournier (Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand, France) De la souillure à la pollution, un essai d'interprétation des origines du concept de pollution

Myriam Daru (Eindhoven, The Netherlands) The Dialectics of dirt

Lucie Paquy (Université Lumière, Lyon, France) Institutions et services en charge de la pollution à la fin du XIXe siècle. L'exemple grenoblois (1870-1914)

Matthieu Flonneau (Université Sorbonne, Paris, France) Entre morale et politique: l'invention du « Ministère de l'impossible »

Franz-Joseph Brueggemeier (Universitat Freiburg, Germany) "Waldsterben". The Construction and Deconstruction of an environmental problem

Henk van Zon (University of Groningen, The Netherlands) The perception of the water pollution problem in the Netherlands (19th and early 20th century)

Friday May 5th morning - Water Pollution, Air pollution

Chair: to be named

Discussant : Christoph Bernhardt (IRF, Berlin, Germany)

Bill Luckin (Bolton Institute et London University,United Kingdom) The Historical determinants of environmental concern: the problem of atmospheric pollution in late nineteenth and early twentieth century London

Elfi Bendikat (Humbold Universität, Berlin, Germany) Pollution caused by traffic and transport: public intervention and debates. The example of Berlin and other German cities (1900-1939)

Frank Uekoetter (Universität Bielefield, Germany) A look into the Black box: why air pollution control was undisputed in interwar Germany

Nicholas Goddard (Anglia Polytechnic University, United Kingdom) River pollution in England (1848-1870)

Sabines Barles (Université Paris VIII, France) L'invention des eaux usées: l'assainissement de Paris (1780 - 1930)

Simone Neri Serneri (University of Sienna, Italy) Water pollution in Italy, the failure of the hygienic approach (1890-1900)

28
29

Friday May 5th afternoon - Town and Industry: what kind of relationship ?

Chair: to be decided

Discussant: André Guillerme (Centre d'Histoire des techniques, CNAM, Paris)

Jean-Pierre Williot (Université d'Artois, France) Odeurs, fumées et écoulements putrides: les pollutions de l'industrie gazière au XIXe siecle

Estelle Barret (Université Lumière, Lyon, France) Modifications du paysage industriel et esprit industrialiste: les autorités municipales face au risque industriel (France, XIXe siècle)

Gabrielle Corona (Université de Naples, Italie) "Naples touristique contre Naples industrielle: comparaison entre deux modèles de développement" (XIXe-XXe siècles)

Alain Faure (CNRS - Université Paris X-Nanterre, France) Emprise et nuisances industrielles (Paris, XIXe siècle)

Dieter Schott (Universität Darmstadt, Germany) Urban industrial policy (Germany, 1890-1930)

Gérard Jigaudon (Centre d'Histoire des techniques, CNAM, Paris) Un siècle de cohabitation habitat-industrie dans la banlieue nord-ouest de Paris (1860-1960)

Saturday May 6th - Citizens against pollution: Environment, Social Movements and Gender

Chair: to be decided

Discussant : J. Radkau (Universitat Bielefield, Germany)

Tomomi Hokata (Gakushuin University, Japan) The civil movement for the urban green space. The case of the city Leipzig in the Second Imperial Age

Jean Adams (Salford University, United Kingdom) Women's Modes of Participation in The Environmental movement (mid

64
NET WERK
958-959
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

l9th century to mid 20th Britain)
Dr Engels (Universität Freiburg, Germany) Women and the environmental protest in Germany after 1945
Jean-Pierre Goubert (Ecole des Hautes Etudes en Sciences sociales, Paris, France) Les sociétés de pêche: Sensibilité, argumentaire et influence politique (France, XIXe et XXe siècle)
D. Papaioannou & L. Sapounacki-Dracaki (Athens University, Greece) The emergence and development of the environmental movement in Greece
Marie Bolton (Université Blaise-Pascal, Clermont-Ferrand, France) Environmentalists, Citizens and workers: the struggle against Oil Industry Pollution in the San Francisco Bay Area

Oslo 2000

Het programma van het 19e Internationale Congres voor Historische Wetenschappen die plaats vindt aan de universiteit van Oslo (Blindern campus) van 6 tot 13 augustus 2000 is nu bekend. Een sessie is volledig gewijd aan milieugeschiedenis
Sessie 18. New developments in environmental history
Coördinatie: Franz-Josef Brüggemeier,
Referent: Verena Winiwarter
David Blackbourn, Rivers and landscape in Germany, 18th-20th century
Mark Elvin, Chinese environmental history: Regional diversity as key to analysis
Richard Grove, The El Niño and world history 3000 BC to present: a new framework for environmental economical history
Christian Pfister, River correction, forests and flooding, European experiences
William Beinart, African history, environmental history and race relations)
Joachim Radkau, Is there a European 'Sonderweg' in environmental history?
Sessie The history of disease (olv Jese Luis Peset) **Sessie History of Tourism** (olv André Rauch)
Inlichtingen: 00 47 22 856907
fax 00 47 22 854700
e-mail oslo2000@hf.uio.no
http://www.hf.uio.no/Oslo2000

29/30

64

NET WERK

960-961

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

30/31

Call for papers en vroege registratie Fifth International Conference of the

European Association of Urban Historians

Berlin 30 augustus -2 september 2000
In het programma van deze conferentie is een aantal sessies opgenomen met enige relevantie voor de geschiedenis van hygiëne en milieu

Hoofdsessie (3 uur, 10 papers): State of emergency: cities and catastrophes (early modern and modern history)
•Dieter Schott
Institut für Geschichte, FB 02 Technische Universität Darmstadt Schloss, 64283 Darmstadt, Duitsland
Tel +49 6151 163595
Fax +49 6151 1639992
shott@pg.tu-darmstadt.de
•Geneviève Massard-Guilbaud
Université Blaise-Pascal-Clermont-Ferrand 27 impasse du Moulin, 63118 Cebazat, France
Tel +33 4 73 25 18 83
massard.guilbaud@wanadoo.fr

Specialistische sessie (1,5 uur, 5 papers): Transportation and urban development before the railway age
•Bruno Blondé
Department of History UFSIA
Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen
+32 3 220 42 78
blonde.b@alpha.ufsia.ac.be

Cleaning the city: waste disposal and the urban environment in the pre-modern era (1000-1700)
•Evan Jones,
The Centre for Urban History, Leicester University, Leicester LE1 7RH, UK
+44 116 252 5069
Fax: +44 116 252 5062
e-mail etjl@leicester.ac.uk

Historische bibliotheek over beroepsziekten

De catalogus van historische boeken van de 'Clinica del Lavoro Luigi Devoto' is nu beschikbaar. Het bevat een overzicht van circa 3000 werken uit de 19e en het begin van de 20e eeuw in het Engels, Frans, Duits, Italiaans en Spaans. De onderwerpen zijn o.a. arbeidshygiëne, anatomie, fysiologie, biologie, scheikunde, histologie, radiologie, wetgeving, filantropie en maatschappelijk werk. Er zijn ook oudere werken, zoals boeken over klimaat en water waarvan de oudste dateert uit 1588.
Voor meer informatie:
Maria Barenghi,
via San Barnaba 8, 20122 Milano, Italië
Tel. +39 02 5799 26 34
Fax +39 02 5518 8375;
e-mail: netprev@imiucca.csi.unimi.it

Achtergronden van Rachel Carson (Silent Spring) op internet

Op de web pagina http://www.rachelcarson.org zijn kort geleden de volgende 'links' opgezet over Rachel Carson, de beroemde Amerikaanse milieu-activiste:
- de Rachel Carson Papers at the Beinecke Rare Book and Manuscript Library at Yale University
- de Lear/Carson Papers van Connecticut College
- de Dorothy Freeman Collection van Bates College
- en een verzameling over haar colleges aan de Johns Hopkins University

Twee emmertjes...

Tentoonstelling over de geschiedenis van de zoetwatervoorziening in Noordoost Friesland in Museum 't Fiskerhùske te Moddergat.
Het museum bestaat uit een vijftal voormalige vissershuisjes. De oude watervoorziening (regenbakken en putten) is in 1990 gerestaureerd.
In het kader van het Jaar van de Volkcultuur is in het museum een tentoonstelling te zien over zoetwatervoorziening. Bij de tentoonstelling is een boekje uitgegeven.
Het adres van het museum is Fiskerpad 4-5 Moddergat. Voor meer informatie: tel. 0519-589454

VVM

De Vereniging van Milieukundigen organiseert vele bijeenkomsten. Het kan voor milieuhistorici interessant zijn te weten hoe milieukundigen met het verleden omgaan. Informatie over de VVM bijennekomsten kan verkregen worden bij de VVM, Postbus 2195, te. 073-6215986, fax 073-6216985 e-mail vvm@worldaccess.nl

64

NET WERK

962-963

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

65

NET WERK

964-965

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

Ook dit keer heeft Net Werk extra veel bladzijden om te compenseren voor het lager verschijningsritme, met een wel wat lange vacantiepauze tussen nummer 64 en 65.
Het redacteurschap van Net Werk geeft een andere kijk op de wereld. Ben je op vacantie in Frankrijk, dan vallen de vele openbare fonteinen in dorpen en steden op. De meesten zingen het loflied van de maecenas die zijn onderdanen (in de 18e eeuw) of zijn medeburgers (in de 19e eeuw) het genot van vers en helder water heeft gebracht. Op bezoek in het paleis van Versailles, blijven je ogen langer dan die van je mede toeristen rusten op de meubilering van de kleine badkamer van de Zonnekoning, voorla het bidet, uitgevoerd als een luxe bidstoel om de echte functie te verbergen. Kijkend naar het dorpje dat Marie-Antoinette liet bouwen in een stijl die je onwillekeurig aan Anton Pieck doet denken, dwalen je gedachten naar de veranderlijkheid van wat mensen zien als landelijk en natuurlijk. Bij elk kasteel, let je op het waterbeheer als je langs waterpartijen en grachten wandelt. Bezoek aan een landelijk gelegen ruïne van een ambachtelijk hoogoven uit de achttiende eeuw roept vragen op over grondstoffen, uitbuiting van bosareaal, ingrepen in het landschap.
Het door pompgeluiden begeleid verblijf op een boerderij roept de vraag op hoe het grondwaterpeil zich in de laatste twintig jaar heeft ontwikkeld onder invloed van het Europese landbouwbeleid. Rijdend langs plattelandwegen, valt de verdwijning op van platanen langs de weg. Zelfs waar oppervlakkig gezien de tijd leek stil te hebben gestaan, blijkt toch nog binnen een halve levensloop erg veel veranderd te zijn. Zo dringt de geschiedenis van hygiene en milieu zich op heel tastbare wijze aan je op.
Deze wat speciale manier om naar de werled te kijken leidde ook ertoe bij het lezen van het aangrijpende boek van Robert-Jan Pelt en Deboràh Dwork over de geschiedenis van Auschwitz speciaal te letten op de wijze waarop mensen die de macht hebben, milieu en hygiëne (of het gebrek ervan) kunnen gebruiken om hun politieke doelen op de wreedst mogelijke manier te bereiken. Dezelfde crematie waarop mensen zich hartstochtelijk voor inzetten als een grondrecht, ingezet om sporen van massamoord op rechteloos gemaakte mensen weg te wissen. De geschiedenis van hygiene en milieu kan heel confronterend zijn.

Myriam Daru

KNMI Project Historisch Klimaat

Wereldwijd is er een toenemende vraag naar historische klimaat-data en de daarmee verbonden lange klimaatreeksen. Dergelijke reeksen zijn niet alleen van groot belang voor het doen van uitspraken over de lange termijn-veranderingen in het klimaat, maar ook voor het testen van de klimaatmodellen waarmee de gevolgen van het broeikaseffect worden berekend. Helaas zijn veel klimaatreeksen van onvoldoende kwaliteit of lengte. Ook zijn veel klimaatgegevens nog niet toegankelijk voor onderzoek omdat ze niet digitaal beschikbaar zijn (in ASCII vorm) of worden met vernietiging bedreigd door conserveringproblemen (dat geldt ook voor digitale bronnen) of anderszins.
Om bovenstaande problemen aan te pakken, is het KNMI begonnen met het opzetten van het project HISCLIM (HIStorical CLIMate). Een belangrijk doel van HISCLIM is het toegankelijk maken, zowel fysiek als kwalitatief, van alle historische klimaatdata voor land en zee uit Nederlandstalige bronnen. Daarnaast speelt 'data rescue' een belangrijk rol. Hieronder wordt verstaan het opsporen, vastleggen en conserveren van data-bronnen. Conserveren kan daarbij ook betrekking hebben op het voeren een conservatief weggooibeleid.

In de jaren tachtig hebben van Engelen en Geurts, in het kader van een EU-project, reeds 0,4 miljoen antieke (pre-KNMI = pre-1854) landwaarnemingen gedigitaliseerd. Dit is echter nog maar het topje van de ijsberg. In verschillende archieven in Nederland liggen nog miljoenen waarnemingen op digitalisatie te wachten. Een deel hiervan is in kopie op het KNMI aanwezig. Een voorbeeld is de zgn. Amsterdam Stadswaterkantoor-reeks (1700-1914). Deze reeks is vooral uniek in de zin dat vanaf 1784 ook elk uur temperatuur, en vanaf 1822 ook luchtdruk, werd gemeten. De reeks is op het KNMI op film aanwezig. Het digitaliseren van de handgeschreven informatie is, net als voor de overige reeksen, een gigantische klus die het KNMI binnen HISCLIM hoopt te voltooien. Digitalisatie alleen is overigens niet genoeg. Om de reeksen geschikt te maken voor klimaatonderzoek moeten tijden en eenheden gestandaardiseerd worden en moeten correcties aangebracht worden voor veranderingen in bijvoorbeeld meetopstellingen of instrumentarium. Dit wordt vergemakkelijkt als er ook zgn. metadata (data over data) beschikbaar zijn.
Wat betreft de waarnemingen op zee richt HISCLIM zich in eerste instantie op aanvulling en aanpassing van de wereldwijde elektronische COADS (Comprehensive

65

NET WERK

966-967

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Ocean Atmosphere Data Set) database. Een van de acties die ondernomen wordt is een zoektocht naar 20 000 scheepsjournalen die, tezamen met 8 miljoen ponskaarten, in december 1944 naar Duitsland weggevoerd zijn. Deze ponskaarten zijn in september 1945 teruggevonden in een onderzeebootschool in Neustadt, waarna ze weer naar het KNMI vervoerd zijn. De op de ponskaarten geponste waarnemingen (uit de 20 000 journalen) zijn later ingevoerd in COADS. Van deze ruim 6 miljoen door Nederland aangeleverde waarnemingen, over de periode 1854-1937, blijkt nu echter onduidelijkheid te bestaan over doorgevoerde correcties voor de luchtdrukken. Om dit probleem op te lossen moet er bijvoorbeeld duidelijkheid komen over de gebruikte instrumenten, die van schip tot schip konden verschillen. Dergelijke informatie (metadata) is alleen in de oorspronkelijke journalen te vinden. Met andere woorden: als de journalen niet gevonden worden, zijn de 6 miljoen Nederlandse drukwaarnemingen op slag vrijwel waardeloos voor klimaatonderzoek.
Een ander aandachtspunt binnen HISCLIM is het opzetten van een internationale pre-1850 maritieme klimaatdatabase. Het gaat daarbij om het digitaal maken van meteorologische informatie in oude scheepsjournalen vanaf ca. 1600. Die informatie, vooral van vóór 1800, is vaak beperkt tot windrichting- en kracht en kwalitatieve beschrijvingen van het weer en het voorkomen van ijs. Ondanks deze beperkingen, is het mogelijk om met dit type informatie het weer en het klimaat over grote gebieden te reconstrueren. In totaal zijn voor de pre-1850 periode 1068 Nederlandstalige journalen gelokaliseerd.
Hoewel veel bronnen van klimaatgegevens wel bekend zijn bij het KNMI, is het zeer wel mogelijk dat er andere bronnen zijn die tot nu toe over het hoofd zijn gezien. Het KNMI zou daarom graag in contact treden met mensen die vermoeden dat zij kennis hebben van dergelijke bronnen. Omdat het KNMI thans over onvoldoende mankracht beschikt om alle handgeschreven bronnen digitaal te maken, wordt tevens gezocht naar mensen die, tegen geringe vergoeding, willen helpen bij het digitaliseren van oude data.

Inlichtingen: Theo Brandsma
tel.: 030-2206 693
e-mail: brandsma@knmi.nl

Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910-1950)

Twee honderd gesprekken samengevat

In 1985 was in opdracht van Willy Vanlook, toenmalig conservator van de vallei van de Zwarte Beek, een onderzoek uitgevoerd naar de wijze waarop de boeren te Koersel en Hechtel in de eerste decennia van de twintigste eeuw met het land omgingen. Daarbij was bijzondere aandacht geschonken aan de jaarlijks terugkerende ingrepen op de permanente vegetaties van de heiden en de beekvalleien. Het resultaat van dat onderzoek is in 1986 gepubliceerd in Het Oude Land van Loon (jaargang 41:79-111). Hierbij was er speciaal voor gezorgd de informatie die van de boeren kwam, in de tekst geheel gescheiden te houden van het notenapparaat. In 1988 volgde een vulgariserende heruitgave van een deel van de informatie (Natuurreservaten, jaargang 10(5):132-138) .

Van augustus 1994 tot december 1996 is op en rondom het Kempisch Plateau een nieuwe reeks gesprekken gevoerd rond dezelfde onderwerpen. Er zijn ca. 180 gesprekken gevoerd, met net geen honderd informanten, van wie het gemiddelde geboortejaar 1913 is. De ondervraagde personen wonen verspreid over een oppervlakte van ca. 900 km2. De Aabeek, van de bronnen tot Beek, de Nete te Hechtel en Eksel, het vijvergebied tussen Genk en Diepenbeek, de grote heiden ten oosten van Houthalen en Zonhoven, de Solterheide te Neerglabbeek, zijn voorbeelden van gebieden, waar bij dit onderzoek extra veel aandacht aan is gegeven en waar dus extra veel mensen ondervraagd werden.

Uit de neerslag van de gesprekken is, naar het voorbeeld van de publicatie uit 1986, een omvangrijke synthese gemaakt. In een tweede fase is de synthese aangevuld met een uitgebreid notenapparaat en een bijkomend hoofdstuk met o.m. historische duiding bij een van de verdwenen landgebruiksvormen (kleinschalige irrigatie). Hierbij is veel literatuur gebruikt. De nadruk lag op oorspronkelijke teksten uit de referentieperiode, waarmee de verzamelde informatie kon worden ondersteund.

Een veertigtal foto's uit de referentieperiode werden op basis van de nieuw ingewonnen informatie van legenda voorzien en zullen in het werk worden gepubliceerd. Een kwart van deze foto's is niet eerder gepubliceerd.

Met deze synthese na enquête is voor het eerst, en mogelijks ook voor het laatst, een grote, en uit eerste hand verzamelde, hoeveelheid informatie beschikbaar gekomen over het gebruik dat de boeren destijds maakten van de heiden en van het grasland in de beekvalleien. Een op die wijze ontstane tekst bestaat voor geen enkele andere Europese heidezone (van Denemarken tot en met Frankrijk). Het resultaat is een geïntegreerd beeld van het functioneren van het landschap in de eerste decennia van de twintigste eeuw, voor de mechanisatie van de landbouw en voor het op grote schaal gebruiken van stikstof als mest. Met geen enkele combinatie van de losse elementen die in de literatuur te vinden zijn, had deze synthese kunnen gemaakt worden. Dit onderzoek in de Limburgse Kempen leidde tot het rechtzetten van verkeerde inzichten van buitenlandse oorsprong en bood zodoende meer houvast bij het bepalen van het voor deze verlaten landbouwgronden op te zetten beheer.

De auteur heeft de informatie niet blind verzameld. Centraal bij de verwerking staat het land, en wat daarmee gebeurde. In het geheel genomen is de tekst bovendien een getuigenis van de levenswijze van de vorige generaties bewoners van deze streek.

Joël Burny,
A.Vesaliuslaan 8
B 3500 Hasselt

65
NET WERK
968-969
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Prijsvraag over drinkwater

Nederlands Waterleidingmuseum nodigt scholieren (groep 7) uit mee te dingen near prijs van f 2.500,- Eenmaal per drie jaar schrijft het Nederlands Waterleidingmuseum te Utrecht de Ir.F.N.Sikkesprijs uit. Dit jaar is de tweede keer dat deze prijs words uitgereikt; in 1996 werd het boek "Versch drinkwater voor de hoofdstad" van Peter-Paul de Baar bekroond.

Deze keer is de Ir.F.N.Sikkesprijs bestemd voor leerlingen uit groep 7 (bovenbouw basisonderwijs). Elke groep 7 kan deelnemen, maar dat moet wel gebeuren in groepsverband. De opdracht is het samenstellen van een werkstuk over drinkwater vroeger, nu of in de toekomst. De prijs voor het bekroonde werkstuk bedraagt f 2.500,-. Dit bedrag wordt toegekend aan de school van de winnende groep. De winnende groep krijgt een dagje Utrecht aangeboden: een bezoek aan een (water)pompstation, een boottocht door de Utrechtse grachten, een bezoek aan het Nederlands Waterleidingmuseum en uiteraard words er wet gegeten en gedronken. Vanzelfsprekend words de winnende groep ook uitgenodigd voor de officiele prijsuitreiking.

Voor nadere informatie over de Ir. F.N. Sikkesprijs kan men terecht bij Jos de Meyere, secretaris van de jury (tel. 030-2487308; fax 030-2487474).

Vuurproef voor een grondrecht

Cappers, W. **Vuurproef voor een grondrecht. Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie 1874-1999,** (Zutphen: Walburg Pers, 1999), ISBN 90-5730-034-6, 336 blz.

De dood is hoe langer hoe meer een doodgewoon onderwerp. Als we de familieberichten op een willekeurige dag nalopen, valt op hoe veel mensen gekozen hebben voor crematie. Dat er hard geknokt moest worden om deze nu vanzelfsprekende keuze te kunnen maken zal de meeste krantlezers ontgaan. Het is dan ook goed dat de Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie aan Wim Cappers gevraagd heeft haar geschiedenis voor een ruim publiek toegankelijk te maken. De geschiedenis van de dood in Nederland houdt Wim Cappers al jaren bezig en hij heeft in zijn eentje al een omvangrijke bibliografie bij elkaar geschreven. Zijn boek is dan ook behalve de geschiedenis van de Facultatieve, ook een geschiedenis van het cremeren geworden.

Crematie is een gevoelig onderwerp. Het is nu moeilijk te vatten hoe hartstochtelijk mensen zich ingezet hebben, zowel vóór als tegen crematie.

Toen de stichters zich in 1874 verenigden, hadden zij een drieledig doel: een propagandistisch, een politiek en een praktisch doel. Hun propagandistisch doel was verbonden met hun filosofische achtergrond. Drie van de liberale heren waren vrijmetselaars. Het cremeren paste bij hun van de verlichting geërfde idealen. Een rationele, hygiënische manier om dierbaren bij te zetten lag hen na aan het hart. Juist hiertegen was veel verzet uit diverse religieuze hoeken. Anti-crematie polemisten gingen soms heel ver met hun argumenten, tot en met anti-semitische diatriben, want sommige vooraanstaande leden van de crematistische beweging waren joods, zowel in Nederland als in het buitenland. Ook tegen het tot stand brengen van een adequate wetgeving was het verzet groot, soms met vergezochte argumenten, zoals het risico dat door crematie het bewijs van moord door vergiftiging zou verdwijnen. De pragmatische bestuurders van de vereniging zochten de mogelijke mazen in de wetgeving en concentreerden zich op het verzamelen van de nodige financiering. De begrafeniswet van 1869 bleek toch een opening te bieden en uiteindelijk lukte het om in 1914 het crematorium in Velsen te laten verrijzen. Maar daarmee was de vereniging nog niet vrij om het ook in werking te zetten.

Het recht op lijkverbranding kreeg gaandeweg een zwaardere politieke lading. Dit kwam institutioneel tot uitdrukking in de oprichting van de Arbeiders Vereeniging voor Lijkverbranding in 1919. Naast de liberale voorstanders van crematie kwamen nu de socialistische crematisten. Bekende socialisten lieten zich cremeren.

In de jaren twintig werkten institutionele en financiële perikelen de belangen van de de crematiebeweging tegen. Uit een oogpunt van architectuur is die periode wel een kentering. De eerste crematoria hadden een sterk expressionistische uitstraling. Architect Dudok bracht in 1926 een strak functionalisme mee bij het ontwerpen van een columbarium. Het boek geeft voorbeelden van de veranderende ruimtelijke indeling. ook uit de plattegronden is de verandering van de omgang met de dood af te lezen.

Interessant is ook hoe de crematisten zich in de propagandastrijd van dezelfde retorische middelen gingen bedienen als de anti's. De rustige ceremonie in de bescherming van het crematorium contrasteerde met de plechtigheid in weer en wind op de begraafplaats, de waardigheid van de asurn met het verval van kist en lijk. Maar nog steeds moest lijkverbranding zich in een juridisch grijs gebied afspelen waar het door confessionele weerstand moest blijven tot er crematie op voet van gelijkheid kwam te staan met begraven, dankzij de wet van 1955. De volharding van de crematisten heeft het mogelijk gemaakt eenieder de keuze te geven om wel of niet begraven, wel of niet gecremeerd te worden. Na 1955 heeft het cremeren een hoge vlucht genomen. Volgens statistisch onderzoek is de markt van de dood nu 50/50 verdeeld tussen begraven en cremeren. De financiële belangen zijn groot.De tijd van het idealistische gevecht om het cremeren als grondrecht is voorbij. De huidige activiteiten zijn nuchter en zakelijk. Misschien geeft de reklamekreet "Is er koffie na de dood" het beste aan hoe nuchter en zakelijk het cremeren is geworden. Zelfs de huidige architectuur heeft moeite om de stemmigheid van de vroegere ontwerpen te benaderen. Je zou bijna betreuren dat cremeren nu doodgewoon is.

Dat het boek meer is dan het resultaat van een opdracht aan een willekeurige historicus laat zich merken. Wim Cappers heeft duidelijk zijn eigen stempel gedrukt op het resultaat. Naast een institutionele geschiedenis is het ook voor een deel een cultuurgeschiedenis. Het geeft het boek wel een twee (of zelfs meer-)sporig karakter. Maar tegelijk geeft het reden om het meer dan een keer ter hand te nemen, want het is vol wetenswaardigheden die veel verder gaan dan louter en alleen de geschiedenis van de Facultatieve.

65
NET WERK
970-971
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Crematie in Duitsland

De ontwikkelingen in Duitsland hebben tal van parallellen met die in Nederland. Net als in Nederland is de Duitse crematistenbeweging een efgename van de Verlichting en hebben socialisten het cremeren gezien als een bij hun overtuiging passend einde. Ook in Duitsland verzetten de kerken zich tegen het cremeren, overwegend met dezelfde retoriek. Maar in de verenigingen die kenmerkend waren voor de crematistische beweging in Duitsland verzamelden zich vooraanstaande vrije beroepsuitoefenaars, gemeentelijke ambtenaren in hogere rangen en industriëlen die de politiek wisten om te turnen. In Duitsland waren in 1910 al meer dan 20 crematoria gebouwd, alhoewel een zeer kleine minderheid van overledenen de wens gaf te kennen zich te laten cremeren (of beter gezegd een zeer kleine minderheid nabestaanden dit toelieten). Maar in de jaren twintig nam de bouw van crematoria een hoge vlucht. In 1920 telde Duitsland 53 crematoria, in 1930 waren het 103. Daarmee lag Duitsland in Europa aan de top qua capaciteit. De politici van de Weimar-republiek waren voorstanders van een verzakelijking van de omgang met de dood. Onder het nationaal-socialistische bewind is deze ontwikkeling - al vóór de tijd van de vernietingingskampen - voortgezet.

De toenemende vraag betekende dat de industrie zich bereid toonde nieuwe technologie te ontwikkelen. (De eerste Siemensoven was overigens niet ontstaan naar aanleiding van een Duitse vraag, maar van een direct verzoek uit Italië in 1874). Ook Nederlandse bestuurders kwamen op zoek naar technische oplossingen bij Duitse bedrijven terecht. De technische innovatie bleef altijd zorgvuldig verborgen in de bedrijfsruimtes van de crematoria.
De situatie in Duitsland maakte het mogelijk en zelfs makkelijk van gewenste tot gedwongen crematie over te gaan. De technische kant van het verassen speelde zich altijd al in onzichtbaar gemaakte ruimten af. Wat onzichtbaar was kon onzichtbaar blijven. In het begin ging het de Nazi's erom de grote sterfte ontstaan door de mishandelingen van grote groepen mensen aan te kunnen, op een voor de onderdrukkers veilige manier. Veilig in alle zinnen des woords, onder andere voor de eigen gezondheid. Daar voegde de nazi-leider Heydrich nog een racistisch argument aan toe: Joden waren volgens hem dragers van bijzonder gemene ziekten en als zij in ghetto's massaal daaraan stierven moest besmetting van grondwater door begraving vermeden worden. In een later stadium vonden haastige verbrandingen plaats in Majdanek en Treblinka om de sporen van massamoorden te wissen. De

65
NET WERK
972-973
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

systematische verbinding van industrieel georganiseerde moord en de massale bouw van ovens is de laatste etappe van dit proces in Auschwitz-Birkenau.
Bij dit stuk is gebruik gemaakt van: Fischer, N. , Vom Gottesacker zum Krematorium. Eine sozialgeschichte der Friedhöfe in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert, (Köln; Weimar; Wien: Bohlau Verlag, 1996), ISBN 3-412-11195-3.

Auschwitz als hoofdstuk in de geschiedenis van hygiëne en milieu

Pelt, R. J. van en D. Dwork , **Auschwitz**, (Amsterdam: Boom, 1997), ISBN 90 5352 346 4.
Wie Auschwitz beter wil begrijpen, moet het boek van Van Pelt en Dwork ter hand nemen. Daarbij valt op hoe klein lijkende materiële details van belang kunnen zijn. Auschwitz is dan niet meer de abstractie van een beladen naam, maar de geschiedenis van een plek, van het milieu waar het zich bevond en bevindt, van de technieken die mensen misbruikt hebben en van hun slachtoffers.
Is het mogelijk om van Auschwitz te spreken als een hoofdstuk in de geschiedenis van hygiëne en milieu? Banaliseert het niet de geschiedenis van de Holocaust? Wel als we de Holocaust tussen aanhalingstekens zouden laten. Niet als we daarmee het gebeurde niet alleen zien als de Endlösung, maar als het bijeenkomen van verschillende ketens van gebeurtenissen: de geschiedenis van ontginningen en stadstichtingen in Polen door Duitsers in de middeleeuwen, het teruggrijpen naar deze ontwikkelingen door de nationaal-socialistische bedenkers van de Ostpolitik, de visie van de Nazi's op een beschermende zone bevolkt door "Wehrbauern" van zuiver germaans ras afkomstig uit Duitsland en andere Europese landen, het kenmerkende van de het gebied rond Auschwitz als bufferzone en als strategische plek, het gebruiken van Auschwitz-gevangenen voor de werken van ontginning en waterhuishouding om het gebied gereed te maken voor de komst van Duitse boeren, de geschiedenis van de planologie en de rol van planologen in de politiek van Himmler, hun visie op de verduitsing van Oost-Europa met de daarbij behorende massaverhuizingen en verdrijvingen, het belang van de bouw van een fabriek voor kunstrubber bij Auschwitz die gebruik kon maken van slavenarbeid, de inzet van technologie voor ontsmetting en crematie, ontwikkeld in een andere context en verworden tot de industrialisatie van de dood.

De Duitse stad Auschwitz

Auschwitz mag dan wel Oswiecim heten, het is een in 1270 door Duitsers gesticht stadje. Het kon zich tot een klein handelscentrum ontwikkelen omdat het langs de route Wenen-Olmütz-Oppeln-Krakau-Lemberg lag en handelsrechten had gekregen van de hertog van Teschen. In 1316 werd het zelfs de hoofdstad van het onafhankelijke hertogdom van Auschwitz, later het hertogdom Ozwiecim en Zator. Ook joden kwamen zich in Auschwitz vestigen. Aan het einde van de 19e eeuw werd het als grensstadje een belangrijk verzamelplaats van waar Galicische Joden en Poolse migranten naar Duitsland trokken.

Oostkolonisatie

Na de Eerste Wereldoorlog hebben voorstanders van Duitse kolonisatie in het Oosten en van het stoelen van de Duitse maatschappij op een grote groep weerbare boeren, zich verenigd in het Genootschap der Artamanen. Heinrich Himmler, onder wiens verantwoordelijkheid Auschwitz als moord-machine zou worden uitgebouwd, was al vlug een vooraanstaande figuur in de beweging. De middeleeuwse oostkolonisatie speelde een belangrijke rol in het denken van de Artamanen: 'Of we gaan naar het Oosten, zoals onze voorouders in de twaalfde eeuw hebben gedaan, óf we worden als volk weggevaagd uit de wereldgeschiedenis' (Wilhelm Kotzde in Der Falke 5 (1924) p. 104). Bij de Oostmythologie werden alle mogelijke elementen uit de geschiedenis voor de als legitimatie benut: de nieuwe kolonisatie moest het territorium van het Heilige Roomse Rijk en van de Duitse Orde heroveren. De ideologie van de verovering van land en het uitbreiden van het Duitse territoir in het oosten dateert van vóór de Nazitijd, maar die ideologie is gretig door de nationaal-socialisten overgenomen en systematisch uitgewerkt.
Tussen 1941 en 1943 zijn door verschillende instanties plannen opgesteld voor een grootscheepse expansie naar Oost-Europa , die onder de algemene naam Generalplan Ost bekend zijn geworden.Veel archiefmateriaal is verloren gegaan, maar er valt nog redelijk veel te reconstrueren. Een van de belangrijkste bedenkers was de geograaf prof. Konrad Meyer. Deze Meyer, overtuigde Nationaal-Socialist, Obersturmbannführer en invloedrijke medewerker van Himmler, heeft na 1945 zijn academische carrière zonder horten of stoten voortgezet, vrij van enige vervolging. Meyer zag Auschwitz als onderdeel van een nieuwe ruimtelijke ordening, strategisch geplaatst tussen industrie, bij een verkeersas, niet ver van mogelijke steenkoolvoorraden en aan de zuidkant omgeven door een gebied voor voedselproductie.

65
NET WERK
974-975
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Nieuw aan te leggen kanalen moesten de transportcapaciteit over het water vergroten. Meyer gaf in zijn tweede General plan Ost duidelijk aan dat de uitvoering van het plan sterk afhankelijk was van de inzet van dwangarbeid van 'werkploegen van krijgsgevangenen en vergelijkbare buitenlandse arbeiders'. Hij was zich dus volstrekt bewust van de voorwaarden en de gevolgen van zijn plan. Bij het GPO hoorden ook ontwerpen van dorpen, boerderijen en landschappen. In een publikatie van de Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums (de dienst van Heinrich Himmler) is er bijvoorbeeld een illustratie die toont hoe een door Poolse ontginning verarmd "Kultur"landschaft (de aanhalingstekens zijn bewust door de auteurs aangebracht) met erosie en gebrek aan bosareaal omgetoverd wordt in een verduitst landschap, met zorgvuldig aangelegde bossen en dorpen in het groen. (Neue Dorflandschaften, 1943).

Auschwitz als centrale plaats

De stad Auschwitz had een centrale plaats moeten worden, geheel in overeenstemming met de centrale plaatsen theorie van Walter Christaller, bekend geworden met zijn dissertatie uit 1933. Deze theorie krijgen studenten planologie nog steeds in colleges uitgelegd als een van de belangsrijkste uit de twintigste eeuw, ook in Nederland. Na 1945 is nog een poging ondernomen om de theorie concreet uit te werken in de nieuwe polders, maar de ontwikkelingen hebben het plan snel ingehaald en buiten werking gesteld. Alhoewel de rol van Christaller nog niet helemaal helder is, lijkt het erop dat hij met Meyer heeft samengewerkt. In elk geval heeft hij zijn hiërarchisch schema van dorpen en steden binnen in een zeshoekig raster veranderd om die beter op de visie van Meyer aan te sluiten. Als kleinste eenheid moest in het Oosten een 'Gruppendorf' liggen, met zes van dergelijke dorpen geplaatst om een hoofddorp, dat onderdak moest bieden aan diensten en een plaatselijke afdeling van de nationaal-socialistische partij. Zes hoofddorpen met hun omringend gebied kwamen wederom rond een administratief centrum.
De stad Auschwitz was dus bestemd om haar plaats te krijgen binnen deze ruimtelijke hiërarchie. De stad als agrarisch centrum moest bevestigd worden door de aanleg van een landbouwkundig proefstation. Gevangenen van het kamp Auschwitz zijn als dwangarbeiders ingezet voor de landinrichting en het bouwen van de verschillende onderdelen van dit proefstation. Terwijl zij uitgeput met stenen en aarde sjouwden en geslagen werden wisten zij niet dat zij werkten aan de uitvoering van een grootscheeps ruimtelijk plan. De carrière van Christaller verliep

overigens heel anders dan die van Meyer. Christaller kreeg moeilijkheden na de Tweede Wereldoorlog. Niet omdat hij had meegewerkt aan de nationaal-socialistische plannen van Meyer, maar omdat hij zich na 1945 had aangesloten bij de kommunistische partij. Biografische schetsen van het leven van Christaller geven meestal aan dat de theorie via de VS na de oorlog invloed heeft gekregen. Recent onderzoek toont aan dat de invloed op Duitse geografen van de nationaal-socialistische tijd al groot was vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Arbeid

De architect Hans Stosberg werd aangesteld om een masterplan te ontwerpen voor de uitbreiding van de stad. Als belangrijke factor in dit plan, was de vestiging van een kunstrubberfabriek, zoals te zien valt in zijn tekeningen uit 1941. Kunstrubber had een strategisch belang gekregen in de oorlogseconomie, want Duitsland was afgesneden van de voorraden aan natuurrubber. De nieuwe stadsuitbreiding kwam te liggen tussen de oude stad en de fabriek. Het contratiekamp ten zuidoosten van de oude stad bleef op veilige afstand van de nieuwe bewoners. Himmlers plannen voor de stad Auschwitz waren direct verbonden met de uitbreiding van het concentratiekamp. Om IG Farben zo ver te krijgen dat zij een rubberfabriek (de Buna werken; Buna = butadiene en natrium, de basisgrondstoffen) in Auschwitz zouden vestigen, had hij vergaande beloftes moeten doen omtrent gratis aan te leveren arbeid. De managers van IG-Farben waren volledig op de hoogte van de inzet van dwangarbeiders en de omstandigheden waarin deze dwangarbeiders leefden. In januari 1943 werd het project voor de uitbreiding van de stad Auschwitz stopgezet. De militaire situatie aan het oostfront maakte een voortzetting zinloos. De uitvoerbaarheid van de strategie uitgestippeld in het Generalplan Ost was al voor het haperen van de Duitse veroveringstochten twijfelachtig.

Gepland en ongepland

Onder Duitse historici is een dicussie gaande over de vraag of het vernietingskamp van Auschwitz-Birkenau een begin van uitvoering van een Generalplan Ost was, of een randvoorwaarde daarvan. Essentieel is het antwoord niet. Het kamp liet zich hoe dan ook inpassen in het gevolgde beleid.
Wat van Pelt en Dwork laten zien is dat de gëoliede machine van de nationaal-socialistische bureaucratie op tal van momenten haperde. Zoals bijvoorbeeld bij het onkundig ontwerpen van latrines. Om te bezuinigen voor de barakken van sovjetgevangenen werd één wasbarak per 7.800 gevangenen en één latrinehok per 7000 gevangenen gepland. De voorzieningen waren ongelofelijk primitief. Welke toestanden bij de met dysenterie besmette gevangenen hiervan het gevolg waren laat zich makkelijk raden. Aan de latrines werd geen aandacht besteed, aan de verbrandingsovens des te meer.
De uitvoering van het massaal verbranden van lijken in ovens was niet een vanaf het begin geplande techniek, maar is ontstaan als reactie op de opeenstapeling van 'problemen' en 'oplossingen'. De mensonterende omstandigheden veroorzaakten een grote sterfte door epidemieën voordat werd overgegaan tot systematisch moorden. Het verbranden van lijken op open vuren in de nabijheid van bewoonde oorden was niet lang houdbaar.
Men moest overgaan tot een andere techniek, waarbij efficiency gepaard ging met een minimum aan merkbare overlast voor de omringende bevolking. De kampleiding kreeg ook te maken met mogelijke besmetting van het grondwater. Gevangenen moesten meer dan honderdduizend lijken opgraven om ze te verbranden. De kampleiding liet rioolwaterzuiveringsinstallaties bouwen. De omgeving van Auschwitz leverde drinkwater en de Duitse of 'verduitste' bevolking die de omgeving zou komen bewonen moest van gezond water worden voorzien. Verassen in plaats van begraven was dus ook een oplossing om de bodem rein te houden.
Eind jaren dertig hadden al verschillende Duitse firma's veel ervaring opgedaan met crematieovens omdat de 'crematisten' in vele gemeenten politieke overwinningen hadden behaald en het cremeren na een langzame start in Duitsland steeds gewoner was geworden. De firma J.A. Topf uit Erfurt die de opdracht voor de uitvoering van de ovens van Auschwitz-Birkenau had weten te bemachtigen had al ervaring opgedaan bij een aantal 'burger'-crematoria. Het was dezelfde firma die in Buchenwald en Dachau de verbrandingsapparatuur leverde. De hoofdingenieur van Topf kende kennelijk de weg in de SS-hiërarchie en had al jaren een reklameoffensief ontketend in de richting van de verantwoordelijke officieren. Even onverschillig als de firma Topf, leverde de firma Degesch (Deutsche Gesellschaft für Schädlingsbekämpfung) de verschillende varianten van blauwzuur onder de naam Zyklon, ooit bedoeld voor ontluizing en in Auschwitz gebruikt werd om mensen te doden.
In juni 1942 beschikte Auschwitz al over een verbrandingscapaciteit van 4.756 lijken per dag. In 1943 werd de maximale capaciteit van ruim meer dan 5000 lijken bereikt, nadat de te haastig gebouwde installaties het voor een deel hadden

65
NET WERK
976-977
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

laten afweten en waren gerepareerd. Het grootste crematorium had 5 ovens met ieder 3 moffels (ovenopeningen). Door kampgevangenen permanent in te zetten was het mogelijk vier lijken per moffel per uur te verassen. Ondanks deze cijfers zijn de crematoria van Auschwitz geen spectaculair grote gebouwen. Van buiten zijn het anonieme lage bakstenen barakken waarvan alleen de schoorstenen de sinistere functie verraden, maar zorgvuldig vormgegeven door het speciale architectenbureau van Auschwitz in een bij de rest van de gebouwen passende bescheiden Heimatstil. Een groot deel van de gebouwen liep ondergronds door. De ontwerpers hebben bewust het zichtbare gedeelte zo klein mogelijk gehouden. Het is deze anonimiteit die het voor de Poolse bevolking mogelijk heeft gemaakt andere functies te geven aan diverse bijgebouwen, zoals klooster of buurtcentrum. De recente disco-affaire heeft nog eens pijnlijk duidelijk gemaakt hoe moeilijk het is Auschwitz op te nemen in het bewustzijn van mensen.
Het boek van Dwork en Van Pelt is voor het grootste deel de materiële geschiedenis van Auschwitz, de beschrijving van het produceren van ontwerpen en het realiseren van gebouwen en installaties. De vraag 'waarom' herhalen zij, maar zij laten als nog geen ander boek de onzichtbare geschiedenis zichtbaar worden en laten ook de overlevenden aan het woord.

Enkele aanvullende titels:

Christaller, W., 'Die Kultur- und Marktbereiche der zentralen Orte im deutschen Ostraum und die Gliederung der Verwaltung', Raumforschung und Raumordnung, (1940) 4.
Pressac, J. , Auschwitz: Technique and operation of the gas chamber, (New York: 1989).
--- Die Krematorien von Auschwitz. Die Technik des Massenmordes, (München: 1995) 2e druk.
Rössler, M. en S. Schleiermacher (red.) Der 'Generalplan Ost': Hauptlinien der Nationalsozialistischen Planung- und Vernichtingspolitiek, (Berlijn: 1993).
Wasser, B., Himmlers Raumplanung im Osten: Der Generalplan-Ost in Polen, 1940-1944, (Basel; Berlijn; Boston: 1993).

Congressen en symposia

27 september - 1 oktober 1999
Natur - Kultur: Volkskundliche Perspektiven auf Mensch und Umwelt
Locatie: Halle/Saale - Duitsland

30 september - 2 oktober 1999
International Conference on Society, Nature and History. Long-Term Dynamics of Social Metabolism
Locatie: Wenen
Contact: tel. 0043-152675010, fax 0043-15235843, e-mail: barbara.smetschka@univie.ac.at
Een groot aantal stukken voor dit congres zijn te vinden op de internet site van dit congres.
http://www.univie.ac.at/iffsocec/conference99/
Een keuze van 12 papers uit deze conferentie zal als boek verschijnen.

65
NET WERK
978-979
15/16
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Poep, cultuur en welbevinden (vervolg)

Als voortzetting van de in december 1998 gehouden studiedag over poep, heeft Sjaak van der Geest (UvA) op 15 oktober j.l. in Amsterdam een ruimer opgezet symposium georganiseerd.

Antropologie over Poep, cultuur en welbevinden (Sjaak van der Geest)
Lichaamsbewegingen: fecale symboliek in Afrika (Steven Van Wolputte)
De taal van poep (Michel Elias)
De verbeelding van poep in de kunst: een dia-presentatie (Leo Ligthart)
Ontlasting, hygiene en volksgezondheid (Herman Folmer)
Ontlasting in het ziekenhuis (Harry van der Bruggen)
Ontlasting en sociale relaties: het verzorgingshuis (Els van Dongen)
Stoma en welbevinden (Lia van Leeuwen)
De zorg om incontinentie (Lidy van Driel)
Informatie: fax 020-5253010 e-mail: vander geest@pscw.uva.nl

Themanummer ''Poep, cultuur en welbevinden", Medische Anthropologie, jrg. 11 (1999) 1. ISSN0925-4374.

Water in History: Global Perspectives

Op 9 juli t/m 11 juli 1999 vond de conferentie plaats 'Water in History: global perspective' te Aberystwyth (Wales).

16/17

Hier volgt een selectie uit de titels van voordrachten over Europese watergeschiedenis.
Dr. Richard Coopey and Professor Aled Jones (University of Wales, Aberystwyth); 'The Boundaries of Water History: The Case of Britain'.
Professor Christopher Hamlin (University of Notre Dame); 'The Naturalization of Water.
Dr. Mark Jenner (University of York);'The Invention of Dirty Water: Punty and Profit in the History of London Water c. 1790-c. 1830'.
Professor Andres Sanches-Picon and Dr. Juan Garcia-Latorre (University of Almeria); "'They live in the water'. The Economic and Ecological History of water resources in an arid country'.

Dr. Christoph Bernhardt (Institut für Regionalentwicklung und Strukturplanung); 'Debates on ecological problems of river construction in a historical perspective: The case of the correction of the upper Rhine (1817-1876)'.
Professor John Sheail (Institute of Terrestrial Ecology, UK); 'UA barrage of poisonous water, the river Tees as both a political and scientific laboratory for the use of watercourses in inter-war Britain'.
Dr. Thomas Zeller (Deutsches Museum, München); 'The River as Compromise: The Isar in Bavaria, 1880-1930'.
Dr. Ludy Giebels (hoogheemraadschap van Rijnland); 'From refreshing to purifying the water. The battle against water pollution of a Dutch water board (Hoogheemraadschap van Rijnland) 1900-1970'.
Professor William McGucken (University of Southern Indiana); 'Lake Erie Rehabilitated: Controlling Cultural Eutrophication, 1960s - 1990s.'
Dr. Richard Coopey (University of Wales, Aberystwyth); 'Engineering, Impenalism and Political Economy: Water In Britain Since 1850'.
Dr. Eva Jakobsson (Royal Institute of Technology, Stockholm); 'The History of Flowing Water Policy in Sweden: from natural flow to industrialized rivers'.
Mr. Laurent Honnoré (University of Louvain-la-Neuve); 'Water Supply in 19th Century Belgium. Evolution of municipal equipments and characteristics of distribution networks'.
Dr. Irene Maver (University of Glasgow); 'Scottish Water: Reactions and Resistance to Municipal Control in the Mid Nineteenth Century'.
Professor André Guillerme (CNAM, Paris); 'Water In Northern French Cities From Roman Empire to industrial Revolution'.

Deze conferentie moet een vervolg krijgen. De deelnemers zijn bezig zich te organiseren als een internationale vereniging van water historici. Correspondent voor Nederland is dr. Ludy Giebels

Nature between fact and fiction

An interdisciplinary symposium on nature in the cultural sciences 4 - 5 November 1999 Academiegebouw, Broerstraat 5, Groningen Rudolf Agricola Institute University of Groningen

Given that the division between nature and culture is one of the fundamental traits of the modern Western world, it might look as if nature is only marginally important to the cultural sciences. Nevertheless, nature crops up time and time again in any type of research on human culture (in the broadest possible sense of that word) - and not just as the opposite or counterpart of culture. On second thought, this should not surprise us. In the end, the borderline between nature and culture is a necessarily human, cultural, invention. It is drawn differently, apparently arbitrarily, in different scientific disciplines and cultural contexts. All these borderlines have one thing in common, however: they make 'nature', in a negative or positive sense, serve as a yardstick, as a criterion for evaluation and classification.
This observation has induced widespread endorsement of the idea that nature is itself to a large degree a cultural construction, and in that role a constitutive factor of the human representation of nature, of our diverging conceptions of nature. For this reason, the status of nature is a crucial focal point for reflection in each and every of the cultural sciences: is it (and in which sense) fact or fiction, real or a construction, autonomous or human-made, a mix of both, or yet something else? The significance of this kind of reflection is, in addition, evident in times in which environment, ecology and nature feature so prominently on political and social agendas.

The two-day symposium aims at providing an interdisciplinary insight into nature as a cultural (re-)construction, and into its role in the social and cultural sciences both as an object of scientific inquiry and as a guiding force. In the various sessions, prominent representatives of a broad range of cultural sciences will address two areas of controversy. One is that of the relation between nature and other constructions: how do conceptions of nature emerge in the first place?; the other that of the relation between nature as a construction and as reality: how reliable or representative are conceptions of nature, how do they influence our behaviour?Alongside this symposium a course will be organized for Ph.D.-students (aio's/oio's).

PROGRAMME
Thursday 4 November, Senaatskamer
10.00-10.30 Registration, Coffee
10.30-10.40 Opening of the conference by prof.dr. H.L.M. Hermans, Dean of the Faculty of Arts, University of Groningen
The literary construction of nature
10.40-11.30 Axel Goodbody (University of Bath), 'Ecocriticism/Possibilities and perspectives for an ecology-oriented literary critique'
11.30-12.15 Bernhard Scholz (University of Groningen), 'Sublime and beautiful nature in the geo-

65
NET WERK
980-981
17/18
18/19
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

graphical writings of Alexander von Humboldt'
12.15-13.30 Lunch break
13.30-14.15 Hubert van den Berg (University of Groningen), 'The representation of nature as convention. On the role of genre denominations'
14.15-15.00 Svend Erik Larsen (University of Aarhus), 'Virtues and virtualities'
15.00-15.30 Tea break
Natura naturata v. natura naturans
15.30-16.15 Frans Vera (Ministry of Agriculture, Nature Management and Fisheries, The Hague) 'Doomed to reconstruct. Because we've made nature disappear as fact, we have condemned ourselves to fiction'
16.15-17.00 Rob Leopold (independent philosopher, Niebert), 'Nature between distance and participation'

Friday 5 November, Offerhauszaal
Nature and nation
9.30-10.15 Henk van Zon (University of Groningen), 'Illusion and reality. Picturesque or realistic portrayal of Dutch landscapes by some nineteenth-century painters'
10.15-10.45 Coffee break
10.45-11.30 Friedmar Apel (University of Paderborn), 'Sacral nature and nationalism in the Wandervogel movement and in the circle of Stefan George'
11.30-13.30 Lunch break
13.30-14.15 Nina Witoszek (University of Oslo), 'Modernity and nature mythologies: the case of Germany and Scandinavia'
14.15-15.00 Wil Verhoeven (University of Groningen), 'Ecology as requiem: nature, nationhood, and history in Francis Parkman's "history of the American forest"'
15.00-15.30 Tea break
Nature and sustainability
15.30-16.15 Andrew Dobson (Keele University), 'Nature: just a social construction?'
16.15-17.00 Maarten Hajer (University of Amsterdam), 'A frame in the fields. Analysing culture and identity in environmental politics'
17.00 Closure of the symposium; reception.

Registration
Further information and registration (before Monday 25 October 1999) at the following address: Marijke Wubbolts, Rudolf Agricola Instituut, Rijksuniversiteit Groningen, Postbus 716, 9700 AS Groningen
e-mail: m.r.b.wubbolts@let.rug.nl ; tel: +31-50-363 7336
The entrance fee for the entire symposium is Dfl 120,- Entrance for one day only will cost Dfl 65,- Students and Ph.D.-students (aio's / oio's) pay no fee. Lunch, coffee and tea are included in the entrance fee, which is to be paid cash at the symposium.

65
NET WERK
982-983
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Location
Academiegebouw, Broerstraat 5, Groningen. Dates of the AIO course: 14 October, 28 October and 11 November, 14 -17 pm

Organization
Hubert van den Berg,
Faculty of Arts
(tel +31-50-363 5197)
Marcel Wissenburg,
Faculty of Philosophy
(tel +31-24-361 1853)
Marijke Wubbolts,
secretary / coordinator Agricola
Eva-Anne le Coultre,
student assistant Faculty of Philosophy in collaboration with the research group "Representation of nature" of the Rudolf Agricola research school.

Disastro! Disasters in Italy Since 1860

A two-day International Conference to be held at Yale University, organized by the Association for the Study of Modern Italy, the Department of History, Yale and the Department of Italian, Yale and Modern Italy. The Journal of the Asssociation for the Study of Modern Italy.

Friday 18th and Saturday 19th June 1999, Yale University, New Haven, USA

There is no European society whose modern history has been more deeply marked by disasters, both natural and social, than has Italy's. The recent earthquakes have highlighted once again the geographical frailty of the peninsula. Italy is a land with active volcanoes, seismic zones from North to South (only Sardinia has been free of earthquakes) 1,000 miles of vulnerable coastline, river basins which flood frequently, forests which burn every Summer, land which is vulnerable to slips and snowfalls. Disease, both epidemic and endemic, from cholera and malaria to AIDS, has haunted Italy insistently. Italy has not been free of man-made disasters, such as the Vajont dam flood of 1963 (where over 2,000 people were killed) or the Seveso chemical leaks of 1976. Terrorism created its own traumatic disasters, such as at Piazza Fontana and Bologna Station. Military defeats - Custoza and Lissa, Dogali and Adowa, Caporetto and the Second World War -have sent profound shocks through Italian society. The 1990s saw landslips ingulf whole towns near Naples, whilst thousands of prospective immigrants risked death on a daily basis attempting to reach Italy in flimsy craft.
The response to many of these tragic events can tell us much about Italy. Disasters test the social fabric and the political system to their li-

mits; survival and re-building draw on the deepest cultural reserves. In the past, historians and social scientists have worked on these phenomena in isolation. This conference is the first attempt to bring together scholars whose research has encountered the diverse Italian experience of disaster from unification to the present day.
Papers include: The history of malaria; Caporetto; The earthquakes of 1908, 1968, 1974 and 1980; The development of disaster response policy; The monarchy and disaster; The Albanian refugee crisis; Il racconto del Vajont; Piazza Fontana; Peasants and the Second World War; The Bologna bomb, 1980; Disasters in the contemporary media; Images of the Second World War
Yale University Conference Services 246 Church Street Suite 101 New Haven, CT 06510 FAX: 203-432-7345 Email: HYPERLINK mail to:roberta.hudson@yale.edu
For further information on the conference itself contact John Dickie (j.dickie@ucl.ac.uk) or John Foot (johnfoot@tin.it)
Dr. John M. Foot UK: Dept. of Italian, UCL, British Academy Research Fellow Gower Street, London, WC1E 6BT City and Identity Project, Tel: direct - 0171-504-2144 Centre for Italian Studies, Office - 0171-380-7784 Department of Italian, Fax - 0171-209-0638 University College London. Home: 1, Darville Road, London, Italy: Piazzale Lugano, 22 N16 7PT, Tel/fax: 0171-249-4582. 20158, Milan, Italy
Tel: 02-33220091 email(Italy/UK): j.foot@ucl.ac.uk
GSM 0347-2120466

21
22

The Memory of Catastrophe

14-17 April 2000
University of Southampton (UK)

The Department of History at the University of Southampton is organizing a major international conference on the Memory of Catastrophe, on April 14-17, 2000. The purpose of the conference is to bring together scholars from a range of academic disciplines with an interest in catastrophes in any historical period, to discuss the ways in which these events have been remembered or commemorated, and the impact these memories have had on affected communities.
Topics/panels currently proposed for the conference include: 'Doctors and the memory of catastrophe' 'Popular memories of the English Civil War' 'Memory and commemoration of the Great Irish Famine' 'America and the Vietnam War: the role of narrative in veterans' and national memory'

65
NET WERK
984-985
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

For further information please contact:
Dr. Kendrick Oliver Tel. +44 (0)1703 592243 E-mail: ko@soton.ac.uk
or: Dr. Peter Gray +44 (0)1703 592242 E-mail: pg2@soton.ac.uk
or: Dr. Waltraud Ernst +44 (0)1703 596648 E-mail: wer@socsci.soton.ac.uk
or write/fax to: Department of History, University of Southampton, Highfield, Southampton, SO17 1BJ, UK Fax: +44 (0)1703 593458
The Memory of Catastrophe conference is organized in association with the Parkes Centre for the Study of Jewish/non-Jewish Relations, and City Heritage Services, Southampton City Council.

22
23

Signalementen

Het is niet altijd mogelijk alle bibliografische gegevens te achterhalen. Graag ontvangen wij signalementen en aanvullingen. van lezers.

Bashford, A., **Purity and pollution : Gender, embodiment and Victorian medicine,** (St Martins Press, 1998), ISBN 0312210388.
Black, B., 'Construction sites, environement, region and technologies ind historical stories', **Technology and Culture**, jrg. 40 (april 1999) 2, pp. 375-387.
Bray, R. S., **Armies of pestilence : The effects of pandemics on history,** (Parkwest Publications, 1998), ISBN 0718829492, 258 blz. $31.95 (gebonden).
Cliff, A., P. Haggett en M. Smallman-Raynor, **Deciphering global epidemics : Analytical approaches to the disease records of world cities, 1888-1912,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), ISBN 052147860X. £ 18.95.
Clutton-Brock, J., **A natural history of domesticated mammals,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 232 blz. *f* 216,80.
Comerio, M. C., **Disaster hits home: New policy for urban housing recovery,** (Berkeley: University of California Press, 1998), ISBN 0-520-20780-7, xix + 300 blz. $39.95 (gebonden).
Cook, N. D., **Born to die : Disease and New World conquest, 1492-1650,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1998) New Approaches to the Americas, ISBN 0521627303 Paperback, 240 blz.
Cooper, M. A., **Inventing the indigenous: Local knowledge and natural history in the early modern German territories,** PhD Harvard University (1998).
Daru, M., 'Wens- en schrikbeelden van poep en poepverwijdering. theorie en praktijk van de 'Kwestie der Faecaliën' in de 19e eeuw', **Medische Anthropologie,** jrg. 11 (1999) 1, pp. 19 - 37.

65
NET WERK
986-987
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Demarée, G., 'Annus Mirabilis A.D. 1783: een kroniek van "Merscken weerdigste voorvallen" langs de Schreve', Werkgroep Hommage Roger A. Blondeau **Liber Amicorum Roger A. Blondeau,** (Uitgeverij Schoonaert).

Diamond., J. M., **Guns, germs, and steel: The fates of human societies,** (New York and London: W. W. Norton & Company, 1999), ISBN 0-393-03891-2 ; 0-393-31755-2; 0099302780, 480 blz. $27.50 (gebonden) $14.95 (paperback) ca *f* 33,60.

Dittrich, L. en A. Rieke-Müller, Carl Hagenbeck (1884-1913). **Tierhandel und Schaustellungen im Deutschen Kaiserreich,** (New York; Bern; Frankfurt am Main; Paris: Lang, 1999), 356 blz. ca. *f* 149,60.

Evans, J. en T. O'Connor, **Environmental archaeology. Principles and methods,** (Alan Sutton, 1999), ISBN 0750917784, 242 blz., *f* 144,90.

Farmer, P., **Infections and inequalities. The modern plagues,** (Berkeley: University of California Press), 344 blz., ISBN 0-520-21544-3, ca.*f* 87,80.

Fischer-Kowalski, M. en W. Hüttler, 'Society's metabolism: the intellectual history of materials flow analysis Part II, 1970-1998', **Journal of Industrial Ecology,** jrg. 2 (1999), pp. 107-135.

Fischer, N. , **Vom Gottesacker zum Krematorium. Eine sozialgeschichte der Friedhöfe in Deutschland seit dem 18. Jahrhundert,** (Köln; Weimar; Wien: Bohlau Verlag, 1996), ISBN 3-412-11195-3.

Fleming, J. R. en R. E. Goodman, **International bibliography of meteorology: from the beginning of printing to 1889**, (Upland: Diane Publishing, 1994). ISBN 0941 37540 4.

Groenewegen, H. en A. Oderwald **De verbeelding van het lijk,** (Nijmegen: Sun, 1999), ISBN 9061686326, 94 blz. fl. 29,50 Paperback.

Hammonds, E. M. **Childhood's deadly scourge. The campaign to control diphtheria in New York City, 1880-1930,** (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1999), 312 blz., ISBN 0-8018-5978-6, ca *f* 125,30.

Hanken, J., 'Beauty beyond belief: The art of Ernst Haeckel transcends his controversial scientific ideas', **Natural History**, jrg. 107 (1998-1999) December-January, pp. 56-59.

Hays, J. N. **The burdens of disease : Epidemics and human response in western history,** (Rutgers University Press, 1998), ISBN 0813525276 gebonden, 440 blz.

Heymann, M., 'Signs of hubris: The shaping of wind technology styles in Germany, Denmark, and the United States, 1940-1990', **Technology and Culture,** jrg. 39 (1998) October, pp. 641-670.

Hyde, E., **Cultivated power: flowers, culture, and politics in early modern France**, PhD Harvard University (1998).

Indonesian Environmental History Newsletter, (june 1999) 12.

Laar, J. N. van en J. B. den Ouden, 'Forest history of the Dutch province of Drenthe and its ancient woodland: A survey', in: Kirby, K. J. en C. Watkins (eds.) **The ecological history of European forests,** (New York: CAB International, 1998).

Liang, O., **Criminal-biological theory, discourse, and practice in Germany, 1918-1945,** PhD The Johns Hopkins University (Baltimore: 1999).

Lide, J. H., **Transforming Morocco: environmental change and social order in the Gharb, 1912-1956,** PhD University of Maryland College Park (1998).

Markel, H., **Quarantine!. East European Jewish immigrants and the New York City epidemics of 1892,** (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1999), 296 blz., ISBN 0-8018-6180-2. ca. *f* 58,10.

Matagne, P., **Aux origines de l'écologie: les naturalistes en France de 1800 à 1914,** (Parijs: Ed. du CTHS, 1999) Mémoires de la section d'histoire des sciences et des techniques, ca. *f* 82,90.

Murray Li, T. ,(ed.) **Transforming the Indonesian uplands: marginality, power and production,** (Amsterdam: Harwood Academic, 1999).

Nelson, A. R., **Acid rain and romanticism: East German forestry, 1945-1989,** (PhD Yale University: 1998).

Oldstone, M. B. A., **Viruses, plagues, and history,** (Oxford: Oxford University Press, 1998), ISBN 0195117239.

Pfister, C., R. Brazdil en R. Glaser, **Climatic variability in sixteenth century Europe and its social dimension,** (Dordrecht: Kluwer, 1999), ISBN 0792359348.

Platt, R., **Disaster and democracy: The politics of extreme natural events,** (Island Press, 1999).

Provoost, M., **Asfalt. Automobiliteit in de Rotterdamse stedebouw,** (Rotterdam: 010, 1999), ISBN 90-6450-268-4, 177 blz. *f* 34,50.

Purchase, E., **Out of nowhere, disaster in the white mountains,** (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1999), 224 blz. ca. *f* 120,10.

Reitz, E. J. en E. S. Wing, **Zooarchaeology,** (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), ISBN 0521485290, 455 blz. *f* 85,15.

Robbins, L. E., **Elephant slaves and pampered parrots: exotic animals and their meanings in eight-**

eenth-century France, PhD The University of Wisconsin - Madison (1998).
Simmons, J. J. I., **Those vulgar tubes: external sanitary accommodations aboard European ships of the fifteenth through seventeenth centuries,** (Texas A&M University Press), ISBN 0890967881.
Spek, T., 'Interactions between humans and woodland in prehistoric and medieval Drenthe (the Netherlands): an interdisciplinary approach', in: Kirby Keith J en C. Watkins (eds.) **The Ecological History of European Forests,** (New York: CAB International, 1998).

Tack, G. en M. Hermy, 'Historical ecology of woodlands in Flanders', in: Kirby Keith J. en C. Watkins (eds.) **The Ecological History of European Forests,** (New York: CAB International, 1998).
Watkins, C. en K. J. Kirby (eds.) **The ecological history of European forests,** (New York: CAB International, 1998).
Wills, C. , **Plagues : Their origin, history and future,** (Upland: Diane Publishing Co, 1999), 324 blz.,ISBN 0788161709.
Wolf, R. J. A., 'Researching forest history to underpin the classification of Dutch forest ecosystems. Case study of changes in forest utilization and forest vegetation on the Amerongen Forest in the Netherlands from the Middle Ages to the present', in: Kirby, K. J. en C. Watkins **The Ecological History of European Forests,** (New York: CAB International,), pp. 265-281.
Zon, H. van, **1909-199. 90 jaar RIVM. Een overzicht van het laatste decennium,** (Bilthoven: RIVM, 1999).
---, 'Rampspoeden in zicht. Milieucrises en crisisgevoelens (1860-1950)', **Groniek**, (1999) juli, pp. 395-407.

65
NET WERK
988-989
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

HEIMANS EN THIJSSE STICHTING

GEZOCHT

COÖRDINATOR (m/v)

De Heimans en Thijsse stichting beheert een bibliotheek en archief over de geschiedenis van de natuurbescherming in ons land, Zij is nu op zoek naar een vrijwilliger, die sturing kan geven aan de uitvoering van een enquête over de archieven van milieuorganisaties.

Hij/zij gaat deel uit maken van een commissie, die probeert te achterhalen waar de archieven zijn en hoe ze beheerd worden. Voor het enquêteren zelf is reeds een vrijwilliger beschikbaar.

Periode: in eerste instantie een halfjaar. Te investeren tijd: ongeveer 1 dag per maand

Werkadres: Plantage Middenl. 2c
Woonplaats: Amsterdam of directe omgeving

Kennis: bij voorkeur interesse in en op de hoogte van de geschiedenis en activiteiten van de milieubeweging.

Vaardigheden: in teamverband kunnen werken.

Inlichtingen bij Jaap Zwier
tel.: 0314 - 326789

MILIEU+
Adviesbureau Milieu+ zoekt voor een opdrachtgever :

HISTORISCH BODEMONDERZOEKERS

Deze opdrachtgever is een grote gemeente in het zuid-westelijke deel van de provincie Zuid-Holland.

Functie-informatie :
Het historisch onderzoek vormt de eerste fase van een bodemonderzoek. In het historisch bodemonderzoek wordt het voormalig en het huidig gebruik van een gebied achterhaald met behulp van divers archiefmateriaal, zoals oude topografische kaarten, luchtfoto's en vergunningen. Vervolgens wordt een hypothese opgesteld omtrent de mate waarin verontreinigde stoffen in de bodem voorkomen, gekoppeld aan de plaats van voorkomen. Kennis van de geschiedenis van de techniek en van (historische) productieprocessen is hierbij onontbeerlijk.

Kernbegrippen :
- archiefonderzoek: oude topografische kaarten, luchtfoto's, hinderwetvergunningen, adresboeken, verschillende geautomatiseerde gegevensbestanden, etc.;
- stadsgeschiedenis van ca. 1850 tot heden;
- bedrijfsgeschiedenis, techniekgeschiedenis en kennis van (voormalige) productie-processen;
- bodemkunde, chemie, milieukunde;
- logisch denken, puzzelen.

Samengevat zoeken we :
Een historicus die affiniteit heeft met techniek, productieprocessen, bodemkunde en milieu of een procestechnoloog, bodemkundige/milieukundige die affiniteit heeft met geschiedenis.

Geboden wordt :
Na een proefperiode van één jaar een vast dienstverband bij de betreffende opdrachtgever.
Een 36-urige werkweek en de mogelijkheid om parttime te werken.

Sollicitatie :
Belangstellenden dienen hun sollicitatie te richten aan :

Milieu+B.V.
t.a.v. Erik van Duijnhoven
Postbus 7133
2701 AC Zoetermeer

Informatie opvragen :
Tel.: 079-3 411 916
Fax : 079-3 423 111

65
NET WERK
990-991
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

66

NET WERK

992-993

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

Het is wat mij betreft bewezen. Oproepen per e-mail halen echt iets uit. Vandaar dit extra-dikke nummer Net Werk. Een nummer Net Werk ontstaat doorgaans als er voldoende kopij is, en het zag er in januari somber uit. Maar een e-mail kreet bracht een rijke schakering aan bijdragen. Het is zelfs voor het eerst dat meer dan 50% van het contactblad gevuld is door bijdragen van derden. Dit keer is Net Werk dus echt een contactblad. Daarnaast heeft een bibliografische zoektocht meer dan 80 signalementen opgeleverd. Een merkbare tendentie is dat een aantal milieuhistorici zich is gaan richten op onderwerpen rond consumptie. Consumptiehistorisch onderzoek is in, want de vrouwengeschiedenis en de techniekgeschiedenis hebben elkaar rond dit onderwerp gevonden . En consumptie betekent verbruik van energie en produktie van afval. Aan het andere einde van het spectrum vinden we historisch-ecologische onderzoeken. De discussie rond de ruimtelijke ordening legt de nadruk op de bedreigingen voor de groene ruimte, als het nota Belvedère iets zou gaan betekenen, krijgen de provinciale cultuur-waardenkaarten een sturende rol toebedeeld.

Om een duurzame invloed te hebben moeten in deze kaarten de resultaten van onderzoek regelmatig verwerkt worden. Dit vergt dan wel een cultuuromslag bij de bedenkers van gemeentelijke bestemmingsplannen, die steeds meer rekening moeten houden met bovengemeentelijke lange termijn structuren in het landschap. De mentaliteitsverandering is al jaren gaande in de wereld van de monumentenzorg. Daar heeft men oog gekregen voor patronen, structuren en grensoverschrijdende lineaire elementen in het landschap, Bij de grensoverschrijdende elementen hoort het water. Dat watergeschiedenis levend is, bewijst het afgelopen juli gehouden congres waarover Ludy Giebels in dit nummer bericht.
Tenslotte kom ik terug op de zogeheten electronische snelweg. Zou een electronische editie van Net Werk op internet recht van bestaan hebben? Als u hierover een mening hebt, laat het mij dan weten door een mailtje te sturen naar mdaru@iae.nl.

Myriam Daru

Watergeschiedenis

Een congres

Van 9 tot 11 juli 1999 werd in Aberystwyth in Wales de derde internationale conferentie Water in history gehouden, met 2 Nederlandse lezingen: een over Rijnlands bemoeienis vanaf 1927 met de waterverontreiniging in zijn gebied en een tweede - dat leek me een goed idee in een internationaal gezelschap - over het gemeenlandshuis in Leiden, met lichtbeelden. Die tweede lezing na het diner sloeg meer in dan de eerste. Men was kennelijk verrast dat een instelling die zich bezig houdt met water een eeuwenoude kunstcollectie heeft die voornamelijk aan de hand van de waterstaatszorg is besteld.

Dit even ter introductie. Wij congresgangers waren verrukt en begeesterd door het hele gebeuren. Het was erg inspirerend om van elkaar te horen, via lezingen natuurlijk maar vooral ook in de gesprekken daar tussen door hoe verschillend en tegelijk hetzelfde men over de hele wereld omging met het water.

We wisten dat natuurlijk allemaal al, maar bij elkaar gebald was de informatie uit diverse landen boeiender dan we hadden verwacht. Het aangename gevoel betrekkelijke pioniers te zijn in het historisch veld speelde daarbij natuurlijk ook een rol.

De organisatoren waren dr Richard Coopey en professor Aled Jones, beiden van de University of Wales, die ook een inleiding hielden. Er was een excursie naar de 19de eeuwse dam in de Elan Valley.

Veel landen waren in Wales vertegenwoordigd, al voerde het Amerikaanse en Britse deel de boventoon. De volgende sprekers met prikkelende titels voor hun lezing kunnen worden vermeld:

John T. Cumbler (University of Louisville US) 'Riparian rights: water -how much, where is it and what's it like;

Christopher Hamlin (University Notre Dame USA) 'The naturalization of water: the moisture we have lost';

Mark Jenner, (University of York UK) 'The invention of dirty water: purity and profit in the history of London water c 1790-1830;

Georgina Endfield (University of Nottingham UK) 'Socio-economic impacts of historical ENSO and rare climatic events in Mexico';

David Henkel (University New Mexico US) 'Bioregional planning before the Europeans: a profile of pre-Columbian regional water management';

Christoph Bernhardt (Institut für Regionalentwicklung und Strukturplanning, Berlijn) 'Debates on ecological problems of river construction in a historical perspective: the case of the correction of the upper Rhine (1817-1876);

John Sheail (Institute of Terrestial Ecology UK) '"A barrage of poisonous water" - the river Tee as both a political and scientific laboratory for the use of watercourses in inter-war Britain';

Thomas Zeller 'The river as compromise; the Isar in Bavaria 1880-1930';

Joao Luiz von Hoeffel (Universiteit Sao Francisco Brazilië), Suzana Padua (instituut de Pesquisas Ecológica Brazilië) 'The conservation of water resources and regional transformations. The Cantareira Reservoir Case';

Barbara Tellman (University of Arizona US) 'European impacts on water supplies and rivers in the arid regions of the American Southwest 1700-200';

Eran Feitelson (Hebrew University Jeruzalem) 'The ups and downs of Arab-Israeli water conflicts';

William McGucken (University of Southern Indiana US) 'Lake Erie rehabilitated: controlling cultural eutrophication 1960s-1990s';

Philip Scarpino (Indiana University US) 'Borders and boundaries: an examination of Canadian/American efforts to regulate water quality in the Great Lakes';

Richard Coopey (University of Wales UK) 'Engineering purity: constructing the Birmingham Welsh Water system 1870-1950';

Donald C. Jackson (Lafayette College Pennsylvania US) 'Knowing nature, knowing culture';

Eva Jakobsson (Koninklijk Instituut Technologie Stockholm) 'The history of flowing water policy in Sweden: from natural flow to industrialized rivers';

Sarbjit Singh Sahota (Ahmedabad India) 'The traditional water system of Jodhpur';

Laurent Honnoré (Universiteit Louvain-la-Neuve, België) 'Water supply in 19th century Belgium: evolution of municipal equipments and characteristics of distribution networks';

Irene Maver (University of Glasgow UK) 'Scottish water: reactions and resistance to municipal control in mid-nineteenth century';

Martin Melosi (University of Houston US) 'Pure and plentiful: from protosystems to modern waterworks in the United States, 1801-2000';

David Hardiman (university of Warwick UK) 'The politics of water in colonial India';

Patricia Sippel (Toyo Eiwa Women's University Japan) 'Controlling the Nagara: negotiating national and local interests in Japanese river management';

Terje Tvedt (Universiteit Bergen Noorwegen) 'The British Nile';

André Guillerme (CNAM Parijs) 'Water in Northern French cities: from the Roman Empire to the industrial revolution'

66
NET WERK
994-995
3/4
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Er is nu een nieuwe vereniging opgericht: de International Water History Association, de IWHA, die ook een website over de geschiedenis van het water zal inrichten. Voor inlichtingen IWHA@aber.ac.uk. De sleutelfiguren zijn Jones & Coopey met Owen Roberts, allen van de University of Wales.

4/5

De lezingen worden waarschijnlijk in mei of juni 2000 voor een deel uitgegeven in een speciaal nummer van een nieuw door Elsevier uitgegeven tijdschrift Water Policy, het officiële orgaan van de World Water Council. Voor inlichtingen daarover: Martin.A.Reuss@hq02.usace.army.mil

De Division of Water Sciences van de UNESCO wil graag samenwerken met de IWHA. In 2001 zal de volgende internationale waterconferentie plaatsvinden. Aberystwyth, dat twee maal dit heeft georganiseerd, zal dan de vlag overgeven aan Bergen in Noorwegen, zoals bekend het meest regenrijke oord in Europa. De organisatie zal in handen zijn van Terje Tvedt van de universiteit van Bergen.

De milieugevolgen van de zoutwinning in Nederland

In zuidwest Nederland heeft de zoute moernering in de middeleeuwen bijgedragen aan veel landvernieling, soms met blijvende schade. Hoe het proces van zoute moernering van de eerste spade in de grond tot en met het afleveren van mooi keukenzout in detail in zijn werk ging, is niet volledig bekend. Veel wat er geschreven wordt is overschrijfsel van overschrijfsels, je weet hoe dat vaak gaat. Het zou mooi zijn als het proces eens in een modern laboratorium op de snijtafel gelegd zou kunnen worden.
Een kleine stap in die richting is het grondig analyseren van een heel bekende prent: “Het darinkdelven”, door Pronck/Philips, 1745. Deze prent wordt keer op keer afgedrukt. Wat is die prent nu als “bron” waard, want 1745 is 250 jaar of meer na het einde van het massale darinkdelven voor de zoutwinning. Op dit ogenblik onderzoekt dr. K.Leenders deze zaak, waarbij inmiddels is komen vast te staan dat er in Zierikzee een hele reeks verwante schilderijen is (of was). Een daarvan moet het “origineel” zijn, maar welke? Leenders probeert over dat schilderij als bron (o.a.: datering, reeele activiteit of naar herinnering geschilderd?), als

66
NET WERK
996-997
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

weergave van een stukje topografie en als weergave van een stukje zoutwinningsproces meer te weten te komen. U hoort te zijner tijd nog nader. Bewonder de plaatjes op http://www.bart.nl/~leenders/gif/zierik1.jpg tot en met zierik4.jpg.
dr. K.A.H.W. Leenders
Elspeetstraat 13,
2573 HM Den Haag, Netherlands
Privé: 00-31-70-3453069
leenders@bart.nl
http://www.bart.nl/~leenders
Werk: 00-31-70-4417044
leend-k@pzh.nl

5/6

http://www.pzh.nl/

Nature, History, Society, Wenen 1999

Afgelopen herfst (30-9/2-10) vond in Wenen een groot congres plaats waar milieuhistorici en andere milieuwetenschappers elkaar ontmoetten in een inspirerende omgeving, de historische Kursalon in het grote groene Stadtpark. Het was de eerste keer in mijn leven dat ik een lezing gaf onder kroonluchters temidden van vogelgetjilp!
De ondertitel gaf als thema aan: ‘Long term dynamics of social metabolism.’ In het ‘mission statement’ dat tegenwoordig elke zichzelf respecterende congresorganisatie moet hebben, zijn deze begrippen goed uitgelegd, zodat ik al voor het het einde van het congres begon door te hebben dat er een samenhang bestaat met ‘energyflows’. Voor toelichting verwijs ik naar de buitengewoon mooi vormgegeven website van het congres, waar behalve de theoretische achtergronden ook alle papers van het congres zijn gepubliceerd, voor zover beschikbaar: http//:www.univie.ac.at/iff-socec/conference99.
Dit congres werd op diverse niveau’s gekenmerkt door invloed van de betawetenschappen en de Amerikaanse congrestraditities gemengd met een vleugje van de rijke Weense cultuur. Zo waren er postersessies met prijzen en een enquete van ConAccount over het onderzoeksprogramma voor de toekomst. In sommige sessies trad een straatmuziekgroep op als intermezzo, en ergens achter in het gebouw was men ook nog bezig door middel van interviews met sprekers informatie te verzamelen voor een kunstfilm over milieu. Maar misschien was het grote terras nog wel het belangrijkste, daar werd naar goede Weense gewoonte eindeloos gediscussieerd.
Zo prachtig systematisch en kleurrijk als de website was, zo was ook de planning van het congres, met gelukkig niet meer dan drie parallelsessies. Iedere dag werd geopend met een lezing door een belangrijke spreker en besloten met een afrondende discussie waaraan alle sessievoorzitters deelnamen. Aan het eind vond ook nog een aparte slotsessie

plaats waar zelfs nog een nieuwe spreker 'van buiten' verscheen..
Zoals wel vaker op de iets grotere congressen waren deze 'overhead' activiteiten waar men probeerde tot algemene uitspraken te komen over het overkoepelende congresthema en 'the state of the art' slechts voor een kleine groep aantrekkelijk. Hier speelde bovendien nog een bekend interdisciplinair probleem tussendoor, dat van de spraakverwarring tussen beta- en alpha milieuwetenschappers, in het bijzonder tussen minder en meer historische milieuwetenschappers, een kloofje
6 waaraan ik zelf langzaam begin te
7 wennen, maar waartegen enkele historici ernstig bezwaar aantekenden.
Er waren veel boeiende verhalen en dat is toch het belangrijkste. Bovendien klitten de Europese historici in de loop van het congres aan elkaar zodat er haast een minicongresje en ieder geval een levendige uitwisseling van informatie ontstond.
Ook dat vind ik belangrijk, want in Nederland mis ik dergelijke gelegeneheden nog een beetje en op Europees niveau moet er nog heel wat gebeuren, zeker gezien de 20 jaar die we achterlopen bij de V.S.
Het initiatief tot het congres was in handen van de groep IFF-Soziale Ecologie, een samenwerkingsverband van de universiteiten van Wenen, Klagenfurt en Innsbruck op het gebied van milieugeschiedenis. Deze groep heeft inmiddels een indrukwekkende reeks publicaties op zijn naam heeft ontstaan. Als medeorganisator, en naar ik aanneem, financierder, trad ConAccount op, een samenwerkingsverband van het Wuppertal Institut, het Centrum voor Milieukunde te Leiden, Statistics Zweden en IFF.
In de slotdiscussie presenteerde ConAccount enige cijfers over energiestromen. Wat daaraan het meest opviel was dat zo recent waren, niet meer dan enkele decennia, zodat het voor een langetermijn historicus moeilijk is te bevatten waarom die enige historische, laat staan voorspellende waarde zouden kunnen hebben. In reactie op mijn opmerking dienaangaande nodigde een van de pannelleden de historici uit om gegevens aan te leveren voor energiestroomanalyse op de lange termijn. Voor 1800 lijkt met dat zeer moeilijk. Dat blijkt ook uit de recentste studie van IFF-Sozials Ekologie waar dat voor een heel klein gebied uitgeprobeerd is en die onlangs op CD-Rom is verschenen (maar helaas niet in de handel): Landschaft hat Geschichte. Historische Entwicklung von Umwelt und Gesellschaft in Theyern. (http://www.wuv.at).
Mocht ik skeptisch lijken over dit congres, dan is dat onjuist. Het is het meest inspirerende congres geweest waar ik tot nu toe ben geweest. De organisatoren hadden hun ambities zeer hoog gesteld en als een van de resultaten is dat 'echte' milieuwetenschappers 'ons' om studies vragen ben ik heel tevreden. Ik zie al uit naar het volgende pan-Europese congres dat in het najaar van 2001 in St. Andrews, Schotland, wordt georganiseerd onder auspiciën van het daar onlangs opgerichte centrum voor milieugeschiedenis.

7 *Petra van Dam, Leiden*
8

66
NET WERK
998-999
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

EDEN project gaat tweede fase in

In 1992 ging bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) te Leiden het zogeheten EDEN project van start. EDEN staat voor Ecology, Demography and Economy in Nusantara, en dat laatste is een ander woord voor Indonesië. Bedoeling van het project was om de wederzijdse beinvloeding van mens en natuur in de Indonesische Archipel in kaart te brengen vanaf ongeveer 1600, als de historische bronnen wat ruimer gaan vloeien. Het project zou uit twee fases bestaan. De eerste fase, waarmee in 1992 begonnen werd, zou de periode van ongeveer 1600 tot ca. 1850 beslaan. De tweede fase moest de periode 1850-2000 omspannen.
De eerste fase is nu bijna afgerond. Er zijn drie manuscripten geaccepteerd voor publicatie. Het KITLV zal het boek (tevens dissertatie) van Han Knapen over Zuidoost-Borneo [nu Kalimantan] uitgeven, evenals de studie van David Henley over Noord-Celebes [nu Sulawesi]. Yale University Press publiceert het boek van Peter Boomgaard over mens in tijger in de geschiedenis van Indonesië en Maleisië. Bijna klaar zijn de manuscripten (tevens proefschrift) van Bernice de Jong Boers (over Sumbawa) en Freek Colombijn (Midden-Sumatra). Overigens waren er al in een eerder stadium voorlopige resultaten gepubliceerd, zowel in het Nederlands (themanummer Spiegel Historiael, getiteld 'Mens in natuur in Indonesië; Ecologische geschiedenis 1500-heden', nummer 10/11, jaargang 32, oktober/november 1997), als in het Engels (Peter Boomgaard, Freek Colombijn and David Henley (eds.), Paper Landscapes. Explorations in the Environmental History of Indonesia. Leiden: KITLV Press, 1997; dit zijn de uitgewerkte resultaten van een workshop).
Onlangs is er nu een begin gemaakt met de tweede fase van EDEN, die de periode 1850-2000 betreft. Voor deze fase is een andere opzet gekozen dan voor de eerste, toen de indeling grotendeels regionaal was. Nu is de aanpak meer thematisch, hoewel doorgaans ook regionaal afgebakend. Er zijn twee OIOs aangetrokken, Martine Barwegen en Susan de Roode, die zich respectievelijk zullen bezighouden met veeteelt op Java

en bosexploitatie en -beheer op Sumatra. Een nieuwe Postdoc, Manon Osseweijer, zal de exploitatie van de zee in Westelijk Indonesië bestuderen. David Henley gaat aan de slag met het thema malaria, terwijl Peter Boomgaard de bossen van Java bestudeert. Ook deze fase zal uiteindelijk een 'edited volume' gebaseerd op een workshop en vijf monografieën moeten opleveren. Maar dat zal nog wel even duren.
Peter Boomgaard

8/9

Wegenaanleg in Riau (Sumatra, Indonesië

In 1998 ben ik een onderzoek naar wegenaanleg in Riau gestart, dat -in deeltijd uitgevoerd- langzaam doch gestaag vordert. De provincie Riau bestaat uit een archipel (in menige Nederlandse stad terug te vinden als Riouwstraat) en een gedeelte van de oostkust van Sumatra. Het zal hier verder gaan over het vaste land van Riau. De vlakke oostkust van Sumatra is van nature bedekt met laagland tropisch regenwoud, dat een aantal maanden van het jaar geïnundeerd en ontoegankelijk is. Eeuwenlang vormde de rivier Siak met haar zijtakken de belangrijkste verkeersader van de kuststrook, waarlangs de schaarse bevolking grotendeels geconcentreerd was. Wie zich van de rivieren af waagde moest lopen door drasland en vanwege het moeizame over-landtransport konden alleen bosproducten met een hoge waarde per gewichtseenheid, zoals kostbare harsen en bezoar-stenen, uitgevoerd worden. De California Texas Oil Company (Caltex), een gemeenschappelijke dochter van Standard Oil of California en Texaco, ontdekte in 1940 in dit gebied olievelden, die naar later bleek buitengewoon rijk waren. Voor het eerst moest een bulkgoed worden uitgevoerd en voor het eerst was er een onderneming actief met voldoende kapitaal om grootschalige infrastructurele werken uit te voeren. Om het transportprobleem van de olie op te lossen bouwde Caltex een pijplijn van het stadje Pekanbaru, een rivierhaven aan de Siak op 100 km afstand van de monding, naar Dumai, een vissersdorp op de kust. Bij Dumai werd er een diepwater terminal voor tankers aangelegd. Om deze pijplijn te bouwen en te onderhouden werd er ook een parallelle weg aangelegd. Aanvankelijk was deze weg zeer primitief: smal, de contouren van het land volgend en verhard door er olie op te spuiten die zich met de grond vermengde tot een harde, maar zeer glibberige koek. De weg was in eerste instantie voor Caltex bedoeld, maar is nadien opengesteld voor het publiek. Sinds de verbinding Pekanbaru-Dumai in 1958 tot stand kwam is de weg tot op de dag van vandaag doorlopend verbeterd: verbreed, geasfalteerd, voorzien van zijwegen en van bruggen die rivierponten vervangen. Deze weg heeft het eeuwenlang vrijwel ontoegankelijke regenwoud opengegooid voor opeenvolgende golven van ondernemers, die telkens de weg effenden voor de volgende golf. Caltex werd overal gevolgd door houtkappers, die onbedoeld bouwgrond vrijmaakten voor plantages van rubber en palmolie, die op hun beurt spontane migranten aanzogen, die op eigen gelegenheid grond gingen bebouwen. Als laatste in de rij vestigden kleine fabriekjes en dienstverlenende bedrijven (garages, eethuizen, en dergelijke) zich langs de weg. Omdat Caltex nog steeds nieuwe velden in exploitatie neemt, gaat dit proces van wegenaanleg met de bijhorende kettingreactie voort. Het proces doet denken aan de frontier die van de oost- naar de westkust van Amerika opschoof en aan de ontsluiting van het Amazone bekken, waar nieuwe wegen ook een cruciale rol spelen.
De weg Pekanbaru-Dumai heeft enorme gevolgen gehad voor het vasteland van de provincie Riau. Het gebied is opengegooid en ontgonnen. De bevolking is door de immigratie verveelvoudigd. Het bruto product van de provincie behoort tot de hoogste van Indonesië, maar ondanks de kostbare "olie onder en olie boven de grond" (aardolie en palmolie) profiteert de plaatselijke bevolking nauwelijks van de welvaart. De oorspronkelijke vegetatie is zwaar aangetast en grotendeels vervangen door een monocultuur van rubber of palmolie of door grote grasvelden (alang-alang); veengronden zijn ingeklonken en verzuurd en weglekkende olie wordt tijdens de seizoensgebonden periode van inundatie over grote oppervlaktes verspreid.
Het lopende onderzoek bestrijkt de periode van 1958 tot heden en betreft de tegenstrijdige belangen die rond de wegenaanleg spelen met de daarbij horende nieuwe claims en nieuwe soorten van claims op het gebruik van de natuurlijke hulpbronnen. Aangenomen wordt dat een verbeterde toegang in geografische zin (het openen van wegen) invloed heeft op toegang in juridische zin (het claimen van het gebruiksrecht van een natuurlijke hulpbron) en vice versa. Het onderzoek is gebaseerd op een combinatie van antropologisch veldwerk en de studie van historische documenten.

Freek Colombijn is research fellow aan het International Institute for Asian Studies, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, 071-527 2227, colombijn@rullet.leidenuniv.nl.

66
NET WERK
1000-1001
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

9/10

Over milieu-sturing en historische processen

Na de lessen van Paaseiland de lessen van Texel en Curaçao * Lange-termijn economische ontwikkeling en het milieu

Anton Schuurman, leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis

In zijn stimulerend geschiedenis van de twintigste eeuw, getiteld, Age of extremes. The short twentieth century schrijft Eric Hobsbawm dat het milieu-probleem het meest belangrijke probleem is dat om oplossing vraagt. Hij voegt er aan toe dat het vooral een politiek en maatschappelijk probleem is[1]. De volgende vraag is dan: Binnen welke perspectief moeten we dit probleem zien? Binnen welke condities? Binnen welke structurele en structurerende lange termijn ontwikkelingen? Hoe is dat zo gekomen?
Het meest samenvattende, overzichtelijke en heldere antwoord op deze vraag is te vinden in Clive Pontings Een groene geschiedenis van de wereld, intussen alweer acht jaar geleden voor het eerst verschenen[2]. Ponting brengt ons razendsnel in herinnering dat de aarde het langste gedeelte van haar bestaan tot nu toe het zonder mensen gedaan heeft.
In deze periode hebben zich allerlei natuurlijke processen afgespeeld die zich nog steeds voortzetten. Één daarvan is bijvoorbeeld het proces van klimaatontwikkeling, dat zowel bepaald wordt door de verspreiding van de continenten over de aardbol als door een reeks astronomische cycli die de aarde en haar baan rond de zon beïnvloeden. De aarde is te beschouwen als een eco-systeem waar op een bepaald moment ook mensachtigen en mensen van deel zijn gaan uitmaken. De datering van de ontwikkeling van mensachtigen loopt uiteen. Ponting dateert het verschijnen van de mens honderdduizend jaar voor het begin van onze jaartelling.
Vervolgens gebruikt hij de rest van zijn boek om te laten zien hoe mensen in een poging om zich te voorzien van voldoende voedsel, kleding, beschutting, energie en andere materiële goederen, hebben ingegrepen en ingrijpen in natuurlijke ecosystemen. Hij volgt daarbij een gebruikelijke driedeling van jagers/verzamelaars; akkerbouwers en veetelers en de industriële samenleving. Hij benadrukt dat er geen menselijk economisch systeem heeft bestaan dat geen gevolgen heeft gehad voor de natuurlijke omgeving. Deze gevolgen waren natuurlijk wel verschillend. Bij de jagers/verzamelaars waren ze bijvoorbeeld lokaal. Thans zijn ze globaal geworden en levensbedreigend.
Hij is ook duidelijk in de belangrijkste reden voor de overgang naar steeds intensievere productiesystemen. Deze lag volgens hem niet in een streven naar meer welvaart - de jagers/verzamelaars hadden in zijn opinie een efficiënt productiesysteem dat voldoende voedsel opleverde en een boel vrije tijd- , maar bevolkingsgroei. In de loop der tijd neemt het aantal mensen langzaam maar zeker toe en dat dwingt ze beetje bij beetje meer arbeid te besteden aan het produceren van voedsel totdat ze uiteindelijk overgegaan blijken te zijn op veeteelt en akkerbouw. Eenzelfde soort overgang is nog maar recent gebeurd.
Onder druk van bevolkingsgroei vindt vanaf de achttiende eeuw de overgang van een agrarische naar een industriële maatschappij plaats. In dit proces van technologische en maatschappelijke verandering bevinden we ons nog steeds. Een belangrijk kenmerk ervan is het grootschalige gebruik van minerale energiebronnen. Deze maken het mogelijk dat voor het eerst in de geschiedenis een van de traditionele plagen van de mensheid verdwijnt: namelijk het gebrek aan voedsel. Niet dat er thans geen hongersnoden zijn, of geen armoede, maar het structureel gebrek aan voedsel zoals dat in de agrarische samenleving heeft bestaan, is verdwenen. Voor hoelang dat zo is, is een andere vraag. In grote delen van de wereld duurt deze situatie van voedselzekerheid echter al twee eeuwen.
Dit had onder ander een nog sterkere bevolkingsgroei tot gevolg die echter door de economische groei bijgebeend kon worden met als ongewenst neveneffect grote economische ongelijkheid. Bovendien bleek in de Westerse landen de snelle bevolkingsgroei een voorbijgaand verschijnsel doordat een dalend sterftecijfer op den duur gevolgd werd door een dalend geboortecijfer. De verwachting is dat dit ook op wereldschaal zal gebeuren, maar wanneer dit zal gebeuren, blijft een moeilijk te beantwoorden vragen omdat de daling van het geboortecijfer van economische, sociale, politieke en niet te vergeten culturele factoren afhankelijk is die moeilijk te beïnvloeden zijn. De periode waarin de bevolking verdubbelt, wordt nog steeds korter.
Een tweede gevolg van de industrialisatie was het proces van urbanisatie. Pas sinds de negentiende eeuw kennen grote steden geboorteoverschotten en groeien ze niet slechts door migratie. Dankzij de economische groei, de betere hygiëne en de nieuwe infrastructurele voorzieningen als leidingwater en riolering is dit geboorteoverschot mogelijk geworden. Daarbij kwamen dan nog de betere medische zorg, zoals al vroeg in de negentiende eeuw de effectieve bestrijding van waterpokken. Deze groei van grote steden is echter vooral mogelijk geworden door het feit dat we steeds beter in staat waren tegen betaalbare prijzen voedsel en brandstof naar de steden

66
NET WERK
1002-1003
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

66
NET WERK
1004-1005
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

te transporteren. Het gevolg is dat binnenkort voor het eerst in de geschiedenis er wereldwijd meer mensen in steden dan op het platteland wonen. Dit voortgaande urbanisatieproces heeft natuurlijk zijn eigen invloed op het eco-systeem.

De waardering van het industrialisatieproces: een positieve of een negatieve ontwikkeling?

Aan de agrarische samenleving aan de vooravond van de overgang naar een industriële samenleving wijdde
12 de eerste hoogleraar van onze vak-
13 groep, Slicher van Bath, een boek dat hij in 1957 heeft gepubliceerd. De titel ervan is Samenleving onder spanning. Het gaat over de sociaal-economische geschiedenis van Overijssel[3]. Hieruit blijkt dat de industriële revolutie niet die verschrikking was die bijvoorbeeld Friedrich Engels, de kompaan van Marx, ervan had gemaakt in zijn Die Lage der arbeitende klasse in England, waarbij deze deed voorkomen dat de mensen vanuit een soort paradijs de verschrikkingen van de industriële periode waren ingekomen. Nee, uit zijn boek - evenals uit het boek van Ponting - wordt duidelijk dat de industriële revolutie een antwoord betekende op de helse problemen van de agrarische samenleving, een maatschappij waarbij veel mensen op de rand van ondervoeding leefden. Slichers boek is van 1957. Dit jaartal is veelbetekenend. In de jaren vijftig was men zich nog nauwelijks bewust van milieuproblemen. (Ook al zag de Britse regering zich in 1956 gedwongen de Clear Air Act in te voeren, als reactie op de Great Smog van 1952).

Pontings beoordeling van de industriële revolutie is niet louter positief. Weliswaar ziet hij deze ook als oplossing voor de sterke bevolkingsgroei, hij is zich echter tevens sterk bewust van de aanslagen die de industriële samenleving doet op het milieu. Voor Ponting doet het er daarbij niet toe of een samenleving kapitalistisch of socialistisch is omdat in beide gevallen het materieel denken overheersend is geworden. De kwaliteit van de samenleving wordt in eerste instantie afgemeten aan de groei van het bruto nationaal produkt (BNP). Bovendien hebben de reëel bestaande socialistische staten geen betere staat van dienst ten aanzien van het milieu dan de kapitalistische landen.

Het denken in termen van groei van het BNP wordt bij Ponting de tweede bron van dynamiek naast de bevolkingsgroei. Dit denken is beperkt omdat het BNP een heleboel zaken die van belang zijn, niet insluit. De schade toegebracht aan het milieu komt er bijvoorbeeld niet in tot uitdrukking. En ook niet, een ander voorbeeld, dat de productie en distributie van voedingsproducten thans meer energie kosten dan ze mensen opleveren.

Ponting eindigt zijn boek dan ook in mineur: bevolkingsgroei, urbanisatie, een op economische groei ingesteld maatschappij leiden tot nieuwe aantastingen van het milieu, zoals we ze nooit eerder gezien hebben in de geschiedenis. Het ecosysteem zelf wordt aangetast, zoals in het broeikaseffect en het gat in de ozonlaag. Zoals Slichers' boek is geschreven in de jaren vijftig en daaraan zijn optimistische toon ontleent, zo is Pontings boek geschreven in de jaren tachtig en is hij bezorgd onder invloed van de elkaar snel opvolgende rampen en schandalen in de jaren zeventig en tachtig
13 en onder invloed van de resultaten
14 van metingen die voor die tijd nooit verricht waren door een gebrek aan rekencapaciteit.

De mogelijkheden van sturing. Voorbij schaduwdenkers en lichtzoekers[4]

De belangrijkste omissie bij Ponting is dat hij geen aandacht schenkt aan de milieubeweging en het veranderende denken over milieu, dat hij niet voldoende oog heeft voor de specifieke historische situatie waarin we nu leven, en dat hij zich niet voldoende bewust lijkt van de tijdschaal waarop ontwikkelingen plaats vinden.

Om met het eerste te beginnen, de milieubeweging en het veranderende milieudenken bij overheden, burgers en bedrijven zijn de grote afwezigen in Pontings boek. Weliswaar komt hij er niet omheen om aan te geven dat de afgelopen jaren onder druk van de publieke opinie maatregelen genomen zijn - zoals het verbod op de CFK's, de invoering van katalysatoren, die houtsnijden, maar dat verandert volgens hem niets aan de primaire dynamiek die veroorzaakt wordt door de bevolkingsgroei en het economische groeidenken. De milieubeweging (in zijn brede definitie) is relatief jong. Weliswaar zijn er oudere organisaties als Heemschut en Natuurmonumenten van het begin van deze eeuw, maar die waren toch vooral gericht op natuurbehoud en natuurbescherming en niet op milieu-uitputting en milieuvervuiling in zijn brede betekenis. Zoals we in het overzichtelijke boekje van Jacqueline Cramer, De groene golf kunnen lezen, is de Nederlandse milieubeweging pas in de jaren zestig van de grond gekomen en is sindsdien zowel gegroeid als van karakter veranderd[5]. Vanaf de jaren tachtig hebben de algemene organisaties als Natuurmonumenten, Wereld Natuur Fonds en Greenpeace een geweldige groei doorgemaakt. Het zijn verreweg de sterkste groeiers van de maatschappelijke organisaties in de periode 1980-1996. Terwijl bijvoorbeeld de consumentenorganisaties in deze periode met de helft groeiden, het aantal leden van politieke partijen met de

helft afnam, het aantal leden van kerkgenootschap ook nog met tien procent daalde, vervijfvoudigde het aantal leden van natuur en milieu organisaties[6]. In diezelfde periode heeft Nederland ook een ministerie van Milieu gekregen en zijn we intussen toe aan het derde Nationaal Milieubeleidsplan.

Een positief voorbeeld. De hygiënisten

Dit alles betekent een geweldig bewustwordingsproces. Ik vergelijk het altijd het liefst met het medisch bewustwordingsproces van de vorige eeuw, zoals dat door Eddy Houwaart in zijn boek De hygiënisten beschreven is[7]. Daarin vertelt hij de geschiedenis van een
14 groep artsen, als Levy Ali Cohen,
15 Allebé, Samuel Coronel, Johannes van Hengel, hygiënisten genaamd. Deze medici hebben het denken en spreken over gezondheid veranderd doordat ze op een heel andere manier dan tot dan toe gebruikelijk gegevens verzamelden en presenteerden.

De geschiedenis van de hygiënisten kan in drie perioden worden verdeeld. De eerste begint in 1840 en eindigt omstreeks 1850. In dat tijdvak voltrokken zich ingrijpende veranderingen in de medische beroepsgroep. Ontevredenheid over de ondoelmatige organisatie van de gezondheidszorg, het lage peil van de geneeskunde en het geringe maatschappelijke aanzien van de geneeskundige stand, bracht in de plaatselijke medische gezelschappen een discussie op gang over de medische wetgeving. Deze discussie heeft geleid tot een politiek bewustwording van de geneeskundigen. Een deel van de medici wierp zich op als de voornaamste woordvoerders in een openbaar en nationaal gezondheidsdebat. Tegelijkertijd zochten de plaatselijke medische gezelschappen toenadering tot elkaar. Dit resulteerde in 1849 in de oprichting van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst. (NMG)[8].

De tweede periode begint in 1850 en eindigt in 1865. In deze periode heeft zich in de NMG een netwerk van hygiënisten gevormd. Deze hebben zich toegelegd op de verbetering van de openbare hygiëne. Tegelijkertijd hebben zij de bestaande leer van de volksziekten veranderd door gebruik te maken van de statistische methode van onderzoek en door de systematisering van het topografisch onderzoek. Zij traden toe tot plaatselijke gezondheidscommissies en liberale kiesverenigingen[9].

De derde periode begint in 1865 met de invoering van de wet op het geneeskundig staatstoezicht. Deze wet bleef te samen met drie andere wetten die de toetreding tot de medische beroepsgroep en de uitoefening van de geneeskunde

66
NET WERK
1006-1007
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

regelden, tot 1901 de basis vormen van het gezondheidsbeleid van de overheid. De periode eindigt omstreeks 1890, wanneer het debat over de volksgezondheid in een nieuwe fase belandt. De meeste hygiënisten van het eerst uur zijn dan overleden[10].

De hygiënisten hebben het gezondheidsdebat, dat in de eerste helft van de negentiende eeuw vorm had gekregen, aan fundamentele kritiek onderworpen. Bestaande discussies richtte zich naar hun mening op de verkeerde politieke en wetenschappelijke doelstellingen en waren gebaseerd op onjuiste redeneringen. Daardoor was het niet mogelijk om doeltreffende oplossingen te geven voor de gezondheidsproblemen, waarmee de samenleving te kam-
15 pen had. Hun alternatief was een
16 geheel nieuw debat en een geheel nieuwe praktijk met betrekking tot de gezondheid van burgers. In dit nieuwe debat stond het begrip volksgezondheid centraal.

Als doelstellingen en praktijken veranderen, dienen er ook nieuwe normen en waarden te worden ontwikkeld. Gebeurt dat laatste niet, dan worden de doelstellingen al snel zinloos en kan een nieuwe praktijk zich niet handhaven tegenover de druk van bestaande praktijken. De hygiënisten hebben zich zeer beijverd om nieuwe beoordelingcriteria te ontwerpen voor de gezondheid van de burgers. Hun belangrijkste instrument daarbij was de statistiek[11].

De tabellen van sterftepercentages die zij maakten waren niet zomaar een beschrijving van de werkelijkheid, ze schiepen op een specifieke manier orde in de werkelijkheid. Om te beginnen stelde de statistiek alle burgers aan elkaar gelijk. In de tweede plaats beschouwde de hygiënisten een sterftecijfer als de uitdrukking van lokale, pathogene milieu- en levensomstandigheden. Een vergelijking met sterftecijfers van andere plaatsen maakte duidelijk in welke mate de omstandigheden gezond of ongezond waren. De hygiënisten schiepen met de statistiek nog een derde, een politieke orde. Was een plaats ongezond, dan waren er in de voorgaande jaren onvoldoende maatregelen genomen om de kwaliteit van het drinkwater en de hygiëne van bodem en lucht te garanderen. Door de statistiek in de leer der volksziekten toe te passen, brachten de hygiënisten tussen ziekte, ziekteoorzaak, individu, politiek en maatschappij een verband aan dat voorheen niet had bestaan. Ziekten werden de uitdrukking van een verkeerde organisatie van het leefmilieu, een gevolg van onvoldoende beschaving en een verkeerd politiek beleid. Ziekten werden daarmee tekens van een falend politiek leiderschap[12].

66
NET WERK
1008-1009
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De maakbaarheid van de samenleving en het globaliserings- en kennis-tijdperk

De twintigste eeuw is niet de negentiende eeuw en de medische problemen van toen zijn niet de milieuproblemen van nu, maar wat beiden gemeen hebben is dat er groepen mensen zijn die proberen de termen van het debat te veranderen, gegevens te verzamelen en de geherformuleerde problemen op de agenda te krijgen en aan te pakken. Van deze pogingen tot nieuwe begrippen, nieuw data verzamelingen, zoeken naar nieuwe oplossingen is natuurlijk het programma van de Wageningse milieusociologen met hun ecologische modernisering een mooi voorbeeld; als ook de Milieubeleidsplannen. Datzelfde geldt voor deze studiemiddag van het
16 sociaal-wetenschappelijk Wageningse
17 milieuonderzoek. Wat het verhaal van de hygiënisten laat zien is dat het een kwestie van lange adem is, zowel omdat het politieke terrein eerst overtuigd moet worden (op verschillende niveaus), als dat wanneer men eenmaal bezig is de maatregelen niet direct succes hebben. Dit is wat ik bedoel met dat Ponting het tempo van verandering onderschat. Deze sociale en mentaliteitsverandering vragen tijd.

Wat bovendien volstrekt uniek is aan deze tijd is dat de samenstelling van de bevolking in de Westerse Wereld de afgelopen eeuw geweldig is verandert. Pas sinds ongeveer een eeuw, hier wat eerder, daar wat later, bestaat er een algemene schoolplicht. Het aantal mensen dat naar middelbaar en hoger onderwijs gaat is sindsdien alleen maar toegenomen. Dat beteken dat deze mensen op een totaal andere manier in de wereld staan en aangesproken kunnen worden dan de generaties voor hen. Tegelijkertijd is de rol van de wetenschap, zowel de sociale als de natuurwetenschappen, veel dominanter geworden in de samenleving. Dit zorgt ervoor dat we thans veel beter over de samenleving geïnformeerd zijn dan ooit.

Het proces van globalisering, of in termen van de historicus/socioloog Norbert Elias de langere en alsmaar uitdijende interdependentieketens, heeft de leesbaarheid van de samenleving echter moeilijker gemaakt. Handelingen van mensen zijn wereldwijd met elkaar verbonden. Dat betekent dat oorzaak en gevolg ruimtelijk ver uit elkaar kunnen liggen en mensen of niet direct begrijpen wat er aan de hand is, of lokaal geen invloed hebben op wat er gebeurt: bijvoorbeeld als het gaat om de vraag naar grondstoffen voor Westerse industrieën. Toch heeft er vóór ons geen samenleving bestaan die zo goed over zichzelf geïnformeerd is. Autoritaire heersers uit het verleden, waren machteloos vergeleken met de macht van onze staten. Voor achttienhonderd werden er op centraal niveau nauwelijks gegevens verzameld. De eerste Nederlandse volkstelling dateert van 1795. Daarvoor beschikken we slecht over gewestelijke tellingen (voor Holland uit 1622 en 1514 en tussen 1622 en 1795 is er helemaal niets). Dit betreft puur de bevolkingsomvang. Laat staan dat men op centraal niveau andere gegevens had.

Dit brengt me op het punt van de maakbaarheid van de samenleving. Er is pas een boeiend boek verschenen van de historisch antropoloog James Scott, getiteld Seeing like a state. How certain schemes to improve the human condition have failed[13]. In dit boek bespreekt hij op kritische wijze hoe in de twintigste
17 eeuw geprobeerd is van boven af
18 vanuit het staatsapparaat ingrijpende veranderingen te bewerkstelligen, wat hij high-modernist plans noemt en waarbij hij bijvoorbeeld denkt aan de bouw van Brasilia in Brazilië, aan de Ujamaa dorpen in Tanzania, aan de collectivisatie van de landbouw in Sovjet Rusland en aan de Tenessee Valley Authority in de Verenigde Saten die nu met de dam in de Yangtse rivier zijn jongste grootschalige navolger heeft. Deze plannen zijn het resultaat van een high modernist ideology die hij als volgt definieert:

'It is best conceived as a strong version of the self-confidence about scientific and technical progress, the expansion of production, the growing satisfaction of human needs, the mastery of nature (including human nature), and, above all, the rational design of social order commensurate with the scientific understanding of natural laws. It originated of course in the West as a by-product of unprecedented progress in science and industry.'[14]

Hij noemt deze grootse plannen fiasco's en wijt de mislukking aan het feit dat ze niet voldoende rekening hielden met de praktische kennis van mensen. Om het belang van praktische kennis ten opzichte van instructies van bovenaf duidelijk te maken, verwijst hij naar stiptheidsacties van vakbonden. Mensen doen dan precies wat ze moeten doen, en de zaken werken niet meer. Hij formuleert daarom als regel dat kleine stappen moeten worden genomen, dat men moet proberen om stappen omkeerbaar te maken, dat men moet proberen rekening te houden met het onvoorziene, en dat men rekening moet houden met menselijke inventiviteit.

Op een moment dat we over 'dilemma's van sturing' en niet langer over 'maakbaarheid' spreken dan zijn we ons deze harde lessen van de twintigste eeuw wel bewust, hoewel ze voor tijdgenoten moeilijk te beoordelen blijven. Is de voorgenomen bouw van een Nieuw-Schiphol in zee een laat

voorbeeld van een high modernist fiasco of is het verzet ertegen een voorbeeld van een bevolking die zijn eigen economische ondergang veroorzaakt?
Ik zei zojuist dat onze kennis van de hedendaagse samenleving nog nooit zo groot is geweest als thans. Toch staat onze sociaal-wetenschappelijke kennis in samenhangen, mechanismen van verandering en ontwikkelingen nog maar aan het begin en dat is kennis die we hard nodig zullen hebben als we over sturing gaan spreken. Wat is de context van de sturing? Wat zijn de gedragsalternatieven? Welke andere informatie krijgen mensen behalve de bedoelde sturingsinformatie?
Ook ons inzicht in collectief handelen is nog maar beperkt. Aan de fantastische achttiende eeuwse ideeën dat mensen goed doen voor het geheel door goed voor zichzelf te zorgen, hebben we slechts de tragedy of the commons, de theory of collective action (met zijn nadruk op freeriders) en allerhande speltheorie gedragingen weten toe te voegen. Bovendien geldt voor al deze theorieën dat ze naar tijd en ruimte anders uitwerken. Globaal geformuleerd zijn het vaak niet meer dan parabels, zoals de parabel van de tragedy of the commons laat zien. Deze houdt onvoldoende rekening met wat er echt gebeurde met de gemeene gronden, en bij zijn pleidooi voor een ingrijpen van de overheid houdt hij onvoldoende rekening met het feit dat de overheid ook geen monoliet is, ook belangen heeft en ook niet over absolute kennis beschikt zodat hij automatisch het goede doet.
Hoe ook is de relatie van milieubehoud en -beheer en economische groei? Er is het dictum van Pen die zegt dat hij geen economische groei kent zonder meer energieverbruik, grondstoffengebruik en meer vervuiling; maar er is ook de ervaring van de socialistische landen die met een volstrekt verouderd productieapparaat een immense milieuvervuiling genereerden. Is een neergaande economische lange termijn beweging juist goed voor het milieu, zoals die tussen 1973 en 1992 toen het energieverbruik leek te stagneren, of geeft een opgaande economische golfbeweging mogelijkheden om beter rekening te houden met het milieu? Dit zijn maatschappelijke vragen waarop nog geen algemeen aanvaarde antwoorden zijn.
Tevens is onze kennis van lange termijn natuurlijke processen eveneens nog maar in het begin stadium. Op die manier zijn we nog niet goed in staat het cumulatief effect van menselijk handelen op het eco-systeem adequaat te wegen, zoals de discussie over het broeikast effect heeft laten zien.

66
NET WERK
1010-1011
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Tot slot: de lessen van Texel en Curaçao

Ik had mijn verhaal na de lessen van Paaseiland de lessen van Texel genoemd. Dat komt omdat Ponting Paaseiland gebruikt, en ik Rob van Ginkel aan het lezen was toen ik voor deze middag gevraag werd[15]. Hij heeft de geschiedenis van de Texelse visserij bestudeert om de parabel van de tragedy of the commons weer vlees en bloed te geven en komt daarbij uit op zoiets als Scott: mensen zijn niet heilig, maar doen ook niet bewust dom. Hij pleit bovendien voor gedifferentieerde en historische kennis, iets dat volgens mij voor sturing onmisbaar is omdat het in feite van maatwerk uitgaat en niet langer van een ongedifferentieerde massa. Wetenschappers en beleidsmakers hebben eindelijk ontdekt wat Unilever al lang wist: voor Noordnederlanders moet je andere yoghurt maken als voor Zuidnederlanders en voor Zuid Fransen andere dan voor Noordfransen en Belgen.
Ik zou er echter nog een parabel aan toe willen voegen. De parabel van Curaçao. Omdat die nog een ander aspect laat zien dat ik nog niet genoemd heb, namelijk het belang van een gemeenschappelijk doel. Gevraagd naar de mogelijkheden van maakbaarheid antwoordde de vorige directeur van het Sociaal-Cultureel Planbureau (SCP), Adriaan van der Staay, bij zijn vertrek dat men de mogelijkheden daartoe niet moet onderschatten. Hij vertelt vervolgens van recente maatschappelijke problemen in Willemstad op Curaçao, waar een toename aan criminaliteit, prostitutie en drugshandel hele buurten deden verloederen. Hij vervolgt:
'Men had daar eigenlijk had gevoel dat de ontwikkelingen onafwendbaar waren, maar toch hebben we een paar dingen in gang gezet. We hebben beide regeringen een protocol laten tekenen met als doel Willemstad op de wereld erfgoedlijst te krijgen. Daarmee was er iets concreets om naar toe te werken. Voor de Antillen werd er volgends een monumentenwet opgesteld en kwamen er enkele organisaties voor monumentenzorg. In Nederland werd gelobbyd om deel te nemen aan de werelderfgoedconventie. Vervolgens werden er jaarlijks ettelijke miljoenen in het opknappen van Willemstad gestopt. In tien jaar werd een maatschappelijke ontwikkeling die door vrijwel iedereen als onvermijdelijk werd gezien gekeerd. Waarom? Omdat een beperkt aantal mensen zich daarvoor heeft willen inspannen, omdat de overheid dat krachtig heeft ondersteund en omdat er aan beide zijden een mobilisatie is geweest om door allerlei bureaucratische belemmeringen heen te breken. Het is voor een belangrijk deel de menselijke inzet die de maakbaarheidgedachte laat slagen of mislukken.[16]'

Ik kan niet beoordelen in hoeverre hij overdrijft, maar de moraal van het verhaal spreekt me wel aan. Bovendien wil ik niet graag dat bij u, op basis van het verhaal van Ponting blijft hangen dat historici pessimisten zijn, zoals ik ook al met het navertellen van het verhaal van de hygiënisten heb willen bereiken. Een belangrijk Amerikaans historicus beëindigt, een zojuist verschenen boek aldus:
In this world the optimists have it, not because they are always right. but because they are positive. Even when wrong, they are positive, and that is the way of achievement, correction, improvement, and success. Educated, eyes-open optimism pays; pessimism can only offer the empty consolation of being right. The one lesson that emerges is the need to keep trying. No miracles. No perfection. No millennium. No apocalypse. We must cultivate a sceptical faith, avoid dogma, listen and watch well, try to clarify and define ends, the better to choose means.[17]
Zo is het.

* Lezing gehouden op de studiemiddag 'Dilemma's rond sturing. Sociaalwetenschappelijk milieuonderzoek aan de LUW' in de Hofstee-zaal van de Leeuwenborch, Wageningen.

1 Eric Hobsbawm, *Age of extremes. The shrot twentieth century, 1914-1991* (London 1994) 570.
2 Clive Ponting, *Een groene geschiedenis van de wereld* (Amsterdam 1992).
3 B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Assen 1957).
4 Deze termen zijn van Louise Fresco, *NRC-Handelsblad*, 20 november 1998, 23.
5 J. Cramer, *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging* (Utrecht 1989).
6 *25 Jaar sociale verandering. Sociaal en cultureel rapport 1998* (Rijswijk 1998)
7 E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland, 1840-1890* (Groningen 1991). Deze paragraaf is geheel op dit boek gebaseerd en passages zijn er letterlijk uit overgenomen.
8 *Ibidem*, 297.
9 *Ibidem*, 297-298.
10 *Ibidem*, 298.
11 *Ibidem*, 299.
12 *Ibidem*, 302-303.
13 James C. Scott, *Seeing like a state. How certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven 1998)
14 *Ibidem*, 4.
15 Rob van Ginkel, *Tussen Scylla en Charybdis. Een ethnohistorie van Texels vissersvolk, 1813-1932* (Amsterdam 1993).
16 *NRC Handelsblad*, 14 februarie 1998, 39.
17 David S. Landes, *The wealth and poverty of nations. Why some are so rich and some so poor* (New York 1998) 524.

66
NET WERK
1012-1013
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Een quaestie van geloof

In het *Rotterdams Jaarboekje 1999* verschenen twee artikelen van mijn hand. Zij vormen de neerslag van het onderzoek dat ik deed ten behoeve van mijn dissertatie *Pion of pionier, Rotterdam - Gemeentelijke bedrijvigheid in de negentiende eeuw* (Rotterdam 1990). De dimensies van Pion of pionier waren zeer bescheiden. Het boekje was piepklein, maar het onderwerp was veelomvattend en ik produceerde veel meer materiaal dan ik in Pion of pionier kwijt kon. Ik kon me nauwelijks enige bespiegeling veroorloven, laat staan uitwijdingen.
Ik troostte me met de gedachte dat ik veel informatie later nog wel eens ergens kwijt zou kunnen. Het onderzoek naar het gas- en elektriciteitsbedrijf vormde de basis voor mijn *Licht op het GEB, Geschiedenis van het Gemeente-Energiebedrijf Rotterdam* (1993). Ik prees mij gelukkig dat de redactie van het Rotterdams Jaarboekje onlangs bereid bleek om twee flinke artikelen over de negentiende-eeuwse drinkwatervoorziening en over het ontstaan van de gemeentereiniging op te nemen.
Onder de titel 'Een quaestie van geloof' kon ik uitgebreider dan in Pion of pionier, stilstaan bij de intieme relatie tussen stadsuitbreiding aan de ene zijde en waterhuishouding, riolering en gemeentereiniging aan de andere zijde. Alvorens een nieuwe wijk kon worden aangelegd moesten eerst enkele knopen met betrekking tot de waterhuishouding worden doorgehakt. In het waterrijke Holland ging het eigenlijk meestal om de afvoer van overtollig water. Maar als daar in de stad van alles en nog wat in werd gegooid was het helemaal niet zo eenvoudig om het water en de toevoegingen snel en veilig de nieuwbouwwijk uit te werken.
In de loop van de vorige eeuw voltrok zich geleidelijk een scheiding tussen de aanvoer van water enerzijds en de afvoer van afvalwater en afval anderzijds. Het afvalwater werd in toenemende mate met behulp van riolen verwijderd en vers water kwam voortaan door buizen in de huizen. Grachten en sloten werden van lieverlede grotendeels gedempt en de inzameling van afval werd uitgebreid en beter georganiseerd. Twee Rotterdamse gemeentebedrijven zagen bij die gelegenheid het licht, de Drinkwaterleiding en de Gemeentereiniging. De gemeente Rotterdam zocht op de tast naar bruikbare oplossingen. De besluitvorming bleek in hoge mate 'Een quaestie van geloof'.
Jan van den Noort

Jan van den Noort, 'Een quaestie van geloof; Waterproject en waterleiding' *Rotterdams Jaarboekje 1999* 10de reeks 7(1999), 215-254. En: 'Een quaestie van geloof; Gemeentereiniging en riolering' Ibidem 255-283.

Elektronische herdruk van

De kwestie der faecaliën

De aankondiging van Jan van den Noort over zijn bijdragen in het Rotterdams Jaarboekje bracht mij op het idee om een elektronische herdruk van mijn afstudeerscriptie aan de lezers van Net Werk aan te bieden.
In juni 1985 studeerde ik als maatschappijhistorica af op het thema "De Kwestie der Faecaliën", over de afvoer van menselijke uitwerpselen uit Nederlandse steden in de negentiende eeuw. Voor zoverre ik weet, was over dit thema tot dan toe niet gepubliceerd vanuit een milieuhistorisch en hygiënehistorisch perspectief (wel als lokale geschiedenis).
De lijvige scriptie is getypt. Met OCR (optical character recognition) heb ik de tekst overgenomen in elektronische vorm. Het is ondanks de elktronica nog een moeizaam karwei en niet alle leesfouten zijn uit de tekst weggezuiverd, maar wie belangstelling heeft, kan deze op een floppy ontvangen. Als vergoeding vraag ik relevante informatie voor Net Werk (een kleine donatie aan de stichting is natuurlijk ook nooit weg).
Stuur een mailtje of een kaart naar
Myriam Daru
Winselerhof 56
5625 LZ Eindhoven
of mail naar mdaru@iae.nl

Gezondheid, hygiëne en milieu: bijeenkomsten in Duitsland

De Rheinische Kreis der Medizinhistoriker heeft informele en formele vergaderingen. In mei 2000 is een informele bijeenkomst gepland in Nijmegen. Hoofdthema is de koloniale geneeskunde, waar zoals bekend milieu en hygiëne uitermate belangrijk zijn. Het gezelschap streeft Europese samenwerking na en de contacten met Nederland, België en Luxemburg zijn veelvuldig.
Op 22.-25. September 2000 is in Düsseldorf de jaarlijke vergadering van de Deutschen Gesellschaft fuer Geschichte der Medizin, Naturwissenschaft und Technik statt, met als hoofdthema de raakvlakken van de geschiedenis van geneeskunde, van natuurwetenschappen en techniek.

66
NET WERK
1014-1015
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

A walk through the Forest

This is the summary of a paper presented at a research seminar of the Department of History of the University of Stirling on 24 February 1999. The title of the seminar was "Environmental History: Interdisciplinary and Where this Leaves History". The author is working on a dissertation on the environmental impact of the past policies of the UK Forestry Commission in Scotland. You can find a full version of the paper on the Internet at forth.stir.ac.uk/~kjwo1/seminar.html.

Among many people the image of modern forestry is not a very positive one. Many walkers in the hills of Scotland and England are confronted with 'dark regimented plantations'. These are the physical results of a forest policy characterised by expansion of the forests. It is suggested that this resulted in a single-minded policy dominated by the silvicultural system of high forest plantations, managed by a clear felling system. This silvicultural system remained the dominating forestry philosophy in Britain until the 1980s. But there are indications that forestry was not that single-minded and foresters more environmentally sensitive than often suggested. To be able to recognise environmental sensitive ideas in the past we must understand the intellectual framework in which foresters thought and the sources that influenced it.
The first dominant source that influenced forestry in Great Britain can be found in the colonial context. Botanists and other scientists in the colonial service noticed the impact of Imperialism on the landscapes of many colonies. This resulted in the feeling that something had to be done to preserve the forests and in 1864 the Indian Forestry Service was established. Because of the absence of a scientific forestry tradition in Britain, foresters from France and Germany were employed in the colonial forestry services and students were sent to the Continent. In the colonial context the two continental traditions merged to form a colonial forestry tradition of environmentally sensitive forestry. This forestry tradition was introduced in Britain by botanists and foresters returning form their service in the colonies. They propagated the establishment of forestry schools and a state forestry organisation to manage the forests. When the Forestry Commission was established in 1919 it adopted the forestry method of high forestry managed by a clear felling system that had first developed in Germany. At the present day this is regarded as an environmental unfriendly practice. Many authors suggest that

the German practice had a lot in common with the French tradition. During the inter-war period and the 1950s ideas of environmentally sensitive forestry were common. The best known representative of this forestry ethic was Professor Mark Anderson. He saw the forests as 'living communities'. Anderson's ideas were not unique but he is hardly recognised as a
24 man of his times due to the rational
25 system of forestry economics that was introduced in the 1960s. This development had a profound environmental impact on the landscape and worked like a distorting lens obscuring the roots of environmentally sensitive forestry. However, the tradition of environmentally sensitive forestry survived throughout the 1960s and 1970s due to the deep-rooted environmental tradition shared by many foresters. The recent reawakening of environmentally sensitive forestry can be firmly attributed to its 19th century roots. We can now recognise the present interest in the native and natural forests of Britain as a long-standing tradition.

Jan-Willem Oosthoek

Techniek- en milieugeschiedenis op congressen

Nieuw initiatieven

SHOT interest group: nature & technology

We are interested in organizing a special interest group within the Society for the History of Technology for scholars working on topics related to "nature and technology," broadly construed. We hope to have the first meeting at the 2000 SHOT conference in Munich next August and perhaps start an online community as well.

• Jim Williams
Department of History
De Anza College
jcw1@gateway.net
• Sara Pritchard
Department of History
Stanford University
spritch@leland.stanford.edu

66
NET WERK
1016-1017
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Technology and the Environment - 27th Symposium of ICOHTEC

Location: Czech Republic

Major theme session of the 27th Symposium of the International Committee for the History of Technology (ICOHTEC) to be held in Prague, The Czech Republic, August 22-26, 2000.

The conference theme is '*Technological Landscapes: Energy, Transport, and Environment.*' The session will explore the interplay of technology and the environment in terms of "Energy, Transport, and Environment." The session may extend over two days, depending on how many contributions are accepted.

The 27th Symposium of ICOHTEC is being co-hosted by the Czech Technical University and the National Technical Museum of Prague. For more information on ICOHTEC and the 27th Symposium, please visit the ICOHTEC Web site.

Contact information:
James Williams, History
25 Department, De Anza College
26 21250 Stevens Creek Boulevard
Cupertino CA 95014
Phone: 650-960-8193
FAX: 650-960-8195
Email: jcw1@gateway.net
Website http://www.h-net.msu.edu/show.cgi?ID=124853

Een nieuwe database voor milieuhistorisch onderzoek

'Documenting Environmental Change'

The project 'Documenting Environmental Change' arose out of a colloquium held at Clare Hall College, Cambridge, under the auspices of the Centre for History and Economics, King's College, on 15 September 1999. The meeting brought together a broad spectrum of people working in the fields of geography, history, archaeology, historical climatology, literature, anthropology and political science, to exchange information about their work and examine the possibilities of future interdisciplinary co-operation in the study of historical environmental change. 'Environmental History', or the study of environmental change in past time, has since its inception incorporated methods from a variety of disciplines; History and geography are perhaps the most prominent of these, but they must be ranged alongside ecology (especially landscape ecology), botany, climatology, anthroplogy, archaeology, and the history and philosophy of science. Those disciplines concentrating on 'natural resource data' such as pollen records, sedimentation history or dendrochronologies have been able to provide remarkably accurate

data series charting the changes in such variables over time. Nevertheless, it is often difficult to fit such series into explanations that are able to determine either the impact of humans on their surroundings, or why societies managed or mismanaged their environments in a particular manner. Those whose work falls under the rubric of the 'social sciences', in turn, have tended to approach their subject from the perspective of policies and arguments that lent credence to the specific environmental concerns of interest groups in the period under study. It has proven difficult to integrate their narratives with data provided by the 'natural sciences' to assess the plausibility and validity of such concerns. The participants at the colloquium were agreed that whilst it is difficult to provide general guidelines for how 'interdisciplinary work' could proceed, the ideal was certainly not to simply
26/27 arrange the results of different studies alongside each other. Stress was laid on the necessity to develop a 'communication language' that allows the flow of ideas and exchange of results, sensitive to the problem of generating ambiguities due to lack of familiarity with each others' methods or terminology; equally, that collaborative work should be an ongoing project, a form of active fieldwork whether inside or outside of the academy. As a result of this day, the Centre for History and Economics (with the financial support of the John D. and Catherine T. MacArthur Foundation, and the Rockefeller Foundation) has set up an ongoing project which hopes to encourage future links and projects between scholars studying environmental change, focused on the 'historical period' (i.e. since the appearance of written documentary data), with a special emphasis on the integration of different types of datasets and encouraging cross-disciplinary understanding. The initial stage of this project is to set up a website, 'Documenting Environmental Change', which aims to act as a resource facilitating the exchange of information on these themes internationally, in collaboration with the CIES website focusing upon research within the University of Cambridge. The website will provide news, listings, links and a register of individuals and projects active in these areas. The intention is very much that this resource will be an active user-orientated tool, and not simply a repository of information compiled by its managers. To this end, we invite comments on how such a resource might best be adapted to your needs, and any information that readers think could be of use and wish to disseminate; simply an invitation to set up a link to your website or establish your details on the research register is extremely helpful. Equally, it is an opportunity for scholars to advertise their research interests and publications. The preliminary website is now established at www.envdoc.org, or contact Paul Warde at the Centre for History and Economics, King's College, Cambridge University, Tel. +44 1223 331197, e-mail psw1000@hermes.cam.ac.uk. for further details. The colloquium report is available on the website.

Dr. Paul Warde Research Fellow, Fitzwilliam College Research Associate, Centre for History and Economics, King's College University of Cambridge +44 1223 477387 / 331197
27/28 *psw1000@hermes.cam.ac.uk*

66
NET WERK
1018-1019
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalementen

Titels tussen [ ] zij in het Engels vertaald.

Abwassertechnische Vereinigung (ed.) **Geschichte der Abwasserentsorgung. 50 Jahre ATV**, (Hennef: GFA Verlag, 1999), ISBN 3-933707-08-0.

Arora, S., **Health and long term economic growth. A multi-country study**, PhD The Ohio State University 275 blz.

Ashton, J., '1997 Chadwick Lecture. Is a healthy north west region achievable in the 21st century.', **J Epidemiol Community Health**, jrg. 53 (1999) Juni; 6, pp. 370-82.

Bergdolt, K., 'History of medicine and concepts of health [editorial]', **Croat Med J.**, jrg. 40 (1999, Juni) 2, pp. 119-22.

Biadala, E., '[Sanitary and hygienic status of Gdansk in the first half of XIX century - means and forces of public health service]', **Arch Hist Filoz Med.**, jrg. 61 (1998) 2-3, pp. 169-82.

Bonte, F. en N. Fiot, '[Two epidemic diseases in Blois region in the 19th century]', **Rev. Hist. Pharm.** (Paris)., jrg. 47 (1999) 322, pp. 193-198.

Boomgaard, P., 'Oriental nature, its friends and its enemies: conservation of nature in late-colonial Indonesia, 1889-1949', **Environment and History**, jrg. 5 (1999, october) 3, pp. 257-292.

Borscheid, P., **Der Einzug der Wissenschaften ins Private. Analyse und Texte des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts**, (Campus Verlag, 1997), ISBN 3593357240, 363 blz. DM 68.-.

Brody, H., P. Vinten-Johansen, N. Paneth en Rip M.R., 'John Snow revisited: getting a handle on the Broad Street pump', **Pharos**, jrg. 62 (1999) Winter ;1, pp. 2-8.

Brüggemeier, F. ,**Tschernobyl, 26. April 1986**, (München: DTV Taschenbuch, 1998) Reihe 20 Tage im 20. Jahrhundert, ISBN 3423306173, 320 blz. DM 19,90.

Burgi, M., 'How terms shape forests: 'Niederwald', 'Mittelwald' and 'Hochwald', and their interaction with forest development in the canton of Zürich, Switzerland', **Environment and History**, jrg. 5 (1999, october) 3, pp. 325-344.

Buttimer, A. en L. Wallin (eds.) **Nature and identity in cross-cultural perspective**, (Dordrecht: Kluwer, 1999) The geojournal Library, nr. 48, ISBN 28 0-7923-5651-9 (geb.) ISSN 29 0924-5499, xvii, 355 blz. Net Werk 66.

Carlen-Nilsson, C., '[When radioactive water was a gleam of hope for the sick]', **Lakartidningen**, jrg. 96 (1999) Oct 27, 43, pp. 4703.

Christianson, G. E., **Greenhouse: the 200-year story of Global Warming**, (Walker and Company, 1999), ISBN 0802713467, 88 blz. Hardcover $24.00.

Cook, G. C., 'Joseph William Bazalgette (1819-1891): a major figure in the health improvements of Victorian London', **J Med Biogr.**, jrg. 7 (1999) 1, pp. 17-24.

Cosmacini, G., '[Hygiene and public health in Italy. From an imposed solution to informed consent]', **Ann Ig.**, jrg. 10 (1998) Sep-Dec; (5-6), pp. 293-6.

Dietz, U. A., E. S. Debus, Hirt A.L., N. G. Czeczko, O. Malafaia, D. Geiger en A. Thiede, '[From Murphy's button to the Valtrac Ring. 100 years in search of a paradigm]', **Zentralbl Chir**, jrg. 124 (1999) 7, pp. 653-6.

Dijstelberge, P. en L. Noordegraaf, **Plague and print in the Netherlands. A short-title catalogue of publicationsin the University Library of Amsterdam**, (Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997), ISBN 90-5235-126-0. *f* 120,- (hardcover).

Drusin, L. M., 'Dirty water and cholera [letter]', **Pharos**, jrg. 62 (1999) Summer(3):, pp. 52-3.

Elerie, J. N. H., **Weerbarstig land: een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en de Reest**, Dissertatie LUW (Groningen: 1998) 480 blz. ISBN 90-5485- Regio PRojekt.

66

NET WERK

1020-1021

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Fijalkow, Y., 'Hygiene, population science and population policy : a totalitarian menace ?', **Contemprorary European History**, jrg. 8 (1999) 3, pp. 451-472.

Finger, A. L., 'Environmentally speaking ... and doing.', **Med Econ.**, jrg. 9 (1999, Aug) 76 (15), pp. 91.

Galusha, D. , **Liquid Assets : A History of New York City's Water System**, (Purple Mountain Press, 1999), ISBN 0916346730. Hardcover internet $37.00.

Goldsmith, E., 'Learning to live with nature: the lessons of traditional irrigation', **Ecologist**, jrg. 28 (1998) May/June, pp. 162-70.

Granjel, M., 'Regeneracionismo y medicina: las Hurdes como problema sanitario', **Med Hist (Barc)**, (1999) (2) pp. 1-15.

29 Ham, W. van d., **Heersen en Beheersen. Rijkswater in de twintigste eeuw**, (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1999), ISBN 90 288 1525 2. *f* 69,00. 30

Hardy, A., 'Food, hygiene, and the laboratory. A short history of food poisoning in Britain, circa 1850-1950', **Soc Hist Med.**, jrg. 12 (1999 Aug) 2, pp. 293-311.

Hau, M., 'Gender and aesthetic norms in popular hygienic culture in Germany from 1900 to 1914', **Soc Hist Med.**, jrg. 12 (1999, Aug.) 2, pp. 271-292.

Hays, S. P. **Conservation and the Gospel of Efficiency : The Progressive Conservation Movement, 1890-1920**, (University of Pittsburgh Press, 1999), ISBN 822957027, 292 blz. $17.90.

Hendrickson, R., **More cunning than Man : A social history of rats and Man**, (Kensington Pub Corp, 1999) oorspronkelijk 1983, herdruk, ISBN 1575663937, 288 blz. $13.00.

Hirsh, R. F. **Power loss: the origins of deregulation and restructuring in the american electric utility industry**, (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000), ISBN 026208273X, 448 blz. Hardcover ca. $50.00.

Horan, J. L. en D. Frazier, **The Porcelain God : A Social History of the Toilet**, (Citadel Press: 1997), ISBN 0806519479, 240 blz. ca $12.00 Paperback.

Hughes, J. D.. **The Face of the Earth: Environment and World History**, (Armonk: M.E. Sharpe, 2000), ISBN 0765604221, xiv, 207 blz.

Hughes, J. D., 'Ripple in Clio's Pond: Medieval Florence and the barriers to growth revisited', **Capitalism, Nature, Socialism**, jrg. 9 (1998) September, pp. 133-140.

Kandela, P., 'The Thames', **Lancet**, jrg. 353 (1999) May 22, pp. 1809.

Kehoe, T. **Cleaning up the Great Lakes: From cooperation to confrontation**, (DeKalb: Northern

66
NET WERK
1022-1023
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Illinois University Press, 1997), ISBN 0-87580-225-7, 250 blz. $32.00 (cloth.

Knoblauch, A., S. Mughrabi en P. Boyle, 'Manure-related accidents: the historical perspective', **Gesnerus**, jrg. 56 (1999) 1-2, pp. 52-68.

Kooij, P., **Mythen van de groene ruimte**, Rede uitgesproken op 10 juni 1999 bij de aanvaarding van het hoogleraarschap in de Agrarische Geschiedenis (Wageningen) 37 blz.

Larsen, O., '[Social inequality and health from a historical point of view]', **Tidsskr Nor Laegeforen**, jrg. 119 (1999) 10 juni, 15, pp. 2235-7.

Lawrence, R. J., 'Urban health: an ecological perspective', **Rev. Environ. Health.**, jrg. 14 (1999, Jan-Mar) 1, pp. 1-10. .

Lekan, T. M., **Imagining the nation in nature : landscape preservation and German identitiy, 1890-1945**, PhD, The University of Wisonsin (Madison: 1999) 407 blz. UMI AAT 9927252.

Lesne, J., '[Public hygiene, microbiology and water management]', **Bull Soc Pathol Exot.**, jrg. 91 (1998) (5 Pt 1-2), pp. 438-44.

Levin, S. A. **Fragile dominion: Complexity and the Commons**, (Reading, Mass.: Perseus Books Group, 1999), ISBN 0738201111, xii, 250 blz. Hardcover $27.00.

Lewis, T. **Divided highways: building the interstate highways, transforming American life**, (Viking Penguin, 1999), ISBN 0140267719, 384 blz. $13.95.

Lindmark, M., **Towards environmental historical National Accounts for Sweden: Methodological considerations and estimates for the 19th and 20th centuries**, Ph.D. dissertation Umea University (Economic History) (1998) Umea Studies in Economic History 21.

Livingstone, D. N., 'Tropical climate and moral hygiene: the anatomy of a Victorian debate', **Br J Hist Sci.**, jrg. 32 (1999, maart) 112 Pt 1, pp. 93-110.

Lorbiecki, M. Aldo Leopold: **A fierce green fire**, (Oxford University Press, 1999), ISBN 0195129660, 212 blz. Paperback. $13.95.

Mayer, M. en J. Ely (eds.) **The German Greens: Paradox between movement and party**, (Philadelphia, Pa.: Temple University Press, 1998), vi + 344 blz. Cloth $69.95, paperback $24.95.

McMichael, A. J., 'Prisoners of the proximate: loosening the constraints on epidemiology in an age of change', **Am J Epidemiol.**, jrg. 149 (1999, 15 mei) 10, pp. 887-97.

Mikne, A. , **Doomsday**, (New York: Praeger Publishers, 2000). ca *f* 136.-.

Mirskii, M., '[Significant and anniversary dates of the history of hygiene and sanitation in1999]', **Gig Sanit.**, (1999 Jul-Aug) 4, pp. 74-6;.

Mok, I., **In de ban van het ras: aardrijkskunde tussen wetenschap en samenleving 1876-1992**, Dissertatie UvA (Amsterdam: 1999) 422 blz. ASCA ISBN 90-9012770-4.

Moriceau, J. d. **L'élevage sous l'Ancien Régime (XVIeme - XVIIeme siècles)**, (Paris: SEDES, 1999), ISBN 2718192003. 130,00 FF.

'La nature et l'artifice', Themanummer van **Espace et Sociétés**, (1999) (L'Harmattan : Paris).

Nushtaev, I. A., '[History of the development of public hygiene in Russia]', **Gig Sanit.**, (1999) Jul-Aug, 4:7, pp. 6-8.

O'Connor, J. **Natural Causes: Essays in ecological Marxism**, (New York: Guilford Press, 1998), xviii + 35 blz. Paper $19.95.

Orazio, U. d., '[German science and the Italian university: perception of foreign models in the institutionalization of hygiene disciplines in Italy (1885-1900)]', **Medizinhist J.**, jrg. 33 (1998) 3-4, pp. 293-321.

Paneth, N., P. Vinten-Johansen, H. Brody en M. Rip, 'A rivalry of foulness: official and unofficial investigations of the London cholera epidemic of 1854', **Am J Public Health**, jrg. 88 (1998, Oct) 10, pp. 1545-53.

Pappas, A. A., N. A. Massoll en D. J. Cannon, 'Toxicology: past, present, and future', **Ann Clin Lab Sci.**, jrg. 29 (1999) Oct-Dec 4, pp. 253-62.

Pati, B., 'Environment and Social History: Kalahandi, 1800-1950, **Environment and History**, jrg. 5 (1999, october) 3, pp. 345-359.

Paul, J., **Die Erft im Spannungsfeld von Bergbau und Landwirtschaft Einwirkungen auf ein rheinisches Flussgebiet vom 17. bis ins 20. Jahrhundert**, (Siegburg: Rheinlandia Verlag, 1999), ISBN 3-931509-80-X.

Penna, A. N., **Nature's Bounty: historical and modern environmental perspectives**, (Armonk, New York: M.E. Sharpe, 1999), ISBN 0-7656-0187-7; 0-7656-0188-5. $66.95 (cloth),$26.95 (paper).

Petrella, R. , **Water als bron van macht: een manifest**, (Leuven: Van Halewyck, 1999), ISBN 90-5617-221-2.

Prasad, A., 'Military conflict and forests in central provinces, India: Gonds and the Gondwana region in pre-colonial history', **Environment and History**, jrg. 5 (1999, october) 3, pp. 361-375.

Redman, C. L. **Human impact on ancient environments**, (Tucson: University of Arizona Press, 1999), ISBN 0816519633, 288 blz. ca $22.95 Paperback.

Renes, J., **Landschappen van Maas en Peel : een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord en Midden Limburg**, Dissertatie LUW (Leeuwarden: 1999) 2 delen, 538 blz. Eisma ISBN 90-74252-84-2.
Riley, G., **Women and Nature: Saving the Wild West**, (University of Nebraska Press, 1999), ISBN 0803289758, 279 blz. Paperback $24.95.
Roberts, S., 'John Snow (1813-1858) and Benjamin Ward Richardson (1828-1896): a notable friendship', **J Med Biogr.**, jrg. 7 (1999, Feb.) 1, pp. 42-9.
Russell, E. P. I., 'The strange career of DDT: experts, federal capacity, and environmentalism in World War II', **Technol Cult.**, jrg. 40 (1999) Oct (4), pp. 770-96.
Sass, R., 'The unwritten story of women's role in the birth of occupational health and safety legislation', **Int J Health Serv.**, jrg. 29 (1999) 1, pp. 109-45.
Schaapveld, K., '[Milestones in prevention in the past century]', **Ned Tijdschr Geneeskd**, jrg. 143 (1999) Sep 11, 37):, pp. 1876-80.
Sessa, R., Palagiano. C., M. G. Scifoni, M. di Pietro en M. Del Piano, 'The major epidemic infections: a gift from the Old World to the New?', **Panminerva Med.**, jrg. 41 (1999) Mar (1), pp. 78-84.
Shapiro-Shapin, C. G., 'Filtering the city's image: progressivism, local control, and the St. Louis water supply, 1890-1906', **J Hist Med Allied Sci.**, jrg. 54 (1999) Jul;(3), pp. 387-412.
Shaw, D., 'Thomas Pringle's Plantation', **Environment and History**, jrg. 5 (1999, october) 3, pp. 309-323.
Sheard, S., 'High rates and a healthy city [editorial]', **J Epidemiol Community Health**, jrg. 53 (1999) Jun 6, pp. 324.
Sievert, J., 'Abruzzo National Park: land of dreams', **Environment and History**, jrg. 5 (1999, october) 3, pp. 293-309.
Storesund, A., '[Health Commission's activity and public health work in Skien and Langesund 1861-1900]', **Tidsskr Nor Laegeforen**, jrg. 119 (1999) Mar 20, 8, pp. 1106-11.
Strasser, S., **Waste and Want: A social history of trash**, (New York: Metropolitan Books, 1999), ISBN 0805048308, 355 blz. Hardcover $27.50.
Szreter, S., 'Rapid economic growth and 'the four Ds' of disruption, deprivation, disease and death: public health lessons from nineteenth-century Britain for twenty-first-century China?', **Trop Med Int Health**, jrg. 4 (1999 Feb) 2, pp. 146-52.
Teplyakov, V., K. Ye, P. Kuzmichev e. a. **A history of Russian forestry and its leaders**, (Washington State University Department of Natural Resource Sciences and Cooperative Extension, 1998), ix + 77 blz.
Troitzsch, U. (ed.) **Quellentexte zur Geschichte der Umwelt von der Antike bis heute**, Nagel. Antje, L. Reiche e. a. ((medewerking)) (Musterschmidt, 1999), ISBN 3788112255, 499 blz. DM 128.
Verma, D. K. en K. des Tombe, 'Measurement of benzene in the workplace and its evolution process, Part I: Overview, history, and past methods', **Am Ind Hyg Assoc J.**, jrg. 60 (1999) Jan-Feb, 1, pp. 38-47.
Walker-Smith, J. A., 'Copper and the liver: late lessons from the Camperdown experience', **Eur J Med Res.**, jrg. 28;4 (1999 Jun) 6, pp. 246-8.
Weindling, P., **Epidemics and genocides in Eastern Europe, 1890-1945**, (Oxford: Oxford Universtiy Press, 2000), 480 blz. ca *f* 221.-.
Weiner, D. R., **A little corner of freedom : Russian nature protection from Stalin to Gorbachev**, (University of California Press, 1999), ISBN 0520213971, 407 blz. ca $45.00.
Weyer-von Schoultz, M., 'Hygiene et Assainissement des Villes: zur wissenschaftlichen Begrundung der 'Stadthygiene' des 19. Jahrhunderts und deren Konsequenzen.', **Ber Wissenschaftsgesch.**, jrg. 21 (1998, ?Dec.) 4, pp. 231-236.
Whitehead, N. L., 'Ecological history and historical ecology: diachronic modeling versus historical explanation', in :Balee, W. (ed.) **Advances in Historical Ecology**, (New York: Columbia University Press, 1998), pp. 30-41.
Winslow, C. E., 'Public health at the crossroads. 1926 [classical article]', **Am J Public Health.**, jrg. 89 (1999) Nov;(11), pp. 1645-8.
Zon, H. van, 'Hinder maar geen hinderwet. De mijnen en het milieu, 1910-1965', **NEHA Jaarboek**, (1999), pp. 319-350.

66
NET WERK
1024-1025
33/34
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Meanders

Bert van Polen, die regelmatig over natuurontwikkelingen schrijft in het Eindhovens Dagblad, heeft op 28 december 1999 uitvoerig bericht over de bevloeiing van gras. Hij haalt daarbij uitspraken aan van Joël Burny (die zijn werk in het vorig nummer van Net Werk heeft samengevat). De uitspraken van oudere tijdens dat onderzoek geïnterviewde boeren wijzen op oude bevloeiingspraktijken. Het werk van Burny versterkt de stellingen van Geert Jan Baaiejens over de kunstmatigheid van vele beekmeanders.

Tentoonstelling Industrion

Minder arbeid en groter gemak
In het Industrion te Kerkrade is tot 30 april deze tentoonstelling te bezichtigen, met als thema de introductie van elektrische apparatuur in het huishouden. Elektriciteit maar ook andere noviteiten als gas en water uit de kraan, sti m u lee rden u itvi nders tot het construe ren van apparaten die veel zware en vermoeiende huishoudelijke taken van de vrouw des huizes verlichtten. Rond 1900 was het moeilijk om goed huishoudelijk personeel te vinden. De behoefte aan hulpmiddelen in het huishouden nam een grote vlucht. De producenten van huishoudelijke apparaten, gas- en elektriciteitsbedrijven, gezondheidsdeskundigen en de vrouwenbeweging werkten in een soort monsterverbond samen om de nieuwe apparaten snel in het huishouden te introduceren.

De tentoonstellling toont een aantal van deze veranderingen in het huishouden. Zo is er te zien hoe de "elektrische bezem" (de stofzuiger) ontstond. Werking en ontwikkeling van de koelkast wordt verklaard. De introductie en het gebruik van elektriciteit met in haar kielzog het elektrisch strijkijzer, de koffiemoien of handmixer. In een aantal reclamefilms uit de jaren '30 en '50 van de twintigste eeuw wordt een beeld geschetst van de verkoopwijze van deze producten.

Bij de tentoonstelling is een rijk ge illustreerde catalogus verschenen. Hierin wordt een historisch overzicht gegeven van de diverse thema's uit de tentoonstelling.

Industrion, Museumplein 2, Kerkrade, tel. 045-5670809. Geopend: di-zo 10.00-17.00.

34
35

66

NET WERK

1026-1027

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

67

NET WERK

1028-1029

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

Ook deze keer verschijnt Net Werk niet in de reguliere omvang, maar als dubbelnummer. Het grootste deel van het blad wordt gevuld door het verslag van de in mei gehouden conferentie in Clermont-Ferrand. Het in Clermont-Ferrand bestreken gebied is vooral bepaald door het werkterein van de organisatoren, de stedengeschiedenis en de verdere beperking van het hoofdthema, milieuvervuiling. Ondanks deze beperking, laat de diversiteit aan bijdragen zien hoe rijk de milieu- en hygiënegeschiedenis is. In een paar bijdragen is betoogd dat hygiënisme averechtse effecten zou hebben gehad op de aanpak van milieuproblemen, doordat niet het milieu, maar de gezondheid van mensen centraal stond en de gezondheidspolitiek de milieuagenda bepaalde. We zijn nu al op een moment aanbeland, waar een begin wordt gemaakt aan de revisie van vroegere standpunten over milieuhistorische ontwikkelingen. In de Verenigde Staten bijvoorbeeld, werken milieuhistorici aan een relativering van het beeld van het harmonieuze evenwicht tussen de oorspronkelijke Indiaanse bevolking en de omringende natuur. Dit beeld is ook onttstaan door de filmindustrie. Onderzoek over de bijdrage van films aan het collectieve bewustzijn over natuur, milieu en milieurampen is een nog vrijwel onontgonnen gebied.

Het onderzoeksveld staat dus wijd open, maar de huidige stand van zaken in de milieugeschiedenis is nogal verwarrend. Er is een rijke schakering van onderzoek en redelijk veel onderzoekers zijn actief. Incidenteel brengt de actualiteit milieuhistorische onderwerpen onder de publieke aandacht. Het probleem is en blijft de continuiteit. Het is op internationale bijeenkomsten opvallend dat idereen denkt dat het elders wel beter gaat dan in het eigen land. Overal zijn er historici die uit eigen beweging milieuhistorisch onderzoek verrichten, maar de institutionele en structurele verankering van dat onderzoek is slechts in een beperkt aantal gevallen gegarandeerd. Milieugeschiedenis wordt 'meegenomen'. Zelfs in een groot projekt zoals de geschiedenis van de techniek in Nederland in de twintigste eeuw moet de milieugeschiedenis meeliften: het komt weliswaar hier en daar aan bod, maar de lezer moet de verschillende milieuhistorische aspecten uit verschillende stukken uitplukken en bijeensprokkelen. De reactivering van de Europese vereniging voor milieugeschiedenis is een stap vooruitgekomen. Op de conferentie in St Andrews (Schotland)in september 2001 zal moeten blijken hoe ver de discipline is en wat de perspectieven zijn. Ondertussen willen we de draad van Net Werk bijeenkomsten weer oppakken.
Myriam Daru

Verslag Internationale bijeenkomst voor de geschiedenis van het milieu van Europese steden en regio's 4-6 mei 2000 - Clermont-Ferrand

De door Christoph Bernhardt en Geneviève Massard-Guilbaud georganiseerde bijeenkomst verzamelde circa 45 onderzoekers uit heel Europa en uit verschillende disciplines. De bijeenkomst was in zekere zin een voortzetting van het in september 1998 in Venetië gehouden congres over stedengeschiedenis, waar in een aparte sessie milieuhistorische onderwerpen aan de orde kwamen. Het aantal deelnemers, de inrichting van de zaal en de gekozen formule bleken heel geschikt om levendige uitwisseling van meningen tot stand te brengen. De organisatoren hadden bewust gekozen voor een beperkt - en klassiek - gebied van de milieugeschiedenis van steden : milieuvervuiling, maar wel bekeken vanuit uiteenlopende perspectieven.
Hier volgt de samenvatting van de bijdragen.

De uitvinding van vervuiling als een politiek probleem

Sessievoorzitter: Geneviève Massard-Guilbaud (Universiteit Blaise-Pascal, Clermont-Ferrand)
Discussieleiding: Bill Luckin (Bolton Institute / Universiteit van Londen)

Patrick Fournier (UniversiteitBlaise Pascal, Clermont-Ferrand),
De la souillure à la pollution, un essai d'interprétation des origines du concept de pollution
Fournier stelt dat de resultaten van historisch onderzoek te sterk bepaald zijn door de perspectieven van de huidige milieukunde. Daardoor missen historici vaak een goede kijk op veranderingsprocessen in de perceptie en de behandeling van wat we nu vervuiling en afval noemen.
Terwijl de industrialisering nieuwe vormen van vervuiling heeft gebracht, is het opvallend dat de reactie daarop lange tijd dezelfde blijft als die op de traditionele vormen van vervuiling. Opvallend is het gebrek aan definities van wat vervuiling is. Vervuiling is in de praktijk eerder wat ervaren wordt als een verstoring dan een dreiging voor de gezondheid. Als er wel sprake is van gezondheid, zijn de gebezigde termen nog zeer lang afkomstig van de miasmatische traditie. De bevolking zelf accepteert maar moeizaam de beperkingen die opgelegd worden door bestuurders die hygienistische standpunten overnemen. Wat de nieuwe wetenschap doet, is een nieuwe norm leveren voor het aanvaardbaarheidsniveau van vervuiling. Ook wanneer wetenschap en techniek de mogelijkheid gaan bieden afval te verwerken, blijft de overheersende strategie in de lijn van de oude tradities: afval op afstand houden of brengen. In de discussie kwam de vraag naar ruimtelijke specificiteit van vervuiling naar voren. Onderzoek hierover, en vooral comparatief onderzoek moet nog van de grond komen. Naast ruimtelijke ontwikkelingen, zou ook comparatief onderzoek over de toepassing van principes zoals 'de vervuiler betaalt' meer inzicht geven.

NET WERK 67
1030-1031
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Myriam Daru (Eindhoven),
The Dialectics of Dirt
Mary Douglas heeft naar voren gebracht dat reinheid en vuil symbolische middelen zijn in de verdediging- en overlevingsstrategie van groepen mensen. Als een conferentie over vervuiling wordt georganiseerd, is het nodig te reflecteren over dergelijke centrale begrippen en deze te relativeren. Vuil en reinheid zijn niet alleen sociale constructies, zij zijn ook tegenstrijdig. Voorbeelden hiervan zijn legio. Mest is bijvoorbeeld vuil, maar ook bodemvoeding en kan afhankelijk van de kontekst zowel positief als negatief worden ervaren. Handelingen als de bestrijding van ongedierte kunnen ook ingezet worden voor heel andere doelen dan het bevorderen van hygiëne en gezondheid. Schoonmaak kan tot milieuvervuiling leiden. Hygiënische maatregelen kunnen als een aanslag op de leefbaarheid en de privé-sfeer worden ervaren. De betekenis van vuil is dus wisselend: afhankelijk van tijd, ruimte en sociale kontekst. Maar vervuiling is vooral risico. Milieuhistorici zouden dan ook veel meer kennis moeten nemen van de nu al rijke traditie van de risico-analyse en de modellen die zij biedt. Alhoewel deze discipline zich richt op het heden en de toekomst, is zij sterk afhankelijk van de bestudering van 'cases'. Als de milieugeschiedenis gebruik zou maken van het begrippenkader van de risico-analyse, zou de bevruchting van de twee disciplines wederzijds kunnen uitpakken.

Isabelle Parmentier (FNRS/KU Leuven),
Polluer et payer. Les prémices de la lutte contre la pollution dans quelques villes belges des 18e et 19e siècles.
Isabelle Parmentier heeft haar onderzoek toegespitst op de financiële aspecten van vervuiling. Het is hierbij belangrijk om verwarring te vermijden tussen twee principes: het betalen van boetes bij overtreding en het vooraf kopen van het recht om te vervuilen. Bij de eerste habben we te maken met handhaving en straffen, bij de tweede met

vergunningen. Dit drukt zich ook uit in de soort bronnen die men wil bestuderen. Isabelle Parmentier stelt vast dat veel gemeenschappen in de door haar bestudeerde regio en periode (Ath, Charleroi, Nivelles in de 18e en 19e eeuw) de voorkeur gaven aan een systeem van vergunningen om economische activiteiten aan zich te binden en de industriële vervuiling te reguleren. De handhaving lijkt echter slechts sporadisch te zijn geweest en de strengheid van de handhaving is van plaats tot plaats zeer verschillend geweest. Tijdens de discussie kwam naar voren dat het noodzakelijk zou zijn de financiële aspecten van vervuiling in de context te plaatsen van de algemene ontwikkeling van gemeentelijke belastingen en de financiering van gemeentelijke diensten (en van crisis management door gemeentebesturen).

Franz-Joseph Brüggemeier (Universiteit Freiburg,)
"Waldsterben" The Construction and Deconstruction of an environmental problem
Het thema dat Franz-Josef Brüggemeier aansneed ligt nog vers in het geheugen : het Waldsterben-debat in de jaren '80 van de vorige eeuw. Waldsterben is een van de voorbeelden van doemdenken die tegenstanders van de milieubeweging met plezier naar voren schuiven. Immers, iedereen kan met eigen ogen vaststellen dat er nog bossen in Duitsland staan die volgens de voorspellingen van sommigen in 1990 verdwenen hadden moeten zijn. Dit was niet de eerste keer dat Duitsland een dergelijk debat meemaakte. al ruim voor de industrialisering van Duitsland was er een houtcrisis geweest, gevolgd door de aanplant van grote arealen produktiebos. In de negentiende eeuw was de hoop gevestigd op wetenschappelijk onderzoek en moderne techniek. Echter, het probleem was te complex om tot eenduidige antwoorden te komen. Wat de bevolking met eigen ogen kon vaststellen, was de schade die zware industrie toebracht aan de vegetatie en het feit dat hoge schoorstenen het probleem alleen verder weg spreidden.
In de periode vanaf circa 1980 deed het Waldsterben debat niets anders dan een oud milieuprobleem opnieuw op de politieke agenda zetten. Het zwaar aanzetten van de verwachtte schade was daar een onderdeel van. Nu het bosareaal van Duitsland blijkt vergroot te zijn, moet ook de historische analyse de complexiteit van zowel fysieke als mentale verschijnselen recht doen: onder andere het feit dat juist het Waldsterben debat bijgedragen heeft tot massieve aanplant en de toename van efficiency in bosbeheer.

67
NET WERK
1032-1033
5/6
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Mathieu Flonneau (Universiteit Paris I Sorbonne)
Entre morale et politique: l'invention du "Ministère de l'impossible"
Was de totstandkoming van het Franse ministerie voor Milieu een zet bepaald door politiek opportunisme of de moedige politieke daad van een als conservatief geldende president ? Kenmerkend voor de Franse (vage) definitie van "l'environnement" is de nadruk op natuur en landschap, als zodanig ook onderdelen van de Franse nationale identiteit. Franse technocraten zien milieuactivisten ("ecologistes") als monomanen en hun hantering van milieudoelstellingen als een politieke 'gadget', terwijl zij zelf (in hun eigen ogen) het milieu plaatsen in een evenwichtige overweging van randvoorwaarden. Toen eenmaal de opportuniteit van een integratie van milieumaatregelen in het politieke proces was vastgesteld, gingen de zaken snel. Het Ministère de l'Environnement kreeg een institutionele inbedding, maar met uitermate beperkte financiële middelen. Gaat het dan om een pure operatie van politieke PR ? Flonneau meent van niet, omdat hij in president Pompidou een politicus ziet met een filosofische traditie geworteld in de Verlichting, op zoek naar een nieuw mondiaal humanisme. Dit argument nam bij de toehoorders niet de indruk weg dat de schepping van het Franse ministerie voor milieu vooral een symbolische daad is geweest.

Elvire van Staëvel (École des Hautes Études en Sciences sociales, Parijs)
Cultures environnementales et pollution
De conclusies van Elvire van Staëvel stoelen op de analyse van enquêtes en interviews. Het gaat om de interactie tussen perceptie en gedrag van burgers die geconfronteerd worden met opslag en verwerking van afval en met de effecten daarvan op de gezondheid. Van Staëvel spreekt van twee "logica's": bagatellisering (euphémisation) en dramatisering. Het referentiekader van de onderzochte personen onderscheidt zij in een cultuur van de gezondheid, een cultuur van het milieu, en een cultuur van de natuur. De cultuur van de gezondheid is voornamelijk een gepopulariseerde vorm van de microbiologie van Pasteur en Koch, met een zekere vermenging van biologische en chemische begrippen van vervuiling en een polarisering tussen het natuurlijke (biologie, natuur, puurheid) en het chemische (kunstmatigheid, bezoedeling). De cultuur van het milieu is beïnvloed door de mondiale debatten (klimaat, ozongat enz.) en de lokale debatten rond de voor's en tegen's van bijvoorbeeld afvalverwerking. De cultuur van de natuur stelt de mensheid als onderdeel van een alomvattende natuur en een universeel evenwicht. Bescherming van de natuur is bijgevolg bescherming van de mensheid. De risicocultuur

veronderstelt dat gevaar exact in te schatten is met behulp van kennis en techniek. De politieke cultuur gaat over macht en verantwoording; en de positie van kleine en grote groepen tegenover beslissers.
Binnen deze verschillende culturen, probeert Van Staëvel milieumythes te onderkennen zoals de almachtige of wraaknemende natuur, de mens als tovenaarsleerling of de gedoemde kunstmatig geschapen wezens.

Watervervuiling, luchtvervuiling

Sessievoorzitter: Olivier Faure (Universiteit Lyon 3)
Commentaar: Christoph Bernhardt (IRF, Berlin)

Sabines Barles (Universiteit Paris 8)
L'invention des eaux usées: l'assainissement de Paris (1780 - 1930)
De benadering van Sabine Barles wordt sterk bepaald door haar technische achtergrond. Het object van studie is het technische systeem voor de verwerking van menselijke excreta. Zij hanteert een model van de cyclus van water en zoekt in de primaire bronnen de quantitatieve gegevens om dit proces zo volledig mogelijk weer te geven. Dat wil zeggen dat zij een jarenlange zoektocht in de archieven kan samenvatten aan de hand van enkele overhead vellen met diagrammen. Zij onderscheidt drie periodes. In de eerste, 1710- circa 1810, waren er in Parijs diverse, soms vrij gedetailleerde projekten die geen van allen tot realisatie leidden. Afvalprodukten uit beerputten (niet te bestempelen als afvalwater, maar als excreta) maakten als mest op traditionele wijze deel uit van de agrarische produktie. In de tweede periode 1810-ca 1850 hapert het traditionele systeem, dat het toegenomen volume niet meer kan verwerken. Diverse technische oplossingen worden uitgeprobeerd. Riolen worden aangelegd maar vormen nog geen homogeen netwerk. Vloeivelden worden aangelegd. In de derde periode, 1850-circa 1900 wordt het ondergondse stelsel van riolen stelselmatig aangepakt. De gemeentelijke diensten zijn dan nog wel overtuigd van de econcomische waarde van het slib. De oppervlakte van vloeivelden wordt uitgebreid, maar afvalwater bereikt nog steeds het oppervlaktewater. Van1900 tot circa 1930: de capaciteit van de vloeivelden is onvoldoende, de aanleg van een lang riool naar verder gelegen velden wordt overwogen maar niet uitgevoerd. In 1930 gaat de eerste afvalwaterzuiveringsinstallatie open.
Het onderzoek van Barles gaat zich nu voornamelijk richten op de bestudering van de interactie tussen technisch systeem (inclusief traditioneel systeem) en "anthropische druk" en de wijze waarop de waterkringloop, maar ook de stikstofkringloop door menselijke ingrepen worden beïnvloed.

7/8

67

NET WERK

1034-1035

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

8/9

Henk van Zon (RUG)
The perception of the water pollution problem in the Netherlands (19th & early 20th century)
Henk van Zon heeft een overzicht gegeven van de Nederlandse watervervuilingsproblematiek. De toegenomen behoefte aan schoon en bruikbaar water is de motor geweest achter het zoeken naar nieuwe oplossingen voor in wezen oude problemen. Net als in veel andere landen, is in Nederland door de overheid traag gereageerd op de toenemende druk. Het wijzen naar de buurlanden als vervuilers was daarbij vaker een uitvlucht om beslissingen voor zich uit te schuiven. De begrijpelijke reactie van klagers is dan vaak overdrijving geweest, in de hoop dat dit politieke besluitvorming zou versnellen. Nieuwe wetenschappelijke inzichten stootten op oude geëtableerde zienswijzen. Als nieuwe theorieën aandacht kregen, lijkt dat meer op grond van politiek opportunisme te zijn gebeurd dan door de overtuigingskracht van wetenschappelijke kennis. Een frappant voorbeeld hiervan is de door Von Naegeli verdedigde theorie die leek te bevestigen dat er geen samenhang te vinden was tussen watervervuiling en gevaar voor de volksgezondheid. Merkwaardig is het wel dat deze theorie slechts in Nederland korte tijd populair was. Bij de in Clermont Ferrand aanwezige milieuhistorici uit andere landen was Von Naegeli een onbekende. Het geloof in de zelfreinigende kracht van het water was een van de vele elementen die ertoe hebben bijgedragen dat afvalwaterzuiveringsinrichtingen zo traag tot stand kwamen. Het scheppen van controlerende mechanismen is moeizaam verlopen. Pas vanaf 1970 is het mogelijk om deze controle uit te oefenen op basis van een eenduidige wetgeving.

Simone Neri Serneri (Universiteit van Sienna)
Water pollution in Italy, the failure of the hygienic approach (1890-1960)
Door de snelle bevolkingsgroei van de Italiaanse steden in de negentiende en twintigste eeuw kwamen de traditionele bronnen voor drinkwater dicht bij de steden onder druk of werden onbruikbaar. Dit dwong de stadsbesturen tot de aanleg van kostbare infrastructuren. Gebrek aan politieke wil en aan wetgeving om dichtbij zijnde voorraden van water (vooral oppervlakte water) schoon te houden of te zuiveren hebben geleid tot het nemen van talloze ad hoc maatregelen. Het verplaatsen van vervuilende industrieën buiten de bebouwde kom hielp maar zeer kort, aangezien de verstedelijking alle zoneringen vlug inhaalde. Steeds meer ging men over tot het aanboren van ondergrondse watervoorraden, op plaatsen waar eerder een beroep

werd gedaan op oppervlakte water. Het onttrekken van schoon water aan de ene kant werd niet begeleid door het zuiveren van afvalwater aan de andere kant. De Italiaanse waterproblematiek kent ook nog de complicerende factor van de hydro-electriciteit. Italiaanse beslissers met een hygiënistische achtergrond hebben zich vooral gericht op schoon drinkwater als middel tot verbetering van de volksgezondheid en hebben afvalwater als een zaak van latere zorg beschouwd. De benadering volgens welke water een zaak is van volksgezondheid heeft volgens Serneri geleid tot een late bewustwording van watervervuiling als een milieuprobleem.

Bill Luckin (Bolton Institute en Universiteit van Londen)
The historical determinants of environmental concern: the problem of atmospheric pollution in late nineteenth and early twentieth century London
Bill Luckin's theoretisch uitgangspunt is een van de stellingen die Douglas en Wildavsky hebben aangedragen, namelijk dat in een gegeven periode in een bepaalde maatschappelijke kontekst één dominant probleem de politieke agenda overheerst. Tussen 1840 en 1860 was dat in Londen de watervervuiling van de Thames, tussen 1870 en 1900 was dat de vieze lucht. De Londense mist is deel gaan uitmaken van de Britse hoofdstedelijke thema's. Bij de zogeheten degenerationisten voor wie het stadsleven een oorzaak was van een algemeen verval (van zowel gezondheid als zeden) was de Londense lucht een voorbeeld ter ondersteuning van hun these. Alhoewel mist en het stoken van steenkool met elkaar in verband werden gebracht, leidde dat in eerste instantie niet tot een versnelde opmars van gas en electriciteit. De kosten van de schonere vormen van energie wogen zwaarder. Ook zou een effectieve aanpak van het probleem een krachtige interventie van de overheid hebben gevergd, iets dat politiek niet aan de orde was. Het leggen van een oorzakelijk verband tussen sterfte en luchtvervuiling moest wachten tot water minder hoog op de agenda kwam te staan. Terwijl in Londen schoon drinkwater te krijgen was voor wie zich dat economisch kon permitteren, onttrok lucht zich aan een dergelijke marktwerking. Voor schone lucht was het nodig uit Londen te verhuizen. Onrust over lucht had derhalve andere effecten als onrust over water.

Frank Uekötter (Universiteit van Bielefeld)
A look into the Black box: why air pollution control was undisputed in Interwar Germany
De benadering van het luchtvervuilingsprobleen in het Duitse interbellum door Frank Uekötter concentreert zich op de vraag van conflict en conflictvermijding tussen de veroorzakers en de slachtoffers. Volgens Uekütter was de industrie in tegenstelling tot de gangbare mening wel geïnteresseerd in technologieën van luchtfiltering en verminderde produktie van stof. Hij gaat echter niet in op de winst die de industrie kon onttrekken aan de toepassing van een dergelijke technologie. Zijn belangstelling gaat vooral uit naar de consensus die ontstaan is over de bestrijding van luchtvervuiling. Dit heeft te maken met de moeilijkheid voor slachtoffers om rechtzaken hierover te starten en te winnen, geconfronteerd als zij waren met de ingewikkeldheid van het Duitse rechtsysteem, de Duitse wetgeving en de Duitse instituties. Wel had de industrie belang bij het voorkomen van onrust. Daardoor werden conflicten pragmatisch opgelost door onderhandeling tussen de verschillende partijen. in de discussie kwam het belang van een gedegen rechsthistorische studie van de (Duitse) milieuwetgeving en -rechtspraak naar voren toen de argumenten heen en weer vlogen zonder dat de knoop doorgehakt kon worden.

Elfi Bendikat (Humboldt Universiteit, Berlijn)
Pollution caused by traffic and transport: public intervention and debates. The example of Berlin and other German cities (1900-1939)
Verkeer als milieuproblematiek is niet uit het niets in de jaren zestig van de twintigste eeuw op komen dagen. Wel is het zo dat toen gemotoriseerd verkeer in de eerste helft van de twintigste eeuw als overlast werd ervaren, de formulering van het probleem een andere was dan in de tweede helft. In de jaren twintig was de overlast vooral te wijten aan stof, ondanks het geringe aantal van gemototriseerde voertuigen. Met de toename van verharde wegen is deze vorm van milieuoverlast uit de publieke belangstelling verdwenen. Iets anders is het gesteld met de uitlaatgassen. Al bij een internationaal hygiëne congres in 1907 is de mogelijkheid van gezondheidsschade geopperd, maar pas midden in de jaren 1920 is op dit punt gericht onderzoek uitgevoerd en pas in de jaren '30 is deze schade door gezondheidsinspecteurs als gevaar voor de volksgezondheid aangemerkt. Voor de risico's van herrie en trillingen was het veel moeilijker om een consensus te vinden. In Duitsland zijn het niet de protestbewegingen van burgers, maar de lobby van hygiënisten geweest die enige invloed heeft uitgeoefend op de formulering van nor-

67
NET WERK
1036-1037
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

men. In de praktijk heeft dit weinig uitgehaald. Wettelijke maatregelen voor het beheersen van de gevolgen van toenemend gemotoriseerd verkeer zijn echter vooral gericht geweest op de risico's in het verkeer en niet de risico's veroorzaakt door het verkeer, iets dat ook tot uitdrukking komt in de handhavingsprioriteiten van de politie.

De verhouding stad -industrie

Sessievoorzitter : Yves Lequin (Universiteit Lumière, Lyon 2)
Discussieleider: André Guillerme (Centre d'Histoire des techniques, CNAM, Paris)

Lucie Paquy (Universiteit Lumière Lyon 2)
Institutions et services en charge de la pollution à la fin du XIXe siècle. L'exemple grenoblois (1870-1914)
Lucie Paquy beschrijft de werking van controlerende en adviserende instanties in een middelgrote Franse stad. Met de opkomst van een geprofessionaliseerde dienst openbare werken, moesten politie en de gezondheidscommissie een deel van hun verantwoordelijkheid prijs geven, maar bleven zij wel een controlerende taak uitoefenen. De controlerende taken op het gebied van openbare gezondheid waren verdeeld onder verschillende diensten. De dienst voor tolheffing nam eveneens een deel van de controle op zich, met name voor het verlenen van vergunningen voor beerputten, terwijl de politie betrekkelijk actief was met optreden tegen overtredingen. In de tweede helft van de negentiende eeuw betekende de oprichting van een gezondheidsdienst dat dergelijke taken gebundeld werden. In 1902 gaf een nieuwe gezondheidswet op papier meer bevoegdheden aan het bureau voor hygiëne, maar de handhaving bleef moeizaam. In een latere fase, moest bij bouwvergunningen kwam het dossier ook ter goedkeuring bij het bureau voor hygiëne. Deze eiste daarnaast meer toezicht op de vestiging van industrie, maar kreeg op dat punt niet haar zin. De gezondheidscommissie, die eerst samengesteld was uit mensen uit politiek en het bedrijfsleven, is in de loop der tijd volledig bemenst door notabelen met een uitgesproken deskundigheid op het gebied van gezondheidstechniek en volksgezondheid. De vervuilingsproblematiek bleef voornamelijk een afgeleide van de openbare gezondheid.

Gérard Jigaudon (Centre d'Histoire des Techniques, CNAM, Paris)
Un siècle de cohabitation habitat-industrie dans la banlieue nord-ouest de Paris (1860-1960)
'Delokalisering' - het zoeken van vervangende ruimte en de verhuizing van industrie naar gebieden of zones waarvan de overheid denkt dat deze te controleren vallen - blijkt keer op keer tot mislukken gedoemd te zijn als oplossing voor de overlast van industrie. In de gevallen die Jigaudon liet zien, ging het o.a. om de opruk-kende Parijse industriëen die zich tijdens de golf van industrialisatie van het Tweede Keizerrijk en later in de Parijse banlieue gingen vestigen. Telkens weer heeft de verstedelijking van de hoofdstad de industrie ingehaald, zodat de industriëen steeds weer temidden van woongebieden moesten blijven functioneren. De Franse overheid heeft al in 1810 een decreet afgevaardigd over de overlast van nijverheid en industrie. Het is echter niet duidelijk of de wetgeving bedoeld was voor de bescherming van burgers of voor het opvangen van klachten en het vinden van compromissen bij de verlening van vergunningen. Pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw is er sprake van een werkelijke regulering in het kader van een wet op de ruimtelijke ordening. Klachten zijn overigens geen weerspiegeling van de reële aantasting van het milieu. Zo komt watervervuiling in de door Jigaudon bestudeerde bronnen slecht zelden voor, terwijl dit veelvuldig voorkwam. Uiteindelijk is bescherming van het milieu pas in 1976 uitdrukkelijk als doel opgenomen in de Franse vergunningswetgeving.

Estelle Barret Bourgoin (Universiteit Lumière Lyon 2)
Modifications du paysage et esprit industrialiste: les autorités municipales face au risque industriel (Grenoble, XIXe siècle)
In Grenoble zoals elders in Frankrijk werd en wordt de burgemeester gekozen. Dit heeft onmiskenbare gevolgen op de ruimtelijke ordening. In het geval van Grenoble betekende dit een zeer welwillende houding ten opzichte van de vestiging van industrieën, ook al stond vast dat zij vervuilend waren. Niet alleen waren leden van het bestuur welwillend ten opzichte van de industrie, zij kwamen zelfs geregeld uit de kring van plaatselijke industriëlen voort. Kenmerkend is bijvoorbeeld dat ondanks vele bezwaarschriften tegen de vestiging van leerbewerkende bedrijven dergelijke etablissementen keer op keer werden toegelaten. Hoe meer nijverheidstraditie aanwezig was in een wijk, hoe makkelijker het was daar nieuwe industrieën te vestigen. Deze welwillende houding was echter niet algemeen en sommige soorten bedrijvigheid zoals slachterijen werden wel geweerd nabij woongebieden, om de gevoeligheden van de bevolking (de confrontatie met bloed en dood) te sparen. Voddenbewerking wekte eveneens weerstand, vanwege de overtuiging dat zij ziekten konden verspreiden. De verplaatsing van industrie naar de periferie van de stad aan het

67
NET WERK
1038-1039
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

einde van de negentiende eeuw lijkt echter meer te zijn ingegeven door de behoefte aan ruimte en expansie dan door de weerstand tegen risico's voor volksgezondheid en milieu.

Dieter Schott (Universiteit van Leicester)
Urban industrial policy (Germany, 1890-1930)
De bijdrage van Dieter Schott ging vooral in op de ruimtelijke ordening van Duitse steden in verband met de lokatie van bestaande en nieuwe industrie. De bronnen maken duidelijk dat alhoewel de gemeentelijke overheden over het algemeen aparte gebieden toewezen aan de industrie ver van de woonwijken, zij voornamelijk handelden op grond van economische overwegingen, met hier en daar verwijzingen naar overlast. De landelijke wetgeving bood de mogelijkheid middels gemeentelijke verordeningen de milieuaspecten te reguleren, maar daar is pas laat gebruik van gemaakt. In de bestudeerde periode nam Duitsland een pionierende positie in op het gebied van stedebouw en in een aantal steden is prake van lange termijn planning. De uitstraling van de stad en haar aantrekkingskracht waren een expliciet onderdeel van een ruimtelijk beleid van industriële zonering. Maar de mate waarin dit plaats vond varieerde zeer sterk, afhankelijk van de plaatselijke economische en politieke constellatie.

Gabriella Corona (Universiteit van Napels)
Activités humaines et ressources naturelles à Naples au 20e siècle: le cas du complexe industriel de Bagnoli
Toen in een van de bekendste landschappen van Italië - de baai van Napels - in 1910 een hoogovencomplex gevestigd werd, werd het industriële landschap geprezen als "de nieuwe schoonheid die de oude vervangt". De nabijheid van (deels toekomstige) havenvoorzieningen was een van de motieven, gecombineerd met de aanwezigheid van spoorwegen. De overheersing van de stedelijke ruimte door de hoogovens drukt zich o.a. uit door de geringe afstand tussen industrie en woongebied (met een "beschermingszone" van slechts enkele meters). De schade die het complex tijdens de Tweede Wereldoorlog geleden heeft had kunnen leiden tot een verplaatsing van de industriële activiteit, maar de Italiaanse regering opteerde juist - met gelden van het Marshall plan - voor de reconstructie en zelfs de uitbreiding van het complex. De contradicties tussen het landschap van Napels als touristische attractie en de druk van het industriële complex op de omgeving hebben pas in de jaren '70 van de twintigste eeuw geleid tot een poging om de door de hoogovens veroorzaakte vervuiling het hoofd te bieden. Vanaf eind jaren

67
NET WERK
1040-1041
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

zestig is er een aaneenschakeling van rechtszaken geweest. Bagnoli werd tot een speerpunt voor de campagnes van plaatselijke milieugroeperingen die tegelijkertijd moesten vechten tegen georganiseerde werkgevers én werknemers. De omvang van de vervuiling is echter pas zichtbaar geworden bij de eerste fase van ontmanteling van het complex dat inmiddels geteisterd werd door de staalcrisis. Het complex moet nu, net als zo vele oud-industriële gebieden in Europa een nieuwe bestemming krijgen, op zoek naar een mengeling van revitalisering van landschap en behoud van industrieel erfgoed.

Burgers tegen vervuiling: Milieu, maatschappelijke bewegingen, sexe

Sessievoorzitter: Myriam Daru
Commentaar: Joachim Radkau (Universiteit van Bielefeld)

Tomomi Hokata (Gakushuin Universiteit , Tokyo)
Civil movements for the urban green space. The case of the city Leipzig in the Second Imperial Age
Tomomi Hokata bestudeert de Volkstuinen en Parkbeweging in Leipzig. De ideeën van natuur en natuurlijke levenswijzen lijken in die stad sterk te zijn beïnvloed door burgerlijke media, in het bijzonder enkele veel gelezen tijdschriften over tuinen en tuinieren. Onder druk van de verstedelijking en het verlies aan groene ruimte in de binnenstad, heeft de bevolking gezocht naar compensatie aan de rand van de bebouwde kom : voor de gegoede burgerij in de vorm van villa's, voor de arbeidersbevolking in zogeheten Schrebergärten, genoemd naar de volkstuinentheoreticus Schreber. Wel is door het stadsbestuur bewust gewerkt aan een revitalisering van de groen ruimte binnen de bebouwde kom. De rechtvaardiging hiervoor was veelzijdig : gezondheid, esthetiek, aantrekkingskracht van een stad met groen voor gekwalificeerde arbeidskrachten. Aan het einde van de negentiende eeuw komt een sterke beweging op voor de oprichting van speeltuinen. Daarnaast kregen de ideeën van onderwijstheoretici over de educatieve waarde van het tuinieren enthousiaste medestanders in Leipzig. De verschillende bewegingen versterkten elkaar en Leipzig werd een belangrijk centrum voor floriades, tuinbeurzen en -tentoonstellingen. Een beduidend aantal professionele hovenieren was vrouw. Het bijzondere van het onderzoek van Tomomi Hokata is dat zij in tegenstelling tot de traditionele geschiedenis van stedebouw en architectuur veel aandacht besteedt aan de alledaagse praktijk van groen en groenonderhoud door burgers.

67
NET WERK
1042-1043
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Jens Ivo Engels (Universiteit van Freiburg)
Women and the environmental protest in Germany after 1945
Engels heeft in zijn onderzoek gekeken naar het rollenpatroon van vrouwen in de Duitse milieubeweging, in het bijzonder tegen kernenergie. Bij de acties is gebruik gemaakt van traditionalistische vrouwenbeelden, soms uit tactisch oogpunt terwille van effectief optreden. Traditionele waarden met betrekking tot de vrouw (de vrouw als moeder) zijn ook de rechtvaardiging geweest om op te treden (namens kinderen en toekomstige generaties). De motivatie van een aantal deelnemende vrouwen (zoals wijnboerinnen) was ook expliciet geworteld op het behoud van oude tradities en het beschermen van het eigen leefgebied tegen vreemde invloeden. Maar in de loop van de soms langdurige acties is bij de
15 deelnemende vrouwen een bewust-
16 wording opgetreden door de wijze waarop zij door de autoriteiten tegemoet werden getreden. Maar de meesten keerden terug tot de orde van de dag na afloop van de acties.
Lydia Sapounaki Dracaki (Universiteit van Athene)
The emergence and development of the environmental movement in Greece
Griekenland staat niet bekend om haar vooruitstrevende milieupolitiek en de paper van Lydia Sapounaki Dracaki heeft deze reputatie niet verandert. Zij behandelde de zeer recente geschiedenis van Griekse milieuorganisaties sinds circa 1970. Het is de kleine Griekse milieubeweging wel gelukt een aantal ontwikkelingen tegen te houden. Het lijkt erop dat de onkunde van de diverse overheden en de daardoor ontstane onhoudbare situaties meer bijgedragen hebben tot de weerstand van burgers dan het activisme van de verschillende milieugroepen die vanuit een vrij elitaire achtergrond opereren. De huidige ontwikkeling gaat in de richting van een professionalisering van de milieubeweging en een betere aansluiting tot internationale milieuorganisaties.

Christophe Verbruggen
Reactions to the industrial pollution in Ghent. A first state of affairs : the case of the industry 1820-1892
De oorsprong van de Gentse chemische industrie ligt in de toelevering aan de textiel nijverheid, maar aan het einde van de negentiende eeuw waren al vele bedrijven in de stad gevestigd die zich richtten op een veel bredere markt. Het Belgisch vergunningenstelsel leek veel op die van de Franse 'de commodo et incommodo' procedure. De schadelijkheid van de chemische industrie volgens huidige criteria houdt weinig verband met het klachtenpatroon ten tijde van de vestiging van chemische bedrijven in de negentiende eeuw. De meeste aandacht ging toen uit naar organische bewerkingsprocessen. Watervervuiling was in de loop van de negentiende eeuw in toenemende mate een reden tot klachten. De aandacht voor niet-organische vervuiling en vergiftiging nam slechts langzaam toe. De bedreiging van de brood winning van ondernemers door aantasting van water als grondstof (brouwerijen, blekerijen) heeft vaak tot klachten geleid. Terwijl de leefomgeving van arbeiders bedreigd werd door milieuvervuiling, hebben zij dit in verhouding weinig geuit via het indienen van klachten, noch individueel, noch via de vakbonden.

16
17 **Marie Bolton** (Universiteit Blaise Pascal / Universiteit van Davis, Cal. VS)
Environmentalists, Citizens and workers: the struggle against Oil Industry Pollution in the San Francisco Bay Area
De studie van Marie Bolton gaat over een zeer recente geschiedenis: de weerstand van milieuactivisten tegen oliemaatschappijen in de omgeving van San Francisco. Kenmerkend voor de VS is de wijze waarop rechtszaken gebruikt worden in de politieke strijd. De milieubeweging was succesvol doordat zij de vervuilers plaatste tegenover de natuurlijke wereld en daarbij mensen als onderdeel van de bedreigde natuur presenteerde. De milieuactivisten spraken namens de natuur die zich immers niet zelf voor de rechter kon verdedigen. Deze strategie bleek veel succesvoller te zijn dan om als politieke groepering bezwaar aan te tekenen tegen de industrie. Daarmee was het ook mogelijk nieuwe allianties te sluiten buiten de oorspronkelijke achterban van liberale blanken uit de middenklasse. In 1987 kwam er nieuwe wetgeving over luchtvervuiling die federale normen voldoende hard maakte om bij overschrijdingen meteen naar de rechter te kunnen stappen. De gevolgde strategie betekende wel dat de milieubeweging zich steeds meer moest professionaliseren om zowel te kunnen werken met harde empirische bewijsvoering alsook juridische know-how. Bondgenootschappen met de vakbonden vonden plaats doordat milieudelicten gezondheidsrisico's voor de arbeiders vormden.

Brendan Prendiville (Université de Poitiers, France)
Mouvement sociaux et politique routière dans la Grande-Bretagne des années 1990
Vrij felle anti-autowegen acties hebben in Engeland geregeld plaatsgevonden in de jaren 90 van de afgelopen eeuw. Zij maken deel uit van een typisch Engelse maatschappelijke constellatie. De conserva-

tieve regering van Thatcher heeft uitdrukkelijk de auto als indivueel vervoermiddel tot een spil van de economie gemaakt. De lobby tegen de ongebreidelde aanleg van autowegen is van gemengde aard. Aan de ene kant de natuurbeschermers, a-politiek of van zeer divers politieke achtergrond (conservationists), aan de andere kant de milieuactivisten (environmental ecologists). De natuurbescherming heeft in Groot Brittannië een lange traditie en geniet een vrij brede ondersteuning. De anti-autowegen campagnes konden daardoor zowel op landelijk als op plaatselijk niveau op een ruime achterban rekenen. Engelse activisten illustreren de vervuiling van de auto niet alleen vanuit een milieu oogpunt, maar geven daar
17/18 ook een sociaal-culturele dimensie aan. De auto-mobiliteit tast in dit perspectief de culturele en sociale vitaliteit aan, marginaliseert de autolozen en bedreigt de democratie. De anti-autowegen beweging heeft een strategie ontwikkeld die gericht is op het remmen, bemoeilijken en duur maken van infrastructurele werkzaamheden.
De bijdragen voor deze conferentie zullen als bundel worden uitgegeven onder de titel 'La pollution urbaine en Europe, XIXe-XXe siècles - Urban pollution in Europe 19th - 20 th Century' (Clermont-Ferrand: Presses de l'Université Blaise-Pascal). 'Histoires Croisées'.

Bundel over Europese steden en milieugeschiedenis

Een aantal van de aanwezigen in Clermont Ferrand vindt men terug in de door Christoph Bernhardt verzorgde bundel met bijdragen afkomstig van de in Venetië gehouden conferentie over stedengeschiedenis.

Environmental Problems in European Cities in the 19th and 20th Century- Umweltprobleme Europäischer Städte im 19. und 20. Jahrhundert. Christoph Bernhardt (ed.)
Engels/Duits, ca. 270 bladzijden.
Münster/New York: Waxmann Verlag, 2000

Christoph Bernhardt: Environmental problems in European Urban History-Umweltprobleme in der europäischen Stadtgeschichte
Joel A. Tarr: Urban History and Environmental History in the United States: Complementary and Overlapping Fields
André Guillerme: Zur Geschichte industrieller Altlasten in Frankreich
Sabine Barles: Umwelt und Städtebautechniken - Der Pariser Boden im 19. Jahrhundert
Genevieve Massard-Guilbaud: "Einspruch!"- Stadtbürger und Umweltverschmutzung im Frankreich des 19. Jahrhunderts
Nicolas- Goddard/John Sheail: Victorian sanitary reform: where were the innovators?

67
NET WERK
1044-1045
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Verena Winiwarter: Where Did All the Waters Go? The Introduction of Sewage Systems in Urban Settlements
Marijaana Niemi: The "Disappearance" of Environmental Problems: The Re-focusing of Public Health Policies in British and Swedish Cities, 1890-1920
Simone Neri Serneri: Industrial Pollution and Urbanisation. Ancient and new industrial Areas in the early 20th Century Italy
Franz-Josef Brüggemeier: Umweltprobleme und Zonenplanung in Deutschland. Der Aufstieg und die Herrschaft eines Konzepts, 1800 - 1914
Elfi Bendikat: Umweltverschmutzung durch Verkehrsemissionen
18/19 am Beispiel von Berlin und Paris, 1900 bis Anfang der 1930er Jahre
Dimitri Papaioannou/Lydia Sapounakis-Dracakis: Policies for cleaner air: The air pollution nuisance in Athens

Aankondigingen van conferenties en studiedagen

'GOOD AIRS AND BAD'

Historical Perspectives on the Atmosphere in Relation to Health and Medicine 10-11 November 2000
Wellcome Unit for the History of Medicine, University of East Anglia, Norwich
Programma:
10 november 2000
Session One: Chair: Roger Cooter
Chris Hamlin "The Heavens as Heaven: the Atmospheric Chemistry of the Airy Afterlife"
Bill Luckin "The House and Heart of Horror: the Great London Fogs of the Late Nineteenth Century."
Session Two: Chair: Brian Dolan
Luke Davidson "Artifical Respiration and Pneumatic Chemistry 1770-1830"
John Tercier "The Kiss of Life: the reinvigoration of mouth-to-mouth ventilation in the 1950s"
Session Three: Chair: Peter Brimblecombe
Stephen Mosley "Air once breathed is poison: The role of the open coal fire in ventilating and 'purifying' the home in Victorian Britain"
Angela Gugliotta "Smoke and the Ideology of the American Frontier"

Session Four: Chair: Chris Hamlin
Vladimir Jankovic "Bad airs in Courts of Law: RA Smith on the nature of sanitary evidence."
Peter Reed "Chemical Industry Pollution and the Medical Profession: The Weight of Medical Evidence Leading to the Formation of the Alkali Inspectorate in 1864"

11 November 2000
Session Five: Chair: Roy Church
John Beckerson "Selling Air: marketing the intangible at UK resorts"
Gregg Mitman "Hay Fever Holiday: Health, Leisure, and Place in Gilded Age America"
Session Six: Chair: Jan Golinski
James Fleming "Civilization, Climate and Ozone: Ellsworth Huntington's Biophysics, Biocosmetics, and Biocratis."
19/20 Harold Platt "Popular Science, Noxious Vapours, and Public Health in Manchester during the Age of Industry"
Session Seven: Chair: Steve Sturdy
Carla Keirns "Nowhere to Hide: from changing the environment to changing the asthmatic, 1910-1940"
Mark Jackson "Asthma and politics of pollution in Britain in the 1950s and 1960s."
The Role of Water in History and Development

The role of water in History and Development

Call for Papers

The International Water History Association (IWHA) 2nd conference

10th -12th August 2001
University of Bergen, Norway

The International Water History Association (IWHA) 2nd conference will bring together researchers from different disciplines who all study the character and role of freshwater in history and development.
While freshwater is a true universal and no human being and no society can exist without it, its natural characteristics vary extremely from place to place and from time to time. Societies have managed and harnessed water in various ways with various implications both for water resources and for society. This conference will explore these variations in man/water relations in time and space, and examine why some societies have apparently succeeded, while others have failed to secure a sound management system of their fresh water.
The conference will have two main aims:
- to present different empirical research findings and to create a forum for theoretical discussions on how the relationship between man and water can be analysed and understood in the most fruitful ways.

67
NET WERK
1046-1047
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

- to produce relevant input into present day debates about issues including the control and ownership of water, water conflicts and water pollution.

At the conference there will also be a general meeting of the International Water History Association to discuss election of officials, further conference plans etc.

The conference will present a mix of keynote lectures and contributed papers and posters. Keynote speakers will be announced later.

We are inviting papers on the following themes (These themes are provisional at the moment - the 20/21 organisers will welcome suggestions for individual papers and sessions):

A. The political economy of water ownership and control
This session will deal with the changing histories of water as a private or common good. In what way has water been seen as a commodity standing outside „normal‰ economic theories? It will also be open to papers examining how regional and national control of water resources have been embedded into patterns of economic and political control within and across national boundaries, and has stirred up territorial disputes.

B. Images of water (in religion, myths, literature and art)
This session will deal with different aspects of the cultural construction of water from ancient days until contemporary time. We are calling for papers on for example the role of water in the world religions, myths of rivers as a source of life, and water as an object of art. Other themes could be the free flowing river as a state of equilibrium or as a chaotic and violent nature meant to be controlled by man.

C. History of hydrology and water control
This session will especially deal with the development of hydrological sciences and water controlling technology. We are not only interested in dam building and water regulation technology. We are also inviting papers on changes in and effects from irrigation and drainage technology etc. The session will encourage comparative perspectives on irrigation and drainage systems, both regarding technology, institutions and policy.

D. Narratives on the river and the dam
This session will discuss the harnessed river in a social construction perspective. What stories do we tell about free flowing, or harnessed rivers? Should this history be written as a history of progress or

as a history of failure? The narratives have varied from a river lost to the rebirth of a new river or the remaking of a new nature. The narratives have also been written in a perspective of distribution of power (The Conquered River) or in ecological perspective (The Devastated River). How will the stories that we tell about man and the river influence the way we interpret rivers in the 21st century?

E. The engineering of water systems engineers, entrepreneurs and bureaucrats
This session will examine the cultures, traditions and power of those designing and constructing water systems. It will, for example, look at engineers with reference to their aesthetic and technical influences, and their relationship to political power structures. It will also, for example, examine the entrepreneurial capabilities and goals of individuals, from private sector firms, or government departments, who conceived or guided the construction of water systems.

F. Water and man relations in science
This session will deal with how the relationship man/water has been understood and explained through the centuries and by contemporary scientists in all kinds of disciplines and traditions.

G. History of water, sanitation and health
In this session studies of water and health will be presented by a broad focus on water borne diseases and their vectors. We also call for papers that deal with the relationship between epidemics and water and how societies have worked to secure clean water to stem epidemics. This session will also deal with changes in water quality, and how these changes can be seen related to social developments. We also call for papers discussing the understandings both contemporary and historical of the concept of clean/polluted water.

H. Water, poverty and social development
This session will deal with development of the modern megalopolis and the water and sewage question and how clean water can be made available for the poor. Important changes are taken place in the distribution and control of water for household consumption. In some big cities the water issue has caused political turmoil, even street-fighting. How does the privatisation wave in water distribution affect social relations, political systems and the water supply system? How does lack of water and poor distribution systems affect development and development in rural areas of the so-called "Third World"?

67
NET WERK
1048-1049
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

I. Freshwater and the coastal zone integrated and ecological management
The main focus will be put on conflicts between user-interests, especially interrelated problems of freshwater, estuarine and marine areas. Both examples of how conflicts have been coped with historically, and more recently evolved problems and opportunities will be addressed. We also call for papers discussing principles for management of freshwater resources, estuarine and marine areas, as in the integrated and ecological approach in the new EU Water Resources Directive. Finally, attention will also be paid to the development of environmental goals and planning tools of interrelated fresh water, estuarine and marine areas.

J. Regional waters in a historical perspective
The conference will organise parallel sessions on water issues in a regional perspective (Asia, Middle East and Africa, Europe, America). Regional characteristics and different experiences and possibilities of human exploitation of water resources will be highlighted. The aim is to stimulate regional research collaboration and improve transfer of knowledge on manwater relations.

The conference papers will be edited by an international editorial committee and subsequently published. In connection with the conference we will organise a book exhibition on water related research. We will invite participants to send the organising committee leaflets about reports and books published on the conference topic.
The conference is organised in cooperation with UNESCO=s International Hydrological Programme. It is envisaged that travel support will be available for selected speakers. It is the intention of the organisers to target this support towards speakers from universities and institutions which do not normally provide sufficient resources to fund extensive foreign travel.
Conference location Bergen is the second largest city in Norway, and the capital of the Scandinavian rain coast. It is also a commercial centre which was historically one of the Hanseatic ports with strong maritime trading links to all parts of the world. Seven mountains surround it and the city is renowned for its beauty. Bergen is also noted for being the birthplace of Edvard Grieg whose music reflects the natural environment; mountains, fjords, but also running water everywhere. The location of the conference hall, Bergen Kongress Senter, is downtown Bergen.

Summer holiday on the western coast of Norway? The conference organisers have managed to negotiate with local hotels a good deal for accompanying persons.
Prof. Terje Tvedt, University of Bergen
Prof. Petter Larsson, University of Bergen
Dr. Eva Jakobsson, Royal Institute of Technology, Stockholm

Contact person:
Alv Terje Fotland,
Centre for Development Studies
University of Bergen Stromgaten 54,
N-5007 Bergen, Norway
fax:+ 47 55 58 98 92
e-mail: Alv.Fotland@sfu.uib.no

Time schedule:
Abstracts: 15. October 2000
Conference programme December 2000
Papers: 1. August 2001
Conference: 10.-12. August 2001

23/24

11th International Conference of Historical Geographers

Québec (Aug 12-18, 2001)

This triennial conference, held recently in Ulster (1998), Perth (1995), and Vancouver (1992), is the largest meeting in the field. The 2001 conference will focus on the following themes:

1. Imperial and colonial historical geographies
2. Historical geographies of the city
3. Environmental change
4. Natural and cultural heritage
5. Landscape(s) of collective memories
6. The historical geography of leisure and recreation

Session or paper proposals must be sent before June 30, 2000. It will be possible to update the abstracts before the printing of the final program (Spring 2001). In addition to the papers sessions, the program includes three field excursions:

1. A half-day Old Quebec City excursion.
2. An optional one-day tour: The rural landscape of Kamouraska (South shore of the Saint Lawrence estuary) OR the Beauce region (typical semi-urban region South of Quebec City).
3. An optional post-conference field trip will also be available: Mythic Charlevoix and the 'Kingdom' of Saguenay: Shared landscapes and regional identities.

For further information regarding the conference, please contact:
Marc St-Hilaire,
directeur Laboratoire de géographie historique, Centre interuniversitaire d'études québécoises
Université Laval Sainte-Foy (Qc)
Canada G1K 7P4
Tel.: (418) 656-3770
Fax.: (418) 656-3960
Site WWW du CIEQ : http://www.cieq.ulaval.ca/

67
NET WERK
1050-1051
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

24/25

Water and Rural History

Reno, 31 May - 2 June 2001

The Agricultural History Society, Natural Resources Conservation Service (NRCS), University of Nevada at Reno (UNR) College of Agriculture, and UNR Department of History will sponsor a conference on Water and Rural History in Reno, 31 May - 2 June 2001.
The event will be held in the new conference facilities of the University Inn on the UNR campus.
Papers are invited on a wide variety of water and rural history topics. They may include, but are not limited to, rural water supplies and uses, such as water quality, irrigation, sanitation, social and economic aspects of rural water consumption supply, snow surveying, water supply forecasting, and historical aspects of hydrology.

Organizers are planning a Saturday field trip to rural sites of water origin and use. The trip may take participants to a local irrigation project or into the Sierra valley to view the streams that feed and drain Lake Tahoe.
Douglas Helms, Senior Historian
Natural Resources Conservation Service, P. O. Box 2890
Washington, DC 20013-2890
Telephone 202-720-3766
Fax 202-720-6473
Email douglas.helms@usda.gov

European Society for Environmental History

ESEH aims to promote environmental history in Europe by encouraging and supporting research, teaching and publications in the field. It especially wishes to foster communication among environmental historians across Europe, and with colleagues elsewhere.
The biennial ESEH conferences, focusing on both the international and national perspective, are one of the communication platforms the society has to offer to colleagues around Europe, and beyond. The first conference will take place at St. Andrews (Scotland), September 5th - 8th, 2001.

Submitting a proposal
Scholars are invited to submit proposals in English (marked 'ESEH') on no more than 1 side of A4 addressing the above general theme by 30 September 2000 to the Centre for Environmental History & Policy, University of Stirling, Stirling, FK9 4LA, UK. We strongly encourage submitting proposals via e-mail: f.j.watson@stir.ac.uk

25/26

Scientific Committee
An international scientific committee representing the European environmental history community will be responsible for selecting the papers. These are: Dr Peter Brim-

blecombe, University of East Anglia, UK; Dr Petra van Dam, Vrije Universiteit, Netherlands; Professor Christian Pfister, University of Bern, Switzerland; Professor Sverker Sørlin, University of Umeå, Sweden

Posters
Proposals of up to 200 words for poster presentations are also invited. Submit poster proposals to f.j.watson@stir.ac.uk or at the address given above. Conference venue
The University of St Andrews is the oldest in Scotland, set in a beautiful historic town famous for its golf and its beaches. The Centre for Environmental History and Policy is a new research centre housed jointly in the universities of St Andrews and Stirling. It seeks to understand current environmental problems through interdisciplinary analyses of the past. CEHP is delighted to be the host of the first ESEH international conference.

Costs
The conference fee will be £80 (£60 for postgraduates/unwaged), which includes the conference dinner. Accommodation will be in university facilities. Accommodation is priced at £42 per night, inclusive of all meals. It is hoped that a number of bursaries will be available for postgraduate students and colleagues from Eastern Europe. Details will be posted on our web-sites: www.stir.ac.uk/cehp/ or www.eseh.org/ as they become available. The conference registration form will be available from September 2000 and will also be placed online. The conference organisers are extremely grateful to the School of History at the University of St Andrews for its financial support.
You can also find call for papers on this sites:
http://www.svf.uib.no/sfu/nsw/conference.htm http://iwha.net

67
NET WERK
1052-1053
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalementen

De signalementen in Net Werk zijn uit zeer diverse bronnen bijeengeraapt om de lezers van informatie te voorzien, maar pretenderen niet een volledig bibliografisch overzicht te bieden. Signalementen afkomstig van lezers zeer uiteraard welkom.

Jaarboek Ecologische Geschiedenis
Geert Castryck, Michiel Decaluwe (redactie) *De relatie tussen economie en ecologie gisteren, vandaag en morgen*
Handelingen van de interdisciplinaire studiedagen
'Ecologische en economische geschiedenis' (Gent, 21 november 1997)
'De spanning tussen economie en ecologie' (Gent, 3 en 4 maart 1998)
Vlaamse Geschiedkundige Kring
Vereniging voor Ecologische Geschiedenis 1999
Inhoud:
Geert Castryck, Michiel Decaluwe, Ilse Leplae en Erik Thoen, Editoriaal
Herman Balthazar, Inleiding
Erik Thoen. Wat kan de geschiedenis leren over de spanning tussen economie en ecologie ?
Jan Bieleman, Landbouw en milieu-Een eeuwigs panningsveld?
Isabelle Parmentier, Stedelijke vervuiling in de 18de eeuw - Een studie op basis van de stadsrekeningen van Ath, Charleroi en Nijvel
Pierre-Alain Tallier, Een nieuwe geschiedenis van het bos in België van het einde van de 18de eeuw tot 1914 - Pleidooi voor een globale benadering
Jelier A.J. Vervloet, Economie en ecologie in een historisch-landschappelijke optiek
Eric Vanhaute, Van Malthus tot Rio - Retoriek rond economie en ecologie
Johan Braeckman, Omgaan met begrensdheid - Beschouwingen over ecologie, economie en demografie
Guy Quintelier, Mens en natuur - Een noodzakelijke conflictspanning en haar mogelijke oplossingen
Isabelle Larmuseau, Het (milieu) recht als oplossing voor de spanning tussen economie en ecologie
Jan Luiten van Zanden, De markt voor natuur en milieu en degroene Kuznets-Curve
Eckhart Kuijken, Van roofbouw tot duurzame ontwikkeling? - Een ecologische benadering van de relatie tussen economie en ecologie
Aviel Verbruggen, De druk van de industriële samenleving op het milieu
Bijdragen van het discussiepanel aan de debatten, Herman Deroo, oud-directeur Sidmar nv; Renaat Tijskens, ere-directeur Belgische Boerenbond; Frank Van Sevencoten, administrateur-generaal Vlaamse Milieumaatschappij, Guy Quintelier, milieufilosoof

Pieter Saey, Rationaliteit, kapitalisme en wetenschap in vraaggesteld - Slotbeschouwingen bij het colloquium. “De spanning tussen economie en ecologie”
Samenvattingen (Engels, Frans, Duits)

ISBN 90 382 0177 X, ƒ 33.-
Te bestellen via de boekhandel
Distributie in Nederland:
Ef & Ef, Eind 36, 6017 BH Thorn
Tel. 0475 561501
Fax 0475 561660

Environment and History
Jaargang 6, Mei 2000 Nummer 2

Editoriaal: Richard H. Grove
Stephen R. Dovers, On the Contribution of Environmental History to Current Debate and Policy
Pere Sala, Modern Forestry and Enclosure: Elitist State Science against Communal Management and Unrestricted Privatisation in Spain, 1855-1900
M.D. Subash Chandran en J. Donald Hughes, Sacred Groves and Conservation: The Comparative History of Traditional Reserves in the Mediterranean Area and in South India
Gregory A. Barton, Empire Forestry and American Environmentalism
Kevin Hannam, Utilitarianism and the Identity of the Indian Forest Service
Donald M. Schug, The Bureaucratisation of Forest Management in India
Boekbesprekingen
-Patrick Nunn, Environmental Change in the Pacific Basin: Chronologies, Causes, Consequences (Judith A. Bennett)
-Thomas Rohkramer, Eine andere Moderne? Zivilisationskritik, Natur und Technik in Deutschland 188~0933 (Ingolfur Blühdorn)
-Char Miller (ed.), American Forests: Nature, Culture, Politics (Oliver Rackham)

67
NET WERK
1054-1055
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
28/29

Human Ecology Review
Jaargang 7, nr. 1
Research and Theory in Human Ecology

Theresa A. Satterfield, Risk, Mediation and the Stigma of a Technological Accident in an African-American Community
Jennifer Morrissey and Robert Manning, Race, Residence and Environmental Concern: New Englanders and the White Mountain National Forest
Adam Douglas Henry, Public Perceptions of Global Warming
Valerie de Campos Mello, Mainstreaming the Environment: Global Ecology, International Institutions and the Crisis of Environmental Governance
Charles Simpson and Anita Rapone, Community Development from the Ground Up: Social Justice Coffee
Human Ecology Forum: Essays and Commentary
Marc Bekoff, Redecorating Nature: Reflections on Science, Holism, Community, Humility, Reconciliation, Spirit, Compassion, and Love
Tom Cheetham , Dogmas, Idols and the Edge of Chaos (A John Templeton Foundation Exemplary Award Winning Essay)
William S. Abruzzi. The Myth of Chief Seattle
Boekbesprekingen
-Environment, Scarcity, and Violence, Thomas F. Homer-Dixon (Thomas J. Burns)
-The Story of Vermont: A Natural and Cultural History, Christopher McGrory Klyza, Stephen C. Trombulak (Thomas Dietz)
-Families on Small Farms: Case Studies in Human Ecology, M. Suzanne Sontag and Margaret M. Bubolz (Cornelia Butler Flora)
-Towards a Sustainable Future: Environmental Activism in Russia and the United States, Maria S. Tysiachniouk, George W. McCarthy (Editors) (Richard A. Niesenbaum)
-The Local Politics of Global Sustainability, Thomas Prugh, Robert Costanza, Herman Daly (Thomas Webler)

67
NET WERK
1056-1057
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Auster, R. en H. Behrens (eds.), **Landschaft und Planung in den neuen Bundesländern : Rückblicke**, (Berlin: VWF; Institut für Umweltgeschichte und Regionalentwicklung e.V, 1999) 1e druk. Umweltgeschichte und Umweltzukunft, ISBN 3-89700-069-5 kart., V, 387 blz., DM 58.-.

Baeten, G., A. Spithoven en L. Albrechts, **Mobiliteit. Landschap van macht en onmacht**, (Leuven/ Leusden: ACCO, 2000), ISBN 90332-3800-3. *f* 50.-.

Beattie Bogue, M., **Fishing the Great Lakes : An Environmental History, 1783-1933**, (University of Wisconsin Press, 2000), ISBN 029916764X.

Behre, K. en B. E. M. Petzelberger, 'Zur Klimaaussage der Hochmore in Nordwestdeutschland', Holl, H. en A. Brunsmann, (eds.), **Geo-Berlin '98. 150 Jahre Deutsche Geologische Gesellschaft. Gemeinsame Jahrestagung Deutsche Geologische Gesellschaft. Deutsche Mineralogische Gesellschaft. Gesellschaft für Geowissenschaften**, TU Berlin 6-9 Oktober 1998 (Berlin: 1998), pp.V260-V261.

Berkman, K. **Social epidemiology**, (Oxford: Oxford University Press, 2000), 456 blz., ca. *f* 193,20.

Boon, P. J., B. R. Davies en G. E. Petts (eds.) **Global perspectives on river conservation**, (Chichester: John Wiley and Sons, 2000). ca. *f* 485,70.

Borger, G. J., 'Das Grüne Herz der Randstad Holland: eine kulturgeschichtliche Werung', Aurig, R. (ed.) **Kulturlandschaft, Museum, Identität**, (Beucha: 1999), pp. 184-186.

Breysse, D. de, **Le sol urbain**, (Paris: Economica, 1999), ISBN 2717839038. FF198,00 .

Clifford Engs, R. **Clean living movements. American cycles of health reform**, (Praeger Publishers, 2000), 328 blz. ca. *f* 197,20.

Conan, M. (ed.), **Perspectives on Garden Histories**, (Washington DC: Dumbarton Oaks Publication, 1999.) Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture, nr. 21, ISBN 0-88402-265-X (HB); 0-88402-269-2 (PB), 234 blz. $35.00;$20.00.

Condrau, F., **Lungenheilanstalt und Patientenschicksal. Sozialgeschichte der Tuberkulose in Deutschland und England im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert**, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000) Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, nr. 137, 368 blz. ca. *f* 95,00.

Cooter, R., M. Harrison en S. Sturdy, **Medicine and modern warfare**, (Amsterdam: Rodopi, 2000) Clio Medica//The Wellcome Institute Series in the History of Medicine, nr. 55, 286 blz. ca. *f* 47,70.

Dewey, S. H., **Don't Breathe the Air: Air Pollution and U.S. Environmental Politics, 1945-1970**, (A&M University Press, 2000) Environmental History Series,, nr. 16.

Fahlbusch, M., **Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik ? : die "Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften" von 1931-1945**, (Baden-Baden: 1999).

Fehn, K., 'Rückblick auf die "nationalistische Kulturlanschaft". Unter besonderer Berücksichtigung des völkisch-rassistischen Mißbrauchs von Kuklturlandschaftspflege', **Erhaltung und Entwicklung gewachsener Kulturlandschaften als Auftrag der Raumordnung**, (1999) Informationen zur Raumentwicklung, nr. 5/6, pp. 279-290.

Fehn, K. en K. Kleefeld, 'Die Verbindung von Natur- und Kulturerleben: der Betrachtungsansatz der ganzheitlichen historisch-geographischen Kulturlandschaftspflege', in Schemel, H. (ed.), **Naturerfahrungsraüme. Ein humanökologischer Ansatz für naturnahe Erholung in Stadt und Land**, Angewandte Landschaftökologie, nr. 19, pp. 191-206.

Gifford, T., **Pastoral: The New Critical Idiom**, (London: Routledge, 1999), ISBN 0-41514732-8 (HB); 0-415-14733-6 (PB). xii + 186.

Goodman, D. C. (ed.), **European Cities and Technology: Industrial to Post-industrial City**, (London: Routledge, 1999), ISBN 0-415-20079-2 (HB); 0-41520080-6 (PB), 364 blz.

Haberl, H., E. Kotzmann en H. Weisz (eds.) **Technologische Zivilisation und Kolonisierung von Natur**, (Wien: Springer, 1998) IFF-Texte, ISBN 3-211-83130-4, 127 blz. DM 39.-.

Hauptmeyer, C. H. (ed.), **Mensch - Natur - Technik. Aspekte der Umweltgeschichte in Niedersachsen und angrenzenden Gebieten**, (Verlag für Regionalgeschichte, 2000) Materialien zur Regionalgeschichte, ISBN 3-89534-334-X, 256 blz. DM 38.00 / SFr 35.00 / ÖS 277.00.

Jakubowski-Tiessen, M. en J. K. Lorenzen-Schmidt (eds.), **Dünger und Dynamit : Beiträge zur Umweltgeschichte Schleswig-Holsteins und Dänemarks**, (Neumünster: Wachholtz, 1999) Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, nr. 31, ISBN 3-529-02931-9 kart., 328 blz. DM 46.00.

Johns, A. (ed.) **Dreadful Visitations: Confronting Natural Catastrophe in the Age of Enlightenment**, (London: Routledge, l999), ISBN 0-415-92175-9 (HB); 0-415-921767 (PB). xxvi+ 198.

67
NET WERK
1058-1059
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Kleefeld, K., **Perspektiven der historischen Geographie : Siedlung, Kulturlandschaft, Umwelt in Mitteleuropa**, (Bonn: uitgegeven door Kleefeld und Burggraaff, 1997), ISBN 3-00-001456-X, 553 blz.

Konold, W., 'Fließgewässer in der Kulturlandschaft oder "die Natur: von Fließgewässern und ihre Bewertung: eine kritische Betrachtung', **Fließgewässer in der Kulturlandschaft**, (Köln: Landschaftsverband Rheinland), pp. 59-78.

Kretschmer, K. **Braunkohle und Umwelt : zur Geschichte des nordwestsächsischen Kohlenreviers (1900 - 1945)**, (Frankfurt am Main [u.a.]: Lang, 1998) Europäische Hochschulschriften, nr. 768, ISBN 3-631-32804-4 (kart.), 246 blz. DM 69.00. Tevens Diss. Univ. Leipzig.

Kula, E. **History of environmental economic thought**, (London: Routledge, 1998) Routledge studies in the history of economics,, ISBN 0415133890,, 235 blz.

Lichatowich, J. **Salmon Without Rivers : A History of the Pacific Salmon Crisis**, (1999), ISBN 1559633603, 352 blz. $27.50.

Maier, H. (ed.) **Elektrizitätswirtschaft zwischen Umwelt, Technik und Politik : Aspekte aus 100 Jahren RWE-Geschichte 1898 - 1998**, (Freiberg: TU Bergakad,) Freiberger Forschungshefte, nr. 204, ISBN 3-86012-087-5 pbk, VI, 285 blz. DM 29.80.

Mathieu, J. **Geschichte der Alpen 1500 - 1900 : Umwelt, Entwicklung, Gesellschaft**, (Wien: Böhlau, 1998), ISBN 3-205-98928-7 (Gb.), 253 blz., ca. DM 56.00.

McDaniel, C. N. en J. M. Gowdy **Paradise for Sale :A Parable of Nature**, (Berkeley: University of California Press, 2000), ISBN 0-520-21864-7 (HB); 0-520-22229-6 (PB), xiv + 225 blz. £27.50; £10.95.

Melosi, M. V., **Sanitary City : Urban Infrastructure in America from Colonial Times to the Present (Creating the North American Landscape)**, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999), ISBN 0801861527, 608 blz., $ 59.95

Milnik, A. , **In Verantwortung für den Wald : die Geschichte der Forstwirtschaft in der Sowjetischen Besatzungszone und der DDR**, (Potsdam: Brandenburgisches Ministerium für Ernährung, Landwirtschaft und Forsten, 1998).

Ministerium für Umwelt, Raumordnung und Landwirtschaft des Landes Nordrhein-Westfalen, **Wald, Krieg und Frieden : westfälische Wälder im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges und des Westfälischen Friedens**, (Düsseldorf: 1998,), 62 blz.

Myllyntaus, T. en M. Saiku, **Encountering the Past in Nature: Essays in Environmental History**, (Helsinki: Helsinki University Press, 1999), ISBN 951-570442-1 (PB), 174 blz. FIM 174.-

Noort, J. van den en M. Blauw, **Water naar de zee, Geschiedenis van Waterbedrijf Europoort 1874-1999** (Rotterdam: Jan van den Noort, 2000), ISBN 90-801167-2-6. Inlichtingen: J. van den Noort, Sint Mariastraat 144a, 3014 SR Rotterdam.

Pflaum, M., **Fließgewässer in der Kulturlandschaft**, Jülich 24.-25.September 1998, 8. Fachtagung (Köln: Landschaftsverband Rheinland, Umweltamt, 1999).

Pringle, L.,**The Environmental Movement : From Its Roots to the Challenges of a New Century**, (Harpercollins Juvenile Book, 2000), ISBN 0688156266, 144 blz. $16.95.

Radkau, J. , **Natur und Macht. Eine Weltgeschichte der Umwelt**, (München: C.H. Beck, 2000), ISBN 3-406-46044-5.

Rice, A., **Der verzauberte Blick. Das Naturbild berühmter Expeditionen aus drei Jahrhunderten**, (München: Frederking & Thaler, 1999), ISBN 3-89405-400-X.

Schemel, H. (ed.), **Naturerfahrungsräume ein humanökologischer Ansatz für naturnahe Erholung in Stadt und Land**, (Bonn- Bad Godesberg: Bundesamt für Naturschutz, 1998) Angewandte Landschaftsökologie, nr. 19, ISBN 3-89624-315-2, 372, 2, XVI blz.

Sieferle, R. P. en H. Breuninger, **Natur-Bilder : Wahrnehmungen von Natur und Umwelt in der Geschichte**, (Frankfurt/Main: Campus-Verlag, 1999), 371 blz. DM 58.00.

Smith, M. J., **Thinking through the Environment: A Reader**, (London: Routledge, 1999), ISBN 0-415-21171-9 (HB); 0-415-21172-7 (PB), xii + 435 blz.

Smout, T. C. en R. A. Lambert (eds.), **Rothiemurchus: Nature and People on a Highland Estate 1500-2000**, (Edinburgh: Scottish Cultural Press, 1999), ISBN 1-84017-033-6 (PB), 150 blz. £9.99.

Stiens, G., **Erhaltung gewachsener Kulturlandschaften als Grundsatz der Raumordnung**, (Bonn: Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung, 1999) Arbeitspapiere / Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung, nr. 2, 53 blz.

Stradling, D., **Smokestacks and Progressives : Environmentalists, Engineers, and Air Quality in America, 1881-1951**, (Baltimore: Johns Hopkins UniversityPress, 1999), ISBN 0801860830, 270 blz.

Taylor, J. E. en W. Cronon, **Making Salmon : An Environmental History of the Northwest Fisheries Crisis**, $34.95.

Technisierung des ländlichen Raumes. Landtechnik und technische Anlagen im Freilichtmuseum, Schloss Blankenhain, Agrar- und Freilichtmuseum (Blankenhain, Werdau: 1998) Mensch, Wirtschaft, Kulturlandschaft, nr. 2, 174 blz. 2e Fachtagung der Freilichtmuseen des Deutschsprachigen Raumes.

Verstegen, W., 'Het Mare Liberum van het Amsterdamse riool', **Historisch Tijdschrift Holland**, jrg. 32 (2000) 3/4, pp. 143-156.

Voigtmann, J., **Wasser über Land : wasserwirtschaftliche Anlagen als Elemente der sächsischen Kulturlandschaft**, (Blankenhain: Agrar- und Freilichtmuseum Schloß Blankenhain, 1999) Hefte zu Geographie und Geschichte der Kulturlandschaft, nr. 3, 40 blz.

Wilson, R. C. L., S. A. Drury en J. L. Chapman **The Great Ice Age: Climate Change and Life**, (London: Routledge, 2000), ISBN 0-415-19841-0 (HB); 0-415-19842-9 (PB), xviii + 268 blz. £19.99.

Winter, J., **Secure from Rash Assault: Sustaining the Victorian Environment**, (Berkeley: University of California Press, 1999), ISBN 0-520-21609-1 (HB). £24.95.

Wolschke-Bulmahn, J. en J. Becker American Garden **Literature in the Dumbarton Oaks Collection (1785-1900): An Annotated Bibliography**, (Washington DC: Dumbarton Oaks Publications, 1999), ISBN 0-88402-253-6 (PB), x+243 blz. $35.00.

Wynn, G., **Remaking the land God gave to Cain : a brief environmental history of Canada**, (Leeds: University Print Services, 1998) Canada House Lecture Series, nr. 62, 28 blz.

67

NET WERK

1060-1061

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

68
NET WERK
1062-1063
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

Het heeft lang geduurd tussen nummer 67 en nummer 68 van Net Werk. Als compensatie is dit nummer weer behoorlijk dik (de standaard omvang was in het verleden 16 A5 bladzijden inclusief omslag). Als bonus is hier ook opgenomen een artikel van Pieter Bol, waarin hij vanuit zijn invalshoek als historisch geïnteresseerde epidemioloog voor een publiek van niet epidemiologen de achtergronden van volksziekten uitlegt.
Voor wie over voldoende middelen en tijd beschikt en graag wil reizen valt er op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu veel te beleven op uiteenlopende en aantrekkelijke locaties. Jammer alleen dat soms twee evenementen op dezelfde dag(en) plaats vinden. Soms komt de geschiedenis van hygiëne en milieu je op de meest onverwachte plekken tegemoet. Zoals in de tentoonstelling Licht! in het Van Gogh museum, waar direkt bij de ingang een groot panorama van het Rokin de bezoeker op op zeer realistische wijze confronteert met de ontwikkeling van de lichtvervuiling in de afgelopen eeuwen. De samenstellers van de tentoonstelling hebben het zeker niet zo bedoeld en benaderen het fenomeen licht niet als milieuvervuiling, maar voor de milieuhistorische bezoeker is een dergelijke presentatie letterlijk een eye opener.
Nu steeds minder twijfel mogelijk is dat klimaatverandering in de laatste eeuw door menselijk toedoen is ontstaan, zou het onderwerp klimaatgeschiedenis meer aandacht moeten trekken. Jan Buisman doet in elk geval zijn best om hieraan zijn steentje bij te dragen. Zijn reeks over Duizend Jaar weer, wind en water in de Lage Landen is nu aangevuld met Deel 4, 1575-1675. Wie op de hoogt wil zijn van de laatste bevindingen over de geschiedenis van het klimaat in Noord Europa, moet op 6 juni present zijn in de Finse stad Turku, want daar vindt een groot congres plaats over dit onderwerp.
Hoe goed gaat het met de milieugeschiedenis in Europa? Goed, als het aantal ingediende papers voor de eerste Europese conferentie van de ESEH (de Europese vereniging van milieuhistorici) het criterium zou zijn. Het programma zal goed gevuld zijn en Saint Andrews, waar de conferentie plaats vindt, is een schitterend gelegen Schots havenstadje. Dus is er alle reden voor de milieuhistorisch geïnteresseerden om aan dit evenement deel te nemen.
Myriam Daru

68
NET WERK
1064-1065
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Milieuhistorica Petra van Dam wint Eisma prijs

Op 17 november kreeg Petra van Dam de laatste Eisma prijs uitgereikt tijdens de geschiedenisdagen van de KNHG in Amsterdam met op de achtergrond het decor van de karaktervolle neo-gotische architectuur van het Tropenmuseum. De uitgeverij Eisma die de prijs van 7500 gulden ter beschikking stelde heeft jammer genoeg besloten haar werkterrein te veranderen en de wetenschappelijke uitgaven vallen daar niet meer onder. Daarmee viel ook het doek voorde prijs. Dit was niet de enige reden voor nostalgie. Op de achtergrond van de prijsuitreiking was de klimaatconferentie bezig af te stevenen op een mislukking.

Toch was de toespraak van Jan Luiten van Zanden opgewekt. Milieugeschiedenis surft op de golf van een bredere beoefening van de geschiedenis, waar onderwerpen die vroeger als banaal en onbelangrijk niet tot de wetenschapsbeoefening doordrongen nu wel tot briljante studies leiden. Onderwerpen als de tijger op Java, de wederwaardigheden van de walvis rond Groenland of de konijnen in de Hollandse duinen. Bij de milieugeschiedenis blijft de spanning bestaan tussen een anthropocentrische kijk en een ecogeschiedenis waarin de mens zich beweegt als een evolutionair wezen onder alle anderen. Van Zanden poneert verder dat de traditionele geschiedbeoefening niet meer anders kan dan zich open te stellen voor milieugeschiedenis als de beoefenaren van milieugeschiedenis hun onmisbaarheid weten te demonstreren. Regionale geschiedenis kan al niet meer zonder ecologische geschiedenis. Maar milieugeschiedenis moet ook wel het micro niveau ontstijgen. Om succes te hebben moeten milieuhistorici nog veel meer aan de weg timmeren. Een van de vereisten is dat het verhaal spannender moet zijn. Zonder oppervlakkig te worden is het mogelijk met treffende anecdoten de aandacht van de lezer te trekken en aan te tonen dat je geen geschiedenis kunt schrijven zonder de dimensie van natuur en milieu.

Marietje van Winter sloot als voorzitter van de jury naadloos hierop aan, toen zij vertelde dat het boek van Petra begint als een spannend jongensboek. Zij heeft echter het conflict rond de sluizen van Halfweg ver boven het anecdotische weten te tillen en een exemplarisch onderzoek geleverd over economische, politieke en sociale crisis en conflict waar milieuaspecten een essentiële rol in spelen. Een veelheid van bronnen van zeer uiteenlopende aard zijn kritisch geraadpleegd. Diverse disciplines en vele adviseurs hebben bijgedragen tot het begrip van de mechanismen die in het spel waren bij het conflict. Het is Petra gelukt desondanks tot en met de techniekgeschiedenis van sluizen, niet te vervallen in een onontwarbare kluwen van details. Dat de lezer de complexe materie toch nog tot zich kan nemen is niet in de laatste plaats te danken aan de door de jury geroemde heldere en soepele stijl.

Dam, P. J. E. **Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530** (Hilversum: Historische Vereniging Holland, 1998) 1e druk. Hollandse studieën, nr. 34, ISBN 9070403420, 304 blz. *f* 59,50. Ook verschenen als dissertatie, Leiden 1996. Met Engelse samenvatting.

Gezondheidsaspecten modern stedelijk waterbeheer

Dr. P. Bol, arts-epidemioloog, T.U. Delft

Dit is de bewerking van een lezing gegeven op de PAO-cursus modern stedelijk waterbeheer aan de TU Delft 3-4 april 1999

De gevaren voor de volksgezondheid van water in de woonomgeving zijn in Nederland relatief gering vergeleken met tal van ontwikkelingslanden; met name is terugkeer van malaria hier ook op middellange termijn nagenoeg uitgesloten. Verdrinking is de voornaamste ernstige gezondheidsbedreiging van water in de woonomgeving, vooral voor kinderen. Belangrijk is een voldoende beheers-inspanning en -verplichting; waterpartijen, eenmaal aangelegd, worden al te vaak maar aan hun lot overgelaten of onvoldoende beheerd. Wie ze creeert dient zorg te dragen voor onderhoud en preventie van eventuele volksgezondheidsproblemen.

Psychisch

Misschien vindt U het vreemd, maar ik begin dit verhaal met het psychische aspect van water in de stedelijke omgeving. En dan met name van nieuw-gecreëerde waterpartijen waar de ontwerpers de laatste tientallen jaren zo dol op zijn. Ja, zegt men, Nederland is nu eenmaal een waterland, vandaar. Maar de nieuwe sloten, vaarten en vijvers hebben tegenwoordig een heel andere bedoeling dan vroeger (afgezien van wadi's en dergelijke). Nu is water meestal nog een onderdeel van het spel met vormen en omgevingen.

Op de tekentafel ziet het er zo mooi uit. En in de toelichting lezen

we over esthetische en recreatieve functies. De mensen vermeien zich daar luchtig gekleed rond vrolijk water. Maar wie in november of maart de werkelijkheid aanschouwt, ziet wel wat anders. Wind en regen kastijden het wateroppervlak en de onbehaaglijkheid van het weer wordt nog benadrukt door de goedbedoelde waterpartijen met hun klotsende golven. Ook op zomerse dagen schijnt niet altijd de zon en al is dat het geval: de verkrozing en de weggewaaide plastic zakken, het papier en vooral de stukken ronddobberend piepschuim maken eerder depressief dan opgewekt. Uiteraard heeft dat te maken met het feit dat veelal na ontwerpen en aanleggen nauwelijks meer naar het water wordt omgekeken. Voorwaar, hier ligt een mooie taak voor het gemeentelijk waterbeheer met als doel: een positieve bijdrage aan de geestelijke volksgezondheid.

Lichamelijk

De discussie over de lichamelijke bedreigingen die eventueel van stedelijk water uit zou kunnen gaan, is de laatste jaren aangewakkerd. Laat ik direct met de deur in huis vallen: als men de gezondheidsbedreiging door dat water uit zou willen drukken in aantallen doden per jaar, dan zal men in Nederland niet ver komen. Waarbij nog aangetekend moet worden dat in de doodsoorzakenstatistiek het verband met water in het algemeen, en met stedelijk water in het bijzonder, meestal niet terug te vinden zal zijn.
Dat ligt in de derdewereldlanden, waar zes op de zeven mensen van deze wereld wonen, wel even anders. Het is niet overdreven te stellen dat van de ruim 50 miljoen mondiaal geregistreerde doden per jaar er ruim 10 miljoen te wijten zijn aan water, niet alleen direct vanwege directe besmettingen maar ook indirect door bijvoorbeeld infectieziekten als malaria, gele koorts en bilharzia waarvan de overbrengers aan water gekoppeld zijn. Een flink deel van de slachtoffers leeft op het platteland maar ook de stedelijke omgeving levert zijn bijdrage. We hebben in 1999 in Den Haag de tweede Internationale Waterconferentie en het Wereld Water Forum gehad, waardoor we ruim kennis konden nemen van allerlei gezondheidsaspecten van teveel, te weinig of kwalitatief slecht water. Terecht werd daar gesteld dat met name het water in de snelgroeiende grote steden een uitdaging van jewelste vormt.

Verdrinking

Van de tientallen mensen die in dit land jaarlijks onbedoeld verdrinken (dus met uitsluiting van zelfmoord) vindt een toenemend aantal de dood in het 'nieuwe water' in de nieuwe wijken. Uiteraard is dit een logisch statistisch gevolg van de relatieve groei van de fractie 'nieuw' water in Nederland, maar er is meer. Waar men het verkeer steeds meer van de rand van het water afschermt, gebeurt dit in de wijken vanwege het karakter en de bedoeling van het daar gecreëerde water niet. Rond dat water wonen veel (jonge) kinderen die zich van nature erdoor aangetrokken voelen. Peuters en ook wel kleuters kunnen verdrinken in 30 cm water. Het leren zwemmen, onder andere in schoolverband, vangt vaak pas aan op de lagere schoolleeftijd, dus vanaf 6 jaar. Eerdere initiatieven vindt men wel, maar vaak niet onder allochtonen. Grote delen van de van oorsprong Marokkaanse en Turkse inwoners bijvoorbeeld hebben geen zwemcultuur. Dit zijn gegevens die men via de media leert kennen en die door deskundigen bevestigd worden. Kwalitatief wel te verstaan; voor kwantitatieve gegevens komt men bedrogen uit. In Nederland is veel erg goed op orde, maar als epidemioloog zoekt men vaak tevergeefs naar incidentie- en prevalentiecijfers, zelfs van die van allerlei veel voorkomende aandoeningen, zoals hart- en vaatziekten en allerlei vormen van kanker.
Verdrinking vormt geen uitzondering. We kunnen bij CBS de cijfers krijgen naar leeftijdsgroep en naar geslacht. Niet echter naar de setting waarin de dood plaatsvond.
In de eerste helft van de jaren negentig van de laatste eeuw stierven ongeveer 100 mensen per jaar een accidentele dood door verdrinking; daarnaast vonden gemiddeld 80 mensen een zelfgekozen dood in het water. Van de 100 verongelukten waren jaarlijks gemiddeld 25 in de leeftijd van 1 t/m 4 jaar. Babies verdrinken zelden en in de oudere leeftijdgroepen is de frequentie ook relatief gering. De kinderen van 1, 2 , 3 en 4 jaar kennen de hoogste incidentie, namelijk 3 per 100.000 per jaar. Voor de bevolking als geheel is dit 0,7. Nogmaals: het staat niet vast wat binnen die groep van 25 verdronken peuters en kleuters het soort water was waarin zij omkwamen.
Ter relativering is het nodig vast te stellen dat er in absolute cijfers ruim 700 mensen verdronken in de jaren rond 1900. Dat betekent op een bevolking van 5 mijloen een incidentie van meer dan 14 per 100.000. Een belangrijke reden was een ruime aanwezigheid van water gekoppeld aan een geringe zelfredzaamheid in water. Niet alleen verdronken vissers en zeelieden maar de talrijke jeugd was de zwemkunst nog vaak niet machtig. In de negentiende eeuw hoorde verdrinking tot de belangrijkste doodsoorzaken onder jonge kinderen, vooral in provincies als Zeeland, Noord- en Zuid-Holland en Friesland. Maar dat de verdrinkingsdood nu een twintigste is van die van een eeuw

68
NET WERK
1066-1067
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

geleden, betekent nog niet dat we tevreden kunnen zijn. Elk gestorven kind betekent een drama voor vele tientallen mensen.

Andere gezondheidsproblemen

Vergeleken bij de circa 100 sterfgevallen door verdrinking zijn andere sterftecijfers die aan water te wijten zijn gering. En niet zomaar uit de statistieken te vissen. Wel kan er bij benadering iets gezegd worden over de ziektelast door aandoeningen die met water verband houden. Met wederom de beperking dat meestal niet te zeggen is wat het aandeel van stedelijk water in de getallen is.

Malarie-koek

De laatste jaren wordt hardnekkig door sommigen gewezen op het gevaar dat malaria in Nederland zou kunnen terugkeren. De voornaamste reden daarvoor zou de opwarming van het klimaat zijn. Ondanks het feit dat deze suggestie steeds weer door deskundigen is weerlegd, duikt de mededeling toch om de haverklap weer in de pers op. Kennelijk zit er brood in bangmakerij en is het publiek ook niet wars van een beetje griezelen. De meest afdoende ontzenuwing van deze paniekberichten stond vorig jaar in een artikel van de Amsterdamse hoogleraar tropische geneeskunde Kager en twee medeauteurs (zie literatuurlijst). Het onderstaande is voor een groot deel aan dat artikel ontleend.

7
8

Terugkeer van malaria betekent dat die ziekte hier vroeger wel voorkwam. Is dat zo? Ja, dat is waar, hoewel niet alle epidemieën van de achttiende en negentiende eeuw die zo genoemd worden werkelijk malaria betroffen. In de laatste eeuw trof malaria voornamelijk Noord-Holland tussen 1920 en 1955.
Men vermoedt dat in de eeuwen daarvoor af en toe malaria de waterrijke kustprovincies trof, o.a. Zeeland. Men sprak van wisselkoorts of anderdaagse koorts (koorts om de andere dag). De verwekker was de protozoa Plasmodium vivax die overgebracht wordt door een van de vele soorten Anophelesmuggen. Deze plasmodium is een milde verwekker en de veroorzaakte malaria voert zelden tot de dood. Andere plasmodia zijn veel gevaarlijker; de kroon spant de Plasmodium falciparum die de beruchte malaria tropica veroorzaakt. Deze protozoa is verantwoordelijk voor de meeste van de circa 2 miljoen doden die mondiaal jaarlijks vallen (voor een groot deel in Afrika en veelal onder jonge kinderen). Hij wordt door een andere Anophelessoort overgebracht.
De Anophelesmug broedt het liefst in brak water. De voorkeur van de vrouwtjesmug gaat uit naar een bloedmaal bij een dier, bijvoorbeeld een rund. De mug is zoöfiel en de mens is tweede keus. In Noord-Holland is in de jaren vijftig door

68
NET WERK
1068-1069
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

de Amsterdamse onderzoeker Van Seventer geconstateerd dat de muggen in de herfst in de stallen kropen om te overwinteren. In de lente werden af en toe mensen gestoken, zeker indien bij het opleven van de muggen het vee al in de weide stond. Waarschijnlijk is de oorzaak van de grote epidemie die vlak na de oorlog het gebied ten noorden van Amsterdam trof, te wijten geweest aan het gebrek aan vee. Dat was nagenoeg geheel opgegeten of afgevoerd naar Duitsland, zodat de muggen zich maar met mensen behielpen. Er is toen voor de laatste maal veel kinine verstrekt in Nederland. Het laatste inheemse geval trad op in 1961 en in de jaren '70 heeft de WHO Nederland definitief malariavrij verklaard.
De betreffende Anophelessoort komt nog steeds in Nederland voor (er is dus geen opwarming nodig voor haar aanwezigheid), zij het in kleine populaties. Het zit die mug namelijk tegen. Zo is in heel het land verontreiniging van oppervlaktewater opgetreden door o.a. insecticiden. Ook is veel brak water verzoet in grotere wateren (Zeeland, Biesbosch!) maar ook in bijvoorbeeld de sloten van Noord-Holland. Want de afdamming van de Zuiderzee in 1931 schiep het zoete IJsselmeer. Die enorme zoetwaterbel heeft het zoutgehalte in de sloten drastisch gereduceerd. Misschien nog belangrijker: de bevolking leeft

8
9

niet meer in boerderijen met veestallen maar in mugonvriendelijke huizen waar er geen overwinteren bij is.
De overbrenging van de plasmodium geschiedt van een besmet dier of mens, via een geschikte mug, naar een volgend nog onbesmet dier of mens. Er moet dus een voldoende aantal personen in een gebied aanwezig zijn die de plasmodia in hun bloed hebben, om de infectieketen te starten en te onderhouden. Het ontstaan en zich handhaven van een endemische situatie wordt bepaald door meerdere factoren; op elk daarvan is een kansrekening van toepassing. Het uiteindelijke evenwicht is te beschrijven als een samenstel van die kansrekeningen. Wordt aan de voorwaarde voor het onstaan van een nieuwe malaria-endemie voldaan in het Nederland van nu? Nee, want er is maar een zeer beperkt aanbod van mensen met de parasiet onder de leden, en die moeten dan nog maar net, in de korte tijd voordat ze behandeld worden, door een Anopheles gestoken worden die vervolgens nog een keer moet steken, en dan niet een dier maar een tweede mens.
Wat is het aanbod? Wel, per jaar worden zo'n 250 mensen in Nederland in de statistieken bekend, die malaria importeerden van elders. Dit vaak op grond van het niet nemen van profylactische middelen of in verkeerde dosering en vooral

door het niet lang genoeg doorslikken na terugkomst. Het aantal van 250 mag men verdubbelen om het ware cijfer te benaderen, omdat niet elk geval bekend wordt. Hoeveel van die 500 worden in de periode vóór hun therapie gestoken door niet zomaar een mug maar door een Anopheles, waarin de parasiet aanslaat, waarna een volgend mens deze cadeau krijgt? Nou, dat zijn er waarschijnlijk 0 (nul); het valt waarachtig niet mee om een levenskrachtige populatie in de juiste ecologische niche te brengen (zoals de mensen die bevers en otters uitzetten kunnen bevestigen).
De nieuwe tendens om moerassen, overloopgebieden en dergelijke te scheppen, kan overigens wel leiden tot heel wat muggenoverlast. Die wordt dan voornamelijk veroorzaakt door twee muggensoorten,
9 de Culex pipiens (steekmug) en
10 de Aedes vexans (moerasmug),
een zusje van de verwekker van de gele koorts (Aedes egypti). Dat het heel lang geduurd heeft eer de gele koorts vanuit Afrika overgeplant werd naar geschikte tropische gebieden in Midden- en Zuid-Amerika bewijst overigens temeer dat er aan meerdere voorwaarden voldaan moet worden voordat een effectieve verbreiding een feit is.
Tenslotte een paar getallen die illustreren hoe ernstig de situatie in de endemische gebieden is. In ongeveer 100 landen zijn 2 miljard mensen potentieel blootgesteld aan met plasmodia geïnfesteerde muggen. Op dit moment hebben 300 miljoen mensen de parasiet onder de leden en 100 miljoen daarvan zijn ziek. Hetgeen resulteert in de genoemde 2 miljoen doden jaarlijks. U begrijpt dat waar één op de zeven mensen de parasiet huisvest, de situatie ingrijpend anders is dan in Nederland waar per tijdseenheid een fractie van 500 import-gevallen bestaat, bijvoorbeeld 30 personen (één op de half miljoen inwoners!). Met bovendien meestal een plasmodium aan boord die ongeschikt is voor de spaarzame inheemse Anophelesmuggen.

Ziekte van Weil

In het Amsterdamse laboratorium waar de verwekker van de ziekte van Weil - een spirocheet - aangetoond kan worden, komen zo'n 150 aanvragen per jaar binnen. In circa 30 gevallen worden de leptospiren aangetoond. Ze vooroorzaken een leverontsteking die in kinderen onder de 5 jaar meestal mild verloopt. Bij volwassenen kan ze af en toe tot de dood voeren. Een triest geval betrof enkele jaren geleden een ambtenaar in Overijssel die door een boze burgeres in een sloot was geduwd. Zij protesteerde zo tegen de voorgenomen afbraak van een illegaal schuurtje in haar achtertuin, aan die sloot. De man kreeg de ziekte van Weil en overleed.

68
NET WERK
1070-1071
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De spirocheet - een zusje van de verwekker van syfilis - wordt uitgescheiden in de urine van o.a. ratten en overleeft een tijdlang in stagnant water. Vandaar dat spuien ook daarom van belang is. Maar het is tevens raadzaam om niet in zulk water te zwemmen. Elk jaar zijn er weer slachtoffers onder deelnemers aan studentenjool die in stadsgrachten te water gaan. Niet doen dus.
Is het nu zo dat het creëren van natuurvriendelijke oevers automatisch een toename van de ziekte van Weil zal geven? Dat hangt o.a. af van de mate van ratvriendelijkheid van die oevers (een vraag aan biologen).
Terzijde: in de eerste helft van de negentiende eeuw was de Amsterdamse Jordaan vol water. Wat nu een gracht is of gedempt, was toen een sloot met wat we tegenwoordig natuurvriendelijke oevers zouden
10 noemen. Een monsterverbond van
11 hygiënisten en ingenieurs heeft daar een eind aan gemaakt. Het water - dat overigens in de huishoudens gebruikt werd - was een bron van ziekte. Bovendien wemelde het van de ratten. Kwam dat nu door die modderige glooiende oevers? We kunnen hooguit zeggen dat ze een positieve bijdrage leverden aan het rattenparadijs, naast andere factoren.
Want waarschijnlijk staat anno nu tegenover elke burger een rat op de kaart van Nederland. Ook in stedelijke gebieden met kademuren, basaltgloolingen en beschoeiingen. Van meer belang lijkt me hoe we met het water omgaan. Erin zwemmen of niet, maar ook spuien of niet. Een doorslaggevende factor is ook de voedselverstrekking aan de ratten. Die is vaak riant door slordig omspringen met voedselafval maar ook door het zogenoemde eendjesvoeren. De modale Nederlandse eend kan het aanbod vaak niet meer aan en de rat gaat er mee heen. Een wat strakkere opstelling tegenover onze gevederde vrienden lijkt gewenst.

Water borne diseases

In de negentiende eeuw haalde vooral de stadsbevolking haar water nog op grote schaal uit grachten en rivieren. Dat gaf een rijke besmettingskans aan de bacteriën die tyfus, cholera en bacteriële dysenterie veroorzaken en aan het virus dat hepatitis A veroorzaakt, wellicht ook af en toe aan het poliovirus. Momenteel hebben we een goed rioleringsstelsel en ik heb me laten vertellen dat er gewerkt wordt aan het opheffen van het zogenoemde overstortprobleem. Het zorgvuldig omspringen met hemelwater, ook tijdens pieken, kan dus naast andere doeleinden van belang zijn voor de volksgezondheid. Want er is potentieel een kans dat oppervlaktewater besmet wordt met voornoemde ziekteverwekkers. Maar ook hier geldt dat de manier waarop men

met potentieel besmet water omspringt van doorslaggevend belang is. Want het is bijvoorbeeld niet zo dat rioolwerkers om de haverklap zulke infectieziekten verwerven. Dat het goed kan gaan ziet men bijvoorbeeld in Japan, waar 80% van de riolen niet in de grond weggestopt zitten. Maar de Japanners gebruiken het open rioolwater niet om te baden, te zwemmen of er de groente in te wassen. We hebben daar dan ook te doen met een bevolking met een hoog educatiepeil en goede voorlichting. Waar dat niet het geval is, kunnen problemen ontstaan; in het noorden van Japan heb ik kinderen wel zien zwemmen in een zwaar vervuilde rivier waar riolen op uitkwamen, maar dat was in een achterbuurt. In India of Indonesië is de combinatie van open riolen en besmette riviertjes een
11 bron van veel ziektelast en ook de
12 westerse toerist zonder prik loopt er gemakkelijk hepatitis A op. In 1975 kende overigens ook de Portugese stad Oporto nog een grote epidemie van hepatitis A onder badgasten in Foz, bij de monding van de Douro.
In het westen van Nederland was tijdens de laatste maanden van de Tweede Wereldoorlog op veel plaatsen geen schoon water meer. Maar dankzij voorlichting aan een goedgeschoolde bevolking konden de gevolgen beperkt worden. Zo instrueerden de gezondheidsautoriteiten in Amsterdam de bevolking om water buiten in teilen aan zonlicht bloot te stellen. De UV-straling reduceerde de kiemgetallen van o.a. tyfusbacteriën aanmerkelijk.
Een bijzondere besmetting betreft de waterbacterie Aeromonas. Die blijkt bij heel wat waterliefhebbers - surfers, vissers, zwemmers - ingewandsstoornissen met diarree te kunnen veroorzaken. Hoewel de meer dramatische vormen daarvan vooral optreden door een bepaalde ondersoort die voornamelijk ouderen en wel speciaal gepredisponeerde mensen treft.

Kinderbadjes

Een bijzondere categorie van stedelijk water betreft de zwemparadijsjes voor onse jongste kroost in de parken. In een land waar aan de zwembaden en buitenbaden de hoogste eisen worden gesteld, ontspringen de bassins in de parken vaak die dans. En al wordt het water dagelijks ververst en soms ook af en toe gechloreerd, aan het einde van een hete zomerdag is het bacteriologische resultaat van bemonstering niet mis. Hier is een dilemma. Want we willen de kinderen, en ons zelf, het plezier niet onthouden. Misschien moeten we er maar in berusten dat we in een hyper-gereguleerd land ook bij maximale inspanning toch tot een suboptimaal resultaat komen. Uitendelijk zijn calamiteiten tot nu toe uitgebleven.

68
NET WERK
1072-1073
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

En dan nog

Tenslotte nog een paar zaken. Botulisme is een ziekte van waterdieren en -vogels die besmet worden door Clostridium botulinum van de typen B of E in geëutrofieerd zuurstofarm water. Het is niet waarschijnlijk dat mensen in groen slijmerig water gaan zwemmen nabij met de buik omhoog drijvende vissen en vogelkadavers. Dat is namelijk naast het eten van die kadavers de enige mogelijkheid om zelf door het botulinegif aangetast te worden. Tot nu toe is geen dergelijk geval bekend.
Een laatste zaak betreft een samenspel van eenden, slakken, mensen en de platworm schistosoma (een verwant van de verwekker van bilharzia). De eieren worden uitge-
12 scheiden door de eend, worden tot
13 larf en zoeken een goed heenkomen in een waterslak. Daar groeien ze uit en worden in het water tot cercariae die onze huid aantasten en hevige jeuk veroorzaken (zwembadjeuk). Heftige antistofvorming zorgt ervoor dat we individueel na enige tijd over dat probleem heen zijn. Ook hier is de omgang met water, bijvoorbeeld in een wadi, van doorslaggevend belang voor overlast of niet.

Literatuurlijst

Bol P., Algemene hygiëne en epidemiologie. Collegedictaat voor studenten Gezondheidstechniek, Faculteit Civiele Techniek, Technische Universiteit Delft. Delft: Technische Universiteit, 3e druk 1998.
Bol P., Voorkomen is beter dan genezen. Waterkwaliteit, een zaak van leven en dood. In: Kosten of kwaliteit ? (red. JC van Dijk, JQJC Verberk). Delft: TU Delft, 2000.
Kuijper EJ, Bol P, Peeters MF, Steigerwalt AG, Zanen HC, Brenner DJ. Clinical and epidemiologic aspects of Aeromonas DNA hybridization groups isolated from human feces. J Clin Microbiol 1989; 27: 1531-7.
Leenen EJTM., Gezondheidsklachten in verband met recreatie in oppervlaktewater in de zomer van 1999. Infectieziekten Bulletin 2000; 11: 133-5.
Takken W, Kager PA, Kaay HJ van der, Terugkeer van endemische malaria in Nederland uiterst onwaarschijnlijk. Nederl Tijdschr Geneesk 1999; 143: 836-8.
Tomes N., The gospel of germs. Men, women, and the microbe in American life. Cambridge: Harvard University Press, 1998.

Over water gesproken...

Announcing: WaterForum. A new e-mail discussion forum.
WaterForum is a free and open forum for discussion of surface water and groundwater resources issues; including drinking water, water conservation, environmental chemistry, wetlands, wastewater, irrigation, recreational use, fisheries and wildlife use, aquaculture, coastal studies and oceanography, environmental and public health issues, contamination/remediation, computer modelling, climatology, hydropower, and any other relevent water resources topics. The list is moderated by Ken Bannister, founder of GroundwaterDigest, currently the world's largest groundwater discussion forum.
WaterForum seeks to broaden the discussions held on GroundwaterDigest to include other areas of interest in the water resouces field.
A broad range of members from
13/14 academia, industry, government, and the general public, as well as wide ranging geographic diversity will provide for an interesting and helpful forum. Your membership is valued and your input is welcomed.
If you are not already a member, please consider joining the over 3400 subscribers of WaterForum today!
To join, simply send a blank e-mail to waterforum-subscribe@egroups.com or e-mail me directly at kenbannister@waterdowsers.com with a request to join WaterForum Ken Bannister WaterForum Moderator http://www.egroups.com/group/waterforum

Medicine in the Twentieth Century

Onlangs is over de medische geschiedenis van de 20e eeuw een bundel gepubliceerd met meer dan veertig essays. Dit boek is bedoeld voor een publiek van niet-specialisten. *Medicine in the Twentieth Century* Edited by Roger Cooter, University of East Anglia, UK and John Pickstone, University of Manchester, UK. (For Full Information and to view a Free Sample Chapter, please click on: http://gbhap.com/Features/Med_20c/top.htm
The editors of Medicine in the Twentieth Century commissioned over forty essays from renowned specialists. The book's chapters cover the themes of expertise & authority, popular understanding & patient politics, government & industry, gender, race & class, and internationalism & global health. Throughout, the authors set the 'miracles' into context, the hype into historical perspective, the high-tech against the background of the abiding realities of life and death. The essays will appeal to historians and social scientists, health workers and researchers, and to the general reader - the citizen-patient in all of us. 970pp - Cloth - ISBN 90-5702-479-9 - $120 / £75 / EUR126
Harwood Academic Publishers
http://www.gbhap.com

68
NET WERK
1074-1075
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Nieuwe dateringsmethode historisch onderzoek bodemvervuiling

Sinds kort is het dankzij een nieuwe methode van TNO-NITG (het Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen) mogelijk bodemvervuiling met aardolieproducten nauwkeuriger te dateren. Het instituut gaat uit van de mate van
14/15 verwering. Door te analyseren welke bestanddelen verdwenen zijn (weggespoeld, opgelost in het grondwater of verdwenen door biodegradatie) is de ouderdom van de vervuiling vast te stellen : grof gezegd, hoe meer verdwenen is, hoe ouder de vervuiling. Gaschromatografie en massaspectrometrie geven samen inzicht in de chemische samenstelling van de onderzochte vervuiling. Alhoewel nauwkeuriger dan tot nu toe, blijft de datering een schatting.
De nieuwe werkwijze is voor het eerst gebruikt bij een onderzoek van de vervuiling in de Amsterdamse Petroleumhaven, waar al 120 jaar olie weggelekt is naar de bodem. Bij deze opdracht heeft TNO-NITG de tijd verdeeld in vier perioden. Specifiek voor die locatie is het feit dat in 1940 de olievoorraad door de Duitsers in brand is gestoken. Verder waren de onderzoekers afhankelijk van de bereidwilligheid van bedrijven. Sommige hebben meer historische gegevens geleverd dan andere.
Info: TNO-NITG Jeannet Meinema tel. 030-2564709.

EDEN seminars

Environmental history of Indonesia
KITLV Monday 3.00-5.00 p.m.
KITLV meeting room / zaal 138
Reuvensplaats 2, Leiden
5 March 2001
Pujo Semedi (Gadjah Mada University) Overfishing in the Java Sea, 1900-2000
2 April 2001
Martine Barwegen (KITLV) Long-term trends in animal husbandry in Java
7 May 2001
Bart Barendregt (Leiden University) From the realm of the nine rivers: changing cultural landscapes in southern Sumatra
Further information: David Henley, KITLV, Tel 071 527 2913/2295, e-mail henley@kitlv.nl

Conferenties

15/16

Conferentie agenda in het kort

23-25 maart 2001,
Landscapes and Politics,
Edinburgh, Schotland
28 maart-1 april 2001,
Making Environmental History relevant in de 21st century,
American Society for Environmental History en the Forest History Society, Durham, North Carolina, VS.
20-21 april 2001,
Native, naturalized, and Exotic Species in European History,

European University Institute (EUI) , Florence, Italië
6-8 juni 2001,
Climate, Change and Variability, in Northern Europe Proxy Data, Instrumental Records, Climate Models and Interactions,
2e internationale symposium
CLIC, Turku, Finland
18-21 juli 2001,
Exploitation, Overexploitation in Societies Past and Present,
Congres IUAES -The International Union of the Anthropological and Ethnological Sciences, Göttingen, Duitsland
10-12 augustus 2001,
2e Conferentie van IWHA The International Water History Association,
Bergen, Noorwegen
12-18 augustus 2001,
11e internationale conferentie van historisch-geografen,
Quebec , Canada
5-8 september 2001,
1e conferentie van de ESEH European Society for Environmental History,
St. Andrews, Schotland
6-9 september 2001,
Occupational Health and Public Health, Lessons form the Past - Challenges for the Future,
2e internationale conferentie 'History of Occupational and Environmental Prevention' en 4e internationale conferentie 'International Network for the History of Public Health', Norrköping, Zweden
24-26 Oktober 2001,
2e Spaanse milieugeschiedenis conferentie,
Huesca, Spanje
20-23 maart 2002,
Producing and Consuming Natures,
American Society for Environmental History, Denver, Colorado

Landscapes and Politics

23-25 Maart 2001 Edinburgh

A three day cross-disciplinary conference, will be held at the University of Edinburgh. It will be hosted in association with the Department of Architecture, University of Edinburgh, and the Department of Geography, Open University.

Speakers include:

Stephen Bann (School of Arts and Image Studies, University of Kent at Canterbury)

Barbara Bender (Department of Anthropology, University College London)

John Dixon Hunt (Department of Landscape Architecture and Regional Planning, University of Pennsylvania)

Elizabeth Lebas (School of Arts, Design and Performing Arts, Middlesex University)

Patricia Macdonald (independent artist and writer)

Kate Soper (School of Arts and Humanities, University of North London)

NET WERK 68
1076-1077
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

The conference will seek to respond to the increasing interest in this topic which is evident across a wide variety of disciplines and it will provide a significant contribution to current debates by acting as an important point of focus. The work that is being done in this area is extremely heterogeneous, and the conference will embrace and reflect this. In particular, it will be concerned to encourage innovative critical approaches and to extend and deepen the field by opening up new themes for investigation:

- landscape and the 'trace'
- contemporary landscape representation
- landscapes in film
- landscape and the ideology of improvement
- moral landscapes
- landscape, identity, estrangement
- personified landscapes
- landscapes and war
- landscapes and the body
- the new aesthetics of landscape
- landscape as event
- landscapes and theatricality/performance
- landscapes and social policy
- somatic landscapes
- utopian landscapes
- macro/global to micro/domestic landscapes
- landscapes and the politics of the past

It is intended that selected papers from the conference be published as an edited collection.

Conference Registration, Accomodation, Delegate Fees:
Academic or other staff: £ 90.00
Student: £ 35.00
The above fee includes access to all sessions of the conference and morning coffee, lunch, and afternoon tea on each day of the conference. Please note that it does not include accommodation. ce for the delegate fee (i.e. cheques/credit card payments should be for £110 or £55)

Booking Form
Please fill in the following details:
Name of delegate:
Postal Address:
Email address:
Institutional affiliation:
Position (staff or student):
To confirm your attendance at the conference please fill in this form and return it as soon as possible, together with a cheque (or banker's draft drawn in GBP) made payable to The University of Edinburgh, to:
Landscapes and Politics, Department of Architecture, 20 Chambers Street. Edinburgh Scotland EH1 1JZ
Alternatively payment can be made by credit card by telephoning the University Finance Office at +44 131 650 8095 and quoting the card details. Please remember to fill in the booking form as well, and to note on it that payment has been made by credit card. A 1.5% service charge will be added to the delegate fee for credit card payments.

Making environmental history relevant in the 21st century

A Joint Meeting of the American Society for Environmental History and the Forest History Society
March 28 - April 1, 2001
in Durham, North Carolina.

Distinguished Lectureship in Forest and Conservation History "Smokechasing: The Search for a Usable Place" given by Dr. Stephen Pyne Professor, Biology Dept., Arizona State University and Fire Historian Banquet Speaker 'Man and Nature in the 21st Century' given by Dr. David Lowenthal Professor Emeritus, University College London and George Perkins Marsh Biographer.
Plus: First Night Plenary Session with: Norman Christensen, Nancy Langston, Patty Limerick, and Donald Worster
180 Technical Papers Breakfast discussion groups
Field Tours Entertainment by the Coastal Cohorts, Exhibits and Poster Session Contacts at Duke University, NCSU, UNC, the National Humanities Council, and research facilities of the NIEHS, EPA and the U.S. Forest Service
Follow the FHS Web site at http://www.lib.duke.edu/forest/ for information updates.
http://www.lib.duke.edu/forest/jt-conf.html

18
19

European University Institute (EUI)

18
19

Native, naturalized, and exotic species in European history

20-21 April 2001 Florence

- How have animals and plants moved across Europe to alter human history?
- When have Europeans considered exotic species good or bad and why?
- How has treatment of non-human species recapitulated treatment of human species?
- How has Europe's global biological exchange altered world history?

Our goal is to explore Crosby's themes about ecological exchange on a European level. Our hope is that we can attract a small, enthusiastic group of scholars to discuss these fascinating topics in a remarkable setting. . All discussions will be held in English. An appropriate workshop publication is anticipated."
Luisa Passerini, professor Peter Becker, professor Marcus Hall, Jean Monnet Fellow -Workshop Coördinator E-mail: hall@wsl.ch
Department of History & Civilization European University Institute
Villa Schifanoia,
Via Boccaccio 121,
I-50133 Firenze - Italy
http://www.iue.it/
(besloten bijeenkomst?)

68
NET WERK
1078-1079
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

19
20

Climate Change and Variability in Northern Europe Proxy Data, Instrumental Records, Climate Models and Interactions

Second international symposium CLIC
Turku, Finland, 6-8 June 2001

Background
Climate change is widely considered as one of the most considerable environmental changes taking place globally. Climate is a continuous process, which at times shows rapid changes, and sometimes, gentle drifts or fluctuations. The mutual threat shared by societies is largely based on the fact that we do not know what to expect about future climates on a regional scale. Although the understanding of climatic parameters and their complex interactions on different spatial and temporal scales is improving rapidly, there are still many challenging, unanswered questions with regard to potential future climates.

Objective
The aim of the interdisciplinary symposium is to bring together scientists studying climate dynamics in a broad sense and to foster communication between scientists and interest groups applying scientific knowledge on mitigation and adaptation for climate change.
For the detection, attribution and forecasting of climate change, the development of sophisticated climate models is fundamental. Ideally, for the purpose of projecting future climates, climate models should be able to adequately
1) represent the current climate,
2) reproduce interannual and decadal climate variability for a given history of external forcings (based on instrumental data),
3) reproduce different climate episodes in the past (based on proxy data) and
4) successfully simulate abrupt climate change events from the past.

These requirements call for close collaboration and sharing existing knowledge between scientists from various fields, for example palaeoenvironmentalists, ecologists, atmospheric scientists, oceanographers and climate modellers, to name a few. Northwestern Europe and the North Atlantic are known to be most challenging regions in climate models. Various models predict very different climates for the region. Hence, there is a need to bring together scientists studying different aspects of this region's climate to share knowledge and understanding of climate process.
In the proxy record field, higher resolution thanks to new, advanced methods in sampling, detection, computing and data analysis allows interesting comparisons with available instrumental records. Furthermore, better data will aid pinpoin-

ting cause-and-effect relationships in past climatic variations. Sharing the understanding will be of great benefit to climate modellers who do their best to transform the process into a set of physical equations.

Topics
The topics of the symposium, which concentrates on Northwestern Europe and the North Atlantic, include:
- Climatic proxy data
- Instrumental climate records
- Abrupt climate changes of the past
- Solar effects on climate
- Global climate models and their intercomparisons
- Regional climate models
- Correlation of proxy data, instrumental records and model results
- Oceanic circulation and the North Atlantic
- Ecosystems: Vegetation-soil-atmosphere interactions
- Interactions between climate, nature and society
- Scenarios: Consequences of climate change to natural environments and human activities

20/21

Symposium structure
The symposium will be a mixture of plenary sessions giving state-of-the-art reviews by highly qualified keynote speakers, and horizontal, problem solving sessions with offered research papers and posters.

Key-note speakers include:
- Raymond Bradley
- Wolfgang Cramer
- Bas van Geel
- Phil Jones
- Hans von Storch
- Timo Vesala

Call for papers
Those wishing to give an oral or a poster presentation at the symposium should submit an abstract of max. 200 words in one paragraph to the conference registrar by 28 February 2001. Abstracts should be preferably submitted as email attachments in the following format: Paper: A4 Margins: Left & Right 2.54 cm (1"), Top & Bottom 3.17 cm (1.25") Font: Times Title: Bold 12 pt (centred) Name & Affiliation Italic 11 pt (centred) Body text: Normal 11 pt (justified)
A sample abstract with the correct layout can be found on the conference web site. Oral and poster presentations will be given equal consideration, and abstracts of both will be published in the abstracts book. The abstracts will be subject to review by the Scientific Programme Committee.

Key outputs
The keynote papers and selected research papers (subject to review) will be published in a special edition of Fennia, the international journal of the Geographical Society of Finland.

68
NET WERK
1080-1081
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Registration fee
The cost of the symposium is 110 Euro per person, 45 Euro for students, for registrations received before 28 February, and 130/50 Euro respectively thereafter. The fee includes access to all symposium, a delegate's bag including the documentation, and morning/ afternoon refreshments during the meeting. A separate fee will be incurred for the conference dinner and the post-symposium excursion.
Please note: A refund less 15% is possible if cancelling before 15 April 2001. If cancelling before 15 May 2001, a refund of 50% will be paid. No refund will be paid for cancellations after 15 May 2001.
see registration form http://figare.utu.fi/events/CLIC/registration.htm
Accommodation
A wide range of hotels and guesthouses will be available in Turku depending on requirements. Hotel rates include breakfast and start from approximately 40 per night. Guesthouse rates start from ca. 25. See registration form for further details.

21/22

Excursions
A one-day post-symposium excursion by ship has been arranged to the Southwestern Archipelago and the Field Station of the Archipelago Research Institute on the island of Seili (Själö) on Saturday 9 June. Places are limited and a charge of Euro 45/30 will be made, which includes lunch. On the way to Seili visitors will see parts of the spectacular archipelago, which consists of more than 30 000 islands and skerries stretching between mainland Finland and Åland. At the Research Station, visitors will have the opportunity to hear about the fascinating history of the island dating back to 17th century serving as a leprosy hospital and later, a mental hospital. Visitors will learn about the research undertaken on the Baltic Sea and the nearby Archipelago Biosphere Area. Please indicate on the registration form if you are interested in this excursion.
Registration
Registration will commence on Tuesday 5 June 2001 (at16.00-19.00 hrs) at the University. Registration and info desk will be open throughout the symposium. The symposium sessions will start in the morning of Wednesday 6 June.
How to register
Complete the registration form on the conference web site at http://figare.utu.fi , where additional information and most recent details can be found. Any queries should be sent directly to the conference organising office at FIGARE coordination:
Dr. Jaana Vormisto,
Figare Coordination, University of Turku, FIN-20014 Turku, Finland
Tel. +358 2 333 6265
Fax. +358 2 333 5730
Email: jaavor@utu.fi

Congress of The International Union of the Anthropological and Ethnological Sciences (IUAES)

Exploitation and Overexploitation in Societies Past and Present

Göttingen July 18-21 2001

Aims of the Congress
"Exploitation and Overexploitation in Societies Past and Present" is the theme of the 2001 InterCongress of the lnternational Union of Anthropological and Ethnological Sciences.The question has been chosen as it covers a subject intensely discussed in the scientific communities of anthropology, ethnology, environmental history and related fields such as archeology or historical geography. Questions of resource
22/23 economics and the evaluation of human impact on natural systems gain more and more importance in public discourse.The Congress aims to bring together researchers of related, but often too distant, fields and offers insights to the public as well. Human impact on landscape can be conceptualised in terms of socially governed ecological systems. In the past the adaptive capacity of human cultural systems has been emphasised. Nowadays, a shift can be recognised towards modified views. Resources are discussed as prerequisites for establishing complex human societies.This includes also a more biologically minded view from the standpoint of the humanities. In such a view, human societal complexes can be understood as systems that manage energy and matters.The concept of social-metabolic regimes has developed in such a context. Cultures, as seen within this paradigm, are not understood merely as autopoietic symbolic entities but as results of an interaction of material prerequisites and emerging social structures. One might dismiss this as an epistemological shift, part of the play of science with itself. But it remains unsolved so far in terms of evolutionary theory if the ultimate goal of evolution is reproductive success or accessibility to and optimising of energy resources.
There are other important reasons for this conference, however. It becomes increasingly evident that man-nature-relationships which are strongly expressed in exploitation strategies will turn into the most decisive issue for the forthcoming century.The conference will focus on the most urgent questions of this development and therefore add a much-needed perspective to the discourse on Global Change.We aim to refurnish the changing world with social subjects, their reasoning, their suffering and their culturally and biologically driven ability for solving the challenge of survival.

68
NET WERK
1082-1083
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Preliminary programme

Wednesday July 18th Afternoon
Opening session
Official addresses
Keynote Addresses Marian Fischer-Kowalski (Vienna, Austria)
Keynote Addresses Anrew Goudie (Oxford, UK)
Wednesday July 18th Evening
Public Lecture H.J. Schnellnhuber (Potsdam, Germany)
Reception Aula of the Georg-August University Göttingen
23/24

Thursday July 19th Morning
Plenary session on Environmental History
Speaker Karl Butzer (Austin, Texas, USA)
Speaker John McNeill (Washington DC, USA)
Speaker Verena winiwarter (Vienna, Austria)
Thursday July 19th Afternoon
Parallel sessions on the topics
Environmental History (chair Verena Winiwarter, Vienna, Austria)
Archaeology of Landscapes (chair Karl Butzer, Austin, Texas, USA)
Recycling (chair Bernhard Streck (Leipzig, Germany)

Conference Dinner

Friday July 20th Morning
Plenary session on Sustainability
Speaker William Woods (Edwardsville, USA)
Speaker Rolf Peter Sieferle (St Gallen, Switzerland)
Speaker Joan Martinez-Alier (Barcelona, Spain)
Friday July 20th Afternoon
Parallel sessions on the topics
Concepts of Sustainability (chair Rolf Peter Sieferle, St. Gallen, Switzerland)
Agricultural Systems vs. Industrialized Systems (chair Andrew Goudie)
Human Subsistence in Past and Present Societies (chair Rainer Marggraf)

Saturday July 21st Morning
Plenary session on Environmental Sociology
Speaker Gerd Spittler (Bayreuth, Germany)
Speaker Bernhard Streck (Leipzig, Germany)
Saturday July 21st Afternoon
Parallel sessions on the topics
Nature in Culture-Culture in Nature (chair Bernd Hermann, Göttingen, Germany) 24/25
Extreme Environmental Conditions (chair Tim Ingold, Aberdeen, UK)
Evaluating Summary by Roy Ellen (Canterbury, UK)
Closing lecture

Sunday July 22nd Morning
Post Congress Excursion to the Ethnographic Museum Berlin

Topics of Discussion in the Sessions

Resources
What were / what are resources (material and immaterial in the course of evolution?
Man - environment relations /The genesis of exploitation
Effects of people on environments /
Effects of environments on people
Sustainance and exploitation
Exploitation and over-exploitation of what?
Economy versus ecology: An unavoidable conflict?

Reproduction
Human needs
Ecology, diet and social patterning
Health and exploitation / over-exploitation
Gender relations in productive behaviour
Is there gender exploitation in reproductive behaviour?
Genetic, environmental and sociocultural backgrounds to the stability or growth of populations

Sustainability
Is "sustainability" a new concept in development planning?
Resource-management and sustainability
Phases in life, generation-sets, posterity: diverging concepts
Population pressure and sustainability
Sustainability in which geographical and social dimensions?

Innovation
Transformation processes in pre-industrial and industrial societies / Technical innovations /
Paradigms of scientific and/or ethical innovations
Factors for innovations / How to stop or reduce over-exploitation~
Preservation of elements of former culture / cultural tradition:
Hindrance of innovation?

Nature in Culture /
Culture in Nature
Territoriality, power and control of resources
Exploitation and over-exploitation in the animal domain
Affective and emotional response in man with regard to changes in nature and innovations: The nature of the human brain
Exploitation of nature associated with religious belief or ethic code: Diverging views

Global Thinking
Invention or diffusion? / Invention and diffusion?
Processes in the "Communication age"
Local knowledge and global exploitation and expropriation still valid as an explanation for "underdevelopment"?
International Conferences: Awareness, warning:
What about political facts of enforcement?

68
NET WERK
1084-1085
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Conference Fee
Congress fee 160.00 $ (200 US$ after March 31st. 2001)
Student fee 80.00 $ (100 US$ after March 31st. 2001)
Partner Programmes will be offered.
IWF
Nonnenstieg 72,
D-37075 Göttingen, Duitsland
Tel: +49/551 /5024- 170
Fax: +49/551 /5024-403
E-mail: iwf.secr.-gsw@iwf.de
www.iwf.de/iuaes-goettingen-2001

The International Water History Association (IWHA)

2nd conference 10th -12th August 2001 University of Bergen, Norway

(reeds in nummer 67 aangekondigd)
The International Water History Association (IWHA) 2nd conference will bring together researchers from different disciplines who all study the character and role of freshwater in history and development. It is organised in co-operation with UNESCO's International Hydrological Programme.
While freshwater is a true universal and no human being and no society can exist without it, its natural characteristics vary extremely from place to place and from time to time. Societies have managed and harnessed water in various ways with various implications both for water resources and for society. This conference will explore these variations in man/water relations in time and space, and examine why some societies have apparently succeeded, while others have failed to secure a sound management system of their fresh water.
The conference will have three main aims:
- to present different empirical research findings and to create a forum for theoretical discussions on how the relationship between man and water can be analysed and understood in the most fruitful ways.
- to produce relevant input into present day debates about issues including the control and ownership of water, water conflicts and water pollution.
- to discuss content and profile of a multi-volume World Water History planned by UNESCO in cooperation with IWHA. The conference will offer opportunities for researchers to present perspectives on water history useful for the book series.

Provisional themes
A The political economy of water ownership and control
B Images of water (in religion, myths, literature and art)
C History of hydrology and water control
D Narratives on the river and the dam

E The engineering of water systems - engineers, entrepreneurs and bureaucrats.
F 'Water and man' relations in science
G History of water, sanitation and health
H Water, poverty and social development
I Freshwater and the coastal zone - integrated and ecological management
J Regional waters in a historical perspective
K Water and Civilization. Why History is Vital to Reframing Current Water Policy Debates.

Invited keynote speakers
Professor Fekri Hassan, University College London, UK
Professor Christian Pfister, Bern University, Switzerland
Professor em. John Opie, USA
Professor Donald Worster, University of Kansas, USA
General Secretary Andras Szollosi-Nagy, IHP, UNESCO

IWHA
The first formal meeting of the International Water History Association will take place at the Bergen conference. The meeting will include election of officials, discussion on further conference plans etc. Membership of IWHA will be possible to sign at the Bergen conference.

More information about IWHA on our web page
http://www.iwha.net
Conference Organising Committee on behalf of IWHA:
Professor Terje Tvedt, University of Bergen
Professor Petter Larsson, University of Bergen
Dr. Eva Jakobsson, Rogaland Research, Stavanger
Contact person:
Alv Terje Fotland,
e-mail: Alv.Fotland@sfu.uib.no
Centre for Development Studies
University of Bergen
Stromgaten 54, N-5007 Bergen,
Norway fax: + 47 55 58 98 92
http://www.iwha.net

Voor de conferentie zijn circa 130 papers aangekondigd, aangedragen door onderzoekers uit alle werelddelen. Hier volgt een selectie van papers met een Europees thema:
- Paavola, Jouni, University of Oxford, UK--Bargaining on Water Quality: Industrial Discharges, Water Pollution, and Common Law in the 19th Century United States
- de Franca Doria, Miguel, University of East Anglia, UK--The Cult of Water in Portugal
- Pritchard, Sara B., Stanford University California USA--A Nation's River:Nature, National Identity, and FrancesRhone River after World War II

68
NET WERK
1086-1087
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

- Lowenthal, David, University College London UK--Watershed as Management and Metaphor
- Maver, Irene, University of Glasgow, UK-Water Provision, Urban Improvement and Community Identity: the Experience of Edinburgh in the Nineteenth Century
- Burny, Joël, Virga Jesse College, Hasselt /Natuurhistorisch Genootschap ,Belgium-The Rediscovery of Small-Scale Irrigation of Grassland, with Emphasis on its Function in the Ethno-Ecosystem of the Former Heatland Area of the Campine in Northeastern Belgium
- de Vries, Jacob J, Vrije Universiteit Amsterdam--The Netherlands Early Developments in Dutch Hydrology
- Lennqvist, Jørgen, University of Ørebro, Sweden--The Great Drainage Project in Central Sweden 1850-2000
- Maguire, Mark Dublin Business School Ireland--Powering the Nation: the Social History of Hydroelectricity in Ireland
- Smets, Josef, Montpellier France--The Management of Water in Two European Deltas: Rhine and Rhone,18th-19th centuries
- Speich, Daniel, Eidgenoessishe Technische Hochschule ETH Switzerland--The Role of Discourse in Hydro-Technical Projects. A case Study
- Bagle, Eyvind, Norwegian Museum of Science and Technology, Norway--Waterpower and the Industrial Revolution in Norway
- Gardiner, Vince, Liverpool John Moores University, UK--Aspects of public water supply in Guernsey, Channel Islands, 1894-1945 - engineers, entrepreneurs
- Johansen, Tor Are, Norwegian Museum of Science and Technology, Norway--Water-born Epidemics: Political, Medical and Technological Responses in Oslo 1850-1900
- Juuti, Petri, University of Tampere Finland--City and Water. Evolution of Water and Sanitation Services in Tampere 1835-1921
- Rook, Harry L., National Institute USA/UK--Mercury in Water - A History of Hazard
- van Poppel, Frans, The Interdisciplinary Demographic Institute (NIDI), Netherlands--The Effects of Water Supply on Infant and Childhood Mortality: a Review of Historical Evidence
- van Zon, Henk, University of Groningen, The Netherlands,--A century of Monitoring Dutch Public Waters. Early 19th Century control.
- Ilieva, Margarita; Iliev, Iliya, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia Bulgaria--The Water and the Transforming Agriculture in Bulgaria
- Ciriacono, Salvatore, University of Padova, Italy--Venetian Lagoon: Defense Politics and Exploitation Strategies (15th-20th Centuries)

- Hassan, John, Manchester Metropolitan University, UK--The Rescue of English Waters and the Role of Environmental Presure Groups, 1957-2000.
- Blackbourn, David, Harvard University USA--Tulla's Rhine
- Cioc, Mark, University of California Santa Cruz, USA--Seeing Like the Prussian State: Re-Engineering the Rivers of Rhineland and Westphalia 1815-1914
- Kaup, Martina, University of Bielefeld--Prussia's inward expansion: The Draining of the Oderbruch in the 18th Century
- Lejeune, Martine, Ark Foundation/ WWF Belgium-(Re)creating Living Rivers. Meuse Border. Meuse Nature Development Project
- Hesselink, Annika W., University of Utrecht, The Netherlands-Flooding of the "Land van Maas en Waal"
- Prokhorova, Nadezhda; Mamaeva, Tatyana The Russian Research Institute, Ekaterinburg--Russia The History of Water Resources in Russia for Integrated Water Management and Protection,
- Stenroos, Marko, University of Turku, Finland,--Water Management and Public Utilities in Finland 1876-1918
- Ubertini, Lucio, University of Rome, " La Sapienza", Italy--The Reconstruction of Rome Floods Basing on Historical Data and a Hydraulic Numerical Model

11th International Conference of Historical Geographers

The 11th ICHG will be held in Quebec City (Canada) on August 12-18, 2001. This triennial conference, held recently in Ulster (1998), Perth (1995), and Vancouver (1992), is the largest meeting in the field. The 2001 conference will focus on the following themes:

- 1. Imperial and colonial historical geographies
- 2. Historical geographies of the city
- 3. Environmental change
- 4. Natural and cultural heritage
- 5. Landscape(s) of collective memories
- 6. The historical geography of leisure and recreation

N.B.: This list is not exclusive and contributions on other aspects of historical geography are also welcomed.

In addition to the papers sessions, the program includes three fields Excursions:

- 1. A half-day Old Quebec City excursion.
- 2. An optional one-day tour: The rural landscape of Kamouraska (South shore of the Saint Lawrence estuary) OR the Beauce region (typical semi-urban region South of Quebec City).
- 3. An optional post-conference field trip will also be available: Mythic Charlevoix and the "Kingdom" of Saguenay: Shared landscapes and regional identities.

68
NET WERK
1088-1089
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Registration
Further information about registration and accommodations will be sent to all applicants.
Deadline: 1 March 2001, confirmed by a non-refundable deposit.
Conference fee: CDN $195 (deposit $100). For graduate students/ Retired: CDN $95 (deposit $50).
There will be a surcharge of $50 for late registration (after 1 March 2001). Full payment is due by June 30, 2001.
The fee covers registration, programmes, the Old Quebec City field trip, and coffee-break service. The banquet is optional, as are the one-day and the post-conference field excursions. Payment can be made either by cheque or by credit card (Master Card or VISA).

Accommodation
Accommodation is available from either Laval University Residence Service ($35 a night, single-bedded rooms) OR neighbouring hotels (rating from $80 to $135). For further details about accommodation, see CIEQ webpage (http://www.cieq.ulaval.ca/).
For further information regarding the conference, please contact:
Marc St-Hilaire, director
Laboratoire de Géographie Historique Centre Interuniversitaire D'études Québécoises
Université Laval Sainte-Foy (Qc)
Canada G1K 7P4
Tel.: (418) 656-3770
Fax.: (418) 656-3960
WWW du CIEQ :
http://www.cieq.ulaval.ca/

European Society for Environmental History

The First conference of the ESEH
St. Andrews (Scotland),
September 5th-8th, 2001

Centre for Environmental History and Policy (CEHP)
University of St.Andrews and University of Stirling together with the Institute for Environmental History University of St. Andrews.
European Society for Environmental History ESEH aims to promote environmental history in Europe by encouraging and supporting research, teaching and publications in the field. It especially wishes to foster communication among environmental historians across Europe, and with colleagues elsewhere. The biennial ESEH conferences, focusing on both the international and national perspective, are one of the communication platforms the society has to offer to colleagues around Europe, and beyond.

Scientific Committee
An international scientific committee representing the European environmental history community will be responsible for selecting the papers. These are: Dr Peter Brimblecombe, University of East Anglia, UK; Dr Petra van Dam, Free University in Amsterdam, Netherlands; Professor Christian Pfister, University of Bern, Switzerland; Professor Sverker Sörlin, University of Umeå, Sweden

Conference venue
The University of St Andrews is the oldest in Scotland, set in a beautiful historic town famous for its golf and its beaches. The Centre for Environmental History and Policy is a new research centre housed jointly in the universities of St Andrews and Stirling. It seeks to understand current environmental problems through interdisciplinary analyses of the past. CEHP is delighted to be the host of the first ESEH international conference.

Costs
The conference fee will be £80 (£60 for postgraduates/unwaged), which includes the conference dinner. Accommodation will be in university facilities. Accommodation is priced at £42 per night, inclusive of all meals. It is hoped that a number of bursaries will be available for postgraduate students and colleagues from Eastern Europe. Details will be posted on our web-sites: http://www.stir.ac.uk/cehp/ or http://www.eseh.org/ as they become available. The conference registration form will be available from September 2000 and will also be placed online. The conference organisers are extremely grateful to the School of History at the University of St Andrews for its financial support. Further information can be obtained either by writing to the CEHP, attn. Dr. Fiona Watson, University of Stirling, Stirling FK 9 4 LA, Great Britain or by sending an e-mail to Fiona Watson f.j.watson@stir.ac.uk
tel: 01786 467588]
Registration form online :
http://www.eseh.org/esehfutures.html

68
NET WERK
1090-1091
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Occupational Health and Public Health Lessons from the Past - Challenges for the Future

Norrköping 6-9 September 2001

2nd International Conference on the History of Occupational and Environmental Prevention
4th International Conference of the International Network for the History of Public Health
Scientific program committee: Jan Sundin, chair, Giovanni Berlinguer, Bernardino Fantini, J. Malcom Harrington, Sergio Iavicoli, Dietrich Milles, Annette Thörnquist
About 100 years ago occupational and environmental health became an increasingly urgent topic in Western societies. Today's perceptions and organisation for the prevention and handling of occupational health problems are to a great extent historical products of a specific organisation of work during the classical industrial era. For several reasons occupational health and occupational safety became a discipline and a field of its own, involving not only medical and technical expertise, but also politicians, legislators and, after the First World War, trade unions and employers' associations. However, its roots are also to be found within the general history of public health and the welfare state. That is the reason for the joint effort to organise this conference. One of the major themes concerns the similarities and differences between the two histories. Today's health conditions are changing because of rapid transitions both in classical industrial societies and in other parts of the world. This development needs to be analysed and discussed in a historical perspective. The conference will therefore also deal with the connections between the past, the present and the future. An interdisciplinary exchange of results and interpretations and comparative approaches from all parts of the world will be encouraged. Specific papers and posters on the history of either occupational health or public health are also welcome.
The conference will start Thursday afternoon and end on Sunday noon. It will be organised with plenary, parallel and poster sessions. There will be an opening session on the comparative history of occupational health and public health and a concluding panel discussion on "lessons from the past and challenges for the future". We are especially interested in papers and posters on the following topics:

- Socially constructed illness and diseases
- Changing concepts of health
- Risk, setting standards and quality management
- Regulations and responsibilities
- Cross-cultural development

- Patterns of professionalisation
- The impact of structures of production and industrial relations on work environment and health
- Health in the information era
- Roots of Occupational Health and Public Health
- Education and public information
- Science and health protection
- Changes in the social distribution of health

Scholars with different disciplinary backgrounds are welcome with papers or posters on the above mentioned or other themes. Themes and sessions will be put together by convenors. Early proposals are more likely to find a place in the program. Participants will only be inserted in the final program after formal registration. Short versions of accepted papers and posters (maximum two pages) will be published in advance on this homepage and in the conference portfolio. After the conference a selection of papers will be published in a thematic volume and in special journals.
Registration at lowest fee: before 20th of May 2001. The organiser will, on request, issue certificates to be used for applications to employers or funds for travelling grants, when a paper/poster has been accepted. Fee: 2,000 SEK before 20th of May 2001. 2,400 SEK after that date Includes material, coffee, lunches, official dinner, social events. Reduced fee: 1,000 SEK after special application with certificate from supervisor confirming that the scholar is a doctoral or master's student. The organiser has found ways and means to support the participation of young scholars and guests from less favoured regions. In the latter case, it may also include partial support for hotel and travelling. These cases will be treated individually by the organising committee.
The address information supplied will be listed in a database used for distribution of information related to the OHPH Conference in Norrköping September 2001 only.
Further information, forms for registration and hotel reservations, etc. will be found on the homepage after the 1st of September 2000.
A folder with similar content will be available after the same date. If you do not have access to our homepage, please order the relevant material from Maria Arvidsson at the following address:
Norrköping Conference 2001
Att: Maria Arvidsson
Arbetslivsinstitutet
Laxholmen
S-602 21 Norrköping
Sweden
Fax: +46-13-28 29 95
E-mail: maria.arvidsson@niwl.se or ohphinfo@tema.liu.se

68
NET WERK
1092-1093
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Second Spanish Conference on Environmenal History

Huesca, 24-26 October 2001
First Session:
- Historical evolution of the relationships among agriculture, energy and environment.
- Energetic basis of agriculture
- Uncontrolled solar energy, controlled solar energy and fossil energy
- Impacts of different historical agricultural types on streams, soils and biodiversity.
- Historical climatology
- Forest history
- Historical forest management
- Ecological and social impacts of afforestation policies
- Place-names referring to environment
- Mining

Second Session:
- Transfers of technology, management and utilization of water in Europe and South America

Third Session:
- The historical construction of landscape: the role of socio-economic relationships in making the landscape, focusing particularly on: stream regulations, forest management (afforestations), network of communications, zones of agricultural colonization, land level, new agroecosystems, the tree culture, enclosures, terracing.

Fourth Session: round table, focusing on,
- The current State and the political analysis of the environmental conflict
- The historical perception of environmental problems
- Future perspectives for environmental history

Pilar Alcalde Arántegui (Instituto de Estudios Altoaragoneses, II Encuentro sobre Historia y Medio Ambiente, C/del Parque, 10; 22002, Huesca, Spain)
Alberto Sabio Alcutén (Dpt. de Historia Moderna y Contemporánea, Pza. Universidad, 3; 22002 Huesca, Spain)

Climatography: Essays on Weather, Culture, and the Meteorological Imagination

Call for Papers
For a volume of critical essays addressing those cultural spaces bordering on the meteorological, we seek proposals that explore the role of weather in culture, literature, and the arts.
Weather, we assume, underpins the basic material and emotional forces that form the basis of how we live. Every region has its own weather-from the cold and blustery to the temperate and serene-as well as ways to represent it. Our daily conversations are so often about the weather, yet discussions of these meteorological influences have received surprisingly little at-

tention from scholars interested in the overlap of nature, culture, and environments.
Our volume aims to broaden conventional considerations of the weather by drawing on the insights of writers in such diverse fields as literature, geography, meteorology, history, environmental studies, and the fine arts. We particularly encourage interdisciplinary approaches, especially those which challenge the boundaries between modes of inquiry. Possible topics might include (but need not be limited to):
Weather in literature
Art and meteorology
Gendered weather
Climatological history
The culture and history of meteorological science
Seasons and seasonal change
Weather myths and lore
Technology and weather information
Please send proposals or completed papers (20-25 pages) by April 1, 2001to: Todd Robert Petersen
English Department
205 Morrill Hall
Oklahoma State University
Stillwater, Oklahoma 74708
peterst_osu@osu.net
or
Adam Sweeting
Boston University
College of General Studies
871 Commonwealth Avenue
Boston, MA 02215
sweeting@bu.edu

35/36

Producing and consuming natures

American Society for Environmental History

Denver, Colorado March 20-23, 2002 - Call for Papers

The conference seeks to explore the various ways humans have historically drawn nature into their lives - through working and imagining, devouring and debating, transforming and transporting it. We encourage papers on the human history of nature as symbol as well as substance, in popular culture and consumption as well as production and extraction. By framing nature as plural, we also invite topics that engage a diversity of views about what nature is or should be, within or across cultures.
The program committee strongly encourages proposals for complete panels with two or three individual papers, a chair, and a commentator. Although we also welcome individual paper proposals, such proposals are more difficult to accommodate than full panels. The committee is seeking proposals from scholars across a broad range of disciplines in the humanities and social sciences. Interdisciplinary panels are particularly encouraged. Proposals must include FIVE copies of the following:

35/36

NET WERK 68

1094-1095

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

1) For panel proposals, provide a cover sheet(s) with the title of the panel, a 250-word abstract for the panel, the full name and affiliation of each participant, the titles of each paper, and the name, address, telephone number, and e-mail address of the contact person for the panel.
2) For each paper proposal (including those on an organized panel), submit a 250-word abstract of the paper,
3) A short (two-page maximum) cv for each participant

The deadline for submission is June 1, 2001. Please send all five copies to: Christopher Sellers
Department of History, State University of New York at Stony Brook
Stony Brook, NY 11794.
(631) 632-7514
For more information, please contact members of the program committee, chair: Christopher Sellers <csellers@notes.cc.sunysb.edu>
Committee Members:
Dale Goble <gobled@uidaho.edu>,
Don Hughes <dhughes@du.edu>,
Jennifer Price <jjprice@ucla.edu>

36/37

Tentoonstellingen

Van Pest tot Aids

Van 26 januari tot en met 8 april 2001 organiseert het Gemeentearchief Amsterdam de tentoonstelling Van Pest tot Aids; vijf eeuwen ziektenbestrijding in Amsterdam.
Het Gemeentearchief organiseert de tentoonstelling mede naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van de GG & GD AMSTERDAM. Er worden 200 originele documenten gepresenteerd (archiefstukken, tekeningen, foto's, kaarten, brieven), aangevuld met enkele blow ups en film- en videofragmenten.
De tentoonstelling vertelt op heldere en boeiende wijze de geschiedenis van een zestal infectieziekten die de stad Amsterdam en haar inwoners in haar greep hebben gehad. In chronologische volgorde: lepra in de Middeleeuwen en de 16de eeuw, bij de pest ligt de nadruk op de 17de eeuw, pokken in de achttiende en 19de eeuw, cholera in de 19de eeuw, tuberculose in eind 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw en aids vanaf 1982. Speciaal voor het Voortgezet Onderwijs is een lespakket samengesteld met een digitale versie op deze website. Bij de tentoonstelling Van Pest tot Aids verschijnt het gelijknamige boek van Annet Mooij, eveneens auteur van het in 1999 verschenen boek De polsslag van de stad, 350 jaar academische geneeskunde in Amsterdam.

Het tentoonstellingsboek, uitgegeven door Uitgeverij Thoth, telt 80 pagina's met afbeeldingen in kleur en zwart/wit en kost *f* 24,95. ISBN 9068682741
Bezoekadres: Amsteldijk 67, 1074 HZ Amsterdam; maandag t/m zondag 11.00-17.00 uur.
Postadres: Postbus 51140, 1007 EC Amsterdam
Webadres: http://www.gemeentearchief.amsterdam.nl
Telefoon: +31 (0)20 572 0202
Fax: +31 (0)20 675 0596
Email: secretariaat@gaaweb.nl

37
38

Poepgoed

Expositie Poepgoed t/m 24 juni in Natuurmuseum Nijmegen
De expositie gaat over het poepen van dieren en mensen o.a. over de geschiedenis van het toilet, van het eerste Franse toilet tot het nieuwste GFT toilet, maar behandelt ook onderwerpen als riolering en waterzuivering. Andere items die belicht worden zijn: het gebruik van poep als mest en de ontwikkeling en het gebruik van toiletpapier.

"Poepgoed schenkt ruime aandacht aan poepgedrag en poepgewoonten van dier en mens op een kleine, gezellig rommelige expositie, die nergens platvloers wordt en die dolle pret voor kinderen inhoudt."
De Volkskrant, 3-2-2001

Open ma t/m vr 10-17, zo 13-17 uur. Tel: 024-329.70.70.
Entreeprijzen volwassenen *f* 4,- *f* 2,- Kinderen *f* 3,- *f* 1,50 65+/ CJP *f* 3,- *f*1,50 Groepskorting (per persoon, vanaf 10 personen) *f* 1,- *f* 0,50
Museumjaarkaart geldig
Donateurs gratis
Adres: Gerard Noodtstraat 121, 6511 ST Nijmegen
tel: 024-3297070
fax: 024-3297079

Tijdschriften

Het nieuwe nummer van het **Jaarboek Ecologische Geschiedenis** is uit, met enige vertraging.
Erik Thoen, Petra J.E.M.Van Dam Editoriaal
Petra J.E.M. van Dam, Onkruid verging niet. Het succes van de paling in de Hollandse wateren, 1300-1600
Dries Tys, De omgang van de mens met overstromingsgevaar in de Belgische kustvlakte tussen de 8ste en de 12de eeuw, enkele aanwijzingen
Karel Leenders, Ecologische aspecten van de middeleeuwse zoutwinning in de Delta
Jan-Willem Oosthoek en Marco Roepers, Beeldvorming van de vos door de eeuwen heen
Wim Ravesteijn, Irrigatie en koloniale staat op Java: de gevolgen van de hongersnoden in Demak
Christophe Verbruggen, De reacties op vroege vormen van vervuiling. De chemische nijverheid te Gent, 1820-1892
Uitgave van Academia Press: Gent.
ISBN 90382 02660, BF 600.-
De uitgaven van Academia Press worden voor België verdeeld door:
Wetenschappelijke Boekhandel
J. Story-Scientia bvba,
P. Van Duyseplein 8, 9000 Gent,
tel: 09/225 57 57
fax: 09/233 14 09
Voor Nederland door: Ef & Ef,
Eind 36, 6017 Thorn
telefoon: +31-475/561501
fax: +31-475/561660

68
NET WERK
1096-1097
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Hygeia Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health is te vinden op http://www.tema.liu.se/inhph/journal/ Nummer een is ook te bestellen in gedrukte vorm (prijs 125 SEK) bij: INHPH, Department of Health and Society, Linköping University S-581 83 Linköping, Zweden
Volume 1 (1999), Issue 1, October
Jan Sundin, Why Hygiea Internationalis? p. 5-7
Dorothy Porter, Changing Definitions of the History of Public Health p. 9-21
Virginia Berridge, History in Public Health: a New Development for History? p. 23-36
Andrea Tanner, Scarlatina and Sewer Smells: Metropolitan Public Health Records 1855-1920 p. 37-48.

Environment and History
"Environment and History no longer has any editorial connection with its founding editor, Richard Grove. The journal is now based at the Stirling/St Andrews Centre for Environmental History and Policy, and is edited by an editorial collective with the following membership: Peter Coates University of Bristol, Rob Lambert University of St Andrews (reviews editor), John M. MacKenzie Lancaster University (chair), John Sheail, ITE Monkswood, Fiona Watson University of Stirling (managing editor)"
Vol.6, No.4
Yorkshire's 'Sloughs of Despond': An Inter-War Perspective on Resource Development in Britain. John Sheail 379-398
From Floods to Reforestation: The Forest Transition in Switzerland, A.S. Mather and J. Fairbairn, 399-422
Deforestation, Erosion, and Fire: Degradation Myths in the Environmental History of Madagascar, Christian A. Kull, 423-450
The Cultural Enframing of Nature: Environmental Histories during the Early German Romantic Period, Joan Steigerwald 451-496

Special Issue: 'The influence of trade on local ecosystems'

39/40 *Guest-editor: Dr Petra J.E.M. van Dam, History Department, Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam, The Netherlands. email:svlinder@bart.nl*

Edited by Petra van Dam, the May 2001 issue of Environment and History will deal with a new and challenging theme in environmental history: how does long-distance trade affect ecosystems at the local level? Important questions include the increasing distance over time between producing and consuming centres and how this separation leads to the ever more far-reaching influence of the consumption centres. The special issue will contain articles first presented as papers on a workshop on this theme that took place in Amsterdam in 1999. Subjects include, among others: how did the demand for peat in the cities of Flanders lead to the devastation of peat bogs in Holland in Medieval and Early Modern times? How did the increasing demand for water for irrigation purposes influence the condition of big rivers in the United States? How was the population of the Arctic seas influenced by the demand for whale products?
THE WHITE HORSE PRESS
10 High Street, Knapwell
CAMBRIDGE CB3 8NR, UK
Tel: +44 1954 267527

Environmental History (VS)
Vol. 5, No. 4 (October 2000)
Donald J. Pisani, "Beyond the Hundredth Meridian: Nationalizing the History of Water in the United States," 466-482.
James Reardon-Anderson, "Changes in Land Use and Society in Manchuria and Inner Mongolia during the Qing Dynasty," 483-502.
William R. Dickinson, 'Changing Times: The Holocene Legacy,' 503-530.
John J. Little, "A Wilderness Apprenticeship: Olaus Murie in Canada, 1914-1915 and 1917," 531-544.
Mark Cioc et al, "Environmental History Writing in Southern Europe," 545-556.
Vol. 6, No. 1 (January 2001)
Thomas M. McCarthy, "The Coming Wonder: Early Environmental Concerns about the Automobile."
Petra J. E. M. van Dam, "Sinking Peat Bogs: Environmental Change in Holland, 1350-1550."
Justin B. Reich, "Recreating the Wilderness: Shaping Narratives and Landscapes in Shenandoah National Park."
Juan Garcia La Torre, Andres Sanchez Picon, en Jesus Garcia Latorre, "The Man-Made Desert: Effects of Economic and Demographic Growth on the Ecosystem of the Arid Southeastern Spain."
John Sandlos, "From the Outside Looking In: Aesthetics, Politics and Wildlife Conservation in the Canadian North."

68
NET WERK
1098-1099
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
40/41

Signalementen

Deze signalementen zijn bij elkaar gesprokkeld uit zeer uiteenlopende bronnen. Het kan voorkomen dat een prijsindicatie ontbreekt. De eventueel ontbrekende gegevens zijn tegenwoordig in veel gevallen te vinden op internet pagina's zoals die van BOL, Barnes and Nobles, Amazon, Boeknet enz.

Agnoletti M. en Anderson S., **Methods and approaches in forest history**, (Wallingford and New York: CAB International, 2000).

--- (ed.) **Forest History: International Studies on Socioeconomic and Forest Ecosystem Change**, (Wallingford/New York: CAB Internationa, 2000).

Agostoni, Claudia, 'Sanitation and public works in late nineteenth century, Mexico City', **Quipu**, jrg. 12 (1999, may-aug.) 2, pp. 187-201.

Andrews, Richard N. L., 'Managing the environment, managing ourselves : a history of American environmental policy', (New Haven ; London: Yale University Press, 1999), ISBN 0300073585 (cloth : alk. paper); 0300077955 (pbk. : alk. paper), xiii, 463 blz.

Anker, Peder Johan, **The Ecology of Nations: British Imperial Sciences of Nature, 1895-1945**, PhD Harvard University, Department of the History of Science (1999)

Baldwin, Peter, **Contagion and the State in Europe 1830-1930**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

Barbour, Jon Marc, **Public health implications of late eighteenth and early nineteenth century hard rock milling practices in Boulder County, Colorado**, PhD University of California, Davis (1999) 313 blz. UMI Pub No: 9925721.

Barrett, F. A., **Disease & geography : the history of an idea**, (Toronto, Ont.: York University, Atkinson College, 2000) Geographical monographs, nr. 23, xv, 571 blz.

Bartholomew, R., Wessely,S., 'Epidemic hysteria in Virginia : the case of the phantom gasser of 1933-1934', **Southern medical journal**, jrg. 92 (1999, Aug.) 8, pp. 762-769.

Barton, Gregory Allen, **Empire forestry and the origins of conservationism and environmentalism: 1855-1939**, PhD Northwestern University (1999) 214 blz. Adviser: Heyck, T. W. UMI Pub No: 9932133. 41/42

Baumüller, B., U. Kuder en T. Zoglauer (eds.) **Inszenierte Natur. Landschaftskunst im 19. und 20. Jahrhundert**, (Stuttgart: DVA, 1997), ISBN 3-421-03130-4, 207 blz. *f* 65,60.

Bonhomme, Brian, **Forests, peasants, and revolutionaries: Forest conservation in Soviet Russia**,

68
NET WERK
1100-1101
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

1917-1925, PhD City University of New York (2000) 341 blz. UMI Pub No: 9969679.

Boo, Marion de, **Het water in de vingers. Nederlandse vereniging voor waterbeheer, 1958-1998. 40 jaar bezield van water**, Jaap van Selm, G. Vinke e. a. (red) (Rijswijk: NVA, 1998), 108 blz., verschenen op 19 juni 1998 t.g.v. het 40-jarig bestaan van de Nederlandse Vereniging voor Waterbeheer NVA. 108 blz.

Brecht, Christine en Nikolow, Sybilla , 'Displaying the invisible : Volkskrankheiten on exhibition in Imperial Germany', **Studies in history and philosophy of biological and biomedical sciences**, jrg. 31 (2000, December) 4, pp. 511-530.

Brody, Howard, e.a., 'John Snow revisited : getting a handle on the Broad Street pump', **Pharos of Alpha Omega Honor Medical Society**, jrg. 62 (1999, Winter) 1, pp. 2-8.

Buisman, J., **Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, 1575-1675**, A. F. J. Engelen (redactie) (Franeker: Van Wijnen, 2000), ISBN 90 5194 143 9, 766 blz. *f* 69,60.

Busch, A. J., **Waar bleef het vuil van Gorinchem**, (Gorinchem: 2000), 48 blz.

Cioc, Mark, e. a., 'Environmental History Writing in Southern Europe', **Environmental History**, jrg. 5 (2000) 4 (october), pp. 545-556.

Cloutier, Michelle Anne, **Beyond intergovernmentalism: The Europeanization of European Union environmental policy making**, PhD University of Toronto (1999) 307 blz. UMI Pub No: NQ45772 ISBN: 0-612-45772-9.

Conrad, L. I. en Wujastyk, D., **Contagion : perspectives from pre-modern societies**, (Aldershot: Ashgate, 2000), ISBN 0754602583, 242 blz.

Crawford, D. H. **The invisible enemy : a natural history of viruses**, (Oxford ; New York: Oxford University Press, 2000), ISBN 0198503326 (alk. paper), x, 275 blz.

Datsenko, N. M. en D. M. Sonechkin, 'Refinement of time series of mean annual air temperature for the Northern and Southern Hemisphere in the 19th century', **Russian Meteorology and Hydrology**, (1999) 10, pp. 17-22.

Datsenko, N. M., D. M. Sonechkin en M. V. Shabalova, 'Seasonal differences in the Europen long surface air emperature records.', **Russian Meteorology and Hydrology**, (2000) 7, pp. 33-41.

Dewey, Scott Hamilton, **Don't breathe the air : air pollution and the evolution of environmental policy and politics in the United States, 1945-1970**, PhD Rice University (1997) 741 blz. Includes bibliographical references (p. 707-741 Photocopy. Ann Arbor, Mich.: UMI Dissertation Services, 2000. 23.

Duke, David Freeland, **Unnatural union: Soviet environmental policies, 1950-1991**, PhD University of Alberta (Canada) (1999) 260 blz. UMI Pub No: NQ39522 ISBN: 0-612-39522-7.

Elliott, P., Wakefield, J., Best, N. e. a. (eds.) **Spatial epidemiology. Methods and applications.**, (Oxford: Oxford University Press), 416 blz., ca. *f* 263,20.

Friswell, Caroline A., **Did "King Dirt" and "Bumbledom" defeat the objects of the Public Health Act, 1848? : a case study of the political, social and cultural attitudes to public health reform in Newcastle-upon-Tyne, Gateshead and Sunderland, 1835-1858**, PhD University of Durham (1998).

Goklany, Indur M., **Clearing the air : the real story of the war on air pollution**, (Washington, D.C: Cato Institute, 1999), ISBN 1882577825;1882577833, xi, 187 blz.

Graig, Eric E., **The social construction of global climate change**, PhD City University of New York (1999) 275 blz. UMI Pub No: 9917654.

Hennock, E. P., 'The urban sanitary movement in England and Germany, 1838-1914 : a comparison', **Continuity and change : a journal of social structure, law and demography in past societies**, jrg. 15 (2000, Aug.) 2, pp. 269-296.

Hodge, Joseph Morgan, **Development and science: British colonialism and the rise of the 'expert', 1895-1945**, PhD Queen's University at Kingston (Canada) (1999) 590 blz. UMI Pub No: NQ42945 ISBN: 0-612-42945-8.

Hoogsteen, K., **Smaakmakend water** (Utrecht: Het Spectrum, 2000), ISBN 90-274-7163-0, 191 blz. *f* 47,50.

Howe, Timothy Richard, **Man and beast in the ancient Greek world: Animal husbandry and elite status**, PhD The Pennsylvania State University (2000) 153 blz. UMI Pub No: 9966823.

Kandela, Peter, 'Sketches from 'The Lancet' : pollution', **Lancet** (London, England). Vol. 353, no. 9164 jrg. 353 (1999, May 8) 9164, p. 1631.

König, W., Bahnen und Berge. **Verkehrstechnik,Tourismus und Naturschutz in den Schweizer Alpen, 1870-1939**, (Frankfurt/New York. 2000), 242 blz. DM 58.

Koerner, Lisbet, **Linnaeus: Nature and Nation**, (Cambridge, Mass.; London:: Harvard University Press, 1999).

68
NET WERK
1102-1103
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
44/45

Kolata, G. **Griep : het verhaal van de grote influenza epidemie van 1918 en de zoektocht naar het dodelijke virus**, H. Moerdijk (vert) (Amsterdam: De Bezige Bij), ISBN 90-234-3985-6, 410 blz. Vert. van: Flu : the story of the great influenza pandemic of 1918 and the search for the virus that caused it. - New York : Farrar, Strauss and Giroux,1999, *f* 49.95

Lamarcq, Danny e.a., **Kamer 100. Prijsvraag Rijksbouwmeester**, (Blaricum: 2000), 64 blz.

Lekan, Thomas Michael, **Imagining the nation in nature: Landscape preservation and German identity, 1890-1945**, PhD The University of Wisconsin - Maddison (1999), 407 blz. UMI Pub No: 9927252.

Lempa, Heikki E., **German body culture. The ideology of moderation and the educated middle class, 1790-1850**, PhD The University of Chicago (1999) 547 blz. UMI Pub No: 9920153.

McNeill, J. R., Kennedy, P., **Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World**, (New York/London: W.W. Norton & Company, 2000), ISBN 0393049175, 416 blz. $29.95 (hardback).

Melo Filho, Djalma A., e.a., 'O riso em tempos tragicos nas charges sobre a 'epidemia de Caruaru", **Historia, ciencias, saude - Manguinhos**, jrg. 6 (1999, may/june) 1, pp. 157-164.

Merida, M. T., 'Puerto Cabello and the Bubonic plague epidemic (1903-1908)', **Vesalius : acta internationales historiae medicinae**, jrg. 5 (1999, dec.) 2, pp. 94-99.

Musgrave, T., Musgrave, W., **An empire of plants : people and plants that changed the world**, (London: Cassell, 2000), ISBN 0304354430, 192 blz.

Philo, C., Wilbert, C. (eds.) **Animal spaces, beastly places. New geographies of human-animal relations**, (London: Routledge, 2000), ISBN 0415-19847-X, 311 blz.

Podobnik, Bruce Michael, **Global energy shifts: Future possibilities in historical perspective**, PhD The Johns Hopkins University, 320 blz. UMI Pub No: 9964189.

Powlson, Mark, 'Red jackets and red noses', **Journal of the Royal Society of Medicine**, jrg. 93 (2000, April) 4, p. 214.

Pyatt, F. B. e.a. , 'King Solomon's miners : starvation and bioaccumulation? an environmental archaeological investigation in Southern Jordan', **Ecotoxicology and environmental safety**, jrg. 43 (1999, july) 3, pp. 305-308.

Reijnders, L., **Reislust. Op weg naar het paradijs en andere bestemmingen**, (Amsterdam: Van Gennep, 2000), ISBN 90-5515-250-1, 280 blz.

Rodriguez, Maria Eugenia, 'Contaminacion e insalubridad en la ciudad de Mexico en el siglo XVIII', (Mexico : Departamento de Historia e Filosofia de la Medicina, Facultad de Medicina/ UNAM) Serie Monografias de historia y filosofia de la medicina, nr. 3, ISBN 968367271X, xi, 209 blz.

Rosenfeld, Jason M., **New languages of nature in Victorian England: The Pre- Raphaelite landscape, natural history and modern architecture in the 1850s**, PhD New York University (1999) 460 blz. Pub No: 9945320.

Saupe, Angelika, **Selbstproduktion von Natur. Die Autopiesistheorie: Herausforderung für eine feministische Theorie der Gesellschaft**, (Berlin: Ulrich Eisel; Ludwig Trepl, 1997), ISBN 3-931472-05-1. *f* 37,50.

Schroor, Meindert, **Van Middelzee tot BILDT. Landaanwinning in Fryslân in de Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd**, (Almere: ROB, 2000), ISBN 90-6825-243-7. *f* 25,-.

Shapiro-Shapin, Carolyn G., 'Filtering the city's image : progressivism, local control, and the St. Louis water supply, 1890-1906', **Journal of the history of medicine and allied sciences**, jrg. 54 (1999, Jul.) 3.

Skoski, Joseph Richard, **Public baths and washhouses in Victorian Britain, 1842- 1914**, PhD Indiana University (2000) 207 blz. UMI Pub No: 9966060.

Soriano Palao, Jose, 'La asistencia sanitaria publica en Yecla (Murcia), 1850-1930', **Asclepio : archivo iberoamericano de historia de la medicina y antropologia medica**, jrg. 52 (2000) 1, pp. 193-215.

Stradling, David, **Smokestacks and progressives : environmentalists, engineers and air quality in America, 1881-1951** (Baltimore, Md. ; London: Johns Hopkins University Press, 1999), x,270 blz.

Tan, Sandra Sook-Len, **Tree hugging and green bigotry: Challenging imperialism in environmental approaches**, MA University of Toronto (1999) 171 blz. UMI Pub No: MQ45869 ISBN: 0-612-45869-5.

Vinke, Geert B. (red.), **Sterk water. Anecdotische beschouwingen uit de rijke historie van het waterleidingvak**. Uitg. ter gelegenheid van het 100 jarig bestaan van de Vereniging voor Waterleidingbelangen in Nederland 1899-1999, (Rijswijk: VWN, 1999), 152 blz.

Wilson, Andrew, 'Drainage and sanitation', in **Handbook of ancient water technology**, (Leiden:

Brill, 2000), pp. 183-216.
Worboys, M. **Spreading germs : disease theories and medical practice in Britain, 1865-1900**, (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2000) Cambridge history of medicine,ISBN 0521773024, xvi, 327 blz.
Zeller, Thomas, '"The Landscape's Crown": Landscape, Perceptions, and Modernizing Effects of the German Autobahn System, 1934-194', Nye, D. (ed.) **Technologies of Landscape: Reaping to Recycling**, (Amherst, MA: University of Massachusetts Press, 1999), pp. 218-238.

Bibliografie over imperialisme en plantenkunde

De hier afgedrukte bibliografie is samengesteld aan de hand van reacties op een oproep gericht aan de mailinglist H-Env. De bibliografie is zoals te verwachten sterk toegespitst op het Britse kolonialisme, maar kan wellicht een inspiratie zijn voor een vergelijking met de Nederlandse invloed.

Anker, Peder Johan. "The Ecology of Nations: British Imperial Sciences of Nature, 1895-1945," 1-10 and 83-240. Ph.D. thesis, Harvard University, Department of the History of Science, 1999. <anker@fas.harvard.edu>
"Special Fiftieth Anniversary Issue." **Arnoldia** 51 (Winter 1991): 71 pp. (Reprints of articles, since 1941, covering botanical research and exploration sponsored by the Arnold Arboretum, Boston, Massachusetts.)
Baatz, Simon. **Knowledge, Culture and Science in the Metropolis: the NY Academy of Sciences, 1817-1970**. New York: NY Academy of Sciences,1990.
Desmond, Ray. "A Bibliography of Garden History." **Garden History** 18 (1990): i-xv.
_____. **Kew: the history of the Royal botanical garden** (London, 1995)
Drayton, Richard H. 1993. "Imperial Science and a Scientific Empire: Kew Gardens and the Uses of Nature, 1772-1903." PhD dissertation, Yale University, 1993.
Grove, Richard H., **Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens and the Origins of Environmentalism,1600-1860**. (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).
Headrick, D.R., **Gardens of Empire: Botany and the Transformation of the Tropics in the Age of Imperialism**
Hill, Arthur W. "The History and Functions of Botanic Gardens." **Annals of the Missouri Botanical Garden** 2 (1915): 185-240.
Jardine, N., ed., **Cultures of Natural History**. (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

68
NET WERK
1104-1105
46
47
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Kleinman, Kim "The Museum in the Garden: Research, Display, and Education at the Missouri Botanical Garden Since 1859" (PhD dissertation, Union Institute, 1997).
Koerner, Lisbet, **Linnaeus: Nature and Nation** (Cambridge, Mass., and London, England: Harvard University Press, 1999).
Mackay, David. **In the Wake of Cook: Exploration, science, and empire, 1780-1801** (1985).
McCracken, Donald, **Gardens of Empire: Botanical Institutions of the Victorian British Empire**. (London: Leicester University Press, 1997).
Merrill, ED "Nathaniel Lord Britton." National Academy of Sciences Biographical Memoirs 19 (1938): 147-59.
Miller, David, ed.,**Visions of Empire: Voyages, Botany, and Representations of Nature**. (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).
Prest, John. **The Garden of Eden: The Botanic Garden and the Recreation of Paradise** New Haven: Yale University Press, 1981.
Sastre, Ines and Eugenio Santiago-Valentin. "Botanical Explorations of Puerto Rico by N.L. Britton and E.G. Britton: Their Significance in Plant Conservation, Horticulture, and Education." **Brittonia** 48 (1996): 322-336.

Vooraankondiging

De Chemiehistorische Groep binnen de Koninklijke Nederlandse Chemische Vereniging (KNCV) is, in samenwerking met de Stichting Net Werk, bezig een symposium voor te bereiden over het thema "Water". Centraal staat de historische ontwikkeling van de chemische en microbiologische kwaliteit van drinkwater, oppervlaktewater en industriewater gedurende de laatste 100-200 jaar, met aandacht voor o.a. meetproblemen, zuiveringstechnieken en institutionele aspecten en wetgeving. De doelgroep wordt gevormd door geïnteresseerden en onderzoekers op het gebied van de milieu- en chemie-geschiedenis. Personen die belangstelling hebben een lezing te houden op het symposium worden van harte uitgenodigd contact op te nemen met

Ernst Homburg,
tel. 043-409 4462 of 388 3314,
fax 043-388 4816,
e-mail:
E.Homburg@history.unimaas.nl.

69

NET WERK

1106-1107

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Redactioneel

Dit is het eerste nummer van Net Werk sinds een (te) groot aantal maanden. De reden is eenvoudig. De redactie van Net Werk valt onder de verantwoordelijkheid van één persoon, ondergetekende. Ernstige gezondheidsproblemen hebben voor de grote vertraging gezorgd. De vertraging heeft wel ertoe geleid dat de stapel te verwerken informatie steeds groter werd. Dit nummer van Net Werk is het nummer dat het langst op zich heeft laten wachten en is ook het dikste tot nu toe.

Ter herinnering: Net Werk verschijnt sinds 1986. Dankzij de bescheiden formule is het altijd gelukt het blad voor een habbekrats te produceren. Auteurs en redactie werken belangenloos mee.

Andere media berichten uitermate karig over milieuhistorische en hygiënehistorische onderwerpen. Net Werk heeft wat dat betreft nog wel een eigen, bescheiden en specifieke plaats. Een tijd geleden stelde ik de vraag of Net Werk niet zou moeten worden omgevormd tot internet publicatie. Er gebeurt al heel veel op het World Wide Web en in dit nummer berichten wij over diverse milieuhistorische sites. De vraag zal zich de komende tijd blijven stellen of de papieren uitgave van Net Werk niet haar langste tijd heeft gehad en of volstaan kan worden met een internet editie.

ESEH, de heropgerichte Europese vereniging van milieuhistorici, heeft haar eerste grote conferentie gehouden in St Andrews (Schotland) van 4 tot 8 september. Petra van Dam bericht hierover. Als correspondent van ESEH voor de Benelux, wil ik u, samen met Petra, aanmoedigen de Nederlandstalige aanwezigheid in die club zwaarder te laten worden. Milieugeschiedenis heeft nog steeds geen academische status. De milieugeschiedenis (en de daarmee verbonden geschiedenis van hygiëne) heeft lobbywerk nodig om vaste voet aan de grond te krijgen. Anders zal het een marginale discipline blijven. Is er onder de lezers iemand die ervaring heeft met academisch/politiek lobbywerk en die zich zou willen inzetten voor een milieuhistorisch instituut? We hebben u nodig!

Myriam Daru

Petite Histoire -1

Een nakomeling van Charles T. Liernur, pionier van de pneumatische riolering, heeft uitgezocht welke rol Liernur heeft gespeeld tijdens de Amerikaanse burgeroorlog. Liernur maakte deel uit van het ingenieurskorps van het Zuidelijke leger en heeft zijn kennis en kunde tot de nederlaag in dienst gesteld van de Zuidelijke staten. Het emigreren zat de familie Liernur blijkbaar in het bloed. Nakomelingen zijn te vinden in Frankrijk, Argentinië, Australië. Het pneumatisch verwijderen van afval via ondergrondse buizen staat overigens opnieuw in de belangstelling.

Petit Histoire -2

Weinig mensen in Nederland realiseren zich dat malaria in Nederland voorkwam en dat er nog in het interbellum anti-malaria campagnes zijn geweest. Manfred van Eyk heeft zich al documentairemaker het lot aangetrokken van de hedendaagse slachtoffers van malaria, die in Zuid-Oost Azië en delen van Afrika weer oprukt dankzij klimaatveranderingen en armoede. De uitzending van de VPRO-productie De stille plaag (op zondag 7 oktober) heeft het publiek weer geconfronteerd met een vergeten ziekte.

Vreemdelingen in Natuur en Landschap

12 december 2001, Wageningen
De WLO-Werkgroep Historische Ecologie organiseert samen met de Vereninging voor Ecologische Geschiedenis, op 12 december a.s. een studiedag "Vreemdelingen in Natuur en Landschap". Tijdens deze studiedag gaan historisch-ecologen, milieuhistorici en natuurbeschermers in op de geschiedenis van introductie, verspreiding en inburgering van planten en dieren. Doel van de dag is vanuit de ecologische geschiedenis een bijdrage te leveren aan de discussie over de positie van exoten in natuur- en landschapsbeheer. Vragen die aan de orde komen zijn: is er een referentietijdstip waarop de inheemse flora en fauna compleet waren en waarna nieuwkomers als exoot beschouwd moeten worden, welke rol speelde de mens in de verspreiding van soorten en hoe verliep verspreiding langs natuurlijke weg, hoe konden soorten zich vestigen en inburgeren na hun introductie, hoe heeft de waardering van exoten zich ontwikkeld en hoe kijken natuurbeheerders daar nu tegenaan.
De studiedag vindt plaats in Wageningen. Aanmelden kan tot 23 november bij het WLO-secretariaat, e-mail WLO@alterra.wag-ur.nl, tel. 0317-477986. Er zijn geen kosten aan de bijeenkomst verbonden.

69
NET WERK
1108-1109
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De kwaliteit van oppervlakte- en drinkwater in historisch perspectief

symposium van de Chemiehistorische Groep binnen de KNCV, in samenwerking met de Stichting Net Werk. Kader: Wintercongres van de KNCV
Tijd: Donderdag 10 januari 2002, 11.30 uur - 16.00 uur
Plaats: Ede, De Reehorst

11.30-16.00 Zaalvoorzitter: Ernst Homburg
11.30-11.55 Sacha Wijmer, 'Drinkwater, voorziening in hygiëne en gemak'
11.55-12.20 Cees A. van Bennekom, 'Kwaliteit van drinkwater voor en na het ontstaan van de openbare drinkwatervoorziening'
12.20-12.30 Discussie
12.30-13.30 Lunch
13.30-13.55 Henk van Zon, 'Kwaliteitsonderzoek van het Nederlandse oppervlaktewater, 1900-1980'
13.55-14.20 Fokke Dijkstra, 'Omgaan met industrieel afvalwater in de vorige eeuw'
14.20-14.30 Discussie
14.30-15.00 Thee/koffie-pauze
15.00-15.20 Ragna Zeiss en Ludy Giebels, 'Oppervlaktewaterkwaliteit onder de aandacht: bewustwording van het vervuilingsprobleem in West-Nederland en Noord-Engeland'
15.20-15.40 Adriaan Kardinaal, Ellen van der Grijn en Henk J. Porck, 'Het verband tussen waterkwaliteit en papiersamenstelling als onderzoeksinstrument: mogelijkheden en beperkingen'
15.40-15.45 Ludy Giebels, commentaar op de lezingen
15.45-16.00 Slotdiscussie

3/4

Samenvattingen

Drs. Sacha Wijmer (Fluxus tekst & analyse, `s-Hertogenbosch), Drinkwater; voorziening in hygiëne en gemak
Goed water als grondstof voor drinkwater was en is in waterrijk Nederland een schaars goed; dat geldt zowel voor het grond- als het oppervlaktewater. Aangezien de openbare drinkwatervoorziening in haar productieproces afhankelijk is van het natuurlijk milieu, kampt zij sinds de aanleg van het waterleidingnet in de negentiende

69
NET WERK
1110-1111
contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

eeuw met twee kernproblemen: waterschaarste en vervuiling van de bronnen: oppervlaktewater en grondwater.
In de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw konden de waterleidingbedrijven vanwege de beperkte techniek de toenmalige problemen van vervuiling en schaarste van de bronnen nog niet goed overwinnen. In de loop van de twintigste eeuw zijn dankzij geavanceerde winnings- en zuiveringsmethoden de problemen met de productie van kwalitatief goed drinkwater technisch goeddeels opgelost. De vooruitgang in de gezondheidstechniek heeft de Nederlandse waterleidingbranche veel onafhankelijker gemaakt van de kwaliteit en kwantiteit van haar bronnen. Een definitieve oplossing heeft de gezondheidstechniek echter niet gegeven omdat de problemen aan de bron onopgelost zijn gebleven omdat nieuwe soorten vervuiling telkens voor nieuwe problemen zorgen.
In de voordracht wordt het beleid besproken van zowel waterleidingbedrijven als de overheid ten aanzien van de bewaking en de bevordering van de kwaliteit van productiewater en drinkwater in de periode van het midden van de negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog (1850-1940). Aan de orde komt de vraag wat de visie was van de diverse actoren op (drink) waterkwaliteit en welke beleidsbeslissingen op basis daarvan werden genomen.

Ing. Cees A. van Bennekom (WLO Onderzoek en Advies, Doetinchem), Kwaliteit van drinkwater voor en na het ontstaan van de openbare drinkwatervoorziening
De wensen ten aanzien van de kwaliteit van drinkwater zijn altijd gerelateerd geweest aan de doelstelling, die met de voorziening werd beoogd, en van het gebruik van het water. Al vrij snel na de aanleg van de eerste drinkwaterleiding in Nederland, die van Amsterdam, bleek de gunstige invloed daarvan op de volksgezondheid. De microbiologisch gunstige kwaliteit van het openbare drinkwater behoedde Amsterdam vanaf de tweede helft van de 19-eeuw voor massale uitbraak van cholera, zoals die in andere steden wel voorkwam.
Dat was aanleiding voor de overheid om ook in de rest van het land, eerst in de steden en later ook in de landelijke gebieden, de drinkwatervoorziening te bevorderen. Om de bevolking over te halen om aan te sluiten op de openbare voorziening moesten de merkbare voordelen groter zijn dan de kosten. Aanvankelijk werd er ter beperking van de kosten dan ook naar gestreefd om zuivering te voorkomen dan wel tot het hoogst noodzakelijke te beperken. Voor de afnemers zijn uitsluitend de esthetische eigenschappen, zoals troebelheid, smaak en in mindere mate kleur waarneembaar. Vooral aan die aspecten moest dan ook de nodige aandacht worden besteed.
Voor de bedrijfsvoering bleek het al vrij snel van belang, dat de distributieleidingen niet te veel hinder ondervonden van corrosieve eigenschappen. Om die reden is in gevallen, waar dat nodig was, de watersamenstelling zodanig aangepast dat de aantasting werd geminimaliseerd.
Later, met name nadat openbaar drinkwater gemeengoed was geworden, deed de direct en indirect aangesloten warmwaterapparatuur zijn intrede in de huishoudens. De afzetting van kalk, die voorheen voornamelijk merkbaar was bij het wassen van kleding, gaf nu ook hinder bij het gebruik van deze nieuwe verworvenheden. De behoefte om de kalkafzettende eigenschappen van hard water te verminderen nam daardoor toe.
Naast het acute microbiologische stond van aanvang af ook het chronische gezondheidsrisico in de belangstelling, in het begin vooral het risico van zware metalen. Voorbeeld daarvan is de aandacht voor het gebruik van lood als leidingmateriaal. Door ontwikkeling van analysetechnieken zijn vanaf de vijftiger en zestiger jaren van de vorige eeuw steeds meer synthetisch organische bestanddelen aantoonbaar. Deze stoffen bezitten veelal voor de gezondheid schadelijke eigenschappen. Dat heeft geleid tot nieuwe kwaliteitseisen en wetgeving op dit gebied.
Het gebruik van drinkwater voor steeds weer andere toepassingen heeft ook geleid tot een volstrekt nieuwe gezondheidsproblematiek. Waar voorheen de microbiologische gezondheidsrisico's van water uitsluitend ziekten van het maag-darmkanaal betroffen, levert de groei van Legionella in warmtapwatersystemen een toenemend risico, nu echter niet bij normale consumptie in het maag-darmkanaal, maar bij inademing van aerosolen in de longen. Aan de oplossing van dit en van andere waterkwaliteitsproblemen zal ook in 21e eeuw nog moeten worden gewerkt.

Dr. Henk van Zon (Rijksuniversiteit Groningen), Kwaliteitsonderzoek van het Nederlandse oppervlaktewater, 1900-1980
In mijn lezing geef ik een overzicht van het door mij verrichte onderzoek naar de aanwezigheid van gegevens over de kwaliteit van het Nederlandse oppervlaktewater vanaf ongeveer 1900. Mijn uitgangspunt is dat sinds het begin van de twintigste eeuw veel metingen van de waterkwaliteit hebben plaats-gevonden. De vraag is wel in hoeverre de resultaten van dit onderzoek

bewaard zijn. Hier ligt een functie voor de historicus (m/v): hij is in staat om in de archieven zijn weg te vinden en de gevonden stukken in hun context te plaatsen. Voor de natuurwetenschappelijke interpretatie zijn andere deskundigheden nodig. Een onzerzoek als het onderhavige is dan ook zeer geschikt als interdisciplinair project.
Bij mijn onderzoek heb ik gezocht binnen uiteenlopende gebieden:

1 metingen uitgevoerd door (laboratoria van) drinkwaterleidingbedrijven. De bedrijven die oppervlaktewater als bron gebruikten, moesten de kwaliteit daarvan nauwlettend in de gaten houden.
2 Metingen door waterschappen, polderbesturen of (hoog)heemraad-schappen. Bij deze instellingen was de aandacht gericht op de kwaliteit van het eigen boezemwater èn van het water dat werd binnengelaten. Het hoogheemraadschap Delfland keek bij voorbeeld naar het Rijnwater omdat dat een rol in de eigen waterhuishouding speelde. In deze rubriek horen ook de zuiveringschappen en diensten van Provinciale Waterstaat thuis. Sinds het in werking treden van de Wet Verontreiniging Oppervlaktewateren in 1970 hebben deze instanties zich met de kwaliteit van het oppervlaktewater beziggehouden (sommige Provinciale Waterstaten ook al eerder), maar het is merkwaardig dat hierin geen duidelijke lijn te onderkennen valt.
3 Een aparte categorie vormen de speciale commissies, die de kwaliteit van een bepaalde rivier of een bepaald stroomgebied moesten inventariseren. De wellicht meest bekende was de 'Staatscommissie ter voorbereiding van maatregelen tegen de verontreiniging van Openbare Wateren', ingesteld in 1897. In 1901 verscheen haar verslag, dat een verbluffend beeld van de toestand van de Nederlandse wateren biedt. In dezelfde lijn ligt de rapportage door de Vereniging tegen Water-, Bodem- en Luchtverontreiniging, die tussen 1935 en 1948 werd gepubliceerd. Ook de 'Commissie smaak en geur van het rivierwater' (1929) en 'Drinkwatervoorziening Westen des Lands' (1931) behoren tot deze categorie.
4 Een verrassende bron bestaat uit overzichten van de Nederlandse (hydro)biologie en aanverwante takken van wetenschap. Een werk als Redeke's Hydrobiologie van Nederland (1948) geeft niet alleen de stand van zaken omstreeks de periode van verschijnen weer, maar vermeldt ook veel oudere gegevens omtrent de aanwezigheid van soorten.
5 Specifieke archiefbestanden. Aansluitend bij het vorige punt komen de verzamelingen van allerlei min of meer biologische organisaties in aanmerking. Te denken valt bij voorbeeld aan de 'Nederlandse Vereniging voor Aquatische Ecologie', die onder diverse benamingen al sinds 1921 bestaat. Het is zeker dat het archief van het 'Rijksinstituut voor Drinkwatervoorziening' (1913-1984) veel materiaal bevat, al is dat zo goed als ontoegankelijk. Minder somber zijn mijn verwachtingen ten aanzien van het RIZA (1920). Hoe rijk zou het archief van de KNCV zelf in dit opzicht zijn?

Tijdens mijn voordracht zal ik op een aantal van de hiervoor genoemde punten nader ingaan.

Dr. Ir. Fokke Dijkstra (ex-DSM, Sittard), Omgaan met industrieel afvalwater in de vorige eeuw
De lozing van afvalwater, afkomstig van industriële bedrijvigheid, heeft door de eeuwen heen vaak grote problemen veroorzaakt. Mensen ondervonden grote overlast of hun gezondheid werd bedreigd, natuurlijke omstandigheden in oppervlaktewater werden vernietigd. Met name in de tweede helft van de twintigste (eeuw) zijn in de westerse wereld, ook in Nederland, maatregelen genomen om hieraan een eind te maken of de problematiek drastisch te verminderen. De ontwikkelingen worden toegelicht aan de hand van de situatie bij DSM in Limburg.

Drs. Ragna Zeiss (University of York, UK) en *Dr. Ludy Giebels* (ex-Hoogheemraadschap Rijnland, Leiden), Oppervlaktewaterkwaliteit onder de aandacht: bewustwording van het vervuilingsprobleem in West-Nederland en Noord-Engeland
In onze lezing vergelijken we hoe en door wie de kwaliteit van het oppervlaktewater onder de aandacht van het publiek werd gebracht vanaf de negentiende eeuw in West-Nederland en Noord-Engeland. West-Nederland en Noord-Engeland zijn beiden gebieden waar snelle industrialisering en bevolkingsgroei plaatsvonden. Het lozen van zowel huishoudafval als industriële afvalproducten in het oppervlaktewater en de opkomst van water closets zorgden voor een mate van vervuiling die daarvoor niet ervaren was. Deze vervuiling verontrustte echter niet iedereen. Sommigen zagen de vervuiling van oppervlaktewater als de enige manier om het afval uit de stad kwijt te raken en de stad leefbaarder te maken, anderen ontkenden dat vervuiling überhaupt had plaatsgevonden.
Het debat over vervuiling werd niet altijd in wetenschappelijke termen gevoerd. Vervuiling werd aanvankelijk veel meer gezien als een sociaal probleem. In deze voordracht zal aandacht worden besteed aan de verschillende manieren waarop het

69
NET WERK
1112-1113
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

vervuilingsvraagstuk werd gedefinieerd en hoe dit zich heeft ontwikkeld vanaf de negentiende eeuw. Was volksgezondheid aanvankelijk de belangrijkste reden om vervuiling aan de orde te stellen of waren recreatie en industrie belangrijkere factoren? In welke mate spelen de actoren die de waterkwaliteit onder de aandacht hebben gebracht een rol in de huidige organisatie van de 'waterwereld' in beide gebieden?

Adriaan Kardinaal, Ellen van der Grijn en Henk J. Porck (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag), Het verband tussen waterkwaliteit en papiersamenstelling als onderzoeksinstrument: mogelijkheden en beperkingen

In een lopend onderzoeksproject worden historische gegevens over de 19-de eeuwse fabricage van papier en de contemporaine klachten over de kwaliteit van het papier onderzocht. In eerste instantie was het onderzoek gericht op het leveren van een bijdrage aan de aanpak van het huidige probleem van de conservering van papieren bestanden in archieven en bibliotheken. Ondertussen is het onderzoek uitgegroeid tot een breed opgezette studie naar de ontwikkeling van een cultuurgoed, het papier. Een van de onderzoeksstrategieën die we toepassen is het gebruik van het papier zèlf als historische bron. Zo hebben wij een aantal 19de eeuwse ambachtelijke papieren getest met behulp van röntgenfluorescentie spectrometrie, teneinde aan de hand van het 'chemische profiel', met name de aanwezigheid van chloor (Cl) en zwavel (S), vast te kunnen stellen of het papier al dan niet was gebleekt.

Bij de interpretatie van de meetresultaten werden we geconfronteerd met het feit dat de chemische samenstelling van het papier niet alleen iets zegt over de chemicaliën die bij de productie van het papier werden toegevoegd, maar tevens een weerspiegeling is van de kwaliteit van het toenmalige (beek-/grond-/bron) water dat voor de productie is gebruikt. Zo kon b.v. aan de hand van het chloorgehalte in het papier uit twee traditionele papiermakersgebieden, de Zaan en de streek rond Apeldoorn, aangetoond worden dat op die locaties in de aanvang van de 19-de eeuw een relatief grote hoeveelheid chloor in het water zat, in vergelijking met andere regio's.

In onze lezing zal ingegaan worden op het belang van kennis van historische waterkwaliteit voor het onderzoek aan papier, en omgekeerd, de mogelijkheid om de historische waterkwaliteit af te leiden uit de chemische samenstelling van oude papieren. In de discussie zal de vraag centraal staan in hoeverre de bij de papierproductie toegevoegde stoffen betrouwbaar onderscheiden kunnen worden van de bestanddelen van het gebruikte productiewater.

69
NET WERK
1114-1115
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Kultuurmanifestatie 'ERDE' in Bonn

Vorträge, Diskussionen, Präsentationen, Exkursionen, Ausstellungen, Lesungen Oktober/Dezember 2001

Erde ist die dritte Veranstaltung einer Reihe zu den Elementen, nach Wasser (1998) und Feuer (2000). Im Mittelpunkt des Programms steht ein mehrtägiger Kongress. Vom 25. bis 28. Oktober werden Fachleute aus dem In- und Ausland den unterschiedlichen Aspekten der Erde nachgehen, in Vorträgen, Gesprächen, Experimenten und Präsentationen, Ausstellungsführungen und Exkursionen. Die Themen der Beiträge entsprechen der Vielschichtigkeit dieses Elements: Astronomie und Geowissenschaften, Bodenkunde, Biologie und Geographie, Geschichte, Politik und Soziologie, Kulturtheorie, Architektur und Kunst werden gemeinsam ein Bild der Erde entwerfen. Dieses Programm wird begleitet und ergänzt durch weitere Angebote, Veranstaltungen und Ausstellungen von Oktober bis Dezember. Die Themen des Kongresses Erde vom 25. bis zum 28. Oktober sind unter anderem:

- Grundlagen: Die Entstehung unseres Planeten, Experimente zur Physik der Erde, Geschichte und aktueller Forschungsstand der Geowissenschaften
- Erdinneres: Wege in die Tiefe, Erforschung des Erdinneren, der Klang der Erde, Vulkanismus, Erdbeben, Erdkatastrophen und Prävention
- Boden: Was ist Boden, Geschichte der Landwirtschaft, Bodenverschlechterung und Bodenschutz, Ausgrabungen, Erdbewegungen und Abbau, Geschichte der Mineralogie, Grenzböden, Schichtung und Tiefe als Metaphern, Boden der Geschichte
- Landschaft: Landschaftsökologie, Geschichte der Landschaft, Cultural Landscapes der UNESCO, zwischen Stadt und Land, divergierende Nutzungskonzepte von Landschaft
- Einzelstudien zum Thema Landschaft: Siebengebirge, Himalaya, Schweizer Nationalpark/Alpen, Matopos Mountains/Afrika, Wanderungen in England und Schottland, die künstlerische Anatomie der Erde, die Wüste, der Wald, die 'artgemäße deutsche Kulturlandschaft', Architektur und Landschaft

Die Veranstaltung wird gefördert durch das Bundesamt für Naturschutz mit Mitteln des Bundesministeriums für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit.

Information und Anmeldung:
Forum der Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland. Museumsmeile,
Friedrich-Ebert-Allee 4
D-53113 Bonn.
forum@kah-bonn.de.
www.erde-kongress.de
Tel: 0228 /9171236

Oproepen

The Book of Nature.
Continuity and Change in European and American Attitudes Towards the Natural World

22 - 25 Mei 2002 Groningen
The metaphor of the 'Book of Nature' is a recurrent theme in the history of Western attitudes towards the natural world. In this tradition, nature is seen as a text - a system of signs - that refers to and provides insights into the wisdom, providence and omnipotence of God the Creator. Through the ages, however, smaller and greater changes have taken place concerning the use of this concept. The conference will explore this interplay of change and continuity, from Classical Antiquity to and beyond Darwin.
Proposals for papers should be submitted to the conference secretary at the following email-address: m.r.b.wubbolts@let.rug.nl. Please include your name, affiliation, a title and a short summary (15-20 lines).
More information on the conference can be gathered via the following website: http://odur.let.rug.nl/gscc/. Deadline: Proposals should reach the secretary before 1 february 2002.

Technology, Cultural Interchange and Globalization
29th Symposium ICOHTEC
The International Committee for the History of Technology

June 22-26, 2002 in Granada
ICOHTEC http://www.icohtec.org is an international scholarly organization associated with the International Union for the History and Philosophy of Science and UNESCO, and in addition to its annual symposium, publishes an annual journal ICON.
The general theme of the 29th Symposium is Technology, Cultural Interchange and Globalization, and it will have sessions on a number of themes.
Other sessions are welcomed; please see the general symposium announcement on H-Net Announce or at the ICOHTEC web site.)
If you are interested in participating in the Technology and Environment session particularly, please email me. The overall session proposal must be completed by January 15, 2002, so if you are interested in giving a paper, I will need a 500-word abstract and a one-page c.v., by email, not later than January 1st. I'd prefer to have proposals by early December, if possible.
Actual presentations at the symposium are about 20 minutes in length plus lots of discussion. If you have a longer version of the paper, the editor of ICON urges participants to submit them for possible publication.
James C. Williams Professor of History, Vice President & 2002 Program Chairperson, International Committee for the History of Technology
Office: History Department
De Anza College,
Cupertino CA USA
Mailing address:
790 Raymundo Avenue,
Los Altos CA 94024-3138
Phone: +1 650-960-8193
Messages: +1 408-864-8964
Email: Techjunc@pacbell.net

10/11
69
NET WERK
1116-1117
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Trade, Merchant Capital and Welfare: Port Cities and Public Health, 16th - 20th Centuries

Regular Session at the XIIIth International Economic History Congress, Buenos Aires, 22 to 26 July 2002
Port Cities have played a critical role in international development and urbanization. Even in the pre-industrial period, marketing and trade were important factors which affected the pattern of urban expansion or decline, and ports, after capital cities, frequently registered the greatest growth. Maritime commerce, therefore, was a powerful factor behind urbanization, and port cities served as the nexus of the growing world market.

As a consequence of this function, port cities were invariably prone to an increased risk of exposure, particularly to infectious diseases. Many of the dominant epidemic diseases, such as plague, cholera, typhoid and yellow fever, were imported via port cities which, in turn, accelerated disease diffusion in coastal areas and dependent hinterlands.
The individual demographic regimes of large ports were moulded by similar factors and extending trading networks, together with high levels of in-migration, aggravated the latent exposure risks of the indigenous population. At the same time, many ports were characterized by flexible labour markets, a strong reliance on casual work, extensive in-migration and a broad ethnic mix.
Moreover, the dominance of merchant capital directly affected the contemporary response to public health issues and had a profound impact on the selection and implementation of specific strategies. On the one hand the need to confront health risks was initially apparent in port cities, on the other hand there was an unusually high dependency on charity and philanthropy, and a general absence of collective commitment to social welfare provision.
Considerable work has been undertaken in the last few years to

create a meaningful typology for analysing port development from the 16th century onwards. This has involved considerable interdisciplinary research, drawing explicitly on work in economic, demographic, maritime, medical, social and urban history. The aim of the session is to bring together a series of contributions covering the long-run development of port economies in the period from the 16th century onwards. It will analyse the selection and implementation of various public health strategies in different port cities in Europe and Asia, as well as in both North and Latin America, and examine the international relationship between overseas trade, urban development, and public health policy.
Proposals should include a 1-2 page abstract and a short curriculum vitae. Proposals should be submitted until 31.12.2001 at the latest.

Contact: W.R. Lee,
University of Liverpool, School of History, 11 Abercromby Square
PO Box 147, Liverpool L69 3BX, UK.
Tel: +151-794 2415
Fax: +151-794 2366
12 E -mail: w.r.lee@liverpool.ac.uk
13

Verslagen

Milieugeschiedenis aan Zee.
Verslag van het eerste congres van de ESEH in St. Andrews, Schotland

Van 4 tot 8 september jongstleden vond in St. Andrews, Schotland het oprichtingscongres plaats van de Europese Vereniging voor Milieuhistorisch Onderzoek (European Society for Environmental History, ESEH). Voor de congres plaats waar milieuhistorici en milieuwetenschappers elkaar ontmoetten, ik heb daarvan eerder in Net Werk verslag gedaan (Net Werk 66, 2000, p. 6). Men heeft toen al wat ideeën kunnen uittesten. Die ervaring is ook ten goede gekomen aan het congres van St. Andrews.
De organisatie in St. Andrews was in handen van het in 2000 opgerichte Centre for Environmental History and Policy, een samenwerkingsverband van de Schotse universiteiten van St. Andrews en Stirling, met vestigingen in beide plaatsen. Fiona Watson is de managing director van dit instituut. Zij was ook de voorzitter van het Local Committee, dat de uitvoering van het congres verzorgde. Een bekende milieuhistoricus aan dit Schotse centrum verbonden is T.C. (Chris) Smout, redacteur van Scotland since Prehistory: Natural Change and Human Impact (Aberdeen 1993) en auteur van Nature contested.

12/13
NET WERK 69
1118-1119
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Environmental history in Scotland and northern England since 1600 (Edinburgh 2000). Het was bijzonder sympathiek en dapper dat een nieuw instituut meteen in zijn eerste jaar de organisatie van een groot congres op zich neemt. St. Andrews is de oudste universiteit van Schotland en is qua uiterlijk en prestige te vergelijken met Oxford en Cambridge: een groot complex van oude, (neo)gotische en supermoderne gebouwen temidden van enorme gladgeschoren gazons.

St. Andrews
St. Andrews ligt aan een grote baai en vanuit het college waar we gehuisvest waren had men uitzicht op zee en de indrukwekkende donkere luchten. De grote stranden waren binnen wandelbereik. Behalve vanwege haar universiteit is St. Andrews bekend als golfcentrum. Dat geeft het stadje een merkwaardige sfeer. Het toerisme is geheel gericht op de (oudere) golfer. Het overvloedige gras van de grounds en de golfterreinen bood een goede voedingsbodem voor kleine grazers. Bij schemering bleek het terrein van St. Andrews vergeven te zijn van konijnen, die een zeer welvarende indruk maken. Ik vond het dus een mi-
13 lieuhistorisch-vriendelijk omgeving.
14 Voor de participatie aan het congres was het ook gunstig dat het aantal bezienswaardigheden zich eigenlijk beperkte tot één kathedraalruïne en drie winkelstraten.

105 lezingen
De 105 lezingen en posters waren doorgaans verdeeld over drie parallel sessies. De sessies waren zoveel mogelijk in 'strands'gegroepeerd. Zo waren er diverse sessies over klimaatgeschiedenis, landschapsgeschiedenis, vervuilingsgeschiedenis, geschiedenis van milieubewustzijn, geschiedenis van milieu en wetenschap, geschiedenis van waterige ecosystemen, en de geschiedenis van het gebruik van natuurlijke hulpbronnen. De Scientific Committee heeft gekozen voor de opzet van sessies van 1,5 uur, zodat alle presentaties 15-20 minuten duurden en er in totaal ongeveer een half uur discussietijd per sessie beschikbaar was. Aan deze opzet is niet altijd strikt de hand gehouden om diverse redenen. In de laatste weken voor het congres hebben zich helaas nog diverse sprekers teruggetrokken, zodat er ook sessies met twee sprekers onstonden. Anderzijds waren er bij de inschrijving een aantal onderzoekers die pakketten van vier lezingen aanboden. In overleg zijn sommige van deze pakketten gehandhaafd, zodat een enkele sessie vier sprekers had en er weinig discussietijd overbleef. Voor de (anonieme) selectie van de papers was er vorig jaar december een bijeenkomst in Stirling van de Scientific Committee en de Local Committee. We hebben toen een aantal normen vastgelegd. Kwaliteit stond voorop, hoewel het

natuurlijk altijd moeilijk blijft de kwaliteit van een paper af te lezen van het abstract. Dat geldt ook voor de inhoud en onze poging de sessies thematisch in te delen, temeer daar sommige sprekers tijdens het schrijven hun onderwerp verleggen, niet noodzakelijkerwijze in de richting van de invalshoek van de sessie. Bij sommigen was de opzet van de sessie dan ook duidelijker dan bij anderen. Eén regel die voor alle deelnemers van toekomstige congressen van belang is, is de volgende. Het congres was expliciet gericht op internationale vergelijking van onderzoek en het in contact brengen van onderzoekers uit diverse landen. Pakketten met deelnemers uit één land hebben we niet geaccepteerd en zo nodig over diverse sessies verdeeld. Een aantal bijzondere structuurelementen hebben we op dit congres geïnitieerd met een specifieke doelstelling, in de hoop dat die zich in de toekomst verder zullen ontwikkelen.

Donald Hughes

De opening van het congres werd opgeluisterd door een plenaire lezing van iemand die zijn sporen in de milieugeschiedenis van Europa ruimschoots heeft verdiend, Donald Hughes. Hij begon in de antieke geschiedenis, met onder andere Pans's Travail. Environmental Problems of the Ancient Greeks and Romans (Baltimore 1994). Maar inmiddels, en zoals ook uit zijn mooie inleiding bleek, houdt hij zich bezig met de milieugeschiedenis van de hele wereld en van alle tijden. Zijn laatste boek is: The Environmental History of the World. Humankind's Changing Role in the Community of Life. Routledge studies in Physical Geography and Environment, 2. (Londen 2001). De betekenis van Donald Hughes voor dit eerste oprichtingscongres was bovendien symbolisch omdat hij zelf medeoprichter was van de Amerikaanse ASEH, twintig jaar geleden.

Milieugeschiedenis in Groot-Brittannië en sekse

Eén middag was gewijd aan de presentatie van milieuhistorisch onderzoek uit het land van de gastheer, in dit geval Groot-Brittanië. Het Local Committee had de verantwoordelijkheid voor de invulling hiervan. Men koos voor een sessie met drie achtervolgende plenaire lezingen van 'grote mannen' (Peter Brimblecombe, Chris Smout, en John Sheail), die elk een subdiscipline presenteerden: Luchtvervuiling, Landschapsgebruik en Wetgeving, bescherming, management en regulering. Daaropvolgend waren drie parallelsessies waarin op de hiervoor beschreven manier papers werden gepresenteerd. Het is passend op dit punt de 'gender issue' te bespreken, die door Richard Grove naar voren werd gebracht tijdens de discussie

69
NET WERK
1120-1121
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

na de plenaire Britse presentaties. Hij constateerde dat in de lezingen uitsluitend naar mannelijke pioneers van de milieugeschiedenis werd verwezen en hij voegde een aantal vrouwelijke toe. Opvallend was dat alle plenaire lezingen op dit congres door mannen werden gegeven. Vrouwen waren op zich goed vertegenwoordigd, zoals ook uit onderstaande statistieken blijkt, verzameld door Verena Winiwarter. Er waren vele vrouwelijke voorzitters van sessies en ook voldoende vrouwelijke papers en posters. We hebben ons bij de voorbereiding in een vroeg stadium dan ook afgevraagd hoe de mannelijke dominantie ontstaan was, mede hierop gewezen door Sverker Sörlin (lid van het voorlopige bestuur en van de SC). Eén van de factoren was dat we het beter achtten dat de leden van het voorlopige bestuur van ESEH en van de Scientific Committee (die immers de selectie deed) geen plenaire lezing zouden geven. Hierop ontstonden uitzonderingen die toevallig het mannelijk deel versterkten. Christian Pfister (voorzitter van het voorlopig bestuur en lid van de SC) sprak het congres toe bij de opening, omdat hij de president van het bestuur was voor dit jaar. Peter Brimblecombe (SC) gaf een plenaire lezing als prominent vertegenwoordiger van het Britse onderzoek (The Silent Countdown, ed. (Berlijn 1988).

Posters

Een ander structuurelement dat we hebben geïntroduceerd was de poster session. Onder humanisten zijn posters nog niet zo gebruikelijk, het idee komt van de beta wetenschappen. Het komt erop neer dat je een mini-tentoonstelling over je onderzoek houdt tijdens meerdere dagen van het congres. Het bestaat uit een poster met zoveel mogelijk visueel materiaal (grafieken, foto's, tekeningen) en korte teksten, dat ergens op een wand bevestigd wordt. Het is de bedoeling dat je zoveel mogelijk bij je poster staat, in het bijzonder tijdens de koffiepauzes. Sommige poster presenters waren zo handig een kopie op klein formaat van hun poster uit te delen, anderen namen de kans waar reeds gepubliceerd werk te promoten.
Op ons congres stonden de posters in de koffieruimte, wat een evident voordeel had. De aanloop was zeer groot. De posters werden plenair aan de deelnemers voorgesteld tijdens een zogenaamde poster sessie van een half uur. Iedere auteur van een poster kon aan de hand van één vel op de overheadprojector enkele minuten reclame maken. Deze sessie werd door een vijfde van het totaal aantal deelnemers bezocht. Dat is niet veel, maar gezien de grote zichtbaarheid van de posters gedurende het hele congres, vind ik dat het poster-initiatief toch een succes was. De bedoeling van het

hebben van posters is vooral mensen in de gelegenheid te stellen naar het congres te komen, ook als hun paper onverhoopt niet wordt geaccepteerd. We hadden deze sessie wel opengesteld voor bestuursleden van ESEH. Ik heb zelf een poster gepresenteerd over mijn onderzoek naar de geschiedenis van de konijnen in de Hollandse duinen en de handel in konijnenvellen 1300-1600 en ik vond het heel lonend. De poster auteurs zijn natuurlijk weinig mobiel tijdens de pauzes, maar anderzijds weet men je ook wel te vinden.

Lering en vermaak

Tot de zaken die men op vele congressen terugvindt, behoren natuurlijk ook de boekenmarkt en de excursies. Op dit congres was de vertegenwoordiging van uitgevers met een specialisatie op het gebied van de milieugeschiedenis nog zeer bescheiden van opzet. Aanwezig waren de Edinburgh University Press en de White Horse Press, Cambridge. De White Horse Press was erin geslaagd voor de gelegenheid drie nieuwe boeken uit te
16 brengen: Rolf Peter Sieferle, The
17 subterranean forest. Energy systems and the Industrial Revolution, vertaling van idem, Der unterirdische Wald (1982); Stephen Mosley, The Chimney of the World. A history of smoke pollution in Victorian and Edwardian Manchester en Robert A. Lambert, Contested Mountains. Nature, development and environment in the Cairngorms Region of Scotland, 1880-1980. Het is de hoop dat in de toekomst het aantal aanwezige uitgeverijen zal groeien. De excursies vonden plaats op zaterdagmiddag, na afloop van de laatste sessies. Het Local Committee had zich bijzonder ingezet om op boeiende wijzen enkele interessante aspecten van de Schotse milieugeschiedenis te laten zien, met bezoeken aan de East Neuk vissersdorpen, de tuinen van Kellie Castle, Eden Estuary Local Nature Reserve en het gebied van de Lomond Hills.

ESEH - een herboren Europese vereniging

Wat betreft de geboorte van ESEH is nog het volgende te melden. Op donderdag vond een vergadering plaats van het voorlopige bestuur. Hierin werd op zeer efficiënte wijze de vergadering van de General Assembly op vrijdagavond voorbereid, mede dankzij het doelgerichte voorzitterschap van Verena Winiwarter. Een belangrijke factor was bovendien dat al vóór het begin van het congres duidelijk was geworden en aan de leden van ESEH was meegedeeld dat Sverker Sörlin erin geslaagd was fondsen te verwerven voor een jaar voor een permanente vaste secretaris, op basis van een 50% aanstelling en met uitzicht op verlenging. De beoogde secretaris, Sofia Akerberg, was ook aanwezig,

69
NET WERK
1122-1123
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

en dat gaf allen vertrouwen dat het vele werk dat in de afgelopen jaren reeds gedaan is, professioneel voortgezet kan worden. De officiële oprichting van ESEH vond vervolgens plaats op de General Assembly, waar zo'n 90 leden aanwezig waren en de statuten goedkeurden. We hebben hier veel gelachen, mede omdat de verkiezingsrace voor het presidentschap tussen Verena Winiwarter en Christian Pfister aanleiding gaf tot persoonlijk gekleurde speeches en vragen uit de vergadering. Winiwarter heeft uiteindelijk Pfister met zo'n 25 stemmen verschil verslagen en heeft daarmee verdiend waarvoor ze al jaren al zo hard heeft gewerkt. Dit is mijn persoonlijke mening, maar ik merkte dat velen die deelden. Over de bestuursleden het volgende. Winiwarter is verbonden aan de Universiteit van Wenen, afdeling Anthropologie. Zij is opgeleid als chemica en nadien gepromoveerd in de milieugeschiedenis. Zij schrijft momenteel
17 haar Habilitation (2e proefschrift)
18 over theoretische aspecten van de milieugeschiedenis. De twee vice-presidenten werden Christian Pfister en Sverker Sörlin. Pfister is hoogleraar aan de universiteit van Bern en wordt wel beschouwd als de grondlegger van de reconstructie van de klimaatgeschiedenis op basis van schriftelijke bronnen. Sörlin is als hoogleraar milieugeschiedenis verbonden aan de universiteit van Umea en directeur van het Zweedse instituut voor de Studie van Opvoeding en Onderzoek. Hij publiceert op het gebied van mileugeschiedenis en wetenschapsgeschiedenis. Secretaris werd Jan-Willem Oosthoek. Hij is kortgeleden gepromoveerd met een onderzoek over bosgeschiedenis, uitgevoerd als PhD student verbonden aan het Schotse centrum voor milieugeschiedenis (in Stirling). Hij is ook redacteur van de discusielijst H-environment List. De penningmeester werd Ulrich Koppitz. Hij is nog bezig is met zijn dissertatie over de hygiënegeschiedenis aan de Universiteit van Münster. Leos Jelecek, Universiteit van Praag, werd zeer bedankt voor zijn aanbod om in juli 2003 het volgende congres te organiseren in samenwerking met zijn afdeling voor Historische-Geografie. Hij is derhalve ook ex officio bestuurslid geworden.

Nederlandstaligen op het congres

Het is mijn overtuiging dat het niet aan mij is om aan te geven welke papers goed waren, nieuwe inzichten verkondigden etc. Ik heb dat overzicht niet, daarvoor is het veld al te groot. Bovendien kon ik van de drie parallele sessies er telkens slechts één meemaken. Het was bijzonder verheugend dat er uit Nederland en België enige collega's waren, die ik hier noem met enige trefwoorden, omdat zij wellicht nog andere infor-

matie uit de eerste hand hebben:
Wybren Verstegen (Vrije Universiteit Amsterdam: milieugeschiedenis na 1500),
Erik Thoen (Rijksuniversiteit Gent: milieugeschiedenis en historische geografie),
Pieter-Jan Lachaert (Rijksuniversiteit Gent: bodemvervuiling),
Joep Dirkx (Alterra: historische ecologie, bos- en landschapsgeschiedenis),
Adrie de Kraker (onafhankelijk onderzoeker: klimaat, Zeeland),
Jo Janssen en Marijn Meijer (Ingenieursbureau van Gemeentewerken Rotterdam: bodemvervuiling).
Voor wie meer informatie over het congres en ESEH wil hebben, zoals een overzicht van het congresprogramma, de gehouden papers en zowel de hier genoemde als de andere participanten en de bestuursleden (met emailadressen), verwijs ik naar de website van ESEH (www.eseh.org), daarnaast naar de Regionale Vertegenwoordiger voor de Benelux, Myriam Daru (daru@planet.nl), en de nieuwe secretaris, Jan-Willem Oosthoek (k.j.w.oosthoek@stir.ac.uk).

18
19

Lidmaatschap ESEH

Tenslotte: mocht u nog geen lid van ESEH zijn, dan beveel ik u hierbij van harte aan lid te worden. U kunt inschrijven op de ESEH website http://www.eseh.org
Met uw bijdrage leggen wij een overzicht aan van onderzoekers in de milieugeschiedenis dat voor iedereen toegankelijk wordt. Daarnaast bieden wij toegang tot discussielijsten zoals de bovengenoemde en zijn wij bezig toegang te krijgen tot belangrijke bibliografieën en databanken zoals die van de Amerikaanse Forest History Society. Bovendien bereiden wij de congressen voor, waar iedereen van harte welkom is om ideeën en onderzoeksresultaten uit te wisselen met collega's uit het buitenland. Ik hoop dat het ESEHcongres een terugkerend tweejaarlijks fenomeen wordt en ik zie al uit naar Praag 2003!
Petra van Dam, Vrije Universiteit Amsterdam, email: svlinder@bart.nl/pjem.van.dam@vu.let.nl
Op aanvraag zijn de abstracts van de voordrachten verkrijgbaar als Word document attachment, evenals een compleet overzicht van het in St Andrews gehouden conferentie programma, aan te vragen bij Myriam Daru, daru@planet.nl

69
NET WERK
1124-1125
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Twee conferenties en een workshop: een verslag

Jan-Willem Oosthoek, Stirling, UK.
Dat milieugeschiedenis een bloeiend vakgebied is bewijst het toenemend aantal bijeenkomsten waar milieuhistorici en milieuwetenschappers ideeën kunnen uitwisselen. De geografische spreiding van de conferenties laat ook zien dat milieugeschiedenis zich niet meer beperkt tot Noord Amerika maar zich langzaam over de wereld verspreidt. Afgelopen voorjaar vonden twee conferenties en een workshop plaats in respectievelijk Schotland, de Verenigde Staten en Italië. Gevolg van dit alles is dat milieuhistorici in toenemende mate op reis moeten.

Landschap en politiek

Voor de eerste conferentie hoefde ik niet ver te reizen omdat deze in Edinburgh plaats vond; 50 minuten per trein vanaf mijn woonplaats Stirling. Tussen 23 tot 25 maart verzamelde zich hier een bont gezelschap van wetenschappers, architecten en beleidsmakers voor een interdisciplinaire conferentie met de titel *Landscape and politics*. De organisatoren hadden een boeiend programma samengesteld dat de vele aspecten van de wisselwerking tussen mens en landschap belichtte. Ik ben nauwelijks een conferentie tegen gekomen die zo interdisciplinair was en waar de discussies tussen onderzoekers met een volledig verschillende achtergrond zo open waren. In de loop van de conferentie begon het me op te vallen dat landschap, met alle waarden die het bevat, voor vele onderzoekers en anderen een centrale rol speelt in hun dagelijkse bezigheden. Het zou me niet verbazen als 'landschap' een belangrijk onderzoeksthema word in de komende jaren.

19
20

Na de Edinburgh conferentie had ik twee dagen om bij te komen voordat ik naar Durham in North Carolina vloog. Hier vond van 28 maart tot 1 April de jaarlijkse conferentie van de American Society for Environmental History plaats. Meer dan 400 milieuhistorici uit 14 verschillende landen bezochten deze bijeenkomst en volgens onze Amerikaanse gastheren en vrouwen was dit een novum. Het laat overtuigend zien dat milieugeschiedenis zich tot een globale discipline ontwikkelt. De conferentie opende op woensdagavond met een plenaire sessie die het thema van de conferentie, *Making environmental history relevant in the 21st century*, tot discussie onderwerp had. De sessie bood genoeg stof tot debat omdat de meningen over de relevantie van milieugeschiedenis onder de vijf panelleden niet volledig op een lijn lagen. Volgens de prominente milieuhistoricus Donald Worster was de belangrijkste taak van envi-

ronmental history om de milieubeweging tot gids te zijn en er voor te zorgen dat ze hun verleden niet zullen vergeten en daar van leren. In feite ziet Worster geschiedenis van wat de Amerikanen environmentalism noemen, als belangrijkste tak van de milieugeschiedenis.
Andere panelleden waren echter van mening dat Worster milieugeschiedenis te nauw definieert en dat het een praktische kant heeft die wordt ingebracht door de natuurwetenschappen. Milieuwetenschapper Nancy Langston was van mening dat milieuhistorici politici, beleidsmakers en anderen veel te bieden hebben door hen te wijzen op het belang van de relatie tussen de mens en zijn omgeving in het verleden en de gevolgen van deze relaties voor het heden en de toekomst. Zij wees ook op het educatieve belang van milieugeschiedenis en de rol die het kan spelen in de ontwikkeling van een milieubewustzijn onder het grote publiek.
Het derde panellid, biologe Patricia Limerick, sloot zich volledig bij
20 Langston's mening aan maar voegde
21 daar aan toe dat het kweken van een milieubewustzijn niet voldoende is en dat het bedrijfsleven en politici direct benaderd moeten worden. Zij moeten volgens Limerick met de neus op de feiten worden gedrukt om hen te laten zien wat de samenleving en het bedrijfsleven hebben gedaan met het milieu in het verleden en hoe we negatieve effecten in de toekomst kunnen vermijden. Dat is in mijn opinie een heel goed streven maar voor milieu filosofe Val Plumwood was dit allemaal wat te theoretisch. Zij waarschuwde dat als milieugeschiedenis geen duidelijk omlijnd programma formuleert die de diverse disciplines verbindt, het gedoemd is te vervallen tot een vaag academisch vakgebied in de marge dat weinig praktische waarde heeft. Dit was, volgens Plumwood, ook gebeurd met milieufilosofie toen het opkwam tijdens de jaren zeventig.
Van deze doemtijding was in Durham echter weinig te merken. Alle mensen die ik in Durham ontmoet heb, hoe verschillend hun achtergrond ook was, hadden een ding gemeen: hun enthousiasme voor milieugeschiedenis. Deze indruk werd nog verder versterkt door de vele baanbrekende papers die werden gepresenteerd en de intellectuele uitwisseling die plaatsvond in gangen van het congrescentrum, de omringende bars en restaurants. Een domper voor een aantal Europese deelnemers was het feit dat de programmacommissie twee 'Europese' sessies op het zelfde tijdstip hadden gepland. Dat was wellicht de enige wanklank in het programma, een schoonheidsfout die de organisatoren beloofden volgend jaar in Denver niet te herhalen.

69
NET WERK
1126-1127
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Exotische planten en dieren

De laatste bijeenkomst in Italië was een workshop met de titel *The native, naturalised and exotic: plants and animals in European history*. De locatie van de workshop was het European University Institute gesitueerd in de heuvels boven Florence. Het weer was nu niet echt wat je verwacht in Florence tijdens de tweede helft van april maar dat weerhield 25 milieuhistorici uit verschillende delen van de wereld er niet van om naar Toscane te reizen. De workshop belichtte de rol van geïntroduceerde planten en dieren op de Europese geschiedenis, hun invloed op het landschap en de veranderingen die dit met zich meebracht. Het voordeel van een kleine workshop is dat de deelnemers alle presentaties kunnen bijwonen en de informele atmosfeer van de bijeenkomst stimuleerde het debat.
Het lijkt er op dat alien species zich tot een ander belangrijk thema binnen de milieugeschiedenis aan het ontwikkelen is. Een breed scala aan
21 wetenschappers, onder meer histo-
22 rici, geografen, biologen, ecologen, landschapsarchitecten en botanici zijn betrokken bij het debat en de papers in Florence waren hier een afspiegeling van. Onder de presentaties die de meeste indruk op mij hebben gemaakt was die van historicus Donald Hughes. Hij opende de workshop met een paper dat een overzicht bood van de consumptie van exotische dieren door het Romeinse Rijk. Hij beschreef in een elegant paper het economische en culturele belang van de handel in exotische dieren voor evenementen in Romeinse amfitheaters. Ook liet hij zien wat de negatieve effecten van deze handel waren op dierenpopulaties rond de Middellandse Zee. Een aantal papers behandelde de effecten van biologische uitwisseling tussen de verschillende werelddelen door tussenkomst van de mens. Historicus John Clarke van de Universiteit van St. Andrews presenteerde een paper over de angst voor de Colorado kever in Europa en hoe de Britse autoriteiten hebben getracht dit insect buiten de deur te houden. De paper had een extra actuele waarde met de mond- en klauwzeer in het achterhoofd. Maar ook de mogelijke gevaren van de verdeling tussen uitheems en inheems kwamen aan de orde. Claudia Cassatella, een landschapsarchitecte verbonden aan de Universiteit van Florence, verklaarde in haar paper dat de predikaten inheems en uitheems iets zeggen over identiteit. Geograaf Kenn Olwig voegde hier aan toe dat dit argument kan leiden tot gevaarlijke vormen van nationalisme.
Tijdens een groot deel van de workshop concentreerde het debat zich op de vraag wat een uitheemse soort eigenlijk is. De meest gebruikte definitie is gekoppeld aan een tijd,

i.e. hoe lang is een bepaalde soort in een gebied? In Groot-Brittannië bijvoorbeeld, worden alle soorten die na 3000 v. Chr. (5000 BP) zijn geïntroduceerd beschouwd als uitheems. Maar de vraag is dan of een soort die recentelijk op eigen kracht een nieuw gebied is binnengedrongen kan worden gezien als uitheems en daarom maar bestreden moet worden. Natuurlijk kan de definitie worden aangescherpt zodat alleen soorten die door de mens zijn geïntroduceerd bestempeld kunnen worden als uitheems. Maar ook dat levert problemen op omdat een groot aantal planten en dieren in Europa, die als inheems worden beschouwd, door de mens zijn geïntroduceerd. Moeten we deze soorten te vuur en te zwaard bestrijden? Dat ging de deelnemers van de workshop echter te ver en iedereen was het er over eens dat een betere definitie gevonden moet worden. De aanwezige biologen en ecologen suggereerden dat er meer onderzoek nodig is om te bepalen wanneer een bepaalde soort is geïntroduceerd en wat de gevolgen voor het ecosysteem en het landschap waren. Daarbij riepen zij historisch geografen, milieuhistorici en archeologen op om historische studies te leveren die meer informatie kunnen verschaffen over de historische dynamiek van soorten introducties. Als de workshop een ding duidelijk maakte was het wel hoe belangrijk samenwerking tussen de verschillende vakgebieden is
De drie bijeenkomsten waren zeer waardevol en inspirerend. Ik ben naar huis teruggekeerd met nieuwe ideeën en gesterkt in mijn overtuiging dat milieugeschiedenis zich in de voorhoede van het historisch onderzoek bevindt.

69
NET WERK
1128-1129
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Milieugeschiedenis en geneeskunde

Sessie gehouden tijdens het jubileumcongres van de Duitse vereniging voor de geschiedenis van de geneeskunde, natuurwetenschappen en techniek te Hamburg 29 september 2001: Umweltgeschichte: Konjunkturen und Perspektiven der Cooperation mit Medizin-Technik- und Wissenschaftsgeschichte

Dr. Klaus Schlottau, Hamburg, Einführung - Zum Hamburger Arbeitskreis für Umweltgeschichte (HAU)

Dr. Martin Weyer-von Schoultz, Essen, Umweltgeschichte und Medizingeschichte: Konjunkturen und Perspektiven

Dr. Torsten Meyer, Cottbus / Dr. Klaus Schlottau, Hamburg, Umweltgeschichte und Technikgeschichte: Konjunkturen und Perspektiven

Dr. Jürgen Büschenfeld, Bielefeld, Umweltgeschichte und Wissenschaftsgeschichte: Konjunkturen und Perspektiven

Dr. Jens Lachmund, Berlin, Umweltgeschichte und Science Studies. Perspektiven einer historischen Wissenssoziologie der Umwelt

Ulrich Koppitz, Düsseldorf, Zur European Society for Environmental History (ESEH), gegründet im September 2001

zie http://www.mpiwg-berlin.mpg.de/dggmnt/tagungen/tagung2001.html

Milieugeschiedenis op het Internet

Jan-Willem Oosthoek, Stirling, UK. *forth.stir.ac.uk/~kjwo1*

Milieugeschiedenis mag een relatief nieuw vakgebied zijn maar het aantal websites gewijd aan het vakgebied is aanzienlijk. Vanzelfsprekend wordt het Web gedomineerd door Amerikaanse sites omdat het vakgebied daar het verst ontwikkeld is. Maar intussen zijn ook niet-Amerikaanse Internet sites verschenen die de bezoeker heel wat te bieden hebben op het gebied van milieugeschiedenis in andere delen van de wereld. Helaas zijn er ook een groot aantal sites die op het eerste gezicht bruikbaar lijken, maar bij nadere inspectie niet veel waard zijn. Om een frustrerende zoektocht op het Web te voorkomen hebben we de meest bruikbare sites op een rijtje gezet.
De beste site om mee te beginnen in Europa is wellicht die van de European Society for Environmental History, *www.eseh.org/*. De site belicht milieugeschiedenis vanuit een Europees perspectief en dat is terug te vinden in de inhoud. Het bevat een evenementenlijst van Europese en internationale conferenties, workshops. Het meest waardevolle van de site is de bibliografie van Europese publicaties op het gebied van milieugeschiedenis verschenen sinds

1993. Het bevat naast Engelstalige publicaties ook vele titels in de diverse Europese talen.
De Amerikaanse tegen hanger van de Europese site is H-Environment, *www2.h-net.msu.edu/*. Het is een simpele maar elegante site die een schat aan informatie te bieden heeft voor zowel de vakhistoricus als de geïnteresseerde leek. Deze website biedt onder meer toegang tot een levendig on-line discussie netwerk dat het mogelijk maakt om in debat te treden met de belangrijkste onderzoekers binnen het vakgebied. Daarnaast bevat het een overzicht van cursussen die aan de diverse universiteiten in de VS en elders worden aangeboden. Wellicht het meest aantrekkelijke en waardevolle van de site is de International Historiography Series in Environmental History die inmiddels historiografieën bevat van noord Amerika, Latijns Amerika, Zuid Afrika en Europa. (zie *http://www2.h-net.msu.edu/~environ/historiography/*)
De meest uitgebreide on-line bibliografie op het gebied van milieugeschiedenis is the vinden op de site van de Forest History Society, *www.lib.duke.edu/forest/index.html*. De bibliografie is toegankelijk via een zoekbare database die 25.000 artikelen en boeken omvat die de relatie tussen de mens en zijn natuurlijke omgeving tot onderwerp hebben. Het is verreweg de beste plaats om een speurtocht naar literatuur over een bepaald milieuhistorisch onderwerp te beginnen.
Hoewel Latijns Amerika nog geen organisatie op het gebied van milieugeschiedenis kent is er een kleine maar actieve groep onderzoekers werkzaam binnen het vakgebied. Tot voor kort bestond geen systematisch overzicht van milieuhistorische publicaties in dit werelddeel maar sinds kort is er een website die deze leemte opvult, *www.stanford.edu\group\LAEH*. De website bevat een bibliografie die meer dan 300 titels, een lijst met video titels en internet links omvat.
Voor wie belangstelling heeft voor klimaatgeschiedenis biedt de environmental history website van de Universiteit van Bern, *www.cx.unibe.ch/fru/fru-ind.htm*, een schat aan informatie. Het is de neerslag van het baanbrekende werk dat onder leiding van Christian Pfister is uitgevoerd. Dit onderzoek, dat nog steeds voortgaat, heeft geresulteerd in een gedetailleerde klimaatreeks van west Europa en Zwitserland. De site bevat een indrukwekkende en zoekbare database die informatie bevat over het weer en klimaat in Europa van 700 tot 1860 AD.
De site van de Universtiteit van Bern is slechts een voorbeeld van de vele universitaire sites op het gebied van milieugeschiedenis. Veel sites zijn summier maar enkele zijn zeker een bezoek waard. Een van de meest geavanceerde is de environmental history site van de University of California at Berkeley, *www.cnr.berkeley.edu/departments/espm/env-hist/*. Deze site is gekoppeld aan het milieugeschiedenis college dat wordt gegeven door Carolyn Merchant en laat prachtig zien hoe moderne informatietechnologie kan worden ingezet in het hoger onderwijs. Andere de universitaire sites die een bezoek waard zijn die van het Centre for Environmental History and Policy in Schotland, *www.stir.ac.uk/cehp/* en de site van Tom Brooking van de Universiteit van Otago in Nieuw Zeeland, *www.otago.ac.nz/nzpg/land_people/index.html*.
Een van de weinige Nederlandse milieuhistorische sites, zo niet de enige, is de site van historisch geograaf K. Leenders, *www.bart.nl/~leenders*. In feite is het hoofdthema van de site de historische geografie van de Nederlandse provincie Noord-Brabant en de Belgische provincie Antwerpen. De site wordt regelmatig onderhouden en geeft een schat aan informatie. Het is teleurstellend dat binnen het Nederlandse taalgebied nog nauwelijks websites op het gebied van milieugeschiedenis bestaan. Wellicht is dit een indicatie hoe weinig dit vakgebied in Nederland ontwikkeld is en daarmee achterloopt op het buitenland. Het is te hopen dat deze leemte spoedig zal worden opgevuld.

Nog meer internet voor milieuhistorici

John Broich heeft een didactisch opgestelde site samengesteld over Dorestad: *www.umit.maine.edu/~broich/index.html*. Niet helemaal Nederlands, maar toch.(let op: een web adres begint niet per definitie met www.Wel is het altijd noodzakelijk te beginnen met http://)
De iwha (International Water History Association) heeft een site onder adres *www.iwha.net/links.htm*
Bob Arnebeck's site gaat over gele koorts in de VS. Zie: *members.aol.com/Fever1793/NYC.html*
Een bezoek waard is: Aquae Urbis Romae: The Waters of the City of Rome: *www.iath.virginia.edu/waters/*
Katherine Wentworth Rinne heeft op dit adres een pagina met interactieve kaarten over het watersysteem van het oude Rome (niet alleen leidingen en fonteinen maar ook natuurlijke elementen). De kaarten tonen 6 verschillende momenten vanaf 773 v.C. Alhoewel niet alles even goed werkt, zou dit een model kunnen zijn voor een soortgelijke site voor (bijvoorbeeld) Amsterdam.
Voor interdisciplinair historisch onderzoek *www2.h-net.msu.edu/~environ/historiography/usurban.htm*.
Joel Tarr heeft daar een artikel op het net gezet met de titel "Urban History and Environmental History in the U.S.: Complementary and Overlapping Fields."

69
NET WERK
1130-1131
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Dit artikel staat ook in Christoph Bernhardt (Ed.): Environmental Problems in European Cities of the 19th and 20th Century (New York/Muenchen/Berlin: Waxmann, Muenster)
Meer aandacht voor de natuurwetenschappen en ecologische geschiedenis is er bij Bernd Herrmann aan de universiteit van Göttingen: *www.anthro.uni-goettingen.de/umweltgeschichte.html*
Voor paleogeografische kaarten van de wereld, zie *vishnu.glg.nau.edu/rcb/global_history.html*
Over de geschiedenis van de biologie, zie: *macfarlane.asap.unimelb.edu.au/hstm/hstm_biology.htm*
Duitsland: Een inleidende tekst van de universiteit van Jena (email van de auteur:marco-schrul@gmx.de)
26 *www.grueneliga.de/th/jena/ug/science/*
27 *schriften/1/ug.htm*
Environmental Publications (search): *www2.links2go.com/topic/Environmental_Publications*
Environmental History (Journal of American Society for Environmental History) *www.asap.unimelb.edu.au/hstm/data/529.htm*
Environment and History (tijdschrift): *www.erica.demon.co.uk/EH.html*
Milieurecht in de VS: *www-personal.umich.edu/~jrajzer/nre/history.html* *www.igc.org/envjustice/*
Milieu en wijsbegeerte: *ecoethics.net/bib* *www.wsu.edu:8080/~forrest/ethics.html* *h-net2.msu.edu/~aseh/syllabi/isenberg.html*
The International Association for Environmental Philosophy *www.utc.edu/~iaep/*
Zalm: *www.riverdale.k12.or.us/salmon.htm*
(tips van Myriam Daru)

69
NET WERK
1132-1133
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort
27
28

Signalementen

De titels zijn samengesprokkeld uit zeer uiteenlopende bronnen, meestal engelstalige databanken. Het volledig standaardiseren van de tekst zou de redactie een onevenredige moeite kosten. Gekozen is voor het bieden van signalementen zonder de ambitie van bibliografische zuiverheid.

Door de lange periode sinds het verschijnen van het vorige nummer van Net Werk is de signalementenlijst deze keer erg lang geworden. Dat was de aanleiding voor het groeperen van titels in een aantal categeoriëen. Een titel tussen [ ] geeft aan dat het origineel niet in het engels is.

Bosgeschiedenis

Drie bundels, waarvan twee onder redactie van M. Agnoletti en S. Anderson en een onder redactie van A. Corvol zorgen voor een grote verrijking van de boshistorische literatuur:
Agnoletti, M. en S. Anderson (red.), **Forest History: International Studies on Socio-economic and Forest Ecosystem Change: Report No. 2 of the IUFRO Task Force on Environmental Change**, (Wallingford [England]: CABI Publishing, 2000) met de volgende bijdragen:

27
28

•Armiero, M., 'The Tree and the Machine: Manufacture, Communities and Institutions in the Woods of Southern Italy', pp. 109-117.
•Bjørklund, J., 'Exploiting the Last Phase of the North European Timber Frontier for the International Market 1890-1914: An Economic-Historical Approach', pp. 171-184.
•Corvol-Dessert, A., 'A French Illusion: The Scarcity of Wood Resources, 1814-1914', pp. 127-141.
•Freschi, A. L. en L. Herman, 'A Brief History of Italian Forest Policy', pp. 351-362.
•Garnier, E., ''The Coveted Tree': The Industrial Threat to the Vosges Forest in the 16th and 18th Centuries', pp. 37-47.
•Grewe, B.-S., 'Shortage of Wood? Towards a New Approach in Forest History: The Palatinate in the 19th Century', pp. 143-152.
•Johann, E., 'Historical Interactions Between Agricultural and Forest Utilization in the Austrian Alps and Their Impact on the Present Forest Condition', pp. 161-169.
•Manuel, C. M., 'Some Aspects of Forest Management in Spain from the 16th to the 19th Century', 387-396
•Modert, G., 'Socio-economic Development and Changing Mental

Concepts (Re)shaping the Woods in a German Region of Low Mountain Ranges: Contributions of a Study on a Regional Level to the Discussion of Major Issues of Forest History', pp. 153-159.
•Suttor, M., 'Les Ressources Forestières et le Développement Economique de la Vallée Mosane du 11e au 17e Siècle d'après l'étude du Trafic Fluvial', pp. 21-35.
•Torrente, J. P., 'The Muniellos Forests (Asturias, Spain) in History', pp. 119-126.

- - - - -

Agnoletti, M. en S. Anderson (red.), **Methods and Approaches in Forest History**, (Wallingford [England]: CABI Publishing, 2000) met de volgende bijdragen:
•Arnould, P., M. Hotyat en L. Simon, 'Biodiversity and Forest Management: From Biodiversity to Geochronodiversity', pp. 251-263.
•Clemente, P., N. Breda en V. Lapiccirella-Zingari, 'Between Nature and Culture: The Contribution of Anthropology to Environmental Study', pp. 203-214.
•Ernst, C., 'How Professional Historians Can Play a Useful Role in the Study of an Interdisciplinary Forest History', pp. 29-33.
•Gaunitz, S., 'Local Economic History, Environmental History and Forest History: Some Swedish Experiences and Suggestions', pp. 93-105.

•Ostermann, R. en A. Reif, 'Socioeconomical and Ecological Aspects of Coppice Woods History in the Lower Vosges (France) and the Black Forest (Germany)', pp. 107-118.
•Puglisi, S., G. Fiorentino, R. Lovreglio en V. Leone, 'Integration Between Genetic and Archaeobotanical Data in a Study on the Evolutionary History of Pinus Halepensis Mill. Populations in Southern Italy', pp. 221-231.
•Schenk, W., 'Preindustrial Forests in Central Europe as Objects of Historical-Geographical Research', pp. 129-138.

- - - - -

Corvol, A., (red.) **Le bois, source d'énergie: naguère et aujourd'hui,** (Paris, France: Centre national de la recherche scientifique, Institut d'histoire moderne et contemporaine, 2000) 105 pp. met de volgende bijdragen:
•Belhoste, J.-F., 'Le chauffage à Paris: approvisionnements en bois et évolution des appareils (XVIIe-XIXe siècles)', pp. 58-61.
•Buridant, J., 'L'influence de la consommation domestique sur la gestion forestière: l'example laonnois (XVIIe-XVIIIE siècles)', pp. 25-29.
•Garnier, E., 'Survivre en montagne sous l'Ancien Régime. Le rôle de l'affouage dans le massif vosgien (XVIe-XVIIIe siècles)', pp. 9-18.

28/29

69

NET WERK

1134-1135

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

•Lagarde, O. de, 'Le bois-énergie et la politique forestière', pp. 67-70.
•Léonard, J.-P., 'Les conditions socio-économiques du maintien d'une forêt énergétique. La France: XIXe-XXe siècles', pp. 39-47.
•Morin, G.-A., 'La consommation de bois de feu en France', pp. 62-66.

- - - - -

Overige publicaties over bosgeschiedenis:

'Forest History in Romania', **News of Forest History**, vol. No. 28, September, 1999, pp. 1-76.

Armbruster, K. en K. R. Wallace, **Beyond nature writing : expanding the boundaries of ecocriticism**, (Charlottesville: University Press of Virginia, 2001) x, 372 pp. ISBN 0813920132 (cloth) 0813920140 (pbk.).

Bjørn, I., 'Life in the Borderland Forests: The Takeover of Nature and Its Social Organization in North Karelia', in Myllyntaus, T. en M. Saikku (red.), **Encountering the Past in Nature: Essays in Environmental History**, (Athens: Ohio University Press, 2001), pp. 49-73.

Bonhomme, B., Forests, **Peasants, and Revolutionaries: Forest Conservation in Soviet Russia, 1917-1925**, Ph.D, City University of New York, 2000, pp.

Bonnaire, P., 'Il y a trois cents ans naissait Duhamel Du Monceau (1700-1782)', **Revue forestière française**, vol. 52, 2, 2000, pp. 145-158.

Broda, J. z., 'Die Periodisierung der Forstgeschichte in Polen', **News of Forest History: Forest History in Poland** 29, 2000, pp. 3-15.

Broda, J., 'Der Ausschuß für die Forstgeschichte (beim Hauptvorstand des Polnischen Forstvereins) und die Arbeitsgruppe Geschichte der Forstwissenschaften (bei der Abteilung für die Geschichte der Wissenschaft, Bildung und Technik der Polnischen Akademie der Wissenschaften) und ihre Errungenschaften in der Forstgeschichte', **News of Forest History: Forest History in Poland** No. 29, 2000, pp. 28-34.

Broda, J., 'Eine Übersicht über die Forschungen zur Geschichte der Forstwirschaft in Polen in der Nachkriegszeit', **News of Forest History: Forest History in Poland** 29, 2000, pp. 35-49.

Fraser, E. D. G. en W. A. Kenney, 'Cultural Background and Landscape History as Factors Affecting Perceptions of the Urban Forest', **Journal of Arboriculture**, vol. 26, March, 2000, pp. 106-113.

Grzywacz, A., 'Polnischer Forstverein, seine Geschichte und Tätigkeit', **News of Forest History: Forest History in Poland** 29, 2000, pp. 16-24.

Imort, M., **Forestopia: The use of the forest landscape in naturaliz-**

ing National Socialist ideologies of Volk, race, and Lebensraum, 1918-1945 (Germany), Ph.D, Queen's University at Kingston (Canada), 2000, 538 pp. ISBN 0-612-54061-8.

Koerner, W., B. Cinotti, J.-H. Jussy en M. Benoît, 'Évolution des surfaces boisées en France depuis le début du XIXe siècle: identification et localisation des boisements des territoires agricoles abandonnés', **Revue forestière française**, vol. 52, 3, 2000, pp. 249-269.

Linnard, W., **Welsh Woods and Forests: A History**, (Ceredigion, Wales: Gomer Press, 2000) vii + 247 pp. Cloth $30.00.

Maser, C., **Forest primeval : the natural history of an ancient forest**, 1st OSU Press, oorspronkelijke uitgave: San Francisco : Sierra Club Books, c1989 (Corvallis: Oregon State University Press, 2001) xxi, 282 pp. ISBN 0870715291.

Mather, A. S. en J. Fairbairn, 'From Floods to Reforestation: The Forest Transition in Switzerland', **Environment and History**, vol. 6, November, 2000, pp. 399-421.

McGlashan, D. J. en J. M. Hughes, 'Reconciling patterns of genetic variation with stream structure, earth history and biology in the Australian freshwater fish Craterocephalus stercusmuscarum (Atherinidae)', **Mol Ecol**, vol. 9, 11, Nov 2000, pp. 1737-1751.

Myllyntaus, T. en M. Saikku, **Encountering the Past in Nature: Essays in Environmental History**, 2e ed. (Athens: Ohio University Press, 2001) xix + 166 pp. $39.95 (cloth), $16.95 (pbk).

Piperno, D. R., A. J. Ranere, I. Holst en P. Hansell, 'Starch grains reveal early root crop horticulture in the Panamanian tropical forest', **Nature**, vol. 407, 6806, Oct 19 2000, pp. 894-897.

Puhe, J. en B. Ulrich, **Global climate change and human impacts on forest ecosystems : postglacial development, present situation, and future trends in Central Europe** (Berlin, London: Springer, 2001) xi, 592 pp. ISBN 3540671277. DM 245,03, € 125,28.

Sieferle, R. P., **The subterranean forest. Energy systems and the industrial revolution**, (vertaling uit het Duits met wijzingingen en aanvullingen) (Cambridge: The White Horse Press, 2001) 240 pp. ISBN 1-874267-47-2. £ 35.

Steinsiek, P.-M., **Nachhaltigkeit auf Zeit. Waldschutz im Westharz vor 1800** (1999) 344 pp. ISBN 3-89325-779-9. DM 49,90 € 25,51.

Tsouvalis, J., **A critical geography of Britain's state forests : an exploration of processes of reality construction**, (New York: Oxford University Press, 2000) 227 pp. ISBN 0198234171.

69

NET WERK

1136-1137

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Vera, F. W. M., **Grazing ecology and forest history**, Based on a Ph.D. thesis: Agriculture University, Wageningen, 1997 (New York: CABI Publishing, 2000) ISBN 0851994423.

Whited, T. L., **Forests and Peasant Politics in Modern France**,(New Haven, Conn.: Yale University Press, 2000) xii + 274 pp. $32.50.

Zeide, B., 'Thinning and Growth: A Full Turnaround', **Journal of Forestry**, vol. 99, January, 2001, pp. 20-25.

Malaria

Wellicht gaat de geschiedenis van malaria weer enige publieke belangstelling trekken na het uitzenden van de prijswinnende VPRO -documentaire van Manfred van Eyk op zondag 7 oktober j.l. Voorlopig is daarbij de geschiedenis van de malaria nog erg marginaal, maar kan de nieuwsgierigheid aangewakkerd worden.

Aylward, B., K. A. Hennessey, N. Zagaria, J. M. Olive, et al., 'When is a disease eradicable? 100 years of lessons learned', Am **J Public Health**, vol. 90, 10, October 2000, pp. 1515-1520.

Bynum, W. F., 'Malaria in inter-war British India', **Parassitologia**, vol. 42, 1-2, Jun 2000, pp. 25-31.

Dobson, M. J., M. Malowany en R. W. Snow, 'Malaria control in East Africa: the Kampala Conference and the Pare-Taveta Scheme: a meeting of common and high ground', **Parassitologia**, vol. 42, 1-2, June 2000, pp. 149-166.

Gomez-Dantes, H. en A. E. Birn, 'Malaria and social movements in Mexico: the last 60 years', **Parassitologia**, vol. 42, 1-2, Jun 2000, pp. 69-85.

Hays, C. W., 'The United States Army and malaria control in World War II', **Parassitologia**, vol. 42, 1-2, Jun 2000, pp. 47-52.

Kamat, V., 'Resurgence of malaria in Bombay (Mumbai) in the 1990s: a historical perspective', **Parassitologia**, vol. 42, 1-2, Jun 2000, pp. 135-148.

Kidson, C., K. Indaratna en S. Looareesuwan, 'The malaria cauldron of Southeast Asia: conflicting strategies of contiguous nation states', **Parassitologia**, vol. 42, 1-2, Jun 2000, pp. 101-110.

Litsios, S., 'Criticism of WHO's revised malaria eradication strategy', **Parassitologia**, vol. 42, 1-2, Jun 2000, pp. 167-172.

Najera, J. A., 'Epidemiology in the strategies for malaria control', **Parassitologia**, vol. 42, 1-2, June 2000, pp. 9-24.

Nicholls, A., 'Fenland ague in the nineteenth century', **Med Hist**, vol. 44, 4, October 2000, pp. 513-530.

Schneppen, H., '[Early days of the Ocean Road Hospital in Dar es Salaam: from mission hospital to

government hospital]', Sudhoffs **Arch Z Wissenschaftsgesch**, vol. 84, 1, 2000, pp. 63-88.
Stapleton, D. H., 'Internationalism and nationalism: the Rockefeller Foundation, public health, and malaria in Italy, 1923-1951', **Parassitologia**, vol. 42, 1-2, Jun 2000, pp. 127-134.
Stapleton, D. H., 'Technology and malaria control, 1930-1960: the career of Rockefeller Foundation engineer Frederick W. Knipe', **Parassitologia**, vol. 42, 1-2, Jun 2000, pp. 59-68.
Verhave, J. P., 'The disappearance of Dutch malaria and the Rockefeller Foundation', **Parassitologia**, vol. 42, 1-2, Jun 2000, pp. 111-115.
Yip, K., 'Malaria eradication: the Taiwan experience', **Parassitologia**, vol. 42, 1-2, Jun 2000, pp. 117-126.
Zulueta, J. de, 'Dealing with malaria in the last 60 years. A personal experience', **Parassitologia**, vol. 42, 1-2, Jun 2000, pp. 87-90.

32
33

Cholera

Afkhami, A. A., ' Disease and Water Supply: The Case of Cholera in 19th Century Iran', in Albert, J., M. Bernhardsson en R. Kenna (red.), **Transformations of Middle Eastern Natural Environments: Legacies and Lessons**, (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1998).
Berner, W., '[Epidemiologic situation and the fight against acute infectious diseases in Lodz at the turn of the XIX and XX century (to 1918)]', **Przegl Epidemiol**, vol. 54, 3-4, 2000, pp. 435-442.
Bol, P., '[Cholera 1]', **Ned Tijdschr Tandheelkd**, vol. 107, 3, Mar 2000, pp. 111-112.
Dawson, D. J. en D. P. Sartory, 'Microbiological safety of water', **Br Med Bull**, vol. 56, 1, 2000, pp. 74-83.
O'Connor, E., **Raw material : producing pathology in Victorian culture**,(Durham, NC: Duke University Press, 2001) ISBN 0822326086 (cloth) 0822326167 (pbk.).
Ogawa, M., 'Uneasy bedfellows: science and politics in the refutation of Koch's bacterial theory of cholera', **Bull Hist Med**, vol. 74, 4, Winter 2000, pp. 671-707.
Schiotz, A., '[To see oneself in a context - medicine and historia - the two cultures]', **Tidsskr Nor Laegeforen**, vol. 120, 30, Dec 10 2000, pp. 3746-3748.

Snow

Brody, H., M. R. Rip, P. Vinten-Johansen, N. Paneth, et al., 'Map-making and myth-making in Broad Street: the London cholera epidemic, 1854', **Lancet**, vol. 356, 9223, July 1 2000, pp. 64-68.
Morens, D. M., 'Snow and the Broad Street pump: a rediscovery', **Lancet**, vol. 356, 9242, Nov 11 2000, pp. 1688-1689; discussion 1689.
Plaut, G., 'Snow and the Broad Street pump: a rediscovery', **Lancet**, vol. 356, 9242, Nov 11 2000, p. 1688; discussion 1689.
Snow, S. J., 'John Snow MD (1813-1858). Part II: becoming a doctor - his medical training and early years of practice', **J Med Biogr**, vol. 8, 2, May 2000, pp. 71-77.
Vandenbroucke, J. P., 'Snow and the Broad Street pump: a rediscovery', **Lancet**, vol. 356, 9242, November 11 2000, p. 1688; discussion 1689.

Klimaat

Brown, N., **History and climate change : an eurocentric perspective**, (New York: Routledge, 2001) ISBN 0415019591.

33
34

Cockell, C. S. en G. Horneck, 'The history of the UV radiation climate of the earth - theoretical and space-based observations', **Photochem Photobiol**, vol. 73, 4, Apr 2001, pp. 447-451.
Cox, C. B., 'Plate tectonics, seaways and climate in the historical biogeography of mammals', **Mem Inst Oswaldo Cruz**, vol. 95, 4, Jul-Aug 2000, pp. 509-516.
Davis, M., **Late Victorian Holocausts: El Niño Famines and the Making of the Third World**,(New York: Verso, 2001) x + 464 pp. $27.00.
Fagan, B. M., (red.) **The Little Ice Age : how climate made history, 1300-1850**, (New York, NY: Basic Books, 2000) xxi, 246 pp. ISBN 0465022715.
Glaser, R., **Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen**, (Darmstadt: Primus, 2001) 227 pp. ISBN 3896784056. DM 78,00 € 39,88.
Hsü, K. J., **Klima macht Geschichte. Menschheitsgeschichte als Abbild der Klimaentwicklung,** (Zürich: Orell Füssli, 2000) 334 pp. ISBN 3280024064. DM 59,00 € 30,17.
Jankovic, V., **Reading the Skies: A Cultural History of English Weather**, 1650-1820, (Chicago, Ill.: University of Chicago Press, 2000) xiv + 272 pp. Cloth $55.00, paper $20.00.
Jones, P. D., (red.) **History and climate : memories of the future?** (New York: Kluwer Academic/ Plenum Publishers, 2001) ISBN 0306465892.
Kerr, R. A., 'Paleoclimate. A variable sun and the Maya collapse', **Science**, vol. 292, 5520, May 18 2001, p. 1293.
McIntosh, R. J., J. A. Tainter en S. K. McIntosh, **The way the wind blows : climate, history, and human action**, (New York: Columbia University Press, 2000) xvii, 413 pp. ISBN 0231112084

NET WERK 69
1138-1139
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

(cloth), 0231112092 (pbk.).

Monmonier, M., **Air apparent. How meteorologists learned to map, predict, and dramatize weather**, (Chicago: University of Chicago Press, 1999 / 2000) xiv, 309 pp. ISBN 0-226-53422-70/ 0-226-53423-5.

Oldfield, F., 'Palaeoclimatology. Out of Africa', **Nature**, vol. 403, 6768, January 27 2000, pp. 370-371.

Stehr, N. en H. von Storch, **Klima, Wetter, Mensch**, (1999) ISBN 3406446132. DM 14,80 € 7,57.

Storch, H. v. en N. Stehr, 'Climate change in perspective', **Nature**, vol. 405, 6787, Jun 8 2000, p. 615.

Verschuren, D., K. R. Laird en B. F. Cumming, 'Rainfall and drought
34 in equatorial east Africa during
35 the past 1,100 years', **Nature**, vol. 403, 6768, Jan 27 2000, pp. 410-414.

Winkler, A., **Die Klimageschichte der hohen nördlichen Breiten seit dem mittleren Miozän : Hinweise aus sedimentologischen-tonmineralogischen Analysen** (OPD Leg 151, zentrale Fram strasse),(Bremerhaven Bremen: Alfred-Wegener-Institut für Polar- und Meeresforschung ; Vertrieb durch K. Kamloth, 1999) 117 pp. (DissertatieUniversität zu Kiel, 1998.)

Boeken

Allmon, W. D. en D. J. Bottjer, (red.) **Evolutionary paleoecology. The ecological context of macroevolutionary change**, Columbia, 2001) 357 pp. ISBN 0231109954. *f* 68,25.

Angelow, J., **Geschichte und Landschaft**,(Berlin/Bonn: Westkreuz-Verlag GmbH, 2000) ISBN 392959255X. DM 28,00 € 14,32.

Anker, P., **Imperial ecology : environmental order in the British Empire, 1895-1945**,(Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001) ISBN 0674005953 (cloth).

Appleby, A. B., 'Nutrition and Disease in Human History', in Rotberg, R. I. (red.), **Health and Disease in Human History: A Journal of Interdisciplinary History Reader**, (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000), pp. 23-44.

Armstrong, J., 'Transport', in Waller, P. (red.), **The English Urban Landscape**, (New York: Oxford University Press, 2000), pp. 209-232.

Atkinson, A., **Believing Cassandra. An optimist looks at a pessimist's world**,(White River Junction/ Totnes: 1999) xvii, 236 pp.

Barlow, C., **The ghosts of evolution : nonsensical fruit, missing partners, and other ecological anachronisms**, (New York, N.Y.: Basic Books, 2001) xi, 291 pp. ISBN 0465005519.

69
NET WERK
1140-1141
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Bashford, A. en C. Hooker, **Contagion : historical and cultural studies**, (London ; New York: Routledge, 2001) ISBN 0415246717.

Bate, R., 'Protecting English and Welsh Rivers: The Role of the Anglers' Conservation Association', in Meiners, R. E. en A. P. Morriss (red.), **The Common Law and the Environment**, (Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publishers, 2000), pp. 86-106.

Bennett, M. en D. Teague, (red.) **The Nature of Cities: Ecocriticism and Urban Environments**, (Tuscon: University of Arizona Press, 1999) vi + 311 pp.

Benton, L. M. en J. R. Short, **Environmental discourse and practice : a reader**, (Oxford ; Malden, Mass.: Blackwell, 2000) xvi, 272 pp. ISBN 0631216367,
35 0631216375 (pbk.).
36 Bintliff, J. L., (red.) **Structure and contingency : evolutionary processes in life and human society**, (London ; New York: Leicester University Press, 1999) xxii, 153 pp. ISBN 0718500261 (pbk.) 0718500253 (hardcover).

Blancou, J., **Histoire de la surveillance et du contrôle des maladies animales transmissibles**, (Paris: Office international des épizooties, 2000) xiv, 366 pp. ISBN 9290445068 (br.).

Bont, C. de, **Delfts water. Twee duizend jaar bewoning door waterbeheer in het Delftse**,(Delft: IHE Delft / Walburg Pers, 2000) 142 pp. ISBN 90-5730-111-3.

Borsay, P., 'Early Modern Urban Landscapes, 1540-1800', in Waller, P. (red.), **The English Urban Landscape**, (New York: Oxford University Press, 2000), pp. 99-124.

Bos, R. 't. en R. **Kaulingfreks, De hygiënemachine. Kanttekeningen bij de reinheidscultus in cultuur, organisatie en management**,(Kampen: Agora, 2001) 251 pp. ISBN 90-391-0832-3.

Botkin, D. B., **Forces of change : a new view of nature**,(Washington, D.C.: National Geographic Society, 2000) 256 pp. ISBN 0792275969.

Bowker, G. C. en S. L. Star, **Sorting things out. classification and its consequences**, paperback e ed. vol. (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000) 377 pp. ISBN 0262-52295-0.

Brown, D. B., A. Lyles en A. Hemingway, **Romantic Landscapes: The Norwich School of Painters**,(London, England: Tate Gallery Pub., 2000) 160 pp.

Brown, J. H., G. B. West en Santa Fe Institute (Santa Fe N.M.), (red.) **Scaling in biology**, (Oxford /New York: Oxford University Press, 2000) xiii, 352 pp. ISBN 019513141X (cl.) 0195131428 (pbk).

69
NET WERK
1142-1143
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Buell, L., **Writing for an endangered world : literature, culture, and environment in the U.S. and beyond**,(Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2001) viii, 365 pp. ISBN 0674004493.

Carter, F. W. en D. Turnock, **Environmental problems of East Central Europe**, 2e ed. (New York: Routledge, 2001) ISBN 0415174031.

Craddock, S., **City of plagues : disease, poverty, and deviance in San Francisco**,(Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000) x, 300 pp. ISBN 081663047X (hbk.) 0816630488 (pbk.).

Crawford, D. H., **The invisible enemy : a natural history of viruses**, (Oxford: Oxford University Press, 2000) x, 275 pp. ISBN
36 0198503326.

37 Cullen, F., **Cleansing rural Dublin : public health and housing initiatives in the South Dublin poor law union 1880-1920**,(Portland, OR: Irish Academic Press, 2001) ISBN 0716527383.

Darst, R. G., **Smokestack Diplomacy: Cooperation and Conflict in East-West Environmental Politics**, (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2001) xii + 300 pp. $22.95 (pbk).

Davis, L. A., **Environmental Disasters : A Chronicle of Individual, Industrial, and Governmental Carelessness**,(Facts on File, Inc, 1998) 480 pp. ISBN 0816032653.

Derickson, A., **Black Lung: Anatomy of a Public Health Disaster**, (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1998) xiv + 237 pp.

Dormandy, T., **The White Death: A History of Tuberculosis**,(New York: New York University Press, 2000) xiv + 433 pp.

Douthwaite, R., **The growth illusion: how economic growth has enriched the few, impoverished the many and endangered the planet**, Rev. and updated (Gabriola Island, B.C.: New Society Publishers, 1999) xiii, 383 pp. ISBN 0865713960.

Dreese, D. N., **Ecocriticism and the creation of self and place in environmental and American Indian literatures**, (New York: Peter Lang, 2001) ISBN 0820456616 (pbk.).

Echenberg, M. J., **Black death, white medicine : bubonic plague and the politics of public health in colonial Senegal**, (Portsmouth, NH: Heinemann, 2001) ISBN 0325070172, 0325070164 (pbk.).

English, P. C., **Old paint : a medical history of childhood lead-paint poisoning in the United States to 1980**,(New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2001) ISBN 0813529875.

Enzensberger, U., **Parasiten. Ein Sachbuch**,(Die Andere Bibliothek, 2001) 290 pp. ISBN 382185015. *f* 62,10.

Farber, P. L., **Finding Order in Nature: The Naturalist Tradition from Linnaeus to E. O. Wilson**, (Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 2000) x + 136 pp. Paper $15.95.

Fort, T., **Our love affair with the lawn**, (London: Harper Collins, 2000) 278 pp. ISBN 0-00-257064-5. *f* 42,90.

Frankel, J. A., **Globalization of the economy**,(Cambridge, MA.: National Bureau of Economic Research, 2000) 41 pp.

Garrett, L., **Betrayal of Trust : The Collapse of Global Public Health**, (Hyperion, 2000; 2001) 754 ; 781 pp. ISBN 0786865229 (hardcover); 0786884401 (pbk).
37 $16.95 (hardcover).

38 Geden, O., **Rechte Ökologie. Umweltschutz zwischen Emanzipation und Faschismus**, 2 e ed. vol. (Espresso Verlag, 285 pp. ISBN 3885207591. DM 34,90 € 17,84.

George, T. S., **Minamata : pollution and the struggle for democracy in postwar Japan**,194 (Cambridge (Mass.): Harvard University Asia Center : Distributed by Harvard University Press, 2001) xvi, 385 pp. ISBN 0674003640 (cloth).

Goldfrank, W. L., D. Goodman en A. Szasz, **Ecology and the world-system** (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1999) xv, 265 pp. ISBN 0313307253.

Gragson, T. L. en B. G. Blount, (red.) **Ethnoecology : knowledge, resources, and rights**, (Athens: University of Georgia Press, 1999) xviii, 163 pp. ISBN 0820320676, 0820321281(pbk.).

Groß, M., **Die Natur der Gesellschaft. Eine Geschichte der Umweltsoziologie**,(Weinheim: Juventa Vlg, 2000) 270 pp. ISBN 3779910713. DM 39,80 € 20,35.

Groves, R. H., 'Environmental history', in Burke, P. (red.), **New perspectives on historical writing**, 2nd ed. (University Park, Pa.: Pennsylvania State University Press, 2001), pp. viii, 306.

Groves, R. H., F. D. Panetta en J. G. Virtue, (red.) **Weed risk assessment, Australian Centre for International Agricultural Research**, 2001) ISBN 0-643-06561-X. £ 39,50 (pbk.).

Gudermann, R., **Morastwelt und Paradies: Ökonomie und Ökologie in der Landwirtschaft am Beispiel der Meliorationen in Westfalen und Brandenburg (1830-1880)**,(Paderborn, Germany: Ferdinand Schüningh, 2000) xiii + 577 pp.

Guillaume, J., (red.) **Architecture, jardin, paysage : l'environnement du château et de la villa aux XVe et XVIe siècles**, Actes

69
NET WERK
1144-1145
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

du colloque tenu à Tours du 1er au 4 juin 1992, Centre d'études supérieures de la Renaissance.(Tours: Picard, 1992) 311 pp. ISBN 2708405691.

Gunn, J. D., (red.) **The years without summer : tracing A.D. 536 and its aftermath** (Oxford, England: Archaeopress, 2000) 170 pp. ISBN 1841710741.

Hamm, B. P., J.-M. Drouin, P. Blandin en P. Acot, **The European origins of scientific ecology (1800-1901)**,(Amsterdam: Gordon and Breach Science, 1998) ISBN 9056991043 (pbk.), 9056991035.

Hartog, A. P. de, (red.) **De Voeding van Nederland in de twintigste eeuw : balans van honderd jaar werken aan voeding en gezondheid**, (Wageningen: Wageningen Pers, 2001) 224 pp. ISBN 9074134971.

Hatty, S. E. en J. Hatty, **The Disordered Body: Epidemic Disease and Cultural Transformation**, (New York: State University of New York Press, 1999) v + 362 pp.

Houtaud, A. de, **La santé à travers les sciences humaines et sociales : approche linguistique et sociologique**, (Paris: Masson, 1999) 144 pp. ISBN 2225856990.

Hughes, J. D., **An environmental history of the world : humankind's changing role in the community of life**, (New York: Routledge, 2001) ISBN 0415136180.

Ierley, M., **Comforts of home : the American house and the evolution of modern convenience**, (New York: C. Potter, 1999) 287 pp. ISBN 0609602993.

Jaeger, C. C., O. Renn, E. A. Rosa en T. Webler, **Risk, Uncertainty, and Rational Action**,(London: Earthscan Press, 2001).

Johns, A., (red.) **Dreadful Visitations: Confronting Natural Catastrophe in the Age of Enlightenment**, (New York: Routledge, 1999) xxv + 198 pp. ISBN 0415921767. $75.00 cloth; $20.99.

Karlen, A. en J. Doughty, (red.) **Biography of a Germ**, (New York: Knopf, 2001) 192 pp. ISBN 0385720661. $12.00.

Lambert, R. A., **Contested mountains. Nature, development and environment in the Cairngorms regions of Scotland, 1880-1980**,(Cambridge: White Horse Press, 2001) 320 pp. ISBN 1-874267-44-8. £ 40.-

Landry, D., **The invention of the countryside : hunting, walking, and ecology in English literature, 1671-1831**,(Houndmills, Hampshire ; New York: Palgrave, 2001) ISBN 0333961544 (cloth).

Leblanc, R., **Le savon : De la Préhistoire au XXIème siècle**, (Montreuil l'Argille: Pierann, 2001) 396 pp. ISBN 2912297524.

Lehtinen, A., 'Modernization and the Concept of Nature: On the Reproduction of Environmental Stereotypes', in Myllyntaus, T. en M. Saikku (red.), **Encountering the Past in Nature: Essays in Environmental History**, (Athens: Ohio University Press, 2001), pp. 29-48.

Lentz, D. L., **Imperfect balance : landscape transformations in the Precolumbian Americas**,(New York: Columbia University Press, 2000) xx, 547 pp. ISBN 0231111576 (pbk.) 0231111568 (cloth).

Lenz, G., **Verlusterfahrung Landschaft**, (Campus Fachbuch, 1999) 234 pp. ISBN 3593362554. DM 48,70 € 24,90.

Lewin, R. A., **Merde. Excursions into Scientific, Cultural and Socio-Historical Coprology**, (London: Aurum Press Ltd, 1999) 164 pp. ISBN 1-85410-732-1.

Lichter, S. R. en S. Rothman, **Environmental Cancer - A Political Disease?**, (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1999) xiii + 235 pp.

Lookingbill, B. D., **Dust Bowl, USA: Depression America and the ecological imagination, 1929-1941**, (Athens: Ohio University Press, 2001) ISBN 0821413759 (cloth) 0821413767 (pbk).

Lutts, R. R., **The Nature fakers. Wildlife, science and sentiment**, (University Press of Virginia, 2001) ISBN 0-8139-2081. £ 13.95.

Maffi, L., (red.) **On biocultural diversity. Linking language, knowledge and the environment**, paperback e ed., Smithsonian Institute, 2001) 578 pp. ISBN 1-56098-930-0. *f* 65.-.

Magnusson, R. J., **Water technology in the Middle Ages : cities, monasteries, and waterworks after the Roman Empire**, (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001) ISBN 080186626X.

Magoc, C. J., **So glorious a landscape: nature and the environment in American history and culture**, (Wilmington, Del.: Scholarly Resources, 2001) ISBN 0842026959, 0842026967 (pbk.).

Mazel, D., **A century of early ecocriticism**, (Athens: University of Georgia Press, 2001) ix, 370 pp. ISBN 0820322210, 0820322229 (pbk).

McCann, J., **Green land, brown land, black land : an environmental history of Africa, 1800-1990**, (Westport, CT: Heinemann, 1999) 201 pp. ISBN 0325000964.

McNeill, J. R., **Something new under the sun : an environmental history of the twentieth-century world**, (New York: Norton, 2000) xxvi, 421 pp. ISBN 0393049175.

69
NET WERK
1146-1147
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Melosi, M. V., **Effluent american cities, industry, energy and the environment** (Pittsburgh: University of Pittsburgh PRESS, 2001) ISBN 0-8229-4159-7 (hdbk.) / 0-8229-5766-3 (pbk.). £ 41,95/£ 16.95.

Meyer, T., Natur, Technik und Wirtschaftswachstum im 18. Jahrhundert. Risikoperzeption und Sicherheitsversprechen,12 (Cottbus: Waxmann, 2000) 230 pp. ISBN 3-89325-787-X. DM49,90 € 25,51.

Miller, B., **Fat of the Land: Garbage of New York, Last Two Hundred Years**,(New York: Four Walls Eight Windows, 2000) xxii + 414 pp.

Mosley, S., **The chimney of the world. A history of smoke pollution in Victorian and Edwardian Manchester**, (Cambridge: The White Horse Press, 2001) 288 pp. ISBN 1-874267-49-9. £ 35.

Murphy, P. D., **Farther afield in the study of nature-oriented literature**, (Charlottesville, Va.: University Press of Virginia, 2000) xviii, 254 pp. ISBN 0813919053, 0813919061(pbk.).

Myllyntaus, T. en M. Saikku, 'Environmental History: A New Discipline with Long Traditions', in Myllyntaus, T. en M. Saikku (red.), **Encountering the Past in Nature: Essays in Environmental History**, 2e ed., (Athens: Ohio University Press, 2001), pp. 1-28.

Neimark, P. en P. R. Mott, **The environmental debate : a documentary history**, (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1999) xxviii, 319 pp. ISBN 0313300208.

Nelson, B., **The wild and the domestic : animal representation, ecocriticism, and western American literature**,(Reno: University of Nevada Press, 2000) xiii, 178 pp. ISBN 0874173477 (pbk.).

O'Connor, E., **Raw material : producing pathology in Victorian culture**, (Durham, NC: Duke University Press, 2001) ISBN 0822326086 (cloth) 0822326167 (pbk.).

Paravicini Baliani, A. en F. Santi, **The Regulation of Evil: Social and Cultural Attitudes to Epidemics in the Late Middle Ages**, (Firenze, Italy: Sismel, 1998) 211 pp.

Pedroli, B., (red.) **Landscape - Our home /Lebensraum Landschaft**, (Zeist/Stuttgart: Indigo/Freies Geistesleben, 2001) ISBN 90-6038-490-3 / 3-7725-1977-6. *f* 69,50.

Poser, S., **Museum der Gefahren Die gesellschaftliche Bedeutung der Sicherheitstechnik**,(Cottbus: Waxmann, 1998) 264 pp. ISBN 3-89325-634-2. 49,90 DM € 25,51.

Precht, R. D., **Noahs Erbe. Vom Recht der Tiere und den Grenzen des Menschen**, (Rowohlt, 2000) 404 pp. ISBN 3499608723. DM 19,90 € 10,17.

Rappaport, R. A., E. Messer en M. Lambek, **Ecology and the sacred : engaging the anthropology of Roy A. Rappaport**, (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001) viii, 364 pp. ISBN 0472111701.

Redman, C. L., **Human impact on ancient environments**, (Tucson: University of Arizona Press, 1999) xiv, 239 pp. ISBN 0816519625 (cloth) 0816519633 (pbk.).

Rotberg, R. I., **Health and Disease in Human History: A Journal of Interdisciplinary History Reader**, (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2000) 345 pp.

Russell, C. A., **Chemistry, society and environment, a new history of the British Chemical Industry**, (Cambridge: RSC, 2000) xvi, 372 pp. ISBN 0854045996.

Russell, E., **War and nature : fighting humans and insects with chemicals from World War I to Silent spring**, (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2001) xvii, 315 pp. ISBN 0521790034 (hbk.) 0521799376 (pbk.).

Schaminee, J. en R. van 't. Veer, **100 jaar op de kniëen. De geschiedenis van de plantensociologie in Nederland**,(KNNV/Opulus Press, 2000) 238 pp. ISBN 9050111416. *f* 50,60.

Schiffer, M. B., (red.), **Social theory in archaeology**, (Salt Lake City: University of Utah Press, 2000) viii, 237 pp. ISBN 0874806429 (pbk.).

Schmidt-Bachem, H., Tüten, **Beutel, Tragetaschen. Zur Geschichte der Papier, Pappe und Folien verarbeitenden Industrie in Deutschland**, (2001) ISBN 3-8309-1037-1.

Schouten, M. G. C., **De natuur als beeld in religie, filosofie en kunst**, (KNNV Uitgevers, 2001) 239 pp. *f* 59,90.

Shapiro, J., **Mao's war against nature: politics and the environment in Revolutionary China**, (Cambridge /New York: Cambridge University Press, 2001) xvii, 287 pp. ISBN 0521781507, 0521786800 (pbk.).

Shoumatoff, N. en N. Shoumatoff, **The Alps : Europe's mountain heart**, (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001) xxi, 265 pp. ISBN 0472111116.

Singh, R. S., (red.) **Thinking about evolution : historical, philosophical, and political perspectives**, (New York: Cambridge University Press, 2001) xvii, 606 pp. ISBN 0521620708.

Sivulka, J., **Stronger than dirt : a cultural history of advertising personal hygiene in America, 1875-1940**, (Amherst, NY: Humanity Books, 2001) ISBN 1573929522 (paper).

Smil, V., **Enriching the Earth: Fritz Haber, Carl Bosch, and the Transformation of World Food Production**, (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2001) xvii + 338 pp. $34.95.

Sonnabend, H., **Naturkatastrophen in der Antike. Wahrnehmung, Deutung, Management**, (Stuttgart: Metzler, 1999) 270 pp. ISBN 3476015483. DM 59,80 € 30,58.

Sonnabend, H., **Mensch und Landschaft in der Antike. Lexikon der Historischen Geographie**, (Stuttgart: Metzler, 1999) 600 pp. ISBN 3476012859. DM 99,80 € 51,03.

Stevis, D. en V. J. Assetto, (red.) **The international political economy of the environment : critical perspectives**, vol. 12, (Boulder, Colo.: Lynne Rienner Publishers, 2001) viii, 309 pp. ISBN 1555879225 1555879802 (pbk.).

Todd, D., **Tinkering with Eden. A natural history of exotics in America**, (Norton, 2001) 302 pp.

42 ISBN 0393048608. *f* 79,25.

43 Tucker, R. P., **Insatiable appetite : the United States and the ecological degradation of the tropical world**, (Berkeley: University of California Press, 2000) xiii, 551 pp. ISBN 0520220870 (cloth). £ 28,50.

Vögele, J. en W. Woelk, (red.) **Stadt, Krankheit und Tod. Geschichte der städtischen Gesundheitsverhältnisse während der Epidemiologischen Transition (vom 18. bis ins frühe 20. Jahrhundert)**, Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. 62, (Berlin: Duncker & Humblot, 2000) 519 pp.

Waller, P., (red.) **The English Urban Landscape**, (New York: Oxford University Press, 2000) 352 pp.

Webster, C., **Caring for health : history and diversity**, 3e ed. (Phildelphia, Pa.: Open University, 2001) ISBN 0335208401 (pbk.).

Weiner, D. R., **A little corner of freedom : Russian nature protection from Stalin to Gorbachëv**, (Berkeley, Calif.: University of California Press, 1999) xiv, 556 pp. ISBN 0520213971 (cloth).

Weltman-Aron, B., **Landscape gardening and nationalism in eighteenth-century England and France**, (New York: State University of New York Press, 2001) 190 pp. ISBN 0-7914-4806-1. *f* 57,50.

Wijs, I. de, **Wat (zit) er ! (in de) Toren?**, (Utrecht/Amsterdam: Waterleidingmuseum/Zorkon uitgevers, 2001) 48 pp. ISBN 90-5247-233-5. *f* 32,50, € 14,75.

Wilson, R. A., (red.) **Species : new interdisciplinary essays**, (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1999) xxi, 325 pp. ISBN 0262232014 (hc) 0262731231 (pbk.).

69

NET WERK

1148-1149

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Winn Carlson, L., **Cattle: An Informed Social History**, (Ivan R Dee, Inc., 2001) 352 pp. ISBN 1566633885. $27.50.

Wolf, J. H., **Don't kill your baby : public health and the decline of breastfeeding in the nineteenth and twentieth centuries**, (Columbus: Ohio State University Press, 2001) ISBN 0814208770, 0814250777 (pbk.).

Worboys, M., **Spreading germs : diseases, theories, and medical practice in Britain, 1865-1900**, (Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press, 2000) xvi, 327 pp. ISBN 0521773024.

Proefschriften

Augerot, X., **An environmental history of the salmon management philosophies of the North Pacific: Japan, Russia, Canada, Alaska and the Pacific Northwest United States**, Ph.D, Oregon State University, 2000, 407 pp. ISBN 0-599-89641-8.

Camiscioli, E., **Reproducing the French race: Immigration, reproduction, and national identity in France, 1900-1939**, Ph. D, The University of Chicago, 2000, 207

43 pp. ISBN 0-599-97531-8.

44 Cochran, S., **Styles of the wild**, PhD, City University of New York, 2000, 296 pp. ISBN 0-599-74593-2.

Ehlert, A. O., **"There's a bad time coming" : ecological vision in the fiction of D.H. Lawrence**, PhD, Uppsala University, 2001, 201 pp.

Goehring, M. L., **Landscape in Franco-Flemish Manuscript Illumination of the Late Fifteenth and Early Sixteenth Centuries**, Ph. D, Case Western Reserve University, 2000.

Grigsby, B. L., **'The Doctour Maketh This Descriptioun': The Moral and Social Meanings of Leprosy and Bubonic Plague in Literary, Theological, and Medical Texts of the English Middle Ages and Renaissance**, Ph. D, Loyola University of Chicago, 2000, 325 pp.

Imort, M., **Forestopia: The use of the forest landscape in naturalizing National Socialist ideologies of Volk, race, and Lebensraum, 1918-1945 (Germany)**, Ph.D, Queen's University at Kingston (Canada), 2000, 538 pp. ISBN 0-612-54061-8.

Silverman, M. J., **No immediate risk: Environmental safety in nuclear weapons production, 1942-1985**, PhD, Carnegie-Mellon University, 2000, 438 pp. ISBN 0-599-93995-8.

Skoski, J. R., **Public baths and washhouses in Victorian Britain, 1842-1914**, Ph.D, Indiana University, 2000, 207 pp.

Starks, T. A., **The Body Soviet: Health, Hygiene, and the Path to**

a New Life in the 1920s, Ph.D, Ohio State University, 2000, 269 pp.

Tynan, N., **The private provision of water: Lessons from the London experience, 1582-1902**, Ph.D, George Mason University, 2001, 127 pp. ISBN 0-599-93092-6.

Thorsheim, P. J., **Inventing air pollution: The social construction of smoke in Britain, 1880-1920**, Ph.D, The University of Wisconsin - Madison, 2000, 391 pp.

Washington, S. H., **Packing them in: A twentieth century working class environmental history**, Ph.D, Case Western Reserve University, 2000, 367 pp. ISBN 0-599-88341-3.

Williams, A. E., **Nothing but bodies: Nineteenth century representations of animals in Georges Cuvier's natural system and United States industrial meat production**, Ph.D, The University of Rochester, 2000, 229 pp. ISBN 0-599-93011-X.

44/45

Tijdschriften

Indonesian Environment History Newsletter 15, june 2001

Osseweijer, M., 'Taken at the flood: marine resource use and management in Aru', pp. 2-6.

Butcher, J. G., 'Extending the frontier of fisheries', pp. 7-8.

Semedi, P., 'The story of a Javanese fishing community, 1820s-1990s', p. 9.

Ravesteijn, W., 'Civil engineering in the Dutch East Indies/Indonesia', pp. 10-12.

Bankoff, G., 'Cultures of disaster: society and natural hazards in the Philippines', pp. 13-14.

Obidzinski, K., 'The informal timber economy in East Kalimantan', pp. 16-17.

Boomgaard, P. en M. Osseweijer, 'Water as a life giving and deadly force, Leiden, June 2001', p. 18.

McCarthy, J., 'Political ecology of rainforest destruction in Sumatra and Kalimantan', p. 20.

- - - - -

Environment and History vol. 7, 2, may 2001

Hoffmann, R. C., 'Frontier Foods for Late Medieval Consumers', pp. 131-167.

Hacquebord, L., 'Three Centuries of Whaling and Walrus Hunting', , pp. 169-187.

Broich, J., 'The Wasting of Wolin', pp. 197-199.

Castro Herreira, G., 'On Cattle and Ships', pp. 201-217.

Ward, E. R., 'Geo-Environmental Disconnection and the Colorado River Delta', pp. 219-246.

- - - - -

Environment and History vol. 7, 3, august 2001

Bennett, J. A., 'War, emergency and the environment: Fiji, 1939-1946', pp. 255-287.

Saravanan, V., 'Technological transformations and water conflicts in the Bhavani basin of Tamil Nadu, 1930-1970', pp. 289-334.

Weiss, G., 'Mountain forest policy in Austria: a historical policy analysis on regulating national resources', pp. 335-355.

Morris, B., 'Wildlife conservation in Malawi', pp. 357- 372.

69

NET WERK

1150-1151

contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Diverse artikelen

Acuna-Soto, R., L. C. Romero en J. H. Maguire, 'Large epidemics of hemorrhagic fevers in Mexico 1545-1815', **Am J Trop Med Hyg**, vol. 62, 6, Jun 2000, pp. 733-739.

45/46

Agodi, A. en C. Pasquarella, '[Surveillance of hospital infections: review of the literature in historical perspective]', **Ann Ig**, vol. 12, 4 Suppl 2, Jul-Aug 2000, pp. 23-32.

Albert, M. R., 'Dermatology related advertisements from the 1920s and 1930s', **Int J Dermatol**, vol. 39, 5, May 2000, pp. 389-395.

Anderson, J. B., 'Mad dogs, microbes, and other pests. Some medical problems in early Durham', **N C Med J**, vol. 62, 3, May-Jun 2001, pp. 154-157.

Andrews, J., 'Letting madness range: travel and mental disorder, c1700-1900', **Clio Med**, vol. 56, 2000, pp. 25-88.

Anto, J. M., J. Sunyer en M. Kogevinas, 'Environment and health: the long journey of environmental epidemiology at the turn of the millennium', **J Epidemiol Biostat**, vol. 5, 1, 2000, pp. 49-60.

Armitage, P., 'Reflections on statistics at the London School of Hygiene and Tropical Medicine 30 years ago', **Stat Med**, vol. 19, 23, Dec 15 2000, pp. 3165-3170.

Arnold, L., 'The Windscale accident - some memories and reflections', **J Radiol Prot**, vol. 20, 3, Sep 2000, pp. 255-256.

Artiukhov, S. A., '[The development of the Sochi health resort in the 20s and 30s]', **Vopr Kurortol Fizioter Lech Fiz Kult** 1, Jan-Feb 2000, pp. 43-46.

Bache, T., '[Andreas Christian Bull (1840-1920) and his survey of poliomyelitis]', **Tidsskr Nor Laegeforen**, vol. 120, 27, Nov 10 2000, pp. 3292-3293.

Bayer, R. en A. L. Fairchild, 'Public health. Surveillance and privacy', **Science**, vol. 290, 5498, Dec 8 2000, pp. 1898-1899.

Benedictus, G., J. Verhoeff, Y. H. Schukken en J. W. Hesselink, 'Dutch paratuberculosis programme history, principles and development', **Vet Microbiol**, vol. 77, 3-4, Dec 20 2000, pp. 399-413.

Benson, K. R., 'The emergence of ecology from natural history', **Endeavour**, vol. 24, 2, 2000, pp. 59-62.

Berman, D. M. en A. Knoepfli, 'As-

bestos magnate to environmental guru: the morphing of Stephan Schmidheiny', **Int J Occup Environ Health**, vol. 6, 4, Oct-Dec 2000, pp. 351-352.
Berridge, V., 'History in public health: who needs it?', **Lancet**, vol. 356, 9245, Dec 2 2000, pp. 1923-1925.
Bess, M., 'Greening the Mainstream: Paradoxes of Antistatism and Anticonsumerism in the French Environmental Movement', **Environmental History**, vol. 5, January, 2000, pp. 6-26.
Bicik, I., L. Jelecek en V. Stepanek, 'Land-Use Changes and Their Social Driving Forces in Czechia in the 19th and 20th Centuries', **Land Use Policy**, vol. 18, 2001, pp. 65-73.
Bjering, S., Deinboll, II en J. Maehlen, '[The olfactory sense]', **Tidsskr Nor Laegeforen**, vol. 120, 30, Dec 10 2000, pp. 3719-3725.
Black, J. en D. Black, 'Plague in east Suffolk 1906-1918', **J R Soc Med**, vol. 93, 10, Oct 2000, pp. 540-543.
Blendon, R. J. en J. M. Benson, 'Americans' views on health policy: a fifty-year historical perspective', **Health Aff (Millwood)**, vol. 20, 2, Mar-Apr 2001, pp. 33-46.
Boor-van der Putten, I. M., '[The rise of the Clinic for Small Domestic Animals]', **Tijdschr Diergeneeskd**, vol. 125, 8, Apr 15 2000, pp. 262-263.
Buckland, S. T., I. B. Goudie en D. L. Borchers, 'Wildlife population assessment: past developments and future directions', **Biometrics**, vol. 56, 1, Mar 2000, pp. 1-12.
Burkhardt, R. W. J., 'A Man and His Menagerie', **Natural History**, vol. 110, February, 2001, pp. 62-69.
Burrows, D., V. V. Zverev en I. A. Sarankov, '[Harm Reduction-its history and practice]', **Zh Mikrobiol Epidemiol Immunobiol** 4, Jul-Aug 2000, pp. 65-69.
Capasso, L., 'Indoor pollution and respiratory diseases in Ancient Rome', **Lancet**, vol. 356, 9243, Nov 18 2000, p. 1774.
Capasso, L., 'Herculaneum victims of the volcanic eruptions of Vesuvius in 79 AD', **Lancet**, vol. 356, 9238, Oct 14 2000, pp. 1344-1346.
Cardinale, A. E., '[The electric revolution that changed the world. Two centuries ago Volta presented the pile]', **Radiol Med (Torino)**, vol. 100, 6, Dec 2000, pp. 404-414.
Carmichael, C. L., 'The decision to fluoridate the Newcastle water supply from 7 October 1968', **Dent Hist** 37, May 2000, pp. 19-29.
Chard, C., 'Lassitude and revival in the warm south: relaxing and exciting travel, 1750-1830', **Clio Med**, vol. 56, 2000, pp. 179-205.
Chinard, F. P., 'Water and solute exchanges. How far have we come in 100 years? What's next?', Ann **Biomed Eng**, vol. 28, 8, Aug 2000, pp. 849-859.
Cirillo, V. J., 'Fever and reform: the typhoid epidemic in the Spanish-American War', J Hist Med Allied Sci, vol. 55, 4, Oct 2000, pp. 363-397.
Clark, B. en J. Foster, 'Henry S. Salt, Socialist, Animal Rights Activist: An Introduction to Salt's 'A Lover of Animals", **Organization & Environment**, vol. 13, December, 2000, pp. 468-473.
Clark, B. en J. Foster, 'William Stanley Jevons and The Coal Question: An Introduction to Jevons's 'Of the Economy of Fuel", **Organization & Environment**, vol. 14, March, 2001, pp. 93-98.
Clausing, G., K. Vickers en J. W. Kadereit, 'Historical biogeography in a linear system: genetic variation of sea rocket (Cakile maritima) and sea holly (Eryngium maritimum) along European coasts', **Mol Ecol**, vol. 9, 11, Nov 2000, pp. 1823-1833.
Cochran, G. M., P. W. Ewald en K. D. Cochran, 'Infectious causation of disease: an evolutionary perspective', **Perspect Biol Med**, vol. 43, 3, Spring 2000, pp. 406-448.
Cohen, M. L., 'Changing patterns of infectious disease', **Nature**, vol. 406, 6797, Aug 17 2000, pp. 762-767.
Colon, G., 'Journal 100 & 150 years ago. Some interesting notes', **J La State Med Soc**, vol. 152, 9, Sep 2000, pp. 425-426.
Connolly, C., 'The TB preventorium', **Am J Nurs**, vol. 100, 10, Oct 2000, pp. 62-65.
Cook, G. C., 'Influence of diarrhoeal disease on military and naval campaigns', **J R Soc Med**, vol. 94, 2, Feb 2001, pp. 95-97.
Cook, G. C. en A. J. Webb, 'William Farr's influence on Florence Nightingale', **J Med Biogr**, vol. 9, 2, May 2001, p. 122.
Cordain, L., J. B. Miller, S. B. Eaton, N. Mann, et al., 'Plant-animal subsistence ratios and macronutrient energy estimations in worldwide hunter-gatherer diets', **Am J Clin Nutr**, vol. 71, 3, Mar 2000, pp. 682-692.
Costello, E. J. en A. Angold, 'Developmental psychopathology and public health: past, present, and future', **Dev Psychopathol**, vol. 12, 4, Autumn 2000, pp. 599-618.
Cotes, J. E., 'The Medical Research Council Pneumoconiosis Research Unit, 1945-1985: a short history and tribute', **Occup Med (Lond)**, vol. 50, 6, Aug 2000, pp. 440-449.
Craig, O., J. Mulville, M. P. Pearson, R. Sokol, et al., 'Detecting milk proteins in ancient pots',

69
NET WERK
1152-1153
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Nature, vol. 408, 6810, Nov 16 2000, p. 312.
Csillag, C., 'Turning point: environmental health in Brazil', **Environ Health Perspect**, vol. 108, 11, Nov 2000, pp. A504-511.
Curcic, M. en L. Tari, 'Smallpox vaccination in Senta County in the early 19th century', **Med Pregl**, vol. 53, 7-8, Jul-Aug 2000, pp. 413-422.
Curtis, V. en A. Biran, 'Dirt, disgust, and disease. Is hygiene in our genes?', **Perspect Biol Med**, vol. 44, 1, Winter 2001, pp. 17-31.
Dam, P. J. M. van, 'Sinking peat bogs. Environmental Change in Holland 1350-1550', **Environmental History**, vol. 6, 1, january 2001, pp. 32-45.
Davidson, R., 'Dangerous liaisons: a social history of venereal disease in twentieth-century Scotland', **Clio Med**, vol. 57, 2000, pp. i-vii, 1-383.
Davis, J. L., J. A. Heginbottom, A. P. Annan, R. S. Daniels, et al., 'Ground penetrating radar surveys to locate 1918 Spanish flu victims in permafrost', **J Forensic Sci**, vol. 45, 1, Jan 2000, pp. 68-76.
Degteva, G. K., '[The 70th anniversary of the Nizhegorod Research Institute of Epidemiology and Microbiology of the Ministry of Public Health of the Russian Federation]', **Zh Mikrobiol Epidemiol Immunobiol** 3, May-Jun 2000, pp. 119-121.
Deichmann, U., 'An unholy alliance. The Nazis showed that 'politically responsible' science risks losing its soul', **Nature**, vol. 405, 6788, Jun 15 2000, p. 739.
Deschamps, J. P. en V. H. desFontaines, '[Human rights and public health, from Jonathan Mann to Moncef Marzouki]', **Sante Publique**, vol. 12, 3, Sep 2000, pp. 281-282.
Dirckx, J. H., 'Pestilence narratives in classical literature: a study in creative imitation. II. Virgil, Ovid, Seneca, and Silius Italicus', **Am J Dermatopathol**, vol. 22, 5, Oct 2000, pp. 459-464.
Dolan, B., 'Malthus's political economy of health: the critique of Scandinavia in the Essay on population', **Clio Med**, vol. 59, 2000, pp. 9-32.
Dominin, S. G., S. V. Kashanskii, E. G. Plotko, E. I. Likhacheva, et al., '[Asbestos: contemporary problems of industrial medicine and ecology]', **Med Tr Prom Ekol** 11, 2000, pp. 1-4.
Donaldson, L., 'Disease emergence and health transitions in the last millennium', **J R Coll Physicians Lond**, vol. 34, 6, Nov-Dec 2000, pp. 543-548.
Dugacki, V., '[Museum of the History of Hygiene in Croatia]', **Lijec Vjesn**, vol. 123, 1-2, Jan-Feb 2001, pp. 37-38.

48
49

69
NET WERK
1154-1155
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Duncan, S. R., S. Scott en C. J. Duncan, 'Modelling the dynamics of scarlet fever epidemics in the 19th century', **Eur J Epidemiol**, vol. 16, 7, 2000, pp. 619-626.
Durand, M. en J. Grattan, 'Effects of volcanic air pollution on health', **Lancet**, vol. 357, 9251, Jan 20 2001, p. 164.
Eckel, W. P., M. B. Rabinowitz en G. D. Foster, 'Discovering unrecognized lead-smelting sites by historical methods', **Am J Public Health**, vol. 91, 4, April 2001, pp. 625-627.
Egilman, D. S. en A. Reinert, 'Corruption of previously published asbestos research', **Arch Environ Health**, vol. 55, 1, Jan-Feb 2000, pp. 75-76.
Engstrand, I. en H. Wilson, 'Of Fish and Men: Spanish Marine Science During the Late Eighteenth Century', **Pacific Historical Review**, vol. 69, February, 2000, pp. 3-30.
Falk, R., K. Almren en I. Ostergren, 'Experience from retrospective radon exposure estimations for individuals in a radon epidemiological study using solid-state nuclear track detectors', **Sci Total Environ**, vol. 272, 1-3, May 14 2001, pp. 61-66.
Fee, E. en T. M. Brown, 'Preemptive biopreparedness: can we learn anything from history?', **Am J Public Health**, vol. 91, 5, May 2001, pp. 721-726.
Fiechter, A., 'Biotechnology in Switzerland and a glance at Germany', **Adv Biochem Eng Biotechnol**, vol. 69, 2000, pp. 175-208.
Fiedler, K. en M. Lindner, 'August Gartner and building, housing and communal hygiene 100 years of housing hygiene in Jena', **Int J Hyg Environ Health**, vol. 203, 1, Mar 2000, pp. 65-70.
Folk, G. E. en R. Elsner, 'Experimental physiology in the polar regions: the historical development', **Comp Biochem Physiol A Mol Integr Physiol**, vol. 126, 2, Jun 2000, pp. 135-136.
Fomon, S., 'Infant feeding in the 20th century: formula and beikost', **J Nutr**, vol. 131, 2, Feb 2001, pp. 409S-420S.
Foster, J., 'E. Ray Lankester, Ecological Materialist: An Introduction to Lankester's 'Effacement of Nature by Man'', **Organization & Environment**, vol. 13, June, 2000, pp. 233-235.
Freeman, B. A., 'Oxygen: the airborne nutrient that both sustains and threatens life', **Nutrition**, vol. 16, 7-8, Jul-Aug 2000, pp. 478-480.
Frickel, S., 'The Environmental Mutagen Society and the emergence of genetic toxicology: a sociological perspective', **Mutat Res**, vol. 488, 1, Mar 2001, pp. 1-8.
Gamble, J. G., 'Dressed to kill: the

50
51

mid-nineteenth century crinoline craze', **Pharos Alpha Omega Alpha Honor Med Soc**, vol. 63, 1, Winter 2000, pp. 16-21.
Geraghty, K. E. en M. Wynia, 'Advocacy and community: the social roles of physicians in the last 1000 years. Part II', **Med Gen Med** Nov 6 2000, p. E28.
Gibbs, R. S., 'Impact of infectious diseases on women's health: 1776-2026', **Obstet Gynecol**, vol. 97, 6, Jun 2001, pp. 1019-1023.
Gioda, A., ' A Short History of Water', **Nature and Resources**, vol. 5, January-March, 1999, pp. 42-48.
Gonzalez de Posada, F., '[Current considerations around the search for extraterrestrial life]', **An R Acad Nac Med (Madr)**, vol. 117, 1, 2000, pp. 207-223.
Gould, E. M. en D. B. Chappel, 'Graveyard gleanings: socio-economic, geographical and gender inequalities in health at Tynemouth, UK, 1833-1853', **J Public Health Med**, vol. 22, 3, Sep 2000, pp. 280-286.
Grossl, N. A., 'Sir Jimmy and the worm slayers', **Pharos Alpha Omega Alpha Honor Med Soc**, vol. 63, 2, Spring 2000, pp. 8-11.
Guillemin, J., 'Anthrax: the investigation of a deadly outbreak', **N Engl J Med**, vol. 343, 16, Oct 19 2000, p. 1198.
Haas, C., '[The rapid expansion of the anti-variola vaccination in France in the 19th. Century]', **Ann Med Interne (Paris)**, vol. 151, 7, Nov 2000, pp. 523-526.
Halliday, S., 'William Farr: campaigning statistician', **J Med Biogr**, vol. 8, 4, Nov 2000, pp. 220-227.
Harada, K. en G. P. Glasby, 'Human impact on the environment in Japan and New Zealand: a comparison', **Sci Total Environ**, vol. 263, 1-3, Dec 18 2000, pp. 79-90.
Harper, D. P., 'Angelical conjunction: religion, reason, and inoculation in Boston, 1721-1722', **Pharos Alpha Omega Alpha Honor Med Soc**, vol. 63, 1, Winter 2000, pp. 37-41.
Helfand, W. H., J. Lazarus en P. Theerman, 'The Children's Bureau and public health at midcentury', **Am J Public Health**, vol. 90, 11, Nov 2000, p. 1703.
Helfand, W. H., J. Lazarus en P. Theerman, '"Salus Populi Suprema Lex": the health of the people is the supreme law', **Am J Public Health**, vol. 91, 5, May 2001, p. 689.
Hernberg, S., 'Lead poisoning in a historical perspective', **Am J Ind Med**, vol. 38, 3, Sep 2000, pp. 244-254.
Hollo, J. en U. P. Kralovanszky, 'Biotechnology in Hungary', **Adv Biochem Eng Biotechnol**, vol. 69, 2000, pp. 151-173.
Horvath, I. en L. Vertes, '[Dr. Karoly Vajda, founder of modern life insurance medicine in Hungary]', **Orv Hetil**, vol. 141, 46, Nov 12 2000, pp. 2497-2500.
Jackson, J. B. C., M. X. Kirby, W. Berger, K. A. Bjorndal, et al., 'Historical Overfishing and the Recent Collapse of Coastal Ecosystems', **Science** 293, July 27 2001, pp. 629-637.
Johnson, K. A., A. Sardell en B. Richards, 'Federal immunization policy and funding: a history of responding to crises', **Am J Prev Med**, vol. 19, 3 Suppl, Oct 2000, pp. 99-112.
Karatzas, K., 'Preservation of environmental characteristics as witnessed in classic and modern literature: the case of Greece', **Sci Total Environ**, vol. 257, 2-3, Aug 10 2000, pp. 213-218.
Katzen, R. en G. T. Tsao, 'A view of the history of biochemical engineering', **Adv Biochem Eng Biotechnol**, vol. 70, 2000, pp. 77-91.
Keeling, M. J. en C. A. Gilligan, 'Bubonic plague: a metapopulation model of a zoonosis', **Proc R Soc Lond B Biol Sci**, vol. 267, 1458, Nov 7 2000, pp. 2219-2230.
Knegtering, E., H. J. v. de Windt en A. J. M. SchootUiterkamp, 'Trends in the legal status of indigenous species', **Environmental Conservation**, vol. 27, 4, 2000, pp. 401-413.
Knezevic, S., '[The Museum of the History of Hygiene and the Croatian Medical Society]', **Lijec Vjesn**, vol. 123, 1-2, Jan-Feb 2001, p. 51.
Kriz, B., 'Reporting system and control of infectious diseases in the Czech lands in the past years until year 1945', **Cent Eur J Public Health**, vol. 8, 4, Nov 2000, pp. 213-215.
Krueger, W. A. en K. E. Unertl, '[The historical development of intensive care in Germany. Contemporary reflections. 18. Development of hygiene in intensive care]', **Anaesthesist**, vol. 49, 8, Aug 2000, pp. 743-751.
La Vergata, A., 'Biology and sociology of fertility. Reactions to the Malthusian threat, 1798-1933', **Clio Med**, vol. 59, 2000, pp. 189-222.
Labisch, A., '[Health, public health, society-results from the past, responsibilities for the future]', **Gesundheitswesen**, vol. 62, 12, Dec 2000, pp. 619-626.
Lambert, R., 'Conservation, Recreation and Tourism: Craigellachie National Nature Reserve, Aviemore, 1950-1980', **Northern Scotland**, vol. 20, 2000, pp. 113-124.
Larsen, O., '[Professional cooperation and overview of the health status. Two important initiatives from Christian August Egeberg in 1838 and 1855]', **Tidsskr Nor**

69
NET WERK
1156-1157
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Laegeforen, vol. 120, 23, Sep 30 2000, pp. 2792-2793.
Leveau, P., 'Le paysage aux époques historiques: un document archéologique', **Annales**, vol. 55, May-June, 2000, pp. 555-582.
Levy, D. en P. Newell, 'Oceans Apart? Business Responses to Global Environmental Issues in Europe and the United States', **Environment**, vol. 42, November, 2000, pp. 8-20.
Lewontin, R. en R. Levins, 'Eppur' Si Muove: Schmalhausen's Law', **Capitalism, Nature, Socialism**, vol. 11, December, 2000, pp. 103-108.
Lherminer, P. en M. Solignac, '[Species: author definitions]', **C R Acad Sci** III, vol. 323, 2, Feb 2000, pp. 153-165.
Lidberg, L., '[Erik Essen-Moller and his era]', **Lakartidningen**, vol. 97, 49, Dec 6 2000, p. 5805.
Macmillan, M., 'Restoring Phineas Gage: a 150th retrospective', **J Hist Neurosci**, vol. 9, 1, Apr 2000, pp. 46-66.
Mariani-Costantini, A., 'Natural and cultural influences on the evolution of the human diet: background of the multifactorial processes that shaped the eating habits of Western societies', **Nutrition**, vol. 16, 7-8, Jul-Aug 2000, pp. 483-486.
Martonik, J. F., E. Nash en E. Grossman, 'The history of OSHA's asbestos rule makings and some distinctive approaches that they introduced for regulating occupational exposure to toxic substances', **Aihaj**, vol. 62, 2, Mar-Apr 2001, pp. 208-217.
Mertz, W., 'Three decades of dietary recommendations', **Nutr Rev**, vol. 58, 10, Oct 2000, pp. 324-331.
Mirkin, B. M. en L. G. Naumova, '[Importance of S. M. Razumovsscience]', **Zh Obshch Biol**, vol. 61, 6, Nov-Dec 2000, pp. 662-669.
Moseng, O. G., '[The early modern state and the responsibility for public health]', **Tidsskr Nor Laegeforen**, vol. 120, 21, Sep 10 2000, pp. 2546-2547.
Naumov, N. P., '[The geographical variability in the population count dynamics and evolution. 1945]', **Zh Obshch Biol**, vol. 61, 5, Sep-Oct 2000, pp. 535-548.
Needleman, H. L., 'The removal of lead from gasoline: historical and personal reflections', **Environ Res**, vol. 84, 1, Sep 2000, pp. 20-35.
Nemery, B., P. H. Hoet en A. Nemmar, 'The Meuse Valley fog of 1930: an air pollution disaster', **Lancet**, vol. 357, 9257, Mar 3 2001, pp. 704-708.
Newman, B. Y., 'The sun tan myth', **Optometry**, vol. 71, 11, Nov 2000, p. 688.
Noah, D. L., J. K. Grayson en L. C. Caudle, 3rd, 'Ten great veterinary public health/preventive medicine achievements in the United States, 1901 to 2000', **J Am Vet Med Assoc**, vol. 217, 12, Dec 15 2000, pp. 1834-1836.
Paton, B. C., 'Joseph Lister, antiseptic surgery, and wilderness medicine - a commentary', **Wilderness Environ Med**, vol. 11, 4, Winter 2000, pp. 272-273.
Pennisi, E., 'Taxonomic revival', **Science**, vol. 289, 5488, Sep 29 2000, pp. 2306-2308.
Pless-Mulloli, T., C. E. Dunn, R. Bhopal, P. Phillimore, et al., 'Is it feasible to construct a community profile of exposure to industrial air pollution?', **Occup Environ Med, vol.** 57, 8, Aug 2000, pp. 542-549.
Podoll, K., '[History of scientific and popular educational films in neurology and psychiatry in Germany 1985-1929]', **Fortschr Neurol Psychiatr**, vol. 68, 11, Nov 2000, pp. 523-529.
Powlson, M., 'Red jackets and red noses', **J R Soc Med**, vol. 93, 4, Apr 2000, p. 214.
Prescott, H. M., 'The white plague goes to college: tuberculosis prevention programs in colleges and universities, 1920-1960', **Bull Hist Med**, vol. 74, 4, Winter 2000, pp. 735-772.
Raevskii, K. K. en V. M. Dobrynin, '[The most important results and prospects of the scientific research in the protection of Army and Navy Forces against adverse biological factors]', **Voen Med Zh**, vol. 321, 10, Oct 2000, pp. 30-36.
Roehr, M., 'History of biotechnology in Austria', **Adv Biochem Eng Biotechnol**, vol. 69, 2000, pp. 125-149.
Rumiantsev, G. I., S. M. Novikov, T. A. Kozlova, N. N. Beliaeva, et al., '[Role of the General Hygiene Department of the I.M. Sechenov Moscow Medical Academy in the development of scientific and methodological bases of preventive medicine]', **Gig Sanit** 6, Nov-Dec 2000, pp. 6-9.
Schink, B., 'Microbial ecology - a late developing field in science', **FEMS Microbiol Rev**, vol. 24, 5, Dec 2000, p. 553.
Schiotz, A., '[To see oneself in a context - medicine and historia - the two cultures]', **Tidsskr Nor Laegeforen**, vol. 120, 30, Dec 10 2000, pp. 3746-3748.
Schneider, D. W., 'Local knowledge, environmental politics, and the founding of ecology in the United States. Stephen Forbes and "The Lake as a Microcosm" (1887)', **Isis**, vol. 91, 4, Dec 2000, pp. 681-705.
Schutkowski, H., 'Neighbours in different habitats-subsistence and social differentiation in early mediaeval populations of the eastern Swabian Alb', **Anthropol Anz**, vol. 58, 1, Mar 2000, pp. 113-

69
NET WERK
1158-1159
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

120.
Semino, O., G. Passarino, P. J. Oefner, A. A. Lin, et al., 'The genetic legacy of Paleolithic Homo sapiens sapiens in extant Europeans: a Y chromosome perspective', **Science**, vol. 290, 5494, Nov 10 2000, pp. 1155-1159.
Sheail, J., 'Yorkshire's 'Sloughs of Despond': An Inter-War Perspective on Resource Development in Britain', **Environment and History**, vol. 6, November, 2000, pp. 379-398.
Silverstein, A. M., 'The most elegant immunological experiment of the XIX century', **Nat Immunol**, vol. 1, 2, Aug 2000, pp. 93-94.
Sorokin, O. N., A. A. Prokhorov en V. A. Kudrin, '[History of public health in the railroad transport in Russia]', **Probl Sotsialnoi Gig Istor Med** 6, Nov-Dec 2000, pp. 55-56.
Spotts, P. H., 'Public health crises in Baltimore. Parallels between the Yellow Fever epidemic of the late 1700s and the spread of AIDS in the 1980s', **Md Med**, vol. 2, 2, Spring 2001, pp. 53-55.
Steele, J. H., 'The history of public health and veterinary public service', **J Am Vet Med Assoc**, vol. 217, 12, Dec 15 2000, pp. 1813-1821.
Steele, J. H., 'History, trends, and extent of pasteurization', **J Am Vet Med Assoc**, vol. 217, 2, Jul 15 2000, pp. 175-178.
Stone, R., 'Paleoforensics. Ice Man warms up for European scientists', **Science**, vol. 289, 5488, Sep 29 2000, pp. 2253-2254.
Storesund, A., '[Smallpox in Telemark in the last part of the 19th century]', **Tidsskr Nor Laegeforen**, vol. 120, 30, Dec 10 2000, pp. 3694-3698.
Svane, S., '[Help during the paratyfoid-A epidemic in Kirkenes in 1943-44]', **Tidsskr Nor Laegeforen**, vol. 120, 30, Dec 10 2000, pp. 3688-3692.
Swerdlow, N. M., 'Thomas Gold's deep hot biosphere and the origin of petroleum [1]. Essay review', **Perspect Biol Med**, vol. 43, 4, Summer 2000, pp. 598-608.
Szczygiel, B. en R. Hewitt, 'Nineteenth-century medical landscapes: John H. Rauch, Frederick Law Olmsted, and the search for salubrity', **Bull Hist Med**, vol. 74, 4, Winter 2000, pp. 708-734.
Sztuka-Polinska, U., '[Personnel and their training as needed for controlling infectious diseases during the era between wars in Poland]', **Przegl Epidemiol**, vol. 54, 3-4, 2000, pp. 427-434.
Troesken, W., 'Typhoid Rates the Public Acquisition of Private Waterworks, 1880-1920', **Journal of Economic History**, vol. 59, December, 1999, pp. 927-948.
VanDeveer, S., 'Protecting Europe's Seas: Lessons From the Last 25 Years', **Environment**, vol. 42, July/August, 2000, pp. 10-25.
Voisin, C., '[Tuberculosis eradication: realist perspective or utopia?]', **Rev Prat**, vol. 50, 11, Jun 1 2000, pp. 1168-1170.
Vouilloz Burnier, M. F., '[Variola and goiter: two public health conceptions]', **Rev Med Suisse Romande**, vol. 120, 12, Dec 2000, pp. 945-952.
Warner, J., M. Her, G. Gmel en J. Rehm, 'Can legislation prevent debauchery? Mother gin and public health in 18th-century England', **Am J Public Health**, vol. 91, 3, Mar 2001, pp. 375-384.
Wasberg, G. C., '[Charcoal burners and carbon monoxide poisoning - help came from a scientific journal]', **Tidsskr Nor Laegeforen**, vol. 121, 9, Mar 30 2001, pp. 1106-1107.
Wedepohl, K. H. en A. Baumann, 'The use of marine molluskan shells for Roman glass and local raw glass production in the Eifel area (western Germany)', **Naturwissenschaften**, vol. 87, 3, Mar 2000, pp. 129-132.
Welch, R. W. en P. C. Mitchell, 'Food processing: a century of change', **Br Med Bull**, vol. 56, 1, 2000, pp. 1-17.
Winkelstein, W., Jr., 'Epidemiologic highlights of the past with a look towards the future', **J Public Health Policy**, vol. 22, 1, 2001, pp. 5-13.
Woolf, A., 'Witchcraft or mycotoxin? The Salem witch trials', **J Toxicol Clin Toxicol**, vol. 38, 4, 2000, pp. 457-460.
Zahnle, K., 'Decline and fall of the empire', **Nature**, vol. 412, 6843, Jul 12 2001, pp. 209-213.
Zeder, M. A. en B. Hesse, 'The initial domestication of goats (Capra hircus) in the Zagros mountains 10,000 years ago', **Science**, vol. 287, 5461, March 24 2000, pp. 2254-2257.
Zocchetti, C., '[Bernardino Ramazzini. Ante litteram epidemiologist]', **Epidemiol Prev**, vol. 24, 6, Nov-Dec 2000, pp. 276-281.

69
NET WERK
1160-1161
55/56
contactblad van de stichting net werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort